

तत्साद्बुद्धिमकारणमिति । तदेतदसमीचीनमनुमानाभावादस्य । तदाभासत्वं च तदवयवानां प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानां कालात्ययापदिष्टत्वाद्यनकटोद्घातान्न
तदाभासत्वात्तिष्ठम् । एतच्चेत्स्वरनिराकरणप्रकरणद्विशेषतोवागन्तव्यम् ।

ननु चोक्तलक्षणे पत्रे केनचित्कर्मव्युद्दिष्टावलम्बिते तेन च गृहीते भिक्षे च यदा पत्रस्य दातव्यं ब्रूयात्, नाद्यं मदीयपत्रस्यार्थ इति, तदा किं दातव्यं
मिति चेत्; तदासौ विकल्प्य प्रष्टव्यः । कोयं भवत्यत्रस्यार्थो नाम ? किं यो भवन्मनसि वर्तते भोस्यार्थो वाद्यरूपपत्रात्यतीयमानो वा स्यात् ? भवत्यत्रल्लि
व्रतमानः, ततोपि च प्रतीयमानो वा ? प्रकारान्तरसम्भवात् । तत्र प्रथमपक्षे पत्रावलम्बनमनर्थकम् । तद्विप्रतिवादी समादाय विज्ञातार्थस्वरूपस्तान् दूषण
वदपु विपरीतस्तु निर्जितो भवत्विलवल्म्ब्यते । यश्च तस्मादर्थः प्रतीयते नासौ तदर्थ इति न तत्र केनचित्साधनं दूषणं वा वक्तव्यमनुपयोगात् । यत्तु
तदर्थो भवच्चेतसि वर्तमानो नासौ कुतश्चिदतीयेते परचेतोवृत्तीनां दुरन्यत्वादिति । तत्रापि न साधनं दूषणं वा सम्भवति । न ह्यप्रतीयमानं उक्तु
साधनं दूषणं बाह्यलङ्घितप्रसङ्गात् । यदि पुनरन्यतः कुतश्चित् प्रतियोग्यं प्रतियोग्यं तत्रैव साधनादिकं ब्रूयात् तर्हि पत्रावलम्बनमनर्थकम् । तत एव तर्कमिति
पक्षेऽपि चिन्तयेत् 'तस्यासावर्थो न भवति ततश्च प्रतीयते' इति-गोशब्दादप्यश्वादिप्रतीतिप्रसङ्गात् । सङ्केते सति भवतीति चेत्कः सङ्केतं कुर्वीत ? दन्-
दातेति चेत् किं पत्रदानकाले वादकाले वा तथा प्रतिवादिन्यन्यत्र वा ? तद्दानकाले प्रतिवादिनीति चेन्न तथा व्यवहारभावात् । न खलु कैश्चिदप्य
चेतस्यार्थो वर्ततेऽस्येदं पत्रं वाचकमस्मात्त्वेयायमर्थो वादकाले प्रतिपत्तव्य इति सङ्केतं विदधाति । तथा तद्विधाने वा किं पत्रदानेन ? केवलमेवं वक्तव्यम्
'अर्थो मम चेत्तसि वर्तते । अत्र त्वया साधनं दूषणं वा वक्तव्यम्' इति । इत्यन्ते मास्यतमयऽमत्सराः सन्त एवं वदन्तः । शब्दो नित्योऽनित्य इति
वाऽऽसाकं मनसि प्रतिभाति । तत्र यदि भवतां दूषणाद्यभिधाने सामर्थ्यमस्ति^३ यामः सम्भ्रान्तिकमिति । कालान्तरेऽविस्मरणार्थं तद्दानं चेत् तद्विगूढं पत्रं दात-
व्यम् । इतरथा तदानेपि विस्मरणसम्भवे किं कर्तव्यम् ? विस्मरणनिग्रहश्च पत्रसङ्केतविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न तत्प्रसङ्गः प्रतिवादिनः पत्राग्रपरिज्ञानाश्रया-
त्तस्येति चेत्तर्हि तत्परिज्ञानार्थं विस्मृतसङ्केतस्य पुनस्तद्विधानमेवास्तु, न तु निग्रहः । यदि च भवच्चित्ते वर्तमानोऽर्थः सङ्केतबलेन पत्रादेव प्रतीयते तर्हि
ततो यः प्रतीयते स तदर्थो न मनस्येव वर्तमानः । यदि पुनः सङ्केतसहायायात्रान्तस्य प्रतीतेन तदर्थत्वं तर्हि न कश्चित्स्यचिदर्थः स्यात् सङ्केतमन्तरण

१ अनुमानस्य ॥ २ वादिना ॥ ३ प्रतिवादिनम् ॥ ४ प्रतिवादिना ॥ ५ ज्ञातार्थ ॥ ६ अर्थ विचार्य पत्रे गणनीकृत ॥ ७ प्रतिवादिना ॥ ८ कथम् ? ॥ ९ तत्र पत्रम् ॥ १० व्यवहृत्यम् ॥ ११ प्रमाण
॥ १२ अन्ययोर्निबन्ध ॥ १३ चेत्तसि वर्तमानेऽर्थेपि ॥ १४ चेतोवर्तमानपत्रार्थम् ॥ १५ चेतोवर्तमानपत्रार्थम् ॥ १६ तस्य ज्ञातसि वर्तमानपत्रार्थम् ॥ १७ चेतसि वर्तमानम् ॥ १८ पत्रादप्रतीतिमानादि न, मि
वर्तमानपत्रार्थं सङ्केतकाले तदर्थं भविष्यतीत्यागङ्गाह ॥ १९ पुरुषान्तरे ॥ २० पत्रदानकाले प्रतिवादिनि स्मृन्तप्रमाणे ॥ २१ गदी ॥ २२ प्रविगद्मि ॥ २३ नृदि ॥ २४ गन्तिवर्तक
॥ २५ कर्तव्य इति शेषः ॥

चष्टे, तेनातिक्रामति धुरूपं च' इति णिचि कृते टः खं च कृते ङेगीति भवति । तदन्ता धव इति धुसंज्ञाया सत्या प्रारभोस्ते इत्याङा-
 शोगः । आशौषयति समन्ताद्भवः सेकं करोतीति क्विपि तस्य च सर्वापहारेण लोपे डत्वे च कृते आशौडिति भवति । आशौद् चासौ स्यञ्चाशेडस्यत्
 लोकप्रसिद्धः समुद्रः । तस्मादाशेडस्यतः । आ समुद्रादिति यावत् । निपूर्व इष इत्ययं धातुर्गल्यर्थः परिगृह्यते-इष गतिहिंसनयोश्चति वचनात् । नीपते गच्छ-
 तीति नीद् । न नीडवीद् । तस्मात्स्वार्थिके के प्रत्ययेऽनीद् इति भवति । अचलो गिरिनिकर इत्यर्थः । यदि वा अं विष्णुं नीपति गच्छति समाश्रयतीत्य-
 नीड्-भुवनसन्निवेशः । तदुक्तम् । युगान्तकालप्रतिसेहतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकासमासते । तनां ममुस्तत्र न कंटभट्टिपतपोर्धनाभ्यागमसम्भवा मुदं-
 । १ । न विद्यते ना समवायिकारणभूतो यस्यासावऽना । "ऋणोः" इति कप् सान्तो न भवति सान्तो विधिरनित्य इति परिभाषाश्रयणात् । इनो भानुः ।
 लषणं लड् कान्तिः-लप कान्ताविति वचनात् । लषा युक् योगो यस्यासौ लड्युक्-चन्द्रः । इतश्च लड्युक् चेलड्युक् सूर्याचन्द्रमसौ । कुलमिव कुलं
 सजातीयारम्भकावयवसमूहः । तस्मादुद्भव आत्मलाभो यस्यासौ कुलोद्भवः शुधिव्यादिकार्यद्रव्यसमूहः । वेत्यनुक्तसमुच्चयः । तेनानित्यस्य गुणस्य कर्मणश्च
 ग्रहणम् । एष प्रतीयमानः । अतो नाश्रयासिद्धिः । अद्भयो हितोऽप्यः-समुद्रादिः । निशायाः कर्म नैद्यमन्धकारादि । ताप औष्ण्यम् । स्तनतीति स्तन् मेघः ।
 एतषां द्रन्दैकवद्भावः । किम्भूतः स तैच्च । न विद्यते नां पुरुषो निमित्तकारणमस्येति । रदनं परिभाषणं तस्य लड् विलासः । तं जुषते सेवते इति-जुषी प्रीतिसेव-
 नयोरित्यभिधानात् । अट्टरड्डलड्डजुद् । अत्रापि क्वऽभावे निमित्तमुक्तम् । अत्र साध्यधर्ममाह । परापरतत्त्ववित्तदन्य इति । परं पार्थिवादिपरमाण्वादिकार-
 णभूतं वस्तु । अपरं शुधिव्यादिकार्यद्रव्यम् । तयोस्तत्त्वं स्वरूपम् । तस्मिन्विद् बुद्धिर्यस्यासौ परापरतत्त्ववित् । कार्यकारणविषयबुद्धिमान् पुरुष इत्यर्थः ।
 तस्मात्परीक्षादन्यः परापरतत्त्ववित्तदन्यो बुद्धिमत्कारण इत्यर्थः । यदा नपुंसकेन सम्बन्धस्तदा परापरतत्त्ववित्तदन्यदिति व्याख्येयम् । कुत एतदित्याह-
 अनादिरवायनीयत्व इति । कार्यस्य हेतुरादित्तः प्रागेव तस्य भावात् । तस्मादन्योऽनादिः कार्यसन्दोहः । तस्य रवस्तत्यातिपादकं कार्यमिति वचनम् । तेना-
 यनीयं प्रतिपाद्यं तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादनादिरवायनीयत्वतः । कार्यत्वादित्यर्थः । एवं यदनादिरवायनीयं तदीदृग् बुद्धिमत्कारणम् । तत्कला अवयवा
 प्रागा इत्यर्थः । सह कलाभिर्विते इति सकला । वित् आत्मलाभो-विट् लाभे इति वचनात् । यस्य सकला वित् वृणोति प्रच्छादयतीत्यादि के चे वर्ग
 ति भवति । सकलविज्ञासौ वर्गश्चेति सकलविद्वर्गः । पट इत्यर्थः । तेन नुत्यं वर्त्तते इति सकलविद्वर्गवत् । एतच्च तन्वादि । एवमनादिरवायनीयप्रकारं

लोपे ॥ २ 'धु' इति यतुसङ्गा ॥ ३ (मावे) ॥ ४ तिष्ठन्ति ॥ ५ नारायणस्य ॥ ६ प्रकरणतोपोर्वात्र नारद ॥ ७ सन्तोषा ॥ ८ समाप्तान् इत्यर्थः ॥ ९ हेतो ॥ १० अयादानम् ॥ ११ गुन्निर्निर्दिष्ट राव
 कृत्स्ननिर्दिष्टं सर्वम् ॥ १२ सामान्यतर ॥ १३ धर्मिणि ॥ १४ अमुद्धिमत्कारणात् ॥

प्रसिद्धावयवलक्षणं वाक्यं पत्रमित्यवगन्तव्यं तथाभूतस्यैवास्यं निर्दोषतोपपत्तेः । न सखु स्वाभिप्रेताधार्मसाधकं दुष्टं सुस्पष्टपदात्मकं वा वाक्यं निर्दोषं पत्रं युक्तमिति प्रसङ्गात् । न च क्रियापदादिगूढं काव्यमप्येवं पत्रं प्रसज्यते प्रसिद्धावयवविशिष्टस्यास्य पत्रत्वाभिधानात् । न हि पदगूढादिकाव्यं ग्रमाणाप्रसिद्धप्रतिज्ञावयवविशेषणतया किञ्चित्सिद्धं—तस्य तथा प्रसिद्धौ पत्रव्यपदेशसिद्धेरवाधनात् । तदुक्तं ‘प्रसिद्धावयवं वाक्यं स्पष्टस्याश्रयसाधकम् । साधु गूढपदप्रायं पत्रमाहुरनाकुलम् ।’ कथं प्रागुक्तविशेषणविशिष्टं वाक्यं पत्रं नास्ति ? तस्य श्रोत्ररसाधिगम्यपदसमुदयविशेषरूपत्वात् । पत्रस्य च तद्विपरीताकारत्वात् । न च यद्यतोऽन्यत्तत्तेन व्यपदेशं शक्यमिति प्रसङ्गादिति चेदुपचरितोपचारादिति ब्रूमः । श्रोत्रपथप्रस्थायिनो हि श्रृणोत्सकपदसमूहविशेषस्वभाववाक्यस्य लिप्यामुपचारस्तत्रास्य जनैरारोप्यमाणत्वात् । लिप्युपचरितवाक्यस्यापि पत्रं तत्र लिखितस्य तत्रस्थत्वात् । इत्युपचरितोपचारात्पत्रव्यपदेशः सिद्धः । न च यद्यतोऽन्यत्तत्तेनोपचारदुपचरितोपचाराद्वा व्यपदेशमुपमशक्यं शक्नादन्यत्र व्यपदेशं जननाभिप्रायं शक्नोपचरोपलम्भात् । न स्माच्चान्यत्र काष्ठादावुपचरितोपचाराच्छक्यव्यपदेशसिद्धेः । अथवा प्रकृतस्य वाक्यस्य मुख्य एव पत्रव्यपदेशः । यदानीं त्रायन्ते गोप्यन्ते परेभ्यः स्वयं विजिगीषुणा यस्मिन्वाक्ये तत्पत्रमिति व्युत्पत्तेः । प्रकृतिप्रत्ययादिगोपनाद्धि पदानां गोपनं विनिश्चितपदस्वरूपतदभिधेयतत्त्वैभ्योपि परेभ्यः सम्भवत्येव । तस्योक्तप्रकारस्य पत्रस्यावयवौ क्वचिद्वैव प्रयुज्येते तावतैव साध्यसिद्धेः । तद्यथा “स्वान्तर्भासितभूलाद्यन्यन्तात्मतदुभान्तवाक् । परान्तद्योतितोदीप्तिमितोतस्वात्मकत्वतः” इति । अन्त एव ह्यान्तः । स्वार्थिकोऽण् । वानप्रस्थादिवत् । प्रादिपाठापेक्षया मोरान्तः स्वान्तः उत । तेन भासिता द्योतिता भूतिरुद्भूतिरित्यर्थः । सा आद्या येषां ते स्वान्तर्भासितभूलाद्याः । ते च ते त्र्यन्ताश्च । उद्भूतिव्ययप्राव्यधर्मा इत्यर्थः । ते एवात्मानः । तास्तेनोतीति स्वान्तर्भासितभूलाद्यन्यन्तात्मतदिति साध्यधर्मः । उभान्ता वागस्य तदुभान्तवाक्=विश्वम्, इति धर्मः । तस्य साध्यधर्मविशिष्टस्य निर्देशः । उत्पादादित्रिस्वभावव्यापि सर्वाभित्यर्थः । परान्तो यस्यासौ परान्तः प्रः । स एव द्योतितं द्योतनमुपसर्ग इत्यर्थः । तेनोदीप्ता चासौ मितिश्च तथा ईतः स्वात्मा यस्य तत्परात्तद्योतितोदीप्तिमितोतस्वात्मकं प्रमितिप्राप्तस्वरूपमित्यर्थः । तस्य भावस्तत्त्वं प्रमेयत्वमित्यर्थः—प्रमाणविषयस्य प्रमेयत्वव्यवस्थितेः । इति साधनधर्मनिर्देशः । दृष्टान्ताद्यभावोपि च हेतोरगमकत्वमेतद्व्यमेवानुमानाङ्गमित्यत्र समर्थितम् । अन्यथानुपपत्तिबलैव हि हेतोरगमकत्वम् । सा चात्रास्त्यवैकान्तस्य ग्रमाणागचरतया विषयपरिच्छेदे समर्थनात् । एवं प्रतिपाद्याशयवशात्प्रिभृतयोप्यवयवाः पत्रवाक्ये द्रष्टव्याः । तथा हि । चित्राद्यदन्तराणीयमारेकान्तात्मकत्वतः । यदित्थं न तदित्थं न यथाऽकि-

१ पत्रस्य ॥ २ अपगन्तव्यदुल्लम् ॥ ३ काव्यादेरपि पत्रत्वप्रसङ्गात् ॥ ४ अव्ययितम् ॥ ५ घटस्य पटव्यपदेशप्रसङ्गात् ॥ ६ उपमितम् ॥ ७ प्रतिवादिभ्य ॥ ८ अनुमानवान् ॥ ९ निम्नम् ॥ १० प्रमेयत्वात् ॥ ११ प्रपराऽपसम-बादि शब्दे ॥ १२ व्याप्नोति ॥ १३ परान्तद्योतितेन ॥ १४ प्राप् ॥ १५ स्वप्ना प्रप्रतिपदशब्दम् ॥ १६ ज्ञेयम् ॥ १७ मन्त्रेण लिख्य क्षणिकस्य गन्तुम् ॥

द्विधिकल्पना प्रस्थादिकं कल्पनामात्रं-प्रस्थादि स्यादस्तीति । संग्रहाश्रयणात् प्रतिषेधकल्पना, न प्रस्थादि सङ्कल्पमात्रं-प्रस्थादिसन्धानाच्च नक्षप्रतोत्तरसतः प्रतीति विरोधादिति । व्यवहाराश्रयणाद्वा द्रव्यस्य पर्यायस्य वा प्रस्थादिप्रतीतित्वाद्विपरीतस्याऽसतः सतो वा र्थेतुमशकः । ऋजुसूत्राश्रयणाद्वा यथार्थमात्रस्य प्रस्थादि-
प्रतीतिरन्यथा प्रतीत्यनुपपत्तेः । शब्दाश्रयणाद्वा कालादिभिन्नस्यार्थस्य प्रस्थादित्वमन्यथातिप्रसङ्गात् । समधिकृताश्रयणाद्वा पर्यायभेदेन भिन्नस्यार्थस्य प्रस्थादि-
मन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । एवंभूताश्रयणाद्वा प्रस्थादिक्रियापरिणतस्यैवार्थस्य प्रस्थादित्वं नान्यस्यातिप्रसङ्गादिति । तथा स्यादुभयं क्रमापितोभयनक्षप्रपणान्तरं । रथादुभय-
सहापितोभयनयाश्रयणात् । एवमवकव्योत्तरा शेषार्थयो भङ्गा यथायोगमुदाहार्याः ।

ननु चोदाहृता नयसप्तभङ्गी । प्रमाणसप्तभङ्गीतस्तु तस्याः किङ्कृतो विशेष इति चेत् सकलविकलदेशकृत इति ब्रूमः । विकलदेशकलभावा हि तयसप्तभङ्गी वरान्
शमात्रप्ररूपकत्वात् । सकलदेशकलभावा तु प्रमाणसप्तभङ्गी यथावद्वस्तुरूपप्ररूपकत्वात् । तथा हि । स्यादस्ति जीवादिबस्तु स्वद्रव्यादिवचुष्टयपेक्षया । स्यान्नस्ति-
परद्रव्यादिवचुष्टयपेक्षया । स्यादुभयं क्रमापितद्वयपेक्षया । एवमवकव्योत्तरास्त्रयो भङ्गा प्रतिपत्तव्याः ।

कस्मात्सुननयवाक्ये प्रमाणवाक्ये वा सदैव भङ्गाः सम्भवन्तीति चेत् । प्रतिपाद्यप्रधानां तावतामेव सत्त्वात् । प्रश्ववशादेव हि सप्तभङ्गीनिश्चयः । सप्तभङ्गी-
एव प्रश्नोपि कुत इति चेत्सप्तविधजिज्ञासासम्भवात् । सापि सप्तधा कुत इति चेत्सप्तधा संगोपत्तेः । नोपि सप्तधा कथमिति चेत्सप्तधा संगोपत्तेः । सप्त-
विधत्वात् । तथा हि । सत्त्वं तावद्वस्तुधर्मस्तदनभ्युपगमे वस्तुनो वस्तुवायोगात् स्वरशृङ्खलत् । तथा कथञ्चिदसत्त्वं तद्वयं एव स्वरूपादिभिरिति १४ इतिपादिनि-
व्यस्याऽसत्त्वानिर्घां प्रतिनियतस्वरूपसंभवाद्वास्तुप्रतिनियमविरोधः स्यात् । एतेन क्रमापितोभयवादीनां वस्तुधर्मत्वं प्रतिपादितं प्रतिपद्य-तद-
क्रमेण सदसत्त्विकल्पशब्दव्यवहारविरोधात् । सहाऽवकव्यत्वोपलक्षितोत्तरधर्मत्रयविकल्पस्य शब्दव्यवहारस्य चासत्त्वप्रसङ्गात् । न चासौ न्ययवहाग निरि-
दि-
१ सप्रतो नय ॥ २ प्रस्थादित्वेन ॥ ३ गगनकुमुदमत् ॥ ४ सङ्कल्पमात्रस्य प्रस्थादित्वेन ज्ञातुम् ॥ ५ प्रतिषेधकल्पना स्यात् ॥ ६ मङ्कल्पमात्रेण ॥ ७ प्रतिषेधकल्पनेति सम्भव ॥ ८ पटादौपि प्रस्थादित्वं स्यात् ॥ ९ प्रतिषेधकल्पना ॥ १० सङ्कल्पमात्रेण ॥ ११ सङ्कल्पमात्रेण ॥ १२ प्रतिषेधकल्पना ॥ १३ सङ्कल्पमात्रस्य ॥ १४ एतावता स्यादस्ति स्यानास्तीति शब्दद्वयं सिद्धम् ॥ १५ प्रस्थादि स्यादस्ति नास्ति च ॥ १६ सत्त्व-युग-
पत् ॥ १७ कतिपि निवर्धित ॥ १८ प्रस्थादि स्यादस्त्ववकव्यः स्यानास्त्ववकव्यः स्यादस्तिनास्त्ववकव्यश्चेति ॥ १९ कथमात् ॥ २० नयप्रमाणमसप्तभङ्गा यथाक्रमं भेदज्ञानार्थमुल्लेख कथ्यते स्यादस्ति स्यानास्तीत्यादि न तत्र
स्यादस्ति जीवादिबस्तु स्यान्नस्ति जीवादिबस्तु इत्यादि ॥ २१ आदिना क्षेत्रकालभावप्रवह ॥ २२ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा ॥ २३ स्वरूपस्य ॥ २४ पक्षेणान्तीक्रियमाणे ॥ २५ जीवादिदायस्य ॥ २६ अन्यथा ॥ २७ पक्षेण ॥ २८ पक्षेण
क्षेत्रदेशाकारा साक्षादिमत्त्वादिवर्वा प्रतिविद्यतस्वरूप ॥ २९ सत्त्वासत्त्वबोधोर्वस्तुधर्मवैलक्षण्यमनपरेण क्रियेन ॥ ३० सहापितोभयवादीनां च ॥ ३१ अवकव्यं गदवकव्यमऽगदवकव्यमुपशङ्कनं चेति ॥ ३२ ननु ये ग
वादव्यवहारोऽप्युपपत्त्या क्रमापितोभयत्वादय एव ग्रामो अवस्थापयन्ते ते निर्विषया एवात कथं तेभ्यस्तत्सिद्धिरीत्यारोकायापाह ॥

१ सप्रतो नय ॥ २ प्रस्थादित्वेन ॥ ३ गगनकुमुदमत् ॥ ४ सङ्कल्पमात्रस्य प्रस्थादित्वेन ज्ञातुम् ॥ ५ प्रतिषेधकल्पना स्यात् ॥ ६ मङ्कल्पमात्रेण ॥ ७ प्रतिषेधकल्पनेति सम्भव ॥ ८ पटादौपि प्रस्थादित्वं स्यात् ॥ ९ प्रतिषेधकल्पना ॥ १० सङ्कल्पमात्रेण ॥ ११ सङ्कल्पमात्रेण ॥ १२ प्रतिषेधकल्पना ॥ १३ सङ्कल्पमात्रस्य ॥ १४ एतावता स्यादस्ति स्यानास्तीति शब्दद्वयं सिद्धम् ॥ १५ प्रस्थादि स्यादस्ति नास्ति च ॥ १६ सत्त्व-युग-
पत् ॥ १७ कतिपि निवर्धित ॥ १८ प्रस्थादि स्यादस्त्ववकव्यः स्यानास्त्ववकव्यः स्यादस्तिनास्त्ववकव्यश्चेति ॥ १९ कथमात् ॥ २० नयप्रमाणमसप्तभङ्गा यथाक्रमं भेदज्ञानार्थमुल्लेख कथ्यते स्यादस्ति स्यानास्तीत्यादि न तत्र
स्यादस्ति जीवादिबस्तु स्यान्नस्ति जीवादिबस्तु इत्यादि ॥ २१ आदिना क्षेत्रकालभावप्रवह ॥ २२ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा ॥ २३ स्वरूपस्य ॥ २४ पक्षेणान्तीक्रियमाणे ॥ २५ जीवादिदायस्य ॥ २६ अन्यथा ॥ २७ पक्षेण ॥ २८ पक्षेण
क्षेत्रदेशाकारा साक्षादिमत्त्वादिवर्वा प्रतिविद्यतस्वरूप ॥ २९ सत्त्वासत्त्वबोधोर्वस्तुधर्मवैलक्षण्यमनपरेण क्रियेन ॥ ३० सहापितोभयवादीनां च ॥ ३१ अवकव्यं गदवकव्यमऽगदवकव्यमुपशङ्कनं चेति ॥ ३२ ननु ये ग
वादव्यवहारोऽप्युपपत्त्या क्रमापितोभयत्वादय एव ग्रामो अवस्थापयन्ते ते निर्विषया एवात कथं तेभ्यस्तत्सिद्धिरीत्यारोकायापाह ॥

एवमित्थं विवक्षितक्रियापरिणामप्रकारेण भूतं परिणतमर्थं योभिप्रैति स एवम्भूतो नयः । समभिल्लो हि सकलक्रियायां सत्यामसत्या च शक्यपदेरामभिप्रैति पशोगेमनक्रियायां सत्यामसत्यां च गोव्यपदेशवत् तथा लब्धेः सद्भावात् । अयं तु सकलक्रियापरिणतिक्षणे एव शक्यमभिप्रैति नामभिषेचनक्षणेऽतिप्रसङ्गात् । न चैवंभूतनयामिमांशेण कश्चिदक्रियाशब्दोस्ति गौरव्य इति जातिशब्दाभियानासपि क्रियाशब्दव्यात् । यच्छब्दोति गोः । गु इति । शुद्धो नील इति गुणशब्दा अपि क्रियाशब्दा एव । शुचिभवनान्बुद्धौ, नीलनाशील इति । देवदत्तो यज्ञदत्त इति यज्ञशब्दा अपि क्रियाशब्दा एव । देवा एनं देवासुरिति देवदत्तो, यज्ञे एनं देयादिति यज्ञदत्तः । तथा संयोगिसमाधिद्वयशब्दाः क्रियाशब्दा एव । दण्डोत्पत्तीति दण्डो, विषाणीति । पञ्चतथी तु शब्दानां प्रवृत्तिर्व्यवहारमात्राच्च निश्चयात् । एवमेते शब्दसमभिल्लैवभूतनयाः सापेक्षाः सम्प्रदाशब्दोन्वयमनपेक्षास्तु सिध्येति ननु । नयम् । एतेषु च नयेषु कजुसुवान्ताश्चत्वार्यर्थप्रधानाः शेषास्तु त्रयः शब्दप्रधानाः प्रत्येतव्याः ।

[illegible][illegible]

प्रतिक्षिपत्यखिलार्थानां प्रतिक्षणं क्षणिकत्वाभिमानात् स तदाभासः प्रतीत्यतिक्रमात् । बाधविधुरा हि प्रत्यभिज्ञानादिप्रतीतिर्बहिरन्तश्चैकं द्रव्यं पूर्वोत्तरविवर्त-
वर्त्तिं प्रसाधयतीत्युक्तमूर्द्धतासामान्यसिद्धिप्रस्तावे । प्रतिक्षणं क्षणिकत्वं च तत्रैव प्रतिव्यूहमिति ।

कालकारकलिङ्गसंख्येसाधनोपग्रहभेदाद्विभक्तमर्थं शपतीति शब्दो नयः शब्दप्रधानत्वम् । ततोऽप्राप्तं वैयाकरणानां मतम् । ते हि “धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः”
इति सूत्रमारभ्य विश्वदृष्ट्याऽस्य पुत्रो भवितेत्यत्र कालभेदेऽप्येकं पदार्थमार्हताः—यो विश्वं द्रक्ष्यति सोऽस्य पुत्रो भवितेति भविव्यक्तालेनातीतकालस्याऽभे-
दाभिधानात् तथा व्यवहारोपलम्भात् । तच्चानुपपन्नं कालभेदेऽप्यस्याऽभेदेऽतिप्रसङ्गात्, रावणशङ्खचक्रवर्त्तिशब्दयोरप्यतीतानागतार्थोचरोर्योरकार्थतापत्तेः ।
अथानयोर्भिन्नाविषयत्वाच्चैकार्थता । विश्वदृष्ट्या भवितेत्यनयोरप्यसौ सा भूतत एव । न खलु विश्वं दृष्टवान्=विश्वदृष्टेति शब्दस्य योऽतीतकालः स भवि-
तेति शब्दस्यानागतकालो युक्तः पुत्रस्य भाविनोऽतीतत्वविरोधात् । अतीतकालस्याप्यनागतत्वाऽध्यारोपादेकार्थत्वे तु न परमार्थतः कालभेदेऽप्यभिन्नाप्यवस्था
स्यात् । तथा करोति क्रियते इति कर्तृकर्मकारकभेदेऽप्यभिन्नमर्थं तं एवाद्विन्यते । यः करोति किञ्चित्स एव क्रियते केनचिदिति प्रतीतेः । तदप्यसाध्यते
देवदत्तः कटं करोतीत्यत्रापि कर्तृकर्मणोर्देवदत्तकटयोरभेदप्रसङ्गात् । तथा पुण्यस्तारका इत्यत्र लिङ्गभेदेऽपि नक्षत्रार्थमेकमेवाद्विन्यते लिङ्गमशिव्यं लोकाश्र-
यत्वाच्चस्येत्यसङ्गतं पटः कुटीत्यत्राप्येकत्वानुषङ्गात् । तथापोऽम्भ इत्यत्र संख्याभेदेऽप्येकमर्थं जलाल्यं मेन्यन्ते संख्याभेदस्याऽभेदकत्वादुच्यते । तदप्युक्तं
पटस्तत्तत्र इत्यत्राप्येकत्वानुषङ्गात् । तथा एहि मन्ये रथेन गायसि न हि गायसि यातसे पितेति साधनभेदेऽप्यर्थाऽभेदमाद्विन्यते “ग्रहास मन्यवाचि शुष्मन्मन्य-
तेऽस्मदेकवच्च” इत्यभिधानात् । तदप्यपेशलमहं पचामि त्वं पचसीत्यत्राप्येकत्वप्रसङ्गात् । तथा सन्तिष्ठते प्रतिष्ठते इत्यत्रोपग्रहभेदेऽप्यर्थभेदं प्रतिपद्यन्ते
उपसर्गस्य धात्वर्थमात्रोद्घोतकत्वात् । तदप्यचारु-सन्तिष्ठते प्रतिष्ठते इत्यत्रापि स्थितिगतिक्रिययोरभेदप्रसङ्गात् । ततः कालादिभेदाद्भिन्न एवार्थः शब्दस्य ।
तथा हि । विवादापन्नो विभिन्नकालादिशब्दो विभिन्नार्थप्रतिपादको विभिन्नकालादिशब्दत्वात् तथाविधान्यंशब्दवत् । नन्वेवं लोकव्यवहारविरोधः स्यादिति ।
चेद्विरुध्यतामसौ तत्त्वं तु मीमास्यते । न हि भेषजमातुरेच्छानुवर्त्तिं ।

नानार्थान्समेत्याभिमुख्येन रूढः समभिरूढः । शब्दनयो हि पर्यायशब्दभेदान्नार्थभेदमभिप्रेति कालादिभेदत एवार्थभेदाभिप्रायात् । अयं तु पर्यायभेदेना-
प्यर्थभेदमभिप्रेति । तथा हि । इन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्याद्याः शब्दा विभिन्नार्थोचरा विभिन्नशब्दत्वाद्वाजिवारणशब्दवदिति ।

१ निराकरोति ॥ २ जैनैः ॥ ३ सख्या=एकवचनादिः ॥ ४ साधनो शुष्मदसस्त्वभेदाद्विभा ॥ ५ उपग्रह=उपसर्ग ॥ ६ कालादिभेदाद्विभक्तमर्थं प्रतिपादयति शब्दो नयो यत ॥ ७ शब्दभेदादर्थभेदमकुर्वताम्
॥ ८ प्रतिज्ञावन्तः ॥ ९ शत एवातीतार्थको विश्वदृष्टशब्दो द्रक्ष्यतीति वार्त्त्यकालेन विगृह्यते ॥ १० वैयाकरणा ॥ ११ वैयाकरणा ॥ १२ आदिता लब्धादिग्रह ॥ १३ जनेन्द्रव्याकरणस्य पुत्रम् । मूलकपुस्तके ‘ग्रते’ इति
पाठोक्तिः ॥ १४ वैयाकरणा ॥ १५ विश्वदृष्ट्या भवितेति करोति क्रियते इत्यादि ॥ १६ रावणशङ्खचक्रवर्त्तिशब्दवत् ॥ १७ लिङ्गवचनादिभेदेनार्थभेदप्रकारेण ॥ १८ समाश्रित्य ॥ १९ पर्यायभेदात्पदार्थानां तत्प्रसङ्गः समभिरूढः ॥

स्वज्ञातिविरोधेनैक्यमुपनीयार्थानाक्रान्तेभेदान् समस्तग्रहणात्संग्रहः । स च परोऽपरश्च । तत्र परः सकलभावानां सदात्मनैकत्वमभिप्रेति । सर्वभेकं सद्-
विशेषादित्युक्ते हि सदितिवाविज्ञानानुवृत्तिलिङ्गानुमितसत्तात्मकत्वेनैकत्वमशेषार्थानां संगृह्यते । निराकृताऽशेषविशेषस्तु सत्ताऽद्वैताभिप्रायस्तदाभासो दृष्टे-
बाधनात् । तथाऽपरः संग्रहो द्रव्यत्वेनाशेषद्रव्याणामेकत्वमभिप्रेति । द्रव्यमित्युक्ते ह्यतीतानागतवर्तमानकालवर्त्तिविवक्षितपर्यायद्रवणशालानां जीवा-
जीवतद्भेदप्रभेदानामेकत्वेन संग्रहः । तथा घट इत्युक्ते निखिलघटव्यक्तीनां घटत्वेनैकत्वसंग्रहः । सामान्यविशेषाणां सर्वथार्थान्तरत्वाभिप्रायोनैथान्तरत्वमि-
प्रायो वाऽपरसङ्ग्रहाभासः प्रतीतिविरोधादिति ।

सङ्ग्रहग्रहीतार्थानां विधिपूर्वकमवहणं विभजनं भेदेन प्ररूपणं व्यवहारः । परसंग्रहेण हि सङ्ग्रहार्थातया सर्वमेकत्वेन सदिति संगृहीतम् । व्यवहारस्तु
तद्विभागमभिप्रेति । यत्सत्त्वं पर्यायो वा । तथैवापरः सङ्ग्रहः सर्वद्रव्याणि द्रव्यमिति सर्वपर्यायांश्च पर्याय इति संगृह्यति । व्यवहारस्तु तद्विभागमभिप्रेति ।
यद्रव्यं तज्जीवादि द्विधम् । यः पर्यायः स द्विविधः सहभावी क्रमभावी च । इत्यपरसङ्ग्रहव्यवहारप्रपञ्चः प्रागुक्तसूत्रात्परसङ्ग्रहादुत्तरः प्रतिपत्तव्यः सर्वस्य वस्तुनः
कथञ्चित्सामान्यविशेषात्मकत्वसम्भवात् । न चास्त्वेवं नैगमत्वानुषङ्गः सङ्ग्रहविषयप्रविभागपरत्वात् । नैगमस्य तु गुणप्रधानभूतोभयविषयत्वात् । यः पुनः कल्प-
नारोपितद्रव्यपर्यायप्रविभागमभिप्रेति स व्यवहाराभासः प्रमाणबाधितत्वात् । न हि कल्पनारोपित एव द्रव्यादिप्रविभागः स्वार्थक्रियाहेतुत्वाभावप्रसङ्गाद्-
गनाम्भोजवत् । व्यवहारस्य चाऽसत्यत्वे तदानुकूल्येन प्रमाणानां प्रमाणानां ज्ञानानां तत्त्वसङ्गतः” इति ।

तु कूल्याजु प्रमाणानां प्रमाणात् । नान्यथा बाध्यमानानां ज्ञानानां तत्त्वसङ्गतः” इति ।
कृजु ग्राङ्गलं वर्तमानक्षणमात्रं सूत्रयतीत्युज्ज्वलः, सुलक्षणः समलक्षणीत्यादि-द्रव्यस्य सतोऽन्यनर्पणादतीतानागतक्षणयोश्च विनष्टानुलक्षत्वेनासम्भवात् ।
न चैवं लोकव्यवहारविलोपसङ्को नयस्याऽप्येवं विषयमात्ररूपणात् । लोकव्यवहारस्तु सकलनयसमूहसाध्य इति । अस्तु वहिरन्तरर्वा द्रव्यं सर्वत्र ।

१ सत्यार्थस्य जाति सदात्मिका ॥ २ एकप्रकारम् ॥ ३ अन्तर्लीनविशेषात् ॥ ४ प्रति ॥ ५ वस्तुनाम् ॥ ६ विषयीकरोति ॥ ७ दृष्ट्वा ॥ ८ इदं सदिदं सदिति ॥ ९ एता एव लिङ्गं तेन ॥ १० ब्रह्मवाद ॥ ११ सङ्ग्रहमात्रम् ॥
॥ १२ एतेन प्रत्यक्षेणैव नानुमानेन च ॥ १३ परिणमनस्य भावानाम् ॥ १४ विशेषस्य स्वयमेव सम्मात्रग्राही सङ्ग्रहः ॥ १५ भेदरूपेण ॥ १६ अनेकरूपेण ॥ १७ योगस्य मीमांसकस्य च ॥ १८ जीवाऽजीवधर्माऽनर्तनम् आत्-
मेवादौ ॥ १९ यथा चैतन्यम् ॥ २० सुखादिर्यथा ॥ २१ द्रव्यपर्यायाविभिन्नतत्त्वकरणे ॥ २२ नैमोऽपि सम्यहनयप्रविभागस्यो भविष्यतीत्युक्ते सत्याह ॥ २३ व्यवहारानुलक्षणात्वेन ॥ २४ व्यक्तम् ॥ २५ बोधप्रति-
॥ २६ बुद्ध्याप्ययमारी प्रतिपत्तसापेक्षं कृजुभूतम् । क्षणिकैकान्तनयस्तु तदाभासः ॥ २७ क्षण पर्यायः ॥ २८ द्रव्यस्यातीतानागतक्षणयोश्च मूलक कुतो न स्यादित्युक्ते सत्याह ॥ २९ विवक्षाऽसमावातः ॥ ३० सुख-
क्षणः सम्प्रतीत्यादिप्रकारेण ॥

अथ

षष्ठः परिच्छेदः

प्राचां वाचाममृततटिनीपूरकल्पानं, बन्धानन्दा नवकुक्कयो नूतनीकुर्वते ये ।

तेऽयस्काराः सुभटसुखटोत्पाटिण्डित्यभाजं भित्त्वा खड्गं विदधति नवं पश्य कुण्ठं कुठारम् ॥

ननूकं प्रमाणेतरयोर्लक्षणमक्षूणं नयेतरयोस्तु लक्षणं नोक्तम् । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । तदवचने विनेयानां नाऽविकला व्युत्पत्तिः स्यात् । इत्याशङ्कमानं प्रत्याह सम्भवदन्यद्विचारणीयमिति । सम्भवद्विद्यमानं कथिततत्प्रमाणतदाभासलक्षणादन्यन्नयनयाभासयोर्लक्षणं विचारणीयं नयनिष्ठैर्दिग्मात्रप्रदर्शनपरत्वादस्य प्रयासस्येति । तल्लक्षणं च सामान्यतो विशेषतश्च सम्भवतीति तथैव तद्व्युत्पाद्यते । तत्राऽनिराकृतप्रतिपक्षो बन्धवशाद्ग्राही ज्ञातुरभिप्रायो नयः । निराकृतप्रतिपक्षस्तु नयाभासः । इत्यनयोः सामान्यलक्षणम् । स च द्वेधा द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकविकल्पात् । द्रव्यमेवार्थो विषयो यस्यास्ति स द्रव्यार्थिकः । पर्याय एवार्थो यस्यास्त्यसौ पर्यायार्थिकः । इति नयविशेषलक्षणम् । तत्राद्यो नैगमसङ्ग्रहव्यवहारविकल्पात् त्रिविधः । द्वितीयस्तु ऋजुसूत्रशब्दसमभिरुद्वेगभूतविकल्पाच्चतुर्विधः । तत्रानिष्पन्नार्थसङ्कल्पमात्रग्राही नैगमः । निगमो हि सङ्कल्पस्तत्र भवस्तत्प्रयोजनो वा नैगमः । यथा कश्चिन्पुरुषो गृहीतकुठारो गच्छन् किमर्थं भवान्गच्छतीति पृष्ठः सन्नाह ग्रन्थमानेनमुमिति । एधोदकाद्याहरणे वा व्याप्रियमाणः किं करोति भवानिति पृष्ठः प्राह ओदनं पचामीति । न चासौ प्रस्थपर्याय ओदनपर्यायो वा निष्पन्नस्तन्निष्पत्तये सङ्कल्पमात्रे प्रस्थादिव्यवहारात् । यद्वा नैकङ्गमो नैगमो धर्मधर्मिणोरुणंप्रधानभावेन विषयीकरणात् । जीवगुणः सुखमित्यत्र हि जीवस्याप्राधान्यं विशेषणत्वात् सुखस्य तु प्राधान्यं विशेष्यत्वात् । सुखी जीव इत्यादौ तु जीवस्य प्राधान्यं न सुखोद्विपर्ययात् । न चास्यैवं प्रमाणात्मकत्वानुषङ्गो धर्मधर्मिणोः प्राधान्येनात्र ज्ञप्तेरसम्भवात् । तयोरन्यतर एव हि नैगमनयेन प्रधानतयानुभूयते । प्राधान्येन द्रव्यपर्यायद्वयार्थकं चार्थप्रमाणमवादिज्ञानं प्रमाणं प्रतिपत्तव्यं नान्यदिति । सर्वथानयोरर्थान्तरत्वाभिर्सन्धिस्तु नैगमाभासो धर्मधर्मिणोः सर्वथाथान्तरत्वे धर्मिणि धर्माणां वृत्तिविशेषस्य प्रतिपादितत्वादिति ।

१ कल्प सङ्ग्रह ॥ २ 'बन्धान्' इति विशेष्यपदमथाहर्षम् ॥ ३ परीक्षामुख्य ॥ ४ प्रकरणस्य ॥ ५ विकल्पदेवविशेषमाश्रित्य प्रयतो ज्ञातुरभिप्रायो (ज्ञानस्वरूप) नय ॥ ७ इति त्रैय-
लऽसङ्ग्रहोऽस्ति इत्थं जीवादि ॥ ८ जीवस्य यथा नरनारकादि सुखदुःखादिर्वा ॥ ९ प्रस्यो मानविशेषः ॥ १० एव = काष्ठम् । दकमुदकम् ॥ ११ अन्योन्यगुणप्रधानभूतमेतदेतदप्रकरणो नैगम ॥ १२ नैगमसुखदेवण ॥
१३ धर्मो धर्मा वा ॥ १४ धर्मिप्रायः ॥ १५ भिन्नत्वे ॥

छुत्तरकालभुव्यन्यावभासः समुत्पन्नस्तीहि पूर्वज्ञानस्य स्मृतिप्रमोषत्वेनासौ नाभ्युपगमनीयोऽन्यथा सकलपूर्वज्ञानानां स्मृतिप्रमोषत्वेनाभ्युपगमनीयः स्यात् । किञ्चा-
 न्यावभासस्य सद्भावे परिफुटवर्षः स एव प्रतिभातीति कथं रजते स्मृतिप्रमोषो निखिलान्यावभासानां स्मृतिप्रमोषतापत्तेः । अथ विपरीताकारवदित्वं तत्त्वा-
 प्रमोषः तर्हि विपरीतत्वातिरेव । कश्चासौ विपरीत आकारः । परिफुटार्थावभासित्वं चेत् । कथं तस्य स्मृतिसम्बन्धित्वं प्रत्यक्षाकारत्वात् । तत्सम्बन्धित्वे वा
 प्रत्यक्षरूपतैवास्याः स्यान्न स्मृतिरूपता । नाप्यतीतकालस्य वर्तमानतया ग्रहणं तस्याः प्रमोषोऽस्य स्मृतिवत्तस्याः स्पष्टेदनाभावानुपज्ञात् । न चैदम् । अतीत-
 कालस्य स्याद्येनाधिकस्य संवेदनं स इति चेन्न तत्र परमार्थतः स्याद्यसद्भावे अतीन्द्रियाथवेदिनो विषयो न स्यात् । तैस्मृतिवदन्यस्यापीन्द्रियसत्त्वरणैश्चैद्यप-
 वात् । अथात्र पारम्पर्येणैन्द्रियादेव वैशद्यम् । न तदविशेषात्सर्वस्यास्तत्सद्भावात् । अथानुभवेन सह क्षीरोदकवदविवेकेनोत्पादोऽस्याः प्रमोषः । ननु कोयमवितो-
 नाम । भिन्नयोः सतारभेदेन ग्रहणं संश्लेषो वा आनन्तर्येण उत्पादो वा ? प्रथमपक्षे विपरीतत्वातिरेव । संश्लेषस्तु ज्ञानयोर्न सम्भवेत्वात्यस्य मूर्त्तद्वयेष्वेव प्रति-
 आनन्तर्येणोत्पादस्य स्मृतिप्रमोषरूपत्वेऽनुभेयशब्दार्थेषु देवदत्तादिज्ञानानां सरणानन्तरभावित्वां स्मृतिप्रमोषताप्रसङ्गः स्यात् । यदि च द्विचन्द्रादिवदनं सरणं
 तर्हीन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायि न स्यादन्यत्र सरणे तददृष्टेः । तदनुविधायि चेदमन्यथा न किञ्चित्तदनुविधायि स्यात् । तद्विकारविकारित्वं चात एव
 दुर्लभं स्यात् । किञ्च स्मृतिप्रमोषपक्षे बाधकप्रत्ययो न स्यात् । स हि पुरोवर्त्तिन्यर्थे तद्वतिभासस्यासद्विषयतामादीयन्नो रजतमित्युल्लेखेन प्रवर्त्तते । ननु रजतप्रति-
 भासः स्मृतिरित्युल्लेखेन । स्मृतिप्रमोषाभ्युपगमे च स्वतःप्रामाण्यव्याधातः सम्यग्रजतप्रतिभासेऽपि ह्याशङ्कोपपद्यते किमेष स्मृतावपि स्मृतिप्रमोषः किं वा सत्यप्रतिभा-
 इति बाधकाभावापेक्षणात् । यन्न हि स्मृतिप्रमोषस्तत्रोत्तरकालमवश्यं बाधकप्रत्ययो यत्र तु तदभावस्तत्र स्मृतः प्रमोषासम्भवः । बाधकाभावापेक्षायां चानवस्था
 तस्मादिदं रजतमित्यत्र ज्ञानद्वयकल्पनाऽसम्भवात्स्मृतिप्रमोषाभावः । ततः सूक्तं-विपर्ययज्ञानस्य व्यवसायात्मकत्वविशेषेणैव निरास इति ।
 तैर्नोपूर्वार्थविशेषणेन धारावाहिविज्ञानं निरस्यते । नन्वमपि प्रमाणप्रतिपक्षेऽर्थे प्रमाणान्तराप्रतिपक्षिरित्युच्यम् । अर्थप-

१ रजत ॥ २ परेण भवता ॥ ३ शुक्तिकशकले ॥ ४ विषादलक्ष्य ॥ ५ शुक्तिल ॥ ६ स्वभाव ॥ ७ अन्यथा ॥ ८ अभावप्रतापने ॥ ९ स्मृतिविपरीत ॥ १० पदार्थानां ॥ ११ ॥ स्मृते ॥ १२ परिफुटार्थाभा-
 सित्वाकारस्य ॥ १३ स्मृते ॥ १४ रजतस्य ॥ १५ सरण ॥ १६ स्मृते ॥ १७ देवदत्तादिस्मृतिवत् ॥ १८ शुक्तिद्वारा रजतस्मृते ॥ १९ रजतस्मृतौ ॥ २० सर्वस्य ॥ २१ रजत ॥ २२ संवेदनस्य ॥ २३ स्मृतिविपर्य-
 रजतमतीन्द्रियम् ॥ २४ रजतसरणे ॥ २५ इति चेत् ॥ २६ प्रत्यक्षसरणयो ॥ २७ सम्बन्ध ॥ २८ अनुभेयार्थोऽप्यादि ॥ २९ अतिनिहितायामदृक्काज्ञानस्य स्मृतित्वमिति स्थितौ दूषणम् ॥ ३० किञ्च ॥ ३१ घटादा
 ३२ तदप्रतीते ॥ ३३ घटादिविज्ञान प्रत्यक्ष ॥ ३४ इन्द्रिय ॥ ३५ कवादि ॥ ३६ ता (पक्षी) ॥ ३७ द्विचन्द्रादि ॥ ३८ ज्ञानस्य ॥ ३९ तस्य कान्वयप्रमालदिना द्विवद्वादिवाहित्वेन परिणामित्वम् ॥ ४० इन्द्रियान्-
 यव्यतिरेकानुविधायित्वाभावादेव द्विवन्नज्ञानस्य सरणत्वादेव वा ॥ ४१ शुक्तिकशकले ॥ ४२ रजत ॥ ४३ ॥ उत्तरकाले ॥ ४४ परेण ॥ ४५ ज्ञाने ॥ ४६ रजतस्य ॥ ४७ एतदेव भावयति ॥ ४८ ज्ञाने ॥ ४९ किं ॥
 ५० प्रत्ययवस्था ॥ ५१ यतो विपर्ययज्ञानादिक समर्थितम् ॥ ५२ कारणेन ॥ ५३ सादृशकृते ॥ ५४ गृह्णा प्रमाणानामेकमिन्द्रियं प्रवृत्ति प्रमाणसम्भव ॥ ५५ जेताना विरोध ॥ ५६ प्रत्ययप्रादि

रिच्छित्तविशेषसद्भावे तद्वस्तुत्तरेष्वन्यन्युपगमात् । प्रथमप्रमाणप्रतिपक्षे हि वस्तुन्याकारविशेषं प्रतिपद्यमानं प्रमाणान्तरमपूर्वार्थमेव वृक्षो न्यग्रोध इत्यादिवत् । एत दे-
वाह ॥ अनिश्चितोऽपूर्वार्थः ॥ ४ ॥ स्वरूपेणाकारविशेषरूपतया वार्तनगतोऽखिलोऽप्यपूर्वार्थः । न केवलमप्रतिपक्ष एवापूर्वार्थोऽपि तु ह्येवोऽपि प्रतिपक्षोपि समारोपात्स-
ंशयादिसद्भावात्तादृगपूर्वार्थोऽधीतानन्यस्तथावत् । एवंविधार्थस्य यन्निश्चयात्मकं विज्ञानं तत्सकलं प्रमाणम् । तन्नामधिगतार्थाधिगन्तुत्वमेव प्रमाणस्य लक्षणम् ।
तद्धि वस्तुन्याधिगतेऽनधिगते वाऽव्यभिचारिदिविशिष्टां प्रमां जनयन्नोपालम्भविषयः । न चाधिगतेऽर्थं किं कुर्वन्तप्रमाणतां प्राप्नोतीति वक्तव्यं । निश्चितप्रमां जनयत-
स्तस्य प्रमाणताप्रतिपादनात् । यत्र तु सौ नास्ति तन्न प्रमाणम् । न च विशिष्टप्रमोत्यादकत्वविधितविषयेऽप्यसिद्धिः किञ्चित्कालमतिप्रसङ्गात् । न चैकान्ततोऽन-
धिगतार्थाधिगन्तुत्वे प्रमाणस्य प्रमाणत्वावसर्गतुं शक्यम् । तद्व्यर्थतयाभावित्वलक्षणं संवादादवसीयते । स च तदर्थोत्तरज्ञानवृत्तिः । न चानधिगतार्थाधिगन्तुरेव
प्रमाणस्य संवादाप्रत्ययस्य तद् घटते । न च तेनाप्रमाणभूतेन प्रथमस्य प्रमाणस्य व्यवस्थापयितुं शक्यमिति प्रसङ्गात् । न च सामान्यविशेषयोस्तादात्म्यान्युपगमे तस्यैका-
न्ततोऽनधिगतार्थाधिगन्तुत्वं सम्भवति । इदानीं तैन्नानास्तिवस्य पूर्वोक्तिवादभेदात्तस्य च पूर्वमप्यधिगतत्वात्कथं द्विदनधिगतार्थाधिगन्तुत्वं त्वसम्मतप्रवेशः । निश्चिते
विषये किञ्चित्प्रमाणान्तरेणा प्रेक्षावच्चप्रसङ्गादित्यव्याच्यं भूयो निश्चये सुखादिसाधकत्वविशेषप्रतीतिः । प्रथमतो हि वस्तुमात्रं निश्चीयते पुनः सुखसाधनं दुःखसाधनं
वेति निश्चिद्योपादीयते लज्यते वा । अन्यर्था विपर्ययेणाप्युपादानत्यागप्रसङ्गः स्यात् । केषांचित्सकृद्देशेनेपि तन्निश्चयो भवत्यभ्यासादित्येकविषयाणामप्यागमामनुमा-
नाभ्यक्षाणां प्रमाण्यमुपपन्नं प्रतिपत्तिविशेषसद्भावात् । सामान्याकारेण हि वचनात्यतीयते । वहिरनुमानादेशादिविशेषविशिष्टोऽध्यक्षात्वाकारनियत इति । ततो-
ऽप्युक्तं तत्रापूर्वार्थविज्ञानं निश्चितं बाधवर्जितम् । अदुष्टकारणारब्धं प्रमाणं लोकसम्मतम् इति । प्रत्यभिज्ञानस्यानुभूतार्थाग्रहाणिऽप्राप्त्यप्रसङ्गात् । तर्था-
च कथमन्तः शब्दात्संदिनित्वसिद्धिः । न चानुभूतार्थाग्रहिलमस्योसिद्धिः स्मृतिप्रत्यक्षप्रतिपक्षेऽर्थं तैर्यवृत्तेः । न ह्यप्रत्यक्षेऽस्यमाणे चार्थे प्रत्यभिज्ञानं नायाऽति-

१ स्वच्छदिलक्षण ॥ २ अपूर्वं अर्थो यस्य ॥ ३ स्वच्छादिमन्वेत ॥ ४ अज्ञात ॥ ५ दृष्टोपि समारोपात्तादिति सूत्रम् ॥ ६ अपूर्वस्य ॥ ७ पूर्वाग्रहीताग्रहाणि ॥ ८ संख्या ॥ ९ अर्थपरिच्छिन्ना ॥ १० दोष ॥
११ निश्चिते ॥ १२ कार्यं ॥ १३ परेण ॥ १४ प्रमाणान्तस्य ॥ १५ ज्ञाने ॥ १६ विशिष्टप्रमाणन्यता ॥ १७ ॥ ज्ञाने ॥ १८ विशिष्टप्रमोत्यादकत्वे यद्यपि किञ्चित्कालं तदा सर्वथाऽदृष्टेऽर्थे प्रमाजनकस्य ज्ञानन्याभिहितकत्व
स्याद्विशिष्टप्रमोत्यादकत्वस्याविशेषात् ॥ १९ किञ्च ॥ २० संख्या ॥ २१ निश्चये ॥ २२ सगद ॥ २३ पूर्वज्ञानार्थ ॥ २४ ईप् (सप्तमी) ॥ २५ तदर्थश्चातो उत्तज्ज्ञाननिश्चय ॥ २६ ज्ञानस्य ॥ २७ संवादात् ॥ २८ द्वितीयज्ञानेन ॥
२९ धृतितार्थ्यादिवत् ॥ ३० ज्ञानस्य ॥ ३१ न ख्यातमलीति वक्तुं शक्यं तस्याज्ञातत्वविरोधात्प्रामाण्यिक ॥ ३२ संवादिना प्रथमज्ञानस्य प्रमाण्यप्रसङ्गात् ॥ ३३ किञ्च ॥ ३४ बृहन्नदादि ॥ ३५ प्रमाणस्य ॥ ३६ घट ॥
३७ अधिगतार्थाधिगन्तुत्वात् ॥ ३८ दृष्ट ॥ ३९ विशेषापेक्षया ॥ ४० जैन ॥ ४१ प्रयोजन ॥ ४२ अकथ्या ॥ ४३ परेण ॥ ४४ ज्ञानात् ॥ ४५ निश्चयान्तरानुशीकारे ॥ ४६ सुखसाधनत्वदुःखसाधनत्वात्
क्षय उत्पन्नज्ञानं भवति चेत् ॥ ४७ व्यलासेन ॥ ४८ पुरुषाणां ॥ ४९ एतदा ॥ ५० भूतादे ॥ ५१ मोहने ॥ ५२ परप्रमाणलक्षणनिराकरणे च सति ॥ ५३ सर्वथा ॥ ५४ धृतिप्राप्तिर्वेन प्रत्यभिज्ञानप्रमाणस्य च ॥
५५ प्रत्यभिज्ञानान्ते ॥ ५६ वस ॥ ५७ प्रत्यभिज्ञानस्य ॥ ५८ उत्तरप्रत्यक्ष ॥ ५९ तस्य ॥

प्रसङ्गात् । पूर्वोत्तरावस्थायामेकत्वे तस्य प्रवृत्तेरयमदोष इति चेत् । किं ताभ्यामेकत्वस्य भेदोऽभेदो वा ? भेदे तत्र तस्याप्रवृत्तिः । न हि पूर्वोत्तरावस्थाम्भ्यां भिन्ने सर्वैकत्वे तत्परिच्छेदिज्ञानाम्भ्यां जन्यमानं प्रत्यभिज्ञानं प्रवर्तते । अर्थान्तरैकत्ववत् । मत्तान्तरप्रवेशश्च । ताभ्यामेकत्वस्य सर्वथाऽभेदोऽनुभूतग्राहिवं प्रत्यभिज्ञानस्य स्यात् । ताभ्यां तस्य कथञ्चिदभेदे सिद्धं तस्यानुभूतग्राहिवत् । न चैवंवादिनः प्रत्यभिज्ञानप्रतिपक्षे शब्दादिनित्यत्वे प्रवर्तमानस्य दर्शनस्य परार्थादित्येदेः प्रमाणता घटते । सर्वेषां चानुमानानां व्याप्तिज्ञानप्रतिपक्षे विषये प्रवृत्तेरप्रमाणता स्यात् । प्रत्यभिज्ञानाच्चित्तशब्दादिसिद्धावपि कुलश्रित्समारोपस्य प्रसूतेस्तद्व्यावृच्छेदार्थादस्य प्रामाण्ये चैकान्तर्त्यागः स्मृत्युद्वाद्वादिभिरप्रमाणसंख्या व्याघातकृत्यमाणान्तरत्वप्रसङ्गः स्यात् । प्रत्यभिज्ञानवक्तृचिदपूर्वार्थविरिद्धेः । किञ्चापूर्वार्थप्रत्ययस्य प्रामाण्ये द्विचन्द्रादिप्रत्ययोऽपि प्रमाणं स्यात् । निश्चितत्वं तु परोक्षज्ञानवादिनो न सम्भवतीत्यग्रे वक्ष्यामः । ननु द्विचन्द्रादिप्रत्ययस्य सर्वाधिकत्वान्न प्रमाणता । यत्र हि बाधाविरहस्तत्प्रमाणमित्यप्यसङ्गतम् । बाधाविरहो हि तैत्कालभावी उत्तरकालभावी वा विज्ञानप्रमाणताहेतुः ? न तावत्तैत्कालभावी क्वचिन्धिज्ञानेऽपि तस्य भावत् । अथोत्तरकालभावी स किं ज्ञातोऽज्ञातो वा ? न तावदज्ञातोऽस्य सत्त्वेनाप्यसिद्धेः । ज्ञातश्चेत् । किं पूर्वज्ञानेनोत्तरज्ञानेन वा ? न तावत्पूर्वज्ञानेनोत्तरकालभावी बाधाविरहो ज्ञातुं शक्यस्तद्धि स्वसमानकालं नीलादिकं प्रतिपद्यमानं कथमुत्तरकालमप्यत्र वार्धकं नोदेष्यतीति प्रतीयार्थपूर्वमनुत्पन्नवाधकानामप्युत्तरकालं बाध्यमानत्वदर्शनात् । नाप्युत्तरज्ञानेनासौ ज्ञायते तदा प्रमाणत्वाभिमतज्ञानस्य नाशान्न । नष्टस्य च बाधाविरहचिन्ता गतसंपत्त्यदृष्टिकुलानामप्युत्तरकालं कथं च बाधाविरहस्य ज्ञायमानत्वेपि सत्यत्वं ज्ञायमानस्यापि केशोपकुलादेरसत्यत्वदर्शनात् । तदज्ञानस्य सत्यत्वाच्चेत्स्यापि कुतः सत्यता ? प्रमेयसत्यत्वाच्चेदन्वोन्याश्रयः । अपरबाधाभावज्ञानाच्चेदनवस्था । अथ संवादादुत्तरकालभावी बाधाविरहः सत्यत्वेन ज्ञायते । तर्हि संवादस्याप्यपरसंवादात्सत्यत्वसिद्धिस्तस्याप्यपरसंवादादित्यवनस्था । किञ्च क्वचित्कदाचित्कस्यचिद् बाधाविरहो विज्ञानप्रमाणता हेतुः सर्वत्र सर्वदा सर्वस्य वा ? प्रथमपक्षे कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्यापि प्रमाणताप्रसङ्गः । क्वचित्कदाचित्कस्यचिद्बाधाविरहसद्भावात् । सर्वत्र सर्वदा सर्वस्य बाधाविरहसु नासर्वविदां विषयः । अदुष्टकारणारब्धत्वम

१ भेदादेर् प्रत्यभिज्ञानत्वप्रसङ्गः ॥ २ पूर्वोत्तराकारादिसंस्तरणप्रत्यक्षाभ्यां ॥ ३ ईप् ॥ ४ सर्वयामेदं ॥ ५ न्यायिकं ॥ ६ एकत्वस्य ॥ ७ प्रत्यभिज्ञानस्य ॥ ८ सर्वथाऽपूर्वार्थविज्ञान प्रमाणमित्येववादिनः ॥ ९ उच्चारणस्य ॥ १० शिष्यः ॥ ११ अर्थपर्यादादेः शब्दोक्तित्वेन उच्चारणान्तराऽनुपपत्तेरिति ॥ १२ किञ्च ॥ १३ सारवाय ॥ १४ आत्मा ॥ १५ मर्व क्षणिकं मत्वादिति क्षणिकव्यतिपादकानुमानात् ॥ १६ उक्तं ॥ १७ व्याप्तिनान निगि ल्पमाभ्यास्यसाधनानां सामान्येन ग्रहणेषुमानेन नियतेदेशकालाकारतया साध्यप्रतिपत्तेरनुमानाभावे च ॥ १८ सर्वथाऽपूर्वार्थविज्ञानमेव प्रमाणमित्येकमन्तव्याम् ॥ १९ इदमप्यमित्योटे ॥ २० पडिति विज्ञाने ॥ २१ माहस्य ॥ २२ उत्तरकाले ॥ २३ ज्ञाने ॥ २४ तज्ज्ञानकाल ॥ २५ तज्ज्ञानकाल ॥ २६ ॥ विचार्यमाणप्रामाण्यविज्ञानकाल ॥ २७ रवतादिज्ञाने ॥ २८ न हि शुचिकथाभिर्द रजतमिति ज्ञानं यदा जायते तदेव वा यत् प्रत्युद्देश्यप्रमाणज्ञानं ॥ २९ न ह्यज्ञातमस्तीतिवक्तुं शक्यं तस्याऽज्ञातत्वविरोधात् ॥ ३० शुचिकारणं ॥ ३१ प्रमाणं ॥ ३२ कालं ॥ ३३ ज्ञानात् ॥ ३४ पूर्वस्येदं जलमिति ज्ञानस्य ॥ ३५ पूर्वकाले ॥ ३६ उत्तरकाले ॥ ३७ पूर्वस्य ॥ ३८ पूर्वस्य ॥ ३९ विषये ॥ ४० पूर्व ॥

प्यज्ञातं ज्ञातं वा तद्धेतुः ? प्रथमपक्षोऽयुक्तोऽज्ञातस्य सत्यसन्देहात् । नापि ज्ञातं कारणकुञ्जलादेरतीन्द्रियस्य ज्ञातरसम्भवात् । अस्तु वा तज्ज्ञप्तिः । तथाप्यसाव-
दुष्टकारणारब्धः ज्ञानान्तरात्संवाद्प्रत्ययाद्वा ? आद्यविकल्पेऽनवस्था । द्वितीयविकल्पेऽपि संवाद्प्रत्ययस्यापि ह्यदुष्टकारणारब्धत्वं तथाविधान्यतो ज्ञातव्यं तस्या-
प्यन्यत् इति । न चानेकान्तवादिनामन्युपालम्भः समानोऽयं यथावदर्थनिश्चायकप्रत्ययस्याभ्यासदशायां बाधवैधुर्यस्यादुष्टकारणारब्धत्वस्य च स्वयं संवेदनादभ्या-
सदशायां तु पततोऽन्यस्तर्पिष्यत् । न चैवमनवस्था क्वचित्कैश्चिदभ्यासोपपत्तेरित्यलं विस्तरेण परतः प्रामाण्यविचारे विचारणात् । लोकेऽसम्मतत्वं च यथावद्-
स्तुस्वरूपनिश्चयान्नापारम् । ननु चोक्तलक्षणाऽपवृत्त्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणमित्ययमुक्तमर्थव्यवसायात्मकज्ञानस्य मिथ्यारूपतया प्रमाणत्वायोगात् । पर-
मात्मस्वरूपप्राहृत्वेव ज्ञानस्य सत्यत्वप्रसिद्धेः अक्षसन्निपातानन्तरोत्थादविकल्पकप्रत्यक्षेण हि सर्वत्रैकमेवाऽन्यानपेक्षतया झंगिति प्रतीयते इति तदेव वस्तुत्व-
स्वरूपम् । भेदः पुनरविद्यासंकेतसरणजनितविकल्पप्रतीत्याऽन्याऽपेक्षतया प्रतीयते इत्यसौ नार्थस्वरूपम् । तथा यत्प्रतिभासते तत्प्रतिभासान्तः प्रविष्टमेव ।
यथा प्रतिभासस्वरूपम् । प्रतिभासते चाशेषं चेतनावेतरनरूपं वस्तित्वनुमानादप्यत्माऽद्वैतप्रसिद्धिः । न चान्नाऽसिद्धो हेतुः साक्षादसाक्षाच्छाशेषवस्तुनोऽप्रतिभास-
मानत्वे सकलशब्दविकल्पगोचरातिक्रान्त्या वक्तुमशक्तेः । तैयगमोऽप्यस्य प्रतिपादकोऽस्ति “सर्वं वै खल्विदं ब्रह्म नहं नानास्ति किञ्चन । आरामं तस्य पश्यन्ति न ते
पश्यति कश्चन” इति । तैयं पुरुष एवेतत्सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं स एव हि सकललोकसर्गस्थितिप्रलयहेतुः ॥ उक्तं च “अर्जुनो भ इवाशूनां चन्द्रकान्त इवाम्भ-
साम् । प्ररोहाणामिव सूर्यः स हेतुः सर्वजन्मिनाम्” भेददागिनो निन्दा च श्रूयते—“मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य ईहं नानेव पश्यति” इति । न चाभेदप्रतिपादका-
स्त्रायस्याऽध्यक्षवाधा तस्याभेदप्राहृत्वेनैव प्रवृत्तः । तदुक्तम् “आहुर्विधिं ह्युपलक्षं न निषेद्धं विपश्चितः । नैकत्वे आगमस्तेन प्रत्यक्षेण प्रवाध्यते” किञ्चाऽर्थानां
भेदो देशभेदात्कालभेदादाकारभेदाद्वा स्यात् ? न तावदेशभेदात्स्वतोऽभिन्नस्याऽन्यभेदेऽपि भेदानुपपत्तः । नह्यन्यभेदोऽन्यत्र संकामति । कथं च देशस्य भेदोऽन्य-
देशभेदोच्चेदनवस्था । स्वतश्चेत्तर्हि भवभेदोऽपि स्वत एवास्तु किं देशभेदाद्वैदक्यनया । तन्न देशभेदाद्वैदक्यभेदः । नापि कालभेदात् तस्मैदस्यैवाध्यक्षतोऽप्रसिद्धिः

१ पूर्वोक्तान्प्रमाणानाहेतुः ॥ २ इतिवदृष्टादि ॥ ३ परिज्ञानस्य ॥ ४ अदृष्टकारणारब्धत्वं ॥ ५ अनवस्था ॥ ६ ज्ञातत्वं ॥ ७ देयं ॥ ८ ज्ञानस्य ॥ ९ राहित्यस्य ॥ १० स्वरूपेण ॥ ११ स्वयं संवेदनावाद्यमुपालम्भं ॥
१२ कथं ॥ १३ ज्ञानस्य ॥ १४ अनवस्थापरिहारस्य विस्तरेण ॥ १५ ज्ञानस्य ॥ १६ भास्कराय ग्राहं ॥ १७ अर्थं ॥ १८ भेदः ॥ १९ वदति ॥ २० अग्नेर्भेदप्रतिभासो ह्यविवक्षा ॥ २१ घट पटादिव इति ॥ २२ पश्य ॥
२३ ब्रह्म ॥ २४ ब्रह्मप्राहृत्प्रत्यक्षकारोणानुमानमपि दृश्यति ॥ २५ प्रतिमात्ममानत्वादिति ॥ २६ असाध्यता ॥ २७ प्रत्यक्षानुमानप्रकारेण ॥ २८ परमात्मनः ॥ २९ विवर्तं विचार ॥ ३० ब्रह्मण ॥ ३१ प्रत्यक्षानुमानात्म
प्रकारेण ॥ ३२ उच्यते ॥ ३३ कोलिक (कोटविक्षेप) ॥ ३४ कायाहृतत्वात् ॥ ३५ वट ॥ ३६ तथा ॥ ३७ यमात् ॥ ३८ पुरुष ॥ ३९ ब्रह्मण ॥ ४० भेदमिव ॥ ४१ ब्रह्मण ॥ ४२ किञ्च ॥ ४३ आत्मस्य ॥
४४ विधायक समावधानाहृत्कर्मत्वर्थ ॥ ४५ निषेधक भेदप्राहृत्कर्मत्वर्थ ॥ ४६ कारणेन ॥ ४७ स्वरूपेण ॥ ४८ स्वतोऽभिन्नस्य भास्करस्य यथा देशभेदाद्वैदो न घटते तथा पदार्थानामिति भावः ॥ ४९ अन्यस्य देशस्य
भेदोऽभिन्ने सूक्ष्मे संकामति ॥ ५० अनवस्थापरिहाराय ॥ ५१ अर्थं ॥ ५२ देशभेदादिति पदं नास्ति च क्वचिद्वैद्ये ॥

तच्छि सन्निहितं वस्तुमात्रमवाधिगच्छति नातीतादिकालभेदं तद्वतार्थभेदं वा आकारभेदोप्यर्थानां भेदको व्यतिरिक्तप्रमाणत्वाप्रतिभाति स्वतो वा ? न नात्रद् व्यति-
रिक्तप्रमाणान्तस्य नीलसुखादिव्यतिरिक्तस्वरूपस्याप्रतिभासमानत्वाद् । अथाहंप्रत्यये बोधात्मा तद्ब्राह्मणोऽवसीयते । न तत्रापि शुद्धबोधस्याप्रतिभासनात् ; स
खल्वहं सुखी दुःखी स्थूलः कृशो वेत्यादिरूपतया सुखादिशरीरं चावलम्बमानोऽनुभूयते न पुनस्तदव्यतिरिक्तं बोधस्वरूपम् स्वतश्चकारणां भेदसंवेदने स्वप्रकाशनि-
यतत्वप्रसङ्गः । तथा चान्योऽप्यासंवेदनात्कुतः स्वतोऽप्याकारभेदसंविच्छिः । अथैकरूपब्रह्मणो विद्यास्वभावत्वे तदर्थानां शास्त्राणां प्रवृत्तीनां च वैयर्थ्यं निवर्त्य नास्त्य-
स्वभावाभावादविद्यास्वभावत्वे चासत्यत्वप्रसङ्गः । तथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मैतस्य विरोधस्तदस्य सङ्गतम् । विद्यास्वभावत्वेत्यस्य शास्त्रादीनां वैयर्थ्यासंवेदादिवि-
द्याव्यापारनिवर्तनफलत्वात्तेषाम् । यत एव चाविद्याब्रह्मणोऽर्थान्तरभूता तत्त्वतो नास्त्यत एवासौ निवर्त्यते तत्त्वतस्तस्याः सद्भावे हि न काश्चिन्नियत्तयितुं शक्नुयाद्
ब्रह्मवत् । सर्वत्र चातात्विकानाद्यविद्योच्छेदार्थो मुमुक्षूणां प्रयत्नोऽभ्युपगतः । न चानादित्वेनाविद्योच्छेदासम्भवः श्रगंभोवेनाऽनैकान्तात् तत्त्वज्ञानप्रागभावानु-
पैव चाविद्या तत्त्वज्ञानलक्षणविद्योत्पत्तौ व्यावर्तत एव घटोत्पत्तौ तत्प्रागभाववत् । भिन्नाऽभिन्नोदिकल्पस्य च वस्तुविषयत्वादवस्तुभूताऽविद्यामप्रवृत्तिरत्र
मेवमयविद्या मायामित्याप्रतिभास इति । न चास्त्यश्रवणमननध्यानादीनां भेदरूपतयाऽविद्यास्वभावत्वात्कथं विद्याप्राप्तिहेतुत्वमित्यभिधीयतव्यम् । यथैव हि
रजःसंपर्ककणुषोदके द्रव्यविशेषचूर्णं रजःप्राक्षिप्तं रजोऽन्तराणि प्रशमयत्यवमपि प्रशम्यमानं स्वच्छां स्वरूपावस्थामुपनयति । यथा वा विषं विषान्तरं शमयति त्वयं
च शाम्यत्येवमात्मश्रवणादिभिर्भेदाभिनिवेशोच्छेदात् । स्वगतेपि भेदे समुच्छिन्नं स्वरूपे संसारी समवतिष्ठते । अवच्छेदक्यविद्याव्यावृत्तौ हि परमात्मैकस्वरूपताव-
स्थितेः घटाद्यवच्छेदभेदव्यावृत्तौ व्योम्नः शुद्धाकाशतावत् । न चाद्वैते सुखदुःखबन्धभोक्षादिभेदव्यवस्थाऽनुपपन्ना । संसारोपितादपि भेदात्तद्वेदव्यवस्थोपपत्तेः
यथा द्वैतीनां शिरसि मे वेदना पादे मे वेदनेत्यात्मनः समारोपितभेदनिमित्ता दुःखादिभेदव्यवस्था पादादीनामेव तद्देनाधिकरणत्वात्तं च भेदात्तद्व्यवस्था शुके-
त्यय्ययुक्तम् । यतस्तेषामज्ञत्वेन भोक्तृत्वायोगात् । भोक्तृत्वे वा चार्वाकमतानुषङ्गः । तदेवमेकव्यस्य प्रत्यक्षानुमानागमप्रमितस्वरूपत्वात्सिद्धं ब्रह्माऽद्वैतं तत्त्वमिति ॥ छ ॥
अत्र प्रतिषिधीयते । किं भेदस्य प्रमाणबाधितत्वादभेदः सौम्यते अभेदे साधकप्रमाणसद्भावाद् ? तत्राद्यविकल्पोऽयुक्तः प्रत्यक्षादेर्भेदानुकूलतया तद्बाधकत्वायो-
गात् । न खलु भेदमन्तरेण प्रमाणेतरव्यवस्थापि सम्भाव्यते । द्वितीयोपक्षोपयुक्तो भेदमन्तरेण साध्यसाधकभावस्यैवासम्भवत् । न चाभेदासंधं किञ्चिदप्रा-
म-

१ बर्हिर्वन् ॥ २ अन्तर्वन् ॥ ३ भिन्न ॥ ४ अकारलक्षणमेदं ॥ ५ प्रमाण ॥ ६ पदार्थो स्वयकाराश्रित्यता ॥ ७ मा (तृतीया) ॥ ८ अष्टुशाना ॥ ९ अविद्या ॥ १० विद्या ॥ ११ अन्वय्य ॥ १२ निना ॥ १३ परमार्थ ॥ १४ वादिभि ॥ १५ मोक्षार्थिना ॥ १६ अथा गानस्य ॥ १७ अनाधिना ॥ १८ उभय ॥ १९ किञ्च ॥ २० स्वरूप ॥ २१ श्रद्धान ॥ २२ दुर्गग्रह ॥ २३ सति ॥ २४ प्रकोपे ॥ २५ नृते पटस्य निषेधक भेदोत्पादक इत्यर्थ ॥ २७ देवदत्तोद्देशात् ॥ कतिपयात् ॥ २८ नयाविकारिता ॥ २९ अव्यथा ॥ ३० पुरेण मृदन् ॥ ३१ जलुमानाया ॥ ३२ ग्राहन् ॥ ३३ प्रवर्तमानवान् इति शेषः ॥ ३४ तदाभास ॥

शेषः ॥ ३४ तदाभास ॥

णमस्ति । यच्चोक्तम् “अविकल्पाकाध्यक्षेणकल्पमेवावसीयते” तत्र किमेकव्यक्तिगतमेकव्यक्तिगतं व्यक्तिमात्रगतं वा तत्त्वेन प्रतीयते? एकव्यक्तिगतं चेत्तर्हि साधारणभासाधारणं वा? न तावत्साधारणमेकव्यक्तिगतं साधारणं चेति विप्रतिषेधाद् असाधारणं चेत् कथं नातो भेदसिद्धिरसाधारणस्वरूपलक्षणत्वाद्भेदस्य । अथानेकव्यक्तिगतं सत्तासामान्यरूपमेकत्वं प्रत्यक्षग्राह्यमित्युच्यते । तर्हि व्यस्त्यधिकरणतया प्रतिभालयनधिकरणतया वा? प्रथमपक्षे भेदप्रसङ्गे व्यक्तिधिकरणं तदार्थं च सत्तासामान्यमिति । अयमेव हि भेदः । द्वितीयपक्षे व्यक्तिग्रहणमन्तरेणाप्यन्तराले तत्रप्रतिभासप्रसङ्गः । तंथा किमेकव्यक्तिग्रहणद्वारेण तत्प्रतीयते सकलव्यक्तिग्रहणद्वारेण वा? प्रथमपक्षे विरोधः । एकाकारता ह्यनेकव्यक्तिगतमेकं रूपं तच्चैकस्मिन् व्यक्तिस्वरूपे प्रतिभातेत्यनेकव्यस्त्यनुयायितया कथं प्रतिभासेत । अथ सकलव्यक्तिग्रहितपक्षिद्वारेण तत्प्रतीयते तदा तस्याऽप्रतिपत्तिरालिख्यव्यक्तीनां ग्रहणासम्भवात् । भेदसिद्धिप्रसङ्गाखिलव्यक्तीनां विशेषणतया एकत्वस्य च विशेषध्वत्वेनेकत्वस्य वा विशेषणतया तासां च विशेष्यत्वेन प्रतिभासनात् । तथा तदव्यक्तिसिद्धिस्तद्विभक्तमभिन्नं वा? यद्यभिन्नं तर्हि व्यक्तिरूपतानुषङ्गेऽस्य । न च व्यक्तित्वस्यन्तरमन्वेतीति कथं सकलव्यस्त्यनुयायिमेकत्वस्य । अथार्थान्तरं कथं नानालाऽप्रसिद्धिः । यथा चानुगतप्रत्ययजनकत्वेनेकत्वं व्यक्तिषु कल्प्यते तथा व्यावृत्तप्रत्ययजनकत्वेनानेकत्वमप्यविशेषात् । तच्चैकत्वं नानात्वमन्तरेणावकाशं लभते । प्रयोगो-विवादाध्यासितमेकत्वं परमार्थसञ्चानात्वाविनाभावि एकात्मिकत्वरूपतयाऽनुपलब्ध्यमानत्वाद् । घटादिभेदाविनाभूतधृष्टैकत्ववत् । एतेन व्यक्तिमात्रगतमप्येकत्वं प्रत्युक्तमेकानेकव्यक्तिव्यतिरेकेण व्यक्तिमात्रस्यानुपपत्तेः । यच्चोक्तं “भेदस्यान्योपेक्षतया कल्पनाविषयत्वं” तदप्युक्तिमात्रमेकत्वस्यैवाप्योपेक्षतया कल्पनाविषयत्वसम्भवात् । तद्व्यत्वेकव्यस्त्याश्रितं भेदस्तु प्रतिनियतव्यक्तिस्वरूपोऽध्यक्षावसेयः । अथैकत्वं प्रत्यक्षेणैव प्रतिपन्नमन्यापेक्षया तु कल्पनाज्ञानेनानुयायिरूपतया व्यवहियते तर्हि भेदोऽप्यध्यक्षेण प्रतिपन्नोऽन्यापेक्षया विकल्पज्ञानेन व्यावृत्तिरूपतया व्यवहियते इत्ययम् । का चेयं कल्पना नाम ज्ञानस्य स्मरणानन्तरभावित्वं शब्दाकारानुबिद्भत्वं वा स्याज्जात्याद्युल्लेखो वा असदर्थविषयत्वं वाऽन्यापेक्षतयाऽर्थस्वरूपावधारणं वा उपचारमात्रं वा? प्रकारान्तराऽसम्भवात् न तावदाद्यविषयोऽभेदज्ञानस्यापि स्मरणानन्तरमुपलम्भेन कल्पनात्वप्रसङ्गात् । शब्दाकारानुबिद्भत्वं च ज्ञाने ग्राहिण्येव प्रतिविहितम् । ननु सकलो भेदप्रतिभासोऽभिलाषपूर्वकस्तदावे भेदप्रतिभासस्याप्यभावः स्यात् तन्न विकल्पाभिलाषयोः कार्यकारणभावस्य कृतोत्तरत्वात् । अस्तु वासौ । तथापि किं शब्दजनितो भेदप्रतिभासस्तज्जनितो वा शब्दः? प्रथमपक्षे किं शब्दान-

१ सामान्य ॥ २ विरोधात् ॥ ३ विशेष ॥ ४ इदं सदिदं सत् ॥ ५ परेण भवता ॥ ६ कस ॥ ७ कस ॥ ८ तस्या व्याप्तावाप्यते आरोप्यते इति तदर्थेय ॥ ९ प्रतिनियतव्यत्योमर्थे ॥ १० किञ्च ॥ ११ किञ्च ॥ १२ व्यक्तिस्वरूपवत् ॥ १३ भिन्न ॥ १४ इदं सदिदं सति ॥ १५ समर्थते ॥ १६ पटाद् घटो व्यावृत्त इति ॥ १७ कल्पताम् ॥ १८ सर्वथा ॥ १९ विकल्पद्वयनिराकरणेण ग्रन्थेन ॥ २० निगृह्यतम् ॥ २१ परेण ॥ २२ घटस्य ॥ २३ भेद ॥ २४ प्रतीयमानत्वात् ॥ २५ विकल्प ॥ २६ एवञ्च ॥ २७ घटं सत् पटं सतिव्यादिज्ञानेन ॥ २८ अनुस्यूतरूपता ॥ २९ घटस्य ॥ ३० पट ॥ ३१ निसिद्धा ॥ ३२ सर्वं खरिवदं ब्रह्मेत्यादिरूपस्य सोहमित्यादौ ॥ ३३ गतीत्या ॥ ३४ सविकल्पकसिद्धौ शब्दद्वैते न ॥ ३५ पर ॥ ३६ इति चेत् ॥ ३७ सविश्रमसिद्धौ ॥

देव भेदप्रतिभासस्ततोऽसौ भवत्येवेति वा? शब्दादेव भेदप्रतिभासाभ्युपगमे प्रथमाक्षसन्निपातानन्तरं चित्रपट्यादिज्ञानस्य भेदविषयस्यानुत्तिप्रसङ्गो निर्विकल्पकानुभवनान्तरं संकेतस्मरणविवर्क्षप्रपञ्चतात्वादिपरिसंदर्भक्रमेणोपजायमानशब्दस्याविकल्पकप्रथमप्रत्ययायामभावात् । शब्दादेनैकत्वप्रतिभासो भवत्येवेल्ययुक्तमुक्तमेकं ब्रह्मणो रूपमित्यादिशब्दस्य भेदप्रत्ययजनकत्वे सत्यागमात्तस्यैकत्वप्रतिपत्तेरभावात्पुङ्गात् । भेदप्रतिभासाच्छब्देस्तीत्यभ्युपगते चान्योन्याश्रयत्वम् । शब्दोद्देशप्रतिभासो भेदप्रतिभासाच्छब्द इति । घटोऽयं पटोयमित्यादिभेदप्रतिभासस्य जालाद्बुद्धेः खिलात्कल्पनात्वेऽभेदज्ञानस्यापि कल्पनात्वात्पुङ्गस्तस्यापि संतोदिसामान्योद्धेः खिलत्वात् । असदर्थविषयत्वं च भेदप्रतिभासस्यासिद्धमर्थक्रियाकारिणो वस्तुभूतार्थस्य तत्र प्रतिभासनात् । विमंवादित्वं वाध्यमानत्वं च कल्पनालक्षणमेतेन प्रत्युक्तं तस्यासदर्थविषयत्वादिशान्तरत्वाऽऽसम्भवात् । अन्योपेक्षतयार्थस्वरूपावधारणं चानन्तरमेव प्रत्याख्यातं यतो व्यवहार एवान्योपेक्षतया प्रवर्तते न स्वरूपावधारणम् । नापि भेदप्रतिभासस्योपचाररूपं कल्पनात्वं मुख्यतासम्भवे तस्याप्यदर्शानामाणवके सिंहद्विपचारवत् । न चाभेदवादिनो मुख्यं भेदान्युपगमोरित्यपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । यच्चानुमानादप्यात्माद्वैतसिद्धिरित्युक्तं तत्र स्वतःप्रतिभासमानत्वं हेतुः परतो वा । स्वतश्चेद्विरुद्धेऽद्वैते साध्ये द्वैतप्रसाधनात् । घटः प्रतिभासत इत्यादि प्रतिभाससामानाधिकरण्यं तु विषये विषयिधर्मस्योपचारात् पुनः प्रतिभासात्मकत्वात् । प्रतिभासनं हि विषयिणो ज्ञानस्य धर्मः स विषये घटादावध्यारोयेते । तदध्यारोपनिमित्तं च प्रतिभासनक्रियाधिकरणत्वम् । तथा चार्थमहं वेद्नीत्यन्तःप्रकाशमानानन्तरपर्यायेचेतनद्रव्यवद्बहिःप्रकाशमानानन्तरपर्यायेचेतनद्रव्यमपि प्रतिपत्तुंनैव । सर्वं वै खल्विदं ब्रह्मेत्याद्यागमोपि नाद्वैतप्रमाधकोऽभेदे प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्यैवासम्भवात् । न चागमप्रामाण्यवादिनार्थवायाऽचेतनद्रव्यमपि प्रतिपत्तुंनैव । आत्मैव हि सकललोकसर्गास्थितिप्रलयहेतुरित्यप्यसम्भाव्यमद्वैतकान्ते कार्यकारणभावविरोधात्तस्य द्वैताविनाभावित्वात् । निराकृतं च नित्यस्य कार्यकारित्वं शब्दाद्वैतविचारप्रक्रमे ॥

किमर्थं चासौ जगद्वैचित्र्यं विदधाति । न तावद्व्यसनितयाऽप्रेक्षाकारित्वप्रसङ्गात् । प्रेक्षाकारिप्रवृत्तेः प्रयोजनवत्तया व्याप्तत्वात् । कृपया परोपकारार्थं तत् करोतीति चेत् । न तद्व्यतिरेकेण परस्यैऽऽसत्त्वात् । सत्त्वे वा नारकादिदुःखितप्राणिविधानं न स्यादेकान्तसुखितमेवाखिलं जगज्जनयेत्^{३२} । किञ्च सृष्टेः प्रागनुकृत्यप्रा-

१ पूर्वोपधारणम् ॥ २ उत्तरावधारणम् ॥ ३ परेण ॥ ४ चित्राणां पटानां समाहारं चित्रादी ॥ ५ भेदो विषयो यस्य ॥ ६ नीलादि ॥ ७ वक्रुर्मिच्छा ॥ ८ उत्साह ॥ ९ भेद ॥ १० प्रतिभास ॥ ११ इदं सदिदं मत ॥ १२ आत्मत्वं ॥ १३ परावर्तितात्वं ॥ १४ ज्ञानपानादि ॥ १५ असदर्थविषयत्वनिगकरणेन ॥ १६ अणुदत्ते का (पद्धती) ॥ १७ एकत्वप्रतिभास ॥ १८ घट ॥ १९ पट ॥ २० कथं ॥ २१ किन्तु स्वापेक्षतया एव प्रतिभासते ॥ २२ वा ॥ २३ भेदस्य ॥ २४ अग्नि ॥ २५ अन्यथा ॥ २६ परेण ॥ २७ पदार्थानां ॥ २८ पदार्थसिद्धौ हेतुः । नहि पदार्थो स्वत एव प्रतिभासते ॥ २९ अन्यत्वात् ॥ ३० ईष ॥ ३१ स्वरूपस्य ॥ ३२ विषयस्य भासते ॥ ३३ परेण ॥ ३४ प्रसाररूपस्य ॥ ३५ अलबूनि निमज्जन्ती^(१) त्यादेरपि प्रमाणताप्रसङ्गः । सारमित्येतस्य प्रशसवचनस्य अलबुपु सद्भावात् (१) ग्रावाणं हुवन्ते अन्यो गमिनिविन्दत् ॥ ३६ किञ्च ॥ ३७ ब्रह्मा ॥ ३८ फलं विना प्रवृत्तिर्व्यसनम् ॥ ३९ मूलत्वं ॥ ४० ब्रह्म ॥ ४१ जगत् ॥ ४२ कुलितदृष्टे किं फलम् ॥

प्यभावात् किमालम्ब्य तस्यानुकम्पा प्रवर्तते । येनानुकम्पावशादयं स्रष्टा कल्प्यते । अनुकम्पावशाच्चोत्थवृत्तौ देवमनुष्याणां सदाभ्युदयोगिनां प्रलयविधान-
विरोधो दुःखितप्राणिनामेव प्रलयविधानानुषङ्गात् । प्राण्यदृष्टपेक्षोऽसौ सुखदुःखसमन्वितं जगत् जनयतीत्यसङ्गतं स्वातन्त्र्यव्याधातानुषङ्गात् । समर्थस्वभाव-
स्यासमर्थस्वभावस्य वा नित्यैकरूपस्य वस्तुनोऽन्योपेक्षाऽयोगाच्च । अदृष्टवशाच्च जगद्विचित्र्यसम्भवे किमनेनान्तर्गुणा पीडाकारिणा । अदृष्टोपेक्षा चास्यानुपपन्ना ।
किं त्ववधीरणवोपपन्नमन्यथा कृपासुखव्याधातप्रसङ्गः । न हि कृपालवः परदुःखं तच्छेदुं वाऽन्विच्छति परदुःखतत्कारणवियोगवाञ्छयैव प्रवृत्तेः । ननु यथोप-
नाभो जालादिविधाने स्वभावतः प्रवर्तते । तथात्मा जगद्विधाने इत्यप्यसत् । ऊर्णनाभो हि न स्वभावतः प्रवर्तते । किं तर्हि प्राणिमक्षणलाम्बव्यात्यतिनियतहेतुसं-
म्भूततया कादाचित्कात् । मूलोः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति निन्दावादोच्यनुपपन्नः । सकलप्राणिनां भेदाग्रहकत्वेनवाखिलप्रमाणानां प्रवृत्तिप्रतीतेः ।
यच्चोक्तमाहुर्विधातृप्रत्यक्षमित्यादि । तत्र किमिदं प्रत्यक्षस्य विधातृत्वं नाम । सत्तामात्रावबोधोऽसौधारणवस्तुस्वरूपपरिच्छेदो वा ? प्रथमपक्षोऽप्युक्तो नित्यनिरंश-
व्यापिनो विशेषनिरपेक्षस्य सत्तामात्रस्य स्वमेवप्रतीतेः खरविषाणवत् । द्वितीयपक्षे तु कथं नाद्वैतप्रतिपादकागमस्याप्यक्षवाधा । भौवभेदाग्रहकत्वेनवास्य प्रवृत्तेः ।
अन्यथाऽसाधारणवस्तुस्वरूपपरिच्छेदकत्वविरोधः । यच्च भेदो देशभेदात्स्यादित्याहुं किं तदप्यसङ्गतं सर्वत्राकारभेदस्यैवार्थभेदकत्वोपपत्तेः । यत्रापि देशकालभेदस्त-
त्रापि तद्रूपतयाऽऽकारभेद एवोपलभ्यते । स चाकारभेदः स्वसामग्र्यतो जातोऽहमहमिकया प्रतीयमानेनात्मना प्रतीयते । प्रसाधयिष्यते चात्मा सुखशरीरादि-
व्यतिरिक्तो जीवसिद्धिप्रपङ्कः । कथं चाभेदसिद्धितत्प्रतिपत्तावप्यर्थं समानत्वात् । तथाहि—अभेदोऽर्थानां देशाभेदात्कालाभेदादाकाराभेदाद्वा स्यात् ? यदि देशा-
भेदाच्चदा देशस्यापि कुतोऽभेदोऽन्यदेशाभेदाच्चेदनवस्था । स्वतश्चेदर्थानामपि स्वत एवाभेदोऽस्तु किं देशाभेदादभेदकल्पनया इत्यादि सर्वमत्रापि योजनीयम् ।
तस्मात्सामान्यस्य विशेषस्य वा स्वभावतोऽभेदोभेदो वाभ्युपगन्तव्यः । यच्चेदमुक्तम् । यत एवाविद्या ब्रह्मणोऽर्थान्तरभूता तत्त्वतो नास्त्यत एवासौ निवर्त्यते इ-
त्यादि तदप्यसारम् । यतो यद्यवस्तुसत्यविद्या कथमेता प्रयत्ननिवर्तनीया स्यात् । न ह्यवस्तुसन्तः शशशृङ्गादयो यत्ननिवर्तनीयत्वमनुभवन्तो दृष्टाः । न चास्या-
स्तत्त्वतः सद्भवे निवृत्त्यसम्भवो घटादीनां सतामेव निवृत्तिप्रतीतेः । न चाविद्यानिमित्तत्वेन घटाभारमादीनामपि तत्त्वतोऽस्तत्त्वसम्योऽन्याश्रयानुषङ्गात् । अविद्या-
निमित्तत्वे हि घटादीनां तत्त्वतोऽसत्त्वं तस्माच्चाविद्यानिमित्तत्वमिति । अभेदस्य विद्यानिमित्तत्वमेव परमार्थसत्त्वस्येन्योन्याश्रयो द्रष्टव्यः । न चानाद्यऽविद्योच्छेदे प्राग-
भावो दृष्टान्तो वस्तुव्यतिरिक्तस्यानादेस्तुच्छस्वभावस्यास्याऽसिद्धेः । यदपि तत्त्वज्ञानप्रागभावरूपैवाविद्योद्याद्यभिहितं तदप्यभिधानमात्रं प्रागभावरूपत्वे तस्या-

१ ब्रह्मण ॥ २ किञ्च ॥ ३ ब्रह्मण ॥ ४ पुण्यपाप ॥ ५ ब्रह्मा ॥ ६ ब्रह्मण ॥ ७ अवस्था ॥ ८ नाना ॥ ९ ब्रह्माद्वैतवादी ॥ १० क्षुधा ॥ ११ परेण ॥ १२ विषया ॥ १३ पदार्थ ॥ १४ प्रकृत्यभावे ॥ १५ परेण ॥
१६ बहिरन्तर्वा ॥ १७ साक्षादित्यादि ॥ १८ गवादि ॥ १९ वलुनि ॥ २० वलुनि ॥ २१ विचारस्य २२ अभेदपक्षे ॥ २३ स्वरूपेण ॥ २४ परेण ॥ २५ आत्मश्रवणमननादिना ॥ २६ भेदस्याविद्याहेतुत्वे अभेदस्य विद्याहेतु
त्वमाधातं तत्रार्थं दूषणम् ॥ २७ वक्तव्यम् ॥

भेदज्ञानलक्षणकार्योत्पादकत्वाभावांनुपपन्नात् । ग्रागभावस्य कार्योत्पत्तौ सामर्थ्यासम्भवात् । न हि घटप्रागभावः कार्यमुत्पादयन्ष्टः । केवलं घटवत्यागभावविना-
शमन्तरेण तत्त्वज्ञानलक्षणं कार्यमेव नोत्पद्येत । अथ न भेदज्ञानं तस्याः कार्यं किं तर्हि भेदज्ञानस्वभावैवासौ । तन्नैवं सति प्रागभावस्य भवान्तरस्वभावतानु-
पपन्नात् । न च ज्ञानस्य भेदाभेदग्रहणकृता विद्येतरव्यवस्था संवादविसंवादकृतत्वात्तस्य सत्येतरत्वव्यवस्थायाः । संवादश्च भेदाभेदज्ञानयोर्वस्तुभूतार्थग्राहकत्वात्तुल्य
इत्युक्तम् । यदप्युक्तं-भिन्नाभिन्नादिविचारस्य च वस्तुविषयत्वादित्यादि । तत्राविद्यायाः किमवस्तुत्वाद्विचारागोचरत्वं विचारागोचरत्वाद्वाऽवस्तुत्वं स्यात् । न
तावद्यद्यदवस्तु तत्तद्विचारयितुमशक्यमितरेतराभावादेवस्तुत्वेऽपीदमर्थमित्यादिशब्दप्रतिभासलक्षणविचारविषयत्वात् । नापि विचारागोचरत्वेनावस्तुत्वमी (सि)
शुक्षीरादिमाधुर्यतारतम्यस्य तज्जितसुखादितारतम्यस्य वा इदमित्यमिति परस्मै निर्देष्टुमशक्यत्वेपि वस्तुरूपत्वप्रसिद्धेः । किं चायं भिन्नाभिन्नादिविचारः प्रमाणम-
प्रमाणं वा ? यदि प्रमाणं तेनाविषयीकृतायाः कथमविद्यायाः सत्त्वम् । तदसत्त्वे च कथं मुमुक्षोस्तदुच्छिद्यते प्रयासः फलवान् । अंशप्रमाणं कथं तर्हि तस्य वस्तुविष-
यत्वं यतो भिन्नाभिन्नादिविचारस्य वस्तुविषयत्वादित्यभिधानं शोभेत । यच्चोक्तं यथा रजोरजोन्तराणीत्यादि तदप्यसमीचीनम् । यतो वाच्यबाधकभावाभावे
कथं श्रवणमननादिलक्षणाऽविद्याऽविद्यां प्रशमयेत् । वाच्यबाधकभावश्च सतोरैवाहिनकुलवत् । न त्वसंतोः शशाश्वविषाणवत् । देवरक्षा हि किंशुकाः केन रज्यन्ते
नाम । विद्यमानमेव हि रजो रजोन्तरस्य स्वकार्यं कुर्वतः सौमर्थ्यापनयनद्वारेण बाधकं प्रसिद्धं विषद्रव्यं वा उपयुक्तविषद्रव्यसामर्थ्यापनयने चरितार्थत्वादश्वमलदि-
सदृशतया न कीर्णान्तरकरणे तत्त्वभवतीति । न च भेदस्योच्छेदो घटते वस्तुस्वभावतयाऽभेदवत्स्योच्छेत्तुमशकः । ननु स्वभावस्थायां भेदाभेदेऽपि भेदप्रतिभासो
दृष्टस्ततो न पारमार्थिको भेदस्तत्प्रतिभासो वेत्यभेदेपि समानम् । न खलु तदा विशेषैस्वैवाभावो न पुनस्तद्व्यापकसामान्यस्थान्येथा कूर्मरोमादीनामसत्त्वेपि
तद्व्यापकस्य सामान्यस्य सत्त्वप्रसङ्गः । कथं च स्वभावस्थायां भेदस्यासत्त्वम् । वाच्यमानत्वाच्चेत् । तर्हि जाग्रदवस्थायां तस्यावाच्यमानत्वात् सत्त्वमस्तु । एकै-
त्रास्य वाच्यमानत्वोपलभ्यमानत्वेनानासत्त्वतोपलभ्यमानत्वमन्यस्यसत्त्वप्रसङ्गस्ततो जाग्रदवस्थायां स्वभावस्थायां वा यत्र

१ अभावरूपत्वात्कारविषाणवत् ॥ २ प्रागभावः सात्कार्योत्पादकत्वं स्यादिति सन्दिग्धनैकान्तिकत्वे सत्याह ॥ ३ अविद्याविनाशमन्तरेण । केवलं यथा घटप्रागभावो घटप्रागभावविनाशरूपकार्यमन्तरा घटपटादिरूप कार्यं नो
त्पादयितुमल तथा विद्या प्रागभावस्त्वेवाविद्या विद्याप्रागभावविनाशादेव कार्यं कर्तुं समर्थं न च विद्यात्म भेदरूप वा कार्यमुत्पादयितुं समर्थैव ॥ ४ अविद्याया भेदज्ञानस्वभावत्वे ॥ ५ भेदज्ञान ॥ ६ विकल्पस्य ॥ ७ यदग्रहवत् ॥
८ इतरास्तिन्तराभ्यामव इतरेतराभावः । यदभावे नियमेन कार्यलोपयति स प्रागभाव इतीदम ॥ ९ प्रतिपद्याय ॥ १० यदि ॥ ११ स्वपरमेदस्तां ॥ १२ स्वपरस्वप्रणमननादिलक्षणाऽविषयो ॥ १३ असत्योऽविषयो
वाच्यवाक्यभाव स्यादित्युक्ते आह ॥ १४ यथा दैवरक्षा किंशुका केनापि न रज्यन्ते तथा असत्योऽविषयोवाच्यवाक्यभाव केनापि कर्तुं न शक्यत इत्यभिप्रायः ॥ १५ न केनापि ॥ १६ कालुष्यलक्षण स्वकार्यं ॥ १७ कालु
ष्यजननसामर्थ्यः ॥ १८ निराकरण ॥ १९ मरणमूच्छादि ॥ २० किञ्च ॥ २१ अर्थकत्वं प्रत्यक्षेणैव प्रतिपद्यम् ॥ २२ घटपटादीनाम् ॥ २३ भेदज्ञान ॥ २४ भेदस्य ॥ २५ विशेषेभावे सामान्यसत्त्व यदि ॥ २६ रोमत्वस्य ॥
२७ मरीचिकावकैः चलमिति ज्ञाने ॥ २८ महाहतावौ ॥

बाधकोदयस्तदस्य यत्र तु ददभावस्तत्सत्यमित्युपगन्तव्यम् । ननु बाधकेन ज्ञानमपह्रियते विषयो वा फलं वा ? न तावद् ज्ञानस्यापहरो युक्तः तस्य प्रतिभात-
त्वात् । नापि विषयस्यात एव । विषयापहारश्च राज्ञो धर्मो न ज्ञानानाम् । फलस्यापि ज्ञानपानावागहनदेः प्रतिभातत्वापहारः । बाधकमपि ज्ञानमर्थो वा ? ज्ञानं
चेत्तत्किं समानविषयं भिन्नविषयं वा ? तत्र समानविषयस्य संवादकत्वमेव न बाधकत्वम् । न खलु प्राक्तनं घटज्ञानमुत्तरेण तद्विषयज्ञानेन वाध्यते । भिन्नविषयस्य बाध-
कत्वे चातिप्रसङ्गः । अथोपि प्रतिभातोऽप्रतिभातो वा बाधकः स्यात् । तत्राद्यविकल्पोऽयुक्तः प्रतिभातो ह्यर्थः स्वज्ञानस्य सत्यतामेवावस्थापयति । यथा पटः पटज्ञा-
नस्य । द्वितीयविकल्पेऽप्यप्रतिभातो बाधकश्चेत्यन्योन्यविरोधः । न हि स्वरविषयमप्रतिभातं कस्यचिद्बाधकम् ॥ किं च क्वचित्कदाचित्कस्यचिद्बाधकभाव-
भावान्यां सत्येतरत्वव्यवस्थां सर्वत्र सर्वदा सर्वस्य वा ? प्रथमपक्षे सत्येतरत्वव्यवस्थासङ्कटः । मरीचिकाचकदौ जलोदिसंवेदनस्यापि क्वचित्कदाचित्कस्यचिद्बाधक-
स्यानुत्पत्तेः सत्यसंवेदने तूत्पत्तेः प्रतीयमानत्वात् । द्वितीयपक्षे तु सकलदेशकालपुरुषाणां बाधकानुत्पत्त्युत्पत्त्योः कथमसर्वविदा वेदनं तत्प्रतिपत्तुः सर्ववेदित्वप्रसङ्गात् ।
इत्यन्यन्यतमोभिलसितम् । रजतप्रत्ययस्य शुक्तिकाप्रत्ययेनोत्तरकालभावित्वैकविषयतया बाध्यत्वोपलम्भात् ज्ञानमेव हि विपरीतार्थव्यापकं बाधकमाभिधीयते प्रति-
पादितासदर्थव्यपेक्षं न तु बाध्यम् । ननु चैतद्गतसंप्रत्ययं घृष्टं प्रति यद्व्यभिहननमिवाभासते । यतो रजतज्ञानं चेदुत्पत्तिमात्रेण चरितार्थं किं तस्याऽतीतस्य मिथ्या-
त्वापादनलक्ष्यापि बाधया । तदसत् । एतेदेव हि मिथ्याज्ञानस्यातीतस्यापि बाध्यत्वं यदस्मिन् मिथ्यात्वापादनम् । किंचित्युनः प्रवृत्तिप्रतिषेधोपि फलमन्यथा रज-
तज्ञानस्य बाध्यत्वासम्भवे शुक्तिकादौ प्रवृत्तिरविरता प्राप्नोति । कथं चैवं बाधिनोऽविद्याविषयोर्बाध्यबाधकभावः स्यात् । तत्राद्युक्तविकल्पजालस्य समानत्वात् ।
यच्च समारोपितादपि भेदादित्याद्युक्तं तदप्ययुक्तम् । आत्मनः सार्धत्वे सत्येव भेदव्यवस्थोपपत्तेरनिरास्यान्तर्बहिर्वा वस्तुनः सर्वथाप्यप्रसिद्धेरित्यात्मादौ तन्मिनिवेशं
परिलज्जान्तर्बहिर्वाचनैकप्रकारं वस्तु वास्तवं प्रमाणप्रसिद्धमुरीकैर्त्यम् ॥ ननु चाविर्भागबुद्धिस्वरूपव्यतिरेकेणार्थस्याप्रतीतितोऽसत्त्वाद्विज्ञप्तिमात्रमेव तत्त्वमभ्यु-
पगन्तव्यं तद्बाहकं च ज्ञानं प्रमाणमिति । तन्न । यतोऽविर्भागस्वरूपावेदकप्रमाणसद्भावतो विज्ञप्तिमात्रं तत्त्वमभ्युपगम्यते वहिरर्थसद्भावबाधकप्रमाणावष्टम्भेन

१ प्रमाणेन ॥ २ इदं जलमिति ज्ञानस्य ॥ ३ जलादिलक्षण ॥ ४ उत्तरम् ॥ ५ उत्तरम् ॥ ६ एक ॥ ७ अप्रतिभातत्वाधकत्वयो ॥ ८ विषये ॥ ९ असत्त्वाल ॥ १० ज्ञानस्य ॥ ११ ज्ञानस्य ॥ १२ एकत्रानेकेण युगप
त्यासि सङ्कर ॥ १३ आदिपदेन शुक्तिका ॥ १४ रजतादि ॥ १५ अज्ञान ॥ १६ प्रमात्रन्देव परं प्रति ज्ञेय ॥ १७ इदं रजतमिति ज्ञानस्य ॥ १८ शुक्तिकैकविषय ॥ १९ रजतादि ॥ २० उत्तरम् ॥ २१ शुक्तिवकले
प्रतिभातजलाद्विपरीतोऽर्थ शुक्तिवकलम् ॥ २२ शुक्तिकैकविषयव्यापकम् ॥ २३ उत्तज्ज्ञानेन ॥ २४ बोधित ॥ २५ बोधितसदर्थव्यापन (प्रतिपादन) मसदर्थवृत्तय यस्य पूर्वज्ञानस्य ॥ २६ बाध्यबाधकभावलक्षणम् ॥
२७ रजतप्रत्ययस्य शुक्तिकविषयप्रत्यय उत्तरकालभावी बाधक इति प्रतिपादनम् ॥ २८ मिथ्याज्ञान ॥ २९ प्रयोजनम् ॥ ३० प्रयोजनम् ॥ ३१ उत्तरज्ञानेन ॥ ३२ विषये ॥ ३३ मिथ्यात्वापादनाभावे ॥ ३४ बाधकेन ज्ञानमपह्रियते
विषयो केवमेव बाधितः ॥ ३५ उपाधिकार्येतरात्सोत्तरकालीन न बाधकमिति ॥ ३६ अविषया किं ज्ञानमपह्रियते विषय फलं वा ॥ ३७ खलौ वन्त इति साङ्ग ॥ ३८ दुष्कारित्वादि च ॥ ३९ पारमार्थिकम् ॥ ४० भवता
परेण ॥ ४१ विज्ञानादौतवादी योगाचार आह ॥ ४२ ब्राह्मणब्रह्मसंविदित्वो विषय ॥ ४३ जेवादिभि ॥ ४४ इदं ज्ञानमप विषय इति विभाग ॥ ४५ ज्ञापक ४६ परेण ॥ ४७ वलेन ॥

वा ? यद्याद्यो पक्षस्तत्रापि तथाभूतविज्ञप्तिमात्रं ग्राहकं प्रत्यक्षमनुमानं वा ? प्रमाणान्तस्य सौगतैरनभ्युपगमात् । तत्र न तावत्प्रत्यक्षं बहिरर्थसंस्पर्शरहितं त्रिज्ञप्ति-
मात्रमेवेत्यधिगन्तुं समर्थमर्थभावनिश्चयमन्तरेण विज्ञप्तिमात्रमेवेत्यधरणानुपपत्तेः । “अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णयः । नैष वस्त्वन्तराभावसंविद्यन्तुंभा-
वते ॥ १ ॥” इत्यभिधानात् । न चार्थाभावः प्रत्यक्षाधिगम्यो बाह्यार्थपक्षाशक्तत्वेनैवाप्तोत्पत्तेः । न च प्रत्यक्षे प्रतिभासमानस्याप्यर्थस्याभावो विज्ञप्तिमात्रस्याप्यभावानु-
पपत्तात् । न च तैस्मिरिकप्रतिभासे प्रतिभासमानेन्दुद्वयवद्विर्मलमनोऽक्षप्रभवप्रतिभासविषयस्याप्यसत्त्वमित्यभिधातव्यम् । यतस्तैस्मिरिकप्रतिभासविषयस्यार्थस्य तार्थ्य-
मानप्रत्ययविषयत्वादसत्त्वं युक्तं न पुनः सत्यप्रतिभासविषयस्याऽबाध्यमानप्रत्ययविषयत्वेन सत्त्वसम्भवात् । बार्थ्यबाधकभावश्चानन्तरमेव ब्रह्माद्वैतप्रघट्टके प्रप-
ञ्चितः । तन्मार्थाभावोऽध्यक्षणाधिगम्यः । नाप्यनुमानेनार्थ्यक्षविरोधेऽनुमानस्याप्रामाण्यात् । प्रत्यक्षनिराकृतो न पक्ष इत्यभिधानात् । न च बाह्याथवेदकाध्यक्षस्य
श्चान्तत्वाच्च तेनानुमानबाधेयमभिधातव्यम् । अन्योऽन्याश्रयात् । सिद्धं ह्यर्थाभावे तद्ग्राह्यध्वंश्च भ्रान्तं सिद्धेत्तत्सिद्धौ चार्थाभावानुमानस्य तेनाऽर्वाधेति । किञ्च
तदनुमानं कार्यलिङ्गप्रभवं स्वभावहेतुसमुत्थं वाऽनुपलब्धिप्रसूतं वा ? न तावद्यथमद्वितीयविकल्पौ कार्यस्वभावहेत्वोर्विधिसाधकत्वाभ्युपगमात् । अत्र द्वौ वस्तुसा-
धनावित्यभिधानात् । तृतीयविकल्पोऽप्युक्तोऽनुपलब्धेरसिद्धत्वाद्बाह्यार्थस्याध्यक्षत्वादिनोपलम्भात् । किं चाऽऽद्यानुपलब्धिस्तदभावसाधिका स्यात् दद्यानुपल-
ब्धिर्वा ? प्रथमपक्षेऽतिप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे तु सर्वत्र सर्वदा सर्वार्थाभावाऽप्रसिद्धिः । प्रतिनियतदेशादेवेत्यास्तदभावसाधकत्वसम्भवात् । एतेन बहिरर्थसद्भाव-
बाधकप्रमाणावष्टम्भेन विज्ञप्तिमात्रं तत्त्वमभ्युपगम्यत इत्येतन्निरस्तम् । तत्सद्भावबाधकप्रमाणस्योक्तप्रकारेणासम्भवात् । ननु नार्थाभावद्वारेण विज्ञप्तिमात्रं साध्य-
तेऽपि त्वर्थसंविदाः सहोपलम्भनियमादभेदो द्विचन्द्रदर्शनवदिति विधिद्वारेणैव साध्यते । तदप्यसारमभेदपक्षस्य प्रत्यक्षेण बाधनाच्छब्दे श्रावणत्ववत् । दृष्टान्तोपि
साध्यविकलो विज्ञानव्यतिरिक्तबाह्यार्थमन्तरेण द्विचन्द्रदर्शनस्याप्यसम्भवात् । कारणदोषवशात् खलु वह्निस्थितमेकमपीन्दुं द्विरूपतया प्रतिपद्यमानं ज्ञानमुत्प-
द्यते । कारणदोषज्ञानाद्वार्धकप्रत्ययान्नास्य भ्रान्तता । अर्थक्रियाकारिस्तम्भांशुपलब्धौ तु तदभावात्सत्यता । सहोपलम्भनियमश्चासिद्धो नीलाद्यर्थोपलम्भमन्तरेणा-
प्युपरतेन्द्रियव्यापारेण सुखादिसंवेदनोपलम्भात् । अनैकान्तिकश्चायं रूपालोकयोर्भिन्नयोरपि सहोपलम्भनियमसम्भवात् । तथा सर्वज्ञज्ञानस्य तज्ज्ञेयस्य चेत-
र-

१ ऋते विज्ञप्तिमात्रे ॥ २ घटते ॥ ३ बहिरर्थ ॥ ४ सद्भावदिना ॥ ५ अस्तीति साध्य ॥ ६ यद्यतिमासते तदस्तीति अनैकान्तिको न ॥ ७ प्रतिभासमानत्वाविशेषात् ॥ ८ ज्ञान ॥ ९ बाह्यार्थस्य ॥ १० परेण ॥ ११ नेमौ द्रो
चन्मौ ॥ १२ ज्ञानाद्वैतवादिनां बाध्यबाधकभावो नास्तीत्युक्ते आह ॥ १३ पूर्वे ॥ १४ आ (तृतीया, तृतीयसमास इत्यर्थः) ॥ १५ परेण ॥ १६ अनुमानात् ॥ १७ अर्थ ॥ १८ सिद्धा ॥ १९ अस्तिव ॥ २० त्रिषु हेतुषु म ये ॥
२१ पिश्यावादेर्यथाभावसाधिका ॥ २२ कालप्रकार ॥ २३ बहिरर्थभाववाचकप्रमाणनिराकरणपरेण ग्रन्थेन ॥ २४ द्वन्द्व ॥ २५ आसत्प्रतीतिवदी ॥ २६ ईप् ॥ २७ इन्द्रिय ॥ २८ काचकामलादि ॥ २९ उत्तर-श्ल नेमा द्वा
चन्मौ ॥ ३० घटपट्यादि ॥ ३१ प्रतीति ॥ ३२ निवृत्तेन्द्रिय ॥ ३३ पुरेण ॥ ३४ न चैकत्वम् ॥

जनचित्तस्य सहोपलम्भनियमेषु भेदाभ्युपगमादेवकान्तः । ननु सर्वज्ञः सन्तानान्तरं वा नेष्यते तत्कथमयं दोष इत्यसत् । सकललोकसाक्षिकस्य सन्तानान्तरस्यानभ्युपगममात्रेणाऽभावाऽसिद्धेः । सुगतश्च सर्वज्ञो यदि परमार्थतो नेष्यते तर्हि किमर्थं प्रमाणभूतौथेयादिनासौ समर्थितः स्तुतश्चाद्वैतादिप्रकरणानामादौ दिग्भागदिभिः सङ्गिः । न खलु तेषामसति सत्त्वकल्पने बुद्धिः प्रवर्तते । विचार्य पुनस्त्यागाददोष इत्यव्यसाम् । त्यागाङ्गत्वे हि तस्य वरं पूर्वमेव नाङ्गीकरणमीश्वरादिवत् । अद्वैतमेव तथा स्तूयते इत्यपि वर्तितम् । तत्र स्रोतव्यस्रोतस्तुतितत्फलनामलन्तासम्भवात् । किञ्च सहोपलम्भः किं युगपदुपलम्भः क्रमेणोपलम्भभावा वा सादेकोपलम्भो वा ? प्रथमपक्षे विरुद्धो हेतुः सह शिष्येणागत इत्यादौ यौगपद्यार्थस्य सहस्रशब्दस्य भेदे सत्येवोपलम्भात् । न ह्येकस्मिन्योगपद्यमुपपद्यते । द्वितीयपक्षे सिद्धो हेतुः क्रमेणोपलम्भभावावभासस्य वादिप्रतिवादिनोरसिद्धत्वात् । किं चास्मादभेदः एकत्वं साध्येत भेदाभावो वा ? तत्राद्यविकल्योऽसङ्गतो भेवाऽभेदयोगोत्पादित्वतदुत्पत्तिक्षणसम्बन्धाभावतो गम्यगमकभावयोगात् । प्रसिद्धे हि धूमपवकयोः कार्यकारणभावे विज्ञापत्ववृक्षत्वयोश्च तादात्म्ये प्रतिबन्धे गम्यगमकभावो दृष्टः । द्वितीयविकल्पेभ्यभावस्वभावत्वात्साध्यसाधनयोः सम्बन्धाऽभावत्वादात्म्यतदुत्पत्त्यर्थस्वभावप्रतिनियमात् । अनिष्टसिद्धिश्च । सिद्धेपि भेदप्रतिषेधे विज्ञप्तिमात्रस्योपलम्भसिद्धेर्भेदप्रतिषेधमात्रेऽस्य चरितार्थत्वात् । ततस्तत्सिद्धौ वा ग्राह्यग्राहकभावादभेदो बहिरर्थसिद्धेरपि प्रसाधकोऽनुपपद्यते । अथैकोपलम्भः सहोपलम्भः । ननु किमेकत्वेनोपलम्भ एकोपलम्भः सादेकत्वेन चोपलम्भः एकत्वेनोपलम्भो वा ? प्रथमपक्षे साध्यसमो हेतुर्वाऽनित्यः शब्दोऽनित्यत्वादिति । बहिरन्तर्मुखाकारतया च नीलतद्विषयोभेदस्य सुप्रतीतत्वात् कथं तयोरेकत्वेनोपलम्भः सिद्धेत् । एकत्वेनोपलम्भोपपन्नत्वेदेनाऽभावे सिद्धे सिद्धेत् । न चासौ सिद्धो नीलाद्यर्थस्य तत्समानक्षणेऽन्येवदेनैरुपलम्भप्रतीतोरित्येकत्वेनोपलम्भोऽसिद्धः एतन्नैकलोलीभावेनोपलम्भः सहोपलम्भश्चिन्नानाकारावदशब्दविवेचनत्वं साधनमसिद्धं प्रतिपत्तव्यम् । नीलतद्विषयोरशक्यविवेचनत्वासिद्धेरन्तर्बहिर्द्वयता विवेकानयोः प्रतीतेः । अथैकस्यैवोपलम्भः । किं ज्ञानस्यार्थस्य वा ?

१ परेण ॥ २ ज्ञानान्तरं वा ॥ ३ सौमते ॥ ४ जगद्विषये प्रणम्य शब्दे सुगताय तपिने ॥ ५ अस्ति सत्त्वकल्पने बुद्धिप्रकृत्यभावलक्षणे दोष ॥ ६ फलानु ॥ ७ दिग्भागादि ॥ ८ साधन विचार्यते ॥ ९ प्रसज्य ॥ १० विपरितीनिधित्वाविनाभावो निरुद्धः ॥ ११ उपाध्याये ॥ १२ अस्तत्त्वानिश्चयोऽसिद्धः ॥ १३ योगचार्यैनाभ्या तुच्छत्वभावप्रमाणवत्प्रत्यक्षाभावलक्षणाऽभावयोरनभ्युपगमात् ॥ १४ तुच्छत्वाभावात्स्य ॥ १५ हेतो ॥ १६ साध्यविचार ॥ १७ अर्थसिद्धौ ॥ १८ प्रसज्य ॥ १९ साध्य ॥ २० अभावो हेतुः ॥ २१ एकत्वं ॥ २२ साध्यसाधन ॥ २३ सम्बन्धे ॥ २४ शब्दविषयान्धविषययोरेव ॥ २५ तुच्छाभावसिद्धिः ॥ २६ असादेतो ॥ २७ अभावे ॥ २८ क्रमेणोपलम्भभावावभास इत्यस्मात्साधनात् ॥ २९ किञ्च ॥ ३० व्याख्यापक ॥ ३१ यथा ग्राह्य ग्राह्यमिति द्वैत तथा बाह्योऽर्थ विज्ञानमिति द्वैतसिद्धिर्वादिष्य ॥ ३२ अर्थसिद्धेस्तादात्म्यात् ॥ ३३ नीलतद्विषयो सर्वथा तादात्म्यात् ॥ ३४ ज्ञानेन ॥ ३५ कथञ्चित्तादात्म्य ॥ ३६ किञ्च ॥ ३७ कथञ्चित्तादात्म्य ॥ ३८ अर्थस्य ॥ ३९ उपलम्भ ॥ ४० सन्तानान्तरवेदेन ॥ ४१ पुण्य ॥ ४२ एकत्वेनोपलम्भ निरपेक्षरूपरेण प्रत्येन ॥ ४४ विज्ञानात्तथा तदाकारणा श्रुतादीनामशक्यविवेचनत्व यथा न तत्रान्न ॥ ४५ अयमर्थ इदं ज्ञानमिति विवेकाभाव ॥ ४६ परेण ॥ ४७ नीलनालज्ञानयो ॥ ४८ पृथक्त्वेन ॥

ज्ञानस्यैव चेदसिद्धो हेतुः । न खलु परं प्रति ज्ञानस्यैवोपलब्धिः सिद्धाऽर्थस्याप्युपलब्धेः । न चार्थस्याभावादनुपलब्धिरितरेतराश्रयानुशङ्कात् । सिद्धे ह्यर्थाभावे ज्ञानस्यैवोपलम्भः सिद्धोचदुपलम्भसिद्धौ चार्थाभावसिद्धिरिति । अथार्थस्यैवैकस्योपलम्भः । नन्वेवं कथमर्थाभावसिद्धिः ? ज्ञानस्यैवाभावसिद्धिप्रसङ्गात् । उपलम्भनिबन्धनत्वाद्दस्तुव्यवस्थायाः । स्वरूपकारणभेदाच्चानन्योर्भेदोग्राहकस्वरूपं हि विज्ञानं नीलादिकं तु ग्राह्यस्वरूपम् । अभेदे च तयोर्ग्राहकता ग्राह्यता वाऽविशेषेण स्यात् । कारणभेदस्तु सुप्रसिद्धो ज्ञानस्य चक्षुरादिकारणप्रभवत्वाच्चद्विपरीतत्वाच्च नीलाद्यर्थस्येति । यच्चोच्यते यदभासते तज्ज्ञानं यथा सुखाद्यभासते च नीलादिकमिति । तत्र किं स्वतोऽवभासमानत्वं हेतुः परतो वाऽभासमानत्वमात्रं वा ? तत्राद्यपक्षे हेतुरसिद्धः । न खलु परानिरपेक्षा नीलादयोऽवभासन्ते इति परस्य प्रसिद्धम् । नीलादिकमहं वेद्यीलहमहमिकया प्रतीयमानेन प्रत्ययेन नीलादिभ्यो भिन्नेन तत्रातिभासाप्युपगमात् । यदि च परानिरपेक्षवर्भासा नीलादयः परस्य प्रसिद्धाः स्युस्तर्हि किमर्तो हेतोस्तं प्रति साध्यम् । ज्ञानतोति चेत्सा यदि प्रकाशता तर्हि हेतुसिद्धौ सिद्धैव न साध्या । असिद्धौ वा तस्याः कथं नासिद्धो हेतुः । को हि नाम स्वप्रतिभासं तत्रैच्छन् ज्ञानतां नेच्छेत् ॥

ननु चाहम्भत्ययो गृहीतोऽगृहीतो वा निर्व्यापारः सव्यापारो वा निराकारः साकारो वा नीलादेर्ग्राहकः स्यात् ? गृहीतश्चेत्किं स्वतः परतो वा ? स्वतश्चेत्स्वरूपमात्रप्रकाशनिभत्वाद्बहिरर्थप्रकाशकत्वाभाव एव स्यात् । परतश्चेद्वनवस्था । तस्यापि ज्ञानान्तरेण ग्रहणात् । न च पूर्वज्ञानाग्रहणेप्यर्थस्यैव ज्ञानान्तरेण ग्रहणमित्यभिधान्तव्यम् । तस्यासन्नत्वेन च ग्राह्यलक्षणप्राप्तत्वात् । तदाह—“^{२३}तां ग्राह्यलक्षणप्राप्तमासन्नां जनिकां धियम् । अगृहीत्वोत्तरं ज्ञानं गृहीत्यादपरं कथम् ॥” अगृहीतश्चेद्ग्राहकोऽतिप्रसिद्धः । न च निर्व्यापारो बोधोऽग्राहकोऽर्थस्यापि बोधं प्रति ग्राहकत्वानुशङ्कात् । व्यापारवत्त्वे चातोऽव्यतिरिक्तो व्यापारो व्यतिरिक्तो न ? आद्यविकल्पे बोधस्वरूपमात्रमेव नापरो व्यापारः कश्चित् । न चानयोरभेदो युक्तो धर्मधर्मितया भेदप्रतीतेः । द्वितीयविकल्पे तु सम्बन्धासिद्धिस्तत्तत्सत्यकारणत्वात् । उपकारे वानवस्था । तन्निवर्तने व्यापारस्यापरव्यापारपरिकल्पनात् । निराकारत्वे वा बोधस्यातः प्रतिकर्मव्यवस्था न स्यात् । साकारत्वे वा बाह्यार्थपरि-

१ अर्थसविदोर्भेदः एकस्यैवोपलम्भात् ॥ २ जैन प्रति ॥ ३ अर्थज्ञानयोर्घटपटव्योपि ॥ ४ प्रकाश ॥ ५ ग्रहणतर्तीकरणप्रभवत्वात् ॥ ६ परेण भवता ॥ ७ तस्माद् ज्ञानमिति निगमनम् ॥ ८ प्रतिवाद्यादि ॥ ९ ज्ञान ॥ १० जैनस्य ॥ ११ परानिरपेक्षोऽभासो येषां ते ॥ १२ जैनस्य ॥ १३ इष्टमबाधितमसिद्धं साध्यम् ॥ १४ ज्ञानत्वम् ॥ १५ नीलादीनाम् ॥ १६ नीलादौ ॥ १७ अदृश्यस्य ॥ १८ द्वितीयेन ॥ १९ न ॥ २० पूर्वज्ञानस्य ॥ २१ उतःज्ञानस्य ॥ २२ प्राकृती ॥ २३ कर्तुं ॥ २४ नीलादिकम् ॥ २५ नाज्ञातं ज्ञापकं नाम ॥ २६ देवदत्तज्ञानं जिनदत्तेनाज्ञातं सत् जिनदत्तस्यार्थग्राहकं भवेत् ॥ २७ अन्यथा ॥ २८ निर्गोपिता विशिष्टात् ॥ २९ बोधात् ॥ ३० बोधव्यापारस्यो ॥ ३१ स्वरूप ॥ ३२ बोध ॥ ३३ बोधस्याय व्यापार इति ॥ ३४ व्यापारात् ॥ ३५ बोधस्य ॥ ३६ घटज्ञानस्य घट पटज्ञानस्य पटो विषय, इति प्रतिनिधतविषय ॥

कल्यनार्थक्यं नीलाद्याकारेण बोधेनैव पयसिवात् । तदुक्तं—“धियो नीलादिरूपत्वे बाह्योऽर्थः किञ्चिदन्धनः । धियोऽनीलादिरूपत्वे बाह्योऽर्थः किञ्चिदन्धनः ॥१॥” तथा न भिन्नकालोऽसौ तैद्वाहको बोधेन स्वकालोऽविद्यमानार्थस्य ग्रहणे निखिलस्य प्राणिमात्रस्याशेषज्ञत्वप्रसङ्गात् । नापि समकालः समसमयभाविनोज्ञानज्ञेययोः प्रतिबन्धाभावतो ग्राह्यग्राहकभावासम्भवात् । अन्यथाऽप्यपि ज्ञानस्य ग्राहकः । अथार्थे ग्राह्यताप्रतीतेः स च ग्राह्यो न ज्ञानं न तद्व्यतिरेकेणास्याः प्रतीत्यभावात् । स्वरूपस्य च ग्राह्यत्वे ज्ञानेन तदस्तीति तत्रापि ग्राह्यता भवेत् । अथ जडत्वाद्यार्थो ज्ञानग्राहकः । ननु कुतोऽस्य जडत्वसिद्धिस्तद्ग्राहकत्वाच्चेदन्योन्याश्रयः । सिद्धे हि जडत्वे तद्ग्राहकत्वसिद्धिस्तथा जडत्वसिद्धिरिति । अथ गृहीतिकरणादर्थस्य ज्ञानं ग्राहकम् । ननु साऽर्थोऽर्थान्तरमनर्थान्तरं वा तेन क्रियते? अर्थान्तरत्वर्थस्य न किञ्चिदुक्तमिति कथं तेनास्य ग्रहणम् । तस्येयमिति सम्बन्धासिद्धिश्च । तर्थाथस्य गृहीत्यन्तरकरणेऽनवस्था । अर्थान्तरत्वे तु तत्करणेऽर्थ एव तेन क्रियते इत्यस्य ज्ञानता ज्ञानकार्यत्वादुत्तरज्ञानवत् । जडाथोपादानोत्पत्तेर्न दोषश्चेत् । ननु पूर्वोऽर्थोऽप्रतिषेधः कथमुपादानमितिप्रसङ्गात् । प्रतिषेधश्चेत् किं समानकालाद्भिन्नकालाद्दे-
त्यादिदोषानुपपन्नः । किञ्च गृहीतिरगृहीता कथमस्तीति निश्चीयते । अन्यज्ञानेन चास्या ग्रहणे स एव दोषोऽनवस्थो च ततोऽर्थो ज्ञानं गृहीतिरिति त्रितयं स्वतन्त्रमा-
भातीति न परतः कस्यचिदवभासनमिति नासिद्धो हेतुः । ननु चार्थमहं वेद्वि चक्षुषेति कर्मकर्तृक्रियाकरणप्रतीतिज्ञानमात्राभ्युपगमे कथमित्यप्येवालं तैमिरिकस्य द्विचन्द्रदर्शनवदस्या अप्युपपत्तेः यथा हि तत्सार्थाभावेपि तदाकारं ज्ञानमुदेत्येवं कर्मादिबिद्यमानेव्यवधानाद्यविद्यावासनावशात्तदाकारं ज्ञानमिति ॥

अत्र प्रतिविधीयते ॥ यत्तावदुक्तमहं प्रलयो गृहीतोऽगृहीतो वेत्यादि । तत्र गृहीत एवार्थग्राहकोऽसौ तद्ग्रहश्च स्वत एव । न च स्वतोऽस्य ग्रहणे स्वरूपमात्रप्रका-
शनिभ्रमत्वाद्दहिर्यप्रकाशकत्वाभावः । विज्ञानस्य प्रदीपवत्स्वरूपप्रकाशस्य भावत्वात् । यच्चोक्तं निर्व्यापारः सव्यापारो वेत्यादि । तदप्युक्तिमात्रं स्वरूपप्रकाशस्य भाव-

१ ज्ञानस्य ॥ २ निराकारत्वे ॥ ३ ग्राहकव्यवस्थापकभावात् ॥ ४ किमप्रयोजन । किं निवन्धन निमित्तं व्यवस्थापकं यय बाह्यार्थस्य स ॥ ५ नीलादि ॥ ६ अन्यथा ॥ ७ अथ प्रलयोनीलदेशादिह ॥ ८ तदुत्पत्तिरक्षणसमन्वय ॥ ९ सञ्चेतगोविषयणवत् ॥ १० इति न (इत्यर्थ) ॥ ११ अर्थस्य ॥ १२ भो जैन ॥ १३ पतिच्छति ॥ १४ घटादे ॥ १५ घटस्य करणे पटस्य किमायात यथा तथा ॥ १६ प्रथमया ॥ १७ सम्बन्धसिद्धार्थम् ॥ १८ अविज्ञत्वे ॥ १९ मृत्पिण्डादि ॥ २० अर्थस्य ॥ २१ अज्ञात ॥ २२ व्यप्रतिपक्षत्वाविशेषात् ॥ २३ दूरवियणदिग्युपादानत्वप्रसङ्गात् ॥ २४ बोधात् ॥ २५ अज्ञाता ॥ २६ भिन्नकालेन समकालेन वेत्यादि ॥ २७ अन्यज्ञानेन गृहीतो गृहीत्यन्तस्यागृहीतेर्येन सम्बन्धसिद्धयर्थं क्रियते । एव चेदन्यज्ञानेन क्रियमाणा गृहीति सा अर्थाद्विज्ञा अविज्ञा वेति उभयपक्षे उक्तदोषानुपपन्न । पुनरपि भेदपक्षे गृहीतेर्येन सम्बन्धसिद्धर्थमावधानेनापर गृहीत्यन्तरं क्रियते । अपरगृहीतेरपि अर्थाद्विज्ञा अविज्ञा वेत्यादिप्रकरणानवस्था ॥ २८ परेण ॥ २९ इदमपि ज्ञान समकाल निवकाल वेत्यादि । अन्यज्ञानमपि गृहीतमगृहीतमित्यादिप्रकारेण ॥ ३० ग्रहणम् ॥ ३१ परेण ॥

ताव्यतिरेकेण ज्ञानस्य स्वैपरप्रकाशनेऽपरव्यापाराभावात्प्रदीपवत् । न खलु प्रदीपस्य स्वपरप्रकाशस्वभावताव्यतिरेकेणान्यस्तलकाशनव्यापारोऽस्ति । न च ज्ञानरूपत्वे नीलदेः संप्रतिधौदिरूपता घटते । न च तद्रूपतयाऽध्यवसीयमानस्य नीलदेर्ज्ञानमिति नामकरणे काचिन्नः क्षतिः । नामकरणमात्रेण संप्रतिधत्वबहुरूपत्वादेरर्थधर्मस्याव्यावृत्तेः । न च तद्रूपता ज्ञानस्यैव स्वभावस्तीदृश्वत्वेनानन्यवेद्यतया चास्यान्तःप्रतिभासनात् । संप्रतिधान्यवेद्यस्वभावतया चार्थस्य बहिःप्रतिभासनात् । न च प्रतिभासमन्तरेणार्थव्यवस्थायामन्यन्नबन्धनं पद्योंमः । यदप्यभिहितं निराकीरः साकारो वेत्यादि तदप्यभिधानमात्रं साकारवादप्रतिक्षेपेण निराकारादेव प्रत्ययौता प्रतिर्कर्मव्यवस्थोपपत्तेः प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । अच्चान्यदुक्तं न भिन्नकालोऽसौ तद्ग्राहक इत्यादि तदप्यसारं क्षणिकत्वानन्युपगमात् । यो हि क्षणिकत्वं मन्यते तस्यायं दोषो बोधकालोऽर्थस्याभावादर्थकाले च बोधस्यासत्त्वे तयोर्ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तिरिति । यच्चाविर्द्यमानार्थस्य ग्रहणे प्राणिमात्रस्याशेषशैल्यप्रसक्तिरित्युक्तं तदप्युक्तं भिन्नकालस्य समकालस्य वा योग्यस्यैवार्थस्य ग्रहणात् । ईदृश्ये हि पूर्वोत्तरचरादिलिङ्गप्रभवप्रत्ययार्थद्विभक्तकालस्यापि प्रतिनित्यतस्यैव शकटोदयाद्यर्थस्य ग्रहणम् । कथं चैवं वार्दिनोऽनुमानोच्छेदो न स्यात् । तथा हि । विरूपाक्षिङ्गाखिलिङ्गि ज्ञानमनुमानं प्रसिद्धम् । लिङ्गं चावभासमानत्वमन्यद्वा यदि भिन्नकालं तस्य जनकं तद्धोक्तस्यानुमानस्याशेषमतीतमनागतं तैज्जनकमित्येत एवाशेषानुमेयप्रतीतेरनुमानभेदकल्पनानर्थक्यम् । अथ भिन्नकालत्वाविशेषेपि किञ्चिदेव लिङ्गं कस्यचिज्जनकमित्यदोषोयम् । नैन्वं तदविशेषेपि किञ्चिदेव ज्ञानं कस्यचिदेवार्थस्य जनकग्राहकं किं नेच्छते । अथातीतानुत्येऽर्थे प्रवृत्तं ज्ञानं निर्विषयं स्यात्तर्हि नैशानुत्येऽन्नालिङ्गादुपजायमानमनुमानं निर्हेतुकं किं न स्यात् । यथा च स्वकाले विद्यमानं स्वरूपेण जैनकं तथा ग्राह्यमपि तन्न भिन्नकालं लिङ्गमनुमानस्य जनकम् । नापि समकालं तस्य जनकत्वविरोधादविरोधे वानुमानमन्यस्य जनकं भवेत् । तथा चान्योन्याश्रयावैकस्यापि सिद्धिः । अथानुमानमेव जैन्यं तत्रैव जन्यताप्रतीतेः । वानुमानव्यतिरेकेणार्थे ग्राह्यतावज्जन्यतायाः प्रतीत्यभावात् । न च स्वरूपमेव जन्यता । लिङ्गेपि तत्सद्भावेन जन्यताप्रसक्तेः । तथा चान्योन्यजन्यतालक्ष्यणोदोषः स एवानुप-

१ ज्ञान ॥ २ अर्थ ॥ ३ अर्थस्य ॥ ४ काठिन्य ॥ ५ छेदनामहणादि ॥ ६ अस्माक जैनानां ॥ ७ बहिरर्थ ॥ ८ ज्ञान ॥ ९ वय जेना ॥ १० परेण ॥ ११ अहम्यलय ॥ १२ ज्ञानात् ॥ १३ विषय ॥ १४ जने ॥ १५ अहम्यलय ॥ १६ अर्थ ॥ १७ ज्ञानार्थो ॥ १८ जैनानाम् ॥ १९ ज्ञानकाले ॥ २० सर्वज्ञत्व ॥ २१ परेण भवता ॥ २२ ग्रहीतु शक्यस्य ॥ २३ एतदेव दद्यति ॥ २४ लोके ॥ २५ अनुमानात् ॥ २६ प्रियत एव ॥ २७ त्रिभक्तल समकालो वा अहम्यलय । इत्यादि ॥ २८ योगाचारस्य ॥ २९ सा ये अन्यादौ ॥ ३० सरोपलम्भादि ॥ ३१ लिङ्ग ॥ ३२ एवमादनुमानादेव ॥ ३३ समलसाध्यपदार्थानां परीक्षायात् ॥ ३४ लिङ्गानामतीतानादादीनाम् ॥ ३५ अनुमानस्य ॥ ३६ लिङ्गप्रकारेण ॥ ३७ परेण ॥ ३८ अतीतकारणवादिपक्षे क्षणिकत्वेन नष्टादित्युच्यते भाविकारणवादिपक्षे लिङ्गवत्तासमानमनुमानस्य लिङ्गं चानुमानस्य कारणं तदभावे अनुमानलक्षणकार्यानुदयात् ॥ ३९ सौमतेनोच्यते चेत् ॥ ४० अतीतकारणवादिपक्षे क्षणिकत्वेन ॥ ४१ भाविकारणवादिपक्षे लिङ्गमवभासमानत्वमनुमानस्य कारणं तदभावे कार्यानुदयात् ॥ ४२ अतीते भविष्यति काले ॥ ४३ लिङ्गम् ॥ ४४ अनुमानस्य ॥ ४५ वस्तु ॥ ४६ ज्ञानस्य भवति ॥ ४७ सर्व्यतरगोविषयवत् ॥ ४८ लिङ्गेन ॥ ४९ ता (षष्ठी षष्ठान्तान्मन्त्रिलर्थ) ॥ ५० अनुमानस्य ॥

ज्यते । अर्थानयोः स्वरूपाविशेषेण्यनुमान एव जन्यता लिङ्गापेक्षया । ननु लिङ्गे तदपेक्षया सेत्युच्यते । तर्हि ज्ञानार्थयोस्तदविशेषे व्यर्थस्यैव ज्ञानापेक्षया ग्राह्यता न तु ज्ञानस्यार्थापेक्षया सेत्युच्येताम् । न चोत्पत्तिकरणालिङ्गमनुमानस्यातोपादकं तस्यास्ततोऽर्थान्तरानर्थान्तरापेक्षयोरेवम्भवात् । सा हि यद्यनुमानादर्थान्तरं तदानुमानस्य न किञ्चिदुक्तमित्यस्याभावः । अनुमानस्योत्पत्तिरिति सम्बन्धासिद्धिश्चानुपकारात् । उपकारे वाऽनवस्था । अथानर्थान्तरं भूता क्रियते तदानुमानमेव तेन कृतं स्यात् । तथा चानुमानं लिङ्गं लिङ्गजन्यत्वादुत्तरलिङ्गवत् । न च प्राक्तनानुमानोपादनजन्यत्वाद्यानुमानं लिङ्गं यतस्तदप्यनुमानमन्यतो लिङ्गाच्चेताहं तदप्यनुमानं लिङ्गं तज्जन्यत्वादुत्तरलिङ्गवदिति तदवश्यं चोद्यम् । उत्तरमपि तदेवेति चेदनवस्था स्यात् । अथ तंथप्रतीलिङ्गजन्यत्वाविशेषे किञ्चिदलिङ्गमपरमनुमानं तर्हि ज्ञानजन्यत्वाविशेषेपि किञ्चिज्ज्ञानमपरोऽर्थ इति किञ्च स्यात् । तथा चार्थो ज्ञानं ज्ञानकार्यत्वादुत्तरज्ञानवदित्युक्तम् । न च गृहीतिविधानादर्थस्य ग्राह्यतेत्येते स्वरूपप्रतिनिमित्तमाचदप्युपगमात् । यथैव ह्येकसामग्र्यधीनानां रूपादीनां चक्षुरादीनां समसमयेऽपि स्वरूपप्रतिनियमादुपादानेतेरलव्यवस्था । तथार्थज्ञानयोर्ग्राह्यतेरलव्यवस्था च भविष्यति । ननु यथा प्रत्यासत्त्या ज्ञानमात्मानं विषयीकरोति तथैव चेदर्थं तयोरैक्यम् । न ह्येकस्वभाववद्वयमेकं युक्तमन्यथैकमेव न किञ्चित्स्यात् । अथान्यथा स्वभावद्वयापत्तिज्ञानस्य भवेत् । तदपि स्वभावद्वयं यद्यपरेण स्वभावद्वयेनाधिगच्छति तदाऽनवस्था । तद्वेदनेचपरस्वभावद्वयापेक्षणात् । ततः स्वरूपमात्रग्राह्ये ज्ञानं नार्थाग्राहीत्यप्यसमीचीनं स्वाग्रहणैकस्वभावत्वाद्विज्ञानस्य । स्वभावतद्वत्त्वोपेक्षितदोषपरिहारश्च स्वसंवेदनसिद्धौ भविष्यतीत्यलमिति प्रसङ्गेन । कथं चेवं वादिनो रूपादः सजातीयतरकर्तृत्वं तत्राप्यस्य समानत्वात् । तथा हि-रूपादिकं लिङ्गं वा यथा प्रत्यासत्त्योऽसजातीयक्षणे सजातीयक्षणे जनयति तथैव चेदसादिकमनुमानं वा तर्हि तयोरैक्यमित्यन्तरदेव स्यात् । अथान्यथा तर्हि रूपादेरेकस्य स्वभावद्वयमायातं तत्र चानवस्था परापरस्वभावद्वयकल्पनात् । न खलु येन स्वभावेन रूपादिकमेकां शक्तिं विभर्ति तेनैवापरां तयोरैक्यप्रसङ्गात् । अथ रूपादिकमेकस्वभावमपि भिन्नस्वभावं कार्यद्वयं कुर्यात्तत्कारणैकस्वभावत्वात् । तर्हि ज्ञानमन्येकस्वभावं स्वा-

१ लिङ्गावुमानयोः २ परेण भवता ३ परेण ४ लिङ्गेन ५ उत्पत्त्यन्तरवर्णनात् ६ अभिन्ना ७ लिङ्गेन ८ ननु प्राक्तनमनुमान लिङ्गादुत्पद्यते ९ प्राक्तनम् १० लिङ्गत्वा अनुमानतया ११ अनुमानस्य १२ उत्तरक्षण १३ किञ्च १४ परिच्छिति १५ कारणात् १६ ज्ञेये १७ अर्थग्राह्यतास्वरूपस्य प्रतिमित्यतवात् १८ पूर्वक्षणात् १९ उत्तरात् २० उत्तरस्वरूपस्यो उत्तरवस्तुज्ञानवो २१ सदकारिकापण २२ ग्राहक २३ यदवभासते तज्ज्ञानमित्यनुमानस्य विषये बाधक प्रमाणम् २४ शक्त्या २५ द्वन्द्व २६ स्वार्थकहेण २७ ज्ञान २८ एतलमनवस्था च २९ ज्ञानान्तरग्रहणक्षमाविशेषणान्ते ३० ज्ञान ३१ ज्ञानाद्वैपक्ष्ये दोषपरिहारविरूपेण ३२ स्वभावानवस्थां द्रुवाणस्य ३३ रसादिलिङ्गं च (१) ३४ स्वजातीय जनयन्त्विसजातीय जनयेत् (२) ३५ उत्तररूपमुत्तरलिङ्गं च ३६ अवस्थादिदेशस्य ३७ न्यायस्य ३८ पूर्वं ३९ ध्रुमादि ४० पूर्वं ४१ स्वभावेन ४२ शक्त्या ४३ उत्तर ४४ रूपलिङ्गं च ४५ विजातीयम् ४६ विजातीयं ४७ रूपसंयोगिज्ञानुमानयोर्वा ४८ रूप वा रसो वा लिङ्गं वा अनुमान वा स्यात् ४९ लिङ्गस्य ५० कर्तुं ५१ अन्यथा ५२ लिङ्गं च ५३ रूपादे

र्थयोः सङ्गव्यतिर्कृत्यतिरेकेण ग्राहकमस्तु तद्ग्रहणकत्वभावत्वात् । ननु व्यवहारेण कार्यकारणभावो न परमार्थतत्त्वोनायमदोषः । तर्हि तेनैवाहमहमिकथा प्रतीयमानेन ज्ञानेन नीलदेर्ग्रहणसिद्धेः कथमसिद्धेः स्वतोऽवभासमानत्वलक्षणे हेतुर्न स्यात् । न चैवंवादिनः स्वरूपस्य स्वतोऽवगतिर्घटे समकालस्यास्य प्रतिपत्तावधिवत् प्रसङ्गात् । न च स्वरूपस्य ज्ञानतादात्म्याध्यायं दोषतादात्म्येपि समानेतरकालविकल्पानतिवृत्तः । ननु ज्ञानमेव स्वरूपं तत्कथं तत्र भेदभावी विकल्पोऽवतरतीति चेत् । कुत एतेतत्तर्था प्रतीतश्चेत् । इयं यद्यप्रमाणं कथमतस्तसिद्धिरतिप्रसङ्गात् । प्रमाणं चेत् । तर्हि स्वपग्रहणस्वरूपतायस्य तथैवास्त्वत्वं तत्रापि तद्विकल्पकत्वनया प्रत्यक्षविरोधात् । तत्र स्वतोऽवभासमानत्वं हेतुर्नसिद्धत्वात् । नापि परतो वाद्यसिद्धत्वात् । न खलु सौगतः कस्यचित्परतोऽवभासमानत्वमिच्छति । नान्योऽनुभूत्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोपर इत्यभिधानात् कथं च साध्यसाधनयोर्व्याप्तिः सिद्धा । यतो यदवभासते तज्ज्ञानमित्यादि सूक्तं स्यात् । न खलु स्वरूपमात्रेणैवैवमिते ज्ञानं निखिलप्रवभासमानत्वं ज्ञानत्वव्याप्तमित्यधिगन्तुं समर्थम् । न चाखिलसम्बन्ध्यप्रतिपत्तौ सम्बन्धप्रतिपत्तिः । द्विष्टसम्बन्धसंघित्तिरित्याद्यभिधानात् । न च विवक्षितं ज्ञानं ज्ञानत्वप्रवभासमानत्वं चात्मन्येव प्रतिपद्य तथोर्व्याप्तिमधिगच्छतीत्यभिधातव्यं तत्रैवानुमानप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तत्र च तत्त्ववृत्तेर्वैयर्थ्यं साध्यस्याध्यक्षे सिद्धत्वात् । अथ सकलं ज्ञानमात्यन्त्यनयोर्व्याप्तिं प्रत्यतीत्युच्यते । ननु सकलज्ञानाज्ञाने कथमेववादिना प्रत्येवं ज्ञानमम् । न चासिद्धव्याप्तिसिद्धिप्रभवादानुमानान्ताथागतस्य स्वमतसिद्धिः परस्यापि तथामूलात्कार्याद्यनुमानादीश्वराद्यभिमतसाध्यसिद्धिप्रसङ्गात् । न चैतयोः कुतश्चित् प्रमाणाद्व्याप्तिः प्रसिद्धा ज्ञानवज्जडस्यापि परतो ग्रहणसिद्ध्या हेतोरनैकान्तिकत्वानुप्रसङ्गात् । यदप्युक्तं जडस्य प्रतिभासायोगादिति । तत्राध्यप्र-

१ ज्ञानस्य ॥ २ स्वादेः ॥ ३ उपलक्षणत्वात् ॥ ४ साध्यसाधनभावो ॥ ५ कारणेन ॥ ६ पदार्थस्य ॥ ७ इति ॥ ८ ज्ञानात् (ज्ञानेन) प्रमाद्यमानत्वात् ॥ ९ समकालो भिन्नकालो वाथो न ग्राह्य इत्येव वादिनो योगाचारस्य ॥ १० ज्ञानस्य ॥ ११ ज्ञानात् ॥ १२ परिच्छति ॥ १३ देशान्तरस्थमपि स्वरूपं गृह्णीयात्समकालत्वात् ॥ १४ देशान्तरस्थमपि स्वरूपं गृह्णीयात्समकालत्वात् ॥ १५ दूषणम् ॥ १६ अर्थव्यवहारलक्षण ॥ १७ भिन्न ॥ १८ अनतिरिक्तमपि ॥ १९ अपि न कुतोऽपि ॥ २० ज्ञानलक्षणे ॥ २१ प्रमाणात् ॥ २२ ज्ञानमेव स्वरूपं ॥ २३ ज्ञानस्य स्वरूपतया ॥ २४ ज्ञानमेव स्वरूपसिद्धिः ॥ २५ संख्यादेरपि तत्सिद्धिः ॥ २६ ज्ञानस्य ॥ २७ अर्थग्रहणे ॥ २८ समानेतरकाल इत्यादि ॥ २९ अन्यथा ॥ ३० ज्ञानस्य ॥ ३१ ज्ञानात् ॥ ३२ योगाचार ॥ ३३ अर्थ ॥ ३४ ग्राह्य ॥ ३५ ग्राह्यग्राहक वैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशते । (इति उत्तरार्द्धं श्लोकस्य) ॥ ३७ सौगते परतः प्रतिभासानुभूयगमे ॥ ३८ किञ्च ॥ ३९ निश्चितम् ॥ ४० ज्ञातु ॥ ४१ सम्बन्धितोऽवभासमानत्वज्ञानत्वयो ॥ ४२ नैकप्रपञ्चेनात् ॥ ४३ स्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवद्वनम् ॥ ४४ प्रत्यक्षमनुमानं वा ॥ ४५ स्वात्मत्वे ॥ ४६ परेण ॥ ४७ अन्यथा ॥ ४८ ज्ञानस्य ॥ ४९ ज्ञानात् ॥ ५० परेण ॥ ५१ अपरिज्ञाने (गति) ॥ ५२ सकल ज्ञानमित्यादिवादिना ॥ ५३ नीलवर्दिना ज्ञानरूपतासिद्धिः ॥ ५४ योगादेरपि ॥ ५५ असिद्धव्याप्तिसिद्धिः ॥ ५६ कार्यादेर्हेतुल्यत्वादनुमानात् ॥ ५७ ता हेतौ सम्बन्धि ॥ ५८ किञ्च ॥ ५९ अन्यथा ॥ ६० सा यत्सावन ज्ञानयोर्व्याप्तिज्ञानेन ग्रहणम् ॥ ६१ नीलदेर्वैयर्थ्य ॥ ६२ ज्ञानात् ॥ ६३ प्रतिभासमानत्वादित्यस्य ॥ ६४ परेण ॥

तिपक्षस्यास्य प्रतिभासायोगः प्रतिपन्नस्य वा । न तावदप्रतिपन्नस्यासौ प्रत्येतुं शक्योऽन्यथा सन्तानान्तरस्याप्रतिपन्नस्य स्वप्रतिभासायोगस्यापि प्रसिद्धेस्त-
स्याव्यभावः । तथा च तस्यातिपादनार्थं प्रकृतहेतूपन्यासो व्यर्थः । अथ सन्तानान्तरं स्वस्य स्वप्रतिभासयोगं स्वमेव प्रतिपद्यते । जडस्यापि प्रतिभासयोगं
तदेव प्रत्येतीति किञ्चेत्यन्ते । प्रतीतेरुभयत्रापि समानत्वात् । अथाऽप्रतिपक्षेपि जडे विचारात्तदयोगः । ननु तेनाप्यस्याविषयीकरणे स एव दोषो विचारस्तत्र न प्र-
सीते । तर्त एव वात्र तदयोगप्रतिपत्तिरिति विषयीकरणे वा विचारवत्यक्षादिनान्यस्य विषयीकरणात्यतिभासायोगोऽसिद्धः । न च प्रतिपक्षस्य जडस्य प्रतिभासा-
योगप्रतिपत्तिरित्यभिप्रायं जडप्रतीतिः प्रतिभासायोगश्चास्येत्यन्यविरोधात् । सौम्यविकलश्चायं दृष्टान्तो नैयायिकादीनां सुखादौ ज्ञानरूपत्वासिद्धेः । अस्मादेव
हेतोस्तत्रापि ज्ञानरूपतासिद्धौ दृष्टान्तान्तरं मग्यम् । तत्रायेतच्चोद्ये तदन्तरान्वेषणमित्यनवस्था । नीलादेर्दृष्टान्तत्वे चान्योऽन्याश्रयः । सुखादौ ज्ञानरूपतासिद्धौ
नीलादेस्तादृशदर्शनात्तदूपतासिद्धिस्तस्यां च तन्निदर्शनात्सुखादेस्तदूपतासिद्धिरिति । न च सुखादौ दृष्टान्तमन्तरेणापि तत्सिद्धिर्नीलादावपि तथैव तदापेक्षेस्तत्र दृष्टा-
न्तवचनमनर्थकमिति निग्रहाय जायेत । अथ सुखादेरज्ञानत्वे तैतः पीडानुग्रहभावो भवेत् । ननु सुखाद्येव पीडानुग्रहौ ततो भिन्नौ वा । प्रथमपक्षे कं ज्ञानत्वेन
व्याप्तौ तौ प्रतिपक्षौ यतस्तदभावे न स्याताम् । व्यापकाभावे हि नियमेन व्याव्याभावो भवति । अन्यथा प्रणादः सात्मकत्वेन क्वचिद्वाट्यासिद्धावव्यात्मा-
ऽभावे स न भवेत् । ततः केवलव्यतिरेकि हेत्वगमकत्वप्रदर्शनमयुक्तम् । तन्नाद्यपेक्षो नापि द्वितीयो यतो यदि नाम सुखदुःखयोजनत्वाभावोऽर्थान्तरभूतानुग्रहौघ-
भावे किंमयातम् । न खलु यज्ञदत्तस्य गौरत्वाभावे देवदत्ताभावो दृष्टः । ननु सुखादौ जैनस्य प्रकाशमानत्वं ज्ञानरूपतया व्याप्तं प्रसिद्धमेवेत्यस्यारम् । यतः स्वतः
प्रकाशमानत्वं ज्ञानरूपतया व्याप्तं यत्तस्यात्र प्रसिद्धं तन्नीलाद्यर्थे नास्तीत्यसिद्धौ हेतुः । यत्तु परतः प्रकाशमानत्वं तत्र प्रसिद्धं तत्र ज्ञातरूपतया व्याप्तम् । प्रकाश-
मानस्यमात्रं च नीलादावुपलभ्यमानं जडत्वेनाविरुद्धत्वं नैकान्ततो ज्ञानरूपतां प्रसाधयेत् । यदयुक्तं तैमिरिकस्य द्विचन्द्रादिवल्कत्रादिकमविद्यमानमपि प्रतिभा-
सीति । तदपि स्वमनोरथमात्रमत्र बाधकप्रमाणाभावात् । द्विचन्द्रादौ हि विपरीतार्थव्यापकस्य बाधकप्रमाणस्य सङ्गवाद्युक्तमस्त्यतिभासनम् । न पुनः कर्त्रादौ,

१ परेण त्वया अज्ञातस्य ॥ २ विषयादिकम् ॥ ३ सौगते ॥ ४ स्वरूपेण ॥ ५ बोधनार्थं ॥ ६ प्रतिभासमानत्वात् ॥ ७ ता ॥ ८ सम्बन्ध ॥ ९ जानाति ॥ १० परेण ॥ ११ सौगतस्य तव ॥ १२ सन्तानान्तरप्रतिभासयोगे
जडप्रतिभासयोगे च ॥ १३ प्रतिभासायोग ॥ १४ विचारात् ॥ १५ जडस्य विचारेण ॥ १६ अनुमान ॥ १७ जडस्य ॥ १८ द्वितीयविरूपस्य ॥ १९ असम्भवं ॥ २० परेण ॥ २१ ज्ञान ॥ २२ सुखादि ॥ २३ प्रतिभासमा
नत्वावित्यस्यात् ॥ २४ सुखादिभिर्ज्ञान भवतीति साध्य प्रतिभासमानत्वात् । दृष्टान्तेन भाव्यं ह्यत्र ॥ २५ यदवभासते तज्जातमित्यत्रानुमाने ॥ २६ दुःख ॥ २७ सुखादुं खात् ॥ २८ उपपन्न ॥ २९ अन्यथदृष्टान्ते ॥
३० परेण ॥ ३१ ज्ञानत्वेन पीडानुग्रहयोर्योऽसिद्धावपि ज्ञानभावे पीडानुग्रहयोरभावे यदि ॥ ३२ उच्छ्वसादे ॥ ३३ अन्यथदृष्टान्ते ॥ ३४ वटादौ ॥ ३५ सौगतस्य ॥ ३६ श्रयान् ॥ ३७ तर्हि ॥ ३८ पीडा ॥ ३९ दूषणम् ॥
४० दृष्टान्ते ॥ ४१ दार्शनिके ॥ ४२ पृथीथो विकल्प ॥ ४३ ज्ञापमान ॥ ४४ सर्वथा ॥ ४५ परेण ॥ ४६ पुरास्य ॥ ४७ सौगत ॥ ४८ घटमहमात्मना वेणीति कर्त्रादौ ॥ ४९ नेद कर्त्रादिकमिति ॥ ५० एकवचनम् ॥

तत्र तद्विपरीतद्वैतप्रसाधकप्रमाणस्य कस्यचिदसम्भवेनाऽबाधकत्वात् । प्रतिपादितश्च वाच्यबाधकभावो ब्रह्माद्वैतविचारे तदलभ्यमित्यसङ्गः । अद्वैतप्रसाधकप्रमाण-
सम्भवे च द्वैतापत्तितो नाद्वैतं भवेत् । प्रमाणभावे चाद्वैताप्रसिद्धिः प्रमेयप्रसिद्धेः प्रमाणप्रसिद्धिनिबन्धनत्वात् । किञ्चाद्वैताभित्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदाभो यः ।
प्रसज्यपक्षे नाद्वैतप्रसिद्धिः । प्रतिषेधमात्रपर्यवसितत्वात्तस्य । ग्रन्थानोपसर्जनभावनाङ्गाङ्गिभावकल्पनायामपि द्वैतप्रसङ्गः । पर्युदासपक्षेपि द्वैतप्रसक्तिरेव प्रमाणप्रतिप-
न्नस्य द्वैतलक्षणवस्तुनः प्रतिषेधेनाऽद्वैतप्रसिद्धेरभ्युपगमात् । द्वैताद्वैतस्य व्यतिरेके च द्वैतानुपपन्न एव । अव्यतिरेकेपि द्वैतप्रसक्तिरेव भिन्नादभिन्नस्य भेद-
विरोधात् ॥ छ ॥

एतेन चित्रप्रतिभासायैकैव बुद्धिर्बाह्यचित्रविक्षेपणत्वात् । शक्यं विवेचनं हि बाह्यं चित्रशक्यविवेचनास्तु बुद्धेर्नीलादय आकारा इत्यादिना विवर्तितवस्तुभू-
वर्णयन्नापकृतोऽशक्यविवेचनत्वस्यासिद्धेः । तद्धि बुद्धेरभिर्भिलं वा, सहोत्पन्नानां नीलादीनां बुद्धन्तरपरिहारेण विवक्षितबुद्ध्यानुभवो वा, भेदेन विवेचनाभावपात्रं
वा ? प्रकारान्तरसम्भवात् । तत्राद्यपक्षे साध्यसमो हेतुः । तथाहि । यदुक्तं भवति बुद्धेरभिन्ना नीलादयस्ततोऽभिन्नत्वाच्चेदोक्तं भवत्यशक्यविवेचनत्वादिति ।
द्वितीयपक्षेयैकान्तिको हेतुः । सचराचरस्य जगतः सुगतज्ञानेन सहोत्पन्नस्य बुद्धन्तरपरिहारेण तज्ज्ञानस्यैव ग्राह्यस्य तेन सहैकत्वाभावात् । एकत्वे वा न नीलादी-
सुगताः संसारिणो वा सर्वे सुगता भवैर्युः संसारैररूपता चैक्यस्य ब्रह्मवादं समर्थयते । अथ सुगतसत्ताकालेऽन्यस्योत्पत्तिरेव नेष्यते । तत्कथमयं दोगः ? तत्र नै-
प्रमाणभूतायेत्यादिना केनासौ स्तूयते ? कथं चापराधीनोऽसौ यनोच्यते । तिष्ठत्येव पराधीना येषां च महती कृपेयादि । न खलु वन्ध्यामुताधीनः कश्चिद्विधि-
महति । मार्गपदेशोपि व्यर्थो विनयेऽसत्त्वात् । नापि ततः कश्चित्सौगतीं गतिं गन्तुमर्हति । सुगतसत्ताकालेऽन्यस्यानुत्पत्तत्कालश्चात्यन्तिक इति । बुद्धन्तरनि-
हारेण विवक्षितबुद्ध्यानुभवश्चासिद्धो नीलादीनां बुद्धन्तरेणाप्यनुभवात् । ज्ञानरूपत्वात्तत्सिद्धौ चान्योन्याश्रयः । सिद्धे हि ज्ञानरूपत्वे नीलादीनां बुद्धन्तराण-

१ एकवत् ॥ ३ कर्त्तादे ॥ ३ जैनन मया ॥ ४ बाह्यवाचकभावसमर्थनेन ॥ ५ किञ्च ॥ ६ प्रमाणमेकैकद्वन्द्वनमेक चेति द्वेनापत्ति ॥ ७ प्रसक्त्य प्रतिपेक्ष प्रसक्त्य ॥ ८ सदस्यग्राही युक्तस्य ॥ ९ द्वन्द्वनिर्वाण्य प्रधानमार्गेन ॥ अष्टविधोपप्रदानत्वेन ॥ १० मौन ॥ ११ कृत्वा ॥ १२ विशेषण ॥ १३ विशेष्य ॥ १४ इदं विशेष्यमिदं च विशेषणमित्यनेन प्रमाणेन द्वन्द्वप्रसङ्ग ॥ १५ भिन्नत्वे ॥ १६ किञ्च ॥ १७ द्वन्वात् ॥ १८ तत्तत् ॥ १९ अन्वयविवेचिकस्य ॥ १९ एकत्वे ॥ २० ज्ञानाद्वैतनिराकरणेन प्रशब्देन ॥ २१ नानाप्रकार ॥ २२ पूर्ववादे ज्ञानमहाता नीलयाचाराणा आन्तत्त्वम् ॥ अत्र (चित्राद्वैतवादे) ज्ञाननामकारणा सत्यत्वम् ॥ २३ निरुद्धम् ॥ २४ अर्थविवेक भवति ॥ २५ घटपटसम्बन्धमादि ॥ २६ इय बुद्धिर्नीलालय आभारा इति विभाग कर्तुं न शक्यते ॥ २७ योगान्तर ॥ २८ नीलान्तरात् ॥ २९ बुद्ध्या सह श्रुतभूतानाम् ॥ ३० स्वरूपम् ॥ ३१ श्रुतं तत्र हेतु दर्शयति ॥ ३२ सायम्भयोक्तं भवति ॥ ३३ सायम्भयोक्तं भवति ॥ ३४ नान्यज्ञानस्य ॥ ३५ जगदभितलत्वात् ॥ ३६ मुगताभिन्नत्वानुपपन्नत्वं पक्वं ॥ ३७ असंसार ॥ ३८ मुगतास्य ॥ ३९ परेण मया ॥ ४० पुरोधेण ॥ ४१ भगो ॥ ४२ स्मृता ॥ ४३ (निर्वाणोपि परमास्ते कृपादौ कृतचेतसे इत्यस्योत्तरमहं ज्ञेयम्) ॥ ४४ मा ॥ ४५ अन्योपपत्तिर्हिन ॥ ४६ समारिणोभयोतिरहित ॥

१ एकद्व ॥ ३ कर्वादे ॥ ३ जैनन मया ॥ ४ बाधवाधकमावसमर्थनेन ॥ ५ किंच ॥ ६ प्रमाणमेकमद्वन्द्वमेक चेति द्वेनापत्ति ॥ ७ असक्त्य प्रतिपेक्ष प्रसज्य ॥ ८ सदस्यप्राप्ति पृथुताम् ॥ ९ द्वन्द्वनाशाय प्रधानभावेन । अद्वैतविधेःप्रदानत्वेन ॥ १० यौन ॥ ११ कृत्वा ॥ १२ विशेषण ॥ १३ विशेष्य ॥ १४ इदं विशेष्यमिदं च विशेषणमित्यनेन प्रकारेण द्वेताप्रसङ्ग ॥ १५ किञ्च ॥ १६ द्वेतात् ॥ १७ तत्तत् ॥ अन्वयतिरिक्तस्य ॥ १८ एकत्वे ॥ २० ज्ञाननैतिरिक्तकरणेण प्रत्ययेन ॥ २१ नावभकार ॥ २२ पूर्ववादे ज्ञानताता नीलयाकाराणा आन्तत्वेम् । अत्र (चित्राद्वैतवादे) ज्ञानमनाकाराणा सत्यत्वम् ॥ २३ निमज्ज ॥ २४ भ्रमिन्ना हेतुरित्युक्ते सत्याह ॥ २५ घटपटस्त्रमादि ॥ २६ इय बुद्धिर्नीललक्ष्य आभारा इति विभाग कर्तुं न शक्यते ॥ २७ योगान्तर ॥ २८ नीलदीनाम् ॥ २९ वुद्ध्या सह प्रादुर्भूतानाम् ॥ ३० स्वरूपम् ॥ ३१ गात्रेन त्रय हेतु दर्शयति ॥ ३२ सायमयोगेक भवति ॥ ३३ सायमयोगेक भवति ॥ ३४ नात्यङ्गानस्य ॥ ३५ जगदभितलत्वात् ॥ ३६ मुगताभिनिवृत्त्यानुसन्धत्तपवन ॥ ३७ असत्सार ॥ ३८ मुगतस्य ॥ ३९ परेण मया ॥ ४० पुरोधेण ॥ ४१ आत्मा ॥ ४२ स्मृता ॥ ४३ (निर्वाणोपि परमात्रे कृपादौ कृतचेतस इत्यस्योत्तरमसद्वैयम्) ॥ ४४ मा ॥ ४५ अन्योपपत्तिर्हिन ॥ ४६ स्मारणियोगोपस्यतरहित ॥

रिहारेण विवक्षितदुष्टवानुभवः सिद्ध्योक्तसिद्धौ च ज्ञानरूपात्मिति । भेदेन विवेचनाभावमात्रमप्यसिद्धं बहिरन्तर्देशसम्बन्धित्वेन नीलतज्ज्ञानयोर्विवेचनप्रसिद्धेः । एकस्याक्रमेण नीलाद्यनेकार्कारव्यापित्ववत्क्रमेणानेकमुखाद्याकारव्यापित्वसिद्धेः सिद्धः कश्चिद्विरक्षणिको नीलाद्यनेकार्थव्यवस्थापकः प्रमातेयद्वैताय दत्तो जलझलिः ॥ छ ॥

ननु चाक्रमेणार्थैकस्यानेकार्कारव्यापित्वं नेष्यते ॥ किं स्यात्सौ चित्रवैकस्यां न स्यात्तस्यां भेदापि । यदीदं स्वयमर्थेभ्यो रोचते तत्र के वयमित्यभिधानात् । तत्कथं तदुष्टान्तावष्टम्भेन क्रमेणार्थैकस्यानेकार्कारव्यापित्वं साध्यते । तदव्यसमीचीनमेवंमतिस्तूमेक्षिकया विचारयतो मायामिकस्य सकलशून्यतानुपङ्गात् । तथा हि । नीले प्रवृत्तं ज्ञानं पीतादौ न प्रवर्तते इति पीतादेः सन्तानान्तरवद्भावः । पीतादौ च प्रवृत्तं तन्नीले न प्रवर्तते इत्यस्याप्यभावस्तद्वत् । नीलकुवलयसूक्ष्मांशे च प्रवृत्तिमद् ज्ञानं नेतराज्ञनिरीक्षणे क्षममिति तदज्ञानमप्यभावः । संवित्पिताशस्य चर्वशिष्टस्य स्वयमनंशस्याप्रतिभासन्नोत्सर्वाभावः । नीलकुवलय्यादिसंवेदनस्य स्वयमनुभवासत्त्वे चान्यैरनुभवात्सन्तानान्तराणामपि तदस्तु । अथान्यैरनुभूयमानसंवेदनस्य संज्ञावासिद्धेस्तोषामभावस्तर्हि तन्निषेधासिद्धेस्तोषां सद्भावः किन्न स्यात् । अथ तत्संवेदनस्य सद्भावसिद्धिरेवाभेदसिद्धिः । नन्वेवं तन्निषेधासिद्धिरेव तत्सद्भावसिद्धिरस्तु । भेदाभावाभ्यां परसंवेदनसन्देहे चैकान्ततः सन्तानान्तरप्रतिषेधासिद्धेः । कथं च ग्रामारामादिप्रतिभासे प्रतीतिभूधरशिखारूढे सकलशून्यताभ्युपगमः प्रेक्षावतां युक्तः प्रतीतिवाधनात् । ईदृहानेरदृष्टकल्पनायाश्चानुपङ्गात् । किञ्चाखिलशून्यतायाः प्रमाणतः प्रसिद्धिः प्रमाणमन्तरेण वा ? प्रथमपक्षे कथं सकलशून्यता वास्तवस्य तत्सद्भाववेदकप्रमाणस्य सद्भावात् ? द्वितीयपक्षे तु कथं तस्याः सिद्धिः प्रमेयसिद्धेः प्रमाणसिद्धिः प्रमाणनिबन्धनत्वात् ? तदेवं सुनिश्चितासम्भवद्विधकप्रमाणत्वात् प्रतीतिसिद्धमर्थव्यवसायात्सकलं ज्ञानस्याभ्युपगन्तव्यमन्यथाऽप्रामाणि-कत्वप्रसङ्गः स्यात् ॥ छ ॥

१ किञ्च ॥ २ एतस्य बोधस्य ॥ ३ चित्राद्वैतादिन ॥ ४ युगपत् ॥ ५ ग्राहक ॥ ६ पुनः ॥ ७ जैनं प्रति मायामिके वृत्ते ॥ ८ भाग्य ॥ ९ परेण मया मायामिकेन ॥ १० मम दूषणं किं स्यात् ॥ ११ चित्रत्वेनाभिप्रेतायां भूतौ एकस्या सा विवृता न स्यात्तदा किं स्यान्मम दूषणम् ॥ १२ प्रसिद्धा ॥ १३ चित्रत्वेनाभिप्रेताया ॥ १४ बुद्धौ ॥ १५ चित्रत्वम् ॥ १६ ज्ञानेभ्यः ॥ १७ बोधस्य ॥ १८ भवता जनेन ॥ १९ निवृत्तज्ञानस्य चात्तत्त्वसमर्थनकारेण ॥ २० ज्ञानेन ॥ २१ उद्धृत्य ॥ २२ नीलकुवलयस्य ॥ २३ चित्र ॥ २४ क्षेत्रे ॥ २५ नीलकुवलयस्य ॥ २६ सन्तानान्तरे ॥ २७ स्वयम् ॥ २८ मो मायामिक ॥ २९ सन्तानान्तरे ॥ ३० स्वयम् ॥ ३१ नीलकुवलयसंवेदनवादिनं प्रति ॥ ३२ बाधकप्रमाणभावात् ॥ ३३ बाधकप्रमाणभावात् ॥ ३४ मो मायामिक ॥ ३५ अव्ययानुपगमनसंवेदनस्य ॥ ३६ मायामिको वृत्ते । अन्यसंवेदनसद्भावे सादृक प्रमाण नोपपद्यतमन्वेदः ॥ अस्माभिश्च बाधक प्रमाण नोपपत्त्यमिति परतवेदसन्देह (इत्युक्ते जैनः ग्राह) ॥ ३७ ग्रामादि ॥ ३८ सकलशून्यत्वस्य ॥ ३९ पक्षोक्तकारेण ज्ञानस्यार्थव्यवसायमकल्पने समर्थेति मतिः ॥

थाऽर्थव्यवस्थापकं यथाऽऽदर्शादीति । अर्थव्यवस्थितौ तस्याः पुरुषभोगोपश्रवात् । बुद्ध्यव्यवस्थितमर्थं पुरुषश्चेत्येतत् इत्यभिधानात् । ततोऽसिद्धो हेतुरित्यपि श्रद्धा-
मात्रं भेदेनानर्थानुरूपलभ्नात् । एकमेव ह्यनुभवसिद्धं संविद्रूपं ह्यविषयादाद्येनकारं विषयव्यवस्थापकमनुभूयते तस्यैवेतं चैतन्यं बुद्धिरव्यवसायो ज्ञानाभिति-
पर्यायाः । न च शब्दभेदमात्राद्वास्तवोऽभेदोऽतिप्रसङ्गात् । संसर्गविशेषशब्दिभ्रूलब्धो बुद्धिचैतन्ययोः सैनमपि भेदं नावधारयत्ययोगोलकादिवान्नोः । न चात्रापि
भेदो नालीत्यभिधान्व्यमुपर्यवत् रूपस्यशरीरोभेदप्रतीतेः । अयोगोलकस्य हि वृत्तसन्निवेशः कठिनस्यश्वाद्योगिसुररूपेण्यस्यशाभ्यां प्रमाणतः प्रतीयते । ततो
यथात्रोऽन्योन्यप्रवेशलक्षणसंसर्गादिभागप्रतिपत्त्यभावस्तथा प्रकृतपरीत्यवसाग्रतम् । बह्वययोगोलकयोरव्यभेदात् । अयोगोलकद्रव्यं हि पूर्वकारपरित्यागेना-
भिसन्निधानाद्विशिष्टरूपस्यशरीर्याधारभेदमेवोत्पन्नमनुभूयते । अमाकारपरित्यागेन पाकाकाराधारपटद्रव्यवत् । कथं तर्हि तस्योत्तरकालं तत्पर्यायाधारात्तथा विना-
शप्रतीतिरित्यचोद्यम् । उत्पत्त्यनन्तरमेव तद्विनाशप्रतीतेः । किञ्चिद्धौपाधिकं वस्तुरूपमुपाध्यायानन्तरमेवापि । यथा जपपुण्यसन्निधानोपनीतस्फटिकरत्निमा ।
किञ्चित्तु कालान्तरे मनोज्ञाङ्गनादिविषयेपनीतात्मसुखादिवत् । सकलभावानां स्वतोऽन्यतश्च निवर्त्तनप्रतीतेः । तन्नाशययोगोलयोभेदः । तद्वदिहात्येकस्मिन् स्वरपर-
प्रकाशात्मपर्यायेऽनुभूयमाने नैत्यसद्भावोऽभ्युपगन्तव्योऽन्यथा न क्वचिदेकत्वव्यवस्था स्यात् । सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गश्चानिर्धार्थपरिहारणेतु वस्तुन्येकस्मिन्ननु-
भूयमानेऽन्यसद्भावसङ्ख्या क्वचित्सृष्ट्याद्यभावात् । ततोऽबाधैकत्वप्रतिभासादपरिहारेणावभासमाने वस्तुन्येकत्वव्यवस्थामिच्छतांऽनुभववसिद्धकृत्यत्वभोक्तृ-
त्वाद्येनकधर्माधारिद्विविधवृत्तस्यात्यन्तमभ्युपगन्तव्यं तदविशेषात् । न चैकत्वप्रतिभासे किञ्चिदाधिकं यतो द्विचन्द्रादिप्रतिभासवन्मिथ्यात्वं स्यात् । स्वसंवेदन-
प्रतिष्ठत्वरूपप्रकाशरूपचिद्विवृत्तव्यतिरेकेणान्यचैतन्यस्य कदाचनाऽप्रतीतेः । न चोपदेशमात्रात्येक्षवातां निर्बाधबोधोद्वेष्टोऽर्थोऽन्यथाप्रतिभासमात्रोऽन्यथापि

---

१ अनुभव स एव कारणम् ॥ २ बुद्धिप्रतीतिविभिनतम् ॥ ३ अनुभवति ॥ ४ कारणान्तरसंश्लेषत्वा ॥ ५ बुद्धे ॥ ६ भो सादृश्य ॥ ७ बुद्धिराशयो ॥ ८ बुद्धानुभवयो ॥ ९ अन्यथा ॥ १० इन्द्र शक इत्यादि
स स्यात् ॥ ११ सम्बन्ध ॥ १२ वक्षितो नर ॥ १३ चैतन्य पुरुषस्य रूपम् ॥ १४ विद्यमानम् ॥ १५ निश्चिन्तित ॥ १६ अयोगोलकाशयो ॥ १७ जनेन भक्ता ॥ १८ अयोगोलकाशयो ॥ १९ वस्तुलकार ॥ २० प्रत्यक्षात् ॥
२१ अयोगोलकाशयो ॥ २२ भेद ॥ २३ बुद्धिचैतन्ये ॥ २४ कृष्णत्वादिलक्षण ॥ २५ अयोगोलकस्य ॥ २६ कारण ॥ २७ विनाश ॥ २८ अगमच्छति ॥ २९ अगम्ययमे सति ॥ ३० अप्रति ॥ ३१ सप्तमन्दनादि ॥ ३२ पदार्थ ॥
३३ परिणमत् ॥ ३४ चूतमलान्दिवत् ॥ ३५ अयोगोलकवत् ॥ ३६ बुद्धिचैतन्ये ॥ ३७ स्वधम् ॥ ३८ चैतन्य ॥ ३९ परेण ॥ ४० विषये ॥ ४१ कथम् ॥ ४२ अदिनष्टकादि ॥ ४३ वसितौ ॥ ४४ अहिरुद्रादिवत् ॥
४५ विषये ॥ ४६ निश्चि ॥ ४७ परेण ॥ ४८ आत्मन ॥ ४९ बोधस्य ॥ ५० प्रमाण ॥ ५१ आगमात् ॥ ५२ बुद्धिलक्षण ॥ ५३ एकत्वेन ॥ ५४ स्वसंवेदनप्रत्यक्ष ॥ ५५ बुद्धिलक्षण ॥ ५६ एकत्वेन प्रतिपासमान ॥
५७ बुद्धिचैतन्याभिति द्वयस्वरत्वात् ॥

१ अनुभव स एव कारणम् ॥ २ बुद्धिनिमित्तविभक्तम् ॥ ३ अनुभवति ॥ ४ कारणान्तरप्रत्यक्षतया ॥ ५ बुद्धे ॥ ६ मो सदृश्य ॥ ७ बुद्धिराश्रयो ॥ ८ बुद्धयनुभवयो ॥ ९ अन्यथा ॥ १० इन्द्र शक्र इत्यादि स स्यात् ॥ ११ सम्बन्ध ॥ १२ वशितो नर ॥ १३ चैतन्य पुरुषस्य रूपम् ॥ १४ विवर्तमानम् ॥ १५ निमित्तोक्ति ॥ १६ अयोगोल्लास्यो ॥ १७ वार्तुलकार ॥ २० प्रत्यक्षान् ॥ २१ अयोगोल्लास्यो ॥ २२ भेद ॥ २३ बुद्धिचैतन्ये ॥ २४ कृष्णवार्तुलक्षण ॥ २५ कारण ॥ २७ विनाश ॥ २८ अगण्यस्त्विति ॥ २९ उपायभये सति ॥ ३० अप्रति ॥ ३१ समन्वयनदि ॥ ३२ पदार्थ ॥ ३३ परिणमन् ॥ ३४ चतुर्गलादिवन् ॥ ३५ अयोगोल्लास्य ॥ ३६ बुद्धिचैतन्ये ॥ ३७ स्वयम् ॥ ३८ चैतन्य ॥ ३९ परेण ॥ ४० विषये ॥ ४१ कथम् ॥ ४२ अकिन्मत्कारि ॥ ४३ वसितौ ॥ ४४ अहिरूपद्वन्द्वि ॥ ४५ विषये ॥ ४६ निश्चि ॥ ४७ परेण ॥ ४८ आत्मन ॥ ४९ बोधस्य ॥ ५० प्रज्ञान ॥ ५१ आगमत् ॥ ५२ वृक्षिलयण ॥ ५३ एकत्वेन ॥ ५४ स्वसर्वेदनप्रत्यक्ष ॥ ५५ वृक्षिलयण ॥ ५६ एकत्वेन प्रतिपाद्यमान ॥ ५७ बुद्धिचैतन्यमिति द्वयस्त्वतया ॥

कल्पयितुं युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । चैतन्यस्य च स्वरपरकाशालम्बत्वे किं बुद्धिसाध्यं येनासौ कल्पयते । बुद्धेश्चाचेतनत्वे विषयव्यवस्थापकत्वं न स्यात् । आकारव्यो-
त्तत्त्वमित्युक्तमेचेतनस्याकारत्वेऽप्यर्थव्यवस्थापकत्वासम्भवात् । अन्यथाऽऽदशदिशि तत्प्रसङ्गाद्बुद्धिरूपतानुषङ्गः । अन्तःकरणत्वपुरुषोपभोगप्रत्यक्षत्वेऽप्युल्लेख-
णविशेषोपि मनोऽक्षद्विद्वानैकान्तिकत्वाच्च बुद्धेलक्षणम् । यदि चैतन्यमेकान्तोऽन्तःकरणमन्तरेणार्थमात्मा न प्रत्येतीति, कथं तर्हि अन्तःकरणप्रत्यक्षता ? अन्त्यान्तः-
करणविम्बादेवेति चेदनवस्थाऽन्यान्तःकरणविम्बमन्तरेणान्तःकरणप्रत्यक्षतायां चार्थप्रत्यक्षतायां चार्थप्रत्यक्षतायां तथैवास्त्वलं तत्परिकल्पनया । अन्तःकरणप्रत्यक्षताभावे च नानं
तदुत्तरीयविम्बग्रहणम् ? न ह्यादशग्रहणे तदुत्तरीयप्रतिविम्बग्रहणं दृष्टम् । विषयाकारधारित्वं च बुद्धेरनुपपन्नं मूर्त्तस्यामूर्त्तं प्रतिविम्बमगमभावात् । तथा हि । न
विषयाकारधारिणी बुद्धिरमूर्त्तत्वादाकाशवत् । यत्तु विषयाकारधारि तन्मूर्त्तं यथा दर्पणादि । न चास्मिद्धो हेतुस्तस्याः सकलवादिभिरमूर्त्तत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा
बाह्योन्मिद्रप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गो दर्पणादिवदेव । अतिसूक्ष्मत्वात्तदप्रत्यक्षत्वे तदुत्तरीयप्रतिविम्बप्रत्यक्षतापि न स्यात् । मूर्त्तस्य चेन्द्रियादिद्वारेणैव संवेदनसम्भवात् । तस्य
भावेऽसंविदितत्वप्रसङ्गश्च । सर्वथा परोक्षत्वाभ्युपगमे चैतस्या मीमांसकमतानुषङ्गः ॥ छ ॥

एतेन बौद्धीत्याकारवत्त्वेन ज्ञाने प्रामाण्यं प्रतिपादयन्प्रत्याख्यातः । प्रत्यक्षविरोधाच्च । प्रत्यक्षेण विपर्ययकारहितमेव ज्ञानं प्रतिपुरुषसहस्रहमिकया यदादिप्रसङ्ग-
मनुभूयते ? न पुनर्दर्पणादिवत्यतिविम्बाक्रान्तम् । विषयाकारधारित्वे च ज्ञानस्यार्थं दूरनिकटादिव्यवहारभावप्रसङ्गः । न खलु स्वरूपे स्वतोऽभिज्ञेऽनुभूयमाने
नै चैवं, दूरे पर्वतो निकटे मदीयो बाहुरिति व्यवहारस्याऽस्मैलद्रूपस्य प्रतीतिः । ततस्तदन्यथानुपपत्तेर्निराकारं तत् । न चाकाराधार्यकस्य दूरादितया तथा व्य-
हारो युक्तो दर्पणादौ तथाऽनुपलम्भमात् । दीर्घस्वार्पवत्तश्च प्रबोधचेतसो जनकस्य जाग्रदप्रदेशाचेतसो दूरत्वनातीतत्वेन चात्रापि दूरातीतादिव्यवहारानुषङ्गः स्यात् ।
किञ्चाथार्थदुपजायमानं ज्ञानं यथा तस्य नीलतामनुकरोति तथा यदि जडतामपि तर्हि जडमेव तत्स्यादुत्तरार्थक्षणवत् । अथ जडतां नानुकरोति कथं तस्या दर्शने ?

१ अन्यथा ॥ २ केन कारणेन ॥ ३ किञ्च ॥ ४ अर्थकारवत्त्वात् ॥ ५ जलते ॥ ६ मये ॥ ७ अनुभव ॥ ८ कारण बुद्धिरूपम् ॥ ९ व्यस्तलयन ॥ १० अष्ट ॥ ११ अतिव्याप्त ॥ १२ अन्तःकरणत्वमुद्धरणमित्युक्ते
मनसा व्यभिचारः । कथं मनोबान्तं कारणं भवति न च तस्य बुद्धिरुक्ता । पुरुषोपभोगप्रत्यासन्नहेतुल बुद्धेलक्षणमि युक्तं चाकारिका व्यभिचारत्वात् हि । पुरुषोपभोगप्रत्यासन्नहेतुविरुद्धिः भवति न च तस्य बुद्धिरुक्ता ॥
१३ किञ्च ॥ १४ बुद्धिम् ॥ १५ बुद्धिः ॥ १६ आकारः ॥ १७ बुद्धिः ॥ १८ बुद्धिः ॥ १९ अन्तःकरणगतार्थः ॥ २० हेतोः ॥ २१ पदार्थस्य ॥ २२ फिञ्च ॥ २३ आलोकादि ॥ २४ फिञ्च ॥ २५ बुद्धेर्विषयाकारव्यवहारानुपपत्तेः
प्रत्येन ॥ २६ योगान्तर ॥ २७ सौत्राग्निकः ॥ २८ पदार्थस्य ॥ २९ किञ्च ॥ ३० सौत्राग्निकः ॥ ३१ स्वसेवेदेन ॥ ३२ अर्थः ॥ ३३ पदार्थः ॥ ३४ स्वयं ज्ञानेन ॥ ३५ किञ्च ॥ ३६ दूरनिकटादिव्यवहारः ॥ ३७ अन्तःकरणमिति
चेत् ॥ ३८ अव्यभिचारः ॥ ३९ प्रतिभासनात् ॥ ४० साकारत्वे दूरनिकटादिव्यवहारो न घटते यत् ॥ ४१ समर्पकस्य पदार्थस्य ॥ ४२ किञ्च ॥ ४३ ज्ञानस्य ॥ ४४ पुनरप्यस्य ॥ ४५ पुनरप्यस्य ॥ ४६ परिच्छिन्नं ॥

तदग्रहणे नीलाकारस्याग्रहणमन्यथा तयोर्भेदोऽनेकान्तो वा । नीलाकारग्रहणेपि चाग्रहीता जडता कथं तस्यैयुच्येत? अन्यथा गृहीतस्य सप्तमस्याग्रहीतं त्रैलोक्यरूपं भवेत् । तथा चैकपलम्भौ नैकत्वसाधनम् । अथ नीलाकारवज्जडतापि प्रतीयते । किन्त्वतदाकारेण ज्ञानेन । न तर्हि नीलतायतदाकारेणैवनेन प्रतीयताम् । तथा हि । यद्यन स्वात्मनोऽर्थान्तरभूतं प्रतीयते तत्तेनातदाकारेण । यथा सप्तमादेर्जाल्पम् । प्रतीयते च स्वात्मनोऽर्थान्तरभूतं नीलादिकमिति । किञ्च नीलाकारमेव ज्ञानं जडतां प्रतिपद्यते ज्ञानान्तरं वा? आद्यविकल्पे नीलाकारात् स्वात्मभूततया जडतां त्वैवार्था तज्जानातीत्यर्जजरीत्यन्यायानुसरणं ज्ञानस्य । अथ ज्ञानान्तरेण सा प्रतीयते तदव्यतदाकारं यथा जडतां प्रतिपद्यते तथाधीनीलतामिति व्यर्थं तदाकारकल्पनम् । किञ्च ज्ञानान्तरेण जडत्वैव केवेला प्रतीयते तद्वैधीलतापि वा? न तावदुत्तरपक्षोऽर्जजरीत्यन्यायानुसरणप्रसङ्गात् । प्रथमपक्षे तु नीलताया जडतेयमिति कुतः प्रतीतिः? नाद्यज्ञानात् तेन नीलाकारमात्रस्यैव प्रतीतिः । नापि द्वितीयात्तस्य जडतामात्रविषयत्वोत् । अथोभयविषयं ज्ञानान्तरं परिकल्प्यते । तच्चेदुभयत्र साकारं स्वयं जडतां । निराकारं चेत्यरम्भतप्रसङ्गः । क्वचित्सादान्तराथायुक्तदोषोऽनैवस्था । ननु निराकारत्वे ज्ञानस्याखिलं निखिलार्थवेदकं तत्स्यात् । क्वचित्स्वार्थसंनिविष्टकर्मभावादिलव्यपेक्षलम् । प्रतिनियतसामर्थ्येन तत्तथाभूतमपि प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकमित्यग्रे वक्ष्यते । नीलाकारवज्जडताकारस्यैवेन्द्रियाद्याकारस्य चानुसरणप्रसङ्गः । कारणत्वाविशेषाख्यत्वात्मनिविष्टकर्मभावाच्चेति चाद्ये भवतोपि योग्यतैव शरणम् । यच्चाच्यते । यथैवाहारकालादेः समानेऽपत्यं जननीपित्रोस्तदेकैकाकारं धत्ते नान्यस्य कस्यचित् । तथा चक्षुरादेः कारणत्वविशेषेपि नीलसैवाकारमनुकरोति ज्ञानं नान्यस्येति तच्चिराकारज्ञानेपि समानम् । तत्कार्यत्वाविशेषेपि हि यथा प्रत्यासत्त्या ज्ञानं नीलमेवानुकरोति तथैव सर्वत्रानां-

१ जडस्याग्रहणेपि नीलस्य ग्रहणं चेत् ॥ २ नीलवज्यो ॥ ३ शुद्धमाणाऽशुद्धमाणधर्माविकल्पार्थस्येति च ॥ ४ किञ्च ॥ ५ अग्रहीतापि नीलस्य धर्मक्षेत्र ॥ ६ यत् ॥ ७ ज्ञानम् ॥ ८ किन्त्वनैकत्वमावनम् ॥ ९ निवेष्टे ॥ १० अजडकारेण ॥ ११ निराकारेण ॥ १२ अनीलकारेण ॥ १३ नीलादिकं धर्मा अतदाकारेण ज्ञानेन प्रतीयते इति साधो धर्म ॥ तेन स्वात्मनोऽर्थान्तरभूततया प्रतीयमानत्वात् ॥ १४ ज्ञानस्याप्त ॥ १५ कर्तुं ॥ १६ नीलकारतया ॥ १७ अजडकारतया ॥ १८ अस्यात्मभूततया केन ॥ १९ आलङ्घनम् ॥ २० नीलतारहिता ॥ २१ जडतया युक्ता नीलता ॥ २२ प्रथमज्ञानात् ॥ २३ न जडताया ॥ २४ ज्ञानान्तरात् ॥ २५ न नीलताया ॥ २६ जडता नीलता (च) विषयो यस्य ॥ २७ तृतीयम् ॥ २८ परेण ॥ २९ नीलताया जडताया च ॥ ३० स्यात् ॥ ३१ स्वस्य ॥ ३२ ज्ञानस्य ॥ ३३ जैन ॥ ३४ नीलतायाम् ॥ ३५ उक्तदोषपरिहारा । ज्ञानान्तरेण जडता प्रतीयते इति चेद्वैयर्थ्यनवस्था ॥ ३६ अर्थे ॥ ३७ तादृख्यतदुल्लिख्यमप्यन्वय ॥ ३८ तदभावात् ॥ ३९ ज्ञानम् ॥ ४० निराकारम् ॥ ४१ पापादि ॥ ४२ मन ॥ ४३ किञ्च ॥ ४४ ज्ञानस्य ॥ ४५ नीलान्तरेण प्रत्यासत्तिः ॥ ४६ इन्द्रियादिना विप्रकारस्य ॥ ४७ जैन ॥ ४८ नौदस्य ॥ ४९ सौत्रान्तिकेन ॥ ५० पित्रादे ॥ ५१ कारणे ॥ ५२ अपत्यम् ॥ ५३ यदुक्तं लयात्मयामानम् ॥ ५४ ज्ञानस्य ॥ ५५ लभातेन ॥ ५६ कर्तुं ॥ ५७ अर्थे ॥ ५८ पदार्थे ॥

[illegible]

१ वस्तु ॥ २ परेण ॥ ३ नियतार्थप्रतिपत्तौ नियतस्वभावसिद्धिस्तत्सिद्धौ च नियतार्थप्रतिपत्तिनिश्चिति निमतनीलाकारादुभयौ च सिद्धे नियतादुभयणोरप्यतसिद्धिज्ञानस्य तालोदो व नियतनीलाकारादुभयणोरतौटसिर्ति ॥ १० परेण ॥ ११ अर्थकारानुकारिताभावः ॥ ८ अस्तस्य का नो हतिरिति चेत् ॥ ९ इन्द्रिय ॥ १० परेण ॥ ११ अर्थस्य बोधवस्तया ॥ १२ पदार्थेन ॥ १५ तादृशतादुहृतिलक्षणसम्बन्ध ॥ १६ तदभाव ॥ १७ ईप्सु (सप्तमी) ॥ १८ निराकारादर्थस्य सम्बन्धात् ॥ १९ सम्बन्ध ॥ २० सर्वाधानम् ॥ २१ पटज्ञानस्य पटो विषयो वटज्ञानस्य घट न्वाति ॥ २२ नवन भवता ॥ २३ अन्तस्तद्विक्रयार्थिक कर्तु ॥ २४ निर्विकल्पका बुद्धिम् ॥ २५ यस्मात् ॥ २६ प्रमाण न घटयतीति सम्यक् ॥ २७ बुद्धे ॥ २८ फलज्ञानस्य ॥ २९ सम्मन्वित्वेन ॥ ३० नेयायिकादिभूतपतम् ॥ ३१ ज्ञानस्यायै रूपता ॥ ३२ अर्थरूपता ॥ ३३ मा ॥ ३६ इन्द्रियादिभि ॥ ३७ अर्थसम्बन्धान्धारणरूपतयोः ॥ ३८ किञ्च ॥ ३९ अन्यथा ॥ ४० अर्थरूपताज्ञानयो ॥ ४१ मा ॥ ४२ पूर्वोक्तनिष्पत्त्यादि दृष्टव्यम् ॥ ४३ वस्तु ॥ ४४ ईप्सु ॥ ४५ किञ्च ॥ ४६ ज्ञाने ॥ ४७ ज्ञाने ॥ ४८ अर्थरूपताभावे ॥ ४९ असतिहितेत्यर्थे ॥ ५० ज्ञानेत्यादलक्षण सम्यक् ॥ ५१ व्यापारेण ॥

प्रसङ्गः । कस्मात्तैस्तत्र तैर्क्रियन्मते इत्यत्र वस्तुत्वभावैरुत्तरं वाच्यम् । न हि कारणानि कार्योत्पत्तिप्रतिनियमे पर्युत्थानमहेति । तत्र तस्य वैफल्यात् । साकार-
रत्वेपि चार्थं पर्यनुयोगः समानः । साकारमपि हि ज्ञानं किमिति सन्निहितं नीलादिकमेव पुरोवर्त्तिं व्यवस्थापयति न पुनः सर्वम् । तेनैव च तथा जननीदित्युत्तरं
निराकारत्वेपि समानम् । किञ्चेन्द्रियादिजन्यं विज्ञानं किमितिन्द्रियाद्याकारं नानुवर्त्यदिति ग्रन्थे भवतात्यत्र वस्तुत्वभाव एवोत्तरं वाच्यम् । साकारता च ज्ञाने
साकारज्ञानेन प्रतीयते निराकारेण वा ? साकारेण चेत्तत्रापि तत्प्रतिपत्तावाकारान्तरपरिकल्पनमित्यवस्था । निराकारेण चेद्वाद्यर्थस्य तथाभूतज्ञानेन प्रतिपत्तौ को
विद्वेषः । किञ्चास्य वादिनोऽर्थेन संविचेद्यदनाऽन्यथानुपपत्तेः सन्निकर्षः प्रमाणमधिगतिः फलं स्यात्, तस्यास्तमन्तरेण प्रतिनियतार्थसम्बन्धित्वासम्भवात् । साकार-
संवेदनस्याखिलसमानार्थसाधारणत्वेनानियतार्थेनप्रसङ्गाश्लिखिलसमानार्थानामेकवेदनापत्तिः, केनचित्प्रत्यक्षासत्तिविप्रकर्षसिद्धेः । तदुत्पत्तेरिन्द्रियादिनाव्यभिचाराश्लि-
षामकत्वायोगः । तदुत्पत्तेस्तद्व्याख्याद्यर्थस्य बोधो नियामको नेन्द्रियादेर्विपर्ययादित्यवसाभ्यस्तम् । तद्व्यलक्षणस्यापि समानार्थसमन्तरेण प्रत्ययनानेकान्तिकत्वात् ।
कथं चार्थविद्विन्द्रियाकारं, नानुकुर्यादसौ तदुत्पत्तेरविशेषात् । तदविशेष्यस्य कारणान्तरपरिहारेणार्थाकारानुकारित्वं पुत्रस्यैव पित्राकारानुकरणमित्यवसाङ्गतं
स्वोपादानमात्रानुकरणप्रसङ्गात् । विषयस्यालम्बनप्रत्ययतया स्वोपादानस्य च समन्तरेण प्रत्ययतया प्रत्योसत्तिविशेषसद्भावादुभयाकारानुकरणेऽर्थावधान-
स्यापि विषयतर्पित्तिरविशेषात् । तज्जन्मरूपाविशेषध्वन्यवसायनियमात्प्रतिनियतार्थनियामकत्वेर्धुपादानेनैव्यवसायप्रसङ्गोऽन्यथोभयत्राप्यसौ साधुद्विर्लेशो-
भावात् । न च तज्जन्मादित्रयसद्भावेव्यव्यतिनियमः कामल्लघुपहतवर्द्धुषः शुद्धे शब्दे पीताकारज्ञानादुत्पन्नस्य तद्रूपस्य तदाकाराध्यवसायिनो विज्ञानस्य समन्त-
प्रत्यये प्रमाण्यप्रसङ्गात् । न चैवं वादिनो विज्ञानस्य स्वरूपे प्रमाणता घटते तत्र सारूपाभावात् । किञ्च ज्ञानगतास्त्रीलाद्याकाराश्लिषिकत्वाद्याकारः किं भिन्नो-

१ कारणत्वात् ॥ २ ज्ञानम् ॥ ३ पूर्वक्षे ॥ ४ अस्माभिर्ज्ञाने ॥ ५ आक्षेपम् ॥ ६ मित्र ॥ ७ व्यस्त्यापक्रमप्रकारेण ॥ ८ ज्ञानस्य ॥ ९ भवदीयम् ॥ १० जैनं कृते ॥ ११ परेण ॥ १२ पूर्वक्षे ॥ १३ मित्र ॥
१५ निराकारेण ॥ १६ सान्निहितस्य ॥ १७ ज्ञानस्य ॥ १८ अर्थप्रामिति ॥ १९ किञ्च । तदुत्पत्तिविषयं कुर्वन्ति ॥ २० अर्थकारमर्थोदुत्पन्नमर्थान्यवसायि ज्ञानं प्रमाणमिति विशेषणानि अत्रैकं द्रवयन्ति ॥ २१ ईयं ॥ २२ अर्थ ॥
२३ तदुत्पत्तिज्ञानत्वात् ॥ २४ शब्दज्ञानस्य य एव नीलाद्यर्थो विषय स एवोत्पत्तिज्ञानस्यैति एकरतानन्तर्वीत्तेन समानोऽर्थ एको नील ॥ २५ ईयं ॥ २६ प्रथमक्षणे नीलमेवेति ज्ञानमुपपन्नं तच्च द्वितीयस्य जनकं तत्र तदुत्पत्तिमस्ति
तदुत्पत्तिज्ञानत्वेन समानमव्यवहितत्वेनानन्तरमिति ॥ २७ सदृश ॥ २८ प्राप्तजन्मानेन ॥ २९ तदुत्पत्तेस्तद्व्याच यद्यर्थस्य बोधो नियामकः तदा प्राप्तजन्मानेनानेकान्तात् इयम् । द्वितीयबोधस्य प्राप्तनवोधात्तदुत्पत्तिनाद्वयमद्रव्योपि
द्वितीयबोधेन पूर्वान्तर्भावोपेक्षया नियामकत्वायोगात् । ज्ञानं ज्ञानस्य न नियामकः ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वात् ॥ ३० किञ्च । तदुत्पत्तिविषयं कुर्वन्ति ॥ ३१ ज्ञानस्य ॥ ३२ अर्थलक्षणाकारादपरिमित्यलक्षणम् ॥ ३३ बोधस्य ॥
३४ कारण ॥ ३५ अव्यवहितकारण ॥ ३६ तदुत्पत्तिव्यलक्षणसम्बन्ध ॥ ३७ अर्थपूर्वज्ञाने ॥ ३८ तज्जन्मन्तर्पुर्वविशेषणभावात् ॥ ३९ अर्थोपादानाभ्यामुत्पत्तेरविशेषात् ॥ ४० अर्थोपादानाभ्या ॥ ४१ निश्चय ॥ ४२ बोधस्य ॥
४३ अर्थोपादानयो ॥ ४४ तज्जन्मरूप ॥ ४५ किञ्च । इदानीं सह दृश्यति ॥ ४६ अर्थोदुत्पत्त्यादि ॥ ४७ बोधस्य ॥ ४८ दोष ॥ ४९ पुरस्य ॥ ५० किञ्च । साकारत्वेन ज्ञानस्य प्रमाण्यप्रतिपत्ति ॥ ५१ निराकारादि ॥

उभिनो वा ? भिन्नश्चेन्नीलाद्याकारस्याक्षणिकत्वप्रसङ्गस्तद्व्यावृत्तिलक्षणत्वात्तस्य । अथाभिन्नस्तर्हि ततोऽर्थस्य नीलत्वादिवत् क्षणिकत्वादेरपि प्रसिद्धेस्तदर्थमुभयान्न मनर्थकम् । तदसिद्धौ वा नीलत्वादेरप्यर्थः सिद्धिर्न स्यादविशेषात् । ननु चानेकस्वभावाधार्माकारत्वेपि ज्ञानस्य यस्मिन्नेवांशे संस्कारपाटावशिष्टश्रियोपादकत्वं तत्रैव प्रामाण्यं नीन्यत्रेति । नन्वेतसौ निश्चयः साकारो निराकारो वा ? साकारत्वे तत्रापि नीलाद्योकारस्य क्षणिकत्वाद्याकाराभेदाभेदपक्षयोः पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । तत्रापि निश्चयान्तरकल्पनेऽनवस्था । अथ निराकारस्तर्हि निश्चयान्नना सर्वार्थेष्वविशिष्टस्य ज्ञानस्यायमस्यार्थस्य निश्चय इति प्रतिकर्मेनियमः कुतः सिद्ध्येत् । निराकारस्यापि कुंताश्चिन्मिच्छाप्रतिकर्मसिद्धावन्वद्व्याप्यत एव तत्सिद्धेः किमाकारकल्पनयेति । नैवस्तु निराकारत्वं विज्ञानस्य, न तु स्वसंविदितत्वं भूतपरिणामत्वादर्पणादिवदित्ययुक्तम् हेतोरसिद्धेः । भूतपरिणामत्वे हि विज्ञानस्य बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गो दर्पणादिवत् । सूक्ष्मभूतविशेषपरिणामत्वाच्च तत्प्रसङ्ग इत्यव्यसङ्गतम् सं हि चैतन्येन सजातीयो विजातीयो वा तदुत्पादनहेतुः स्यात् ? प्रथमपक्षे सिद्धसार्धता । सूक्ष्मो हि भूतविशेषोऽचेतनद्रव्यव्यावृत्तस्वभावो रूपादिरहितः सर्वदा बाह्येन्द्रियविषयः स्वसंवेदनप्रत्यक्षाधिगम्यः परलोकादिस्वबन्धित्वेनानुभवेऽश्वात्मापरनामाविज्ञानोपादानहेतुरिति परैरभ्युपगमात् । तस्यातो विजातीयत्वेनोपादानभावः सर्वथा विजातीयस्योपादानत्वे बहेजलाद्युपादानभवनप्रसङ्गात् तच्चतुष्टयव्याघातः । सत्त्वादिनां सजातीयत्वात्तस्योपादानभावव्यत्ययेव दोषः । प्रमाणप्रसिद्धत्वाच्चात्मनस्तदुपादानत्वमेव विज्ञानस्योपपन्नम् । तथा हि । यद्यतोऽसाधारणलक्षणविशेषविशिष्टं तत्त्वतस्तत्त्वान्तरम् । यथा तेजसो वाय्वादिकम् । पृथिव्याद्यासाधारणलक्षणविशेषविशिष्टं च चैतन्यमिति । न चायमसिद्धो हेतुश्चैतन्यस्य जनदर्शनेपयोगलक्षणत्वात् । भूपयःपावकपवनानां धारणेणद्रव्योष्णतास्वभावानां तल्लक्षणभावात् । न हि भूतानि ज्ञानदर्शनेपयोगलक्षणान्यस्मदाद्यनेकप्रतिपत्तौ प्रत्यक्षत्वात् । यत्पुनस्तल्लक्षणं तन्नास्मादर्थानेकप्रतिपत्तौ प्रत्यक्षम् । यथा

१ अत्रानुमाने घटादिदृष्टान्त ॥ २ नीलकाराजू ज्ञानात् ॥ ३ अर्थस्य ॥ ४ क्षणिकत्वादि ॥ ५ सर्व क्षणिक सत्त्वात् ॥ ६ नीलकारज्ञानात् ॥ ७ अभिवलस्य ॥ ८ यस्य ज्ञानस्य ॥ ९ नीले ॥ १० विकल्प ॥ ११ क्षणिकत्वादि ॥ १२ मो बौद्ध ॥ १३ ज्ञानेनेत्याद्य ॥ १४ साकारनिश्चयविवर्धये ॥ १५ निश्चयगतस्य ॥ १६ अधक्षणिकत्वादि ॥ १७ अभिपक्षे ॥ निश्चयगतनीत्याकारे ॥ १८ नीलगतक्षणिकत्वनिश्चयपरिहारार्थम् ॥ १९ अन्यथा वक्ष्या ॥ २० निश्चय ॥ २१ स्वस्वरूपेण ॥ २२ साधारणस्य ॥ २३ नीलस्य ॥ २४ शोभयतात् ॥ २५ निराकारज्ञानपक्षेति ॥ २६ किं प्रयोजन न किमपि ॥ २७ जैन प्रति चार्वाको वृत्ते ॥ २८ हेतोरितिलभेव दर्शनान्ति ॥ २९ ज्ञानस्य ॥ ३० मूलसूतविवेष ॥ ३१ ज्ञानेन ॥ ३२ अस्माक जैनाणाम् ॥ ३३ प्राणी ॥ ३४ रसगन्धवर्णशब्दैश्च ॥ ३५ आदिपदेन पुण्यपाप ॥ ३६ चिद्विस्तृत्वादित्यत ॥ ३७ जैन ॥ ३८ वतन्यस्य ॥ ३९ अन्यथा ॥ ४० प्रत्यक्षवलकुलादि ॥ ४१ किञ्च ॥ ४२ स उपादान यस्य तत् ॥ ४३ चैतन्य धर्मा पृथिव्यादि-योऽर्थान्तर भवतीति माथो वर्म ॥ ततोऽन्यथागलक्षणाविगोपेनविशेषात् ॥ ४४ पृथिव्यादित्य ॥ ४५ विसृज्य ॥ ४६ पृथिव्यादित्य ॥ ४७ मित्र ॥ ४८ का ॥ ४९ ज्ञानदर्शरूप एव उपयोग ॥ ५० अनेनरसवज्ञान्यक्षणेणसम्बन्धेन व्यभिचार ॥ ५१ अनेनप्रतिप्रत्यक्षनादित्युक्ते ॥ ५२ प्रत्यक्षत्वादित्युक्ते मलक्षणे ॥ ५३ असम्बन्धेन व्यभिचार ॥

चैतन्यम् । तथा च श्रुतानि । तस्मात्तथैवेति । ननु ज्ञानाद्युपयोगविशेषेभ्यस्त्वितरेकेणापरस्य तद्वृत्तः प्रमाणतोऽप्रतीतेरसिद्धमेवासाधारलक्षणविशेषविशिष्टत्वम् । तथा हि । न तावदप्रत्यक्षैर्गणैः प्रतीयते, रूपादिवत्तत्त्वभावानवधारणात् । नाभ्यनुमानेनास्य ग्रामाण्याप्रसिद्धेः । न च तद्व्यावोदकं किञ्चिदनुमानरूपील्लस-
ङ्गतं प्रत्यक्षैर्गणैः प्रतीयते । मुख्यं दुःख्यहमिच्छावानहमिच्छाद्यनुपचरिताहम्यत्यस्यात्माहिणः प्रतिप्राणिसंवेदनात् । न चायं मिथ्याऽऽश्वासानन्तात् । नपि
शरीरालम्बनो बहिःकरणनिरपेक्षान्तःकरणव्यापारेणोत्पत्तेः न हि शरीरं तथाभूतप्रत्ययवेद्यं बहिःकरणविषयत्वात्, तस्यानुपचरिताहम्यत्यविषयत्वाभावाच्च । न हि
स्थूलोऽहं कृशहमित्याद्याधिकाधिकरणतया प्रत्ययोऽनुपचरितोऽल्यन्तोपकारके भूत्यऽहमेवायमिति प्रत्ययस्याप्यनुपचरितत्वप्रसङ्गात् । प्रतिप्रासभेदो नाथकोऽङ्ग-
त्रापि समानः । न हि बहूलतमः पटलपटावगुण्ठितविभ्रंहत्याहमिति प्रत्ययप्रतिभासे स्थूलत्वादिधर्मोपेतो विभ्रहोपि प्रतिभासते । उपचारंश्च निमित्तं विना न प्रव-
र्तते इत्यात्मोपकारकत्वं निमित्तं कल्पते भूलवेदेव । मदीयो भूत्य इतिप्रत्ययभेदवन्मदीयं शरीरमिति प्रत्ययभेदस्तु मुख्यः । यच्चोक्तं रूपादिवत्तत्त्वभेदाद्वानव-
धारणात्तदुक्तमहमिति तत्स्वभावंस्य प्रतिभासनात् । न चार्थान्तरस्यार्थान्तरस्त्वभावोनाप्रत्यक्षत्वं दोषः, सर्वप्रदार्थानामप्रत्यक्षताप्रसङ्गात् । अथात्मनः कर्तृ-
त्वादकस्मिन् कौले कर्मत्वासम्भवेनाप्रत्यक्षत्वम् । तत्र, लक्षणभेदेन तदुपपत्तेः । स्वातन्त्र्यं हि कर्तृत्वलक्षणं तदैव च ज्ञानक्रियया व्याप्यत्वोपलब्धेः कर्मत्वं चादि-
रुद्धं लक्षणाधीनत्वाद्ऽस्तुव्यवस्थायाः । तैर्ज्ञानुमानेनात्मा प्रतीयते । श्रोत्रादिकर्णानि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वाद्यादिवत् । न चात्र श्रोत्रादिकरणानामप्रत्यक्षत्वम्,
रूपरसगन्धस्पर्शगन्धोपलब्धिः करणकार्या क्रियात्वाच्छिद्विप्रियावदित्यनुमानात्तत्सिद्धेः । तथा शब्दादि ज्ञानं ब्रह्मचिदाश्रितं गुणत्वाद्द्रष्टव्यदित्यनुमानतो-
र्ध्यसौ प्रतीयते । ग्रामाण्यं चानुमानस्याग्रे सम्बन्धयिष्यते । शरीरेन्द्रियमनोर्विषयगुणत्वाद्भिज्ञानस्य न तद्व्यतिरिक्तश्रयाश्रितत्वम्, येनात्मसिद्धिः स्यादित्यपि
मनोऽथमात्रम्, विज्ञानस्य तदगुणत्वासिद्धेः । तथा हि । न शरीरं चैतन्यगुणाश्रयो भूतविकारत्वाद् घटादिवत् । चैतन्यं वा शरीरविशेषगुणो न भवति सति

१ दर्शन ॥ ३ साधनम् ॥ ४ इन्द्रियप्रत्यक्षेण ॥ ५ किञ्च ॥ ६ हेतु ॥ ७ वहि कर्णनिरपेक्षान्त कर्णव्यापारादुत्पन्नमानप्रत्ययवैयम् ॥ ८ अभासोऽसिद्ध इत्युक्तं मत्याह ॥ ९ अभावानन्दम् ॥ १० ईप्सा ॥ ११ अनुकरणे ॥ १२ देह ॥ १३ अन्वया ॥ १४ उपचारेण ॥ १५ स्मृत्वोद्बोधादिप्रत्यये ॥ १६ आहृत ॥ १७ पुष्टस्य ॥ १८ स्मृत्यवधौ ॥ १९ स्मृत्यन्वादे ॥ २० प्रयोजनम् ॥ २१ गरीस्य ॥ २२ ज्ञाने ॥ २३ शरीरस्य ॥ २४ ज्ञान ॥ २५ मरण ॥ २६ आस ॥ २७ आसम् ॥ २८ आसम् ॥ २९ चैतन्यस्य ॥ ३० स्मृतिप्रत्यक्षानुद्बोधार्थान्तरात्मा तस्य ॥ ३१ आसत्प्रत्यक्षानुद्बोधार्थान्तर घटादिस्य स्वभावो ह्यपदिष्टेन ॥ ३२ अन्वया ॥ ३३ घटादीनां ॥ ३४ कलसार्थद्वारेण ॥ धर्मो ॥ प्रत्यक्षानुभववाप ॥ ३५ कर्तृकाले ॥ ३६ स्वतन्त्र कर्तृते विवर्णान् ॥ ३७ क्रियाव्याप्त कर्मेति विवर्णान् ॥ ३८ असाधारणस्वरूपम् ॥ ३९ प्रत्यक्षप्रकारेण ॥ ४० क्षणीभिर्भिक्ष्यते ॥ ४१ क्षिप्रं ॥ ४२ अश्वानो ॥ ४३ प्रत्यक्षमानानुप्रकारेण ॥ ४४ आसीना ॥ ४५ घटार्थेषु यथा ॥ ४६ आत्मा ॥ ४७ असम्मिर्ज्ञेय ॥ ४८ यटादि समादि च ॥ ४९ केन ॥ ५० गगनस्य ॥

शरीरे निर्वर्तमानत्वात् । ये तु शरीरविशेषगुणा, न ते तस्मिन्मति निवर्तन्ते, यथा रूपदयः । सत्यपि तस्मिन्निवर्तते च चैतन्यम्, तस्मान्न तद्विशेषगुणः । तथा नेन्द्रियाणि चैतन्यगुणवन्ति करणत्वाद्भूतविकारत्वाद्वा वास्यादिवत् । तदुणत्वे च चैतन्यस्येन्द्रियविनाशे प्रतीतिर्न स्यादुणिविनाशे गुणस्याप्रतीतेः । न दैवम्, तस्मान्न तदुणः । तथा च प्रयोगः । स्मरणादि चैतन्यमिन्द्रियगुणे न भवति तद्विनाशेयुत्पद्यमानत्वात् । यो यद्विनाशेयुत्पद्यते स न तदुणो यथा पदवित्तोपेयि घटरूपादि, भवति चेन्द्रियविनाशोपि स्मरणादिकम् । तस्मान्न तदुणः । यदि चेन्द्रियगुणश्चैतन्यं स्यात्तर्हि करणं विना क्रियायाः प्रतीयमावात्करणान्तरैर्भूदित्युच्यम् । तेषां च प्रत्येकं चैतन्यगुणत्वे एकस्मिन्नेव शरीरे पुरुषबहुत्वप्रसङ्गः स्यात् । तथा च देवदत्तोपलब्धेऽर्थे यज्ञदत्तत्वेवेन्द्रियान्तरोपलब्धे तस्मिन्न स्याद्विन्द्रियान्तरेण प्रतिसन्धानम् । दृश्यते चैतत्ततो नेन्द्रियगुणश्चैतन्यम् । अथैकमेवेन्द्रियमेषकरणार्थिष्ठायकमभिव्यज्येतोऽतोमदोषः तर्हि संज्ञाभेदमात्रमेव स्यादात्मनस्तथानामान्तरकरणात् । नापि चैतन्यगुणवन्मनःकरणत्वाद्वास्यादिवत् । कर्तव्योपगमे तस्य चेतनस्य संतो रूपाद्युपलब्धौ करणान्तरपेक्षित्वे च प्रकारान्तरेणात्मैवेकः स्यात् । नापि विषयगुणरूपद्वयस्यैव तद्विनाशे चानुस्मृत्यादिदर्शनात् । न च गुणिनोऽसाम्प्रिध्ये विनाशे वा गुणानां प्रतीत्युक्ता, गुणत्वविरोधादुपलब्धात् । ततः परिशेषाच्छरीरिद्व्यतिरिक्ताश्रयाश्रितं चैतन्यमित्येतो भवत्येवात्मसिद्धिः । ततो निराकृतमेतच्छरीरेन्द्रियविषयसंज्ञेभ्यः पृथिव्यादिभूतेभ्यश्चेतन्यमभिव्यक्तिः, पिष्टोदकगुडधातुक्वादिभ्यो मदशक्तिवत् । ततोऽसार्धाणलक्षणविशेषविशिष्टत्वेत्यतश्चान्तरत्वमेव । पृथिव्य(व्या)पस्तेजोवायुरिति तत्त्वानि, तत्समुदये शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञाः तेभ्यश्चैतन्यमित्यत्राभिव्यक्तिमुपयातीति क्रियाध्याहारगतः सन्दिग्धविषयव्यवृत्तिको हेतुरिति । सैन्दवसान्याभिव्यक्तिनिर्धेनास्य वैतन्यमभिव्यक्तिवादस्य विरोधाच्च । किंच सतोऽभिव्यक्तिश्चैतन्यस्यासतो वा स्यात्सदसद्रूपस्य वा ? अथमकल्पनायां तस्यानाद्यनन्तत्वमिद्धिः, सर्वदा सतोऽभिव्यक्त्येहेतामन्तरेणानुपपत्तेः । पृथिव्यादिसामान्यवत् । तथा च 'परलोकिनोऽभावात्परलोकाभावः' इत्यपरीक्षिताभिधानम् । प्रागसत्तैतन्यस्याभिव्यक्तौ प्रतीतिविरोधः, सर्वे

१ चैतन्यस्य ॥ ३ शरीरे ॥ ४ सुखम् ॥ ५ किञ्च ॥ ६ गुणी ॥ ७ गुण ॥ ८ जानातीति ॥ ९ चैतन्यलक्षणया ॥ १० चैतन्य युगो येना तावत्तत्र ॥ ११ चक्षुषा दृष्टञ्च ध्रोत्रेण विसृत्यान्यन स्यात् ॥ १२ प्रत्यभिज्ञाम् ॥ १३ मनः ॥ १४ प्रेरकम् ॥ १५ परेण ॥ १६ विद्यमानस्य ॥ १७ मत ॥ १८ चक्रुरादि ॥ १९ चतय ॥ २० सुरादि ॥ २१ अन्यथा ॥ २२ गुणेनोडसां गुणा इति ॥ २३ इन्द्रियमनो विषय ॥ २४ आत्म ॥ २५ गुणलादिसाधनात् ॥ २६ जायते ॥ २७ तैन्मध्यैतन्यस्याभिव्यक्तिरिति ॥ २८ ज्ञानदर्शनोपयोगस्य ॥ २९ चेतन्यस्य ॥ ३० मूर्ते ॥ ३१ चेतन्यस्याभिव्यक्ति ॥ ३२ वय ॥ ३३ अनाकारालक्षण विशेषविशिष्टवादिति ॥ ३४ आकाशाच्चित्तिलक्षणब्रह्मेवेति यौगाभितां निराकुर्वन्स्वाशक्तस्य ब्रूयेत्यस्तद्विद्वज्ज्ञानैतन्योन्यानिष्ठकर्मनयुक्त खचर्नविरोधादित्यभिप्राय ॥ ३५ अग्रे ॥ ३६ यथा घटानां मदीपादाभिव्यक्त्या पारसूर्ये सद्व्यापहरक प्रमाणमस्ति तथा तादात्म्यीयपारसूर्ये शब्दारिसद्व्यापहारकप्रमाणमात्रलक्ष्यमित्यङ्कल्यापाराच्छब्दार्दानामभिव्यक्तिरिति चाद्यादेश्च शब्दाद्यभिव्यक्त्यापेक्षे मीमांसक ग्रन्थद्वयमनने द्रवणे चेत्यामि व्यक्ताक्षरसाधि निराकृतत्वात् । कथम् ? अभिव्यक्तचैतन्यस्यार्द्रमनभिव्यक्तनैलचेतनस्यसद्व्यापहरकप्रमाणमावदिति ॥ ३७ किञ्च ॥ ३८ प्रुतिवासादि ॥ ३९ अनावनन्तात्मनिद्धो ॥ ४० स्यात्मा ॥

थायसतः कस्यचिदभिव्यक्त्यप्रतीतेः न चैवं वादिनो व्यङ्ग्यकारकयोर्भेदः । आकसर्तः स्वरूपसंस्कारकं हि व्यङ्ग्यकम् । असतः स्वरूपनिर्वर्तकं कारकमित्येवं तयोर्भेदप्रसिद्धिः । कथञ्चित्सतोऽसतश्चाभिव्यक्तौ परमतप्रवेशः । कथञ्चिद्व्यव्यतः सतश्चैतन्यस्य पर्यायतोऽसतश्च कायाकारपरिणतैः ग्रुथिव्यादिपुद्गलैः परैरभ्युपनि-
व्यक्तेरभ्युपस्थात् । ग्रुथिव्यादिभूतचतुष्टयवत् । नन्वेवं पिष्टोदकादिभ्यो मदश्चैतन्यभिव्यक्तिरपि न स्यात्तत्राभ्युक्तविकल्पानां समानत्वादित्यस्यसम्प्रतं तत्रापि द्वय-
रूपतया प्राक्सत्त्वाभ्युपगमात् । सकलभावानां तद्रूपेणानुद्यनन्तत्वात् । शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञेभ्यश्चैतन्यस्योत्पत्त्यभ्युपगमात्तैश्चैतन्यमित्यत्रोत्पद्यते इति क्रियाध्याहारा-
न्नाभिव्यक्तिपक्षभावी दोषोऽवकाशं लभते इत्यन्यः सोपि चैतन्यं प्रत्युपादानकारणत्वं सहकारिकारणत्वं वा भूतानामिति पृष्ठंः स्पष्टमाचष्टाम् । न तावदुपादान-
कारणत्वं तेषां चैतन्ये भूतान्वयप्रसङ्गात् । सुवर्णोपादाने किराटीदौ सुवर्णान्वयवत्, ग्रुथिव्याद्युपादाने काये ग्रुथिव्याद्यन्वयवद्वा । न चात्रैवम् न हि भूतसमुद्य-
पूर्वमचेतनकारं परित्यज्य चेतनकारमादादौ धारणेरणद्रव्येणातालक्षणेन रूपदिमत्त्वस्वभावेन वा भूतस्वभावो नान्वितः प्रमाणप्रतिपन्नः, चैतन्यस्य धारणा-
दिस्वभाववहितस्यान्तःसंवेदनेनानुभवात् । न च प्रदीपद्युपादानेन कज्जलादिना प्रदीपाद्यनन्वितेन व्यभिचारः, रूपादिमत्त्वमात्रेणाप्यायन्यदर्शनात् । पुद्गल-
विकाराणां रूपादिमत्त्वमात्राव्यभिचारात् । भूतचैतन्ययोरप्येवं सैव्यादिक्रियाकारित्वादिरमैरन्यसम्प्रदायुपादानोपादेयभावः स्यादित्यस्यसमीचीनम्, जलानला-
दीनामन्यन्योभ्युपादानोपादेयभावसङ्कातः तद्धर्मैस्तत्राप्यायन्यसम्प्रदायाविशेषात् । किञ्च प्राणिनामाद्यं चैतन्यं चैतन्योपादानकारणकं चिद्विचलत्वान्मभ्यनिदि-
वर्तवत् । तथान्यच्चैतन्यपरिणामश्चैतन्यकथंस्त एव तद्वत् । इत्यनुमानात्तस्य चैतन्यान्तरोपादानपूर्वकत्वसिद्धेर्न भूतानां चैतन्यं प्रत्युपादानकारणत्वकल्पना घटते ।
सहकारिकारणत्वकल्पनायां तूपादानमन्यद्वाभ्युपगमादानस्य कस्यचित्कार्यत्वागुलब्धेः । शब्दविद्युदादेरनुपादानस्याप्युपलब्धेरदोषेयमित्यप्यरीक्षिताभिधानम् ।
शब्दादिः सोपादानकारणकः कार्यत्वात् पटादिविद्यनुमानात्सहृद्योपादानस्यापि सोपादानत्वसिद्धेः । गोमयादेचेतनोच्चेतनस्य वृश्चिकादेरन्यच्चिप्रतीतिः तेनाने-
कान्त इत्ययत्कम्-तस्य पक्षान्तर्भूतत्वात् । वृश्चिकादिशरीरं ह्यचेतनं गोमयादेः प्रादुर्भवति न पुनर्वृश्चिकादिचैतन्यविवर्धनस्य पूर्वचैतन्यविवर्तदोषोऽत्यप्रतिज्ञानात् ।

१ खरविषयाणादिवत् ॥ २ किञ्च ॥ ३ मा भूत् ॥ ४ वज्रस्य ॥ ५ जैन ॥ ६ ननारकादि ॥ ७ जैत्र ॥ ८ यथा पृथिव्यादिभूतपुत्रस्य पुत्रलक्षणे सत घटादियर्यपरुषेणासतश्चादिज्ञानादविमर्शस्यथा
प्रकृत्यापि ॥ ९ चैतन्याभिव्यक्तिविषयकारणे ॥ १० मद्गणौ ॥ ११ सूत्रे ॥ १२ अविकल्पध्वान्विनिर्देशे ॥ १३ जैन ॥ १४ अथवा ॥ १५ चैतन्य भूतान्त्यि तदुपादानात् ॥ यद्युपादान तत्तदन्त्यि यथा मुद्गो
पादान्नो घट ॥ १६ पीततमाम्भुतत्वं ॥ १७ धारादि ॥ १८ उपसहार ॥ १९ प्रत्यक्ष ॥ २० प्रदीपादि उपादान यस्य ॥ २१ कण्ठे प्रदीपस्यादिमालम्बान्त्रान्ययकारणे ॥ २२ जलजलादय परस्परमुपादानोपादेशभाववन्त
सत्त्वादिधर्मैरागतत्वात्तदुत्पन्नवत् ॥ २३ केचन धर्मि भूतेष्वन्यि भवतीति साधो यम् । तदुपादानत्वाद् यथा मुद्गुपादान्नो घटो मुदन्त्यी ॥ २४ तज्जन्मसाध्या ॥ २५ पूर्वजन्मोक्त्य ॥ २६ वस ॥ २७ पूर्वजिन् ॥
२८ प्रमेय ॥ २९ जन्मसंयुतिमरणपर्यन्त ॥ ३० यस्य (कर्मधारयसमास) ॥ ३१ पर्याय ॥ ३२ वस ॥ ३३ भूतानाम् ॥ ३४ कारणम् ॥ ३५ परेण ॥ ३६ वृक्षैवनेत्येन ॥ ३७ वृक्षैवनेत्यस्य ॥ ३८ यम ॥

अथ यथाह्यैः । पथिकादिरणिनिर्मथोऽनभिपूर्वकोऽन्यस्त्वभिपूर्वकत्वाद्यं चैतन्यं कापाकारपरिणतभूतेभ्यो भविष्यत्यन्यत्तु चैतन्यपूर्वकं विरोधाभावादित्यपि मनोरथमात्रम्-प्रथमपथिकेनैरणनुपादानत्वे जलदीनामप्यजलद्युपादानत्वापत्तेः पृथिव्यादिभूतचतुष्टयस्य तत्त्वान्तरभावविरोधः । येषां हि परस्परमुपादानोपादेयभावलोपां न तत्त्वान्तरत्वम्, यथा क्षितिविवर्तनाम् । परस्परमुपादानोपादेयभावश्च पृथिव्यादीनामित्येकमेवपुद्गलतत्त्वं क्षित्यादिविवर्तनवतिष्ठत्-सहकारिभावोपगमे तु तेषां चैतन्येऽपि सोऽस्तु । यथैव हि प्रथमाविर्भूतपूर्वकैस्तिरोहितपूर्वकान्तरादिपूर्वकत्वं तथा गर्भचैतन्यस्याविर्भूतस्वभावस्य तिरोहितचैतन्यपूर्वकत्वमिति । न चानाद्यैकानुभवित्वव्यतिरेकेणैष्टानिष्टविषये प्रत्यभिज्ञानाभिलाषादयो जन्मादौ युज्यन्ते-तेषामभ्यासपूर्वकत्वात् । न च मातृदरस्थितस्य बहिर्विषयादर्शनेऽप्यासौ युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । न चोवलम्बावस्थायाभ्यासपूर्वकत्वेन प्रतिपन्नानामप्यनुसन्धानादीनां जन्मादौवतपूर्वकत्वं युक्तम् । अन्यथा धूमोऽभिपूर्वकोऽदृष्टोऽप्यनभिपूर्वकः स्यात् । मातापित्रभ्यासपूर्वकत्वात्तेषामदोषोयमित्यसम्भाव्यम् । सन्तानान्तरोभ्यासादन्यत्र प्रत्यभिज्ञानेऽतिप्रसङ्गात् । तदुपलब्धे सर्वं भयवोपलब्धमेतदित्यनुसन्धानं चोखिलापत्तानां स्यात् । परस्परं वा तेषां प्रत्यभिज्ञानप्रसङ्गः स्यात्, एकसन्तानोद्धतदर्शनस्पर्शनप्रत्ययवत् । ज्ञानेनाहं घटादिकं जानामीत्यहम्यत्ययप्रसिद्धत्वाच्चैतानो नौपलापो युक्तः । अत्र हि यथाकर्मतया विषयस्यावभासस्तथा कर्तृतयात्मनोपि । न चोत्र देहेन्द्रियादीनां कर्तृता-घटादिवत्तेषामपि कर्मतयाऽवभासनात् तदप्रतिभासनेऽहम्यत्ययस्यानुभवात् । न हि बहलतमःपटलपटावगुण्डितविग्रहस्योपरतेन्द्रियव्यापारस्य गौरस्योल्लादिधर्मोपेतं शरीरं प्रतिभासते । अहम्यत्ययः स्वसंविदितः पुनस्तस्यानुभूयमानो देहेन्द्रियविषयविद्यतिरिक्तार्थालम्बनः सिद्धतीति प्रमाणप्रसिद्धोऽनादिनिधनो द्रव्यान्तरमात्मा । प्रयोगा अनाद्यनन्त आत्मा द्रव्यत्वात्पृथिव्यादिवत् । न तावदाश्रयासिद्धोऽयं हेतुरात्मनोऽहम्यत्ययप्रसिद्धत्वात् । नापि स्वरूपसिद्धो द्रव्यलक्षणोपलक्षितत्वात् । तथा हि । द्रव्यमात्मा गुणपर्ययवत्पृथिव्यादिवत् । न चायमप्यसिद्धो हेतुर्ज्ञानदर्शनादिगुणानां सुखदुःखवर्धविषादिपर्यायाणां च तत्र सद्भावात् । न च घटादिनानेकांस्तस्य मृदादिपर्ययत्वात् । ननु शरीररहितस्यात्मनः प्रतिभासे ततोऽन्योऽनादिनिधनोऽसाविति स्यात् जलरहितस्थानलस्येव । न चैवम् आसंसारं तत्सहि-

१ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम् ॥ २ जुञ्जीत्य. ॥ ३ मयचैतन्यम् ॥ ४ कार्यत्वादित्येते ॥ ५ काष्ठ ॥ ६ पृथिव्यादयो धर्मिणस्तत्त्वान्तरात् न प्राप्नुवन्तीति साध्य परस्परमुपादानोपादेयभाववत्त्वात् ॥ ७ मिलच्छदनावनन ॥ ८ दत्त ॥ ९ परेण ॥ १० अग्नि प्रवरणैकपृथ्व्यादीनाम् ॥ ११ दधि ॥ १२ शक्तिरूपस्थित ॥ १३ उपादान ॥ १४ शक्तिरूपस्थित ॥ १५ उपादान ॥ १६ किञ्च ॥ १७ आत्म ॥ १८ सत्त्वार ॥ १९ बालकस्य ॥ २० त्रिविक्रयकृष्ट चर्वोऽभ्यासो भवत्वदर्शनाविशेषात् ॥ २१ मय्यप्यतस्याया ॥ २२ प्रत्यभिज्ञानादीनाम् ॥ २३ अनभ्यास ॥ २४ अपलस्य ॥ २५ मातापितृलक्षण ॥ २६ अपत्ये ॥ २७ वस्तुति ॥ २८ अपत्ये ॥ २९ किञ्च ॥ ३० प्राक्पदान दृष्टेऽर्थे द्वितीयापलस्य प्रत्यभिज्ञानप्रपन्न स्यात् ॥ ३१ आत्मलक्षण ॥ ३२ किञ्च ॥ ३३ निबन्ध ॥ ३४ ज्ञानेनाह घटादिकं जानामीति प्रत्यये ॥ ३५ ज्ञानेनाह घटारिकं जानामीति प्रत्यये ॥ ३६ देहेन्द्रियादिकं जानामि ॥ ३७ नरस्य ॥ ३८ पश्यात् ॥ ३९ सनः ॥ ४० आत्मा ॥ ४१ अनादिनिधनस्य ॥ ४२ आत्मनि ॥ ४३ द्रव्यत्वादिति हेतोः ॥ ४४ सति ॥ ४५ परिहारमाह ॥

तस्यैवासावभासनात् । तत्र शरीरहितस्येति कोऽर्थः ? किं तत्त्वभावविकल्पस्यैवोचितदेशपरिहारेण देशान्तरास्थितस्येति ? तत्राद्यपक्षेऽस्त्येव तद्रहितस्यास्य प्रतिभासः रूपादिमदचेतनस्वभावशरीरविलक्षणतयाऽमूर्तचित्तनयस्वभावतया चात्मनोऽध्यक्षगोचरत्वेनोक्तात् । द्वितीयपक्षे तु शरीरदेशादन्यत्रानुपलब्धभासत्तत्र तदभावः, शरीरपदेश एव वा ? प्रथमविकल्पे सिद्धसाधनं तत्र तदभावाभ्युपगमात् । न लघु नैयायिकवज्जेनेनापि स्वदेहादन्यत्रालोच्यते । द्वितीयविकल्पे तु न केवलमात्मनोऽभावोऽपि तु घटादेरपि । न हि सोपि स्वदेशादन्यत्रोपलभ्यते । किञ्च स्वशरीरादात्मनोऽन्यत्वाभावस्तत्त्वभावत्वाच्चद्रुत्वाद्वास्यात्तत्कार्यत्वाद्वा-प्रकारान्तरासम्भवात् । पक्षत्रयेपि प्रागेव दत्तमुत्तरम् । ततश्चैतन्यस्वभावस्यात्मनः प्रमाणतः प्रसिद्धेस्तत्त्वभावमेव ज्ञानं युक्तम् । तथा च स्वव्यवसायात्मकम् तच्चेतनान्तरपरिणामत्वात् । यत्तु न स्वव्यवसायात्मकं न तत्तथा, यथा घटादि तथा च ज्ञानं तस्मात्स्वव्यवसायात्मकमित्यभ्युपगन्तव्यम् ॥

ननु विज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेऽर्थवत्कर्मतापत्तेः करणात्मनो ज्ञानान्तरस्य परिकल्पना स्यात् । तस्यापि प्रत्यक्षत्वे पूर्ववत्कर्मतापत्तेः करणात्मकं ज्ञानान्तरं परिकल्पनीयमित्यनवस्था स्यात् । तस्याप्रत्यक्षत्वेपि करणत्वे प्रथमे कोऽपरितोषो येनास्य तथैवाकरणत्वं नेष्यते । न चैकस्यैव ज्ञानस्य परस्परविरुद्धकर्मकरणाकाराभ्युपगमो युक्तोऽन्यत्र तथाऽदर्शनादित्याशङ्क्य प्रमेयव्यवसायप्रमाणप्रतिनितीनां प्रतीतिसिद्धं प्रत्यक्षत्वं प्रदर्शयन्नाह—

घटमहेमात्मना वेद्मीति कर्मवत्कर्तृकरणक्रियाप्रतीतेः । न हि कर्मत्वं प्रत्यक्षतां प्रत्यङ्गभात्मनोऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् तद्वत्तस्यापि कर्मत्वेदाप्रतीतेः । तदप्रतीतावपि कर्तृत्वेनास्य प्रतीतेः प्रत्यक्षत्वे, ज्ञानस्यापि करणत्वेन प्रतीतेः प्रत्यक्षतास्तु विशेषभावात् । अथ करणत्वेन ज्ञानं करणमेव न प्रत्यक्षम् तदन्यत्रापि संभानम् । किञ्चात्मनः प्रत्यक्षत्वे परोक्षज्ञानकल्पना किं साध्यम् तस्यैव स्वरूपवद्वाह्याग्राहकत्वप्रसिद्धेः । कर्तुः करणमन्तरेण क्रियायां व्यापारासम्भवात्करणभूतपरोक्षज्ञानकल्पना नानर्थिकेत्यस्यार्थयो मनसश्चक्षुरादेशान्तर्बहिःकरणस्य सद्भावात् ततोऽस्य विशेषभावाच्च । अनयोरेचेतनत्वात्प्रधानं चेतनं करणमित्यस्यमीचीनम् भावेन्द्रियमनसोश्चेतनत्वात् । तत्परोक्षत्वसाधनं च सिद्धसाधनम् स्वार्थग्रहणशक्तिलक्षणायां लब्धेर्धर्मनसश्च भावकरणस्य च्छेद्व्यत्याप्रत्यक्षत्वात् ।

१ उक्ते ग्रन्थे ॥ २ प्रतिभासाभाव ॥ ३ प्रतिभासाभाव ॥ ४ देहे ॥ ५ जीवस्य ॥ ६ ता ॥ ७ ज्ञेने ॥ ८ तत्त्वभावस्य यद्यतोऽसाधारणलक्षणविशेषविशिष्ट तत्तत्तत्त्वान्तरमित्यादिना निरस्तवान् ॥ ९ ज्ञेने ॥ १० वस ॥ ११ चार्वाकैण भगना ॥ १२ मीमांसक ॥ १३ विज्ञान कर्म-प्रत्यक्षत्वात्, घटवत् ॥ १४ करणस्वरूपस्य ॥ १५ पूर्वज्ञानस्य यथा ॥ १६ प्रथमज्ञानस्य ॥ १७ अप्रत्यक्षत्वे ॥ १८ जने ॥ १९ यत्कर्म तद्वदे करणम् ॥ २० घटे ॥ २१ कथस्य यथा ॥ २२ करणभूतेन ॥ २३ अन्यथा ॥ २४ ज्ञास्य न प्रत्यक्ष कर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वात्करणज्ञानवत् ॥ २५ यत् कर्म न भवति तत्प्रत्यक्षमपि न भवतीत्युक्ते ॥ २६ नरणज्ञानवत् ॥ २७ उभयत्र कर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वस्य ॥ २८ समाधानपरिहासम् ॥ २९ कर्तृत्वेनात्मा प्रतीयमान कर्तृत्वं साधनं प्रत्यक्ष इति समाप्तम् ॥ ३० प्रयोजनम् ॥ ३१ प्रमेतिलक्षणाया ॥ ३२ परोक्षज्ञानस्य ॥ ३३ परोक्षत्वेन ॥ ३४ उभयत्र ॥ ३५ मुख्यम् ॥ ३६ कर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वादेतो ॥ ३७ बाह्येन्द्रियाश्रिताया ॥ ३८ अर्थग्रहणशक्ते ॥ ३९ असदादि ॥

उपयोगलक्षणं तु भावकरणं नाप्रत्यक्षम् स्वार्थग्रहणव्यापारलक्षणस्यास्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षप्रसिद्धत्वात् घटादिद्वारेण घटादिग्रहणे उपयुक्तोऽप्यहं घटं न पश्यामि
 पदार्थान्तरं तु पश्यामीत्युपयोगस्वरूपसंवेदनस्याखिलजनानां सुप्रसिद्धत्वात् । क्रियायाः करणाविनाभावित्वे चात्मनः स्वसंवेदितौ किङ्करणं स्यात् ? स्वात्मवेदितौ
 चेदर्थेपि स एवास्तु किमदृष्टान्यकल्पनया । ततश्चक्षुरादिभ्यो विशेषमिच्छतां ज्ञानस्य कर्मत्वेनाप्रतीतावयव्यक्षत्वमभ्युपगन्तव्यम् । फलज्ञानात्मनोः फलत्वेन
 कर्तृत्वेन चानुभूयमानयोः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे करणज्ञाने करणत्वेनानुभूयमानेपि सोस्तु विशेषभावात् । न चाम्यां सर्वथा करणज्ञानस्य भेदो भवति ननु उद्भातः ।
 कथञ्चिद्दे तु नास्याप्रत्यक्षतैकान्तः श्रेयान् प्रत्यक्षस्वभावाम्यां कर्तृफलज्ञानाम्याभिन्नैत्यैकान्ततोऽप्रत्यक्षत्वविरोधात् । किञ्चात्मज्ञानयोः सर्वथा कर्मत्वाप्रसिद्धिः
 कथञ्चिद्वा ? न तावत्सर्वथापुरुषान्तरपेक्षया प्रमाणान्तरपेक्षया च कर्मत्वाप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । कथञ्चिद्देनोऽत्मनो कर्मत्वं सिद्धं तेन प्रत्यक्षत्वमप्यसंदिग्दादिप्रमाण-
 पेक्षया घटादीनामप्यंशं एव कर्मत्वाध्यक्षयोः प्रसिद्धेः । विरुद्धा च प्रतीयमानयोः कर्मत्वाप्रसिद्धिः । प्रतीयमानत्वं हि ग्राह्यत्वं तदेव कर्मत्वं स्वतः प्रतीयमान-
 त्वापेक्षया कर्मत्वाप्रसिद्धौ परैतः कथं तत्सिध्येत् । विरोधाभावाच्चेत्स्वतस्तत्सिद्धौ को विरोधः । कर्तृकरणत्वयोः कर्मत्वेन सहानवस्थानम्, परतस्तत्सिद्धौ संशयम् ।
 घटप्रादिज्ञानविशिष्टमात्मानं स्वतोऽहमनुभवामीत्यनुभवसिद्धं स्वतः प्रतीयमानत्वापेक्षयापि कर्मत्वम् । तन्नाथवज्ज्ञानस्य प्रतीतिसिद्धप्रत्यक्षताऽप्यलोपोऽथप्रत्यक्षत्व-
 स्याप्यलपप्रसङ्गात् । प्रतीतिसिद्धस्वभावस्यैकत्राप्यलोपोऽन्यत्राप्यनाभ्यासात् क्वचिदतिनियतस्वभावव्यवस्था स्यात् ॥ किञ्चैवं प्रत्यक्षतार्थधर्मो ज्ञानधर्मो वा । न
 तावदर्थधर्मो नीलतादिवचदेसे ज्ञानकालादन्यदायनेकप्रमातृसाधारणविषयतया च प्रसिद्धिप्रसङ्गात् । न चैवम् । आत्मन्येवास्याज्ञानकाले एव स्वासाधारणवि-
 षयतया च प्रसिद्धेः । तथा च न प्रत्यक्षतार्थधर्मस्तदेसे ज्ञानकालादन्यदायनेकप्रमातृसाधारणविषयतया चाऽप्रसिद्धत्वात् । यस्तु तद्धर्मः स तदेसे ज्ञानकाल-

१ अर्थग्रहणव्यापारः ॥ २ तदेव दशयति ॥ ३ व्याप्रियमाणः ॥ ४ किञ्च ॥ ५ स्वस्वरूपम् ॥ ६ करण ॥ ७ भेदम् ॥ ८ परेण ॥ ९ करणरूपस्य ॥ १० अर्थपरीच्छति ॥ ११ तादृ (तासञ्ज्ञा गच्छा
 द्विपदेन द्विवचन ग्राह्यम्) ॥ १२ परेण ॥ १३ करणज्ञान प्रत्यक्षमेव स्वस्वरूपेण प्रतिभासमानत्वात्फलज्ञानात्सर्वत् ॥ १४ स्वरूपेण प्रतिभासाविशेषात् ॥ १५ किञ्च ॥ १६ का (पञ्चमी विभक्तिः) ॥ १७ अन्यथा ॥
 १८ नैयायिक ॥ १९ करणरूपेण न तु ज्ञानरूपेण ॥ २० का ॥ २१ करणज्ञान सर्वथा न परोक्ष प्रत्यक्षस्वभावाभ्या कर्तृफलज्ञानाभ्यामाभिन्नत्वात्तत्स्वरूपवत् ॥ २२ करणस्य ॥ २३ करण ॥ २४ अन्यथा ॥ २५ अस्य
 करणज्ञानमस्ति उपदेशकृतार्थनिष्कल्याण्यनुपपत्ते ॥ २६ करण ॥ २७ मम करणज्ञानमस्ति अर्थप्राप्तकल्याण्यनुपपत्ते ॥ २८ स्वभावेन ॥ २९ साक्येन किमिति न स्यात्प्रत्यक्षत्वमित्युक्ते सत्याह ॥ ३० स्थूलः तादा ॥
 ३१ किञ्च ॥ ३२ कर्मत्वेन करणत्वेन च ॥ ३३ आत्मज्ञानयो ॥ ३४ स्वप्न स्व जानातीति अपेक्षया ॥ ३५ परापेक्षया स्वय कर्मत्वं च कथम् ॥ ३६ (स्य) ॥ ३७ कर्तृकरणयो परत कर्मत्वेन प्रतीतिरस्ति न्य गमान
 सहानवस्थान स्यादित्युक्ते सत्याह ॥ ३८ विशेषण ॥ ३९ स्वय ॥ ४० अन्यथा ॥ ४१ करणज्ञान प्रत्यक्षमर्थप्रत्यक्षत्वान्यनुपपत्ते ॥ ४२ प्रत्यक्षत्वस्वरूपस्य ॥ ४३ करणज्ञाने ॥ ४४ स्थूलत्वावर्थे ॥ ४५ अविभागात् ॥
 ४६ वस्तुनि ॥ ४७ घटपदादि ॥ ४८ अन्यथा ॥

दन्यदायनेकप्रमातृसाधारणविषयतया च प्रसिद्धो दृष्टो यथा रूपादिः । तदेव ज्ञानकालादन्यदायनेकप्रमातृसाधारणविषयतया चाप्रसिद्धो चेयं तस्मान्न तद्धर्मः । यस्यात्मनो ज्ञानेनार्थः प्रकटीक्रियते तद्विज्ञानकाले तस्यैव सोऽर्थः प्रत्यक्षो भवतीत्यपि श्रद्धामात्रमर्थप्रकाशकविज्ञानस्य प्राकट्याभावे तेनार्थप्रकटीकरणसम्भवाद्यदीपवदर्थसाप्तान्तान्तरवर्तिनोपि ज्ञानार्थप्राकट्यप्रसङ्गः । चक्षुरादिवत्तस्य प्राकट्याभावेऽर्थे प्राकट्यं घटेतेत्यसमीचीनं चक्षुरादेरर्थप्रकाशकत्वासम्भवात् । तत्प्राकाशकज्ञानहेतुत्वात् खलूपचारेणार्थप्रकाशकत्वम् । कौरणस्य चींज्ञातस्यापि कार्यं व्यापाराविरोधो ज्ञापकत्वाज्ञातस्य ज्ञापकत्वाविरोधाज्ञाज्ञातं ज्ञापकं नामेत्यखिलैः परीक्षादक्षैरभ्युपगमात् । प्रमातुरात्मनो ज्ञापकस्य स्वयं प्रकाशमानस्योपगमादर्थे प्राकट्यसम्भवे करणज्ञानकल्पनावैफल्यमित्युक्तम् । नापि ज्ञानधर्मोऽस्य सर्वथा परोक्षतयोपगमात् । र्थखलु सर्वथा परोक्षं तत्र प्रत्यक्षाधर्माधारो यथाऽदृष्टादि । सर्वथापरोक्षं च परैरभ्युपगतं ज्ञानमिति । कुतश्चैवं वेदिनो ज्ञानैसद्भवसिद्धिः प्रत्यक्षादनुमानादेर्वा ? न तावत्प्रत्यक्षात्तस्यातद्विषयतयोपगमात् । यद्यद्विषयं न भवति न तत्तद्व्यवस्थापकम् । यथास्मादृष्टप्रत्यक्षं परमाण्वाद्यविषयं न तद्व्यवस्थापकम् । ज्ञानविषयं च प्रत्यक्षं परैरभ्युपगतमिति । नायनुमानात्तद्विनाभाविलिङ्गाभावात् । तद्धि अर्थज्ञप्तिरिन्द्रियार्थो वा तत्सहकारिप्रमाणं मनो वा ? अर्थज्ञप्तिश्चेत्ता किं ज्ञानस्वभार्यस्वभावा वा ? यदि ज्ञानस्वभावा तदाऽसिद्धत्वात्तस्याः कथमनुमापकत्वम् । न खलु ज्ञानस्वभावाविशेषेपि ज्ञप्तिः प्रत्यक्षा न करणज्ञानमित्यत्र व्यवस्थानिबन्धनं पदयामोऽन्यत्र महामोहात् । शब्दमात्रभेदाच्च सिद्धसिद्धत्वभेदः स्वेच्छापरिकल्पितोऽर्थस्याभिन्नत्वात् । ज्ञानत्वेन हि प्रत्यक्षताविरोधे ज्ञप्तापीयं न स्यादविशेषात् । अथार्थस्वभावा ज्ञप्तिस्तदाथप्राकट्यं सा । न चैतदर्थग्राहकविज्ञानस्यात्माधिकरणत्वेनापि प्राकट्याभावे घटते पुरुषान्तरज्ञानादव्यर्थप्राकट्यप्रसङ्गात् । आत्माधिकरणत्वपरिज्ञानभावे च ज्ञानस्य ज्ञानेन ज्ञातोऽर्थः नात्मानुभविर्वृत्तत्वेन ज्ञातो भवेन्न्यथा ज्ञातोऽयमर्थ इति । अर्थगतप्राकट्यस्य सर्वसाधारणत्वाच्चात्मान्तरबुद्धेरभ्यनुमानं स्यात् । यद्बुद्ध्या यस्यार्थः प्रकटीभवति तदुद्धिमेवासौ ततोऽनुमिमीते नात्मानन्तरबुद्धिमित्ययमारं बुद्ध्यात्मनोऽप्रत्यक्षतै-

१ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वमेव वाक्येनार्थवर्तलक्षितेत्युक्तं हेतोः ॥ २ करणज्ञानेन ॥ ३ करण ॥ ४ ज्ञान नार्थ प्रकटीयति स्वयमप्रत्यक्षत्वात्तरनाभादिवत् ॥ ५ करणज्ञानं प्रत्यक्षमर्थप्रकाशकत्वात्परीयवत् ॥ ६ अ (प्र) लक्ष्मादपि ज्ञानार्थप्राकट्ये ॥ ७ पुरुषान्तर ॥ ८ स्वस्य ॥ ९ उभयत्रापि परोक्षत्वाविशेषात् ॥ १० कारकस्य ॥ ११ किञ्च ॥ १२ करणज्ञानं न प्राकट्यधर्माधिकरणं सर्वथा परोक्षत्वोपगमात् ॥ १३ रुग्णम् ॥ १४ सर्वथा परोक्षकरणज्ञानमित्येववादिन ॥ १५ करण ॥ १६ वेत प्रत्यक्षं करणज्ञानव्यवस्थापकं तदविषयत्वादिति ॥ १७ मीमांसकैः ॥ १८ वत् ॥ १९ एकग्रम् ॥ २० करणज्ञानं ॥ २१ अज्ञातासिद्धत्वम् ॥ २२ पक्षे ॥ २३ महत्त्वज्ञानं वक्ष्येता ॥ २४ अर्थज्ञप्तिः करणज्ञानमिति ॥ २५ प्रत्यक्षाप्रत्यक्षभेदः ॥ २६ ज्ञानलक्षणस्य ॥ २७ करणस्य ॥ २८ ज्ञानत्वेन प्रत्यक्षताया ॥ २९ करणज्ञानस्य ॥ ३० जीव अहमविभरणमस्य ज्ञानस्येति परिज्ञानाभावे ॥ ३१ अलन्तपरोक्षत्वात् ॥ ३२ ख ॥ ३३ किञ्च ॥ ३४ ज्ञानस्य ॥ ३५ जीवेन ॥ ३६ किञ्च ॥ ३७ सर्वथा करणज्ञानमिति अर्थप्राकट्याव्ययानुपपत्तेः ॥ ३८ ता ॥ ३९ अर्थप्राकट्यात् ॥ ४० जानाति ॥ ४१ करणज्ञानं ॥

क्रान्ते यंदृच्छा यस्यार्थः प्रकटीभवतीत्यस्यैवान्धपरम्परया व्यवस्थापयितुमशक्तेः । प्रत्यक्षत्वे चात्मनः सिद्धं विज्ञानस्य स्वार्थव्यवसायात्मकत्वम् । आत्मं हि ध्यात्र-
ग्रहणपरिणतो जानातीति ज्ञानमिति कर्तुंसाधनज्ञानशब्देनाभिधीयते । इन्द्रियाधौ लिङ्गमित्यथनालोचितविधानं तयोर्विज्ञानसद्भावाविनाभावासिद्धेः । योऽयं ज्ञ-
स्थितस्य प्रतिपत्तुरिन्द्रियार्थसद्भावव्यर्थं गतमनसो विद्वानभावात् । तत्सिद्धौ चेन्द्रियस्यातीन्द्रियत्वेनार्थस्यापि ज्ञानाऽप्रत्यक्षत्वेनासिद्धेः । कथं तथापि हेतुत्वं
तयोः ? सिद्धौ वा न साध्यज्ञानकाले ज्ञानान्तरात्तत्सिद्धिर्युगपद् ज्ञानानुपपत्त्यनुपगमात् । उत्तरकालीनज्ञानात्तत्सिद्धौ तदा साध्यज्ञानस्याभावात्कस्यानुमानम् ?
उभयविषयैकज्ञानस्यानन्युपगमादेववस्थाप्रसङ्गाच्चानयोरसिद्धिः । इन्द्रियार्थसहकारिप्रगुणं मनो लिङ्गमित्यप्यपरीक्षिताभिधानं तत्सद्भावासिद्धेः । युगपद् ज्ञाना-
नुपपत्तेस्तत्सिद्धिः । तथा हि आत्मनो मनसा तस्येन्द्रियैः सम्बन्धे ज्ञानमुपपद्यते । यदा चास्य चक्षुषा सम्बन्धो न तदा शेषेन्द्रियैरतिसूक्ष्मत्वात् इत्यप्यसङ्गतं
दीर्घशङ्कुलीभक्षणदौ युगपद्रूपादिज्ञानपञ्चकोत्पत्तिप्रतीतेरश्वविकल्पकाले गोनिश्चयाच्च तदसिद्धेः । न चात्र क्रमैकान्तकल्पना । प्रत्यक्षविरोधात् । किञ्चैवं यदिना
युगपत्प्रतीतं येनावयवावयव्यादिव्यवहारः स्यात् ? घटपटादिकमिति चेन्नात्रापि तंथा कल्पनाप्रसङ्गात् । किञ्चातिसूक्ष्मस्यापि मनसो नयनादीनामन्यतमेन सन्निकृपा
समये रूपादिज्ञानवन्मानसं सुखादिज्ञानं किञ्च स्यात् । सम्बन्धसम्बन्धसद्भावात् । तंथाविधादृष्टस्याभावाच्चेददृष्टकृता तर्हि युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिस्तदेवांनुमा-
पयेन्न मनः । किञ्च युगपद् ज्ञानानुत्पत्तेर्भेदः सिद्धिस्ततश्चास्याः प्रसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । चक्रक्रमसङ्गश्च विज्ञानसिद्धिपूर्विका हि युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिसिद्धिस्तत्ति-
द्धिर्मनःपूर्वकीति । तस्मात्तत्सहकारि प्रगुणं मनो लिङ्गमित्यप्यसिद्धम् । अस्तु वा किञ्चिच्छिङ्गं तथापि ज्ञानस्याप्रत्यक्षतृकान्ते तत्सम्बन्धा सिद्धिः । न चासिद्धं सम्ब-
न्धशिङ्गं कैस्यचिद्भूतमितिप्रसङ्गात् । ततः परोक्षतैकान्ताग्रहहोभिनिवेशपरित्यागेन ज्ञानं स्वव्यवसायात्मकमर्थज्ञप्तिनिमित्तत्वादात्मवदित्यभ्युपगन्तव्यम् । नेत्रा-
लोकादिनानेकान्त इत्यप्ययुक्तं तस्योपचारतोऽर्थज्ञप्तिनिमित्तत्वसमर्थनात् परमार्थतः प्रमातृप्रमाणयोरैव तन्निमित्तत्वोपपत्तेरित्यलमितिप्रसङ्गेन ॥

एतेनात्माऽप्रत्यक्षः कर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वात्करणज्ञानवदित्यैवंक्षणाः प्रभाकरोपि प्रत्याख्यातः । प्रमितेः कर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वेपि प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् । तस्याः

१ ता ॥ ३ द्वितीयविकल्पस्य ॥ ४ करणज्ञानस्य ॥ ५ भा (वृत्तीया) ॥ ६ कस्मिन्निक्षिप्ये ॥ ७ करणज्ञानस्य सर्वथा परोक्षत्वात् ॥ ८ इन्द्रियार्थो ॥ ९ असिद्धत्वेपि ॥ १० करणज्ञान प्रति ॥ ११ करणज्ञान ॥
१२ इन्द्रियार्थ ॥ १३ इन्द्रियाधौ लिङ्गत्वरूपज्ञानसिद्धिरिन्द्रियार्थयोरपि सिद्धिः कस्मादपरकरणज्ञानात्तस्यापि अपरेन्द्रियार्थविरलनवस्था ॥ १४ एकाग्रम् ॥ १५ मनस ॥ १६ कशब्द आधिक्ये ॥ १७ दीर्घशङ्कुलीभक्षणदौ
युगपद् ज्ञान नोत्पद्यते इत्येवादिना ॥ १८ अत्राक्षोपायं किमिति पूर्वेण सम्बन्ध ॥ १९ क्रमैकान्त ॥ २० मनसा सम्बन्धे आत्मनि सुखादे समवायसम्बन्ध सम्बन्धसम्बन्ध ॥ २१ युगपज्ज्ञानोत्पादकस्य ॥ २२ करणज्ञान
कर्म ॥ २३ करणज्ञान ॥ २४ ज्ञप्ति ॥ २५ विज्ञानसिद्धिः ॥ २६ इन्द्रियार्थ ॥ २७ भाविनाभाव ॥ २८ भा ॥ २९ लिङ्गस्य ॥ ३० अज्ञात ॥ ३१ साध्यस्य ॥ ३२ अन्यथा ॥ ३३ द्रुमाग्रह ॥ ३४ करणज्ञान ॥ ३५ गा यमस
स्यात् स्वहोतिनिमित्तत्वात् ॥ ३६ कुठारेण व्यभिचार ॥ ३७ भीमासक्तमादृष्टकरणज्ञानदूषणकथनेन ॥ ३८ करणज्ञानस्य परोक्षत्वनिर्वाकरणपरेण ग्रन्थेन ॥ ३९ अर्थपरिच्छिन्ने ॥ ४० वृद्ध ॥ ४१ अर्थपरिच्छिन्ने ॥ ४२ प्रभाकरेण ॥

क्रियात्वेन प्रतिभासनात्यलक्ष्यत्वे करणज्ञानात्मनोः करणत्वेन कर्तृत्वेन च प्रतिभासनात्यलक्ष्यत्वमसु । न चाभ्यां तस्याः सर्वथा भेदोऽभेदो वा मर्तान्तरानुष्ठानात् । कथञ्चिदभेदे सिद्धं तयोः कथञ्चित्प्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षादिभिन्नयोः सर्वथा परोक्षत्वविरोधात् । ननु शाब्दी प्रतिपत्तिरेषा घटमहमात्मना वेद्यीति नानुभवप्रभवा तस्या-
सौदविनाभावाभावादन्यथाहुल्यग्रे हस्तिपृथगतमास्ते इत्यादिप्रतिपत्तेरप्यनुभवत्वप्रसङ्गतत्वेऽर्थमर्तः प्रमात्रादीनां प्रत्यक्षताप्रसिद्धिरित्याह—

शब्दानुच्चारणेऽपि स्वास्तुनुभवनमर्थवत् । यथैव हि घटस्वरूपप्रतिभासो घटशब्दोच्चारणमन्तरेणापि प्रतिभासते । तथा प्रतिभासमानवीक्षणं न शब्दस्य प्रमात्रा-
दीनां स्वरूपस्य प्रतिभासोऽपि तच्छब्दोच्चारणं विनापि प्रतिभासते । तस्माच्च न शब्दः तच्छब्दोच्चारणपुनः प्रतिभातप्रमात्रादिस्वरूपप्रदर्शनपरं नाऽनालम्बनमर्थवत् ।
अन्यथा मुख्यहमित्यादिप्रतिभासस्याप्यनालम्बनत्वप्रसङ्गः । ननु यथासुखादिप्रतिभासः सुखादिसंवेदनस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्युपपन्नस्तथार्थसंवेदनस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्यप्रतिभासो
भविष्यतीत्यव्यविचारितरमणीयं सुखादेः संवेदनादर्थान्तरस्वभावस्याप्रतिभासनादाह्वानाकारपरिणतज्ञानविशेषस्यैव सुखत्वात् । तस्य चाध्यक्षत्वात् । तस्यानध्य-
क्षत्वेऽत्यन्ताप्रत्यक्षज्ञानाह्वाने चानुग्रहोपधौतकारित्वासम्भवोऽन्यथा परकीयसुखादीनामप्यात्मनोऽत्यन्ताप्रत्यक्षज्ञानप्राद्याणां तत्कारित्वप्रसङ्गः । ननु पुत्रादि-
सुखाद्यप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्सम्बन्धोपलम्भमात्रादात्मनोऽनुग्रहाद्युपलभ्यते । तत्कथमयमेकान्त इत्यप्यशिक्षितलक्षितम् । नहि तत्सुखाद्युपलम्भमात्रात्सोमनस्यादिजनित-
भिमानिकसुखपरिणतिभन्तरेणात्मनोऽनुग्रहादिसंभवः शत्रुसुखाद्युपलम्भाद्दुश्चेष्टितादिनां परित्यक्तपुत्रसुखाद्युपलम्भाच्च तत्त्वमङ्गात् । विग्रहादिक्रमात्सिद्धिहितम-
प्याभिमानिकसुखभन्तरेणानुग्रहादिकं न विदधाति किमङ्गं पुनरतिव्यवहिताः पुत्रसुखादयः । अस्तु नाम सुखादेः प्रत्यक्षता सा तु प्रमाणान्तरेण न स्वतः स्वात्त-
नि क्रियाविरोधादित्यन्यस्तस्यापि प्रत्यक्षविरोधः । न खलु घटादिवस्तुसाधविदितस्वरूपं पूर्वमुत्पन्नं पुनैरिन्द्रियेण सम्बद्ध्यते ततो ज्ञानं ग्रहणं चेति लोके रतीतिः ।
प्रथममेवेष्टानिष्टविषयानुभवानन्तर स्वप्रकाशात्मनोऽस्योदयप्रतीतिः । स्वात्मनि क्रियाविरोधं चानन्तरमेव विचारयिष्यामः । यदि चाप्यन्तरधूतभागमन्यदाः

१ रति ॥ २ कर्मवैपातयमानयोरेपि ॥ ३ किञ्च ॥ ४ नैराधिक ॥ ५ बोद्ध ॥ ६ अन्यथा ॥ ७ यौगलैगतयो परियह ॥ कर्मत्वेन परोक्षत कर्तृत्वेन करणत्वेन प्रत्यक्षत कर्तृज्ञानयो ॥ ८ प्रमितिरप्यात् ॥
९ करणज्ञानात्मनो ॥ १० मा ॥ ११ अहमात्मना ॥ १२ स्वसंवेदनप्रत्यक्ष ॥ १३ अनुभवेन सह ॥ १४ प्रतीतिवैपातयमानप्रतीतिवत् ॥ १५ कर्णत्वात् ॥ १६ शाया प्रतिपत्ते भ(म)प्रज्ञात् ॥ १७ ता ॥
१८ कथ घट ॥ १९ अनुमानसद्भावश्च ॥ २० सुखादिन्यत् ॥ २१ निर्विषय ॥ २२ ईष (नसमी) ॥ २३ शब्दद्वारा ॥ २४ शब्दोच्चारणपूर्वभूतत्वात् ॥ २५ भाट्ट ॥ २६ कर्णजन प्रत्यक्षमप्यप्रागनिमित्तं प्रत्यक्षादप्रागभावात् ॥
२७ अर्थसिद्धिनिमित्तत्वादित्यस्य सादृश्यमनैकान्तिरुक्तम् ॥ २८ करणज्ञानस्य ॥ २९ परिच्छिप्ति ॥ ३० दुःखादि ॥ ३१ करणज्ञानस्य ॥ ३२ करणज्ञानस्य ॥ ३३ भित्ति ॥ ३४ कर्ण ॥ ३५ ट्मान्त्यस्य ॥ ३६ स्वस्य ॥
३७ अव्यक्तवैपातवत् ॥ ३८ प्रमाणमात्रात् ॥ ३९ स्वस्य ॥ ४० पितु ॥ ४१ कथ ॥ ४२ वैमनस्य ॥ ४३ आप्तन कालाति ॥ ४४ स्वस्य ॥ ४५ तात्स्य ॥ ४६ अन्यथा ॥ ४७ अनशानिभूतपरिहार कृत् ॥
४८ सुखोदय ॥ ४९ शरीर ॥ ५० उदरलीनपुरुषस्य ॥ ५१ पुत्र ॥ ५२ विशेषे ॥ ५३ नैयायिको वैदिको वा ॥ ५४ अज्ञात ॥ ५५ पश्चात् ॥ ५६ इन्द्रियसम्बन्धात् ॥ ५७ करणरूपमुत्पद्यते ॥ ५८ ज्ञानेन
५९ परिच्छिप्तिरस्य ॥ ६० सम्बन्धनादि ॥ ६१ अह्लादि ॥ ६२ सुखादे ॥ ६३ परिच्छिप्तिरक्षण ॥ ६४ अग्रे ॥ ६५ किञ्च ॥ ६६ सुखादेर्भिन्नप्रमाणत्वात् ॥

सुखादयस्ताहं तदपि प्रमाणं प्रमाणान्तरप्रत्यक्षमित्यनवस्था । विभिन्नप्रमाणग्राह्याणां चानुग्रहोदिकारिविरोधः । न हि स्त्रीसङ्गमादिव्यः प्रतीयमानाः सुखाद-
योऽन्यस्यात्मनस्तत्कारिणो दृष्टाः । ननु परकीयसुखादीनामुपानगम्यत्वाच्चात्मनोऽनुग्रहादिकारित्वम् । आत्मीयानां प्रत्यक्षाधिगम्यत्वात्तत्कारित्वमित्युक्तम् ।
योनौनापि तत्कारित्वप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षाधिगम्यत्वाविशेषात् । आत्मीयसुखादीनामेव तत्कारित्वं नान्येषामित्यपि फल्युपपत्त्यन्तभेदेऽर्थान्तरभूतप्रमाणग्राह्यत्वे
चाल्मीयेतरेभेदस्यैवासम्भवात् । आत्मीयत्वं हि तेषां तदुणत्वात्कार्यत्वाद्वा । स्यात्तत्र समवायाद्वा तदेदृशनिष्पाद्यत्वाद्वा । न तावत्तदुणत्वात्तत्कारि-
त्वनो व्यतिरेकान्ते तस्यैव ते गुणा नाकाशादेरन्यत्वेनो वेति व्यवस्थापयितुमशक्तेः । तत्कार्यत्वाच्चेतुस्तत्कार्यत्वं तस्मिन् सति भावादाकाशादौ तद्व्यसङ्गः ।
तस्य निमित्तकारणत्वेन व्यापाराददोषश्चेदात्मनोपि तथा तदस्तु । समवायिकारणमन्तरेण कार्यनुयत्तरेण तत्कारणत्वमित्युक्तं
विपर्ययेणापि तत्कल्पनाप्रसङ्गात् । प्रत्यासत्तेरात्मैव समवायिकारणं चेन्नदेशकालप्रत्यासत्तेरित्यव्यापित्वेनात्मवदन्यत्रापि समानत्वात् । योव्यतापि कार्ये सामर्थ्यं
तच्चाकाशादेरप्यस्तीति । अथात्मन्यात्मनस्तत्त्वान्नसामर्थ्यं नान्यस्यैवयुक्तमत्यन्तभेदे तथा तैजाननविरोधात् । तस्मात्तस्यैवात्मनोऽत्यन्तभेदे तस्यैव
नान्यस्येति किङ्कतोयं विभागः । समवायादेश्च निषेधे मानत्वान्नियामकत्वायोगः । तन्नामव्ययमात्रेण सुखादीनामात्मकार्यत्वम् । तदभावोऽभावात्तच्चैत्र
त्वैभ्यां तस्याभावासम्भवात् । तत्र समवायादित्यस्य तत्सात्रैव निराकरित्यमाणत्वात् । सर्वत्राविशेषाच्च । तेन तेषां तत्रैव समवायासम्भवात् । तदधिगम्यत्वा-
च्चेत्किमिदं तदधिगम्यत्वं नाम । तत्र समवायस्तादात्म्यं वा तत्रोक्तलितत्वमात्रं वा । न तावत्समवायो दत्तोत्तरत्वात् । नापि तादात्म्यं मत्तन्तरानुगृह्णात् । तेषामात्म-
नोऽत्यन्तभेदे सकलतात्मनां गगर्नादीनां च व्यापित्वे तैवोक्तलितत्वमित्यपि श्रद्धामात्रगम्यम् । अथाऽऽदृष्टान्नियमो यद्वात्मीयाऽदृष्टनिष्पाद्यं सुखं तदात्मीयम-

१ सुखादीनां ॥ २ किञ्च ॥ ३ उपधात ॥ ४ लय ॥ ५ परकीयसुखादिवदुद्गन्त ॥ ६ देवदत्तस्य पुरुषस्य ॥ ७ यज्ञदत्तस्य स्वस्य ॥ ८ जीवमुक्तस्य ॥ ९ आत्मन सकलान्मुखादीनाम् ॥ १० उप हीय ॥
११ देवदत्तात् ॥ १२ देवदत्तात् ॥ १३ देवदत्तात् ॥ १४ देवदत्तात् ॥ १५ देवदत्तात् ॥ १६ मा ॥ १७ भेदकान्ते ॥ १८ देवदत्तात्मन ॥ १९ सुखादय ॥ २० यज्ञदत्तात्मन ॥ २१ देवदत्तात् ॥ २२ देवदत्ते
२३ सुखादि ॥ २४ उत्पाद ॥ २५ आत्मन सकलान्मुखादीनां स्युराकाशादौ सति भावात् ॥ २६ उपदानकारण ॥ २७ आत्मा तिमितम्राण गगनादि समवायिकारण ॥ २८ मुखादौ ॥ २९ शक्ति क्रान्तौपादिना ॥ ३० देवदत्ते
३१ सुखादीनां ॥ ३२ व्यतिरेक ॥ ३३ सुखादि ॥ ३४ देवदत्तात्मन ॥ ३५ आत्मा तिमितम्राण गगनादि समवायिकारण ॥ ३६ अत्रे ॥ ३७ तस्मिन् सति भावात् ॥ ३८ देवदत्तात् ॥
५१ खादौ ॥ ५२ देवदत्तात्मन्येव ॥ ५३ देवदत्तात् ॥ ५४ खादौ ॥ ५५ वस ॥ ५६ देवदत्तात्मनि ॥ ५७ देवदत्तात्मनि ॥ ५८ सुखादीनां ॥ ५९ देवदत्तात्मनि ॥ ६० देवदत्तात्मनि ॥ ६१ देवदत्तात्मनि ॥ ६२ अयथा ॥ ६३ जैनमत ॥ ६४ सिद्धादि ॥ ६५ देवदत्तात्मनि ॥ ६६ देवदत्तात्मनि ॥ ६७ पुण्यादि ॥

न्युचु परकीयमित्यसारमदृष्टस्याध्यामीयत्सिद्धेः । समवायादेस्तान्निधिमकलेयुक्तदोषानुषङ्गः । यत्र यददृष्टं सुखं दुःखं चोत्पादयति तत्तस्येत्यपि मनोरथमात्रं परस्परश्रयानुषङ्गात् । अदृष्टनियमे सुखादेर्नियमस्तान्निधिमाम्नाच्छादयत्येति । यस्य श्रद्धयोपगृहीतानि द्रव्यगुणकर्माणि यददृष्टं जनयन्ति तत्तस्येत्यपि श्रद्धामात्रं तस्या अयात्मनोऽत्यन्तभेदे प्रतिनियमासिद्धेः । यस्यादृष्टेनासौ जन्यते सा तस्येत्यन्योन्याश्रयादयुक्तम् । इन्द्रादौ यस्य दर्शनसर्गणदीनि श्रद्धामाविर्भावयन्ति तस्य सेत्ययुक्तिकामात्रं दर्शनादीनामपि प्रतिनियमासिद्धेः । समवायात्तेषां श्रद्धयाश्च प्रतिनियमः । इत्ययमभीक्षिताभिधानं तस्य षट्पदार्थपरीक्षायां निराकारिष्यमाणत्वात् । प्रतिनैतदपि प्रत्याख्यातं ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यं प्रमेयत्वात्पटादिवत् सुखं संवेदेन हेतोर्व्यभिचारान्महेश्वरज्ञानेन च । तस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वेऽपि प्रमेयत्वात् । तस्यापि ज्ञानान्तरप्रत्यक्षत्वेऽनवस्था तस्यापि ज्ञानान्तरेण प्रत्ययत्वात् । ननु नानवस्था नित्यज्ञानद्वयस्येश्वरे सदासम्भवाच्चैकैर्नैतत्तत्तस्य द्वितीयेन पुनस्तज्ज्ञानस्य प्रती-
तेर्नापरज्ञानकल्पनया किञ्चित्प्रयोजनं तावतैवार्थसिद्धिरित्ययमसीचीनं^{२३} समानकालावद्ब्रव्यभाविसजातीयगुणद्वयस्यान्यत्रानुलब्धेश्चापि तत्कल्पनाऽसम्भवात् । सम्भवे वा तद्वितीयज्ञानं प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा । अप्रत्यक्षं चेत् कथं तेनाद्यज्ञानप्रत्यक्षतासम्भवः । अप्रत्यक्षादयत्तस्तत्सम्भवे प्रथमज्ञानस्याऽप्रत्यक्षत्वेऽप्यथप्रत्यक्षतास्तु । प्रत्यक्षं चेत्स्वतो ज्ञानान्तराद्वा । स्वतश्चेदाद्यस्यापि स्वतः प्रत्यक्षत्वमस्तु । ज्ञानान्तराच्चेदन्योन्याश्रयः । सिद्धे ह्याद्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे ततो द्वितीयस्य प्रत्यक्षतासिद्धिस्तत्सिद्धौ चाद्यस्येति । किञ्चानयोज्ञानयोरभिहेश्वराभेदे कथं तदीयत्वसिद्धिः समवायादेश्चैतत्तत्त्वात् । तदाधेयत्वात् त्वेयुक्तम् । तदाधेयत्वं च तत्र समवेतत्वं तच्च केन प्रतीयते । न तावदीश्वरेण ज्ञानद्वयस्य चाग्रहणेऽप्येदं समवेतमिति प्रतीययोगात् । तस्य तत्र

१ सुखादय आत्मीया आत्मीयादृष्टमिष्यत्वात् ॥ २ पुन ॥ ई आत्मनि ॥ ४ आत्मन ॥ ५ अस्तेदमदृष्टमिति ॥ ६ आत्मन ॥ ७ विधातेन ॥ ८ स्वीकृतानि ॥ ९ श्रद्धा अस्तेति ॥ १० श्रद्धाया नियमे अदृष्ट नियमस्तत्तान्नियम ॥ ११ आत्मन ॥ १२ प्रत्यक्ष ॥ १३ प्रत्यभिज्ञान ॥ १४ दर्शनादीनाम् ॥ १५ सुखदुःखदे स्वधिवदितस्तत्समर्थनपरेण ग्रन्थेन ॥ १६ योगमतमपि (तद्वद योगमत दत्तमिति ज्ञानमिष्यादिसा) ॥ १७ सुखं संवेदेन ज्ञानं भवति न तु ज्ञानान्तरवेद्ये ॥ १८ ॥ मा ॥ १९ द्वयोर्ज्ञानयोरन्ये ॥ २० आद्येन ॥ २१ समूहस्य ॥ २२ प्रयोजनम् ॥ २३ कथमनवस्था ॥ २४ गुणद्वयानुलब्धेश्चापि मातुलिङ्गे स्वरसाभ्या व्यभिचारस्तत्र तादृशलब्धेरेत सजातीययुक्त तथापि क्रमेणस्मिन् सुखादयगुणद्वयस्योरलब्धेरेत समानकालेयुक्त तथापि नानापुरुषैश्चायमाश्रयमाश्रयद्वाना समानकालसजातीयगुणत्वेन आक्रान्ते उपलब्धेरेतो यावद्द्वयमावीत्युक्तं न चाभ्या स्थितिरित्यन्त शब्दानामनवस्थानं तेषामनित्यत्वेनोपमात् त्रिषणस्यापित्वाच्च ॥ २५ यावद्द्वयं तावद्भावीति ॥ २६ आत्मघटादा ॥ २७ ईश्वरो चीयगुणद्वयाधरो न भवति द्रव्यत्वात्तद्वत् ॥ २८ तन्मत्प्रक्रियापेक्षया ॥ २९ ईश्वरस्य ॥ ३० प्रथमवेद्ये ॥ ३१ ईप् ॥ ३२ तदाधेयत्वं समवाय तादाल्य ततोक्तमित्यादिषादौ दूषणम् ॥ ३३ किञ्च ॥ ३४ ईश्वरे ॥ ३५ ईश्वरे समवेत (समवायेन सम्बद्ध) ज्ञानद्वय ॥ ३६ ज्ञानविकले रूढाति ज्ञानसहितो वा । ज्ञानविकलश्चेत् । ज्ञानद्वयकल्पनार्थक्यमात्मत्वार्थज्ञानस्य ग्राहकोऽसु । ज्ञानसहितश्चेत् । तदपि ज्ञानमात्मनि समवेतमिति कुतो जानाति आन्धेव ज्ञानं वेत्यादिविचार ॥

समवेतत्वमेव तद्ग्रहणमित्यपि नोत्तरमन्योन्याश्रयात् । सिद्धे हीदमत्रेति ग्रहणे तत्र समवेतत्वसिद्धितस्याश्च तद्ग्रहणसिद्धिः । यश्चात्मीयज्ञानमात्मन्यपि स्थितं न जानाति सोऽर्थजातं जानातीति कैश्चेतनः श्रद्धयति । नापि ज्ञानेन स्याणार्वाहं समवेतमिति प्रतीयते तेनाप्यार्धारस्यात्मनश्चाग्रहणात् । न च तदग्रहणे भ्रमेदं रूपमत्र स्थितमिति सम्भवः । अस्तु वा समवेतत्वप्रतीतिस्तथापि स्वज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वात्सर्वज्ञत्वविरोधः । तदप्रत्यक्षत्वे चानेनाशेषार्थस्याप्यव्यक्षताविरोधः । कथमन्यथात्मान्तरज्ञानेनान्यार्थसाक्षात्करणं न स्यात् । तथा चेश्वरानीश्वरविभागाभावः स्वयमप्रत्यक्षेणापीश्वरज्ञानेनाशेषविषयेणाशेषस्य प्राणिनोऽशेषार्थसाक्षात्करणप्रसङ्गात् । तत्सद्भिभागमिच्छता महेश्वरज्ञानं स्वतः प्रत्यक्षमभ्युपगन्तव्यमित्यनेनानेकान्तः सिद्धः । अथास्माददिज्ञानापेक्षया ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वं प्रमेयत्वेदुना साध्यतेऽतो नेश्वरज्ञानेनानेकान्तोऽस्यास्माददिज्ञानाद्विशिष्टत्वात् । न खलु विशिष्टे दृष्टं धर्ममविशिष्टपि योजयन् प्रेक्षावच्चालंभते निखिलाथवेदित्वस्याप्यखिलज्ञानानां तद्व्यसङ्गात् । इत्ययमसीचीनं स्वभावालम्बनात् । स्वपरप्रकाशात्मकत्वं हि ज्ञानसामान्यस्वभावो न पुनर्विशिष्टविज्ञानस्यैव धर्मस्तत्र तस्योपलम्भमात्रात्तद्व्यसङ्गात् । तत्त्वभावत्वे तद्वत्त्वात् निखिलार्थवेदित्वानुषङ्गश्चेत्तर्हि प्रदीपस्य स्वपरप्रकाशात्मकत्वे भानुवृत्तिखिलार्थोद्योतकत्वानुषङ्गः किञ्च स्यात् । योग्यतावशात्तदात्मकत्वाविशेषेपि प्रदीपादेर्नित्यताद्योतकत्वं ज्ञानेपि समानम् । ततो ज्ञानं स्वपरप्रकाशात्मकं ज्ञानत्वान्महेश्वरज्ञानवदव्यवधानेनार्थप्रकाशकत्वाद्भिन्नग्रहणात्मकत्वाद्वा तद्भेदेव । यत्पुनः स्वपरप्रकाशात्मकं न भवति न तदज्ञानमव्यवधानेनार्थप्रकाशकमर्थग्रहणात्मकं वा यथा चक्षुरादि । आश्रयौसिद्धिश्च प्रमेयत्वादित्यं हेतुः । धर्मिणो ज्ञानस्यासिद्धिः । तत्सिद्धिः खलु प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा प्रमाणान्तरस्यात्रानधिकारात् । तत्र न तावत्प्रत्यक्षतस्तस्योन्निद्रार्थसन्निकर्षजत्वाम्युपगमात्तज्ज्ञानेन चक्षुरादीन्द्रियस्य सन्निकर्षाभावात् । अन्यदिन्द्रियं तेन चास्य सन्निकर्षो वाच्यः ॥ मनोन्तःकरणं तेन चास्य संयुक्तसमावायः सम्बन्धस्तत्प्रभवं चाध्यक्षं धर्मिस्वरूपग्राहकम् । मनो हि संयुक्तमात्मना तत्रैव समावायस्तज्ज्ञानस्येति तदयुक्तं मनसोऽसिद्धिः । अथ घटादिज्ञानज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षं प्रत्यक्षत्वे सति ज्ञानत्वाच्चक्षुरादिप्रभवरूपादिज्ञानवदित्यनुमानात्तत्सिद्धिरित्यभिधीयते । तदव्यभिधानमात्रं हेतोरप्रसिद्धिविशेषणत्वात् ।

१ अत्रेदं ॥ २ किञ्च ॥ ३ ज्ञानवान् ॥ ४ ज्ञानद्वयेन प्रतीयते ॥ ५ ईशे ॥ ६ ज्ञानाद्वेदे तत्वाप्यणुसहस्र इत्यर्थः ॥ ७ ईश्वरस्य ॥ ८ ज्ञानरूपस्य ॥ ९ खल्विन्द्रियं ॥ १० ज्ञानस्य स्वसिद्धित्वात् ॥ ११ स्वप्रक्रियामात्रेण ॥ १२ आत्मान्तरज्ञानेनान्यार्थसाक्षात्करणं भवत्विति चेत् ॥ १३ ईश्वरज्ञानस्य ॥ १४ महेश्वरस्य ॥ १५ किञ्च ॥ १६ खल्वस्य सप्ताह्निज्ञानेनापीति अथा(हा)र ॥ १७ ईश्वर ॥ १८ वस ॥ १९ परेण ॥ २० योगेन ॥ २१ हेतोरीश्वरज्ञाने व्यभिचारः ॥ २२ परेण मया ॥ २३ स्वपरप्रकाशात्मकत्वं स्वसिद्धितत्वं ॥ २४ अस्येदं सिद्धिः ॥ २५ अन्यथा ॥ २६ निखिल ज्ञानमपि खिलार्थवेति ज्ञानत्वादीश्वरज्ञानवत् ॥ २७ ता ॥ २८ महेश्वरज्ञाने ज्ञानमौ च ॥ २९ स्वप्रक्रियामात्रात् ॥ ३० रवौ ॥ ३१ ईश्वरज्ञानवत् ॥ ३२ अस्येदं सिद्धिः ॥ ३३ शक्तिः ॥ ३४ कतिपयः ॥ ३५ चक्षुरादिना व्यभिचारः ॥ ३६ भिन्नविशेषणः ॥ ३७ परिच्छिन्ति ॥ ३८ अभिवाविशेषणः ॥ ३९ वस ॥ ४० किञ्च ॥ ४१ घटादिज्ञानस्य ॥ ४२ परेण ॥ ४३ चक्षुरादिपञ्चभ्यः ॥ ४४ परेण ॥ ४५ इन्द्रियं ॥ ४६ मनः ॥ ४७ घटादिज्ञानं ॥ ४८ अनुमानज्ञानेन व्यभिचारस्तत्परिहाराय प्रत्यक्षत्वे सति ग्रहणम् ॥

१-क. मा-

॥ ३५ ॥

न हि घटादिज्ञानज्ञानस्याध्यक्षत्वं सिद्धमितरेतराश्रयानुपपन्नात् । मनःसिद्धौ हि तस्याध्यक्षत्वसिद्धिस्तत्सिद्धिरिति । विशेषणहेतुसिद्धेर्मनःसिद्धिरिति । विशेष्यासिद्धत्वं च । न खलु घटज्ञानाद्विभक्तमन्युज्ज्ञानं तद्व्याहकमनुभूयते । मुखादिसवेदेनं व्यभिचारश्च । तद्धि प्रत्यक्षत्वे सति ज्ञानं न तज्जन्यमिति । अस्यापि पक्षीकरणाच्च दोष इत्ययुक्तं व्यभिचारविषयस्य पक्षीकरणे न काश्चिद्धेतुर्व्यभिचारी स्यात् । अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वाद् घटद्विद्यादेरेयात्मसादिना न व्यभिचारस्तस्य पक्षीकृतत्वात् । अत्यन्तद्विबाधोर्भयत्र समाना १ न हि घटादिवस्तुखाद्याविदितस्वरूपं पूर्वमुपलब्धं पुनरिन्द्रियेण सम्बध्यते ततो ज्ञानं ग्रहणं चेति लोके प्रतीतिः । प्रथममेवेष्टानिष्टविषयानुसम्बन्धान्तरं स्वप्नकाशात्मनोऽस्योदयप्रतीतिः । स्वात्मनि क्रियाविरोधान्निमित्त्येयं प्रतीतिः । न हि सुतीक्ष्णोपि खड्ग आत्मानं छिनत्ति सुशिक्षितोपि वा नटबहुः स्वं स्कन्धमारोहतीत्यप्यसमीचीनं स्वात्मन्येव क्रियायाः प्रतीतिः । स्वात्मा हि क्रियायाः स्वरूपं क्रियावदात्मा वा । यदि स्वरूपं कथं तस्यास्तत्र विरोधः स्वरूपस्याविरोधकत्वादित्यथा सर्वभावानां स्वरूपे विरोधाद्विस्वरूपत्वानुपपन्नः । विरोधस्य द्विष्टत्वाच्च न क्रियायाः स्वात्मनि विरोधः ॥ क्रियावदार्त्तां तस्याः स्वात्मन्यप्यसङ्गतं क्रियावत्येव तस्याः प्रतीतिस्तत्र तद्विरोधासिद्धेरन्यथा सर्वक्रियाणां निराश्रयत्वं सकलद्रव्याणां चाऽक्रियत्वं स्यात् । न चैवम् । कर्मस्थायित्वात्स्याः कर्मिणे कर्तृत्वात् याश्च कर्तारि प्रतीयमानत्वात् । किञ्च तत्रोत्पत्तिलक्षणा क्रिया विरुध्यते । परित्यन्दतत्त्विका धात्वर्थरूपा ज्ञातिरूपा वा । यद्युत्पत्तिलक्षणा सा विरुध्यताम् । न खलु ज्ञानमात्मानमुत्पादयतीत्यभ्यनुजानीमः । स्वप्नासमग्रीविशेषवशाच्चतुल्यच्यभ्युपगमात् । नापि परित्यन्दतत्त्विकासौ तत्र विरुध्यते तस्याः द्रव्यवृत्तित्वेन ज्ञाने सत्त्वस्यैवासम्भवात् । अथ धात्वर्थरूपा सा न विरुद्धा भवति तिष्ठतीत्यादिक्रियाणां क्रियावत्येव सर्वदोषलब्धेः । ज्ञप्तिरूपाक्रियायास्तु विरोधो दूरोत्सारित एव स्वरूपेण कस्याचिद्विरोधासिद्धेः । अन्यथा प्रदीपस्यापि स्वप्नकाशनविरोधस्तद्धि स्वकारणकलापात्स्वप्नप्रकाशतमकेभवेोपजायते प्रदीपवत् । ज्ञानक्रियायाः कर्मतया स्वात्मनि विरोधस्ततोऽन्त्येव कर्मत्वदर्शनादित्यप्यसमीक्षिताभिधानं प्रदीपस्यापि स्वप्नकाशनविरोधापुनरुपपन्नम् । यदि चैकत्र दृष्टो धर्मः सर्वत्राभ्युपगम्यते तर्हि घटे प्रमास्य-रौष्ण्यादिधर्मानुपलब्धेः प्रदीपेयस्याभावप्रसङ्गः । रथ्यापुरुषे वाऽस्तवज्ञत्वदर्शनान्महेश्वरेयसर्वज्ञत्वानुपपन्नः । अत्र वस्तुवैविध्यसम्भवे ज्ञानेन किमपराद्धं येनोत्रासा-

१ अथवा ॥ २ हेतो ॥ ३ घटज्ञान ॥ ४ इन्द्रियार्थसन्निकर्षं न भवति ॥ ५ प्रमेयेन ॥ ६ आत्मनोऽनित्यत्वे मुखादिसवेदेनोन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वे च ॥ ७ पञ्चान् ॥ ८ मानस करणरूपम् ॥ ९ मुखादिसवेदेनस्य ॥ १० प्रकृतलक्षणाया ॥ ११ ता ॥ १२ आत्मावर्णनकलत्रादपक्षे ॥ १३ आत्मावर्णनकलत्रादपक्षे ॥ १४ आत्मावर्णनकलत्रादपक्षे ॥ १५ घटादि ॥ १६ अथात ॥ १७ अर्थ ॥ १८ स्वरूप ॥ १९ ओदन पक्वति देवदत्त ॥ २० न विरोध ॥ २१ ग्राम गच्छति देवदत्त ॥ २२ ज्ञाने ॥ २३ भवता परेण ॥ २४ परेण ॥ २५ वयं जेना ॥ २६ स्वात्मनि ॥ २७ वेदेनादौ ॥ २८ जानाति ॥ २९ स्वात्मनि ॥ ३० अर्थस्य ॥ ३१ अस्मदादिज्ञान ॥ ३२ कुतः ॥ ३३ घटादौ ॥ ३४ किञ्च ॥ ३५ स्मिच्छदिक्रिया प्रति कर्मत्वविरोधलक्षणा प्रति कर्मत्वविरोधलक्षणा ॥ ३६ खडादौ ॥ ३७ ज्ञाने ॥ ३८ आत्मावर्णनकलत्रादपक्षे ॥ ३९ जेन ॥ ४० स्वप्नप्रकाशरूपो वेति यसम्भर ॥

नेष्यते । किञ्च ज्ञानान्तरापेक्षया तत्र कर्मत्वविरोधः स्वरूपापेक्षया वा प्रथमपक्षे महेश्वरस्यासर्वज्ञत्वप्रसङ्गस्तद्ज्ञानेन तस्याऽवेद्यात्वात् । आत्मसमवेतानन्तरज्ञान-
वेद्याभावे च स्वसमवेतानन्तरज्ञानवेद्यमर्थज्ञानमिति ग्रन्थविरोधो सीमासंकर्मातप्रवेशश्च स्यात् । ज्ञानान्तरापेक्षया तस्य कर्मत्वविरोधे च स्वरूपापेक्षयायवि-
रोधोऽस्तु सहस्रकिरणवत्स्वपरोद्योतनस्वभावत्वात्तस्य । कर्मत्ववच्च ज्ञानक्रियातोऽर्थान्तरस्यैव करणत्वदर्शनात्तस्यापि तत्र विरोधोऽस्तु विशेषभावात् । तथा च
ज्ञानेनाहमर्थं जानामीत्यत्र ज्ञानस्य करणत्वाद्द्विशेष्यज्ञानस्य तत्फलत्वेन क्रियात्वान्त्योर्भेद एवेत्यपि श्रद्धामात्रं विशेषण-
ज्ञानेन विशेष्यमहं जानामीति प्रतीयभावात् । विशेषणज्ञानेन हि विशेषणं विशेष्यज्ञानेन च विशेष्यं जानामीत्यखिलजनेऽनुमन्यते । किञ्चान्योर्विषयो भिन्नोऽ-
भिन्नो वा । प्रथमपक्षे विशेषणविशेष्यज्ञानद्वयपरिकल्पना व्यर्थाऽर्थभेदाभावाद्भवाहिविज्ञानवत् । द्वितीयपक्षे चान्योः प्रमाणफलव्यवस्थायविरोधोऽर्थान्तरविष-
यत्वाद् घटपटज्ञानवत् । न खलु घटज्ञानस्य पटज्ञानं फलम् । न चान्यत्र व्यापृते विशेषणज्ञाने ततोऽर्थान्तरे विशेष्ये परिच्छित्तियुक्ता । न हि खदिरादावुत्पत्त-
नियतनव्यापारवति परैशौ ततोऽन्यत्र धवादौ छिदिक्रियोत्पद्यते इत्येतत्प्रातीतिकम् । लिङ्गज्ञानस्यानुमानज्ञाने व्यापारदर्शनादत्राप्यविरोध इत्यसम्भवाव्यं
तद्वत्त्वसमवेतान्न ज्ञानद्वयानुपलब्धेरकमेव हि तैयोर्याहं ज्ञानमनुभूयते । न चात्र विषयभेदाज्ज्ञानभेदकल्पना । समानेन्द्रियग्राह्ये योग्यदेशावस्थिते धृष्टप-
टादिवदेकस्यापि ज्ञानस्य व्यापारविरोधात् । न च घटादावपि ज्ञानभेदः समानगुणानां युगपद्भवानभ्युपगमात् । क्रमभावे च प्रतीतिविरोधः सर्वज्ञाभा-
वश्च युगपद्भावाभ्युपगमे चानयोः सव्यतरगोविषाणवत्कार्यकारणभावाभावः । विशेषणविशेष्यज्ञानयोः क्रमभावेत्याशुवृत्त्या यौगपद्याभिमानो यथोत्पलप-
न्नशतच्छेद इत्यप्यसङ्गतं निखिलभावानां क्षणिकत्वप्रसङ्गात्सर्वत्रैकत्वाध्वंसायस्याशुवृत्तिप्रवृत्तत्वात् । प्रत्यक्षप्रतिपक्षस्यास्य दृष्टान्तमात्रेण निषेधविरोधाच्च ।
अन्यथा शुक्ले शङ्खे पीतविभ्रमदर्शनात्सुवर्णेपि तद्विभ्रमः स्यात् । मृतस्य सूच्यग्रस्यौत्तरार्थस्थितमुत्पलपत्रशतं युगपत्प्राप्तुमशक्तेः । क्रमच्छेदेत्याशुवृत्त्या

१ परेण ॥ २ ज्ञानक्रियार्थो ॥ ३ शस्त्रादिज्ञानस्य ॥ ४ प्रथमज्ञान ॥ ५ द्वितीयज्ञानेन ॥ ६ किञ्च ॥ ७ योगस्य ॥ ८ करणज्ञानं न प्रत्यक्ष भ्रमेतिनाप्रतीयमानत्वात् ॥ ९ ज्ञानान्तरेणप्यप्रत्यक्षत्वात् ॥ १० स्वरूपापेक्षया
कर्मत्वविरोध इवम् । ज्ञानान्तरापेक्षया किं कर्मत्वविरोधोस्ति ॥ ११ परेणाहिकृते ॥ १२ किञ्च ॥ १३ कुटारादे ॥ १४ ज्ञानादिशस्य करणत्वस्याविशेषात्कर्मत्ववत् ॥ १५ ज्ञानकरणत्वविरोधे स्ति ॥ १६ करणज्ञानेन ॥
१७ पक्षे ॥ १८ लोके ॥ १९ करणज्ञानक्रियाज्ञानयो ॥ २० नीलादिज्ञानेन दण्डादिज्ञानेन वा ॥ २१ जानामि ॥ २२ उत्पत्त्यादिकं दण्डाद्यादिकं ॥ २३ ता ॥ २४ विशेषणज्ञानविशेष्यज्ञानयो ॥ २५ विशेषणज्ञानविशेष्यज्ञानयो ॥
२६ भिन्नविषयत्वात् ॥ २७ किञ्च ॥ २८ नीलादौ विशेषणे ॥ २९ सति ॥ ३० उत्पत्त्यादौ ॥ ३१ ज्ञान ॥ ३२ कथं ॥ ३३ सति ॥ ३४ प्रमादिज्ञाने ॥ ३५ अगत्यादिज्ञाने ॥ ३६ विशेष्यपरिच्छित्तै ॥ ३७ विशेष-
णज्ञानव्यापारस्य ॥ ३८ लिङ्गादिज्ञानस्य ॥ ३९ नीलान्तल्याविवेचोपनिषोध्ययो ॥ ४० एक ॥ ४१ अगत्यादि ॥ ४२ ज्ञानानां ॥ ४३ नैयायिकानामनभ्युपगमात् ॥ ४४ परै ॥ ४५ इत्या ॥ ४६ कल्पना ॥ ४७ कथं ॥
४८ घटपटादिपदार्थे ॥ ४९ एतैरपिमिलयवसायः ॥ ५० विशेषणविशेष्यज्ञानयौगपक्षस्य ॥ ५१ किञ्च ॥ ५२ अविरोधे ॥

योगपद्याभिमानोऽयुक्तः । पुंसस्तु स्वावरणक्षयोपशमोपेक्षस्य युगपत्स्वपरप्रकाशनस्वभावस्य समग्रोद्भयस्याप्राप्ताग्रहाणिः स्वयममूर्त्तस्य युगपत्स्वविषयग्रहणे विरोधाभावात् किञ्च युगपज्ज्ञानोत्पत्तिः । न च मनोपि सूच्यप्रवचनमूर्त्तिमिन्द्रियाणि तत्पलत्रवत्परस्परपरिहरास्थितानि युगपत्प्राप्तुं न समर्थमिति बौध्यम् । तथाभूतस्यास्याऽसिद्धेः । युगपज्ज्ञानोत्पत्तिविश्वमाचक्षिद्धौ परस्पराश्रयः । तद्विश्वमसिद्धौ हि मनसिद्धिस्तत्तद्विश्वमसिद्धिरिति । चक्षुरादिकं क्रमवत्कारणपेक्षं कारणान्तरसाकल्ये संत्यज्यनुपाद्योत्पादकत्वाद्वासीक्त्योपेक्षादिविद्ययुगमानोत्पत्तिरिति मनोरथमात्रं भवदभ्युपगतेन मनसैवानेकान्तात् । न हि तत्साकल्ये तत् तथाभूतमपि क्रमवत्कारणान्तरापेक्षमनवस्थाप्रसङ्गात् । किञ्चानुपाद्योत्पादकत्वं युगपत्क्रमेण वा । युगपच्चेद्विरुद्धो हेतुसंशयोत्पादकत्वस्याक्रमिकारणाधीनत्वात्साकल्यसहभाव्यनेकार्थकोटिरसंभवीवर्तते । क्रमेण चेदसिद्धः कर्कटीभक्षणादौ युगपद्रूपादिज्ञानोत्पादकत्वप्रतीतिः । आशुवृत्त्या विश्वमकल्पनायां तूक्तम् । तन्न मनसः सिद्धिः । सिद्धौ वा न संयोगो निरंशयोरेकदेशेन संयोगे संश्लवम् । सर्वस्मैतत्कत्वमुभयव्याघातकारि स्यात् । यत्र संयुक्तं मनस्तत्रासंभवेत ज्ञानमुत्पादयतीत्युपगमं चाखिलात्मसम्भवेतसुखादौ ज्ञानं जनयेत्तर्मां नित्यव्यापित्वेन मनसा संयोगो विशेषात् । तर्था च प्रतिप्राणि भिन्नं मनोन्तरं व्यर्थम् । यस्य यन्मनस्तत्समवायिनि ज्ञानहेतुरित्यस्यारं प्रतिनित्यतात्सम्बन्धित्वस्यैवात्रासिद्धेः । तच्चि तत्काल्यात्तदुपक्रियमाणत्वात्तत्संयोगात्तददृष्टपरित्याचदात्मप्रवृत्तिरिति तत्त्वाद्वा स्यात् । न तावत्काल्यत्वेन तैस्सम्बन्धिता नित्ये तदयोगात् । नाप्युपक्रियमाणत्वे नानाधेयाग्रहेयतिशये तस्याप्यसम्भवात् । नापि संयोगात्सर्वत्रास्याविशेषात् । नापि यद्ददृष्टपरितं प्रवर्तते निवर्तते वा तत्तस्येति बौध्यमचेतनस्यादृष्ट्यानिष्टेऽपिपरिहारोपेक्षादौ तत्परिणामसम्भवात् । अन्यथेश्वरकल्पनावैफल्यम् । न

१ विशेषणविशेषरूप ॥ २ कर्तुं ॥ ३ कर्मरूपाणि ॥ ४ परेण ॥ ५ मतः ॥ ६ अयदुत्पादक तत्तत्कर्मवत्कारणोपेक्षम् ॥ ७ अलोक्तत्वादित्युच्यमाने नानाद्वारोत्पादकैर्नानावीरनेकान्तसङ्कापच्छेदार्थमनुत्पाद्योत्पादकत्वाल्लुक् तथापि बोधैरेवागन्तव्यत्वाच्छेदोपेक्षं कारणान्तरसाकल्ये सतीत्युक्तम् । एकस्याबुद्धिरादिलक्षणात्कारणादपसमा लोकलक्षण कारणान्तर कारणान्तरसाकल्ये सत्यनुत्पाद्योत्पादक न भवति किन्तुत्पादकमेव बीजम् ॥ ११ हस्त क्रमवत्कारणमन्त्र ॥ १२ मनः ॥ १३ पर ॥ १४ साधनस्य ॥ १५ मनः ॥ १६ अन्यथा ॥ १७ क्रमसाधये अक्रममेव साधयेत् ॥ १८ नित्य शब्द कृतमत्वात् ॥ १९ अङ्कुरादि ॥ २० बीजाति ॥ २१ क्षिप्तुदकारिलक्षणा ॥ २२ यथा बीजलक्षणा सामग्री क्षिप्तुदकारिलक्षणाऽक्रमकारणाधीना ॥ २३ चक्षुःपादीना ॥ २४ तद्विश्वमसिद्धौ हि मनसिद्धिस्तत्तद्विश्वमसिद्धिरिति दूषण ॥ २५ स्वप्रक्रियासाधने ॥ २६ आत्मना ॥ २७ आत्ममनसो ॥ २८ घटते ॥ २९ संयोगे ॥ ३० मनोभयुपगम्य तन् किञ्च ॥ ३१ आत्मनि ॥ ३२ समवर्तिनि ॥ ३३ सुखादौ ॥ ३४ परेण ॥ ३५ मनः कर्तुं ॥ ३६ निखिलात्मनाम् ॥ ३७ एतस्यैव मनस सम्भवे सति ॥ ३८ मानसान्तर ॥ ३९ व्यर्थं भवतीत्युक्ते पर ग्राह ॥ ४० आत्मनः ॥ ४१ कर्तुं ॥ ४२ सुखादौ ॥ ४३ भवति ॥ ४४ जीव ॥ ४५ अस्यात्मन इदं मन इति ॥ ४६ मनसि ॥ ४७ मनो धर्मि प्रतिनिमित्तात्मसम्बन्धि भवतीति साध्यम् ॥ ४८ प्रतिनित्यतात्सं ॥ ४९ मनस ॥ ५० मनस ॥ ५१ मनस ॥ ५२ ता ॥ ५३ मा ॥ ५४ मनस ॥ ५५ मनस ॥ ५६ मनस ॥ ५७ मनस ॥ ५८ नित्यपरमाणुपरिमाण मन इति कथनात् ॥ ५९ आत्मना ॥ ६० आरोपयितुमशक्य ॥ ६१ स्फोटयितुमशक्य ॥ ६२ अतिशये मनसि ॥ ६३ आत्मसु ॥ ६४ ता ॥ ६५ अनिष्टात् ॥ ६६ परेण ॥ ६७ काल ॥ ६८ मनः ॥

चेत्स्वरसादृष्टप्रेरणे व्यापारात्साफल्यं मनस एवासौ प्रेरकः कल्प्यताम् किं परम्परया । तस्य सर्वसाधारणत्वाच्चतो न तन्निग्रहः । चादृष्टस्यापि प्रतिनिधिमः सिद्ध-
स्तस्यात्मनोऽत्यन्तभेदात्समवायस्यापि सर्वत्राविशेषात् । येनात्मना यन्मनः प्रेर्यते तत्तत्सत्ययुक्तमनुपलब्धस्य प्रेरणसाम्भवात् । किञ्चेत्स्वरस्यापि स्वसंविदितज्ञाना-
नन्त्युपगमे संदसद्वर्गः कस्यचिदेकज्ञानालम्बनोऽनेकत्वात्तच्छब्दवदित्यत्र पक्षीकृतकेदनेन व्यभिचारस्तत्तत्ज्ञानान्यसद्वर्गयोरेकत्वाविशेषेयुक्तज्ञानालम्बनत्वा-
भावादेषास्वाप्रभवत्वोपमानवत् । स्वसंविदितत्वाभ्युपगमे चास्यानेनैव प्रमेयत्वहेतोर्व्यभिचार इत्युक्तम् । अस्मादादिज्ञानापेक्षया ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवद्वात्वं
साध्यते इत्यत्राद्युक्तम् । किञ्चाद्यो ज्ञाने सति असति वा द्वितीयज्ञानमुपपद्यते सति चेत् युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिविरोधः । असति चेत्कस्य तद्ग्राहकमसतो ग्रहणे
द्विचन्द्रादिज्ञानवदस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गः । किञ्चास्मादादीनां तज्ज्ञानान्तरं प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा । यदि प्रत्यक्षं स्वतो ज्ञानान्तराद्वा । स्वतश्चेत्यथमस्यार्थज्ञानं स्वतः
प्रत्यक्षमस्तु । ज्ञानान्तरात्प्रत्यक्षत्वे तदपि ज्ञानान्तरं ज्ञानान्तरात्प्रत्यक्षमित्यनवस्था । अप्रत्यक्षं चेत्कथं तेनाद्यज्ञानग्रहणं स्वयमप्रत्यक्षेण ज्ञानान्तरेणात्मान्तरज्ञानेने-
वास्यै ग्रहणविरोधात् । ननु ज्ञानस्य स्वविषये गृहीतजनकत्वं ग्राहकत्वं तच्च ज्ञानान्तरेणागृहीतस्यापीन्द्रियादिवद्युक्तमित्यपि मनोरथमात्रमर्थज्ञानस्यापि ज्ञाना-
न्तरेणागृहीतस्यैवाहकत्वानुषङ्गात् । तथा च ज्ञानज्ञानपरिकल्पनावैयर्थ्यं मीमांसकमतानुषङ्गम् । लिङ्गशब्दसादृश्यानां चागृहीतानां स्वविषये
विज्ञानजनकत्वप्रसङ्गात्तद्विषयविज्ञानोन्वेषणानर्थक्यम् । उभेयथोपलम्भाददोष इत्यभ्युपगमेपि किञ्चिल्लिङ्गादिकमज्ञातमेव चक्षुरादिकं तु ज्ञातमेव स्वविषये प्रमिति-
सुत्यादयेत्त एव । अथ चक्षुरादिकमेवाज्ञातं स्वविषये प्रमितिनिमित्तं न लिङ्गादिकं तदपि ज्ञातमेव नान्यथाऽतो नोभयत्रोभयथाप्रसङ्गः । प्रतीतिविरोधात् ।
नन्वेवं यथार्थज्ञानं ज्ञातमेव ज्ञप्तिनिमित्तं तथा ज्ञानज्ञानमपि ज्ञानेऽस्तु तत्राप्युभयार्थापरिकल्पने प्रतीतिविरोधाविशेषात् । यथैव हि विवादापन्नं चक्षुराद्यज्ञातमेवार्थे

१ विषये ॥ २ परेण ॥ ३ महेश्वरेणादृष्टं प्रेरितं आदृष्टेन मन इति परम्परा तथा ॥ ४ आदृष्टस्य ॥ ५ किञ्च ॥ ६ असेदमदृष्टमिति ॥ ७ आत्मसु गगनादौ ॥ ८ परे ॥ ९ द्रव्यगुणभ्रमसामान्याविशेषस्य
भवायरूप. सद्गर्भ ॥ १० प्राक्प्रत्यक्षसेतुरात्मानाभावस्तोऽप्यद्वर्त ॥ ११ पारिषेध्यादीश्वरस्य ॥ १२ गुणत्वेण विज्ञानेन ॥ १३ मद्रूपेण ॥ १४ ईश्वर ॥ १५ द्रष्ट ॥ १६ ईश्वरज्ञानात्प्रत्यक्षार्थयोरेकज्ञानालम्बनत्वे स्वागवित्तल-
सङ्ग ॥ १७ पक्षानि एतानि फलानि ॥ १८ एवं ॥ १९ हेतु ॥ २० व्यभिचारपरिहारार्थ ॥ २१ परे ॥ २२ ईश्वरस्य ॥ २३ गुणत्वेण महेश्वरज्ञानेन ॥ २४ स्वमावालयत्वादिति ॥ २५ स्वमावालयत्वादित्यादि ॥
२६ अस्मादादे ॥ २७ ज्ञानान्तरम् ॥ २८ भवन्मते ॥ २९ ज्ञानस्य ॥ ३० अर्थज्ञानं भ्रान्तमसङ्ग्रहात् ॥ ३१ द्वितीयम् ॥ ३२ द्वितीयम् ॥ ३३ सन्तानान्तर ॥ ३४ ज्ञानस्य ॥ ३५ द्वितीय ॥ ३६ अर्थज्ञाने ॥ ३७ परीक्ष्यते ॥ ३८ कथ्यते ॥ ३९ तृतीयज्ञानेन ॥ ४० द्वितीयज्ञानस्य ॥ ४१ आदृष्टादि ॥ ४२ ईप् ॥ ४३ मीमांसकमते अगृहीतस्यैव (परीक्ष्यते) ज्ञानस्यार्थग्राहकत्वात् ॥ ४४ गामभ्याजयेत्यादि ॥ ४५ सङ्गासङ्गिसमन्वयप्रतिपत्तेः कारणं सादृश्य ॥
४६ किञ्च ॥ ४७ अनुमेये ॥ ४८ गामभ्याजयेत्यादिवाक्यार्थे ॥ ४९ लिङ्गादिधातो विषयश्च ॥ ५० इन्द्रियाज्ज्ञातस्य लिङ्गादेर्ज्ञातस्य ॥ ५१ न लङ्गात् ज्ञापकं नाम ॥ ५२ गृहीतस्यगृहीतस्य च गृहीतिनिरूपणेन कारणं सादृश्य ॥
ज्ञानतद्ग्राहकज्ञानवच्च ॥ ५४ परेण ॥ ५५ परकीय ॥ ५६ अस्मादादिकं लिङ्गानु ज्ञातमेव ॥ ५७ परकीय ॥ ५८ परस्य ॥ ५९ चक्षुरादौ लिङ्गादौ च ॥ ६० यत्रात्मम त्रातत्वाज्ञातत्वप्रकारेण ॥ ६१ इति चेत् ॥ ६२ उभयार्थोभयत्र
विकल्पे प्रतीतिविरोधप्रकारेण ॥ ६३ ज्ञात ॥ ६४ ज्ञप्तिनिमित्तम् ६५ ज्ञाने ॥ ६६ एक ज्ञातमपर चाज्ञातं स्वविषये प्रमितिजनकम् ॥ ६७ परस्य ॥ ६८ परकीयम् ॥ ६९ अत्यलक्षणाविशेषाभावात् ॥

ज्ञप्तिनिमित्तं तत्त्वादस्मच्छ्रुयादिवत् । लिङ्गादिकं तु ज्ञातमेव क्वचिज्ज्ञप्तिनिमित्तं तत्त्वाद्भयवादप्रसिद्धश्रुमादिवद्विलुप्तमानप्रतोल्यान्त्रोभयथा कल्पने विरोधः । तथा ज्ञानज्ञानं ज्ञातमेव स्वविषये ज्ञप्तिनिमित्तं ज्ञानत्वादर्थज्ञानवदित्यत्रापि सर्वथा विशेषाभावात् । यदि चाप्रत्यक्षेणार्थनेनाथज्ञानप्रत्यक्षता तर्हीश्वरज्ञानेनात्मनोऽप्रत्यक्षेणाशेषविषयेण प्राणिमात्रस्याशेषार्थसाक्षात्करणं भवेत् । तथा चेत्श्वरेतरविभागाभावः । स्वज्ञानपट्टीतमाल्मनोऽप्यक्षमित्यसङ्गतं स्वसंविदितत्वाभावे स्वज्ञानत्वासिद्धेः । स्वस्मिन्स्ममेतं स्वज्ञानमित्यपि वार्त्तं समवायिनीधत्तदविशेषाच्च । स्वकार्यमित्यवयवस्य क्व समवायिनिषधे तद्दोषयतोयादस्याव्यसिद्धेः । जनकत्वमात्रेण तत्रैव दिक्कालादौ तदप्रसङ्गः । नित्यज्ञानं चेत्श्वरस्यापि न स्वातन्त्र्यः स्वतो ज्ञानं प्रत्यक्षमन्यथोक्तदोषानुषङ्गः । ननु ज्ञानान्तरप्रत्यक्षत्वेपि नानवस्था अर्थज्ञानस्य द्वितीयेनास्यापि तृतीयेन ग्रहणादर्थसिद्धेरपरज्ञानकल्पनया प्रयोजनाभावात् । अर्थज्ञप्तिज्ञासायां ह्यर्थे ज्ञानं ज्ञानज्ञप्तिज्ञासायां तु ज्ञाने प्रतीतेरविवर्धनादित्यस्य समीक्षितमिधानं तृतीयज्ञानस्याग्रहणे तेन प्रोक्तनज्ञानग्रहणविरोधात् । इतरथा सर्वत्र द्वितीयादिज्ञानकल्पनानर्थक्यं तत्र चोक्तो दोषः । किञ्चाथज्ञप्तिज्ञासायां सत्यामिहयुक्तमिति तदज्ञानादेव प्रतीतिज्ञानान्तराद्वा । प्रथमपक्षे जैनमतसिद्धिस्तथा प्रतिपद्यमानं हि ज्ञानं स्वपरपरिच्छेदकं स्यात् । द्वितीयपक्षेयथज्ञानमज्ञातमेव मयार्थस्य परिच्छेदकमिति ज्ञानान्तरं प्रतिपद्यते चेत्तदेव स्वार्थपरिच्छेदकं सिद्धं तथाद्यमपि स्यात् । न प्रतिपद्यते चेत्तथं तथाप्रतिपत्तिः । किञ्चाथज्ञानमर्थमात्मानं च प्रतिपद्याज्ञातमेव मया ज्ञानमर्थं जानातीति ज्ञानान्तरं प्रतीयादग्रप्रतिपद्य वा । प्रथमपक्षे त्रिविषयं ज्ञानान्तरं प्रसज्येत । द्वितीयपक्षे त्वत्तिप्रसङ्गो मयाऽज्ञातमेवाहं सुखादीनि करोतीत्यपि तज्जानीयादविशेषात् । नापि शक्तिधयादीश्वरादिप्रयान्तरसञ्चारादहंशब्दाऽनवस्थाभावः । न हि शक्तिक्रियाच्चतुर्थादिज्ञानस्यानुत्पत्तेरनवस्थानाभावः । तदनुत्पत्तौ प्रोक्तनज्ञानासिद्धिदोषस्य तदवस्थत्वात् । तदर्थे च कुतो रूपादिज्ञानं सौधनादिज्ञानं वा यतो व्यवहारः प्रवर्तते । न च चतुर्थादिज्ञानजननशक्तेरेव क्षयो नन्तरस्याः युगपदेनैककल्पन्यभावात् । भावे वा तथैव ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः । नित्यस्यारोपेक्षाव्यसम्भाव्या क्रमेण शक्तिसम्भावये

१ परस्य ॥ २ स्वविषये ॥ ३ ज्ञान ॥ ४ प्रतीतिविरोध ॥ ५ किञ्च ॥ ६ द्वितीयज्ञानेन ॥ ७ स्यात् ॥ ८ असदादे ॥ ९ अमदादि ॥ १० अर्थज्ञान ॥ ११ असदादे ॥ १२ न यत् ॥ १३ असदादिना ॥ १४ द्वितीयज्ञानस्य ॥ १५ आत्मनि ॥ १६ सर्वव्याप्तस्य ॥ १७ आत्मन ॥ १८ स्वज्ञानम् ॥ १९ आत्मनि ॥ २० सति ॥ २१ विवर्धितात्मनि ॥ २२ स्वज्ञानस्य ॥ २३ जनन ॥ २४ निमित्तप्राण ॥ २५ स्वकीयत्वे ॥ २६ ज्ञानस्य स्वकीयत्वं ॥ २७ तज्जनकत्वाविशेषात् ॥ २८ किञ्च ॥ २९ ज्ञातत्वात् ॥ ३० कार्यं स्यादित्यत्र ॥ ३१ ज्ञानत्वात् ॥ ३२ अतस्तथा ॥ ३३ चतुर्थ ॥ ३४ ज्ञात ॥ ३५ नन जात ॥ ३६ निज्ञासापूर्वकत्वात् ॥ ३७ चतुर्थेन ॥ ३८ द्वितीये ॥ ३९ अर्थज्ञाने ॥ ४० आत्मनि ॥ ४१ प्रथमज्ञानात् ॥ ४२ अक्षेयस्य प्राणिमात्रस्याक्षेयत्वलक्षण ॥ ४३ अर्थज्ञान ॥ ४४ मित्यादि ॥ ४५ प्रथम ॥ ४६ कर्त्तुं ॥ ४७ जानाति ॥ ४८ ज्ञानान्तरम् ॥ ४९ अर्थज्ञान ॥ ५० ज्ञानत्वाद्वितीयज्ञानत्वात् ॥ ५१ कर्त्तुं ॥ ५२ ज्ञानकल्पन ॥ ५३ त्रितयमपि द्वितीयज्ञानस्य त्रैभूतम् ॥ ५४ ज्ञानात् ॥ ५५ कर्त्तुं ॥ ५६ वस ॥ ५७ अपसिद्धान्तप्रसङ्ग ॥ ५९ कर्त्तुं ॥ ६० त्रितयाविषयीकरणस्य ॥ ६१ किञ्च ॥ ६२ प्रतिपत्तु ॥ ६३ पञ्चषष्टादि ॥ ६४ प्रथमद्वितीयतृतीय ॥ ६५ पूर्वनिमित्त ॥ ६६ शक्ति ॥ ६७ दृष्टान्तादि ॥ ६८ कुत ॥ ६९ रूपादिज्ञाननतितात्रा शक्त ॥ ७० अपसिद्धान्त ॥ ७१ आत्मन ॥ ७२ ज्ञानोत्पत्ता ॥ ७३ शक्ति ॥

कुतोऽसौ । न तावदात्मनोऽकाशसम्भवात् । शतयन्तरकल्पने चानवस्था । ईश्वरस्तानि वारयतीत्यपि बालविलसितं कृतकृत्यस्य तन्निवारणे प्रयोजनाभावात् । परोपकारः प्रयोजनमित्यसद्भिन्नग्रहणाभावस्य तदवस्थानुसङ्गादप्रतीतिनिषिद्धाच्चास्य न च विषयान्तरसञ्चारो हि धर्मज्ञानविषयान्तरसाधनादिविषये ज्ञानोपपत्तिः । न च तैज्ज्ज्ञानसन्निधानोऽवश्यं साधनादिना सन्निहितेन भवितव्यमसिद्धादिरभावापत्तेः । सन्निहितेति वा जिघृक्षितं धर्मिण्यगृहीते कथं विषयान्तरे ग्रहणाकांक्षा । कथं वा तैज्ज्ज्ञानमेकार्थसमेवतवेन सन्निहितं विहाय तद्विपरीते दृष्टान्तादौ ज्ञानं ज्ञायेत । अदृष्टात्तन्निवृत्तौ स्वसंविदितज्ञानोत्पत्तिरेवातोऽनु किं मिथ्याभिनिवेशेन । तन्न प्रत्यक्षाद्विमिसिद्धिः । नान्यनुमानात्तत्सद्भाववेदकस्य तस्यैवासिद्धेः । सिद्धौ वा तैत्रार्थ्याश्रयासिद्धान्तिदोषोपनिर्घातः स्यात् । पुनरत्रान्यनुमानान्तरात्तत्सिद्धावबन्धवस्था । इत्युक्तदोषपरिजिहीर्षया प्रदीपवत्स्वरूपप्रकाशनशक्तिद्वयामेकं ज्ञानमभ्युपगन्तव्यम् । तदपहञ्चेन्नैतुव्यवस्थाभावप्रसङ्गात् । ननु स्वप्नप्रकाशो नाम यदि बोधरूपत्वं तदा साध्यविकलो दृष्टान्तः प्रदीपे बोधरूपत्वस्यासम्भवात् । अथ भासुरूपसम्बन्धित्वं तस्य ज्ञानोऽत्यन्तासम्भवात् । ननु स्वप्नप्रकाशो नाम यदि प्रत्यक्षबाधस्तदव्यसमीचीनम् । तत्प्रकाशो हि स्वरूपोद्योतनरूपोऽभ्युपगम्यते । स च कैचिद्विधेरूपतया द्वाविंशु भासुरूपतया वा न विरोधमग्राहते । ननु येनैतन्ना ज्ञानमात्मानं प्रकाशयति येन चार्थं तौ चेत्ततोऽभिज्ञौ तर्हि तौवेव न ज्ञानं तस्य तत्रानुपवेशात्तत्स्वरूपवत् । ज्ञानमेव वा तयोस्तत्रानुपवेशात् तथा च कथं तस्य स्वरूपप्रकाशनशक्तिद्वयामकत्वम् । भिन्नौ केत्स्वसंविदितौ स्वाश्रयज्ञानविदितौ वा । प्रथमपक्षे स्वसंविदितज्ञानं त्रयप्रसङ्गस्तत्रापि प्रत्येकं स्वरूपप्रकाशस्वभावद्वयामकत्वे सं एव पर्यनुयोगोऽनवस्था च । द्वितीयपक्षेऽपि स्वरूपप्रकाशहेतुभूतयोस्तथोपदि ज्ञानं तैत्रार्थाविधेन स्वभावनद्वयेन प्रकाशकं तर्ह्यनवस्था । तदप्रकाशकत्वे प्रमाणत्वायोग्यतयोवा तत्स्वभावत्वविरोध इत्येकान्तवादिनामुपलभ्यो नामांके ज्ञानान्तरत्वस्त्वभावतद्वतोऽर्थोदोषो

१ शक्तिर्भवेत् ॥ २ असमर्थत् ॥ ३ ता ॥ ४ शक्तादात्मनश्चेन्न ॥ ५ आत्मपता शक्त्य शक्तिमत एवात्मन उत्यद्यत्ने इत्यनेन प्रकारेण ॥ ६ आद्यज्ञानज्ञानभावस्य ॥ ७ पूर्वनिर्णित ॥ ८ घटादि ज्ञानानभिज्ञादा ॥ ९ धर्मिज्ञानज्ञानस्य ॥ १० तृतीयज्ञानात् ॥ ११ ता ॥ १२ बसः ॥ १३ आद्यज्ञानस्य ॥ १४ तृतीयज्ञानात् ॥ १५ तृतीयज्ञानस्य ॥ १६ द्वितीय ॥ १७ तृतीयज्ञानस्यैकात्मसमवेतत्वेन ॥ १८ दृष्टान्तादि ॥ १९ अन्यथा ॥ २० आश्रय ॥ २१ दृष्टान्त ॥ २२ साधनार्थ ॥ २३ अर्थज्ञाने ॥ २४ तृतीयेन द्वितीयस्याग्रहणे द्वितीयेन प्रथमस्याग्रहणे ॥ २५ प्रतिपत्तु ॥ २६ किञ्च ॥ २७ धर्मिज्ञानतृतीयज्ञान ॥ २८ एकात्मनि ॥ २९ तृतीयचतुर्थी ॥ ३० ज्ञानान्तरेणैव वेद्य ज्ञानमिति ॥ ३१ द्वितीयविकल्प ॥ ३२ आद्यकृत्य ॥ ३३ धर्मिज्ञान ॥ ३४ ता ॥ ३५ हेतोरसिद्धि ॥ ३६ द्वितीयेऽनुमाने ॥ ३७ प्रकटन ॥ ३८ जने ॥ ३९ प्रपेण ॥ ३९ घटाद्विज्ञान ॥ ४० ज्ञान स्वरप्रकाशकार्थप्रकाशशलाघदीपवत् ॥ ४१ प्रदीपे बोधरूपत्वे ज्ञाने भागुरूपसम्बन्धिवत् विद्यते चेत् ॥ ४२ ज्ञाने भागुरूपसम्बन्धिवत् विद्यते चेत् ॥ ४३ प्रकटन ॥ ४४ जने ॥ ४६ स्वभावने ॥ ४७ भवतः ॥ ४८ ता ॥ ४९ ज्ञानात् ॥ ५० द्वौ स्वभावौ ज्ञान च ॥ ५१ प्रत्येक स्वरप्रकाशनस्वभावो भिन्नावभिज्ञो वा ॥ अभिवपक्षे प्रागुक्तमेव दृष्ट्य भिन्नपक्ष स्वरसंविदिता मायप्रज्ञान-विदिता वैद्यादि ॥ ५२ भावयो ॥ ५३ भिन्नेन ॥ ५४ स्वभावद्वयप्रकाशनात् ॥ ५५ ज्ञानस्य ॥ ५६ ज्ञानस्य ॥ ५७ ज्ञान ॥ ५८ भा ॥ ५९ परंपरा भवताम् ॥ ६० जेनानाम् ॥ ६१ प्रकारान्तरत्वात् ॥ ६२ कर्तृवत् ॥ ६३ असमर्थत्वस्य ॥

प्रत्यनेकान्तात् । ज्ञानात्मना हि स्वभावतद्वतोरभेदः । स्वपरप्रकाशस्वभावात्मना च भेद इति ज्ञानमेवाभेदोऽतो मिश्रस्य ज्ञानात्मनोऽप्रतीतेः । स्वपरप्रकाशस्वभावे च भेदस्तद्वैतिरिक्तयोस्तरप्रतीयमानत्वादित्युक्तदोषानवकाशः । कल्पितयोस्तु भेदाभेदैकान्तयोस्तद्दूषणप्रवृत्तौ सर्वत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गात् न कस्यचिदिष्टतत्त्वव्यवस्था स्यात् । स्वपरप्रकाशस्वभावौ च प्रमाणस्य तत्प्रकाशनसामर्थ्यमेव । तद्वृत्तया चास्य प्रोक्षता तत्प्रकाशनलक्षणकार्यानुमेयत्वाच्चयोः । सकलभावानां सामर्थ्यस्य कार्यानुमेयतया निखिलवादिभिरन्युपगमात् । अवर्णदृशा चान्तर्बहिर्वायो नैकान्ततः प्रत्यक्ष इत्यत्राखिलादिनामविप्रतिपत्तिरेवेत्युक्तदोषानवकाशतया प्रमाणस्य प्रत्यक्षताप्रसिद्धेर्लं विवादेन । अनुमेवार्थ्य समर्थयमानः कोवेत्यादिना प्रकरणार्थमुपसंहरति ॥

को वा लो (लौ) किंकः परीक्षको वा तत्प्रतिभासिनमर्थमध्यक्षमिच्छन्तदेव प्रमाणमेव तथा प्रत्यक्षप्रकारेण नेच्छेत् । अपि तु प्रतीतिं प्रमाणयक्षिच्छेदेव । अत्रैवार्थे परीक्षकेतरजनप्रसिद्धत्वात् प्रदीपं दृष्टान्तं करोति । यथैव हि प्रदीपस्य स्वप्रकाशतां प्रत्यक्षतां वा विना तत्प्रतिभासिनोर्थस्य प्रकाशकता प्रत्यक्षता वा नोपपद्यते । तर्था प्रमाणस्यापि प्रत्यक्षतामन्तरेण तत्प्रतिभासिनोर्थस्य प्रत्यक्षता न स्यादित्युक्तं प्राक् प्रबन्धेनेत्युपरम्यते । तदेवं संकलमाणव्यक्तिव्यापि साकल्येनाप्रमाणव्यक्तियुक्तं नैतद्वृत्तलक्षणप्रमाणस्य प्रामाण्यं स्वतः परतो वा स्यादित्याशङ्क्य प्रतिविधेचे ॥

नैतद्वृत्तलक्षणप्रमाणस्य प्रामाण्यं स्वतः परतो वा स्यादित्याशङ्क्य प्रतिविधेचे ॥

तत्रामाण्यं स्वतः परतश्च ॥ तस्य स्वापूर्वार्थेयादिलक्षणलक्षितप्रमाणस्य प्रामाण्यमुत्तौ परत एव । ज्ञप्तौ स्वकार्ये च स्वतः परतश्च अभ्यासानभ्यासापेक्षया । यं तु सकलप्रमाणानां स्वतः प्रामाण्यं मन्यन्ते तेऽत्र प्रष्टव्याः किमुत्तौ ज्ञप्तौ स्वकार्ये वा स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यं प्रार्थ्यते प्रकारान्तरासम्भवात् । यद्युत्तौ तत्रापि स्वतः प्रामाण्यमुत्पद्यते इति कोर्थः । किं कारणमन्तरेणोत्पद्यते स्वसामग्रीतो वा विज्ञानमात्रसामग्रीतो वा गत्यन्तराभावात् । प्रथमपक्षे देशकालनियमेन प्रतिनि-

- १ अनिमतात् ॥ २ स्वल्पेण ॥ ३ ईषेक ॥ ४ वा द्वि ॥ ५ ज्ञानस्य ॥ ६ ता ॥ ७ ता ॥ ८ इति ॥ ९ ज्ञानरूपस्वभावरूपभेदया ॥ १० स्वभावतद्वतो ॥ ११ स्वपरप्रकाशनस्यभावयेदाभेदपक्षयो ॥ १२ भवत्यपे मया यौगेन ॥ १३ सुखात्मनोरभेदो ब्रह्माद्वैतवादिना कल्पितस्तत्राभेदे त्वया दूषणमुद्राज्यते भेदप्रतिभासो न स्यादेकात्मनि सौगतेन भेद कल्पितस्तत्र भेदे त्वया दूषणमुद्राज्यते अनुसन्धान न स्यादिति । तथापि भेदाभेदप्रददूषण स्यात् । कथं त्वया दूषणयोर्भेदोऽन्युपगत आत्मन्यभेदस्तत्तत्पक्षेपि परेणोद्राज्यमान दूषण प्रत्यज्यते ॥ १४ वस्तुनि ॥ १५ कारको न ज्ञापको नायस्य ॥ १६ ज्ञानस्य ॥ १७ स्वपरप्रकाशनपक्षो ॥ १८ किञ्चिज्ज्ञानम् ॥ १९ व्यक्तपेक्षया प्रत्यक्ष शक्त्यपेक्षया प्रोक्ष ॥ २० ज्ञान स्वप्रकाशकमर्थप्रकाशकत्वात् ॥ २१ स्वपरप्रकाशकसमर्थप्रकाशकत्वात् ॥ २२ मीमांसकेन ज्ञानपरप्रकाशतात्मानो यत्नेन स्वात्मनि क्रियाऽप्यवस्थश्च ॥ २३ स्वसिद्धिर् ॥ २४ ज्ञान ॥ २५ अर्थसाविपक्ष ॥ २६ प्रदीपवत् ॥ २७ प्रदीपप्रकारेण ॥ २८ दूषणम् ॥ २९ अस्माभिर्ज्ञेने ॥ ३० प्रत्यक्षपरोक्ष ॥ ३१ अत्याप्त्यादिपरिहार ॥ ३२ सतिक्वोदि ॥ ३३ अतिव्याप्तिपरिहार ॥ ३४ असम्भवापरिहार ॥ ३५ स्वापूर्वत्वादि ॥ ३६ अविस्मदिति ॥ ३७ जैन ॥ ३८ अर्थव्याप्तिचार्तिरम् ॥ ३९ प्रवृत्त्यर्थेति निवृत्तिरूपेण ॥ ४० भट्टा ॥ ४१ समर्थ्यते ॥ ४२ आलवानक आत्मीयवानस्य ॥ ४३ आत्म वाचकपक्षे ॥ ४४ काल्पितवाचकपक्षे ॥ ४५ आत्मीयपक्षे ॥

यतः प्रमाणाधारतया प्रामाण्यप्रवृत्तिविरोधः स्वतो जायमानस्यैवंरूपत्वादित्येता तदयोगात् । द्वितीयपक्षे तु सिद्धसाध्यता स्वसामग्रीतः सकलभावानामुत्पत्त्यभ्युपगमात् । तृतीयपक्षोऽप्यविचारितरमणीयः विशिष्टकार्यस्याविशिष्टकारणप्रभवत्वयोगात् । तथा हि । प्रामाण्यं विशिष्टकारणप्रभवं विशिष्टकार्यत्वादप्रामाण्यवत् । यथैव ह्यप्रामाण्यलक्षणं विशिष्टं कार्यं काचकामलादिदोषलक्षणविशेषणविशिष्टेभ्यश्चक्षुरादिभ्यो जायते तथा प्रामाण्यमपि गुणविशेषणविशिष्टेभ्यो विशेषाभावात् । ज्ञातव्यव्यनन्यासदशायां न प्रामाण्यं स्वतोऽवतिष्ठते सन्देहविपर्ययाकान्तत्वाच्चदेव । अभ्यासदशायां तूभयमपि स्वतः । नापि प्रवृत्तिलक्षणे स्वकार्ये तत्स्वतोऽवतिष्ठते स्वग्रहणसापेक्षत्वादप्रामाण्यदेव । तद्धि ज्ञातं सन्निवृत्तिलक्षणस्वकार्यकारि नान्यथा ॥ ननु गुणविशेषणविशिष्टेभ्यं इत्युक्तं तेषां प्रमाणतोऽनुपलम्भेनासत्त्वात् । न खलु प्रत्यक्षं तान्मत्येतुसमर्थमतीन्द्रियेन्द्रियाप्रतिपत्तौ तदुक्तानां प्रतीतिविरोधात् । नान्यनुमानं तस्य प्रतिबन्धवलेनोत्पत्त्यभ्युपगमात् । प्रतिबन्धश्चेन्द्रियगुणः सह लिङ्गस्य प्रत्यक्षेण गृह्येतानुमानेन वा । न तावत्प्रत्यक्षेण गुणाग्रहणे तत्सम्बन्धग्रहणविरोधात् । नान्यनुमानेनास्यापि गृहीतसम्बन्धलिङ्गप्रभवत्वात् । तत्राद्यनुमानान्तरेण सम्बन्धग्रहणेऽनवस्था । प्रथमानुमानेनान्योन्याश्रयः । अप्रतिपन्नसम्बन्धप्रभवं चानुमानं न प्रमाणमतिप्रसङ्गात् । किञ्च स्वभावहेतोः कार्योदनुपलब्धेर्वा तत्प्रभवेत् । न तावत्स्वभावोत्पत्त्यस्य प्रत्यक्षगृहीतार्थे व्यवहारमात्रप्रवर्तनफलत्वाद्दुःसादौ शिक्षापात्वादिवत् । न चात्यक्षाऽश्रितगुणलिङ्गसम्बन्धः प्रत्यक्षतः प्रतिपन्नः । कार्यहेतोर्ज्ञे सिद्धे कार्यकारणभावे कारणप्रतिपत्तिहेतुत्वं तत्सिद्धिश्चाध्यक्षानुपलम्भप्रमाणसम्पाद्या । न चेन्द्रियगुणाश्रितसम्बन्धग्राहकत्वेनाध्यक्षप्रवृत्तिः । येन तत्कार्यत्वेन कस्यचिद्विज्ञेयस्याध्यक्षतः प्रतिपत्तिः स्यात् । अनुपलब्धेस्त्वेव विषये प्रवृत्तिरेव न सम्भवत्यभावमात्रसाधकत्वेनास्याः व्यापारोपगमात् । न चात्र लिङ्गमस्ति । यथार्थोपलब्धिरेतसीत्यप्यसङ्गतं यतो यथार्थत्वायर्थत्वे विहाय यदि कार्यस्योपलब्ध्यात्यस्य स्वरूपं निश्चितं भवेत्तदा यथार्थत्वलक्षणः कार्यविशेषः

१ घटादि ॥ २ तदविरोधे ॥ ३ कारणमन्तरेण प्रवृत्तेरयोगात् ॥ ४ प्रामाण्यस्य ॥ ५ ज्ञानेन व्यभिचार ॥ ६ प्रामाण्यं न विज्ञानसामग्रीजन्य विज्ञानान्यात्वे सति कार्यत्वात् प्रामाण्यविज्ञाने भिन्नसामग्रीजन्ये भिन्नकार्यत्वात् घटादिवत् ॥ ७ विशिष्टकार्यस्य ॥ ८ सत्यमसत्यमिति ॥ ९ प्रामाण्यमप्रामाण्यम् ॥ १० अभ्यासदशाया विषय प्रति गमनम् ॥ ११ सत्यत्वं ॥ १२ स्वस्य ज्ञानेन ॥ १३ प्रामाण्यस्य ॥ १४ अर्थव्यभिचारित्वेन ॥ १५ असत्यमिदमिति ॥ १६ विषय प्रत्यक्षमनम् ॥ १७ यज्ञातम् ॥ १८ अभ्यासदशायां स्वतः ॥ १९ मीमांसक ॥ २० चक्षुरादिभ्यः ॥ २१ अपरिज्ञाने ॥ २२ प्रामाण्यं विज्ञानकारणतिरिक्तकारणप्रभव विज्ञानान्यात्वे सति कार्यत्वादप्रामाण्यवत् ॥ २३ अविवाभाव ॥ २४ प्रामाण्यस्य ॥ २५ लिङ्गस्य ॥ २६ प्रामाण्यं गुणनियत तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् ॥ २७ द्वितीयानुमाने ॥ २८ तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं गुणसद्रावविनाभावित्वसि (गुणे) न्त्येतोऽप्यवमानत्वात् ॥ २९ अगृहीतं ॥ ३० अनुमानाभासम् ॥ ३१ तत्पुत्रत्वादौ रूपस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् ॥ ३२ वृक्षेय शिक्षापात्वात् ॥ ३३ हेतोः ॥ ३४ प्रतीय शिक्षापात्वात् ॥ ३५ ता ॥ ३६ प्रामाण्य (कार्यं) साध्येन (गुणेन) सम्बन्धि अनुमानकार्यत्वाच्चमवत् ॥ ३७ हेतु कार्यम् ॥ ३८ सम्बन्ध कारणम् ॥ ३९ अन्वयव्यतिरेकान्याम् ॥ ४० असत्यवत्त्वात् ॥ ४१ कार्यकारणभाव ॥ ४२ ता ॥ ४३ प्रामाण्य ॥ ४४ सम्बन्ध ॥ ४५ ता ॥ ४६ किञ्च ॥ ४७ नयनगुणे साध्ये ॥ ४८ नयने गुणा सन्ति यथाप्योपलब्धे ॥ ४९ विशेषण्ये ॥ ५० कार्यमात्रस्य ॥ ५१ उपलम्भसामान्यस्य ॥ ५२ सत्य ॥ ५३ कर्ता ॥

पूर्वसात्कारणकलापादनिष्पद्यमानो गुणारूपं स्वोत्पत्तौ कारणान्तरं परिकल्पयत् । यदा तु यथार्थवैपल्यविधेः स्वयोत्यद्वैतकारणकलापानुमापिका तदा कथं तद्वै-
तिरिक्तगुणसद्भावः । अथार्थत्वं तूपलब्धेर्विशेषः पूर्वसात्कारणसमूहादनुत्पद्यमानः स्वोत्पत्तौ सामर्थ्यन्तरं परिकल्पयतीति परतोऽप्रामाण्यं तस्योत्पत्तौ दोषपेक्षयात् ।
न चेन्द्रिये नैर्मल्यादिरेव गुणो नैर्मल्यं हि तत्स्वरूपं न तु स्वरूपाधिको गुणः । तैसा व्यपदेशस्तु दोषभावनिबन्धनः । तथा हि । कामलादिदोषासत्त्वाक्षिभल-
मिन्द्रियं तत्तत्त्वे सदोषम् । मनसोपि निद्राद्यभावः स्वरूपं तत्सद्भावस्तु दोषः । विषयस्यापि निश्चलत्वादिस्वरूपं चलत्वादिवस्तु दोषः । प्रमादुरपि क्षुद्राद्यभावः
स्वरूपं तत्सद्भावस्तु दोषः । न चैतद्वैक्यं विज्ञानजनकानां स्वरूपमयथार्थोपलब्ध्या समधिगतम् । यथार्थत्वं तु पूर्वसात्कारणकलापादनुत्पद्यमानं गुणारूपं साम-
र्थ्यन्तरं परिकल्पयतीति । यतोऽत्र लोकः प्रमाणम् । न चात्र मिथ्याज्ञानात्कारणस्वरूपमात्रमेवानुमिनोति किन्तु संम्यग्ज्ञानात् । किञ्चार्थतथाभावप्रकारेणरूपं
प्रामाण्यं तस्य चक्षुरादिसामग्रीतोविज्ञानोत्पत्तावयुत्पत्त्युपगमे विज्ञानस्य स्वरूपं वैकल्यम् । न च तद्रूपव्यतिरेकेण तस्य स्वरूपं परेश्यामो येन ग्रामाण्यं तदुत्प-
त्तावयुत्पन्नमुत्तरकालं तत्रैवोत्पत्तिमदभ्युपगम्यते । भित्तोविव चित्रम् । विज्ञानोत्पत्तावयुत्पत्तौ व्यतिरिक्तसामग्रीतश्चात्यर्थ्युपगमे विरुद्धधर्माध्यासात्कारण-
भेदाच्च तैथोभेदः स्यात् । किञ्चार्थतथात्वपरिच्छेदरूपा शक्तिः प्रामाण्यम् । शक्त्यश्चभावानां सत एवोत्पद्यते नोत्पादककारणाधीनाः । तदुक्तम् ॥ “स्वतः सर्व-
प्रमाणानां ग्रामाण्यमिति नैम्यताम् । न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुर्मन्येन परियते ॥” न चैतत्सत्कार्यदर्शनेनसमाश्रयणादभिधीयते किन्तु यः कार्यगतो धर्मः कारणे
समस्ति स कार्यवत्त एवोदयमासादयति । यथा मृत्पिण्डे विद्यमानारूपादयो घटपि मृत्पिण्डादुपजायमाने मृत्पिण्डरूपादिद्वारेणोपजायन्ते । ये तु कार्यधर्माः
कारणेभ्यविद्यमाना न ते ततः कार्यवत् जायन्ते किन्तु स्वत एव । यथा तस्यैवोदकाहरणशक्तिः । एवं विज्ञानेन्यर्थतथात्वपरिच्छेदशक्तश्चक्षुरादिविद्यमाना
तेभ्यो नोदयमासादयति । किन्तु स्वत एवाविर्भवति ॥ उक्तं च ॥ “आत्मलामे हि भावानां कारणपेक्षिता भवेत् । लब्धात्मनां स्वकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु ॥”
यथा ॥ मृत्पिण्डदण्डचक्रादियदो जन्मन्यपेक्षते । उदकाहरणे त्वस्य तदपेक्षा न विद्यते ॥ चक्षुरादिविज्ञानकारणादुपजायमानत्वात्तस्य परतोऽभिधाने तु सिद्ध-

१ शुद्ध चक्षुः ॥ २ अन्यत् ॥ ३ इन्द्रिय ॥ ४ इन्द्रिय ॥ ५ इन्द्रिय ॥ ६ का ॥ ७ निर्मल चक्षुरिति ॥ ८ इन्द्रियस्वरूपम् ॥ ९ पटादिपदार्थस्य ॥ १० आत्मत्वादिति ॥ ११ वक्ष्यमाणम् ॥ १२ जने ॥ १३ चक्षुरादिना ॥
१४ लिङ्गेन ॥ १५ अथार्थोपलब्धजनकविन्द्रियात् ॥ १६ विज्ञानसामर्थ्ययुगाने ॥ १७ चक्षुरादि ॥ १८ प्रामाण्यं विज्ञानकारणं (चक्षुरादि) प्रथमं विज्ञानस्वभावत्वात् विज्ञानस्वरूपत्वात् ॥ १९ प्रमाणस्य कार्यार्थतथाभावं-
प्रकाशनरूपं प्रामाण्यम् ॥ २० प्रामाण्यस्य ॥ २१ जने ॥ २२ वयं भीमात्मका ॥ २३ विज्ञानस्य ॥ २४ विज्ञाने ॥ २५ भित्तिपिण्डावै चित्रं नोत्पद्यते विनष्टे तु भवतीति ॥ २६ प्रामाण्यस्य ॥ २७ प्रामाण्यस्य ॥ २८ विज्ञा-
नस्य कारणमिन्द्रियं प्रामाण्यस्य गुण इति ॥ २९ उत्पत्त्युत्पत्तिलक्षणं ॥ ३० इन्द्रियगुणौ ॥ ३१ प्रमाणप्रामाण्ययो ॥ ३२ प्रमाणप्रामाण्ये भिन्ने ॥ ३३ इति परस्यानिष्ठापति परेणभेदाभ्युपगमात् ॥ ३४ प्रमाणस्य भावं
शक्तिः ॥ ३५ विज्ञानकारणातिरिक्तकारणाधीनो गुणः ॥ ३६ भवति ॥ ३७ निश्चीयताम् ॥ ३८ विज्ञानकारणातिरिक्तकारणाधीनेन गुणेन ॥ ३९ अपरिच्छेद्यम् ॥ ४० सादृश्यमत ॥ ४१ कारण-
धर्मवैद्य ॥ ४४ घटलक्षणकार्यस्य ॥ ४५ कार्याणां ॥ ४६ प्रामाण्यस्य ॥

साध्यता । अनुमानादिबुद्धिस्तु गृहीताविनाभावोदिलिङ्गोदरुपजायमाना प्रमाणभूतबोपजायतेऽतोऽत्रापि तेषां न व्यापारः । तन्नोत्पत्तौ तदन्यविषयम् । नापि तन्नो
तच्छि तत्र किं कारणगुणानपेक्षते संवादप्रत्ययं वा । प्रथमपक्षोऽयुक्तो गुणानां प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयत्वेन प्रागेवावस्यप्रतिपादनात् । संवादज्ञानापेक्षायुक्ता । तत्तदु
समानजातीयं भिन्नजातीयं वा प्रथमपक्षे किमेकसन्तानप्रभवं भिन्नसन्तानप्रभवं वा । न तावद्विषयसन्तानप्रभवं देवदत्तधत्तज्ञाने यज्ञदत्तधत्तज्ञानस्यापि संवाददत्त
प्रसङ्गात् । एकसन्तानप्रभवमप्यभिन्नविषयं भिन्नविषयं वा । प्रथमविकल्पे संवादसंवादकभावाभावोऽविशेषात् । अभिन्नविषयत्वे हि यथोत्तरं पूर्वस्य संवादो
तथेदमप्यस्य किञ्च स्यात् । कथं चार्थस्य प्रमाणात्त्वनिश्चयः । तदुत्तरकालभाविनोऽयंस्मात् तथाविधादेवेति चेत्तर्हि तस्याप्यस्मात्तथाविधादेवेत्यलनवस्था । अथ
प्रमाणात्तस्य प्रामाण्यनिश्चयेऽन्योन्याश्रयः । भिन्नविषयमित्यपि वार्त्तं शुक्तिशकले रजतज्ञानं प्रत्युत्तरकालभावि शुक्तिशकलज्ञानस्य प्रामाण्यव्यवस्थापकत्वप्र
सङ्गात् । नापि भिन्नजातीयम् । तच्छि किमर्थक्रियां ज्ञानमुतान्यत् । न तावदन्यद् धैर्यक्रियाज्ञानस्य तन्निश्चयोऽन्यार्थक्रियाज्ञानाच्चेदनवस्था । प्रथमप्रमाणान्तेदन्येत्याश्रय
श्रयाभावे प्रवृत्त्यावभावेनार्थक्रियाज्ञानाघटनात् । चैककप्रसङ्गश्च । कथं चार्थक्रियाज्ञानस्य तन्निश्चयोऽन्यार्थक्रियाज्ञानाच्चेदनवस्था । प्रथमप्रमाणान्तेदन्येत्याश्रय
अर्थक्रियाज्ञानस्य स्वतःप्रामाण्यनिश्चयोपेक्षे चोद्यस्य तथाभावे किङ्कृतः प्रद्वेषः ॥ तदुक्तम् ॥ “यथैव प्रथमज्ञानं तत्संवादमपेक्षते । संवादेनापि संवादः गतो भूः
स्तथैव हि ॥ १ ॥ कैल्यचित्तु यदीव्येत स्वत एव प्रमाणता । प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः केन हेतुना ॥ २ ॥ संवादस्याथ पूर्वेण संवादित्वात्प्रमाणता । अन्योन्याश्र
यभावेन प्रामाण्यं न प्रकल्पते ॥ ३ ॥” इति । अर्थक्रियाज्ञानस्यार्थाभावेऽदृष्टत्वाच्च स्वप्रामाण्यनिश्चयेऽन्यापेक्षा साधनज्ञानस्यैवार्थाभावेऽपि दृष्टत्वाच्च तत्
युक्तेत्यसङ्गतं तस्यार्थमन्तरेण स्वप्रदशायां दर्शनात् । फलावाप्तिरूपत्वात्तस्य तत्र नान्यापेक्षा । साधननिर्भासि ज्ञानस्य तु फलावाप्तिरूपत्वाभावोत्तदपेक्षेत्यु-
दुत्तरं फलावाप्तिरूपत्वस्याप्रयोजकत्वात् । यथैव हि साधननिर्भासिनो ज्ञानस्यान्यत्र व्यभिचारदर्शनात्तस्यासत्यविचारणयां प्रेक्षावतां प्रवृत्तिसत्तथा न अपि

१ आगम ॥ २ शङ्खेनादि ॥ ३ शब्द ॥ ४ गुणता ॥ ५ ग्रामाण्य ॥ ६ गुण ॥ ७ ग्रामाण्य ॥ ८ ग्रामाण्यस्य ॥ ९ अर्थज्ञानेन समाना सद्वा ज्ञातिवि(वि)षयो यस्य तत्समानजातीयम् ॥ १० पुरुष ॥ ११ अन्य ॥ १२ निवसन्तानप्रभवत्वाविशेषात् ॥ १३ एतस्य जलज्ञानं जलज्ञानमिति ॥ १४ अभिन्नविषयस्य ॥ १५ संवादक ॥ १६ किञ्च ॥ १७ उत्तरज्ञानस्य ॥ १८ द्वितीयज्ञानात् ॥ १९ ज्ञानान् ॥ २० अनिवापयथा ॥ २१ प्रथमप्रमाणदुस्तरस्य निश्चयः उत्तरज्ञानात्प्रथमनिश्चय इति ॥ २२ ज्ञानात् ॥ २३ पूर्वज्ञात ॥ २४ सद्यविषयत्वेन समानजातीयत्वे सति भिन्नविषयत्वात्वाविशेषात् ॥ २५ संवादज्ञानं ॥ २६ द्वितीयविकल्प इत्याह ॥ २७ ज्ञानावगृह्णन्ति ॥ २८ ता ॥ २९ मरीचिनाक्के जलज्ञानात्प्रथमरीचिकाज्ञानम् ॥ ३० अयथा ॥ ३१ आवाहानस्य ॥ ३२ अर्थक्रियाज्ञानोत्तरो पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्य पूर्वज्ञानप्रामाण्ये च प्रवृत्ति प्रवृत्तां चानिहिता ज्ञानोत्तारिति ॥ ३३ किञ्च ॥ ३४ ग्रामाण्य ॥ ३५ जैनैः ॥ ३६ ज्ञानस्य ॥ ३७ स्वविषये ॥ ३८ स्वविषये ॥ ३९ द्वितीयज्ञानस्य ॥ ४० ज्ञानस्य ॥ ४१ आवाहानेन ॥ ४२ न घटते ॥ ४३ जैन ॥ ४४ अप्रतीत ॥ ४५ जलज्ञानस्य ॥ ४६ जलक्षण ॥ ४७ मरीचिकाक्के ॥ ४८ साधनज्ञानप्रामाण्ये ॥ ४९ ज्ञानपानादिलक्षण ॥ ५० स्वप्रामाण्यनिश्चये ॥ ५१ प्रथमतुतीयज्ञानं ॥ ५२ ज्ञानादिक्रियाया साधनं जलादि तस्मिन् ॥ ५३ गुणा ॥ ५४ अयानपेक्षत्वं प्रति ॥ ५५ अर्थक्रियाया ॥ ५६ जल ॥ ५७ मरीचिकायां ॥ ५८ आप्रदशाया सुप्तवस्थया च सत्यासत्यस्य ॥

विशेषार्थभावात् । किञ्च समानकालमर्थक्रिया ज्ञानं पूर्वज्ञानप्रामाण्यवस्थापकं भिन्नकालं वा । यद्येककालं पूर्वज्ञानविषयं तदविषयं वा । न तावत्तदविषयं चक्षुरादि-
ज्ञाने ज्ञानान्तरस्याप्रतिभासनात् । प्रतिनियतरूपादिविषयत्वात्स्य तदविषयत्वे च कथं तदज्ञानप्रामाण्यनिश्चयकत्वं तदग्रहे तद्वर्माणं ग्रहणविरोधात् । भिन्नकाल-
मित्ययुक्तं पूर्वज्ञानस्य क्षणिकत्वेन नाशे तदग्राहकत्वेनोत्तज्ञानस्य तत्प्रामाण्यनिश्चयकत्वायोगात् । सर्वप्राणभूतां ग्रामाण्ये सन्देहविषयकान्तत्वातिद्वेष्टं ।
समुत्पन्ने खलु विज्ञानेऽयमित्येवार्थ इति निश्चयो न सन्देहो विपर्ययो वा । तदुक्तम् ॥ “प्रमाणं ग्रहाण्यपूर्वं स्वरूपेणैव संस्थितम् । निरपेक्षं स्वकार्ये च गृह्यते
अप्यनन्तरः ॥ १” । इति प्रमाणाप्रमाणयोरुत्पत्तौ तुल्यरूपत्वान्न संवादसिंवादावन्तरेण तयोः ग्रामाण्याप्रामाण्यनिश्चय इति च मनोरथमात्रमप्रमाणे बाधककारण-
दोषज्ञानयोरवश्यं भावित्वादप्रामाण्यनिश्चयः । प्रमाणे तु तयोरभावात्प्रामाण्यवसायौ यापि तत्तुल्यरूपेऽन्यत्र तयोर्दर्शनात्तदौघं सापि त्रिचतुरज्ञानोपेक्षामात्रा-
श्रित्यसि । न तदपेक्षयां स्वतः प्रामाण्यव्याधातोऽनवस्था वा संवादकज्ञानस्याप्रामाण्यव्यवच्छेदे एव व्यापारादनुज्ञानानपेक्षणाच्च । तदुक्तम् ॥ “एवं त्रिचतुर-
ज्ञानजन्मनो नाधिका भूतिः । आर्थ्यते तावतैवेयं स्वतः प्रामाण्यमश्रुते ॥ १ ॥” योऽयमुत्पद्यमानः संशयो बलदुत्याद्यते सोऽप्यर्थक्रियार्थिनां सवत्र प्रवृत्त्यादिव्यव-
हारेच्छेदकारित्वान्न युक्तः । उक्तं च ॥ “आशङ्कते हि यो मोहोदजातमपि बाधकम् । स सर्वव्यवहारेषु संशयोऽस्मा क्षयं व्रजेत् ॥ १॥” चोदनाजनिता तु बुद्धिरप्यसंशयत्वेन
दोषरहितोदनावाक्यादुपजायमाना लिङ्गासोऽन्यक्षबुद्धिर्वस्वतः प्रमाणम् ॥ “तदुक्तम् ॥ चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः । कारणैर्जन्यमानत्वाल्लिङ्गाशो-
न्यक्षबुद्धिवात् ॥ १ ॥” तन्नज्ञसौ परापेक्षा । नापि स्वकार्ये । तत्रापि हि किं तत्संवादप्रत्ययमपेक्षते कारणगुणा वा । प्रथमपक्षे चक्रकप्रसङ्गः । प्रमाणस्य हि
स्वकार्ये प्रवृत्तौ सत्यामर्थक्रियार्थिनां प्रवृत्तिसत्यां चार्थक्रियाज्ञानोत्पत्तिलक्षणः संवादस्तत्तद्भावे च संवादमपेक्ष्य प्रमाणं स्वकार्येऽर्थपरिच्छेदलक्षणे प्रवर्तते ।
भाविनं संवादप्रत्ययमपेक्ष्य तत्तत्र प्रवर्तते इत्यन्यनुपपन्नं तस्यासत्त्वेन स्वकार्ये प्रवर्तमानं विज्ञानं प्रति सहकारित्वायोगात् । द्वितीयपक्षेऽपि गृहीताः स्वकारणगुणाः

१ स्वप्नदशाया व्यभिचारदर्शनस्य ॥ २ स्वादक ॥ ३ बस ॥ ४ बस ॥ ५ बस ॥ ६ सर्वान्तरसनप्राप्त्रात्र ॥ ७ द्वितीये ज्ञाने ॥ ८ आद्यास जलज्ञानस्य ॥ ९ रम्यपन्थसर्गबद्ध ॥ १० वय ॥ ११ बह्वि-
न्द्विजनिर्ज्ञानस्य ॥ १२ ग्रामाण्यसत्त्वादीनाम् ॥ १३ यदा ज्ञानमुपपद्यते तदा संशयादिरहितमेवोक्तवदेऽतः कथमपरपेक्षा ॥ १४ किञ्च ॥ १५ भवति ॥ १६ ग्रामाण्य ॥ १७ ग्रामाण्यलक्षणस्य कस्यचित्प्रान्तभावाद्धर्मप्रभा-
नोऽप्यनिर्देश ॥ १८ परिच्छेदे ॥ १९ अर्थपरिच्छित्तिप्रवृत्तिलक्षण ॥ २० पुरुष ॥ २१ संवादस्य ॥ २२ सन्निकर्षस्य ॥ २३ परत ॥ २४ निश्चय ॥ २५ भवति ॥ २६ अप्रमाणे ॥ २७ अप्रामाण्य ॥ २८ प्रमाणे
२९ परिक्रान्ते ॥ ३० पञ्चमस्य ज्ञानस्य ॥ ३१ स्वप्नन्योक्तप्रकारेण कथमाद्यज्ञानस्य द्वितीयादिसंवादज्ञानार्थसिद्धिप्रकारेण ॥ ३२ उत्पत्ते ॥ ३३ का ॥ ३४ ज्ञानम् ॥ ३५ वाक्यते पुरेण ॥ ३६ प्राप्ति ॥ ३७ यदाऽऽज्ञावृत्तान् द्वितीय
द्वितीय च तृतीय तृतीय च तदर्थमपेक्षते । तथा चतुर्थेनापि पञ्चमपेक्षणीयमित्यादिप्रकारेणानवस्था किमिति न स्थादियुक्ते सत्याह ॥ ३८ विषये ॥ ३९ अज्ञानात् ॥ ४० प्रवृत्तिनिमित्ताणु ॥ ४१ यत् ॥ ४२ वेद ॥ ४३ इति
गुणव्यापारस्याह ॥ ४४ एतेक सम्बध्यते ॥ ४५ खत ॥ ४६ अनाप्तोक्तलक्षण ॥ ४७ वेदवाक्ये ॥ ४८ संवातनुमान ॥ ४९ ग्रामाण्यस्य ॥ ५० परापक्ष ग्रामाण्य न ॥ ५१ ग्रामाण्य कर्त ॥ ५२ ग्रामाण्यलक्षणस्य
धर्मस्यान्तर्भावोद्धर्मप्रधानाय निर्देश ॥ ५३ अर्थपरिच्छित्तिये ॥ ५४ नृणाम् ॥ ५५ अविवक्षानन्वेन ॥ ५६ अर्थपरिच्छित्तिलक्षणे ॥ ५७ प्रमाणस्य ॥

तस्य स्वकार्ये प्रवर्तमानस्य सहकारित्वं प्रतिपद्यन्ते अगृहीता वा ? न तावदुत्तरः पक्षः अतिप्रसङ्गात् । प्रथमपक्षेऽनवस्था । स्वकारणगुणज्ञानोपेक्षं हि प्रमाणं स्वकार्ये प्रवर्तते तदपि स्वकारणगुणज्ञानोपेक्षं प्रमाणकारणगुणग्रहणलक्षणे स्वकार्ये प्रवर्तते तदपि च स्वकारणगुणज्ञानोपेक्षमिति । तस्य स्वकारणगुणज्ञानोपेक्षस्यैव प्रमाणकारणगुणपरिच्छेदलक्षणे स्वकार्ये प्रवृत्तिरस्तु विशेषाभावात् । तदुक्तम् ॥ “जातेऽपि क्षयैव प्रमाणकारणगुणपरिच्छेदलक्षणे स्वकार्ये प्रवृत्तौ प्रथमस्यापि कारणगुणज्ञानोपेक्षस्यार्थपरिच्छेदलक्षणे स्वकार्ये प्रवृत्तिरस्तु विशेषाभावात् । तदुक्तम् ॥ “जातेऽपि यदि विज्ञाने तावन्नार्थोऽवधार्यते । यैवत्कारणशुद्धत्वं न प्रमाणान्तराद्वर्तते ॥ १ ॥ तत्र ज्ञानान्तरोत्पादः प्रतीक्ष्यः कारणान्तरात् । यावद्धि न परिच्छिन्ना शुद्धिस्तावदसत्समा ॥ २ ॥ तस्यापि कारणे शुद्धे तज्ज्ञानस्य प्रमाणता । तस्याप्येवमितीत्यर्थं च न क्वचिद्व्यवतिष्ठते ॥ ३ ॥” इति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तं प्रत्यक्षं न तान्त्रयेतुं समर्थमिति तत्रेन्द्रिये शक्तिरूपेणैव किरूपे वा तेषामनुपलम्भेनाभावः साध्यते । प्रथमपक्षे गुणवद्वेषाणामव्यभोवः । नह्यधाराप्रत्यक्षत्वे अधेयप्रत्यक्षता नामातिप्रसङ्गात् । अथ व्यक्तरूपे तत्रापि किमात्मप्रत्यक्षेण गुणानामनुपलम्भः परप्रत्यक्षेण वा ? प्रथमविकल्पे दोषाणामप्यसिद्धिः । न ह्यात्मीयं प्रत्यक्षं स्वचक्षुरादिगुणदोषविवेचने प्रवर्तते इत्येतत्प्रातीतिकम् । स्पर्शनादिप्रत्यक्षेण तु चक्षुरादिसद्भावमात्रमेव प्रतीयते इत्येतोऽपि गुणदोषसद्भावसिद्धिः । अथ परप्रत्यक्षेण तेनोपलभ्यन्ते तदसिद्धम् । यथैव हि काचकामलादयो दोषाः परक्षुषि प्रत्यक्षतः परेण प्रतीयन्ते तथा नैर्मल्यादयो गुणा अपि जातमौत्रस्यापि नैर्मल्याद्युपेतोऽत्रेन्द्रियप्रतीतिः । तेषां गुणरूपत्वाभावे जातिमिरिकैस्याप्युपलम्भादिन्द्रियस्वरूपव्यतिरिक्तमिरादिदोषाणामप्यभोवः । कथं वा रूपदीनां घटादिगुणस्वभावता-उत्सृप्तिभूतितः प्रतीयमानत्वाविशेषात् । यच्चक्षुरादिव्यतिरिक्तभावाभावानुविधायि तत्तत्कारणकम् । यथाऽऽप्रामाण्यं तथा च प्रामाण्यम् । यच्च तद्व्यतिरिक्तं कारणं ते गुणा इत्यनुमानतोऽपि तेषां सिद्धिः । यच्चेन्द्रियगुणैः सह लिङ्गस्य प्रतिवन्धः प्रत्यक्षेण गृह्येता-नुमानेन वेत्याद्युक्तं तदव्ययुक्तम् ऊहास्यप्रमाणान्तरात्तत्रातिवन्धप्रतीतिः । कथं चाप्रामाण्यप्रतिपादकदोषप्रतीतिः-तत्राप्यस्य समानत्वात् । नैर्मल्यादयोऽप्यभावा-

१ मन्तानान्तरालोचनगुणा अपि सहकारिणो भवन्तु अगृहीतत्वाविशेषात् ॥ २ इन्द्रियनैर्मल्यादि ॥ ३ भवच्चक्षुर्मिरिकैस्याप्युपलम्भादिन्द्रियस्वरूपव्यतिरिक्तमिरादिदोषाणां व्यभोवः ॥ ४ अनेपेक्षवस्य ॥ ५ प्रथमज्ञानस्य ॥ ६ अनेपेक्षवस्य ॥ ७ प्रमाणकारणगुणज्ञानस्य ॥ ८ अनेपेक्षवस्य ॥ ९ प्रथमज्ञानस्य ॥ १० चक्षुः ॥ ११ नैर्मल्या ॥ १२ शब्दज्ञानात् ॥ १३ ज्ञातम् ॥ १४ शब्दलक्षणस्य ॥ १५ शब्दलक्षणस्य ॥ १६ अनेपेक्ष ॥ १७ शब्दलक्षणस्य ॥ १८ प्रथमज्ञानकारण (नेत्रस्य) ॥ १९ द्वितीयस्य वृत्तीयज्ञानस्यापि ॥ २० दोषादिते ॥ २१ द्वितीयस्य वृत्तीयस्यापि ॥ २२ ज्ञाने ॥ २३ जैन ॥ २४ जैन ॥ २५ स्वकारणाश्रितान्तगुणान् ॥ २६ ग्रन्थे ॥ २७ मोलके ॥ २८ गुणानाम् ॥ २९ शक्तिरूपे इन्द्रिये ॥ ३० शक्तिरूपेन्द्रियस्य ॥ ३१ गुणदोष ॥ ३२ अन्यथा आत्मान्तरप्रत्यक्षत्वाभावेऽपि तज्ज्ञानप्रत्यक्षताप्रसङ्गात् ॥ ३३ गुणानाम् ॥ ३४ गुणा ॥ ३५ प्राणिन ॥ ३६ किन्तु नयनस्वरूपतव ॥ ३७ प्राणिन ॥ ३८ कामलादिकं नयनस्वरूपानतिरिक्ते जातमात्रस्य नयनविशिष्टत्वेनोपलभ्यमानत्वाद्भुवत् ॥ ३९ न नैर्मल्यादयो गुणा इति ॥ ४० किञ्च सात् ॥ ४१ घटादिरूपादयो वर्मिणो गुणा न भवन्तीति साध्यम् ॥ ४२ प्रामाण्य-धर्मि चक्षुरादिव्यतिरिक्तपदार्थकारणकं भवति चक्षुरादिव्यतिरिक्तपदार्थभावाभावानुविधायित्वात् ॥ ४३ कारणस्य ॥ ४४ यथायौतः-व्यलक्षणविशिष्टार्थत्वादिभ्यः ॥ ४५ अविनाभाव ॥ ४६ गुणसद्भावे प्रामाण्यस्य मद्राव-स्यदभावप्रमाण्यस्याभाव इति ॥ ४७ परेण ॥ ४८ इन्द्रियगुणलिङ्गस्य ॥ ४९ दोषेणैव दोषैस्सह लिङ्गस्य सम्बन्ध-प्रत्यक्षेण गृह्यतेऽनुमानेन वेत्यादिदोषस्य ॥

वरूपत्वात्कथं गुणरूपतेत्यस्यसाम्यतम्-दोषाभावस्य प्रतिगोपिपदार्थस्यभावत्वात् । निःस्वभावत्वे कार्यत्वधर्माधारत्वविरोधात् स्वरविषयत्वम् । तथाविधस्यैव ततोऽनन्यपुणमात्रं अन्यथा भावान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलभ्यते । अभावः समस्तस्य हेतोः किन्न समुद्भव इत्यस्य विरोधः । तथा च गुणदोषाणां परस्परपरिहारेणवस्थानादोषाभावे गुणसद्भावोऽवस्थाभ्युपरान्तयोऽप्यभावे शतितसद्भावत्वात् । अभावभावे भावसद्भाववद्वा । अन्यथा कथं हेतौ नियमाभावो दोषः स्यात् अभावस्य गुणरूपतावद्दोषरूपत्वस्यावधारणात् । तथा च नैर्मल्यादिव्यतिरिक्तगुणरहिताच्छुद्रादेशजयमानप्राप्ताण्यवशिष्टभेदे व्यतिरिक्तदोषरहिताच्छेतोऽप्राप्त्याप्यमभ्युपजायमानं स्वतो विशेषाभावात् । तथा च “अप्राप्त्याप्यं त्रिधाभिन्नं मिथ्यात्वज्ञानसंशयैः । वस्तुत्वाद्विविधस्यैव मत्संज्ञा दुष्टकारणात्” इत्यस्य विरोधः । ततो हेतोर्नियमविरहस्य दोषरूपत्वे चेद्विषये मलपगमस्य गुणरूपतास्तु । तथा च सूक्तमिदम् “तस्मादुणेभ्यो दोषाणां सप्तदल-दभावतः । अप्राप्त्याप्यद्वयसत्त्वं तेनोत्सर्गाऽन्योपहितः” इति । गुणेभ्यो हि दोषाणामभाव इत्यभिर्दिधता गुणेभ्यो गुणा एवाभिहितस्तथा प्राप्ताण्यभेदाभावाद्भावात् । तस्य गुणेभ्यो भावे कथं न परतः प्राप्ताण्यम् । कथं वा तस्यैतर्गिकत्वम् दुष्टकारणप्रभववासत्यप्रत्ययेष्वभावात् । अप्राप्त्याप्यस्य चैतर्गिकत्वमर्हेतु-दोषाणां गुणापगमि व्यापारात् । भवतु वा भौवाद्विशोऽभावस्तथाप्यस्य प्राप्ताण्येत्यतौ व्याप्तिगणत्वत्वात्कथं तत्स्वतः ? न चाभावस्याऽऽर्जनकत्वं कुड्याद्यक्षयस्य परभागावस्थितघटादिप्रत्ययोत्यतौ जनकत्वप्रतीतेः प्रमाणपञ्चकाभावस्य चाभावप्रमाणोत्पत्तौ । योपि यथार्थत्वायथार्थत्वे विहायेपलम्भसामान्यस्यानुपलभः सोपि विशेषनिष्ठत्वात्तसामान्यस्य मुक्तः । न हि निर्विशेषं गोत्वादिसामान्यमुपलभ्यते गुणदोषरहितमिन्द्रियसामान्यं वा । येनोपलम्भसामान्येऽर्थेऽर्थपर्यन्तयोः स्यात् ।

१ भावान्तरसमावत्तादभावस्य ॥ २ यद् (गुण) निरूपणाधीन निरूपण यस्य (दोषस्य) तत्प्रतिशयोपि ॥ ३ गुण ॥ ४ अभावस्य ॥ ५ अज्ञानादित्वा निम्नमाणत्वलक्षणकार्यत्वं (नैर्मल्यादि) ॥ ६ निम्नमाणभावस्य ॥ ७ त्वया परेण ॥ ८ कान्युपमसे ॥ ९ गुणदोषलक्षण कपालक्षणादन्वो घटो वा ॥ १० गुण कपाल वा ॥ ११ मीमांसकमते ॥ १२ एकस्यादूतलोपलम्भलक्षणाद्रावदपरो घटोपलम्भलक्षणो भावो भावान्तर तेन विनिर्मुक्तो भावो मूलोपलम्भलक्षण स एव घटस्यानुपलम्भो यथा ॥ १३ ॥ लिङ्गस्य ॥ १४ निम्नमावत्तादभावो यथा ॥ १५ घटस्य ॥ १६ कपालस्य ॥ १७ घटस्य ॥ १८ त्व ॥ १९ सावने ॥ २० अविनाशनाभाव ॥ २१ स्वतः ॥ २२ भावान्तररहितकारणमात्रजन्यत्वस्य ॥ २३ विषयवत् ॥ २४ ज्ञानभाव स्थावत्वाध्यायम् ॥ २५ अज्ञानस्य ज्ञानभावरूपतयास्तत् सिद्धत्वात् तत्र काचित्देशः ॥ २६ भावरूपत्वात् ॥ २७ सत्ययविषयभूतस्य ॥ २८ विषु मध्ये ॥ २९ काचक्रामलादिविषयवृत्तिच्छेष ॥ ३० प्रत्यस्य ॥ ३१ अनुमानस्य प्रमाण्या गुणाना व्यापारो न दृष्टो यत ॥ ३२ सत्ययविषय ॥ ३३ कारणेन ॥ ३४ प्राणाप्यम् ॥ ३५ अवाप्तिन अस्ते ॥ ३६ परेण ॥ ३७ गुणाभावकत्वलक्षणा दोषाभाव एव च गुण ॥ ३८ यथा गुणेभ्यो दोषाणामभाव ॥ ३९ नैसर्गिकत्वम् ॥ ४० औत्सर्गिकत्वस्य ॥ ४१ औत्सर्गिकत्वस्य ॥ ४२ किञ्च ॥ ४३ कुत ॥ ४४ निगदये नाने ॥ ४५ गुणरूपात् ॥ ४६ गुणेभ्यो भिन्नो दोषाणामभाव इत्यर्थः ॥ ४७ प्रमाप्य प्रति ॥ ४८ प्रमिति ॥ ४९ न हि सर्वथा यथार्थत्वायथार्थत्वविशेषाद्विशेषपुलम्भसामान्यम् ॥ ५० विशेषरहितोत्वादितामान्योपलम्भप्रकारेण । गुणदोषरहितोत्पत्तिसामान्योपलम्भप्रकारेण च ॥ ५१ अपि त्वन्दोत्र एककार्ये ॥ ५२ यतो यथार्थत्वायथार्थत्वे विहायेत्यादि ॥ ५३ उपलम्भसामान्यस्यानुपलम्भलक्षण ॥ ५४ अपि तु विशेषयय पर्यदुथागो ज्ञातव्य ॥

लोकं च प्रमाणयतोर्भयं परतः प्रतिपत्तव्यम् । सुप्रसिद्धो हि लोकप्रमाण्ये दोषावष्टब्धचक्षुषो व्यापारः प्रामाण्ये नैर्मल्यादियुक्तस्य अतपूर्वं दोषावष्टब्धचक्षुषो मिथ्याप्रतिपत्तिहेतुसदेवेदानीं नैर्मल्यादियुक्तं सम्यक्प्रतिपत्तिहेतुरिति प्रतीतेः । यच्चोच्यते कैश्चिर्मलमपीन्द्रियं मिथ्याप्रतीतिहेतुरन्यत्राकारादित्वभावेति हेतुस्तत्रापि प्रतिपत्तिदोषः स्वच्छनील्यादिमले निर्मलमिभ्रियात् । अनेकप्रकारो हि दोषः प्रकृत्यादिभेदात् । तदभावोपि भावान्तरस्वभावस्तथादिश्रुता चोत्सन्नं सद्भिज्ञानं प्रामाण्ये नैर्मल्यादिकमपेक्षते येनानयोर्भेदः स्यात् । गुणवच्चक्षुरादिभ्यो जायमानं हि तदुपात्तप्रामाण्यमेवोपजायते । अथतथाभावपरिच्छेदमर्थलक्षणप्रामाण्यस्य स्वतो भावाभ्युपगमे चार्थान्यथात्वपरिच्छेदसामर्थ्यलक्षणप्रामाण्यस्याप्यविद्यमानस्य केनचित्कुर्मशकैः स्वतो भावोऽस्तु । २७

वादिनो ज्ञानरूपतात्मन्यविद्यमानोन्द्रियैर्जन्यते ? तस्यास्तत्राविद्यमानत्वेभ्युत्पत्त्युपगमेऽर्थग्रहणशक्त्या कोपराधः कृतो येनास्यास्ततः समुत्पादो नैव्यते । त २८

शक्यः स्वाधारेभ्यः समासादितव्यतिरेको येन स्वाधाराभिमताविज्ञानवत्कारणेभ्यो नोदयमासादयेयुः । पाश्चात्त्यसंज्ञादप्रत्ययेन प्रामाण्यस्यान्यत्वात्स्वतो प्रामाण्यस्यापि सोस्तु । न खलूयत्रे विज्ञाने तदप्युत्तरकालभाविस्वैवादाप्रत्ययाद्भवति । यच्चोक्तम् । “लब्धात्मनां स्वकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु” तदप्युक्तिर्यथावस्थितार्थव्यवसायरूपं हि संवेदनं प्रमाणं तस्यात्मलाभे कारणपेक्षया कांऽन्या स्वकार्यं प्रवृत्तिर्या स्वयमेव स्यात् । घटस्य तु जलोद्बहनव्यापारात्पूर्व २९

णापि स्वहेतोस्तत्प्रेत्युक्ता मृदादिकारणनिरपेक्षस्य तत्र प्रवृत्तिः प्रतीतिबन्धनत्वाद्भव्यवस्थायाः । विज्ञानस्य तूत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशोपगमात्कुतो ३०

वृत्तिः स्वयमेव स्यात् । तदुक्तम् “न हि तत्क्षणमप्यास्ते जायते वाऽप्रसक्तमकम् । यनार्थग्रहणे पश्चाद्वाप्राप्रियेत्येतिन्द्रयादिवत् ॥ १ ॥” तेन जन्मैव बुद्धिभेदे ३१

उच्यते । तदेवं च प्रसारूपं तदतीकरणं च धीः” इति । किञ्च प्रमाणस्य किं कार्य यत्रास्य प्रवृत्तिः स्वयमेवोच्यते ? यथार्थपरिच्छेदः प्रमाणमिदमिदमित्यवशास्य ३२

तत्राद्यविकल्पे आत्मानमेव करोतीत्यायातम् । तच्चायुक्तम्-स्वात्मनि क्रियविरोधात् । नापि प्रमाणमिदमित्यवसायः-श्रान्तिकारणसद्भावेन क्वचित्तदुद्भावात् ३३

१ ग्रामाण्याग्रामाण्य ॥ २ चक्षुष ॥ ३ नरे ॥ ४ पुरुषान्तरे ॥ ५ पुरुषस्य ॥ ६ निर्मल इति ॥ ७ वातपितादि ॥ ८ नर्मन्याद्विगुण ॥ ९ अनेरुप्रकार ॥ १० गुणम् ॥ ११ मूलभट्ट ॥ १२ न हि स्वतोऽसती शक्तिरित्यस्य दोषमाह ॥ १४ परेण ॥ १५ स्वाश्रयकारणे ॥ १६ कारणेन ॥ १७ यत्कारणोऽविद्यमान नखन एव जायते इत्येवावर्तिन ॥ १८ घटाद्याभारविशेषविज्ञानरूपता ॥ १९ न कर्तृभूतया ॥ २१ सापि ज्ञानेऽविद्यमाना इन्द्रियैर्जन्यताम् ॥ २२ परेण ॥ २३ ज्ञानेभ्य ॥ २४ प्राप्तमेदा ॥ २५ आक्षेपे ॥ २६ यथा शालया आधारीभूतविज्ञानकारणेभ्यो न तथेमा इत्यर्थ ॥ २७ परेणोद्भूते ॥ २८ मन्त्रेण ॥ २९ ग्रामाण्य कथ्यते ॥ ३० अक्षेपोक्तिः ॥ ३१ ग्रामाण्य ॥ ३२ अर्धपरिच्छित्तिले प्रवृत्तिरूपे च ॥ ३३ न कापि ॥ ३४ जलहरणलक्षण स्वार्थे ॥ ३५ प्रसते ॥ ३७ न हि ॥ ३८ अप्रसिति ॥ ३९ तापे ॥ ४० ज्ञानस्य लक्षणांतरे अवस्थानप्रकारेण अप्रामांसक्यप्रकारेण ॥ ४१ उत्पत्त्यनन्तरम् ॥ ४२ आत्मन ॥ ४३ क्षमामपि नास्ते अप्रामांसक्य वा न जायते येन प्रकारेण ॥ ४४ व्यापृति ॥ ४५ एव चेद्विज्ञानस्य विभारूपता न स्यादित्युक्ते आह ॥ ४६ जन्मैव ॥ ४७ परिच्छिति ॥ ४८ सन्नप्ति ॥ ४९ तयोर्मध्ये ॥ ५० स्वस्वरूपम् ॥ ५१ तत्र प्रवर्तमानस्य ॥ ५२ उद्यतविच्छेदणया ॥ ५३ स्वेद्योपसमन ॥ ५४ मस्य रज्ज्वादे ॥ ५५ तत्रात्र

क्वाचिद्विपर्ययदर्शनाच्च । अनुमानोत्पादकहेतोस्तु साध्याविनाभावित्वमेव गुणो, यथा तद्वैकल्यं दोषः । साध्याविनाभावस्य हेतुस्वरूपादुपलब्धत्वाभावे तद्वैकल्यस्यापि हेतोः स्वरूपविकल्पादोषता मा भूत् । अंगमस्य तु गुणवयुरुपप्रणीतत्वेन प्रामाण्यं सुप्रसिद्धम्-अयौरेयत्वस्यासिद्धेर्नोलोपलादिषु दहनादीनां विर्तयप्रतीतिज-नकलोपलभ्यमानेनैकान्तात्पर्यसरिविरुद्धभावनानियोगाद्यर्थेषु प्रामाण्यप्रसङ्गाच्च । निखिलवचनानां लोके गुणवयुरुपप्रणीतत्वेन प्रामाण्यप्रसिद्धेः । अत्रान्यथापि तत्परिकल्पने प्रतीतिविरोधाच्च । अपि चायौरेयत्वेत्यागमस्य न स्वतोऽर्थे प्रतीतिजनकत्वम् । सर्वदा तत्प्रसङ्गात् । नापि पुरुषप्रयत्नाभिव्यक्तस्य-तेषां रागादिदो-षदृष्टत्वेनोपपत्तात् । तद्धेतोः भिव्यक्त्यर्थेयथाप्युपपत्तेः । तर्था चाप्रामाण्यप्रसङ्गभयादयौरेयत्वाभ्युपगमो गजह्वानमनुकरोति । तदुक्तम् । “असंस्कारयतया भुभिः सर्वथा स्यान्निरर्थता । संस्कारोपगमे व्यक्तं गजह्वानमिदं भवेत् ॥१॥” तत्र प्रामाण्यस्योक्तौ परानपेक्षा । नापि ज्ञातौ । साहि निर्निमित्ता सन्निति वा ? न तावन्न-निमित्तौ-प्रतिनियतदेशकालस्यभावभावप्रसङ्गात् । सनिमित्तत्वे किं सनिमित्ताऽन्यनिमित्ता वा ? न तावत्स्वनिमित्ता स्वसंविदित्वानभ्युपगमात् । अन्यनिमि-त्तत्वे तर्हि प्रत्यक्षमुतानुमानम् ? न तावत्प्रत्यक्षं तस्य तत्र व्यापाराभावात् । तद्विन्द्रियसंयुक्ते विषये तद्व्यापारादुदयमासादयत्यलक्ष्यव्यपदेशं लभते । न च प्रामाण्येनेन्द्रियाणां संययोगो येन तद्व्यापारजन्तित्वप्रत्यक्षेण तैवतीयेत । नापि मनोव्यापारजप्रत्यक्षेण एवविधानुभवोभावात् । नाप्यनुमानतः लिङ्गाभावात् । अर्थार्थप्राप्तेर्व्य लिङ्गम् । तर्हि यथार्थत्वविशेषणविशिष्टं निर्विशेषणं वा ? प्रथमपक्षे तस्य यथार्थत्वविशेषणग्रहणं प्रथमप्रमाणादन्यस्माद्वा ? आद्यपक्षे परंपरगच्छनः दोषः । द्वितीयेऽनवस्था । निर्विशेषणाच्चित्यतिपत्तौ चातिप्रसङ्गः । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां तैवप्रामाण्यनिश्चये स्वतः प्रामाण्यव्याघातश्च । यच्च संवादात्पर्यस्य प्रामाण्ये चककर्तृत्वं तदप्यसङ्गतम् । न खलु संवादात्पर्यस्य प्रामाण्यं निश्चितं भवति । किन्तु वहिरूपदर्शने सत्येकदा श्रुतिपीडितोऽन्यार्थं तदेशमुपसर्पन् कृपाकुताः का केनचित्चिदंशं वहिरानयने तत्सर्वशिविशेषमनुभूय तदुपरपर्यायोः सम्बन्धमवागम्यान्वयस्यादशायां ममायं रूपप्रतिभासोऽभिमतार्थक्रियासाधनः-भूवैविध्यप्रतिभास

१ अन्तर्ज्ञाने प्रमाणित्वव्यवसायदर्शनात् ॥ २ शब्दस्य ॥ ३ पुन ॥ ४ “पूर्वाचार्यो हि वालर्ष्ये वेदे भट्टलु भावनाम् । प्रमाकरो नियोगं तु शङ्करो विधिभ्रमावत” ॥ ५ आगमो यमौ प्रामाण्य भवतीति साध्यम् ॥ ६ स्वर्णं ॥ ७ यदप्येवैयं तत्प्रमाणमित्युच्यतेऽनेकान्तात् ॥ ८ विधिः ॥ ९ बोधे ॥ १० वेदे ॥ ११ अप्येवैयत्वेन ॥ १२ अन्यथा ॥ १३ ज्ञातस्य ॥ १४ अप्येवैयत्वेन ॥ १५ अप्येवैयत्वेन ॥ १६ वेदेन ॥ १७ तत्र परस्य ॥ १८ वेदस्य ॥ १९ निश्चिता ॥ २० पुमि ॥ २१ गुण ॥ २२ मीमांसकमतकषाय करोति ॥ २३ अन्यथा ॥ २४ प्रामाण्यमानान् स्वेनैव जानाते ॥ २५ अस्त्यन्तरोक्षतादिज्ञानस्य ॥ २६ मीमांसकैः ॥ २७ प्रामाण्यज्ञातौ ॥ २८ जायमानम् ॥ २९ सन्निकर्ष ॥ ३० अपि तु न ॥ ३१ तत्प्रतीयेत ॥ ३२ प्रामाण्यज्ञातस्य ॥ ३३ प्रामाण्यदत्ते ॥ ३४ प्राकृत्य प्रामाण्यविनाभावो भवति तच्च यत्र ज्ञानेति तत्र प्रामाण्यमिति ॥ ३५ प्रमाणप्रामाण्यमस्ति यथार्थप्राकृत्यात् ॥ ३६ प्राकृत्यप्राकृत्यात् ॥ ३७ अस्त्यन्तरोक्षतादिज्ञानस्य ॥ ३८ मीमांसकैः ॥ ३९ लिङ्गात् ॥ ४० मीमांसकैः ॥ ४१ लिङ्गात् ॥ ४२ प्रामाण्यज्ञातौ ॥ ४३ मीमांसकैः ॥ ४४ पूर्वज्ञानप्राप्तिं द्वितीयं प्रत्यक्षम् ॥ ४५ पूर्वज्ञानस्य ॥ ४६ किञ्च ॥ ४७ अर्थक्रियाकृत्यात् ॥ ४८ परीकृतम् ॥ ४९ जलादिज्ञानस्य ॥ ५० नत् ॥ ५१ नत् ॥ ५२ पुष्यार्थे ॥ ५३ मच्छन् ॥ ५४ उपपत्तयः ॥ ५५ अवितभावम् ॥ ५६ शास्त्र ॥ ५७ श्रुतानुपपत्त्यलक्षण ॥ ५८ पिङ्गाङ्गभासुरता ॥

त्वात्पूर्वोत्पन्नैवविधप्रतिभासवदित्यनुमानात्साधननिर्भासि ज्ञानस्य ग्रामाण्यं निश्चित्य प्रवर्तते । कृषीवलादयोपि ह्यनभ्यस्तबीजादिविषये प्रथमतः तावच्छरावादावत्यल-
तरबीजवपनादिना बीजाबीजनिर्धारणाय प्रवर्तन्ते । पश्चाद्दृष्टसाधन्यत्परिशिष्टस्य बीजाबीजतया निश्चितस्योपयोगाय परिहाराय चाभ्यस्तबीजादिविषये तु
निःसंशयं प्रवर्तन्ते । यच्चैवमिदं—संवादप्रत्ययार्थपूर्वस्य ग्रामाण्यवगमेऽनवस्था तस्याप्यपरसंवादापेक्षाऽविशेषात् । तदप्यभिधानमात्रम्—तस्य संवादरूपत्वेनापर-
संवादापेक्षाभावात् । प्रथमस्यापि संवादापेक्षा मा भूदित्यसमीचीनम् तस्यासंवादरूपत्वात् अंतः संवादकद्वारेणैवास्य ग्रामाण्यं निश्चीर्यते । अर्थक्रियाज्ञानं तु
साक्षादविसंवाद्यर्थक्रियालभनत्वात् तया ग्रामाण्यनिश्चयमार्कं । तेन कस्यचित् यदीत्येत्यादि प्रलापमात्रम् । न चार्थक्रियाज्ञानस्याप्यवस्तुवृत्तिशङ्कयामन्यप्र-
माणापेक्षयानवस्थावतारः । अस्वार्थाभावेऽदृष्टत्वेन निरोक्तत्वात् । यथैव हि किं गुणव्यतिरिक्तेन गुणिनाऽर्थक्रिया सम्पादिता उताऽव्यतिरिक्तेनोभयरूपेणांनुभ-
यरूपेण त्रिगुणात्मनो वार्थेन परमाणुसमूहलक्षणेन वा इत्याद्यर्थक्रियार्थिनां चिन्ताऽनुपयोगिनीनिष्पन्नत्वाद्वाच्छित्तफलस्य । तैर्यमपि किं वस्तुभूतायामवस्तुभू-
तायां वार्थक्रियायां तत्संवेदनमिति । वृद्धिच्छेदादिकं हि फलमभिलषितम् । तच्चेन्नियन्तं नृद्धिं (१) योगि ज्ञानानुभवे किं तच्चिन्तासीध्यम् । न च स्वसार्थक्रियाज्ञान-
स्यार्थाभावेपि दृष्टत्वाज्जायदर्थक्रियाज्ञानेपि तथा शङ्का तस्यैतद्विपरितत्वात् । स्वसार्थक्रियाज्ञानं हि स्वाधर्म—तद्विपरितोत्तरकालमन्यथा प्रतीतेः । न जाग्रदर्थभा-
वीति । यदि चोत्रार्थक्रियाज्ञानमर्थमन्तरेण स्यात्किमन्यज्ञानमर्थव्यभिचारि यद्वलेनार्थव्यवस्था । अपि चार्थक्रियाहेतुज्ञानं प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणे तत्त्वार्थ-
फलेभ्यःशङ्क्यते । यथाङ्कुरहेतुर्बीजमिति बीजलक्षणस्याङ्कुरेऽभावात् । नैवं प्रश्नः कथमङ्कुरे बीजरूपता निश्चीर्यते इति । एवमत्रापि । यच्चैदमुक्तं श्रोत्रार्थक्रियाप्रमाणं
स्यादितराभिरसङ्गतैरिति तदप्ययुक्तम् ।—वीणादिरूपविशेषोपलभतस्तच्छब्दविशेषे शङ्काव्यावृत्तिप्रतीतेः कथमितराभिरसङ्गतैः—श्रोत्रबुद्धेरर्थक्रियानुभवरूप-

१ श्रोतापनेरस्य साधनमिति ॥ २ जल ॥ ३ परेण ॥ ४ ज्ञानस्य ॥ ५ जैनैः ॥ ६ संवादप्रत्ययो धर्मा अपरसंवादापेक्षोभयवतीति साध्य प्रत्ययत्वात् ॥ ७ प्रत्ययत्वेन ॥ ८ जलादिज्ञानस्य ॥ ९ पूर्वज्ञानविषये उत्तज्ज्ञानस्य
वृत्ति संवाद ॥ १० अस्वंदरूपत्वं यत् ॥ ११ प्रेक्षावद्भिः ॥ १२ संवाद ॥ १३ ज्ञानपानवगाहनादि ॥ १४ पुनः ॥ १५ यस्य (कर्मधारयसमासः) ॥ १६ वत् ॥ १७ अविसर्वादापेक्षाप्रकारेण ॥ १८ भवति ॥ १९ मारणेन ॥
२० सत एव प्रमाणात् । प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेयः केन हेतुना ॥ २१ अपिवाब्दात्साधनज्ञानस्य ग्रहणम् ॥ २२ विद्यमानेपि ज्ञानादिके अविद्यमानज्ञानादिलक्षणाऽस्तुवृत्तिशङ्कयाम् ॥ २३ नि संशय-वान् ॥
२४ रूपस्योदि ॥ २५ योग ॥ २६ साङ्ख्यनार्वकौ ॥ २७ व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्त ॥ २८ जैनमीमांसकौ ॥ २९ बौद्धविशेष ॥ ३० सत्त्वरजस्तमोलक्षणा गुणा ॥ ३१ साङ्ख्य ॥ ३२ प्रयत्नेन ॥ ३३ बोद्ध ॥
३४ अवयवौ ॥ ३५ योग ॥ ३६ नृणाम् ॥ ३७ ज्ञानपानवगाहनादे ॥ ३८ अर्थक्रियाज्ञानचिन्ता ॥ ३९ अङ्गमज्ञापहार ॥ ४० पुनस्य ॥ ४१ पुरुषस्य ॥ ४२ का ॥ ४३ अर्थक्रियाज्ञानम् ॥ ४४ न संवा ॥ ४५ किञ्च ॥ ४६ जाग्रदशाभावाद्यर्थक्रियायाम् ॥ ४७ स्थितिः ॥ ४८ किन्तु नैव शङ्कनीयम् ॥ ४९ परेण ॥ ५० अर्थक्रियाज्ञानेप्रमाणलक्षणवगाहना कथं स्यात् । अर्थक्रियाज्ञानरूपे फले अर्थक्रियाहेतुतया प्रमाणात्
निश्चीर्यते कथमिति प्रश्नः स्यात् ॥ ५१ सप्रत्यये ॥ ५२ चक्षुरादिजनितधीमि ॥ ५३ रूपादिज्ञानं ॥ ५४ अर्थस्य शब्दस्य क्रिया, उत्पन्नमानत्वं तस्यानुभवरूपत्वेन ॥

त्वेन स्वतः प्रामाण्यसिद्धेश्च गन्धादिवुद्धिवत् । संशयाद्यभावाच्चान्येन सङ्कल्पेक्षा । यत्रैव हि संशयार्दितैव साऽपेक्षते । नान्यत्र—अतिप्रसङ्गात् । अथान्य-
तेऽर्थक्रियाऽविसंवादात्पूर्वस्य प्रामाण्यनिश्चये मणिप्रभायां मणिवुद्धेरपि प्रामाण्यनिश्चयः स्वात्तदव्यपयलोलोचितभिधानमेवभूतार्थक्रियाज्ञानमणिबुद्धेरप्रामाण्यस्यैव
निश्चयत्वेन संवादाभावात् । कुञ्चिकाविवरण्यां हि मणिप्रभायां मणिज्ञानमपरकान्तदेशसम्बद्धे तु मणार्थक्रियाज्ञानमिति भिन्नेदेशार्थग्राहकत्वेन भिन्नविषययोः
पूर्वोत्तरज्ञानयोः कथमविसंवादोक्तिमिराद्याहितविभ्रमज्ञानवत् । यच्चान्यदुक्तम्—कचित्कुट्टेऽपि जयतुङ्गे ज्ञानं प्रमाणं स्यात्कतिपयार्थक्रियादर्शनात् । तत्र कुट्टे कुट्टज्ञानं
प्रमाणमेवाऽकुट्टज्ञानं तु न प्रमाणं तत्संवादाभावात् सम्पूर्णचेतनालाभो हि तैस्तार्थक्रिया न कतिपयचेतनालाभ इति । यच्चैकविषयं भिन्नविषयं वा सर्वार्थकमित्यु-
क्तम् । तत्रैकोधारवर्तिरूपादीनां तादात्म्यप्रतिबन्धेनान्योन्यं व्यभिचाराभावात् । ज्ञेयप्रदेशासादिज्ञानं रूपाद्यविनाभावि रसादिविषयत्वात् । भिन्नविषयव्येयश-
ङ्कितविषयाभावं रूपज्ञानस्य प्रमाण्यनिश्चयत्वात् । दृश्यते हि विभिन्नदेशाकारस्यापि दीणादे रूपविशेषदर्शने शब्दविशेषे शङ्काव्यावृत्तिः किं पुनर्नात्र । अवि-
नोभावो हि संवाद्यसंवादकभावनिमित्तं नान्यत् । संवादज्ञानं किं पूर्वज्ञानविषयं तदविषयं वेत्याद्यव्यसमीक्षिताभिधानम् । न खलु संवादज्ञानं तद्ग्राहित्वेनास्य
प्रामाण्यं व्यवस्थापयति । किं तर्हि ? तत्कार्यविशेषत्वेनाभ्यादिकमिव धूमादिकं सर्वप्रमाणभूतां प्रामाण्ये सन्देहविषयार्थसिद्धेश्च इत्यव्ययुक्तम्-प्रेक्षापूर्वकारिणो हि
प्रामाणाप्रमाणचिन्तायामधिक्रियन्ते नेतरे । ते च कासांचिदज्ञानव्यक्तीनां विसंवाददर्शनाज्ज्ञाताशङ्काः कैयं ज्ञानमात्रादयमित्यमेवार्थ इति निश्चिन्यन्ति प्रामाण्यं
वात्य । अन्यथैषां प्रेक्षावत्तैव हीयेत । प्रमाणे बाधकारणदोषज्ञानाभावात्प्रामाण्यावसाय इत्यप्यभिधानमात्रम् ।—तदैवावो हि बाधकाग्रहणे, तदभावाविश्वये वा
स्यात् ? प्रथमपक्षे भ्रान्तज्ञाने तद्भावेऽपि तद्ग्राहणं कञ्चित्कालं दृष्टम् । एवमत्रापि स्यात् । भ्रान्तज्ञाने कञ्चित्कालमप्येवमपि कालान्तरे बाधकग्रहणं, सम्यग्ज्ञाने
तु कालान्तरेऽपि तदग्रहणमित्यर्थं विभागः सर्वविदां नास्मादृशम् । बाधकाभावाविश्वयोऽपि सम्यग्ज्ञाने प्रवृत्तेः प्रागुत्तरकालं वा ? आद्यविकल्पे भ्रान्तज्ञानेऽपि प्रमाणत्व-
प्रसङ्गः । द्वितीयविकल्पे तन्निश्चयसाक्षिस्त्वरत्वं तमन्तरेणैव प्रवृत्तेरुत्पन्नत्वात् । न च बाधकाभावाविश्वये किञ्चिद्विभित्तमस्ति । अनुपलब्धिर्ह्यस्तीति । चेत्किं प्राक्का-

१ किञ्च । २ स्पष्टात् । ३ अपरेण सवातीयेनार्थक्रियाज्ञानेन । ४ संवाद । ५ ज्ञाने । ६ स्यात् । ७ अन्यथा । ८ प्रतीयमानेऽपि स्वकीये शुद्धे अन्यापेक्षा स्यात् । ९ ज्ञानस्य । १० अज्ञातक्रियामणे ॥ ११ ता ॥ १२ भिन्नदेशा-
र्थसम्बद्धा ॥ १३ पूर्वज्ञानस्य ॥ १४ अमृत ॥ १५ जतित ॥ १६ विभ्रमज्ञानस्य यथा भिन्नदेशसम्बन्धार्थक्रियाज्ञानरूपसंवादान् प्रामाण्यम् ॥ १७ कुञ्चिकादौ रजतादिज्ञान विभ्रम ॥ १८ परेण ॥ १९ द्रष्टे ॥ २० दूषण-
मुच्यते ॥ २१ अकुट्टव्ययुक्तस्य ॥ २२ अर्थ ॥ २३ पूर्वज्ञानस्य ॥ २४ परेण ॥ २५ मालुलिङ्गादि ॥ २६ सम्बन्धेन ॥ २७ द्वितीयम् ॥ २८ रूपसंज्ञानयोः ॥ २९ ज्ञानप्रदेशाभावि ॥ ३० आद्यस्य ज्ञानप्रदेशाभावि ॥
३१ आवास्य ॥ ३२ रूपादौ ॥ ३३ विभिन्नविषययो रूपसंज्ञानयो शङ्काव्यावृत्तिः कुत इत्युक्ते आह ॥ ३४ एकविषयत्व निमित्तविषयत्व वा ॥ ३५ पूर्वज्ञान विषयो यस्य ॥ ३६ अर्थक्रियाज्ञान ॥ ३७ कर्तुं ॥ ३८ अत्रादिक
कर्मतामापन्न यथा व्यवस्थापयति धूमादिक कर्तुं । कुतस्तत्कार्यत्वात् तु तद्ग्राहकत्वादित्यर्थ ॥ ३९ कर्तुं ॥ ४० बाधक ॥ ४१ अग्रदोषकारिणो नरा ॥ ४२ मनीषिकादौ ॥ ४३ किन्तु वै ॥ ४४ बाधकाभाव ॥ ४५ उभयो ॥
४६ संसृजलज्ञाने ॥ ४७ उभयो (कोट्यो) । ४८ देशकालापेक्षया ॥ ४९ ज्ञानानामिदृशप्रमाया ॥ ५० किञ्च ॥ ५१ कारणम् ॥ ५२ विवादानपेक्षे प्रमाणे बाधक नास्ति अनुपलब्धेरेति ॥

लोत्तरकाला वा ? न तावत्याक्काला तस्याः प्रवृत्त्युत्तरकालभावविबाधकाभावनिश्रयनिमित्तत्वासम्भवात् । न ह्यन्यकालानुपलब्धिरन्यकालमभावनिश्चयं च विदध्याल-
तिप्रसङ्गात् । नाप्युत्तरकाल—आक् प्रवृत्तेरुत्तरकालं बाधकोपलब्धिर्न भविष्यतीत्यसर्वविदा निश्चेतुमशक्यत्वेनासिद्धत्वात् । प्रवृत्त्युत्तरकालभावविनिश्चयमात्रनिमित्तत्वे
न किञ्चित्फलं तस्याकिञ्चित्करत्वात् । किञ्चासौ सर्वसम्बन्धिन्यासम्बन्धिनी वा ? प्रथमपक्षे असिद्धा । न खलु सर्वे प्रमातारो बाधकं नोपलभन्ते इत्यवगमदर्शिना
निश्चेतुं शक्यम् । नाप्याससम्बन्धिनी तस्याः परचेतोवृत्तिविशेषैरनैकान्तिकत्वात् । तन्वानुपलब्धिनिमित्तम् । नापि संवादोर्नवस्थोप्रसङ्गात् । कारणदोषाभावेव्यय-
मेव न्यायः । एवं त्रिचतुरज्ञानेत्याद्यपि स्वगृहमान्यम् । कैत्याचिद्विज्ञानस्य प्रमाण्यं पुनरप्रमाण्यं पुनरप्रमाण्यं पुनरप्रमाण्यं तद्बाधकादौ वावस्थात्रय-
साधकमानस्य परीक्षकस्य कथं नापरापेक्षा येनानवस्था न स्यात् । आशङ्कते हि यो मोहादित्याद्यपि विभीषिकामात्रं यतो नाभिशापमात्रात्येक्षावतां प्रमाणमन्तरेण
बाधकाशङ्का व्यावर्तते । न चास्या व्यावर्तकं प्रमाणं भवन्मतेऽस्तीत्युक्तम् । कारणदोषज्ञानेपि पूर्वेण जाताशङ्कस्य तत्कारणदोषान्तरापेक्षायां कथमनवस्था न स्यात् ।
तस्य तत्कारणदोषाहङ्कानाभावमात्रतः प्रमाणत्वाज्ञानवस्था यदाह “यदा स्वतः प्रमाणत्वं तदान्येनैव मृश्यते । निवर्तते हि मिथ्यात्वं दोषज्ञानादयंलतः” इत्यपि
प्रागेवं विहितोत्तरम् । न च दोषाज्ञानात्तदभावः सत्त्वपि तेषु तदज्ञानसम्भवात् । सम्यग्ज्ञानोत्पादनशक्त्यैवपरीत्येन मिथ्याप्रत्ययोत्पादनयोग्यं हि रूपं तिमिरा-
दिनिमित्तमिन्द्रियदोषः । स चातीन्द्रियत्वात्सन्नपि नोपलक्ष्यते । न च दोषाः ज्ञानेन व्याप्ता येन तच्चिवृत्त्या निर्वेत्तरत् । ततोऽयुक्तमिदम् “तस्मात्स्वतः प्रमाणत्वं सर्व-
त्रौत्सर्गिकं स्थितम् । बाधकरणदुष्टत्वज्ञानाभ्यां तदपोद्यते ॥ पराधीनेपि वै तस्मिन्ज्ञानवस्था प्रसज्यते । प्रमाणाधीनमेतद्वि स्वतस्तच्च प्रतिष्ठितम् ॥ प्रमाणं हि

१ नेद जलमिति ॥ २ पूर्वेण जाताशङ्कस्य ॥ ३ बाधकस्य ॥ ४ सम्प्रत्यत्र घटानुपलब्धि कालान्तरेत्यत्र घटाभाव कुशोदित्यतिप्रसङ्गात् ॥ ५ जलादिज्ञाने ॥ ६ बाधकाभाव ॥ ७ अनुपलम्भस्य ॥ ८ प्र-
त्ययौ हि निश्चयोऽपलम्भयते प्रवृत्तेश्च जातत्वाभिधेयसाक्षिचित्कत्वम् ॥ ९ अनुपलब्धिः ॥ १० किञ्चिज्ज्ञेय ॥ ११ अनुपलब्धे ॥ १२ लब्धुमशक्यं ॥ १३ बाधकाभावनिश्रय निमित्तम् ॥ १४ अन्यथा ॥ १५ पूर्वेण
जाताशङ्कस्य संवासेवादान्तरापेक्षणात् ॥ १६ इदं जल पुनरिदं जल पुनरिदं जल ॥ १७ विविधितस्य ॥ १८ बाधकात् ॥ १९ पक्षप्रज्ञानलक्षणसंवादप्रमाणम् ॥ २० चतुर्थज्ञानस्य ॥ २१ प्रत्यक्षादिना प्रमाणाध्यग्रहणाभावे
प्रामाण्ये बाधकाशङ्काव्यावर्तनस्य कर्तुमशक्यत्वात् ॥ २२ द्वितीयविकल्प ॥ २३ विज्ञानकारणनेत्रादिकम् ॥ २४ कान्तकालादि ॥ २५ ज्ञानेन ॥ २६ इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वादभाव ॥ २७ संवादकज्ञानम् ॥ २८ कुत ॥
२९ शङ्कया यतोपाहितमप्रामाण्यम् ॥ ३० संवादमन्तरेण ॥ ३१ लब्धनीत्यादि ॥ ३२ कारणदोषाभावेव्ययमेव न्याय इति ॥ ३३ किञ्च ॥ ३४ दोषाभावः ॥ ३५ किञ्च ॥ ३६ अनवस्था समर्थिता यत ॥ ३७ अग्रे
वक्ष्यमाणलक्षणम् ॥ ३८ मीमांसकग्रन्थे । प्रसङ्गज्ञानप्रामाण्ये संवादज्ञानापेक्षाया अनवस्थाचक्रेतोत्तराश्रया यतः ॥ ३९ एव चेत्सर्वस्य ज्ञानस्य आन्तोदेः प्रमाणात् सादित्युक्ते सत्याह ॥ ४० यथाऽप्रामाण्य बाधकारणदो-
षज्ञानापेक्ष तथा बाधकादिनाऽपरमपेक्षणीयपरमपेक्षणीयमित्यनवस्था कुतो न स्यादित्युक्त आह ॥ ४१ आन्तोदेःप्रामाण्ये ॥ ४२ अप्रामाण्य ॥ ४३ प्रमाणाधीन स्यादिति अप्रामाण्य तदाऽनवस्था न स्यादेव किं तर्हि
अप्रामाण्यस्य प्रमाणमन्तरेणैव सिद्धि साततश्चाप्रामाण्य स्वत सादित्युक्ते आह ॥

प्रमाणेन यथा नायनेन साध्यते । न सिध्यत्यप्रमाणत्वमप्रमाणात्तथैव हि ॥ बाधकप्रत्ययस्तावदर्थान्यत्याज्यधारणम् । सोऽनपेक्षः प्रमाणत्वात्पूर्वज्ञानमप्येवोहेतुः ॥ यत्रापि त्वपवादस्य स्यादपेक्षा कंचित्सुतः । ज्ञाताशङ्कस्य पूर्वेण सायन्येन निवर्तते ॥ बाधकान्तरसुत्यन्नं यद्यस्यान्विच्छतोऽपरम् । ततो मध्यमबाधेन पूर्वस्यैव प्रमाणात् ॥ अथान्वयद्वयत्वेन सम्यगन्वेषणे कृते । मूलभावाच्च विज्ञानं भवेद्बाधकबाधनम् ॥ ततो निरपवादत्वात्तर्तवाधं बलीयसा । बाध्यते तेन तस्यैव प्रमाणत्वमप्येवोहेतुः ॥ पूर्वं परीक्षकज्ञानं तृतीयं नातिवर्तते । ततश्चाज्ञातबाधेन नाशङ्क्यं बाधकं पुनः ॥ कथं वा चोदनाप्रभवचेतसो निःशङ्कं प्रमाण्यं गुणवतो वक्तुरभावेनाऽपवादकदोषाभावासिद्धेः । ननु वक्तुगुणैरपवादकदोषाभावो नैव्यते तदभावेत्यनाश्रयाणां तेषामनुपपत्तेः । तदुक्तम् । “शब्दे दोषोऽप्यवस्तावद्बद्धधीन इति स्थितम् । तदभावः क्वचित्तावद्गुणवद्वक्तृकत्वतः ॥ १ ॥ तदुर्गैरपकृष्टानां शब्दे सङ्कान्त्यसम्भवात् । यद्वा वक्तुरभावेन न स्पृष्टोपा निराश्रयाः ॥” इत्यपि प्रलापमान्नप्रारौल्लेख्यत्वस्यासिद्धेः । ततश्चेदमयुक्तम् ॥ “तत्रापवादनिर्मुक्तिर्वक्रभावाद्धीर्यसी । वेदे तेनाप्रमाणत्वं नाशङ्कामपि गच्छति ॥ १ ॥” स्थितं चैतच्चोदनाजनिता बुद्धिर्न प्रमाणमनिराकृतदोषकारणप्रभवत्वात् । द्विचन्द्रादिबुद्धिर्वत् । न चैतदसिद्धं गुणवतो वक्तुरभावे तत्र दोषाभावासिद्धेः । नायनैकान्तिकं विरुद्धं वा दुष्टकारणप्रभवत्वाप्रमाण्ययोरविनाभावस्य सिध्यज्ञाने सुप्रसिद्धिर्द्वादिता ॥ श्रीः ॥ सिद्धं सर्वजनप्रबोधजननं संघोऽसकलङ्काश्रयं विद्यानन्दसमस्तभद्रगुणतो नित्यमनोनन्दनम् । निर्दोष परमागमार्थविषयं प्रोक्तं प्रमालक्षणं बुद्ध्या चेतसि चिन्तयन्तु सुधियः श्रीवर्द्धमानं जिनम् ॥ १

१ प्रमाणमन्तरेण ॥ २ बाधकप्रत्यय पुन क इत्युक्ते आह ॥ ३ ज्ञान ॥ ४ प्रमाणेक्ष ॥ ५ स्वतः ॥ ६ मरीचिकया जलज्ञानम् ॥ ७ बाधते ॥ ८ विषये ॥ ९ यदा बाधकप्रत्ययोऽपरमपेक्षत तदा किम् ॥ १० बाधकज्ञानस्य ॥ ११ अपवादान्तरस्य ॥ १२ कथं ॥ १३ नास्य ॥ १४ पूर्वेण ज्ञानेन ॥ १५ अतरेण बाधकप्रत्ययेन पूर्वज्ञातीयेन स्वादत्तेन ॥ १६ बाधकप्रत्ययस्य स्वातीथस्यवादरूपावधारणकोत्तरभावेन विज्ञातीय बाधकान्तरसुत्यवयवे यथा तदा किम् ॥ १७ ता ॥ १८ तृतीयज्ञानस्य बाधकं कर्तुंज्ञान ॥ १९ इच्छामन्तरेण ॥ २० उत्पद्यते ॥ २१ प्रामाण्य ॥ २२ तृतीयस्य ॥ २३ तृतीयस्थानवर्ति ज्ञानम् ॥ २४ बाधकस्य द्वितीय ज्ञानस्य ॥ २५ बाधकज्ञानं न भवेद्यत ॥ २६ द्वितीयज्ञानेन ॥ २७ ज्ञान ॥ २८ कारणेन ॥ २९ निराक्रियते ॥ ३० द्वितीयज्ञानेन ॥ ३१ एव चेदनवस्था कुतो न स्यादित्युक्ते सत्याह ॥ ३२ तृतीय ज्ञानं नातिवर्तत यत ॥ ३३ नरेण ॥ ३४ स्वतः प्रामाण्ये दुष्णान्तरम् ॥ ३५ किञ्च ॥ ३६ ज्ञानस्य ॥ ३७ परेण मया ॥ ३८ दोषाणां ॥ ३९ वाक्ये ॥ ४० निराकृताता दोषाणाम् ॥ ४१ शब्दे ॥ ४२ पुनः ॥ ४३ वेदे ॥ ४४ अप्रामाण्य ॥ ४५ अनाथा संवाच्या ॥ ४६ स्यात् ॥ ४७ कारणेन ॥ ४८ ज्ञान ॥ ४९ वेदे ॥ ५० न सम्यग्ज्ञाने ॥ ५१ कुलकुलम् ॥ ५२ ज्ञातिता ॥ ५३ उपपन्नान्तरम् ॥ ५४ अस्मिन्ने सिद्धप्रमाणलक्षणवर्द्धमानत्वाभिमतान्विधेताश्रयं बोद्धव्यम् ॥ ५५ द्वयभावावर्तमानभावतत्त्वस्यश्रयम् ॥ ५६ प्रमाणलक्षणस्य सम्प्रज्ञानरूपात् ॥ ५७ सर्वदा ॥ ५८ रगादिभावकर्मरहितम् ॥ ५९ बस (बहुतीहिमाससक्येषुपुनिबद्धा जैनद्वयकारणे) ॥ ६० प्रमाणलक्षणस्य सम्यग्ज्ञान रूपत्वात् ॥ ६१ नज्ञानप्रधानतया ॥

परिच्छेदावसाने आशिषमाह । चिन्तयन्तु कं श्रीवर्द्धमानं तीर्थकरपरमदेवम् । भूयः कथम्भूतं जिनम् । के सुधियः । क्व चेतसि । कया युक्त्या । ज्ञानप्रधान-
तया । भूयोपि कथम्भूतं सिद्धं जीवन्मुक्तम् । भूयोपि कीदृशं सर्वजनप्रबोधजननम् । सर्वे च ते जनाश्च तेषां प्रबोधस्तं जनयतीति सर्वजनप्रबोधजननस्तम् । कथं सद्यः
ज्ञादिति । भूयोपि कीदृशमकलङ्काश्रयम् । कलङ्कानां द्रव्यकर्मणामभावः अकलङ्कस्तस्याश्रयस्तम् । भूयोपि कथम्भूतं मनोनन्दनम् । कथं नित्यं सर्वदा । कुतः
विद्यानन्दसमन्तभद्रगुणतः । विद्या केवलज्ञानमानन्दः सुखं समन्ततो भद्राणि कल्याणानि समन्तभद्राणि विद्या चानन्दश्च समन्तभद्राणि च तान्येव गुणास्तेभ्यः
स्ततः । भूयोपि कीदृशं निर्दोषं रागादिभावकर्मरहितम् । भूयोपि कथम्भूतं परमागमार्थविषयं परमागमार्थो विषयो यस्य स तथोक्तस्तम् । भूयोपि कीदृशं प्रोक्तं
प्रकटमुक्तं वचनं यस्यासौ प्रोक्तस्तम् । भूयोपि कथम्भूतं प्रमालक्षणम् ॥ श्रीः ॥ इति श्रीमहाचन्द्रविरचिते प्रमेयकमलमार्तण्डे परीक्षामुखालङ्कारे प्रथमः परिच्छेदः
समाप्तः ॥ श्रीः ॥

श्रीः ।

अथ प्रत्यक्षोद्देशः ॥ २ ॥

द्वि० परि०

॥ ४५ ॥

अथ प्रमाणसामान्यलक्षणं व्युत्पाद्येदानीं तद्विशेषलक्षणं व्युत्पादयितुमुपक्रमते । प्रमाणलक्षणविशेषव्युत्पादनस्य च प्रतिनियतप्रमाणव्यक्तिनिष्ठत्वात्तदभिप्रायवा-
स्तद्व्यक्तिसंख्याप्रतिपादनपूर्वकं तल्लक्षणविशेषमाह ॥ तद्वेधेति ॥ १ ॥

तत्त्वापूर्वत्वादिलक्षणलक्षितं प्रमाणं द्वेधा द्विप्रकारं सकलप्रमाणभेदप्रभेदानामत्रान्तर्भावविभावात् । परंपरिकल्पितैकद्विध्यादिप्रमाणसंख्यानियमे तद्व्यवहारादि-
त्याचार्यः स्वयमेवाग्रे प्रतिपादयिष्यति । ये हि प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमित्याचक्षते न तेषामनुमानादिप्रमाणान्तरस्यात्रान्तर्भावः सम्भवति तद्विलक्षणत्वाद्भिन्नसाम-
ग्रीप्रभवत्वाच्च । ननु चास्याऽप्रमाण्यत्रान्तर्भावविभावनया किञ्चित्प्रयोजनम् । प्रत्यक्षमेकमेव हि प्रमाणमगौणत्वात्प्रमाणस्य । अर्थनिश्चायकं च ज्ञानं प्रमाणम् ।
न चानुमानादर्थनिश्चयो घटते । सामान्ये सिद्धसाधनाद्विशेषेऽनुमानाभावात् । तदुक्तम् । विशेषेऽनुमानाभावः सामान्ये सिद्धसाधनमिति । किञ्च व्याप्तिग्रहणे पक्ष-
धर्मतावगमे च सत्यनुमानं प्रवर्त्तते । न च व्याप्तिग्रहणमध्यक्षतोऽस्य सन्नहितमात्रार्थग्राहित्वेनाखिलपदार्थक्षिपेण^{११} व्याप्तिग्रहणेऽसामर्थ्यात् । नाप्यनुमानतोऽस्य^{१२}
व्याप्तिग्रहणपुरस्सरत्वात् । तत्राप्यनुमानतो व्याप्तिग्रहणेऽनवस्थेतराश्रयदोषग्रसङ्कः । न चान्यत्प्रमाणं तद्ग्राहकमस्ति^{१३} । तत्कुतोऽनुमानस्य प्रामाण्यमित्यसमी-
क्षिताभिधानमनुमानादर्थव्यक्षवत्प्रतिनियतस्वविषयव्यवस्थायामविसंवादकत्वेन प्रामाण्यप्रसिद्धेः । प्रत्यक्षेपि हि प्रामाण्यमविसंवादकत्वादेव प्रसिद्धं तच्चान्यत्रापि
समानमनुमानादिनाप्यध्यवसितेयं^{१४} विसंवादाभावात् । यच्चगौणत्वात्प्रमाणस्येत्युक्तं तत्रानुमानस्य कुतो गौणार्थविषयत्वात् प्रत्यक्षपूर्वकत्वाद्वा । न तावदाद्यो
विकल्पेऽनुमानस्याप्यध्यक्षवद्वास्तवसामान्यविशेषात्सकार्थविषयत्वाभ्युपगमात् । न खलु कल्पितसामान्यार्थविषयमनुमानं सौगतवज्जैतेरिष्टं तद्विषयत्वस्यानुमाने

१ अनन्तरम् ॥ २ क्वयिष्या ॥ ३ विशदीक्यन्तु ॥ ४ प्राप्तये ॥ ५ परिच्छेदवतार ॥ ६ भेद ॥ ७ आद्य निविधिमन्त्र पञ्चविधमिलादिलक्षण ॥ ८ व्यक्तिभेदेपि लक्षणकलमन्तर्भाव ॥ ९ निश्चयनात् ॥ १० कुत एतत् ॥
११ तद्व्यवहारादिप्रमाणसामान्यलक्षणं प्रतिपादयिष्यतीत्युक्तं आह ॥ १२ नार्वाका ॥ १३ वैशद्यवैवाद्य ॥ १४ इन्द्रियलक्षणे ॥ १५ अनुमानादे ॥ १६ भिन्न ॥ १७ साम्ये ॥ १८ न हि अगिमात्रे कलचिद्विग्रहितिरिति सामान्यत्वाच्च
प्रवर्तमानं कस्य नियतमित्युक्तमेवैवमस्य प्रवर्तते ॥ १९ यो यो धूमवान् सस्य णेनानिमित्तमित्यान्वयाभावात् ॥ २० नाप्यनुमानं प्रमाणं स्यान्नियताभावात्तत्तत् ॥ २१ हेतो ॥ २२ उत्पत्ते ॥ २३ अत्राचार्यव्यापारमहत्तमादि ॥
२४ स्वीकृत्यैव ॥ २५ प्रत्यक्षस्य ॥ २६ सर्वत्र धूमोऽग्निना व्याप्तं तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् ॥ २७ व्याप्तिग्रहणम् ॥ २८ आद्यानुमानेऽप्यनुमानेन व्याप्तिप्रतिपत्तौ अनवस्था । आद्यानुमानं द्वितीयानुमानं व्याप्तिप्रतिपत्तौ
इतिरतात्म्य ॥ २९ पक्षधर्मतावगमे च सत्यनुमानं प्रवर्तते इत्युक्तं तत्र पक्षप्रतिपत्तिश्च प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा । न तावत्प्रत्यक्षतः पक्षप्रतिपत्तिरनुमानतोऽपि पक्षप्रतिपत्ति
प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा । न तावत्प्रत्यक्षतः उक्तदोषानुषङ्गात् । नाप्यनुमानतोऽनवस्थाप्रसङ्गात् । कथमनुमानेनानुमानात्पक्षप्रतिपत्तिरिति ॥ ३० व्याप्तिग्रहणाभावे सति ॥ ३१ अन्ये ॥ ३२ उपन्यसेत ॥ ३३ पर्यायैक्य ॥
३४ क्षेप्याभेदस्य ॥

निराकारव्यभाजत्वात् । प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चानुमानस्य गौणत्वे प्रत्यक्षस्यापि कस्यचिदनुमानपूर्वकत्वाद्गौणत्वप्रसङ्गोऽनुमानात्साध्यार्थं निश्चित्य प्रवर्तमानस्याध्यक्षप्रवृत्तिप्रतीतिः । उदाहृत्यप्रमाणपूर्वकत्वाच्चास्याध्यक्षपूर्वकत्वमसिद्धम् । यच्चोक्तं न च व्याप्तिग्रहणमध्यक्षत इत्यादि तदप्युक्तिमात्रं व्याप्तेः प्रत्यक्षानुपलम्भबलोद्भूतोहाख्यप्रमाणात्यसिद्धेः । न च व्यक्तीनामानन्त्यं देशादिव्यभिचारो वा तत्प्रसिद्धेर्बाधकः । सामान्यद्वारेण प्रतिबन्धवाधधारणात्तस्य चानुगताऽवाधितप्रत्ययविषयत्वादस्तिवम् । प्रसाधयिष्यते च सामान्यविशेषात्मा तदर्थ इत्यत्र वस्तुभूतसामान्यसद्भावः । न चोहप्रमाणमन्तरेण प्रत्यक्षमेव प्रमाणमगौणत्वादित्याद्याभिधानुं शक्यम् । तथा हि । अगौणत्वमविसर्वादित्वं वा लिङ्गं नाप्रसिद्धप्रतिबन्धं सप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुनाप्येवदतिप्रसिद्धात् । प्रतिबन्धप्रसिद्धिश्चान्वयवेनाभ्युपगन्तव्याऽन्यथा यस्यामेव प्रत्यक्षव्यक्तौ प्रामाण्येनागौणत्वादिरसौ सिद्धस्तस्यामवागौणत्वादेस्तत्तिथ्येतु, न व्यन्यन्तरे तत्र तस्यासिद्धत्वात् । न चासौ साकल्येनाध्यक्षसिधेत्तस्य सन्निहितमात्रविषयकत्वात् । अथैकत्र व्यक्तौ प्रत्यक्षेणानयोः सम्बन्धं प्रतिपद्यान्वत्रायेवविधं प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यगौणत्वादिप्रामाण्ययोः सर्वोपसंहारेण प्रतिबन्धप्रसिद्धिरित्यभिधीयते न-अविषये सर्वोपसंहारेण प्रतिपत्तेरयोगात् । सर्वोपसंहारेण प्रतिपत्तिश्च नामान्तरेणोह एवोक्तः स्यात् । अग्निधूमादीनां चैवंमविनाभावप्रतिपत्तिः किञ्च स्यात् ? येनानुमानमप्रमाणमविनाभावस्याखिलपदार्थक्षेपेण प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्युक्तं शोभेत । किञ्चानुमानमात्रस्याप्रामाण्यं प्रतिपादयितुमभिप्रेतमतीन्द्रियार्थानुमानस्य वा ? प्रथमपक्षे प्रतीतिसिद्धसकलव्यवहारोच्छेदः । प्रतीयन्ते हि कुतश्चिदविनाभाविनोऽर्थार्थान्तरं प्रतिनियतं प्रतिनियतो लैकिकाः, न तु सर्वस्मात्सर्वम् । द्वितीयपक्षे तु कथमतीन्द्रियप्रत्यक्षेतरप्रमाणानामगौणत्वादिनां प्रामाण्येतरव्यवस्था ? कथं वा परचेतसीतीन्द्रियस्य व्यापारव्याहारादिकायविशेषात्

१ व्याप्तिज्ञान प्रत्यक्षम् ॥ २ तु ॥ ३ ता ॥ ४ किञ्च ॥ ५ साधनम् ॥ ६ अग्निप्रत्यक्षलोभनात् अतः सम्बन्धोवधारयितुं न शक्यं, यो ध्रुमवान् मोऽग्निमान् पर्वत इति देशादिव्यभिचारो वा तद्वत्सर्वावह ॥ ७ झल ॥ ८ ज्ञते ॥ ९ भूलतेनासिद्धेन ॥ १० साध्यसाधनयोरविनाभावः ॥ ११ योगीरिखादुस्यूत ॥ १२ प्रमाणार्थ ॥ १३ किञ्च ॥ १४ सर्वमनुमानमप्रमाण गौणत्वादित्यादि च ॥ १५ उक्तमेव समर्थयन्ते आचार्या ॥ १६ सा येनाज्ञाताविनाभावम् ॥ १७ ज्ञापयैत ॥ १८ भूभवनवर्द्धितेतिप्रत्ययापि वृमलिज्ञात्साध्यप्रतिपत्ति स्यादज्ञातसम्बन्धत्वाविशेषात् ॥ १९ सादृश्येन ॥ २० परेण ॥ २१ साकल्येन प्रतिबन्धसिद्धिरनभ्युपगमे ॥ २२ अग्निप्रत्यक्षविशेषे महानसाग्निज्ञाने ॥ २३ यद्वा ॥ २४ अविषयवादित्व ॥ २५ अविनाभाव ॥ २६ प्रत्यक्षप्रामाण्यम् ॥ २७ प्रकृतव्यक्तेरव्यक्तौ ॥ २८ घटप्रत्यक्षविशेषे ॥ २९ अविनाभावस्य ॥ ३० अग्निप्रत्यक्षविशेषे ॥ ३१ अगौणत्वादिप्रामाण्ययो साध्यसाधनयोः ॥ ३२ अविनाभावम् ॥ ३३ घटादिसकलप्रत्यक्षे व्यन्यन्तरे ॥ ३४ क्षणोपमविसर्वादकम् ॥ ३५ यावन्त्यस्य तावन्सर्वमप्रमाणमविसर्वादकमिति ॥ ३६ अविनाभावमिति ॥ ३७ परेण ॥ ३८ इति चेत् ॥ ३९ स्वाकारेण ॥ ४० अविनाभावस्य ॥ ४१ किञ्च ॥ ४२ प्रत्यक्षप्रमाणप्रकारेण ॥ ४३ स्वाकारेण ॥ ४४ भवता ॥ ४५ तत्रैवम् ॥ ४६ नाश ॥ ४७ ज्ञानन्ते ॥ ४८ प्रत्यक्षेणात् ॥ ४९ अग्निप्रत्यक्षम् ॥ ५० जानन्ते ॥ ५१ प्रत्यक्षेणापि चैतराणि वस्तुमानादीनि प्रत्यक्षेतराणि अतीन्द्रियाणि च तानि प्रत्यक्षेतराणि चातीन्द्रियप्रत्यक्षदेतराणि । तानि च तानि प्रमाण्यानि च । सन्तानन्तरनिर्माणेन प्रत्यक्षानुमानयोरतीन्द्रियत्वम् ॥ ५२ अग्निमादित्वविमोदित्वेन ॥ ५३ किञ्च ॥ ५४ विषयादिज्ञानस्य ॥

प्रतिपत्तिः, स्वर्गापूर्वदेवतादेस्तथाविधस्य प्रतिषेधोऽनुपलब्धः स्यात् ? सोयं चार्वाकः प्रमाणस्य गौणत्वादनुमानादथानिश्चयो दुर्लभ इत्याचक्षणाः कथमत एवाव्य-
क्षादेः प्रमाणार्थादिकं प्रसाधयेत् ? प्रसाधयन्वा कथमतीन्द्रियेतरार्थविषयमनुमानं न प्रमाणयेत् ? उक्तं च—प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः । प्रमाणान्तर-
सद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचिदिति । तन्नानुमानस्याप्राभाष्यम् ।

अस्तु नाम प्रत्यक्षानुमानमेवादप्रमाणद्वैविध्यमित्यारेकापनोदार्थं प्रत्यक्षेतरभेदादित्याह । न खलु प्रत्यक्षानुमानयोर्व्याख्येयगमिदिप्रमाणभेदानामन्तर्भावः सम्भ-
वति यतः सौगतोपकल्पितः प्रमाणसंख्यानियमो व्यवतिष्ठेत् । प्रमेयद्वैविध्यात् प्रमाणस्य द्वैविध्यमेवेत्ययसम्भाव्यम्—तद्वैविध्यासिद्धेः । एक एव हि सामान्यविशेषा-
त्सार्थः प्रमेयः प्रमाणस्येत्यग्रे वक्ष्यते । किञ्चानुमानस्य सामान्यमात्रगोचरत्वे ततो विशेषेष्वप्रवृत्तिप्रसङ्गः । न खल्वन्यविषयं ज्ञानमन्यत्र प्रवर्तकम्—अतिप्रसङ्गात् ।
अथ लिङ्गानुमित्तात्सामान्याद्विशेषप्रतिपत्तस्त्वेन प्रवृत्तिः । नन्वेवं लिङ्गादेव तद्वैविध्यात् तद्वैविध्यात् तद्वैविध्यात् तद्वैविध्यात् ? सामान्यस्यापि
लक्ष्यमतस्तेषां प्रतिपत्तिः ? तदेतत्सामान्येयं समानम् । अथाप्रतिपत्तप्रतिबन्धमपि सामान्यं तेषां गमकम् । लिङ्गमात्रेणैव विधं तद्वैविध्यात् ? सामान्यस्यापि
सामान्येनैव विशेषेषु प्रतिबन्धप्रतिपत्तिप्राप्त्यवस्था । सामान्याद्धि सामान्यप्रतिपत्तौ विशेषेष्वप्रवृत्तौ पुनस्ततोऽप्यपरसामान्यप्रतिपत्तौ स एव दोषः । अतः सामान्य-
तदनुमानानामनवस्थानादप्रवृत्तिविशेषेषु स्यात् । किञ्च व्यापकमेव गम्यम्—अव्यभिचारस्य तत्रैव भावात् । व्यापकं च कारणं कार्यस्य, स्वभावो भावस्य । तच्च स्वल-
क्षणमेव । अतस्तदेव गम्यं स्यात्, न सामान्यमव्यापकत्वात् । अथ तदपि व्यापकं स्वलक्षणवद्वैविध्यम् । अन्यथा तस्मिन्निधितेयं प्रयोजनाभावाच्चानुमानमप्रमाण-
मेव स्यात् । किञ्च तत्प्रमेयद्वित्वं प्रमाणद्वित्वस्य ज्ञातमज्ञातं वा ज्ञापकं भवेत् ? यद्यज्ञातमेव तत्तस्य ज्ञापकं तर्हि तस्य सर्वत्राविशेषात्स्वभावमिव विशेषेण तत्प्रतिपत्तिप्रस-
ङ्गतो विवादो न स्यात् । ज्ञातं चेत्कुतस्तज्ज्ञप्तिः ? प्रत्यक्षादनुमानादौ ? न तावदप्रत्यक्षात्—तेन सामान्याग्रहणात् । ग्रहणे वा तस्य सविकल्पकत्वप्रसङ्गो विषयसङ्करश्च

१ कथं वा ॥ २ अष्ट ॥ ३ सर्वज्ञ ॥ ४ अतीन्द्रियस्य ॥ ५ प्रत्यक्ष प्रमाणमगौणत्वात्, अनुमानमप्रमाण गणत्वादित्याचक्षणा ॥ ६ आदिपदेनानुमानस्याप्राभाष्यम् ॥ ७ इन्द्रियाग्रप्रतिपत्तिः स्वर्गादय ॥ ते व इतरे
च प्रत्यक्षप्राज्ञा अत्रादय ॥ अतीन्द्रियेतरं ते च ते अर्थाश्च ते विषया यस्यानुमानस्य तत् ॥ ८ अप्रमाण ॥ ९ त्व ॥ १० का ॥ ११ पक्षिज्ञानात् ॥ १२ परोक्ष ॥ १३ स्वर्गादि ॥ १४ आह मागत ॥
१५ परोक्ष ॥ १६ अपि तु न कुतोपि स्थिति कुर्यात् ॥ १७ ननु योऽप्येव ॥ १८ (ततोऽनुमानादित्यर्थं) अत्रिसामानुलक्षणलक्षणेषु ॥ १९ घटविषय ज्ञान पदे प्रवर्तक स्यात् ॥ २० वृत्त ॥ २१ अत्रिमत्त्वात् ॥
२२ विशेषेषु पुरुषत्वस्य ॥ २३ यथा लिङ्गात्सामान्यस्य प्रतिपत्तिरेव तेषां विशेषणम् ॥ २४ प्रयोजनम् ॥ २५ लिङ्गात्सामान्यप्रतिपत्ति सामान्याद्विशेषप्रतिपत्तिरिति ॥ २६ विशेषेषु सामान्यस्य प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरभावात्कथं
ततस्तेषां प्रतिपत्तिरिति ॥ २७ अप्रतिपत्तिप्रतिबन्धत्वाविशेषात् ॥ २८ विशेषेष्वप्रवृत्तिरूपः ॥ २९ अविनाभावस्य ॥ ३० व्यापके ॥ ३१ वहि ॥ ३२ प्रसूय ॥ ३३ विशृणोत ॥ ३४ विशृणोत ॥ ३५ साध्यम् ॥ ३६ लिङ्गस्य ॥
३७ सामान्यस्य ॥ ३८ अनस्तुत्वे ॥ ३९ विशेषेषु प्रवृत्तिवृत्त ॥ ४० ॥ सामान्यविशेष भेदेन ॥ ४१ उन्नतप्रमेयद्वित्वस्य ॥ ४२ देतो ॥ ४३ दृग्भावा वा ॥

प्रमाणद्विविधो भवतोऽनुषज्येत । नाप्यनुमानतोऽत एव । स्वलक्षणपराङ्मुखतया हि भवतानुमानमभ्युपगतम्-अतश्च देवपरावृत्तवस्तुमात्रप्रवेदनात् । सामान्यविषयं श्रोतुं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेरित्यभिधानात् । द्वौभ्यां तु प्रमेयद्वित्वस्य ज्ञानस्य प्रमाणद्वित्वज्ञापकवायोगः । अन्यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां प्रतिपत्ताद्धर्मद्वित्वात्तदन्यतरस्याग्निद्वित्वप्रतिपत्तिः स्यात् । द्वैविध्यमिति हि द्विष्टो धर्मः । स च द्वयोर्ज्ञाने ज्ञायते । न ह्यज्ञातसहविन्यस्य तद्गतद्वित्वप्रतिपत्तिरस्ति । परस्परश्रययानुषङ्गश्च । सिद्धे हि प्रमाणद्वित्वेऽतः प्रमेयद्वित्वसिद्धितस्याश्च प्रमाणद्वित्वसिद्धिरिति । अथान्यतः प्रमाणद्वित्वस्य सिद्धिः, व्यर्थस्तर्हि प्रमेयद्वित्वोपन्यासः । तदर्थन्यदेकं वा स्यादेकं वा ? एकं चेद्विषयसङ्करः । प्रत्यक्षं हि स्वलक्षणाकारमनुमानं तु सामान्याकारम् । तद्व्यस्यैकज्ञानवेद्यत्वे सुप्रसिद्धो विषयसङ्करः । अथानेकज्ञानेन वेद्यं तद्व्यपरेणैकज्ञानवस्था । ननु स्वलक्षणाकारता प्रत्यक्षणात्सम्भूतव वेद्यते सामान्याकारता त्वनुमानेन । तयोश्च स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात् प्रत्यक्षसिद्धमेव प्रमाणद्वित्वं प्रमेयद्वित्वं च केवलम् । यैस्तथा प्रतिपद्यमानोपि न व्यवहरति स प्रसिद्धेन प्रमेयद्वैविध्येन प्रमाणद्वैविध्यव्यवहारं प्रवर्त्यते । तदव्यसारम्-ज्ञानार्थान्तरस्थानार्थान्तरस्य वा केवलस्य सामान्यस्य विशेषस्य वा क्वचिदज्ञाने प्रतिभासाभावात्-उभयानामन एवान्तर्बहिर्वा वस्तुनोऽप्यक्षादिप्रत्यये प्रतिभासमानत्वात् । प्रयोगः-असति बाधके यद्यथा प्रतिभासते तत्तथैवाभ्युपगन्तव्यम् । यथा नीलं नीलतया । प्रतिभासते चाप्यक्षादिप्रमाणं सामान्यविशेषतमार्थविषययोगेति ।

ननु मा भूत्मेयमभेदः । तथाप्यगमादीनां नानुमानार्थान्तरत्वम्^{५६} । शब्दादिकं^{५७} हि परोक्षार्थं सम्बद्धमसम्बद्धं वा गमयेत् ? न तावदसम्बद्धम्-गवादे-
रप्यथादिप्रतीतिप्रसङ्गात् । सम्बद्धं चेत्तल्लिङ्गमेव । तज्जनितं च ज्ञानमनुमानमेव । इत्यप्यसाध्यतम्-प्रत्यक्षस्याप्येवमनुमानत्वप्रसङ्गात् । तदपि हि स्वविषयं सम्बद्धं

१ अनुमानस्य भाव इत्यर्थः ॥ २ सौगतस्य ॥ ३ अत एवेत्यस्य हेतोर्वाहित्व परिहरति ॥ ४ स्वलक्षणोपाचारत्वेन ॥ ५ सौगतेन ॥ ६ अनभिम्प ॥ ७ अतिमात्र ॥ ८ अन्योपादे ॥ ९ अन्योपादे ॥ १० स्वलक्षणस्य ॥ ११ अव्यवस्थिते ॥ भेदानामानन्देन ग्रहणसम्भवात् ॥ १२ प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ असौ तृतीयो विक्तप ॥ १३ परिज्ञानं सति अस्य प्रमेयद्वित्वस्य ॥ १४ प्रमेयद्वित्वस्य गमणद्वित्वस्य ॥ १५ भिन्नदेशे ॥ १६ देवदत्तस्य चक्रदत्तस्य वा ॥ १७ प्रमेयद्वित्वस्य प्रमाणद्वित्वज्ञापकत्वयोगेन दर्शयति ॥ १८ स्वलक्षणसामान्यो प्रमेयो ॥ १९ सति ॥ २० पुत्रेण ॥ २१ नरस्य ॥ २२ सन्निविन्य ज्ञापकत्वेन ॥ २३ इतरापरश्रयपरिहारार्थं परः ग्राह ॥ २४ ज्ञानात् ॥ २५ किञ्च ॥ २६ तयो ॥ २७ ज्ञानम् ॥ २८ युगपद्वयो प्रतिपत्तिविषयशङ्कर ॥ २९ विषयशङ्कर कथमित्युक्तं मत्याह ॥ ३० तद्वति शप ॥ ३१ अनवस्था परिहरति परः ॥ ३२ स्वलक्षणस्य ॥ ३३ स्वलक्षणत्वेन ॥ ३४ अनुमानस्य ॥ ३५ वेद्येते ॥ ३६ सामान्य विशेष वा ॥ ३७ इति ॥ ३८ नर (शिशु) ॥ ३९ स्वसर्वेदमन्त्रलक्षणे प्रमेयद्वित्व प्रमाणद्वित्व च ॥ ४० प्रमाण द्विविध प्रमेयद्विविधादित्यनुमत प्रदर्श्य ॥ ४१ आचार्येण ॥ ४२ अर्थगतस्य ॥ ४३ ज्ञानगतस्य ॥ ४४ सामान्यविशेषान्तर ॥ ४५ प्रत्यक्षादि प्रमाण वाम सामान्यविशेषार्थविषयत्वेनायुगन्तस्य भवतीति सा श्रो धर्मः । अस्ति बाधके तथा प्रतिभासमानादिति हेतु ॥ ४६ सम्बन्धाद्यविषयत्वात् ॥ ४७ आदिशब्देन सादृश्यापत्त्युपपत्त्युपपत्त्यादि ॥ ४८ कर्तुं ॥ ४९ परीक्षार्थे ॥ ५० परोक्षार्थम् ॥ ५१ गन्नादिशब्दात् ॥ ५२ असम्बन्धाविशेषात् ॥ ५३ आगमादीनामनुमानत्वप्रकारेण ॥

सत्तस्य गमकम् । नान्यथा-सर्वस्य प्रमातुः सर्वाधिप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । अथ विषयसम्बद्धत्वविशेषेपि प्रत्यक्षानुमानयोः सामग्रीभेदात्प्रमाणान्तरत्वम् । शब्दादीनामर्थेवं प्रमाणान्तरत्वं किन्न स्यात् ? तथा हि ।-शब्दं तावच्छब्दसामग्रीतः प्रभवति-शब्दादुदेति यज्ज्ञानमप्रत्यक्षेपि वस्तुनि । शब्दं तदिति मन्यन्ते प्रमाणान्तरत्वादिन इत्यभिधानात् । न चास्य प्रत्यक्षता-सर्विकल्पकस्मष्टस्यभावत्वात् । नाय्यनुमानता-त्रिरूपलिङ्गाप्रभवत्वादनुमानगोचराथविषयत्वाच्च । तदुक्तम् ।-तस्मादननुमानत्वं शब्दे प्रत्यक्षवद्भवेत् । त्रैरूप्यरहितत्वेन तौहग्विषयवर्जनात् । १ । यादृशो हि धूमादिलिङ्गस्यानुमानस्य विषयो धर्मविशिष्टो धर्मो तौहशा विषयेण रहितं शब्दं सुप्रसिद्धं त्रैरूप्यरहितं च । तथा हि ।-न शब्दस्य पक्षधर्मत्वं धर्मिणोऽयोगात् । न चार्थस्य धर्मित्वम्-तेन तस्य सम्बन्धमिच्छेः । न चाप्रतीतेर्यै तद्धर्मतया शब्दस्य प्रतीतिः सम्भविनी । प्रतीते चार्थे न तद्धर्मतया प्रतिपत्तिः शब्दस्योपयोगिनी-तामन्तरेणार्थस्य प्रागेव प्रतीतेः । अथ शब्दो धर्मी, अर्थवानिति साध्यो धर्मः, शब्द एव च हेतुर्न-प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वप्राप्तेः । अथ शब्दत्वं हेतुरिति न प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं न-शब्दत्वस्यागमकत्वात्, गोशब्द-त्वस्य च निषेत्स्यमानत्वेनासिद्धत्वात् । उक्तं च-सामान्यविषयत्वं हि पैदस्य स्थापयिष्यते । धर्मी धर्मविशिष्टश्च लिङ्गीत्यतश्च माधितम् । १ । न तावदनुमानं हि यावत्तद्विषयं न तैत् । अथ शब्दोऽर्थवत्त्वेन पक्षः कस्मान्न कल्प्यते । २ । प्रतिज्ञार्थैकदेशो हि हेतुस्तत्र प्रसज्यते । शब्दत्वं गमकं नात्र गोशब्दत्वं निषेत्स्यते । ३ । व्यक्तिरेव विशेष्यता हेतुश्चैका प्रसज्यते ॥ न चार्थान्वयास्यास्ति व्यपारेण हि सम्भवेन मत्स्येति यावत् । विद्यमानस्य ह्यन्यदृत्वं, नाविद्यमानस्य । यत्र हि धूमस्तत्रावश्यं वह्निरस्तीत्यस्तिवेन प्रसिद्धोऽन्येतां भवति धूमस्य । न त्वं शब्दस्यार्थान्वयोस्ति । न हि तत्र शब्दाकान्ते देशेऽर्थस्य सम्भावः । न खलु यत्र

१ अथवा चेत् ॥ २ शब्दादीनि प्रमाणान्तराणि-सामग्रीभेदान्तराणि प्रत्यक्षविषयः । ३ सामग्रीभेदप्रकारेण ॥ ४ मेरस्ताति ज्ञानम् । आगमज्ञानमित्यर्थः (हेवनरमिदम्) ॥ ५ जेनादय ॥ ६ पक्षधर्म-वादि ॥ ७ शब्दादुप-
पन्नत्वात् ॥ ८ इत् ॥ ९ अनुमेय ॥ १० च ॥ ११ अतिमत्त्वं ॥ १२ पर्वत ॥ १३ मा ॥ १४ गोलक्षणस्य ॥ १५ अविनाभावः ॥ १६ अपेक्षमत्त्वेन ॥ १७ प्रत्यक्षता ॥ १८ इति चेत् ॥ १९ पक्षवत्त्वं प्रतिज्ञा तस्या अथ पक्षस्यैकदेशो
धर्मो धर्मश्च ॥ २० गोशब्दो जगति नित्यो व्यापकत्वेनैव पृथगेति गोशब्दत्वसामान्याभावः ॥ हेतो ॥ २१ इति चेत्सत्यं ॥ २२ गोशब्दवदशब्दोपि शब्द-वस्य भावाद्यगमकत्वम् ॥ २३ तस्मिन्निपेयोपि गोशब्दस्यातीतादे
रेकत्वात्, नैकव्यक्तौ सामान्यमेति व्यापकत्वेनैकत्वाच्च गोशब्दत्वसामान्याभावः ॥ २४ अर्थस्य ॥ २५ अर्थस्य साध्यस्य ज्ञापकत्वम् ॥ २६ गोत्व ॥ २७ गवादयोगस्य ॥ २८ व्यग्रन्यापेक्षयापे ॥ २९ अनुमानविषय ॥
३० स्वग्रन्यापेक्षया ॥ ३१ उभयस्य (शब्दानुमानयोः) उभय(सामान्यविशेष)विषयत्वं यद्यपि तथापि शब्दस्यानुमानरूपता भविष्यतीत्युक्ते गलाह ॥ ३२ धर्मविशिष्टधर्मविषयम् ॥ ३३ शब्दम् ॥ ३४ बाधेन न ममर्थ्यते ॥
३५ गोशब्दस्य नित्यविभुत्वाविशेषाभावात् ॥ ३६ स्वग्रन्यापेक्षया ॥ ३७ शब्दसलक्षणा ॥ ३८ धर्मिणी ॥ ३९ शब्दत्वं न गमकः गोशब्दत्वस्य प्रतिपेक्षो वा यत् ॥ ४० तत्तत्र प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धो हेतुरिति प्राय ॥
४१ अर्थेन सहान्विताभावः ॥ ४२ शब्दस्य ॥ ४३ शब्दस्य ॥ ४४ व्यापारेणेति पदस्य मद्भावेनेति मतयेति वा पक्षवत्त्वम् ॥ ४५ व्यापक ॥ ४६ वसाप्रतिप्रकारेण ॥

पिण्डवर्जगोदिशब्दः 'यूते तत्र पिण्डवर्जगोदिशब्दः' नापि शब्दकालेऽर्थोऽवश्यं सम्भवति । रावणशङ्खचक्रवत्यादिशब्दा हि वर्त्तमानास्तदर्थस्तु भूतो भविष्यं-
श्च । इति कुतोऽर्थः शब्दस्यान्वैतत्वं नित्यविभुत्वाभ्याम् । तच्चे चैतिप्रसङ्गः । तदुक्तम्—अन्वयो न च शब्दस्य प्रमेयेण निरूप्यते । व्यापारेण हि सर्वेषामन्वैतत्वं प्रतीयते
॥ १ ॥ यत्र धूमोस्ति तत्राग्निरस्ति तेनान्वयः स्फुटः । न त्वेवं यत्र शब्दोस्ति तत्रार्थोस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥ न तावद्यत्र देशेऽमौ न तत्काले च गम्यते । भवेन्नित्यवि-
भुत्वाच्चेत्सर्वार्थेष्वपि तैस्समम् ॥ ३ ॥ तेन सर्वत्र दृष्टत्वाद्वातिरेकस्य चांगतेः । सर्वशब्दैरशेषार्थप्रतिपत्तिः प्रसज्यते । ४ । अन्वयाभावे च व्यतिरेकस्याप्यभावः—
अन्वयेन विना तस्माद्वातिरेकः कथं भवेदित्यभिधानात् । ततः शब्दं प्रमाणान्तरमेव । उपमानं च । अस्य हि लक्षणम्—इदं यमानाद्यदन्यत्र विज्ञानमुपजायते । सा-
दृश्योपाधि तत्तत्सैरुपमानमिति स्मृतम् । १ । येन हि प्रतिपत्त्या गौरुलब्धो न गवयो, न चातिदेशवक्यं गौरिव गवय इति श्रुतं तस्यारण्ये पर्यटतो गवयदर्शने
प्रथमे उपजाते परोक्षे गवि सादृश्यज्ञानं यदुत्पद्यतेऽनेन सदृशो गौरिति, तस्य विषयः सादृश्यविशिष्टः परोक्षो गौतद्विशिष्टः वा सादृश्यम् । तच्च वस्तुभूतमेव । यदाह ।—
सादृश्यस्य च वस्तुत्वं न शक्यमपवाधितुम् । भूयोवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य तदिति । अस्य चानधिगतार्थाधिगन्ततया प्रमाणयम् । गवयविषयेण
हि प्रत्यक्षेण गवयो विषयीकृतो, न त्वसन्निहितोपि सादृश्यविशिष्टो गौतद्विशिष्टो गौतद्विशिष्टः वा सादृश्यम् । यच्च पूर्वं गौरिति प्रत्यक्षमभूत्तस्यापि गवयोत्यन्तमप्रत्यक्ष एव । इति
कथं गवि तदपेक्षं तत्सादृश्यज्ञानम् ? उक्तं च ।—तस्मादर्थस्मर्यते तत्सात्सादृश्येन विशेषितम् । प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा न दन्वितम् । १ । प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि
सादृश्ये गवि च स्मृते । विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमाणता । २ । प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे स्मर्यमाणे च पावके । विशिष्टविषयत्वेन नानुमानाप्रमाणता, इति ।
न चेदं प्रत्यक्षम्—परोक्षविषयत्वात्सर्विकल्पकत्वाच्च । नाप्यनुमानम्—हेत्वभावात् । तथा हि—गोगतं गवयगतं वा सादृश्यमेव हेतुः स्यात् ? तत्र न गोगतम्—तस्य

१ इति देशान्वयाभावः ॥ २ कालान्वयाभावः ॥ ३ अन्वयो व्यापकत्व वा ॥ ४ गोशब्दाद्व्यापकत्वीतिः स्यात् ॥ ५ शब्दस्य सर्वार्थेष्वनुगमो यतः ॥ ६ समन्वय ॥ ७ विद्वद्भिः ॥ ८ कुतस्तथारिति ॥
९ सद्भावेन सत्तया वा ॥ १० व्यर्थानाम् ॥ ११ धूमाग्निप्रकारेण ॥ १२ तत्र प्रदेशेऽगौतद्वीति निश्चयो नास्तीत्यर्थः ॥ १३ अर्थः ॥ १४ अन्यैकत्वम् ॥ १५ काण्डेन ॥ १६ अर्थेषु ॥ १७ शब्दस्य ॥ १८ अप्रतिपत्तेः ॥
१९ अन्वयाविनाभावित्वे व्यतिरेकस्य यतः ॥ २० शब्दार्थयोरन्वयव्यतिरेकौ न स्तो यतः ॥ २१ अनुमानात् ॥ २२ भाट्टो ब्रवीति ॥ २३ गवयात् ॥ २४ गवि ॥ २५ उपाधिविशेषणम् ॥ २६ त्रारिका भावयति ॥ २७ आमानम् ॥
२८ अन्यत्र प्रसिद्धस्यान्यत्रारोपणमतिदेशः ॥ २९ गोगवययोः ॥ ३० तदुपमानम् ॥ ३१ गवयस्य ॥ ३२ स्मर्यमाणो गौतद्विशिष्टम् ॥ ३३ स्मर्यमाणगौतद्विशिष्टम् ॥ ३४ यस्मान्प्रमाणम् ॥ ३५ निराकर्तुम् ॥ ३६ भूयसा बहूनामयवद्वाना गमानता
सामान्यं तेन योगः ॥ ३७ एकस्या गवयजालेन्या गोजातिजालान्तरम् । एकस्या गोजातेन्या गवयजातिजालान्तरम् । तस्य ॥ ३८ उपमानस्य ॥ ३९ गवयस्य ॥ ४० गोप्रत्यक्षपेक्षम् ॥ ४१ न ॥ ४२ प्रत्यक्षता ॥
४३ गवयान् ॥ ४४ गोलक्षणं वस्तु ॥ ४५ स्मर्यमाणगवान्वितम् ॥ ४६ उपमानं पृथीप्राहिल्यादप्रमाणं स्यादित्युक्ते आह ॥ ४७ गवयगते ॥ ४८ सादृश्यविशिष्टस्य ॥ ४९ सादृश्यविशिष्टो गौतद्विशिष्टः वा नाम्ना
मिति विशिष्टविषयः ॥ ५० सादृश्यविशिष्टस्य गौतद्विशिष्टस्य वा सादृश्यस्य ॥ ५१ स्मरणप्रत्यक्षाभ्याम् ॥ ५२ अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह ॥ ५३ पर्वतदो ॥ ५४ देशादिनिवृत्तत्वेन ॥ ५५ उपमानम् ॥ ५६ उपमानस्य अनुमा
नत्वे साध्ये ॥

पक्षधर्मत्वेनाग्रहणात् । यदा हि सादृश्यमात्रं धर्मिं सत्यमाणेन गवा विशिष्टमिति साध्यं यदा च तादृशो गौस्तदा न तस्य तद्धर्मतया ग्रहणमस्ति । अत एव न गौवर्गगतम् । गौगतसादृश्यस्य गोर्वा हेतुत्वे प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वप्रसङ्गश्च । न च सादृश्यमत्र प्राक्प्रमेयेण प्रतिबद्धं प्रतिपक्षम् । न चान्यथप्रतिपत्तिमन्तरेण हेतोः साध्य-
गौवर्गगतम् । ततो गौवार्थदर्शने गवयं पश्यतः सादृश्येन विनिष्ठे गवि पक्षधर्मत्वग्रहणं संबन्धानुसरणं चान्तरेण प्रतिपत्तिरुत्पद्यमाना नानुमानेन तर्क-
वतीति प्रमाणान्तरमुपमानम् । उक्तं च । न चैतस्यानुमानत्वं पक्षधर्माद्यसम्भवात् । प्राक्प्रमेयस्य सादृश्यं धर्मत्वेन न गृह्यते । १ । गवये गृह्यमाणं च न गवार्थो-
नुमापकम् । प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वोक्तस्य न लिङ्गता । २ । गौवर्गसाध्यत्वसम्बन्धान्न गोलिङ्गत्वमृच्छति । सादृश्यं न च संवेण पूर्वं दृष्टं तदन्वयि । ३ । एकस्मिन्नपि
दृष्ट्यर्थे द्वितीयं पश्यतो वने । सादृश्येन सहैवासिस्तिद्वयोत्पद्यते मतिः, इति । तथार्थापत्तिरपि प्रमाणान्तरम् । तल्लक्षणं ह्यर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वार्थान्यथा
नोपपद्यते इत्यदृष्टार्थकल्पना । कुमारिलोच्यते देव भाष्यकारवचो व्याचष्टे । प्रमाणपट्टविज्ञातो यत्रार्थोऽनन्यथा भवन् । अदृष्टं कल्पयेदन्वयं सार्थापत्तिरुदाहृता
। १ । प्रत्यक्षदिभिः पक्षैः प्रमाणैः प्रसिद्धो योर्थः स येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य कल्पनमर्थपत्तिः । तत्र प्रत्यक्षपूर्वविकारार्थापत्तिरर्थपत्तिः प्रत्यक्षेण प्रतिपन्नादी-
दाहृदहन्तृकियोगोऽर्थापत्त्या प्रकल्प्यते । न हि शक्तिः प्रत्यक्षेण परिच्छेद्या-अतीन्द्रियत्वात् । नान्यनुमानेन-अस्य प्रत्यक्षविवर्तप्रतिबन्धलिङ्गप्रभवत्वेनाभ्युपगमात्,
अर्थापत्तिगोचरस्य चार्थस्य कदाचिदप्यव्यक्षगोचरत्वात् । अनुमानपूर्विका त्वार्थापत्तिर्यथा सूयं गमनात्तच्छक्तियोगिता । अत्र हि देशदेशान्तरप्राप्त्या सूयं गम-

१ क पक्षस्तदर्थत्वेनाग्रहणं वा कश्च सादृश्यस्येति दाह । २ सामान्यम् । ३ गोतसदृशत्वादिति हेतु । ४ गवयसदृशो गोसिति वा पक्षः । ५ गवयगतसदृशत्वादिति हेतु । ६ गोतसादृश्यस्य ॥ ७ पक्षः ।
८ हेतुः सादृश्यस्य प्रतिपक्षत्वात् । ९ पक्षधर्मत्वेनाग्रहणदेव । १० हेतु । ११ सादृश्यम् । १२ यद्यपि पक्षधर्मत्वेनाग्रहणं गोतसादृश्यस्य तथापि हेतुवर्गनोपन्यास निग्रहे इत्युक्ते आह । १३ गोवर्गवेन सदृश
गोतसादृशत्वात् । गौवर्गवेन सदृशं योर्वित् । १४ उक्त्युक्त्या पक्षधर्मत्वं नास्ति चेत्ता भूदन्वयो भविष्यतीत्युक्ते आह । १५ हेतु । १६ उपमानस्यानुमानत्वे साध्ये । १७ हेतुपत्त्यासाधन्यम् । १८ सादृश्यविशिष्टो गौत्वाद्विशिष्ट वा
सादृश्यमिति विशिष्टविशेषेण । १९ अविनाश्रुतात् । २० तथा प्रतिपत्तिरभावात् । २१ सत्ये सत्यम् । २२ सादृश्यस्य पक्षधर्मत्वेनाग्रहणमन्यव्यपत्तिरत्यभावात् वा यत् । २३ बस । २४ सति । २५ अन्वय । २६ आदिगव्येन सपक्षे
सत्यम् । २७ अनुमानकालपूर्वम् । २८ हेतु । २९ पक्षधर्मत्वेन सादृश्यम् । ३० तर्हि गवयो हेतुर्भविष्यतीत्युक्ते आह । ३१ गवार्थेन । ३२ पक्षधर्मत्वं नास्ति चेन्ना भूदन्वयो भविष्यतीत्युक्ते आह । ३३ उपा ।
३४ हेतुपत्त्यासाधन्यम् । ३५ प्रमेयेण । ३६ उक्तार्थापत्तिरुदाह । ३७ गोलक्षणे । ३८ गवयम् । ३९ पक्षधर्मत्वग्रहणं विना साध्यस्यावतसम्बन्धस्य सारणं च विना कोर्थो, गवयदर्शनकाल एव । ४० शाब्दोपमाने यथा प्रमाणान्तरे
भवति । ४१ सामर्थ्याभावात् । ४२ उच्यते । ४३ पुन । ४४ प्रत्यक्षादिप्रमाणमात्रमन्यम् । ४५ आगमे । ४६ अवष्टाभं विना । ४७ उपरि दृष्टिलक्षणे । ४८ आपादनम् । ४९ तुल्ये । ५० नदीपूरति । ५१ अवष्टाभं
सत्येव भवति । ५२ उपरि दृष्टिलक्षणे । ५३ पुरादन्वयम् । ५४ कारिका भावयति । ५५ दृष्टे । ५६ अर्थापत्तिरु मये । ५७ स्मृते । ५८ अतिरिक्तगन्तव्यं दहाहन्त्ययानुपपत्तेरिति । ५९ आभासिद्वित् । ६० सा । ६१ नास्ति लक्षणस्य ।

नमनुमीयते तैस्तच्छक्तिसम्बन्ध इति । श्रुतार्थापत्तिर्यथा, पीनो देवदत्तो दिवा न मुक्ते इति वाक्यश्रवणाद्रात्रिभोजनप्रतिपत्तिः । उपमानार्थापत्तिर्यथा, गवयोपस्मि-
तोया गोस्तज्ज्ञानग्राह्यताशक्तिः । अर्थापत्तिपूर्विकाऽर्थापत्तिर्यथा, शब्देऽर्थापत्तिवबोधिताद्राचक्रसमर्थ्यादेर्भिधानसिद्ध्यर्थं तन्नित्यत्वज्ञानं शब्दाद्धर्थः प्रतीयते,
ततो वाचकसमर्थ्यं, ततोपि तन्नित्यत्वमिति । अभावपूर्विकाऽर्थापत्तिर्यथा, प्रमाणाभावप्रमितवैत्राभावविशेषिताद्गोचैवबहिर्भावसिद्धिः, जीवैश्चेतोऽन्यत्रास्ति ।
अभावादिति । तदुक्तं “तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञाताद्वाद्वाद्दहनशक्तता । बह्वेनुमितत्सर्वं यानात्तच्छक्त्योगिता । १ । पीनो दिवा न मुक्ते चलेवमादिवचः श्रुतो ।
रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते । २ । गवयोपस्मिताया गोस्तज्ज्ञानग्राह्यशक्तता । अभिधानप्रसिद्धार्थापत्त्यावबोधितात् । ३ । शब्दे वाचकसमर्थ्या-
त्तन्नित्यत्वमेवैता । अभिधानार्थ्याऽसिद्धेरिति व्याचक्रशक्तता । ४ । अर्थापत्त्यावबोधैव तदन्यत्वगतेः पुनः । अर्थापत्त्यन्तरेणैव शब्दनित्यत्वनिश्चयः । ५ ।
दृष्टनस्यैवैतत्त्वत्वादिन्यस्मिन्निमित्तस्यैव तद्वैदिकविशेषितात् । ६ । गेहाच्चैवबहिर्भावसिद्धिर्या त्विह दर्शिता । तामभावोच्यितामन्यमार्थापत्ति-
मुदाहरेत्” इत्यादि ।

तथाऽभावप्रमाणमपि प्रमाणान्तरम् । तद्धि निषेधार्थवस्तुग्रहणादिसामग्रीतस्त्रिप्रकारमुत्पन्नं सत् क्वचित्प्रदेशादां घटादीनामभावं विभावयति । उक्तं “गृहीत्या
वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् । मानसं नास्तिज्ञानं जायतेऽक्षानेपेक्षया । १ । प्रत्यक्षादेर्दुर्गुपत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते । मार्त्तमनोऽपरिणामो वा विज्ञानं
वान्यवस्तुनि । २ । प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते । वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणात्” इति । न चाध्यक्षेणाभावोऽवसीयते—तस्याभावविरश्चनवि-
रोधात्—भावांशेनैवेन्द्रियाणां सम्बन्धात् । तदुक्तं “न तौत्रिन्द्रियेणौ नास्तीत्युपाद्यते मतिः । भावांशेनैव सम्बन्धो योपयत्वादिन्द्रियस्य हि” इति ।

१ आदिलो गमनशक्तियुक्तो गतिमत्त्वान्तरात् । गतिमानादिलो देशादेशान्तरात्, वर्णादिवत् ॥ २ मयौ गमनशक्तियुक्तो गतिमत्त्वान्तरात् । ३ आगम ॥ ४ देवदत्तो रात्रौ मुने-पीनं न मुक्तिं नागा
जनाभावश्रवणान्यथातुपपत्ते ॥ ५ गौरीप्रमाणान्तराद्वाताशक्तियुक्ता उपमेयत्वान्यथातुपपत्ते ॥ ६ उच्चारण ॥ ७ अत्र दो निलो वाचकसमर्थ्यान्वया (नित्यत्व विना)ऽनुपपत्ते । अस्यार्थापत्तिपूर्वकत्वं तिर्यग्दत्तं । ८ तत्र
वाचकशक्तियुक्तं ततोऽर्थप्रतीक्षणया (वाचकशक्ति विना)ऽनुपपत्ते ॥ ९ वाचकशक्तता । अर्थापत्त्यवगम्या न भविष्यति अतश्चार्थापत्तिपूर्विकार्थपत्तिः कथं स्यादित्युक्ते आह ॥ १० ताम् ॥ ११ भा ॥ १२ विवेक्षण ॥ १३ अर्थापत्तिपु संये ॥ १४ सत्याम् ॥ १५ उपमान ॥ १६-१७ ॥
१७ अभिधानसिद्धार्थं तन्नित्यत्वमेवैता तन्नित्यत्वमिति । अर्थापत्त्यवगम्या न भविष्यति अतश्चार्थापत्तिपूर्विकार्थपत्तिः कथं स्यादित्युक्ते आह ॥ १८ अनीन्द्रियत्वात् ॥ १९ अक्षतताया गृहीततात्
भिन्नत्वं नित्यत्वस्य ॥ २० परिक्षात्वात् ॥ २१ यवैवार्थापत्त्या वाचकशक्ततावगम्यते तथैव शब्दनित्यत्व प्रतीयते इति कृतार्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिपूर्विकमित्युक्ते आह ॥ २२ अभिधानार्थापत्तिदेहेति यदुक्तं तत्समर्थनार्थमयुक्तं ॥ २३
२४ उच्चारणस्य ॥ २५ विचार्यत्वात् ॥ २६ स्वग्रन्थोपेक्षयात्रैव वक्ष्यमाणग्रन्थे ॥ २७ अर्थापत्तिनिरूपणप्रस्तावे ॥ २८ अर्थापत्तिनिरूपणप्रस्तावे ॥ २९ स्वग्रन्थोपेक्षयात्रैव वक्ष्यमाणग्रन्थे ॥ ३० प्रमाणपञ्चकादित्वात् ॥ ३१ घटादि ॥ ३२ शुद्धभूतल ॥ ३३ तपि यस्मिन्पुनर्नि-
क्षणप्रस्तावस्य घटादेरुपलब्धमर्थ ॥ ३४ अभावप्रमाणसामग्रीतः ॥ ३५ त्रिप्रकारमित्येतत्प्रत्यक्षप्रतीक्षणदिनाऽऽह ॥ ३६ मूलत्वे ॥ ३७ आदिपदेन जले ॥ ३८ वाहेन्द्रियानेपेक्षया ॥ ३९ स्वरूपम् ॥ ४० प्रमाण ॥ ४१ ना
भावप्रमाणस्य ॥ ४१ प्रत्यक्षप्रतीक्षेत्र ॥ ४२ जीवस्य प्रमाणपञ्चकस्वरूपताया ॥ ४३ स्वरूपम् ॥ ४४ पदुदसोत्र ॥ ४५ मृषि । घटादिनालक्षण ॥ ४६ घटादिनालक्षणवबोधो मार्त्तम् ॥ ४७ अनुमानानेपेक्षया ॥

नाप्यनुमानेनासौ साध्यते-हेतोरभावात् । न च विषयभूतस्याभावस्याभावाद्भावप्रमाणव्यर्थम्-कारणादिविभागतो व्यवहारस्य लोकप्रतीतस्याभावप्रमङ्गात् । उक्तं च । न च स्याद्भवहृदोऽर्थं कारणादिविभागतः । प्रागभावादिभेदेन नाभावो यदि भिद्यते । १ । प्रागभावादिभेदान्यथानुपपत्तेश्चार्थापत्त्या वस्तुरूपतावर्भायते । उक्तं च । न चावस्तुन एते स्युर्मेदास्तेनास्य वस्तुता । कायादीनामभावः को भावो यः कारणादिनः । १ । अनुमानावसेया चास्य वस्तुता । यदाह-यद्भानु-वृत्तिव्यावृत्तिवृद्धिग्राह्यो यतस्तत्परम् । तस्माद्भावविषयस्तु प्रमेयत्वाच्च गृह्यताम् । १ । चतुःप्रकारश्चाभावो व्यवस्थितः-प्राक्प्रथमेतरेतराऽल्यन्ताभावभेदात् । उक्तं च । वस्तुसङ्गमङ्कुरसिद्धिश्च तत्प्रमाण्यं समाश्रिता । क्षीरे दद्यादि यद्वास्ति प्रागभावः स उच्यते । १ । नास्तिता पयसो दग्धि प्रध्वंसाभावलक्षणम् । गवि-योऽश्वाद्यभावस्तु सान्योन्याभाव उच्यते । २ । शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः । अशशृङ्गादिरूपेण सोऽल्यन्ताभाव उच्यते । ३ । यदि चेतोषा व्यवस्थापकमभावाख्यं प्रमाणं न स्यात्तदा प्रतिनिवतवस्तुव्यवस्थाविलोपः स्यात् । तदुक्तं “क्षीरे दधि भवेदेवं दग्धि क्षीरं घटे पटः । शनं शृङ्गं शुश्रिव्यादौ चैतन्यं मूर्तितास्मिन् । १ । अस्तु गन्धो रसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ सह । व्योम्नि संस्पृशता ते च न चेदस्य प्रमाणाता” इति । न च निरंशत्वाद्भानुनस्तत्त्वत्प्राहि-णाध्यक्षेणस्य सर्वात्मना ग्रहणादगृहीतस्य चापरस्यासदंगस्य तत्राभावात् कथं तद्व्यवस्थापनाय प्रवर्तमानमभावाख्यं प्रमाणं प्रामाण्यमश्नुते इत्यभिधायतव्यम्-यतः सदसदात्मके वस्तुनि प्रत्यक्षादिना तत्र सदंशग्रहणप्यगृहीतस्यासदंशस्य व्यवस्थापनाय प्रमाणाभावस्य प्रवर्तमानस्य न प्रामाण्यव्याहृति । उक्तं च । अल्प-पररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके । वस्तुनि ज्ञायते किञ्चिद्रूपं किञ्चित्कदाचन । १ । यस्य यत्र यदोद्भूतिर्जिघृक्षा चोपजायते । वेद्यतेनुभवस्तस्य तेन च व्यपदिश्यते । २ । तत्स्थोपकारकत्वेन वर्ततेऽसदंशैः । ३ । अर्थोऽपि संवित्स्या उभयानुगमोऽस्ति तु । ३ । प्रत्यक्षावयवतारश्च भावांशो गृह्यते यदा । व्यापारस्तदनुपपत्तेः भावांगं जिघृ-क्षिते । ४ । न च धर्मिणोऽभिन्नत्वाद्भावांशवदभावांशस्याव्यर्थेणैव ग्रहः-सदमंशयोर्धर्मभेदेऽर्थोन्येन भेदान्नान्यतरस्मिरूपादिवदभानस्यानुद्भूतत्वात् । न

१ अणुगते प्रागभावादिना विभागं कृत । अभाव इति वा । २ पदार्थस्य । ३ अन्यथा । ४ योः । ५ कार्यं दधि । ६ योः । ७ प्रागभावाद्धिक्तं कारणादिविभाग । ८ लोकप्रतीति । ९ साधुप्रमाणमन्तरण । १० अकारणम् । ११ सत्त्वादीनां च । १२ अथवाऽऽद्योपपत्त्येव । १३ अभावे वस्तुहो भवति अनुपपत्त्यापि नुदित्याद्येवाद्येवमथवाच्च तद्वत् । १४ ग्राम्य । १५ अभावात् । १६ अभावात् । १७ यदप्यस्य वस्तुन । १८ समर्थनाय । १९ व्याप्ति । २० लोकेन । २१ सदा । २२ प्रमाणे । २३ त्रिभिर्दृष्टमित्येतदप्यस्यत्वादिना विद्यमाने । सदस्यासांगदशस्य वा । २४ उभया मकं वस्मन्ति । २५ सदस्याग्रहणकाले । २६ अभिव्यक्तिः । २७ पुष्पाणाम् । २८ नै । २९ परिच्छिन्ति । ३० सदस्यासदशस्य वा । ३१ अभिव्यक्तेन यदंशेन असदंशेन वा । ३२ पुंभिवन् । ३३ पुंभिवानो गतान् । एवमस्ति न तद्वितीव इत्युक्ते आह । ३४ शुक्लपट्टमकाले । ३५ असदस्य । ३६ सदस्याग्रहणकाले । ३७ सदस्यासदशस्य । ३८ ग्रहीतुमिष्टं वस्तुनि । ३९ तदनुपपत्तेरित्येवमपरादाद्यं विपश्यति । ४० भवेदनुभववर्त्मनो प्रत्यक्षेण ग्रहणं कृतो न स्मरितुमुक्ते जात । ४१ तदा भवेत् । ४२ स्यात् । ४३ अभावात् । ४४ ग्रहीतुमिष्टं वस्तुनि । ४५ तदनुपपत्तेरित्येवमपरादाद्यं विपश्यति । ४६ वस्तुन । ४७ एव वस्तु । ४८ भवेदनुभववर्त्मनो प्रत्यक्षेण ग्रहणं कृतो न स्मरितुमुक्ते जात । ४९ सदस्यासदशस्य ।

गमयत्येव वृत्तां वृष्टिं निर्यामिकाम् । १ । पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणतानुमा^३ । सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्मपेक्षते । २ । एवं वृत्त्यक्षधर्मत्वं ज्येष्ठं ह्येतद्व्यभि-
च्यते । तत्पूर्वोक्तान्यधर्मस्य दर्शनाद्व्यभिचार्यते, इत्यभिधानात् । नियमवैतर्थांतरप्रतिपत्तिविशेषात्तयोर्भेदे स्वसाध्याविनाभाविनोर्थान्तरप्रतिपत्तिरेव हि शो-
षात्कथमनुमानादर्थान्तरभेदः स्यात् ? अथ विपक्षेऽनुपलभ्यतत्त्वस्यानुपपद्यमानत्वावगमो न-^{१५}यार्थिवत्वादरज्येवं स्वसाध्याविनाभावित्वावगमप्रसङ्गात्—विपक्षेऽनुप-
लभ्यत्वविशेषात्, सर्वासम्बन्धिर्नोऽनुपलभ्यतत्त्वस्यसिद्धान्तिकान्तिकत्वाच्च । नन्वेवं सकलानुमानोच्छेदः । अस्तु नाम तस्यायं, यो भूयोदर्शनाद्विपक्षेऽनुपलभ्यतत्त्वादि-
लभ्यत्वविशेषात्, नास्माकम्—प्रमाणान्तरात्तत्त्वसिद्धाभ्युपगमाद् । भवेतोपि तत्तत्तदभ्युपगमे प्रमाणसंख्याव्याघातः । ननु वहिस्वरूपस्याध्यक्षत एव प्रसिद्धेस्तदतिरिक्ता-
प्रसाधयति, नास्माकम्—प्रमाणाभावात्कथं तत्रार्थापत्तेः प्रामाण्यम् ? निजा हि शक्तिः पृथिव्यादीनां पृथिवीत्वादिकमेव—तदभिसम्बन्धादेव तेषां कार्यकारित्वात् ।
तद्विद्वयशक्तिसद्भावे प्रमाणाभावात्कथं तत्रार्थापत्तेः प्रामाण्यम् ? अन्त्या तु चैरसहकारिरूपा—तत्सद्भावे कार्यकरणदभावे चाकरणात् । तथा हि । सन्तोपि तन्तवो न कार्यमारभन्ते अन्यतन्तुसंयोगं विनेति सैव शक्तित्वेनार-
भन्तुं कथमर्थान्तरार्थान्तरस्य शक्तिः ? अनर्थान्तरत्वेऽपि समानमेतत्, स एव तस्यैव न शक्तिरिति । अथ यदि पूर्वाणां सहकार्येव शक्तित्वमिति तस्याप्यशक्तस्याकारणत्वात्-
ननु शक्तिर्विच्येत्यनवस्था । तदयुक्तम् । चरमस्य हि सहकारिणः पूर्वसहकारिण एव शक्तिः—इतेतराभिसम्बन्धेन कार्यकरणात् । स एव सैमाग्राणां भावः सत्प्रार्थि-
दन्त्या शक्तिर्विच्येत्यनवस्था । तेन सैता संमग्नव्यपदेशात् । किञ्चासौ शक्तिर्नित्याऽनित्या वा स्यात् ? नित्या चेत्सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । तथा च सहकारिकारणपेक्षा व्यर्थशून्य-
ति भावप्रत्ययेनोच्यते—तेन सैता संमग्नव्यपदेशात् । अतोऽनवस्था स्यात् । अश-
नानुम-तत्त्वाभावागोचर्यस्योत्पन्नत्वात् । अथानित्यासौ । कुतो जायते ? शक्तिमतश्चेत्किं शकादशकाद्वा ? शक्ताच्चेच्छतशतान्तरपरिकल्पना । अतोऽनवस्था स्यात् । अश-

नाम्-तद्धाल्यागव कायस्थान्यग्रवाए । भगवत्पदं च ॥

१ व्यामिक्षम् ॥ २ पुनो ब्राह्मण—पित्रोर्ब्रह्मण्यन्याथानुरूपते ॥ ३ अधुमा अर्थापत्ति । अत्रत्यत्वा नो बुद्धिरित्ययमिदं विधानात् ॥ ४ उपक्रमकारेण ॥ ५ अन्यत्वं यथाह्यतिरिक्तस्य धर्मो नदीपूरं पितृब्राह्मण्यं न । पूर्वोक्तो नदीपूरिहः स कायस्थान्यधर्मश्च तस्य ॥ ६ यो यो हेतु स स पक्षधर्मव्यवहित इत्यस्य व्यभिचारः । पक्षधर्मव्यवहितो हि हेतुर्नैवेत्येव ॥ ८ पक्ष इमं सहितसाहित्यामन्यो ॥ ९ इन्द्रास्त्राव ॥ १० अथिष्टव्या ११ अनुमतेर्दण्डोपपत्तौ च ॥ १२ अकार्यो लोहलविसामानावा ॥ १३ दाहस्य ॥ १४ इति चेन्न ॥ १५ साधनस्य ॥ १६ अलोहलेख्ये अकार्यलक्षणे विषये पारिवर्त्यस्यानुपलभ्यमपरेण ॥ १७ वज्रप्रक्षालेहलेखिव ॥ १८ गगने ॥ १९ विषकुलसम्भ्रमः सर्वसम्बन्धीत्यादिप्रकारेण ॥ २० पर ॥ २१ दृष्टन्ते ॥ २२ जैनानाम् ॥ २३ जहात ॥ २४ मीमांसकस्य ॥ २५ नैवाधिक ॥ २६ बहिलस्य ॥ २७ स्वर्णमार्तिकिक ॥ २८ पृथिवीवादित्वरूप ॥ २९ शक्ति ॥ ३० अन्त्य ॥ ३१ जैनादि ३२ बीजस्य ॥ ३३ नैवाधिक ॥ ३४ वधि ॥ ३५ वक्ते ॥ ३६ अपरवह्निशक्तिभावतत्त्वज्ञ ॥ ३७ अतीन्द्रियया शक्त्या शक्तिमत् उपकारं क्रियते इत्यस्मिन् शक्त्या क्रियमाण उपकारं शक्तिमते भिन्नवैतदानवत्त्वा । कर्मम् ॥ उपकारोपि शक्तिमतोभिन्नो यदि तदा शक्तिमतोऽनुपकार इति सम्बन्धो न स्यादिति ब्रह्मण । उपकारोपि स्वसम्बन्धसिद्धिरनुपकारान्तरं क्रियते चेत्तदा शक्तेनाऽप्येकैव बोधकारोपेकारान्तरं क्रियते ॥ न तावदप्येकैव-व्याचक्षणेपकारकरेण अक्षयमत्वात् । अक्षये चेदुपकारेण स्वसम्बन्धसिद्धिरनुपकारान्तरं क्रियते चेत्तदा शक्तेनाऽप्येकैव बोधकारोपेकारान्तरं क्रियते ॥ न तावदप्येकैव-व्याचक्षणेपकारकरेण अक्षयमत्वात् । अक्षये चेदुपकारेण स्वसम्बन्धसिद्धिरनुपकारान्तरं क्रियते इत्यादिप्रकरणेनान्वयः ॥ ३८ कारणानाम् ॥ ३९ विद्यमाने ॥ ४० तन्तुनाम् ॥ ४१ धनवत्यया परिहृता ॥ ४२ यथा शक्त्या शक्तिमान् अक्षः सापि नित्याऽनित्या वा ॥ न तावन्नित्या-सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । अथानित्या । सापि कुतो जायेत ? शक्तिमतवैयर्थ्यकाश्यादिप्रकारेण ॥

काचदुपचौ कार्यमेव तथाविधात्ततः किञ्चोत्पद्यते? अलमतीन्द्रियशक्तिकल्पनया । तथा शक्तिः शक्तिमतो भिन्नाऽभिन्ना वा स्यात् ? अभिन्ना चेच्छक्तिमात्रं शक्तिरन्मात्रं वा स्यात् ? भिन्ना चेत्तस्यैवमिति व्यापदेशाभावः-अनुपकारात् । उपकारो वा तथा तस्योपकारत्वेन वाऽस्याः ? प्रथमपक्षे शक्तिमतः शक्त्योपकारोऽर्थान्तरभूतोऽनर्थान्तरभूतो वा विधीयते ? अर्थान्तरभूतश्चेदन्वस्था-तस्यापि व्यपदेशाधुपकारान्तरपरिकल्पनया शक्त्यन्तरपरिकल्पनात् । अनर्थान्तरभूतोपकारकरणे तु स एव कृतः स्यात् । तथा च न शक्तिमानसौ-तत्कार्यत्वाद्यस्तिद्वतर्कावयवत् । शक्तिमतापि शक्त्यन्तरान्वितेन तद्रहितेन वा शक्तेरुपकारः क्रियते ? आद्यपक्षे शक्त्यन्तराणां ततो भेदोऽभेदो वा ? उभयत्रानन्तरतोभेदोऽभेदपरिकल्पना च । तद्रहितेनानेन शक्तेरुपकारे तु ग्रान्यशक्तिकल्पनाप्यार्थिका-तद्व्यतिकर्षणैव कार्यस्याप्युपचरुपकारैव । शक्तिशक्तिमतोभेदोभेदपरिकल्पनायां विरोधादिदोषानुपशङ्कः । तथासौ किमेकानंका वा ? तत्रैक्यं शक्त्युपपदनैककार्योत्पत्तिर्न स्यात् । अनेकत्वपक्षे शक्तिमात्मन्यर्थनैकशक्तिमिदं श्रुत्यादित्यनवस्थाप्रसङ्ग इति ।

अत्र प्रतिविधीयते । किं ग्राहकप्रमाणाभावाच्छेदभावोऽतीन्द्रियत्वाद्वा ? तत्राद्यः पक्षोऽयुक्तः-कार्योत्पत्त्यन्यथानुपपत्तिजनितानुमानस्यैव तद्ग्राहकत्वात् । ननु सौमध्यधीनोत्पत्तिकत्वात्कार्यणां कथं तदन्यथानुपपत्तिर्यतोऽनुमानात्तत्सिद्धिः स्यादित्यसमीचीनम्-यतो नास्माभिः सामग्र्याः कार्यकारित्वं प्रतिपिध्यते । किन्तु प्रतिनियतायास्तस्याः प्रतिनियतकार्यकारित्वमतीन्द्रियशक्तिसम्भावमन्तरेणासम्भाव्यसावयव्युपपगन्तव्या । कथमेवमन्यथा प्रतिबन्धकमणिमन्त्रादिसिद्धिधानेऽपि स्फोटादि कार्यं न कुर्यात् ? सामग्र्यास्तत्रापि सद्भावात् । तेन ह्यग्नेः स्वरूपं प्रतिहन्यते सहकारिणो वा ? न तावदाद्यः पक्षः क्षेमद्वारः-अग्निस्वरूपस्य तदवस्थतयाध्यक्षेणैवाथ्यवसायात् । नापि द्वितीयः-सहकारिस्वरूपस्याप्यङ्गुल्यग्निसंयोगलक्षणस्याविकलतयोपलक्षणात् । अतः शक्तेरवानेन प्रतिबन्धोऽप्युपगन्तव्यः । ननु चानेन नाग्नेः सहकारिणो वा स्वरूपं प्रतिहन्यते । किन्तु स्वभाव एव निवर्त्यते । अतः स्फोटादिकार्यस्यानुत्पत्तिः-प्रतिबन्धकमणिमन्त्राद्यभावस्यापि तदुत्पत्तौ सहकारित्वात्तदभावे तदनुत्पत्तेः । इत्यङ्गसमीक्षिताभिधानम्-उत्तमैकमणिसन्निधाने कार्यस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न खलु तदा प्रतिबन्धकमण्याद्यभावोस्ति-

१ स्फोटादि ॥ २ शक्ति ॥ ३ शक्तिमतः सकाशात् ॥ ४ पूर्ववत् ॥ ५ न केवलं शक्ते ॥ ६ शक्तिमतोऽनुपकार इति सम्बन्धव्यपदेशार्थम् ॥ ७ उपकारस्य ॥ ८ शक्तिमात्रं ॥ ९ वाटि ॥ १० उपकारात् ॥ ११ द्वितीयपक्षे ॥ १२ निष्कला ॥ १३ स्फोटादे ॥ १४ शक्तिरहितेन शक्तिमताऽभिन्ना उपकारोत्पत्तिर्यथा ॥ १५ अन्वकारत्वात्, अर्थप्रकार, वार्तिकत्वाद्, तेल्लोपादि ॥ १६ अर्थादनेकप्रतीकशक्त्या विधायि चेत्तदनेकप्रतीकत्वमप्यङ्गुल्यग्निसंयोगलक्षणस्याविकलतयोपलक्षणात् ॥ १७ अतीन्द्रियताया ॥ १८ बहिर्लक्षणार्थं दहनशक्तियुक्तत्वं स्फोटादिकार्योत्पत्त्यन्यथानुपपत्तेरिति ॥ १९ समवायमन्त्रादिसिद्धिजनितकारणानां यस्यसामान्यलक्षणा सामग्री ॥ २० जैतः ॥ २१ अतीन्द्रियशक्त्यभावेपि सामग्र्या कार्यकारित्वे ॥ २२ सामग्र्या प्रतिबन्धकत्वविधाने सद्भावो नास्त्योक्ते आह ॥ २३ प्रतिबन्धकं ॥ २४ प्रतिबन्धकमणिमन्त्रादिना ॥ २५ परेण भवता ॥ २६ प्रतिबन्धकस्य भाव ॥ २७ अभावस्वरूपत्वाभावे ॥ २८ अभावस्वरूपत्वाभावे ॥ २९ कार्योत्पत्तिः ॥ ३० प्रतिबन्धकमण्याद्यभावस्य सहकारिणोऽभावात् ॥ ३१ उत्तममणिमन्त्रादिसिद्धिजनितवान्काले ॥

प्रत्यक्षविरोधात् । ननु यथाग्निः प्रतिबन्धकमण्याद्यभावसहकारी स्फोटादिकार्यं करोत्येवं प्रतिबन्धकमण्यादिरुत्तमक्रमण्याद्यभावसहकारी तत्प्रतिबन्धं तर्जते । अतो न तत्सन्निधाने कार्यस्यानुपचिरिति । अस्तु नामैतत्, तथापि प्रतिबन्धकोत्तमक्रमणिमन्वयोरभावोऽग्निः स्वकार्यं करोति न वा ? न तावदुत्तरः पक्षः—द्रव्यधा-
विरोधात् । ग्रहसंपक्षे तु कस्याभावः ? अग्नेः सहकारी (रिणः) तथोरन्यतरस्योभयस्य वा ? न तावदुभयस्य—अन्यतराभावे कार्यानुपत्तिप्रसङ्गात् । अन्यतरस्य भेदिकं
प्रतिबन्धकस्योत्तमक्रमस्य वा ? प्रतिबन्धकस्य चेत्स एवोत्तमक्रमण्यादिसन्निधाने कार्यानुपत्त्यादप्रसङ्गः—तदा तस्याभावप्रसिद्धेः । उत्तमक्रमस्य चेदत्राप्ययमर्थः । न
चाभावस्य कार्यकारित्वं घटते—भावरूपतानुषङ्गात्—अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वात्परमार्थसतो लक्षणान्तराभावात् । कश्चास्याभावः ? कार्योत्पत्तौ सहकारी न्यत्तिवि-
तरेतराभावः प्रागभावो वा स्यात्प्रध्वंसो वा अभावमात्रं वा ? न तावदितरेतराभावः—प्रतिबन्धकमणिमन्वादिसन्निधानेयस्य सम्भवात् । नापि प्रागभावः—तदध्वं-
सोत्तरकालं कार्योत्पत्त्यभावप्रसङ्गात् । नापि प्रध्वंसः—प्रतिबन्धकमण्यादिप्रागभाववस्थायां कार्यस्यानुपत्तिप्रसङ्गात् । न च भावादर्थान्तरस्याभावस्य सद्भावेति—
तस्यानन्तरमेव निराकरिष्यमाणत्वात् । अतो निराकृतमेतत् ‘यस्यान्यव्यतिरेकौ कार्येणानुक्रियेते सोऽभावस्तत्र सहकारी—सहकारिणामनिर्यमात्, इति । कथं चैवं वा-
दिनो मन्त्रादिना कश्चिदपि प्रतिबद्धोऽप्यग्निः स एवान्यस्य स्फोटादिकार्यं कुर्यात् ?—प्रतिबन्धकाभावस्य सहकारिणः कस्यचिदप्यभावात् । न चास्मत्पक्षेयेतद्गोचरं स्या-
नम्—वस्तुनोऽनेकशक्त्यात्मकत्वात्कस्याश्चित्केनचित्काङ्क्षितं (प्रति) प्रतिबन्धेय्यन्यस्याः प्रतिबन्धाभावात् । नाप्यभावमात्रं सहकारि—वस्तुनोर्थान्तरस्याभावात्—रागे तद्-
तत्सामान्यस्याप्यसम्भवात् । न चाभावस्य सामान्यं सम्भवति—द्रव्यगुणकर्मन्यतमरूपतानुषङ्गात् । ततः प्रतिबन्धकमण्यादिप्रतिहतशक्तिर्वहिः स्फोटादिकार्यस्यानुप-
कस्तद्विपरितस्तूत्यादक इत्यभ्युपगमनन्त्यम् । ततो निराकृतमेतत् ‘कार्यं स्योत्पत्तौ प्रतिबन्धकाभावोपकृतोभयवाद्यविवादास्पदकारकव्यतिरिक्तानपेक्षम्—तन्मात्रादुत्पत्ता
वनुपपद्यमानबाधकत्वात् । यैस्तु यतो व्यतिरिक्तमपेक्षते न तत्तन्मात्रजत्वेऽनुपपद्यमानबाधकम् । यथा तन्नुमात्रापेक्षया पटः । न च तथेदम् । तस्माद्यथोक्तमात्रं यत्,
इति—हेतोःरसिद्धेः—तन्मात्रादुत्पत्तौ कार्यस्य प्रागुक्तन्यायेनानेकबाधकोपपत्तेः । स्वरूपसहकारिव्यतिरेकेण शक्तेः प्रतीत्यभावादसत्त्वे वा स्रग्वनितादिदृष्टकारणकल्पपत्य-
तिरेकेणादृष्टस्याप्यप्रतीतितोऽसत्त्वं स्यात् । तर्था चासाधारणनिमित्तकारणाय दत्तो जलझलिः । कथं चैवंवादिनो जगतो महेश्वरनिमित्तत्वं मिथ्येत् ?—विचित्रश्रुत्यदि-

१ प्रतिबन्धकाभावे उत्तमक्रमसद्भावे कोभयसद्भावे च ॥ २ उत्तमक्रमस्याभाव सहकारी चेदित्यर्थः ॥ ३ उत्तमक्रमसद्भावे त्रयाण्युत्पादप्रसङ्गलक्षण ॥ ४ अभाव कार्यकारी चतुर्हात जेप ॥ ५ तदात्तमक्रम-
स्याभावविरोधाभावादुत्तमक्रमसद्भावे कार्यं न स्यात् ॥ ६ यत्तत्सम्बन्ध प्रमाणसम्बन्धो वेत्यादि ॥ ७ प्रतिबन्धकस्य ॥ ८ प्रतिबन्धक उत्तमक्रमो नेति ॥ ९ तुन्वाभावस्य ॥ १० यदकारिणो भावा अभावा पृथक् वा
भन्तीति नियमो नास्ति ॥ ११ कालोपार्ति प्रत्यभाव सहकारीत्येव वादिन ॥ १२ प्रागभाववदिरूपस्य ॥ १३ जैन ॥ १४ मन्त्रादिना ॥ १५ नर गति ॥ १६ अभाव सहकारी विचार्यमाणो न घटते यत ॥ १७ रक्तोद्वा
दिकार्यं धर्म ॥ १८ वह्नि ॥ १९ अतीन्द्रियशक्तेः ॥ २० कारकमात्रात् ॥ २१ पटादिकार्यम् ॥ २२ तन्तुभ्य ॥ २३ वैसादिकम् ॥ २४ तन्तुमात्र ॥ २५ पुण्यस्य ॥ २६ पुण्यस्याऽनन्तत्वं सति ॥ २७ विरोधे ॥
२८ परेण सवता ॥ २९ स्वरूपसहकारिव्यतिरेकेण शक्ते प्रतीत्यभावे इत्येववादिन ॥

पूर्वपूर्वशक्तिसमन्वितानामुत्तरोत्तरशक्त्युत्पादकत्वमस्तु । अलं मिथ्याभिनिवेशेन । यच्चाप्यदुक्तं शक्तिः शक्तिमतो भिन्नाऽभिन्ना वेत्यादि, तदप्युक्तं तस्यासङ्गतः कथञ्चिद्भेदाभ्युपगमात् । शक्तिमतो हि शक्तिर्भिन्ना-तत्प्रत्यक्षत्वव्यस्याः प्रत्यक्षत्वाभावात् । कार्यान्यथानुपपत्त्या तु प्रतीयमानासौ । तद्वतो विवेकेन प्रत्येकमशक्यत्वादभिज्ञेति । न चार्त्तं विरोधाद्यवतारः-तदात्मकवस्तुनो ज्ञानान्तरत्वान्मेकज्ञानवत्सामान्यविशेषवच्च । यत्पुनरुक्तमेकानेका वेत्यादि, तत्रार्थानामेकैव शक्तिः । तथा हि । अनेकशक्तियुक्तानि कारणानि-विचित्रकार्याणि वा कारणशक्तिभेदेन निमित्तकानि-तत्तद्द्विभिन्नाकार्यवत् । न हि कारणशक्तिभेदमन्तरेण कार्यनानात्वं युक्तं रूपादिज्ञानवत् । यथैव हि कर्कटिकादौ रूपादिज्ञानानि रूपादिस्वभावमेदन्निबन्धनानि तेषां क्षणस्थितरेकस्मादपि प्रदीपादेर्भावाद्वर्त्तिकादाहृतैलशोषादिविचित्रकार्याणि तच्छक्तिभेदेन निमित्तकानि व्यवतिष्ठन्ते । अन्यर्था रूपदेर्नानात्वं न स्यात् । चक्षुरादिसामग्रीभेदादेव हि तज्ज्ञानप्रतिभासभेदः स्यात् । कर्कटिकादिद्रव्यं तु रूपादिस्वभावराहितमेकमनंशमेव स्यात् । चक्षुरादिबुद्धौप्रतिभासमानत्वादूपादेः कथं कर्कटिकादिद्रव्यस्य तद्रहितत्वमिति चेत् तर्हि तैलशोषादिविविचित्रकार्यानुमानबुद्धौ शक्तिनानात्वस्याप्यर्थानां प्रतीतः कथं तद्रहितत्वं स्यात् ? प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिभासमाना रूपादय एव परमार्थस्तनो, न त्वनुमानबुद्धौ प्रतिभासमानाः शक्तय इत्यप्युपसुन्दरम्-अदृष्टेश्वरादेरपरमार्थसत्त्वप्रसङ्गात् । प्रदीपादिद्रव्यस्यैकस्य वर्त्तिकादिसहकारिसामग्रीभेदात्तद्वाहादिकार्यनानात्वं, न पुनस्तच्छक्तिस्वभावभेदादित्यविविचारितरमणीयम्-रूपादेरप्यभावप्रसङ्गात् । शक्यं हि वक्तुं कर्कटिकादिद्रव्ये चक्षुरादिसामग्रीभेदाद्रूपादिप्रत्ययप्रतिभासभेदो, न पुनारूपाद्येनेकस्वभावभेदादिति । तत्र प्रमाणप्रतिपत्तत्वादूपादिवच्छक्तीनामपलापो युक्त इति । यत्पुनरर्थापत्यर्थोपेतदहारणं वाचकसामर्थ्यात्तन्नित्यत्वज्ञानमुक्तं तदप्युक्तम्-वाचकसामर्थ्यस्य तत्तत्प्रत्ययन्यर्थभेदानासिद्धेः । निराकरिष्यते चाग्रे नित्यत्वं शब्दस्यैतलमतिप्रसङ्गेन । याव्यभावापत्तिर्जीवश्चैतन्नित्यत्वज्ञानस्य गृहेऽभावादिति, तत्रापि किं गृहे यत्तस्य जीननं तदेव गृहे चैत्राभावस्य विशेषणमुतार्थैत्र ? प्रथमपक्षे तत्राभावस्य विशेष्यस्यासिद्धिः । यदा हि चैत्रो गृहे जीवति कथं तदा तत्र तदभावो येनासौ तेन विक्षेप्यते ?

१ अनवस्थायापदेन ॥ २ जैतु ॥ ३ अग्निं विना घृष्यवत् ॥ ४ पदार्थात् ॥ ५ भेदेन ॥ ६ शक्ते कथञ्चिद्भेदभेदपक्षे ॥ ७ भेदाभेद ॥ ८ भेदादेर्भावा ज्ञानान्तरत्वात् ॥ ९ दहनो दाहशक्तियुक्तो दाहान्तरमनुपपन्न ॥ १० स्वव्यापिष्यदुत्पत्तत्वात्सामान्यरूपाता गोलस्य । अथवादिभ्यो व्यावर्त्तमानत्वाद्विशेषरूपाता यथा तथा सर्वत्र प्रतिपत्त्यम् । सामान्यमेव विशेषपक्षस्येव तद्वत् ॥ ११ विचित्राणि कार्याणि येषां तांति विचित्राण्याणि तेषां भावत्वात् तस्यादेतो ॥ १२ विचित्रकार्यत्वात् ॥ १३ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वे सस्यात् ॥ १४ तैलशोषादिकभेदं विनापि-तैलशोषादिस्त्रायाणि स्युस्ति चत ॥ १५ तैलशोषादि ॥ १६ तैलशोषादिगर्भाक विनापि शक्तिभेदेन निमित्तकानि यदि तैलशोषादिकार्याणि स्यु ॥ १७ किन्तु ॥ १८ रूपादिस्वभावपरमार्थनार्थ पर प्राह ॥ १९ प्रदीपो नानाशक्तियुक्त-तैलशोषादिनाकार्यान्यथानुपपत्तेरिति ॥ २० वृण्वन्मीतेव च च ॥ २१ जान ॥ २२ निरासत्प्रतिपादनाय ॥ २३ शब्द ॥ २४ शब्दनित्याल प्रति ॥ २५ अन्यथा नित्याल विना न भवन तस्य ॥ २६ अविनाभात्तयासिद्धे ॥ २७ जीवत ॥ २८ बहिर्भावम् ॥ २९ विशेष्यस्यासिद्धिमुद्रवयन्ति ॥ ३० चत्रा भाव ॥ ३१ गृहजीवनेन ॥

यदा च तत्र तदभावो, न तदा तत्र तजीवनमिति । द्वितीयपक्षे तु विशेषणस्यासिद्धिः । न खलु चैत्रस्यान्यत्र यजीवनं तदर्थप्राप्त्युद्यत्काले तत्राविर्भावप्रदेशविशेषेण त्वेन कुन्तश्चिदतीर्यते-अर्थप्राप्त्यर्थ्यप्रसङ्गात् । यैवैव हि प्रमाणेन तजीवनं प्रतीयते तेनैव तत्सद्भावोपि । न ह्यप्रतिपक्षे देवदत्तं तद्धर्मो जीवनं प्राप्येतुं शक्यम्-अतिप्रसङ्गात् । न चाप्रतीत्यै विशेषणत्वमर्तं एव । अर्थप्राप्त्यैव तत्सिद्धावितरतराश्रयः । सिद्धे हि तथा तस्यान्यत्र जीवने तद्विशेषितान्तरप्रदेशाभावाद्दशपञ्चदशस्ततश्च तत्सिद्धिरिति । अथ न निश्चितं सजीवनं तद्ग्रहाभावविशेषणं येनार्थं दोषः, किन्तु यदि गृहेऽसम् जीवति तदान्यत्रातीत्यभिधीयते तर्हि संशङ्करूप-भावो सत्याः कथं प्रामाण्यम् ? यो तु प्रमाणं सानुमानमेव । पञ्चार्थैश्चलमयत्र सम्भवत्येव । तथा हि । जीवतो देवदत्तस्य गृहेऽभावो वहिस्तत्त्वद्रायपूर्वकः-जीवतो गृहेऽभावत्वात्माङ्गणे स्थितस्य गृहे जीवदभाववत् । यदा देवदत्तो वहिरस्ति-गृहासंसृष्टजीवनाधारत्वात्स्वात्मवत् । कथं पुनर्देवदत्तस्यानुपलभ्यमानस्य जीवनं सिद्धं येन तद्देवदत्तविशेषणमित्यसत्-प्रसङ्गमाधनोपन्यासात् । यच्च निर्वेद्याधारवस्तुग्रहणादिसामग्रीत इत्याद्युक्तं तत्र निषेधार्थो बालन्तरं प्रतिप्रतिप्रसृष्टं प्रतीत्यन्तेऽसंसृष्टं वा ? तत्राद्यपक्षोऽयुक्तः-प्रतियोगिसंसृष्टवस्तुवन्तरस्याध्यक्षेण प्रतीतो तत्र तदभावप्राहृक्त्वेनाभावप्रमाणप्रवृत्तिविरोधात् । प्रवृत्तो वा न स गण्यते-प्रतियोगिनः सत्त्वेपि तत्रावृत्तेः । द्वितीयपक्षे त्वभावप्रमाणवैयर्थ्यम्-प्रत्यक्षैव प्रतियोगिनोऽभावप्रतिपक्षेः । अथ प्रतियोग्यसंसृष्टतावगमो वस्तुवन्तरस्यानभावः सम्पाद्यतां तदव्यभावप्रमाणं प्रतियोग्यसंसृष्टवस्तुवन्तरग्रहणे सति प्रवेत्तेत, तदसंसृष्टतावगमश्च पुनरव्यभावप्रमाणसम्पाद्य इत्यनवस्था । प्रथमापत्त्या तदसंसृष्टतावगमसंसृष्टतावगमे चान्योन्याश्रयः । प्रतियोगिनोपि स्मरणं वस्तुवन्तरसंसृष्टस्यासंसृष्टस्य वा ? यदि संसृष्टस्य तदाऽभावप्रमाणप्रवृत्तिः । अथासंसृष्टस्य । अथासंसृष्टस्य वस्तुवन्तरसंसृष्टस्य स्मरणं स्यान्नान्यथा । तथाभ्युपगमे च तदेवाभावप्रमाणवैयर्थ्यं, वस्तुसङ्करसिद्धिश्च तदसंसृष्टतावगमसंसृष्टस्य प्रतियोगिनो ग्रहणे तथाभूतस्यास्य स्मरणं स्यान्नान्यथा । १ चैत्रस्य वहिर्जीवनं चैत्रमावविशेषणमित्यभिप्रायः ॥ २ जीवनस्य ॥ ३ असिद्धिमेव प्रदर्शयति ॥ ४ वहि ॥ ५ अव्यग्रज ॥ ६ प्रमाणत्वं ॥ ७ विद्वद्भि ॥ ८ अत्यन्त ॥ ९ यत्तत् ॥ १० अतार्थप्राप्त्यै चैत्रसङ्गादपरिकल्पनं व्यर्थम् ॥ ११ जीवनेमेव प्रतीयते न तत्सङ्गाव इति परेणोक्ते जेन प्राह ॥ १२ मेघप्रतीत्यभिप्रायः ॥ १३ प्रतीत्यभिप्रायः ॥ १४ वहिर्जीवनं ॥ १५ वहिर्जीवनं ॥ १६ वहिर्जीवनं ॥ १७ गृहं ॥ १८ इतरतराश्रयः ॥ १९ यदि जीवति तदा वहिर्गति यदि न जीवति तदा नान्योन्या ॥ २० जीवस्य भवति नान्योन्या ॥ २१ जीवस्य भवति नान्योन्या ॥ २२ साध्यासंश्रयप्रमाणं स्यादित्यारोहत्वात्माह ॥ २३ स्यादव्यवस्थाभावे कथमर्थप्राप्त्यर्थेऽनुमानमिति परणाक गवाह ॥ २४ प्रविज्ञाहेतुग्रहणेनानिगमनात्प्रागवा ॥ २५ भूतं नान्योन्यापराह ॥ २६ अभावत्वरूपवत् ॥ २७ अभावपदेहेतो ॥ २८ साध्यासंश्रयप्रमाणं स्यादित्यारोहत्वात्माह ॥ २९ अभावपदेहेतो ॥ ३० अभावपदेहेतो ॥ ३१ अभावपदेहेतो ॥ ३२ अभावपदेहेतो ॥ ३३ अभावपदेहेतो ॥ ३४ अभावपदेहेतो ॥ ३५ अभावपदेहेतो ॥ ३६ अभावपदेहेतो ॥ ३७ अभावपदेहेतो ॥ ३८ अभावपदेहेतो ॥ ३९ अभावपदेहेतो ॥ ४० अभावपदेहेतो ॥ ४१ अभावपदेहेतो ॥ ४२ अभावपदेहेतो ॥ ४३ अभावपदेहेतो ॥ ४४ अभावपदेहेतो ॥ ४५ अभावपदेहेतो ॥ ४६ अभावपदेहेतो ॥ ४७ अभावपदेहेतो ॥ ४८ अभावपदेहेतो ॥ ४९ अभावपदेहेतो ॥ ५० अभावपदेहेतो ॥ ५१ अभावपदेहेतो ॥ ५२ अभावपदेहेतो ॥ ५३ अभावपदेहेतो ॥ ५४ अभावपदेहेतो ॥ ५५ अभावपदेहेतो ॥ ५६ अभावपदेहेतो ॥ ५७ अभावपदेहेतो ॥ ५८ अभावपदेहेतो ॥ ५९ अभावपदेहेतो ॥ ६० अभावपदेहेतो ॥ ६१ अभावपदेहेतो ॥ ६२ अभावपदेहेतो ॥ ६३ अभावपदेहेतो ॥ ६४ अभावपदेहेतो ॥ ६५ अभावपदेहेतो ॥ ६६ अभावपदेहेतो ॥ ६७ अभावपदेहेतो ॥ ६८ अभावपदेहेतो ॥ ६९ अभावपदेहेतो ॥ ७० अभावपदेहेतो ॥ ७१ अभावपदेहेतो ॥ ७२ अभावपदेहेतो ॥ ७३ अभावपदेहेतो ॥ ७४ अभावपदेहेतो ॥ ७५ अभावपदेहेतो ॥ ७६ अभावपदेहेतो ॥ ७७ अभावपदेहेतो ॥ ७८ अभावपदेहेतो ॥ ७९ अभावपदेहेतो ॥ ८० अभावपदेहेतो ॥ ८१ अभावपदेहेतो ॥ ८२ अभावपदेहेतो ॥ ८३ अभावपदेहेतो ॥ ८४ अभावपदेहेतो ॥ ८५ अभावपदेहेतो ॥ ८६ अभावपदेहेतो ॥ ८७ अभावपदेहेतो ॥ ८८ अभावपदेहेतो ॥ ८९ अभावपदेहेतो ॥ ९० अभावपदेहेतो ॥ ९१ अभावपदेहेतो ॥ ९२ अभावपदेहेतो ॥ ९३ अभावपदेहेतो ॥ ९४ अभावपदेहेतो ॥ ९५ अभावपदेहेतो ॥ ९६ अभावपदेहेतो ॥ ९७ अभावपदेहेतो ॥ ९८ अभावपदेहेतो ॥ ९९ अभावपदेहेतो ॥ १०० अभावपदेहेतो ॥

तेत्यादिग्रन्थविरोधश्च । वैतुसाम्नास्यध्यक्षेण ग्रहणान्युपगमे प्रतियोगीतर्व्यवहारभावः । यदि चानुभूतेषु भवे प्रतियोगिस्मरणमन्तरेणाभावाप्रतिपत्तिर्न स्यात्तर्हि प्रतियोग्ययनुभूत एव स्मर्त्तव्यो, नान्यथा—अतिप्रसङ्गात् । तदनुभवश्चान्यासंसृष्टतयाऽभ्युपगन्तव्यः, तस्यान्यासंसृष्टताप्रतिपत्तिस्ततोऽन्यः प्रतियोगिस्मरणात् तत्राध्ययमेव न्याय इत्यनवस्था । अथ प्रतियोगिनो भूतलस्य स्मरणाद् घटस्यान्यासंसृष्टता प्रतीयते, तत्स्मरणाच्च भूतलस्य तदन्तराश्रयः । तथा हि ।—न यावद्धटासंसृष्टभूभागप्रतियोगिस्मरणाद् घटस्य भूतलासंसृष्टताप्रतिपत्तिर्न तावत्तत्स्मरणं भूतलस्य घटासंसृष्टताप्रतिपत्तिः । यावच्च भूतलस्य घटासंसृष्टता न प्रतीयते न तावत्तत्स्मरणेन घटस्येति । ततोऽन्यप्रतियोगिस्मरणमन्तरेणैवाभावाशो भावाश्रयत्वत्यक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । भूतलासंसृष्टमूलोपहितसंस्कारस्य च पुनर्घटासंसृष्टभूभागदर्शनानन्तरं तथाविधघटस्मरणे सत्यस्यात्राभाव इति प्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञानमेव । यदा तु स्वदुरागमाहितसंस्कारः साङ्ख्यस्तथाऽप्रतिपद्यमानस्तत्प्रसिद्धसत्त्वजलमोलक्षणविषयनिर्देशनोपदर्शनेनानुपलब्धिविशेषतः प्रतिबोध्यते तदायनुमानमवेति क्वाभावप्रमाणस्यावकाशः । ततोऽनुक्तमुक्तं “न चाध्यक्षेणाभावोऽवसीयते तस्याभावविषयत्वविरोधात् । नायनुमानेन हेतोरभावात्” इति । किञ्चाभावप्रमाणेनाभावग्रहणं तस्यैव प्रतिपत्तिः स्याच्च प्रतियोगिनि वृत्तेः । अभावप्रतिपत्तेस्तन्निवृत्तिप्रतिपत्तिश्चेत्ता किं प्रतियोगिस्वरूपसम्बद्धा सम्बद्धा वा ? न तावत्सम्बद्धा—भावाभावयोस्तादात्म्यादिस्मरणसम्बन्धवस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अथासम्बद्धा तर्हि तत्रातिपत्तावपि कथं प्रतियोगिनि वृत्तिसिद्धिः—अतिप्रसङ्गात् । तन्निवृत्तेरपरतन्निवृत्तिप्रतिपत्त्यभ्युपगमे चानवस्था । अच्च प्रमाणपञ्चकाभावस्तदन्वज्ञानमात्मा वा ज्ञाननिर्मुक्तोऽभावप्रमाणमिति त्रिप्रकारतास्यैयुक्तं तदध्ययुक्तं यतः प्रमाणपञ्चकाभावो निरुपलब्धत्वात्कथं भवेयमाशङ्क्ये

१ प्रत्यक्षैणैवावस्य प्रतीतत्वात् ॥ २ अनवस्थाद्विदूषणपरिहार करोति ॥ ३ भूतलमात्रस्य ॥ ४ अनवस्थादिदोषमयात्परेण ॥ ५ घट ॥ ६ भूतल ॥ ७ भूतलस्य ॥ ८ प्रत्यक्षप्रतिपत्तेः ॥ ९ भूतलद्वये ॥ १० तदस्य ॥ ११ परेण ॥ १२ अन्वेन परेण ॥ १३ परेण ॥ १४ घटस्य ॥ १५ परेण ॥ १६ घटात् ॥ १७ परे ॥ १८ ग्रन्थानवस्था स्यात् ॥ १९ अवस्थापरिहाराय पर ग्राह ॥ २० भूमेनेन ॥ २१ अत्यासमृष्टता प्रतीयते ॥ २२ घटासंसृष्टभूभागप्रतियोगिस्मरणात् घटस्य भूतलासंसृष्टताप्रतिपत्तिस्तस्या सत्या भूभागसंसृष्टघटप्रतियोगिस्मरणादूतलस्य घटासंसृष्टताप्रतिपत्तिस्तस्या मत्या घटासंसृष्टभूभागस्मरणाद् घटस्य भूतलासंसृष्टताप्रतिपत्तिस्तस्या ॥ २३ भूभागासंसृष्टघटप्रतियोगि ॥ २४ दृष्टानुभूतेषु स्मरण चोपजायते ॥ २५ घटासंसृष्टभूभाग ॥ २६ असंसृष्टताप्रतीति ॥ २७ इतरेतराश्रयो यत ॥ २८ स्मरणमात्रमध्य ॥ २९ प्रतियोगिस्मरण विना जायमान ज्ञान प्रत्यक्ष प्रतियोगिस्मरणानन्तरमुपजायमानमभावप्रमाण भविष्यतीत्युक्ते आह ॥ ३० नस्य ॥ ३१ सायमाणघटस्य ॥ ३२ भूभागे ॥ ३३ दर्शनस्मरणकारणकज्ञाविशेषात् ॥ ३४ आतिमवतिरोभावात्तत्त्वं सर्वत्र विद्यते इति ॥ ३५ अभाव प्रत्यक्षत ॥ ३६ दृष्टान्त ॥ ३७ अभावम् ॥ ३८ इह भूतले घटो नास्ति दृश्यते मलयुगलन्वे । यत्र यस्य दृश्यते मलयुगलन्वे तस्याभावो यथा तमसि मत्तस्य ॥ ३९ त्रिपथ ॥ ४० प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानानुभावरभाव प्रतीयते यत ॥ ४१ सति ॥ ४२ घटाभावस्य ॥ ४३ प्रतिपत्ति स्यात् ॥ ४४ निवृत्ति ॥ ४५ अनन्तरमेव प्र ममाभावनिराकरणे ॥ ४६ निवृत्त्याऽसम्बद्धस्य प्रतियोगिनो तदस्य ॥ ४७ सा कातो निवृत्तिव तन्निवृत्तिस्तस्या, सक्रान्ता ॥ ४८ परेण ॥ ४९ प्रतिपत्तिर्घटेन राग्नमनाऽसम्बद्धाद्विदूषकारेण ॥ ५० नोप ग्राहते । दत्तस्य भूतलस्य परिज्ञानम् ॥ ५१ परेण ॥ ५२ निःस्वभावत्वात् ॥ ५३ गगनाभ्योवत्वात् ॥

परिच्छिन्नात् ?-परिच्छिन्नैर्ज्ञानधर्मत्वात् । अथ प्रमाणपञ्चकाभावः प्रमेयाभावविषयं ज्ञानं जनयन्नुपेचारादभावप्रमाणमुच्यते, न-अभावस्यावस्तुतया तज्ज्ञानजनकत्वायोगात् । वस्तुत्वे हि कार्यमुत्पादयति, नावस्तु-तस्य ईकलसामर्थ्यविकलत्वाखरविषयणवत् । सामर्थ्ये वा तस्य भावरूपताप्रसक्तिः-तल्लक्षणत्वात्सामर्थ्यसतो लक्षणान्तराभावात्-सत्तासम्बन्धादेस्तल्लक्षणस्य निर्देयमानत्वात् । न च यत्र प्रमाणपञ्चकाभावस्तत्रावश्यं प्रमेयाभावज्ञानमुत्पाद्यते-परचेतोवृत्तिविशेषैर्नैकान्तिकत्वात् । किञ्च प्रमाणपञ्चकाभावो ज्ञातोज्ञातो वा तज्ज्ञानहेतुः स्यात् । ज्ञातश्चेत्कुतो ज्ञातिः ? तद्विषयप्रमाणपञ्चकाभावोच्चेदन्वस्थां । प्रमेयाभावाच्चेदन्योन्याश्रयः । सिद्धे हि प्रमेयाभावे प्रमाणपञ्चकाभावसिद्धिस्तत्सिद्धेश्च प्रमेयाभावविसिद्धिरिति । अज्ञातस्य च ज्ञापकत्वायोगः-नाज्ञातं ज्ञापकं नामति प्रेक्षावद्विरस्युपगमात् । अन्यथाप्रतिपत्तिः । अक्षेदेस्तु कारकत्वाद्ज्ञातस्यापि ज्ञानहेतुत्वाविरोधः । न चास्यापि कारकत्वाच्चेदुत्पादविरोधः-निखिलसामर्थ्यशून्यत्वेनास्य कारकत्वासम्भवादित्युक्तत्वात् । ततोऽयमुक्तं “प्रत्यक्षाद्यवतारश्च भावांशो गृह्यते यदा । व्यापारस्तदनुत्पत्तेरभावो जिघृक्षिते” इति । द्वितीयपक्षे तु यत्तदन्यज्ञानं तत्रत्यलक्षमेव । पशुदासवृत्त्या हि निषेधाद् घटादेरन्यस्य भूतलोदेज्ञानभावप्रमाणाख्यां प्रतिपद्यमानं तदन्याभावलक्षणाभावपरिच्छेदकमित्यमेव । तृतीयपक्षे तु किमसौ सर्वथा ज्ञाननिर्मुक्तः कथमसौ सर्वथा ज्ञाननिर्मुक्तः स्यात् ? अथ कथञ्चित् । तथा हि ‘अभावविषयं ज्ञानमस्यास्ति निषेध्यविषयं तु नास्ति, इति तर्हि ज्ञानधर्मत्वात् । परिच्छेदकत्वे वा कथमसौ सर्वथा ज्ञाननिर्मुक्तः स्यात् ? अथ कथञ्चित् । तच्च भवान्तरस्वभावावप्राहृत्येन्द्रियैर्जनितत्वात्प्रत्यक्षमेव । ततो निराकृतमेतत्-न तावदिन्द्रियेणैवैत्यादि, वस्त्यसङ्कर-सिद्धिश्च तस्यामाण्यं समाश्रितेत्यादि च-तस्याः प्रत्यक्षादिप्रमाणत एव प्रसिद्धेः । कथं ततोऽभावपरिच्छिन्नचित्तिरिति चेत् कथं भावस्य ? प्रतिभासाच्चेदितरत्र समानम् । न

१ निरुपाख्य स्यात्प्रमेयाभावपरिच्छेदकश्च स्यादित्युक्ते सत्याह ॥ २ निमित्तेऽसुपचारः प्रमाणभूतज्ञानजनकत्वेन प्रमाण प्रमाणपञ्चकाभावो, न साक्षात्प्रमाणमिति ॥ ३ तत्र ॥ ४ यथागृह्यत ॥ ५ सद्रूपत्वाद् मुत्पिण्डवत् ॥ ६ देशकालसंज्ञावतया ॥ ७ आदिशब्देन प्रमाणविषयत्वम् ॥ ८ समवायानिराकरणप्रसङ्गे ॥ ९ अन्यथा ॥ १० ॥ प्रमाणपञ्चकाभावेपि प्रमेयाभावज्ञानं न परचेतोवृत्तिविशेषेणैव-अतीन्द्रियत्वात् ॥ ११ पुरुरेण ॥ १२ अमेयभावं ॥ १३ वत् ॥ १४ प्रमाणपञ्चकाभावलक्षणाभावप्रमाणद्विर्यर्थः ॥ १५ ग्रन्थानवस्था ॥ १६ अयावत्स्य ॥ १७ अन्वेनाज्ञातस्य धूमस्यतिष्ठापकव्यग्रज्ञात् ॥ १८ अक्षादेज्ञातस्य कथं ज्ञापकत्वमित्युक्ते आह ॥ १९ आदिपदेन अष्टमम् ॥ २० ज्ञानं प्रति कारणत्व कारकत्वम् ॥ २१ प्रमेयाभावज्ञानं ॥ २२ प्रमाणपञ्चकाभावोऽभावज्ञानहेतुर्न भवति यत् ॥ २३ तदा भवति ॥ २४ निषेध्यघटात् ॥ २५ भूतत्वस्य ॥ २६ घटाभावं भूतत्वसद्वत् इति ॥ २७ (तस्माद् घटादव्यूतमम् । तच्चासौ भावश्च (अर्थ) स तदन्यभावात् लक्षणं यस्याभावस्य) ॥ २८ उभयोरेपि सम्मतोर्ग (भावान्तरभावलक्षणं) विकल्पः ॥ २९ आत्मा ॥ ३० प्रमेयाभावस्य ॥ ३१ अभावः ॥ ३२ घटादव्यूतत्वं तत्रैव स्वभावो यस्याभावस्य ॥ ३३ अभावस्य प्रत्यक्षतो दृष्टणं सिद्धं यत् ॥ ३४ नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः । भावाशेनैव सम्बन्धो योमत्वादिन्द्रियस्य हि ॥ ३५ अभावप्राहृतकताया ॥ ३६ प्रत्यक्षादिप्रमाणत एव परिच्छिन्नं ॥

रणधर्मेणाव्यावृत्तस्य व्यावृत्तस्य वा भेदकः? यद्यव्यावृत्तस्य, किं नैकव्यक्तेर्भेदकः? अथ व्यावृत्तस्य तर्हि घटादियपि स एवास्तु भेदकः। किमिदं तदभावाकल्प-
नया। किञ्चानेन घटे पटः प्रतिषिध्यते पटत्वसामान्यं वोर्मयं वा? प्रथमपक्षे किं पटविशिष्टे घटे पटः प्रतिषिध्यते पटविविक्ते वा? न तावदाद्यः पक्षो युक्तः—प्रत्य-
क्षविरोधात्। नापि द्वितीयः। तथा हि। किमिदं तदभावाकल्पनया घटस्य पटविविक्तता? स एव वा विविक्तताशब्दमिधेयः? भेदं तयैव घटे पटाभावव्यवहारसिद्धेः
किमिदं तदभावेन। अथ स एव तच्छब्दमिधेयस्तर्हि यस्मादभावात्पटविविक्ते घटे पटाभावव्यवहारः सोऽन्योऽभावो विविक्तताशब्दमिधेयश्चान्य इत्येकस्मिन्-
स्तुनिदं तदभावाकल्पनया घटस्य पटविविक्तता? स किं प्राप्ता प्रतिषिध्यतेऽप्राप्ता वा? प्राप्तायाः प्रतिषेधे पटेऽपि पटरूपताप्रतिषेधः
स्यात् प्राप्तेरविशेषात्। अप्राप्तायास्तु प्रतिषेधानुपपत्तिः प्राप्तिपूर्वकत्वात्तस्य। न ह्यनुपलब्धोर्दकस्यानुदकः कमण्डलुरिति प्रतिषेधो घटते। अथान्यत्र प्राप्तमेव
पटरूपमन्यत्र प्रतिषिध्यते। तत्रापि समवायप्रतिषेधः संयोगप्रतिषेधो वा? न तावत्समवायप्रतिषेधः—रूपोदरेकत्र समवायेन सम्बद्धस्यान्यत्र वस्तुनोऽन्यो-
न्याभावतोऽभावव्यवहारानुपलम्भात्। संयोगप्रतिषेधोऽन्यनुपपन्नः—घटपटयोः कदचित्संयोगस्यापि सम्भवात्। अथ पटेन संयोगरहिते घटे पटप्रतिषेधो, न त-
त्संयोगवति। नन्वेवं पूर्वसंयोगरहितत्वमेवाभावोऽस्तु, न त्वन्यस्मादभावात्पटसंयोगरहिते घटे पटाभाव इति युक्तम्। तन्न घटे पटप्रतिषेधो युक्तः। नापि पटत्वप्रति-
षेधः—तस्याप्येकत्र सम्बद्धस्यान्यत्र सम्बन्धाभावादेव प्रतिषेधानुपपत्तेः। नान्युभयप्रतिषेधः प्रागुक्ताशेषोपानुपज्ञात्। किञ्चेतरेतराभावप्रतिपत्तिपूर्विका घटप्रतिप-
त्तिर्घटग्रहणपूर्वकत्वं वेतरेतराभावग्रहणस्य? आद्यपक्षेऽन्योन्याश्रयत्वम्। तथा हि ‘इतरेतराभावो घटसंबन्धित्वेनोपलम्भमानो घटस्य विशेषणं, न पदार्थान्तरस-
म्बन्धित्वेन। अन्यथा सर्वं सर्वस्य विशेषणं स्यात्। घटसम्बन्धित्वप्रतिपत्तिश्च घटग्रहणे सत्युपपद्यते। सोऽपि व्यावृत्त एव पटादिभ्यः प्रतिपत्तव्यः। तैतो यावत्पूर्वं
घटसम्बन्धित्वेन व्यावृत्तेरुपलम्भो न स्यान्न तावद्वावृत्तिविशिष्टतया घटः प्रत्येतुं शक्यः। यावच्च पटादिव्यावृत्तत्वेन न प्रतिपद्यते। अथ पटादिव्यावृत्तत्वेन न प्रतिपद्यते। अथ
व्यावृत्तिं विशेषयति, इति। अथ घटग्रहणपूर्वकत्वं मिदं तदभावाकल्पनया घटस्य विशेषणम्। तद्वहणं च पूर्वमन्येषणीयम्—नागृहीतविशेषणा
विशेष्ये बुद्धिरित्यभिधानात्। तत्रापि घटो गृह्यमाणः पटादिभ्यो व्यावृत्तो गृह्यतेऽव्यावृत्तो वा? तत्र न तावत्पटादिभ्योऽव्यावृत्तस्य घटस्य घटरूपता घटते। अ-
न्यथा पटादेरपि तयैव पटादिरूपताप्रसङ्गादभावकल्पनानिवार्यम्। अथ तेभ्यो व्यावृत्तस्य घटस्य घटरूपताप्रतिपत्तिः प्रार्थ्यते। तत्रापि किं कतिपयपटादिव्यक्ति-

१ पटादे, सक्तावाह्यतस्य घटादे ॥ २ घटस्य ॥ ३ उभय, पट पटल चेत्यर्थः। पटविशेषणम् ॥ ४ अनाधारणस्वरूपता ॥ ५ इतरेतराभावविशिक्तयो ॥ ६ पटपटत्वस्य ॥ ७ पटपटत्वस्य ॥ ८ पट परस्परविशेषणान्न
भवति ॥ ९ उभयत्र ॥ १० पुरुषस्य ॥ ११ आतानातानाभूतत्वादे ॥ १२ पटादे ॥ १३ घटादे ॥ १४ इतरेतराभावात् ॥ १५ द्वितीयपक्ष ॥ १६ घटे ॥ १७ तृतीयपक्ष ॥ १८ पटपटत्वयो ॥ १९ घटस्येतेतराभावोक्तिरिति ॥
२० इतरेतराभावस्य ॥ २१ इतरेतराभावप्रतिपत्तेर्घटप्रतिपत्तिपूर्वकत्वं यत् ॥ २२ इतरेतराभावस्य ॥ २३ घटसम्बन्धित्वमिदं तदभावाकल्पनया ॥ २४ द्वितीयपक्ष ॥ २५ प्रवर्तते ॥ २६ घटस्य पूर्व ग्रहणपि ॥ २७ पटादे ॥
२८ नैनमते स्वतासाधारणधर्मे घट पटादिभ्यो व्यावृत्तो भवति, न तु इतरेतराभावादिति ॥ २९ पटादिभ्योऽव्यावृत्तस्य घटस्य घटरूपता यदि ॥ ३० समर्थते परेण ॥

भ्योसौ व्यावर्त्तते सकलपटादिव्यक्तिक्यो वा? प्रथमपक्षे कुतश्चिदेवासौ व्यावर्त्तत, न सकलपटादिव्यक्तिक्यः । द्वितीयपक्षेपि न निखिलपटादिभ्योऽस्य व्यावृत्तिर्घटते-तासामानन्त्येन ग्रहणार्थमेवात् । इतरेतराश्रयत्वं च । तथा हि 'यावत्पटादिभ्यो व्यावृत्तस्य घटस्य घटरूपता न स्यान्न तावद् घटात्पटादयो व्यावर्त्तन्ते यावच्च घटाद्व्यावृत्तानां पटादीनां पटादिरूपता न स्यान्न-तावत्पटादिभ्यो घटो व्यावर्त्तते, इति । अस्तु वा यथाकथञ्चित्पटादिभ्यो घटस्य व्यावृत्तिः । घटान्तर्गतु कथमसौ व्यावर्त्तते इति सम्यग्दर्शयाम् । किं घटरूपतयाऽन्यथा वा? यदि घटरूपतया तर्हि सकलघटव्यक्तिक्यो व्यावर्त्तमानो घटो घटरूपतामादाय व्यावर्त्तत इत्या-यातमघटत्वमन्यासां घटव्यक्तीनाम् । अथाघटरूपतया ^१ तत्किमघटरूपता पटादिवद् घटेयसि? तथा चेत्तर्हि यो व्यावर्त्तते घटान्तरादघटत्वेन घटस्तस्याघटत्वं स्यात् । तच्च विप्रतिषिद्धम् । यद्यघटो घटः, कथं घटः? तस्मात्तार्थादर्थान्तरमभावः । ननु चाभावस्यार्थान्तरत्वानभ्युपगमे कथं तन्निमित्तको व्यवहारः । तथा हि । किं घटावष्टब्धं भूतलं घटाभावो व्यपदिष्यते तद्ग्रहितं वा? प्रथमपक्षे प्रत्यक्षविरोधः । द्वितीयपक्षे तु नाममात्रं भिद्येत घटैरहितत्वं घटाभावविशिष्टत्वमिति । तद्व्यसाम्भ्यतम्-यतः किं घटाकारं भूतलं येन घटो न भवतीत्युच्यमाने प्रत्यक्षविरोधः स्यात् । यद्भूतलं तद्वटाकाररहितत्वाद्धटो न भवत्येव । ननु यद्यपि भूतला-न्तरार्थान्तरं घटाभावस्तर्हि घटसम्बद्धेपि भूतले घटो नास्तीति प्रत्ययः स्यात् । न चैवम् । ततो यथा भूतलादर्थान्तरं घटस्तथा तदभावोपीति, तदप्यसारम् । घटासारभ-विभूतलगतासाधारणधर्मोपलक्षितं हि भूतलं घटाभावो व्यपदिष्यते । घटावष्टब्धं तु घटभूतलगतसंयोगलक्षणसाधारणधर्मविशिष्टत्वेन तथोत्पन्नमिति नाघटं भूतल-मिति व्यपदेशं लभते । तन्नतरेतराभावो विचारक्षमः ।

नापि प्रागभावः-तस्याप्यर्थार्थान्तरस्य प्रमाणतोऽप्रतिपत्तेः । ननु स्वोत्पत्तेः प्राग्रासीद् घट इति प्रत्ययोऽसद्विषयः-सत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, यस्तु सद्विषयः न सत्प्रत्ययविलक्षणो यथा सद्व्यमित्यादिप्रत्ययः, सत्प्रत्ययविलक्षणश्चायं तस्मादसद्विषयं इत्यनुमानात्तेऽर्थान्तरस्य प्रागभावस्य प्रतीतिरित्यपि सिद्ध्या-प्राग-भावादौ नास्ति प्रब्रंसादिरिति प्रत्ययेनानेकान्तात् । तस्याप्यसद्विषयत्वेऽभावान्नवस्था । अथ भावे भूभागादौ नास्ति घटादिरिति प्रत्ययो मुख्यभावाविषयः, प्राग-भावादौ नास्ति प्रब्रंसादिरिति प्रत्ययस्तूपचरिताभावविषयः । ततो नानवस्थेति, तदप्ययुक्तम्-परसार्थतः प्रागभावादीनां साङ्ख्यप्रसङ्गात् । न खलूपचरितेनाशा-

१ ग्रहणे वा सर्वज्ञत्वादिप्रसङ्गः ॥ २ इतरेतराभावः ॥ ३ विचार्यम् ॥ ४ अघटरूपतया ॥ ५ तर्हि ॥ ६ विद्वद् ॥ ७ नास्तीति विकृत्यो नाम्नीत्यभिधानं च ॥ ८ अर्थादर्शान्तरमभाव ममर्थार्थानि परं ॥ ९ जैनेर्मवदि ॥ १० नार्थभेदः ॥ ११ भूतलस्य ॥ १२ जैनमते ॥ १३ परमते ॥ १४ घटभूतलयो किं तादात्म्य प्रतिषिध्यते आचारोपेयभावो वा? तत्राद्य पक्ष विवक्ष्यते ॥ १५ भूतलगत विविक्तत्वं तिनं यद्वगत विविक्तत्वं विमम् ॥ १६ उभयगतत्वात् ॥ १७ घटावष्टब्धत्वेन ॥ १८ घटस्य प्रागभावो द्युतिपण्डलक्षणोऽस्तत्त्वात् ॥ १९ प्रागभावः ॥ २० अर्थात् ॥ २१ अयं सत्प्रत्ययविलक्षणश्च भवति, न त्वसद्विषयः ॥ २२ अर्थात् अभावोऽनं यतः ॥ २३ प्रागभावादौ नास्ति प्रब्रंसादिरिति व्यवहारः प्रयोजनमभावानमसङ्गो निमित्तमित्युपचारप्रयुक्ति-निमित्तप्रयोजनवगादुपचारप्रयुक्तिः ॥

यथैव हि सत्ययथाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैकत्वं सत्तायास्तथैवासत्प्रत्ययाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चाभावस्यापि । अथ प्राप्तासीदित्यादिप्रत्ययविशेषाद्विधो-
 ऽभावस्ताहि प्रागासीत्यश्च विध्यति सम्यग्यस्तीति कालभेदेन पाटलिपुत्रेस्ति चित्रकूटेस्तीति देशभेदेन द्रव्यं गुणः कर्म चास्तीति द्रव्यादिभेदेन च प्रत्ययभेदे सङ्गा-
 दात्याक्सत्तादयः सत्ताभेदाः किनेर्यन्ते । प्रत्ययविशेषाच्च द्विशेषणान्येव भिद्यन्ते-तस्य तन्निमित्तकत्वात् न तु सत्ता । ततः सैक्येलेभ्युपगमेऽभावभेदोपि पा क्षु-
 र्वथा विशेषाभावात् । अथाभिधीयते 'अभावस्य सर्वैकत्वे विवक्षितकार्याण्यत्तौ प्रागभावस्याभावे सर्वत्राभावस्याभावानुपपन्नास्तस्य कार्यमनोद्यनन्तं सर्वोत्पत्तिं च
 स्यात्, तदप्यभिधानमात्रम्-सत्तैक्येपि समानत्वात् । विवक्षितकार्यग्रन्थं हि सत्ताया अभावे सर्वत्राभावप्रसङ्गः-तस्या एकत्वात् । तथा च सकलशून्यता । अथ
 तत्रग्रन्थेपि नास्याः ग्रन्थसो नित्यत्वात् । अन्यथार्थान्तरेषु सत्प्रत्ययोत्पत्तिर्न स्यात् । तदप्यत्रापि समानम् । समुत्पन्नैककार्यविशेषणतया ह्यभावस्याभावेपि न सर्व-
 थाऽभौवः-भावान्तरेयभावप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । यथा चाभावस्य नित्यैकरूपत्वे कार्यस्योत्पत्तिर्न स्यात्-तस्य तद्व्यतिवन्धकत्वात् तथा सत्ताया नित्यत्वे कार्यग्रन्थसो
 न स्यात्-तस्यास्तद्व्यतिवन्धकत्वात् । प्रसिद्धं हि ग्रन्थसालाक्यग्रन्थप्रतिबन्धकत्वं सत्तायाः । अन्यथा सर्वदा ग्रन्थसंप्रसङ्गात् कार्यस्य स्थितिरेव न स्यात् ।
 यदि पुनर्वलवग्रन्थसंस्कारेणोपनिपाते कार्यस्य सत्ता न ग्रन्थसं प्रतिबध्नाति, ततः पूर्वं तु बलवद्विनाशकारणेनोपनिपाताभावात् प्रतिबध्नालेवातो न प्रापि ग्रन्थ-
 संप्रसङ्ग इत्येतदन्यत्रापि न काकैर्भक्षितम् । अभावोपि हि बलवदुत्पादकरंणोपनिपाते कार्यस्योत्पादं सन्नपि न प्रतिरुणद्धि । कार्योत्पादात्पूर्वं तूत्पादकरंणा-
 भावात् प्रतिरुणद्धेव । अतो न प्रागपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गो येन कार्यस्यानादित्वं स्यात् । तन्न प्रागभावोपि तुच्छस्वभावो घटते किन्तु भवान्तरस्वभावः । यदेतदे-
 हि नियमतः कैर्योत्पत्तिः स प्रागभावः प्रागन्तरपरिणामविशिष्टं मृद्व्यम् । तुच्छस्वभावत्वे चास्य सव्येतरगोविषाणादीनां सहोत्पत्तिनियमवतामुपादानसङ्कर-
 प्रसङ्गः-प्रागभावविशेषात् । यन्न यदा यंस्य प्रागभावभावस्तत्र तदा तस्योत्पत्तिरित्यप्युक्तम्-तस्यैवानियमात् । स्वोपादानेतरनियमात्तद्व्यमेध्यन्योऽप्यः ।

१ परस्मै ॥ २ जैनमते एकत्वम् ॥ ३ घट. ॥ ४ क्षारण ॥ ५ आदिपदेन पश्चात्सत्ता सम्यग्विज्ञाना न च ग्राह्य ॥ ६ परेण भवता ॥ ७ घटादर्थ ॥ ८ प्रत्ययविशेषस्य ॥ ९ (सत्ताया विशेषणनिमित्तकत्वाभावादित्यत्र) ॥
 १० प्रागभावभावाद्भावादि ग्रन्थसामान्यभावादनन्तम् ॥ ११ इतराभावाभावात् ॥ १२ अभावे ॥ १३ प्रागभावस्य ॥ १४ प्रवसात्पूर्वं सत्ताया. प्रवशतिबन्धकत्वं न स्यादिति ॥ १५ सर्वदा प्र वमप्रादात्तत्रास्य स्थि-
 त्तिरेव न स्यादेतत्परिहरति परः ॥ १६ कार्यकाण्डादुत्तरेण कालेन ॥ १७ मृद्व्यादि ॥ १८ विनाशकारणविनाशानुपूर्वम् ॥ १९ अभावे ॥ २० मृद्व्यादि ॥ २१ प्रागभाव क भवान्तर च क्रिमियुक्ते आह ॥ २२ अस्य
 मृद्व्यादस्य ॥ २३ स्वस्य विनाशेन घटक्षणेन परिणमते मृद्विण्ड. ॥ २४ मृद्विण्डकक्षणे. ॥ २५ घटोत्पत्ते ॥ २६ स्यादिति ॥ २७ अस्योपादानमन्तरतस्त्येति विवेचयितुमशक्यत्वात् ॥ २८ तुच्छभावस्य प्रागभावस्य ग्राह्यत्वं ॥
 २९ उपादानकारणे ॥ ३० कार्यस्य ॥ ३१ सव्यगोविषाणस्याय प्रागभाव असव्यस्याय प्रागभाव इति प्रागभावस्यैव नियमाभावात् ॥ ३२ सव्यविषाणकार्यं ॥ ३३ स्वोपादानं ॥ ३४ प्रागभावनियमे ॥ ३५ सव्यविषाणयो-
 पादाननियमे सिद्धे सव्यस्य प्रागभावनियमः सिध्यैत् । प्रागभावनियमसिद्धौ च सव्यस्योपादाननियमसिद्धिरिति ॥

प्रध्वंसाभावोपि भौवस्वभाव एव । यद्भावे हि निगता कार्यस्य विपत्तिः स प्रध्वंसः मृद्व्यनन्तरोत्तरपरिणामः । तस्य हि तुच्छस्वभावत्वे मुहुरादिव्यापारवैयर्थ्यं स्यात् । स हि तद्व्यापारेण घटादेर्भिन्नोऽभिन्नो वा विधीयते? प्रथमपक्षे घटादेस्तदवस्थत्वाप्रसङ्गाद्विनष्ट इति प्रलयो न स्यात् । विनाशसम्बन्धाद्विनष्ट इति प्रलयोऽपि विनाशतद्गतोः कश्चित्सम्बन्धो वक्तव्यः । स हि तादात्म्यलक्षणस्तदुत्पत्तिस्वरूपो वा स्यात्तद्विशेषणविशेष्यभावलक्षणो वा? तत्र न तावत्तादात्म्यलक्षणोऽसौ घटते-तयोर्भेदाभ्युपगमात् । नापि तदुत्पत्तिलक्षणः-घटादेस्तदकारणत्वात्-तस्य मुहुरादिनिमित्तकत्वात् । तदुभयनिमित्तत्वादपि इत्यप्यसुन्दरम्-मुहुरादिवद्भिन्ना-शोत्तरकालमपि घटादेरुपलम्भप्रसङ्गात् । तस्य स्वविनाशं प्रत्युपादानकारणत्वाच्च तत्काले उपलम्भ इत्यप्यसमीचीनम्-अभावस्य भावान्तरस्वभावताप्रसङ्गात्-तं भ-
लेवास्योपादानकारणत्वप्रसिद्धेः । तयोर्विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्ध इत्यप्यसत्-परस्परसम्बन्धयोस्तदसम्भवात् । सम्बन्धान्तरेण सम्बन्धयोरेव हि विशेषणविशेष्यभावो दृष्टो दण्डपुरुषादियत् । न च विनाशतद्गतोः सम्बन्धान्तरेण सम्बन्धत्वमस्तीत्युक्तम् । तत्र तद्व्यापारेण भिन्नो विनाशो विधीयते । अभिन्नविनाशविधौ तु घटादिरेव तेन विधीयते इत्यायातम् । तच्चायुक्तम्-तस्य प्रयोगोत्पन्नत्वात् । ननु प्रध्वंसस्योत्तरपरिणामरूपत्वे कपालोत्तरक्षणेपु घटप्रध्वंसस्याभावात्तस्य पुनरुज्जी-
वनप्रसङ्गस्तदव्यनुपपन्नम्-कारणस्य कार्योपपन्नदत्तात्मकत्वाभावात् । कार्यमेव हि कारणोपपन्नदत्तात्मकत्वधर्माधारतया प्रसिद्धम् । यच्च कपालेभ्योऽभावस्याधान्तरत्वे विभिन्नकारणप्रभवतथोच्यते । तथा हि 'उपादानघटविनाशो बलवत्पुरुषप्रतिमुहुराद्यभिघातादवयवक्रियोत्पत्तेरवयवविभागतः संयोगविनाशादेवोत्पद्यते । उपादेय-
कपालोत्पादस्तु स्वारम्भकावयवैकसंयोगविशेषादेवाविर्भवति, इति । तदवयवसमीक्षिताभिधानम्-अस्य विनाशोत्पादकारणप्रक्रियोद्धोषणस्याप्रातीतिकत्वात् । देवत-
मन्यप्रतीतिरेन भवेता परः प्रतीयते । तस्मादन्धपरम्परपरिणामेन बलवत्पुरुषप्रतिमुहुरादिव्यापाराद् घटाकारविकलकपालाकारमृद्व्यत्यन्त्रिभ्युपगन्तव्या ।
अलं प्रतीत्यलपापेन । क्षीरे दध्यादि यन्नास्तीत्याद्यभ्यभावस्य भावस्वभावत्वे सत्येव घटते-दध्यादिविकृतस्य क्षीरोदेव प्रागभावादितयाध्यक्षद्विप्रमाणतोऽन-
वसायात् । ततोऽर्भावस्योत्पत्तिसामग्र्याः विषयस्य चोक्तप्रकारेणासम्भवाच्च पृथक्यमाणता । इति स्थितमेतत्प्रत्यक्षेतरभेदादेव द्वैधेव च प्रमाणमिति ।

तत्राद्यप्रकारं विशदमित्यादिना व्याचष्टे । विशदं स्पष्टं यद्विज्ञानं तत्प्रत्यक्षम् । तथा च प्रयोगः । विशदज्ञानात्मकं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वात् । यत्तु न विशदज्ञानात्मकं

१ उत्तरक्षणवर्तिकपाललक्षणः ॥ २ यस्य कपालस्य ॥ ३ घटस्य ॥ ४ मृद्व्य कुक्षरूपं तस्यानन्तरपरिणामो नष्टः । तयोत्तरपरिणामस्तु कपाललक्षणः ॥ ५ कर्त्रो ॥ ६ प्रध्वंसाभावनिमित्तो घट इति ॥ ७ परेण ॥ ८ घटादुत्पत्तिः प्रवक्तव्येति ॥ ९ तं विनाशं प्रति ॥ १० यथा घटस्य कपालादि भावान्तरम् ॥ ११ कपाललक्षण भावान्तरस्वभावम् ॥ १२ तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणेन ॥ १३ मुहुरादिव्यापारेण कर्ता ॥ १४ घटात् ॥ १५ द्वि-
तीपक्षे ॥ १६ मुहुरादिव्यापारात् ॥ १७ कपालः ॥ १८ घटस्य ॥ १९ कपालः ॥ २० हेतोर्विशिष्टकारणत्वं समर्थयति परः ॥ २१ चलनलक्षणाया ॥ २२ परमाणु ॥ २३ तत्त संयोगविशेष ॥ २४ ताद्वि ॥ २५ श्रौतेन ॥
२६ प्रध्वंसाभावरूप ॥ २७ भिन्नस्य ॥ २८ अभावप्रमाणस्य ॥

तत्र प्रत्यक्षम् । यथानुमानादि । प्रत्यक्षं च विवादाध्यासितम् । तस्माद्विशदज्ञानात्मकमिति । अनेनाऽकस्माद्भूतदर्शनाद्विरत्रिति ज्ञानं, यावान् कश्चिद् भावः कृ-
तको वा स सर्वः क्षणिको, यावान् कश्चिद्भवान्यदर्शः सोऽपि नान्यत्वादि व्याप्तिज्ञानं चास्पृष्टमपि प्रत्यक्षमाचक्षणः प्रत्याख्यातः—अनुमानस्यापि प्रत्यक्ष-
ताप्रसङ्गात् प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं स्यात् । किञ्चाकस्माद्भूतदर्शनाद्विरत्रेत्यादिज्ञाने सामान्यं वा प्रतिभासेत विशेषो वा? यदि सामान्यं न तर्हि प्रत्यक्षम्—तस्य
तद्विषयत्वानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा प्रमाणद्वैविध्यं प्रमेयद्वैविध्यादित्यस्य व्याघातः सविकल्पकत्वप्रसङ्गश्च । विशेषविषयत्वे ततः प्रवर्तमानस्यात्र मन्देहो न
स्यात् ताणो वात्राशिः पाणो वेति, सन्निहितवत् । न खलु सन्निहितं पावकं पश्यतस्तत्र सन्देहोऽस्ति । किं तर्हि? लिङ्गदर्शनप्रभवत्वादनुमानम् । दृष्टान्तमन्तरेणाभ्यनुमानं भवतीत्येतच्चान्ये
सङ्गतं शब्दाल्लिङ्गाद्वा विशेषप्रतिपत्तौ न तत्र सन्देह इति । तत्रेदं प्रत्यक्षम् । व्यवहारानुकूल्येन च प्रमाणचिन्ता प्रतन्यते—प्रामाण्यं व्यवहारोपेत्यादिवचनात् । न च तेषां
वक्ष्यते । व्याप्तिज्ञानं चास्पृष्टत्वेनाप्रत्यक्षं व्यवहारिणां सुप्रसिद्धम् । व्यवहारानुकूल्येन च प्रमाणचिन्ता प्रतन्यते—प्रामाण्यं व्यवहारोपेत्यादिवचनात् । न च तेषां
सर्वे क्षणिका भावाः कृतका वाऽप्यदायो धूमादयो वा स्पष्टज्ञानविषया इत्यभ्युपगमोऽस्ति—अनुमानानर्थक्यप्रसङ्गात् । सर्वे हि व्याप्ये व्यापकं च स्पष्टतया युगप-
न्निश्चिन्वन्तो न किञ्चिदनुमानसाध्यम् । अन्यथा योगिनोऽभ्यनुमानप्रसङ्गः । निश्चितं समारोपस्याप्यसम्भवो विरोधोऽस्ति । कालान्तरभाविसमारोपनिषेधकत्वेनानुमा-
नस्य प्रमाण्ये क्वचिदुपलब्धदेवदत्तस्य पुनः कालान्तरेऽनुपलब्धसमारोपे सति यदनन्तरं तत्स्मरणादिकं तदपि प्रमाणं भवेत् । तन्न व्याप्तिज्ञानमप्यस्पृष्टत्वात् प्रत्यक्षं
युक्तम् । ननु चास्पृष्टत्वं ज्ञानधर्मार्थधर्मो वा? यदि ज्ञानधर्मः कथमर्थस्यास्पृष्टत्वम्?—अन्यस्यास्पृष्टत्वादन्यस्यास्पृष्टत्वेऽतिप्रसङ्गात् । अर्थधर्मत्वे कथमतो व्याप्ति-
ज्ञानस्याप्रत्यक्षताप्रसिद्धिः । व्यधिकरणाद्धेतोः साध्यसिद्धौ काकस्य काण्यार्थवत्त्वः प्राप्ताद इत्यादेरपि गमकत्वप्रसङ्ग इत्यप्यसमीक्षिताभिधानम्—स्पष्टत्वेपि ममा-
नत्वात् । तदपि हि यदि ज्ञानधर्मत्वादि कथमर्थं स्पष्टता—अतिप्रसङ्गात् । विषये विषयधर्मस्योपचारादोषेऽत एव मोन्यत्रापि मां भूत् । भवेदनस्यैव ह्यस्पृष्ट-
ताधर्मः स्पष्टतावत् । तस्याः विषयधर्मत्वे सर्वदा तथा प्रतिभासप्रसङ्गात्कुतः प्रतिभासपरावृत्तिः? न चास्पृष्टसंवेदनं निर्विषयेमेव—संवादकत्वात्स्पृष्टसंवेदनवत् ।

१ दृष्टान्तस्मरणमन्तरेण ॥ २ बौद्ध ॥ ३ उभयत्रास्पृष्टत्वविशेषात् ॥ ४ प्रत्यक्ष गमामन्यविषय यदि । स्मर्याकारपरिणतम् ॥ ५ सौगतेन ॥ ६ प्रत्यक्ष विशेषेण गृह्णाति अनुमान सामान्यं गृह्णाति इति वाद्वमत न । दंत-प्र-
त्यक्षेणैव सामान्यग्रहणादिति ॥ ७ ग्रन्थस्य ॥ ८ प्रत्यक्षस्य ॥ ९ सामान्यविषयत्वान् ॥ १० ब ॥ ११ जानत ॥ १२ सन्देहे सति ॥ १३ जैन प्रति यदुक्तम् ॥ १४ परीक्षा ॥ १५ पुस ॥ १६ समारोपव्यवच्छेदमनुमानमिति
चेन्नैसाह ॥ १७ अर्थे ॥ १८ विध्यदेवसमारोप- कथमिति ॥ १९ सर्व क्षणिक सत्ताकृतकत्वाद्धेति ॥ २० नाहमप्राप्तमिति ॥ २१ यस्य ॥ २२ यत्प्रोपलब्धस्य देवदत्तस्य ॥ २३ तस्य पूर्वोपलब्धस्य देवदत्तस्य ॥ २४ आदिपदेन
प्रत्यक्षमिदं ज्ञानम् ॥ २५ साधन विचारयति ॥ २६ दूरपादाप्यप्यत्वे पुनर्विपदायस्यास्पृष्टत्वं स्यात् ॥ २७ भिन्नविभक्त्या ॥ २८ अग्न्यवत् हेतुर्गर्भ- अग्न्यवत् साय ज्ञाने इति ॥ २९ मन्त्रिहिते पादपादो स्पष्टत्वमुपेक्षेप्य ॥
३० अतिप्रसङ्गात्क्षणे दोष ॥ ३१ ज्ञानाग्न्यदन्त्यार्थधर्मत्वे ॥ ३२ ज्ञानत्वेनाप्यस्पृष्टत्वक्षणे कर्मोऽपि उपपत्तेरुपपत्तिरप्यज्ञाभावात्कथं व्यभिचरणाभिद्वो हेतु ॥ ३३ अग्न्यवत्तया ॥ ३४ गृहीतार्थव्यभिचारीत्वान् ॥

क्वाचिद्विषयादात्सर्वत्रास्य विसर्वादे स्पष्टसंवेदनेपि तद्व्यसङ्गः । ततो नैतत्साधु 'बुद्धिरेवातदकारा तंत उत्पद्यते यदा । तदाऽस्पष्टप्रतीभामव्यवहारो जगन्मतः, —द्विचन्द्रादिप्रतीभासेपि तद्व्यवहारानुपप्लवङ्गम् । स्पष्टप्रतिभासेन बाध्यमानत्वादस्य निर्विषयत्वमन्यत्रापि समानम् । यथैव हि दूरदस्पष्टप्रतिभासविषयत्वमर्थस्या रोत्स्पष्टप्रतिभासेन बाध्यते तथा सन्निहितार्थस्य स्पष्टप्रतिभासविषयत्वं दूरदस्पष्टप्रतिभासेन-अविशेषात् । ननु विषयिधर्मस्य विषयेयूपचारात्तत्र स्पष्टस्पष्टत्व-व्यवहारे विषयिणोपि ज्ञानस्य तद्वर्तमानसिद्धिः कुतः ? स्वज्ञानस्पष्टत्वास्पष्टत्वार्थः स्वतो वा ? प्रथमपक्षेऽनवस्था । द्वितीयपक्षे त्वविशेषेणाखिलज्ञानानां तद्वर्तमान-प्रसङ्गः । इत्यप्यसमीचीनम्-तत्रान्यथैव तद्वर्तमानसिद्धेः । स्पष्टज्ञानावरणवीर्योन्तरायक्षयपक्षमविशेषाद्धि क्वचिद्विज्ञाने स्पष्टता प्रसिद्धा अस्पष्टज्ञानावरणाद्विषयो-पक्षमविशेषात्त्वस्पष्टतेति । प्रसिद्धश्च प्रतिबन्धकापायो ज्ञाने स्पष्टताहेतु रजोनीहाराद्यावृत्ताथप्रकाशास्यैव तद्विद्यायाः । अक्षान्स्पष्टतैलन्ये तेषां दिव्यपदपादिविज्ञानस्य दिवोच्छ्वादिवेदनस्य च तद्व्यसङ्गः । तदुत्पादकाक्षस्यातिदूरदेशादिनकारकरनिकरोपहतत्वाददोषोयमित्यत्राव्यक्षय्योपधातः शक्तेर्वी ? प्रथमपक्षोऽयुक्तः तत्स्वरूपस्या-विकलस्यानुपभावात् । द्वितीयपक्षे तु योग्यतासिद्धिः भावेन्द्रियाख्यक्षयपक्षमलक्षणेयताव्यतिरेकेणाक्षशक्तेरव्यवस्थितेः । तद्व्यवस्थाश्चाक्षत्वास्पष्टत्वाभ्युपगमेऽसंभूत-प्रसिद्धिः । आलोकोप्यर्त्तने तद्वेतुः प्रत्याख्यातः । ततः स्थितमेतद्विशदज्ञानस्वभावं प्रत्यक्षमिति ।

ननु किमिदं ज्ञानस्य वैशद्यं नामेत्याह अव्यवधानेनेत्यादि । तुल्यजातीयापेक्षया च व्यवधानमव्यवधानं वा प्रतिपत्तव्यं, न पुनर्देशकालाद्यपेक्षया । यथा-पर्युषी स्वर्गपटलानीत्यत्रान्योन्यं तेषां देशादिव्यवधानेपि तुल्यजातीयानामपेक्षाकृता प्रत्यासत्तिः सामीप्यमित्युक्तम्, एवमत्राव्यव्यवधानेन प्रमाणात्तरनिरपे-क्षतया प्रतिभासने वस्तुनोऽनुभवो वैशद्यं विज्ञानस्येति । नन्वेवमीहादिज्ञानस्यावग्रहाद्यपेक्षत्वादव्यवधानेन प्रतिभासनलक्षणवैशद्याभावात्प्रत्यक्षता न स्यात्तद-सारम्-अपरापरोन्द्रियव्यापारादेवावग्रहादीनामुत्पत्तेस्तत्र तदपेक्षत्वासिद्धेः । एकमेव चेदं विज्ञानमवग्रहाद्यतिशयवदपरापरचक्षुरादिव्यापारादुत्पन्नं सत्त्वतन्नतया स्वविषये प्रवर्तते इति प्रमाणान्तराव्यवधानमत्रापि प्रसिद्धमेव । अनुमानादिप्रतीतिस्तु लिङ्गादिप्रतीत्यैव जनिता सती स्वविषये प्रवर्तते इत्यव्यवधानेन प्रति-

१ असंस्पष्टवेदन सालम्बनं सिद्धं यत् ॥ २ ज्ञानम् ॥ ३ एककारोत्र भिन्नशक्तेः । तेनातदाकारेणानन्तरं दृश्यं । मुद्धिविषयादुत्पद्यते चेत् तदा अतदकारा कर्मिणि चेत्यते । गच्छेन व्यविज्यतामलक्ष-णादथादुत्पद्यमाना बुद्धिर्यथा द्वित्वमवग्रहमाश्रयति एकत्वं नावभासयति तदा अतदकारा मती असंस्पष्टवेदेनमर्हति ॥ ४ अपिपयाभारा ॥ ५ विषयात् ॥ ६ एतस्य तु स्पष्टत्वमन्युपगतं वाद्वन ॥ ७ अतदाभारः यतो बुद्धेः ॥ ८ स्पष्टवेदेनेपि ॥ ९ समीपे ॥ १० बाधाज्जाधालस्योभयत्रापि ॥ ११ स्वयो मध्यस्यज्ज्ञानयोगादेके च ते ज्ञाने च यतो स्पष्टत्वाभ्युपगमाभ्याम् ॥ १२ प्रत्यक्षज्ञानानाम् ॥ १३ उक्तविषयेष्वेव । स्वज्ञानस्य स्पष्टत्वास्पष्टत्वैव ॥ १४ वीर्यं शक्तिः । ज्ञानस्य वीर्यस्य चावरणमवरोधकं कर्म ॥ १५ अज्ञातं क्षयापक्षमो भवति न रावति ॥ १६ प्रतिबन्धकरोधावरणम् ॥ १७ संवेदनस्य विज्ञानत्वम् ॥ १८ मायासङ्गा ॥ १९ अतिर ॥ २० परिहारे ॥ २१ (लब्धुपयोगो भावेन्द्रियमिति सूत्रकारवचनम् । लब्धिर्यथा इन्द्रियस्थानप्राप्तास्यप्रदेशानां तदावरणमन्विक्षयोपक्रमरूपा) ॥ २२ ज्ञानस्य ॥ २३ जनमतसिद्धिः ॥ २४ अस्य स्पष्टताहेतुनिराकरणमपेक्षेन प्रवर्तते ॥ २५ मर्मिथम् ॥ २६ उदाहरणे ॥ २७ ज्ञाने ॥ २८ अनुमानं प्रमाणान्तरेण लिङ्गज्ञानेन जायते इति तदुद्गाराद्येतत्पदम् ॥ २९ प्रतिज्ञानम् ॥ ३० अप्रवृत्तादिप्रत्ययम् ॥ ३१ ईहादिप्रतीतिः ॥ ३२ न प्रत्ययप्रतीतिः ॥

भासनाभावान्न प्रत्यक्षेति । ततो निरवद्यमेवविधं वैशद्यं प्रत्यक्षलक्षणम्—साकल्येनाखिलाध्यक्ष्यकिषु सम्भवेनाव्याप्त्यसम्भवदोषाभावात् । अतिव्याप्तिमु दूरो-
त्सारितैव-अध्यक्षत्वानभिमतं कैचिदप्येतल्लक्षणस्यासम्भवात् । समन्धकारादौ ध्यामलितवृत्तादिवदनमव्यक्षप्रमाणस्वरूपमेव-संस्थानमात्रे वैशद्याविसंवादित्वसम्भ-
वात् । विशेषांशाध्यवसायस्त्वनुमानरूपो लिङ्गप्रतीत्या त्व्यवहितत्वान्नाध्यक्षरूपतां प्रतिपद्यते । अतिदूरदेशे हि पूर्वं संस्थानमात्रं प्रतिपद्यायमेवविधं संस्थानविशि-
ष्टोर्थो वृक्षो हस्ती पलालकूटादिर्वा-एवंविधसंस्थानविशिष्टत्वान्यथानुपपत्तेरित्युत्तरकालं विशेषं विवेचयति । तरतमभावेन तत्प्रदेशसन्निधाने तु संस्थानविशेषवि-
शिष्टमेवार्थं वैशद्यतरतमभावेनाध्यक्षत एव प्रतिपद्यते-विशदज्ञानावरणस्य तरतमभावनैवापगमात् । ननु च परोक्षेपि स्मृतिप्रत्यभिज्ञादिस्वरूपसंवेदनेऽस्याध्यक्षल-
क्षणस्य सम्भवादतिव्याप्तिरेवेत्यपरीक्षिताभिधानम्-तस्य परोक्षत्वासम्भवात्-क्षयोपशमिकसंवेदनां स्वरूपसंवेदनस्यानिन्द्रियप्रधानतयोत्पत्तेरनिन्द्रियाध्यक्ष-
व्यपदेशसिद्धेः सुखादिस्वरूपसंवेदनवत् । बहिरर्थग्रहणापेक्षया हि विज्ञानानां प्रत्यक्षेतरव्यपदेशः-तत्र प्रमाणान्तरव्यवधानाव्यवधानसद्भावेन वैशद्येतरसम्भवात्, न
तु स्वरूपग्रहणापेक्षया-तत्र तदभावात् । ततो निर्दोषत्वाद्द्वैशद्यं प्रत्यक्षलक्षणं परीक्षादेशैरभ्युपगन्तव्यं, नेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यादिकं तस्याव्यापकत्वादती-
न्द्रियप्रत्यक्षे सर्वज्ञविज्ञानेऽस्यासत्त्वात् । न च तन्नात्मीयभिधानं व्युपगमात्-प्रमाणतोऽनन्तरमेवास्य प्रसाधिविषयमाणात्वात् । तथा सुखादिसेवेदनेत्यस्यासत्त्वम् । न हीन्द्रिये-
सुखादिसन्निकर्षाच्चज्ञानमुत्पद्यते-सुखादेरेव स्वग्रहणात्मकत्वेनोदयादित्युक्तम् । चाक्षुषसंवेदने चास्योत्पत्त्यं चक्षुषोर्धेन सन्निकर्षाभावात् ॥

अथोच्यते-स्पर्शनेन्द्रियादिवचक्षुषोपि प्राप्यकारित्वं प्रमाणात्प्रसाध्यते । तथा हि । प्राप्तार्थप्रकाशकं चक्षुः-बाह्येन्द्रियत्वात्प्रशनेन्द्रियादिवत् । ननु किमिदं बाह्ये-
न्द्रियत्वं नाम? बहिरर्थभिमुख्यं बहिर्देशावस्थायित्वं वा? प्रथमपक्षे मनसानेकान्तः-तस्याप्राप्यकारित्वेपि बहिरर्थग्रहणाभिमुख्येन बाह्येन्द्रियत्वसिद्धेः । द्वितीयपक्षे त्व-
सिद्धो हेतुः-रश्मिरूपस्य चक्षुषो बहिर्देशावस्थायित्वस्य भवतानभ्युपगमात् । गोलकान्तर्गततेजोद्रव्याश्रया हि रश्मयस्त्वन्मते प्रसिद्धाः । गोलकरूपस्य तु चक्षुषो बहि-
र्देशावस्थायिनो हेतुत्वे पक्षस्य प्रत्यक्षबाधनात्कालालयापादिदृष्टत्वं । न च बाह्यविशेषणेन मनो व्यवच्छेद्यम् । न हि तत् सुखादौ संयुक्तसंमवायादिसम्बन्धं व्याप्नोति च

१ लिङ्गादिप्रतीत्या व्यवधानात् ॥ २ अध्यक्षत्वानेन प्रतिभासनलक्षणम् ॥ ३ अनुमानादौ ॥ ४ असृष्ट ॥ ५ आकारमात्रे ॥ ६ द्रष्टु ॥ ७ उक्तमेव समर्थयन्ति ॥ ८ कर्मणः ॥ ९ अव्यवधानेन प्रतिभासनलक्षणम् ॥
१० स्पृष्टत्वादीनाम् ॥ ११ अनिन्द्रिय (ईषदिन्द्रिय) मनः ॥ १२ मानप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः ॥ १३ एव चेत्स्पृष्टत्वादीनां परोक्षव्यपदेशो न स्यादित्युक्तं आह ॥ १४ बहिरर्थग्रहणं ॥ १५ अनुमानलक्षणप्रमाणाहिः प्रवृत्तन
प्रमाणान्तरम् ॥ १६ स्वसंवेदन ॥ १७ प्रमाणान्तरव्यवधानाभावात् ॥ १८ अव्याप्त्यादिदोषप्रथासम्भवो यतः ॥ १९ परोक्ष प्रत्यक्षलक्षणम् ॥ २० परोक्ष भवता ॥ २१ इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यादिस्य ॥ २२ मन
॥ २३ जैत्रे । प्रथमपरिच्छेदे ॥ २४ प्रत्यक्षलक्षणस्य ॥ २५ प्राप्यकारि प्राप्य अर्थ जानातीत्यर्थः ॥ २६ नैवाग्निकेन ॥ २७ इन्द्रियत्वादित्युक्तं मनसा व्यभिचारत्वात्परिहारार्थं बाह्यग्रहणम् ॥ २८ बहिरर्थग्रहणाभिमुगान्वा ॥
२९ नैवाग्निकेन ॥ ३० चक्षु प्राप्तार्थप्रकाशकं बहिर्देशावस्थायित्वादित्यस्य ॥ ३१ प्रत्यक्षादिप्रमाणवाचिते पक्षे प्रवृत्तमानो हेतुः कालालयापादि ॥ ३२ कर्तु ॥ ३३ मनसा संयुक्ते आभूति मुगान्तेस्समवाय उति ॥

सम्बन्धसम्बन्धमन्तराणां ज्ञानं जैनयति, रूपादौ नेत्रादिवत् । अथादौ सम्बन्ध एव न भवति, तर्हि नेत्रादीनां रूपादिभिरप्यसौ न स्यात्-तस्यापि सम्बन्धसम्बन्ध-
त्वात् । तथा चेन्द्रियविशेषेपि मनोऽप्राप्तार्थप्रकाशकं तथा बाह्येन्द्रियविशेषेपि चक्षुः किं नेष्यते ? अथात्र हेतुभावात्तत्रेव्यते, अन्यत्रापीन्द्रियत्वादिति हेतुः
केन वायेत ? ततो मनसि तत्साधने प्रमाणबाधनमन्यत्रापि संमानम् । चक्षुश्चात्र धर्मित्वेनोपात्तं गोलकस्वभावं रश्मिरूपं वा ? तत्राद्यविकल्पे प्रत्यक्षबाधा-अथ-
देशपरिहारेण शरीरप्रदेशे एवास्योपलब्धात् । अन्यथा तद्विहितत्वेन नयनपक्षप्रदेशस्योपलम्भः स्यात् । अथ रश्मिरूपं चक्षुस्तर्हि धर्मिणोऽसिद्धिः । न खलु रश्मयः
प्रत्यक्षतः प्रतीयन्ते-अर्थवत्तत्र तत्स्वरूपाप्रतिभासनात् । अन्यथा विप्रतिपक्षभावः स्यात् । न खलु नीले नीलतथानुरूपमाने काश्चिद्विप्रतिपद्यते । किञ्चेन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षजं प्रत्यक्षं भवन्मते । न चायं देशे विद्यमानैस्तरपरिन्द्रियस्य सन्निकर्षोस्ति यतस्तत्र प्रत्यक्षमुपपद्येत-अनवस्थाप्रसङ्गात् । अथानुमानोत्पात्तं सिद्धिः । किमेत-
एवानुमानान्तराद्वा ? प्रथमपक्षेऽन्योन्याश्रयः । अनुमानोत्पत्तौ ह्यतस्तत्सिद्धिरस्यानुमानोत्थानमिति । अथानुमानान्तरात्तत्सिद्धिस्तदानवस्था-तत्रानुमानान्त-
रात्तत्सिद्धिप्रसङ्गात् । यदि च गोलकान्तर्भूतात्तेजोद्रव्याद्विर्भूता रश्मयश्चक्षुःशब्दवाच्यः पदार्थप्रकाशकास्तर्हि गोलकस्योन्मीलनमञ्जनादिना संस्कारश्च व्यर्थः
स्यात् । अथ गोलकाद्यैश्रय्यपिधाने तेषां विषयं प्रति गमनासम्भवात्तदर्थं तदुन्मीलनम् । घृतादिना च पादयोः संस्कारे तत्संस्कारो भवति । स्वाश्रयगोलकसंस्कार-
तु निन्तरां स्यात् । इत्यस्यैपि न वैयर्थ्यम् । तदापि गोलकादिलग्नस्य कामलादेः प्रकाशकत्वं तेषां स्यात् । न खलु प्रदीपकालिकाश्रयास्तद्द्रव्यस्तत्कालिकावलग्नं शलाकादिकं
न प्रकाशयन्तीति युक्तम् । न चात्र चक्षुषः सम्बन्धो नास्तीत्यभिधातव्यं, यतो व्यक्तरूपं चक्षुस्तत्रासम्बद्धं शक्तिस्वभावं वा रश्मिरूपं वा ? प्रथमपक्षे प्रत्यक्षवि-
रोधः-व्यक्तरूपचक्षुषः काचकामलादौ सम्बन्धप्रतीतेः । द्वितीयपक्षेपि तच्छक्तिरूपं चक्षुर्व्यक्तरूपचक्षुषो भिन्नदेशमभिन्नदेशं वा ? न तावद्विशदेशमन्तच्छ-
क्तिरूपताव्याधातानुपपन्नान्निग्राह्याधारत्वप्रसङ्गाच्च । न ह्यन्यशक्तिरन्याधारा युक्ता । तदेवद्वारेणैवार्थोपलब्धिप्रसङ्गश्च । ततोऽभिन्नदेशं चेत्तत्तत्र सम्बद्धमसम्बद्धं वा ?

१ मत आत्मनामा चक्षुषपदार्थे साधनानवरूपेस्तद्व्ययते इति ॥ २ इति सिद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणवाक्यम् ॥ ३ केन्द्रादिनां स्रुते घटदौ द्वापदेस्सम्बन्धसम्बन्धो यथा ॥ ४ द्वापदिपु नेत्रादीनां सम्बन्धसम्बन्ध इत्य ॥ ५ मन-
न्तर्भावाकारेण ॥ ६ मनसि ॥ ७ मनः प्राप्ताथप्रज्ञाशक्तमिन्द्रियत्वात्स्वात्स्वादिविती ॥ ८ प्राप्ताथप्रकाशकत्वम् ॥ ९ आगमप्रमाणवाक्यम् ॥ १० चक्षुषि ॥ ११ प्रत्यक्षप्रमाणवाक्यम् ॥ १२ अनुमाने ॥ १३ चक्षुः प्राप्ताथप्रकाश-
बाह्येन्द्रियत्वात् ॥ १४ गोलक ॥ १५ अर्थस्य यथा प्रतिभासते चेत् ॥ १६ रश्मिरूपं चक्षुर्गोलकरूपं वेति ॥ १७ रश्मिरूपं चक्षुर्गोलकरूपं वेति ॥ १८ रश्मिरूपं चक्षुर्गोलकरूपं वेति ॥ १९ न्यायिक ॥ २० अप-
लोकाणां लोचनस्य ॥ २१ अन्यथा-उत्पद्यते चेत्तर्हि ॥ २२ ग्रन्थानवस्था ॥ २३ प्रथमानुमानात् ॥ २४ अनुमानात् ॥ २५ रश्मिरूपं चक्षुर्गोलकरूपं वेति ॥ २६ प्रत्यक्षप्रमाणवाक्यम् ॥ २७ अथ-
२९ गोलकान्तर्भूतेजोद्रव्यम् ॥ ३० स्वस्य रश्मिरूपचक्षुषः संस्कार ॥ ३१ रश्मिरूपचक्षुषः संस्कार ॥ ३२ गोलकव्याजानादिनां संस्कारस्य ॥ ३३ गोलकरूपचक्षुषः ॥ ३४ गोलक-
व्यक्तिरूपचक्षुषः ॥

सम्बद्धं चेद्दहिरथत्वाश्रयं तत्सम्बद्धं चाङ्गनादिकमपि प्रकाशयेत् । असम्बद्धं चेत्कथमाधेयं नाम-अतिप्रसङ्गात् । अथ रश्मिरूपं चक्षुः ? तस्यापि काचकामला-
दिना सम्बन्धोरत्येव । न खलु स्फटिकदिकूपिकामध्यगतप्रदीपौदिरश्मयत्ततो निर्गच्छन्तस्तत्संयोगिनां न सम्बद्धास्तद्यकाशका वा न भवन्तीति प्रतीतम् ।
तथा चाङ्गनादेः प्रत्यक्षत एव प्रसिद्धेः परोपदेशस्य दर्पणोद्देशं तदर्थस्योपादानमनर्थकमेव स्यात् । किञ्च यदि गोलकाग्निः मूलार्थेनाभिसम्बद्ध्यर्थं^१ त प्रकाश-
यन्ति तर्ह्यर्थं प्रति गच्छन्तां तैजसानां रूपस्पर्शविशेषवतां तेषामुपलम्भः स्यात् । न चैवम् । अतो दृश्यानामनुपलम्भतोषामभावः । अथादृश्यास्तेऽनुद्धूतरूपस्पर्श-
वत्त्वाच्च-अनुद्धूतरूपस्पर्शस्य तेजोद्रव्यस्याप्रतीतेः^२ । जलहेसोभिसुरूपोष्णस्पर्शयोरनुद्धूतिप्रतीतिरस्तीत्यस्यैव-उभयानुद्धूतत्वे तत्रात्यप्रतिपत्तेः । इदानीमसरेण चाह-
व्यर्थक्यत्वा-अन्यथातिप्रसङ्गात् । तथा हि । रात्रौ दिनकरकराः सन्तोपि नोपलभ्यन्तेऽनुद्धूतरूपस्पर्शत्वाच्चक्षुरास्मिवत् । प्रयोगश्च ।-मार्जारादीनां चक्षुषा रूप-
दर्शनं बाह्यलोकपूर्वकम्-तत्त्वाद्विवाऽऽसदादीनां तद्दर्शनवत् । ननु मार्जारादीनां चाक्षुषं तेजोस्ति । तत एव तत्सिद्धेः किं बाह्यलोककल्पनेत्यन्यत्रापि स्मर्तव्यम् ।
ननु यथो^३ यद्दृश्यते तथा तत्कल्प्यते । दिवाऽसदादीनां चाक्षुषं सौर्यं च तेजो विज्ञानकारणं दृश्यते तत्तथैवं कल्प्यते । रात्रौ नु चाक्षुषमेव । अतस्तदेव तत्कारणं क-
ल्प्यते । ननु किं मनुष्येषु नायनरश्मीनां दर्शनमस्ति ? अथानुमेयास्ते तर्हि रात्रौ सौर्यरश्मयोरनुमेयाः सन्तु । न च रात्रौ तत्सम्बद्धं न चक्षुराणामिव मनुष्या-
णामपि रूपदर्शनप्रसङ्गः-विचित्रशक्तित्वाद्वावानाम् । कथमन्यथोल्लाकादयो दिवा न पश्यन्ति । यथा चात्रालोकैः प्रतिबन्धकस्तथान्यत्र तैमः । ततो यथानुपल-
म्भान्न सन्ति रात्रौ भारस्करास्तथान्यद्वा नायनकरा इति । एतन् दूरस्थितकुड्यादिप्रतिफलितानां प्रदीपरश्मीनान्तरालं मतामयनुपलम्भसम्भवात् तै-
रनुपलम्भो व्यभिचारीत्यपि निरस्तम्-आदित्यरश्मीनमपि रात्रावभौवांसिद्धिप्रसङ्गात् । अथोच्यते ।-चक्षुः स्वरश्मिसम्बद्धार्थप्रकाशकम्-तेजसत्वात्प्रदीपवत् ।
ननु किमनेन चक्षुषो रश्मयः साध्यन्तेऽन्यतः सिद्धानां तेषां ग्राह्यार्थसम्बन्धो वा ? प्रथमपक्षे पक्षस्य प्रत्यक्षबाधा-नरनारीत्यनानां प्रभासुरश्मिरहितानां प्रत्य-

१ शक्तिरूपेन्द्रियश्रय गोलकम् ॥ २ उभयत्र सम्बन्धविशेषात् ॥ ३ शक्तिरूपम् ॥ ४ सहास्य विन्यायेयता स्वादिसम्बन्धत्वाविशेषात् ॥ ५ तृतीयपक्षे ॥ ६ अदिपदेन स्फटि ॥ ७ स्फटि-
कादिकूपिकाया समानात् ॥ ८ वहि ॥ ९ १० श्रीखण्डेन ॥ ११ सम्बन्धे सति ॥ १२ अङ्गनाद्विपरिह्वानार्थम् ॥ १३ रश्मय ॥ १४ मासुरा ॥ १५ उष्ण ॥ १६ रश्मीनाम् ॥ १७ इति चक्षुर्लब्धं ॥ १८ अप्रतीति परिश्रुति पर ॥
१९ एकसिन्धुषोऽलक्षणे हेरलक्षणे वा तैवसद्रव्ये ॥ २० यदैरश्मिस्तेजोद्रव्ये उभयानुद्गतिर्न दृष्टा तथापि चक्षुरश्मिप्रभयानुद्गतिं कल्पते इत्युक्ते आह ॥ २१ अन्त्यनुसारं गच्छार्थक्यत्वा शरीरं स्यात् ॥ २२ गत्रा ॥
२३ नरनेत्रे ॥ २४ मनुष्याणां चाक्षुषं तेजोस्ति तत एव तत्सिद्धेः किं बाह्यलोककल्पनया ॥ २५ कारणत्वेन ॥ २६ तेज ॥ २७ आणत्वेन ॥ २८ मार्जारादीनाम् ॥ २९ दृश्यतेनकारणम् ॥ ३० प्रतीति ॥ ३१ योऽयं
परिहार परमेष्ठ्यते । न सन्तीत्यर्थः ॥ ३२ पर ॥ ३३ सौर्यरश्मिसद्रव्यात् ॥ ३४ अथ विचित्रशक्तिवत् रात्रौ विद्यमाना मेर्यरश्मयो न चक्षुराणां रूपान्तेहेतवो न मनुष्याणामिति ॥ ३५ सौर्यरश्मीनाम् ॥ ३६ मावानां
विचित्रशक्तित्व न स्यादिति ॥ ३७ परमते ॥ ३८ दिवसे ॥ ३९ घृक्षानाम् ॥ ४० जैमते ॥ ४१ रात्रौ ॥ ४२ नराणां प्रतिबन्धकम् ॥ ४३ दिवा ॥ ४४ अयं न मनिन ॥ ४५ गत्रो दिनकरः प्रगणसमावयाऽनपरेण दृश्यते ॥
४६ प्रतिबिम्बितानाम् ॥ ४७ प्रदीपकुड्याद्यो ॥ ४८ जैम ॥ ४९ अन्यथा ॥ ५० न मन्त्यनुगलभ्यमानत्वाविति ॥ ५१ अनुमानेन ॥ ५२ प्रमाणान् ॥

क्षतः प्रतीतः । हेतोश्च कालात्ययापदिष्टत्वम् । अथादृश्यत्वात्तेषां न प्रत्यक्षवाधा पक्षस्य । नन्वेवं पृथिव्यादरपि तत्सत्त्वप्रसङ्गः । तथा हि । पृथिव्यादयो रश्मि-
वन्तः सत्त्वाद्विभ्यः प्रदीपवत् । यथैव हि तैजसत्वं रश्मिवचया व्याप्तं प्रदीपं प्रतिपन्नं तथा सत्त्वादिकमपि । अथ तेषां तत्साधने प्रत्यक्षविरोधः सोऽन्यत्रापि समान
इत्युक्तम् । ननु मार्जारदिचक्षुषोः प्रत्यक्षतः प्रतीयन्ते रश्मयः । तत्कथं तद्दिरोधः ? यदि नाम तत्र प्रतीयन्तेऽन्यत्र किमायातम् ? अन्यथा हेन्नि पीतत्वप्रतीतौ
पटादौ सुवर्णत्वसिद्धिप्रसङ्गः । प्रत्यक्षबाधनमुभयत्रापि । किञ्च मार्जारादिचक्षुषोर्भासुरूपदर्शनादन्यत्रापि चक्षुषि तैजसत्वप्रसाधने गवादिलोचनयोः कृष्णत्वस्य
नरनारीनिरीक्षणयोर्धाविव्यस्य च प्रतीतविशेषेण पार्थिवत्वमायत्वं वा साध्यताम् । कथं च प्रभासुरप्रभारहितनयनानां तैजसत्वं सिद्धं यतः सिद्धो हेतुः ? किमतं
एवानुमानात्तदन्तराद्वा ? आद्यविकल्पेन्योन्याश्रयः । सिद्धे हि तेषां रश्मिवत्त्वे तैजसत्वसिद्धिस्ततश्च तत्सिद्धिरिति । अथ चक्षुस्तैजसं रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव
प्रकाशकत्वात् प्रदीपवदित्यनुमानान्तरात्तत्सिद्धिर्न । अत्रापि गोलकस्य भासुरूपोष्णस्पर्शरहितस्य तैजसत्साधने पक्षस्य प्रत्यक्षवाधा, न तैजसं चक्षुस्तमः प्र-
काशकत्वाद्यनुसृजसं तन्न तमः प्रकाशकं यथालोकं इत्यनुमानवाधा च । प्रसाधयिष्यते च तमोवदित्यत्र तमसः सत्त्वम् । प्रदीपवत्तैजसत्वे चास्यालोकपंक्षा
न स्यादुष्णस्पर्शादित्यौपलम्भश्च स्यात् । न चैवम्—तदपेक्षतया मनुष्यपारावतवलीवददीनां धवलोलहितकालरूपतयाऽनुष्णस्पर्शस्वभावतया चास्योपलम्भात् ।
तन्न गोलकं चक्षुः । नाप्यन्यत्तद्वाहकप्रमाणाभावेनाश्रयासिद्धत्वप्रसङ्गाद्धेतोः । रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वादिति हेतुश्च जलं जलचन्द्रमाणिक्यदिभिरनै-
कांतिकः । तेयमपि पक्षीकरणे पक्षस्य प्रत्यक्षवाधा सर्वो हेतुर्व्यभिचारी च स्यात् । न च जलाद्यन्तगतं तेजोद्रव्यमेव रूपप्रकाशकमित्यभिधायतव्यम्—सर्वत्र दृष्ट-
हेतुर्वैफल्यपत्तेः । तथा च दृष्टान्तासिद्धिः—प्रदीपादावयव्यन्यत्सर्वं तैलकाशकस्य कल्पनार्हसङ्गात् । प्रत्यक्षवाधानमुभयत्र । निराकुरिष्यते च नार्थालोकां कारणमि-
त्यत्रालोकस्य रूपप्रकाशकत्वम् । किञ्च रूपप्रकाशकत्वं तत्र ज्ञानजनकत्वम् । तच्च कारणविषयवादिनो घटादिरूपस्याप्यस्तीत्यनेन हेतोर्व्यभिचारः । कारणत्वे स-

१ मार्जारादियानेषु ॥ २ मनारिणयनेषु ॥ ३ अन्यत्र प्रतीतस्यान्यत्र विधेर्वादे ॥ ४ हेन्नि पीतत्वात्ते मुण्डत्वासाधने प्रत्यक्षबाधनं यथा तथा तैजसत्वाच्चक्षुषि रश्मिवचयाधने च प्रत्यक्षबाधनम् ॥ ५ नरतयन रश्मिवत्-
तैजसत्वात्माजारादिचक्षुषुर्वदिति ॥ ६ अश्वमेवैषाणाम् ॥ ७ तैजसत्वादित्यस्यात् ॥ ८ रश्मयेत्युच्यमाने आत्ममनोऽन्या व्यभिचारस्तत्प्राप्त्यर्थं रूपस्यैवैतुष्णम् । रूपस्यैव प्रकाशकत्वादित्युच्यमानं अस्मिद्वत्त्वम् । कुत ?
द्रव्यज्वल्ययोः चक्षुषा प्रकाशनात् । तत्परीहारार्थं रूपादीनां मध्ये इत्युक्तम् । अनेन द्रव्यज्वल्ययोः परिहारः—रूपादीनां गुणानमेव निधारितत्वात् ॥ ९ इति श्रुत्वा तत्तैल्यर्थं ॥ १० नार्थालोकां कारणं परिच्छेदत्वात्तमो
कदित्यस्य सूत्रस्य व्याख्यावसरे ॥ ११ चक्षुषः ॥ १२ आदिपदेन स्फोटिदि ॥ १३ कृष्ण ॥ १४ धर्म ॥ १५ रश्मिरूपम् ॥ १६ रश्मिरूपचक्षुषः ॥ १७ रश्मयायेते प्रकाशकाः ॥ १८ आदिपदेन काचादि-
भिर्मपि ॥ १९ यथापूजा मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकं तत्तैजसमित्युक्ते जलाज्जनादिहेतुर्नार्थविचारी स्यादित्यर्थः ॥ २० कार्ये ॥ २१ कारण ॥ २२ पिशाचादे ॥ २३ रश्मि ॥ २४ जलादेरेव रश्मिप्रकाशकत्वोपलम्भादन्यस्य रश्मिप्रकाशकत्वक-
ल्पेनेपि ॥ २५ साधनविकलो दृष्टान्त इति निरूपितमनेन ॥ २६ यत्कारणं ज्ञानं जनयति तदेव ज्ञानस्य विषयो भवतीति ॥ २७ ज्ञानस्य ॥ २८ नैयायिकस्य ॥ २९ घटादिरूपं रूपाज्ञानजनकं न तु तेजसम् ॥ ३० प्रसङ्गकत्वादि-
त्यस्य ॥ तैजसत्वात्साधनमात्रेणैव साधनमस्ति यतः ॥ ३१ चक्षुस्तैजसं कारणत्वे सति रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वादित्युक्त्यर्थः ॥

तीति विशेषण्यालोकार्थसन्निकर्षणं चक्षूरूपयोः संयुक्तसमवायसम्बन्धेन चानेकान्तः । द्रव्यत्वे कर्णत्वे च सति तत्प्रकाशकत्वादिति विशेषणपि चन्द्रादीनाने-
कान्तः । किञ्च द्रव्यं रूपप्रकाशकं भासुरूपसभासुरूपं वा ? प्रथमपक्षे उष्णोदकसंस्पृष्टमपि तत् तत्प्रकाशकं स्यात् । अनुद्भूतरूपत्वाच्चेति चेन्नयनरस्मीनामप्यत
एव तैस्माभूत् । तृथा दृष्टत्वादित्यनुत्तरम्-संशयात् । न हि तत्र निश्चयोसि ते तत्प्रकाशका, न गोलकमिति—अनुद्भूतरूपस्य तेजोद्रव्यस्य दृष्टा-
न्तेपि रूपप्रकाशकत्वाप्रतीतेः । तथा च न चक्षूरूपप्रकाशकमनुद्भूतरूपत्वाजलसंयुक्तानलवत् । द्वितीयपक्षेयुष्णोदकतेजोरूपं तत्प्रकाशकं स्यात् ।
न हि तत्तत्र नष्टम्-अनुद्भूतमित्यनुपगमात् । उद्भूतं तत्तत्प्रकाशकमित्यभ्युपगमे रूपप्रकाशकसंज्ञान्वयव्यतिरेकानुविधायी तस्यैव कार्यो न द्रव्यस्य । न
खलु देवदत्तं प्रति पद्मवादीनामागमनं तद्गुणान्वयव्यतिरेकानुविधायि देवदत्तस्य कार्यम् । ततो द्रव्यत्वे सतीति विशेषणासिद्धिः । किञ्च सम्बन्धादिरिवाऽतैजस-
स्यापि द्रव्यरूपकरणस्य कस्याचिद्रूपज्ञानजनकत्वं किञ्च स्यात् ?-विषयव्यावृत्तेः सन्दिग्धत्वादतैजसत्वे रूपज्ञानजनकत्वस्याविरोधात् । तदेवं तैजसत्वासिद्धेर्नोतश्चक्षुषो
रश्मिवत्त्वसिद्धिः । अथान्यतः सिद्धानां रस्मीनां ग्राह्यार्थसम्बन्धेनो न साध्यते, न-अन्यतः कुतश्चित्प्रकाशसिद्धेः प्रत्यक्षादेस्तत्साधकत्वेन प्राक्प्रतिषिद्धत्वात् ।
तथा चेदभ्युक्तं 'घटूरकपुष्पवदादौ सूक्ष्माणामप्यन्ते महत्त्वं तद्रस्मीनां महापर्वतादिप्रकाशकत्वाव्यानुपपत्तेः' इति-स्वरूपतोऽसिद्धानां तेषां महत्त्वादधर्मस्य श्रद्धा-
मात्रगम्यत्वात् । ततो रश्मिरूपचक्षुषोऽप्रासिद्धेर्गोलकस्य च प्राप्यकारित्वे प्रत्यक्षबाधितत्वात्कस्य प्राप्तार्थप्रकाशकत्वं साध्येत ? यदि च स्पर्शनादौ प्राप्यकारित्वोपल-
म्भाच्चक्षुषि तत्साध्येत तर्हि हस्तादीनां प्राप्तानामेवान्याकर्षकत्वोपलम्भादयस्कातौदीनां तर्था लोहाकर्षकत्वं किञ्च साध्येत ? प्रमाणवाधान्यत्रापि । अथार्थेन चक्षु-
षोऽसम्बन्धे कथं तत्र ज्ञानोदयः ? क एवमाह तत्र ज्ञानोदय इति ?-आत्मनि ज्ञानोदयाभ्युपगमात् । न चाप्राप्यकारित्वे चक्षुषः सकृत्सर्वार्थप्रकाशकत्वप्रमङ्गः-
प्रतिनियतशक्तित्वाद्भावनानाम् । यं एव यत्र योग्यः स एव तत्करोतीत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । कार्यकारणयोरत्यन्तभेदेऽर्थान्तरत्वाविशेषात्सर्वविमर्कस्मात्कुतो न ज्ञानो-
दय इति चेन्न । १ सन्निकर्षो संयुक्तसमवायादय करण भवन्ति न तु तैजसम् ॥ २ चक्षुषा संयुक्ते घटे रूपस्य समवायसम्बन्ध इत्यतः सन्निकर्षोपि संयुक्तसमवाय एवात्र ॥ ३ तेजोद्रव्ये सन्निकर्षादयो गुणस्तद्व्यवच्छेदार्थं द्रव्यत्वे रातीति
विशेषणम् ॥ ४ चक्षुस्तैजस द्रव्यत्वे कर्णत्वे च सति रूपादीना मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् ॥ ५ रूप ॥ ६ बन्धे तैजसत्वाभावात् ॥ ७ तेजोद्रव्यम् ॥ ८ भासुरूपस्य ॥ ९ रूपप्रकाशकत्वम् ॥ १० अनुद्भूतरूपस्यापि तेजोद्रव्यस्य
रूपप्रकाशकत्वेन ॥ ११ तैजोद्रव्ये ॥ १२ रूप ॥ १३ भासुर ॥ १४ उष्णोदकगततेजोरूपम् ॥ १५ रूप ॥ १६ परेण ॥ १७ रूप ॥ १८ उद्भूततेजोरूपस्य ॥ १९ गोलकगतोद्भूततेजोरूपस्य ॥ २० तेजोद्रव्यस्य ॥ २१ मन्त्रतन्त्रादि ॥
२२ किन्तु देवदत्तपुण्यस्यैव कार्यम् ॥ २३ सन्निकर्षादि ॥ २४ आदिपदेन योग्यस्य चन्द्रोदय ॥ २५ गोलकरूपस्य ॥ २६ विषयत्वादेतैजसाजलदे ॥ २७ रूपज्ञानजनकत्वेतो ॥ २८ अतैजस न भवति तत्र रूपप्रमाशक्तमिति ॥
२९ वज्रादीनाम् ॥ ३० तैजसत्वादिति हेतोः ॥ ३१ द्वितीयपक्षः ॥ ३२ इति चेन्न ॥ ३३ अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ३४ अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ३५ अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ३६ अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ३७ अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ३८ अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ३९ अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ४० अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ४१ कार्ये ॥ ४२ कार्यकारणभावनिगमे न गीयता कारण किन्त्वन्वयदेव कारणमित्युक्ते आह ॥ ४३ कार्यम् ॥ ४४ कारणम् ॥ ४५ भिन्नत्वाविशेषात् ॥
४६ कुत एतदित्याह ॥ ४७ कार्ये ॥ ४८ कार्यकारणभावनिगमे न गीयता कारण किन्त्वन्वयदेव कारणमित्युक्ते आह ॥ ४९ कार्यम् ॥ ५० कारणम् ॥ ५१ भिन्नत्वाविशेषात् ॥

१ सन्निकर्षो संयुक्तसमवायादय करण भवन्ति न तु तैजसम् ॥ २ चक्षुषा संयुक्ते घटे रूपस्य समवायसम्बन्ध इत्यतः सन्निकर्षोपि संयुक्तसमवाय एवात्र ॥ ३ तेजोद्रव्ये सन्निकर्षादयो गुणस्तद्व्यवच्छेदार्थं द्रव्यत्वे रातीति
विशेषणम् ॥ ४ चक्षुस्तैजस द्रव्यत्वे कर्णत्वे च सति रूपादीना मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् ॥ ५ रूप ॥ ६ बन्धे तैजसत्वाभावात् ॥ ७ तेजोद्रव्यम् ॥ ८ भासुरूपस्य ॥ ९ रूपप्रकाशकत्वम् ॥ १० अनुद्भूतरूपस्यापि तेजोद्रव्यस्य
रूपप्रकाशकत्वेन ॥ ११ तैजोद्रव्ये ॥ १२ रूप ॥ १३ भासुर ॥ १४ उष्णोदकगततेजोरूपम् ॥ १५ रूप ॥ १६ परेण ॥ १७ रूप ॥ १८ उद्भूततेजोरूपस्य ॥ १९ गोलकगतोद्भूततेजोरूपस्य ॥ २० तेजोद्रव्यस्य ॥ २१ मन्त्रतन्त्रादि ॥
२२ किन्तु देवदत्तपुण्यस्यैव कार्यम् ॥ २३ सन्निकर्षादि ॥ २४ आदिपदेन योग्यस्य चन्द्रोदय ॥ २५ गोलकरूपस्य ॥ २६ विषयत्वादेतैजसाजलदे ॥ २७ रूपज्ञानजनकत्वेतो ॥ २८ अतैजस न भवति तत्र रूपप्रमाशक्तमिति ॥
२९ वज्रादीनाम् ॥ ३० तैजसत्वादिति हेतोः ॥ ३१ द्वितीयपक्षः ॥ ३२ इति चेन्न ॥ ३३ अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ३४ अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ३५ अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ३६ अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ३७ अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ३८ अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ३९ अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ४० अत्रासत्प्रकारणम् ॥ ४१ कार्ये ॥ ४२ कार्यकारणभावनिगमे न गीयता कारण किन्त्वन्वयदेव कारणमित्युक्ते आह ॥ ४३ कार्यम् ॥ ४४ कारणम् ॥ ४५ भिन्नत्वाविशेषात् ॥
४६ कुत एतदित्याह ॥ ४७ कार्ये ॥ ४८ कार्यकारणभावनिगमे न गीयता कारण किन्त्वन्वयदेव कारणमित्युक्ते आह ॥ ४९ कार्यम् ॥ ५० कारणम् ॥ ५१ भिन्नत्वाविशेषात् ॥

प्र. क. मा.

॥ ६१ ॥

तेति रस्मयो वा लोकान्तं कुतो न गच्छन्तीति चोद्यं भवतोपि शोयतैव शरणम् । किञ्च चक्षु रूपं प्रकाशयति संयुक्तसमवायसम्बन्धात् । स चास्य गन्धादावपि समान इति तमपि प्रकाशयेत् । तथा चेन्द्रियान्तरवैयर्थ्यम् । योग्यताऽभावात्तदप्रकाशने सर्वत्र संवास्तु । किमन्तर्गुणा सम्बन्धेन । यदि चायमेकान्तश्चक्षुषा सम्बद्धस्यैव ग्रहणमिति कथं तर्हि स्फटिकाद्यन्तरितार्थग्रहणम् ? तदस्मीनां तं प्रति गच्छतां स्फटिकाद्यवयविना प्रतिबन्धात् । तैस्तस्य नाशितत्वाददोषे तद्व्यवहितार्थोपलभ्यमानस्ये स्फटिकोदरुपलम्भो न स्यात् । तस्योपरि स्थितद्वयस्य च पातप्रसक्तिः-आधारभूतस्यावयविनो नाशात् । न हि परमाण्वो दृश्याः कस्यचिदधारा वा-अवयविकल्पनानर्थक्यप्रसङ्गात् । अवयव्यन्तरस्योत्पत्तेरदोषे तदा तद्व्यवहितार्थानुपलम्भप्रसङ्गः । न चैवम्-युगपत्तथोक्तिरन्तरमुपलभ्यात् । अथाशु ब्रूहान्तरित्येतान्तरस्फटिकादिविश्रमः । तदभावस्याप्याशु प्रवृत्तेरभावविश्रमः किन्न स्यात् ? भावपक्षस्य बलीयस्त्वैवमित्युक्तं भावाभावयोः परस्परं स्वकार्यकरणं प्रत्यविशेषार्थं । कथं च समलजलान्तरितार्थोपलम्भो न स्यात् । ये हि तद्रस्मयः कठिनमतितीक्ष्णलोहाऽभेदं स्फटिकादिकं भिन्दन्ति तेषां जलेऽतिद्रवस्वभावे काऽक्षमा ? अथ नीरेण नाशितत्वात् ते तज्जिन्दन्ति तर्हि स्वच्छजलव्यवस्थितस्याप्यनुपलम्भप्रसङ्गः । योग्यताङ्गीकरणे सर्वं सुस्थम् । ततः प्रोक्तदोषपरिहारमिच्छता प्रतीतिसिद्धमप्राप्यकारित्वं चक्षुषोऽभ्युपगन्तव्यम् । तथा हि 'चक्षुरप्राप्तार्थप्रकाशकमत्यासन्नाथार्थप्रकाशकत्वात् । यत्पुनः प्राप्तार्थप्रकाशकं तदत्यासन्नाथप्रकाशकं दृष्टं यथा श्रोत्रादि । अत्यासन्नाथप्रकाशकं च चक्षुस्तस्मादप्राप्तार्थप्रकाशकम्, इति । न चायमसिद्धो हेतुः-काचकामलाद्यत्यासन्नाथप्रकाशकत्वस्य चक्षुषि प्रागेव प्रसाधितत्वात् । ननु साध्यविशिष्टोऽयं हेतुः 'पयुदासप्रतिषेधे हि यदेवास्याप्राप्यकारित्वं तदेवास्यासन्नाथार्थप्रकाशकत्वम्' इति । प्रसज्यप्रतिषेधस्तु जैनानां भ्युपगम्यते-अपसिद्धान्तप्रसङ्गादित्यनुपपन्नम्-प्रसङ्गसाधनत्वादेतस्य । श्रोत्रादौ हि प्राप्यकारित्वात्यासन्नाथप्रकाशकत्वोपप्राप्यव्यपकभावसिद्धौ सत्यां परस्य व्यापकभावोऽप्यस्यासन्नाथप्रकाशकत्वलक्षणयाऽनिष्टस्य प्राप्यकारित्वलक्षणव्याप्याभावस्यापादानमात्रमेवानेन विधीयते । इत्युक्तदोषप्रसङ्गः । नाप्यनैकान्तिको विरुद्धो वा-विपक्षस्यैकदेशे तत्रैव वाऽस्याऽप्रवृत्तेः । न च स्पष्टमेव प्राप्यकारिण्यप्यासन्नस्याभ्यन्तरशरीरवयवस्यैव प्रकाशनादनेकान्तोऽस्य-तत्कारणत्वेन

१ जैले ॥ २ नैयायिकस्य ॥ ३ कार्यनिमित्ते ॥ ४ सप्रतिषेधे ॥ ५ नियमः ॥ ६ तस्य चक्षुषः ॥ ७ नष्टत्वात् ॥ ८ कलशदे ॥ ९ अन्यथा ॥ १० एकस्य नाशेऽप्यस्योत्पत्ते ॥ ११ स्फटिकमृद्विद्वान्तरितार्थो ॥ १२ स्फटिकान्तरस्य ॥ १३ बलीयस्त्वदित्यर्थः ॥ १४ लवीयस्त्वस्य ॥ १५ समलजले शक्तिर्नास्ति स्वच्छजलेति तर्हि योग्यतैव कारणम् ॥ १६ अप्राप्तार्थप्रकाशकत्वेनैव न समलार्थमात्रकं चेत् ॥ यत्र योग्यता तं प्रकाशयति यत्र योग्यता नास्ति तं न प्रकाशयतीति ॥ १७ नैयायिकेन ॥ १८ कामलादि ॥ १९ शब्दादिकं प्रकाशयत् ॥ २० आदिपदेनाजनादि ॥ २१ साध्यसम इत्यर्थः ॥ २२ हेतुस्थितनो विचारः ॥ २३ अत्यासन्नार्थं न प्रकाशयतीति ॥ २४ सर्वथा शुच्छभासः ॥ २५ अन्यथा ॥ २६ (जैनो वक्ति) परेष्वाऽनिष्टपादनं प्रसङ्गसाधनम् ॥ २७ अनुमानस्य ॥ २८ नैयायिकस्य ॥ २९ चक्षुषा ॥ ३० चक्षुषा ॥ ३१ अनुमानेन ॥ ३२ प्राप्यकारित्वस्य ॥ ३३ हेतोः ॥ ३४ तस्य उपादानकारणत्वेन, न तु निमित्तकारणत्वेन ॥

तदविषयत्वात् स्वकारणव्यतिरिक्तो हि स्पृशीदिः स्पर्शनादीन्द्रियाणां विषयः—तत्रैवाभिमुख्यसम्भवेनामीषां प्रकाशनयोग्यतोपपत्तेः । कथमन्यथैकशरीरप्रदेशान्तरगतस्पर्शेन तत्रदेशान्तरगतः स्पर्शः प्रकाश्यते ? न च कामलादयोऽङ्गनादयो वा चक्षुषः कारणं येन तेषामप्यनेन न्यायेन प्रकाशनं न स्यात्—स्वसामग्रीतस्तत्सन्निधानात्मगोवास्योत्पन्नत्वात् । नापि कालात्ययपदिष्टेयं प्रत्यक्षस्य पक्षाबाधकत्वेन प्रागेव समर्थनादागमस्य च तद्बाधकस्यासम्भवात् । नापि सत्यतिपक्षः—विपरीतार्थोपस्थापकानुमानानां प्रागेव प्रतिध्वस्तत्वादिति । तैथा चक्षुर्गत्वा नाऽर्थेनाभिसम्बद्ध्यते—इन्द्रियत्वात्स्पर्शनादीन्द्रियवदित्यनुमानाच्चास्याप्राप्यकारित्वसिद्धिः । अर्थस्य च तद्देशागमने प्रत्यक्षविरोध इति ।

तच्चोक्तप्रकारं प्रत्यक्षं मुख्यसांव्यवहारिकप्रत्यक्षप्रकारेण द्विप्रकारम् । तत्र सांव्यवहारिकप्रत्यक्षप्रकारस्योत्पत्तिकारणस्वरूपे प्रकाशयति ।

इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं देशतः सांव्यवहारिकम् । विशदं प्रत्यक्षमित्युवर्त्तते । तत्र समीचीनोऽबाधितः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो व्यवहारः संव्यवहारः । स प्रयोजनमस्येति सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षम् । नन्वेवंभूतमनुमानमप्यत्र सम्भवतीति तदपि सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षं प्रामोतीत्याशङ्क्यपनोदार्थम् “इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं देशतः” इत्याह । देशतो विशदं यत्तत्प्रयोजनं ज्ञानं तत्सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षमित्युच्यते नार्थदित्यनेन तत्स्वरूपम्, इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमित्यनेन पुनस्तदुत्पत्तिकारणं प्रकाशयति । तत्रैन्द्रियं द्रव्यभावेन्द्रियभेदाद्देहा । तत्र द्रव्येन्द्रियं गोलकादिपरिणामविशेषपरिणतरूपरसगन्धस्पर्शवस्तुद्रुललतमकम्—पृथिव्यादीनामत्यन्तभिन्नजातीयत्वेन द्रव्यान्तरत्वासिद्धितस्तस्य प्रत्येकं तदारब्धत्वासिद्धेः । द्रव्यान्तरत्वासिद्धिश्च तेषां विषयपरिच्छेदे प्रसाधयिष्यते । भावेन्द्रियं तु लब्धुपयोगात्मकम् । तत्राऽऽवरणक्षयोपशमप्राप्तिरूपार्थग्रहणक्षकिर्लब्धिः—तदभावे सतोव्यर्थस्याप्रकाशनात् । अन्यथातिप्रसङ्गः । उपयोगस्तु रूपादिविषयग्रहणध्यापारः । विषयान्तरासत्के चेत्तसि सन्निहितस्यापि विषयस्याग्रहणान्तस्तिद्धिः । एवं मनोपि द्वेधा द्रष्टव्यम् । ततः पृथिव्यसेजोवायुभ्यो घ्राणरसनचक्षुःस्पर्शनेन्द्रियभाव इति प्रत्याख्यातम्—पृथिव्यादीनामन्योन्यमेकान्तेन द्रव्यान्तरत्वासिद्धेः । अन्यथा जलैर्देमुकाफलादिपरिणामाभावप्रसक्तिरात्मादिवत् । न चैवम्—प्रत्यक्षविरोधात् । अथ मतं ‘पार्थिवं घ्राणं रूपादिषु सन्निहितेषु गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वाच्चागर्णीकाविमर्दकरतलवत्’ तदप्यसङ्गतम्—हेतोः सूर्यरश्मिभिरदकसेकेन चानेकान्तात् । दृश्यते हि तैलाभ्यक्तस्यादित्यमरीचिकाभिर्गन्ध्याभिव्यक्तिभूमस्तूदकसेकेनेति । आयं रसनं रूपादिषु सन्निहितेषु रसस्यैवाभिव्यञ्ज-

१ स्वकारणव्यतिरिक्ते स्पर्शोदावाभिमुख्य नास्ति यदि ॥ २ पूर्वानुमानप्रकारेण ॥ ३ खेष्टानिष्टयोर्योगो ॥ ४ लोके ॥ ५ अनुमानादि ॥ ६ आचार्य ॥ ७ इन्द्रियानिन्द्रिययोर्मध्ये ॥ ८ सर्वान्नपतला, जिह्वा, नासा, गोलकभस्मपुट, कर्णशङ्कुलीति पक्षसत्यात्मकम् ॥ ९ सर्वथा ॥ १० चतुर्थे ॥ ११ तदसावैष्यग्रज्ञानं चेत् ॥ १२ पिशाचपरमाज्वालेरपि ग्रहणप्रसङ्गः ॥ १३ विषय प्रत्यभिमुखता ॥ १४ न्यायिकमतम् ॥ १५ सर्वथा ॥ १६ आदिपदेन चन्द्रकान्तादेश ॥ १७ पार्थिवत्वाभावात् ॥ १८ तु ॥

नार्थाऽलोकौ कारणं परिच्छेद्यत्वात्तमोवत् । प्रसिद्धं हि तमसो विज्ञानप्रतिबन्धकत्वेनातत्कारणस्यापि परिच्छेद्यत्वम् । ननु ज्ञानानुत्पत्तिव्यतिरेकेणान्यस्य तमसोऽभावात्कस्य दृष्टान्ततेत्यप्यसङ्गतं तस्यार्थान्तरभूतसालोक्येवात्रैवानन्तरं समर्थविष्यभाणत्वात् । ननु परिच्छेद्यत्वं च स्यात्तयोस्तत्कारणत्वं च अविरोधादित्यप्येषालम्—तत्कारणत्वे तयोश्चक्षुरादिवत्परिच्छेद्यत्वविरोधात् । किञ्चार्थकार्यतया ज्ञानं प्रत्यक्षतः प्रतीयते प्रमाणान्तराद्वा ? प्रत्यक्षतश्चेत्किं तत् एव प्रत्यक्षान्तराद्वा ? न तावत्तत् एवानेतार्थमात्रस्यैवानुभवात् । तद्वेतुत्वविशिष्टार्थानुभवे वा विवादो न स्यान्नीलत्वादिवत् । न खलु प्रमाणप्रतिपक्षे वस्तुरूपेऽसौ दृष्टो विरोधात् । न हि कुम्भकारादर्थदादिहेतुवेगानुभवे सोस्ति । तत्र तदेवात्मनोऽर्थकार्यतां प्रतिपद्यते । नापि प्रत्यक्षान्तरं तेनाप्यर्थमात्रस्यैवानुभवात् । अन्यथोक्तदोषानुषङ्गः । ज्ञानान्तरस्थानेनाग्रहणाच्चैकार्थसमवेतानन्तरं ज्ञानग्राह्यमर्थज्ञानमित्यभ्युपगमेप्यनेनार्थाग्रहणम् । न चोभयविषयं ज्ञानमस्ति यतस्तत्प्रतिपत्तिः । अथ प्रमाणान्तरात्तत्सार्थकार्यता प्रतीयते । तर्हि ज्ञानविषयमर्थविषयमुभयविषयं वा स्यात् ? तत्राद्यविकल्पद्वये तयोः कार्यकारणभावाप्रतीतिः—एकैकविषयज्ञानग्राह्यत्वाल्लुम्भकारघटयोरन्यतरविषयज्ञानग्राह्यत्वे तद्भावाप्रतीतिवत् । नाप्युभयविषयज्ञानोक्त्यतीतिः—तद्विषयज्ञानस्यास्मादृशां भवतांऽनभ्युपगमात् । न खलु ज्ञाने प्रवृत्तं ज्ञानमर्थेपि प्रवर्ततेऽर्थे वा प्रवृत्तं ज्ञाने इत्यभ्युपगमो भवतः । अभ्युपगमे वा प्रमाणान्तरत्वप्रसक्तिरिति व्याप्तिज्ञानविचारो विचारयिष्यते । अथानुमानात्तत्कार्यतावसायः । तथा हि । ‘अर्थालोक्यो ज्ञानम्, इति । न चात्रासिद्धो हेतुस्तत्सद्भावे सत्येवास्य भावादभावे चाभावात् । इत्याशङ्क्याह ।—अन्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते चार्थालोक्यो ज्ञानम्, इति । न चात्रासिद्धो हेतुस्तत्सद्भावे सत्येवास्य भावादभावे चाभावात् । इत्याशङ्क्याह ।—

तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावाच्च । न केवलं परिच्छेद्यत्वात्तयोस्तदकारणताऽपि तु ज्ञानस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावाच्च नियमेन हि यद्यस्यान्वयव्यतिरेकावनुक्रुरोति तत्तस्य कार्यम् । यथाग्नेर्धूमः । न चानयोरन्वयव्यतिरेको ज्ञानेनानुक्रियते । अत्रोभयप्रसिद्धदृष्टान्तमाह ।

केशोण्डुकज्ञानवन्नक्तज्ञानवच्च । कामलाद्युपहतचक्षुषो हि न केशोण्डुकज्ञानार्थः कारणत्वेन व्याप्रियते । तत्र हि केशोण्डुकस्य व्यापारो नयनपरमदेवो तत्केशानां वा कामलादेर्वी ?—नयन्तराभावात् । न तावदाद्यविकल्पः । न खलु तज्ज्ञानं केशोण्डुकलक्षणार्थं सत्येव भवति भ्रमाभावप्रमङ्गात् । नयनपरमदेस्तत्का-

१ ज्ञानस्य २ ज्ञेयत्वम् ॥ ३ प्रत्यक्षे ॥ ४ तत्र ज्ञाने ॥ ५ घट विषयीकरोति यत्तत्त्वत्वम् ॥ ६ ज्ञान ॥ ७ आद्यप्रत्यक्षम् ॥ ८ स्वस्य ॥ ९ जानाति ॥ १० विचारलक्षणम् ॥ ११ अर्थज्ञानयोरनुभवप्रत्यक्षप्रत्यक्षान्तेरेण ॥ १२ प्रथमप्रत्यक्षज्ञानस्य १३ द्वितीयज्ञानापेक्षया ॥ १४ द्वितीयज्ञानेन ॥ १५ आत्मलक्षणम् ॥ १६ द्वितीय ॥ १७ परेण ॥ १८ अर्थकार्यतया ज्ञानस्य ॥ १९ अपि तु न कुतोपि ॥ २० ज्ञानस्य ॥ २१ वम ॥ २२ अर्थज्ञानयोः ॥ २३ प्रमाणान्तरात् ॥ २४ ज्ञानस्यार्थकार्यताया ॥ २५ किञ्चित्ज्ञानम् ॥ २६ नैयायिकेन ॥ २७ उभयविषयज्ञानस्य ॥ २८ उभयविषयज्ञानस्य प्रथमस्य ॥ २९ निश्चय ॥ ३० अनुक्रुरोति ॥ ३१ अर्थालोक ॥ ३२ अर्थालोक्यो ज्ञानं प्रत्यक्षकारणत्वे साध्ये ॥ ३३ अर्थभावे (कोषेषूडुकलब्ध एव ध्रुवते) ॥ ३४ व्यालोकभावे ॥ ३५ भवति चेत्तर्हि ॥ ३६ केशोण्डुकज्ञानस्य ॥

रणत्वे तस्यैव प्रतिभासप्रसङ्गाद्गगनतलवलम्बितया पुरःस्थतया केशोण्डुकारतया च प्रतिभासो न स्यात् । न ह्यन्यदन्वयान्वया प्रत्येतुं शक्यम् । अथ नयन-
 केशा एव तत्र तथाऽऽसन्नोपि प्रतिभासन्ते तर्हि तद्रहितस्य कामलिनोपि तत्प्रतिभासभावः स्यात् । विज्ञासौ तद्देशे एव प्रतिभासो भवेन्न पुनर्देशान्तरे । न
 खलु स्थाणुनिबन्धना पुरुषश्चास्ति तद्देशादन्यत्र दृष्टा । कथं च तद्देशता तदाकारता चाऽसती तंज्ञानं जनयेद्यतो ग्राह्या स्यात् । अथ श्रान्तिवशात्तत्केशा एव
 तत्र तेषां तंज्ञानं जनयन्ति, अस्माकमपि तर्हि चक्षुर्मानसी रूपज्ञानमुत्पादयेते इति समानम् । यथैव ह्यन्यविषयस्य ज्ञानमन्यविषयस्य ग्राहकं तथान्यकारण
 जनितमपि स्यात् । अथ कामलादय एव तंज्ञानस्य हेतवः । तेभ्यश्चोत्पन्नं तदसदेव केशादिकं प्रतिपद्यते तर्हि निर्मललोचनमनोमात्रकारणादुत्पद्यमानं ज्ञानं
 सदेव वस्तु विषयीकरोतीति किञ्चेत्यतः ? तत्कथमर्थकार्यता ज्ञानस्य ?-अनेन व्यक्तिचारात् संशयज्ञानेन च । न हि तदऽर्थं सत्येव भवति-अश्रान्तत्वानुषङ्गात्
 तद्विषयभूतस्य स्थाणुपुरुषलक्षणार्थद्वयस्यैकत्र सद्भावासम्भवाच्च । सद्भावे वारंवारं न स्यात् । अथोच्यते 'सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षादुभयविशेषस्तृतीयसंशयः ।
 विपर्ययः पुनस्तद्विपर्ययविशेषस्तृतीयः । इत्यर्थोदेवानयोर्भावः' तदप्युक्तिमात्रम् ।-तयोः खलु सामान्यं वा हेतुः स्याद्विशेषो वा द्वयं वा ? न तावत्सामान्यं तत्र
 संशयाद्यभावात् सामान्यप्रत्यक्षादित्यभिधानात्-प्रत्यक्षे च संशयादिविरोधात् । विशेषविषयं च संशयादि ज्ञानम् । न चास्य सामान्यं जनकं युज्यते । न ह्यन्यविषयं
 ज्ञानमन्येन जन्यते-रूपज्ञानस्य रसादुत्पत्तिप्रसङ्गात् । यथा च सामान्यादुपजायमानं तदऽसतो विशेषस्य वेदकं तथेन्द्रियमनोभ्यां जायमानं सतः सामान्यादे-
 रपीति व्यर्थार्थस्य तद्वेतुत्वकल्पना । सामान्यार्थजत्वे चास्याथानर्थजत्वप्रतिज्ञाविरोधः । कामलिनश्च केशोण्डुकादिज्ञानादुत्पत्तिः । न खलु तत्र केशोण्डुकादि-
 समानधर्मा धर्मा विद्यते यद्दर्शनस्तत्स्यात् । तच्चास्य सामान्यं हेतुः । नापि विशेषस्तत्र तदभावात् । न खलु पुरोदेशे स्थाणुपुरुषलक्षणो विशेषोस्ति तंज्ञान-
 स्याच्चान्तवप्रसङ्गात् । स्थाणुरस्तीति चेत्कथं ततः किं पुरुषः पुरुष एवेति पुरुषाभावसायः ?-अन्यथान्यत्रापि ज्ञानेनैतस्य कारणत्वकल्पना व्यर्था । तत्र विशेषोपि
 तद्वेतुः । नाप्युभयम्-उभयपक्षोक्तदोषानुषङ्गात् । ततः संशयादिज्ञानस्यार्थभावोपपुलम्भात्कथं तदभावे ज्ञानावसिद्धिरित्येतोर्कार्यता स्यात् ? ननु भ्रान्तं तत्तन्नी-
 १ नस्य ॥ २ केशोण्डुक ॥ ३ नयनदेशे ॥ ४ नयनकेशानाम् ॥ ५ गगनतले ॥ ६ गगनतले ॥ ७ नयनकेशेषु ॥ ८ केशोण्डुक ॥ ९ केशोण्डुक ॥ १० नयन ॥ ११ गगनतले ॥ १२ केशोण्डुभ्रमया ॥ १३ केशो-
 ण्डुक ॥ १४ नयनकेशेभ्यस्सकाशादव्यक्तोण्डुकस्य ग्राहकं चेत् ॥ १५ केशोण्डुकादन्ये नयनकेशा ॥ १६ नयनकेशेभ्यस्सकाशादव्यक्तोण्डुकं तस्य ॥ १७ अर्थादन्ये इन्द्रियमनो ॥ १८ केशोण्डुक ॥ १९ भवता नयात्रिकेन
 २० केशोण्डुक्छानेन ॥ २१ अन्यथा ॥ २२ संशयज्ञानस्य ॥ २३ संशय ॥ २४ परेण ॥ २५ ऊर्जुतासामान्यस्य ग्राहकं प्रत्यक्षमुपलम्भस्तस्यात् ॥ २६ स्थाणुवपुरुषत्वलक्षणो विशेषस्तथाऽऽत्यक्षमुपलम्भस्तस्यात् ॥
 २७ विषयानविशेषात् ॥ २८ तस्माद्विश्रामनविशेषात्सामान्यादित्यलक्षणम् ॥ २९ ज्ञानम् ॥ ३० सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषप्रत्यक्षादिति सामग्रीत संशयोत्पत्तौ दूषणान्तरमाह ॥ -१ संशयस्य ॥ ३१ स्थाणुपुरुषत्वलक्षणो विशेषस्तथाऽऽत्यक्षमुपलम्भस्तस्यात् ॥
 एकस्तु विषयानोर्गोऽपरविषयमानोऽन्वयः ॥ ३३ स्थाणुस्थानीय ॥ ३४ बाकाक्षे ॥ ३५ श्रुतिकल्पस्थानीय ॥ ३६ संशयादे ॥ ३७ पुरोदेशे ॥ ३८ अन्यथा ॥ ३९ स्थाणोविद्यमानस्य पुरुषास्य व्यनमयो यदि ॥ ४० इ
 न्द्रियमनोभ्यामुत्पन्ने सद्भावेनेपि ॥ ४१ संशयादिहेतुः ॥ ४२ कारणेन ॥

पलभ्यते । न चान्यस्य व्यभिचारेन्यस्य व्यभिचारोऽतिप्रसङ्गादित्यसमीक्षिताभिधानम् । स्वपरग्रहणलक्षणं हि ज्ञानम् । तत्र च यथा सत्याभिमतज्ञानं स्वपर-
 ग्राहकं तथा केशोण्डुकादिज्ञानमपि । एतावोस्तु विशेषः किञ्चित्सत्परं गृह्णाति संवादसद्भावात्किञ्चिदसद्विषयादात् । न चैतावता जालन्तरत्वेनानयोरन्यत्वं ताभ्यां
 व्यभिचाराभावो वा । अन्यथा प्रयत्नानन्तरीयकः शब्दः कृतकत्वाद् घटादिवदित्यादेरप्यप्रयत्नानन्तरीयकैर्विबुद्धनकुसुमादिभिर्न व्यभिचारः—तात्वादिदण्डादिजनि-
 ताच्छब्दघटादेस्सद्विपरीतस्य विबुद्धादेरन्यत्वात् । न चान्यस्य व्यभिचारेऽन्यस्यापि व्यभिचारोऽतिप्रसङ्गात् । तथाप्यत्र व्यभिचारे प्रकृतेऽपि सोऽस्तु—विशेषा-
 भावात् । किञ्च कारणमेव परिच्छेदामित्यभ्युपगमे योगिज्ञानात्वाक्कालभाविन एवार्थस्यानेन परिच्छिन्तिः स्यात्—तस्यैव तत्कारणत्वात्; न पुनस्तत्कालभाविनोऽर्थाविनो
 वा तस्यातत्कारणत्वात् । लब्धात्मलाभं हि किञ्चित्कस्यचित्कारणं नान्यथातिप्रसङ्गात् । तर्थायनेन तत्परिच्छेदेऽन्यज्ञानेनाप्यतत्कारणस्यायर्थस्य परिच्छेदः
 स्यात् । तथा चेदमुक्तमर्थसहकारितयार्थव्यवमाणमिति । तदपरिच्छेदे चास्यासर्वज्ञतापुङ्गवः । ज्ञानान्तरेण परिच्छेदे तस्यापि ज्ञानान्तरेण समसमयभावविनोर्ध-
 सापरिच्छेदकत्वात्कथं सर्वज्ञतेति चिन्त्यम् । क्षणिकत्वे चार्थस्य ज्ञानकालेऽसत्त्वत्कथं तेन ग्रहणम् ? तदाकारता चास्य प्रोक्तप्रत्युक्ता । सत्यां वा तस्या एव ग्रह-
 णात्परमार्थतैर्तस्याग्रहणात्तदेवाऽसर्वज्ञत्वम् । न खलु चैत्रसदृशे मैत्रे दृष्टे परमार्थतश्चैत्रो दृष्टो भवत्यन्यत्रोपचारात् । माध्वी चोपचारेण सर्वज्ञत्वकल्पना सुगतस्य
 सर्वस्य तथाप्राप्तेः—एकस्य कस्यचित्सतो वेदने तत्सदृशस्य सत्त्वेन सर्वस्य वेदनसम्भवात् । सत्त्वेन सर्वस्य सर्वेण वेदनमन्यस्तु धर्मवेदनमिति चेत्तर्हि कस्यार्थस्व-
 भावस्येत्यादियन्त्रैर्विरोधः । सत्त्वेनापि तदग्रहणे न सादृश्यं ग्रहणकारणमिति कथं सुगतस्योपचारेणापि बहिः प्रमेयग्रहणम् ? कथं चैवर्वादिनो भावस्येत्यद्यमानता प्र-
 तीयेत ? सा ह्युत्पद्यमानार्थसमसमयभावविना ज्ञानेन प्रतीयेत पूर्वकालभाविनोत्तरकालभाविना वा ? न तावत्समसमयभावविना—तस्याऽतत्कार्यत्वात् । नापि पूर्वकाल-
 भाविना—तत्काले तस्याः सत्त्वाभावात् । न चासती प्रत्युक्तं शक्या-अकारणत्वात् । तदा खलूत्पत्त्यमानतार्थस्य न तूत्यद्यमानता । नाप्युत्तरकालभाविना तदा विन-
 श्त्वान्तस्याः । न हि तदेतद्यद्यमानतार्थस्य किं नृत्पन्नता । नित्येश्वरज्ञानपक्षे सिद्धमकारणस्यायर्थस्यानेन परिच्छेद्यत्वम् । तद्वदन्येनोपि स्यात् । अथार्थकार्यत्वं तद्व-

१ गोपालवृद्धिप्राथम्यस्य पाठकव्यभिचारे भूदरादिकृतस्यापि तद्व्यभिचारः स्यात् ॥ २ श्रान्ताश्रान्तज्ञानयो ॥ ३ सस्यविपर्ययाभावे ॥ ४ ज्ञानस्याग्रभावे ॥ ५ ज्ञानान्तर-
 न्यत्व व्यभिचारभावे वा स्यादिति तर्हि ॥ ६ अपेक्षितपरव्यापारो हि भावः कृतक उच्यते ॥ ७ तावाद्युज्जितस्य, मेधादिद्वाराण्यस्य ॥ ८ भिन्नज्ञानीत्यन्वात् ॥ ९ प्रयत्नानन्तरीयकं न विना भावः ॥ १० अन्यत्वापि ॥
 ११ कृतकत्वादित्यस्य हेतो ॥ १२ ज्ञाने ॥ १३ अन्यत्वं १४ उभयपक्षान्तरात् ॥ १५ भविष्यतैर्तस्य ॥ १६ परविषयमपि कस्यचित्कारण स्यादित्यतिप्रसङ्गः ॥ १७ सर्वमानस्य भाविनो त्रैश्वर्य ज्ञानाकारण त्रैपि ॥ १८ पारित ॥
 १९ भाविनोर्तस्य ॥ २० प्रयत्नपरिच्छेदे ॥ २१ प्राणिमानस्य ॥ २२ मरिद्धितस्य ॥ २३ पुरुषेण ॥ २४ नोत्पत्तिरित्यल्लक्षण ॥ २५ तत्त्वज्ञानात्तस्य प्रत्ययनेन प्रतीयेत रोगो भवो गृह्यमाणान्नमृतात नि यन्त्यस्य
 विरोधः ॥ २६ प्रतिविम्बितस्य सादृश्यस्य ग्रहणं स्यान्न न्यर्थम् ॥ २७ कारणमेव परिच्छेद्यमिति वाचिनः ॥ २८ अस्मान्निज्ञानेन ॥

श्रित्यावाशिखिलार्थग्राहिवानुषङ्गो न—चक्षुरादिकार्यत्वेनानित्यत्वात् । प्रतिनियतशक्तित्वाच्च प्रतिनियतार्थाग्राहित्वम् । न खलु यैकस्य शक्तिः सान्यस्याप्यन्यथा सर्वस्य सर्वकार्यत्वानुषङ्गो महेश्वरवत् । यथैव हीश्वरः कार्यप्राप्तेरानुपपत्तिक्रियमाणोऽप्यविशेषेण तं करोति तथा कुम्भकारादिरपि कुर्यात् । न हि सोपि तेनोपक्रियते येनोपकारकमेव कुर्यान्नान्यमिति नियमः स्यात् । शक्तिप्रतिनियमात्तदविशेषपि कश्चित्कस्यचिक्तत्वेत्यभ्युपगमो ग्राहकत्वपक्षेपि समर्पणः । ननु यद्यर्थभावेऽपि ज्ञानोत्पत्तिः कुतो न नीलाद्यधरादित् प्रदेशे तद्वद्वति ? भवत्येव । नयनमनसोः प्रणिधाने कथं न नीलाद्यधराग्रहणम् ? तत्र तदभावात् । कथं तदुत्पन्नमित्यवगमः ?

न हि विषयपरिच्छिन्दत्वं ज्ञानमस्तीति युक्तमन्यथा सर्वत्र सर्वदा सर्वस्य तदनिवार्य भवेदित्यथसारम्—तत्रोपनीतस्य नीलादस्तेनैव ग्रहणोपलम्भात् । तदत्र तदन्यज्ञानमिति चेत्किमिदानीं प्रतिविषयं प्रकाशकस्य भेदः ? तथाभ्युपगमे प्रदीपादरेपि प्रतिविषयमन्यत्वप्रसङ्गः । प्रत्यभिज्ञानमुर्ध्वत्र समानम् । न न्यथाभावेऽपि ज्ञानसद्भावेऽतीतानागते व्यवहिते च तस्यत्वात्प्रतिहितवत् । न तु तत्र तस्यादिति कोऽर्थः ? किं तत्रोद्येत तद्ग्राहकं वा भवेदिति ? न तावत्तत्रोद्येततास्मिन् तदुत्पत्त्यभ्युपगमात् । नापि तद्ग्राहकं भवेदयोग्यत्वात् । न खलु तदुत्पन्नमपि सर्वं वेत्ति योग्यस्यैव वेदनात् । कारणेपि चैतच्चोद्यं समानम् । तत्रापि हि कारणं कार्येणानुपक्रियमाणं यावत्प्रतिनियतं कार्यमुत्पादयति तावत्सर्वं कस्मान्नोत्पादयतीति चोद्यं योग्यतैव शरणम् । ततो ज्ञानस्यार्थान्यव्यतिरेकानुविधानाभावात्कथं तत्कार्यता यतोऽप्यवयवमाणमित्यत्र भाष्ये प्रमातृप्रमेयाभ्यामर्थान्तरमव्यपदेश्याऽव्यभिचारिव्यवसायात्मके ज्ञाने कर्तव्येऽर्थसहकारितयार्थवत्प्रमाणमिति व्याख्या शोभते ? तन्नार्थकार्यता विज्ञानस्य । नाप्यलोककार्यता—अङ्गनादिसंस्कृतचक्षुषां नक्तश्चराणां चालोकाभावेऽपि ज्ञानोत्पत्तिप्रतीतेः । अथालोकस्याकारणत्वेऽप्यकारवस्थायामप्यसदादीनां ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् । न चैवम् । तत्तत्सद्भावे भावात्तदभावे चाभावात्तत्कार्यताऽप्य । अन्यथा धूमोऽग्निज्वलो न स्यात्—तद्व्यतिरेके-

१ असुरदाखिनास ॥ ३ असुरदाखिनास ॥ ३ ईश्वरज्ञानस्य ॥ ४ असुरदाखिनास ॥ ५ प्रत्यय या शक्तिं सान्यस्य यदि ॥ ६ नन्य ॥ ७ सर्वकार्याणाम् ॥ ८ ग्राम समूह ९ अनुपकारकक्रिया
कारणव्यापिविधेरेपि ॥ १० घटपटादिषु मये ॥ ११ अर्थकथनाऽनावेपि ज्ञान कस्याविद्योयस्य ग्राहकं स्यादिति समानता ॥ १२ पुरोदेशे ॥ १३ अर्थे ॥ १४ पुरोदेशे ॥ १५ पूर्वज्ञानेनैव ॥ १६ अन्यज्ञानानिमित्तस्य
स्वरूपे ॥ १७ ज्ञानस्य ॥ १८ य एवाय प्रत्यय प्रकाशको बया तथा य एव नोखानपरिणत आत्मा स एवान्नज्ञानपरिणत ॥ १९ मरणचोद्यक्षेपि ॥ २० कुलालरिखद्यणम् ॥
२१ घटारिखद्यणेन ॥ २२ प्रमाण भवति कीदृशम् ? सर्ववर्षेण विद्यते यणु तत् । अर्थव्यवमाणमित्युक्ते ज्ञानमपि, प्रमाण स्यात्तत्परिणतमर्थमसहकारितयेति । न च ज्ञानमर्थमसहकारिताऽथवत् किन्तु अवधिप-
त्याऽऽसक्त । अर्थमसहकारिताऽर्थव्यवमाणे नोपि प्रमाण स्यात् । कथम् ? सुखोत्पत्तो सर्ववर्षादिमसहकारिताऽर्थव्यववति मन । इति तद्वचनं उच्यतेमर्थमप्येयादिविशेषणविशिष्टं ज्ञानं कृत्यैव इत्युक्तम् ।
एव चैतन्माता प्रप्रेय च प्रमाण स्यात् । कथम् ? प्रपुक्तविषये ज्ञानं कृत्यैव स्वभावरूपमहाकरिता अर्थव्यवमानता भवति । इति प्रपुक्तविषये ज्ञाने कृत्यैव स्वमुद्रमुद्रादित्यक्तियुक्तधनार्थसहकारितया अवयविति
प्रमेय गोलादिसामान्यरूपम् । इति तत्परिहाय ॥ २३ अन्यव्यवतिरेकसद्वेषि आलोकाज्ज्ञानो कार्यकरणभावो नानि यदि ॥ २४ अन्यव्यवतिरेकस्यातिरेकज्ञान ॥

णान्यस्य तद्व्यवस्थापकस्याभावादिति चेत्किं पुनरन्धकारवस्थायां ज्ञानं नास्ति? तथा चेत्कथमन्धकारप्रतीतिः? तदन्तरेणापि प्रतीतावन्यत्रापि ज्ञानकल्पनानर्थक्यम् । प्रतीयते, ज्ञानं नास्तीति च स्ववचनविरोधः-प्रतीतेरेव ज्ञानत्वात् । अथान्धकाराख्यो विषय एव नास्ति यो ज्ञानेन परिच्छिद्येत । अन्धकारव्यवहारस्तु लोके ज्ञानानुत्पत्तिमात्र इत्युच्यते । यद्येवमालोकस्याप्यभावः स्याद्विशदज्ञानव्यतिरेकेणान्यस्याप्यप्रतीतिः । तद्व्यवहारस्तु लोके विशदज्ञानोत्पत्तिमात्रः । ननु ज्ञानस्य वैशद्यमेव तदभावे कथमित्यप्यज्ञचोद्यं नक्तञ्चरादीनां रूपेऽस्मदादीनां रसादौ च तदभावेऽपि तस्य वैशद्योपलब्धेः । आलोकविषयस्य च ज्ञानस्यात एवालोकार्हेश्च तदन्तराद्वाऽन्यतो वा कुतश्चित्? यद्यन्यतो न तर्हालोककृतं वैशद्यम् । न हि यद्यदभावेऽपि भवति तत्तत्कृतमतिप्रसङ्गात् । अथालोकान्तरात्; तद्विषयस्यापि तस्यालोकान्तरात्तदित्यनवस्था । न चालोकान्तरमस्ति । अथास्मादेवालोकस्त्वविषयादेव तर्हि वैशद्यम् । तथा घटादिरूपादयस्तु । तस्याभासुरत्वात्तत्तदित्यप्युक्तम्—बहलान्धकारनिशीधिन्यां नक्तञ्चरादीनां तत्र वैशद्याभावप्रसङ्गात् । विशदं प्रत्यक्षमित्यत्र चोक्तं वैशद्यकारणम् । यद्येवं प्रदीपाद्युपादानमनर्थकं तदन्तरेणापि ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नाऽनर्थकम्-आवर्णपणनद्वारेण विषये ग्राह्यतालक्षणस्य विशेषस्येन्द्रियमनसोर्वा तज्ज्ञानजनकलक्षणस्यातोऽङ्गनादेरिवोत्पत्तेः । न चेतावता तस्य तत्कारणता-काण्डपटाद्यावरणपनेतुहस्तादेरपि तत्त्वप्रसङ्गात् । ततो यथा ज्ञानानुत्पत्तिव्यतिरेकेण नान्यत्तमस्तर्था विशदज्ञानोत्पत्तिव्यतिरेकेणालोकोऽन्योन्यो न स्यात् । नन्वत्र प्रदेशे बहल आलोकोऽत्र च मन्द इति लोकव्यवहारादनर्थः सोस्तीति चेत्तर्हि गुहागह्वरादौ बहलं तमोऽन्यत्र मन्दमिति लोकव्यवहारः किं काकैर्भक्षितः? अत्रास्याऽग्रमाणत्वेऽन्यत्र कः समाश्वासः? ननु बहिर्देशादगत्य गृहान्तःप्रविष्टस्य सत्यालोके तमःप्रतीतेन पारमार्थिकं तत् । न चालोकतमसोर्विरुद्धयोरैकत्रावस्थानम् । ततो ज्ञानानुत्पत्तिमात्रमेव तदिति चेत्तर्हि नक्तञ्चरादीनामेवं विवरादौ प्रदीपाद्यालोकभावोऽपि तत्प्रतीतेः सोऽपि पारमार्थिको न स्यात् । न चैकत्र तमोऽभावेऽपि तत्प्रतीतेः सर्वत्र तदभावो युक्तः । अन्यथाऽर्थाभावेऽपि क्वचित्प्रतीतेः सर्वत्र तदभावः स्यात् । तस्मादालोकवत्तमोऽपि प्रतीतिसिद्धम्-तत्र चालोकाभावेऽपि ज्ञानोत्पत्तिप्रतीतेः । न च तत्राति तस्य कारणता । तन्नाथालोकयोर्ज्ञानं प्रति कारणत्वम् ।

एवं तर्हि तत्तयोः प्रकाशकमपि न स्यादित्याह—

- १ कार्यकारणभावव्यवस्थापकस्य ॥ २ अन्धकारस्य ॥ ३ घटादिविषये ॥ ४ अर्थ ॥ ५ परेण भवता ॥ ६ ज्ञानानुत्पत्तिमात्रान्धकारप्रकारेण ॥ ७ प्रकृतज्ञानविषयात् ॥ ८ ग्राह्यमर्थेऽपि जायमानो धूम पररहदुमेन्यथा स्मृतः ॥ ९ वैशद्यम् ॥ १० प्रथमालोकादेव ॥ ११ मिश्रणस्य ॥ १२ घटादिज्ञानवैशद्यम् ॥ ततश्च किमालोकेऽपरिहृत्यनेन ॥ १३ आवरणप्रक्षय ॥ १४ तम ॥ १५ यत्तमीदृ ॥ १६ प्रदीपादिना मनोलोचनम्यार्थस्य च स्वविशेषजननेऽपि ॥ १७ वैशद्यकारणत्वं ॥ १८ ज्ञेयमते ॥ १९ विगदज्ञानोन्वते मङ्गलान् ॥ २० नमसि ॥ २१ नरस्य ॥ २२ नमसोऽभावेऽपि तम प्रतीतिप्रकरणे ॥ २३ मङ्गलभावे मङ्गलभावेऽपि ॥ २४ तमसि ॥ २५ तमसि ॥ २६ अर्थालोकयोर्ज्ञानं प्रलक्षणत्वप्रकरणे ॥

अतज्ज्ञान्यमपि तत्प्रकाशकम् । तान्यामर्थालोकान्यामजन्त्यमपि तयोः प्रकाशकम् । अत्रैवार्थं प्रदीपवदित्युभयप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह । न खलु प्रकाश्यो घटादिः स्वप्रकाशकं प्रदीपं जनयति—स्वकारणकलापदेवात्योत्तेः । प्रकाश्याभावे प्रकाशकस्य प्रकाशकत्वोयोगात्स तस्य जनक एवेत्यभ्युपगमे प्रकाशकस्याभावे प्रकाश्यस्यपि प्रकाश्यत्वापदनात् सोपि तस्य जनकोऽस्तु । तथा चेतरेतराश्रयः—प्रकाश्यानुत्पत्तौ प्रकाशकानुत्पत्तेस्तदनुत्पत्तौ च प्रकाश्यानुत्पत्तेरिति । स्वकारणकलापादुत्पन्नयोः प्रदीपघटयोरन्योन्यापेक्षया प्रकाश्यप्रकाशकत्वार्थव्यवस्थाया एव प्रसिद्धेनेतरेतराश्रयावकाश इत्यभ्युपगमे ज्ञानार्थयोरपि स्वामानाग्रीविशेषवशादुत्पन्नयोः परस्परपेक्षया ग्राह्यग्राहकत्वार्थव्यवस्थाऽऽस्यैव्यंताम् । कृतं प्रतीत्यपलापेन ।

ननु चाजनकस्यार्थस्य ज्ञानेनावगतौ निखिलार्थावगतिप्रमञ्जात्यतिरिक्तमव्यवस्था न स्यात् । यद्धि यतो ज्ञानमुत्पद्यते तत्तस्यैव ग्राहकं नान्यस्येत्यस्यार्थजन्यत्वे सत्येव सा स्यादिति वदन्तं प्रत्याह ।—

स्वावरणक्षयोपशमल्लक्षणयोग्यतया हि प्रतिनियन्तमर्थं व्यवस्थापयति । तथा हि । यद्यथप्रकाशकं तत्स्वात्मन्यपेतप्रतिबन्धम् । यथा प्रदीपादि । अथप्रकाशकं च ज्ञानमिति । प्रतिनियतस्वावरणक्षयोपशमश्च ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थोपलब्धेरैव प्रसिद्धः । न चान्योन्याश्रयः—अस्याः प्रतीतिसिद्धत्वात् । तल्लक्षणयोग्यता च शक्तिरेव । सैव ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थव्यवस्थायामङ्गः नार्थोत्पत्त्यादिः—तस्य निषिद्धत्वादन्वन्नादर्शनाच्च । न खलु प्रदीपः प्रकाशयार्थजन्यस्तेषां प्रकाशको दृष्टः । किञ्च प्रदीपेपि प्रकाश्यार्थाऽजन्त्यो यावत्काण्डपटाद्यनावृतमेवार्थं प्रकाशयति तावत्तदावृतमपि किञ्च प्रकाशयेदिति चोद्ये भवतोऽप्यतो योय्यतातो न किञ्चिदुत्तरम् । कारणस्य च परिच्छेद्यत्वे करणादिनां व्यभिचारः । नहीन्द्रियमदृष्टादिकं वा विज्ञानकारणमन्येनं परिच्छेद्यते । न ब्रूमः कारणं परिच्छेद्यमेव किन्तु कारणमेव परिच्छेद्यमित्यवधारयामस्तन्न—योगिविज्ञानस्य व्यभिज्ञानस्य चाशेषार्थाग्राहिणोऽभावप्रसङ्गात् । न हि विनष्टानुल्लाः समसमयभाविनो यार्थास्तस्य कारणमित्युक्तम् । केचोपेक्षादिज्ञानस्य चाजनकार्थाग्राहित्वाभावप्रसङ्गः । कथं च कारणत्वाविशेषीपीन्द्रियादेरग्रहणम् ? अयोग्यत्वाच्चेद्योय्येत तर्हि प्रतिकर्मव्यवस्थाकारिणी । अलमन्य-कल्पनया । स्वाकार्पकत्वाभावाच्चेन्न—ज्ञाने स्वाकार्पकत्वस्याप्यपस्तत्वात् । कथं च कारणत्वाविशेषेपि किञ्चित्स्वाकार्पकं किञ्चिदिति प्रतिनियमो योग्यतां

१ खरूप ॥ २ अभ्युपगम्यताम् ॥ ३ अलमित्यर्थः ॥ ४ प्रतिनियतविरच्यगम्य ॥ ५ अर्थात् ॥ ६ ज्ञानं भवति ॥ ७ ज्ञानस्यापेक्षातिरिक्तमेव कारणमथप्रकाशो चेत्तर्हि मन्त्रयथप्रकाशः किमिति न स्यादित्युक्ते आह ॥ ८ आदिपदेन तादृश्यादि ॥ ९ प्रकाशके प्रदीपादौ ॥ १० तदुत्पत्त्यादे ॥ ११ यस्मां हेतुद्वयं ॥ १२ मायाम् ॥ १३ घटादिवर्तिनि न्यूनत ॥ १४ न्द्रियादिना ॥ १५ नन्देन ॥ १६ यन् मृता ॥ १७ यन्मन्तस्यैव क्षणिकमिति ॥ १८ उपन्यादि ॥ १९ इन्द्रियादे ॥ २० स्वस्य घटादिवस्तुन ॥

विना सिध्येत् ? कथं च सकलं विज्ञानं सकलार्थकार्यं न स्यात् ? प्रतिनियतशक्तिवाद्भावानामित्युत्तरं ब्राह्मग्राहकभावेऽपि समानम् ।

अथेदानीं मुख्यप्रत्यक्षरूपणस्यावसरप्राप्तत्वात् तदुत्पत्तिकारणस्वरूपरूपणायह ।—

सामग्रीविशेषविश्लेषिताखिलावरणमऽतीन्द्रियमशेषतो मुख्यं । विशदं प्रत्यक्षमित्यनुवर्तते तत्राशेषतो विशदमतीन्द्रियं यदिज्ञानं तन्मुख्यं प्रत्यक्षं । किंविशिष्टं तत् ? सामग्रीविशेषविश्लेषिताखिलावरणम् । ज्ञानावरणादिप्रतिपक्षभूता हीह सत्यदर्शनादिलक्षणान्तरङ्गा बहिरङ्गानुभवादिलक्षणा सामग्री गृह्यते । तस्या विशेषोऽविकलत्वम् । तेन विश्लेषितं क्षयोपशमक्षयरूपतया विघटितमविलम्वधिमनःपर्ययकेवलज्ञानसम्बन्ध्यावरणमखिलं निरशेषं वाऽऽवरणं यस्यानधिमनःपर्ययकेवलज्ञानत्रयस्य तत्तथोक्तम् । अत्र च प्रयोगः । र्थघटनं स्पष्टत्वे सत्यवितर्कज्ञानं तत्तत्रापगमाखिलावरणम् । यथा रजोनीहाराद्यन्तरितवृक्षादौ तदपगमप्रभवं ज्ञानम् । स्पष्टत्वे सत्यवितर्कं च क्वचिदुक्तंकारं ज्ञानमिति । तथाऽतीन्द्रियं तत्-मनोऽक्षानपेक्षत्वात् । तद्विकलत्वं चास्य त्रिव प्रसाधयिष्यते । अत एव चाशेषतो विशदं तत् । यत् नतीन्द्रियादिस्वभावं न तत्तदनपेक्षत्वादिविशेषणविशिष्टम् । यथास्मदादिप्रत्यक्षम् । तद्विशेषणविशिष्टं चेदम् । तस्मात्तथेति । तथा मुख्यं तत्प्रत्यक्षम्-अतीन्द्रियत्वात्स्वविश्लेषतो विशदत्वाद्वा । यत् नेत्यं तत्रैवम् । यथास्मदादिप्रत्यक्षम् । तथा चेदम् । तस्मान्मुख्यमिति । ननु चावरणप्रसिद्धौ तदपगमाज्ज्ञानस्योत्पत्तिर्युक्ता । न च तत्प्रसिद्धम् । तद्धि शरीरं रागादयो देशकालादिकं वा भवेत् ? न तावच्छरीरं रागादयो वा तद्भवे-व्यर्थोपलम्भसम्भवात् । तदुपलम्भप्रतिबन्धकमेव हि काण्डपटादिकं लोके प्रसिद्धमावरणम् । ननु मेवादौर्देशता रावणादेस्तकालता परमाण्वादेः सूक्ष्मस्वभावता मूलकीलोकदादेश भूत्यादिरावरणं प्रसिद्धमेवेति चेत्तदसारम्-तदभावस्य कर्तुमशक्यत्वात् । न खलु सातिशयिद्धिमतापि योगिना देशाद्यभावो विधातुं शक्यः । न चान्यत् किञ्चिद्वारणं प्रतीयते । ततः सामग्रीविशेषविश्लेषिताखिलावरणमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । न शरीराद्यावरणम् । किं तर्हि ? तद्व्यतिरिक्तं कर्म । त-च्चानुमानतः प्रसिद्धम् । तथा हि । स्वपरप्रमेयबोधैकस्वभावस्यात्मनो हीनैर्गर्भस्थानशरीरविषयैर्बु विशिष्टाऽभिरतिरात्मतद्भवतिरिक्तकारणपूर्विका-तत्त्वात्कुस्मित-परपुरुषे कमनीयकुलकामिन्यास्तत्राद्युपयोगजनितविशिष्टाभिरतिवत् । तथा भवभूतां मोहोदयः शरीरादिव्यतिरिक्तसम्बन्धन्तरपूर्णको मोहोदयत्वान्मदिरा-

१ तस्मत्प्रत्यक्षादर्थोऽदुल्लेखमानं ज्ञानं तस्मत्प्रत्यक्षादहं यथा तथा निरशेषार्थग्राहकं कुतो न स्यादित्युत्तरं प्रतिनियतशक्तिवाद्भावनामित्यत्रापि समानम् ॥ २ गामरयेन ॥ ३ सूत्रे ॥ ४ आदिपठनं देयमात्रादिपठणम् ॥ ५ गम-
प्रत्यक्षम् ॥ ६ आवरणाभावे ॥ ७ अर्थाविमर्शपर्ययकेवलज्ञानं स्वविश्लेषोऽनगताखिलावरणं तत्र स्पष्टत्वे सत्यवितर्कज्ञानत्वात् ॥ ८ ज्ञानम् ॥ ९ अर्थ ॥ १० अनुमानादिना व्यभिचारपरिहारायम् ॥ ११ सशयादिना व्यभिचारपरिहारायम् ॥ १२ रूपिषु, परमनोगतार्थेषु, मूर्तपूर्तसंश्लेषस्तुषु च ॥ १३ कर्मगतधिमनःपर्ययकेवलत्वम् ॥ १४ व्यसिन्परिच्छेदे ॥ १५ सकलश्लक्ष्णविकलत्वादेव ॥ १६ अर्थ यदित्यत्र ॥ १७ मुख्यम् ॥ १८ बोद्धं प्राप्तं ॥ १९ आतिथं न
स्मान्नो वा ॥ २० ज्ञानस्य ॥ २१ सीमागमिभूतार्थस्य सति जने ॥ २२ हीनशब्दो गर्भादिशब्देः प्रत्येकमभिसम्बन्धनीयः ॥ २३ विषयस्यवितोचनत्वादिषु ॥ २४ विशिष्टाभिरतिवत् ॥ २५ आदिपठनोपपन्नञ्चालि - ६ अमुकम् ॥

ग्र. क. मा.

॥ ६६ ॥

सुप्रयोगमसस्मरुद्वादौ मोहोदयवत् । ननु चातः कर्ममात्रमेव प्रसिद्धं नावरणम् । ततस्तत्सिद्धेर्वै ग्रमाणमुच्यतां तत्रैव विवादादिति चेदुच्यते । यंज्ञानं स्वविषयेऽप्रवृत्तिमत्तावरणं यथा कामलिनो लोचनविज्ञानमेकचन्द्रमसि । स्वविषये अशेषार्थलक्षणेऽप्रवृत्तिमच्च ज्ञानमिति । ननु विज्ञानस्याशेषविषयत्वं कुतः सिद्धम् ? आवरणापाये तत्प्रकाशकत्वाच्चेदन्योन्याश्रयः । सिद्धे हि सकलविषयत्वे तस्य आवरणापाये तत्प्रकाशनं सिद्ध्यत्यतश्च सकलविषयत्वमिति । तदव्यसमीक्षिताभिधानं-यतोनुमानमिच्छता भवताप्यवश्यं सकलावरणवैकल्याद्यगोचरं सकलस्य प्राणिमात्रस्याशेषविषयं व्याप्यादिज्ञानमभ्युपगतमेव । तथा यत्स्वविषयेऽस्यष्टं ज्ञानं तत्सावरणम् । यथा रजोनीहाराद्यन्तरिततरुनिकरादिज्ञानम् । अप्सष्टं च सर्वं सदनेकान्तात्मकमित्यादि व्याप्तिज्ञानम् । मिथ्यादृशां सर्वत्रानेकान्तात्मके भावे विपर्यतज्ञानं सावरणं मिथ्याज्ञानत्वाद्धतूरकाद्युपयोगिनो मृच्छकले काञ्चनज्ञानवदिति । अतः सिद्धमावरणं पौद्गलिकं कर्मेति ।

ननु चाविद्यैवावरणं न पौद्गलिकं कर्म-मूर्तेनानेनामूर्तस्य ज्ञानादेरावरणयोगादन्यथा शरीरादेरप्याव(वा)रकत्वाधुषङ्गादित्यसमीचीनं-मदिरादिना मूर्तेनाप्य-मूर्तस्य ज्ञानादेरावरणदर्शनात् । अमूर्तस्य चाव(वा)रकत्वे गगनादेर्ज्ञानान्तरस्य च तस्यसङ्गः । तद्विरुद्धत्वात्तस्य तेष्वेति चेत्तर्हि शरीरादेरप्यत एव तन्मा भूतद्विरुद्ध-स्वैवावरकत्वप्रसिद्धेः । प्रवाहेण प्रवर्तमानस्य ज्ञानादेरविद्योदये निरोधात्तस्यास्त्वाद्विरोधगतौ मदिरादिवैतौद्गलिककर्मणोपि सास्तु-विशेषाभावात् । तथा हि । आत्मनो मिथ्याज्ञानादिः पुद्गलविशेषसम्बन्धनिवन्धनस्तत्स्वरूपान्यथाभावस्वभावत्वादुन्मत्तकादिजनितोन्मादादिवत् । न च मिथ्याज्ञानजनितपरमिथ्याज्ञानाने कान्तस्तस्यापरापरपौद्गलिककर्मोदये सत्येव भावादपरापरोन्मात्तकादिरससद्भावे तद्धृतोन्मादादिसन्तानवत् । ननु चात्मगुणत्वात्कर्मणां कथं पौद्गलिकत्वमित्यन्ये तेऽप्यपरीक्षकाः-तेषामात्मगुणत्वे तत्प्राप्तव्यनिमित्तत्वविरोधात्सर्वदात्मनो बन्धानुपपत्तेः सदैव मुक्तिप्रसङ्गात् । न खलु यो यस्य गुणः स तस्य पारतन्त्र्यनिमित्तम् । यथा पृथिव्यादेरुपादि । आत्मगुणश्च धर्माधर्मसंज्ञकं कर्म परैरभ्युपाय्यते इति न तदात्मनः पारतन्त्र्यनिमित्तं स्यात् । न चैवम्-आत्मनः परतन्त्रतया प्रमाणतः प्रतीतेः । तथा हि । परतन्त्रोऽसौ हीनस्थः^१परिग्रहवत्त्वात्मद्योदेकपरतन्त्राशुचिस्थानपरिग्रहवद्विशिष्टपुरुषवत् । हीनस्थानं हि शरीरम्-आत्मनो दुःखहेतुत्वात्कारागारवत् । तत्परिग्रहवत्त्वात् संसारी प्रसिद्ध एव । न च देवशरीरे तदभावात्पञ्चाव्याप्तिः-तस्यापि मरणे दुःखहेतुत्वप्रसिद्धेः । यत्परतन्त्रश्चासौ तत्कर्म । इति

१ उक्तानुगतादयत् ॥ २ सप्तविज्ञानशेषार्थलक्षणे स्वविषये सावरणं भवति तत्रावृत्तिमत्त्वादिति प्रतिज्ञादेर उपरिष्ठश्रेयो ॥ ३ शास्त्रणम् ॥ ४ अभावात् ॥ ५ आदिदेनामजम् ॥ ६ अन्तराजानादित्युच्यमान स्वसिक्तसंश्लेष स्यात्तद्वान्धवच्छेदार्थं स्वविषये इदुक्तम् ॥ ७ एकान्तरूप विपरीतम् ८ अनुमानत्रयात् ॥ ९ पुष्पजानादित्वादिना वदत ॥ १० अत्मन ॥ ११ आदिदेनात्मन ॥ १२ अविद्यास्वरूपस्य ॥ १३ गगनादिकं ज्ञानान्तरं च ज्ञानादेरावरकं भवति धर्मात्तत्त्वादिविवादात् ॥ १४ तेन ज्ञानेन ॥ १५ मिथ्याज्ञानमविद्या ॥ १६ प्रवाहेण प्रवर्तमानस्य ज्ञानात् पौद्गलिककर्मोदये निरोधस्याविशेषात् ॥ १७ कर्मणापत्र ॥ १८ सम्यग्ज्ञानं ॥ १९ मिथ्याज्ञानादि ॥ २० यौगा ॥ २१ कर्माधर्मसंज्ञकं कर्म आत्मनः प्राप्तव्यनिमित्तं न भवति आत्मगुणत्वादि ग्रन्थाहार ॥ २२ कर्मण ॥ २३ शरीरादिच्छकण ॥ २४ भागासिद्धयः दुःखहेतुत्वनप्यम्य हेतो ॥

सिद्धं तस्य पौद्गलिकत्वम् । तथा हि । पौद्गलिकं कर्म-आत्मनः पारतङ्ग्यनिमित्तत्वाग्निगलादिवत् । न च क्रोधादिभिर्यथैविवारिणामानां पारतङ्ग्यवभावत्वात् । क्रोधादिपरिणामो हि जीवस्य पारतङ्ग्यं न पुनः पारतङ्ग्यनिमित्तम् । सत्यम् । नात्मगुणोऽदृष्टं प्रधानपरिणामत्वात्तस्य "प्रधानपरिणामः शुद्धं कृष्णं च कर्म" इत्यभिधानात् । इत्यपि मनोरथमात्रं-प्रधानस्यासत्त्वेन तत्परिणामत्वस्य क्वचिदप्यसम्भवात् । तदसत्त्वं चात्रैवानन्तरं वैश्यामः । तत्परिणामत्वेपि वा तस्यात्मपारतङ्ग्यनिमित्तत्वाभावे कर्मत्वायोगादन्यथातिप्रसङ्गः । प्रधानपारतङ्ग्यनिमित्तत्वात्तस्य कर्मत्वमिति चेन्न-प्रधानस्य तेन बन्धोपगमे क्षोभोपगमे चात्मकल्पनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । बन्धोक्षफलानुभवनस्यात्मनि प्रतिष्ठानात्र तत्कल्पनावैयर्थ्यमित्यसत्-प्रधानस्य तत्कर्तृत्ववत्तत्फलानुभोक्तृत्वस्यापि प्रमाणसामर्थ्यप्राप्तत्वात् । अन्यथा ह्युक्तानाशकृतौभ्यागमदोषानुषङ्गः । अथात्मनश्चानुत्पत्तित्वात्तत्फलानुभवनं, न तु प्रधानस्याऽचेतनत्वात्तदप्ययुक्तं-मुक्तात्मनोपि तत्फलानुभवनानुषङ्गात् । तस्य प्रधानसंसर्गाभावाच्च तत्फलानुभवनमिति चेत्तर्हि संसारिणः प्रधानसंसर्गाद्वन्धफलानुभवनम् । तथा चात्मन एव बन्धः सिद्धः-तत्संसर्गस्य बन्धफलानुभवननिमित्तस्य बन्धरूपत्वात् ; बन्धस्यैव संसर्ग इति पुद्गलस्य च प्रधानमिति नामान्तरकरणात् । ननु प्रसिद्धस्यापि यथोक्तप्रकारस्य कर्मणः कार्यकारणप्रवाहेण प्रवर्तमानस्यानादित्वाद्दिनाशहेतुभूतसामग्रीविशेषस्य चाभावात्कथं तेन विश्लेषिताखिलावरणत्वं ज्ञानस्येत्यप्यपेक्षालं-सम्यग्दर्शनादित्रयलक्षणस्य तद्विनाशहेतुभूतसामग्रीविशेषस्य सुप्रतीतत्वात् । सञ्चितं हि कर्म निर्जरातश्चारित्रविशेषरूपायाः प्रतीयते । सा च निर्जरा द्विविधा उपक्रमेतरभेदात् । तत्रोपक्रमिकी तपसा द्वादशविधेन साध्या । अनुपक्रमा तु यथाकारं संसारिणः स्यात् । कुतः पुनः साकल्येन पूर्वोपात्तकर्मणां निर्जरा निश्चीयते इति चेदनुमानात् । तथा हि । साकल्येन क्वचिदात्मनि कर्माणि निर्जीयन्ते-विर्पाकान्तत्वात् । यानि तु न निर्जीयन्ते न तानि विपाकान्तानि यथा कौलादीनि । विपाकान्तानि च कर्माणि तस्मात्साकल्येन कर्माणि-नित्यं तत्फलानुभवनप्रसङ्गात् । भावि पुनः कर्म संवराग्निरुद्ध्येत-अपूर्वकर्मणाभावनिरोधः संवर इत्यभिधानात् । आस्रवो हि मिथ्यादर्शनाविगतिप्रमाद-कषाययोगविकल्पात्पञ्चविधः-तस्मिन्सति कर्मणाभासवणात् । स च संवरो गुप्तिसमित्तिधर्मादुपश्लेषरीषहृज्यचारित्रिविधीयते । इत्यागमे विस्तरतः प्ररूपितं द्रष्टव्यम् । निर्जरासंवरयोश्च सम्यग्दर्शनाद्यात्मकत्वात्तत्पर्यं कर्मणां सन्तानरूपतयाऽनादित्वेपि प्रक्षयः प्रसिध्यत्येव । न ह्यनादिसन्ततिरपि शीतस्पर्शो विपक्षयोष्ण-

१ शुद्धदुःखरागद्वेषाद्विद्वत् पारतङ्ग्यम् । २ निर्गलं गलबन्धनम् (गृह्णन्ति) । ३ साहच्यम् । ४ पुण्यम् । ५ पापम् । ६ घटादेरपि कर्मवत् स्यात् । ७ वयं चना । ८ घटादेरपि कर्मवत् स्यात् । ९ प्रधानं बन्धफलानुभोक्तृत्वमिति बन्धाधिकरणत्वाग्निगलबन्धदेवदत्तवत् । १० तत्कृतं भवेपि तत्फलानुभोक्तृत्वं न स्यादिति तर्हि । ११ कृतस्य कर्मणः प्रधानसम्बन्धित्वेन नाशः । १२ अकृतस्य फलस्यात्मनि आप्तम् । १३ नम्य क्रमः फलं बन्धमोक्षम् । १४ तस्य कर्मणः । १५ पौद्गलिकस्य । १६ फलदानपरिणतिर्विपाकः । १७ परमतापेक्षया । १८ सम्मग्दर्शनदे । कर्मविनाशहेतुत्वमुक्तमिदानीमन्येष्टेवोनमिति ३४ न पूर्वपरिविरोधः ? इत्युक्तं आह । १९ मतिः ।

स्यस्य प्रकर्षं निर्मूलतः प्रलयमुपव्रजज्ञोपलब्धः, कार्यकारणरूपतया बीजाङ्कुरसन्तानो वाऽनादिः प्रतिपक्षभूतदहेने निर्दग्धबीजो निर्दग्धाङ्कुरो वा न प्रतीयते इति शक्तुं शक्यम् । ननु तत्प्रकर्षमात्रात्मकमप्रक्षयमात्रमेव सिध्येन्न पुनः साकल्येन तत्प्रक्षयः-सम्यग्दर्शनदेः परमप्रकर्षसम्भवाभावादित्यसङ्गतं-तत्प्रकर्षस्य क्वचिदात्मनि प्रसिद्धेः । तथा हि । यस्य तारतम्यप्रकर्षस्तस्य क्वचित्परमप्रकर्षो, यथोष्णस्य शैत्यं, तारतम्यप्रकर्षश्चासंयतसम्यग्दृष्ट्यादौ सम्यग्दर्शनोदिरिति । न च दुःखप्रकर्षेण व्यभिचारः-ससमनकर्मणो नारकाणां तत्परमप्रकर्षप्रसिद्धेः सर्वार्थसिद्धौ देवानां सांसारिकदुःखपरमप्रकर्षवन्मिथ्यादृष्टिवन्तानुबन्धिक्रोधादिपरमप्रकर्षवद्वा । नापि ज्ञानहानिप्रकर्षेणानेकान्तस्तस्यापि क्षायोपशमिकस्य हीयमानतया प्रकृष्यमाणस्य केवलनि परमापकर्षप्रसिद्धेः । क्षायिकस्य तु हानेरवासम्भवात्कुतस्तत्प्रकर्षो यतोऽनेकान्तः । इत्थं वा साकल्येन कर्मप्रक्षये प्रयोगः कर्तव्यः । येस्यातिशये यद्गान्ध्यातिशयस्तस्यान्तातिशयेऽन्यस्यान्तहानिः । यथाशेरलन्तातिशये गीतस्य । अस्ति च सम्यग्दर्शनादेरलन्तातिशयः क्वचिदात्मनीति । यद्वाऽऽवरणहानिः क्वचिपुरुषविशेषे परमप्रकर्षप्राप्ता-प्रकृष्यमाणत्वात् परिमाणवत् । न चात्रासिद्धं साधनम् । तथा हि । प्रकृष्यमाणवरणहानिरावरणहानिवत् । तद्वानिपरमप्रकर्षं च ज्ञानस्य परमः प्रकर्षः सिद्धः । यद्धि प्रकाशात्मकं तत्त्वावरणहानिप्रकर्षं प्रकृष्यमाणं दृष्टम् । यथा नयनप्रदीपादि । प्रकाशात्मकं च ज्ञानमिति । तदेवमावरणप्रसिद्धिवत्तदभावोऽन्यनययेन प्रमाणतः प्रसिद्धः । तत्प्रभवमेव चाशेषार्थगोचरं ज्ञानमभ्युपगन्तव्यं-लेशतोऽप्यावरणसद्भावे तस्यशेषार्थगोचरत्वासम्भवात्-यत्रैवावरणमद्भावात्तत्रैवास्त्य प्रतिबन्धसम्भवात् । आगम-द्वारेणाशेषार्थगोचरं ज्ञानमित्यसुन्दरं विशदज्ञानस्य प्रस्तुतत्वात् । न चागमोऽशेषार्थगोचरः-अर्थपर्यायेषु तस्याप्रवृत्तेः । ते चार्थस्य प्रतिक्षणसार्थक्रियाकारित्वात्सत्त्वाद्वा सन्नीत्यवसीयन्ते । अन्यथास्याऽवस्तुत्वप्रसङ्गः । करणजन्यत्वे चाशेषज्ञानस्यातीन्द्रियार्थेषु प्रतिबन्धः प्रसिद्ध एव-इन्द्रियार्थानां रूपादिमलऽव्यवहितेनेकावयवप्रचयात्मकेऽर्थे प्रवृत्तिप्रतीतेः । ननु योगजधर्मानुद्गृहीतानामिन्द्रियाणां गगनाद्येषोतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारिज्ञानजनकत्वसम्भवात् कथं तत्राशेषज्ञानस्येन्द्रियजत्वेऽपि प्रतिबन्धसम्भव इत्ययमस्मीक्षिताभिधानं-योगजधर्मानुग्रहस्येन्द्रियाणां प्रथमपरिच्छेदे प्रतिविहितत्वात् । भावनाप्रकर्षपर्यन्तजलाद्योगिविज्ञानस्य नोक्तदोषानुषङ्गः । भावना हि द्विविधा श्रुतमयी चिन्तामयी च । तत्र श्रुतमयी श्रृंगमाणेभ्यः परार्थानुमानवाक्येभ्यः समुत्पद्यमानज्ञानेन श्रुतशब्दवाच्यतामास्कन्दता निर्वृत्ता परमप्रकर्षं प्रतिपद्यमाना स्वार्थानुमानज्ञानलक्षण्या चिन्तया निर्वृत्ता चिन्तामयी भावनामारभन्ते । मा च

१ सम्यग्दर्शनादि क्वचिदात्मनि परमप्रकर्षं प्राप्नोति तारतम्यप्रकर्षमन्वादिपुरुषादृष्ट्याहियते ॥ २ केवलज्ञानस्य ॥ ३ तारतम्यप्रकर्षं ॥ ४ विषाकान्तद्विषयमानपञ्चमा वागजटोऽन ॥ ५ क्वचिन्मणमात्यन्तान्यतिमनो धर्मी सम्यग्दर्शनादेरलन्तातिशये श्रुति-तस्यातिशयं तद्वान्यतिशयदर्शनादियुपशेधादृष्ट्याहियते ॥ ६ कर्मण ॥ ७ साकल्येन ॥ ८ अवयवगणमात्रममम् ॥ ९ परेण ॥ १० अर्थ ॥ ११ प्रवृत्तवान् ॥ १२ अर्थपर्याया ॥ १३ अर्थोऽवस्तु-व्यसत्त्वात् । अतएवशेषेन्द्रियशब्दत्वात् । अर्थक्रियाशब्दयोर्धे-अर्थपर्यायहेतुत्वात् खण्डवत् ॥ १४ सौगते वक्ति ॥ १५ अवर्तमानं ॥ १६ मर्मा क्षणिकं मन्वादिर्ति ॥ १७ प्रागजाता । १८ त्वमस्यां भावना कृत्वा ॥

तात्पर्यमवकल्पते । २ । न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते । न चानुवदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः । ३ । अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् । कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते । ४ । अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽन्यः प्रतीयते । प्रकल्पेत् कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः । ५ । सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता । कथं तदुभयं सिद्धेत् सिद्धमूलान्तरादते । ६ । असर्वज्ञप्रणीतास्तु वचनान्मूलवर्जितात् । सर्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यात्किञ्च जानते ? । ७ । सर्वज्ञसदृशं कश्चिद्वदि पर्यमं सम्प्रति । उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् । ८ । उपदेशो हि बुद्धादेर्धर्माधिगोचरः । अन्यथा नोपपद्येत । सर्वज्ञं यदि नाऽभवत् । ९ । बुद्धादयो ह्यवेदज्ञास्तेषां वेदादसम्भवं । उपदेशः कृतोऽतसैव्यमोहादेव केवलत् । १० । ये तु मन्यादयः सिद्धाः प्राधान्येन त्रयीविदाम् । त्रयीविदाश्रितग्रन्थास्तै वेदप्रभवोक्तयः । ११ ।” इति । न च प्रमाणान्तरं सदुपलम्भकं र्भूजस्य साधकमस्ति । मा भूदत्रत्येदानीन्तनासदादिजनानां सर्वज्ञस्य साधकं प्रत्यक्षाद्यन्यतमं देशान्तरकालान्तरवर्त्तिनां केषाञ्चिद्विषयतीति चाऽयुक्तं “यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु यज्जातीयार्थदर्शनम् । दृष्टं सम्प्रति लोकस्य तथा कालान्तरेयभूतं” इत्यभिधानात् । तथा हि । विवादाध्यासिते देशे काले च प्रत्यक्षादिप्रमाणमत्रत्येदानीन्तनप्रत्यक्षादिग्राह्यसजातीयार्थाहकं तद्विजातीयसर्वज्ञाद्यर्थाहकं वा न भवति - प्रत्यक्षादिप्रमाणत्वादत्रत्येदानीन्तनप्रत्यक्षादिप्रमाणवत् । ननु च यथाभूतमिन्द्रियादिजनितं प्रत्यक्षादि सर्वज्ञार्थासाधकं दृष्टं तथाभूतमेव देशान्तरे कालान्तरे च तथासाध्येऽन्यथाभूतं वा ? तथाभूतचेत्सिद्धसाधनम् । अन्यथाभूतं चेदप्रयोजको हेतुर्जगतो बुद्धिमत्कारणत्वे साध्ये संनिवेशविशिष्टत्वादिवत् । तदसम्भवं तथाभूतस्यैव तथा साधनात् । न च सिद्धसाधनमन्याहर्षप्रत्यक्षाद्यभावात् । तथा हि । विवादापन्नं प्रत्यक्षादिप्रमाणमिन्द्रियादिसामग्रीविशेषनपेक्षं न भवति प्रत्यक्षादिप्रमाणत्वात्प्रसिद्धप्रत्यक्षादिप्रमाणवत् । न गुह्यवराहपिपीलिकादिप्रत्यक्षेण सन्निहितदेशविशेषनपेक्षेण नक्तञ्चरप्रत्यक्षेण बालोक्तनपेक्षेणानेकान्तः-काल्यायनाद्यनुमानातिशयेन जैमिन्याद्यागममतिशयेन वा तस्यापिन्द्रियादिप्रणिधानसामग्रीविशेषमन्तरेणासम्भवात्-अतीन्द्रियाननुमेयाद्यर्थाविषयत्वेन स्वार्थतिलङ्घनाभावात् । तथा चोक्तं “यत्रायतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् । दूरसूक्ष्मादिर्दृष्टो स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तितः । १ ।” येषां सातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधादिभिर्नराः । स्तोक्तोक्तान्तरत्वेन न त्वतीन्द्रियदर्शनात् । २ ।

१ घटते ॥ २ यागार्थं ॥ ३ आगमैः ॥ ४ आगमात् ॥ ५ अनुभाषणात् ॥ ६ प्रमाणात् ॥ ७ सर्वज्ञे ॥ ८ अवसदादिभि ॥ ९ सर्वज्ञागमसत्यार्थो ॥ १० कृत्रिमन्योन्याश्रय इत्युक्ते मत्याह ॥ ११ वत् ॥ १२ आगमप्रामाण्यलक्षणात् मूलदन्तत् सर्वज्ञप्रामाण्यलक्षणं मूलान्तरं वा द्रष्टव्यम् ॥ १३ मूलं प्रामाण्यम् ॥ १४ सर्वज्ञसदृशदर्शनात् ॥ १५ मूला ॥ १६ न वियते समव उभार्थस्योपदेग्य ॥ १७ अज्ञानात् ॥ १८ सिद्धा प्रतिदा ॥ १९ मध्ये ॥ २० त्रयीविद्विदश्रितो ग्रन्थो येषां ते ॥ २१ वेदात्प्रभव उत्पत्तिर्गमामुच्छेना ता वेदप्रभवा । वेदप्रभवा उक्तयो येषां मन्वादीनां ते ॥ २२ ह्यादिमदत्यामात्रादि ॥ २३ अम्यदादिप्रमाणमन्त्रप्रमाणप्रकारेण ॥ २४ सर्वज्ञादीं ब्रूते ॥ २५ अतीन्द्रियप्रत्यक्षम् ॥ २६ सपक्षव्यापकपक्षव्यावृत्त प्रतिविधत्तार्थाहृत्वे सतीति विवेकेणजनितोपाध्याहितमन्त्र-बो हेतुर्ग्रन्थोक्त ॥ २७ अत्रियादादीनोपि कृतबुद्ध्यादन्वये मति ॥ २८ अतीन्द्रिय ॥ २९ देवान्तत्कालान्तवर्त्तते ॥ ३० अत्रत्येदानीन्तनं प्रसिद्धम् ॥ ३१ वरसि ॥ ३२ अश्रुतवेदाधर्षलक्षणं ॥ ३३ एकप्रता ॥ ३४ स्वस्य प्रयशोदे ॥ ३५ युद्धादीन्द्रिये ॥ ३६ क्रियमाणायाम् ॥ ३७ उन्निष्ठाणामतिशयो नास्ति चेन्मा भूतुरुत्पन्ना भविष्यतीत्युक्ते सत्याह ॥ ३८ अथग्रहणशक्तिं प्रज्ञा ॥ ३९ मेधा पाठग्रहणशक्तिं ॥

प्राज्ञोपि हि नरः सूक्ष्मानर्थान्दृष्टुं क्षमोपि सन् । सजातीरनतिकामन्नतिशोते परात्ररान् ॥ ३ ॥ एकशास्त्रविचारेषु दृश्यतंउतिगयो महान् । न तु शास्त्रान्तरज्ञानं तन्मात्रेणैव लभ्यते ॥ ४ ॥ ज्ञात्वा व्याकरणं दूरं बुद्धिः शब्दापशब्दयोः । प्रकृष्यते न नक्षत्रतिथिश्रवणनिर्णये ॥ ५ ॥ ज्योतिर्विद्वां प्रकृष्टोपि चन्द्रार्कग्रहणादिषु । न भवत्यादिशब्दानां साधुत्वं ज्ञातुमर्हति ॥ ६ ॥ तथा वेदेतिहासादिज्ञाननिश्चयानपि । न स्वर्गदेवताऽर्ध्वप्रत्यक्षीकरणे क्षमः ॥ ७ ॥ दंशहस्तान्तरं व्योम्नि यो नामो-ल्लुल्य गच्छति । न योजनमसौ गन्तुं शक्नोऽभ्यासशैतेरपि ॥ ८ ॥ इति । प्रसङ्गविपर्ययाभ्यां चास्योपार्थविषयत्वं वाच्यते । तथा हि । सर्वज्ञस्य ज्ञानं प्रत्यक्षं यद्यभ्युपगम्यते तदा तद्वर्मादिग्राहकं न स्याद्विद्यमानोपलम्भनत्वात् । विद्यमानोपलम्भनं तत्-सत्सम्प्रयोगजत्वात् । सत्सम्प्रयोगजत्वात्-प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वादसदादि-प्रत्यक्षत्वात् । तद्वर्मादिग्राहकं चेन्न विद्यमानोपलम्भनं-धर्मादेरविद्यमानत्वात् । तत्त्वे चासत्सम्प्रयोगजत्वे चाऽप्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वम् । धर्मज्ञत्वनिषेधे चान्यशेषार्थ-प्रत्यक्षत्वेपि न प्रेरणा प्रामाण्यप्रतिबन्धो धर्मे तस्या एव प्रामाण्यात् । तदुक्तं “सर्वप्रमातृसम्बन्धिप्रत्यक्षविद्यमानत्वात् । केवलागमगम्यत्वं लप्सते गुण्यपापयोः ॥ १ ॥ धर्मज्ञत्वनिषेधस्तु केवलत्रोपयुज्यते । सर्वसंन्यद्भिज्ज्ञानंस्तु पुरुषः केन वार्यते ॥ २ ॥” किञ्चास्य ज्ञानं चक्षुरादिजनितं धर्मादिग्राहकमभ्यासजनितं वा स्याच्छब्दप्रभवं वा नुमानाविर्भूतं वा ! प्रथमपक्षे धर्मादिग्राहकत्वायोगश्चक्षुरादीनां प्रतिनियतरूपादिविषयत्वेन तत्प्रभवज्ञानस्याप्यत्रैव प्रवृत्तेः । अथाभ्यासजनितं ज्ञानाभ्यासादि-प्रकर्षतरत्मादिक्रमेण तत्प्रकर्षसम्भवे सकलस्वभावातिशयपर्यन्तं संवेदनमवाप्यते इत्यपि मनोरथमात्रम् ।-अभ्यासो हि कस्यचित्प्रतिनियतगिल्पकलादौ तदुपदे-शाद् ज्ञानाच्च दृष्टः । न चाशेषार्थोपदेशो ज्ञानं वा सम्भवति । तत्सम्भवे किमभ्यासप्रयासेनोपार्थज्ञानस्य सिद्धत्वात् । अन्योन्याश्रयश्च । अभ्यासात्तज्ज्ञानं ततोऽभ्यास इति । शब्दप्रभवं तदित्यप्ययुक्तं परस्परश्रयणानुषङ्गात् । सर्वज्ञपणीतत्वेन हि तत्राप्राण्येऽप्येवार्थविषयज्ञानसम्भवस्तत्सम्भवे चाशेषज्ञस्य तर्थाभूतशब्दप्रणेतृत्व-मिति । अभ्युपगम्यते च प्रेरणाप्रभवज्ञानवतो धर्मज्ञत्वं “चोदना हि भूतं भवतुं भवित्यन्तं सुक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थमवगमयितुमलं नान्यत् किंचेन्निर्द्यादिकम्” इत्यभिधानात् । अनुमानाविर्भूतमित्यप्यसङ्गतं-धर्मादेरतीन्द्रियत्वेन तज्ज्ञापकलिङ्गस्य तेन सह सम्बन्धासिद्धेरसिद्धसम्बन्धस्य चाज्ञापकत्वात् । किञ्चानुमानेनाशेषज्ञत्वेऽसदादीनामपि तत्प्रसङ्गो-भावाभावोभयस्य जगत्प्रमेयत्वादित्याद्यनुमानस्यासदादीनामपि भावात् । अनुमानागमज्ञानस्य चास्पष्टत्वात्तज्ज्ञ-

१ एवार्थो भावयति ॥ २ तत्र दृष्टान्तमाह ॥ न्यासपर्यन्तम् ॥ ५ प्रकृष्टा भवति ॥ ६ पुनरपि दृष्टान्तं भावयति ॥ ७ चक्षुरो दृष्टान्तमसुचये ॥ ८ अदृष्ट ॥ ९ लोकप्रसिद्ध दृष्टान्तमाह ॥ १० प्रसङ्गविपर्ययोऽलक्षणमुत्तरपक्षे वाच्यमिति ॥ ११ सर्वज्ञानस्य ॥ १२ जैनादिभिः सर्वज्ञत्वादिति ॥ १३ पुण्यपापादि ॥ १४ इति प्रसङ्गेन तस्याशेषोपार्थविषयत्वं वाच्यते ॥ १५ तस्य पराज्ञावमित्यर्थः ॥ १६ इति विपर्ययेण तस्या शेषार्थविषयत्वं वाच्यते ॥ १७ अविविद्यमानोपलम्भनत्वे ॥ १८ वैदिकी ॥ १९ प्रेरणाप्रामाण्ये ॥ २० धर्मादिसौ-भ्यामप्यतः ॥ २१ न केनापि ॥ २२ सर्वज्ञस्य ॥ २३ मन्त्रार्थग्रहणलक्षणातिशयः ॥ २४ आपम ॥ २५ वर्मादिग्राहक सर्वज्ञज्ञानम् ॥ २६ अशेषार्थविषयः ॥ २७ मनोदे ॥ २८ कालेन ॥ २९ देशेन ॥

नितस्याप्यवैशद्यसम्भवाच्च तज्ज्ञानवान्सर्वज्ञो युक्तः । न च वक्तव्यं-पुनःपुनर्भावमानं भावानप्रकर्षयन्ते योगिज्ञानरूपतामासादयत्तद्वैशद्यभागं भविष्यति । दृश्यते चाभ्यासबलात्कामशोकाद्युपेतज्ञानस्य वैशद्यमिति-तद्वदस्याप्युपेतत्वप्रसङ्गात् । किञ्चास्याखिलार्थग्रहणं सकलज्ञत्वं प्रधानभूतकतिपयाग्रहणं वा ? तत्राद्यपक्षे क्रमेण तद्वहणं युगपद्वा ? न तावत्क्रमेणातीतानागतवर्तमानार्थानां परिसमाप्यऽभावात्तज्ज्ञानस्याप्यपरिसमाप्तेः सर्वज्ञत्वायोगात् । नापि युगपत्-परस्परविरुद्ध-शीतोष्णाद्यर्थानामेकत्र ज्ञाने प्रतिभासासम्भवात् । सम्भवे वा प्रतिनियतार्थस्वरूपप्रतीतिविरोधः । किञ्चैकक्षणे एवाशेषार्थग्रहणद्वितीयक्षणेऽकिञ्चिज्ज्ञः स्यात् । तथा परस्परगोचरसाक्षात्करणद्रागादिमानन्यथा सकलार्थसाक्षात्करणविरोधः । नापि प्रधानभूतकतिपयाग्रहणम् ।—इतरार्थव्यवच्छेदेनैतेषामेव प्रयोजननिष्पादकत्वात्प्राधान्यमिति निश्चयो हि सकलार्थज्ञाने सत्येव घटते नान्यथा । तच्च प्रागेव कृतोत्तरम् । कथं चातीतानागतग्रहणं तत्स्वरूपासम्भवाद् ? असतो ग्रहणे तैमिरिकज्ञानवद्व्याप्याभ्यासः । सत्त्वेन ग्रहणेऽतैतदेवर्तमानत्वम् । तथा चान्यकालस्यान्यकालतया वस्तुनो ग्रहणात्तज्ज्ञानस्याऽप्राप्यम् । कथं चामां तद्व्याखिलार्थज्ञाने तत्कालेऽप्यसर्वज्ञेऽज्ञातुं शक्यते ? तदुक्तं “सर्वज्ञोयमिति ह्येतत्कालेऽपि बुभुक्षुभिः । तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् । १ । कल्पनीयाश्च सर्वज्ञा भवेयुर्बहवस्तव । य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुद्ध्यते । २ । सर्वज्ञो नावबुद्धश्च येनैव स्यान्न तं प्रति । तद्वाक्यानां प्रमाणत्वं मूलाज्ञानेऽन्यैवाक्यवत् । ३ ।” इति ।

अत्र प्रतिनिधिधीनु । यत्तावदुक्तं सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकाविषयत्वं साधनं-तदसिद्धं-तत्सद्भावावेदकस्यानुमानादेः सद्भावात् । तथा हि । कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी-तद्वहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रलयत्वात् । यद्यद्वहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि । यथापगततिमिरादि-प्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि । तद्वहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मेति । न तावत्सकलार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनाव्याखिलार्थज्ञानोत्पत्त्यन्यथानुपपत्तेस्तस्य तत्सिद्धेः सकलमेनकान्तात्मकं सत्त्वादित्यादिव्याप्तिज्ञानोत्पत्तेर्वा । यच्चि यद्विषयं तत्तद्वहणस्वभावम् । यथा रूपादि-परिहारेण रसविषयं रासनविज्ञानं रसग्रहणस्वभावम् । सकलार्थविषयश्चात्मा व्यास्यागमज्ञानाभ्यामिति । सोऽयं चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं त्रिपृष्टमित्ये-वंजातीयकमर्थमवगमयितुमलं पुरुषानिति स्वयं द्रुवाणो विधिप्रतिषेधविचारणानिवन्धनं साकल्येन व्याप्तिज्ञानं च प्रतिपद्यमानः सकलार्थग्रहणस्वभावतामात्मनो निराकरोतीति कथं स्वस्थः ? प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वं च प्रागेव प्रसाधितत्वान्नसिद्धम् । साध्यसाधनयोश्च प्रतिबन्धो न प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिज्ञायतं यनोक्त-

१ अनुमानादिज्ञानजनितोऽपष्टानवान् ॥ २ आपमानुमानजनितोऽपष्टानवान् ॥ ३ व्याहृत ॥ ४ सर्वज्ञानाय ॥ ५ मोक्षलक्षण ॥ ६ सर्वज्ञ ॥ ७ तेनैवैकज्ञानेन ॥ ८ तदि मर्वदेव सर्वज्ञो ज्ञायते न्युक्त मया ॥ ९ अन् ॥ १० मूलस्य वाक्यकारणस्य सर्वज्ञलक्षणस्य ॥ ११ अन्यस्य रथापुरणस्य ॥ १२ नैतै ॥ १३ प्रक्षीण प्रतिबन्धलक्षण प्रत्ययः रागण यश्च ॥ १४ ननु ॥ १५ आत्मा सकलार्थग्रहणस्वभावो भवति यान्ता र्गिगगगगान्पुप-स्थितोऽयम् ॥ १६ मीमानकः ॥ १७ बुद्धिमान् ॥ १८ विशेष्यम् ॥

दोषानुषङ्गः स्यात्—तर्कस्थप्रमाणान्तरात्सिद्धेः । यच्चाप्रतिपक्षधर्मत्वो हेतुर्न प्रतिनियतसाध्यप्रतिपक्षमित्युक्तं तदप्यशक्यम् । न हि सर्वज्ञो धर्मित्वेनोपात्तो येनास्यासिद्धेर्यं दोषः । किं तर्हि? कश्चिदालमा । तत्र चाविप्रतिपत्तेः । न चापक्षधर्मस्य हेतोरगमकत्वं “पित्राश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणतानुमा सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममपेक्षते” इति स्वयमभिधानात् । यदप्युक्तं—सत्तासाधने सर्वो हेतुर्बर्ह्यो दोषजातिं नातिवर्त्तत इति तत्सर्वानुमानोच्छेदकारित्वादयुक्तम् । शक्यं हि वक्तुं “धूमत्वादियद्यग्निमत्पर्वतधर्मस्तदाऽसिद्धः । को हि नामाग्निमत्पर्वतधर्म हेतुमिच्छन्नग्निमत्त्वमेव नेच्छेत् । तद्विपरितर्धमर्थेद्विरुद्धः—साध्यविरुद्धसाधनात् । उभयधर्मश्चेद्वाग्निचारी—सपक्षेतरयोर्वर्त्तनात् । विमलधिकरणभावापक्षधर्ममत्वे धूमवत्त्वादेः सर्वं सुस्थम् । यथा चाचलस्याचलत्वादिना प्रसिद्धसत्ताकस्य सन्दिधाग्निमत्त्वादिसाध्यधर्मस्य धर्मो हेतुर्न विरुध्यते तथा प्रसिद्धालमादिविशेषणसत्ताकस्याप्रसिद्धसर्वज्ञत्वोपाधिसत्ताकस्य च धर्मिणो धर्मः प्रकृतो हेतुः कथं विरुध्यते?” यदयविशेषण सर्वज्ञः कश्चित्साध्यते विशेषण वेत्याद्यसिद्धिर्न तदप्यभिधानमात्रं सामान्यतस्तत्साधनाच्चर्त्तव्यं विधादात् । विशेषविप्रतिपत्तौ पुनर्दृष्टाविरुद्धावकावदहति एवाशेषार्थज्ञत्वं सेत्स्यति । कथं वा तत्प्रतिषेधः? अत्राप्यस्य दोषस्य समानत्वात् । अहतो हि तत्प्रतिषेधसाधनेऽप्रसिद्धविशेषणः पक्षो व्याप्तिश्च न सिध्येत् ईदृशान्तं स्य साध्यशून्यतानुषङ्गात् । अनर्हतश्चेत्स एव दोषो बुद्धादेः परस्यासिद्धेः । अनिष्टानुषङ्गाहर्ततदप्रतिषेधात् । सामान्यतस्तत्प्रतिषेधे सर्वं सुस्थम् । यच्चोक्तमेकज्ञानप्रत्यक्षत्वं सूक्ष्माद्यर्थानां साध्यत्वेनाभिप्रेतं प्रतिनियतविषयानेकज्ञानप्रत्यक्षत्वं वेत्यादि तदप्युक्तिमात्रं प्रत्यक्षसामान्येन कस्यचित्सूक्ष्माद्यर्थानां प्रत्यक्षत्वसाधनात् । प्रसिद्धे च तेषां सामान्यतः कस्यचित्प्रत्यक्षत्वे तत्प्रत्यक्षत्वैकत्वमिन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षयासिध्यत्—तदपेक्षयैवास्त्यनेकत्वप्रसिद्धेः । तदनपेक्षत्वं च प्रमाणान्तरात्सिद्धेत् । तथा हि । योगिप्रत्यक्षमिन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षं सूक्ष्माद्यर्थविषयत्वात् । यत्पुनरिन्द्रियानिन्द्रियपेक्षं तत्र सूक्ष्माद्यर्थविषयम् । यथास्मादादिप्रत्यक्षम् । तथा च योगिनः प्रत्यक्षम् । तस्मात्तथेति । किञ्चैवं साध्यविकल्पनेनानुमानोच्छेदः । शक्यते हि वक्तुं “साध्यधर्मिधर्मोऽग्निः साध्यत्वेनाभिप्रेतो दृष्टान्तधर्मिधर्म उभयधर्मो वा ? प्रथमपक्षे विरुद्धो हेतुस्तद्विरुद्धेन दृष्टान्तधर्मिणि तद्वर्गेणाग्निना धूमस्य व्याप्तिप्रतीतिः । साध्यविकलश्च ईदृशान्तः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु प्रत्यक्षादिविरोधः । अथोभयगताग्निसामान्यं साध्यते तर्हि सिद्धसाध्यता” । यच्चाप्युक्तं प्रमेयत्वं किमपेक्षयज्ञेयव्यापिप्रमाणप्रमेयत्वव्यक्तिलक्षणमस्मादादिप्रमाणप्रमेयत्व-

१ अन्वयेतरेतानुपपन्न २ अर्थसाक्षात्कारित्वे सत्वेव प्रक्षेपप्रतिबन्धप्रत्ययत्वे लोचने सिद्ध तन्मादा न दृष्टम् । अतः साध्यधर्मिणि साध्यात्तावक्यो रात्र्यन्वयसिद्धिर्मन्वेव ॥ ३ परेण ॥ ४ अनुमान ॥ ५ धर्मिण ॥ ६ ज्ञानवात् ॥ ७ अत्राप्य हेतुपक्षान्तो व्यर्थ ॥ ८ जनप्रिमत्ववतधर्म ॥ ९ आदिपदेन स्थूलत्वादना ॥ १० आदिपदेन अमूर्तत्वम् ॥ ११ सर्वज्ञसाधने ॥ १२ नीतो न मातः पुरुषाद्व्यापुर्पवदिति ॥ १३ यो य पुरुष स सोऽर्द्धं सन् सर्वज्ञो न भवतीति ॥ १४ अन्यथा ॥ १५ रथ्यापुरुषस्य ॥ १६ सज्जवात् ॥ १७ मुगतादे ॥ १८ मीमांसकस्य ॥ १९ तस्य मन्वेवत्वस्य ॥ २० असातक्षपि समान इत्यर्थ ॥ कथम्? यामान्यत सर्वज्ञावान् अप्रसिद्धविशेषण पक्ष इत्यादिपुणानि विशेषपक्षोक्तानि नोपटोक्तन्ते इति ॥ २१ प्रत्यक्षस्य ॥ २२ महात्मसं पवताग्रमावात ॥ २३ लोफिक ॥ २४ सिद्ध न (जेनाता) मर्महिनमिति पाठान्तम् ॥

व्यक्तिस्वरूपं वेत्यादि तद्धूमादिसकलसाधनोन्मूलनहेतुत्वाच्च यकव्यम् । तथा हि । साध्यधर्मिधर्मो धूमो हेतुत्वेनोपात्तो दृष्टान्तधर्मिधर्मो वा स्यादुभयगतसामान्य-
रूपो वा ? साध्यधर्मिधर्मत्वे दृष्टान्ते तस्याभावादन्वयौ हेतुदोषः । दृष्टान्तधर्मिधर्मत्वे साध्यधर्मिण्यभावादसिद्धता । उभयगतसामान्यरूपत्वेत्यसिद्धत्वं तत्र-प्रत्यक्ष-
त्वाप्रत्यक्षत्वेनात्यन्तविलक्षणमहानसाचलप्रदेशव्यक्तिद्वयाश्रितसामान्यस्यैवासम्भवात् । अथ कण्ठाक्षिविषेयादिलक्षणधर्मकलापसाधर्म्याच्च महानसाचलप्रदेशाश्रित-
धूमव्यक्त्योरत्यन्तवैलक्षण्यं येनोभयगतसामान्यासिद्धेरसिद्धता स्यात् तर्हि स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकत्वादिधर्मकलापसाधर्म्यस्यातीन्द्रियेन्द्रियविषयप्रमाणव्यक्ति-
द्वयेऽत्यन्तवैलक्षण्यनिवर्त्तकस्य सम्भवादुभयसाधारणसामान्यसिद्धेः कथं प्रमेयत्वसामान्यस्यासिद्धिः ? यच्चेदमुक्तं प्रसङ्गविपर्ययाभ्यां चास्याशेषार्थविषयत्वं
वाच्यत इत्यादि तन्मनोरथमात्रम् । साध्यसाधनयैर्ध्याव्यापकभावसिद्धौ हि व्याप्याभ्युपगमो व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयको यत्र प्रदर्श्यते तत्प्रसङ्गसाधनम् ।
व्यापकनिवृत्तौ चावश्यं भाविनी व्याप्यनिवृत्तिः स विपर्ययः । न च प्रत्यक्षत्वसंश्रययोगजत्वविद्यमानोपलब्धमेतत्त्वधर्माद्यनिमित्तत्वानां व्याप्यव्यापकभावः क्वचित्
प्रतिपन्नः । स्वात्मन्येवासौ प्रतिपन्न इत्यस्य सङ्गतं-चक्षुरादिकरणप्राप्तमप्रत्यक्षस्याव्यवहितदेशकालस्वभावविप्रकृष्टप्रतिनिमित्यत रूपादिविषयत्वाभ्युपगमाद्यैर्यस्य
चाभावादिप्रकृष्टार्थार्हकेपि प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वदर्शनात् । तथा हि । अनेकयोजनशतव्यवहितार्थग्राहि चैनतेयप्रत्यक्षं रामाणानां प्रसिद्धं लोके चातिदूराथग्राहि
गुप्तरवराहादिप्रत्यक्षं सरणसव्यपेक्षेन्द्रियादिजन्यप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं च कालविप्रकृष्टस्यातीतकालसम्बन्धित्वस्यातीतदर्शनसम्बन्धित्वस्य च ग्राहि पुरोवस्थितार्थं भव-
तैवाभ्युपगम्यते । अन्यथा “देशकालादिभेदेन तत्रास्त्यवसरो मितेः । इदानीन्तनमस्तित्वं न हि पूर्वाधिया गतम्” इत्यादिना तस्यागृहीतार्थाधिगन्तृत्वं पूर्वापरकालसम्ब-
न्धिवलक्षणनित्यत्वग्राहकत्वं च प्रतिपाद्यमानं विरुध्यते । प्रातिभं च ज्ञानं शब्दलिङ्गाक्षव्यापारानपेक्षं श्वो मे भ्राता आगन्ता इत्याद्याकारमनागततीन्द्रियकालवि-
शेषणार्थप्रातिभासं जाग्रदशायां स्फुटतरमनुभूयते । किञ्च धर्मादेरीन्द्रियत्वाच्चक्षुरादिनानुपलब्धोऽविद्यमानत्वाद्वा स्यादविशेषणत्वाद्वा ? न तावदाद्यः पक्षः-अती-
न्द्रियस्याप्यतीतकालोदरुपलम्भाभ्युपगमात् । नाप्यविद्यमानत्वाद्भाविधर्मोदरीतकालोदेरिवाविद्यमानत्वेत्युपलम्भसम्भवात् । अविशेषणत्वं तु तस्यासिद्धं सकललो-

१ पर्वतधूमवत्त्वादित्युक्ते ॥ २ महानसे ॥ ३ यो य पर्वतधूमवान् स सोमिमानिलिन्वयो न ॥ ४ महानसधूमवत्त्वादित्युक्ते ॥ ५ अतीन्द्रियविषयवेन्द्रियविषयश्च तयोर्ग्राहक प्रमाणम् ॥ ६ सदृशलप्रवर्तन्यत्यर्थ ॥
७ सर्वज्ञस्य ८ अनुमानं ९ व्याप्य १० व्यापक ११ व्याप्य १२ व्यापक १३ दृष्टान्ते १४ समीपवर्त्ति १५ यस्य १६ यथाक्षिपे प्रत्यक्षे व्याप्यव्यापकभाव साध्यसाधनानां प्रतिपत्तयौ विवेका ग्यात
सर्वज्ञत्वप्रत्यक्षे तत्र व्याप्यव्यापकभावस्याप्रतिपत्तयौ विवेकः १७ गलत्वक्षणाद्वाच्य तदव्यवहितदेशकालार्थग्राहकमिति नियमस्य १८ ज्ञाने १९ बराह विपरीक्षा २० अतीन्द्रियमादिपदेन २१ वरमेत्य ॥
२२ देवदत्तलक्षणे २३ मीमांसकेन २४ स्वभावादिरादिपदेन २५ पूर्वप्रमाणगृहीतैर्देवदत्तलक्षणे २६ प्रत्यभिज्ञाया २७ परिज्ञातम् २८ प्रत्यभिज्ञानस्य २९ भवता ३० योगजयमप्रागण्यमपिगलम् ॥

कोपभोग्यजनकत्वेन द्रव्यगुणकमजन्यत्वेन चास्याखिलार्थविशेषणत्वसम्भवात् । अतीताद्यतीन्द्रियकालादेरित्यापि विशेषणग्रहणप्रवृत्तचक्षुरादिना ग्रहणोपपत्तेः कथं धर्मं प्रत्यक्षस्य निमित्तत्वसाधने प्रसङ्गविपर्ययसम्भवः ? प्रश्नादिमन्त्रादिना च संस्कृतं चक्षुर्यथा कालविप्रकृष्टार्थस्य द्रव्यविशेषसंस्कृतं च निर्जीवकादिचक्षुर्जलान् चन्तीतिरार्थस्य ग्राहकं दृष्टं तथा गुण्यविशेषसंस्कृतं सूक्ष्माद्यशेषार्थग्राहि भविष्यतीति न कश्चिद्दृष्टत्वभावातिक्रमः । स्वामिनि च यावन्निः कारणैर्जनितं यथाभूतार्थग्राहि प्रत्यक्षं प्रतिपन्नं तथा सर्वत्र सर्वदा प्राण्यन्तरेपीति नियमे न कश्चरणामनालोकाधकारव्यवहितरूपाद्युपलम्भो न स्यात्स्वात्मनि तथाऽनुपलम्भमात् । प्राण्यन्तरे स्वात्मन्यनुपलब्धस्यानालोकाधकारव्यवहितरूपाद्युपलम्भलक्षणतिशयोपि स्यात् । जाल्यन्तरत्वं चोभयत्र समानम् । अभ्युपगम्य चाक्षजत्वं सर्वज्ञज्ञानस्यातीन्द्रियार्थसाक्षात्कारित्वं समर्थितं नार्थतः तज्ज्ञानस्य घातिकर्मचतुष्टयक्षयोद्भूतत्वात् । यच्चास्य ज्ञानं चक्षुरादिजनितं वेत्याद्यभिहितं तदप्यचार-चक्षुरादिजन्यत्वेत्यनन्तरं धर्मादिग्राहकत्वाविरोधस्योक्तत्वात् । यच्चाभ्यासजनितत्वेऽभ्यासो हीत्याद्युक्तं तदप्ययुक्तम्-उत्पादव्ययभ्राव्ययुक्तं सदित्याखिलार्थविषयोपदेशस्याविसंवादिनो ज्ञानस्य च सामान्यतः सम्भवात् । न च तज्ज्ञानवत् एयाशेषज्ञत्वाद्भ्यासस्तस्य सामान्यतोऽस्य दृष्टरूपत्वाविभवात्-अभ्यासस्य सत्प्रतिबन्धकापायसहायसाशेषविशेषविषयस्य दृष्टज्ञानोत्पत्तौ व्यापारात् । नाप्यन्योन्याश्रयोऽभ्यासादवोखिलार्थविषयस्य दृष्टज्ञानोत्पत्तेरनभ्युपगमात् । शब्दप्रभवपक्षेभ्योन्योन्याश्रयानुषङ्गोऽसङ्गतः-कारकपक्षे तदसम्भवात् । पूर्वसर्वज्ञप्रणीतागमप्रभवं ह्येतस्याशेषार्थज्ञानं तस्याप्यन्यसर्वज्ञापमप्रभवम् । न चैवमवस्थादोषानुषङ्गो वीजाङ्कुरवदनादित्वेनाभ्युपगमादागमसर्वज्ञपरम्परायाः । यच्चानुमानाविर्भावितत्वपक्षे सम्बन्धासिद्धेरित्युक्तं तदसमीचीनं-प्रमाणान्तरास्तम्बन्धसिद्धेरभ्युपगमात् । न सलु कश्चित्सत्यागोचरोति सर्वत्रेन्द्रियातीन्द्रियविषये प्रवृत्तौ न्यथा तत्रानुमानाप्रवृत्तिप्रसङ्गात्-तस्य तन्निबन्धनत्वात् । यच्चानुमानागमज्ञानस्य चास्य दृष्टत्वादित्यभिहितं तदप्यसमीक्षिताभिधानम् ।-न हि सर्वथा कारणसदृशमेव कार्यं विलक्षणस्याप्यङ्कुरादेर्वाजोदेरुत्पत्तिदर्शनात् । सर्वत्र हि सामग्रीभेदात्कार्यभेदः । अत्राप्यागमादिज्ञानेन^१ व्यासप्रतिबन्धकापायादिनामग्रीसहायेनासादितोशेषविशेषवैशद्यं विज्ञानमाविर्भाव्यते । भावनाबलाद्देगद्ये कामानुष्ठानप्रवृत्तौ ज्ञानवत्त्वप्रसङ्ग इत्यप्यसाम्प्रतं-यतो भावनाबलाद् ज्ञानं वैशद्यमनुभवतीत्येतावन्मात्रेण तज्ज्ञानस्य दृष्टान्तोपपत्तेः । न चाशेषदृष्टान्तधर्माणं साध्यधर्मिण्यापादनं युक्तं सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । न चाशेषज्ञानं क्रमेणाशेषार्थग्राहीभ्यते येन तत्पक्षनिक्षिप्तदोषोपनिपातः सकलावरणपरिक्षये महसकिरण-

१ अनागतमादिपदेन ॥ २ सर्वज्ञानस्य ॥ ३ अप्राहकत्वभावन ॥ ४ आदिपदेन सञ्ज्ञा ॥ ५ तज्ज्ञमादिपदेन ॥ ६ नक्त-ग्राहो संजिह्येण प्राण्यन्तरे च ॥ ७ परमायत ॥ १० सर्वज्ञस्य ॥ ११ पुरुषस्य ॥ १२ अक्षेपमिषेविषयस्य दृष्टज्ञान ॥ १३ केवलम् ॥ १४ जेत ॥ १५ उत्तरवक्ष्यम् ॥ १६ तर्कलक्षणात् ॥ १७ इन्द्रियातीन्द्रियविषये उपनिमित्तं व्याप्रीति ॥ १८ मर्मेति ॥ १९ आदिपदनामुनाम ॥ २० आदिपदेन देयकालादि ॥ २१ अक्षेपज्ञानस्य ॥ २२ प्राप्नोति ॥ २३ सर्वज्ञाने ॥ २४ जेत ॥

वधुगपन्निखिलार्थोद्घोततस्वभावत्वात्तस्य करणक्रमव्यवधानातिवर्तित्वाच्च । यच्चोक्तं “युगपत्परस्परविरुद्धशीतोष्णार्थानामेकत्र ज्ञाने प्रतिभासासम्भवः” तदप्य-
सारम् ।-तत्र हि तेषामभावादप्रतिभासो ज्ञानस्यासासमर्थ्याद्वा ? न तावदभावाच्छीतोष्णार्थानां सकृत्सम्भवात् । ज्ञानस्यासासमर्थ्यादित्यसत्-परस्परविरुद्धानामन्य-
कारोद्घोतादीनामेकत्र ज्ञाने युगपत्यतिभाससंवेदनात् । सकृदेकत्र विरुद्धार्थानां प्रतिभाससम्भवे शकृतं तदनित्यमित्यादिव्याप्तिश्च न स्यात्साध्यासाधनरूपतया
तयोर्विरुद्धत्वसम्भवात् । नाप्येकत्र तेषां प्रतिभासे तज्ज्ञानस्य प्रतिनित्यतार्थग्राहकत्वविरोधोऽन्धकारोद्घोतादिविरुद्धार्थग्राहिणोऽपि प्रतिनित्यतार्थग्राहकत्वप्रतीतिः ।
यच्चान्यदुक्तम् “एकक्षण एवाशेषार्थग्रहणाद्वितीयक्षणेऽज्ञः स्यात्” तदप्यसम्बद्धम् ।-यदि हि द्वितीयक्षणेऽर्थानां तज्ज्ञानस्य चाभावस्तदोऽयं दोषः । न चैवम्-अनन्तत्वा-
च्चद्वयस्य । पूर्वं हि भाविनोऽर्थो भावित्वेनोत्पत्त्यभूततया प्रतिपन्ना न वर्त्तमानत्वेनोत्पन्नतया वा । सायुत्यन्नता तेषां भवितव्यतया प्रतिपन्ना न भूततया । उत्तरकाले
तु तद्विपरीतत्वेन ते प्रतिपन्नाः । यदा हि यद्धर्मविशिष्टं वस्तु तदा तज्ज्ञाने तथैव प्रतिभासते नान्यथा विभ्रमप्रसङ्गात् । इति कथं गृहीतग्राहित्वेनाप्यस्याप्रामा-
ण्यम् ? यच्चैदं परस्परग्राहिसाक्षात्करणाद्रागादिमानित्युक्तं तदप्ययुक्तम् । तथा परिणामो हि तत्त्वकारणं न संवेदनमात्रमन्यथा मद्यादिकमेवंविधरसमित्यादिव्याक्याप्त-
च्छेत्रियो यदा प्रतिपद्यते तदाऽस्यापि तद्रसास्वादनदोषः स्यात् । अरसनेन्द्रियजलवात्तस्यादोषोयमित्यन्वयत्रापि समानम् । न हि मर्वज्ञानमिन्द्रियप्रभवं प्रति-
ज्ञायते । किञ्चाङ्गनालिङ्गनसेवनाद्यभिलाषस्येन्द्रियोद्देहेतोरविभावाद्रागादिसत्त्वं प्रसिद्धम् । न चासौ प्रक्षीणमोहे भगवत्यस्तीति कथं रागादिमत्त्वस्याशङ्कापि ।
यदप्यभिहितं कथं ज्ञातीतादेर्ग्रहणं तत्स्वरूपासम्भवादित्यादि तदप्यसारं-यतोऽतीतादेरीतादिकालसम्बन्धित्वेनासत्त्वं तज्ज्ञानकालसम्बन्धित्वेन वा ?
नाद्याः पक्षो युक्तो वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वेन वर्त्तमानस्यैव स्वकालसम्बन्धित्वेनातीतादेरपि सत्त्वसम्भवात् । यत्तमानकालसम्बन्धित्वेन त्वतीतादेरसत्त्वमभि-
धत्तमेव तत्कालसम्बन्धित्वतस्तत्त्वयोः परस्परं भेदात् । न चैतत्कालसम्बन्धित्वेनासत्त्वे स्वकालसम्बन्धित्वेनायतीतादेरसत्त्वम् । वर्त्तमानकालसम्बन्धिनोऽप्य-
तीतादिकालसम्बन्धित्वेनासत्त्वात् तस्याप्यसत्त्वप्रसङ्गात् सकलशून्यतानुपङ्गः । न चातीतादेः सत्त्वेन ग्रहणे वर्त्तमानत्वानुपङ्गः-स्वकालनियतसत्त्वरूपतयैव तस्य
ग्रहणात् । ननु चातीतादेस्तज्ज्ञानकाले असन्निधानात्कथं प्रतिभासः ? सन्निधाने वा वर्त्तमानत्वप्रसङ्गः प्रसिद्धवर्त्तमानवदित्यपि मन्वादिंसंस्कृतलोचनादिज्ञानेन
व्याप्तिज्ञानेन च प्रागेव कृतोत्तरम् । अथोच्यते । “पूर्वं पश्चाद्वा यदि कैचिकदाचिन्निखिलदर्शिनो विज्ञानं विश्रान्तं तर्हि तावन्मात्रव्याप्तसारस्य कुतोऽनाद्यनन्तता ?
अथ न विश्रान्तं तर्हि नानेकयुगमहत्वेनापि सकलसंसारसाक्षात्करणम्” इति तदयुक्तिमात्रं-यतः किमिदं विश्रान्तत्वं नाम ? किं किञ्चित्परिच्छेदाऽपरस्यापरिच्छेदः

१ धूपपद्वनाद्यवयवविनि । २ आदिपदेनाहियकुब्जादीनां च ॥ ३ कृतप्रज्ञासिखल्यो ॥ ४ अन्नदलक्षण ॥ ५ भाविनोऽर्थो ॥ ६ सर्वज्ञाने ॥ ७ उपत्यमतादिनिरूपणप्रकारेण ॥ ८ मर्त्यज्ञानस्य ॥ ९ रागा-
दिरूपातया ॥ १० तत्त्वस्य रागादिसत्त्वस्य ॥ ११ जानाति ॥ १२ मर्यादिकान्य ॥ १३ मर्त्यज्ञानेति ॥ १४ बन् ॥ १५ अपर्याप्त ॥ १६ जेनानम् ॥ १७ नयानतीतार्थस्य ॥ १८ अयथा ॥ १९ अतीतिकाल ॥ २० वर्त-
मानज्ञानकाले ॥ २१ उत्तरत्र ॥ २२ अर्थे ॥ २३ ममासम् ॥

सकलविषयदेशकालगमनासामर्थ्यादवांन्तरेऽवस्थानं वा कचिद्विषयं उत्पद्य विनाशो वा ? न तावदाद्यविकल्पो युक्तोऽनभ्युपगमात् । न सखु सर्वज्ञज्ञानं क्रमेणार्थ-
परिच्छेदकं; अणुपददेशार्थोद्घोतकत्वात्तस्येत्युक्तम् । द्वितीयविकल्पोऽप्यनभ्युपगमादेवायुक्तः । न हि विषयस्य देशं कालं वा गत्वा ज्ञानं तत्परिच्छेदकमिति
क्रेनाथभ्युपासम्-अप्राप्यकारिणस्तस्य कचिद्वदनाभावात् । केवलं यथाऽनाद्यनन्तरूपतया स्थितोऽस्तथैव तत्प्रतिपद्यते । तृतीयविकल्पोऽप्ययुक्तः कचिद्विषये तस्यो-
त्पन्नत्वात्सर्वभावतया विनाशसम्भवात् । न हि स्वभावो भावस्य विनश्यति स्फटिकस्य स्वच्छतादिवत् । अन्यथा तस्याभ्यासः स्यात् । औपाधिकमेव हि रूपं
नश्यति । यथा तस्यैव रक्तिमादि । कथं चैवंवादिनो वेदस्यानाद्यनन्तरताप्रतिपत्तिस्तत्रायुक्तविकल्पानामवतारात् । कथं वा साध्यसाधनयोः साकल्येन व्याप्ति-
प्रतिपत्तिः ? सांमान्येन व्याप्तिप्रतिपत्तावयवनाद्यनन्तसामान्यप्रतिपत्ताहुं कदोषानुषङ्ग एव । यच्चोक्तं “कथं चैतौ तत्कालेऽसर्वज्ञेऽर्जुनं शक्यते” तदपि फल्य-
प्राप्तम् ।-विषयापरिज्ञाने विषयिणोऽप्यपरिज्ञानाभ्युपगमे कथं जैमिन्यादेः सकलवेदार्थपरिज्ञाननिश्चयोऽसकलवेदार्थविदोम ? तदनिश्चये च कथं तद्व्याख्यातार्था-
श्रयणादिज्ञोवादावनुष्ठाने प्रवृत्तिः ? कथं वा व्याकरणादिसकलशास्त्रार्थपरिज्ञाने तदर्थज्ञतानिश्चयो व्यवहारप्रवृत्तिः स्यात् । मुनिश्चिततास-
म्भवद्विधकप्रमर्णत्वाच्चाशेषार्थवेदिनो भगवतः सत्त्वसिद्धिः । न चेदमसिद्धम् । तथा हि । सर्वविदोऽभावः प्रत्यक्षेणाधिगम्यः प्रमाणान्तरेण वा ? न तावत्प्रत्यक्षेण ।
तद्धि सर्वत्र सर्वदा सर्वः सर्वज्ञो न भवतीत्येवं प्रवर्तते कचिद्विदोऽभावः प्रत्यक्षेणाधिगम्यः प्रमाणान्तरेण वा ? न तावत्प्रत्यक्षेण ।
परित्याक्षात्कारणमन्तरेण प्रत्यक्षतस्तदाधारमसर्वज्ञत्वं प्रत्येतुं शक्यम् । द्वितीयपक्षे तु न सर्वथा सर्वज्ञाभावसिद्धिः । अथ न प्रवर्तमानं प्रत्यक्षं सर्वज्ञाभावसाधकं
किन्तु निवर्तमानम् । ननु कारणस्य व्यापकस्य वा निवृत्तौ कार्यस्य व्याप्यस्य वा निवृत्तिः प्रसिद्धा नौन्यनिवृत्तावयवनिवृत्तिरितिप्रसङ्गात् । न चाशेषज्ञस्य प्रत्यक्षं
कारणं व्यापकं वा येन तन्निवृत्तौ सर्वज्ञस्यापि निवृत्तिः । न चैवं घटाद्यभावासिद्धिरैकरज्ज्ञानसंसर्गिणोऽप्यन्तरोपलम्भात् कचिच्चिन्तितेः । न चात्रावयव न्ययः
समानस्तत्संसर्गिण एव कस्यचिदभावात् । अन्यथा सर्वत्र तदभावविरोधो घटादिवत् । तत्र प्रत्यक्षेणाधिगम्यस्तदभावः । नाप्यनुमानेन विवादाध्यासितः पुरः-

१ ता ॥ २ त्रसिद्धिद्वल्लुति ॥ ३ जैनानाम् ॥ ४ जैनानाम् ॥ ५ त्रानस्य ॥ ६ पदार्थस्य ॥ ७ जगद्वस्तुमादिजनितम् ॥ ८ सर्वज्ञानस्य कचिद्विश्रान्तत्वात् सर्वबलमित्येव वादिन ॥ ९ यदस्यानाद्यनन्तरताप्राप्तक
जैमिन्यादिज्ञान कचिद्विश्रान्तमित्यादि ॥ १० किञ्च ॥ ११ व्याप्तिविशेषत प्रत्येतुं नापि व्यक्तानामानस्यात् । अत समान्येनेत्युक्तम् ॥ १२ सामान्यमनाद्यनन्तरतादिव्याप्यस्य ग्राहक व्याप्तिज्ञान कचिद्विश्रान्त न वेत्यादि ॥
१३ सर्वज्ञ ॥ १४ सर्वज्ञ ॥ १५ अर्थ ॥ १६ ज्ञानस्य ॥ १७ भवादशम् ॥ १८ स्वात्मनि मुखादिभ्यः ॥ १९ असदात् ॥ २० अन्यादे ॥ २१ दृक्त्वस्य ॥ २२ दृग्मादे ॥ २३ शिष्टाणामस्य ॥ २४ अत्राणस्यऽप्यपन्नस्य
वा ॥ २५ अकारणस्याऽप्यवयवस्य वा ॥ २६ पटनिर्गतो पटनिर्गतिप्रसङ्गात् ॥ २७ यस्यदोषे ॥ २८ सर्वज्ञाभावसिद्धिप्रकारेण । कथम् ? न प्रवर्तमानं प्रत्यक्षं घटाभावसाधक किन्तु निवर्तमानमिभ्युक्ते ननु कारणस्यादिद्वान्यो
निवृत्तिरप्येवन्त समान । किन्तु सर्ववपदस्थाने पटपद पठनीयम् ॥ २९ मूल ॥ ३० घटाद्यभाव ॥ ३१ सर्वज्ञेय ॥ ३२ एतत्संसर्गिणस्यार्थान्तरोपलम्भात् कचिच्च घटाभावप्रतिपत्तिप्रमाण ॥ ३३ प्रदेगस्य ॥ ३४ एतान्नसस
निर्गतेषु कचिद्विदोऽशो भवेत्यादि ॥

सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वाद्रथ्यापुरुषवदित्यनुमानं हि प्रमाणान्तरसंवादिनोऽर्थस्य वक्तृत्वं हेतुस्तद्विपरीतस्य वा स्यादहेतुत्वमानं वा १ प्रथमादृशं निरुद्धो हेतुः ॥ ११ ॥
 रसंवादिः सूक्ष्माद्यर्थवक्तृत्वस्याशेषज्ञे एवभावात् । द्वितीयपक्षे तु सिद्धसाधनं-तथाभूतस्य वक्तुरसर्वज्ञत्वेनास्मादधिकारयुगभावात् । अतएव साक्षात्स्य गुणो ॥ १२ ॥
 येन सर्वज्ञत्वेनानुपलब्धेन सह सहानवस्थानपरस्परपरिहारस्थितिलक्षणविरोधासिद्धेस्ततो व्यावृत्त्यभावाच्च स्वसाध्यनिर्णयतव्यं यतो गमकत्वं स्यात् । अतः प्रकृत-
 स्यानुपलब्धेस्ततो व्यावृत्तिरित्यस्य सर्वसम्बन्धिनोऽनुपलम्भस्यासिद्धेर्लैनेव सर्वज्ञान्तरेण वा तत्र तस्योपलम्भसम्भवात् । सर्वज्ञस्य कस्याचिदभावात्सर्वसम्बन्धि-
 नोऽनुपलम्भस्य सिद्धिरित्यसङ्गतं-प्रमाणान्तरात्तत्तिष्ठार्वस्य वैयर्थ्यात् । अतः सिद्धौ चैककानुपङ्गः । नापि स्वसम्बन्धिनोऽनुपलम्भात्तद्व्यतिरेकिनिश्चयोऽ-
 परचेतोवृत्तिविशेषैर्नैकान्तिकत्वात् । न चाखिलसाधनेषु दोषस्यास्य समानत्वात्त्रिलिखानुमानोच्छेदस्तत्र विषयव्यावृत्तिमिच्छस्यानुपलम्भव्यतिरेकेण प्रमाणान्तरस्य
 भावात् । न चैव कार्यकारणभावः प्रसिद्धोऽसर्वविषयमनुविधानाभावाद्ब्रह्मचनस्य । यच्चि यत्कार्यं तत्तद्धर्ममनुविधायि प्रसिद्धं ब्रह्मादिमामग्रीगतसुरसिक्तश्चात् ॥ १३ ॥
 विधायिधूमवत् । तथा हि । असर्वज्ञत्वं सर्वज्ञत्वात्तद्व्यतिरिक्त्यपुनरुदासवृत्त्या किञ्चिज्ज्ञत्वमभिधीयते । न च तत्तत्तत्तमभावाद्ब्रह्मचनस्य तथाभावो दृश्यते । नहि प्रकृतप्रसक्त-
 ज्ञानेषु कृम्यादिषु । न च तत्र वचनप्रवृत्तेः प्रकर्षो दृश्यते । अथ प्रमथ्यप्रतिषेधवृत्त्या सर्वज्ञत्वाभावोऽसर्वज्ञत्वं तत्कार्यं वचनं तर्हि ज्ञानरहितं मृतगरीगणं तथ्यो
 पलम्भप्रसङ्गो ज्ञानातिशयवत्सु चाखिलशास्त्रव्याख्यातृषु वचनातिशयोपलम्भो न स्यात् । न चैवम् । ततो ज्ञानप्रकर्षतत्तमाद्यनुविधानदर्शनात्तस्य तत्त्वात्त-
 सातिशयतत्त्वादिकारणधर्ममनुविधायिप्रासादादिकार्यविशेषवत् । तद्यानुमानात्तदभावसिद्धिः । नाप्यगमात् । म हि तत्प्रणीतोऽन्यप्रणीतोऽपौरुषेयो वा तदभावा-
 धकः स्यात् । तत्र यद्यागमप्रणेता सकलं सकलज्ञयिकलं साक्षात्प्रतिपद्यते युक्तोऽसौ तत्र प्रमाणम् । किन्तु विद्यमानोऽपि न प्रकृतार्थोपयोगी-तथा प्रतिपद्यमानस्य
 तत्त्वैवाशेषज्ञत्वात् । न प्रतिपद्यते चेत्तर्हि रथ्यापुरुषप्रणीतागमवद्भासौ तत्र प्रमाणम् । न ह्यविदितार्थस्वरूपस्य प्रणेतुः प्रमाणभूतागमप्रणयनं नामातिप्रमद्विज्ञात ।
 द्वितीयाविकल्पेयत्वेदेव वक्तव्यम् । अपौरुषेयोप्यागमो जैमित्त्यादिभ्यो यदि सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञाभावं प्रतिपादयेत्तर्हि सर्वस्य प्रतिपादयेत् केनचित् गृह प्रत्यावसिद्धि-

१ आदिपदनान्तरितवृत्त्युत्पत्तिः ॥ ११ ॥ २ सर्वज्ञाभावात् ॥ ४ अतश्च मन्दिरव्यतिरिक्त्यव्यावृत्तिर्नो हेतुः ॥ ५ वक्तृत्वमात्रस्य ॥ ६ अविनाशित्वम् ॥ ७ वक्तृत्वस्य ॥ ८ प्रकृतमनस्य ॥ ९ प्रकृतानुमानस्य ॥ १० यत्तदनुमानम् ॥
 ११ वक्तृत्वाद्यनुमानात्मनैवज्ञाभावसिद्धिस्तद्वै च सर्वज्ञान्साधनस्य व्यावृत्तिरिति द्विरतथा अनुमानमिति ॥ १२ वक्तृत्वस्य ॥ १३ सर्वज्ञत्वप्रमाणद्विपक्ष-
 सर्वसम्बन्धी वेद्यावृत्तेः असिद्धिर्नैकान्तिकत्वलक्षणस्य ॥ १४ अभावात् यथा प्रमाणा निमित्तत्वात्तानां प्रमाण-
 भावात् ॥ १५ अत्रानिर्णयितुं तत्र प्रमाणं नास्ति ॥ १६ उक्तस्य ॥ १७ वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयोः ॥ १८ अयम् ॥ १९ वचनसमवयवमात्रं न भवति तदभावात् ॥ २० सन्दिग्धान्तिकान्तिकत्वं सतीदमाह ॥ २१ अयम् ॥ २२ आदिपदेन श्रृंगन्य ॥ २३ यद्वि ॥ २४ गरीया ज्ञानाभावात् ॥ २५ ज्ञानातिशय ॥ २६ यम् ॥ २७ मानसिधायि ॥ २८ यम् ॥ २९ यम् ॥ ३० सर्वज्ञाभावे ॥ ३१ रथ्यापुरुषस्य प्रमाणभूतागमप्रणेतृत्वं स्यात् ॥ ३२ मीमांसकेन । नेमाधिकारिणा च ॥

प्रकर्षविरहात् । तथा च—विश्वतश्चरुत्त विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत्त विश्वतः पात् । स वेत्ति विश्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुरग्रं पुरुषं महान्तम् ।
 हिरण्यगर्भं प्रकृत्य सर्वज्ञ इत्यादौ न कस्यचिद्विप्रतिपत्तिः स्यात्—किमनेन सर्वज्ञः प्रतिपाद्यते कैर्मविशेषो वा स्मृत्यते इति । न खलु ग्रहीप्रपक्षाशिते घटादौ कस्य-
 चिद्विप्रतिपत्तिः—किमयं घटः पटो वेत्ति । न च स्वरूपेऽप्यप्रामाण्यम् । अविसेवादो हि प्रमाणलक्षणं कार्यं स्वरूपं वार्थं, नान्यत् । यत्र सोस्ति तत्प्रमाणम् । न चाशे-
 षज्ञाभावोदकं किञ्चिदेदवाप्यमस्ति—तत्सद्भावोदकस्यैव श्रुतेः । तन्नागमादप्यस्याभावसिद्धिः । नाप्युपमानात् । तत्स्वरूपमनोपमेययोरध्यक्षत्वे सति साहचर्या-
 वलम्बनमुदयमासदयति नान्यथा । न चात्रत्येदानीन्तनोपमानभूतादोषपुरुषप्रत्यक्षत्वमुपमेयभूतादोषान्यदेशकालुपुरुषप्रत्यक्षत्वं चाभ्युपगम्यते सर्वज्ञसिद्धिप्रस-
 ङ्गात्—निखिलार्थप्रत्यक्षत्वमन्तरेणाशेषपुरुषपरिपत्ताक्षात्कारित्वासम्भवात् । नाप्यर्थपक्षेत्तदभाववगमः—सर्वज्ञाभावमन्तरेणानुपजायमानस्य प्रमाणषट्विज्ञातस्य
 कस्यचिदर्थस्यासम्भवात् । वेदप्रामाण्यस्य गुणवत्पुरुषप्रणीतत्वे सत्येव भावात् । अपौरुषेयत्वस्याग्रे विस्तरतो निषेधात् । न चार्थापत्तिरनुमानात्प्रमाणान्तरमित्यग्रे
 वक्ष्यते । तद्वदत्रापि व्याख्यादिचिन्तायां दोषान्तरं चापादनीयम् । नाप्यभावप्रमाणात्तदभावसिद्धिस्तस्यासिद्धेः । तदसिद्धिश्चाभावप्रमाणलक्षणस्य 'प्रत्यक्षादेरनुपत्तिः
 प्रमाणाभाव उच्यते । आत्मनो परिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि' इत्यादेः प्रागेव विस्तरतो निराकरणात्सिद्धा । इत्यलमतिप्रसङ्गेन । न चानुमाने तत्सद्भावोदके
 सत्येत्सत्यवर्त्तते—'प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते । वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणात्' इत्यभिधानात् । किञ्चाऽभावप्रमाणं 'गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा
 च प्रतियोगिनम् । मानसं नास्तिज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया' इति सामग्रीतः प्रादुर्भवति । न चाशेषज्ञानास्तिताधिकरणाखिलदेशकालप्रत्यक्षता कस्यचिदस्यऽती-
 न्द्रियार्थदर्शित्वप्रसङ्गात् । नाप्यशेषज्ञः क्वचित्कदाचित्कनचित्प्रतिपत्तिर्यो येनासौ स्मृत्वा निषेधेत—सर्वत्र सर्वदा तन्निषेधविरोधात् । न च निषेधनिषेधार्थयो-
 रप्रतिपत्तौ निषेधो नामातिप्रसङ्गात् । न ह्यप्रतिपत्तेः भूतले घटे च घटनिषेधो घटते । यथा चाभावप्रमाणस्योत्पत्तिः स्वरूपं विषयो वा न सम्भवति तथा प्राक्प्रपञ्चे
 नोक्तमिति कृतमतिप्रसङ्गेन । तन्नाभावप्रमाणादप्यप्यज्ञाभावसिद्धिः । तदेवं सिद्धं सुनिश्चितासम्भवद्व्याधकप्रमाणत्वमप्यशेषज्ञस्य प्रसाधकम् । इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

ननु चावरणविश्लेषज्ञोपेदिनो विज्ञानं प्रभवतीत्यसम्भ्रतं तस्यानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेत्तदुक्तम्—अनादिमुक्तत्वस्यासिद्धेः । तथा हि ।
 नेश्वरोऽनादिमुक्तो मुक्तत्वात्तदन्यमुक्तवत् । बन्धापेक्षया च मुक्त्यपदेशः । तद्वहिते चास्याप्यभावेः स्यादाकाशवत् । ननु चानादिमुक्तत्वं तस्यानादेः क्षित्यादि-

१ प्रस्तुत्य ॥ २ वेदवक्ष्यते ॥ ३ यागलक्षण ॥ ४ धृतिवक्ष्यते ॥ ५ प्रवर्त्तकम् ॥ ६ प्रमाणत्वेनातीत्यवकाशो ॥ ७ अभ्युपगममर्थे चत्ताहि सर्वज्ञो वेदप्रमाण्यान्यथापुनर्गते ॥ ८ समक्षेऽन्वयादि ॥ ९ विना
 रणायाम् ॥ १० व्याघ्रप्रासिद्धिलक्षणदोषान्तरमन्वयाप्रतिपत्त्यन्वयेतेतराग्रप्रलक्षण दोषान्तरम् ॥ ११ अभावप्रमाणद्वयप्रतिपत्तेरेण ॥ १२ घटादसदलक्षणे ॥ १३ सर्वज्ञमद्वारे प्रमाणोपन्यासावितरणे ॥ १४ अशेषवेदी
 सावरणो न भवति अनादिमुक्तत्वाद् । यः सावरण सोनादिमुक्तो न भवति यथा तस्मादि ॥ १५ मुक्तो भवति अनादिमुक्तो भवतीति सन्निधयानैकान्तिकत्वे एतदेव वाक्यमाह ॥ १६ उच्यते मुक्त्यपदेशभाग न
 भवति वन्वरहितत्वादाकाशवत् ॥

रेतरता-यदादिकार्यं कर्तुमजानतः सशरीरस्यापि तत्कर्तृत्वादशङ्कानात्, जानतोपीच्छापाये तदनुपलभ्यमादिच्छतोपि प्रयत्नाभावं तदसम्भवात् । तत्रयमेव कारकप्रयुक्तिं प्रत्यङ्गं न शरीरेतरता । न च दृष्टान्तेऽभीश्वरसर्वज्ञकृत्रिमज्ञानवता कार्यत्वं व्याप्तं प्रतिपन्नमित्यत्रापि तथाविधमेवाधिष्ठातारं साधयतीति विशेष- विरुद्धता हेतोरित्यभिधातव्यं बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वमात्रस्य साध्यत्वात् । धूमाद्यनुमानेपि चैतत्समानम् । धूमो हि महानसादिदेशमभ्यन्विताणपानाणिदिविशेषा- धारोपगमिना व्याप्तः पर्वतोपि तथाविधमेवाग्निं साधयेदिति विशेषविरुद्धः । देशादिविशेषत्यगेनाग्निमात्रेणेत्यस्य व्याप्तेर्न दोष इत्यन्यत्रापि समानम् । सर्वज्ञता चात्याशेषकार्यकरणास्तिद्धा । यो हि यत्करोति स तस्योपादानादिकारणकलापं प्रयोजनं चावश्यं जानात्यन्यथा तत्कियाद्योगात्कुम्भकारादिवत् । तथा वि- श्वतश्चक्षुरित्यागमादप्यसौ सिद्धः “द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षैरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । १ । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मे- त्युदाहृतः । यो लोकत्रयमीविश्य विभक्त्यव्यय ईश्वरः । २ ।” इति व्यासवचनसद्भावाच्च । न च स्वरूपप्रतिर्पादकानामग्रामाण्यं प्रमाजनकत्वस्य मद्भावात् । प्रमाजनकत्वेन हि प्रमाणस्य ग्रामाण्यं न प्रवृत्तिजनकत्वेन । तच्चेहारीत्येव । प्रवृत्तिनिवृत्ती तु पुरुषस्य सुखदुःखसाधनत्वाध्वर्माये समर्थस्यार्थित्वाद्भवतः । विधेरङ्गत्वादभीषां प्रमाण्यं न स्वरूपार्थत्वादित्यस्य स्वार्थप्रतिपादकत्वेन विध्यङ्गत्वात् । तथा हि । सुतेः स्वार्थप्रतिपादकत्वेन प्रवर्तकत्वं निन्दायास्तु निवर्तकत्वम् । अन्यथा हि तदर्थपरिज्ञाने विहितेप्रतिषेधेऽप्यविशेषेण प्रवृत्तिनिवृत्तिर्वा स्यात् । तथा विधिवाक्यस्यापि स्वार्थप्रतिपादनद्वारेणैव पुरुषेप्रकर्तृत्वं दृष्टमेवं स्वरूपेरेष्वपि वाक्येषु स्यात्-वाक्यरूपताया अविशेषाद्विशेषहेतोश्चाभावात् । तथा स्वरूपार्थानामग्रामाण्ये मेधा आपो दर्मा पवित्रममेध्यमशुचीत्येवंस्वरूपपरिज्ञाने विध्यङ्गतायामविशेषेण प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रसङ्गः । न चैतदस्ति-मेध्येदेव प्रवर्तते अमेध्येषु च निवर्तते इत्युपलम्भात् एवं प्रमाणप्रसिद्धो भगवान् कारण्याच्छरीरादि- समं प्राणिनां प्रवर्तते । न चैवं सुखसाधन एव प्राणिमार्गोऽनुपपद्येदष्टसहस्रकारिणः कर्तृत्वात् । ईशस्य यथाविधोऽदष्टः पुण्यरूपोऽपुण्यरूपो वा तस्य तथावि- धफलपभोगाय तत्सापेक्षतयाविधेशरीरादीन्सृजति । अदष्टप्रत्ययो हि फलोपभोगं विना न शक्यो विधातुम् । न चादष्टादेर्वाधिलोपात्तिरस्तु किं कर्तृकल्पनयेति

१ अनित्य ॥ २ क्षित्यादौ ॥ ३ नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नबद्धान्निरोपेत ॥ ४ वृत्तम् ॥ ५ ईश्वरे ॥ ६ ईश्वर ॥ ७ अनित्य मसारी जायममृत् ॥ ८ नित्य ईश्वर ॥ ९ इत्यगम्यमग्निं शुद्धिवादीनि ॥ १० नित्य ॥ ११ प्रविश्य ॥ १२ विदधाति ॥ १३ वेदवाक्यानाम् ॥ १४ यथायानुभव प्रमा ॥ १५ वेदवाक्ये ॥ १६ मति ॥ १७ प्रवृत्ते ॥ १८ वेदवाक्यानाम् ॥ १९ वेदवाक्यानाम् ॥ २० मन्त्राभ्यानां ग्राथप्रतिपादनं प्रवर्तकत्वं निवर्तकत्वं वा नास्ति यदि ॥ २१ वेदात्म्य ॥ २२ उपादय ॥ २३ निषिद्ध ॥ २४ किञ्च ॥ २५ प्रवृत्तिप्रतिपादकत्व ॥ २६ विवित्तमयप्रक्रोशेण ॥ २७ जगदर्थ ॥ २८ स्वाग्रप्रतिपादकद्वारेण नि यत्ना ॥ २९ नैदमा क्त्वानाम् ॥ ३० कारणात्प्रवर्तनेन ॥ ३१ सुखजनक ॥ ३२ प्राणिमग्न्यग्नीं गरीतारिण्यं ॥ ३३ प्राणिनः ॥ ३४ मुखेन वादिजनक ॥ ३५ भगवान् ॥ ३६ मुखेन वादिजनकान् ॥ ३७ अपि तु न भगवतः ॥

वाच्यं-तस्याप्यचेतनतयाधिष्ठानप्रपञ्चोपपत्तेः । तथा हि । अदृष्टं चेतनाधिष्ठितं कार्यं प्रवर्ततेऽचेतनत्वात्तत्त्वादिवत् । न चास्मदाद्यात्मैवादिशयकतस्यादृष्ट-परमाण्वादिविषयविज्ञानाभावात् । न च चेतनस्याकस्मात्प्रवृत्तिरुपलब्धा । प्रवृत्तौ वा निष्पन्नेषु कार्येषु प्रवर्तते-विषयकन्यूत्वात् । तथा वार्तिककारेणापि प्रमाणद्वयं तैत्तिरीयैऽप्यध्यायि । “महाभूतादि व्यक्तं चेतनाधिष्ठितं प्राणिनां सुखदुःखनिमित्तं रूपादिमत्त्वात्तुयादिवत् । तथा पृथिव्यादीनि महाभूतानि बुद्धिसत्कारणाधिष्ठितानि स्वासु धारणाद्यासु क्रियासु प्रवर्तन्तेऽनित्यत्वाद्वास्यादिवत्” । तथाऽविक्रमार्णवः च-“तनुकरणभुवनोपादानानि चेतनाधिष्ठितानि स्वकार्यमारभन्ते-रूपादिमत्त्वात्तत्त्वादिवत्” । तथा द्वांद्विन्द्रियाद्याह्राहं विमर्तिभाषणं बुद्धिमत्कारणपूर्वकं स्वार्म्भकावयवसन्निवेशविशिष्टत्वाद् घटादिवत् । वैधर्म्येण परमाण्वो यथा । द्वाभ्यां दर्शनस्यशेनेन्द्रियाभ्यां ग्राह्यं प्रत्यक्षेण जलक्षणं त्रिविधं द्रव्यमद्राहं वाय्वादिकम् । वायौ हि रूपसंस्काराभावादनुपलब्धः । रूपसंस्कारो रूपसमवायः । द्वाणुकादीनां त्वऽमहत्वात् । उक्तं च-“महत्त्वेनैकद्रव्यत्वादूपाविशेषाच्च रूपोपलब्धिः” । प्रकृतमतिना च-“सर्गादौ पुरुषाणां व्यवहारोऽन्योपदेगपूर्वकः उत्तरकालं प्रबुद्धानां प्रत्यक्षेणियतत्वादप्रसिद्धवाग्व्यवहाराणां कुमारणां गवादिषु प्रत्यक्षेणियतो वाग्व्यवहारो यथा मात्राणुपदेशपूर्वकः” इति । उद्बोधोत्कर्षेण च-“भुवनहेतवः प्रधानपरमाण्वदृष्टाः स्वकार्योत्पत्तावतिशयवद्बुद्धिमन्तमधिष्ठितारमपेक्षन्ते स्थित्वा प्रवृत्तेस्तन्तुतुयादिवत् । तथा बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं महाभूतादि व्यक्तं सुखदुःखनिमित्तं भवत्यचेतनत्वात्कार्यत्वाद्दिनाशित्वादूपादिमत्त्वाद्वा वास्यादिवत्” । इत्यनवद्यं भगवतः प्रलयकालेऽप्यलुप्तज्ञानाद्यातिशयस्य साधनम् ।

अत्र प्रतिविधीयते । सावयवत्वात्कार्यत्वं क्षित्यादेः प्रसाध्यते । तत्र किमिदं सावयवत्वं नाम ? महावयववर्त्तमानत्वं तज्जन्यमानत्वं वा सावयवमिति बुद्धिविषयत्वं वा ? प्रथमपक्षे सामान्यादिनानेकान्तः । गोत्वादि सामान्यं हि सहावयववर्त्तते, न च कार्यम् । द्वितीयपक्षेयसिद्धौ हेतुः परमाण्वाद्यवयवानां प्रत्यक्षतोऽसिद्धा क्षित्यादेस्तज्जन्यमानत्वस्यासिद्धेः । प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनश्च कार्यकारणभावः । द्वाणुकार्थिकं स्वपरिमाणाल्पपरिमाणोपेतकारणारब्धं कार्यत्वात्तादिवदित्यनुमानात्तेषां प्रसिद्धिरित्ययसमीचीनं चैकप्रसङ्गात् । परमाणुप्रसिद्धौ हि क्षित्यादेस्तैर्जन्यमानत्वलक्षणमावयवत्वमिद्विस्तस्मिद्धां च कार्यत्वमिद्धिः ततश्च परमाणु

१ जैनादिभिः ॥ २ श्रेयसि ॥ ३ प्रेरक ॥ ४ कारण विना ॥ ५ ईश ॥ ६ परमाणुव्यवच्छेदार्थं महति पदम् ॥ ७ पृथिव्यादि ॥ ८ कार्यम् ॥ ९ यथा वार्तिकप्रकरणेभ्यः गतीति पौण ॥ १० परमाण्वादिकारणानि ॥ ११ क्षित्यादिकम् ॥ १२ परमाणु ॥ १३ रचनामिश्रेण ॥ १४ व्यतिरेकेण ॥ १५ आदिपदेन द्वाणुग्राहिकम् ॥ १६ धनेकद्रव्यत्वाद्दूपाविशेषाच्चैवुच्यमाने द्वाणुग्राहो द्योतकः ॥ १७ महावयवैकद्रव्यत्वादिलुच्यमाने वायावपि रूपोपलब्धिः स्यात्तद्व्यवच्छेदार्थं रूपविशेषादिलुच्यमाने ॥ १८ मध्यप्रारम्भे ॥ १९ आदिपदेन पित्रादि ॥ २० सङ्ख्येयैर्दशेनास्य प्रयोग ॥ २१ मीमांसकबुद्धेर्जनान्तरं परम्परा ॥ २२ खण्डमुख्यावच्छेदस्यादिलुच्यमाने सह वर्त्तते ॥ २३ नित्यत्वात् ॥ २४ द्वाणुकादि ॥ २५ घटस्थितिपदो कार्यकारणभावः प्रत्यक्षतः सिद्धो द्वाणुपरमाण्वादौ तौ धर्म्यकारणभावोऽनुमानादिति भाग ॥ २६ ३७ ॥ २७ परमाण्वादीनाम् ॥ २८ त्रिभिर्गतानां चक्रप्रमाणम् ॥

प्रसिद्धिर्गति । महापरिमाणोपेतप्रशिथिलावयवकर्पासपिण्डोपादानेनाऽतिनिविडावयवपरिमाणोपेतकर्पासपिण्डेनानेकान्श्च । बलवत्पुरुषप्रयत्नपरितहस्ताद्यभिधा-
तादवयवक्रियोत्पत्तेरवयवविभागालसंयोगविनिश्चान्महाकर्पासपिण्डविनाशोऽत्यकर्पासपिण्डोत्पादस्तु स्वारम्भकावयवकर्मसंयोगविशेषवशादेव भवतीत्यपि विनाशोत्पा-
दप्रक्रियोद्घोषणमात्रं-ग्रमाणतोऽप्रतीतेः । कर्पासद्वयं हि महापरिमाणपिण्डाकारपरित्यागेनाल्पपरिमाणपिण्डाकारतथोत्पद्यमानं प्रमाणतः प्रतीयते । आशूत्यत्तेर्भेदानव-
धारणत्तया प्रतीतिरित्यव्यसङ्गतं सकलभावानां क्षणिकत्वानुषङ्गात् । अभेदाध्यवसायस्तु सदृशापरापरोत्यत्तिविप्रैलभादित्यनिष्ठसिद्धिप्रसङ्गात् । नाप्यागमात्स्वर्मा-
ण्वादिप्रसिद्धिस्तत्प्राण्याप्रसिद्धिः । सावयवमिति बुद्धिविषयत्वमप्यात्मादिनानैकान्तिकं तस्याकार्यत्वेऽपि तत्प्रसिद्धिः । सावयवार्थसंयोगान्निरवयवत्वेत्यस्य तदुद्धिवि-
षयत्वमित्यौपचारिकं तदव्यसङ्गतं तस्य निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । तदपि ह्यौपचारिकमेव स्यात् । तदेवं सावयवत्वसिद्धेः कथं ततः क्षित्यादेः कार्य-
त्वसिद्धिः ? प्रागस्तः स्वकारणसमवायात्सत्तासमवायाद्वा तस्सिद्धिश्चेत्कुतः प्राक् ? कारणसमवायाच्चेत् तत्समवायसमये प्रागिवास्य स्वरूपसत्त्वस्याभावो न वा ?
अभावे प्रागिति विशेषणमनर्थकम् । कार्यस्य हि कारणसमवायसमये स्वरूपेण सत्त्वसम्भवे तद्वत्प्रागपि सत्त्वं कार्यता न स्यात् । ततः प्रागित्यर्थवत्स्यात् । प्रागिव
तत्समवायसमयेत्यस्य स्वरूपसत्त्वाभावे त्वसत् इत्येवाभिधातव्यम् । न चासतः कारणसमवायः-स्वरविषाणादपि तत्ससङ्गात् । न चास्य कारणभावाच्च तत्ससङ्ग
इत्याभिधातव्यम्-क्षित्यादेरपि तदभावप्रसङ्गादसत्त्वाविशेषात् । क्षित्यादेः कारणोपलम्भाच्च दोष इत्यप्यमारम्-कार्यकारणयोरुपलम्भे हीदमस्य कारणं कार्यं
चेदमिति प्रतिभागः स्यात् । न च प्रत्यक्षतः क्षित्यादेरुपलम्भोऽप्रतस्तस्य तज्जनकत्वविरोधात् स्वरविषाणवत् । न चार्जनकं विषयः-उपलम्भकारणमुपलम्भविषय
इत्यभ्युपगमात् । प्रागसतः सत्तासम्बन्धेऽप्येतत्सर्वं समानम् । न समानं-स्वरशृङ्गादेः क्षित्यादिकार्यस्य विशेषसम्भवात् । तद्वत्प्रत्ययान्ताऽसत् । क्षित्यादिकं न
संज्ञाऽप्यसत्तत्तासम्बन्धात् सदित्यपि मनोरथमात्रं-सत्त्वासत्त्वयोरैकत्रैकदा प्रतिषेधविरोधात् । न मदित्यभिधानात्तस्य सत्तासम्बन्धात्प्रागभावः स्यात्तत्प्रति-
षेधलक्षणत्वादस्य । नाप्यसदित्यभिधानात्तु भावः-असत्त्वप्रतिषेधरूपत्वात्तस्य रूपान्तराभावात् । ततोऽसदेव तदभ्युपगन्तव्यम् । तन्नास्य स्वरशृङ्गादिविशेषः ।
किञ्च सत्ता सत्यऽसती वा ? यद्यऽसती कथं तद्य वन्ध्यासुतयेव सम्बन्धादव्येषां सत्त्वम् ? सती चेत्सतोऽन्यसत्तातोऽनवस्था । स्वतश्चेत्

१ किन्ना ॥ २ कञ्जमात्रम् ॥ ३ पूर्वपिण्डविनाश एवोत्तरपिण्डोत्पत्तिर्नदत्तया ॥ ४ आशूते ॥ ५ विस्वादात् ॥ ६ क्षित्यादिकं कार्यं सावयवत्वादित्यस्य ॥ ७ आदिपदेनाकाशादिना ॥ ८ शरीरादिमानमादि ॥
९ परमाणु ॥ १० इह तनुषु पटसमवायो यथा ॥ ११ क्षित्यादिकार्यत्वस्य ॥ १२ क्षित्यादिकार्यस्य ॥ १३ नासत् इति विशेषणम् ॥ १४ कारणम् ॥ १५ न प्रागिति ॥ १६ परेण त्वया ॥ १७ प्रत्यक्षस्याजनक
क्षित्यादिकम् ॥ १८ असत्त्वादेवाजनकम् ॥ १९ प्रत्यक्षकारण प्रत्यक्षजनकमित्यर्थः ॥ २० प्रत्यक्षविषय ॥ २१ प्रत्यक्षविषय ॥ २२ प्रागित्यादि ॥ २३ सत्तासम्बन्धेऽप्यभ्युपगमात् ॥ २४ स्वरविषाणाऽपि गतासम्बन्धप्रसङ्गात् ॥
२५ न सदित्यस्य ॥ २६ सङ्गः ॥ २७ परेण ॥ २८ क्षित्यादीनाम् ॥

पदार्थानामपि स्त एव सत्त्वं स्यादिति व्यर्थं तत्परिकल्पनम् । एतेन द्वितीयविकल्पोपपास्तः । कार्यस्य हि स्तः सत्त्वोपगमे किं तैत्कल्पनया साध्यम् ? अनवस्था प्रसङ्गात् । तदेवं कार्यत्वासिद्धेरसिद्धो हेतुः । किञ्च कथञ्चित्कार्यत्वं क्षित्यादेः सर्वथा वा ? सर्वथा चेतुनरन्यसिद्धत्वं द्रव्यतोऽशेषार्थानामकार्यत्वात् । कथञ्चित् चेद्विरुद्धत्वं-सर्वथा बुद्धिमन्त्रिमित्तत्वात्साध्याद्विपरितस्य कथञ्चिद्बुद्धिमन्त्रिमित्तत्वस्य साधनात् । अनैकान्तिकं च-आत्मादिभित्तेषां बुद्धिमन्त्रिमित्तत्वाभावोपि तैत्सम्भवात् । कथञ्चिद्व्यकार्यत्वे चैतेषां कार्यकारित्वस्याभावस्तन्मोऽकर्तृरूपत्वागेन कर्तृरूपोपादानाविनाभावित्वात् । तत्प्रागोपादानगोश्चैकरूपे वस्तुन्यसम्भवात्सिद्धं कथञ्चित् कार्यत्वं तेषाम् । कर्तृत्वाकर्तृत्वरूपयोरात्माद्विभ्योऽनोशरत्वाच्च तद्विनाशोत्पादाभ्यां तेषामपि तैथाभावो यतः कार्यत्वं स्यादित्यपि श्रद्धामात्रं-तयोस्ततोऽर्थान्तरत्वे सम्बन्धासिद्धिप्रसङ्गात् । समवायादेश्च कृत्योत्तरत्वादित्यलमतप्रसङ्गेन । बुद्धिमन्त्रकारणमित्यत्र च मत्वर्थस्य साध्यविशेषणस्यानुपपत्तिः । बुद्धिमतो हि बुद्धिव्यतिरिक्ता वाऽव्यतिरिक्ता वा ? तत्र तस्यास्ततो व्यतिरेकान्ते तस्येति सम्बन्धस्याभावः । सा हि तस्य तदुपत्तत्वात्तत्समवायाद्वा तत्कार्यत्वाद्वा तदाधेयत्वाद्वा स्यात् ? न तावत्तदुपत्तत्वात्सा तस्येति भिन्नार्थत्वं-ततो व्यतिरेकान्ते सा तस्यैव गुणो नाकाशादेरिति व्यवस्थापयितुमशक्ये । नापि तत्समवायात्-तस्यैवासम्भवात् । सम्भवे वा तस्य तैथाभ्यां भेदकान्ते व्यवस्थापकैवायोगात्सर्वत्राविशेषाच्च । तत्कार्यत्वात्सा तस्येति चेत्किमिदं तदाधेयत्वं नाम ? समवायेन तत्र वर्तनं चेत्तत्कृतोत्तरम् । तादात्म्येन वर्तनं चेन्न-अनभ्युपगमात् । सम्बन्धमात्रेण वर्तनं चेत्तर्हि घटादेर्भूतलादिगुणत्वप्रसङ्गः-सम्बन्धमात्रेण वर्तमानस्य तस्य तदाधेयत्वसम्भवात् । किञ्च व्याख्या तेनास्यास्तत्र वर्तनमव्याख्या वा ? न तावद्वास्या-आत्मविशेषगुणत्वादस्यदसिद्धिबुद्ध्यादिवत् । परममहापरिमाणेन व्यभिचार इत्ययुक्तं तत्र विशेषगुणत्वाभावात् । नन्वेवंमस्मादिबुद्ध्यादौ सकलार्थग्राहित्वाभावो दृष्टः सोपि तत्र स्यादिति चेदस्तु नाम-दृष्टान्ते व्याघिदर्शनमात्रात्सर्वत्र साध्यसिद्धेर्भवेताभ्युपगमात् । कथमन्यथा प्रकृतसिद्धिः । यथा चास्मादिबुद्धिवैलक्षण्यं तदुद्धरेदृष्टं परिकल्प्यते तथा घटादौ कर्मकर्तृकरणनिर्वच्यकार्यत्वं दृष्टं वने वनस्पत्यादिषु चेतनकर्तृरहितमपि स्यादित्येतैर्व्यभिचारो हेतोः । अथाऽव्याख्या तर्हि देशान्तरतोत्पत्तिमत्कार्येषु कथं तस्या व्यापारः-असन्निधानात् । तथापि व्यापारेऽदृष्टस्याव्यव्यादिदेशेऽसन्निहितस्योऽप्यव्यव्यलनादिहेतुता स्यादित्यग्रेष्ववलनमित्याद्यात्म-

१ न वैलभ्यम् ॥ २ क्राणसमवायसत्तासमवायकल्पनया ॥ ३ द्रव्यपर्यायाभ्याम् ॥ ४ कार्यत्वं ॥ ५ कृतस्यनित्यसेव ॥ ६ निले ॥ ७ निनाशोपाद ॥ ८ समवायादिसम्बन्धनिराकरणवित्तेरेण ॥ ९ किञ्च ॥ १० साध्य कारणं तस्य विशेषण बुद्धिमत् ॥ ११ परेण योगेन ॥ १२ बुद्धिमत् इय बुद्धिरिति ॥ १३ बुद्धिमत् इय बुद्धिरिति ॥ १४ गगनादौ समवायस्य व्यापकत्वात् ॥ १५ चेत्तर्हि ॥ १६ रामपि सर्वदाऽस्ति यत् ॥ १७ रामस्तेन ॥ १८ आत्मविशेषगुणेन ॥ १९ आकाशगुणत्वात्परममहापरिमाणस्य जैनानाम् । आत्मा तु तेषां देहपरिमाण इति ॥ २० व्याख्या वर्तमानस्यपिपेधे ॥ २१ ईश्वरलक्षणे बुद्धिमति ॥ २२ नैयधिकेन ॥ २३ बुद्धिमत्कारणत्वस्य ॥ २४ का ॥ २५ परेण २६ घट ॥ २७ कुम्भकार ॥ २८ वक्रादि ॥ २९ सुकृतस्य ॥ ३० वक्ररूपैश्चित्तमन्त्रादि । तस्य कुम्भपवनं मोक्षदेवतादृष्टेनेति ॥ ३१ नैयधिकमते आत्मनः सर्वगतत्वात्तदुणेऽदृष्टमपि सर्वगतमेवातो देशान्तरे का लान्तरे चात्राप्यकटमुकाफलदीप्त् तद्वैकृदेवतादृष्टं तत्र गत्वा सहकारि भूयोत्पादयति ॥

सर्वगतत्वसाधनमयुक्तम् । अव्यतिरेकान्ते चात्ममात्रं बुद्धिमात्रं वा स्यात् । तत्कथं मत्वर्थः ? न हि तदेवं तैवेव तद्वद्भवति । किञ्चासौ तद्वद्धिः क्षणिकाऽक्षणीका वा ? यदि क्षणिका तदा तस्याः कथं द्वितीयक्षणे प्रादुर्भावः कारणत्रयाधीनत्वात्तस्य । न चेश्वरसमवायिकारणमालमनःसंयोगस्तच्छरीरादिकं च निमित्तं कारणमस्ति । कारणत्रयभावोप्येव्यसदादिबुद्धिवैलक्षण्यात्तस्याः प्रादुर्भावो क्षित्यादिकार्यस्य घटादिकार्यवैलक्षण्यद्विभक्त्यकारणमन्तरेणयुत्पत्तिः किन्न स्यात् ? महेश्वरबुद्धिवच्च मुक्तात्मनामप्यानन्दनादिकं शरीरादिनिमित्तकारणमन्तरेणयुत्पत्त्यस्य इति कथं बुद्ध्यादिविकलं जडालम्बरूपं मुक्तिः स्यात् ? अथाऽक्षणीका तद्वद्धिः । नन्वत्रापि क्षणिकरश्नन्दोस्मैदिप्रत्यक्षत्वे सति विभुद्रव्यविशेषगुणत्वात् सुखादिवदित्यत्रानुमानोऽन्यैव हेतोरनेकान्तोऽस्या इव विभुद्रव्यविशेषगुणत्वोऽन्यस्यास्मदादिप्रत्यक्षत्वेपि नित्यत्वावभावात् । तथा क्षणिका महेश्वरबुद्धिबुद्धित्वात्सदादिबुद्धिवदित्यनुमानविरोधश्च । अथ बुद्धित्वविशेषेपि ईशास्मदादिबुद्ध्योरक्षणीकत्वेतरलक्षणो विशेषः परिकल्प्यते तथा घटादिक्षित्यादिकार्ययोरप्यकर्तृकर्तृपूर्वकत्वलक्षणो विशेषः किन्नेष्यते ? तथा च कार्यत्वादित्येतोरनेकान्तः । तदेवं बुद्धिमत्त्वासिद्धेः कथं तत्कारणत्वेन कार्यत्वं व्याप्यते ? अस्तु वाऽविचारितरमणीयं बुद्धिमत्कारणत्वव्याप्तं कार्यत्वं तथाप्यत्र यादृग्भूतं बुद्धिमत्कारणत्वेनाऽभिनवकूपप्रासादादौ व्याप्तं कार्यत्वं प्रमाणतः प्रसिद्धं यदक्रियादर्शिनोपि जीर्णकूपप्रासादादौ लौकिकैतरेयोः कृतबुद्धिजनकं तादृग्भूतस्य क्षित्यादवसिद्धेरसिद्धो हेतुः । सिद्धौ वा जीर्णकूपप्रासादादिविवाऽक्रियादर्शिनोपि कृतबुद्धिमसङ्गः । न च प्रकृत्याऽत्यन्तभिन्नोपि धर्मः शब्दमात्रेणाभेदी हेतुत्वेनोपादीयमानोऽभिमतसाध्यसिद्धये समर्थो भवत्यन्यत्रोप्यस्याविरोधेनार्थोऽनिवृत्तेः । यथा वल्मीके धर्मिणि कुम्भकारकृतत्वसिद्धये मृद्धिकारत्वमात्रं हेतुत्वेनोपादीयमानम् । नन्वेतत्कार्यसमं नाम जात्युच्यते । तदुक्तं “कार्यत्वान्यत्वेनैव र्थत्वाध्यासिद्धिदर्शनं तत्कार्यसमम्” इति । अस्य चासदुत्तरत्वान्नार्तः प्रकृतसाध्यसिद्धिप्रतिबन्धोऽन्यथा सकलानुमानोच्छेदः । शब्दानित्यत्वे हि साध्ये घटादिगतं कृतकत्वं हेतुत्वेनोपादीयते किं वा शब्दगतमुभयगतं वा ? प्रथमपक्षे हेतोरसिद्धिः । न हान्यगतो धर्मोऽन्यत्र वर्तते । द्वितीये तु साधनविकलो दृष्टान्तः । इत्युच्यते कारणमात्रजन्यतालक्षणस्य कृतकत्वस्य विपक्षे बाधकप्रमाणबलादनित्यत्वमात्रव्याप्तत्वेनाऽवधारितस्य शब्दोपपलम्भात् । तत्रोक्तदूषणस्यासदुत्तरत्वाज्जात्युत्तरत्वम् । न चैवं कार्यसामान्यं बुद्धिमत्कारणत्वमात्रव्याप्तं

१ समवाय्यसमवायिनिमित्तेति ॥ २ समवायिकारणत्वात्तस्मिन् ॥ ३ नैयत्किमते ॥ ४ कक्षणिकबुद्धिपक्षेपि ॥ ५ परममहापरिमाणेन व्यभिचारपरिहारार्थमेतत् ॥ ६ पर ॥ ७ इतर परीक्षक ॥ ८ क्षित्यादौ ॥ ९ लभावेन ॥ १० कार्यव्यवस्थेन ॥ ११ बुद्धिमद्वेदुक्तत्वं ॥ १२ विपक्षोऽबुद्धिमद्वेदुक्तत्वं ॥ १३ कृतबुद्ध्यादकृतत्वस्य कार्यस्य ॥ १४ क्षित्यादिकं घटादिबुद्धिमेतदुक्तं वेत्याभाङ्गा ॥ १५ वल्मीक कुम्भकारकृतो भवति शक्तिरालादु घटादिबुद्धिः ॥ १६ पूर्वोक्तम् ॥ १७ वेदलेख, च कीदृश कृतबुद्ध्युत्पादकः ॥ १८ बुद्धिमद्वेदुक्तत्वं ॥ १९ कार्यसमजात्युत्पाद ॥ २० घटादिगतकृतकत्वस्य शब्दोऽभावात् ॥ २१ तादृगतिवृत्तकत्वस्य घटादवभावात् ॥ २२ नित्ये ॥ २३ यन्नित्यं तत्र कृतक यथाकारणमिति ज्ञानवलात् ॥

क्षित्यादादुपलभ्यते, विपक्षे बाधकप्रमाणभावेन सन्दिग्धानैकान्तैकत्वाच्चस्य । अन्यथाऽक्रियादर्शिनोपि कृतबुद्धिप्रसङ्गः । यदि च घटादिलक्षणं विशिष्टकार्यं तन्मात्रव्याप्तं प्रतिपद्याऽविशिष्टकार्यस्यापि क्षित्यादेस्तत्पूर्वकत्वं साध्यते तर्हि पृथ्वीलक्षणभूतस्य रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वं प्रतिपद्य भूतत्वादेव वायोरपि तत्साध्यताम् । अथाऽत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधः सोऽन्यत्रापि समानः । शुद्धयुक्तं—व्युत्पन्नप्रतिपत्तूणां नासिद्धत्वं कार्यत्वादेस्तदप्युक्तं यतः प्रतिबन्धप्रतिपत्तिलक्षणा व्युत्पत्तिस्तेषां तद्व्यतिरिक्ता वा स्यात् ? प्रथमपक्षे क्षित्यादिगतकार्यत्वादौ प्रकृतसाध्यसाधनाभिप्रेते व्युत्पत्त्यसम्भवः—यथोक्तसाध्यव्याप्तस्य तत्र तस्याभावात् । भावे वा सशरीर-स्यास्मदादीन्द्रियग्राह्यस्यानित्यबुद्ध्यादिधर्मकलपोपेतस्य घटादौ तद्व्यापकत्वेन प्रतिपन्नस्यात्र ततः सिद्धिः । न खलु हेतुव्यापकं विहायव्यापकस्यात्यन्तविलक्षण-साध्यधर्मस्य धर्मिणि प्रतिपत्तौ हेतोः सामर्थ्यम् । कारणमात्रप्रतिपत्तौ तु सिद्धसाध्यता । ननु बुद्धिमत्कारणमात्रं ततस्तत्र सिध्यत्यक्षधर्मताबलाद्विशिष्टविशेषाधार-मेव सेत्स्यति—निविशेषस्य सामान्यस्यासम्भवात्, धर्मादौ प्रतिपन्नस्य चास्मदादेस्तद्विनिर्माणसामर्थ्यात् । नन्वेवं क्षित्यादौ बुद्धिमत्कारणत्वासिद्धिरिव स्यादस्मदादे-स्तद्विनिर्माणसामर्थ्यादेन्यस्य च हेतुव्यापकत्वेन कदाचित्नाप्यप्रतिपत्तेः खरविषाणवत्, निराधारस्य च सामान्यस्यासम्भवात् । न हि गोत्वाधारस्य खण्डादिव्यक्ति-विशेषस्यासम्भवे तद्विलक्षणमाहिष्याद्याश्रितं गोत्वं कुतश्चिद्व्यसिद्ध्यति । अस्मादृशान्याहशविशेषपरित्यागेन कर्तृत्वमात्रानुमाने च चेतनेतरविशेषत्यागेन कारण-मात्रानुमानं किन्नानुमन्यते ? धूममात्रात्पावकमात्रानुमानवत् । यादृशमेव हि पावकमात्रं पैङ्गल्यादिधर्मोपेतं कण्ठाक्षिविशेषकादित्वापाण्डुरत्वादधर्मोपेतधूममात्रस्य प्रत्यक्षानुपलम्भप्रमाण अनितोहाख्यप्रमाणात्सर्वोपसंहारेण व्यापकत्वेन महानसादौ प्रतिपन्नं तादृशस्यैवान्यत्राप्यतोनुमानं नात्यन्तविलक्षणस्य—अव्यक्तिसम्बन्धित्वमात्र-स्यैव भेदात् । न च व्यक्तीनामप्यात्यन्तिको भेदो महानसादिवदन्यासामपि दृश्यतैर्योगमात् । न च कार्यविशेषस्य कर्तृविशेषमन्तरेणानुपलम्भात् तन्मात्रमपि कर्तृविशेषानुमापकं युक्तं—तस्य कारणत्वमात्रेणैवाविनाभावनिश्चयात्, धूममात्रस्याग्निमात्रेणाविनाभावनिश्चयवत् । घटादिलक्षणकार्यविशेषस्य तु कारणविशेषेणा-विनाभावावागमश्चान्दनादिधूमविशेषस्याग्निविशेषेणाविनाभावावगमवत् । तैथापि कार्यमात्रस्य कारणविशेषानुमापकत्वे धूमादिकार्यविशेषस्य महानसादौ तत्कालव-

१ बुद्धिमत्कारणरहिते तर्वादौ ॥ २ बुद्धिमत्कारणरहिते तर्वादौ कार्यसामान्य वन्तते बुद्धिमत्कारणसहिते घटादौ च कार्यसामान्य वन्तते । तर्क बुद्धिमत्कारणरहिते बुद्धिमत्कारणरहिते सन्निगन्धनैकान्तिकत्वम् ॥ ३ कार्यस्य ॥ ४ विपक्षे बाधक प्रमाण यदि स्यात् ॥ ५ क्षित्यादौ ॥ ६ दृष्टान्ते इव ॥ ७ अनित्यादर्शिनोपि कृतबुद्धयुत्पादकत्वमात्रव्याप्तम् ॥ ८ अनित्यादर्शिन कृतबुद्धयुत्पादकस्य ॥ ९ परेण ॥ १० क्षित्यादौ बुद्धिमत्कारणरहिते ॥ ११ प्रतिपत्त्योऽविनाभाव ॥ १२ अनित्यादर्शिनोपि कृतबुद्धयुत्पादकत्वमात्रव्याप्तम् ॥ १३ क्षित्यादौ ॥ १४ कार्यत्व ॥ १५ क्षित्यादौ ॥ १६ अशरीरसर्वज्ञनित्यज्ञानत्वादिलक्षण ॥ १७ प्रोक्तक्षित्यादिके ॥ १८ वस ॥ १९ क्षित्यादि ॥ २० सर्वज्ञत्वादधर्मकलपोपेतत्वेन ॥ २१ कार्यत्वेति ॥ २२ नेत्रादि ॥ २३ परोक्ष ॥ २४ स्वीकारेण ॥ २५ पर्वतादौ ॥ २६ जलस्य ॥ २७ महानसादौ ॥ २८ पर्वतादिरूपव्यक्तीनाम् ॥ २९ उभयत्र ॥ ३० अनित्यादर्शिन कृतबुद्धयुत्पादकत्वमात्रव्याप्तम् ॥ ३१ बुद्धिमत्कारणरहिते ॥ ३२ कार्यमात्रस्य ॥ ३३ कार्यमात्रम् ॥ ३४ कार्यविशेषस्यैव कारणविशेषेण व्यसिद्धिर्वापि ॥

नृत्वाविनाभावोपलम्भाद् धूमघटिकादौ तन्मात्रं तत्कालवन्द्यनुमापकं स्यात् । अथ तत्र तत्कालवन्द्यनुमाने प्रत्यक्षविरोधः, सोऽकृष्टजाते भूरुहादौ कर्त्रेऽनुमानेपि समानः । तत्कर्तुरतीन्द्रियत्वाच्चदविरोधे धूमघटिकादौ वह्नेरप्यतीन्द्रियत्वात्सोस्तु । भास्वरूपसम्बन्धव्यविद्रव्यत्वाच्चातीन्द्रियत्वं तस्येति चेदेतदेव कुतोऽवसितम् ? महानसादौ तथाभूतस्यास्योपलम्भाच्चेत्तर्हि क्षित्यादिकर्तुः शरीरसम्बन्धिनोऽतीन्द्रियत्वं मा भूत्कुम्भकारादौ तस्यानुपलम्भात् । ननु वृक्षशालाभङ्गादौ पिशाचादिः, स्वशरीरावयवप्रेरणे चात्माऽशरीरोऽपि कर्त्तोपलब्ध इत्यप्यसुन्दरं पिशाचादेः शरीरसम्बन्धरहितस्य कार्यकारित्वानुपपत्तेर्मुक्तमित्यवत् । तत्सम्बन्धेनैव हि कुम्भकारादौ कार्यकारित्वं दृष्टं नान्यथा । तत्सम्बन्धोपगमे चास्य इत्यवत्प्रसङ्गः कुम्भकारादिवत् । तच्छरीरस्य इत्यवत्तदुद्योसौ न पिशाचादिविपर्ययादिति चेन्ननु शरीरत्वाविशेषपि यथास्मादविशरीरविलक्षणं तैच्छरीरसम्युपगम्यते तथा घटादिकार्यविलक्षणं भूरुहादिकार्यं कार्यत्वाविशेषेभ्यःपुगम्यताम् । तथा चोक्तं प्रकृतौ हेतुव्यभिचारी । तथास्माददेः शरीरसम्बन्धमात्रेणैव तदवयवानां प्रेरकत्वोपपत्तेर्नापरशरीरसम्बन्धसूत्रोपयोगी । तत्सम्बन्धमन्तरेण हि चेतनस्य स्वशरीरावयवेष्वन्यत्र वा कार्यकारित्वं नास्त्यनुपलम्भादित्येतावन्मात्रमेव नियम्यत इति महेश्वरस्यापि शरीरसम्बन्धेनैव कर्तृत्वमभ्युपगम्यतव्यम् । तच्छरीरं च तत्कृतं यद्यभ्युपगम्यते तर्हि शरीरान्तरं तस्याभ्युपगन्तव्यमित्यनवस्थातः प्रकृतकार्ये तस्याव्यापारोऽपरापरशरीरनिर्वर्त्तने एवोपक्षीणशक्तिकत्वात् । तदनिष्पाद्यं चेत्तर्हि कार्यं नित्यं वा ? प्रथमपक्षे तैव हेतोर्व्यभिचारस्तस्य कार्यत्वेव्यबुद्धिमत्पूर्वकत्वात् । बुद्धिमत्कारणान्तरपूर्वकत्वे चानवस्था-तच्छरीरस्याप्यपरबुद्धिमत्कारणान्तरपूर्वकत्वात् । नित्यं चेत्तर्हि तच्छरीरस्य शरीरत्वाविशेषपि नित्यत्वलक्षणः स्वभावान्तिकमो यथाभ्युपगम्यते तथा भूरुहादेः कार्यत्वे सत्यव्यक्तपूर्वकत्वलक्षणोऽप्यभ्युपगम्यताम् । इति स एव तैव्यभिचारः कार्यत्वादेः । तत्र प्रतिवैयर्थ्यप्रतिपत्तिलक्षणा व्युत्पत्तिर्लक्षणा व्युत्पत्तिः, सा संबुदुरागमाहितवासनावतां भवतु । न पुनस्तावन्मात्रेण कार्यत्वादेः साध्यं प्रति गमकत्वम् । अन्यथा वेदे मीमांसकस्य वेदाध्ययनवाच्यत्वादेरौषधत्वं प्रति गमकत्वं स्यात् । यंज्ञोक्तं “साध्याभावोपि प्रवर्त्तमानो हेतुर्व्यभिचारीत्युच्यते” न च तत्र कर्त्रभावो निश्चितः किन्त्वैवमहम्” इति तदुक्तिमात्रम् । प्रमाणाविषयत्वेपि स्थावरादौ कर्त्रेऽभावानिश्चये गगनादौ रूपाद्यभावानिश्चयः स्यात् । तत्र रूपादीनां बाधकप्रमाणसद्भावेनाभावनिश्चयेऽपि तथा कर्त्रभावनिश्चयोस्तु । न चास्यानुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वाद्भावानिश्चयः । शरीरसम्बन्धेन हि कर्तृत्वं नान्यथा मुक्तासमवत् । तत्सम्बन्धे चोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वप्रसङ्गः कुम्भकारादिवत् । तस्य हि शरीरसम्बन्ध एव इत्यत्वं नान्यत्, स्वरूपेणात्मनोऽदृश्यत्वात् पिशाचादिशरीरवत् । तैच्छरीरस्याह इत्यव्युपगमे च किञ्चिद्व्यवयवव्यबुद्धिपूर्वकं स्यादित्युक्तम् । यत्तुक्तं “क्षित्याद्यन्वयव्यतिरेकानुविधा-

१ गोपालघटिकादौ ॥ २ भोगालघटिकादौ ॥ ३ अस्मादव्यापाम ॥ ४ परेण ॥ ५ ईश्वरस्य ॥ ६ भूरुहादिना ॥ ७ अवयवप्रेरणे ॥ ८ अवयवप्रेरणे ॥ ९ तीहि ॥ १० परेण ॥ ११ हि ॥ १२ परेण ॥ १३ क्षित्यादिनाभ्ये ॥

१४ अनित्यलक्षणसमावयस्य ॥ १५ पूर्वोक्त एव ॥ १६ स्थावरादिभि ॥ १७ भूरुहादीनाम् ॥ १८ व्युपगमात् ॥ १९ यौम ॥ २० परेण ॥ २१ कर्तु ॥ २२ कर्तु ॥ २३ ईश्वरस्य ॥ २४ अशरीरालानस्य ॥ २५ ईश्वर ॥

नाचेष्टामेव कारणत्वे धर्माधर्मयोरपि तत्र स्यात्” तत्र सूक्तं-जगद्वैचित्र्यानुपपत्त्या तयोस्तत्कारणत्वप्रसिद्धेः । भूम्यादेः खलु सकलकार्यं प्रति साधारणत्वाद्-दृष्टाख्यविचित्रकारणमन्तरेण तद्वैचित्र्यानुपपत्तिः सिद्धा । यदप्युक्तं “तत्र बुद्धिमतोऽभावादग्रहणं भावेत्यनुपलब्धिदक्षप्रसाप्तत्वाद्देति सन्दिग्धव्यतिरेकित्वे सकलादुमानोच्छेदः । यथा सामग्र्या धूमादिर्जन्यमानो दृष्टान्तो नातिवर्त्तत इत्यन्यत्रापि समानं” तदप्युक्तम् । याह्नगभूतं हि घटादिकार्यं याह्नगभूतसामग्रीप्रभवं दृष्टं ताह्नगभूतस्यैव तदतिक्रमाभावो नान्याह्नगविविधस्य धूमोद्भवदेवेत्युक्तं प्राक् । यच्चेदमुक्तं “ज्ञानविक्रीर्प्राप्रयत्नाधारता हि कर्तृता न सशरीरेतरता” इत्यप्यसङ्गत-शरीराभावे तदाधारत्वस्याप्यसम्भवात्मुक्तात्मवत् । तेषां खलूपत्तौ आत्मा समवायिकारणमात्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणं शरीरादिकं निमित्तकारणम् । न च कारणत्रयाभावे कार्योत्पत्तिरनभ्युपगमात् । अन्यथा मुक्तात्मनोपि ज्ञानादिगुणोत्पत्तिप्रसङ्गावधानां गुणानामत्यन्तोच्छेदो मुक्तिरित्यस्य व्याघातः । निमित्त-कारणमन्तरेणाप्येषामुपत्तौ च बुद्धिमत्कारणमन्तरेणाप्यङ्कुरादेः किं नोत्पत्तिः स्यात् ? नित्यत्वाभ्युपगमाचेष्टामेदोषयमित्युक्तं-प्रमाणविरोधात् । तथा हि । नेश्वरज्ञानादयो नित्यास्तत्त्वादस्माद्विज्ञानादिवत् । तज्ज्ञानादीनां दृष्टस्वभावातिक्रमे भूम्हादीनामपि स स्यात् । न चाऽचेतनस्य चेतनानाधिष्ठितस्य वास्यादिवत्प्रवृत्त्यसम्भवात्, सम्भवे वा निरभिप्रायाणां देशादिनियमाभावप्रसङ्गात् तदधिष्ठातेश्वरः सकलजगदुपादानादिज्ञाताभ्युपगन्तव्य इत्यभिधायितव्यं-तज्ज्ञाने-नास्याद्याप्यसिद्धेः । न चास्य तत्कर्तृत्वादेव तज्ज्ञत्वमितरेतराश्रयानुपपन्नात् । सिद्धे हि सकलजगदुपादानाद्यभिज्ञत्वं तत्कर्तृत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदभिज्ञत्वसिद्धिः । अचेतनवचेतनस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितस्य विष्टिकर्मकरादिवत्प्रवृत्त्युपलम्भान्महेश्वरेत्यधिष्ठातृ चेतनान्तरं परिकल्पनीयम् । स्वामिनोऽनधिष्ठितस्यापि प्रवृत्त्युपलम्भोऽ-कृष्टोत्पन्नाङ्कुराद्युपादाने समानः । घटाद्युपादानस्यानधिष्ठितस्याप्रवृत्त्युपलम्भात् तथाङ्कुराद्युपादानस्यापि कल्पने विष्टिकर्मकरादेः स्वाम्यनधिष्ठितस्याप्रवृत्तेर्महेश्वरेपि तथा स्यात् । तथा चानवस्था । चेतनस्याप्यपरचेतनाधिष्ठितस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमे चाचेतनं चेतनाधिष्ठितमित्यत्र प्रयोगोऽचेतनमिति धर्मविशेषणस्याचेतनत्वादिति हेतोश्चापार्थक्यं व्यवच्छेदोभावात्स्वहेतुप्रतिनियमाच्च । अचेतनस्यापि देशादिनियमो धैर्यान्-तस्य भवताप्यवस्थाभ्युपगमनीयत्वात् । अन्यथा सर्वत्र सर्वदा सर्वकार्यणामुत्पत्तिः स्यात्-चेतनस्याधिष्ठानुनित्यव्यापित्वाभ्यां सर्वत्र सर्वदा सन्निधानात् । न च कारकशक्तिपरिज्ञानविनाभावि तत्प्रयोक्तृत्वं-तस्याने-कधोपलम्भात् । किञ्चित्खलूपादानाद्यपरिज्ञानेन प्रयोक्तृत्वं दृष्टं; यथा स्वापमदमूच्छाद्यवस्थायां शरीरैरिवयज्ञानम् । किञ्चित्सुनः कतिपयकारकपरिज्ञाने; यथा कुम्भकारादेः करादिव्यापारेण दण्डादिप्रयोक्तृत्वम् । न खलु तस्याखिलकारकोपलम्भोस्ति-धर्माधर्मयोस्तद्वैतुतयोरुपलम्भात् । उपलम्भे वा तयोर्देशादिनिर्णयेतु

१ अक्रियादर्शिनं कृतशुद्धात्मादकम् २ चकारित्वम् ३ कार्यस्य ४ ग्रन्थस्य ५ अप्रतिपत्तयः ६ ज्ञानशून्यताम् (कारणता) ७ परेण ८ पालकी टोली इति वा लोके ह्याता सङ्कते च शिविकेति ९ तर्हि ॥
१० चेतनस्य ११ फलाभावात् १२ स्वस्य कार्यस्य १३ उपादानकारण १४ अदृष्टादेः १५ युक्त इत्यर्थः १६ योगेन १७ प्रेरकत्वम् १८ प्रेरकत्वम् १९ प्रेरकत्वम् २० तस्य २१ आदिकार्यम् ॥

किञ्च धर्मार्थौ निष्पाद्य पुनस्तयोः क्षयकरणे किमुपतिकरणप्रयासेन? न हि प्रेक्षकारी खात्वा पुनः समीकरणन्यायेनात्मानमायासयति 'प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरा-
दस्पर्शनं वरम्' इति प्रसिद्धेऽपि । अन्यथा प्रक्षालिताद्युचितोदकपरित्यागन्यायानुसरणप्रसङ्गः । अपवर्गविधानार्थं चास्य प्रवृत्तौ कथमपूर्वकर्मसञ्चयकर्तृत्वम् । तत्सह-
कारिणश्चास्य सुखदुःखोत्पादकशरीरोत्पादकत्वे वरं तत्फलोपभोक्तृप्राणिगणस्यैव तत्सव्यपेक्षस्य तदुत्पादकत्वमस्तु । किमदृष्टेश्वरपरिकल्पनया ? सर्वत्र
कार्येऽदृष्टस्य व्यापारात् । तेषां हि । यद्यदुपभोग्यं तत्तददृष्टपूर्वकम् । यथा सुखादि । उपभोग्यं च प्राणिनां निखिलं कार्यमिति । ननु यथा प्रभुः सेवामेढानुरो-
धात्फलप्रदो नाग्रभुस्तथेश्वरोपि कर्मपेक्षः फलप्रदो नान्य इत्यपि मनोरथमात्रम् । राज्ञो हि सेवायत्तफलप्रदस्य यथा रागादियोगो नैर्घृण्यं सेवायत्तता च प्रतीता
तथेशस्याप्येतत्सर्वं स्यात्-अन्यथा भूतस्यान्यपरिहारेण क्वचिदेव सेवके सुखादिप्रदत्वानुपपत्तेः । अथ यथा स्थपत्यादीनामेकसूत्रधारनियमितानां महाप्रासादादि-
कार्यकरणे प्रवृत्तिस्थात्राप्येकेश्वरनियमितानां सुखाद्यनेककार्यकरणे प्राणिनां प्रवृत्तिरित्ययसाग्रतं-नियमाभावात् । न ह्ययं नियमो निखिलं कार्यमेक-
नैव कर्तव्यं; नाप्येकनियतैर्बहुभिरिति-अनेकथा कार्यकर्तृत्वोपलम्भात् । तथा हि । क्वचिदेक एवैककार्यस्य कर्तोपलभ्यते । यथा कुविन्दः पटस्य । क्वचिदेकोयने-
ककार्याणाम् । यथा घटघटीशरावोदञ्चनार्दीनां कुलालः । क्वचिदेनेकोयनेककार्याणाम् । यथा घटपटमकुटशकटार्दीनां कुलालादिः । क्वचिदेनेकोयेककार्यस्य । यथा
शिबिकोद्वहनादिकार्यस्यानेकपुरुषसंघातः । न चानेकस्थपत्यादिनिष्पाद्ये प्रासादादिकार्येऽवश्यतैकसूत्रधारनियमितानां तेषां तत्र व्यापारः-प्रतिनियता-
भिप्रायाणामप्येकसूत्रभराऽनियमितानां तत्करणाविरोधात् । किञ्चादृष्टापेक्षस्यास्य कार्यकर्तृत्वे तत्कृतोपकारोऽवश्यंभावी-अनुपकारकस्यापेक्षायोगात् । तस्य
अतो भेदे सम्बन्धासम्भवः । सम्बन्धकल्पनायां चानवस्था । अभेदे तत्करणे महेश्वर एव कृत इत्यदृष्टकार्यतास्य । नाऽस्यादृष्टेन किञ्चिद्विचित्र्ये, सम्भूयं
कार्यमेव विधीयते सहकारित्वस्यैककार्यकारित्वलक्षणत्वादित्ययसाग्रतम् । सहकारिसव्यपेक्षो हि कार्यजननस्वभावस्तस्यादृष्टादिसहकारिसन्निधानाद्यदि प्रागायस्ति
तदोत्तरकालभाविसकलकार्योत्पत्तिसदैव स्यात् । तथा हि । यद्यदा यजननसमर्थं तत्तदा तज्जनयत्येव यथान्यावस्थाप्राप्तं बीजमङ्कुरम् । प्रागयुत्तरकालभाविस-
कलकार्यजननसमर्थैकस्वभावतयान्युपगतो महेश्वर इति । तदा तदजनने वा तज्जननसामर्थ्याभावः । यद्धि यदा यज्ञ जनयति न तत्तदा तज्जननसमर्थस्वभावम् ।

१ मूर्ति खनिता ॥ २ तयोर्धर्मार्थमयो ॥ ३ अप्रसिद्धस्य ॥ ४ निखिलं कार्यं धर्मं श्राव्यदृष्टपूर्वकं भवतीति माथ्यो धर्मं तदुपभोग्यत्वात् ॥ ५ वस्तु ॥ ६ यथ्य पुरुषस्य ॥ ७ न्याय ॥ ८ विज्ञेय ॥ ९ अनुमणगात् ॥
१० तिष्ठफलम् ॥ ११ तत्क्षकार्दीनाम् ॥ १२ ईश्वरस्य ॥ १३ ईश्वरात् ॥ १४ तत्तत्क्षयस्य निखिलं विलीयत ॥ १५ ईश्वरादृष्टाभ्यनेकेभ्यः ॥ १६ एकस्वभावतयाऽनुपगतो महेश्वरो यमा उत्तरकालभाविसकल कार्यादिग-
तिघनताद्यापि जनयतीति साथ्यो धर्मः, तदा तस्य तज्जननसामर्थ्यादिति शेषः ॥ १७ नश्यदवस्थाप्राप्तम् ॥

यथा कुसूलस्थं बीजमङ्कुरमजनयन्न तज्जननसमर्थस्वभावम् । न जनयति चोत्तरकालभावि सकलं कार्यं पूर्वकाग्र्यौल्यत्तिसमये महेश्वर इति । तज्जननसमर्थस्वभावोऽप्यसौ सहकार्यश्चावाप्तया तत्र जनयतीत्यपि वार्ते समर्थस्वभावस्यापरापेक्षाऽयोगात् । समर्थस्वभावपरापेक्षेत्रेति विरुद्धमेतदनीधियाऽह्येतियत्यात्तस्य । किञ्चैतं सहकारिणः किं तदाद्यत्तोत्यन्तोऽस्तदाद्यत्तोत्ययो वा ? प्रथमपक्षे किं नैकदेवोपलब्धने ? तदुपादकान्यसहकारिवैकल्याच्चेदनवस्था । तथा चास्यापरापेक्षसहकारिजनने एवोपक्षीणशक्तिकृत्वान्न प्रभृतकार्ये व्यापारः । बीजाङ्कुरादिवदनादित्यात्प्रवाहस्य नानवस्था दोषायेल्यभ्युपगमे महेश्वरकल्पनावैयर्थ्य—स्वसा-
मग्र्यधीनोत्यत्तितया पूर्वंपूर्वसामग्रीविशेषवशादपरापराल्लोकयात्यत्तिस्रसिद्धेः । अथातदाद्यत्तोत्यत्तयस्ताहि तैरेव कार्यवादहितवोऽनैकान्तिकाः । इत्येतेन महाभू-
तादि व्यक्तं चेतनाधिष्ठितं प्राणिनां सुखदुःखनिमित्तं रूपादिमन्वास्तुर्यादिवदित्यादीनि वार्तिककरादिभिरुपन्यस्तप्रमाणानि निरस्तानि—यादृशं हि रूपादिमन्त्वम-
नित्यत्वं च चेतनाधिष्ठितं वास्यादौ प्रसिद्धं तादृशस्य क्षित्यादावसिद्धेः । रूपादिमन्त्वमात्रस्य च चेतनाधिष्ठितत्वेन प्रतिबन्धाभिसिद्धेरार्शङ्किताविषयवृत्तितयाऽनैकान्तिक-
त्वम् । प्रतिबन्धाभ्युपगमे चेष्टविपरितसाधनादिरुद्धमित्यादि पूर्वोंक्तं सर्वमत्रापि योजनीयम् । किञ्चेष्टव्युद्देशेरनित्यत्वप्रसाधनान्तदभिन्नस्येश्वरस्यानित्यत्वप्रसिद्धेस्त-
स्याप्यपरबुद्धिमदधिर्घृतिप्रसङ्गः स्यादित्यनवस्था । तदनधिष्ठितत्वे वा तैर्वैवानैकान्तो हेतोः । यच्चोक्तं सर्गादौ पुरुषाणां व्यवहार इत्यादि तत्रोत्तरकालं प्रबुद्धा-
नामिल्लेतद्विशेषणमसिद्धम् । न खलु प्रलयकाले प्रलुप्तज्ञानस्मृतयौ वितनुकरणः पुरुषाः सन्ति तस्यैव सर्वथाऽप्रसिद्धेः । सिद्धौ वा स्वद्रुतकर्म्मवशाद्विशिष्टज्ञाना-
न्तरैतूपलक्षणं कथं वितनुकरणत्वं प्रलुप्तज्ञानस्मृतित्वं वा ? सन्दिग्धविपरिक्षं व्यावृत्तिकत्वादैनैकान्तिकश्च हेतुः । किञ्चान्योपदेशार्थपूर्वकत्वमात्रे साध्ये सिद्धसाध्य-
ता—अनादेव्यवहारस्याशेषोपुरुषाणामन्योपदेशपूर्वकत्वेनेष्टत्वात् । ईश्वरोपदेशपूर्वकत्वे तु साध्येऽनैकान्तिकता—अन्यार्थीयि तस्मिन् भवात् । साध्यविकल्पात् च दृष्टान्तस्य ।
न चास्योपेदृष्टत्वसम्भवो विमुक्त्वान्मुक्तत्ववत् । तच्च वितनुकरणतयोपगमाव्यसिद्धम् । स्थित्वा प्रवृत्तेरिति चेष्टेरौघेनैकान्तिकम् । स हि क्रमवत्क्रांत्येषु स्थित्वा
प्रवर्तते; न च चेतनान्तराधिष्ठितोऽनवस्थाप्रसङ्गात् । इत्यनयैव दिशा सप्तभुवनान्येकबुद्धिमन्त्रिर्मतीति एकवस्त्वन्तर्गतत्वादेकावस्थाान्तर्गततापवत्कञ्चदित्यादिपर-
कीयप्रयोगोऽभ्यूहाः । न ह्येकावस्थान्तर्गततामपवरकादौ मिकस्मन्नधारनिर्मितत्वनिमित्तोऽनैकान्तिकत्वप्रसङ्गः । येनेश्वरः सकलभुवनैकसूत्रधारः सिद्धोत्—अनेकसूत्रधारनिर्मितत्वस्या-

३ अत्रोपनिषद्वचस्वोऽतिशयोक्तावेय ॥ २ धन्यै स्मेदशिवसुखवयोऽतिशयोक्तेभ्यः ॥ ईश्वरपौरोहित्ये ॥ १ ईश्वरपौरोहित्ये ॥ ५ सावकवर्गव्यवहारो निराकरणेन प्र देन ॥ ६ अविनाभावसिद्धे ॥ ७ मूढादिवचनानामभिते महानूनादिवचोऽतिशयोक्तिः ॥ ८ सर्वज्ञतादिवचोऽतिशयोक्तिः ॥ ९ प्रपण्डितवचनैः ॥ १० प्रपण्डितवचनैः ॥ ११ मन्त्रिणां ॥ १२ ईश्वरपौरोहित्ये ॥ १३ व्यवहारे प्रत्यभिज्ञातव्य ॥ १४ पुत्रादीनां मात्राण्युपदेशं पृथक् कृतेन श्रवणपर्याप्तमन्त्रमात्रात् ॥ १५ साधनम् ॥ १६ निगमसुखात् ॥ १७ भाग्यं ॥ १८ मन्त्रिणः ॥

प्युपलम्भात् । एकार्थिष्ठाना ब्रह्मादयः पित्राचान्ताः परस्परतिशयवृत्तित्वात् । इह येषां परस्परतिशयवृत्तित्वं तेषामेकायत्तता दृष्टा । यथेह लोके गृह्यामनगर-
देशाधिपतीनामेकस्मिन्सर्वभौमनरपतौ । तथा मुजगरक्षोयक्षप्रभृतीनां परस्परतिशयवृत्तित्वं च । तेन मन्यामहे-तेषामेकस्मिन्नीश्वरे पारतन्त्र्यमित्यसम्यक् ।
अत्र हीश्वराल्येनाधिष्ठायकैर्नैकाधिष्ठाना इति साध्येऽनैकान्तिकता हेतोर्विपर्ययं बाधकप्रमाणाभावात् प्रतिबन्धासिद्धेः । दृष्टान्तस्य च साध्यविकलता । अधि-
ष्ठायकमात्रेण साधिष्ठाना इति साध्ये सिद्धसाध्यता-स्वनिर्णयस्वामिनः शक्तादेर्भवान्तरोपात्ताऽदृष्टस्य चाधिष्ठायकतयाभ्युपगमात् । ततो महेश्वरस्याशेषजगत्कर्तृ-
त्वप्रसाधकस्यानन्यद्वयप्रमाणस्यासम्भवात्तुतोऽनादिमुक्तत्वसिद्धिर्यतोऽनाद्यशेषज्ञत्वमस्य स्यात् ? प्रयोगः । क्षित्यादिकं नैकैकस्वभावभावपूर्वकं विभिन्नेदेशकाला-
कारत्वाद्यादित्यं तदित्यं; यथा घटपटप्रकुटशकटादि । विभिन्नैकान्तिकं विरुद्धं वा-विपर्ययैकदेशे तत्रैव वा वृत्तेरभावात् । न चैदमसिद्धं साधनमुर्वीपर्वतवर्षादां धर्मिणि
विभिन्नदेशकालाकारत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । नाप्यनैकान्तिकं विरुद्धं वा-विपर्ययैकदेशे तत्रैव वा वृत्तेरभावात् । न चैदमसिद्धं साधनमुर्वीपर्वतवर्षादां धर्मिणि
विभिन्नदेशकालाकारत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । नाप्यनैकान्तिकं विरुद्धं वा-विपर्ययैकदेशे तत्रैव वा वृत्तेरभावात् । न चैदमसिद्धं साधनमुर्वीपर्वतवर्षादां धर्मिणि
विभिन्नदेशकालाकारत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । नाप्यनैकान्तिकं विरुद्धं वा-विपर्ययैकदेशे तत्रैव वा वृत्तेरभावात् । न चैदमसिद्धं साधनमुर्वीपर्वतवर्षादां धर्मिणि
विभिन्नदेशकालाकारत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । नाप्यनैकान्तिकं विरुद्धं वा-विपर्ययैकदेशे तत्रैव वा वृत्तेरभावात् । न चैदमसिद्धं साधनमुर्वीपर्वतवर्षादां धर्मिणि

ननु साधूकमावर्णपात्रे सर्वज्ञत्वमिति । तच्च प्रकृतेरेव-अत्रैवावर्णसम्भवात् । नात्मनस्तस्यावर्णभावात्-अधानपरिणामः शुद्धं कृष्णं च कर्मैत्यभिधानात् ।
निखिलजगत्कर्तृत्वाच्चास्या एवाशेषज्ञत्वमस्तु । तदेतदव्यसमीक्षिताभिधानं-कर्मणः प्रधानपरिणामतत्प्रतिषेधात् सकलजगत्कर्तृत्वस्य चासिद्धेः । ननु प्रकृतप्रभवेयं
जगतः सृष्टिप्रक्रिया । तत्कथं तस्यास्तत्कर्तृत्वसिद्धिः ? तथा हि । प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि । १। प्रथमं
हि प्रकृतेर्महान्-विषयाध्ववसायलक्षणा बुद्धिरुपपद्यते । बुद्धेश्चाहङ्कारोऽहं सुभगोऽहं दर्शनीय इत्याद्यभिमानलक्षणः । अहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपमग-
न्धात्मकानि इन्द्रियाणि चैकादश । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्बहिर्ब्राह्मणलक्षणानि । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थसंज्ञानि । मनश्च सङ्कल्पलक्षणम् ।

१ ईश्वरश्रिताः कार्यकरणे ॥ २ सन्दिग्धार्थैकान्तिकता ॥ ३ विषये-कदाचित्स्वतन्त्रेषु गृह्यामनगरदेशाधिपतिषु ॥ ४ ईश्वराद्यैर्नैकाधिष्ठायकेन परस्परतिशयवृत्तित्वस्याविनाभावसिद्धे ॥ ५ सर्वभौमनरपतो ईश्वर-
प्राज्ञासिद्धेः ॥ ६ कश्चनातिशयमकुर्वताम् ॥ ७ प्रकृते ॥ ८ क्रम ॥

भोजनार्थं हि तत्र गृहे यास्यामि किं दधि भविष्यति गुडो वा भविष्यतीत्येवं सङ्कल्पवृत्तिर्मनः । पञ्चम्यश्च तन्मात्रेभ्यः पञ्च भूतानि । शब्दादाकाशं, स्पर्शाद्वायुः, रूपान्तेजो, रसादापो, गन्धात्पृथ्वीति । पुरुषश्चति पञ्चविंशतितत्त्वानि । प्रकृत्यात्मकाश्चेते महदादयो भेदाः न त्वऽतोऽत्यन्तभेदिनो-लक्षणभेदाभावात् । तथा हि । त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि । व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीततथा च पुमान् । १। लोकं हि यदात्मकं कारणं तदात्मकमेव कार्यमुपप्लव्यते । यथा कृष्णैस्तन्तुभिरारब्धः पटः कृष्णः । एवं प्रधानमपि त्रिगुणात्मकम् । तथा बुद्धहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियभूतात्मकं व्यक्तमपि । तथाऽविवेकि । इमे सत्त्वादय इदं च महदादि व्यक्तमिति पृथक्कर्तुं न शक्यते । किन्तु ये गुणास्तद्व्यक्तं यद्व्यक्तं ते गुणा इति । तथा व्यक्ताव्यक्तद्वयमपि विधौ-भोग्यस्वभावत्वात् । सामान्यं च-सर्वपुरुषाणां भोग्यत्वात्पण्यस्त्रीवत् । अचेतनात्मकं च-सुखदुःखमोहावेदकत्वात्प्रसवधर्मिवत् । तथा हि । प्रधानं बुद्धिं जनयति । बुद्धिरयहङ्कारम् । अहङ्कारोपि तन्मात्राणीन्द्रियाणि चैकादश । तन्मात्राणि च महाभूतानीति । प्रकृतिविशेषाच्छक्षणभेदोऽप्यविरुद्धः । यथोक्तं-“हेतुमदनित्यमव्यापि सन्नियमने-कमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्” । १ । व्यक्तमेव हि कारणवत् । तथा हि । प्रधानेन हेतुमती बुद्धिः । बुद्ध्या चाहङ्कारः । अहङ्कारेण पञ्च तन्मात्राण्येकादश चेन्द्रियाणि । भूतानि तन्मात्रैः । न त्वेवमव्यक्तं-तस्य कुतश्चिदनुत्पत्तेः । तथा व्यक्तमनित्यम्-उत्पत्तिधर्मकत्वात्; नाव्यक्तं-तस्यानुत्पत्तिमत्त्वात् । यथा च प्रधानपुरुषौ दिवि चान्तरिक्षेऽत्र सर्वत्र व्यापितया वर्तते न तथा व्यक्तम् । यथा च संसारकाले त्रयोदशविधेन बुद्ध-ऽहङ्कारेन्द्रियलक्षणेन संयुक्तं सूक्ष्मशरीरादिकं व्यक्तं संसरति, नैवमव्यक्तं-तस्य विभुत्वेन सक्रियत्वायोगात् । बुद्धहङ्कारादिभेदेन चानेकविधं व्यक्तं, नाव्यक्तं-तस्यैकस्यैव सतो लोकत्रयकारणत्वात् । आश्रितं च व्यक्तं-यद्यस्मादुत्पद्यते तस्य तदाश्रितत्वात् । न त्वेवमव्यक्तं-तस्याकार्यत्वात् । लिङ्गं च लक्ष्यं यच्छतीति कृत्वा प्रलयकाले हि भूतानि तन्मात्रेषु लीयन्ते, तन्मात्राणीन्द्रियाणि चाहङ्कारेऽहङ्कारो बुद्धौ बुद्धिश्च प्रधाने । न चाव्यक्तं क्वचिदपि लयं गच्छतीति-तस्याविद्यमानकारणत्वात् । सावयवं च व्यक्तं-शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकैरवयवैर्युक्तत्वात् । न त्वेवमव्यक्तं-प्रधानात्मनि शब्दादीनामनुपलब्धेः । यथा च पितरि जीवति पुत्रो न स्वतन्त्रो भवति तथा व्यक्तं सर्वदा कारणवत्तत्वात्परतन्त्रम् । न त्वेवमव्यक्तं-तस्य नित्यमकारणाधीनत्वात् । ननु प्रधानात्मनि कुतो महदादीनां सद्भावसिद्धिर्यतः प्रागुत्पत्तेः सदैव कार्यमिति चेत् ‘असत्कारणदुपपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात्तदशक्त्यः शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् । १।’ इति हेतुपञ्चकात् ।

१ महदादि कार्यं त्रिगुणविरूपेण व्यक्तम् ॥ २ व्यक्ताऽव्यक्तान्याम् ॥ ३ प्रधानेनैव त्रिगुणात्मकम् । महदादिकार्यं कथं त्रिगुणात्मकं स्यादित्युक्ते सत्याह ॥ ४ आदिभेदेन रजतमयी ॥ ५ पुरुषेण ॥ ६ स्वरूपावस्थानम् ॥

७ लक्षणभेदाभावात्कथं कार्यकारणभावः स्यादित्युक्ते आह ॥ ८ महदादि ॥ ९ प्रधानम् ॥ १० हेतुमान् ॥ ११ महदादि कार्यम् ॥ १२ प्रारणात् ॥ १३ प्रवर्तते ॥ १४ गच्छति ॥ १५ व्यापकत्वेन ॥ १६ तिरोभावम् ॥

यदि हि कारणात्मनि प्रागुत्पत्तेः कार्यं नाभिव्यक्तदा तत्र केनचिद्व्यतिरिच्यते । यद्वासत्तत्र केनचित्क्रियते । यथा गगनाभ्योरुहम् । असञ्च प्रागुत्पत्तेः परमते कार्यमिति । क्रियते च तिलादिभिल्लालादिकार्यम् । तस्मात्तच्छक्तितः प्रागपि सत्-व्यक्तिरूपेण तु कापिलैरपि प्राक् सत्त्वस्यानिष्टत्वात् । यदि चासद्भवेत्कार्यं तर्हि पुरुषाणां प्रतिनिधयोपादानग्रहणं न स्यात् । यथा हि शालिबीजादिषु शाल्यादीनामसत्त्वं तथा कोद्र-बीजादिव्यपि । तथा च कोद्रवबीजादयोपि शालिफलादि-भिरुपादीयेरन् । न चैवम् । तस्मात्तत्र तत्कार्यमस्तीति गम्यते । यदि चासदेव कार्यं सर्वस्मात्पुरुषाणुलोष्टादिकात्सर्वं सुवर्णरजतादि कार्यं स्यात्-ता-दात्म्यवर्गिमस्य सर्वसिद्धान्तिरिष्टत्वात् । न च सर्वं सर्वतो भवति तस्मात्तत्रैव तस्य सद्भावसिद्धिः । ननु कारणानां प्रतिनिर्यतेष्वेव कार्येषु प्रतिनियताः शक्त-यः । तेन कार्यस्यासत्त्वाविशेषेपि किञ्चिदेव कार्यं कुर्वन्तीत्यव्युत्तरम् । शक्ता अपि हि हेतवः शक्यक्रियमेव कार्यं कुर्वन्ति नाशक्यक्रियम् । यद्वासत्तत्र शक्यक्रियं यथा गगनाभ्योरुहम् । असञ्च परमते कार्यमिति । बीजादेः कारणभावाच्च सत्कार्य-कार्यासत्त्वे तदयोगात् । तथा हि । न कारणभावो बीजादेरविद्यमान-कार्यत्वात्स्वरविषाणवत् । तत्सिद्धमुत्पत्तेः प्राकारणे कार्यम् । तच्च कारणं प्रधानमेवेत्यावेदयति हेतुपञ्चकात्-भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वर्यस्य । ११ लोके हि र्यस्य कर्त्ता भवति तस्य परिमाणं दृष्टम् । यथा कुलालः परिमितान्मृत्पिण्डात्परिमितं प्रस्थग्राहिणमाढकग्रा-हिणं च घटं करोति । इदं च महदादि व्यक्तं परिमितं दृष्टम्-एका बुद्धिरेकोऽहङ्कारः, पञ्च तन्मात्राणि, एकादशेन्द्रियाणि, पञ्चभूतानीति । अतो यत्परिमितं व्यक्तमु-त्पादयति तदप्रधानमिव गमः । इतश्चास्ति प्रधानं-भेदानां समन्वयदर्शनात् । यद्वातिसमन्वितं हि शुद्धपलभ्यते तत्तन्मयकारणसम्भूतम् । यथा घटशरावाद्यो भेदा-मृजातिसमन्विता मृदात्मककारणसम्भूताः । सत्त्वरजस्तमोजातिसमन्वितं चेदं व्यक्तमुपलभ्यते । सत्त्वस्य हि प्रसादलाघवोद्धर्षप्रीत्यादयः कार्यम् । रजसस्तु ता-पशोषोद्धेगादयः । तमसश्च दैन्यबीभत्सगौरवादयः । अतो महदादीनां प्रसाददैन्यतापादिकायौपलम्भात्प्रधानान्वितव्यसिद्धिः । इतश्चास्ति प्रधानं-शक्तितः प्र-वृत्तेः । लोके हि यो धैस्मिन्नर्थे प्रवर्त्तते स तत्र शक्तः । यथा तन्तुवायः पटकरणे । प्रधानस्य चास्ति शक्तिर्यथा व्यक्तमुत्पादयति । सा च निराधारा न सम्भवतीति प्रधानास्तित्वसिद्धिः । कार्यकारणविभागाच्च । दृष्टो हि कार्यकारणयोर्विभागः । यथा मृत्पिण्डः कारणं घटः कार्यम् । स च मृत्पिण्डाद्विभक्तस्वभावो घटो मद्योदकादि

१ परमते प्रागुत्पत्तेः कार्यं धर्मि, न केनचित्क्रियते इति साध्यो धर्म -असत्त्वात् ॥ २ जैनादिमते ॥ ३ मृत्पिण्डे घटो नास्ति पटोपि नास्ति तदा मृत्पिण्डो घटस्योपादान, पटस्य न । तस्य तु तन्तव एवेति नियतोपादानम् ॥ ४ शाल्यादि ॥ ५ तर्हि ॥ ६ लभावस्य ॥ ७ उपादानेऽनुपादाने च ॥ ८ कारणे ॥ ९ तदुपादाने ॥ १० शक्यक्रियेषु ॥ ११ परमते कार्यं धर्मि शक्यक्रियं न भवति अयमादिति शेषः ॥ १२ मृदादि ॥ १३ महदादीनाम् ॥ १४ कार्यस्य ॥ १५ महदादिव्यक्तमेककारणपूर्वक परिमितत्वाद् घटादिवत् ॥ १६ महदादिव्यक्तमेककारणपूर्वक परिमितत्वाद् घटादिवत् ॥ १७ उपाय ॥ १८ पट मृत्पिण्डस्य ॥ १९ महदादिसंदानम् ॥ २० कार्यप्रवृत्तिः शक्तिपूर्विका प्रवृत्तिलात्तन्तुवायप्रवृत्तिरन् ॥ २१ महदादिव्यक्तमेककारणपूर्वक कारणरूपत्वाद् घटादिवत् ॥

धारणाहरणसमर्थो न तु मृत्पिण्डः । एवं महदादि कार्यं दृष्ट्वा साधयामः—अस्ति प्रधानं यतो महदादिकार्यमुत्पन्नमिति । इतश्चास्ति प्रधानं वैश्वरूपस्याविभागात् । वैश्वरूप्यं हि लोकत्रयमभिधीयते । तच्च प्रलयकाले क्वचिदविभागं गच्छति । उक्तं च—प्राक् पञ्चभूतानि पञ्चसु तन्मात्रेण विभागं गच्छन्तीत्यादि । अविभागो हि नामाविवेकः । यथा क्षीरावस्थायामन्यत्क्षीरमन्यद्धीति विवेको न शक्यते कर्तुं तद्वत्प्रलयकाले व्यक्तमिदमव्यक्तं चेदमिति । अतो मन्यामहेति प्रधानं यत्र महदाद्यविभागं गच्छतीति ।

अत्र प्रतिविधीयते । प्रकृत्यात्मकत्वे महदादिभेदानां कार्यतया ततः प्रवृत्तिविरोधः । न खलु यद्यस्मात्सर्वथाऽव्यतिरिक्तं तत्तस्य कार्यं कारणं वा युक्तं—भिन्नलक्षणत्वात्तयोः । अन्यथा तद्वत्तस्या सङ्कीर्णं । तथा च यद्भवद्भिर्मूलप्रकृतेः कारणत्वमेव, भूतेन्द्रियलक्षणपेडशकणस्य कार्यत्वमेव, बुद्धाहङ्कारतन्मात्राणां पूर्वोत्तरापेक्षया कार्यत्वं कारणत्वं चेति प्रतिज्ञातं तत्र स्यात् । तथा चेदमसङ्गतं—मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । पेडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः । ११' इति । सर्वेषामेव हि परस्परमव्यतिरेके कार्यत्वं कारणत्वं वा प्रसज्येत । आपेक्षिकत्वाद्वा तन्मात्रस्य चापेक्षणीयस्याभावात्सर्वेषां पुरुषवत्प्रकृतिविकृतिर्वाभावः । अन्यथा पुरुषस्यापि प्रकृतिविकृतिव्यपदेशः स्यात् । यच्चोदं हेतुमत्त्वादिधर्मयोगि व्यक्तं विपरीतमव्यक्तं तदपि बालप्रलयपमानम् । न हि यद्यस्मादभिन्नस्वभावं तत्तद्विपरीतं युक्तं भिन्नस्वभावलक्षणत्वाद्विपरीतत्वस्य । अन्यथा भेदव्यवहारोच्छेद्यः (देः) स्यात् । सत्त्वरजस्तमसां वान्योन्यं भिन्नस्वभावनिबन्धनो भेदो न स्यादिति विश्वमेकरूपमेव स्यात् । ततो व्यक्तरूपाव्यतिरेकादव्यक्तमपि हेतुमत्त्वादिधर्मयोगि स्यात् व्यक्तरूपवत् । व्यक्तं वाऽहेतुमत्त्वादिधर्मयोगि स्यादव्यक्तरूपाव्यतिरेकात्तत्त्वरूपवदित्येकान्तः । किञ्चान्वयव्यतिरेकनिश्चयसमाधिगम्यो लोके कार्यकारणभावः प्रसिद्धः । न च प्रधानादिभ्यो महदाद्युत्पत्तिनिश्चयेऽन्यथो व्यतिरेको वा प्रतीतोस्ति येन प्रधानान्महान्महतोऽहङ्कार इत्यादि सिद्ध्येत् । न च नित्यस्य कारणभावोस्ति—क्रमाऽक्रमाभ्यां निस्सार्थक्रियाविरोधात् । ननु नित्यमपि प्रधानं कुण्डलादौ सर्पवन्महदादिरूपेण परिणामं गच्छत्तेषां कारणमित्युच्यते । ते च तत्परिणामरूपत्वात्तत्कार्यतया व्यपदिश्यन्ते । परिणामश्चैकवस्त्वऽविधानत्वाद्भेदपि न विरुध्यते । इत्यप्यनेकान्तावलम्बने प्रमाणोपपन्नं—नित्यैकान्ते परिणामस्यैवासिद्धेः । न हि तत्र भवन्

१ महदाद्यविभागं क्वचिदश्रितं अविभागत्वात्क्षीरे दद्यादविभागवत् ॥ १' एकवत् ॥ २ जैनैः ॥ ४ प्रकृते ॥ ५ प्रधानं महदादेः कारणं न भवति तस्मात्सर्वथाऽव्यतिरिक्तत्वात् । महदादेः प्रधानकार्यं न भवति तस्मात्सर्वथाऽव्यतिरिक्तत्वात् । ६ भिन्नलक्षणभावे ॥ ७ प्रकृत्यादि कार्यस्य कार्यस्यान्महदादेर्व्यतिरेकात् । ८ अपेक्षणीयभावोपि प्रकृतिविकृतिभावो भविष्यतीत्युक्ते आह ॥ ९ भिन्नलक्षणत्वात्क्रमागमभावयोग्येत्यापेक्षया संकेतः ॥ १० कार्यकारणभावस्य ॥ ११ अपेक्षणीयस्याभावोपि कस्यचित्प्रकृतित्वं वा घटते चेत् ॥ १२ अव्यक्तं धर्मं व्यक्ताद्विपरीतं न भवति तस्मादभिन्नसमत्वात् ॥ १३ विपरीतस्य भिन्नसमागमिवन्धनं न संभूतीति चेत् ॥ १४ तत्र व्यक्तरूपमेवाऽव्यक्तरूपमेव वा सादिति ॥ १५ क्लृप्तं सर्वं यथा कुण्डलाकारेण जायते स एव कृज्ज्वलाकारेण जायते ॥ कुण्डलादौ स्वर्णनदिति पाठान्तरम् ॥

पूर्वरूपत्यागाद्वा भवेदत्यागाद्वा? यद्यत्यागात्तदऽवस्थासाङ्ख्य-वृद्धाद्यवस्थायामपि युवाद्यवस्थोपलब्धिप्रसङ्गात् । अथ त्यागात्तदा स्वभावहानिप्रसङ्गः । किञ्च सर्वार्था तत्त्यागः कथञ्चिद्वा? सर्वथा चेत्कस्य परिणामः? पूर्वरूपस्य सर्वथा त्यागादपूर्वस्य चोपादात् । कथञ्चिद् चेन्न किञ्चिद्विरुद्धं-तस्यैवार्थस्य प्राच्यरूप-पत्यागेनान्यथाभावलक्षणपरिणामोपपत्तेः । नित्यैकान्तता तु तस्य व्याह्रयेत् । अत्र हि नैकदेशेन तस्यैवो निरंशस्यैकदेशाभावात् । नापि सर्वात्मना नित्यत्वव्याघातात् । किं च प्रवर्तमानो निवर्तमानश्च धर्मो धर्मिणैर्यन्तरभूतो वा? यद्यर्थान्तरभूतो वा? यद्यर्थान्तरभूतस्तर्हि धर्मो तदवस्थ एवेति कथमसौ परिणतो नाम? न ह्यर्थान्तरभूतयोर्यथादविनाशे सत्यविचिंलितात्मनो वस्तुनः परिणामो भवति । अन्यथाऽऽत्मपि परिणामी स्यात् । तत्सम्बद्धयोर्धर्मयोरुपादविनाशात्तस्य परिणाम इत्ययमुन्दर्-धर्मिणा सदसतोः सम्बन्धो हि धर्मस्य सतो भवेदसतो वा? न तावत्सतः स्वातन्त्र्येण प्रसिद्धाशेषस्वभावसम्पत्तेरनपेक्षतया क्वचित्पारतन्त्र्यसम्भवात् । नाप्यसतस्य सर्वोपात्त्यविरहलक्षणतया क्वचिदप्याश्रितत्वानुपपत्तेः । न खलु खरविषाणादिः क्वचिदाश्रितो युक्तः । न च प्रवर्तमानाप्रवर्तमानधर्मद्वयव्यतिरिक्तो धर्मो उपलब्धिलक्षणप्राप्तो दर्शनपथप्रस्थापी कस्यचिदिति । अतः स तादृशोऽसद्व्यवहारविषय एव विदुषाम् । अथानर्थान्तरभूतस्यैवैकसाङ्ख्यमिस्वरूपादव्यतिरिक्तत्वात्तयोरैकत्वमेवेति कथं परिणामो धर्मिणो धर्मयोर्वा विनाशप्रादुर्भावौ धर्मिस्वरूपवत्? धर्मोऽर्थं च धर्मिणोऽनन्यत्वाद्धर्मत्वरेणवदपूर्वस्योत्पादः पूर्वस्य विनाश इति नैव कस्यचित्परिणामः सिध्यति । तस्मान्न परिणामवशादपि भवतां कार्यकारणव्यवहारो युक्तः । यच्चेदमुत्पत्तेः प्राकार्यस्य सत्त्वैकमर्थानर्थसदकरणदिहेतुपञ्चकमुक्तं तदसत्कार्यवादपक्षेपि तुल्यम् । शक्यते ह्येवमप्यभिधातुं 'न सदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्यस्य शक्यकरणत्कारणभावाच्च सत्कार्यम् । १ ।' न सत्कार्यमिति सम्बन्धः । किञ्च सर्वथा सत्कार्यं कथञ्चिद्वा? प्रथमपक्षोऽसम्भाव्यः । यदि हि क्षीररौदो दध्यादिकार्यणि सर्वथा विशिष्टरसर्वीर्यविषाकादिना विभक्त्येण मध्यावस्थैवत्सन्ति तर्हि तेषां किमुत्पाद्यमस्ति येन तानि कारणैः क्षीरादिभिर्जन्यानि स्युः? तथा च प्रयोगः । यैस्सर्वकारेण सत्तन्न केनचिज्जन्यं यथा प्रधानमात्मा वा । सच्च सर्वात्मना परमते दध्यादीति न महदादेः कार्यता । नापि प्रधानस्य कार-णताऽविद्यमानकार्यत्वात् । यदविद्यमानकार्यं तन्न कारणं यथात्मा । अविद्यमानकार्यं च प्रधानमिति । क्षीराद्यवस्थायामपि दध्यादीनां पश्चादिवोपलम्भप्रसङ्गश्च ।

१ इत्यतः पर्यायतया च ॥ २ प्रधानस्यैव । मनुष्यलक्षणस्य वा ॥ ३ बालवस्थाया ॥ ४ युवावस्थाया ॥ ५ प्रधानस्य ॥ ६ पूर्वकल्पनाया ॥ ७ उत्तरपरिणामलक्षणः ॥ ८ पूर्वपरिणामलक्षणः ॥ ९ पुरादे ॥ १० या अवस्था यस्य ॥ पूर्ववस्थायाः ॥ ११ नित्यस्य ॥ १२ प्रधानस्य ॥ १३ अभिन्नत्वात् ॥ १४ पारतन्त्र्यं हि सम्बन्ध इति वचनात् ॥ १५ उपात्त्या स्वभाव ॥ १६ धर्मिधर्मयो ॥ १७ यम्योविनाशप्रादुर्भावो धर्मिणा न भवति इति साध्यो धर्मिणोऽर्थान्तरत्वात् ॥ १८ धर्मो उत्पादविनाशवात् उत्पादविनाशवात् उत्पादविनाशरूपमभिन्नत्वाद्धर्मस्वरूपवत् ॥ १९ सक्ताशात् ॥ २० सर्वैभ्यः कारणेभ्यः ॥ २१ कारणे ॥ २२ आदिना नवनीननानि ॥ २३ द ग-स्यावत् ॥ २४ दध्यादि धर्मैः केनचिज्जन्यं न भवति पूर्वमेव सर्वकारेण सत्त्वादियुपरिष्ठेयत्वम् ॥ २५ इति-अनुमानात् ॥ २६ प्रधाव कस्यचित्कारण न भवति ॥

अथ कथञ्चिच्छक्तिरूपेण सत्कार्यम् । ननु शक्तिर्द्वयमेव । तद्रूपतया सतः पर्ययरूपतया चासतो घटादेरुत्पत्त्यभ्युपगमे जिनपतिमतानुसरणमसङ्गः । किञ्च तच्छक्तिरूपं दध्यादेर्भिन्नमभिन्नं वा ? भिन्नं चेत्कथं कारणे कार्यसम्भवंसिद्धिः ? कार्यव्यतिरिक्तस्य शक्त्याख्यपदार्थान्तरस्यैव सद्भावाभ्युपगमात् । आविर्भूतविशिष्टादि-
रुणोपेतं हि वस्तु दध्यादि कार्यमुच्यते । तच्च क्षीराद्यवस्थायामुरलब्धिलक्षणप्राप्त्यानुपलब्धेर्नास्ति । यच्चान्ति शक्तिरूपं तत्कार्यमेव न भवति । न चान्यस्य भावे-
ऽन्यदस्त्वतिप्रसङ्गात् । अथाभिन्नं तर्हि दध्यादेर्निलत्वत्कारणव्यापारवैयर्थ्यम् । अभिव्यक्तौ कारणानां व्यापारान्न वैयर्थ्यमित्यव्यसत्-यतोऽभिव्यक्तिः पूर्वं
सत्यसती वा ? सती चेत्कथं क्रियेत ? अन्यथा कारकव्यापारानुपरमः स्यात् । अथासती तथाप्याक्रान्तिशुभेनोपवक्तव्यं क्रियेत ? असदकरणादिलभ्युपगमाच्च । सर्वस्य
सर्वथा सत्त्वेन च कार्यत्वसम्भवादुपादानपरिग्रहेऽपि न प्राप्नोति । सर्वसम्भवावोपि प्रतिनियतादेव क्षीरादेर्दध्यादीनां जन्मोच्यते । तच्च सत्कार्यवादपक्षे दूरो-
त्सारितम् । शक्तस्य शक्त्यकरणादिति चात्रासम्भाव्यम् । यदे हि केनचित् किञ्चिन्निष्पाद्येत तदा निर्णोदकस्य शक्तिव्यवस्थायेत निर्व्याघस्य च करणं नान्यथा ।
कारणभावोपार्थानां न धेदे-कार्यत्वाभावादिव । किञ्चैते हेतवो भवत्पक्षे प्रवृत्ताः किं कुर्वन्ति ? स्वविषये हि प्रवृत्तं साधनं द्वयं करोति-प्रमेयार्थविषये प्रवृत्तौ
संशयविपर्ययो निवर्तयति निश्चयं चोत्पादयति । तच्च सत्कार्यवादे न सम्भवति । संशयविपर्ययो हि भवतां मते चैतन्यात्मकौ बुद्धिमनःस्वभावौ वा ? पक्षद्वयेऽपि
न तयोर्निवृत्तिः स्थैर्यमिति चैतन्यबुद्धिमनसां निलत्वेनानयोरपि निलत्वात् । नापि निश्चयस्योत्पत्तिस्तस्यापि सदा सत्त्वात् । इति साधनोपन्यासवैयर्थ्यम् । तस्मा-
त्साधनोपन्याससार्थवत्त्वमिच्छता निश्चयोऽसत्त्वेव साधनेनोत्पाद्यत इत्यङ्गीकर्तव्यम् । तथा चासदकरणादेर्हेतुगणस्यानेनैवानैकान्तिकता । यथा चासतोपि निश्च-
यस्य करणं, तन्निष्पत्तये च यथा विशिष्टसाधनपरिग्रहो, यथा चास्य न सर्वस्मात्साधनाभासादेः सम्भवो, यथा चासावसन्नपि शक्तैर्हेतुभिः क्रियते तत्र च हेतूनां
कारणभावोस्ति तथान्यत्रापि भविष्यति । अथ यद्यपि साधनप्रयोगात्माक्सन्नेव निश्चयस्तथापि न तलयोगवैयर्थ्यं तदभिव्यक्तौ तस्य व्यापारात् । तत्र केयमभि-
व्यक्तिः ? किं स्वभावातिशयोक्त्यास्तिद्विषयज्ञानं वा तदुपलम्भावरणपणमो वा ? न तावत्स्वभावातिशयः । स हि निश्चयस्वरूपादभिन्नो भिन्नो वा ? यद्यभिन्न-
स्तर्हि निश्चयस्वरूपत्वसर्वदा सत्त्वान्नोत्पत्तिर्युक्ता । अथ भिन्नस्तस्यासाविति सम्बन्धभावातिशयः । स ह्याधाराधेयभावलक्षणो वा जन्यजनकभावलक्षणो वा ? तत्रा-
द्यपक्षोऽयुक्तः परस्परमुपकार्योपकारकयोस्तदसम्भवात् । उपकारे वा तस्याप्यर्थान्तरत्वे सम्बन्धासिद्धिरनवस्थां च । अनर्थान्तरत्वे साधनप्रयोगवैयर्थ्यं निश्च-

१ दध्यादिभिर्यै शक्त्ये कारणे नास्ति ततो भिन्नत्वात् ॥ २ ततो भिन्नत्वं यावत्कारणे विद्यमानत्वं च सादिति सन्निधौनैकान्तिकत्वे सहाह ॥ ३ शक्तिरूपस्य ॥ ४ व्यक्तिरूप दध्यादिकार्यम् ॥ ५ घटस्य भावे
पटस्य सावधसहाह ॥ ६ विषयानपि क्रियमाणं चेत् ॥ ७ अस्तिशान्तिः ॥ ८ परैरेव ॥ ९ पदार्थस्य ॥ १० जै ॥ ११ कारणस्य ॥ १२ कार्यस्य ॥ १३ निष्पाद्यविषयादकभावभावे शक्तिं करणं वा न व्यस्यायते ॥
१४ क्रान्त्यै सर्वथा सत्त्वात् ॥ १५ कारणपेक्षया ॥ १६ महददावपि ॥ १७ निश्चयस्वरूपादभिन्नो ॥ १८ निश्चयेनातिशयस्य ॥ १९ अतिशयात् ॥ २० ग्रन्थस्य ॥ २१ निश्चयेनातिशयस्य क्रियमाण उपकार अतिशयाद-
नर्थान्तरमित्यास्मिन् दूषणमाह ॥ २२ उपकाराय ॥

यादेवोपकाराऽन्तरत्सातिशयस्योत्पत्तेः । अमूर्तत्वाच्चातिशयस्याधोगमनाभावाच्च तस्य कश्चिदाधारो युक्तोऽधोगतिप्रतिबन्धकत्वेनाधारस्यावस्थितेः । नापि जलजवनकभावलक्षणः सर्वदैव निश्चयात्ययरणस्य सन्निहितत्वेन नित्यमतिशयोक्त्यप्रसङ्गात् । न च साधनप्रयोगापेक्षया निश्चयस्यातिशयोक्तादृक्त्वं युक्त-
मनुपकारिण्यपेक्षाऽयोगात् । उपकारित्वे वा पूर्ववद्दर्शनेन वस्त्या च । अपि चायमतिशयः सन्नसम्बा क्रियेत ? असत्त्वे पूर्ववत्साधनानामनैकान्तिकतापत्तिः । सत्त्वे
च साधनैर्वैयर्थ्यम् । तत्राप्यभिव्यक्तवानवस्थां । तन्न स्वभावातिशयोक्तिरभिब्यक्तिः । नापि तद्धिषयज्ञानं सत्कार्यवादिनो मते तस्यापि नित्यत्वात्, द्वितीयज्ञान-
स्यासम्भवाच्च । एकमेव हि भूवतां मते विज्ञानम्-आसर्गप्रलयदेका बुद्धिरिति सिद्धान्तस्वीकारात् । तदुपलब्धौवरणापगमोप्यभिव्यक्तिर्न युक्ता-तदावरणस्य
नित्यत्वेनापगमासम्भवात् । तिरोभावलक्षणेप्यपगमो न युक्तोऽत्यंतपूर्वरूपस्य तिरोभाववासम्भवात् । द्वितीयोपलब्धस्य चासम्भवात्कथं तदावरणसम्भवो ये-
नास्यापगमोभिव्यक्तिः स्यात् ? न ह्यावरणमसतो युक्तं सद्वस्तुविषयत्वात्तस्य । बन्धमोक्षाभावश्च सत्कार्यवादिनोदुष्यते । बन्धो हि मिथ्याज्ञानात् । तस्य
च सर्वदावस्थितत्वेन सर्वदा सर्वेषां बद्धत्वात्कुतो मोक्षः ? प्रकृतियुरुषयोः कैवल्योपलब्धक्षणात्त्वज्ञानाच्च मोक्षः । तस्य च सदावस्थितत्वेन सर्वदा सर्वेषां मु-
क्तत्वात्कुलो बन्धः ? सकलव्यवहारेच्छेदप्रसङ्गश्च । लोकः खलु हिताहिताग्निपरिहारार्थं प्रवर्तते । सत्कार्यवादपक्षे तु न किञ्चिदग्रायमहेयं चाप्तीति निरीहमेव
जगत्स्यात् । यदैवात्र केनचित्क्रियते इति चासङ्गतं हेतोर्विपक्षे बाधकप्रमाणाभावनेकान्तात् । कारणशक्तिप्रतिनियमाद्धि किञ्चिदेवासत्क्रियते यस्योपादकं कारण-
मस्ति । यस्य तु गगनमुद्रारोहोर्दानस्ति कारणं तन्न क्रियते । न हि सर्वं सर्वस्य कारणमिष्टम् । नापि यद्यदसत्तत्क्रियते एवेति व्याप्तिरिष्टा । किं तर्हि ? यत्क्रियते तस्या-
गुणत्वेः कथञ्चिदसदेवेति । ननु तुल्येयसत्कारित्वे कारणानां किमिति सर्वं सर्वस्यासत्तः कारणं न स्यादित्यन्यत्रापि समानम् । समाने हि सत्कारित्वे किमिति सर्वं
सर्वस्य सत्तः कारणं न स्यात् ? कारणशक्तिप्रतिनियमात्सद्व्याप्त्यादि न क्रियत इत्यन्यत्रापि समानम् । प्रतिपादितप्रकरणे सर्वथा सतः कार्यत्वासम्भवात्कथञ्चिदसत्कार-
यवादे एव चोपादानग्रहाणाल्यादेर्हेतुचतुष्टयस्य विरुद्धता-साध्यविपर्ययसाधनात् । तन्नोत्पत्तेः प्राक्कारणकार्यसङ्घातसिद्धिः । यच्चोक्तं-भेदानां परिमाणादित्यादिहेतोः
कारणं च प्रधानमैकं सिद्ध्यति तदयुक्तिमात्रं-भेदानां परिमाणादित्यस्यैकारणपूर्वकत्वेनाविनाभावासिद्धेः-अनेकारणपूर्वकत्वेप्यस्याविरोधात् । कारणमात्रपू-
र्वकत्वेनैव हि तस्याविनाभावः । तत्साधने च सिद्धसाधनम् । भेदानां समन्वयदर्शनादिति चासिद्धम् । न खलु सुखदुःखमोहसमन्वितं प्रमाणतः प्रसिद्धं शब्ददि-

१ न तूष्णकारकस्योदतिः ॥ २ स्वभावतिक्षेपे ॥ ३ साधनेन ॥ ४ प्रागुक्तप्रकारेण ग्रन्थनवस्था ॥ ५ तपस्थयम् ॥ ६ निश्चयलक्षणज्ञानापसूया निश्चयलक्षणापसूयानस्य (तद्विषयज्ञानस्य) द्वितीयत्वम् ॥ ७ साध्यानाम् ॥ ८ निश्चयस्य ॥ ९ निश्चयज्ञानस्य ॥ १० आचारणस्य अथक्स्वरूपं न समवति-नित्यत्वात् ॥ ११ प्राणिनाम् ॥ १२ विवेकव्यतिरिक्तलक्षणं ॥ १३ दन्धमोक्षलक्षणस्य ॥ १४ परमते देयादिकार्यं वर्मि न केनचित्कितं शते ॥ १५ असन्नापि कियत् इत्यसिन् ॥ १६ स्वरविषयादेः ॥ १७ आत्मदे ॥ १८ असत्कार्यवदक्षेपि ॥ १९ पर्यायरूपतया ॥ २० परमते सर्वथा सत्कार्यं साध्यम् ॥ २१ कथञ्चिदभ्यर्तय ॥ २२ सादृश्यादियत्कम् ॥

वात् । किञ्च शक्तिः प्रवृत्तेरित्यनेन यदि कथञ्चिद्व्यतिरिक्तशक्तियोगिकारणमात्रं साध्यते तदा सिद्धसाध्यता । अथ व्यतिरिक्तविचित्रशक्तियुक्तमेकं नित्यं कारणं तदनेकान्तिकता हेतोः । तथाभूतेन क्वचिदन्वयासिद्धेरसिद्धता च । न खलु व्यतिरिक्तशक्तियशक्तस्यचिकारणस्य क्वचिकार्ये प्रवृत्तिः प्रसिद्धा-शक्तीनां स्वात्मभूतत्वात् । यच्चैदमुक्तविभागाद्वैश्वर्यस्य तदव्युत्पत्ति-प्रलयकालस्यैवाप्रसिद्धेः । सिद्धौ वा तदसौ महदादीनां लयो भवन् पूर्वस्वभावप्रच्युतौ भवेदप्रच्युतौ वा ? यदि प्रच्युतौ तर्हि तेषां तदा विनाशसिद्धिः स्वभावप्रच्युतेर्विनाशरूपत्वात् । अथाप्रच्युतौ तर्हि लयानुपपत्तिः । न ह्यविकलमात्मनस्तत्त्वमनुभवतः कस्यचिच्छयो युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । परस्परविरुद्धं चेदमविभागो वैश्वर्यमिति च । वैश्वर्यं च प्रधानपूर्वत्वे नोपपद्यत एव-तन्मयत्वेन सर्वस्य जगतस्तत्स्वरूपवदेकत्वप्रसङ्गात् । इति कस्याऽविभागः स्यादिति ? तन्न प्रधानस्य सकलजगत्कर्तृत्वं सिद्धं यतस्तत्सिद्धौ प्रधानस्य सर्वज्ञता-कर्तृत्वस्य कारणशक्तिपरिज्ञानविनाभावसिद्धेरित्युक्तं प्रागीश्वरनिराकरणे । तदलमतिप्रसङ्गेन ।

एतन्नेन सेश्वरसाङ्ख्यैर्यदुक्तं 'न प्रधानादेव केवलादमी कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते तस्याचेतनत्वात् । न ह्यचेतनोऽधिष्ठार्यकमन्तरेण कार्यमारम्भमाणो दृष्टः । न चान्यत्माभिधिषायको युक्तः-सृष्टिकाले तस्याज्ञत्वात् । तथा हि । बुद्धाध्यवसितमेवार्थं पुरुषश्चेतयते । बुद्धिसंसर्गाच्च पूर्वमसावज्ञ एव, न जातु कश्चिदर्थं विजानाति । न चाज्ञातमर्थं कश्चित्कर्तुं शक्तः । अतो नासौ कर्त्ता । तस्मादीश्वर एव प्रधानापेक्षः कार्यभेदानां कर्त्ता । न केवलः । न खलु देवदेवतादिः केवलः । कुम्भकारो वा घटं जनयति' इति तदपि प्रतिव्यूढं-प्रत्येकं तयोः कर्तृत्वस्यासम्भवे सहितयोरप्यसम्भवात् । अन्यथा प्रत्येकपक्षनिक्षिप्तदोषानुपपन्नः । अथोच्यते 'यदि नाम प्रत्येकं तयोः कर्तृत्वासम्भवस्तथापि सहितयोः कथं तदभावः ? न हि केवलानां चक्षुरादीनां रूपादिज्ञानोत्पत्ति-सामर्थ्याभावे सहितानामप्यसौ युक्तः' तदप्युक्तिमात्रं-यतः साहित्यं नामानयोरन्योन्यं सहकारित्वम् । तच्चान्योन्यातिशयाधानाद्वा स्यादेकार्थकारित्वाद्वा ? न तावदाद्यकल्पना युक्ता-नित्यत्वेनानयोर्विकाराभावात् । नापि द्वितीयकल्पना युक्ता-कार्याणां योगपट्टप्रसङ्गात् । अप्रतिहतसमर्थस्वैश्वरप्रधानाख्यकारणस्य सदा सन्निहितत्वेनाविकलकारणत्वात्तेषाम् । तथा हि । यद्यदाऽविकलकारणं तत्तदा भवत्येव । यथाऽन्यक्षणाप्राप्तायाः सामग्रीतोऽङ्कुरः । अविकलकारणं चाग्रेण कार्यमिति । ननु यद्यपि कारणद्वयमेतन्नित्यं सन्निहितं तथापि क्रमेणैवामी कार्यभेदाः प्रवर्तन्त्यन्ते । महेश्वरस्य हि प्रधानगताः सत्त्वादयस्त्रयो गुणाः सहकारिणः । तेषां च क्रमवृत्तिवात्कार्याणामपि क्रमः । तथा हि । यदोद्भूतवृत्तिना रजसा युक्तो भवत्यसौ तदा सर्गहेतुः प्रजानां भवति प्रसवकार्यत्वाद्भजसः । यदा

१ असाभिः कारणमात्रं भवति प्रधानं प्रतिपाद्यते इत्यत्र ॥ २ इत्यस्वभावेन ॥ ३ कार्यनिष्पादने ॥ ४ धर्मस्वभावे भवेत् ॥ ५ रात्र्येते इति शेषः ॥ ६ मन्दिरवक्त्रा ॥ ७ स्वस्य ॥ ८ स्वरूपम् ॥ ९ परतुल्य ॥ १० प्रमाणान्भोरपि व्यप्रसङ्गात् ॥ ११ अविभागाद्वैश्वर्यमिति ॥ १२ एकत्वम् ॥ १३ अनेकत्वम् ॥ १४ लोके आदौ विभागोक्तिं यदि तदा पञ्चाद्विभागानामविभागः स्यात् ॥ १५ कर्तृत्व कारणशक्तिज्ञानविनाभावो न भवतीति मम नयेन ॥ १६ प्रकृतेश्वरनिराकरणपरेण ग्रन्थेन ॥ १७ महदादयः ॥ १८ ईश्वर प्रत्येकम् ॥ १९ ससायासा ॥ २० कार्यम् ॥ २१ सहितयस्त्रयो कर्तृत्वसम्भवश्चेन ॥ २२ आलोकादीनां च ॥ २३ प्रभव उत्पत्ति ॥

तु सत्त्वमुद्भूतवृत्ति संश्रयते तदा लोकानां स्थितिकारणं भवति-सत्त्वस्य स्थितिहेतुत्वात् । यदा तमसोद्भूतशक्तिना समायुक्तो भवति तदा प्रलयं सर्वजगतः करोति-तमसः प्रलयहेतुत्वात् । तदुक्तं “रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमस्पृशे । अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः । १ ।” इत्यव्यसाम्प्रतं यतः प्रकृतीश्वरयोः सर्गस्थितिप्रलयानां मध्येऽन्यतमस्य क्रियाकाले तदपरकार्यद्वयोत्पादने सामर्थ्यमस्ति न वा ? यद्यस्ति तर्हि सृष्टिकालेपि स्थितिप्रलयप्रसङ्गोऽविकलकारणत्वादुत्पादवत् । एवं स्थितिकालेयुत्पादविनाशयोर्विनाशकाले च स्थित्युत्पादयोः प्रसङ्गः । न चैतद्युक्तम् । न खलु परस्परपरिहारेणवस्थितानामुत्पादादिधर्माणामेकत्र धर्मिण्येकदा सद्भावो युक्तः । अथ नास्ति सामर्थ्यं तदैकमेव स्थित्यादीनां मध्ये कार्यं सदा स्यात्, यदुत्पादने तयोः सामर्थ्यमस्ति, नापरं कदाचनापि-तदुत्पादने तयोः सदा सामर्थ्याभावात्-अविकारिणोश्च प्रकृतीश्वरयोः पुनः सामर्थ्योपपत्तिविरोधात् । अव्यथा नित्यैकस्वभावताव्याघातः । अथ तत्स्वभावेपि प्रधाने सत्त्वादीनां मध्ये यदेवोद्भूतवृत्ति तदेव कारणतां प्रतिपद्यते नान्यत् । तत्कथं स्थित्यादीनां योगपद्यप्रसङ्ग इति ? अत्रोच्यते-तेषामुद्भूतवृत्तित्वं नित्यमनित्यं वा ? न तावन्नित्यं कादाचित्कत्वात् स्थित्यादीनां योगपद्यप्रसङ्गाच्च । अयानित्यम् । कुतोऽस्य प्रादुर्भावः ? प्रकृतीश्वरादेवान्यतो वा हेतोः स्वतन्त्रो वा ? प्रथमपक्षे सदास्य सद्भावप्रसङ्गः-प्रकृतीश्वराख्यस्य हेतोर्नित्यरूपतया सदा सन्निहितत्वात् । न चान्यतस्तत्प्रादुर्भावो युक्तः-प्रकृतीश्वरव्यतिरेकेणापरार्थेणस्यानभ्युपगमात् । द्वतीयपक्षे तु कादाचित्कत्वविरोधोऽस्य स्वातन्त्र्येण भवतो देशकालनियमायोगात् । स्वभावान्तरायत्तवृत्तयो हि भावाः कादाचिकाः स्युस्तद्भावभावप्रतिबद्धत्वात्तत्त्वत्वात्सत्त्वोपायस्य । नान्ये-तेषामपेक्षणीयस्य कस्यचिदभावात् । किञ्चात्मानं जनयति भवो निष्पन्नोऽनिष्पन्नो वा ? न तावन्निष्पन्नस्तस्योभिवस्थायामात्मनोपि निष्पन्नरूपाव्यतिरेकितया निष्पन्नत्वान्निष्पन्नस्वरूपत्वादेव गगनाभोजवत् । तस्मात्प्रकारान्तरेणान्येपक्षेत्वासिद्धेरावरणायायै एवाभेधविषयं विज्ञानम् । तच्चात्मन एवेति परीक्षादक्षैः प्रतिपत्तव्यम् । नाप्यनिष्पन्नोऽनिष्पन्नस्वरूपत्वादेव गगनाभोजवत् । भावित्वादनन्तचतुष्टयस्वभावत्वमात्मनः प्रसाधयतीति सिद्धो मोक्षो जीवस्थानान्तचतुष्टयस्वरूपलभलक्षणः-तस्यापेक्षप्रतिबन्धकस्यात्मस्वरूपतया जीवन्मुक्तिवत्पर-भसुक्तावयवभावसिद्धेः ॥

ये स्वात्मनो जीवन्मुक्तौ कवलाहारमिच्छन्ति तेषां तत्रास्यानन्तचतुष्टयस्वभावभावोऽनन्तसुखविहात । तद्विरुद्धं बुभुक्षाप्रभवपीडाक्रान्तत्वात् । तस्मिन् डाप्रतीकारार्थो हि निखिलजनानां कवलाहारग्रहणप्रयासः प्रसिद्धः । ननु भोजनादेः सुखाद्यनुकूलत्वात्कथं भगवतोऽतोऽनन्तसुखाद्यभावः ? इदमप्येतद्दृष्टव्यम् ।

१ ईश्वरः कर्ता ॥ २ न जायते इत्यनेन क्लृप्तस्य ॥ ३ त्रयी वेदाङ्गवती ॥ ४ सत्त्वरजस्तमोर्लक्षणम् ॥ ५ स्थितिप्रलयौ धर्मिणौ सृष्टिकाले भवत तदा अविकलकारणत्वात् ॥ ६ प्रजालक्षणे ॥ ७ सामर्थ्यमुत्पद्यते चेत् ॥ ८ कारणस्य ॥ ९ जायमानस्य ॥ १० कर्तृलक्षणाद्ग्राह्यत्वात्-कारणलक्षणे भावः स्वभावात्तत्त्वम् ॥ ११ आरण्यधीनद्वय इत्यर्थः ॥ १२ तस्य कार्यस्य ॥ १३ स्वल्पम् ॥ १४ कार्यलक्षणम् ॥ १५ निष्पन्नत्वात् ॥ १६ जगत्कर्तृत्वादिद्विषयत्वेन ॥ १७ जीवन्मुक्तत्वेन ॥ १८ केतव्यात् ॥

श्रुत्यपीडिते निरंशकिके च भोजनसद्भावे सुखं वीर्यं चोत्पद्यमानमित्ययुक्तम्—अस्मदादिसुखादेः कादाचित्कत्वात् । भगवत्सुख-
देश्च तत्सम्भवेऽनन्तताव्याघातः । तथा हि । क्षुब्धामकुक्षिर्निनशकिकश्चासौ यदा कवलाहारग्रहणे प्रवृत्तस्तदैव तदीयसुखवीर्ययोर्नष्टत्वात्कुतोऽनन्तता ? वी-
तरागद्वेषाच्चास्य तद्ग्रहणप्रयासायोगः । प्रयोगः । केवली न भुङ्क्ते रागद्वेषाभावानन्तवीर्यसद्भावान्प्रयथानुपपत्तेः । ननु सममित्रशत्रूणां साधूनां भोजनादिकं
कुर्वतामपि वीतरागद्वेषत्वसम्भवादैनैकान्तिको हेतुरित्यसम्भृतं—मोहनीयकर्मणः सद्भावे भोजनादिकं कुर्वतां प्रमत्तगुणस्थानप्रवृत्तीनां साधूनां परमार्थतो वी-
तरागत्वासम्भवात् । तन्नानैकान्तिकोर्यं हेतुः । नापि विरुद्धो विपक्षे वृत्तेरभावात् । कवलाहारित्वे चास्य सरागत्वप्रसङ्गः । प्रयोगः । यो यः कवल भुङ्क्ते स
स न वीतरागो यथा रथ्यापुरुषः । भुङ्क्ते च कवलं भवमतः केवलति । कवलाहारो हि सरणाभिलाषाभ्यां भुज्यते । भुक्त्वता च कण्ठोष्ठप्रमाणतस्तत्तेनाऽरु-
चित्तस्यज्यते । तथा चाभिलाषाऽरुचिभ्यामाहारे प्रवृत्तिनिवृत्तिमत्त्वात्कथं वीतरागत्वम् ? तदभावाच्चासता । अथाभिलाषाभावोप्याहारं गृह्णात्यसौ तैथाभूतातिश-
यत्वात् । ननु चाहाराभावलक्षणेऽप्यतिशयोऽस्याभ्युपगन्तव्योऽनन्तगुणत्वाद्गन्गमनाद्यतिशयवत् । अथाहाराभावे देहस्थितिरैवास्य न स्यात् । तथा हि ।
भगवतो देहस्थितिराहारपूर्विका देहस्थितित्वादसदादिदेहस्थितिष्वत् । नन्वेनेनानुमानेनास्याहारमात्रं कवलाहारो न स्यात् । प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता—आन-
योगकेवलिनो जीवा आहारिण इत्यभ्युपगमात्, तत्र च कवलाहारभावोप्यन्यस्य कर्मनोक्तमार्दानलक्षणस्याविरोधात् । पट्टिदो ह्याहारः “णोक्कम्म कम्महारो-
कवलाहारो य लेप्साहारो । ओजमणो वि य कमसो आहारो छव्विहो गेयो” इत्यभिधानात् । न खलु कवलाहारेणैवाहारित्वं जीवानाम्—एकेन्द्रियण्डजविदश-
नामभुञ्जानतिर्यग्मुष्ण्याणां चानाहारित्वप्रसङ्गात् । न चैवं “विर्गहगइमावण्णा केवलिणो समुहदो अजोगी य । सिद्धा य अणाहारा सेसा आहारिणो जीवा”
इत्यभिधानात् । द्वितीयपक्षे तु त्रिदशादिभिर्व्यभिचारस्तेषां कवलाहाराभावोपि देहस्थितिसम्भवात् । अथौदारिकशरीरस्थितित्वादिति विशेष्योच्यते । तथा
हि । या या औदारिकशरीरस्थितिः सा सा कवलाहारपूर्विका यथास्मदादीनाम् । औदारिकशरीरस्थितिश्च भगवतः । इति न त्रिदशशरीरस्थित्या व्यभिचार-
इत्यव्यसारं—तदीयौदारिकशरीरस्थितेः परमौदारिकशरीरस्थितिरूपतयाऽस्मदाद्यौदारिकशरीरस्थितिर्विलक्षणत्वात् । तस्याश्च केवलत्वस्यायां केसादिवृद्धाभाव-
वत्तद्वृत्त्यभावोप्यविरुद्ध एव । कथं चैवं वीदिनो भगवत्प्रत्यक्षमतीन्द्रियं स्यात् ? शक्यं हि वक्तुं—तत्प्रत्यक्षमिन्द्रियजं—प्रत्यक्षत्वादसदादिप्रत्यक्षवत् । तथा

१ भाषादीप ॥ २ कलहाहाराभावनन्तरानुपासनेस्तयो. ॥ ३ हेतोरिकाय गृहीत्वा दूयति ॥ ४ कवलहरिणि ॥ ५ अभिलाषादमावेयाहाप्रहणक्षण ॥ ६ जेन ॥ ७ नोम्म (१), कर्माहार (२), मन्वलाहार (३), ब लेय्य (४) आहार ॥ ओज (५), मानसिक (६) अपि ब क्रमश आहार पांडुरो ज्ञेय. ॥ ८ विप्रग्रहसिमापवा केलिन समुद्रवात (शङ्कभयतेति) समुद्रवातद्वयं गता अयमिन्द्र ॥ सिन्धान अनाहारा गुण जात-
रिणो जीवा ॥ ९ दण्डकनादवस्यायाम् ॥ १० अर्हदवस्थात अन्ते सिद्धवस्थात आदि या अवस्था सा अयोगवस्था ॥ ११ ओदारिकरुनरस्येति तावन्मन्वलाहारित्यवनेति ॥

सरागोऽसौ वृकत्वाच्छदेव । न हासदादौ दृष्टो धर्मः कैश्चित्तत्र साध्यः कैश्चित्तेति वक्तुं युक्तं स्वेच्छाकारित्वात्तुषङ्गात् । तेषां च न कश्चित्केवली वीत-
रागो वा । इति कस्य भुक्तिः प्रसाध्यते ? यदि चैकत्र तच्छरीरस्थितेः कवलाहारपूर्वकत्वोपलम्भात्सर्वत्र तथाभावः साध्यते तर्हि घटादौ सन्निवेशादेर्वृद्धिमत्पूर्वक-
त्वोपलम्भात्तन्वादीनामप्यतो बुद्धिमत्पूर्वकत्वसिद्धिः स्यात् । द्विचन्द्रादिप्रलयस्य निरालम्बनत्वोपलम्भाच्चाखिलप्रलयाणां निरालम्बनत्वप्रसङ्गः स्यात् । अथ
यादृशं बुद्धिमत्कारणव्याप्तं सन्निवेशादि घटादौ दृष्टं तादृशस्य तन्वादिष्वभावाच्चातत्तेषां तत्पूर्वकत्वसिद्धिस्तर्हि यादृशमौदारिकशरीरस्थितिवत्सदादौ तद्वृत्ति-
पूर्वकं दृष्टं तादृशस्य भगवत्परमौदारिकशरीरस्थितावभावाच्चातत्तस्यास्तद्वृत्तिपूर्वकत्वसिद्धिः । यथा च प्रलयत्वाविशेषेपि कस्यचिन्निरालम्बनत्वमन्यस्यान्यत्वं
तथा च तच्छरीरस्थितेस्तत्त्वविशेषेपि निराहारत्वमितरेच्छेयतामविशेषात् । अथान्यादृशमौदारिकशरीरस्थितिवत्सदादृशश्च पुरुषा न सन्तीत्युच्यते तर्हि मी-
मांसकमतानुप्रवर्तः । अतो यथान्यादृशाः सन्ति पुरुषास्तथा तत्स्थितित्वमपि । कथमन्यथा सप्तधातुमलपतेतत् तच्छरीरस्य स्यात् ? तत्सम्भवे तत्स्थितेर्तद्वृत्ति-
पूर्वकत्वमपि स्यात् । तपोमाहात्म्याच्चतुरास्यात्वादिवाभुक्तिपूर्वकत्वे तस्याः को विरोधः ? दृश्यते च पञ्चकृत्वो भुञ्जानस्य यादृशी तच्छरीरस्थितिसादृश्येव प्रतिपक्षभा-
नोपेतस्य चतुस्त्रिदशैर्भोजनस्यापि । तथा प्रतिदिनं भुञ्जानस्य यादृशी सा तादृश्यैवैकद्व्यादिदिनान्तरितभोजनोपि । श्रूयते च बाहुबलिप्रभृतीनां संवत्सरप्रमिताहारवै-
कल्येपि विशिष्टा शरीरस्थितिः । आयुःकर्मैव हि प्रधानं तत्स्थितेर्निमित्तम् । भुक्त्यादिस्तु सहायमात्रम् । तच्छरीरोपचयोपि लाभान्तरायविनाशत्वात्तिसमयं तदुप-
चयनिमित्तभूतानां दिव्यपरमाणूनां लाभान् घटते । एवं छत्रस्थावस्थावच्च केवल्यवस्थायामप्यस्य भुक्त्यभ्युपगमेऽक्षिपस्मिन्मिमेसो नलकेशवृद्ध्यादिश्चाभ्युपगम्यताम् ।
तदभावातिशयाभ्युपगमे वा भुक्त्यभावातिशयोप्यभ्युपगन्तव्यो विशेषोभावात् । ननु मासं वर्षं वा तदभावे तत्स्थितावपि नाऽऽकालं तत्स्थितिः पुनस्तदाहारे
प्रवृत्त्युपलम्भादिति चेत्कुत एतत् ? आकालं तत्स्थितेरनुपलम्भाच्चेत्सर्ववृत्तरागस्याप्यत एवामिद्वैलैर्भिभिच्छतो मूलोच्छेदः स्यात् । दोषावरणयोर्हान्यतिशयोप-
लम्भेन क्वचिदालान्तिकप्रक्षयसिद्धेस्तत्सिद्धौ क्वचित्छरीरिण्यालान्तिको भुक्तिप्रक्षयोपि प्रसिध्यत् तदुपलम्भस्यात्राप्यविशेषात् । तन्न शरीरस्थितेर्भगवतो भुक्तिसिद्धिः ।
अथोच्यते वेदनीयकर्मणः सद्भावात्तत्सिद्धिः । तथा हि । भगवति वेदनीयं स्वफलदायि-कर्मत्वादायुःकर्मवत् तदप्युक्तिमात्रं यतोऽतोयनुमानात्तत्फलमात्रं सिद्ध्येन्न

१ कवलाहारलक्षण ॥ २ सरागलरोदिरवलक्षण ॥ ३ भगवत् सरागलं तत्रालक्ष्यलोदिरयजले च ॥ ४ यस्यदादौ ॥ ५ अक्रियाद्विधेन कृतवृद्ध्यादादकत्वम् ॥ ६ सप्तधातुमलोपेतम् ॥ ७ तस्य=श्वलस्य ॥ ८ औदा-
रिक्शरीरस्थितिवायिती हेतोः ॥ ९ कवलस्य ॥ १० द्विचन्द्रादिप्रलयस्य ॥ ११ घटमिदिरलयस्य ॥ १२ सालम्बनत्वम् ॥ १३ आहारपूर्वकत्वम् ॥ १४ परमौदारिकम् ॥ १५ अनाहारिण ॥ १६ मीमांसकमतेनैव सर्वलक्षणो-
पलम्भात् पुष्को नास्ति ॥ १७ अन्यादृशमौदारिकशरीरस्थिते ॥ १८ कवलल ॥ १९ भोजने निमित्तभावनोपेतस्य ॥ २० पुष्टि ॥ २१ वीतरास्य ॥ २२ अतिलो ॥ २३ कालमतिव्याप्य । मरणपर्यन्तमित्यर्थ ॥
२४ कवलहारमन्तरेण ॥ २५ तस्य कवलस्य ॥ २६ सर्ववृद्धिदावच्छेद ॥ २७ दोषा रगादिभावकर्म ॥ २८ दोषा रगादिभावकर्म ॥ २९ आवरण इत्यकर्म ॥ ३० दृष्टान्ते ॥ ३१ आत्मनि ॥ ३२ स्वफल शुदादिदु यम् ॥

पुनर्भुक्तिक्षणम् । अथ धुदादिनिमित्तवेदनीयसद्भावाद्भुक्तिसिद्धिः । ननु तन्निमित्तं तत्तत्रास्तीति कुतः ? धुदादिफलाच्चेदन्योन्याश्रयः । सिद्धे हि भगवति तन्निमित्तकर्मसद्भावे तत्फलसिद्धिस्तस्याश्च तन्निमित्तकर्मसद्भावसिद्धिरिति । अथाऽसातवेदनीयोदयात्तत्र तत्सिद्धिर्नि-सामर्थ्यवैकल्यात् तस्य । अविकलसामर्थ्यं हासा-तादिवेदनीयं स्वकार्यकारि । सामर्थ्यवैकल्यं च मोहनीयकर्मणो विनाशात्सुप्रसिद्धम् । यथैव हि पतिते सैन्यनायकेऽसामर्थ्यं सैन्यस्य तथा मोहनीयकर्मणि नष्टे भगवत्यसामर्थ्यमघातिकर्मणाम् । यथा च मन्त्रेण निर्विधीकरणे कृते मन्त्रिणोपभुज्यमानमपि विषं न दाहमुच्छादिकं कर्तुं समर्थं तथा असातादिवेदनीयं विद्या-मानोदयमप्यसति मोहनीये निःसामर्थ्यत्वाच्च धुदुःखकरणे प्रभु-सामग्रीतः कार्योत्पत्तिप्रसिद्धेः । मोहनीयाभावश्च प्रसिद्धो भगवत्स्तीव्रतरशुक्लध्यानानलनिर्दग्ध-घनघातिकर्मैर्ननत्वात् । यदि च तदभावेऽपि तदुदयः स्वकार्यकारी स्यात्तर्हि परघातकर्मोदयात्परात् यथादिभिलाडयेत् स एव वा परस्ताड्येत । परघातोदयोऽपि हि संयतानामहर्दवसो नानामस्ति । अथ परमकारुणिकत्वाच्चतदुदयेऽपि न परस्ताडयत्युपसर्गभावाच्च न च तैस्ताड्यते तर्ह्यनन्तसुखवीर्यत्वाद्वाधाविरहाच्चासातादि-वेदनीयोदये सत्यपि भोजनादिकं न कुर्यात् । मोहकार्यत्वाच्च करुणायाः कथं तत्क्षये परमकारुणिकत्वं तस्य स्यात् ? किञ्च कर्मणां यद्युदयो निरपेक्षः कार्यमुत्पा-दयति तर्हि त्रिवेदानां कृपायाणां वा प्रमत्तादिषूदयोस्तीति मैथुनं श्रुत्वादिदिकं च स्यात् । ततश्च मनसः संक्षोभात्कथं शुक्लध्यानासिः क्षणकश्रेणयारोहणं वा ? तदभावाच्च कथं कर्तव्यपणादि घटेत् ? नन्वेवं नामाद्युदयोऽपि तत्र स्वकार्यकारी न स्यादित्यसङ्गतं-शुभप्रकृतीनां तत्राप्रतिबद्धत्वेन स्वकार्यकारित्वसम्भवात् । यथा हि बलवता राज्ञा स्वमार्गानुसारिणा लब्धे देशे दुष्टा जीवन्तोऽपि न स्वदुष्टाचरणस्य विधातारः सुजनास्त्वप्रतिहृततया स्वकार्यस्य विधातारस्तथा प्रकृतमपि । कथं पुनरशुभप्रकृतीनामेवाहति प्रतिबद्धं सामर्थ्यं ; न पुनः शुभप्रकृतीनामिति चेदुच्यते । अशुभप्रकृतीनामहर्द्वदुःखभागं घातयति, न तु शुभानां ; यतो गुणघातिनां दण्डो नाऽदोषणाम् । यदि च प्रतिबद्धसामर्थ्यमप्यसातादिवेदनीयं स्वकार्यकारि स्यात्तर्हि दण्डकटाप्रतरादिविधानं भगवतो व्यर्थम् । तद्धि यदा न्यूनमायुर्वे-दनीयादिकमधिकस्थितिकं भवति तदाऽनेन कर्मणां समस्थित्यर्थं विधीयते । न चाधिकस्थितिकत्वेन फलदानसमर्थं कर्मोपायशतेनाप्यन्यथा कर्तुं शक्यमिति न कश्चिन्मुक्तः स्यात् । अथ तपोमाहात्म्यान्निर्जीर्णमधिकस्थितिकत्वेन फलदानसमर्थमायुःकर्म समानं क्रियते तथा वेद्यमपि क्रियतामविशेषात् । एतेनेदमप्यपास्तं-यदि वेदनीयमफलं, तत्र तन्नास्त्येव ज्ञानावरणादिवत् । तथा च कर्मपञ्चकस्याभावस्तत्र ग्रामोतीति । कैथम् ? यद्यायुरधिकानि वेद्यादीनि स्वफलदानसमर्थानि तर्हि

१ इति चैत्र ॥ २ केवल्युपस्थानानाम् ॥ ३ उदितस्य कर्मण स्वकार्यकारित्वाभावाकारेण ॥ ४ दुष्टनिग्रहशिष्टपालनकारिणा ॥ ५ शुभाशुभकर्म ॥ ६ शक्तिम् ॥ ७ शुक्लध्यानतपोमाहात्म्येन भगवता ॥

८ फलदानसमर्थम् ॥ ९ अघातिकर्मत्वम् ॥ १० फलदानसमर्थम् ॥ ११ कथमपास्तमित्युच्यते ॥

मुत्स्यभावः । नो चेन्न तेषां कर्मलमिति तदपनयनाय योगिनो लोकपूरणादिप्रयासो व्यर्थः । अनुष्ठानविशेषेणापहृतसामर्थ्यानिमवस्थानं वेद्येऽपि समानम् । न च कारणमस्तीत्येतावतैव कार्योत्पत्तिः । अन्यथेन्द्रियादिकार्यस्याप्यनुष्ठानप्रवृत्तौ मतिज्ञानस्य रागादीनां च प्रसङ्गः । अथावरणक्षयोपशमस्य मोहनीयकर्मणश्च सहकारिणो विरहाक्षेन्द्रियादि स्वकार्ये व्याप्रियते । अत एव वेदनीयमपि न व्याप्रियेत । न ह्यलन्यमात्मनि परत्र वा विरतव्यामोहस्तदर्थं किञ्चिदादातुं हातुं वा प्रवर्तते । प्रयोगः । यो यत्रालन्तं व्यावृत्तव्यामोहः स तदर्थं किञ्चिदादातुं हातुं वा न प्रवर्तते । यथा व्यावृत्तव्यामोहा माता पुत्रे । व्यावृत्तात्यन्तव्यामोहश्च भगवान् । ततः सोऽपि भोजनमादातुं भुदादिकं वा हातुं न प्रवर्तते । प्रवृत्तौ वा मोहवत्त्वप्रसङ्गः । तथा हि । यस्तदादातुं हातुं वा प्रवर्तते स मोहवान् यथाऽऽसदादिस्तथा चायं श्वेतपदाभिमतो जिन इति । तथा च कुतोऽस्यासता रथ्यापुरुषवत् ? न चेयं बुभुक्षा मोहनीयानपेक्षस्य वेदनीयस्यैव कार्यं येनात्यन्तव्यावृत्तव्यामोहेभ्यः सम्भवः । भोजिमुच्छिन्ना हि बुभुक्षा । सा कथं वेदनीयस्यैव कार्यम् ? इतरथा योन्यादिषु रन्तुमिच्छा रिरंसा तत्कार्यं स्यात् । तथा च कवलाहारवत् स्यादावपि तत्प्रवृत्तिप्रसङ्गाद्येवरादस्य विशेषः । यथा च रिरंसा प्रतिपक्षभावनातो निवर्तते तथा बुभुक्षापि । प्रयोगः । भोजनकाङ्क्षा प्रतिपक्षभावनातो निवर्तते—आकाङ्क्षान्त्वात् कथाद्याकाङ्क्षावत् । नन्वस्तु तद्भावनकाले तन्निवृत्तिः, पुनस्तदभावे प्रवृत्तिरित्येतत्तत्त्वाद्याकाङ्क्षायामपि समानम् । यथा चास्याश्चेतसः प्रतिपक्षभावनामयत्वादेत्यन्तनिवृत्तिस्तथा प्रवृत्ताकाङ्क्षया अपि । अथाकाङ्क्षारूपा भवति । तेन वीतमोहेभ्यः सम्भवस्तदप्ययुक्तमनाकाङ्क्षारूपत्वेभ्यः दुःखरूपतयाऽनन्तसुखे भगवत्यसम्भवात् । तथा हि । यत्र यद्विरोधि बलवदस्ति न तत्राभ्युदितकारणमपि तद्भवति । यथाऽप्युष्णप्रदेशे शीतम् । अस्ति च शुद्धः स्वविरोधि बलवत् केवलिन्यनन्तसुखम् । तथा यत्कार्यविरोधनिर्वर्त्य यत्रास्ति तत्र तदविकलमपि स्वकार्यं न करोति । यथा श्लेष्मादिविरुद्धनिवर्त्यपि तत्तत्कारिणो न दैव्यादि श्लेष्मादि करोति । वेद्यफलविरुद्धानिवर्त्यसुखं च भगवतीति । अस्तु वा वेद्यं^१ तत्र बुभुक्षाफलप्रदायि । तथापि बुभुक्षातः समवसरणस्थित एवासौ मुक्ते चर्यामार्गेण वा गत्वा^२ प्रथमपक्षे मार्गस्तेन नाशितः स्यात् । कथं च बुभुक्षेदयानन्तरमाहारासम्पत्तौ^३ भोजनस्य यथावद्वोधेहीनस्य मार्गोपदेशो घटेत ? अथ तदुदयानन्तरं देवास्तत्राहारं सम्पादयन्ति न; अत्र प्रमाणाभावात् । आगम इति चेन्नोभयप्रसिद्धस्यास्याभ्याभावात् । स्वप्रसिद्धस्य भवेऽपि नातस्तत्सिद्धिः—भुत्त्युपसर्गाभाव इत्येदेरपि प्रमाणभूतागमस्य भावात् । अथ चर्यामार्गेण गत्वासौ मुक्ते । तत्रापि किं गृहं गृहं गच्छत्येकस्मिन्नेव वा गृहे भिक्षालाभं ज्ञात्वा प्रवर्तते ? तत्राद्यपक्षे भिक्षार्थं

^१ फलदात्मसमर्थानि न भवन्तीति चेत् ॥ २ तर्हालव्याह्रियते ॥ ३ इति सत्तागमभावेन पर्यायनिष्ठापदनम् ॥ ४ नामगोत्रविशेषाणाम् ॥ ५ कर्मस्तेन ॥ ६ आदिना त्रिवेदम् ॥ ७ मतिज्ञानस्य रागादेः ॥ ८ इच्छा हि लोभमेद्वेगेन मोहनीयस्य कार्यम् ॥ ९ नरस्य ॥ १० छुदादिदुःख धर्मि ॥ ११ यस्य वेदनीयस्य ॥ १२ कार्यं क्षुत् ॥ १३ अनन्तसुखम् ॥ १४ न केनापि निरकर्तुं शक्यम् ॥ १५ वेदनीयम् ॥ १६ (नरे) ॥ १७ श्लेष्मादिलक्षणस्य ग्रन्थस्य करणे अविकलमपि ॥ १८ अनन्तसुखम् ॥ १९ वेदनीयम् ॥ २० क्षेत्तलम् ॥ २१ भगवत् ॥ २२ अर्थे ॥ २३ क्षेत्तलमतेः प्रसिद्धस्यागमस्य ॥ २४ जेनागमस्य ॥

गृहं गृहं पर्यटतो जिनस्याज्ञानित्वप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे तु भिक्षाशुद्धिस्तस्य न स्यात् । कथं चासौ मत्स्यादीन् व्याधलुब्धकप्रभृतिभिः सर्वदा व्याहन्यमाना-
न्याग्निनस्तेषां पिशितानि च तथाऽशुच्यार्थान् साक्षात्कुर्वन्नाहारं गृह्णीयात् ? अन्यथा निष्करुणः स्यात् । जीवानां हि बधं विष्टादिकं च साक्षात्कुर्वन्तो व्रतशी-
लविहीना अपि न भुङ्क्ते । भगवांस्तु व्रतादिसम्पन्नतत्साक्षात्कुर्वन् कथं भुङ्क्षीत ? अन्यथा तेभ्योऽसौ हीनसत्त्वः स्यात् । यदयुच्यते—यत्किञ्चिद्गृहं शुद्धमशुद्धं
तत्स्मरन्तो यथास्मादादयो भोजनं कुर्वन्ति तथा केवली साक्षात्कुर्वन्ति तदप्युक्तिमात्रम् । न ह्यस्मादादीनां परमचारित्र्यप्रदाप्रसेनाशेषेन भगवता साम्यमस्ति ।
अस्मादादयोपि हि यथाकथञ्चित्किञ्चिदशुद्धं वस्तु दृष्टं स्मरन्तो भोजनपरित्यागेऽसमर्थस्तद्भुङ्क्ते तदा तद्दोषविशुद्ध्यर्थं गुरुवचनादात्मानं निन्दन्तः प्रायश्चित्तं
कुर्वन्ति । ये तु तस्योपयोगे समर्थाः पिण्डविशुद्धाबुद्यतमनसो निर्वेदस्य परां काष्ठामापन्नारत्यक्षरशरीरपेक्षा जितजिह्वा अन्तरायविषये निपुणमतयस्ते स्मरन्तोपि न
भुङ्क्ते । किञ्चासौ भोजनं कुर्वाणः किमेकाकी करोति शिष्यैर्वा परिवृतः ? यदेकाकी यश्चास्त्रान् शिष्यान्विनिवार्य श्रावकानां गृहे गत्वा भुङ्क्ते तर्हि दीनः स्यात् ।
अथ तैः परिवृतस्तर्हि सावद्यप्रसङ्गः । किञ्चासौ भुत्का प्रतिक्रमणादिकं करोति वा न वा ? करोति चेदवश्यं दोषवात् सम्भाव्यते तत्करणान्यथानुपपत्तेः । न
करोति चेत्तर्हि भुजिक्रियातः समुत्पन्नं दोषं कथं निराकुर्यात् ? आहारकथामात्रेणापि ह्यप्रमत्तोपि सन् साधुः प्रमत्तो भवति, नार्हन्मुञ्जानोपि श्रद्धामात्रम् ।
प्रमत्तत्वे चास्य भूषितः पतितत्वान्न केवलभाक्त्वम् । किमर्थं चासौ भुङ्क्ते ? शरीरोपचयार्थं ज्ञानध्यानसंयमसंसिद्ध्यर्थं वा क्षुद्धेदनाप्रतीकारार्थं वा प्राणत्राणार्थं वा ?
न तावच्छरीरोपचयः—ज्ञानान्तरायप्रक्षयात्यतिसमयं विशिष्टपरमाणुलाभतस्तत्सिद्धेः । तदर्थं तद्ग्रहणे चासौ कथं निरग्र्यः स्यात् ग्राह्यतपुरुषवत् ? नापि ज्ञानादि-
सिद्ध्यर्थं यतो ज्ञानं तस्याखिलार्थविषयमक्षयस्वरूपं संयमश्च यथाख्यातः सर्वदा विद्यतोऽध्यानं तु परमार्थतो नास्ति निर्ममस्त्वद्योगनिरोधत्वेनोपचारतस्तत्रास्य सम्भ-
वात् । नापि प्राणत्राणार्थमपमृत्युरहितत्वात् । नापि क्षुद्धेदनाप्रतीकारार्थमनन्तसुखवीर्यं भगवत्यस्याः सम्भवाभावस्योक्तत्वात् । ननु भगवतो भोजनाभावे कथमेकादश
जिने परीषदा इत्यागमविरोधो न स्यात् ? तदसत्त्वं तत्रोपचारणैव प्रतिपादनात् । उपचारनिमित्तं च वेदनीयसद्भावमात्रम् । परमार्थतस्तु तत्र तेषां मद्भावे शुद्धादि-
परीषदसद्भावादुभुक्तावेदोपवधतृणस्पृशपरिषदसद्भावमहदुःखं स्यात् । तथा च दुःखितत्वाच्चासौ जिनेऽस्मादादिवत् । तंथा भोजनं रसनेन शीतादिकं च स्पृशनादि-
नेन्द्रियेण यद्यसावनुभवेत्तर्हि भगवतो मतिज्ञानानुषङ्गः । अथ केवलज्ञानेन; तत्रापि सर्वं भोजनादिकं परशरीरस्थमप्यस्यानुपप्यते । न चात्मशरीरस्थमेवास्य तज्ञान्यदि-
त्यभिधातव्यं—भगवतो व्रीतमोहस्य स्वपरशरीरमतिविभागाभावात् । यच्चोपचारतोऽप्यस्यैकादश परीषदा न सम्भाव्यन्ते तत्र तन्निषेधपरत्वात् सर्वस्य—एकनाधिका

१ केनचित्कारेण मार्गादिरसनलक्षणेन ॥ २ यतयः ॥ ३ गृहे ॥ ४ भगवतो मुक्तिश्रियातो दोष एव न सम्पद्यते इत्युक्ते आह ॥ ५ प्रमत्ते न भवतीति यावत् ॥ ६ ग्राह्यतो नीच ॥ ७ आयुषोऽप्यवर्ततेति यावत् ॥ ८ जिने ॥
९ इत्युक्ते ॥ १० भोजन रसनेनानुपवेद्या केवलज्ञानेन वेति विकल्प्य क्रमेण द्रष्टव्याह ॥ ११ तर्हि ॥ १२ केवलज्ञानेन तत्राप्यनुपवेत्तीति भावः ॥ १३ (एकादश जिने इति सूत्रस्य जिननिष्ठैकादशपरिपहाणा
निषेधपरत्वात्) ॥

न दश परीषद्वा जिने एकादश जिने, इति व्युत्पत्तेः । प्रयोगः । भगवान् शुद्धादिपरीषदरहितोऽनन्तमुखत्वात्सिद्धवत् । किञ्च भोजनं कुर्वाणो भगवान्किंल लोकैर्नावलोक्यते चक्षुष्यलोभधायते भवता । तत्रादर्शनेऽयुक्तमेवित्वादिकान्तमाश्रित्य भुङ्क्त इति कारणं वहलान्धकारस्थितभोजनं वा विद्याविशेषेण स्वस्य तिरोधानं वा ? तत्राद्यपक्षे पारदारिकवर्दीनैवद्वा दोषसम्भावनाप्रसङ्गः । अन्धकारस्तु न सम्भाव्यते तदेहदीप्त्या तस्य निहतत्वात् । विद्याविशेषोपयोगे चास्य निश्चयत्वाभावः । कथं चाहव्याय तस्मै दानं दातुर्भिदीयते ? अयातिशयविशेषः कश्चित्स्य, येन भुञ्जानो नावलोक्यते तर्हि भोजनाभावलक्षण एवास्यातिशयोक्त्युत् । किं मिथ्याभिनिवेशेन ? ततो जीवन्मुक्तस्यात्मनोऽनन्तचतुष्टयस्वभावत्वमिच्छता कवलहाररहितत्वमेवैष्टव्यमित्यलमितिप्रसङ्गेन ।

ननु चानन्तचतुष्टयस्वरूपलाभो मोक्ष इत्ययुक्तं-बुद्ध्यादिविशेषगुणोच्छेदरूपत्वात्तस्य । तदुच्छेदे च प्रमाणं नवानामात्मविशेषगुणानां सन्तानोऽत्यन्तमुच्छिद्यते-सन्तानत्वात्प्रदीपसन्तानवत् । न चायमसिद्धो हेतुः-पक्षे प्रवर्तमानत्वात् । नापि विरुद्धः-सपक्षे प्रदीपादौ सत्त्वात् । नायवैकान्तिकः-पक्षसपक्षवर्द्धिपक्षे परमाण्वादावप्रवृत्तेः । नापि कालात्ययापदिष्टो विपरीतार्थोपस्थापकयोः प्रत्यक्षागमयोरसम्भवात् । नापि संत्यतिपक्षः-प्रतिपक्षसाधनाभावात् । ननु सन्तानोच्छेदरूपेपि मोक्षे हेतुर्वाच्यो निहेतुर्कविनाशानभ्युपगमादित्यव्यवोद्यं-तत्त्वज्ञानस्य विपर्ययज्ञानव्यवच्छेदक्रमेण निश्श्रेयसहेतुत्वोपपत्तेः । इष्टं च सम्यग्ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदे शुक्ति-कादौ सामर्थ्यम् । ननु चैतत्त्वज्ञानस्यापि तत्त्वज्ञानोच्छेदे सामर्थ्यं दृश्यते-ज्ञानस्य ज्ञानान्तरविरोधित्वेन मिथ्याज्ञानोत्पत्तौ सम्यग्ज्ञानोच्छेदप्रतीतेरित्ययुक्तं-यतो नानयोरुच्छेदमात्रमभिप्रेतम् । किं तर्हि ? सन्तानोच्छेदः । यथा च सम्यग्ज्ञानानिमित्थाज्ञानसन्तानोच्छेदो नैवं मिथ्याज्ञानात्सम्यग्ज्ञानसन्तानस्य-अस्य सत्यार्थत्वेन बलीयस्त्वात् । निवृत्ते च मिथ्याज्ञाने तन्मूला रागादयो न सम्भवन्ति कारणभावे कार्यानुत्पादात् । रागाद्यभावे तत्कार्या मनोवाक्यायप्रवृत्तिव्यवर्त्तते । तदभावे च धर्माधर्मयोरनुत्पत्तिः । आरब्धशरीरेन्द्रियविषयकार्ययोस्तु सुखदुःखफलोपभोगात्प्रसङ्गः । अनारब्धतत्कार्ययोरप्यवस्थितयोस्तत्फलोपभोगादेव प्रसङ्गः । तथा चागमः-नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति । अनुमानं च । पूर्वकर्मण्युपभोगादेव क्षीयन्ते कर्मत्वात्प्राग्भविशरीरकर्मवत् । न चोपभोगात्प्रसङ्गये कर्मान्तरस्यावश्यं

१ अन्ये ॥ २ मा दृष्टुं कश्चिद्भोजनं यन्निव्यत इति वीतचित्तत्वं दोषो दीनचित्तस्य ॥ ३ व्यापारे ॥ ४ उपक्षेपे ॥ ५ बुद्धिदुःखदुःखेच्छाद्वेषप्रवृत्तधर्मावर्मसत्कारलक्षणात् ॥ ६ धर्माधर्मोभ्यां बुद्धिरूपवद्वे संस्कारः संस्काराद्विच्छेदो इच्छाद्वेषाभ्यां प्रवृत्तसत्कारलक्षदुःखे भवत इति नवानां गुणानां सन्तान ॥ ७ सर्वथा ॥ ८ निले ॥ ९ प्रतिपक्षसाधको हेतुः सत्प्रतिपक्ष ॥ १० मिथ्या ॥ ११ सम्यग्ज्ञानानिमित्थाज्ञानाभावत्त-दभावाद्वाप्यभावसदभावान्न मनोवाक्यायप्रवृत्तिरूपप्रयत्नाभावसदभावत्तदभावाद्धर्माधर्मयोरेभाव इति ॥ १२ द्विचन्द्राद्विज्ञानस्य ॥ १३ एकचन्द्राद्विज्ञानस्य ॥ १४ कामुलतं सन्ततिच्छेदे एगभिप्राय ॥ १५ सत्वतितादिकं सुखहेतुमिति बाह्यैकव्यवहारिकं दुःखहेतुरिति च सम्यग्ज्ञानात् ॥ १६ सत्वतितादिकं दुःखहेतुरिति ज्ञानात् ॥ १७ धर्माधर्मयोः (वस) ॥ १८ प्राग्वत् शरीर येन तत्र तत्कर्म च ॥

भावात्सारानुच्छेदः-समाधिबलादुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यावगतकर्मसामर्थ्यात्पादितयुगपदशेषशरीरद्वारावाशेभोगसोपात्तकर्मप्रक्षयात्, भाविकर्मोत्पत्तिनिमित्तमिथ्याज्ञानजनितानुसन्धानविकलत्वाच्च संसारोच्छेदोपपत्तेः । अनुसन्धानं हि रागद्वेषौ-अनुसन्धीयते गतं चित्तमाभ्यामिति व्युत्पत्तेः । न च मिथ्याज्ञानाभावेभिलाषस्यैवात्मभवद्भोगानुपपत्तिः-तदुपभोगं विना हि कर्मणां प्रक्षयानुपपत्तेः-तत्त्वज्ञानार्थितया प्रवृत्तेर्वैद्योपदेशेनानुरवदौषधाचरणे । यथैव ह्यनुरस्यानभिलषितेयौषधाचरणे व्याधिप्रक्षयार्थं प्रवृत्तिः-तद्व्यतिरेकेण तत्प्रक्षयानुपपत्तस्तथात्रापि । ननु तत्त्वज्ञानिनां तत्त्वज्ञानादेव सञ्चितकर्मप्रक्षय इत्यप्यागमोस्ति 'यथैवास्ति' संमिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते क्षणात् । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा' इति । तथा च विरुद्धार्थत्वादुभयोरैकत्राये कथं ग्रामाण्यमित्ययुक्तं-तत्त्वज्ञानस्य साक्षात्तद्विनाशे व्यापाराभावात् । तद्धि कर्मसामर्थ्यावगतमतोऽशेषशरीरोत्पत्तिद्वारेणोपभोगात्कर्मणां विनाशे व्याप्रियते इत्यग्निरिवोपचर्यते ज्ञानमित्यागमव्याख्यानादविरोधः । न चैतद्वाच्यं-तत्त्वज्ञानिनां कर्मविनाशस्तत्त्वज्ञानादितरेषां तूपभोगादिति-ज्ञानेन कर्मविनाशे प्रसिद्धोदाहरणाभावात्, फलोपभोगानु तत्प्रक्षये तत्संज्ञात्वात् । अन्ये तु मिथ्याज्ञानजनितसंस्कारस्य सहकारिणोऽभावाद्विद्यमानान्यपि कर्माणि न जन्मान्तरे शरीराद्यारम्भकाणीति भैरव्यन्ते तेषामनुत्पादितकार्यस्यादृष्टस्याप्रक्षयान्नित्यत्वप्रसङ्गः । अनागतयोर्धर्मार्थयोरुत्पत्तिप्रतिषेधं तत्त्वज्ञानिनो नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं किमर्थमिति चेत् प्रत्यवर्ण्यपरिहारार्थम् । न च मिथ्याज्ञानाभावे दुष्कर्मणोऽभावात् कस्य परिहारार्थं तदित्यभिधातव्यं-यतो मिथ्याज्ञानाभावे निषिद्धाचरणनिमित्तस्यैव प्रत्यवर्ण्यपरिहारार्थम् । न विहितानुष्ठाननिमित्तस्य-अकुर्वन्विहितं कर्म प्रत्यवायेन लिप्यते इत्यागमात् । ततस्तदनुष्ठानं तत्परिहारार्थं युक्तम् । तदुक्तं "नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया । मोक्षार्थी न प्रवर्त्तत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । ११ । नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्याणो दुरितक्षयम् । ज्ञानं च विमलीकुवन्नभ्यासेन तु पाचयेत् । १२ । अभ्यासात्पक्वविज्ञानः कैवल्यं लभते नरः । काम्ये निषिद्धे च परं प्रवृत्तिप्रतिषेधतः । १३ ।" स्वर्गकाम इत्याद्यागमजनितकामेन यागाभिलाषेण निर्वर्त्य हि काम्यमग्निष्टोमादि । कैवल्यं तु सकलविशेषगुणोच्छेदविशिष्टात्मस्वरूपं निर्वाणम् । न च विपर्ययज्ञानप्रध्वंसदिक्रमेण तद्विशिष्टात्मस्वरूपनिर्वाणस्य तत्त्वज्ञानकार्यत्वादित्यत्वं वाच्यं-यतो विशेषगुणोच्छेदस्यानित्यत्वमापाद्यते तद्विशिष्टात्मनो वा । न तावद्विशेषगुणोच्छेदस्य-अस्य प्रध्वं-

१ व्यान ॥ २ नु ॥ ३ पूर्वोपात्त ॥ ४ सम्बन्धने ॥ ५ जनेन पूर्वमेतद्विषयं दुर्गादिकं दत्तमिति ॥ ६ बुद्धि ॥ ७ तत्त्वज्ञानिनः पुत्रस्य ॥ ८ कर्मफलस्य ॥ ९ कर्मफलपयोगे ॥ १० उक्तमेव ममर्थमिति ॥ ११ कर्मफलपयोगे तत्त्वज्ञानिनः ॥ १२ द्रष्टा ॥ १३ नयायागमसद्भावे च ॥ १४ आगमयो ॥ १५ मोक्षोपायलक्षणे ॥ १६ अग्रे वक्ष्यमाणम् ॥ १७ अतत्त्वज्ञानिनाम् ॥ १८ कुत ॥ १९ प्राग्व्यवहारि-रुत्सवदिति ॥ २० तत्त्वज्ञाने समुत्पन्ने सतीति शेष ॥ २१ भावनास्य ॥ २२ इन्द्रियविषयादेव ॥ २३ नैयायिकविशेषा ॥ २४ धर्मात्मस्य ॥ २५ ततोऽनुपवनप्रकारेणैव मोक्षोऽनुपगम्य ॥ २६ सति । प्रायुक्तन्यायेन ॥ २७ नस्य ॥ २८ दुष्कर्म ॥ २९ जैनादिना ॥ ३० विप्रववादि ॥ ३१ नित्यनैमित्तिकान्ते ॥ ३२ कर्मणां ॥ ३३ काम्य याग ॥ ३४ निषिद्ध विप्रववादि ॥ ३५ कर्मणो ॥ ३६ अनुष्ठान ॥ ३७ मनुष्य ॥ ३८ विस्तारयेत् ॥ ३९ उच्छेदविज्ञान ॥ ४० मोक्षम् ॥ ४१ (मल्यात्मन्वत्र 'कैवल्य' इति । जनेन त्रिमात्रिकाद्वारेण श्रन्दोभद्र म्यादिति 'पुनः शब्दो नियोजितः । कैवल्यशब्दस्य पञ्चानन्दोऽयं टिप्पणा निमित्तः) ॥ ४२ निपाद्यमनुष्ठानम् ॥ ४३ मिथ्याज्ञान ॥

सोभावसुखात् । कार्यवस्तुनो हानित्वं प्रसिद्धम् । तद्विशिष्टात्मनश्च वस्तुवैपि कार्यत्वाभावात्प्रानित्वम् । न च बुद्ध्यादिविनाशे गुणिनस्तथाभावो युक्तयोरत्यन्तयेदात् । तैत्तादात्म्ये त्वयं दोषः स्यादेव ।

अथ मोक्षावस्थायां चैतन्यस्थानुच्छेदोक्तं कृतबुद्धयस्तत्र प्रवर्तन्ते इत्यानन्दरूपो मोक्षोऽभ्युपगन्तव्यः—आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते इत्यागमात् । आत्मा सुखस्वभावोऽत्यन्तप्रियबुद्धिविषयत्वादनन्यपरतयोपादीयमानत्वाच्च । यद्यदेवविधं तत्सुखस्वभावं यथा वैषयिकं सुखम् । तर्था चात्मा एवविधस्त-
सात्सुखस्वभाव इत्यनुमानाच्चात्मानन्दस्वभावताप्रतीतिरित्ययमाश्रितं—यतस्तसुखं नित्यमनित्यं वा ? न तावदनित्यं तत्स्वभावतयात्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गात् ।
नित्यं चेत्तत्सर्वेदनमपि नित्यमनित्यं वा ? यदि नित्यं मुक्तेतरावस्थयोरविशेषप्रसङ्गात्तत्सुखसर्वेदनयोनित्यत्वेनोभयत्र सत्त्वाविशेषात् । स्मरणानुपपत्तिश्चानुभव-
सैवावस्थानात् । संस्कारानुपपत्तिश्चानुभवस्य निरतिशयत्वात् । करणजन्यसुखेन चास्य संसारावस्थायां साहचर्यग्रहणप्रसङ्गात् सुखद्वयोपलम्भः सदा स्यात् ।

अथ धर्माधर्मफलं सुखादिना शरीरादिना वा नित्यसुखसर्वेदनस्य प्रतिबद्धत्वेनानुभवाभावात् मुक्तेतरावस्थयोरविशेषः सदा सुखद्वयोपलम्भो वा । तदनु-
क्ते-शरीरादेः सुखैर्नित्यं तत्रातिबन्धकत्वायोगात् । न हि यद्यदर्थं तत्तस्यैव प्रतिबन्धकं युक्तम् । नापि वैषयिकसुखाद्यनुभवेन तत्प्रतिबन्धः । तेन हि नित्य-
सुखस्य तदनुभवस्य वा प्रतिबन्धोऽनुत्पत्तिलक्षणो विनाशलक्षणो वा न युक्तः—इथोरपि नित्यत्वान्भ्युपगमात् । न च संसारावस्थायां बाह्यविषयव्यासङ्गाद्विद्यमा-
नस्यान्यनुभवस्यासर्वेदनं, तदभावाच्च मोक्षावस्थायां सर्वेदनमित्यभिधीयतव्यं—तदनुभवस्य नित्यत्वेन व्यासङ्गानुपपत्तेः । आत्मनो हि व्यासङ्गो रूपदौ विषये
ज्ञानोत्पत्तौ विषयान्तरे ज्ञानानुत्पत्तिरिन्द्रियस्याप्येकस्मिन्विषये ज्ञानजनकत्वेन प्रवृत्तस्य विषयान्तरे ज्ञानजनकत्वम् । स चात्रानुपपन्नः—सुखवत्तज्ज्ञानस्यापि
सदा सत्त्वात् । शरीरादेस्तु प्रतिबन्धकत्वे तदपहन्तुर्होसाफलं न स्यात्प्रतिबन्धकविधातकारकस्योपाकारकत्वेन लोके प्रतीतेः । अथानित्यं तत्सर्वेदनं तदोत्पत्ति-

१ नित्यस्वरूपत्वात् ॥ २ गुणगुणिनो ॥ ३ गुणगुणिनो ॥ ४ गुणविनाशे गुणविनाशलक्षण ॥ ५ वेदान्तौ भास्कराय ॥ ६ बुद्धे ॥ ७ विनाशात् ॥ ८ प्रेक्षावन्त ॥ ९ वैशेषिकेण ॥ १० आत्मन ॥ ११ व्यक्ती-
क्रियते ॥ १२ ससारिगुण्णत्वनो साधारणमनुमानम् ॥ १३ पुत्रादिवरीरेण व्यभिचारपरिहारार्थमलनपादोपादानम् ॥ १४ आत्मन ॥ १५ वनितागरीरेण व्यभिचारपरिहारार्थमनन्यपरतयेयुक्तम् ॥
१६ सप्रधानत्वेनेत्यर्थः ॥ १७ अनन्यपरतयोपादीयमानत्वादिति क्रोधं १ आत्मन आत्मनि लीनतया स्वस्वरूपोपादीयमानत्वं प्राहमाणत्वं गस्यात्मन इति ॥ १८ वपयिश्चसुखप्रकारेण ॥ १९—२० ससागवस्थया
मुक्तावस्थाया च ॥ २१ अस्ति च संसारावस्थायां सुखस्मरणम् ॥ २२ प्रत्यक्षस्य ॥ २३ प्रत्यक्षविशेषो धारणाज्ञान संस्कार ॥ २४ अस्ति च संस्कारलोभति संसारावस्थायाम् ॥ २५ भावहस्य ॥ २६ नित्यसुखस्य ॥ २७ नि-
त्यानित्यसुखद्वयस्य ॥ २८ यदा यदा वैषयिकं सुखमुत्पद्यते तदा तदा द्वयोस्तलम्भ इत्यर्थः ॥ २९ कार्येण ॥ ३० दुःखादिना च ॥ ३१ इन्द्रियादिना च ॥ ३२ प्रतिबद्धत्वेन च ॥ ३३ अत्रार्थं प्रयोजनम् ॥ ३४ भोगायतन शरीरमिति
वचनात् ॥ ३५ प्रतिपन्नम् ॥ ३६ वनितादिवत् ॥ ३७ नित्यसुखसर्वेदनयो ॥ ३८ वेदान्तिना ॥ ३९ आत्मन इन्द्रियस्य वा ॥ ४० तत्प्रभये ॥ ४१ व्यासङ्ग ॥ ४२ स्वे ॥ ४३ नित्यसुखे ॥ ४४ सुखतत्त्ववेदनयो ॥ ४५ नस्य ॥

कारणं वार्थम् । अथ योगजधर्मापेक्षः पुरुषान्तःकरणसंयोगोऽसमर्थाधिकारणम् । ननु योगजधर्मस्य मुक्तावसम्भवात् कथमसौ तत्संयोगेनापेक्ष्येत ? यत्तत्र तत्सदुत्पत्तिः स्यात् । अथाद्यं योगजधर्मापेक्षान्तःकरणसंयोगो विज्ञानं जनयति तच्चापेक्षयोत्तरोत्तरं ज्ञानम् । तदप्ययुक्तम् । न हि शरीरसम्बन्धानपेक्षं विज्ञानमेवान्तःकरणसंयोगस्य ज्ञानोत्पत्तौ सहकारिकारणं दृष्टम् । न च दृष्टविपरीतं शक्यं कल्पयितुमिति प्रसङ्गात् । आकस्मिकं तु कार्यं न भवत्येवाऽहेतोः—सर्वत्र सर्वदा भावप्रसङ्गात् । किञ्च यथा मुक्तावस्थायामनित्यसुखमतिक्रम्य नित्यं परिकल्प्यते तथा नित्यत्वधर्माधिकरणं शरीरादिकमपि परिकल्पनीयम् । कार्यत्वात् तस्य कथं नित्यत्वधर्माधिकरणत्वं—दृष्टविरोधादप्रमाणकत्वाच्चेत्यर्थः^{१५} । न खलु नित्यसुखसाधकत्वेन प्रत्यक्षानुमानागमानीं मध्ये किञ्चिद्व्यवर्त्तते असदादीन्द्रियजप्रत्यक्षस्यात्र व्यापारानुपलम्भात् । योगिप्रत्यक्षं त्वेव प्रवर्त्ततेऽयथा वेत्यद्यापि विवादपदपञ्चम् । यच्चात्मा सुखस्वभाव इत्यनुमानं तदपि न नित्यसुखस्वभावासाधकं—सुखस्वभावतामात्रस्यैवातः प्रसिद्धेः । किञ्च सुखस्वभावत्वं सुखत्ववर्त्तितसम्बन्धित्वम् । तन्नात्मनि सम्भाव्यते—गुणे एवास्योपलम्भात् । न ह्येका काचिज्जातिर्द्रव्यगुणयोः साधारणोपलभ्यते । अथ सुखाधिकरणत्वम् । तन्न—अस्य नित्यानित्यविकल्पानुपपत्तेः । तथा सुखत्वस्य सुखस्य वाधिकरणतायां तज्ज्ञानस्यापि नित्यानित्यविकल्पः समानः । साधनं चालन्तप्रियबुद्धिविषयत्वमन्यपरतयोपादीयमानत्वं चानैकान्तिकत्वादसाधनं—दुःखाभावेऽपि भावार्त्तम् । अनन्यपरतयोपादीयमानत्वं चासिद्धम् । न ह्यात्माऽन्यार्थं नोपादीयते—सुखार्थमस्योपादानात् । अत्यन्तप्रियबुद्धिविषयत्वमप्यसिद्धं—दुःखितार्थमप्रियबुद्धेरपि भावात् । आनन्दं ब्रह्मणो रूपमित्याद्यागमो नित्यसुखसद्भावावेदक इत्यप्यसमीचीनं—तस्यैतदर्थत्वासिद्धेः । आनन्दशब्दो ह्यात्यन्तिकदुःखाभावे प्रयुक्तत्वाद्गौणः । दृष्टंश्च दुःखाभावे सुखशब्दप्रयोगः । यथा भाराक्रान्तस्य ज्वरादिसन्तप्तस्य वा तदपाये । किञ्चात्मस्वरूपात्तन्नित्यसुखमव्यतिरिक्तं तद्व्यतिरिक्तं वा ? प्रथमपक्षे आत्मस्वरूपत्वं सर्वदा सुखसंविचिप्रसङ्गाद्भूतमुक्तयोरविशेषप्रसङ्गः । अनाद्यऽविद्याच्छादितवान्न स्वप्रकाशानन्दसंविचिः संसारिण इत्यप्यपेक्षलम् । आच्छाद्यते ह्यप्रकाशस्वरूपं वस्तु । यत्तु प्रकाशस्वरूपं तत्कथमन्येनाच्छाद्येत ? मेधादिना त्वादित्यादेराच्छादनं युक्तं—तस्यातोऽर्थान्तरत्वान्मूर्च्छस्य मूर्त्तेनाच्छादनापत्तेः । अविद्यायान्तु सत्त्वान्यवैर्भावमनिर्वचनीयतया तुच्छस्वभावत्वाच्च स्वप्रकाशानन्दच्छादकत्वम् । त-

१ वेदान्तिना ॥ २ मतः ॥ ३ आत्मा तु समवायिकारणम् ॥ ४ नित्यसुखसर्वदेनस्य ॥ ५ वैशेषिक ॥ ६ नित्यसुखसर्वदेनस्य ॥ ७ नित्यसुखसर्वदेनस्य ॥ ८ आत्मानं करणसंयोगो जनयति ॥ ९ किन्तु शरीरगम्भ-नापेक्षं यदिज्ञानं सहकारिकारणं दृष्टम् ॥ १० सौमतादेरपि क्षणिकत्वादिसिद्धिप्रसङ्गात् ॥ ११ वेदान्तिना भवता ॥ १२ इन्द्रिय च ॥ १३ नित्यसुखे ॥ १४ नित्यसुखग्राहकत्वेन ॥ १५ जाति—वामान्यम् ॥ १६ निश्चीयते ॥ १७ सुखाधिकरणत्वस्य सुखत्वमावलय ॥ १८ सुखाधिकरणत्वस्य सुखत्वमावलय ॥ १९ सुखाधिकरणत्वस्य सुखत्वमावलय ॥ २० अन्यलौकिक ॥ २१ वैशेषिक ॥ २२ नित्य चेन्मुक्तेरावस्थया अविशेषप्रसङ्ग इत्यादि दृष्टम् । अनित्य चतुर्गतिभिरण वाच्यमित्यादि दृष्टम् ॥ २३ तथा दूषणान्तरसमुच्चये ॥ २४ आत्मनः ॥ २५ दुःखाभावे हि लक्ष्मणारस्यालन्तप्रियबुद्धिविषय अनन्यपरतयोपादीयमानश्च । न त्वसा मुक्त्यभावात्सत्यं तु-उत्पत्तिना ॥ २६ अभावात् ॥ २७ सुखलौकिकत्वात् सुखीयुक्तत्वेन ॥ २८ अवस्थायाम् ॥ २९ आगमे ॥ ३० बद्धं संसारी ॥ ३१ त्रयणं मन्त्राणां ॥ ३२ विद्यमानान्वयिण्यानां-भ्याम् ॥

शब्दाः पक्षो युक्तः । द्वितीयपक्षोऽप्युक्तो नित्यसुखस्यात्मनोऽर्थान्तरस्य प्रत्यक्षदेः प्रतिपादकस्य प्रतिषिद्धत्वाद्वाप्यस्य च प्रदर्शितत्वात् । तन्न परमानन्दभिव्यक्तिर्भोक्षः । नापि विशुद्धज्ञानोत्पत्तिः—रागादिमतो विज्ञानाच्चद्रहितस्यात्येतत्तरेयोगात् । यथैव हि बोधाद्बोधरूपता ज्ञानान्तरे तथा रागादेरपि स्यात्तादात्म्यात् । अन्यथा तादात्म्याभावः स्यात् । न च बोधादेव बोधरूपतेति प्रमाणमस्ति विलक्षणकार्यस्योत्पत्तिदर्शनात् । बोधस्य च बोधान्तरहेतुत्वे पूर्वकालभावित्वं समानजातीयत्वमेकसन्तानत्वं वा न हेतुः—अभिचारात् । तथा हि । पूर्वकालभावित्वं तत्समानक्षणेः समानजातीयत्वं च सन्तानान्तरज्ञानव्यभिचारि । तेषां हि पूर्वकालभावित्वे तत्समानजातीयत्वं च सत्यपि न विवक्षितज्ञानहेतुत्वम् । एकसन्तानत्वं चान्यज्ञानेन व्यभिचारि । अथ नैवेद्यत एवान्यज्ञानं संवदाऽऽरम्भात् । तथा हि । मरणशरीरज्ञानमपि ज्ञानान्तरहेतुर्जाग्रदवस्थाज्ञानं च सुषुप्तावस्थाज्ञानस्यति । नन्वेवं मरणशरीरज्ञानस्यान्तराभवशरीरज्ञानहेतुत्वे गर्भशरीरज्ञानहेतुत्वे वा सन्तानान्तरेपि ज्ञानजनकत्वं किञ्च स्यान्नित्यतहेतोरभावात् । अथेव्यं एवोपाध्यायज्ञानं शिष्यज्ञानस्य हेतुः । अन्यस्य कस्माच्च भवति? कर्मवासना निर्धामिका चैतन्—तस्या ज्ञानव्यतिरेकेण सम्भवात् । तत्तादात्म्ये हि विज्ञानं बोधरूपतया अवशिष्टं बोधाच्च बोधरूपतेत्यविशेषेण ज्ञानं विद्व्यात् । सुषुप्तावस्थाज्ञानस्य जाग्रदवस्थाज्ञानं कारणमित्यसम्भाव्यं सुषुप्तावस्थायां च ज्ञानाभ्युपगमे जाग्रदवस्थतो विशेषो न स्यादुभयत्रापि स्वसंविदितज्ञानसमझावाविशेषात् । मिद्धेनोभिमतत्वं विशेष इत्यप्यसत्तस्यापि तद्धर्मतया तादात्म्येनाभिभावकत्वायोगात् । तद्व्यतिरेके तु रूपवेदान्तिपदार्थस्वरूपव्यतिरेकं तत्स्वरूपं निरूप्यताम् । अभिभवश्च यदि विनाशः, कथं तत्र ज्ञानस्य सत्त्वं विनाशस्य वा निहेतुकत्वम्? अथ तिरोभावो, न विज्ञानसत्तैव संवेदनमित्यभ्युपगमे तस्यानुपपत्तेः । अतः सुषुप्तावस्थायां विज्ञानासत्त्वेनान्यज्ञानसमझावादेकसन्तानत्वं व्यभिचारीति । यच्चोच्यते । विशिष्ट-

१ संगतभाष्यद्वय ॥ २ मोक्ष ॥ ३ पूर्वज्ञानात् ॥ ४ उत्तरज्ञाने ॥ ५ बोधस्य रागादिना ॥ ६ रागादिर्गद न स्यात् ॥ ७ बीजादे ॥ ८ अङ्कुरादे ॥ ९ प्रथमस्य ॥ १० एकात्म्यम् ॥ ११ उत्तरज्ञानजनकज्ञानत्वोक्तय ॥ १२ पुष्पान्तरलोचै पूर्वकालभाविति ॥ १३ ज्ञानत्वेन समानजातीयत्वम् ॥ १४ पुष्पान्तरलोचै पूर्वकालभाविति ॥ १५ पूर्वज्ञानस्य ॥ १६ विवक्षितमुत्तरम् ॥ १७ बोधानां मते योगिनां मरणे चर्याचितमुत्तरचित्तं नोपादयतीति भावः ॥ १८ योगिवत्सचित्ते ॥ १९ मया ॥ २० पूर्वविज्ञानेन विज्ञानान्तरस्य ॥ २१ जननात् ॥ २२ गर्भशरीरज्ञानस्य ॥ २३ (जाग्रदवस्थाज्ञानवदिति मुष्टुत्तरम्) ॥ २४ जैनमतमज्ञाद्वयं योगं प्रति सौगतोक्तम् ॥ २५ मध्यमवस्था रीरस्य कारणस्य ॥ २६ बौद्धेन ॥ २७ वैशेषिकः ॥ २८ शिष्यात् ॥ २९ बौद्ध ॥ ३० वासना ज्ञानरूपं ॥ ३१ अदृष्ट क्रिया च ॥ ३२ कथं निधामिका? मरणशरीरज्ञानादन्तराभवशरीरज्ञानं गर्भशरीरज्ञानं बोधवद्वते उपाध्यायज्ञानाच्छिष्यज्ञानं चेति ॥ ३३ वैशेषिक ॥ ३४ विज्ञानस्य ॥ ३५ साधारणम् ॥ ३६ विशेषरहितम् ॥ ३७ हेतो ॥ ३८ सन्तानान्तरेपि ॥ ३९ उत्तरम् ॥ ४० पूर्वज्ञानं कर्तुं ॥ ४१ बौद्धेन तया ॥ ४२ सुषुप्तावस्थाजाग्रदवस्थयो ॥ ४३ सुषुप्तावस्थाजाग्रदवस्थयो ॥ ४४ अतिआज्जेनानिदिद्या वा ॥ ४५ परामय ॥ ४६ बोधानां मते यथा नैवत्यादिगुणो ज्ञानस्य तथा मिद्धादिगुणो ज्ञानस्य धर्म इति ॥ ४७ ज्ञानात् ॥ ४८ मिद्धस्य ॥ ४९ आदिसिद्धेन विज्ञानसमझासंस्कारां गृह्यन्ते ॥ ५० सुषुप्तावस्थायां ॥ ५१ विज्ञानस्य ॥ ५२ बौद्धेन ॥

भावनाभ्यासवशाद्ग्राहिविनाशस्तदप्यसङ्गतं निर्हेतुकत्वाद्दिनाशस्य, अभ्यासानुपपत्तेश्च । अभ्यासो ह्यवस्थिते ध्यातयतिगयाधायकत्वेन स्यान्न क्षणिकज्ञान-
मात्रे । न च सन्तानापेक्षयाऽतिशयो युक्तस्तत्त्वैवासत्त्वात्, अवशिष्टाद्विशिष्टेत्यसेयोगाच्च । अवशिष्टाद्वि पूर्वज्ञानादुत्तरोत्तरं सातिशयं कथमुपपद्येत ?
तत्कथं योगिनां सकलकल्याणाविकलज्ञानसम्भव इति ? यच्च सन्तानोच्छित्तिर्निःश्रेयसमिति मृतं तत्र निर्हेतुकतया विनाशस्योपायव्यर्थमयत्नासिद्धत्वादिति ।
अन्ये त्वनेकान्तभावनातो विशिष्टप्रदेशेऽक्षयशरीरादिलोभो निःश्रेयसमिति मन्यन्ते । तथा हि । नित्यत्वभावनायां ग्रहेऽनित्यत्वे च द्वेष इत्युभयपरिहारार्थ-
मनेकान्तर्भावना । इत्यप्यपरीक्षिताभिधानं मिथ्याज्ञानस्य निःश्रेयसकारणत्वायोगात् । अनेकान्तज्ञानं मिथ्यैव विरोधवैयधिकरणशब्देऽनेकबाधकोपनिपातात् । स्व-
देशादिषु सर्वं परदेशादिषु चासत्त्वमितरेतराभावादित्येते एव । स्वकार्येषु कर्तृत्वं कार्यान्तरेषु चाकर्तृत्वं न प्रतिषिध्यते-र्थघट्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामुप्यसौ व्या-
प्रियमाणमुपलब्धं तत्तस्य कारणं नान्येत्येत्यभ्युपगमात् । तथा मुक्तावच्यनेकान्तो न व्यावर्तते इति स एव मुक्तः संसारी चेति प्रमत्तम् । तथाऽनेकान्तव्य-
नेकान्तप्रसङ्गात्सदसन्नित्यादिरूपव्यतिरिक्तं रूपान्तरमपि प्रसज्येतेति । अन्ये त्वामैकत्वज्ञानात्परमात्मनि लैयः सम्पद्यते इति ब्रुवते । तथा हि । आत्मैव पर-
मार्थसंस्ततोऽन्यत्र भेदे प्रमाणाभावात् । प्रत्यक्षं हि पदार्थानां सद्भावस्यैव ग्राहकं न भेदस्यैव विद्यैव सारोपितो भेदः । तेऽप्यतत्त्वज्ञा—आत्मैकत्वज्ञानस्य मिथ्या
रूपतया निःश्रेयसाऽसाधकत्वात् । तन्मिथ्यात्वं चार्थानां प्रमाणतो वास्तवभेदप्रसिद्धेः । एवं शब्दाद्वैतज्ञानमपि मिथ्यारूपतया निःश्रेयसाप्रसाधकं द्रष्टव्यम् ।
निरस्तं चात्माद्वैतं शब्दाद्वैतं च प्राक्प्रबन्धेनेत्यलमतिप्रसङ्गेन । प्रकृतिपुरुषविवेकोपलम्भः स्वरूपे चैतन्यमात्रेऽवस्थानलक्षणनिःश्रेयसस्य साधनमित्यन्ये । तथा
हि । पुरुषार्थसम्पादनाय प्रधानं प्रवर्तते । पुरुषार्थश्च द्वेधा शब्दादिविषयोपलब्धिः प्रकृतिपुरुषविवेकोपलम्भः । मयस्त्रे हि पुरुषार्थे चरितार्थत्वात्प्रधानं न
शरीरादिभावेन परिणमते । विज्ञानं वा दुष्टतया कुष्टिनीक्रीवद्भोगसम्पादनाय पुरुषं नोपसर्पतीत्यप्यसाभ्यन्तं—प्रधानासत्त्वस्य प्रागेवोक्तत्वात् । सति हि प्रधाने
पुरुषस्य तद्विवेकोपलम्भः स्यात् । अस्तु वा तत्तथापि पुरुषस्थं निमित्तमनपेक्ष्य तत्प्रवर्ततोपेक्ष्य वा ? न तावदनपेक्ष्य मुक्तात्मन्यपि शरीरादिसम्पादनाय तत्प्र-
वृत्तिप्रसङ्गात् । अथापेक्ष्य प्रवर्तते । किं तदपेक्ष्यम् ? विवेकानुपलम्भोऽदृष्टं वा ? न तावद्विवेकानुपलम्भः—तस्य विवेकोपलम्भमविनष्टत्वेन मुक्तात्मन्यपि सम्भवात् ।

१ किञ्च ॥ २ रगादिसहितत्वेन ॥ ३ विष्णुद्वैतानोस्ते ॥ ४ किञ्च ॥ ५ निर्विशेषस्य ॥ ६ योगाचारस्य ॥ ७ न्यादे ॥ ८ विनशस्य ॥ ९ जना ॥ १० मोक्षविशेषपरि ॥ ११ स्वरूपदेहो वा ॥ १२ आदिशब्देन जनादि ॥
१३ श्लेहः ॥ १४ युक्ता ॥ १५ वैशेषिकेणापि मया ॥ १६ कारणम् ॥ १७ कार्यस्य ॥ १८ दुष्णान्तरम् ॥ १९ सत्त्वे सत्त्वमसत्त्वं चैत्यनेन प्रकारेण ॥ २० ब्रह्माद्वैतवादिन ॥ २१ प्रवेश ॥ २२ मोक्षम् ॥ २३ निर्ग-
त्यम् ॥ २४ घटपटादीनाम् ॥ २५ हेतो ॥ २६ सिध्याज्ञानेन ॥ २७ कर्तव्य ॥ २८ घटपटादीनाम् ॥ २९ प्रत्यक्षदे ॥ ३० परमार्थ ॥ ३१ बान्धवभेदसिद्धिप्रकारेण ॥ ३२ अद्वैतनिराकरणस्य ॥ ३३ न ॥ ३४ भे-
दभावनाज्ञानम् ॥ ३५ प्रधानं प्रति ॥ ३६ भेदभावनामात्रं ॥ ३७ भेदभावनाया योऽप्यवस्थाया मयमात्रं । मुक्त्यवस्थया तु तस्या विनाशात्प्रयोजनाभावात् ॥

न चैतनुत्तित्विनाशयोरसत्त्वेन विशेषं पश्यामः । द्वितीयविकल्पोप्ययुक्तोऽदृष्टस्यापि प्रधानं शक्तिरूपतया व्यवस्थितयोभयत्राविशेषात् । दुष्टतया च विज्ञातं प्रधानं पुरुषं नोपसर्पतीति चायुक्तं तस्याचेतनतयाऽहमनेन दुष्टतया विज्ञातमिति ज्ञानासम्भवात् । ततः पूर्ववत्प्रवृत्तिरविशेषणैव स्यात् । इत्यलभतिप्रगङ्गेन । तदौ द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं मोक्ष इति चान्युपगतमेवं विशेषगुणरहिततामस्वरूपे तस्यावस्थानान्युपगमात् । चिद्रूपेऽवस्थानमित्येतत् न घटतेऽनित्यत्वेन चिद्रूपताया विनाशात् । न चाक्षाद्व्यव्यव्यतिरेकानुविधायिन्यात्तस्या नित्यत्वे प्रमाणमस्ति । आत्मस्वरूपतासीति चेन्न चिद्रूपतात्मनोऽभिन्ना भिन्ना वा स्यात् ? अमेदे र्थायमात्रमात्मा चिद्रूपता चेति । तस्य च नित्यत्वाभ्युपगमात् सिद्धसाध्यता । भेदे तु संयोगादिभिरनैकान्तिकत्वं तेषामात्मधर्मत्वेपि नित्यत्वाभावात् । गुणगुणिनेश्च तादात्म्यविरोधादित्युपरम्यते । ततो बुद्ध्यादिविशेषगुणोच्छेदविशिष्टात्मस्वरूप एव मोक्षस्तत्त्वज्ञानादिति स्थितम् ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तं नवानामात्मविशेषगुणानां सन्तानोत्पत्तमुच्छिद्यते । तत्रात्मनो भिन्नानां बुद्ध्यादिविशेषगुणानामात्मन्येव समवर्थादिना वृत्त्यसिद्धेः^{१०} प्रागेवोक्तत्वात् कथमात्माविशेषगुणानां सन्तानः सिद्धो यतः हेतोरश्रयासिद्धिर्न स्यात् ? तथा तेषां परेणास्वसंविदितत्वेनान्युपगमात् । ज्ञानान्तर-
ग्राह्यत्वे चानवस्थाद्विदोषप्रसक्तरेज्ञातस्य च सत्त्वाप्रसिद्धेः पुनरप्याश्रयासिद्धत्वम् । आत्मनोऽभिन्नानां तत्साधने तु तस्याप्यत्यन्तोच्छेदप्रसङ्गात् कस्यासौ मोक्षः ? कथञ्चिदभेदस्तु नान्युपगम्यते । अभ्युपगमे वा नाल्यन्तोच्छेदसिद्धिरित्यनेनन्तरं वक्ष्यामः । सन्तानत्वं च हेतुः सामान्यरूपं विशेषरूपं वा ? सामान्यरूपं चैतपर-
सामान्यरूपमपरसामान्यरूपं वा ? प्रथमपक्षे गणनादिनानेकान्तोऽत्यन्तोच्छेदोभावेत्यत्र हेतोर्वर्तनात् । सत्तासामान्यरूपत्वे च सन्तानत्वस्य सत्सदिति प्रत्ययहेतुत्व-
मेव स्यान्न पुनः सन्तानप्रत्ययहेतुत्वम् । अर्थः विशेषगुणाश्रिता ज्ञेयः सन्तानत्वं तर्हि द्रव्यविशेषे प्रदीपदृष्टान्ते तस्याऽसम्भवात्साधनविकलो दृष्टान्तः । न च सन्तानत्वं परमपरं वा सामान्यं सर्वथा भिन्नं बुद्ध्यादिषु वृत्तिमत्तसिद्धं तद्गुत्तेः समवायस्य प्रतिषिद्धत्वात् । इति स्वरूपासिद्धत्वम् । अथ विशेषरूपं तत्रा-
भ्युपादानोपादेयभूतबुद्ध्यादिलक्षणक्षणविशेषरूपं पूर्वापरसमानजातीयक्षणप्रवाहमात्ररूपं वा ? प्रथमपक्षे सन्तानत्वस्यासाधारणानैकान्तिकत्वं तथाभूतस्यास्यान्य-
ज्ञाननुवृत्तेः । अभ्युपगमविरोधश्च न खलु परेण बुद्ध्यादिलक्षणोपादानोऽपरोऽखिलो बुद्ध्यादिलक्षणोऽभ्युपगम्यते । अन्यथा मुत्सज्जवस्थायामपि पूर्वपूर्वबुद्ध्याधुपादानलक्षणा-

१ सिद्ध ॥ २ विवेकानुपलम्भो नाम विवेकोपलम्भाभाव । कथम् ? विवेकोपलम्भस्यानुवृत्तिः सत्तायासति विवेकोपलम्भस्य विनाशो मुक्तासति ॥ ३ सत्तायुक्तासतो ॥ ४ पुस्यण ॥ ५ साटापरिक्रितियनुपग-
निराकरणेन ॥ ६ उक्तरीत्या मोक्षोपापस्वरूप विचार्यमाणं नास्ति चेन्मा भूतोऽखिलरूपं तु स्यादित्युक्ते आह ॥ ७ सुखवक्ष्यामः ॥ ८ आत्मन ॥ ९ (आत्मन) ॥ १० गगान ॥ ११ खल्वे निर्दिष्टमेतत् ॥ १२ शो-
भते चिद्रूप बुद्धि ॥ १३ वाममात्रम् ॥ १४ पराभ्युपगतमोक्षनिराकरणे ॥ १५ मया ॥ १६ तत्त्वधेयत्वं तदुक्तत्वादि ॥ १७ उच्छेद इत्यन्वयः ॥ १८ बुद्ध्यादीनाम् ॥ १९ वामपिकेण ॥ २० बुद्धयन्तर ॥ २१ आदिनतरेतराभ्य-
२२ सत्तानस्य ॥ २३ परेण ॥ २४ अस्मिन्नेव वादे ॥ २५ सत्तालक्षम् ॥ २६ साध्यामात्रे ॥ २७ सिद्ध ॥ २८ द्वितीयविकल्प ॥ २९ मामात्म्यम् ॥ ३० सिद्ध ॥ ३१ मन्मननन्तम् ॥ ३२ गच्छ ॥ ३३ रूपत्वेन
सत्तातीतत्वम् ॥ ३४ दृष्टान्ते प्रतीते ॥ ३५ व्यपदेश्ये ॥

दुत्तरोत्तरोपादेयबुद्ध्यादिक्षणोत्पत्तिप्रसङ्गान्न बुद्ध्यादिसन्तानस्यात्यन्तोच्छेदः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु पाकजरमाणुरूपदिनोनेकान्तस्तथाविधसन्तानत्वस्यात्र सद्भावव्यत्यन्तोच्छेदभावात् । विरुद्धश्चायं हेतुः कार्यकारणभूतक्षणप्रवाहलक्षणसन्तानत्वस्यैकान्तनित्यवदनित्येव्यसम्भवात्, अर्थक्रियाकारित्वस्यानेकान्ते एव प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । शब्दविद्युत्प्रदीपादीनामप्यत्यन्तोच्छेदासम्भवात्साध्यविकलो दृष्टान्तः । न च ध्वस्तस्यापि प्रदीपादेः परिणामान्तरेण स्थित्यभ्युपगमे प्रत्यक्षबाधा धारि स्थिते तेजसि भासुररूपभ्युपगमेपि तत्रप्रसङ्गात् । अयोग्यस्पर्शस्य भासुररूपाधिकरणतेजोद्वयाभावेऽसम्भवाच्चत्रानुद्धूतस्यास्य परिकल्पनमनुमानतस्तर्हि प्रदीपादेरप्यनुपादानोत्पत्तिरित्यावस्थातोऽपरापरपरिणामाधारत्वमन्तरेण सत्यकृतकत्वादिकं न सम्भवतीत्यनुमानतस्तत्तत्तुच्छेदः किन्न कल्प्यते ? तथा हि । पूर्वोपरस्वभावपरिहारावाप्तस्थितिलक्षणपरिणामवान् प्रदीपादिः सत्त्वाकृतकत्वाद्वा घटादिवत् । सत्प्रतिपक्षश्च । तथा हि । बुद्ध्यादिसन्तानो नात्यन्तोच्छेदवानऽखिलप्रमाणानुपलभ्यमानतथोच्छेदत्वात् । य एवं स न तत्त्वनेपथो, यथा पाकजरमाणुरूपपादिसन्तानः । तथा चायं तस्मान्नात्यन्तोच्छेदवानिति । न च प्रस्तुतानुमानत एव सन्तानोच्छेदप्रतीतेः सर्वप्रमाणानुपलभ्यमानतथोच्छेदत्वमसिद्धं सन्तानत्वसाधनस्यासत्प्रतिपक्षत्वासिद्धेः । तत्सिद्धौ हि हेतोरपेक्षकत्वम् । कालात्ययापदिष्टत्वं चानैवानुमानेन बाधितपक्षनिर्देशानन्तरं प्रयुक्तत्वात् । यच्च तत्त्वज्ञानस्य विपर्ययज्ञानव्यवच्छेदक्रमेण निःश्रेयसहेतुत्वमित्युक्तं तदप्युक्तिमात्रं ततो विपर्ययज्ञानव्यवच्छेदक्रमेण धर्माधर्मयोस्तत्कार्यस्य च शरीरादेरभावेप्यनन्तातीन्द्रियाखिलपदार्थविपर्ययसम्यग्ज्ञानसुखादिसन्तानस्याभावासिद्धेः । इन्द्रियजज्ञानाद्यननुपगमं महेश्वरे तत्सद्भावः स्यात् ? सिद्धसाधनम् । इन्द्रियाद्यपाये ज्ञानादिसन्तानसद्भावश्चाशेषज्ञसिद्धिप्रस्तावे प्रतिपादितः । कथं चांतीन्द्रियज्ञानाद्यननुपगमं महेश्वरे तत्सद्भावः स्यात् ? नित्यत्वं चेश्वरज्ञानस्येश्वरनिराकरणे प्रतिषिद्धम् । शरीराद्यपायेप्यस्य ज्ञानाद्यभ्युपगमेऽन्यात्मनोपि सोऽस्तु तत्सर्वभावत्वात् । न च स्वभावापाये तद्वतोऽवस्थानमितिप्रसङ्गात् । यत्तूक्तमारब्धकार्ययोश्चोपभोगात्प्रत्यक्षयस्तदपि न सूक्तमुपभोगात्कर्मणः प्रक्षये तदुपभोगसमये अपरकर्मनिमित्तस्याभिलाषपूर्वकमनोवाङ्मयव्यापारादेः सम्भवात् । अविकलकारणस्य प्रचुरतरकर्मणो भवतः कथमालयन्तिकः प्रक्षयः ? सम्यग्ज्ञानस्य तु मिथ्याज्ञानोच्छेदक्रमेण बाह्याभ्यन्तरक्रियानिवृत्तिलक्षणचारित्र्योपबृंहितस्यागामिकर्मानुत्पत्तिसामर्थ्यवत्सङ्घितकर्मक्षयोपि सामर्थ्यं सम्भाव्यत एव । यथोप्यस्पर्शस्य भाविशीतस्पर्शानुत्पत्तां सामर्थ्यवत्प्रवृत्ततत्तत्स्यशोदिध्वंसोपि मामर्थ्यं प्रतीयते । किन्तु परिणामिजीवाजीवादिबस्तुविषयमेव सम्यग्ज्ञानं, न पुनरेकान्तनित्यानित्यात्मादिविषयं—तस्य विपरीतार्थाहकत्वेन मिथ्यात्वोपपत्तेर-

१ आदिना गन्धरसादि ॥ २ कर्मादिशिलातिले ॥ ३ तमोद्वेग ॥ ४ उणे ॥ ५ अतो ॥ ६ ईप ॥ ७ सन्तानत्व हेतु ॥ ८ अभ्युपगम्य ॥ ९ सन्तानत्वादिखत ॥ १० किञ्च ॥ ११ तदन्तानम् ॥ १२ प्रपुद्गुलोदरात्राग्रभावे घटावस्थानप्रसङ्गात् ॥ १३ तस्य कर्मफलस्य ॥ १४ उत्पद्यमानस्य ॥ १५ सम्यग्ज्ञानानिमित्त्याज्ञानसाव, मिथ्याज्ञानभावाद्भगवायभाव, रणाद्यभावाद्वाणा (वचनदि) भ्यन्तर (विन्त) क्रियातिगतिरिति ॥ १६ गार्हताम्य ॥ १७ अन्नकर्मउद्धरणे ॥ १८ अस्मदीयमपि तत्त्वज्ञान सङ्घितकर्मक्षयनिवृत्तिसाधनमितिज्ञानं सादियुक्तं आह । नित्यादिरनुविषयज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानान्न न प्रतीयत किन्तु उच्यते ॥ १९ नित्याभ्यासविपरीतानम् ॥

त्यग्रे निवेदयिष्यते । अतो यदुक्तं यथैधासीत्यादि तत्सर्वं संवररूपचारित्र्योपबृंहितसम्यग्ज्ञानादोरंशेषकर्मक्षये सामर्थ्याभ्युपगमात्सिद्धसाधनम् । यच्चाम्यधायि
समाधिवलादुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्येत्यादि तदध्यभिधानमात्रमभिलाषरूपरागाद्यभावेऽङ्गनाद्युपभोगात्मभवात् । तत्सम्भवे वावश्यभावी गृह्णितो भवदभिप्रायेण
योगिनामि प्रचुरतरधर्माधर्मसम्भवो नृपत्यादेरिवातिभोगिनः । वैद्योपदेशादुरौप्यौषधाचारणे नीरुभावाभिलाषेणैव प्रवर्तते, न पुनर्ज्ञानमात्रात् । तत्राशेष-
शरीरद्वारावाशेषभोगस्य कर्मान्तरानुत्पत्तिः । किं तर्हि? परिपूर्णसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यस्य इत्यलं विधादेनं जीवमुक्तैरपि त्रितयात्मकादेव हतोः सिद्धेः । संसार-
कारणं हि मिथ्यादर्शनादित्रयात्मकं न पुनर्मिथ्याज्ञानमात्रात्मकम् । तच्चैकसात्सम्यग्ज्ञानमात्रात्मकं व्यावर्तते इत्युक्तं सर्वज्ञसिद्धिप्रस्तावे । यच्चान्यदुक्तं नित्येन-
मिक्तिकानुष्ठानं केवलज्ञानोत्पत्तेः प्राक्काम्यनिषिद्धानुष्ठानपरिहारेण ज्ञानावरणादितुरितिक्षयनिमित्तत्वेन केवलज्ञानप्राप्तिहेतुतद्विष्टमेवास्माकम् । आनन्दरूपता तु
मोक्षस्याभीष्टैव । एकान्तनित्यता तु तस्याः प्रतिषिध्यते । चिद्रूपतादानन्दरूपतायेकान्तनित्येत्युक्तं चिद्रूपताया अयेकान्तनित्यत्वादिभिः सकलवस्तुस्व-
भावानां परिणामिनित्यत्वेनाग्रे समर्थयिष्यमाणत्वात् । अथानित्यत्वे तस्याः तत्सर्वेदनस्य चोत्पत्तिकारणं वक्तव्यम् । ननुक्तमेव प्रतिबन्धापायलक्षणं तत्कारणं
सर्वज्ञसिद्धिप्रस्तावे । आत्मैव हि प्रतिबन्धकापायोपेतो मोक्षावस्थायां तथाभूतज्ञानसुखादिकारणं—घटाद्यावरणापायोपेतप्रदीपक्षणवत्स्वपरप्रकाशकार्पर्यप्रदीपक्ष-
णोत्पत्तौ तदुत्पादनमावस्थान्यौपेक्षायोगात् । यच्चि यदुत्पादनस्वभावं न तत्तदुत्पादनेऽन्यपेक्षं, यथान्या कारणसामग्री स्वकार्योत्पादने । तदुत्पादनस्वभावश्चा-
तीन्द्रियज्ञानसुखाद्युत्पत्तौ प्रतिबन्धकापायोपेत आत्मेति संसारावस्थायामप्युपलभ्यते यंसीचन्दनकल्याणां सर्वत्र समवृत्तीनां विशिष्टध्यानादिव्यवस्थितानां
सेन्द्रियशरीरच्युपापाजजन्यः परमाह्लादरूपेऽनुभवः । असौव भावानावशादुत्तरोत्तरावस्थामासादयतः परमकाष्ठा गतिः संभाव्यत एव । आनन्दरूपताभि-
व्यक्तिश्चानाद्यविद्याविलयादिलभीष्टमेवाऽष्टप्रकारपारमार्थिककर्मप्रवाहरूपाऽनाद्यविद्याविलयादनन्तसुखसंज्ञानादित्यरूपप्रातिपेक्षिलक्षणमोक्षावाप्तेरभीष्टत्वात् । वि-
शुद्धज्ञानसन्तानोत्पत्तिलक्षणेऽप्यसौ मोक्षोऽभ्युपगम्यते । स तु चित्तसन्तानः सौम्यो युक्तः । बद्धो हि मुच्यते नावद्धः । न च निरन्वये चित्तसन्ताने बद्धस्य
मुक्तिः । तत्र ह्येव्यो बद्धोऽन्यश्च मुच्यते । सन्तानैक्याद्वत्स्यैव मुक्तिरपि चेन्ननु यदि सन्तानार्थः परमार्थसंस्तदात्मैव सन्तानशब्देनोक्तः स्यात् । अथ

१ अनेकान्तसिद्धौ ॥ २ आकाङ्क्षावत ॥ ३ न केवल योगी ॥ ४ सम्यग्दर्शनादित्रयमोक्षकारणविषयविवादेन ॥ ५ न केवल परममुक्तेः ॥ ६ कारणात् ॥ ७ चतुर्थपरिच्छेदे ॥ ८ अतीन्द्रिय ॥ ९ एव ॥ १० घटस्य
प्रदीपवत् ॥ ११ उत्तर ॥ १२ आत्मन ॥ १३ इन्द्रियवन्नितादे ॥ १४ प्रतिबन्धकापायोपेत आत्मा धर्मा अतीन्द्रियज्ञानसुखाद्युत्पत्तौ अयं नापेक्षते इति साध्य, तदुत्पादनस्वभावत्वादिति शेष ॥ १५ अन्यतन्तुसंयोग ॥ १६ पट
लक्षणस्य ॥ १७ स प्रसिद्ध उपादनस्वभावतो यस्यात्मन ॥ १८ असिद्धत्वे हेतोस्तद्वन्ति परिहारमाह ॥ १९ कुठार ॥ २० तुल्यानाम् ॥ २१ शत्रुमित्रयोः ॥ २२ आदिना दानम् ॥ २३ भेद ॥ २४ निश्चयते ॥ २५ प्राप्ति ॥
२६ बौद्धविशेषैरभ्युपगत ॥ २७ ज्ञानस्य ॥ २८ बद्ध्यः ॥ २९ पूर्वक्षण ॥ ३० उत्तरक्षण ॥ ३१ अपिबद्धाद्वन्त्येव ॥ ३२ बौद्धानां मते पूर्वोत्तरक्षणाभेदेक आधारात्तु सन्तानं स अपरमार्थं सन्केवल पूर्वक्षण
उत्तरक्षणः सन्तानौ स तु परमार्थसम् ॥

संवृत्तिसंस्तदैकस्य परमार्थसतोऽसत्त्वादित्यो बद्धोऽन्यश्च मुच्यते इति मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिर्न स्यात् । अथात्यन्तनानेत्वेपि दृढतैरैकत्वाध्यवसायाद्वृद्धमात्मानं मोचयित्वा-
मीत्यभिमानान्वतः प्रवृत्तेर्नयं दोषो, न तर्हि नैरात्यदर्शनम् । इति कुतस्तद्विबन्धना मुक्तिः? अथास्ति तद्दर्शनं शास्त्रसंस्कारजं, न तर्ह्यैकत्वाध्यवसायोऽस्सलद्रूप-
इति कुतो बद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिः स्यात्? तथा च मिथ्याचारोपहनार्थं यत्बोऽसत्यपि मोक्षरीतिं ह्रुवते । तस्मात्साव्या चित्तसन्ततिरभ्युपगन्तव्या-सकल-
विज्ञानक्षणत्वेपि जीवाभावे बन्धमोक्षयोस्तदर्थं वा प्रवृत्तेरनुपपत्तेः । न चान्योन्यविलक्षणाऽपरपरचित्तक्षणानामनुयायिजीवाभावो विरोधादित्यभिधातव्यं-स्वसंवेदन-
प्रत्यक्षेण तत्रानुयायिरूपायया तस्य प्रतीतेः । प्रतीयमानस्य च कथं विरोधो नामानुपलम्भसाध्यत्वात्तस्य । तद्व्यापारे वासत्यात्मनि प्रत्यभिज्ञानप्रत्ययस्य प्रादुर्भावो
न स्यात् । अथात्मन्यर्थ्यारोपितैकत्वविषयत्वादस्य प्रादुर्भावो, न-अस्यारोपितैकत्वविषयत्वे स्वात्मन्यनुमानात्क्षणिकत्वं निश्चिन्वतो निर्वृत्तिप्रसङ्गात्, निश्चयारो-
प्यमनसोर्विरोधात् । निर्वर्तते एवेति चेत्तर्हि संहजस्याभिस्कारिकस्य च सत्त्वदर्शनस्याभावाच्चदेवं तन्मूलरागादिनिवृत्तेरुक्तिः स्यात् । आन्तत्वे चास्य प्रत्यक्ष-
स्याशेषस्यापि आन्तत्वप्रसङ्गो बाह्याध्यात्मिकभावेष्वेकत्वग्राहकत्वेनैवाशेषप्रत्यक्षाणां प्रवृत्तिप्रतीतेः । तथा च प्रत्यक्षस्याआन्तत्वविशेषणमसम्भाव्यमेव स्यात् ।
समर्थयिष्यते च प्रत्यभिज्ञानप्रत्ययस्यानारोपितार्थग्राहकत्वमआन्तत्वं च । तत्रैकत्वाभावः । अनुभूयमानस्यापि चैकत्वस्यानेकत्वेन विरोधे ग्राह्यग्राहकसंविच्छिन्न-
विरुद्धरूपत्रयाध्यासितज्ञानस्यार्थस्विलक्षणस्य चैकदा स्वपरकार्यकर्तृत्वाकर्तृत्वलक्षणविरुद्धधर्मद्वयाध्यासितस्यैकत्वविरोधः स्यात् । यच्चान्यद्रागादिमतो विज्ञानात्र
तद्वहितस्यास्योत्पत्तिरित्याद्युक्तं तदप्यसाम्प्रतं रागादिरहितस्याखिलपदार्थविषयविज्ञानस्यशेषज्ञसाधनप्रस्तावे प्रतिपादितत्वात् । न च बोधाद्बोधरूपतेति प्रमाण-
मस्तीत्यन्ययुक्तम् । विलक्षणकारणाद्विलक्षणकार्यस्योत्पत्त्यभ्युपगमेऽचेतनाच्छरीरोऽश्चेतन्योत्पत्तिप्रसङ्गाच्चावकाशमननुषङ्गः । प्रसाधितश्च परलोको प्रागित्यलमिति-
प्रसङ्गेन । यच्चान्यथायि सुसुखावस्थायां विज्ञानसद्भावे जाग्रदवस्थातो न विशेषः स्यात्तदप्यभिधानमात्रं यतस्तदा विज्ञानसद्भावेपि अतिनिद्रयाभिभूतत्वाच्च
जाग्रदवस्थातोऽविशेषो मत्तमूर्च्छिताद्यवस्थायां मदिराद्युत्पादितमदेवदेनार्थाभिभूतविज्ञानवत् । ननु कोयं मिद्धेनाभिभवः? ज्ञानस्य नाशश्चेत्कथं तस्य सत्त्वम्?

१ कल्पनासम् । २ आत्मनः । ३ क्षणानाम् । ४ अभिप्रायवत् । ५ निर्विकल्पकस्य । ६ भावना । ७ बद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्त्यभावे च । ८ नैरात्म्यभावनलक्षण । ९ विनश्यति । १० अन्यभावे व बो मोक्षो वा न
चटते यतः । ११ सद्भावा । १२ अन्यथा । १३ परेण । १४ पूर्वक्षणे अहमेव दुःखी उत्तक्षणेऽहमेव सुधीति । १५ स्वस्मिन् । १६ न केवलं बहिः । १७ सत्या । १८ चेदिति शेषः । १९ स्वहरे । २० यत्सत्तात्वं
शिकमिस्यादिति । २१ आरोपितैकत्वविषयस्य प्रत्याभिज्ञाप्रत्ययस्य । २२ अनुमानेन । २३ मोहः प्रत्याभिज्ञानरूपो विकल्पः । २४ मनः-ज्ञानम् । २५ एकत्र । २६ अनुमानमनिलत्वावने ण्कस्मिन्वदुनि प्रवृत्त प्रत्यभिज्ञान
सैकत्वसावने इति विरोधः । २७ क्षणिकत्वविषयसमये एकत्वविषयः प्रत्याभिज्ञानम् । २८ प्राप्यजनसम्बन्धिनः । २९ पण्डितजनसम्बन्धिनः । ३० जीवः । ३१ प्रत्याभिज्ञानस्य । ३२ क्षणिकत्वविषयसमये एव ।
३३ सौगतस्य । ३४ प्रत्यक्षं करुपनापोऽहमप्रान्तमित्यत्र मूत्रे । ३५ किञ्च । ३६ सुखदुःखानालक्षणोपलम्भेन । ३७ नीललक्षणस्य । ३८ उत्तरनीलादिशेषस्य । ३९ अर्थान्तरपीनादे । ४० अचेतनादान्मनः ।
४१ ज्ञानलक्षणस्य । ४२ दूरस्थितेन चावकाशेण कमसदीयमतमेवासु । तत्राह । ४३ सुखावस्था ज्ञानवती आत्मनः अवस्थात्वात्तन्मूर्च्छितानाद्यवस्थावत् । ४४ मत्ता । ४५ पीडा । ४६ विषयपीडा । ४७ सुसुखावस्थायाम् ।

तिरोभावश्च—स्वपरप्रकाशरूपज्ञानाभ्युपगमे तस्याप्यसम्भवात् । इत्यप्यचर्चितभिधानं मणिमन्त्रादिनाश्यादिप्रतिबन्धे शरावादिना प्रदीपादिप्रतिबन्धे च समानत्वात् । न हि तत्राप्यस्यादेर्नाशः प्रतिबन्धः प्रत्यक्षविरोधात् । नापि तिरोभावः स्वपरप्रकाशस्वभावस्य स्फोटदिकार्यजननसमर्थस्य तिरोभावस्याप्यसम्भवात् । प्रतीत्यनतिक्रमेणात्र स्वैरूपसामर्थ्यप्रतिबन्धाभ्युपगमोऽन्यत्रापि समानः । मिश्रादिसामग्रीविशेषपञ्चाङ्गि बाह्याध्यात्मिकार्थविचारविधुरं गच्छन्तृणस्पृशज्ञानसमानं सुसुप्तावस्थायां ज्ञानमास्ते । न हि स्वपरप्रकाशस्वभावमात्रेणैवाप्य तन्निरूपणसामर्थ्यं सर्वज्ञानाभिभूतसैवार्थस्य स्वकार्यकारित्वप्रतीतेः । अन्यथा ददनादिस्वभावस्याद्योः सैदा दाहकत्वप्रकाशकत्वप्रसङ्गः । गच्छन्तृणस्पृशसंवेदनस्य वा तदर्थनिरूपकत्वानुपपङ्कः । अथात्र मनोव्यासङ्गोऽस्मरणकारणमन्यत्र मिश्रादिकमित्यविशेषः । अस्ति चैत्र स्वपलक्षणार्थनिरूपणमेतावत्कालं निरन्तरं सुप्तोद्देतावत्कालं सान्तरंमित्यनुस्मरणप्रतीतेः । न च स्वापलक्षणार्थाननुभवोपि सुप्तोत्थानानन्तरं गाढोद्देतदा सुप्त इत्यनुस्मरणं घटते—तस्यानुभूतवस्तुविषयत्वेनानुभावविनाभाविवात् । अन्यथा घटादृथाननुभवोपि तत्रानुस्मरणसम्भवात्कृतस्तदनुभवोपि सिद्धोत् ? न च मत्तमूर्च्छिताद्यवस्थायामपि विज्ञानाभावाद्दृष्टान्तस्य साध्यविकलेत्याशङ्कनीयं तदवस्थातः प्रच्युतस्योत्तरकालं मया न किञ्चिदप्यनुभूतमित्यनुभवाभावप्रसङ्गात् स्मृतेरनुभवपूर्वकत्वात् । अतो येनानुभवेन सतात्मा निलिखानुभवविकलोऽनुभूयते तस्यामवस्थायां सोऽवस्थाभ्युपगन्तव्यः । किञ्च सुप्ताद्यवस्थायां विज्ञानाभावं स एवात्मा प्रतिपद्यते पार्थस्यो वा ? स एव चेत्त एव ज्ञानात्तदभावाद्वा ज्ञानान्तराद्वा ? न तावत्त एव—अस्यासत्त्वात्—तदेव नास्ति तत्र, तत एव चाभावगतिरित्यन्योन्यं विरोधात् । ज्ञानाभावाच्च तदभावपरिच्छित्तिरित्ययुक्तं परिच्छेदस्य ज्ञानधर्मतयाऽर्भवेऽसम्भवात् । अन्यथा ज्ञानसैवाभाव इति नामकृतं स्यात् । अथ ज्ञानान्तरात्तत्र तदभावगतिः । किं तत्कालभाविनो जाग्रदवबोधकालभाविनो वा ? प्रथमपक्षे कथं सुप्ताद्यवस्थायां सर्वथा ज्ञानाभावः ? अथ जाग्रदवबोधकाले भाविज्ञानाभ्यामन्तराले ज्ञानाभावोऽवसीयते । ननु तदज्ञाभाविज्ञानयोः सुप्ताद्यवस्थाभाविज्ञानं नोपलब्धिपलक्षणप्राप्तम् । तत्कथं ताभ्यां तदभावोऽवसीयते ? अन्यथाऽऽदृष्ट्यापि परलोकादेरभावोऽप्युक्त एव स्यात् । तथा च प्रमाणेतत्सामान्यस्थितेरेत्याद्यसङ्गतम् । नापि पार्थस्योन्यस्तत्र तदभावं प्रतिपद्यते कारणस्वभावव्यापकानुपलब्धेर्विरुद्धविधेर्वा तदभावाविनाभाविनो लिङ्गस्यात्रानुपलब्धेः । न तत्र विज्ञानमद्भवेपि लिङ्गाभावः समान इत्यभिधातव्यं स्वात्मनि स्वसंवेदितज्ञानाविनाभावित्वेनाऽवधारितस्य प्राणापानशरीरेणाताकारविशेषादेस्तस्मात्तदभावेदिनो लिङ्गस्यात्रोपलब्धेर्जाग्रदृशाध्यामन्यन्यचेतोवृत्तस्तद्व्यतिरेकेणान्य-

१ मणिमन्त्रादिना अग्निप्रदीपप्रतिबन्धे ॥ २ ज्ञानस्य स्वपरप्रकाशरूपं तिरोहितमतिरोहितं चैतन्यम् ॥ ३ चैतन्यम् ॥ ४ देहे ॥ ५ अभिमनस्य मन्त्राद्यकारित्वं यदि स्यात् ॥ ६ प्रतिबन्धसमर्थोपि ॥ ७ क्रयान्तरे प्रवृत्तिः ॥ ८ असावधानत्व वा ॥ ९ किञ्च ॥ १० सुप्तोद्देमिति कोप ॥ ११ प्रत्यक्षेण ॥ १२ अनुभवविनाभावित्वं स्मरणस्य यदि न स्यात् ॥ १३ स्मृति ॥ १४ अयम् ॥ १५ सुप्तसदृशया अयं ज्ञानस्याभावात्सामान्येन ज्ञानात् ॥ १६ ज्ञानस्य ॥ १७ ज्ञानाभावे परिच्छेदो यदि स्यात् ॥ १८ ज्ञानमन्तरेण परिच्छेदानुपपत्तिर्न ॥ १९ सन्ध्याकालात् मालः । तत्र भाषि ॥ २० तादृ ॥ २१ यथा घट उपलब्धिरलक्षणप्राप्तो भवति तदा प्रपञ्चव्यवस्थाभावोऽवसीयते ॥ २२ अनुपलब्धिपलक्षणप्राप्तस्य प्रत्यक्षावमात्रं स्यादिति ॥ २३ प्रतिपेयाव कलौचित्येतिपन्तम् ॥ २४ अन्यपक्षे ॥

तोऽप्रतीतेः । ननु द्विविधोऽत्र प्राणादिश्चैतन्यप्रभवो जाग्रदशायां प्राणादिप्रभवश्च सुषुप्ताद्यवस्थायासिति । तत्र चैतन्यप्रभवप्राणादेर्जाग्रदशायां चैतन्यानुमानं युक्तं, न पुनः प्राणादिप्राणादेः । न खलु गोपालघटादौ धूमप्रभवधूमादभ्यनुमानं दृष्टम्—अग्निप्रभवधूमादेव तद्दर्शनात् । इत्यथ सङ्गतं—सुषुप्तेतरावस्थयोः प्राणादेर्विशेषाऽप्रतीतेः । यथैव हि सुषुप्तः प्राणिनि तथेतरेषुपि । अन्यथा किमयं सुषुप्तः किं वा जागतीति सन्देहो न स्यात् । यदि चैते सुषुप्तस्य चैतन्यप्रभवा न स्युः किन्तु प्राणादिप्रभवस्तादृहि जाग्रतः परवच्चनभिप्रायेण सुषुप्तव्याजेनावस्थितस्य तादृशमेव तेषां भावो न स्यात् । न ह्यद्वैतजयमानो धूमः प्रयत्नशतैरपि धूमादन्यतो वा जायते धूमप्रभवो वीक्षेति । दृश्यन्ते च ते आदृशा एव सुषुप्तस्य तादृशा एवास्यापि । तन्नैते भिन्नकारणप्रभवाः । चैतन्येतरप्रभवांश्च प्राणादीन्विवेचयन्वीतरागेतरप्रभवव्यापारादीनपि विवेचयतु । तथा च सरागा अपि वीतरागवच्छेदन्ते वीतरागाश्च सरागवदिति वीतरागेतरविभागो निश्चेतुमशक्य इति सुवते । धूमश्चाग्नेधूमाच्चोत्पद्यमानो यथा प्रतिपन्नस्तथा प्राणादिश्चैतन्यात्तद्भावाच्चोत्पद्यमानः स्वात्मनि परत्र चानेतं प्रत्येतुं न शक्यते । क्वचित्तद्भावस्य निश्चेतुमशक्यत्वादित्युक्तम् । धूमे च किमयं धूमोऽग्नेधूमान्तराद्वेति सन्देहः प्रवृत्तस्याग्निदर्शनेतराश्यां निवर्तते । प्राणादौ तु किमयमनन्तरचैतन्यप्रभवः किं वा भूतभाविजन्मान्तरचैतन्यप्रभव इति सन्देहः कुतो निवर्तते ? परचैतन्यस्य द्रष्टुमशक्यत्वात् । ततोऽस्य न निश्चङ्कं परप्रतिपादनार्थं ग्राह्यप्रणयनं युक्तम् । सन्देहात्तु तत्प्रणयनं चार्वाकस्याप्यविरुद्धमित्युक्तमुक्तमन्यधियो गतेरिति । सुषुप्तादौ चैद्यः प्राणादिः कुतो जायताम् ? जाग्रद्विज्ञानमहकारिणो जाग्रदप्राणादेरिति चैकैकसाक्षाद्द्विज्ञानादनन्तरभावी प्राणादिः कालान्तरभावि च प्रबोधज्ञानमित्यस्यासम्भवाव्यमानत्वात् । न ह्येकस्मात्सामग्रीविशेषात्कमभाविकार्यद्वयसम्भवो नाम । अन्यथा नित्यादप्येकमात्मकमवत्कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । तथा च नाऽऽकमात्कमिणो भावा इत्यस्य विरोधः । तस्मात्तत्कालभाविन एव ज्ञानात्प्राणादिप्रभवोऽभ्युपगन्तव्यः । तत्तथं तत्र ज्ञानाभावासिद्धिः ? स्वापसुखसंवेदनं चैत्रं सुप्रतीतं सुखमहमस्यापिमित्युत्तरकालं तत्प्रतीत्यन्यथानुपपत्तेः । न ह्यननुभूते वस्तुनि सरणं प्रत्यभिज्ञानं चापपद्यते । न च तदा स्वापसुखनिरूपणाभावात्तत्संवेदनाभावस्तादृहजित्वाकस्य सुखप्रक्षिप्तसंन्यजनितसुखसंवेदनेन व्यभिचारात् । न खलु तत्तेनेदमित्यभिमति निरूप्यते । न च दुःखाभावासुखशब्दप्रयोगोऽत्र गौणोऽभावस्य प्रतियोगिभावान्तरस्वभावतया व्यवस्थितः । इत्यलमिति प्रमङ्गनं ।

१ अलावस्थायाम् ॥ २ उभयोर्मध्ये ॥ ३ प्रभव ॥ ४ पुरुषः ॥ ५ श्वसोच्छ्वास शृङ्गाति ॥ ६ जीवति ॥ ७ चाप्रत् ॥ ८ उभयो श्वसते विशेषश्चेत् ॥ ९ यत्र मादृशे एव मन्देह ॥ १० किं ॥ ११ सुषुप्तस्य आदृशः प्राणा ॥ १२ घटादे ॥ १३ धूम ॥ १४ न जायते ॥ १५ प्राण ॥ १६ सागतेन ॥ १७ इतस्मभ्यर्क्षनम् ॥ १८ जाग्रदृशायां १९ तत्रागतस्य ॥ २० किं ॥ २१ संन्य ॥ २२ एतस्मात्कार्यद्वयसमवेद्येत् ॥ २३ एतस्मात् ॥ २४ स्वापदशा ॥ २५ सुषुप्तावस्थायां ॥ २६ किञ्च ॥ २७ सुषुप्तावस्थायां ॥ २८ सुखसंवेदनं विना ॥ २९ सुषुप्तावस्थायां ॥ ३० टुम् ॥ ३१ दुःखाभावे गुरागब्जा न पारमार्थिकसुखस्य वाचक इति हेतो ॥ ३२ सुखमहमस्यापिमिति मन्वान्ये ॥ ३३ औपचारिक ॥ ३४ दुःखस्य ॥ ३५ दुःखलक्षणप्रादादपरं गुरागब्जां भावान्तम् ॥ ३६ गौणोऽभावस्य प्रतियोगिभावान्तरस्वभावतया व्यवस्थितः ॥ ३७ इत्यलमिति प्रमङ्गनं ॥

यच्चोक्तमेकान्तज्ञानस्य बाधकसद्भावेन मिथ्यात्वोपपत्तये निःश्रेयससाधकत्वं तदप्युक्तिमात्रं तज्ज्ञानस्यैवावाधितया सम्यक्त्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । नित्यानित्यत्वयो-
विधिप्रतिषेधरूपत्वादभिज्ञे धर्मिण्यभाव इत्याद्यव्ययुक्तं त्रैतीयमाने वस्तुनि विरोधासिद्धेः । न च येन रूपेण नित्यत्वविधिसौनैवानित्यत्वविधिः, येनैकत्र विरोधः
स्यात्—अनुवृत्तव्यावृत्ताकारतया नित्यानित्यत्वविधेरभ्युपगमात् । विभिन्नधर्मनिमित्तयोश्च विधिप्रतिषेधयोर्नैकत्र प्रतिषेधोक्तिप्रसङ्गात् । न चानुवृत्तव्यावृत्ता-
कारयोः सामान्यविशेषरूपतया नित्यानित्यत्वविधेरभ्युपगमात् । पूर्वोक्तकालमावित्यपर्यायतादाल्प्येनावस्थितस्यानुतात्कारस्य बाह्याव्याप्तिकार्थेषु प्रत्यक्षप्रतीतौ प्रतिभासनादित्यमे
प्रपञ्चविष्यते । स्वदेशादिषु सत्त्वं परदेशादिष्वसत्त्वं च वस्तुनोऽभ्युपगम्यते एवेतरेतराभावादित्यव्ययसमाक्षिताभिधानमितरेतराभावंस्य घटादभेदे तद्विनाशे
पटादेरपि स्यात् । नाथेषां परस्परभिन्नानामभावेन भेदः कर्तुं शक्यो भिन्नाभिन्नभेदकरणे तस्याकिञ्चिदकारत्वप्रसङ्गात् । नापि भेदव्यवहारः स्वहेतुभ्योऽसाधारणत-
योत्यज्ञानां सकलभावानां प्रत्यक्षे प्रतिभासनादेव भेदव्यवहारस्यापि प्रसिद्धेः । प्रतिक्षिप्तश्चेतरेतराभावः प्रागेवेति कृतं प्रतीतेन । कार्यान्तरेषु वा कर्तृत्वं न प्रति-
षिध्यते इत्याद्यव्यवहारमुक्तपक्षे कार्यकारित्वस्यैवासम्भवात् । यच्च मुक्तावयवनेकान्तो न व्यवसर्ते तदिव्यते एव । अनेकान्तो हि द्वेधा क्रमानेकान्तोऽक्रमानेकान्तश्च ।
तत्र क्रमानेकान्तापेक्षया य एव प्रागमुक्तः स एवेदानीं मुक्त इति स एव मुक्तः संसारी चेत्यविरोधः । अनेकान्तेऽनेकान्ताभ्युपगमोप्यदूषणमेव—प्रमाणपरिच्छे-
द्यस्यानेकधर्माध्यासितवस्तुस्वरूपानेकान्तस्य नयपरिच्छेद्यैकान्तविनाभावित्वात् । आत्मैकत्वज्ञानादित्यादिग्रन्थस्तु सिद्धसाध्यतया न समाधानमर्हति । न च
मुण्डपुरुषान्तरविवेकदर्शने निःश्रेयससाधनं घटते प्रकर्षपर्यन्तावस्थायामप्यास्मिन् शरीरेण सहायस्थानान्मिथ्याज्ञानवत् । अथ फलोपेक्षामोक्तोपाचकमक्षयापेक्षं
तत्त्वज्ञानं परनिःश्रेयसस्य साधनं तदनपेक्षं चाऽपरिनिश्रेयसस्येत्युच्यते तदप्युक्तिमात्रं—फलोपभोगस्यौपक्रमिकानौपक्रमिकविकल्पानतिक्रमात् । तस्यौपक्रमिकत्वे
कुतस्तदुपक्रमोऽन्यत्र तपोतिशयात् । इति तत्त्वज्ञानं तपोतिशयसहायमन्तर्भूततत्त्वार्थश्रद्धानं परनिःश्रेयसकारणमित्यनिच्छतोऽप्येयातम् । तस्यानौपक्रमिकत्वे तु
सदा सद्भावानुषङ्गः । यच्च स्वरूपे चैतन्यमात्रेऽवस्थानं मोक्ष इत्युक्तं तदप्युक्तं—चैतन्यविशेषेऽनन्तज्ञानादित्स्वरूपेऽवस्थानस्य मोक्षत्वसाधनात् । न ह्यनन्तज्ञानादि-

१ अनेकान्तसिद्धौ ॥ २ एकस्मिन् ॥ ३ नित्यानित्यात्मकतया ॥ ४ वस ॥ ५ अथवा ॥ ६ कर्तृत्वाकर्तृत्वधर्मयोरेकत्र धर्मिणि प्रतिषेधप्रसङ्गात् ॥ ७ अनेकान्तसिद्धौ ॥ ८ घटे पटाभाव पटे घटाभाव इतीतरेतराभाव
१ कर्माद्येषु ॥ १० घटे ॥ ११ घटाभावाद्भिन्नरूपत्वाद घटरूपता ॥ १२ वत् ॥ १३ क्षमिन्नभेदकरणे पदार्थ एव कृतो भवेत् । मित्रभेदकरणे पदार्थसादृश्यम् ॥ १४ अभावकृत ॥ १५ इतरेतराभावनिराकरणप्रया-
सेनाहम् ॥ १६ अनेकान्त एवेति योसावेकान्तः (सर्वथा) सोनेकान्ते प्रतिषिध्यते । केन ? द्वितीयानेकान्तपर्येन । कथम् ? न विद्यते अनेकान्त एवेति एकात्ते यस्यानेकान्तस्य तस्याभ्युपगम ॥ १७ अनवस्थादिक्म् ॥ १८ यत् ।
कथम् ? स चासावेकान्तस्य तस्य ॥ १९ प्रकृतिसत्त्वादिपुण्योरेभेदादुक्त इत्युक्ते प्रकृतिर्वा ॥ २० पुण्यविशेष ॥ २१ भेदभावनाज्ञानम् ॥ २२ विवेकदर्शनस्य ॥ २३ असम्यक्ते तु सम्यग्दर्शनादिक परमप्रकर्षयाप्त
शरीरेण सहायस्थानि न भवति अयोगिचरसमये एव शरीराभावलक्षणे तत्सद्भावात् ॥ २४ जीवमुक्ति ॥ २५ सकामनिर्जटा अक्रामनिर्जटा चेति ॥ २६ भेद ॥ २७ वकते ॥ २८ योगस्य ॥ २९ फलोपभोगेति कृत्वा ॥
३० सदा मुक्तिप्रवर्तनम् ॥

कमात्मनोऽस्वरूपं सर्वज्ञत्वादिविरोधात् । प्रधानस्य सर्वज्ञत्वादित्यस्य चेतनत्वेनाकाशादिवत्तद्विरोधात् । ज्ञानादेरप्यचेतनत्वात्प्रधानस्वभाव (भा) वत्त्वाविरोधश्चेत्तत्तदचेतनत्वसिद्धिः ? अचेतना ज्ञानादय उक्त्यात्तमत्वाद् घटादिवदित्यनुमानाच्च हेतोरनुभवेनानेकान्तात् तस्य चेतनत्वेऽप्युत्पत्तिमत्त्वात् । न चोत्पत्तिमत्त्वमसिद्धं परापेक्षत्वाद्बुद्ध्यादिवत् । परापेक्षोक्तौ बुद्ध्याध्यवसायापेक्षत्वात् 'बुद्ध्याध्यवसायसिद्धमर्थं पुरुषश्चेतनं' इत्यभिधानात् । कालालयायापेक्षदृष्ट्यायं हेतुर्ज्ञानादीनां स्वसंवेदनप्रत्यक्षश्चेतनत्वप्रसिद्धेरप्यश्वबाधितपक्षानन्तरं प्रयुक्तत्वात् । चेतनसंसर्गात्तेषां चेतनत्वप्रसिद्धिरित्यप्यचर्चितभिधानं शरीरादंगपि तत्त्वमसिद्धिप्रसङ्गात् चेतनप्र(त्व)संसर्गाविशेषात् । शरीराद्यसम्भवी तेषां संसर्गविशेषोक्तीति चेत्स कोन्योऽन्यत्र कथञ्चित्तादात्म्यात् ? तददृष्टकृतकत्वादेः शरीरादावपि भावात् । ततो नाचेतना ज्ञानादयः स्वसंवेद्यात्वादनुभववत् । स्वसंवेद्यास्ते परसंवेदान्यथानुपपत्तेरिति स्वसंवेदनसिद्धिप्रस्तावे प्रतिपादितम् । तथा चात्मस्वभावास्ते चेतनत्वादनुभववत् । सुखमथात्मस्वभाव एव मोक्षेऽभिज्यव्यमानत्वाद् ज्ञानवत् । अनात्मस्वभावं तत्र तदभिव्यक्तिर्न स्यादुःखवत् । तथा सुखात्मको मोक्षश्चेतनात्मकत्वे सत्यखिलदुःखविवेकात्मकत्वात्सहृत्सकलविकल्पपथानावस्थावत् । तथानन्तं तत्-आत्मस्वभावत्वे सत्यपेक्षेतिवन्धत्वात् । ज्ञानवदेव । अपेतप्रतिबन्धत्वं तु मोहनीयादेः प्रतिबन्धकस्य कर्मणोऽप्यायाव्यसिद्धमेव । इति सिद्धमनन्तज्ञानादित्येतन्यविशेषेऽवस्थानं पुंसो मोक्ष इति ।

ननु पुंस एवानन्तज्ञानादित्स्वरूपलभलक्षणो मोक्ष इत्युक्तं स्त्रीणां मोक्षोऽविकलकारणत्वात्पुरुषवत् । तदसंज्ञेतोरमिद्धं । तथा हि । मोक्षहेतुर्ज्ञानादिरपरमप्रकर्षः स्त्रीषु नास्ति परमप्रकर्षत्वात्सप्तमपृथ्वीगमनकारणापुण्यपरमप्रकर्षवत् । यदि नाम तत्र तत्कारणापुण्यपरमप्रकर्षभावो मोक्षहेतोः परमप्रकर्षभावे किमायातम् ? कार्यकारणव्यापकभावभावे हि तयोः कथमन्यस्योभावेऽन्यस्याभावोऽतिप्रसङ्गात् ? इति चेत्सत्यम् । अयं हि तावज्जि-
यमोस्ति । यद्वेदस्य मोक्षहेतुपरमप्रकर्षत्वेदस्य तत्कारणापुण्यपरमप्रकर्षस्यैवेत्यस्य । यथा पुनर्वेदस्य । न च चरमशरीरेण व्यभिचारः पुनर्वेदसामान्यापेक्षयोके ।

१ दर्शनेन ॥ २ अनुभवस्य ॥ ३ अर्थप्रतिबिम्बन ॥ ४ निश्चितम् ॥ ५ आत्मा ॥ ६ अनुभवति ॥ ७ विना ॥ ८ पुरुषादृष्टकृत अन्यः । ससर्गविशेषो ज्ञानादिभिरात्मनोऽनीयुक्तं आह ॥ ९ रसस्य ॥ १० पटादि ॥ ११ ज्ञानस्य स्वसंविधितत्त्वभावे ॥ १२ चेतनत्वसिद्धितया ॥ १३ सुखस्य ॥ १४ अखिलदुःखविवेकात्मकत्वादित्युक्तं घटेन व्यभिचारस्तत्तद्विरोधार्थं चेतनात्मकत्वे रतीत्युक्तम् ॥ १५ चेतनात्मकत्वादित्युक्त्यामानं गण-मानन-
रेण व्यभिचारस्तत्तद्विरोधार्थमिच्छन्तु खविवेकात्मकत्वादित्युक्तम् ॥ १६ आत्मस्वभावत्वादित्युक्त्यामाने दुःखेन व्यभिचारस्तत्तद्विरोधार्थमपि तत्र प्रतिबन्धत्वादित्युक्तम् ॥ १७ अपरप्रतिबन्धत्वादित्युक्त्यामाने प्रदीपेन व्यभिचारस्तत्तद्वि-
रोधार्थमात्मस्वभावत्वे सतीत्युक्तम् ॥ १८ दृश्यम् ॥ १९ श्वेतपटः ॥ २० मोक्षहेतुज्ञानादिरपरमप्रकर्षतत्कारणापुण्यपरमप्रकर्षयो ॥ २१ अकारणस्याव्यापकस्य वा ॥ २२ अनात्मस्वभावत्वात् ॥ २३ घटाभावेऽत्रैलोभ्याभावो भवति ॥ २४ अविनाभावः ॥ २५ पुंसि सप्तमपृथ्वीगमनकारणापुण्यप्रकर्षोस्ति मोक्षहेतुज्ञानादिरपरमप्रकर्षत्वात् ॥ २६ व्याप्यो हेतुः ॥ २७ साध्यो व्यापकः ॥ २८ इति पुंसि अनयोर्व्याप्यव्यापकभावः मिदं सप्तं स्त्रीषु नापि भावः
व्याप्यभावं साधयत्येवेति भावः ॥ २९ आत्मना ॥

विपरीतलु नियमो न सम्भवत्येव नपुंसकवेदे तत्कारणपुण्यपरमप्रकर्षे सत्यव्यन्यस्यानभ्युपगमात् पुंस्यभ्युपगमाच्च, अनित्यत्वस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वेतत्त्व-
वत् । तैत्तश्च स्त्रीवेदस्यापि यदि मोक्षहेतुः परमप्रकर्षः स्यात्तदा तदभ्युपगमादेवापरोप्यनिर्देशव्यवस्थापद्यते । अन्यथा पुंस्यपि न स्यात् । सिद्धे च प्रतिबन्ध-
इयामावेपि कृतिर्कोदयादिवदुक्तप्रकर्षयोरविभागे स्त्रीणां तत्कारणपुण्यपरमप्रकर्षप्रतिषेधेन मोक्षहेतुपरमप्र-
कर्षोस्ति तत्कारणपुण्यपरमप्रकर्षसम्भवात्सुवत् । पुंसो वा नार्ह्यत एव नपुंसकवत् । तत्कारणाऽपुण्यपरमप्रकर्षो निषिध्यते । न च 'नपुंसकस्य मोक्षहेतुपरमप्र-
प्यनिष्ठापरमप्रकर्षसिद्धाद्धेतोरुभयप्रसिद्धस्य' निषेधेनोभयानुल्येवात्' इत्यभिधातव्यम्-उभयानिप्रतागमेन बाधनार्हं । स्त्रीणां तु तत्कारणपुण्यपरमप्रकर्ष-
परमभ्युपगतैव मोक्षहेतुपरमप्रकर्षेणापाद्य तत्प्रतिषेधेन तद्धेतुरेव प्रतिषिध्यत इत्यस्ति विशेषः । यद्धा नोक्तानुमाने तत्कारणपुण्यपरमप्रकर्षभावाद्धेतोर्मोक्षहेतु-
परमप्रकर्षः स्त्रीषु निषिध्यतेऽपि तु परमप्रकर्षत्वाद् दृष्टान्ते दृष्टसाध्यव्याप्तिकत्वात् । न चात्र केनचिद्व्याभिचारः स्त्रीसम्बन्धिनः कस्यचित्परमप्रकर्षस्यासम्भवात् ।
मायापरमप्रकर्षोस्तीति चेन्न स्त्रीणां मायाबीहुल्यमात्रस्यैवागमे प्रसिद्धेः । अन्यथा पुंवत्सप्तमश्रुथिवीगमनानुषङ्गः । मायापरमप्रकर्षादन्यत्वे सतीति विशेषेणाह्वा न
दोषः । तत्र ज्ञानादिपरमप्रकर्षो मोक्षहेतुसत्तास्तीत्यसिद्धो हेतुः । न खलु ज्ञानादयो यथा पुरुषे प्रकृत्यमाणाः प्रमाणतः प्रतीयन्ते तथा स्त्रीष्वपि । अन्यथा
नपुंसके ते तथा स्युः । तथो चास्याप्यपवर्गप्रसङ्गः । संयमस्तु तद्धेतुसत्तासम्भाव्य एव । तथा हि । स्त्रीणां संयमो न मोक्षहेतुः-नियमेनर्द्धिविशेषहेतुत्वान्यथानु-
पपत्तेः । यत्र हि संयमः सांसारिकलब्धीर्नोमप्यहेतुसत्तासौ कथं निःशेषकमविप्रमोक्षलक्षणमोक्षहेतुः स्यात् ? नियमेन च स्त्रीणामेव ऋद्धिविशेषहेतुः संयमो नेप्यते,
न तु पुरुषाणाम् । यदि हि नियमेन लब्धिविशेषस्याजनकः संयमः क्वचिदन्यत्राविवादास्पदीभूते मोक्षहेतुः प्रसिद्धेत् तदा तदृष्टान्तावष्टम्भेनान्वाप्यसौ तथा प्रत्येतुं
शक्येत, नान्यथैतिप्रसङ्गात् । संयममात्रं तु सदप्यासां न तद्धेतुस्तिर्यग्दृष्ट्यादिसंयमवत् । सचेत्संयमत्वाच्च नासौ तद्धेतुर्दृष्ट्यसंयमवत् । न चायमसिद्धो हेतुः । न

१ मोक्षहेतुपरमप्रकर्षो व्यापकः स्यात्, तत्कारणपुण्यपरमप्रकर्षो व्याप्यो हेतुरिति । २ अविनाभावः ॥ ३ शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकः अनित्यत्वादित्यत्राभिलष्य व्यापकस्य हेतोरथा प्रयत्नानन्तरीयकत्वम् ॥ ४ नि-
यमः सिद्धो यतः ॥ ५ मोक्षहेतुपरमप्रकर्षसद्भावेपि अपरोपनिर्देशो नोपपद्यते चेत् ॥ ६ तादात्म्यतदुत्तिलक्षणे द्वे ॥ ७ मोक्षहेतुपरमप्रकर्षसत्तामकारणपुण्यपरमप्रकर्षलक्षणयो ॥ ८ मोक्षहेतुपरमप्र-
९ साध्यस्य ॥ १० वाद्विद्विवादिनो ॥ ११ सितपट्यासिद्धस्य स्त्रीविवाणस्यास्मि प्रतिषेधादस्मत्सिद्धस्य सितपटेन प्रतिषेधात् । इति तुल्यत्वम् ॥ १२ सितपट्यलक्ष्य ॥ १३ परः सितपटः ॥ १४ इति कथं तुल्यत्वमुभयोः ॥
१५ प्राशुक्त्य परिहारान्तरे यद्वासाब्जः ॥ १६ व्यापकभावाद् व्याप्यभावं न कुर्म इत्यर्थः ॥ १७ यो य परमप्रकर्षः स स स्त्रीषु नास्तीति ॥ १८ केषु मोक्षप्रतिषेधे ॥ १९ प्राशुक्त्या, न तु परमप्रकर्षः ॥ २० मायापरम-
प्रकर्षः स्त्रीष्वस्ति यदि ॥ २१ परमप्रकर्षत्वे ॥ २२ व्यभिचारलक्षण ॥ २३ परमप्रकर्षत्वालित्यत्रानुमाने ॥ २४ व्यभिचारलक्षणवादिनि ॥ २५ केषु ज्ञानादयः प्रकृत्यमाणाक्षेतार्हः ॥ २६ स्त्रीणां मोक्षहेतुसंयमो विद्यते चेत् ॥
२७ तु पुनः ॥ २८ स्त्रीणां मोक्षहेतुसंयमो विद्यते चेत् ॥ २९ ऋद्धीनाम् ॥ ३० दृष्टान्तत्वमन्तराण ॥ ३१ दृष्ट्यस्यापि मोक्षः स्यात् खस्यमात् ॥

हि स्त्रीणां निर्वहः संयमो दृष्टः प्रवर्चनप्रतिपादितो वा । न च प्रवचनाभावोपि मोक्षसुखाकाङ्क्षया तासां वस्त्राणो युक्तोऽहंत्वणीतागमोल्लङ्घनेन मिथ्यात्वाराधाना-
 प्राप्तेः । यदि पुनर्नृणामचेलैसौ तद्धेतुः स्त्रीणां तु सचेलस्तर्हि कारणभेदान्मुक्तेरप्यनुषज्येत भेदः स्वर्गादिवत् । देशसंयमिनश्चैवं मुक्तिः प्रसज्यते । तथा च
 लिङ्गग्रहणमनर्थकम् । सचेलसंयमश्च मुक्तिहेतुरिति कुतोऽवगतम् ? स्वागमाच्चेष्टास्यास्मान् प्रत्यागमाभासत्वाद्भवतो यज्ञानुष्ठानागमवत् । स्त्रियो न मोक्षहेतुर्न-
 यमवत्यः साधूनामवन्धत्वाद्ब्रह्मवत् । न चात्रासिद्धो हेतुः 'वरिससयदिविख्याए अज्जाए अज्ज दिक्खिओ साहू । अभिगमणवर्द्धणंमंसणविणएण
 सो पुज्जो' इत्यभिधानात् । बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहवच्चाच्च न तास्तद्व्यस्तद्वत् । न चायमसिद्धो हेतुः । प्रत्यक्षेणावगतो हि वस्त्रग्रहणादिबाह्यपरिग्रहोऽभ्यन्तर-
 स्वशरीरानुरागादिपरिग्रहमनुमापयति । न च शरीरोष्मणा वातकायिकादिजन्तूपघातनिवारणार्थं स्वशरीरानुरागाद्यभावव्यस्यवुपादीयते ईयभिधेयं पुंसांमाचे-
 लव्यत्रतस्य हिसात्वावुपपन्नात् । तथा चार्हदादयो मुक्तिभाजस्तदुपदेशो वा न स्युः । किन्तु सवस्त्रा एव गृहस्था मुक्तिभाजो भवेयुः । न चाचेलव्यं न्येत्ये
 'आचेलकुहेसिय सेज्जाहरायपिडकिदिक्कम्म' इत्यादेः पुरुषं प्रति देशविधस्य स्थितिकल्पस्य मध्ये तदुपदेशात् । किञ्च गृहीतेपि वस्त्रे जन्तूपघातस्तदवस्थः-तेनाना-
 वृतपाणिपादादिप्रदेशोष्मणा तदुपघातस्य परिहर्तुमशक्तेः, वस्त्रस्य यूकालिक्षाद्यनेकजन्तुसम्मूर्च्छनाधिकरणत्वाच्च । तथाविधस्यापि स्त्रीकरणे मूर्च्छजानां लुब्ध-
 नादिक्रिया न स्यात् । वस्त्राकुञ्चनैर्दिर्जातवातेनाकाशप्रदेशावस्थितजन्तूपीडनाच्च व्यजनादिवातवत् । किञ्चैवमनेकप्राण्युपघातनिवारणार्थमविहारीत्यनुष्ठेयो
 वस्त्रग्रहणवद्विशेषात् । प्रयत्नेन गच्छतो जन्तूपघातेव्यर्हिंसा निश्चलेपि समा । यथा च यज्ञानुष्ठानं पशुहिंसाङ्गत्वेनाऽश्रेयस्करत्वात्त्याज्यं तथा वस्त्रग्रहणम-
 प्यविशेषात् । एतेन संयमोपकरणार्थं तदित्यपि निरस्तम् । किञ्च बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहपरित्यागः संयमः । स च याचनसीवनप्रक्षालनशोषणनिक्षेपादानचौरहरणा-
 दिमनःसंक्षोभकारिणि वस्त्रे गृहीते कथं स्यात् ? प्रत्युत संयमोपघातकमेव तत्स्याद्बाह्याभ्यन्तरनैर्ग्रन्थग्रतिपन्थित्वात् । न्हीनीतान्तिनिवृत्त्यर्थं वस्त्रादि यदि
 गृह्यते । कामिन्यादिस्तथा किञ्च कामपीडादिशान्तेये । १ । येन येन विना पीडा पुंसां समुपजायते । तत्तत्सर्वमुपादेयं लैवर्कादिपल्लोदिकम् । २ । वस्त्रावण्डे

१ निर्वहसंयमः ॥ २ अदृष्टलक्षणकारणभेदवत्त्वात् स्वर्गादेः प्रथमद्वितीयादिप्रकारेण भेदः ॥ ३ सचेलसंयमवतर्हीमुक्तिप्रकारेण ॥ ४ निर्ग्रन्थतालक्षणम् ॥ ५ महेश्वराय ॥ ७ अयुमाने ॥ ८ वापशान-
 दीक्षितायाः आर्षिक्रिया अथ दीक्षितः साधुः । अभिगमनवन्दनमन्त्रकारेण विनयेन च पूज्यः ॥ ९ सम्मुखमनः ॥ १० गुरुभक्तिपूर्वकः ॥ ११ नमस्कारः ॥ १२ परेण ॥ १३ आचेलव्यैर्द्विषिक्तशय्यादाराचकीर्णादिपण्डोक्षा-
 कृतिभ्रमरशोषणयोग्यत्वं व्येष्टता प्रतिष्मण मासिक्कालिता स्थितिकरो योगश्च वार्षिको दशमः ॥ १४ युकवनेकजन्तुसम्मूर्च्छनाधिकरणत्वाविशेषात् । एषा निवारणार्थम् ॥ १५ प्रप्राणान् ॥
 १७ व्यञ्जकः ॥ १८ जन्तूपघातपरिहारार्थं वस्त्रयोपादानप्रकारेण ॥ १९ अयमनम् ॥ २० वस्त्रस्य जन्तूपघातसमर्थनपरेण ग्रन्थेन ॥ २१ विशेषतः ॥ २२ विरोधित्वात् ॥ २३ ताम्बुलादिश्च ॥ २४ तान्त्रग्रहणप्रकारेण ॥
 २५ शृण्वते ॥ २६ यदि तर्हीति शेषः ॥ २७ ज्वलकः पक्षिविशेषः । पल्लमासम् ॥ २८ उपोदेयम् ॥

गृहीतेषु विरक्तो यदि तत्त्वतः । स्त्रीमात्रेऽपि तथा किञ्च तुल्याक्षेपसमाधितः । ३ । नापि तन्वीमनःक्षोभनिर्वृत्यर्थं तदादृतम् । तद्वाञ्छाऽहेतुकत्वेन तन्निषेधस्य सम्भवात् । ४ । चक्षुरुपादनं पट्टबन्धनं च प्रसज्यते । लोचनोदितदुष्टौ निमित्तत्वाविशेषतः । ५ । चलचिच्छाङ्गना काचित्संयतं च तपस्विनम् । यदीच्छति श्रौतवर्तिकं दोषस्तस्य मतो नृणाम् । ६ । बीभत्सं मलिनं साधुं दृष्ट्वा शवशरीरवत् । अङ्गना नैव रज्यन्ते विरज्यन्ते तु तत्त्वतः । ७ । स्त्रीपरीषद्भग्नैश्च वक्ररागैश्च विग्रहे । वस्त्रमादीयते यस्मात्स्तिद्धं ग्रन्थद्वयं र्ततः । ८ । न चैवं जन्तुरक्षगण्डादिप्रतीकारार्थं पिच्छौषधादौ गृह्यमाणेऽप्ययं दोषः समानस्त्रिचतुरपिच्छग्रहणस्य जन्तुरक्षार्थत्वात् शरीरे ममेदम्भावाऽसूचकत्वाच्च औषधस्यापि प्रतिपन्नसामर्थ्यस्य गण्डादिव्यवृत्तिहेतुत्वाच्चाध्याविरोधित्वाच्च, वस्त्रे तु विपर्ययात्, परमनैर्ग्रन्थसिद्धयर्थं पिच्छस्याग्रग्रहणाच्च औषधवत् । पिण्डौषध्यादयो हि सिद्धान्तानुसारेणोद्गमादिदोषरहिता रत्नवयाराधनहेतवो गृह्यमाणा न कस्यापि मोक्षहेतोर्हेतारः । न हि तद्ग्रहणे रागादयोन्तरङ्गा बहिरङ्गा वा स्मिन्पूर्वविषादयो ग्रन्था जायन्ते । अतस्ते मोक्षहेतोरुपकर्तार एव । पिण्डग्रहणमन्तरेण ह्यपूर्णकालेऽपि विपत्तेरापत्तेरात्मधातित्वं स्यात्, न तु वस्त्रे । पञ्चाष्टमादिक्रमेण च मुमुक्षुभिः पिण्डोऽपि लज्यते । न तु स्त्रीभिः कदाचिद्वस्त्रम् । अथ वस्त्रादन्यस्यालिलस्य त्यागात्साकल्येनासां बाह्यां नैर्ग्रन्थं तर्हि लोभादन्यकषायत्यागादेवावाह्यमपि स्यात् । न गृहीतेऽपि वस्त्रे ममेदम्भावस्याभावात्तदवतिष्ठते-विरोधात् । बुद्धिपूर्वकं हि हस्तेन पतितवस्त्रमादाय परिदधानोऽपि तन्मूर्च्छारहित इति कथ्येतनः श्रद्धधीतः । तन्वीमाभिलष्यतोऽपि तद्विहितत्वप्रसङ्गात् । ततो वस्त्रग्रहणे बाह्यान्तरपरिग्रहप्रार्थनैर्ग्रन्थद्वयासम्भवाच्च स्त्रीणां मोक्षः । स हि बाह्यान्त्यन्तरकारणजन्यः कार्यत्वान्माषपाकादिवत् । तच्च बाह्यमाभ्यन्तरं च कारणमाकिञ्चन्यम् । तदभावे कथं स स्यात् ? इति परैर्हेतोरसिद्धेर्ननुमानान्स्त्री-मुक्तिसिद्धिः । नाप्यागमात्तन्मुक्तिप्रतिपादकस्याभावात् । 'पुनर्वेदं वेदंतां जे पुरिसा खवगसेदिमारुढा । सेसोदयेण वि तहा ज्ञाणवजुत्ता य ते दु सिज्जति' इत्यादेरप्यागमस्य स्त्रीमुक्तिप्रतिपादकत्वाभावः । स हि पुनर्वेदयवत् शेषवेदोदयेनापि पुंसांमेवापवर्गविवेक उभयत्रापि पुरसा इत्यभिसम्बन्धात् । उदयश्च भावस्यैव न द्रव्यस्य । स्त्रीत्वान्थानुपपत्तेश्चासां न मुक्तिः । आगमे हि जयन्त्येन सप्ताष्टभिर्भैरवैरुत्कर्षेण द्वित्रैर्जीवस्य रत्नवयाराधकस्य मुक्तिरुक्ता । यदा चास्य सम्यग्दर्शनारा-

१ रागादिसद्भावे सत्वेव स्त्रीपरिग्रह इत्याक्षेपो वस्त्रेऽपि समान इति समाधानम् । एव यदि वस्त्रमात्रे गृहीते न रागस्तर्हि स्त्रीमात्रपरिग्रहेऽपि न राग ॥ २ लस्य ॥ ३ श्रोत्रादेश्च ॥ ४ यथा श्रुतुसमानल वनितायाम् । कुत प्रतप्त स्यम् ? इच्छापहितत्वात्तस्य तपस्विन ॥ ५ बरीरे ॥ ६ कारणात् ॥ ७ वक्ररागलक्षणावाह्यान्त्यन्तरपरिग्रह ॥ ८ तत इत्ययं वद्व स्त्रोकादौ दृश्यस्तेनायमर्थं वक्रस्त्रीकरणे क्षणं प्रयोजन नास्ति यतस्तत ॥ ९ वस्त्रपकारेण ॥ १० शब्दो रोगविशेष ॥ ११ मूर्च्छा-॥ १२ कैर्ग्रन्थ-॥ १३ जन्तुरक्षार्थानामन्यदेमन्मावसूचकत्वात्, गण्डादिव्यवृत्तिहेतुत्वात्, नाप्यविरोधित्वाच्च ॥ १४ किञ्च ॥ १५ औषधादेवैषाऽग्रहणम् ॥ १६ सम्यग्दर्शनोदे ॥ १७ शलङ्कार-॥ १८ मञ्जन-॥ १९ देवतैर्यत्नेन वस्त्रपरिधानादिलक्षणे वैष ॥ २० अग्रहमाणे आत्मधातित्वं स्यादिति शेषः ॥ २१ तत-त्यागादि ॥ २२ बाह्यमन्माहिकमन्तरा क्रित्वेव यथा न हेतु ॥ २३ मितपट्ययुक्तस्य अतिकूलभरणत्वात्तस्य ॥ २४ श्रुतुप्रवन्त-॥ २५ तपुसस्त्रीवैदेदेनेनापि ॥ २६ ध्यानोपयुक्ता ॥ २७ पुरसा ॥ २८ मुक्तिसद्भावे सति ॥

धकत्वं, तस्य श्रुतिं संवांसु स्त्रीभूत्यतिरेव न सम्भवतीति कथं स्त्रीमुक्तिसिद्धिः । ननु चानादिमिथ्याहृष्टिरपि जीवः पूर्वभवनिर्जर्णशुभकर्मो प्रथमतरेमेव रत्नत्रय-
माराध्य भरतपुत्रादिवन्युक्तिमासादयत्यतः स्त्रीत्वेनोत्पन्नस्यापि मुक्तिरविरुद्धेति तदप्ययुक्तं-पूर्वं निर्जर्णशुभकर्मणः स्त्रीवेदेनोत्पत्तेरसम्भवात्तस्याप्यशुभकर्मत्वेन
निर्जर्णत्वात् । कथं पुनः स्त्रीवेदस्याशुभकर्मत्वमिति चेत्सम्यग्दर्शनोपेतस्य तत्त्वेनोत्पत्तेरयोगात् । ततो नास्ति स्त्रीणां मोक्षः पुरुषादन्यत्वाच्चपुंसकवत् । अन्य-
थाऽस्याप्यसौ स्यात् । न चैतद्वाच्यं 'नास्ति पुंसो मोक्षः स्त्रीतोऽन्यत्वाच्चपुंसकवत्' उभयवादिसम्मतगमेन बाधितत्वात्, भवदागमस्य चास्मान्प्रति अप्रमाण-
त्वात् । तथा स्त्रीणां मोक्षो नास्त्युक्तदृष्ट्यानफलत्वात्सप्तमपृथ्वीगमनवत् । अतोपि न तासां मुक्तिसिद्धिः । ततोऽनन्तचतुष्टयस्वरूपलाभलक्षणो मोक्षः पुरुषस्यैवेति
प्रेक्षादक्षैः प्रतिपत्तव्यम् ।

मुख्यं सांव्यवहारिकं च गदितं भानुप्रदीपोपमं प्रत्यक्षं विशदस्वरूपनियतं साकल्यवैकल्यतः । निर्वाधं निर्यतस्वहेतुजनितं मिथ्यैतरेः कल्पितं तल्लभ्यते
विचारचारुधिषण्णैतत्सलं चिन्त्यताम् ॥ १ ॥

इति श्रीप्रभाचन्द्रविरचिते प्रमेयकमलमार्तण्डे परीक्षामुखालङ्कारे द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥ २ ॥

१ दिव्यहृदयसिद्धिः ॥ २ अन्येषां भानुपतिः सिद्धा यतः ॥ ३ स्त्रीणां मोक्षैवेति ॥ ४ पुरुषादन्यत्वादित्युक्तं न वक्तव्यमसम्मतगमेन बाधितत्वादिति सितपटेनोक्तं न प्रत्याह मरि ॥ ५ अनन्तं पवेन परिच्छेदाशुभमह-
नाह ॥ ६ सामग्रीविशेषस्याधिकमिन्द्रियातिन्द्रियं च ॥ ७ नैयायिकादिभिः ॥ ८ कृतम् ॥

श्रीः ।

अथ तृतीयः परिच्छेदः ॥

अथेदानीं परोक्षप्रमाणस्वरूपनिरूपणाय “परोक्षमितरत्” इत्याह । प्रतिपादितविशदस्वरूपविज्ञानाद्यदन्यद्विशदस्वरूपं विज्ञानं तत्परोक्षम् । तथा च प्रयोगः । अविशदज्ञानात्मकं परोक्षं परोक्षत्वात् । यथाऽविशदज्ञानात्मकं तन्न परोक्षं, यथा मुख्येतरप्रत्यक्षम् । परोक्षं चेदं वक्ष्यमाणं विज्ञानम् । तस्मादविशदज्ञानात्मकमिति । तन्निमित्तप्रकारप्रकाशनाय प्रत्यक्षेत्याद्याह । प्रत्यक्षदिनिमित्तं यस्य, स्मृत्यादयो भेदा यस्य तत्तथोक्तम् ।

तत्र स्मृतेस्तावत्संस्कारोत्पादिना कारणस्वरूपे निरूपयति । संस्कारः सांव्यवहारिकप्रत्यक्षभेदो धारणा । तत्सोद्बोधः प्रबोधः । स निबन्धनं यस्मात्तदित्याकारो यस्याः सा तथोक्ता स्मृतिः । विनेयानां सुखावबोधार्थं दृष्टान्तद्वारेण तत्स्वरूपं निरूपयति । यथेत्युदाहरणप्रदर्शने । स देवदत्त इति । एवंप्रकारं तच्छब्दपरामृष्टं यद्विज्ञानं तत्सर्वं स्मृतिरित्यवगन्तव्यम् । न चासावप्रमाणं संवादकत्वात् । यत्संवादकं तत्प्रमाणं यथा प्रत्यक्षादि । संवादिका च स्मृतिस्तस्मात्प्रमाणम् । ननु कोयं स्मृतिशब्दवाच्योर्थः ? ज्ञानमात्रमनुभूतार्थविषयं वा विज्ञानम् ? प्रथमपक्षे प्रत्यक्षादेरपि स्मृतिशब्दवाच्यत्वात्तुषङ्कः । तथा च कस्य दृष्टान्तता ? न खलु तदेव तस्यैव दृष्टान्तो भवति । द्वितीयपक्षेपि देवदत्तानुभूतार्थे यज्ञदत्तादिज्ञानस्य स्मृतिरूपताप्रसङ्गः । अथ येनैव यदेव पूर्वमनुभूतं वस्तु पुनः कालान्तरे तस्यैव तत्रैवोपजायमानं ज्ञानं स्मृतिरित्युच्यते । नन्वनुभूते जायमानमित्येतत्केन प्रतीयताम् ? न तावदनुभवेन तत्काले स्मृतेरवार्सत्त्वात् । न चासती विषयीकर्तुं शक्या । न चाविषयीकृता तत्रोपजायते इत्यधिगतिः । न चानुभवकालेऽर्थस्यानुभूततास्ति तदा तस्यानुभूतमानत्वात् । तंथा चानुभूयमाने स्मृतिरिति स्यात् । अथाऽनुभूते स्मृतिरित्येतत्स्मृतिरेव प्रतिपद्यते, न-अनयातीतानुभवार्थयोरविषयीकरणे तथा प्रतीययोगात् । तद्विषयीकरणे वा निखिलातीतविषयीकरणप्रसङ्गोऽविशेषात् । यदि चानुभूतता प्रत्यक्षगम्या स्यात्तदा स्मृतिरपि जानीयादहमनुभूते समुत्पद्येति-अनुभवानुसारित्वात्तस्याः । न चासौ प्रत्यक्षगम्येत्युक्तम् । इत्ययमसी-क्षिताभिधानं-स्मृतिशब्दवाच्यार्थस्य प्रागेव प्ररूपितत्वात् । तदित्याकारानुभूतार्थविषया हि प्रतीतिः स्मृतिरित्युच्यते । ननु चोक्तमनुभूते स्मृतिरित्येतन्न स्मृति-

१ स्मृतिप्रत्यक्षिज्ञानतर्कानुमानागमविशेषा स्वभाविनो धर्मिण प्रसिद्धा । तत्र परोक्षं सामान्यरूपं वादिप्रतिपादितो प्रसिद्धस्मात्-नेन वस्तुनोऽनेकधर्मोक्तत्वात् । तत्र स्थितो द्वितीगोऽविशदज्ञानात्मकोऽसिद्ध साध्यते इति विशेषं स्वभाविनं (स्वभावस्वभाविनोर्भेदात्) सामान्यस्वभाव वृताता दोषाभावात् ॥ २ कारण ॥ ३ भेद ॥ ४ स्मृति प्रत्यक्षपूर्विका । प्रत्यक्षिज्ञान प्रत्यक्षस्मरणपूर्वकम् । तर्क प्रत्यक्षस्मरणप्रत्यक्षिज्ञान-पूर्वकः । अनुमान प्रत्यक्षस्मरणप्रत्यक्षिज्ञानतर्कपूर्वकम् । आगमस्तु श्रवणार्थप्रत्यक्षसिद्धतत्त्वस्मृतिपूर्वकः ॥ ५ संस्कारस्य कारणमात्रं देवदत्तदर्शनात् । उद्बोधस्य कारणं पाश्चात् तत्सदृशतत्कालोद्दिशनेनम् ॥ ६ प्राक्तन्यम् ॥ ७ सौतातो वक्ति ॥ ८ अनुगतत्वेन ॥ ९ अनुभूतेऽर्थे ॥ १० अनुभवकालेऽर्थस्यानुभूतमानत्वे च ॥ ११ अनुभवद्वार्थ्यं अनुभवार्थो । अतीतो व तादनुभवार्थो च ॥ १२ अतीतस्य ॥ १३ कर्ता ॥

प्रत्यक्षाभ्यां प्रतीयेते । तदप्यपेक्षलं मतिज्ञानापेक्षणात्मनाऽनुभूयमानाऽनुभूतार्थविषयतायाः स्मृतिप्रत्यक्षाकारयोश्चानुभवसम्भवाच्चित्राकारप्रतीतिवत् चित्रज्ञानेन । यथा चाशक्यविवेचनत्वाद्युपचित्राकारतैकस्यविरुद्धा तथा क्रमेणप्यवग्रहहोवाधारणस्मृत्यौदिचित्रस्वभावात् । न च प्रत्यक्षेणानुभूयमानतानुभवे तदैवार्थेऽनुभूतताया अयनुभवोऽनुषण्यते स्मृतिविशेषणपेक्षत्वाच्च तदप्रतीतिः । नीलाद्याकारविशेषणपेक्षया ज्ञाने चित्रप्रतिपत्तिवत् । न चानुभूतार्थविषयत्वे स्मृतेर्गृहीतमाहिलेनाऽप्रामाण्यं रि(वि)च्छित्तिविशेषसम्भवात् । न खलु यथा प्रत्यक्षे विशदकारतया वस्तुप्रतिभासस्तथैव स्मृतौ तत्र तस्या वैशद्याऽप्रतीतिः । ईदृशः पुनर्भावयतो वैशद्यप्रतीतिस्तु भावनाज्ञानम् । तच्च तद्वृत्तया भ्रान्तमेव स्वप्नादिज्ञानवत् । तथायनुभूतार्थविषयत्वमात्रेणास्याः ग्रामाभ्यानभ्युपगमेऽनुमानेनाधिगतोऽग्नौ यत्प्रत्यक्षं तदप्यप्रमाणं स्यात् । असत्यतीर्षे प्रवर्त्तमानत्वात्तदप्राप्तये प्रत्यक्षस्यापि तत्प्रसङ्गदर्थस्यापि तत्कालेऽसत्त्वात् । तज्जन्मोदसंश्रया ग्रामाभ्यां स्मरणेपि तदस्तु । निराकृतं चार्थजन्मादि ज्ञानस्य प्रागेवेति कृतं प्रयासेन । न चाविसंवादकत्वं स्मृतेरभिद्धं स्वयं स्थापितनिष्पदादौ तद्वृत्तीतार्थं प्राप्तिप्रमाणान्तरप्रवृत्तिलक्षणाविसंवादप्रतीतिः । यत्र तु विसंवादः सा स्मृत्याभासा प्रत्यक्षाभासवत् । विसंवादकत्वे चास्याः कथमनुमानप्रवृत्तिः ? सम्बन्धस्यातोऽप्रसिद्धः । न च सम्बन्धस्मृतिमितन्तरेणानुमानमुदेत्यतिप्रसङ्गात् । किञ्च सम्बन्धाभौवात्तस्याः विसंवादकत्वं कल्पितसम्बन्धविषयत्वाद्वा । मतोर्यस्याऽनया विषयीकर्तुमशक्यत्वाद्वा ? प्रथमपक्षे कुतोऽनुमानप्रवृत्तिः ? अन्यथा यतः कुतश्चित्सम्बन्धरहितोऽद्यत्र क्वचिदनुमानं स्यात् । कल्पितसम्बन्धविषयत्वेनास्याः विसंवादित्वे ईदृश्यप्राप्त्यकत्वे प्राप्यविकल्पैकत्वे च प्रत्यक्षानुमानयोरविसंवादो न स्यात् । तैस्सम्बन्धस्य कल्पितत्वे चानुमानमप्येवंविधमेव स्यात् । तथा च कथमतोऽपीष्टतत्त्वमिद्धिः ? अथ सन्नपि सम्बन्धोऽनया विषयीकर्तुं न शक्यते । यत्तु विषयीक्रियते सोमान्यं तस्याऽसत्त्वात्स्मृतेर्विसंवादित्वम् । तदेतदनुमानेपि ममानम् । अर्थवैमित्त्यल्लक्षणाव्यभिचारित्वं स्मृतावपि । किञ्च लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धः सत्तामात्रेणानुमानप्रवृत्तिहेतुत्वाद्गनात्तत्सरणाद्वा ? तत्राद्यविकल्प नालिकेरद्वीपायातस्याप्रतिपत्तिप्राप्तिप्रसम्बन्धस्यापि धूमदर्शनादग्निप्रतिपत्तिः स्यात् । न चाविज्ञातः सम्बन्धोऽस्त्युपलभ्येनिबन्धनत्वात्सद्व्यवहारस्यैव्यथातिप्रसङ्गात् । तद्वर्त्तमानमात्रेण तत्प्रवृत्तौ वा-

[illegible]

लावत्थायां प्रतिपन्नाश्रिधूमसम्बन्धस्य पुनर्वृद्धदशायां धूमदर्शनादग्निप्रतिपत्तिप्रसङ्गः । न चैवम् । तत्स्मृतावस्थेति चेत्कथं नात्र प्रमाणम् ? को हि स्मृतिपूर्वक-
मनुमानमन्युपगम्य पुनस्तान् निराकुर्यात् ? अनुमानस्यापि निराकरणानुषङ्गात् । न खलु कारणाभावे कार्यात्यन्तिनामाऽतिप्रसङ्गात् । समारोपव्यवच्छेदकत्वाच्चास्याः
प्रामाण्यमनुमानवत् । न च स्मृतिविषयभूते सम्बन्धादौ समारोपस्यैवासम्बन्धात्कस्य व्यवच्छेद इत्यभिधातव्यं साधर्म्यदृष्टान्ताभिधानानर्थक्यप्रसङ्गात् । तत्र
स्मृतिहेतुभूतं हि तत् । अन्यथा हेतुरेव केवलोभिधीयेत । तत्तदभिधानान्यथानुपपत्तेस्तद्विषयभूते सम्बन्धादौ विस्मरणसंशयविपर्ययासलक्षणः समारोपोत्सा-
लव्याभ्यते । तन्निराकरणाच्चास्याः प्रामाण्यमिति ।

अथेदानीं प्रत्यभिज्ञानस्य कारणस्वरूपप्रकरणार्थं दर्शनेत्याद्याह । दर्शनस्मरणे कारणं यस्य तत्तथोक्तम् । सङ्कलनं विवक्षितधर्मयुक्तत्वेन प्रत्यवमर्शनं प्रत्यभि-
ज्ञानम् । तदनु प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षप्रमाणत्वप्रत्युत्पत्त्यपरोक्षरूपतयात्राभिधानमयुक्तम् । तथा हि । “प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञा-अक्षान्वयव्यतिरेकानुविधानात्तदन्यप्रत्य-
क्षवत् । न च स्मरणपूर्वकत्वाच्चस्याः प्रत्यक्षत्वाभावः संस्तम्भयोगजत्वेन स्मरणपश्चाद्भावित्वेयस्याः प्रत्यक्षत्वाविरोधात् । उक्तं च । ‘न हि स्मरणतो यत्प्राक् तत्
प्रत्यक्षमितीदृशम् । वर्चनं राजकीयं वा लौकिकं वापि विद्यते । १ । न चापि स्मरणात्पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् । वार्यते केनचिन्नापि तत्तदानीं प्रदुष्यति । २ ।
तेनैन्द्रियार्थसम्बन्धात्प्रागूर्ध्वं चापि यत्स्मृतेः । विज्ञानं जायते सर्वं प्रत्यक्षमिति गम्यताम् । ३ । अनेकेदेशकालावस्थामन्वितं सामान्यं द्रव्यादिकं च वस्त्वस्याः प्रमेय-
मित्यपूर्वप्रमेयसद्भावः । तदुक्तम् । गृहीतमपि गोत्वादि स्मृतिस्पृष्टं च यद्यपि । तथापि व्यतिरेकेण पूर्वबोधायतीयेत । १ । देशकालादिभेदेन तत्रास्त्यवसरो मितेः ।
यः पूर्वमवगतोऽङ्गैः स न नाम प्रतीयते । २ । ईदानीन्तनमस्ति त्वं न हि पूर्वधिवा गतम् ।” तदयसमीचीनं-प्रत्यभिज्ञानेऽक्षान्वयव्यतिरेकानुविधानस्यासिद्धेः । अन्यथा
प्रथमव्यक्तिदर्शनकालेयस्योत्पत्तिः स्यात् । पुनदर्शने पूर्वदर्शनाहितसंस्कारप्रबोधोत्पत्तिश्च स्मृतिसिद्ध्यभिनिर्द्ध्यं तज्जनयति इत्ययमाभ्यतं-प्रत्यक्षस्य स्मृतिनिरपेक्षत्वात् ।

१- स्मृतसम्बन्धस्य ॥ २- अनुमानप्रवृत्ति ३- स्मृतिप्रमाणत्वे षट्यन्यतिप्रसङ्गात् ॥ ४- साध्यसाधनविषये ॥ ५- समारोपाभावे इति शेषः ॥ ६- यत्तत्तत्सर्वं क्षणिकं यथा जलज्वर ॥ ७- सम्बन्धव्यतिरेकानुभूतो दृष्टान्तो यदि न स्यात् ॥
८- एकवृत्तसादृशादिव्यक्ष्ण ॥ ९- पुनर्वृद्धिप्रमाणे ॥ १०- मीमांसक ॥ ११- परोक्षप्रमाणे ॥ १२- सतो विद्यमानस्यास्येतिद्वयेण सह संयोगे साविक्षरत्वात्सत्वात् सत्संयोगोपलब्धत्वात् भावस्तत्त्वं तेन ॥ १३- ज्ञानम् ॥ १४- स्मरणानन्तरमिन्द्रि-
यमर्थगृहणाय न प्रतीति इत्युक्ते आह ॥ १५- स्मरणोत्तरकालम् ॥ १६- दृष्टं भवति ॥ १७- राजकीयं लौकिकं वचनं न विद्यते येन । स्मरणादिन्द्रियस्य प्रवर्तनं वा केनचिद्वा न विचार्यते येन । इन्द्रियं वा दृष्टं न भवति
येन कारणेन ॥ १८- प्रत्यक्षस्मरणगृहीतप्राहिताप्रत्यक्षमभिज्ञानं प्रत्यक्षमप्रमाणं स्यादित्यारोपमाह ॥ १९- तत्तदसामान्यम् ॥ २०- आदिना गुण ॥ २१- भेदेन ॥ २२- स्मरणप्रत्यक्षरूपात् ॥ २३- कथं पूर्वबोधोपलब्धेन प्रतीयते
इत्युक्ते आह ॥ २४- वक्ष्यमिदं ॥ २५- प्रत्यभिज्ञानलक्षणप्रत्यक्षप्रमाणस्य ॥ २६- प्रत्यभिज्ञानलक्षणप्रत्यक्षस्य ॥ २७- पूर्वविपर्ययो ॥ २८- आद्य ॥ २९- यस्य ॥ ३०- भास ॥ ३१- यत् ॥ ३२- तास ॥ ३३- कस्य ॥
३४- यस्य ॥ ३५- कस्य ॥

तत्तापेक्षत्वेऽपूर्वार्थसाक्षात्कारित्वाभावः स्यात् । देशकालेत्याद्यप्ययुक्तमुक्तं यतो देशादिभेदेनाप्यव्यक्षं चक्षुःसम्बद्धमेवार्थं प्रकाशयत्यतीयेते । न च प्रत्यभिज्ञानं प्रकाशयति-पूर्वोत्तरविवर्तवैकल्यविषयत्वात्तस्याः । वर्तमानश्चायं चक्षुःसम्बद्धः प्रसिद्धः । यदप्युच्यते स्मरतः पूर्वदृष्टार्थानुसन्धानादुत्पद्यमाना मतिश्चक्षुःसम्बद्धत्वे प्रत्यक्षमिति, तदप्यसारम् । न हीन्द्रियमतिः स्मृतिविषयपूर्वरूपग्राहिणी । तत्कथं सा तत्सन्धानमात्मसात्कुर्यात् ? पूर्वदृष्टसन्धानं हि तद्व्यतिभासनम् । तत्सम्भवे चेन्द्रियमतेः परोक्षार्थाग्राहित्वात् परिरुद्धप्रतिभासता न स्यात् । यदि च स्मृतिविषयस्त्वभावतया दृश्यमानोऽर्थः प्रत्यक्षप्रत्ययैरवगाभ्येत तर्हि स्मृतिविषयः पूर्वस्त्वभावो वर्तमानतया प्रतिभातीति विपरितव्यातिः सर्वं प्रत्यक्षं स्यात् । अव्यवधानेन प्रतिभासनलक्षणवैशद्याभावाच्च न प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षम् । इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

तच्च तदेवेदं तत्सदृशं तद्विलक्षणं तत्प्रतियोगीत्यादिप्रकारं प्रतिपत्तव्यम् । तदेवोक्तप्रकारं प्रत्यभिज्ञानमुदाहरणद्वारेणाखिलजनवबोधार्थं स्पष्टयति । यथा स एवार्थं देवदत्तः, गोसदृशो गवयः, गोविलक्षणो महिषः, इदमस्मादूरं, वृक्षोयमित्यादि । ननु स एवार्थमित्यादि प्रत्यभिज्ञानं नैकं विज्ञानं-स इत्युल्लेखस्य सारणत्वादयमित्युल्लेखस्य चाध्यक्षत्वात् । न चाभ्यां व्यतिरिक्तं ज्ञानमस्ति यत्प्रत्यभिज्ञाशब्दाभिधेयं स्यात् । नाप्यनयोरैक्यं प्रत्यक्षानुमानयोरपि तद्व्यसङ्गात् । स्पष्टेतरूपतया तयोर्भेदेऽत्रापि सोऽस्तु । तदसाम्यतः-सारणप्रत्यक्षजन्यस्य पूर्वोत्तरविवर्तवैकल्यविषयस्य सङ्कलनज्ञानस्यैकस्य प्रत्यभिज्ञानत्वेन सुप्रतीतत्वात् । न खलु सारणमेवातीतवर्तमानविवर्तवैकल्यं सङ्कलयितुमलं-तस्यातीतविवर्तमानात्रगोचरत्वात् । नापि दर्शनं-तस्य वर्तमानमात्रपर्यायविषयत्वात् । तदुभयसंस्कारजनितं कल्पनाज्ञानं तु तत्सङ्कलयतीति कल्पने तदेव प्रत्यभिज्ञानं सिद्धम् । प्रत्यभिज्ञानानभ्युपगमे च यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकमित्याद्यनुमानवैयर्थ्यम् । तद्धैक्यत्वप्रतीतिनिरासार्थं, न पुनः क्षणक्षयप्रसिद्धार्थं-तस्याध्यक्षसिद्धत्वेनाभ्युपगमात् । समारोपनिषेधार्थं तदित्यप्यपेशलं-सोयमित्येकत्वप्रतीतिमन्तरेण समारोपस्याप्यसम्भवात् । तदभ्युपगमे चार्थं स इत्यध्यक्षसारणव्यतिरेकेण नापरमेकत्वज्ञानमित्यस्य विरोधः । न चाध्यक्षसराणे एव समारोपः । तेनानयोर्व्यवच्छेदेऽनुमानस्यानुगत्यतिरेकः स्यात्-तत्पूर्वकत्वात्तस्य । कथं चास्याः प्रतिक्षेपेऽभ्यासेतरावस्थायाम् प्रत्यक्षानुमानयोः प्रामाण्यप्रसिद्धिः ? प्रत्यभिज्ञायाम् अभावे हि यद्दृष्टं यच्चानुमितं तदेव प्राप्तमित्येकत्वाध्यवसायाभावेनानयोरविसंवादासम्भवात् । तथा च प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमिति प्रमाणलक्षणप्रणयनमयुक्तम् । अन्यदृष्टदृष्टमनुमितं वा प्राप्तं

१ सन्दिग्धार्थान्तरिकत्वं उद्भाषिते इदं वाक्यं परिहारः ॥ २ पुरुषस्य ॥ ३ प्रतिभासात् ॥ ४ तर्कस्य प्रत्यक्षतापरिहारार्थमाह ॥ ५ इन्द्रियमति स्मृतिविषयरूपग्राहिणी न भवति इन्द्रियमतिरिति स्मिन्ननुमाने सति यथानैकान्तिकत्वेपरिहारे इदं वाक्यम् ॥ ६ दृश्यमानार्थादिपरितस्मृतिविषयो विपरितव्याति ॥ ७ इत्यापद्यते ॥ ८ पूर्वसारणमुत्तरदर्शनेन च व्यवधारक प्रत्यभिज्ञानस्य ॥ ९ प्रत्यभिज्ञानमेतदलक्षणप्रत्यक्षप्रमाणस्य निराकरणविस्तरेण ॥ १० प्रत्यभिज्ञानमेव दृश्यति ॥ ११ प्राणुकलक्षणलक्षितमेव ॥ १२ तेन सदृश इत्यादि च ॥ १३ अत्राह सोमत् ॥ १४ तदुभयस्य कार्यं संस्कार सौगत्यभिप्रायेण वा सतां तेन जनितम् ॥ १५ प्रथममेव निवारणं (क्षणक्षयिनं) परमाणवं प्रत्यक्षेण निधीयन्ते इति वचनात् ॥ १६ प्रत्यक्ष ॥ १७ क्रिञ्च ॥ १८ अर्थव्यभिचारिणमित्येवमिदं ॥ १९ प्रमाणं अविम्वदित्वमिति प्रसिद्धत्वेन भूतवैमर्शेण प्रामाण्यमिति द्वयमेवासाध्यते इति प्रामाण्यप्रामाण्यव्यभेदे ॥

चान्यद्विलेकत्वात्प्रवसायाभावोप्यविसर्वादे प्रामाण्ये चानयोरभ्युपगम्यमाने मरीचिकाचक्रे जलज्ञानस्यापि तत्प्रसङ्गः । न चैवंवादिनो नैरात्म्यभावनान्भ्यासो युक्तः फलभावात् । न चात्मदृष्टिनिवृत्तिः फलं तस्या एवासम्भवात् । सोहमित्यस्तीति चेन्न स्मरणप्रत्यक्षोद्देशव्यतिरेकेण तदनभ्युपगमात् । तथा च कुतस्तन्निमित्ता रागादयो यतः संसारः स्यात् ? ननु पूर्वापरपर्याययोरोक्तव्याहिणी प्रत्यभिज्ञा । तस्य चासम्भवात्कथमियमविसर्वादिनी यतः प्रमाणं स्यात् ? प्रत्यक्षेण हि दृष्टदूषणोः प्रतीतिः स्वकालनियतार्थविषयत्वात्तस्येति मनेरथमात्रं-सर्वथा क्षणिकत्वस्यैवे निराकारिष्यमाणत्वात् । प्रत्यक्षेणाऽदृष्टदूषणप्रतीतिस्तेश्चानुभवात्कथं विसर्वादकत्वं तस्याः ? ततः प्रमाणं प्रत्यभिज्ञा-स्वगृहीतार्थविसर्वादिवात्प्रत्यक्षादिवत् । नीलाद्यनेकाराकान्तं चैकज्ञानमभ्युपगच्छतः स एवायमित्याकार-द्वयाक्रान्तैकज्ञाने को विद्वेषः ? ननु स एवायमित्याकारद्वयं किं परस्परानुप्रवेशेन प्रतिभासतेऽननुप्रवेशेन वा ? प्रथमपक्षेऽन्यतराकारस्यैव प्रतिभासः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु परस्परविविक्तप्रतिभासद्वयप्रसङ्गः । अथ प्रतिभासद्वयमेकाधिकरणमित्युच्यते, न-एकाधिकरणत्वासिद्धेः । न खलु परोक्षपरोक्षरूपौ प्रतिभासावेकमधिकरणं विभ्राते सर्वमविदामेकाधिकरणत्वप्रसङ्गात् । इत्यप्यसारं-तदाकारयोः कथञ्चित्परस्परानुप्रवेशेनात्माधिकरणतयात्मन्येवानुभवात् । कथं चैवंवादिनश्चित्रज्ञानसिद्धिः ? नीलादिप्रतिभासानां परस्परानुप्रवेशे सर्वेषामेकरूपतानुषङ्गाकुतश्चित्रैकनीलाकारज्ञानवत् ? तेषां तदननुप्रवेशे भिन्नसन्ताननीलादिप्रतिभासानामिवात्यन्तभेदसिद्धेर्नितरां चित्रताऽसम्भवः । एकज्ञानाधिकरणतया तेषां प्रत्यक्षतः प्रतीतिः प्रतिपादितदोषाभावे प्रकृतेयसौ मा भूत्तर्त एव । अथोच्यते 'पूर्वमुत्तरं वा दर्शनेमेकत्वेऽप्रवृत्तं कथं स्मरणसहायमपि प्रत्यभिज्ञानमेकत्वे जनयेत् ? न खलु परिमलस्मरणसहायमपि चक्षुर्गन्धे ज्ञानमुत्पादयति' इति तदप्युक्तिमात्रं तथा च तज्जनकेतव्यत्वात् प्रमाणप्रतिपन्नत्वात् । न च प्रमाणप्रतिपन्नं सर्वज्ञानं जनयेत् ? एकत्वविषयत्वं च दर्शनस्यैव न्यथा निर्विषयकत्वमेवास्य स्यादेकान्ताऽनित्यत्वस्य कदाचनान्य-कथमन्यथाऽसर्वज्ञज्ञानमभ्यासविशेषसहायं सर्वज्ञानं जनयेत् ? एकत्वविषयत्वं च दर्शनस्यैव न्यथा निर्विषयकत्वमेवास्य स्यादेकान्ताऽनित्यत्वस्य कदाचनान्य-प्रतीतिः । केवलं तैर्नैकत्वं प्रतिनियतवर्तमानपर्यायाधारतयार्थस्य प्रतीयते स्मरणसहायप्रत्यक्षजनितप्रत्यभिज्ञानेन तु स्मर्यमाणानुभूयमानपर्यायाधारतयेति विशेषः । न च लूनपुनर्जातनलकेकादिवत्सर्वत्र निर्विषया प्रत्यभिज्ञा क्षणक्षयैकान्तस्यानुपलम्भात् । तदुपलम्भे हि सा निर्विषया स्यादेकचन्द्रोपलम्भे द्विचन्द्रप्रतीतिवत् । लूनपुनर्जातनलकेकादौ च स एवायं नलकेकादिरित्येकत्वपरमांशं प्रत्यभिज्ञानं लूननलकेकादिसदृशोऽयं पुनर्जातनलकेकादिरिति माहृदयनिबन्धनप्रत्यभि-

१ जलम् ॥ २ अन्यजलमित्यर्थ ॥ ३ प्रत्यभिज्ञानाभावादिलेकवादित्ति ॥ ४ पश्चादालम्बनभावात् ॥ ५ कुत ॥ ६ नयदूषणे ॥ ७ कुतर्थापिच्छेदे ॥ ८ अन्यद्वयस्यपन्ना ॥ ९ परस्परतदात्म्येन ॥ १० उभयोर्मध्ये ॥ ११ एकज्ञानस्य ॥ १२ मित्र ॥ १३ एकत्वद्वयमिति व्याप्तिरिति दूषणम् ॥ १४ एकज्ञानं ॥ १५ जेने ॥ १६ वेदतत्पक्षवत्तादि ॥ १७ इत्यापेक्षया ॥ १८ इत्यापेक्षया ॥ १९ प्रत्यक्षम् ॥ २० पुरानराविवर्तनव्यकृते ॥ २१ दर्शनस्य ॥ २२ प्रत्यक्ष ॥ २३ अभावात्प्रवृत्तेन ॥ २४ मर्यादापरिमाणमिति न्यग्रजोक्तिरिति यदि न स्यात् ॥

ज्ञानान्तरेण बाध्यमानत्वादप्रमाणं प्रसिद्धं, न पुनः सादृश्यप्रत्यवमर्शं-तत्रास्याऽबाध्यमानतया प्रमाणत्वप्रसिद्धेः । न चैकैकत्वपरामर्शप्रत्यभिज्ञानस्य मिथ्यात्वदर्शनात्सर्वत्रास्य मिथ्यात्वं, प्रत्यक्षस्यापि सर्वत्र चान्तत्वनुषङ्गाच्च किञ्चित्कुतश्चित्कस्यचित्प्रसिद्धेत् । ततो यथा शुद्धे शब्दे पीताभासं प्रत्यक्षं तत्रैव शुक्लाभासप्रत्यक्षान्तरेण बाध्यमानत्वादप्रमाणं, न पुनः पीते कनकादौ तथा प्रकृतमपीति । कथं च प्रत्यभिज्ञानविलोपेऽनुमानप्रवृत्तिः ? येनैवं हि पूर्वधूमोऽद्भेदस्तस्यैव पुनः पूर्वधूमसदृशधूमदर्शनादग्निप्रतिपत्तिर्युक्ता नान्यस्यान्यदर्शनात् । न च प्रत्यभिज्ञानमन्तरेण तेनेदं सदृशमिति प्रतिपत्तिरस्ति-पूर्वप्रत्यक्षान्तरेण तत्रत्यक्षेण च पूर्वस्याग्रहणात्-द्वयप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वादुभयसादृश्यप्रतिपत्तेः सम्बन्धप्रतिपत्तिवत् । ततः प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमभ्युपगन्तव्या । तदप्रामाण्यं हि गृहीतग्राहिवात्सररणानन्तरभावित्वात् शब्दकारधारित्वाद्बाध्यमानत्वाद्वा स्यात् ? न तावदाद्यविकल्पो युक्तः । न हि तद्विषयभूतमेकं द्रव्यं स्मृतिप्रत्यक्षग्राह्यमित्युक्तम् । तद्गृहीतातीतवर्तमानविवर्तनादात्म्येनावस्थितद्रव्यस्य कैश्चिद्विषयवार्थत्वेपि तद्विषयप्रत्यभिज्ञानस्य नाप्रामाण्यं लैङ्गिकोदरप्रत्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् तस्यापि सर्वथैवापूर्वार्थत्वप्रसिद्धेः । सम्बन्धग्राहिविज्ञानविषयसार्ध्यादिसामान्यात् कथञ्चिदभिन्नस्यानुमेयस्य देशकालविशिष्टस्य तद्विषयत्वात्कथञ्चिद्विषयवार्थत्वप्रसिद्धेः । तन्न गृहीतग्राहिवात्सररणानन्तरभावित्वात्-रूपस्मरणानन्तरं रससञ्चिर्पते समुत्पन्नरसज्ञानस्याप्यग्रामाण्यप्रसङ्गात् । तत्र हि रूपस्मृतेः पूर्वकालभावित्वात्समनन्तरकारणत्वं-बोधाद्बोधरूपतयभ्युपगमात्^१ न चात्र बोधरूपतया समनन्तरकारणत्वमन्यत्र स्मृतिरूपतयेत्यभिधातव्यं-स्मृतिरूपबोधरूपयोस्तादालये कचिद्बोधरूपतया तत्तस्य क्वचित् स्मृतिरूपतयेति व्यवस्थापयितुमशक्तेः । कथं चैवंविदिनोऽनुमानं प्रमाणम् ? तद्धि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मरणानन्तरमेवोपजायते । अन्यथा साधर्म्यदृष्टान्तोपन्यासो व्यर्थः स्यात् । शब्दकारधारित्वं च प्रमेव प्रतिषिद्धम् । बाध्यमानत्वं चासिद्धम् । न खलु प्रत्यक्षं तद्बाधकं तस्य तद्विषयप्रवृत्त्यऽनन्तरमन्यथा साधर्म्यदृष्टान्तोपन्यासो व्यर्थः स्यात् । यथा रूपज्ञानस्य रसज्ञानम् । न प्रवर्तते च प्रत्यभिज्ञानस्य विषये प्रत्यक्षमिति । नाप्यनुमानं तद्बाधकं वात् । यद्धि यद्विषये न प्रवर्तते न तत्र तस्य साधकं बाधकं वा । यथा रूपज्ञानस्य रसज्ञानम् । न प्रवर्तते च प्रत्यभिज्ञानस्य विषये प्रत्यक्षमिति । नाप्यनुमानं तद्बाधकं प्रत्यभिज्ञानविषये तस्याप्यप्रवृत्तेः । क्वचिदनुमेयमात्रे प्रवृत्तिप्रसिद्धेस्तस्य तद्विषये प्रवृत्तौ वा सर्वथा बाधकत्वविरोधात्ततः प्रमाणं प्रत्यभिज्ञा सकलबाधकरहितत्वात्प्रत्यक्षमिति । एतेनैव गोसदृशो गवय इत्यादि सादृश्यनिबन्धनं प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणमावेदितं प्रतिपत्तव्यं नस्यापि स्वविषये बाधविधुरत्वस्य संवादकत्वस्य च प्रसिद्धेः । ननु सादृश्यस्यार्थेभ्यो भिन्नाभिज्ञादिविकल्पैर्विचार्यमाणस्यायोगात्तद्विषयप्रत्यभिज्ञानस्य बाधविधुरत्वमविसंवादकत्वं चासिद्धमित्यास्तां तौवत्-प्रत्यक्षमिति प्रमाण-

१ देवदत्तादावपि ॥ २ किञ्चिद्वस्तु ॥ ३ प्रमाणात् ॥ ४ प्रतिपत्तु ॥ ५ अप्रसिद्धेयत ॥ ६ एकत्वनिबन्धनस्य सादृश्यनिबन्धनस्य च ॥ ७ देवदत्तेन ॥ ८ यज्ञदत्तस्य ॥ ९ विषयत्वक्षणप्रस्तादर्शनात् ॥ १० गृह-
त्वादपिप्रायस्य ॥ ११ युवादिप्रायस्य ॥ १२ सयोमादि ॥ १३ द्रव्यापेक्षया ॥ १४ आदिना बन्धस्य ॥ १५ तर्के ॥ १६ आदिना मायनम् ॥ १७ अत्रादे ॥ १८ साक्षिणे ॥ १९ स्मृतिरूपता गे प्रकृता चास्ति स्मरण-
ज्ञानस्य ॥ २० स्मृतौ ॥ २१ स्मरणानन्तरभावित्वाच्च प्रमाणं प्रत्यभिज्ञा इत्येवम् ॥ २२ ज्ञाने ॥ २३ शब्दवैतनिराकरणे ॥ २४ अत्रादा ॥ २५ एकत्वनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानस्याप्यन्यमर्थनप्रत्ययेन ॥ २६ देवदत्तेन माय-
यज्ञदत्त इत्यादि च ॥ २७ आदिना उभय-ग्रहणम् ॥ २८ पुन ॥ २९ अदिनानुमानादि ॥

विषयभूतत्वेनावधिततत्त्वरूपस्य सामान्यसिद्धिप्रक्रमः प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । न च तस्मिन्नेव स्वपुत्रादौ तादृशोयमिति प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यनिबन्धनं स एवायमित्येकत्वनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानेन वाच्यमानमप्रमाणं प्रतिपाद्य स्वपुत्रादिना सदृशे पुरुषे तादृशोयमित्यपि प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणं प्रतिपादयितुं युक्तं—तस्यावाच्यमानत्वेन प्रमाणत्वात् । स्यान्मतं 'प्रत्यभिज्ञानमनुमानत्वेन प्रमाणमिष्यत एव' तथा हि । पूर्वोत्तरार्थक्षणयोनर्थान्तरभूतं सादृश्यं तत्रत्यलक्षणाभ्यां प्रतीयत एव । अस्तु तथा प्रतिपाद्यमानोपि सादृश्यव्यवहारं न करोति घटविवेकभूतलप्रतिपत्तावपि घटाभावव्यवहारवत्तः । प्रागुपलब्धार्थसमानोयं तत्सदृशकारोपलम्भोदित्युभयगतसदृशकारदर्शनेन तथा व्यवहारं कार्यते, इदंयानुपलम्भोपदर्शनेन घटाभावव्यवहारवत् । तदव्यसङ्गतं—प्राकृतिप्रतिपन्नधूमसदृशोयं धूम ईत्यादिलिङ्गप्रत्यभिज्ञानस्य लैङ्गिकत्वे तालिङ्गप्रत्यभिज्ञानस्यापि लैङ्गिकत्वमित्यनेनैवस्थाप्रसङ्गात् । किञ्चायं सादृश्यव्यवहारस्य सदृशकारनिबन्धनत्वे सदृशकारेपि कुतस्तद्व्यवहारसिद्धिः ? अपरतद्गतसदृशधर्मदर्शनाच्चेदनेवस्था । धर्मसिद्धयव्यवहारो चान्योन्याश्रयः । तत्रेयं सादृश्यप्रत्यभिज्ञा लिङ्गजाभ्युपगन्तव्या । ननु गोदर्शनादितसंस्कारस्य पुनर्गवयदर्शनादिवि स्मरणे सत्यनेन समानः स इत्येवमाकारस्य ज्ञानस्योपमानरूपत्वाच्च प्रत्यभिज्ञानता । सादृश्यविशिष्टो हि विशेषो विशेषविशिष्टं वा सादृश्यमुपमानस्यैव प्रमेयम् । उक्तं च । तस्माच्चैतस्मैयते तत्स्यात्सादृश्येन विशेषितम् । प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदेदन्वितम् । १ । प्रत्यक्षेणावबुद्धेपि सादृश्ये गवि च स्मृते । विशिष्टस्यान्यतः सिद्धेरुपमानप्रमाणता । २ । इति । तदव्यसमीक्षिताभिधानमेकत्वसादृश्यप्रतीत्योः सङ्कलनाज्ञानरूपतया प्रत्यभिज्ञानतानतिक्रमात् । स एवायमिति हि यथोत्तरपर्यायस्य पूर्वपर्यायेणैकताप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञा तथा सादृश्यप्रतीतिरित्यनेन सदृश इत्यविशेषात् । पूर्वोत्तरप्रत्ययवेद्यैकत्वचोचरत्वात्तस्याः प्रत्यभिज्ञानत्वे सादृश्यप्रतीतावपि तत्स्यात् । न हि तत्ताभ्यां न परिच्छिद्यते—वस्तुत्वे सति चास्यैवं सम्बद्धस्य च चक्षुषा इत्योरैकत्र वा दृष्टौ प्रत्यक्षत्वं न वायते । १ । सामा-

१ एकस्मिन् ॥ २ बौद्धसिद्धान्तोपम ॥ ३ गोगवयलक्षणे पूर्वोत्तरकालभाषिप्रत्यक्षसम्बन्धित्वेन पूर्वोत्तरार्थक्षणे ॥ ४ यथा घटाभावे व्यवहार न करोति साङ्ख्य इत्यर्थः ॥ ५ पूर्वदृष्टेन यद्वदत्तादिना ॥ ६ न्यमानो देवदत्तादि ॥ ७ अयं इत्ययानो गवयो गोसदृश गोसदृशकारत्वाद्गोगवयप्रत्यक्षत्वे घटि सादृश्यव्यवहारत्वात् ॥ ८ व्यक्तियुगात् ॥ ९ अत्र घटो नास्ति इत्यने सत्यनुपलब्धेरिति ॥ १० इयं शिक्षा पूर्वाश्रयविषयमाना इति च ॥ ११ लिङ्गरूपस्य ॥ १२ अनुसूचने व्यङ्ग्यप्रमाणे ॥ १३ तद्वतभूतस्य ॥ १४ पूर्ववत्प्रमेय पूर्वदृष्टधूमसदृशसदृशकारत्वात्समश्रितपक्षधूमवत् । तत्सदृशकारत्वेन समान सदृशकारत्वात् सप्रतिपन्नसदृशकारवत् ॥ १५ गोगवयलक्षणे ॥ १६ गोगवयौ सदृशौ सदृशकारत्वाद्गोवदन्तवत् । गोगवयाकारौ सदृशौ सदृशकारत्वात् । द्वितीयौ आभारो सदृशौ सदृशकारत्वादि ॥ १७ तादि ॥ १८ मीमांसक ॥ १९ पश्चात् ॥ २० गोलुणो धर्मी ॥ २१ धर्म ॥ २२ इत्ययमात् ॥ २३ गवयात् ॥ २४ सर्वप्रमाणम् ॥ २५ वस्तु ॥ २६ स्पर्शयोगवान्वितम् ॥ २७ उपमानस्यैकत्र य एवकारस्य सवाद दर्शयति ॥ २८ गवयभूते ॥ २९ सादृश्यमिति गोस्तादृशित्वस्य वा साक्षात् ॥ ३० स्पर्शप्रत्यक्षभाष्यम् ॥ ३१ स्पर्शप्रत्यक्षभाष्या सकाशादव्युपमान तत ॥ ३२ अलिङ्गा ॥ ३३ सङ्कलनरूपताया ॥ ३४ पूर्वोत्तरप्रत्ययवेद्येवाविशेषात् ॥ ३५ अन्यथा ॥ ३६ उक्तप्रकारेण मीमांसकान्तरापर्यायेण सादृश्यस्य वस्तुत्व कथमिति प्रश्ने गवयवयवसामान्ययोगप्रकारेण वस्तुत्वम् ॥ ३७ गोगवयलक्षणशोधिशेषयोः ॥ ३८ गवये वा ॥ ३९ प्रत्यक्षे सति ॥ ४० एतन्न प्रत्यक्षव कथं न वायते इत्युक्ते आह ॥

न्यवच्च सादृश्यमेकैकत्र समाप्यते । प्रतियोगिन्यदृष्टेऽपि तत्तत्सादृश्यात् । यथा च पूर्वोत्तरप्रत्ययाभ्यां गवयगवादिविशिष्टमप्रतिपन्नं सादृश्यमनेन प्रतीयते तथा पूर्वोत्तरपर्यायविशिष्टमेकत्वं प्रत्यभिज्ञानेन । यदि चैकत्वज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञा, सादृश्यज्ञानं तूपमानमित्यभ्युपगमस्तर्हि वैलक्षण्यज्ञानं किञ्चाम प्रमाणं स्यात् ? यथैव हि गोदर्शनाहितसंस्कारस्य गवयदर्शिनोऽनेन समानः स इति प्रतिपत्तिस्तथा महिष्यादिदर्शिनोऽनेन विलक्षणः स इति वैलक्षण्ये प्रतीतिरप्यस्ति । सा च न प्रत्यभिज्ञोपमानयोरन्यतरा तदेकत्वसादृश्याऽविषयत्वात् । अतः प्रमाणान्तरं प्रमाणसंख्यानियमविधातृद्वयत्वरस्य । ननु सादृश्याभावो वैलक्षण्यम् । तस्याभावप्रमाणविषयत्वाच्च प्रमाणसंख्यानियमविधातृत्वात् । वैलक्षण्यभावः सादृश्यमिति स एव दोषः । नन्वेकस्य समानं धर्मयोगः सादृश्यं तत्कथं वैलक्षण्याभावाभावं स्यादिति चेत्तर्हि वैलक्षण्यमपि विसदृशधर्मयोगस्तत्कथं सादृश्याभावमात्रं स्यादिति समानम् ।

एतेन^{१३} गौरिव गवय इत्युपमानवाक्याहितसंस्कारस्य पुनर्वने गवयदर्शनादयं गवयशब्दवाच्य इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानमिति नैयायिकमतमपि प्रत्युक्तम् । यथैव ह्येकदा घटमुपलब्धवतः पुनस्तस्यैव दर्शने स एवायं घट इति प्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा तथा गोसदृशो गवय इति सङ्केतकाले गोसदृशगवयाभिधानयोर्वीच्यवाचकसम्बन्धं प्रतिपद्य पुनर्गवयदर्शनात्तत्प्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा किञ्चेत्येते ? न खलु पूर्वमप्रतिपन्नेऽपूर्वदर्शनात्स्मृतिर्युक्ता । यतस्तथा प्रतिपत्तिः स्यात् । गोविलक्षणमहिष्यादिदर्शनाच्चायं गवयशब्दवाच्यो न भवतीति तत्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिषेधप्रतिपत्तिश्च यद्युपमानं प्रसिद्धसाधर्म्यत्वात्साध्यसाधनमुपमानमिति व्याहृत्येत । अथ प्रसिद्धाश्चैवैधर्म्यादिरीष्यते तर्हि प्रसिद्धार्थवैधर्म्याच्च सौध्यसाधनमुपमानमित्युपसंख्यानं सूत्रे कर्तव्यम् । किञ्च प्रसिद्धार्थैकत्वात्साध्यसाधनमुपमानमित्यभ्युपगम्यताम् । तथा च प्रत्यभिज्ञानस्य प्रत्यक्षेणान्तर्भावोऽयुक्तः । तथा स्वसमीपवर्तिप्रतिप्रासादादिदर्शनेषुपजनितसंस्कारस्य तत्प्रतियोगिभूधराद्युपलब्धादिदमस्मादूरमिति प्रतिपत्तिरामलकदर्शनाहितसंस्कारस्य विव्यादिदर्शनादतस्तत्सूक्ष्ममिति ह्रस्वदर्शनाविर्भूतसंस्कारस्य तद्विपरीताधोपलब्धादतोयं प्रशुरिति च प्रतिपत्तिः किं नाम मांनं स्यात् ? तथा वृक्षाद्यनभिज्ञो यदा कश्चित्कञ्चित्पृच्छति कीदृशो वृक्षादिरिति । स तं प्रत्याह 'आखादिमानवृक्ष एकशृङ्गो गण्डकोऽष्टपादः

१ ग्रन्थस्य ॥ २ एतावता ग्रन्थेन एकत्रप्रतीतिवत्सादृश्यप्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वोत्तरप्रत्ययवैवसादृश्यगोचरत्वमस्तीति समर्थितम् ॥ ३ अत्रतिपन्न प्रतीयते ॥ ४ प्रत्यभिज्ञानस्य उपमानस्य च ॥ ५ वैलक्षण्यज्ञाने ॥ ६ मोमानकस्य ॥ ७ वैलक्षण्याभामलक्षणसादृश्यस्याभावप्रमाणवेद्यत्वात् । उपमानप्रमाणभावो सति ॥ ८ गोगवयलक्षणाधेयं ॥ ९ गवय ॥ १० तुच्छभावरूपम् ॥ ११ अवयवाः ॥ १२ सीमावक प्रत्युपमानस्य प्रत्यभिज्ञानत्वसमश्रमरेण ग्रन्थेन ॥ १३ उपमानस्य ॥ १४ गवयशब्दस्य ॥ १५ गवयविषयस्य ॥ १६ ज्ञानवत् ॥ १७ वाटकिङ्कट जाला ॥ १८ वाच्यवाचकसम्बन्धे ॥ १९ गवय ॥ २० गो ॥ २१ ज्ञातार्थसम्बन्धस्यवर्ण्यात् ॥ २२ गवयस्य ॥ २३ सा मयाय गवयशब्दवाच्य इति सजासंज्ञिसम्बन्धस्य ॥ २४ गां ॥ २५ महिषस्य ॥ २६ साध्यासाधनमुपमानम् ॥ २७ गोगवयलक्षणेन ॥ २८ गतिपत्य ॥ २९ साध्यस्याय गवयज्ञ उवाच्य इति सजासंज्ञिसम्बन्धस्य ॥ ३० गणना ॥ ३१ तन्मास्त्वव गवदीये मूत्रे ॥ ३२ पूर्वार्थयति ॥ ३३ उत्तरपर्यायस्य ॥ ३४ स एवायमित्यादि ॥ ३५ द्रुपणान्तरसमुच्चये ॥ ३६ कुञ्ज ॥ ३७ प्रमाणम् ॥

शरभः चारुसदान्वितः सिंह इत्यादि । तद्वाक्यादितसंस्कारः प्रया यदा शाखादिमतोर्थात् प्रतिपद्य अयं स वृक्षशब्दवाच्य इत्यादिरूपतया तत्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धे प्रतिपद्यते तदा किं नाम तैत्तमाणां स्यात् ? उपमानमित्यसम्भाव्यं सर्वत्रोक्तप्रकारप्रतिपत्तौ प्रसिद्धार्थसाधकस्यासम्भवात् । ततः प्रतिनियतप्रमाणव्यवस्थामभ्युपगच्छता प्रतिपादितप्रकारा प्रतीतिः प्रत्यभिज्ञैवेत्यनुमानन्तव्यम् ।

अथेदानीं मूह्योपलम्भेत्यादिना कारणस्वरूपे निरूपयति । उपलम्भानुपलम्भौ साध्यसाधनयोर्यथाक्षेपोपशमं संकृत् पुनः पुनर्वा दृढतरं निश्चयानिश्चयो न भूयोदर्शनादर्शने । तेनातीन्द्रियसाध्यसाधनयोरुपगमानुमाननिश्चयहेतुकसम्बन्धवोधस्यापि सङ्ग्राहज्ञाव्याप्तिः । यथास्तस्य प्राणिनो धर्मविशेषो विशिष्टः सुखादिस्मृत्तान्वयथानुपपत्तेरित्यादौ, आदित्यस्य गमनशक्तिसम्बन्धोऽस्ति गतिमत्त्वान्वयथानुपपत्तेरित्यादौ च । न खलु धर्मविशेषः प्रवचनादन्यतः प्रतिपत्तुं शक्यः । नाप्यतोऽनुमानादन्यतः कुतश्चित्यमाणादादित्यस्य गमनशक्तिसम्बन्धः साध्यत्वाभिमतः । साधनं वा गतिमत्त्वं देशादेशान्तरप्राप्तिमत्त्वानुमानादन्यत इति । तौ निमित्तं यस्य व्याप्तिज्ञानस्य तत्तथोक्तम् । व्याप्तिः साध्यसाधनयोरविनाभावः । तस्य ज्ञानमूहः । न च बालावस्थायां निश्चयानिश्चयाभ्यां प्रतिपन्नसाध्यसाधनस्वरूपस्य पुनर्वृद्धावस्थायां तद्विस्मृतौ तत्स्वरूपोपलम्भेयविनाभावप्रतिपत्तेरभावात्तथोक्तदेहेतुत्वं स्मरणोदेरपि तच्छेदुत्वात् । भूयो निश्चयानिश्चयौ हि स्मरमाणप्रत्यभिज्ञायमानौ तत्कारणमिति स्मरणोदेरपि तन्निमित्तत्वप्रसिद्धिः । मूलकारणत्वेन तूपलम्भादेरत्रोपदेशः स्मरणादेस्तु प्रकृतत्वादेव तत्कारणत्वप्रसिद्धेरनुपदेश इत्यभिप्रायो गुरुणाम् ।

तच्च व्याप्तिज्ञानं तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां प्रवर्तत इत्युपदर्शयति । इदं साधनत्वेनाभिप्रेतं वस्तु, अस्मिन्साध्यत्वेनाभिप्रेते वस्तुनि सत्येव सम्भवतीति तथोपपत्तिः । अन्यथा साध्यमन्तरेण न भवत्येवेत्यन्यथानुपपत्तिः । वाशब्द उभयप्रकारसूचकः । तौवोभयप्रकारौ सुप्रसिद्धव्यक्तनिष्ठतया सुखावबोधार्थं प्रदर्शयति । यथाप्रागेव धूमस्तदभावे न भवत्येवेति च । ननु चास्याऽप्रमाणत्वाल्लि कारणस्वरूपनिरूपणप्रयासेनेत्यप्यसाभ्यतं यतोस्याप्रामाण्यं गृहीतग्राहित्वाद्विसंवादिताद्वा स्वात्ममाणविषयपरिशोधकत्वाद्वा ? प्रथमपक्षे साध्यसाधनयोः साकल्येन व्याप्तिः प्रत्यक्षात्प्रतीयतेनुमानाद्वा ? न तावत्यलक्ष्यत्वास्य

१ कृच्छ्रमामनुपलस्य ॥ २ ते च ते सज्ञाजिनश्च । उक्त इति सज्ञा, शाखादिसान् पदार्थं सञ्ज्ञी ॥ ३ अयं वृक्षशब्दवाच्य इत्यादिक्त्वा ॥ ४ इदमस्यादूरमित्यादौ च ॥ ५ प्रसिद्धार्थेन पूर्वप्रतिपत्तेन प्रासादादिना शाखादिमान्द्वय इत्यादिवाक्येन ॥ ६ तत्तदर्थं तद्विलक्षणमित्यादिरूपा ॥ ७ पञ्चारम् ॥ ८ व्यभिचयुपलम्भो भावान्तरोपलम्भोऽपि त्रय ॥ ९ प्रलक्षणे साध्यत्वावनयो ॥ १० उपलम्भानुपलम्भो निश्चयानिश्चयो येन कारणेन ॥ ११ तौ हेतु यस्य सम्बन्धवोधस्य ॥ १२ प्रत्यक्षपूर्वकनिश्चयानिश्चययोः सङ्ग्रह अपिशब्दात् ॥ १३ निश्चयानिश्चयहेतुप्रसन्नन्यवोधस्य सङ्ग्रह क इत्युक्ते आह ॥ १४ अस्य प्राणिनोऽवधिविशेषोऽस्ति दुःसादितद्रावदित्यादौ च ॥ १५ कनो गमनशक्तियुक्तो गतिपत्त्यादित्यादौ च ॥ १६ केवलमुपलम्भानुपलम्भयोः ॥ १७ साध्यसाधनयोः ॥ १८ आदिना प्रत्यभिज्ञानम् ॥ १९ अनुपलम्भस्य च ॥ २० सूत्रे ॥ २१ प्रवृत्तत्वात् ॥ २२ उक्तव्येयम् ॥ २३ तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिस्मौ ॥ २४ अनुमान ॥ २५ अनिर्णयरूपत्वात्तद्व्यतिरिक्तप्रामाण्यमित्यादिप्राये सत्याह ॥

सन्निहितमात्रगोचरतया देशादिविकृष्टशेषार्थालम्बनत्वानुपपत्तेः, तत्रास्य वैशद्यासम्भवाच्च । न खलु सत्त्वानित्यत्वादयोऽग्निधूमादयो वा सर्वे भावाः सन्निधानवत्त्वत्यक्षे विशदतया प्रतिभान्ति प्राणिमात्रस्य सर्वज्ञतापेरेनुमानार्थमप्रसङ्गाच्च । अविचारकैतया चाध्यक्षं यावान् कश्चिद्धूमः स सर्वोपि देशान्तरे कालान्तरे वाग्निजन्माऽन्यजन्मा वा न भवतीत्येतावतो व्यापारात्कर्तुमसमर्थस्य । पुरो व्यवस्थितांशेषु प्रत्यक्षतो व्याप्तिं प्रतिपद्यमानः सर्वोपसंहारेण प्रतिपद्यते इत्यप्यसुन्दरमविषये सर्वोपसंहारायोगात् । प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो विकल्पस्यापि तद्विषयमात्राध्यवसायत्वात्सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्राहकत्वाभावः । तथा चानिश्चित-प्रतिबन्धकत्वादेशान्तरादौ साधनं साध्यं न गमयेत् । ननु कार्यं धूमो हुतमुजः कार्यधर्मानुवृत्तितो विशिष्टप्रत्यक्षानुपलभ्याभ्यां निश्चितः स देशान्तरादौ तदभावेपि भवस्तत्कार्यतामेवातिवर्त्तेत् । इत्याकस्मिकोऽग्निनिवृत्तौ न क्वचिदपि निवर्त्तेत् । नाप्यवश्यतया तत्सद्भावे एव स्यादिति अहेतोः । खरविषाणवत्सारा-सत्त्वात्काचिदप्युपलभ्यो न स्यात् सर्वत्र सर्वदा सर्वाकारेण वोपलम्भः स्यात् । स्वभावश्च तद्वैतोर्यस्याभावेपि यदि स्यात्तदर्थस्य निःस्वभावत्वं स्वभावस्य वाऽसत्त्वं स्यात् । तत्त्वभावतया चास्य कदाचिदप्युपलभ्यो न स्यात् । उक्तं च 'कार्यं धूमो हुतमुजः कार्यधर्मानुवृत्तितः । सम्भवंस्तदभावेपि हेतुमत्तां विलङ्घयेत् । १ । स्वभावव्यविनाभावो भावमात्रानुबन्धिनि । तदभावे स्वयं भावस्याभावः स्यादभेदतः । २ ।' इति । व्याप्तिप्रतिपत्तावपि तद्विश्वयकालोपल-ब्धेनैव व्यापकेन व्याप्यस्य व्याप्तिः स्यात् तस्यैव तेषां निश्चयात्, न तद्विशस्य । तद्विशस्यापि साध्यव्याप्तत्वग्रहणे तद्ग्राहिणो विकल्पस्यार्थपटुहीतग्राहित्वं कथं न स्यात् ? यत्तु प्रत्यक्षेण क्वचिद्विशेषे साध्यव्याप्तत्वेन प्रतिपन्नं तत्तत्सत्यानुमाने विशेषतो दृष्टानुमानं स्यात् । अन्यदेशादिस्थसाध्येनास्याव्याप्तेः । पारिशेष्यात्तद्विशे-न व्यापकेनान्यत्र तादृशस्य व्याप्तिरिच्छिद्येत् ननु किमिदं पारिशेष्यम् ? प्रत्यक्षमनुमानं वा ? न तावत्प्रत्यक्षं देशान्तरस्थस्यानुमेयस्य प्रत्यक्षेणाप्रतिपत्तेः । अन्यथा-नुमानानर्थक्यानुषङ्गः । नाप्यनुमानं तत्राप्यनुमानान्तरेण व्याप्तिप्रतिपत्तावनवस्थाप्रसङ्गात् । तेनैव तद्विपत्तावनव्योन्याश्रयः । एतेन साध्यसाधनयोः साकल्येना-नुमानाद्व्याप्तिप्रतिपत्तेस्तर्कस्याप्राप्त्याप्यमिति प्रत्युक्तम् । तत्र प्रत्यक्षानुमानयोः साकल्येन व्याप्तिप्रतिपत्तौ सामर्थ्यम् । अथास्मदादिप्रत्यक्षस्य व्याप्तिप्रतिपत्ता-

१ क्षणिकत्वं । २ अव्यर्थेति शेषः । ३ निर्विकल्पकस्य परामर्शस्यात्वात् । ४ न विवर्ते विचार यावान्कश्चिद्धूमः स सर्वोपसंहारे कार्य नार्थान्तरस्येति । ५ जन । ६ प्रत्यक्षस्य । ७ प्रत्यक्षत सर्वोपसंहारे व्याप्तिग्रहणाभावे च । ८ कर्तुं । ९ अये । १० कार्यस्य धर्म कारणे सति भवनलक्षणत्वादभावे भगवनलक्षण । ११ अतिक्रमेत् । १२ अकारणक । १३ भूधरग्रन्थे । १४ सत्त्वलक्षणहेतुर्न्याय । १५ खलक्षणो हेतुर्न्याय । १६ अतिलवलक्षणस्य साध्यस्य व्यापकस्य । १७ अनुयायिनि । १८ इति स्थिति । १९ स्वभावस्य भावस्य वा । २० स्वभावस्य अर्थस्य वा । २१ सा यसावनयो । २२ स्वातन्त्र्येणनवव्यानाभावात्स्वभावस्य । २३ जनिशेषादित्यर्थः । २४ व्याप्तिविश्वयकालोपलब्धस्य व्याप्यस्य साधनस्य । २५ साध्येन व्याप्तत्वाप्रकारेण । २६ पूर्वदृष्टधूमसदृशस्य धूमस्य न तथा निश्चय । २७ पूर्वदृष्टसदृशस्यापि धूमस्य । २८ सादृश्यमनृतीम् । २९ महानसे । ३० साधनम् । ३१ साध्यस्य । ३२ विशेषतः यद्विरादिरूपतया दृश्य महात्मादौ यादृशाप्तिं प्रतिपन्नस्तस्य भूवरादौ अनुमानस्य । ३३ महानसंश्रान्तिमद्वेगेन । ३४ भूगरनितम्मादौ । ३५ अयं ब्रह्मोक्तिना व्याप्तौ धूमस्वान्महानसधूसनदीति । ३६ अनुमानेन व्याप्तिग्रहणेऽनवस्थेतेतराग्रश्रयत्वरूपपरिणामेण ग्रन्थेन । ३७ तद्ग्राहिनादस्याप्राप्त्याप्यमित्यत्रासौ श्रो विकल्पः ।

वसामर्थेऽपि योगिप्रत्यक्षस्य तत् स्यादित्यसत्तस्याप्यविचारकतया तावतो व्यापारकर्तुमसमर्थत्वाविशेषात् । कुतश्चात्योत्पत्तिविकल्पमात्राभ्यासादनुमानाभ्यासाद्वा ? प्रथमपक्षे कामशोकादिज्ञानवत्तत्प्राप्ताभावात्प्रसङ्गः । द्वितीयपक्षेऽप्यन्योन्याश्रयः व्याप्तिविषये हि योगिप्रत्यक्षे सत्यनुमानं तस्मिंश्च सति तदभ्यासाद्योगिप्रत्यक्षमिति । अस्तु वा योगिप्रत्यक्षं तथापि तत्प्रतिपक्षार्थेऽनुमानवैयर्थ्यम् । साध्यसाधनविशेषेषु स्पष्टं प्रतिभातेष्वपि अनुमाने सर्वत्रानुमानानुषङ्गात् स्वरूपसाध्यव्यञ्जनोऽप्रसिद्धिः । परार्थं तस्यानुमानमिति चेत्तर्हि योगी परार्थानुमानेन गृहीतव्याप्तिकमगृहीतव्याप्तिकं वा परं प्रतिपादयेत् ? गृहीतव्याप्तिकं चेत्कुतस्तेन गृहीता व्याप्तिः ? न तावत्स्वसंदेहोऽन्विपन्नोऽविज्ञानैस्तथा तदविषयत्वात् । योगिप्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रतिपातवदनुमानवैयर्थ्यमित्युक्तम् । अगृहीतव्याप्तिकस्य च प्रतिपादनानुपपत्तिरतिप्रसङ्गात् । मानसप्रत्यक्षाद्व्याप्तिप्रतिपत्तिरित्यन्ये तेत्यतस्त्वज्ञाः प्रत्यक्षस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षप्रभवत्वाभ्युपगमात् । अणुस्वभावमनसो युगपदशेषार्थस्तत्सम्बन्धस्य च प्रागेव प्रतिविहितत्वात्कथं तत्प्रत्ययेनापि व्याप्तिप्रतिपत्तिः ? ननु साध्यसाधनधर्मयोः क्वचिद्व्याप्तिकविशेषं प्रत्यक्षत एव सम्बन्धप्रतिपत्तिरित्युक्तं साकल्येन तत्प्रतिपत्त्यभावानुषङ्गात् । साध्यं च किमभिज्ञानान्यमभिज्ञानेऽपि विशेषो वा ? न तावदभिज्ञानान्यं तदनुमाने सिद्धसाध्यतापत्तेः । विशेषतोऽसिद्धेर्ध्वं ? नाप्यभिज्ञानविशेषस्त्यानन्यथा । अभिज्ञानान्यविशेषस्य साध्यत्वे तेन धूमस्य सम्बन्धः कथं सकलदेशकालव्याप्याध्यक्षतः सिद्धयेत् ? तथा तत्सम्बन्धासिद्धौ च यत्र यत्र यदा यदा धूमोपलम्भस्तत्र तत्र तदा तदभिज्ञानान्यविशेषविषयमनुमानं नोदयमासादयेत् । न ह्यन्यथा सम्बन्धग्रहणमन्यथानुमानोत्थानं नाम, अतिप्रसङ्गात् । ततः सर्वाक्षेपेण व्याप्तिग्राही तर्कः प्रमाणयितव्यः । ननु यावान्कश्चिद्भूमः स सर्वोऽप्यभिज्ञानान्यमभिज्ञानमा वा न भवतीत्युह्योपाहविकल्पज्ञानस्य सम्बन्धग्राहिप्रत्यक्षफलत्वाच्च प्रमाण्यमित्यसमीचीनं प्रत्यक्षस्य सम्बन्धग्राहित्वप्रतिषेधात् । तत्फलत्वेन चास्याऽप्राप्त्याप्ये विशेषज्ञानफलत्वाद्विशेषज्ञानस्याप्यप्राप्त्यानुषङ्गो हानोपादानोपेक्षबुद्धिफलत्वाच्चस्य । प्राप्त्याप्ये चोहापोहज्ञानस्यापि प्रमाणत्वमस्तु सर्वथा विशेषाभावात् । तन्नास्य गृहीतग्राहित्वादप्राप्त्याप्यम् । नापि विसंवादितात्त्विकविषयेस्य संवादप्रसिद्धेः । सौख्यसाधनयोरविनाभावो हि तर्कस्य विषयः । तत्र चाविसंवादकत्वं सुप्रसिद्धमेव । कथमन्यथानुमानस्याविसंवादकत्वम् ? न खलु तर्कस्यानुमाननिबन्धनसम्बन्धे संवादाभावेऽनुमानस्यासौ घटते । ननु चास्य निश्चितः संवादो नास्ति विप्रकृष्टार्थविषय-

- १ निर्विकल्पकत्वेन ॥ २ विकल्पस्याप्रमाणत्वेनाऽङ्गीकरणात् ॥ ३ उपपत्तेः ॥ ४ स्वस्वसादा ॥ ५ भूभवनवाङ्मनोऽपि नर प्रतिपादयेत् ॥ ६ योगा ॥ ७ तेरेव ॥ ८ अणुपरिमाण मन ॥ ९ ते एव भवौ ॥ १० असित्वस्यामान्यम् ॥ ११ यत्र यत्र धूपस्तत्र तत्र खदिरास्मिन्ति ॥ १२ अतित्वस्य ॥ १३ साधनवैयर्थ्यमिति भावः ॥ १४ एतादृशविवादग्राहिप्रत्यक्षफले एवास्य प्रसिद्धिः । कथमन्यथा मा यसावन्यव्योनिर्नामिति स्यात् ॥ १५ देशादिना ॥ १६ अतित्वस्य ॥ १७ अतिसामान्यविशेषेण ॥ १८ देशान्तरकालान्तरसम्बन्धित्वमेव ॥ १९ अम्यविनाभूतधूमाज्जलानुमानोत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ २० स्वीकारेण ॥ २१ अन्य ॥ २२ व्यतिरेके ॥ २३ साकल्येन ॥ २४ ॥ दण्डज्ञान ॥ २५ दण्डि ॥ २६ अनुमानलक्षणफलसद्भावात् ॥ २७ नदस्य ॥ २८ साकल्येन ॥ २९ तर्कस्य विसंवादकत्वं सुप्रसिद्धं यद्वै न स्यात् ॥ ३० विषये ॥

त्वाच्चदऽसत् । तर्कस्य संवादसन्देहे हि कथं निस्तद्वद्दानुमानोत्थानम् ? तदभावे च कथं सामर्थ्येन प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यव्यच्छेदेन प्रामाण्यप्रसिद्धिः ? ततो निसन्देहमनुमाननिश्चिता साध्यसाधनसम्बन्धग्राहि प्रमाणमसंदिग्धमेवाभ्युपगन्तव्यम् । समारोपव्यच्छेदकत्वाच्चास्य प्रामाण्यमनुमानवत् । प्रमाणविषयपरिशोधकत्वान्नोहः प्रमाणमित्यपि वार्त्ता प्रमाणाविषयस्याप्रमाणेन परिशोधनविरोधान्मिथ्याज्ञानत्रयपेर्याधवच्च प्रयोगः—प्रमाणं तर्कः प्रमाणविषयपरिशोधकत्वादनुमानादिव्रत् । यस्तु न प्रमाणं स न प्रमाणविषयपरिशोधकः । यथा मिथ्याज्ञानं प्रमेयो वार्त्तः । प्रमाणविषयपरिशोधकश्चायं, तस्मात्प्रमाणम् । तथा प्रमाणं तर्कः प्रमाणानामनुग्राहकत्वात् । अल्पमाणानामनुग्राहकं तल्पमाणं यथा प्रवचनानुग्राहकं प्रत्यक्षमनुमानं वा । प्रमाणानामनुग्राहकश्चायमिति । न चायमसिद्धो हेतुः । प्रमाणाद्यनुग्रहो हि प्रथमप्रमाणप्रतिपन्नार्थस्य प्रमाणान्तरेण तथैवावसायः—प्रतिपत्तिदाढ्यविधानात् । स चात्रास्ति प्रत्यक्षादिप्रमाणेनावगतस्य देशंतः साध्यसाधनसम्बन्धस्य दृढतरमेनावर्गात् । ततः साध्यसाधनयोरविनाभाववोधनिबन्धनमूहानं परिक्षादक्षैः प्रमाणमभ्युपगन्तव्यम् । न चोहः सम्बन्धज्ञानजन्मा अतोऽपरापरो हानुसरणादनवस्था स्यात्—प्रत्यक्षानुपलब्धमभजन्मत्वाच्चस्य । स्वियोग्यताविशेषवशाच्च प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्वं प्रत्यक्षवत् । प्रत्यक्षे हि प्रतिनियतार्थपरिच्छेदो योग्यता एव, न पुनर्सेदुत्पत्त्यादेः, तत्तत्परिच्छेदकत्वस्य प्राक्प्रतिपिष्टत्वात् । योग्यताविशेषः पुनः प्रत्यक्षस्यैवास्य स्वविषयज्ञानावरणीयान्तरायक्षयोपशमविशेषः प्रतिपत्तव्यः । ननु यथा तर्कस्य स्वविषये सम्बन्धग्रहणनिरपेक्षा प्रवृत्तित्वात्थानुमानस्याभ्युपगम्यत एव स्वियोग्यताग्रहणनिरपेक्षमनुमेयाथप्रकाशनम् । उपचित्तु लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धग्रहणनिरपेक्षा नास्त्यऽगृहीततत्सम्बन्धस्य प्रतिपत्तुः क्वचिन्दाचित्तदुत्पत्त्यप्रतीतेः । न च प्रत्यक्षस्याभ्युत्पत्तिः कैरणार्थसंबन्धग्रहाणेपेक्षा प्रतिपत्ता स्वयमगृहीततत्सम्बन्धस्यापि प्रतिपत्तुस्तदुत्पत्तिप्रतीतेः । तद्वद्दृष्ट्यापि स्वार्थसम्बन्धग्रहणाननपेक्ष्योत्पत्तिप्रतिपत्तेरनौपत्तौ सम्बन्धग्रहाणेपेक्षा युक्तिमतीत्यनेन बंधम् ।

अथेदानीमनुमानलक्षणं व्याख्यातुकामः साधनादित्याद्याह । साध्याऽभावाऽसम्भवनिश्चयलक्षणात्साधनादेव हि शक्याऽभिप्रेतौ प्रसिद्धत्वलक्षणस्य माध्यम्यैव यद्विज्ञानं तदनुमानं प्रोक्तविशेषणयोरन्यतरस्याप्यपाये ज्ञानस्यानुमानत्वासम्भवात् । ननु चास्तु साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानम् । तत्त साधनं निश्चित-

१ प्रलब्धं प्रमाणमविसादकत्वमिति ॥ २ तर्कस्य सहायसन्देहे निरसन्देहेऽनुमतोत्थाने न स्याद्यत ॥ ३ तर्क ॥ ४ अनुमान ॥ ५ तर्क ॥ ६ दृष्टितत्तायास्य प्रलब्धविषयस्य यथानुमान परिशोधकम् ॥ ७ प्रलब्ध ॥ ८ दूरत्वप्रलक्षणस्य ॥ ९ क्षितिधप्रलक्षण ॥ १० एतदेशत ॥ ११ निश्चयात् ॥ १२ यथानुमान साध्यसाधनसम्बन्धवशादिर्नार्थकमुद्दिष्टं तथा स्यात् ॥ १३ धूमम् वज्रविषयं च पृथगेदं सकलानुमानव्यवस्थापकः कुतो न स्यादित्युक्ते आह ॥ १४ तस्य अर्थस्य ॥ १५ खयानुमानस्य कारणभूतं योग्यता ॥ १६ अपिषाब्देऽनुमानस्य सूत्रद्व ॥ १७ इन्द्रिय ॥ १८ घटादि ॥ १९ स्वाम्नीयं तद्दिगुलपङ्क्त्यानुपलम्भा अर्थ इति सम्बन्ध ॥ वा उल्लेखानुमानयोग्योऽथ सम्बन्ध ॥ २० व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वज्ञानम् ॥ २१ खतम् ॥ २२ शयन-प्रलब्धभावानुमितम् ॥ २३ अभिप्रेत-इदम् ॥ २४ अप्रसिद्धम्-अविद्यम् ॥ २५ बन्ध ॥ २६ साध्यसाधनयो ॥ २७ साध्यस्य साधनस्य वा ॥

पक्षधर्मत्वादिरूपत्रययुक्तम् । पक्षधर्मत्वं हि तस्यासिद्धत्वव्यवच्छेदार्थं लक्षणं निश्चित्यते । सपक्ष एव सत्त्वं तु विरुद्धत्वव्यवच्छेदार्थम् । विपक्षे चासत्त्वमेवानैकान्तिकत्वव्यवच्छिन्नं । तदनिश्चये साधनस्यासिद्धत्वादितोषत्रयपरिहारसम्भवात् । उक्तं च । हेतोस्त्रिविधेः रूपेषु निर्णयत्वेन वर्णितः । असिद्धविपरीताथव्यभिचारिविपक्षतः । इत्याशङ्क्याह । साध्याविनाभावित्वेन निश्चितो हेतुः । असाधारणो हि स्वभावो भावस्य लक्षणव्यभिचारादतोषत्रयवत् । न च त्रैरूप्यस्यासाधारणता-हेतौ तदाभासे च तत्सम्भवात्स्वरूपत्वादिवत् । असिद्धत्वादितोषपरिहारश्चास्यथानुपपत्तिरिति निश्चित्य लक्षणत्वादेव प्रसिद्धः स्वयमसिद्धस्यान्यथानुपपत्तिरिति निश्चयसम्भवादिरुद्धनैकान्तिकवत् । किञ्च त्रैरूप्यमात्रं हेतोलक्षणं विशिष्टं वा त्रैरूप्यम् ? तत्राद्यविकल्पे धूमवत्त्वादियद्वक्तृत्वादावप्यस्य सम्भवात्कथं तल्लक्षणत्वम् ? न खलु बुद्धोऽसर्वज्ञो वक्तृत्वादे रथ्यापुरुषवदित्यत्र हेतोः पक्षधर्मत्वादिरूपत्रयसद्भावे परैरगमकत्वमित्येतोऽन्यथानुपपन्नत्वविरहात् । द्वितीयविकल्पे तु कुतो वैशिष्ट्यं त्रैरूप्यस्यान्यत्रान्यथानुपपन्नत्वमित्यत्राह । इति स एवास्य लक्षणमर्थं परीक्षादक्षैरुपलभ्यते-तद्भावे पक्षधर्मत्वाद्यभावोपि उदेय्यति शक्यं कृतिकोदयादित्यादेरगमकत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् सपक्षे सत्त्वरहितस्य च श्रावणत्वादेः शब्दानित्यत्वे साध्ये गमकत्वप्रतीतेः । ननु नित्यादाकाशादेर्विपक्षवदिव सपक्षवदनित्याद् घटादेः संतो व्यावृत्तत्वेन श्रावणत्वादेरसाधारणत्वादनैकान्तिकता तदसत्यम्-असाधारणत्वस्यानैकान्तिकत्वेन व्याप्त्यसिद्धेः । सपक्षविपक्षयोर्हि हेतुरसत्त्वेन निश्चितोऽसाधारणः संशयितो वा ? निश्चितश्चेत्कथमनैकान्तिकः ? पक्षे साध्याभावोऽनुपपद्यमानतया निश्चितत्वेन संशयेहेतुत्वाभावात् । श्रावणत्वं हि श्रवणज्ञानग्राह्यत्वं तज्ज्ञानं च शब्दादात्मानं लभमानं तस्य ग्राहकं, नान्यथा-चाकारणं विषय इत्यभ्युपगमात् । शब्दश्च नित्यसृजननैकत्वभावो यदि तर्हि श्रवणप्रणिधानात्पूर्वं पश्चाच्च तज्ज्ञानोत्पत्तिरसङ्गः । न ह्यविकले कारणे कार्यस्यानुत्पत्तिरुक्ता अतकार्यत्वप्रसङ्गात् । प्रयोगः । यस्मिन्नाविकले सत्यपि यत्र भवति न तत्कार्यं यथा सत्यप्यविकले कुलाले अभवन्पटो न तत्कार्यः । सत्यपि शब्दे पूर्व पश्चाच्चाविकले न भवति च तज्ज्ञानमिति । ननु च श्रोत्रप्रणिधानात्पूर्वं पश्चाच्च तज्ज्ञानजननैकत्वभावोपि शब्दस्तत्र जनयत्याहुतत्वात् । तदप्यसङ्गतम् । आवरणं हि द्रष्टृदृश्ययोरेतराले वर्तमानं वस्तु लोके प्रसिद्धम् । यथा काण्डपट्टादिकम् । श्रोत्रशब्दयोश्च व्यापकत्वे सर्वत्र सर्वदा तत्कारणैकत्वभावयोरत्यन्तसंश्लिष्टयोः किं नामान्तराले वर्तते ? वृत्तौ वा तयोर्व्यापकत्वव्याघाततदवच्छेदशपरिहारेणानयोर्वर्तनादित्याप्तवचनानिबन्धनमर्थज्ञानमगम विस्तरेण विचारयिष्यामः । तन्नात्स्योऽऽवृत्तत्वात्तज्ज्ञानाजन-

१ सपक्षे एव सत्त्वमित्युच्यमाने विपक्षे एकदेवेन सत्त्वनिवृत्तिं स्यात् । तद्व्यवच्छेदार्थं साध्येन विपक्षे हेतोर्गमत्व यथा स्यादिति विपक्षे चासत्त्वं वेद्युक्तम् ॥ २ दिगमने ॥ ३ एते एव विषयवालेभ्यस्तत् ॥ ४ स्तरूपेण ॥ ५ यत् ॥ ६ तादृ ॥ ७ अनुमाने ॥ ८ बौद्ध ॥ ९ वजने ॥ १० परिपूर्णम् ॥ ११ शब्दत्वादेव ॥ १२ विद्यमानात् ॥ १३ यद्वत्साधारण तत्तदनेकान्तिकमिति ॥ १४ शब्दे ॥ १५ अनित्यत्वस्य ॥ १६ श्रावणलहेतो १७ साध्याभावे अनुपपद्यमानतया निश्चितत्वं हेतो कथमित्युक्ते आह ॥ १८ एकप्रताया ॥ १९ शब्दरूपे ॥ २० श्रवणज्ञानस्य ॥ २१ श्रवणज्ञान शब्दकार्यं न भवति शब्देऽविकले सति पूर्व पश्चाच्चानुत्पद्यमानत्वात् ॥ २२ आवाक्यत्वमित्युभि ॥ २३ द्रष्टव्यो ॥ २४ मध्ये ॥ २५ वल्लिष्वेभ्यः ॥ २६ आवाक्यभावात् ॥ २७ शब्दस्य ॥

कत्वं किन्त्वसत्त्वादेव । इति श्रावणत्वादेः सपक्षविपक्षभायां व्यावृत्तत्वेपि पक्षे साध्याविनाभावित्वेन निश्चितत्वाद्गमकत्वमेव । न च सपक्षविपक्षयोरसत्त्वेन निश्चितः पक्षे साध्याविनाभावित्वेन निश्चेतुमशक्यः सर्वानित्यत्वे साध्ये सत्त्वादेरहेतुत्वप्रसङ्गात् । न खलु सत्त्वादिर्विपक्ष एवासत्त्वेन निश्चितः सपक्षेपि तदसत्त्वविश्वयात् । सपक्षस्याभावात्तत्र सत्त्वादेरसत्त्वनिश्चयान्निश्चयहेतुत्वं न पुनः श्रावणत्वादेः सद्भावेपिति चेन्न श्रावणत्वादिरपि यदि सपक्षे स्यात्तदा तं व्याख्यादेवेति समानान्तर्गताः । सति विपक्षे धूमादिश्चासत्त्वेन निश्चितो निश्चयहेतुर्मा भूत् । विपक्षे सत्यसति चासत्त्वेन निश्चितः साध्याविनाभावित्वाद्देतुरेवेति चेत्तर्हि सपक्षे सत्यसति चासत्त्वेन निश्चितो हेतुरस्तु तत एव । नन्वेवं सपक्षे तदेकदेशे वा सन्कथं हेतुः सपक्षेऽसन्नेव हेतुरित्यनवधारणमस्त्वित्यशुक्तं साध्याविनाभावित्वव्याघातानुषङ्गात् । यदि पुनः सपक्षविपक्षयोरसत्त्वेन संशयितोऽसाधारण इत्युच्यते तदा पक्षत्रयवृत्तितया निश्चितया संशयितया वाऽनैकान्तिकत्वं हेतोरित्यायातम् । न च श्रावणत्वादौ साप्तीति गमकत्वमेव । विरुद्धताप्येतेन प्रयुक्ता । यो हि विपक्षैकदेशेपि न वर्तते स कथं तत्रैव वर्तते असिद्धता तु दूरोत्सारित्वेन श्रावणत्वस्य शब्दे सत्त्वनिश्चयात् । तन्न पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं वा हेतोलक्षणम् । विपक्षे पुनरसत्त्वमेव निश्चितं साध्याविनाभावनियमानिश्चयस्वरूपमेव । इति तदेव हेतोः प्रधानं लक्षणमस्तु । किमत्र लक्षणान्तरेण ? न च सपक्षे सत्त्वाभावे हेतोरनन्यत्वानुषङ्गः अन्तर्व्यसिलक्षणस्य तथोपपत्तिरूपस्यान्वयस्य सद्भावादन्यथानुपपत्तिरूपव्यतिरेकवत् । न खलु दृष्टान्तधर्मिण्येव सौधर्म्यं वैधर्म्यं वा हेतोः प्रतिपत्तव्यमिति नियमो युक्तः सर्वस्य क्षणिकत्वादिसाधने सत्त्वादेरहेतुत्वप्रसङ्गात् । ननु त्रैक्यं हेतोलक्षणं मा भूत् पकान्येतानि फलान्येकशालाप्रभवत्वादुपयुक्तैरफलवदित्यदौ मूलोप्यं देवदत्तलतुत्रत्वादितरतुत्रवदित्यदौ च तदाभासेपि तत्सम्भवात् । पञ्चरूपत्वं तु तलक्षणं युक्तमेवानवद्यत्वात् । एकशालाप्रभवत्वस्याबाधितविषयत्वासम्भवादाभताग्राहिप्रत्यक्षेणैव तद्विषयस्य बाधितत्वात् । तत्पुत्रत्वादेश्चासत्प्रतिपक्षत्वाभावात्तत्प्रतिपक्षस्य शाब्दव्याख्यानादिलिङ्गस्य सम्भवात् । प्रकरणसमस्याय्यसत्प्रतिपक्षत्वाभावादहेतुत्वम् । तस्य हि लक्षणं यस्मात् प्रकरणचिन्ता स प्रकरणसम' इति । प्रक्रियेते साध्यत्वेनाधिक्रियेते अनिश्चितौ पक्षप्रतिपक्षौ यौ तौ प्रकरणम् ।

१ हेतुः ॥ २ सर्वमनित्यं सत्त्वादिति ॥ ३ नित्ये ॥ ४ निश्चयहेतुत्वम् ॥ ५ सपक्षस्य ॥ ६ सपक्षेऽसत्त्वनिश्चयव्यतिरेकः ॥ ७ सपक्षे ॥ ८ श्रावणत्वादेः सति विपक्षे तत्रासत्त्वेन निश्चितस्य स्वसाध्याप्रकृत्यै अर्थाश्रयमगौ ॥ ९ पक्षे ॥ १० स्वतात्पर्यस्य ॥ ११ सति विपक्षे असत्त्वाविशेषात् ॥ १२ हेतुः ॥ १३ सपक्षे असत्त्वेन निश्चितस्य हेतुत्वप्रकारेण ॥ १४ चेतनास्वात्वात् स्वापदिमत्त्वात् सत्त्वादिति हेतुः सिद्धे न प्रवर्तते अन्यत्र प्रवर्तते ॥ १५ नित्ये ॥ १६ न केवलं सपक्षे ॥ १७ अनैकान्तिकत्वनिराकरणपरेण ग्रन्थेन ॥ १८ पक्षधर्मत्वसपक्षेसत्त्वलक्षणं ॥ १९ पक्षे एव ॥ २० अन्यत्वं ॥ २१ व्यतिरेकः ॥ २२ दृष्टान्तस्यासत्त्वात् ॥ २३ योगः ॥ २४ संक्षिप्तः ॥ २५ स स्थापनलतुत्रत्वादित्यदौ च ॥ २६ अनुपपत्तिरित्यलम्बनत्वं इति च ॥ २७ साध्यस्य ॥ २८ तदुक्तो विद्वान् शाब्दव्याख्यानसद्भावात् ॥ २९ तदुत्रलदिति हेतोः ॥ ३० हेतोः ॥ ३१ स्वीक्रियेते ॥ ३२ वादिना य पक्षो निश्चितः स प्रतिवादिना अनिश्चितः । य प्रतिवादिना निश्चितः स वादिना न निश्चितः ॥ ३३ वादिप्रतिवादिभ्याम् ॥

तस्य चिन्ता संशयात्पृथ्व्याऽऽनिश्चयात्सर्वालोचना यतो भवति स एव । तन्निश्चयार्थं प्रयुक्तः प्रकरणसमः । पक्षद्वयेभ्यः समानत्वादुभयत्रायन्यव्यादिसम्भवात् । तद्व्या । अनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेर्षदादिवत् । यत्तु नित्यं तन्नानुपलब्धमाननित्यधर्मकं यथास्मादि । एवमेकेनान्यतरानुपलब्धेनित्यत्वसिद्धौ साधकत्वेनोपन्यासे सति द्वितीयः प्राह । यद्यनेन प्रकारेणानित्यत्वं प्रसाध्येते तर्हि नित्यतासिद्धिरित्यस्त्वऽन्यतरानुपलब्धेस्तत्रापि सम्भवात् । तथा हि । नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेरात्मादिवत् । यत्तु नर्तनं नित्यं तन्नानुपलब्धमानानाऽनित्यधर्मकं यथा घटादीलयव्यविचारितरमणीयम् । साध्याविनाभावित्वव्यतिरेकेणपरस्याबाधितविपर्ययत्वादेरसम्भवात् तदेव प्रधानं हेतोलक्षणमस्तु । किं पञ्चरूपप्रकल्पनया । न च प्रमाणप्रसिद्धैरूपस्य हेतोर्विषये बाधा सम्भवति । अन्योर्विरोधात् । सौम्यसम्भवे एव हि हेतोर्धर्मिणि सम्भावस्त्रैरूपम् । तदभावे एव च तत्र तत्सम्भो बाधा । भावाभावयोश्चैकत्रैकस्य विरोधः । किञ्चाध्यक्षगमयोः कुतो हेतुर्विषयबाधकत्वम् ? स्वार्थव्यभिचारित्वाच्चेद्धेतोर्वपि सति त्रैरूप्ये तत्समानमित्यसावयनयोर्विषये बाधकः स्यात् । इदमेतत् हि चन्द्राकार्दित्यैर्यथाह्लाऽध्यक्षं देशान्तरप्राप्तिं लिङ्गप्रभावानुमानेन बाध्यमानम् । अथैकाशालाप्रभवत्वाद्यनुमानस्य श्रान्तत्वाद्वाध्यत्वम् ? अथैकत्वाद्वाध्यत्वम् ? प्रथमपक्षेऽन्योन्याश्रयः । श्रान्तत्वेऽध्यक्षबाध्यत्वं ततश्च श्रान्तत्वमिति । द्वितीयपक्षस्त्ययुक्तैरूप्यसम्भवात्सात्र परेणाभ्युपगमात् । अनभ्युपगमे वाऽत एवास्याऽगमकत्वोपपत्तेः किमध्यक्षबाधासाध्यम् ? किञ्चाबाधितविषयत्वं निश्चितमनिश्चितं वा हेतोलक्षणं स्यात् ? न तावदनिश्चितमतिप्रसङ्गात् । नापि निश्चितं तन्निश्चयात् सम्भवात् । स हि स्वसम्बन्धी सर्वसम्बन्धी वा ? स्वसम्बन्धी चेत्तत्कालीनः सर्वकालीनो वा ? न तावत्तत्कालीनस्तस्यासम्यगनुमानोपि सम्भवात् । नापि सर्वकालीनस्तस्यासिद्धत्वात् । कालान्तरेष्वन बाधकं न भविष्यतीत्यसर्वविदा निश्चेतुमशक्यत्वात् । निश्चेतुमशक्यत्वात् तत्कालोत्तरकालस्य वा तन्निश्चयस्यासिद्धत्वमवर्णदृशा सर्वत्र सर्वदा सर्वेषामन्त्रे बाधकस्याभाव इति निश्चेतुमशक्येतादृशनिश्चयनिकन्धनस्याभावात् । तन्निश्चयनं हेतुपलम्भः संवादो वा स्यात् ? न तावदनुपलम्भः सर्वसम्बन्धिनोऽस्याऽसिद्धान्तिकान्तिकत्वात् । नापि संवादः प्रागनुमानप्रवृत्तस्तस्यासिद्धेः । अनुमानोत्तरकालं तत्सिद्धाभ्युपगमे परस्परश्रयः । अनुमानानत्यवृत्तौ संवादनित्ययस्ततश्चाबाधितविषयत्वावगमेऽनुमानप्रवृत्तिरिति । न चाविनाभावनिश्चयादेवाबाधितविषयत्वनिश्चयो हेतोः पञ्चरूपयोगिन्यऽविना-

१ वाचकादिमते ॥ २ आ मर्यादायाम् ॥ ३ हेतोः ॥ ४ हेतुः ॥ ५ हेतोः ॥ ६ पक्षधर्मत्वादि ॥ ७ सपक्षधर्मत्वादि ॥ ८ तथा हि ॥ ९ नित्यत्व ॥ १० यौगेन ॥ ११ अतिलघुर्मस्य ॥ १२ सीमानम् ॥ १३ असत्यति पक्षत्वस्य च ॥ १४ यौगमतमालम्ब्य सूत्रिभिरुच्यते ॥ १५ बस ॥ १६ किं त्रैरूप्य का च वा वा कथं च तयोर्विरोध इत्युक्ते आह ॥ १७ पठते ॥ १८ यदा हेतोर्धर्मिणि सद्भावतदा पक्षधर्मत्वम् । यदा च साध्याद्गते हेतोर्धर्मिणि सद्भावतदान्वय । यदा च साध्यसद्भावे एव हेतोर्धर्मिणि सद्भावतदा विपक्षेऽप्यस्तम् । कथं साध्यसद्भाव एव इत्येवमारेण विपक्षेऽप्यस्तम् ॥ १९ साध्यस्य ॥ २० साध्य ॥ २१ एकशालाप्रभवत्वलक्षणे ॥ २२ यौगेन ॥ २३ पक्षधर्मत्वोदरप्राप्यनिश्चितस्य हेतुत्वप्रसङ्गात् ॥ २४ यदुमानकालीन ॥ २५ एकशालाप्रभवत्वलक्षणे ॥ २६ सम्यगनुमाने ॥ २७ अनुमान ॥ २८ शृणाम् ॥ २९ अनुमानविषये ॥ ३० मातृकस्य ॥ ३१ आत्मन स्वस्य ॥

भावपरिसमाप्तिर्वादिनामबाधितविषयत्वाऽनिश्चयेऽविनाभावनिश्चयस्यैवासम्भवात् । तन्नैकशालाप्रभवत्वादेर्बाधितविषयत्वाद्धेत्वाभासत्वम् । नापि तत्पुत्रत्वादेः सम्यतिपक्षत्वात् । यतः प्रतिपक्षस्तुल्यबलोऽस्तुल्यबलो वा सन् स्यात् ? न तावदाद्यः पक्षो द्वैयस्तुल्यबलत्वे एकस्य बाधकत्वमपरस्य च बाध्यत्वमिति विशेषानुपपत्तेः । न च पक्षधर्मत्वाद्वाभाव एकस्य विशेषस्तस्यानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वास्तु एवैकस्य दुष्टवसिद्धेर्न किञ्चिदनुमानानवाधया । द्वितीयपक्षेऽस्तुल्यबलत्वे तयोः पक्षधर्मत्वादिभावाभावकृतमनुमानानवाधाजनितं वा स्यात् ? प्रथमपक्षोनभ्युपगमादेवायुक्तः पक्षधर्मत्वादेरुभयोरन्यभ्युपगमात् । द्वितीयोच्यसम्भाव्यत्वस्याद्यापि विवादपदपक्षत्वात् । न खलु द्वयोश्चैकस्याविशेषतस्तुल्यत्वे सत्येकस्य बाध्यत्वमपरस्य च बाधकत्वमिति व्यवस्थापयितुं शक्यमविशेषेणैव तत्प्रसङ्गात् । इतरेतराश्रयश्च । अतुल्यबलत्वे सत्यनुमानवाधा तस्यां चातुल्यबलत्वमिति । यच्च प्रकरणसमस्यानित्यः शब्दोऽनुपलभ्यमाननित्यधर्मकत्वादित्युदाहरणं तत्रानुपलभ्यमाननित्यधर्मकत्वं शब्दे तत्त्वतोऽप्रसिद्धं न वा ? प्रथमपक्षे पक्षवृत्तितयाऽस्याऽसिद्धेरसिद्धत्वम् । द्वितीयपक्षे तु साध्यधर्मान्विते धर्मिणि तत्प्रसिद्धं तद्वदिते वा ? आद्याविकल्पे साध्यवत्येव धर्मिण्यस्य सद्भावसिद्धिः । कथमगमकत्वम् ? न हि साध्यधर्ममन्तरेण धर्मिण्यऽभवनं विहायापरं हेतोरविनाभावित्वम् । तच्चेत्समत्ति, कथं न गमकत्वम् ? अविनाभावनिबन्धनत्वात्तस्य । द्वितीयपक्षे तु विरुद्धत्वं साध्यधर्मरहिते धर्मिणि प्रवर्त्तमानस्य विपक्षवृत्तितया विरुद्धत्वोपपत्तेः । अथ सन्दिग्धसाध्यधर्मवति तत्तत्र प्रवर्त्तते तर्हि सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वादास्याऽनैकान्तिकत्वम् । नन्वेवं सर्वो हेतुरनैकान्तिकः स्यात्साध्यसिद्धेः प्राक्साध्यधर्मिणः साध्यधर्मसदसत्त्वाश्रयत्वेन सन्दिग्धत्वात् । ततोऽनुमेयव्यतिरिक्ते साध्यधर्मवति धर्म्यन्तरे सौध्याभावो च प्रवर्त्तमानो हेतुरनैकान्तिकः साध्याभाववत्येव तु पक्षधर्मत्वे सति विरुद्धः । यस्तु विपक्षाद्भावुतः सपक्षे चानुगतः पक्षधर्मो निश्चितः स्वसाध्यं गमयत्येवैत्यभ्युपगन्तव्यमित्ययुस्तुन्दरं यतो यदि साध्यधर्मव्यतिरिक्ते धर्म्यन्तरे हेतोः स्वसाध्येन प्रतिबन्धोऽभ्युपगम्यते तर्हि साध्यधर्मिण्युपदीयमानो हेतुः कथं साध्यं साधयेत् ? तत्र साध्यमन्तरेणाप्यस्य सद्भावाम्युपगमात् । तद्व्यतिरिक्ते एव धर्म्यन्तरे साध्येनास्य प्रतिबन्धग्रहणात् । न चैन्यत्र साध्यविनाभावित्वेन निश्चितो हेतुर्न्यत्र साध्यं गमयत्यतिप्रसङ्गात् । ततः साध्यधर्मिण्येव हेतोर्व्याप्तिः प्रतिपत्तव्या । ननु यदि साध्यधर्मान्वितत्वेन साध्यधर्मिण्यसौ पूर्वमेव प्रतिपन्नत्वात् साध्यधर्मस्यापि पूर्वमेव प्रतिपन्नत्वाद्धेतोः पक्षधर्मताग्रहणस्य वैयर्थ्यं तदप्यसङ्गतं-यतः

१ औगदीनाम् ॥ २ उक्क्यायेन ॥ ३ तत्पुत्रवल्याख्यानवत्तहो ॥ ४ तत्पुत्रवलाहिलेतस्य ॥ ५ शैगेन ॥ ६ तत्पुत्रवलाहिलेतस्य ॥ ७ तत्पुत्रवल्याख्यानवत्तहो ॥ ८ तत्पुत्रवल्याख्यानवत्तस्य च पक्षधर्मादिसद्भाव ॥ ९ तत्पुत्रवल्याख्यानवत्तहो ॥ १० सन्दिग्धवर्थाव्यर्थवति प्रवर्तमानस्यैकान्तिकतत्प्रकरणे ॥ ११ पूर्वतश्च शब्दस्य वा ॥ १२ अनिश्चयत्वाऽनुशेषाच्छब्दत्वात् ॥ १३ तटे ॥ १४ आकाशदौ ॥ १५ सपक्षविपक्षयोरिति यावत् ॥ १६ शब्दे नित्य कृतकत्वाद्वचन ॥ साधारणवचनेषु चटे कृतमन्त्रस्य शब्दलक्षणपक्षधर्मात्तै सति प्रवर्तमानस्य विरुद्धम् ॥ १७ शब्दवत् पर्वतात् वा ॥ १८ घटे महानसादौ वा ॥ १९ शब्दे पर्वते वा ॥ २० घटे महानसे वा ॥ २१ घटे महानसे वा ॥ २२ शब्दे पर्वते वा ॥ २३ काष्ठे लोहेखलोपोलभमाज्रेषु तथाप्रसङ्गात् ॥ २४ शब्दे ॥ २५ पक्षधर्मात्प्रवर्णनात् ॥

प्रतिबन्धसाधकप्रमाणेन सर्वोपसंहारेण साधनधर्मः साध्यधर्माभावे क्वचिदपि न भवतीति सामान्येन प्रतिबन्धः प्रतिपन्नः । पक्षधर्मताग्रहणकाले तु यत्रैव धर्मिण्यु-
पलभ्यते हेतुस्तत्रैव साध्यं साधयतीति पक्षधर्मताग्रहणस्य विशेषविषयप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वान्नानुमानस्य वैयर्थ्यमान् खलु विशिष्टधर्मिण्युपलभ्यमानो हेतुस्तद्वत्साध्यस-
न्तरेणोपपत्तिमान् तस्य तेन व्याप्तत्वाभावप्रसङ्गात् । अत एव प्रतिपन्नप्रतिबन्धैर्हेतुसद्भावे धर्मिणि न विपरितसाध्योपस्थापकहेत्वन्तरस्य सद्भावः । अन्यथा
द्वयोरर्थनयोः स्वसाध्याविनाभावित्वाप्रित्वानित्यत्वयोश्चैकत्रैकान्तवादमिते विरोधतोऽसम्भवात्तद्व्यपकहेत्वोरप्यसम्भवः । सम्भवे वा तयोः स्वसाध्या-
विनाभूतत्वाधित्वानित्यत्वधर्मसिद्धिर्धर्मिणः स्यादिति कुतः प्रकरणसमस्यागमकता एकांतत्वसिद्धिर्वा ? अथान्यतरस्यात्र स्वसाध्याविनाभाववैकल्यं तथाप्यत
एवास्यागमकतेति किं तत्रापिपादनप्रयासेन ? किञ्च नित्यधर्मानुपलब्धिः प्रसज्यप्रतिषेधरूपा पर्युदासरूपा वा शब्दानित्यत्वे हेतुः स्यात् ? तत्राद्यः पक्षोऽयुक्तमुच्छा-
भावस्य साध्यासाधकत्वान्निषिद्धत्वाच्च । द्वितीयपक्षे त्वनित्यधर्मोपलब्धेरव हेतुः । सा च शब्दे यदि सिद्धा, कथं नानित्यतासिद्धिः ? अथ तच्चिन्तासम्भ-
न्धिपुरुषेणैव प्रयुज्यत इति तत्रासिद्धा तर्हि कथं न सन्दिग्धो हेतुर्वादिनं प्रति ? प्रतिवादिनस्त्वसौ स्वरूपासिद्ध एव नित्यधर्मोपलब्धेस्तत्रास्य
सिद्धेः । तत्र पञ्चरूपत्वमप्यस्य लक्षणं घटते अवाधितविषयत्वोदविचयभाणस्यायोगात्पक्षधर्मत्वादिवत् । यदि चैकस्य हेतोः पक्षधर्मत्वाद्यनेकधर्मोत्पत्तिरु-
त्पत्तिष्वप्येव तदनेकान्तः समाश्रितः स्यात् । न च शब्दे पक्षधर्मस्य सपक्षे एव सत्त्वं तदेव विपक्षात्सर्वतोऽसत्त्वमित्यभिधातव्यमन्वयव्यतिरेकयो-
र्भावाभावरूपयोः सर्वथा तादत्व्यायोगात् । तत्त्वे वा केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी वा सर्वो हेतुः स्यात्, न त्रिरूपवान् । व्यतिरेकस्य चाभावरूप-
त्वाद्धेतोस्तदूपत्वेऽभावरूपो हेतुः स्यात् । न चाभावस्य तुच्छरूपत्वात्समाध्येन धर्मिणा सम्बन्धः । यदि च सपक्ष एव सत्त्वं विपक्षामत्त्वं, न ततो
भिन्नं तर्हि तदेवास्यासाधारणं कथं स्यात् ? वस्तुभूतान्याभावमन्तरेण प्रतिनियतस्यास्याप्यत्रासम्भवात् । अथ तत्सदन्वयधर्मान्तरं तर्ह्येकस्यानेकधर्मोत्पत्तयस्य
हेतोस्तथाभूतसाध्याविनाभावित्वेन निश्चितस्यानेकान्तात्मकार्यप्रसाधकत्वात्कथं न परोपन्यस्तहेतुनां विरुद्धता ? एकान्तविरुद्धेनानेकान्तेन व्याप्तत्वात् । किञ्च

१ अहेन ॥ २ हेतु ॥ ३ ननु यथासाध साध्यधर्मव्यतिरेके एव धर्म्यन्तरे स्वसाध्येन हेतोः प्रतिबन्धग्रहणशुभपक्षे साध्यधर्ममन्तरेणायस्य सद्भावदायकत्वम् । तथा भवनामपि प्रतिबन्धप्रसाधक-
प्रमाणेन सामान्येनैवाविनाभावप्रतिपत्तीं विशिष्टधर्मिणि उपलभ्यमानस्य हेतोलतसाध्यमन्तरेणायुपपत्तिसम्भवात्स्युक्ते वक्तुं न खल्विति ॥ ४ अन्यथा ॥ ५ सर्वत्र ॥ ६ अनुपलभ्यमाननित्यत्वमैकलक्षणस्य ॥ ७ शब्दे ॥
८ नित्यत्वलक्षण ॥ ९ अनुपलभ्यमाननित्यत्वधर्मैकलक्षणस्य ॥ १० हेतो ॥ ११ शब्दे धर्मिणि ॥ १२ अनित्यत्वमेव शब्दस्येति ॥ १३ द्वयोर्मध्ये एकसाध्या ॥ १४ प्रकरण ॥ १५ नित्यधर्मोपलब्धेरनित्यत्व प्रतिपादयाम् ।
अनित्यधर्मोपलब्धेरनित्यत्व साधयाम् इति ॥ १६ शब्दे धर्मिणि ॥ १७ शब्दे ॥ १८ असत्प्रतिषिद्धलस्य च ॥ १९ हेतो ॥ २० सपक्षे सत्त्वम् ॥ २१ विपक्षेऽसत्त्वम् ॥ २२ असिन्ध्ये व्यतिरेकस्यान्यवस्थात्वे तादात्म्यम् ॥ २३ अत्र
पक्षे अन्यस्य व्यतिरेकरूपत्वे तादात्म्यम् ॥ २४ केवलव्यतिरेकीत्यस्येति ॥ २५ हेतुत्वास्य ॥ २६ असाधयक्षे हेतो ॥ २७ यस्य ॥ २८ भिन्न ॥ २९ यम ॥ ३० विपक्षासत्पक्षलक्षणम् ॥ ३१ वदोपिक्क ॥

परैः सामान्यरूपो हेतुरुपादीयते विशेषरूपो वा उभयमनुभयं वा ? सामान्यरूपश्चेत्तत्किं व्यक्तिभ्यो भिन्नमभिन्नं वा ? भिन्नं चेन्न व्यक्तिभ्यो भिन्नस्य सामान्य-
स्याऽप्रतिभासमानतयाऽसिद्धत्वात् । तथाभूतस्यास्य सामान्यविचारे निराकरिष्यमाणत्वाच्च । अथाभिन्नम् । कथञ्चित्सर्वथा वा ? सर्वथा चेन्न सर्वथा व्यक्त्यव्यतिरि-
क्तस्यास्य व्यक्तिस्वरूपवद्व्यत्यन्तरानुगतः सामान्यरूपतानुपपत्तेः । कथञ्चित्यक्षस्त्वनभ्युपगमादेवायुक्तः । नापि व्यक्तिरूपो हेतुस्तस्यासाधारणत्वेन गमकत्वा-
योगात् । नाप्युभयं परस्परानेन विद्विमुभयदोषप्रसङ्गात् । नाप्यनुभयमन्योन्यव्यच्छेदरूपाणामेकाभावे द्वितीयविधानादनुभयस्यासत्त्वेन हेतुत्वायोगात् । ततः
पदार्थान्तरानुवृत्तव्यावृत्तरूपमात्मानं बिभ्रदेकमेवाथस्वरूपं प्रतिपत्तुर्भेदाभेदप्रलयप्रसूतिनिबन्धनं तथाभूतसाध्यसिद्धिनिबन्धनमभ्युपगन्त-
व्यम् । किञ्चैकान्तवाद्युपन्यस्तहेतोः किं सामान्यं साध्यं विशेषो बोधयं वा अनुभयं वा ? न तावत्सामान्यं केवलस्यास्यासम्भवादर्थक्रियाकारित्वविकलत्वाच्च ।
नापि विशेषस्ताननुयायितया हेत्वऽव्यापकस्य साधयितुमशक्तेः । नाप्यनुभयं तस्यासतो हेत्वव्यापकत्वेन साध्यत्वायोगात् ।
यच्चाप्यनुक्तं प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोऽदृष्टं चेति, तत्र पूर्ववच्छेषवत्केवलान्वयि । यथा सन्दर्शनः कस्यचिदेकज्ञानालम्ब-
नमनेकत्वात् पञ्चाङ्गुलवत् । पञ्चाङ्गुलव्यतिरिक्तस्य सदसद्वर्गस्य पक्षीकरणादन्यस्याभावाद्विपक्षाभावः । अत एव व्यतिरेकाभावः । पूर्ववत्सामान्यतोऽदृष्टं
केवलव्यतिरेकि । यथा सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिभस्त्वादिति । पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोऽदृष्टमन्वयव्यतिरेकि । यथा विवादासदं तनुकरणमुवनादि बुद्धि-
मत्कारणं कार्यत्वादित्यो घटादिवत् । यत्तुनबुद्धिमत्कारणं न भवति न तत्कार्यत्वादियमाधारो यथात्मोदिरिति । तदप्येतनं प्रत्याख्यातं सर्वत्रान्यथानुपपन्न-
त्वस्यैव हेतुलक्षणतोपपत्तास्मिन्सत्येव हेतोरगमकत्वप्रतीतेः । केवलान्वयिनो हि यद्यन्यथानुपपन्नत्वं प्रमाणनिश्चितमस्ति, किमन्यथाभिधानेन ? अथान्यथाभावे
तदभावस्तदनिश्चयो वेति तदभिधानं, स्यादेतदद्यविनाभावत्वेन व्याप्तः स्यात्—अव्यापकनिवृत्तैरव्याप्यनिवृत्तैश्चाव्यतिप्रसङ्गात् । व्याप्तश्चेत्तर्हि प्राणादां तन्निवृत्तावविनाभा-
वानिवृत्तेरगमकत्वं स्यात् । न खलु यद्व्यस्य व्यापकं तत्तदभावे भवति ब्रह्मत्वाभावे शिंशपात्ववत् । गमकत्वे वास्य नान्वयिनोऽसौ व्याप्तः स्यात् । यदभावे हि यद्भवति न

१ पराभ्युपगतसामान्यं धर्मिसामान्यरूपता न भजति व्यत्यन्तानुगमात् । व्यक्तिस्वरूपवत् । व्यक्तिभ्योऽभिन्नत्वात् । व्यक्तिभ्योऽभिन्नत्वात् । व्यक्तिभ्योऽभिन्नत्वात् । २ परेण ॥ ३ दृष्टान्तेऽसत्त्वेन ॥
४ परस्परानुबिद्धं तु परैर्नाभ्युपगम्यते ॥ ५ निरपेक्षम् ॥ ६ व्यत्यन्तरेण ॥ ७ घटशपरिणामेन ॥ ८ व्यक्तिभेदेण ॥ ९ देशकालदिभेदेन भेदप्रलय ॥ १० धर्मो यम इत्यभेदप्रलय ॥ ११ व्यतिरहित्य ॥
१२ पक्षादि ॥ १३ अन्यत्र व्यक्तिनिषेधेण ॥ १४ लिङ्गप्रत्यक्ष यत ॥ १५ समासप्रतिपत्तिरिति पदान्तर ॥ १६ सर्वावयवापेक्षयाऽऽदा भ्रुज्यमानत्वात्पक्ष पूर्व पूर्वस्य हेतोरस्तीति पूर्ववत्पक्षधर्म इत्यर्थं ॥ १७ शेषो
दृष्टान्त सोऽयं हेतोरस्तीति शेषवत्पक्षे सम्मिल्य ॥ १८ सपक्षे सत्तात्पर्यम् ॥ १९ इत्यनुगदि ॥ २० प्रागभावादि ॥ २१ पक्षीभूताद् दृष्टान्तभूतादन्यस्य व्यतिरेकस्य निषेधस्य ॥ २२ सादनसामान्यस्य साध्यमान्यत
व्याप्ति सामान्य ततोऽदृष्ट व्यतिरेकिदृष्टान्ते ॥ २३ व्यतिरेकिदृष्टान्त ॥ २४ गगनं च ॥ २५ अन्यथानुपपन्नत्वमेव हेतुलक्षणमिति समर्थनमपेक्ष प्रत्येव ॥ २६ अनुमाने ॥ २७ त्वैलक्षण ॥ २८ दृष्टान्तं हेतो सत्यमन्वय ॥
२९ अन्यस्य ॥ ३० अविनाभावस्य ॥ ३१ सत्याम् ॥ ३२ घटनिवृत्तौ पदनिवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ ३३ अविनाभावस्य ॥ ३४ अन्यस्य ॥ ३५ अविनाभाव ॥ ३६ अविनाभाव

तत्तेन व्याप्तम् । यथा रासभावावे भवन्धूमादिर्न तेन व्याप्तः । भवति चान्यथाभावोपि तदविनाभाव इति । सदसद्गर्गः कस्यचिदेकज्ञानालम्बनमनेकत्वादित्यं च हेतुः कुतः केवलान्वयी ? व्यतिरेकाभावाच्चेदयमपि कुतः ? तद्विषयस्य विपक्षस्याभावाच्चेदयं कोयं विपक्षाभावः ? पक्षसपक्षवैव निवृत्तिर्मात्रं वा ? प्रथमपक्षे परमतामसङ्गोऽभावस्य भावान्तरस्वभावतास्वीकारात् । द्वितीयपक्षे तु स तथाविधः प्रतिपक्षो न वा ? न प्रतिपक्षश्चेत्तर्हि विपक्षाभावसन्देहाद्व्यतिरेकाभावोपि सन्दिग्ध इति केवलान्वयोपि तादृगेव । अथ प्रतिपक्षः । स यदि साध्यनिवृत्त्या साधननिवृत्त्याधारः प्रतिपक्षस्तर्हि स एव विपक्षः, कथं विपक्षाभावो यतो व्यतिरेकाभावः ? साध्यसाधनभावाधारतया निश्चितस्य विपक्षत्वात् । तैव भाववदभावस्यापि न विरुध्यते । कथमन्यथा सदसद्गर्गः कस्यचिदेकज्ञानालम्बनमित्यत्रासन् पक्षः स्यात् ? असन्पक्षो भवति न विपक्ष इति किङ्कितो विभागः ? अथाऽसद्गर्गशब्देन सांमान्यसमवायान्यविशेषा एवोच्यन्ते, नाभावस्तर्हि तद्विषयं ज्ञानं न कस्यचिदनेन प्रसाधितमिति सुव्यवस्थितम् । ईश्वरस्याखिलकार्यकारणप्रामपरिज्ञानं प्रागभावाद्यज्ञाने कार्यत्वादेरव्यज्ञानात् । किञ्च यद्येवमोऽत्र पक्ष-सपक्षाभ्यां बहिर्भूतसह्येनानेकत्वादित्येनकान्तिर्को हेतुस्तदेनकत्वेपि कस्यचिदेकज्ञानावलम्बनत्वानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा कथमभावो न पक्षः ? तथा विपक्षो-व्यस्तु । नन्वेवं विपक्षाभावोपि तदालम्बनमिति पक्ष एव स्यात् । तथा च पुनरपि विपक्षाभावं एव । इति चेत्तर्हि पुनरपि तदेव चोद्यं—कोयं विपक्षाभाव इति । यदि पक्षसपक्षवैव भावाद्भिन्नस्याभावस्याभावः । अथ तुच्छा विपक्षनिवृत्तिस्तदभावः, सोपि यद्यप्रतिपक्षस्तर्हि सन्दिग्धः । तत्सन्देहे च व्यतिरेकाभावोपि तादृगेवेति न निश्चितः केवलान्वय इत्यादि तदेवत्यं पुनः पुनरावर्त्तते इति चेत्क्रमप्रसङ्गः । ततः केवलान्वयित्वेनाभ्युपगतस्य विपक्षाभाव एव तुच्छो विपक्षः । ततः साध्यनिवृत्त्या साधननिवृत्तिश्चेति कथं न व्यतिरेकः ? अत एवाविनाभावस्य तत्परिज्ञानस्य च प्राणादिमत्त्ववद्भावात्किमन्येन ? अथ विपक्षा-भावस्योपादानत्वयोगाच्च ततः साध्यसाधनयोर्व्यावृत्तिलक्ष्य । भावः प्रागभावादिभ्यो भिन्नस्ते वा परस्परतो भिन्ना इत्यादावप्यभावस्यापादानत्वाभावा-प्रसङ्गात् सर्वेषां साङ्ख्यं स्यात् । किञ्चान्वयो व्याप्तिरभिधीयते । सा च त्रिधा—बहिर्व्याप्तिः साकल्यव्याप्तिरन्तर्व्याप्तिश्चेति । तत्र प्रथमव्याप्तौ भगवदव्यतिरेकं

१ प्रसज्य. २ जैनमत ॥ ३ जैन ॥ ४ विपक्षाभावो विपक्षो भवति साध्यनिवृत्त्या साधननिवृत्त्याधारः स्यात्सप्रतिपक्षविपक्षवत् ॥ ५ भाव एव महा-दृढलक्षण आकाशलक्षणो वा विपक्ष स्यात् न लभाव इत्युक्ते आह ॥ ६ अभावस्य विपक्षत्वे विशेषश्चेत् ॥ ७ असत् ॥ ८ केत ॥ ९ ये सत्तासम्बन्धास्तन्तले सदृशभावाः । ये तु खत सन्तले असदृशवद्व्याख्या इत्यर्थः ॥ १० अनेकत्वादित्येन अनुमानेन ॥ ११ उपहास ॥ १२ आपस्तम्बो यस्मिन् कपाले उपले यस्य वस्तुनो घटलक्षणस्य नियमेन प्रवृत्तस्तत्कारणम् ॥ १३ कारणत्वस्य ॥ १४ प्रागभावादित्यस्य ॥ १५ अनुमाने ॥ १६ अभावस्यैकभावावलम्बनत्वम् ॥ १७ तुच्छरूपोऽभावः ॥ १८ अभावस्य विपक्षतायाम्भगवत्कारणे ॥ १९ विपक्षस्याभावभावश्चेति ॥ २० एकज्ञानरूप ॥ २१ पूर्णत्वेनैव ॥ २२ विपक्षाभावस्तर्हि ॥ २३ सा प्राप्ताती अवस्था यस्य ॥ २४ प्रत्ययक्रमः ॥ २५ हेतो ॥ २६ व्यतिरेकभावादेवा ॥ २७ ईदृशं वद ॥ २८ अनेकत्वादित्येन ॥ २९ तुच्छरूपत्वादापादानत्वयोग ॥ ३० भावभावात् प्रागभावादीनां भावभावत्वेनात्मम् ॥

सर्वं क्षणिकं सत्त्वाकृतकत्वाद्वा । तद्वत् विवादापन्नाः प्रत्यया निरालम्बनाः प्रत्ययत्वात्सप्रत्ययवत्, ईश्वरः किञ्चिज्ज्ञो रागादिमान्वा-वक्तृत्वादित्यो रथ्यापुल्ल-
वदित्यादौर्गमकत्वं स्यात् केवलान्वयस्यात्र सुलभत्वात् । ननु सर्वं न सत्त्वादिकं क्षणिकत्वादिना व्याप्तमात्मादौ क्षणिकत्वाद्यसत्त्वात् । तन्न तदसत्त्वे
तत्रार्थक्रियासत्त्वात्सत्त्वं न स्यात् । किञ्च घटादिदृष्टान्ते सत्त्वादिकं क्षणक्षयादौ सति दृष्टमपि यदि क्वचित्तदभावेपि स्यान्न तर्हि बहिर्व्याप्तिरन्वयो, लक्षणयुक्ते
बाधासम्भवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्यात् । अथ सकलव्याप्तिरन्वयः । ननु केयं सकलव्याप्तिः ? दृष्टान्तधर्मिणीव साध्यधर्मिण्यन्यत्र च साध्येन साधनस्य व्याप्तिः
सेति चेत् सा कुतः प्रतीयताम् ? प्रत्यक्षतोऽनुमानाद्वा ? प्रत्यक्षतश्चेत् किमिन्द्रियान्मानसाद्वा ? न तावदिन्द्रियाच्चक्षुरादेरिन्द्रियस्य सकलसाध्यसाधनार्थसन्नि-
कर्षवैयर्थ्ये तदनुपपत्तेः । न हि तद्वैयर्थ्ये तदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यपदेशमऽव्यभिचारि व्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यभिधानात् । तस्य तत्सन्निकर्षे वा
प्राणिमात्रस्याशेषज्ञत्वप्रसङ्गाच्च कश्चिदीश्वराद्विशेष्येति । ननु साध्यसाधनयोः साकल्येन ग्रहणं सकलव्याप्तिग्रहणम् । साध्यं चाग्निमात्रमात्रं साधनं च धूमसा-
मान्यम् । तयोश्चानवयवयोरैकत्रापि साकल्येन ग्रहणमस्ति । विशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्वत्र पक्षधर्मताबलादेवेति चेत् तर्हि क्षणिकत्वादि साध्यं, सत्त्वादि साधनं तयो-
नाय्यनुमानतोऽनवयवस्थप्रसङ्गात् । सामान्यस्य च साध्यत्वे साधनवैफल्यं तत्राविवादात् व्याप्तिग्रहणकाल एवास्य प्रसिद्धेः । कथमन्यथा सामान्यधर्मयोः साक-
ल्येन व्याप्तिर्निर्णीता स्यात् ? साध्यत्वं चास्यासतः कर्णं सतो ज्ञापनं वा ? प्रथमपक्षे सामान्यस्यानित्यत्वाऽसर्वगतत्वप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षेऽर्थस्य दृश्यत्वे धर्मिव-
त्प्रत्यक्षत्वमिति किं केन ज्ञायते ? अन्यथा धूमसामान्यमन्यग्निमात्रमात्रेण ज्ञायते । अथ व्यक्तिसहायत्वाद्धूमसामान्यमेव प्रत्यक्षं नान्यत् । ततोऽयमदोषः । न-अस्य
सामान्यविचारे सहायोपेक्षाप्रतिक्षेपात् । यच्चोक्तं-विशेषप्रतिपत्तिस्तु पक्षधर्मताबलादेवेति, तत्रैव पक्षधर्मता धूमस्य तत्सामान्यस्य वा ? तत्राद्यः पक्षोऽसङ्गतो
विशेषेण व्याप्तिरेप्रतिपत्तितत्समकत्वायोगात् । द्वितीयपक्षेऽन्यग्निमात्रमात्रस्यैव धूमसामान्यात्सिद्धिः स्यात्-तन्नैव तस्य व्याप्तेः । नाग्निविशेषस्य-अनेनाव्याप्तेः ।
अथ साधनसामान्यात्साध्यसामान्यप्रतिपत्तेरेवद्विशेषप्रतिपत्तिः, सामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् । ननु तत्सामान्यमपि विशेषमात्रेण व्याप्तं सत्तदेव गमयेन्नान्यत् ।

१ यौगं प्रति ॥ २ लक्षणम् ॥ ३ लक्ष्यम् ॥ ४ सत्त्वादिकलक्षणे हेतोः ॥ ५ बहिर्व्याप्तिरूपस्यान्वयस्य कर्तव्यमात्रमात्रेण सत्त्वमिति यत् ॥ ६ सकलेषु साध्यसाधनेषु ॥ ७ व्यक्त्यन्तरेषु ॥
८ असाध्यव्यम् ॥ ९ सकल्यो ॥ १० अनुमाने ॥ ११ अनुमाने ॥ १२ हेतोः ॥ १३ निरस्यो ॥ १४ युगपत् ॥ १५ पूर्वतोऽग्निमात्रमन्युपवत्त्वादिति सत्त्वानुमाने दूरीकरणं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्यनेनानुमानेन
व्याप्तिं प्रतीयते इत्यादिप्रकारेण ॥ १६ साध्यसामान्यस्य ॥ १७ व्याप्तिग्रहणप्रसङ्गे साध्यसामान्यस्य सिद्धिर्नोस्ति चेत् ॥ १८ साध्यसाधनयोः ॥ १९ निष्पादयम् ॥ २० हेतुना ॥ २१ माध्यसामान्यस्य ॥ २२ हेतुना ॥
२३ प्रत्यक्षमपि ज्ञायते चेत् ॥ २४ वृत्तविशेष ॥ २५ अग्निमात्रमात्रम् ॥ २६ साध्यसाधनसामान्यस्य ॥ २७ प्रत्ये ॥ २८ सा प्रसाधनयोः ॥ २९ यत्र यत्र उपरो भवति पूर्वतल्लक्षणमात्रागतिरिति ॥ ३० सिद्धिः ॥ ३१ धूमसा-
मान्यस्य ॥ ३२ यत् ॥ ३३ अग्निविशेष ॥ ३४ श्रेष्ठविशेषम् ॥

अथ विशिष्टविशेषाधारं लिङ्गसामान्यं प्रतीयमानं विशिष्टविशेषाधिकरणं साध्यसामान्यं गमयतीत्युच्यते, तदयुक्तिमात्रं-तथा व्यापरेभावात् । अथ विपक्षे सद्भाव-
बाधकप्रमाणवशात्तत्सिद्धिरिष्यते तर्हि तावतैव पर्याप्तत्वात् किमन्येन परस्य ? एतेनान्तव्याप्तिरपि चिन्तिता । न खलु प्रत्यक्षादितः सापि प्रसिद्ध्यति । तन्न
पूर्ववच्छेषवदिति सूक्तम् । यच्चान्यदुक्तं 'पूर्ववत्सामान्यतो दृष्टं चेति । चशब्दो भिन्नप्रक्रमः, सामान्यत इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । ततोयमर्थः-पूर्ववत्पक्षव-
त्सामान्यतोपि न केवलं विशेषतो दृष्टं विपक्षे । अनेन केवलव्यतिरेकी हेतुर्दक्षितः । सात्त्विकं जीवच्छरीरं प्राणादिमन्वादित्यादिः' तदयुक्तं-यतः प्राणादेर-
न्यथाभावे कुतोऽविनाभाववृत्तिः ? व्यतिरेकाच्चेत् । तथा हि । यस्माद् घटादेः सात्मकत्वनिवृत्तौ प्राणादयो नियमेन निवर्तन्ते तस्मात्सात्मकत्वाभावः प्राणा-
द्यभावेन व्याप्तो धूमाभावेनेव पावकाभावः । जीवच्छरीरे च प्राणाद्यभावाविरुद्धः प्राणादिसद्भावः प्रतीयमानस्तदभावं निवर्त्तयति । स च निवर्त्तमानः स्वव्याप्यं
सात्मकत्वाभावमादाय निवर्त्तते इति सात्मकत्वसिद्धिस्तत्र । इत्यप्यसारं-यतोनुमानान्तरेत्येवमाविनाभावप्रसिद्धेः । केवलव्यतिरेकेव सर्वमनुमानं स्यादन्यथात्रेण
तत्सिद्धावतिप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । किञ्च साध्यनिवृत्त्या साधननिवृत्तिरित्येतिरेकः । स च क्वचित्कदाचित्सर्वत्र सर्वदा वा स्यात् ? न तावदाद्यः पक्षस्तथा व्यतिरे-
कस्य सौधनाभासोपि सम्भवात् । द्वितीयपक्षोऽयुक्तः साकल्येन व्यतिरेकप्रतिपक्षेः प्रत्यक्षादिप्रमाणतः परेषामन्यव्यतिरेकप्रतिपक्षोऽपि सम्भवात् । एतेन पूर्ववच्छेष-
वत्सामान्यतो दृष्टमन्यव्यतिरेक्यनुमानं प्रत्याख्यातं पक्षद्वयोपक्षितसदोषानुषङ्गात् । यच्च तदुदाहरणं-विवादापन्नं तनुकरणमुवनोदिकं बुद्धिमद्भेतुकं कार्यत्वा-
दिभ्यो घटादिवदित्युक्तं तदपीश्वरानिराकरणप्रकरणे विशेषतो दूषितमिति पुनर्न दूष्यते । अथ पूर्ववत्-कारणात्कार्यानुमानं, शेषवत्-कारणाकारणानुमानं, सामा-
न्यतो दृष्टम्-अर्काकारणादकार्यकारणानुमानं सामान्यतोऽविनाभावमात्रादिति व्याख्यायते तदैवविनाभावनिमित्तश्चाप्यकार्यकारणभावादेवायुक्तं परेषाम् ।
स्याद्वादिनां नु तैद्युक्तं तत्सद्भावात् । इत्याचार्यः स्वयमेव कार्यकारणेत्यादिना हेतुप्रपञ्चे प्रपञ्चयिष्यति । यदपि पूर्ववत्पूर्वं लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्य क्वचिन्निश्चयादन्यत्र

१ पूर्वतत्त्वम् ॥ २ पूर्वतत्त्वम् ॥ ३ वस ॥ ४ यो य पुरोवर्तिपर्वतस्य भूमि स पुरोवर्तिपर्वतस्य शिखरमिति ॥ ५ हेतो ॥ ६ अनुगतम् ॥ ७ व्याप्ति ॥ ८ व्याप्ति ॥ ९ योग्यस्य ॥ १० साकल्यव्याप्तितोऽनपेक्ष
प्रत्येन ॥ ११ निराकृता ॥ १२ अन्यवद्वान्तस्य ॥ १३ कारणत ॥ १४ कारणत ॥ १५ व्यापकेन ॥ १६ भूमाभाव पावकाभावे सत्यस्य च भवति धूमाभावस्य व्यापकेन तदन्वितात् ॥ १७ देशे ॥ १८ स
स्यात्सत्त्वुदाहरणतत्त्वुदाहरणतः ॥ १९ केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिलक्षणपक्षद्वयनिराकरणेन प्रत्येन ॥ २० पूर्व कार्यं तद्विज्ञमस्यानुमानस्यातीति पूर्ववत् । कारणलिङ्गजनितमनुमानमित्यर्थ ॥ २१ असौ पुमान्
स्वादिज्ञानवत् चक्षुरादिमन्वादिदुदाहरणम् । शेषवदिति शेष कार्यं तद्विज्ञमस्यानुमानस्यातीति शेषवत् । कार्यलिङ्गजनितमनुमानमित्यर्थ । सात्मक जीवच्छरीर प्राणादिमन्वादित्युदाहरणम् ॥ २२ दृष्टान्ते ॥
२३ कार्यो यो हेतुर्न भवति कारण वा यो हेतुर्न भवति तस्याहेतो कार्यं यत्र भवति साध्य कारण वा यत्र भवति साध्यं तस्यानुमानम् । मातुलिङ्ग रूपवद्वत्सात्मकव्यतिरेकप्रमाणतुलिङ्गवदित्युदाहरणम् ॥ २४ सूत्रम् ॥ २५ व्यान-
स्थानम् ॥ २६ ऊह ॥ २७ जटाधराणाम् ॥ २८ अनुमानत्रितयम् ॥ २९ लिङ्गलिङ्गिसम्बन्ध पूर्व निश्चयमानत्वात् पूर्व सोऽनुमानस्यातीति पूर्ववत् । अत्रिमान्यतो धूमवत्त्वान्महान्सर्ववदित्युदाहरणम् ॥
३० महान्तरे ॥ ३१ पर्वते ॥

प्रवर्तमानमनुमानम् । शेषवत्परिशेषानुमानं-प्रसक्तप्रतिषेधे परिशिष्टस्य प्रतिपत्तेः । सामान्यतो दृष्टं विशिष्टव्यक्तौ सम्बन्धाग्रहणात्सामान्येन दृष्टम् । यथा गतिमानादित्यो देशादेशान्तरप्राप्तेर्देवदत्तवदिति । तदव्यक्तेन प्रत्याख्यातमुक्तप्रकाराणां प्रमाणतः प्रसिद्धाविनाभावानां प्रतिपादयिष्यमाणहेतुप्रपञ्चत्वेन स्याद्वादिनामेव सम्भवात् । न चायं भेदो घटते । सर्वं हि लिङ्गं पूर्वदेव परिशेषानुमानस्यापि पूर्ववत्त्वप्रसिद्धेः । प्रसक्तप्रतिषेधस्य परिशिष्टप्रतिपत्त्यविनाश्रुतस्य पूर्वं क्वचिन्निश्चितस्य विवादाध्यासितपरिशिष्टप्रतिपत्तौ साधनस्य प्रयोगात्, सामान्यतो दृष्टस्याऽपि पूर्ववत्त्वप्रतीतिः, क्वचिदेशान्तरप्राप्तेर्गतिमत्त्वाविनाभाविन्या एव देवदत्तादौ प्रतिपत्तेः, अन्यथा तदनुमानाप्रवृत्तेः । परिशेषानुमानमेव वा सर्व-पूर्वतोपि धूमात्पावकादनुमानस्य प्रसक्ताऽपावकप्रतिषेधाद्यवृत्ति-घटनात् । तदप्रसक्तौ विवादानुपपत्तेरनुमानवैयर्थ्यं स्यात् । सामान्यतो दृष्टस्यापि देशान्तरप्राप्तेरादित्याशङ्क्य सह-क्रमेत्यादिना तत्स्वरूपं निरूपयति । सह-भावनियमः क्रमभावनियमश्चाविनाभावः प्रतिपत्तव्यः । क्रयोः पुनः सहभावः क्रयोश्च क्रमभावो धैक्षियमोऽविनाभावः स्यादित्याह-सहचारिणो रूपरसादि-लक्षणयोर्व्याप्यव्यापकयोश्च शिंशपात्ववृक्षत्वादित्यभावयोः सहभावः प्रतिपत्तव्यः । पूर्वोत्तरचारिणोः कृतिकाशकटोदयादिस्वरूपयोः कार्यकारणयोश्चाग्निधूमादिस्वरूपयोः क्रमभाव इति । कुतसौ प्रोक्तप्रकारोऽविनाभावो निर्णीयते इत्याह—
तत्कोत्तान्निर्णयः । न पुनः प्रत्यक्षादेरित्युक्तं तर्कप्रामाण्यप्रसाधनप्रस्तावे ।

ननु साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानमित्युक्तम् । तत्र किं साध्यमित्याह-ईष्टमबाधितमसिद्धं साध्यम् । संशयादिव्यवच्छेदेन हि प्रतिपन्नमर्थस्वरूपं सिद्ध-

१ शेष परिशिष्यमाणार्थः सोऽस्मात्प्रतीति शेषवत् । अत्रोदाहरण शब्द क्वचिदाश्रितो गुणत्वद्रूपवदिति ॥ २ उद्धरितार्थस्याकाशादे ॥ ३ अनुमानम् ॥ ४ साध्यसाधन नास्तीति चेत् ॥ ५ हेतुनाम् ॥ ६ देवदत्ते गति-मत्त्वदेशादेशान्तरप्राप्तौ साध्यसाधनयोर्धर्मो सामान्येन प्रतिपत्ति ॥ ७ पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टलक्षणनाम् ॥ ८ ऊहलक्षणात् ॥ ९ क्वचिदनाश्रितत्वस्य ॥ १० घटस्य ॥ ११ क्वचिदाश्रितत्वस्य ॥ १२ आका-शस्य ॥ १३ क्वचिदाश्रितत्वस्य ॥ १४ रूपादौ ॥ १५ शब्दे क्वचिदाश्रितत्वस्य ॥ १६ गुणवत्त्वस्य ॥ १७ देशादेशान्तरप्राप्तेर्गतिमत्त्वाविनाभाविन्या देवदत्ते प्रतिपत्तिर्नास्तीति चेत् ॥ १८ आदित्यगतिमत्वस्य १९ पूर्व-वच्छेषवदित्यनुमानद्वयम् ॥ २० अनुमाने ॥ २१ यौगेन भवता ॥ २२ ताद्वि- (वष्टाद्विवचनमित्यर्थः) । यथो ॥ २३ तस्य अविनाभावस्य ॥ २४ साध्यत्वेनाभिप्रेतम् ॥

मुच्यते । तद्विपरीतमसिद्धम् । तच्च सान्दिग्धविपर्यस्तायुत्पन्नानां साध्यत्वं यथा स्यादित्यासिद्धपदम् । किमयं स्थाणुः पुरुषो वेति चलितप्रतिपत्ति-
विषयभूतो ब्रह्मः सन्दिग्धोभिधीयते । शुक्लिकाशकले रजताद्यवसायलक्षणाविपर्ययासोचरस्तु विपर्ययः । गृहीतोऽगृहीतोपि वाधो यथावदनिश्चितस्वरूपोऽव्यु-
त्पन्नः-तथाभूतसैवार्थस्य साधने साधनसामर्थ्यात्, न पुनस्तद्विपरीतस्य-तत्र तद्वैफल्यत् ।

इष्टाऽबाधितविशेषणद्वयस्यानिष्टत्वादिना फलं दर्शयति । अनिष्टं हि सर्वथा नित्यत्वं शब्दे जैनस्य । अश्रावणत्वं तु प्रत्यक्षबाधितम् । आदिशब्देनानुमा-
नादिबाधितपक्षपरिग्रहः । तत्रानुमानबाधितो यथा, नित्यः शब्द इति । आगमबाधितो यथा, ग्रेयाऽसुखप्रदो धर्म इति । स्ववचनबाधितो यथा, माता मे
बन्ध्येति । लोकबाधितो यथा, शुचि नरशिरःकर्यालमिति । तैयोरनिष्ठाध्यक्षादिबाधितयोः साध्यत्वं मा भूदितिष्टाबाधितवचनम् ।

ननु यथा शब्दे कथञ्चिदनित्यत्वं जैनस्येष्टं तथा सर्वथाऽनित्यत्वमाकाशगुणत्वं चान्येवेति तदपि साध्यमनुषज्यते । न च बौद्धिनो यदिष्टं तदेव साध्यमित्य-
भिधातव्यं सामान्याभिधायित्वेनेष्टस्यान्यत्राव्यविशेषात् । इत्याशङ्क्यापनोदाधमाह-

‘न चासिद्धवदिष्टं प्रतिवादिनो विशेषणम् । न हि सर्वं सवर्षेक्षया विशेषणं प्रतिनियतत्वाद्विशेषणविशेष्यभावस्य । तत्रासिद्धमिति साध्यविशेषणं प्रतिवाद्य-
पेक्षया । न पुनर्वाद्यपेक्षया-तत्सार्थस्वरूपप्रतिपादकत्वात् । न हि सर्वं सवर्षेक्षया विशेषणं प्रतिनियतत्वाद्विशेषणविशेष्यभावस्य । तत्रासिद्धमिति साध्यविशेषणं प्रतिवाद्य-
ज्ञातार्थस्वरूपत्वाविरोधात् तदपेक्षयैवेदं विशेषणम् । इष्टमिति तु साध्यविशेषणं वाद्यपेक्षया । वादिनो हि यदिष्टं तदेव साध्यं न सर्वस्य । तदिष्टमप्यध्य-
क्षाद्यबाधितं साध्यं भवतीति प्रतिपत्तव्यं तत्रैव साधनसामर्थ्यात् ।

तदेव समर्थयमानः प्रत्यायनाय हीत्याद्याह । इच्छया खलु विषयीकृतमिष्टमुच्यते । स्वाभिप्रेतार्थप्रतिपादनाय चेच्छा वक्तुरेव ।

तस्य चोत्क्रमकारस्य साध्यस्य हेतोर्व्याप्तिप्रयोगकालापेक्षया साध्यमित्यादिना भेदं दर्शयति । क्वचिद्व्याप्तिकाले साध्यं धर्मो नित्यत्वादित्सैनैव हेतोर्व्याप्तिप्रयोगत्वात् ।
प्रयोगकाले तु तेन साध्यधर्मेण विशिष्टो धर्मा साध्यमभिधीयते । प्रतिनियतसाध्यधर्मविशेषणविशिष्टतया हि धर्मिणः साधयितुमिष्टत्वात् साध्यव्यपदेशाविरोधः ।
अस्यैव पर्यायमाह-पक्ष इति यावत् । ननु च कथं धर्मा धर्मी पक्षो धर्मधर्मिसमुदायस्य तत्त्वात् । तन्न-साध्यधर्मविशेषणविशिष्टतया हि धर्मिणः साध-
यितुमिष्टस्य पक्षाभिधाने दोषाभावात् ।

१ यथानाम् ॥ २ पूर्वम् ॥ ३ सिद्धे ॥ ४ सूत्रेण ॥ ५ शब्द अश्रावण इत्युक्ते ॥ ६ प्रत्याभिवायमानत्वादिति हेतुः ॥ ७ कृतकत्वाति हेतुना बाध्य पक्षोत्र ॥ ८ पुरुषाश्रितत्वादर्थमेव ॥ ९ पुरुषस्येतेषां अगर्मात्वात्
प्रसिद्धत्वात् ॥ १० प्राणवृत्तान्दृष्टशुक्तिवत् ॥ ११ साध्यो ॥ १२ वैशेषिकस्य ॥ १३ जैनस्य ॥ १४ प्रतिवादिन्यपि ॥ १५ इष्टाऽसिद्धयोर्मध्ये ॥ १६ सम्बन्धिन ॥ १७ शब्दस्य ॥ १८ इति ॥ १९ पक्ष इति ॥

स च पक्षत्वेनाभिप्रेतः प्रसिद्धो धर्मो । तत्प्रसिद्धिश्च क्वचिद्विकल्पतः क्वचिच्चोभयत इति प्रदर्शनार्थं, प्रत्यक्षसिद्धस्यैव धर्मिलमिलोका-
न्तनिराकरणार्थं च विकल्पसिद्ध इत्याद्याह । विकल्पेन सिद्धे तस्मिन्धर्मिणि सत्तेरै साध्ये-हेतुसामर्थ्यतः । यथा अस्ति सर्वज्ञः सुनिश्चितासम्भवद्राधकप्रमाण-
त्वात्, नास्ति स्वरविषाणं तद्विषययादिति । न खलु सर्वज्ञस्वरविषाणयोः सदसत्तायां माध्यायां विकल्पादन्यतः सिद्धिरस्ति, तत्रेन्द्रियव्यापाराभावात् ।
ननु चेन्द्रियप्रतिपन्न एवार्थं मनोविकल्पस्य प्रवृत्तिप्रतीतेः कथं तत्रेन्द्रियव्यापाराभावे विकल्पस्यापि प्रवृत्तिरित्यप्यपेशलं-धर्माधर्मादौ तत्प्रवृत्त्यभावानुषङ्गात् ।
आगमसामर्थ्यप्रभवत्वेनास्यात्र प्रवृत्तौ प्रकृतेर्यत्तत्प्रवृत्तिरस्तु विशेषाभावात् । प्रमाणं प्रत्यक्षादिकम् । उभयं प्रमाणविकल्पो । ताभ्यां सिद्धे पुनर्धर्मिणि साध्यधर्मेण
विशिष्टता साध्या । यथाग्निमाननर्थं देशः, परिणामी शब्द इति । देशो हि धर्मिलेनोपात्तोऽध्यक्षप्रमाणत एव प्रसिद्धः, शब्दस्तूभाभ्याम् । न खलु देशकालान्तरिते
ध्वनौ प्रत्यक्षं प्रवर्तते श्रूयमाणमात्र एवास्य प्रवृत्तिप्रतीतेः । विकल्पस्य त्वऽनियतविषयतया तत्र प्रवृत्तिरविरुद्धेव । ननु चैवं देशस्यायमिदमेव साध्ये कथं
प्रत्यक्षसिद्धता ? तत्र हि दृश्यमानभागस्याग्निमत्त्वसाधने प्रत्यक्षबाधनं साधनैवफल्यं वा-तत्र साध्योपलब्धेः । अदृश्यमानभागस्य तु तत्साधने कुतस्तत्प्रत्यक्षतेति ?
तदप्यसमीचीनमवयविद्रव्यापेक्षया पर्वतादेः सांख्यवहारिकप्रत्यक्षप्रसिद्धताभिधानात् । अतिसूक्ष्मेक्षिकपार्थोलोचने न किञ्चित्प्रत्यक्षं स्यात् । बहिरन्तर्वाऽसदा-
दिप्रत्यक्षस्याशेषविशेषतोऽर्थसाक्षात्करणेऽसमर्थत्वात् । योगिप्रत्यक्षस्यैव तत्र सामर्थ्यात् । ननु प्रयोगकालवद्व्याप्तिकालेपि तद्विशिष्टस्य धर्मिण एव साध्य-
व्यपदेशः कुतो न स्यादित्याशङ्क्याह-

व्याप्तौ तु साध्यं धर्म एव, न पुनस्तद्धान्-अन्यथा तदघटनात्, अनेन हेतोरन्वयसिद्धेः । न खलु यत्र यत्र कृतकत्वादिकं प्रतीयते तत्र तत्रानित्यत्वा-
दिविशिष्टशब्दाद्यन्वयोस्ति ।

ननु प्रसिद्धो धर्मोऽर्थादिपक्षलक्षणप्रणयनमयुक्तम्-अस्ति सर्वज्ञ इत्याद्यनुमानप्रयोगे पक्षप्रयोगस्यैवासम्भवात्, अर्थादापन्नत्वात्तस्य । अर्थादापन्नस्याप्यभिधाने
पुनरुक्तत्वप्रसङ्गः-अर्थादापन्नस्य स्वशब्देनाभिधानं पुनरुक्तमित्याभिधानात् । तत्प्रयोगेपि च हेत्वादिवचनमन्तरेण साध्याप्रसिद्धेस्तद्गुणनादेव च तत्प्रसिद्धे-
व्यर्थः पक्षप्रयोगः । इत्याशङ्क्य साध्यधर्मोधारेल्यादिना प्रतिविधत्ते । साध्यधर्मोस्तित्वादिति । तस्याधार आश्रयः [यत्रासौ साध्यधर्मो वर्तते] तत्र सन्देहः-किमसौ
साध्यधर्मोस्तित्वादिः सर्वज्ञे वर्तते सुखादौ वेति । तस्यापनोदाय गम्यमानैस्यापि पक्षस्य वचनम् । साध्यधर्मिणि साधनधर्मोविवोधनाय पक्षधर्मो-

१ अनुमाने ॥ २ निश्चितसवाद सवाद शब्दप्रत्ययो विकल्पस्तेन ॥ ३ असत्ता ४ इन्द्रियव्यापाराभावात् ॥ ५ शब्दगम्यत्वाविशेषात् ॥ ६ प्रसिद्धः ॥ ७ अदृश्य केवलप्रत्यक्षतः सिद्धमावयकारेण ॥ ८ स्यात् ॥

९ नाऽप्यव (प्रदेश) द्रव्यापेक्षया ॥ १० अपसर्वज्ञप्रत्यक्ष ॥ ११ विचार ॥ १२ साध्यधर्म ॥ १३ बौद्ध ॥ १४ अर्थादापन्नस्य ॥ १५ व्याप्तिप्रदर्शनद्वारेण ॥

पंसंहारवत् । तस्याऽवचनं साध्यसिद्धिप्रतिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाद्वा ? तत्र प्रथमश्लोऽयुक्तो वादिना साध्याविनाभावानियमकलक्षणो हेतुना स्वपक्षेसिद्धौ साधयितुं प्रस्तुतायां प्रतिज्ञाप्रयोगस्य तत्प्रतिबन्धकत्वाभावात् ततः प्रतिपक्षसिद्धेः । द्वितीयश्लोप्ययुक्तस्तत्रयोगे प्रतिपाद्यप्रतिपत्तिविशेषस्य प्रयोजनस्य सद्भावात् ; पक्षाऽप्रयोगे तु केषांचिन्मन्दमतीनां प्रकृतार्थाप्रतिपत्तेः । ये तु तत्प्रयोगमन्तरेणापि प्रकृतार्थं प्रतिपद्यन्ते तान्प्रति तदप्रयोगोऽभीष्ट एव । “प्रयोगपरिपाटी तु प्रतिपाद्यानुरोधतः” इत्यभिधानात् । ततो युक्तो गम्यमानस्याप्यस्य प्रयोगः । कथमन्यथा शास्त्रादवापि प्रतिज्ञाप्रयोगः स्यात् ? न हि शास्त्रे नियतकथायां प्रतिज्ञा नाभिधीयते-अश्वित्र धूमात्, वृक्षोयं शिशपात्वादित्याद्याभिधानानां तत्रोपलम्भात् । परानुग्रहप्रवृत्तानां शास्त्रकाराणां प्रतिपाद्यावबोधनाधीनधियां शास्त्रादौ प्रतिज्ञाप्रयोगो युक्तिमानेवोपयोगित्वात्तस्यैवभिधाने वादेपि सोऽस्तु-तत्रापि तेषां तादृशत्वात् ॥ अनुमेवार्थं को वेत्यादिना परोपहसनव्याज्जेन समर्थयते । को वा प्रामाणिकः कार्यस्वभावानुपलम्भभेदेन पक्षधर्मत्वादिरूपत्रयभेदेन वा त्रिधा हेतुमुक्त्वाऽसिद्धत्वादिरूपपरिहारद्वारेण समर्थयमानो न पक्षयति । अपि तु पक्षं करोत्येव । न चाऽसमर्थितो हेतुः साध्यसिद्धाङ्गमतिप्रसङ्गात् । ततः पक्षप्रयोगमनिच्छता हेतुमनुक्तत्वेव तत्समर्थनं कर्तव्यम् । हेतोरवचने कस्य समर्थनमिति चेत् । पक्षस्यार्थनभिधाने क्व हेत्वादि प्रवर्त्तताम् ? गम्यमाने प्रतिज्ञाविषये एवेति चेद्गम्यमानस्य हेत्वादेरपि समर्थनमस्तु । गम्यमानस्यापि हेत्वादेर्मन्दमतिप्रतिपत्त्यर्थं वचने तदर्थमेव प्रतिज्ञावचनमप्यस्तु विशेषाभावात् । ततः साध्यप्रतिपत्तिमिच्छता हेतुप्रयोगवत्यक्षप्रयोगोप्यभ्युपगन्तव्यः । तद्वयस्यैवानुमानाङ्गत्वात् । इत्यहं-एतद्वयमेवानुमानाङ्गम् ।

ननु पक्षहेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनान्यवयवा इत्यभिधानाद् दृष्टान्तादेरप्यनुमानाङ्गत्वसम्भवादेतद्वयमेवाङ्गमित्युक्तमुक्तम् । प्रतिज्ञा ह्यागमः । हेतुरुत्तमानं प्रतिज्ञातार्थस्य तेनानुमीयमानत्वात् । उदाहरणं प्रत्यक्षं-वादिप्रतिवादिनोर्यत्र बुद्धिसाम्यं तदुदाहरणमिति वचनात् । उपनय उपमानं-दृष्टान्तधर्मिसाधधर्मिणोः सादृश्यत्वं, प्रसिद्धसाधर्म्यत्वात्साधनमुपमानमित्यभिधानात् । संवेषामेकविषयत्वप्रदर्शनफलं निगमनमित्याङ्गद्वयोदाहरणस्य तावत्तदङ्गत्वं निराकुर्वन्नाह ॥ नोदाहरणम् । अनुमानाङ्गमिति सम्बन्धः । तद्धि किं साक्षात्साध्यप्रतिपत्त्यर्थमुपादीयते हेतोः साध्याविनाभावानियमकलक्षणस्य व्यापारात् । द्वितीयविकल्पो-प्रकारान्तरसम्भवात् । तत्राद्यविकल्पोऽयुक्तः । न हि तत्साध्यप्रतिपत्त्यङ्गं तत्र यथोक्तहेतोरिव साध्याविनाभावानियमकलक्षणस्य व्यापारात् ।

१ कुनोविष्टाऽसम्भवाद्वापक्षप्रमाणधायमिति साधनस्य पक्षधर्मत्वेन प्रदर्शनमुपसंहारस्तद्वत् ॥ २ अस्ति सर्वज्ञ इति ॥ ३ गम्यमानस्य पक्षस्य प्रयोगो न स्यादिति ॥ ४ कुनोऽस्ति ॥ ५ वमकीत्यर्थादिनाम् ॥ ६ सागतेन ॥ ७ मिषेण ॥ ८ हेतुवाक्यतस्यापि साध्यसिद्धाङ्गताप्रसङ्गात् ॥ ९ न केवलं हेतो ॥ १० साध्यं च ॥ ११ साध्यसाधनस्यैव परिहारेण दृष्टान्तस्य समर्थनमादिशब्देन ग्राह्यम् ॥ १२ एतत् ॥ १३ करणे युद् ॥ १४ म हानसादि ॥ १५ धूमवत्त्वेन ॥ १६ प्रसिद्धं महानस तेन साधन्यं पर्वतस्य धूमवत्त्वेन ॥ १७ धूमावस्थायम् ॥ १८ धूमवत्त्वशब्दाच्चात् पर्वतस्य साध्यं तस्य साधनं ज्ञानम् ॥ १९ प्रमाणानाम् ॥ २० अत्रित्वं ॥ २१ अक्षप्रपरमस्या साध्यप्रतिपत्तिं कथमेवविधादेतो साध्यसिद्धिरिति ॥

प्यसम्भाव्यः । न हि हेतोस्तेन साध्येनाविनाभावस्य निश्चयार्थं वा तदुपादानं युक्तं विपक्षे बाधकादेव तत्सिद्धेः । न हि सपक्षे सत्त्वमात्राद्धेतोर्व्याप्तिः सिद्ध्यति । स श्यामस्तुत्रत्वादितरतुत्रवदित्यत्र तदाभासेपि तत्सम्भवात् । ननु साकल्येन साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तेरत्रासम्भवात्परत्र गौरेपि तत्पुत्रे तत्पुत्रत्वस्य भावाच्च व्याप्तिर्हि साकल्येन साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तिनिश्चयरूपाद्बाधकादेव व्याप्तिप्रसिद्धेरलं दृष्टान्तकल्पनया । किञ्च वादिप्रतिवादिनोर्यत्र बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तो भवति प्रतिनियतव्यकिरूपः । यथाऽग्नौ साध्ये महानसादिः । व्यकिरूपं च निदर्शनं कथं तदविनाभावनिश्चयार्थं स्यात् ? प्रतिनियतव्यकौ तन्निश्चयस्य कर्तुमशक्तेः । अनियतदेशकालाकाराधारतया सामान्येन तु व्याप्तिः । कथमन्यथान्यत्र साधनं साध्यं साधयेत् ? तत्रापि दृष्टान्तेपि तस्यां व्याप्तौ विप्रतिपत्तौ सत्यां दृष्टान्तान्तरावेषेऽनवस्थानं स्यात् । नापि व्याप्तिस्मरणार्थं दृष्टान्तोपादानं तथाविधस्य प्रतिपन्नाविनाभावस्य हेतोः प्रयोगादेव तत्स्मृतः । एवं चाप्रयोजनं तदुदाहरणम् । परं केवलमभिधीयमानं साध्यसाधने साध्यधर्मिणि सन्देहयति—सन्देहवती करोति । कुतोऽन्यथोपनयनिगमने ?

मा श्रुदृष्टान्तस्यानुमानं प्रत्यङ्गत्वमुपनयनिगमनयोस्तु स्यादित्याशङ्क्यपनोदार्थमाह—न च ते तदङ्गे साध्यधर्मिणि हेतुसाध्ययोर्वचनादेव हेतुसाध्यप्रतिपत्तौ संशयाभावात् । तथापि दृष्टान्तोदेरनुमानावयवत्वे हेतुरूपत्वे वा समर्थनमेव वरं हेतुरूपमनुमानावयवो वास्तु साध्ये तस्योपयोगात् । संसर्धनं हि नास्म हेतोरसिद्धत्वादित्योष निराकृत्य स्वसाध्येनाऽविनाभावसाधनम् । अगर्थं प्रति हेतोरगमकत्वे च तस्यैवोपयोगो नान्यस्येति ।

ननु व्युत्पन्नप्रज्ञानां साध्यधर्मिणि हेतुसाध्ययोर्वचनादेवासंसाधार्यप्रतिपत्तेर्दृष्टान्तादिवचनमनर्थकमस्तु । बालानां त्वऽव्युत्पन्नप्रज्ञानां व्युत्पत्त्यर्थं तज्ज्ञानार्थकमितिहा ।

बालव्युत्पत्त्यर्थं तन्नयोपगमे दृष्टान्तोपनयनिगमनत्रयाभ्युपगमे, शास्त्र एवासौ तदभ्युपगमः कर्तव्यः, न चादेऽनुपयोगात् । न खलु वादकाले क्षिप्या व्युत्पादन्ते व्युत्पन्नप्रज्ञानामेव वादेऽधिकारात् । शास्त्रे चोर्दाहरणादौ व्युत्पन्नप्रज्ञा वादिनो वादकाले ये प्रतिवादिनो यथा प्रतिपद्यन्ते तान् तथैव प्रतिपादयितुं समर्था भवन्ति प्रयोगपरिपाठ्याः प्रतिपाद्यानुरोधतो जिनयतिमतानुसारिभिरभ्युगमात् ।

तत्र तद्व्युत्पादनार्थं दृष्टान्तस्य स्वरूपं प्रकारं चोपदर्शयति । ईदृशान्तो द्वेधाऽन्यव्यतिरेकभेदात् । दृष्टो हि विधिनिषेधरूपतया वादिप्रतिवादिभ्यामविप्रतिपत्त्या

१ ऊहात् ॥ २ अविनाभावः ॥ ३ ऊहात् ॥ ४ पर्वते ॥ ५ साध्यसाधनयोः ॥ ६ प्रतिनियतव्यकौ तन्निश्चयस्य कर्तुमशक्तेरित्येतद्भावयति ॥ ७ सामान्येन व्याप्तिर्न साधदि ॥ ८ दृष्टान्तादव्यत्र ॥ ९ यदि सन्देहवती न करोति ॥ १० उपनयनिगमनोद्देशः ॥ ११ सपक्षे दृष्टान्ते सत्त्वमुपनयन्न हेतुलक्षणात् । कुत ? त्रिरूपो हेतुर्न इति सौमत ॥ १२ हेतुलक्षणं कीदृशम् ? दृष्टान्तोपनयनिगमनलक्षणात्रिरूपप्रदर्शनलक्षणात् ॥ १३ हेतुल्लोख । कथम् ? हेतोः समर्थनं हेतुर्वेत्सनेन प्रकारेण ॥ १४ विपक्षे साकल्येन बाधकप्रमाणप्रदर्शनं हेतुसमर्थनम् ॥ १५ एतदेव ॥ १६ शास्त्रे व्युत्पादहरणादि तस्मिन् ॥ १७ वा ॥ १८ एवं च सति ॥ १९ सामान्यतः स्वरूपं दृष्टान्तोपनयनोपयोगेन चोपदर्शयति ॥

प्रतिपक्षोऽन्तः साध्यसाधनधर्मो यत्रासौ दृष्टान्त इति व्युत्पत्तेः । अथ कोऽन्वयदृष्टान्तः कश्च व्यतिरेकदृष्टान्त इति चेत् साध्यव्याप्तं साधनं यत्र प्रदर्श्यते सोन्वयदृष्टान्तः । यथाश्री साध्ये महानसादिः । साध्याभावे साधनव्यतिरेको यत्र कथ्यते स व्यतिरेकदृष्टान्तः । यथा तस्मिन्नेव साध्ये महाहृदादिः ।

अथ को नाम उपनयो निगमनं वा किमिलाह—हेतोरुपसंहार उपनयः । प्रतिज्ञायास्तूपसंहारो निगमनम् । उपनयो हि साध्यविनाभावित्वेन विशिष्टे साध्यधर्मिष्ठुपनीयते येनोपदर्श्यते हेतुः सोभिधीयते । निगमनं तु प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयाः साध्यलक्षणैकार्थतया निगम्यन्ते सम्बद्ध्यन्ते येन तदिति । तच्चानुमानं द्वैवयवं त्रैवयवं पञ्चवयवं वा ? द्विप्रकारं भवतीति दर्शयन् तदनुमानं द्वैधैल्याह । कुतस्तद् द्वैधेति चेत् स्वार्थपरार्थभेदात् । तत्र स्वार्थमनुमानं साधनात्साध्यविज्ञानमित्युक्तलक्षणम् । किं पुनः परार्थानुमानमित्याह परार्थमित्यादि । तस्य स्वार्थानुमानस्यार्थः साध्यसाधने तत्परार्थविचनज्जातं यत्साध्यविज्ञानं तत्परार्थानुमानम् ।

ननु वचनात्मकं परार्थानुमानं प्रसिद्धम् । तच्चोक्तप्रकारं साध्यविज्ञानं परार्थानुमानमिति वर्णयता कथं सङ्गृहीतमित्याह ‘तद्वचनमपि तदर्थपरामर्शं वचनमपि तद्वहेतुत्वात् ज्ञानलक्षणमुक्त्यानुमानहेतुत्वादुपचारेण परार्थानुमानमुच्यते’ । उपचारनिमित्तं चास्य प्रतिपादकप्रतिपाद्योपेक्षयानुमानकार्यकारणत्वम् । तत्प्रतिपादकज्ञानलक्षणानुमानहेतुः कारणं यस्य तद्वचनस्य तस्य वा प्रतिपाद्यज्ञानलक्षणानुमानस्य हेतुः कारणम् । तद्वचनहेतुत्वम् । तस्मादिति । मुख्यरूपतया तु ज्ञानमेव प्रमाणं परनिरपेक्षतयाऽर्थप्रकाशकत्वादिति प्राक्प्रतिपादितम् ।

यथा चानुमानं द्विप्रकारं तथा हेतुरपि द्विप्रकारो भवतीति दर्शनार्थं स हेतुर्द्वैधैल्याह । योऽविनाभावलक्षणलक्षितो हेतुः प्राक्प्रतिपादितः स द्वेधा भवति उपलब्ध्यनुपलब्धिभेदात् । तत्रोपलब्धिर्विधिसाधिकावैवापुलब्धिश्च प्रतिषेधसाधिकावैवलनयोर्विषयनिमित्तमुपलब्धिपरित्यादिना विप्रत्ययति । अविनाभावनिमित्तो हि साध्यसाधनव्यवर्गव्यगमकभावः । यथा चोपलब्धेर्विधौ साध्योऽविनाभावोद्भवकत्वं तथा प्रतिषेधे ततो गमकत्वं तथा विधिविषयत्वे स्वयमेवाचार्यो वक्ष्यति । सा चोपलब्धिर्द्विप्रकारा भवत्यविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धोपलब्धिश्चेति । तत्र साध्येनाविरुद्धस्य व्याप्यादेरुपलब्धिर्विधौ साध्ये षोढा भवति व्याप्यकार्यकारणपूर्वोत्तरसहचरभेदात् । ननु कार्यकारणभावस्य कुतश्चिद्व्यमाणादप्रसिद्धेः कथं कार्यं कारणस्य तद्वा कार्यस्य गमकं स्यादित्येव्यास्तां तावद्विशेषपरिच्छेदे सम्बन्धपरीक्षायां कार्यकारणतादिसम्बन्धस्य प्रसाधयितव्यमाणात्वात् । ननु प्रसिद्धेऽपि कार्यकारणभावे कार्यमेव कारणस्य गमकं तस्यैव तेना-

१ वदः ॥ २ जैनस्य ॥ ३ भीमासकस्य ॥ ४ शौमस्य ॥ ५ जनेन प्रकारेण ॥ ६ तद्वदिति ॥ ७ परार्थानुमानमुच्यते इति सम्बन्ध ॥ ८ हेतो ॥ ९ जनेन प्रकारेण ॥ १० साध्ये । अविनाभावोद्भवकत्वमुपलब्धे ॥ ११ साध्ये ॥ १२ साध्ये । ततो गमकत्वमुपलब्धेः ॥ १३ स्वभावहेतुरयम् ॥ १४ ज्ञानहेतुत्वादी शून्यवादी वा बौद्धविशेषः आह ॥ १५ न केवलमेव प्राक्तनं वक्ष्यतीत्यपि ॥ १६ आदिना सयोगादिग्रहणम् ॥

विनाभावात् । न पुनः कारणं कार्यस्य-तदभावात् । इत्यसङ्गतं-कार्याविनाभावितयाऽवधारितस्यानुमानकालप्राप्तस्य च्छात्रोदेषविशिष्टकारणस्य च्छात्रोदिकार्यानुमाप-
कत्वेन सुप्रसिद्धत्वात् । न ह्यनुकूलमात्रमन्यक्षणाप्राप्तं वा कारणं लिङ्गमुच्यते, येन प्रतिबन्धवैकल्यसम्भवाद्वाभिचारि स्यात्, द्वितीयक्षणे कार्यस्य प्रत्यक्षीकर-
णादनुमानानर्थक्यं वा ।

तदेव समर्थयमानो रसादेकसामग्र्यनुमानेनेत्याद्याह । आस्थाद्यमानाद्दि रसात्तज्ज्ञानिका सामग्र्यनुमीयते । पश्चात्तदनुमानेन रूपानुमानम् । सजातीयं हि रूपक्ष-
णान्तरं जनयेव प्राक्तनो रूपक्षणो विजातीयरसादिक्षणान्तरोत्पत्तौ प्रमुर्भवेन्नान्यथा । तथा चैकसामग्र्यनुमानेन रूपानुमानमिच्छद्भिरिष्टमेव किञ्चित्कारणं
हेतुष्व सैमग्र्यप्रतिबन्धकारणान्तरवैकल्ये भवतः । अथ पूर्वोत्तरचरिणोः प्रतिपादितहेतुष्वोर्थान्तरत्वसमर्थनार्थमाह 'न च पूर्वोत्तरकालवर्तिनिनोस्तादात्म्यं
तदुत्पत्तिर्वा कालव्यवधाने तदनुपलब्धेः' । प्रयोगो-यैदाकाले अनन्तरं वा नास्ति न तस्य तेन तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा । यथा भविष्यच्छब्दचक्रवर्त्तिकाले
असतो रावणोदेः । नास्ति च शक्रोदयादिकाले अनन्तरं वा कृत्तिकोदयादिकमिति । तादात्म्यं हि समसमयस्यैव कृतकत्वानित्यत्वादेः प्रतिपन्नम् । अग्निधुमादे-
श्चान्योन्यमव्यवहितस्यैव तदुत्पत्तिः, न पुनर्व्यवहितकालस्य, अतिप्रसङ्गात् । ननु प्रज्ञाकराभिप्रायेण भाविरोहिण्युदयकार्यतया कृत्तिकोदयस्य गमकत्वात्कथं कार्यहेतो
नास्यान्तर्भाव इति चेत् कथमेवमभूद्भरण्युदयः कृत्तिकोदयादित्यनुमानम् ? अथ भरण्युदयोपि कृत्तिकोदयस्य कारणं तेनार्थमदोषः । ननु येन स्वभावेन भरण्यु-
दयात्कृत्तिकोदयस्तेनैव यदि शक्रोदयात्तदा भरण्युदयादिवाऽतोपि पश्चादसौ स्यात् । यथा च शक्रोदयात्प्राक्तैवैव भरण्युदयोर्दपि । यदि चातीतानागतयो-
रेकत्र कार्ये व्यापारसङ्ख्यात्स्वाद्यमानरसस्थातीतो रसो भावि च रूपं हेतुः स्यात् । ततो न वर्तमानस्य रूपस्य वातीतस्य वा प्रतीतिरित्युक्तमुक्तमित्यतीतैकक्रा-
रिणो गतिर्नाऽनागतानामिति । अथान्यतरकार्यमसौ तर्ह्यऽन्यतरैस्सैवातः प्रतीतिर्भवेत् । ननु स्वसंज्ञासमायातपूर्वमस्तनोपि भरण्योदयोऽरिर्दृष्टिकार्यकारिणो
दृष्टास्ततोऽनेकान्तो हेतोरित्याह्वय भाव्यतीतयोरित्यादिना प्रतिविधत्ते । तैच्चापाराश्रितं हि तैच्चावभावित्वम् । न च पूर्वमेवोपपन्नमरिष्टं करतलरे-

१ चन्द्रद्वैतं ॥ २ आदिना समुद्रद्वि. ॥ ३ तन्नुसयोगरूप ॥ ४ भौषध्यादिना प्रतिबन्ध ॥ ५ इन्द्र ॥ ६ सहकारिणा क्षियादीना वैकल्यम् ॥ ७ तस्य सहकारिकारणस्य ॥ ८ समर्थ ॥ ९ विशिष्ट नापुन्युल्लिख्य
कारणम् ॥ १० मणिमन्त्रादिना ॥ ११ क्षियुदकादिकस्य ॥ १२ हेतो ॥ १३ साध्यसाधनयो ॥ १४ तादात्म्यतदुत्पत्तौ धर्मिणौ कृत्तिकोदयशक्रोदययोर्न भवत शक्रोदयकालेऽनन्तर वा कृत्तिकोदयस्यानुपलब्धे ॥ १५ तादात्म्यं
तदुत्पत्तिर्वा ॥ १६ सदिग्धार्थैकान्तिकले सतीद वाक्यम् ॥ १७ रावणशङ्खचक्रवर्त्तिकालेऽतीतानागतयोस्तादात्म्यतदुत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ १८ बौद्धिना मये प्रज्ञाकरबौद्धो नाम भाविकारणवादी कश्चिद्व्यवहार ॥ १९ पूर्ववरस्य ॥
२० पूर्ववरस्य कार्यहेतुत्वान्नर्थाप्रकारेण ॥ २१ भूतकारणवादिमतमाश्लिष्यते ॥ २२ अनुमानाभावालक्षण ॥ २३ कृत्तिकोदय ॥ २४ रोहिणी ॥ २५ कृत्तिकोदय ॥ २६ प्राक् कृत्तिकोदय स्यात् ॥ २७ अतीतश्चैकश्च
अतीतैकौ कालौ येषा रसादीनाम् ॥ २८ साध्यार्थानाम् ॥ २९ शक्रोदयभरण्युदययोर्भेदे ॥ ३० कारणस्य ॥ ३१ आदिना रज्यादयश्च ॥ ३२ उभयातहस्तरखादि ॥ ३३ अरिष्टादिना ॥ ३४ कारणस्य ॥ ३५ कारणस्य ॥

सादिकं वा भाविनो मरणस्य राज्यादेर्व्यापारयोपेक्षते स्वयमुपपन्नस्यापरापेक्षयोगात् । अथास्योत्पत्तिमरणादिनैव क्रियते, न-असंतःखरविषाणवत्कृतवायोगात् । कार्यकालेऽस्त्येपि स्वकाले सत्त्वाददोषश्चेन्ननु किं भाविनो मरणादेः स्वकाले पूर्व सत्त्वमरिष्टदिवा । भाविनः पूर्व सत्त्वे ततः पश्चादरिष्टादिकमुपजायमानं पाश्चात्वं न पूर्वमित्युक्तमुक्तं पूर्वमनन्तोपि मरणादयोऽरिष्टादिकार्यकारिण इति । अथान्यभाविमरणाद्यपेक्षयिरिष्टादिकं पूर्वमुच्यते । ननु तदपि सत् स्वकाले । यदि ततः प्रागेव स्यात्तर्हि पाश्चात्त्यमरिष्टादिकं कथं ततः पूर्वमुच्यते ? अन्यभाविमरणाद्यपेक्षया चेदनवस्था । अथ पूर्वमरिष्टादिकं स्वकाले पश्चाद्भाविमरणादिकं स्वकालेनियतं भवेत्तर्हि निष्पन्नस्य निराकाङ्क्षस्यास्य पश्चादुपजायमानेन मरणादिना कथं करणं कृतस्य करणायोगात् । अन्यथा न क्वचित्कार्ये कस्यचित्कारणस्य कदाचिदुपरमः स्यात् पुनरुपनस्तस्यैव करणात् । अथ निष्पन्नस्याप्यनिष्पन्नं किञ्चिद्रूपमस्ति तत्करणान्तकारणं कैल्यते । तत्ततो यद्यभिन्नं तदेव तत्तस्य च न करणमित्युक्तम् । भिन्नं चेत्तदेव तेन क्रियते नारिष्टादिकमित्यायातम् । तत्सम्बन्धिनस्तस्य करणात्तदपि कृतमिति चेद्विद्वद्भयोः कार्यकारणभावान्तर्यः सम्बन्धः स्वयं सौगतैस्तथोऽभ्युपगमात् । तत्र चारिष्टादिना तत्क्रियेत तेन वारिष्टादिकम् ? प्रथमपक्षेऽरिष्टादेव तन्निष्पत्तेर्मरणादिकमस्ति किञ्चित्करमेव क्वचित्चिदुपयोगात् । तेनारिष्टादिकरणे पूर्वनिष्पन्नस्य पश्चादुपजायमानेन तेन किं क्रियत इत्युक्तम् । अथाऽनिष्पन्नं किञ्चिदस्ति, तत्रापि पूर्ववच्चर्चनवस्था च, ननु यद्यत्र कार्यकारणभावो न स्यात्कथं तर्हि एकदर्शनादन्यानुमानमिति चेदविनाभावादिति ब्रूमः । तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धेऽप्यविनाभावादेव गमकत्वम् । तदभावे वक्तृत्वतत्पुत्रत्वादेस्तादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्धे सत्यप्यसर्वज्ञत्वे स्यामत्वे च साध्ये गमकत्वाप्रतीतिः । तदभावेपि चाविनाभावप्रसादात्कृतिकोदयचन्द्रोदयोद्बुद्धीताण्डकपिपीलिकोत्सर्पणैकाक्षफलोपलभ्यमानमधुरसस्वरूपाणां हेतूनां यथाक्रमं शकटोदयसमानसमयसमुद्बुद्धिभावविवृष्टिसमसमयसिन्दूरारुणरूपस्वभावेषु साध्येषु गमकत्वप्रतीतिश्च । तदुक्तं “कार्यकारणभावौ दिसम्बन्धानां द्वयी भूतिः । नियमानियमाभ्यां स्यादनियमादनङ्गता । १ । सर्वेयनियमा ह्येते नानु-मोयत्तिकारणम् । नियमात्केवलादेव न किञ्चिन्नानुमीयते । २ ।” ततः शरीरनिर्वर्त्तकाऽऽद्यदिकारणकलापादरिष्टकरतरलेखादयो निष्पन्नाः भाविनो मरण-राज्यादेरनुमापका इति प्रतिपत्त्यर्थम् । जाग्रद्वोधन्तु प्रबोधबोधस्य हेतुरित्येतयोरेव प्रतिविहितं स्वापाद्यवस्थायामपि ज्ञानस्य प्रसाधितत्वात् । ततो भाव्य-ततयोर्मरणजाग्रद्वोधयोरपि नारिष्टोद्बोधौ प्रति हेतुत्वम् । येनाभ्यामनैकान्तिको हेतुः स्यादिति स्थितम् । यथा च पूर्वोत्तरचरिणोर्न तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा

१ इति चेत् ॥ २ अरिष्टादिकाले ॥ ३ मरणादेः सकाशात्पूर्वं सत्त्वम् ॥ ४ सकाशात् ॥ ५ द्वितीयविकल्पेयम् ॥ ६ अरिष्टादेः ॥ ७ परेण ॥ ८ निष्पन्नानिष्पन्नयोः ॥ ९ संयोगादि ॥ १० अन्यसम्बन्धाभावप्रकारेण ॥ ११ अनिष्पन्नम् ॥ १२ कनिष्पन्नत्वेण ॥ १३ कार्ये ॥ १४ अरिष्टादि ॥ १५ चतन ॥ १६ सत्यं कदाप्यवस्थायामासाद्यमानमात्मफलं सिन्दूरारुणरूपेषु भवति मधुरसोपेतवाङ्मयपुष्पकम् भवति ॥ १७ आदिना तादात्म्ययोगादि ॥ १८ प्रकारः ॥ १९ अविनाभावमाभावात् ॥ २० अनुमानं प्रति ॥ २१ अनित्यमादनङ्गतेत्येतदेवाच्चे सर्वे इत्यादिना ॥ २२ कार्यकारणतादात्म्यादयः ॥ २३ वृक्षतत्पुत्रत्वादीनां हेलाभासानां येऽविनाभावप्रहिता कार्यकारणसिद्ध्यन्त्यास्ते सर्वे अनुमानोत्पत्तिकारणं न भवन्ति ॥ २४ तर्ह्यनुमोत्पत्तिं प्रति किं कारणमित्युक्ते कलाह ॥ २५ अविनाभावात् ॥ २६ साध्यम् ॥ २७ आदिनामादि ॥ २८ यौगो ॥ २९ मोक्षविचारवसरे ॥ ३० साध्यतावनयोः ॥

तथा सहचारिणोरपि परस्परपरिहारेणावस्थानात्सहोत्पादाच्च । यैयोः परस्परपरिहारेणावस्थानं न तयोस्तादात्म्यं, यथा घटपटयोः । परस्परपरिहारेणावस्थानं च सहचारिणोरिति । एककालत्वाच्चानयोनं तदुत्पत्तिः । ययोरैककालत्वं न तयोस्तदुत्पत्तिर्यथा सव्येतरगोविषाणयोः । एककालत्वं च सहचारिणोरिति । न चास्वाद्यमानाद्रसास्त्वामग्र्यनुमानं ततो रूपानुमानमग्र्यनुमानं ततो रूपानुमानमिति धर्मिधर्मतात्वं तथा व्यवहाराभावात् । न हि आस्वाद्यमानाद्रसाद् व्यवहारी साग्र्य-
ग्रीभुमिनोति रससमसमयस्य रूपस्यानेनानुमानात् । व्यवहारेण च प्रमाणचिन्ता भवता प्रतन्यते । ग्रामाण्यं व्यवहारेणेत्यभिधानात् । सामग्रीतो रूपानुमाने च कारणात्कार्यानुमानप्रसङ्गलिङ्गसंख्याव्याघातः स्यात् । तनेव व्याप्यादिहेतूत् बालव्युत्पत्त्यर्थमुदाहरणद्वारेण स्फुटयति । तत्र व्याप्यो हेतुर्यथा-परिणामी शब्दः कृतकत्वात् । य एवं स एवं दृष्टो, यथा घटः । कृतकश्चायं तस्मात्परिणामीति ।

‘दृष्टान्तो द्वेधा अन्यव्यतिरेकभेदात्’ इत्युक्तम् । तत्रान्यदृष्टान्तं प्रतिपाद्यदृष्टान्तं प्रतिपाद्यदृष्टान्तं । यस्तु न परिणामी स न कृतको दृष्टो, यथा बन्ध्यास्तनन्धयः । कृतकश्चायं तस्मात्परिणामीति । कृतकत्वं हि परिणामित्वेन व्याप्तं-पूर्वोत्तराकारपरिहारावाप्तिस्थितिलक्षणपरिणामशून्यस्य सर्वथा नित्यत्वे क्षणिकत्वे वा शब्दस्य कृतकत्वानुपपत्तेर्वैक्ष्यमाणत्वात् ।

किं पुनः कार्यलिङ्गस्योदाहरणमित्याह ‘अस्त्यत्र शरीरे’ दुर्लभ्याहारादेः । व्याहारो वचनम् । आदिशब्दाद्व्यापाराकारविशेषपरिग्रहः । ननु तात्वाद्यन्वये यव्यतिरेकानुविधायितया शब्दस्योपलम्भात्कथमात्मकार्यत्वं येनातस्तदस्तित्वसिद्धिः स्यात् ? न खल्वस्मिन् विद्यमानेपि विवक्षाबद्धपरिकरे कफादिदोषकण्ठादि-
व्यापाराभावे वचनं प्रवर्त्तते । तदप्यसारं शब्देत्यसौ तात्वादिसहायस्यैवात्मनो व्यापारभ्युपगमौत् । घटाद्युत्पत्तौ चक्रादिसहायस्य कुम्भकारादेर्व्यपारवत् । कथमन्यथा घटादेरप्यात्मकार्यता ? कार्यकार्यदिदेश्च कार्यहेतावेवान्तर्भावः । कारणलिङ्गं यथा-अस्त्यत्र छाया छत्रात् । कारणकारणादेरैवानुप्रवेशान्नाथो-
न्तरत्वम् । पूर्वचरलिङ्गं यथा-उदेष्यति शकटं कृत्तिकोदयात् । पूर्वपूर्वचराद्यनेनैव सङ्गृहीतम् । उत्तरचरं लिङ्गं यथा-उदगाङ्गरणिस्तत एव, कृत्तिको-
दयादेव । उत्तरोत्तरचरभेतेनैव सङ्गृह्यते । सहचरं लिङ्गं यथा-अस्त्यत्र मातुलङ्गे रूपं रसात् । संयोगिनिं एकार्थसमवायिनिंश्च साध्यसमकालस्यानैवान्त-
र्भावो द्रष्टव्यः ।

१ तादात्म्यतदुत्पत्त्योपभावः ॥ २ तादात्म्यं सहचारिणोरिति परस्परपरिहारेणावस्थानात् ॥ ३ कृतम् ॥ ४ अनुमिताया सामग्र्याः सकृदाद्यनुमान रूपस्य ॥ ५ परेण भवता ॥ ६ सौमतेन ॥ ७ त्रि ८ उदितेनैव ॥
९ व्येक्षितपरव्यापारः कृतम् उच्यते ॥ १० आत्मा ॥ ११ सुच्छावतादि ॥ १२ सहित ॥ १३ सहाय ॥ १४ कण्ठादिव्यवहारात्मा एव कारणम् ॥ १५ जैन ॥ १६ तात्वाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तात्वादेरेव कार्यं शब्द इत्येव यदि ॥ १७ अभूदत्र शिवक स्थासात् ॥ १८ महोदज्जालाना कण्ठाक्षेत्रविक्षेपकारी धूमवदभिमत्त्वात् । कण्ठादिविक्षेपस्य कारण धूमस्य च कारणं वहिरिति ॥ १९ उदाहितेन ॥
२० आत्मनोनाडस्तिल विविष्टशरीरात् । अद्यापि नैयायिकमतानुसारेण कार्यहेतोरेव धूमादेरेव सङ्ग ॥ २१ नैयायिकमतानुसारेण सहचरहेतोरेव सङ्ग ॥ २२ हेतो ॥

अथाविरुद्धोपलब्धिमुदाहृत्य विरुद्धोपलब्धिमुदाहृत्य विरुद्धेत्याद्याह । प्रतिषेधेन यद्विरुद्धं तत्सम्बन्धिनां तेषां व्यावर्तनानुपलब्धिः प्रतिषेधे साध्ये तथाऽविरुद्धोपलब्धिवत् षट्सकारा । तानेव षट् प्रकारान्यथेत्यादिना प्रदर्शयति । यथेत्युदाहरणप्रदर्शने । नास्त्यत्र शीतस्पर्श औष्ण्यत् । औष्ण्यं हि व्याप्य-मन्नाः । स च विरुद्धः शीतस्पर्शेन प्रतिषेधेनेति । विरुद्धकार्यं लिङ्गं यथा-नास्त्यत्र शीतस्पर्शो धूमात् । विरुद्धकारणं लिङ्गं यथा-नास्तिन् शरीरिणि सुखमस्ति हृदयशाल्यात् । सुखेन हि प्रतिषेधेन विरुद्धं दुःखम् । तस्य कारणं हृदयशाल्यम् । तत्कुतश्चित्तुदुपदेशादेः सिद्धास्तुलं प्रतिषेधतीति । विरुद्धपूर्वचरं यथा-नोदेष्यति सुहृन्मनो शकटं रेवत्युदयात् । शकटोदयविरुद्धो ह्यभिन्युदयस्तत्पूर्वचरो रेवत्युदय इति । विरुद्धोत्तरचरं यथा-नोदगाङ्गरिणु-हृत्तान्पूर्वं पुण्योदयात् । भरण्युदयविरुद्धो हि पुनर्वसुदयस्तदुत्तरचरः पुण्योदय इति । विरुद्धसहचरं यथा-नास्त्यत्र भित्तौ परभागाभावोऽवर्गभागात् । परभागाभावेन हि विरुद्धस्तत्सद्भावस्तत्सहचरोऽवर्गभाग इति ।

अथोपलब्धिं व्याख्यायेदानीमनुपलब्धिं व्याचष्टे । सा चानुपलब्धिः उपलब्धिपरिष्कारा भवति । अविरुद्धानुपलब्धिर्विरुद्धानुपलब्धिश्चेति । तत्राद्यप्रकारं व्याख्यातुकामोऽविरुद्धेत्याद्याह । प्रतिषेधेनाविरुद्धस्यानुपलब्धिः प्रतिषेधे साध्ये सप्तधा भवति । स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वोत्तरसहचरानुपलब्धिभेदात् । तत्र स्वभावानुपलब्धिवर्था-नास्त्यत्र भूतले घट उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्तत्प्राप्तत्वे वा कथमसत्त्वमिति चेदुच्यते । औरोचैतद्रूपं निषिध्यते सर्वत्रारोपितरूपविषयत्वान्निषेधस्य । यथा नायं गौर इति । न ह्यत्रैतच्छक्यं वक्तुं, सति गौरत्वे न निषेधो निषेधे वा न गौरत्वमिति चेदुच्यते । नन्वेवमहदयमपि पिशाचादिकं दृश्यरूपतयाऽऽरोप्य प्रतिषेध्यता-मिति चेन्न । आरोपयोग्यत्वं हि यस्मास्ति तत्सैवारोपः । यंश्चार्थो विद्यमानो नियमेनोपलभ्येत स एवारोपयोग्यो, न तु पिशाचादिः । उपलब्धिभेदकारणसाक्ये हि विद्यमानो घटो नियमेनोपलम्भयोग्यो गम्यते, न पुनः पिशाचादिः । यदस्योपलम्भकारणसाक्यं चैकज्ञानसंसर्गिणि प्रदेशादानुपलभ्यमाने निश्चीयते । यदप्रदेशयोः सत्त्वोपलम्भकारणान्यविशिष्टीनीति । यंश्च यदेषाधेयतया कल्पितो घटः स एव तैनेकज्ञानसंसर्गी, न देशान्तरस्थः । तैनेकज्ञानसंसर्गिपदाथान्तरूपलम्भे

१ साध्येत ॥ २ प्रतिषेधेन घटेनानिर्दिष्टं क तत्त्वभावो घटत्वभाव इत्यर्थः ॥ ५ कृतम् ॥ ६ प्रकृत्य घटसम्बन्धित्वेन भूतम् ॥ ७ क्वचिदपि न निषेधस्यारोपितरूपविषयत्वमित्युक्ते आह ॥ ८ वस्तुति ॥ ९ आरोपितस्य प्रतिषेधत्वे ॥ १० विद्यमानत्वे पिशाचादिरूपलम्भेनेत्युक्ते आह ॥ ११ पिशाचादिरूपारोपयोग्यम् । कुतो न सादित्युक्ते आह ॥ १२ प्रसङ्गः ॥ १३ इन्द्रियालोकादिना ॥ १४ निषेधस्य घटस्य कस्युपलम्भकारणसाक्यं निर्वर्तयत इत्युक्ते आह ॥ १५ इन्द्रिय ॥ १६ घटेन ॥ १७ घटलोपलम्भकारणसाक्यं न न स्यात् एकज्ञानसंसर्गिपदाथान्तरूपलम्भस्य भविष्यतीत्युक्ते आह ॥ १८ समानाति ॥ १९ घटप्रदेशयोर्विज्ञानप्राप्त्यादेशज्ञानसंसर्गिज्ञाभावो भूतलेत्युक्ते आह ॥ २० कल्पितस्य घटस्यैकज्ञानसंसर्गित्वं सिद्धं मत ॥ २१ भूतल ॥

योग्यतया सम्भावितस्य घटस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भः सिद्धः । ननु चैकज्ञानसंसर्गिण्युपलम्भमनै सत्यपीतरविषयज्ञानोत्पादनशक्तिः सामग्र्याः समस्ती-
त्यवसारुं न शक्यते-प्रभाववतो योगिनः पिशाचादेर्वा प्रतिबन्धास्ततोपि घटस्यैकज्ञानसंसर्गिणि प्रदेशादावुपलभ्यमानेन्युपलम्भसम्भवात् । तदयुक्तं-यतः
प्रदेशादितैकज्ञानसंसर्गिण एव घटस्याभावो नान्यस्य । अस्तु पिशाचादिनाऽन्यत्वमापादितः स नैव निषेधते । इह चैकज्ञानसंसर्गिभासमनोर्थास्तद्ज्ञानं च
पर्युदासवृत्त्या घटस्याऽऽसत्तानुपलब्धिश्चाच्यते । ननु चैवं केवलभूतस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्चद्रो घटाभावोपि सिद्ध एवेति किमनुपलम्भमाध्यम् ? सत्यमेवैतच्चयापि
प्रत्यक्षप्रतिपक्षेभ्यभावे यो व्यामुह्यति साङ्ख्यदिः सोऽनुपलम्भं निमित्तीकृत्य प्रतिपाद्यते । अनुपलम्भनिमित्तो हि सत्त्वरजस्तमःप्रभृतिष्वसङ्ख्यवह्नरः । स चात्रा-
प्यस्तीति निमित्तप्रदर्शनेन व्यवहारः प्रसाध्यते । इदयते हि विशाले गवि साक्षादिमत्त्वात्यवर्त्तितगोव्यवहारो मूढमतिर्विशङ्कते साहचर्यमुत्प्रेक्षमाणोपि न गोव्य-
वहारं प्रवर्त्तयतीति विशङ्कते वा प्रवर्त्तितो गोव्यवहारो न विशाले स निमित्तप्रदर्शनेन गोव्यवहारो प्रवर्त्तते । साक्षादिमत्मात्रनिमित्तको हि गोव्यवहारस्त्वया
प्रवर्त्तितपूर्वो न विशालत्वविशङ्कतत्वनिमित्तक इति । तैथा महत्यां शिक्षायां प्रवर्त्तितवृक्षव्यवहारो मूढमतिः स्वव्यायां तस्यां तद्व्यवहारमप्रवर्त्तयन्निमित्तोप-
दर्शनेन प्रवर्त्तते वृक्षोपं शिक्षापात्वादिति । व्यापकानुपलब्धिर्यथा-नास्त्यत्र शिक्षाया वृक्षाऽनुपलब्धेः । कार्यानुपलब्धिर्यथा-नास्त्यत्राऽप्रतिबद्धसा-
मर्थ्योऽग्निधूमानुपलब्धेः । नास्त्यत्र धूमोऽग्निरिति कारणानुपलब्धिः । न भविष्यति सुहृत्सौते शकटं कृत्तिकोदयानुपलब्धेरिति पूर्वचरानु-
पलब्धिः । नोदगाद्गरणिर्मुहूर्त्तान्ताक् तत एव । कृत्तिकोदयानुपलब्धेरिव । इत्युत्तरचरानुपलब्धिः । नास्त्यत्र समतुलयामुद्गमो नानुपलब्धेरिति सह
चरानुपलब्धिः ।

अथानुपलब्धिः प्रतिषेधसाधिकेवेति नियमप्रतिषेधार्थं विरुद्धेत्याद्याह । विधेयेन विरुद्धस्य कार्यदेरनुपलब्धिविधौ साध्ये सम्भवन्ती त्रिधा भवति-विरुद्ध-
कार्यकारणस्वभावाऽनुपलब्धिभेदात् । तत्र विरुद्धकार्यानुपलब्धिर्यथा-अस्मिन्प्राणिनि व्याधिविशेषोस्ति निरामयचेष्टानुपलब्धेः । आमयो हि व्याधिः ।
तेन विरुद्धस्तदावः । तत्कार्या विशिष्टचेष्टा तस्या अनुपलब्धिव्याधिविशेषास्तिवानुमानम् । विरुद्धकारणानुपलब्धिर्यथा-अस्त्यत्र देहिनि दुःखमिष्टसंयोगाभावात् ।
दुःखेन हि विरुद्धं सुखम् । तस्य कारणमभीष्टार्थेन संयोगः । तदभावस्तदनुपलब्धिर्दुःखास्तिवं गमयतीति । विरुद्धस्वभावाऽनुपलब्धिर्यथा-अनेकान्ता-

१ इत्यत्रेन ॥ २ प्रदेसे ॥ ३ षट् ॥ ४ अतिशयवतो मायाविन कुतश्चित् ॥ ५ भिन्नज्ञानसंसर्गिण ॥ ६ अदृश्यत्वम् ॥ ७ कुतो न प्रतिषेधेतेत्युक्ते आह ॥ ८ भूतलक्षण, ॥ ९ जैन ॥ १० भूतलस-
द्भाव एव घटाभाव इत्येवम् ॥ ११ अनेन हेतुना ॥ १२ प्रतिबोध्यते ॥ १३ प्रत्यक्षविदेऽभावे व्यवहारः स्वयमेव साक्षान्मत्सात् । ततोऽनुपलम्भो व्यर्थ इत्युक्ते आह ॥ १४ सत्त्वे रत्ने नास्त्यनुपलब्धेरिति ॥
१५ कथं निमित्तप्रदर्शनमित्याह स चात्राप्यस्तीति ॥ १६ अस्मिन् ॥ १७ इत्ये ॥ १८ साक्षादिमत्त्वादिति निमित्तम् ॥ १९ कथम् ॥ २० काष्ठादिषट्कारिकत्वभावात् ॥ २१ नमान ॥ २२ साध्येन ॥
२३ एतेषामनुपलब्धयः ॥

त्मकं वस्तुवेकान्तानुपलब्धेः । अनेकान्तेन हि विरुद्धो नित्यैकान्तः क्षणिकैकान्तो वा । तस्य चानुपलब्धिः प्रत्यक्षादिप्रमाणेनाऽस्य ग्रहणभावात्सुप्रसिद्धा । यथा च प्रत्यक्षादेस्तद्ब्रह्मत्वाभावास्तथा विषयविचारप्रस्तावे विचारयिष्यते ।

ननु चैतत्साक्षाद्विधौ निषेधे वा परिसङ्ख्यातं साधनमस्तु । यत्तु परम्परया विधेर्निषेधस्य वा साधकं तदुक्तसाधनप्रकारेभ्योऽन्यत्वादुक्तसाधनसङ्ख्याव्याघातकारि छलसाधनान्तरमुपज्येत । इत्याशङ्क्य परम्परयेत्यादिना प्रतिविधत्ते । यतः परम्परया सम्भवेत्कार्यकार्यादि साधनमत्रैव अन्तर्भावनीयं ततो नोक्तसाधनसङ्ख्याव्याघातः । तत्र विधौ कार्यकार्य कार्याविरुद्धोपलब्धौ अन्तर्भावनीयम् । यथाऽऽदूतत्र चक्रे शिवकः स्थासात् । शिवकस्य हि साक्षाच्छत्रकः कार्यं स्थासात्तु परम्परयेति । निषेधे तु कारणविरुद्धकार्यं विरुद्धकार्योपलब्धौ यथाऽऽन्तर्भाव्यते तद्यथा । नास्त्यत्र गुहायां मृगक्रीडनं मृगारिशन्दनात् । मृगक्रीडनस्य हि कारणं मृगः । तेन च विरुद्धो मृगारिः । तत्कार्यं च तच्छब्दनमिति ।

ननु यद्यव्युत्पन्नानां व्युत्पत्त्यर्थं दृष्टान्तादियुक्तो हेतुप्रयोगस्तर्हि व्युत्पन्नानां कथं तत्प्रयोग इत्याह—
व्युत्पन्नप्रयोगस्तु तथोपपत्त्याऽन्यथाऽनुपपत्त्यैव वा । एतदेवोदाहरणद्वारेण दर्शयति । अग्निमानयं देशस्तथौ धूमवत्त्वोपपत्तेर्धूमवत्त्वान्यथानुपपत्तेर्वोक्तुतो व्युत्पन्नानां तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां प्रयोगनियम इत्याशङ्क्य हेतुप्रयोगो हीत्याद्याह । यतो हेतोः प्रयोगो व्याप्तिग्रहणानतिक्रमेण विधीयते । सा च व्याप्तिस्तान्मात्रेण तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिप्रयोगमात्रेण व्युत्पत्तेर्निश्चीयते इति न दृष्टान्तादिप्रयोगेण व्याख्येयधारणार्थेन किञ्चित्प्रयोजनम् । नापि साध्यसिद्ध्यर्थं तत्प्रयोगः फलवान्-यतस्तावत्तैव [चकार एवकारार्थे] निश्चितविपक्षसम्भवहेतुप्रयोगमात्रेणैव साध्यसिद्धिः । तेन पक्षो गम्यमानोपि व्युत्पन्नप्रयोगो तदाधारसूचनाय साध्याधारसूचनायोक्तः । यथा च गम्यमानस्यापि पक्षस्य प्रयोगो नियमेन कर्तव्यस्तथा प्रागेव प्रतिपादितम् ।

अर्थदानीमवसरप्रारम्भस्यागमप्रमाणस्य कारणस्वरूपे प्ररूपयन्नासेत्याद्याह । आसेन प्रणीतं वचनमाप्तवचनम् । आदिसम्बन्धेन ईदृशसंज्ञादिपरिग्रहः । तन्निबन्धनं धैर्यं तत्तथोक्तम् । अनेनोक्तश्रुतमनक्षरश्रुतं च सङ्गृहीतं भवति । अर्थज्ञानमिलनेन चान्योपेहेज्ञानस्यैव शब्दसन्दर्भस्य चागमप्रमाणव्यपदेशाभावः । शब्दो

१ एकात्मस्वरूपानुपलब्धेरीति पाठान्तरम् ॥ २ विद्यमानम् ॥ ३ कार्योदित्वेव ॥ ४ साध्ये ॥ ५ ता ॥ ६ तथा कार्यकार्य कार्याऽपिदोषलब्ध्यावन्तर्भावव्यतिरिक्तं सम्बन्ध ॥ ७ अग्निमानयेति ॥ ८ अनुमानप्रमाण-प्रतिपादनान्तरम् ॥ ९ मुखेन वंशा ॥ १० अर्थज्ञानमिलेतावत्युच्यमाने प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिरत उक्तं वाक्यविषयवचनमिति । वाक्यनिबन्धनमर्थज्ञानमिलित्युच्यमानेपि शादृच्छिकसवादिषु विप्रलम्भवाक्यजन्येषु सुतोमतादि-वाक्यजन्येषु वा नदीतीरफलसंगोर्दिक्षानेवतिव्याप्तिः अत उक्तमासेति । आप्तवाक्यमिदमव्यवधानमिलित्युच्यमानेन्यासवाक्यकर्मके (कारणे) प्राप्तप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिरत उक्तमर्थेति । अर्थज्ञानपरिग्रह-प्रयोजनारूढ इति यावत् । तात्पर्यमेव वचसीत्यमिश्रुक्तवचनात् वचसा प्रयोजनस्य प्रतिपादकत्वात् ॥ ११ आप्तवचनादि ॥ १२ अपरिज्ञानस्य ॥ १३ आदिपदेन ॥ १४ आप्तशब्दोपादानादपौरुषेयव्यवच्छेदः ॥ १५ अन्यस्मात्तदार्थादन्यस्य पदार्थस्यागोहो निपाकरणं तस्य व्यावृत्तिरुपागोहविकल्प एव शब्दो न तर्कविकल्प इति बौद्ध ॥ १६ अगो व्यावृत्तिगो ॥ व्यावृत्तिस्तुच्छा अर्थरूपा न भवति ॥ १७ शब्द एवार्थो न वाह्यार्थ ॥

हि प्रमाणकारणैर्कार्यत्वादुपचारत एव प्रमाणव्यपदेशमर्हति । ननु चातीन्द्रियार्थस्य द्रष्टुः कस्याचिदासत्ताभावात् तत्राऽपौरुषेयस्यागमस्यैव प्रामाण्यत्क-
थमाप्तवचननिबन्धनं तैदिलपि मनोरथमात्रम्-अतीन्द्रियार्थद्रष्टुर्भगवतः प्राक्प्रसाधितत्वादागमस्य चाऽपौरुषेयत्वासिद्धेः । तद्धि पदस्य वाक्यस्य वर्णानां
वाऽन्युपगम्येत ? प्रकरणान्तराऽसम्भवात् । तत्र न तावत्प्रथमाद्वितीयविकल्पौ घटते । तथा हि । वेदपदवाक्यानि पौरुषेयाणि पदवाक्यत्वाद्भारतादिपदवाक्यवत् ।
अपौरुषेयत्वप्रसाधकप्रमाणाभावाच्च कथमपौरुषेयत्वं वेदस्योपपन्नम् ? न च तत्प्रसाधकप्रमाणाभावोऽसिद्धः । तथा हि । तत्प्रसाधकं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानस-
र्थोपपत्त्यादि वा स्यात् ? न तावत्प्रत्यक्षं तस्य शब्दस्वरूपमात्रग्रहणे चरितार्थत्वेन पौरुषेयत्वपौरुषेयत्वधर्मग्राहकत्वाभावात् । अनादिसत्त्वस्वरूपं चापौरुषेयत्वं
कथमक्षप्रभवप्रत्यक्षपरिच्छेदमऽक्षाणां प्रतिनिधत्वरूपादिविषयतया अनादिऽकालसम्बन्धाऽभावतस्तत्सम्बन्धसत्त्वेनाप्यसम्बन्धात् । सम्बन्धे वा तद्वदऽनङ्गगतकालस-
म्बद्धधर्मोदितस्वरूपेणापि सम्बन्धसम्भवाच्च धर्मज्ञप्रतिषेधः स्यात् । नाप्यनुमानं तत्प्रसाधकम् । तद्धि कर्त्रेऽस्मरणहेतुप्रभवं वेदाध्ययनशब्दवाच्यत्वलिङ्गज-
नितं वा स्यात् कालत्वसाधनसमुत्थं वा ? तत्राद्यपक्षे किमिदं कर्तुरेस्मरणं नाम कर्तृस्मरणाभावोऽस्मर्यमाणकर्तृकत्वं वा ? प्रथमपक्षे वैयधिकरणाऽसिद्धो हेतुः ।
कर्तृस्मरणाभावो ह्यात्मन्यपौरुषेयत्वं वेदे वर्तते इति । द्वितीयपक्षे तु दृष्टान्ताभावः । नित्यं हि वस्तु न स्मर्यमाणकर्तृकं, नाप्यस्मर्यमाणकर्तृकं प्रतिपन्नं, किन्त्वकर्तृ-
कमेव । हेतुश्च व्यर्थविशेषणः । सति हि कर्तरि स्मरणमस्मरणं वा स्यान्नासति, खरविषाणवत् । अथाऽकर्तृकत्वमेवैवैव विवक्षितं तर्हि स्मर्यमाणग्रहणं व्यर्थं, जी-
र्णकूपप्रासादादिभिव्यभिचारश्च । अथ सम्प्रदायैऽविच्छेदे सत्यऽस्मर्यमाणकर्तृकत्वं हेतुस्तथाप्यनेकान्तः । सन्ति हि प्रयोजनभावादस्मर्यमाणकर्तृकाणि वटे वटे
वैश्रवण इत्यौघानेकपदवाक्यान्यविच्छिन्नसम्प्रदायानि । न च तेषामपौरुषेयत्वं भवतापीष्यते । असिद्धश्चायं हेतुः पौराणिका हि ब्रह्मकर्तृकत्वं स्मरन्ति
'वैवेक्येभ्यो वेदास्तस्यै विनिःसृताः' इति । 'प्रतिमन्वन्तरं चैव श्रुतिरन्यौ विधीयते' इति चाभिधानात् । यो वेदाश्च प्रहिणोतीत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च तत्कर्त्ता स्म-
र्यते । स्मृतिपुराणादिवच्च । ऋषिनामाङ्किताः काण्वमाध्यन्दिनतैत्तिरीयादयः शालीर्भेदाः कथमस्मर्यमाणकर्तृकाः ? तथा हि । एतास्तत्कृतकत्वात्तन्नामभिर-

१ ज्ञान ॥ २ ता ॥ ३ गणपरादिप्रतिपाद्यज्ञानापेक्षया कारणत्वं शब्दस्य (दिव्यचने) ॥ ४ प्रतिपादश्चानस्य (सर्वज्ञानस्य) हि कार्यं शब्द ॥ ५ अर्थज्ञानम् ॥ ६ परेण भीमासकेन ॥ ७ प्रावणप्रलसम् ॥ ८ वरुण ॥
९ ता ॥ १० न केवलमनादिकालेन ॥ ११ अतुष्टप्रलेन ॥ १२ पुण्य ॥ १३ आदिना पापम् ॥ १४ इति ॥ १५ कर्तृविषयं यत्स्मरणं ज्ञानं तस्याभावः ॥ १६ स्मर्यमाणकर्तृप्रतिषेधः ॥ १७ आकाशवदिति दृष्टान्तः ॥
१८ भिन्नाधिकरण-सम् ॥ १९ दृष्टान्ते ॥ २० व्यर्थविशेषणं कथमित्युक्ते आह ॥ २१ खरविषाणे यथा स्मरणमस्मरणं वा नास्ति कर्त्रेऽभावात् ॥ २२ अनुमाने ॥ २३ वेदे वर्णकम पाठकम् उदात्तादिकमश्च सम्प्रदाय ॥
२४ चालरे चालरे ईश्वर पर्वते पर्वते राम सर्वत्र मधुसूदन । सा ते भवतु सुग्रीवा देवी गिरिविवासिनी । विद्यारम्भं करिष्यामि सिद्धिर्भवतु मे सदा ॥ २५ कथम् ॥ २६ चतुर्भ्यः ॥ २७ ब्रह्मणः ॥ २८ अस्मर्यमाणकर्तृकस्य
हेतोरैकान्तिकत्वासिद्धत्वं ते उद्गात्य पुनरप्यसिद्धत्वमुद्गावयन्ति ॥ २९ एकसामन्तः सकावादपरो भवतु मन्वन्तरम् ॥ ३० वेद ॥ ३१ सृष्टिः ॥ ३२ भिक्षा ॥ ३३ करोति ॥
३४ प्रसन्नो भवतु इत्यादिभ्यश्च ॥ ३५ सन्तान ॥ ३६ गोत्रभेदाः ॥

ङ्कितांस्तद्वृत्तव्यकाशितत्वाद्वा ? प्रथमपक्षे कथमासामगौरवेष्वलमस्मर्यमाणकर्तृकत्वं वा ? उत्तरपक्षद्वयेऽपि यदि तावदुत्सवा शाखा कणवादिना दृष्टा प्रकाशिता वा तदा कथं सम्यदायाऽविच्छेदोऽतीन्द्रियार्थदर्शिनः प्रतिक्षेपश्च स्यात् । अथानवच्छिन्नैव सा सम्यदायेन दृष्टा प्रकाशिता वा तर्हि यावद्भिरयाच्यैः सा दृष्टा प्रकाशिता वा तावतां नामभित्तस्याः किन्नाङ्कितत्वं स्याद्विशेषाभावात् ? एतेन 'छिन्नमूलं वेदे कर्तृस्मरणं तस्य ह्यनुभवो मूलम् । न चासौ तत्र तद्विषयत्वेन विद्यते' इत्यपि प्रयुक्तम् । यतोऽध्यक्षेण तदनुभवाभावात् तत्र तच्छिन्नमूलं प्रमाणान्तरेण वा ? अध्यक्षेण चेत् किं भवत्सम्बन्धिना सर्वसम्बन्धिना वा ? यदि भवत्सम्बन्धिना तर्ह्यार्थान्तरेऽपि कर्तृग्राहकत्वेन भवत्यलक्ष्यस्याप्रवृत्तत्वेऽस्मरणस्य चिन्नमूलत्वेनास्मर्यमाणकर्तृकत्वस्य भावाद्वाभिचारी हेतुः । अथागमान्तरे कर्तृग्राहकत्वेनासत्प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तावपि परैः कर्तृसद्भावाभ्युपगमात् ततो व्योवृत्तमस्मर्यमाणकर्तृकत्वमपौरुषेयत्वेनैव व्याप्यते । इति अवभिचारः, न-परकीयाभ्युपगमस्याप्रमाणत्वात् । अन्यथा वेदेऽपि परैः कर्तृसद्भावाभ्युपगममतोऽस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिलिङ्गो हेतुः स्यात् । अथ वेदे सर्वगान-कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तेः कर्तृस्मरणमतोऽप्रमाणम् । तत्र हि केचिद्विषयगर्भमपरेष्टकादीन् कर्तृन् स्मरन्तीति । नन्वेवं कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तेस्तद्विशेषस्मरणमेवाप्रमाणं स्यात्, न कर्तृमात्रस्मरणम् । अथवा कादम्बर्यादीनामपि कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तेः कर्तृमात्रस्मरणत्वेनास्मर्यमाणकर्तृकत्वस्य भावात्पुनरप्यनेकान्तः । अथ वेदे कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तिवत्कर्तृमात्रेऽपि विप्रतिपत्तेस्तस्मरणमप्यप्रमाणम् । कादम्बर्यादीनां तु कर्तृविशेषे एव विप्रतिपत्तेस्तत्प्रमाणमित्यनेकान्तिकत्वाभावोऽस्मर्यमाणकर्तृकत्वस्य-विषयैः प्रवृत्त्यभावात् । ननु वेदे सौगतादयः कर्त्तारं स्मरन्ति न मीमांसका इत्येवं कर्तृमात्रे विप्रतिपत्तयेऽपि तदप्रमाणं तर्हि तद्वत्स्मरणमप्यप्रमाणं किन्न स्याद्विप्रतिपत्तेरविशेषात् । तथा चासिद्धो हेतुः । अथ यद्यनुपलम्भपूर्वकमस्मर्यमाणकर्तृकत्वं हेतुत्वेनोच्येत तदोक्तप्रकारेणाऽसिद्धिनिकान्तिकत्वे स्याताम् । तदभावापूर्वकं तु तस्मिन्स्तयोरनवकाशः । न-अत्र कर्त्तृभावग्राहकस्य प्रमाणान्तरस्यैवऽसम्भवात् । अस्मादेवानुमानात्तदभावसिद्धावन्योन्याश्रयः । अतो ह्यनुमानात्तदभावसिद्धौ तत्पूर्वकमस्मर्यमाणकर्तृकत्वं सिद्ध्यति । तत्सिद्धौ चोतोऽनुमानात्तदभावसिद्धिरिति । ननु वेदे कर्तृसद्भावाभ्यु-

१ कज्यादि ॥ २ कज्यादि ॥ ३ नष्टा ॥ ४ कर्तृस्मरणमूलस्य वेदपदवाक्यानीत्याद्यनुमादेऽस्य पुराणस्यतिवेदवाक्यस्य च प्रवर्तनारेण ग्रन्थेन ॥ ५ कणम् ॥ ६ कथम् ॥ ७ ज्ञानादिषिष्टकत्रये ॥ ८ तोगते ॥ ९ व्याख्युडितम् ॥ १० सविप्रतिपत्तिक ॥ ११ यदि कर्तृविशेषे विप्रतिपत्ति कर्तृमात्रस्मरणस्याऽप्रमाणम् ॥ १२ बाण शङ्करो वेति ॥ १३ कान्दन्वर्थादौ ॥ १४ उक्तप्रकारेण हेतोरेसिद्धत्वे प्रतिपादितेऽनुमानत्वेन हेतुसिद्धिं करोति पर ॥ १५ अनुपलम्भमेन हेतुना साधित यदस्मर्यमाणकर्तृकत्वं साधनं तत् ॥ १६ अनुपलम्भम सप्तमन्वर्थी सर्वसम्बन्धी वा स्यात् ? यौत्स्वपक्षेऽसिद्धित्वम् । पाश्चात्याग्नेऽनेकान्तिकत्वम् ॥ १७ वेद अस्मर्यमाणकर्तृक- अनुपलम्भ्यमानकर्तृकत्वात् आकाशवत् । इत्यनेनानुमानेन हेतुसिद्धिं विदधति ॥ १८ अनुपलम्भमलक्षणस्य हेतोरेकमयदेष्टुल्लेखत्वेनान्तरेण प्रवृत्तहेतुं साधयति ॥ १९ वेद अस्मर्यमाणकर्तृक कर्त्तृभावाद्द्वयोमेवत् इत्यनेनानुमानेन साधिते ॥ २० अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादेव ॥ २१ अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् ॥ २२ अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् ॥

पगमे तत्कर्तुः पुरुषस्यावश्यं तदनुष्ठानसमये अनुष्ठानवृणामनिश्चितप्रामाण्यानां तत्राभाण्यप्रसिद्धये स्मरणं स्यात् । ते हृदष्टफलेषु कर्मस्वैवं निःसंशयाः प्रवर्तन्ते । यदि तेषां तद्विषयः सत्यत्वनिश्चयः सोपि तदुपदेष्टुः स्मरणात्स्यात् । यथा पित्रादिप्रामाण्यवशात्स्वयमष्टफलेष्वपि कर्मसु तदुपदेशात्प्रवर्तन्ते 'पित्रादिभिरेतदुपदिष्टं तेनानुष्ठीयते' । एवं वैदिकेष्वपि कर्मत्वानुष्ठीयमानेषु कर्तुः स्मरणं स्यात् । न चाभियुक्तानामपि वेदार्थानुष्ठानाणां त्रैविणिकानां तत्स्मरणमस्ति । तेषां चैवं प्रयोगः 'कर्तुः स्मरणयोग्यत्वे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादपौरुषेयो वेदः' । तदर्थसम्बद्धमगमान्तरेष्वस्य हेतोः सद्भावबाधकप्रमाणाऽसम्भवेन सद्भवसम्भवतः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वेनानैकान्तिकत्वात् । किञ्च विपक्षविरुद्धं विशेषणं विपक्षद्वयावर्त्तमानं स्वविशेष्यमादाय निवर्त्तते । न च पौरुषेयत्वेन सह कर्तुः स्मरणयोग्यत्वस्य सहानवस्थानलक्षणः परस्परपरिहरस्थितिलक्षणो वा विरोधः सिद्धः । सिद्धौ वा तत एव सौध्यप्रसिद्धेरस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति विशेष्योपादानं व्यर्थम् । यच्चोक्तं तदनुष्ठानसमय इत्यादि तदागमान्तरेपि समानम् । न चेति चिन्त्यतां "न चायं नियमः-अनुष्ठानारोऽभिप्रेतार्थानुष्ठानसमये तत्कर्त्तारमनुस्मृत्यैव प्रवर्त्तन्ते" । न खलु पाणिन्यादिप्रणीतव्याकरणप्रतिपादितशाब्दव्यवहारानुष्ठानसमये तदर्थानुष्ठानारोऽवश्यन्तथा व्याकरणप्रणेतारं पाणिन्यादिकमनुस्मृत्यैव प्रवर्त्तन्ते इति प्रतीतम् । निश्चितं तत्समर्थानां कर्तृस्मरणव्यतिरेकेणाप्याद्युत्तरं भवत्यादिसाधुशब्दोपलम्भात् । तत्र अव-त्सम्बन्धियलक्षणेणानुभवभावात् तत्र तच्छिन्नमूलम् । नापि सर्वसम्बन्धियलक्षणेण । तेन हानुभवभावोऽसिद्धः । न ह्यवाग्दशां सर्वेषां तत्र कर्तृप्राहकत्वेन प्रत्यक्षं न प्रवर्त्तत इत्यवसातुं शक्यमिति । तत्र तत्स्मरणस्य च्छिन्नमूलत्वासिद्धेरस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यसिद्धो हेतुः । अथ प्रमाणान्तरेणानुभवभावः । तत्र-अनुमानस्य आगमस्य च प्रमाणान्तरस्य तत्र कर्तृसद्भाववेदकस्य प्राक्प्रतिपादितत्वात् । किञ्चास्मर्यमाणकर्तृकत्वं वादिनः प्रतीवादिनः सर्वस्य वा स्यात् ? वादिनश्चेत्तदैनैकान्तिकं-सा ते भवतु सुप्रीतेत्यादौ विद्यमानकर्तृकेष्वस्य सम्भवात् । प्रतिवादिनश्चेत्तदसिद्धम् । तत्र हि प्रतिवादी स्मरत्येव कर्त्तारम् । एतेन सर्वस्यास्मरणं प्रत्याख्यातम् । सर्वासिद्धानविज्ञानरहितो वा कथं सर्वस्य तत्र कर्त्तृस्मरणमवैति ? किञ्चार्त्तः स्वतन्त्र्येणपौरुषेयत्वं साध्येत पौरुषेयत्वसाधनमनुमानं वा बाध्येत ? प्राच्यविकल्पे स्वातन्त्र्येणपौरुषेयत्वस्यार्दः साधनं प्रसङ्गो वा ? स्वातन्त्र्यपक्षे नाऽतोऽपौरुषेयत्वसिद्धिः पदवाक्यवतः पौरुषेयत्वप्रसिद्धेः । अतो न

१ कुत एतदित्याह ॥ २ अनिरीक्षितफलेषु ॥ ३ यागेषु ॥ ४ वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ५ कथं निःसंशयाः प्रवर्त्तन्ते ॥ ६ कर्म ॥ ७ कारणेन ॥ ८ व्यापृतानाम् ॥ ९ उक्तप्रकारेण ॥ १० वक्ष्यमाणरीत्या ॥ ११ भिदके ॥ १२ पौरुषेयभित्तके ॥ १४ पौरुषेयत्वं विपक्ष ॥ १५ विरोधस्य ॥ १६ अपौरुषेयत्वमिति ॥ १७ अस्मिन्नेतार्थप्रतिपादकवाक्य ॥ १८ भवतीत्यादि ॥ १९ उच्चारण ॥ २० अस्य शब्दस्यार्थमर्थ इति ॥ २१ सङ्केतानाम् ॥ २२ तस्यात् ॥ २३ असिद्धानाम् ॥ २४ वेदे ॥ २५ वेदे ॥ २६ प्रसङ्गा ॥ २७ वेदे ॥ २८ वेदे ॥ २९ अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् ॥ ३० अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति ॥ ३१ साधनम् ॥ ३२ अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् ॥

ज्ञायते किमस्यमाणकर्तृत्वात्पौरुषेयो वेदः पदवाक्यात्मकत्वात्पौरुषेयो वा ? न च सन्देहहेतोः प्रामाण्यम् । ननु न प्रकृतहेतोः सन्देहोत्पत्तिर्यनास्याऽप्रामा-
ण्यम् । किन्तु प्रतिहेतुतः । तस्य चैतस्मिन्सत्यप्रवृत्तेः कथं संशयोत्पत्तिः ? तदयुक्तम् । यथैव हि प्रकृतहेतोः सद्भावे पौरुषेयत्वसाधकहेतोरप्रवृत्तिरभिधीयते
तथा पदवाक्यत्वलक्षणहेतुसद्भावे सत्यस्यमाणकर्तृत्वस्याप्यप्रवृत्तिरस्तु विशेषाभावात् । तत्र स्वतन्त्रसाधनमिदम् । नापि प्रसङ्गसाधनम् । तत्त्वतः पौरुषे-
यत्वाभ्युपगमे वेदस्य तत्कर्तृः पुरुषस्य स्मरणप्रसङ्गः स्यात् । इत्यनिष्टापादनस्वभावम् । न च कर्तृस्मरणं परस्यानिष्टम् । स हि पदवाक्यत्वेन हेतुना तत्कर्तुः
स्मरणं प्रतीयन् कथं तत्स्मरणस्याऽनिष्टतां ब्रूयात् ? पौरुषेयत्वसाधनानुष्ठानादनुमानबाधापक्षेपि किमनेनास्य स्वरूपं वाच्यते विषयो वा ? न तावत्स्वरूपमपौरुषेयत्वा-
नुमानस्याप्यनेन स्वरूपबाधानुषङ्गात् तैथ्योस्तुल्यबलत्वेनान्योन्यं विशेषाभावात् । अतुल्यबलत्वे वा किमुमानबाधया ? येनैव दोषेणास्याऽतुल्यबलत्वं तत्
एवाप्रामाण्यप्रसिद्धेः । विषयबाधाय्यनुपपन्ना तुल्यबलत्वेन हेतवोः परस्परविषयप्रतिबन्धे वेदस्योभयधर्मशून्यत्वानुषङ्गात् । एकस्य वा स्वविषयसाधकत्वेऽन्यस्यापि
तत्प्रसङ्गाद् धर्मद्वयात्मकत्वं स्यात् । अतुल्यबलत्वे तु यत् एवातुल्यबलत्वं तत् एवाऽप्रामाण्यप्रसिद्धेः किमनुमानबाधेयुक्तम् । ऐतरेयं “वेदस्याध्ययनं सर्वं
गुर्वध्ययनपूर्वकम् । वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथा” इत्यनेनानुमानेन पौरुषेयत्वप्रसाधकानुमानस्य बाधेयपि प्रत्याख्यातं प्रकृतदोषाणामत्राव्यविशे-
षात् । किञ्चात्र निर्विशेषणमध्ययनशब्दवाच्यत्वमपौरुषेयत्वं प्रतिपादयेत्कत्रऽस्मरणविशिष्टं वा ? निर्विशेषणस्य हेतुत्वे निश्चितकर्तृकेषु भारतादिष्वपि भावादने-
कान्तिकत्वम् । किञ्च यथाभूतानां पुरुषाणामध्ययनपूर्वकं दृष्टं तथाभूतानामेवाध्ययनशब्दवाच्यत्वमध्ययनपूर्वकत्वं साधयत्यन्यथाभूतानां वा ? यदि तथाभू-
तानां तदा सिद्धसाधनम् । अथान्यथाभूतानां तर्हि सन्निवेशोदिवदऽप्रयोजको हेतुः । अथ तथाभूतानामेव तत्तथा ततः साध्यते । न च सिद्धसाधनं सर्वपुरुषा-
णामतीन्द्रियार्थदर्शनशक्तिक्येनानीन्द्रियार्थप्रतिपादकप्रैरण्याप्रणेतृत्वसामर्थ्येनेदंशत्वात् । तदध्यसाम्प्रतं यतो यदि प्रैरण्यास्तथाभूतार्थप्रतिपादने अप्रामा-

१ कारणस्य ॥ २ अस्यार्थमाणकर्तृत्वस्य ॥ ३ अपौरुषेयत्वलक्षणस्यार्थसाधकस्य ॥ ४ अस्यार्थमाणकर्तृत्वमिति ॥ ५ विप्रसिद्धहेतुतः ॥ ६ प्रतिप्रकृतहेतौ सति पदवाक्यत्वं हेतुनतरं न प्रवर्तते । पदवाक्यत्वे तु सत्यपि
प्रकृतो हेतु वर्तते इति योऽसौ विशेषस्तस्याभावात् ॥ ७ वेदः स्मर्थमाणकर्तृकः पौरुषेयत्वाद्भारतावत् । हेतुत्वस्याप्याभ्युपगमेनानिष्टस्य साध्यरूपवाक्यप्रकाश्यापनमस्यापादनं प्रसङ्गः ॥ ८ जैनस्य ॥ ९ जानन् ॥
१० पदवाक्यत्वलक्षण ॥ ११ पौरुषेयत्वाऽपौरुषेयत्वानुमानयो ॥ १२ पौरुषेयत्वलक्षणस्य विपर्ययः ॥ १३ पदवाक्यत्वाऽस्यार्थमाणकर्तृकत्वलक्षणयो ॥ १४ अपौरुषेयत्वपौरुषेयत्वलक्षण ॥ १५ पौरुषेयत्वाऽपौरुषेयत्वलक्षण ॥
१६ वेदस्य ॥ १७ अस्यार्थमाणकर्तृकत्वानुमानस्यपौरुषेयत्वप्रसाधनानुमानं प्रति बाधकत्वानिर्वाकरणमेव प्रत्येन ॥ १८ विशेषणमेतत् ॥ १९ अधुनाततस्तद्विधानम् ॥ २० अस्माभिरपि तथाभूतानां गुर्वध्ययनपूर्वकत्वं प्रति
पादते ॥ २१ अतीन्द्रियार्थदर्शनात् ॥ २२ आदिना कार्यत्वादिवत् ॥ २३ अकिञ्चित्करो हेतुलोपा गुर्वध्ययनपूर्वकत्वं नास्ति यतः ॥ २४ सत्यस्यापकल्पत्वात्तौ ह्युपपन्नानि तस्यैव हेतुप्रयोजक ॥ २५ जैनानां तु मते सर्वे
पुरुषाणामतीन्द्रियार्थदर्शने शक्तिवैकल्यं नास्ति केनाच्चिदतीन्द्रियार्थदर्शनशक्तिरस्तीति भावः ॥ २६ अग्निधर्मेन यत्वेनेति लिङादिप्रवणनन्तरं शब्दो मा श्रेयसीति दक्षनाद् प्रेरणानित्यया कृति (याम्) प्रतीयते ।
सा च प्रेरणा वेद इत्यर्थः ॥

ण्याभावः सिद्धः स्यात् । स्यादेत्-यौवता गुणवद्भूतत्वात् तदुक्तैर्गैरनिराकृतैर्दोषैरपोहितत्वात् । तत्र सापवादं प्रामाण्यं तथाभूतां प्रेरणामतीन्द्रियार्थदर्शनशक्तिवि-
रहिणोपि कर्तुं समर्था इति कुतस्तथाभूतप्रेरणप्रणेतृत्वासामर्थ्येनाऽशेषपुरुषाणामीदृशत्वसिद्धिर्यतः सिद्धसाधनं न स्यात् ? अथ न गुणवद्भूतत्वेनैव शब्देऽप्रा-
माण्यनिवृत्तिरपौरुषेयत्वेनाप्यस्याः सम्भवात् । तेनायमदोषः । तदुक्तं “शब्दे दोषोद्धवत्सावद्भूतधीन इति स्थितम् । तदभावः क्वचित्तावदुपगच्छेत्, क-
र्तृत्वतः ॥ १ ॥ तदुक्तैरप्युक्तानां शब्दे सङ्गान्यऽसम्भवात् । यद्वा वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥ २ ॥ इति । तदप्यसमीचीनं यतोऽपौरुषेयत्वमस्याः किमन्यतः,
प्रमाणत्वमिति प्रश्नमेत एव वा ? यद्यन्यतस्तदाऽस्यैवैवार्थम् । अत एव चेन्नन्वतोऽनुमानादपौरुषेयत्वसिद्धौ प्रेरणायामप्रामाण्याभावः स्यात् । तदभावाच्च तद्धान-
भूतप्रेरणप्रणेतृत्वासामर्थ्येन सर्वपुरुषाणामीदृशत्वसिद्धिरितरेतराश्रयः । तत्र निर्विशेषणोऽयं हेतुः प्रकृतसाध्यसाधनः । अथ सविशेषणस्तदा विशेषणस्यैव केवलस्य शस-
कत्वाद्विशेष्योपादानमनर्थकम् । भवतु विशेषणस्यैव गमकत्वम् । का नो हानिः ? सर्वथाऽपौरुषेयत्वसिद्ध्या प्रयोजनात् । तदप्युक्तं यतः कर्त्रऽस्मरणं विशेषणं कि-
मभावाख्यं प्रमाणमर्थपरितिरनुमानं वा ? तत्राद्यः पक्षो न युक्तोऽभावप्रमाणस्य स्वरूपसामग्रीविषयाऽनुपपत्तितः प्रामाण्यस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । किञ्च सदुपल-
म्भकप्रमाणपञ्चकनिवृत्तिनिबन्धनास्य प्रवृत्तिः ‘प्रमाणपञ्चकं यत्र’ इत्याद्यभिधानात् । न च प्रमाणपञ्चकस्य वेदे पुरुषसद्भावावेदकस्य निवृत्तिः-पदवाक्यलक्ष-
णस्य पौरुषेयत्वप्रसाधकत्वेनानुमानस्य प्रतिपादनात् । न चास्याऽप्रामाण्यमभिधानं शक्यं यतोऽस्याऽप्रामाण्यम् । किमेतेन बाधितत्वान्साध्याविनाश्यादित्वा-
भावाद्वा स्यात् ? तत्राद्यपक्षे चक्रकप्रसङ्गः । तथा हि । नै यावदभावप्रमाणप्रवृत्तिर्न तावत्प्रस्तुतानुमानबाधा । यावच्च न तस्य बाधा न तावत्सदुपलम्भक-
प्रमाणनिवृत्तिः । यावच्च न तस्य निवृत्तिर्न तावत्तन्निबन्धनाऽभावाख्यप्रमाणप्रवृत्तिः । तदप्रवृत्तौ च नानुमानबाधेति । द्वितीयपक्षस्त्वयुक्तः स्वसाध्याविना-
श्यादित्वस्यात्र सम्भवात् । न खलु पदवाक्यत्वमकत्वं पौरुषेयत्वमन्तरेण क्वचिद्दृष्टं येनास्य स्वसाध्याविनाशाभावः स्यात् । एतेन कर्तुरस्मरणमन्यथैव अनुपपद्य-
मानं कर्त्रऽभावनिश्चायकमर्थपरिपत्तिगम्यमपौरुषेयत्वं वेदानामित्यपस्तम्-अन्यथानुपपद्यमानत्वान्मन्भवस्यात्र प्रागेव प्रतिपादितत्वात् । कर्त्रऽस्मरणमनुमानरूपमप्रा-
रुषेयत्वं प्रसाधयतीत्यनुपपन्नं प्रागेव कृतोत्तरत्वात् । एतेन ‘अतीतानागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ । कालत्वात्तद्व्या कालो वर्तमानः समीक्ष्यते । १ ।’

१ तर्हि ॥ २ न कुतोपि ॥ ३ येन कारणेन ॥ ४ प्रामाण्यनिराकृतत्वात् ॥ ५ सदोषम् ॥ ६ अप्रामाण्यभूताम् ॥ ७ सङ्गम् ॥ ८ न तु खभावत् ॥ ९ अपौरुषेयवेदवाक्यमन्तरोत्तरेषु स्वस्तिवाक्येषु ॥ १० एतदेव
समर्थव्यस्ये ॥ ११ अपौरुषेयवेदे ॥ १२ निराकृतानाम् ॥ १३ अस्तबन्धदय ॥ १४ अप्राप्त्य पुरुषः ॥ १५ वेदाध्ययनत्वात्वादिति ॥ १६ वेदाध्ययनत्वात्वात् ॥ १७ वेदाध्ययनत्वात्वात् ॥ १८ वेदाध्ययनत्वात्वात् ॥
१९ अप्रामाण्याभावात् ॥ २० अनुमानबाधेति ॥ २१ कथम् ? ॥ २२ एव ॥ २३ अभावप्रमाणप्रवृत्तौ प्रस्तुतानुमानबाधा तस्या सदुपलम्भकप्रमाणनिवृत्तिस्तथा च पदवाक्यत्वस्य स्वसाध्याविनाश्यादित्वमिति समर्थप्रेरण
प्रत्ययेन ॥ २४ अपौरुषेयत्वं विना ॥ २५ वेदोऽपौरुषेयः कर्त्रऽस्मरणान्यथानुपपत्तेः ॥ २६ कर्त्रऽस्मरणान्यथानुपपत्तेः ॥ २७ पिष्टकादौ ॥ २८ वटे वटे वेत्रवण इत्यादिनाऽनैकान्तकसमर्थनेन ॥

इत्यपि प्रत्युक्तं—प्राक्तनानुमानद्वयोक्तशेषोपाणान्नाप्यविशेषात् । आगमान्तरेयस्य तुल्यत्वाच्च । किञ्चेदानीं यथाभूतो वेदाकरणसमर्थपुरुषयुक्तस्तर्कतु-
पुरुराहितो वा कालः प्रतीतोऽतीतोऽनागतो वा तथाभूतः कालत्वात्साध्यताऽन्यथाभूतो वा? यदि तथाभूतस्तदा सिद्धसाध्यता । अथान्यथाभूतस्तदा सन्निवे-
शादिवदऽप्रयोजको हेतुः । अथ तथाभूतस्यैवातीतस्थानागतस्य वा कालस्य तद्वहितत्वं साध्यते । न च सिद्धसाध्यताऽन्यथाभूतस्य कालस्यासम्भवात् । नन्व-
न्यथाभूतः कालो नास्तीत्येतत्कुतः प्रमाणत्वात्पिपन्नम्? यद्यन्यतस्तर्हि तत् एवापौरुषेयत्वसिद्धेः किमनेन? अत एवेति चेत् । नन्वन्यथाभूतकालाभावसिद्धवतो-
ऽनुमानात्तद्वहितत्वसिद्धस्तिसिद्धेश्चान्यथाभूतकालाभावसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । मायागमतोऽपौरुषेयत्वसिद्धिरितरेतराश्रयानुषङ्गात् । तथा हि । आगमस्याऽपौरु-
षेयत्वसिद्धावप्रामाण्याभावसिद्धस्तिसिद्धेश्चातोऽपौरुषेयत्वसिद्धिरिति । न चाऽपौरुषेयत्वप्रतिपादकं वेदवाक्यमस्ति । नापि
विधिववाक्यादौऽपरस्य परैः प्रामाण्यमिष्यते । अन्यथा पौरुषेयत्वमेव सात्त्वतप्रतिपादकानां “हिरण्यगर्भः सर्ववर्त्तताम्रे” इत्यादिप्रबुतरवेदवाक्यानां श्रव-
णात् । अपौरुषेयत्वधर्माधारतया प्रमाणप्रसिद्धस्य कस्यचित्पदवाक्यादेरसम्भवाच्च तस्मादस्येनोपमानादप्यपौरुषेयत्वसिद्धिः । नाप्यर्थापत्तेः—अपौरुषेयत्व-
व्यतिरेकेणानुपपद्यमानस्यार्थस्य कस्यचिदप्यभावात् । स ह्यप्रामाण्याभावलक्षणो वा स्यादतीन्द्रियार्थप्रतिपादनस्वभावो वा पार्थशब्दोच्चारणरूपो वा? न तव-
दाद्यः पक्षोऽप्रामाण्याभावस्यागमगमन्तरेपि तुल्यत्वात् । न चासौ तत्र मिथ्या वेदेपि तन्मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । अथागमन्तरे पुरुषस्य कर्तुरभ्युपगमात्, पुरुषाणां
तु रागादिदोषदुष्टत्वेन तज्जनितस्याऽप्रामाण्यस्यात्र सम्भवात्तत्रासौ मिथ्या, न वेदे—तत्राप्रामाण्योत्पादकदोषाश्रयस्य कर्तुरभावात् । नन्वत्र कुतः कर्तुरभावो निश्चि-
तः? अन्यतोऽत एव वा? यद्यन्यतस्तदेवोच्यतां, किमर्थापत्त्या? अर्थापत्तेश्च—इतरेतराश्रयानुषङ्गात् । अर्थापत्तितो हि पुरुषाभावसिद्धावप्रामाण्याभावसिद्धस्तिसिद्धौ
चार्थापत्तिः पुरुषाभावसिद्धिरिति । द्वितीयपक्षोऽतीन्द्रियार्थप्रतिपादनलक्षणार्थसागमन्तरेपि सम्भवात् । पार्थशब्दोच्चारणान्यथानुपपत्तिरित्यो वेद-
इत्ययममीचीनं धूमादिवत्साहचर्यादप्यर्थप्रतिपत्तेः प्रतिपादविषयमाणात्वात् । किञ्चापौरुषेयत्वं प्रसज्यप्रतिपेक्षरूपं वेदस्याभ्युपगम्यते पर्युदासस्वभावं वा? प्रथ-
मपक्षे तर्हि सदुपलम्भकप्रमाणप्राप्त्यनुपपत्तिः तत्राद्यः पक्षोऽप्युक्तः सदुपलम्भकप्रमाणपक्षकस्यापौरुषेयप्राहकत्वप्रतिषेधात् । तद्ग्राह्यस्य
तुच्छस्वभावाभावरूपत्वानुपपत्तेश्च । प्रतीक्षिसश्च तुच्छस्वभावभावः प्राक्प्रबन्धेन । द्वितीयपक्षस्तु श्रद्धाभावगम्योऽभावप्रमाणस्याऽसम्भवतलेन तद्ग्रहणानुप-
पत्तेः । तदसम्भवश्च तत्सामग्रीस्वरूपयोः प्राक्प्रबन्धेन प्रतिषिद्धत्वात्सिद्धः । अथ पर्युदासरूपं तदभ्युपगम्यते । नन्वत्रापि किं पौरुषेयत्वादप्यनुपपत्तिरुदासद्वय-
न

१ काञ्चलादिलेनेगानुमानेन पौरुषेयत्वसाधकानुमानस्य स्वरूपं बाध्यते विषयो वेत्यादिप्रक्षरेण ॥ २ वेद ॥ ३ साकनात् ॥ ४ तेन वेदकर्त्रा ॥ ५ वेदकर्त्रा ॥ ६ अस्तु वा वेदवाक्यमापस्यायत्प्रतिपादकं तथापि ॥
७ प्रतिषेधवाक्यादे ॥ ८ मीमांसकै ॥ ९ अपरस्य प्रामाण्यं यदीज्यते ॥ १० जात ॥ ११ आदौ ॥ १२ इति ॥ १३ प्रमाणत्वं ॥ १४ इति ॥ १५ नित्यत्वात्पौरुषेयत्वम् ॥

ऽपौरुषेयत्वशब्दाभिधेयं स्यात् ? तत्सत्त्वमिति चेत् तर्हि निर्विशेषणमनादिविशेषणविशिष्टं वा ? प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता ततोऽन्यस्य वेदसत्त्वभावात्साध्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धस्यास्माभिरभ्युपगमात् । पौरुषेयत्वं हि कृतकत्वं ततश्चान्यत्सत्त्वमित्यत्र को वै विप्रतिपद्यते ? द्वितीयपक्षः पुनरविचारितरमणीयो वेदानादिसत्त्वे प्रत्यक्षादिप्रमाणतः प्रसिद्ध्यसम्भवस्याऽनन्तरमेव प्रतिपादितत्वात् । अस्तु वाऽपौरुषेयो वेदस्तथाप्यसौ व्याख्यातोऽव्याख्यातो वा स्वार्थे प्रतीतिं कुर्यात् ? न तावदव्याख्यातोऽतिप्रसङ्गात् । व्याख्यातश्चेत्कुतस्तद्व्याख्यानामम् ? स्वतः पुरुषाद्या ? न तावत्स्वतोऽयमेव मदीयपदवाक्यानामर्थो नायमिति स्वयं वेदेनाऽप्रतिपादनात् । अन्यथा व्याख्याभिदो न स्यात् । पुरुषाच्चेत्कथं तद्व्याख्यानात्यौरुषेयादर्थप्रतिपत्तौ दोषशङ्का न स्यात् । पुरुषा हि विपरीतमप्यर्थं व्याचक्षाणा दृश्यन्ते । संवादेन प्रामाण्याभ्युपगमे चापौरुषेयत्वकल्पनाऽनर्थिका-तद्वद्वेदस्यापि प्रमाणान्तरसंवादादेव प्रामाण्योपपत्तेः । न च व्याख्यानानां संवादोस्ति परस्परविरुद्धभावनानियोगादिव्याख्यानामन्योन्यं विसंवादोपलभ्यताम् । किञ्चासौ तद्व्याख्याताऽतीन्द्रियार्थदृष्टा तद्विपरीतो वा ? प्रथमपक्षेऽतीन्द्रियार्थदर्शिनः प्रतिषेधविरोधो धर्मादौ चास्य प्रामाण्योपपत्तेः । धर्मे चोदनैव प्रमाणमित्यवधारणानुपपत्तिश्च । अथ तद्विपरीतः । कथं तर्हि तद्व्याख्यानाद्यथार्थप्रतिपत्तिः-अथार्थाभिधानाशङ्कया तदनुपपत्तेः । न च मन्वादीनां सातिशयप्रज्ञत्वात्तद्व्याख्यानाद्यथार्थप्रतिपत्तेशां सातिशयप्रज्ञत्वसिद्धेः । तेषां हि प्रज्ञातिशयः स्वतो वेदार्थाभ्यासादऽदृष्टाब्रह्मणो वा स्यात् ? स्वतश्चेत्सर्वस्य स्याद्विशेषाभावात् । वेदार्थाभ्यासाच्चेत्किं ज्ञातस्याज्ञातस्य वा तदर्थस्याभ्यासः स्यात् ? न तावदज्ञातस्याऽतिप्रसङ्गात् । ज्ञातस्य चेत्कुतस्तज्ज्ञप्तिः स्वतोऽन्यतो वा ? स्वतश्चेदन्योन्याश्रयः । सति हि वेदार्थाभ्यासे स्वतस्तत्परिज्ञानं, तस्मिंश्च तदार्थाभ्यास इति । अन्यतश्चेत्तस्यापि तत्परिज्ञानमन्यत इत्यतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽनभ्युपगमेऽन्धपरम्परातो यथार्थनिर्णयानुपपत्तिः । अदृष्टोपि प्रज्ञातिशयाऽसाधकस्तस्यात्मानन्तरोपि सम्भवात् । न तथैवाविधोऽदृष्टोऽन्यत्र-मन्वादोर्वेदास्य सम्भवादिति चेत्कुतोऽत्रैवास्य सम्भवः ? वेदार्थानुष्ठानविशेषाच्चेत्स तर्हि वेदार्थस्य ज्ञातस्याऽज्ञातस्य वाऽनुष्ठानात्ता स्यात् ? अज्ञातस्य चेदतिप्रसङ्गः । ज्ञातस्य चेत्यरस्याश्रयः । सिद्धे हि वेदार्थज्ञानातिशये तदर्थानुष्ठानविशेषसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्ज्ञानातिशयसिद्धिरिति । ब्रह्मणोपि वेदार्थज्ञाने सिद्धे सत्यऽतो मन्वादोऽतदर्थपरिज्ञानातिशयः स्यात् । तच्चास्य कुतः सिद्धम् ? धर्मविशेषाच्चेत्स एवेतरेतराश्रयः । वेदार्थपरिज्ञानाभावे हि तत्पूर्वकानुष्ठानजनितधर्मविशेषणुत्पत्तिस्तदनुपत्तौ च वेदार्थपरिज्ञानाभाव इति । तन्नातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽनभ्युपगमे वेदार्थप्रति-

१ वेदे ॥ २ जैने ॥ ३ द्वित्ववस्तुगतानामप्यर्थप्रतीतिं कुर्यात् ॥ ४ वेदस्य जडत्वेन नञुष्मन्भवत्वात् ॥ ५ यदि वेद प्रतिपादयति ॥ ६ भावनाविधिनियोगादि ॥ ७ व्याख्यानामम् ॥ ८ व्याख्यानामम् ॥ ९ प्रत्यक्षमात्राद्यर्थे प्रत्यक्षं संवादकमनुपेयं अनुमानमेव संवादक, परीक्षेयं सर्वापरासिरोध संवाद ॥ १० मीमांसकमते ॥ ११ तस्मादतीन्द्रियार्थदृष्टौ ॥ १२ अतीन्द्रियार्थदृष्टौविपरीतस्य किञ्चिज्ज्ञस्य ॥ १३ गोपालादीनामपि वेदार्थस्याभ्यासमसङ्गात् ॥ १४ पुरुषात् ॥ १५ पुरुष तव ॥ १६ मकेत् ॥ १७ प्रज्ञातिशयसाधक ॥ १८ प्रज्ञातिशयसाधक ॥ १९ प्रज्ञातिशयसाधक ॥ २० गोपालादीनामपि वेदार्थानुष्ठानप्रत्यक्ष ॥

पत्तिर्धत्ते । ननु व्याकरणाद्यभ्यासाच्छौकिकादवाक्यार्थप्रतिपत्तौ तदविशिष्टवैदिकपदवाक्यार्थप्रतिपत्तिरपि प्रसिद्धेरश्रुतकाव्यादिवत् । तत्र वेदार्थप्रतिपत्ता-
 ऽतीन्द्रियार्थदर्शना किञ्चित्प्रयोजनमित्यस्यार-लौकिकवैदिकपदानामैकत्वेऽप्यनेकार्थव्यवस्थितेरन्यपरिहारेण व्याचिख्यासितार्थस्य नियमयितुमशक्तेः । न च
 प्रकरणादिभ्यस्तन्निमित्तमस्येत्यनेकप्रवृत्तौ हि संनधानादिवत् । यदि च लौकिकेनाभ्यासिदशब्देनाविशिष्टत्वाद्द्वैदिकस्यादशब्दस्यार्थप्रतिपत्तिरिति पौरुषेयेणावि-
 शिष्टत्वात्पौरुषेयोसौ कथं न स्यात् ? लौकिकस्य ह्यभ्यासिदशब्दस्यार्थवत्त्वं पौरुषेयत्वेन व्याप्तम् । तत्रायं वैदिकोऽभ्यासिदशब्दः कथं पौरुषेयत्वं परित्यज्य तदर्थ-
 मेव ग्रहीतुं शक्नोति ? उभयमपि हि गृह्णीयाज्ज्ञादा । न च लौकिकवैदिकशब्दयोः शब्दस्वरूपविशेषे सङ्केतग्रहणसम्यक्पक्षत्वेनाऽर्थप्रतिपादकत्वे अनुच्चार्यमाणयोश्च
 पुरुषेणाऽश्रवणे समानेऽन्यो विशेषो विद्यते यतो वैदिका अपौरुषेयाः शब्दा लौकिकास्तु पौरुषेयाः स्युः । सङ्केतेनतिक्रमेणार्थप्रत्यायनं चोभयोरेव । न
 चापौरुषेयत्वे पुरुषेच्छावसादर्थप्रतिपादकत्वं युक्तम् । उपलभ्यन्ते च यत्र पुरुषैः सङ्केतिताः शब्दास्तै तमर्थमविगोनेन प्रतिपादयन्तः । अन्यथा तत्सङ्केतभेदपरि-
 कल्पनानर्थक्यं स्यात् । ततो ये नरराचितवचनरचनाऽविशिष्टास्ते पौरुषेया यथाऽस्मिन्वक्त्रप्रासादादिरचनाऽविशिष्टा जीर्णकूपप्रासादादयः । नर-
 चितवचनऽविशिष्टं च वैदिकं वचनमिति । न चात्राश्रयासिद्धौ हेतुवैदिकीनां वचनरचनानां प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । नाप्यप्रसिद्धविक्षेपणः पक्षोऽभि-
 नवकूपप्रासादादौ पुरुषपूर्वकत्वेनास्य साध्यविशेषणस्य सुप्रसिद्धत्वात् । न च हेतोः स्वरूपासिद्धत्वं तद्वचनरचनासु विशेषेणब्राह्मणप्रमाणभावनाभ्या-
 ऽभावात् । न चाप्रामाण्यभाववलक्षणो विशेषस्तत्रेत्यभिधत्तव्यं तस्य विद्यमानस्यापि तन्निरीकारकत्वाभावाद् । यादृशो हि विशेषः प्रतीयमानः पौरुषे-
 यत्वं निराकरोति तादृशस्यास्याऽभावादऽविशिष्टत्वम् । न पुनः सर्वथा विशेषार्थवात्-एकान्तोऽविशिष्टस्य कस्यचिद्वस्तुनोऽर्थाभावात् । अप्राप्त्यभ्याभा-
 वलक्षणश्च विशेषो दोषवन्तमप्रामाण्यकारणं पुरुषं निराकरोति । न गुणवन्तमप्रामाण्यनिवर्तकम् । न च गुणवतः पुरुषस्याभावादन्वस्य बलने नि-
 शेषेण निराकृतत्वात्सिद्धमेवापौरुषेयत्वं तत्रैत्यभ्युपगन्तव्यं तत्सद्भावस्य प्रोक्तप्रतिपादितत्वात् । तदभावेऽप्राण्याभाववलक्षणविशेषाभावप्रसङ्गाच्च ।
 पौरुषेये प्रासादादौ हेतोर्दर्शनादपौरुषेये चाकाशादावऽदर्शनान्नानैकान्तिकत्वम् । अत एव न विरुद्धत्वम् । पक्षधर्मत्वे हि सति विषये दृष्टिसिर्गस्य

१ आदिना विरुद्धः ॥ २ तत्सामान्यत्वात् ॥ ३ सदृशत्वे ॥ ४ अन्यार्थस्य ॥ ५ द्विसन्धानकाव्यवत् ॥ ६ सदृशत्वात् ॥ ७ शब्देन ॥ ८ अभ्यासिदशब्दस्यार्थत्वे पौरुषेयत्वेन व्याप्ते सति ॥ ९ अपौरुषयत्वात्पौरुषेयत्वद्वयम् ॥ १० वैदि-
 कानां शब्दानां कश्चन विशेषोऽस्ति ततोऽपीषामपौरुषेयत्वमित्याशङ्क्याह ॥ ११ समावले ॥ १२ अथ शब्दस्याप्यमर्थ इति ॥ १३ समाने ॥ १४ समानम् ॥ १५ वेदे ॥ १६ अर्थ ॥ १७ वेदिकं वचनं यमि पौरुषेय
 भवति नरराचितवचनरचनाऽविशिष्टत्वात् ॥ १८ वस्तुमाने ॥ १९ श्रवणेन ॥ २० खमतापेक्षया ॥ २१ साध्य पौरुषेयत्वम् ॥ २२ सपक्षे ॥ २३ पौरुषेयत्वस्य ॥ २४ लक्षिकं नरराचितवचनाऽविशिष्ट
 वैदिकं नेति शब्दः ॥ २५ पौरुषेयत्वं ॥ २६ वैदिकलौकिकशब्दयोरेकत्वम् ॥ २७ अविविक्तत्वम् ॥ २८ सर्वथा वैदिकलौकिकशब्दयोरेकविशेषादभेदो भविष्यतीत्युक्ते आह ॥ २९ सर्वप्रकारेण ॥ ३० जमेदेत्यस्य ॥ ३१ वैदि-
 कलौकिकशब्दयोरेकत्वार्थप्रतिपादकत्वाद्भेदो यतः ॥ ३२ वेदे ॥ ३३ सर्वज्ञेतिद्विस्तत्वात् ॥

स विरुद्धः । न चास्यै विपक्षे वृत्तिः । नापि कालालयापदिशत्वम् । तद्धि हेतोः प्रत्यक्षगमबाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तं भवतेष्यते । न च यत्र स्वसाध्या-
विनाशतो हेतुधर्मिणि प्रवर्त्तमानः स्वसाध्यं प्रसाधयति तत्रैव प्रमाणान्तरं प्रवृत्तिमासादयत्यमेव धर्मं व्यावर्त्तयति एकस्यैकदेकत्र विधिप्रतिषेधयोर्विरोधात् ।
प्रकरणसमत्वमपि प्रतिहेतोर्विपरीतधर्मप्रसाधकस्य प्रकरणवर्त्तनाप्रवर्त्तकस्य तत्रैव धर्मिणि सद्भावोऽभिधीयते । न च स्वसाध्याविनाशहेतुप्रसाधितधर्मिणो वि-
परीतधर्मोपेतत्वं सम्भवतीति न विपरीतधर्माधायिनो हेत्वन्तरस्य तत्र प्रवृत्तिरिति । तत्र वेदपदवाक्ययोर्नित्यत्वं घटते । नापि वर्णानां कृतकत्वतः शब्दमात्र-
स्यानित्यत्वसिद्धौ तेषामन्यनित्यत्वसिद्धौ तेषामन्यनित्यत्वोपपत्तेः । तथा हि । अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवत् । न च कृतकत्वमसिद्धम् । तथा हि । कृ-
तकः शब्दः कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वान्नाह्नदेव । न चेदमन्यसिद्धं तात्वादिकारणव्यापारे सत्येव शब्दस्यात्मलाभप्रतीतिलदभावे वाऽप्रतीतेश्चक्रादिव्या-
पारसद्भावसाधयोर्धटस्यात्मलाभाऽलाभप्रतीतिवत् । ननु शब्दस्याऽनित्यत्वोपगमे ततोऽर्थप्रतीतिर्न स्यात् । अस्ति चासौ । ततो नित्यः शब्दः स्वार्थप्रतिपा-
दकत्वान्यथानुपपत्तेरित्यनुपगन्तव्यम् । स्वार्थेनावर्गत्तसम्बन्धो हि शब्दः स्वार्थं प्रतिपादयति । अन्यथाऽगृहीतसङ्केतस्यापि प्रतिपत्तुस्ततोऽर्थप्रतीतिप्रसङ्गः । सम्ब-
न्धावगमश्च प्रमाणवैयस्यमाद्यः । तथा हि । 'यदेको ईदृशोऽन्यस्यै प्रतिपन्नसङ्केताय प्रतिपादयति 'देवदत्तं गामभ्याज शुक्लां दण्डेन' इति, तदा पार्थव्याभ्यां-
ऽव्युत्पन्नसङ्केतः शब्दाद्यौ प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते श्रोतुंश्च तद्विषयक्षेपणाद्विचेष्टापलम्भानुमानतो गवादिविषयां प्रतिपत्तिं प्रतिपद्यते । तत्रापिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या च
तच्छब्दस्यैव तत्र वाचिकां शक्तिं परिकल्पयति । पुनः पुनस्तच्छब्दोच्चारणादेव तदर्थस्य प्रतिपत्तेः सोऽयं प्रमाणत्रयसम्पाद्यः । तदसत्त्वाच्च प्रेक्षावद्भिः परावबोधाय वाक्यमुच्चायेत ।
तत्सम्भवति । न चाऽस्मिन्स्य पुनः पुनरुच्चारणं घटते । तदभावे मान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाचकयत्नयवगमः । तदसत्त्वाच्च प्रेक्षावद्भिः परावबोधाय वाक्यमुच्चायेत ।
न चैवम् । ततः परार्थवाक्योच्चारणान्यथानुपपत्त्या निश्चीयते नित्योसौ । तदुक्तं 'दर्शनेनस्य परार्थत्वाच्चित्यः शब्दः' । अथ मतं 'पुनः पुनरुच्चार्यमाणः शब्दः
साहचर्यादेकत्वेन निश्चीयमानोऽर्थप्रतिपत्तिं विदधाति न पुनर्नित्यत्वात्' तदसमीचीनं साहचर्येन ततोऽर्थोऽप्रतिपत्तेः । न हि सदृशतया शब्दः प्रतीयमानो वाचकत्वे-

१ यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति कृतकत्वस्य शब्दधर्मवैषि नित्यासाध्याद्विपरीतेऽनित्ये विपक्षे वृत्तिमत्त्वादिरुद्धः ॥ २ हेतोः ॥ ३ पक्षः ॥ ४ इतिप्रियाविषयत्वात्कर्मैत्यभिधानम् ॥ ५ प्रत्यक्षगमप्रत्यक्षम् ॥ ६ धर्मस्य ॥
७ प्रतिपक्षसाधकस्य ॥ ८ संशयात्प्रत्यक्षत्वा निश्चयात्पार्थक्यलोचना ॥ ९ सत्यप्रतिपक्षो हेतुः प्रकरणसम इति वचनात् ॥ १० प्रमाणकस्य ॥ ११ विधिप्रतिपत्तिपेक्षरूपयोः ॥ १२ नित्यत्वमन्तरेण ॥ १३ जनेन त्वया ॥ १४ य
हीत ॥ १५ प्रत्यक्षादनुमानार्थोपपत्तिः ॥ १६ पूर्व शूरो सकाशात् ॥ १७ ना ॥ १८ वाक्याय ॥ १९ तृतीयः ॥ २० गुरुसन्निधौ गवानयसमये ॥ २१ गोत्राच्च श्रावणप्रत्यक्षेण, गोत्रक्षणमर्थं नायतप्रत्यक्षेण ॥
२२ यं देवदत्तं प्रति वाक्यं प्रोक्तं तस्य ॥ २३ आदिना ताडनप्रेरणादि ॥ २४ तृतीयः ॥ २५ शिष्यो गोत्रक्षणार्थे ज्ञानवान् तद्विषयचेष्टावत्त्वान्मद्गतः ॥ २६ गोत्राच्चो गोत्रक्षणार्थवाचकशक्तिमुक्तो गोत्रात्तलन्यथानुपपत्तेरिति ॥
२७ गो इति ॥ २८ अनित्यस्य शब्दस्य ॥ २९ गोत्राच्च उच्चारिते गोत्रक्षणार्थप्रतिपत्तिर्भवति । वदुच्चारिते गोत्रक्षणार्थप्रतिपत्तिर्भवति ॥ ३० वाचकशक्त्यवगमस्य ॥ ३१ शब्दः ॥ ३२ उच्चारणस्य ॥ ३३ घटोय
पुनर्देवकालान्तरे घटोयमिति ॥ ३४ उत्तर ॥

नाभ्यवसीयते किन्तुर्कलेन । य एव हि सम्बन्धग्रहणसमये मया प्रतिपन्नः शब्दः स एवामिति प्रतीतेः । किञ्च सादृश्यादर्थप्रतीतौ भ्रान्तः शब्दः प्रत्ययः स्यात् । न ह्यन्यस्मिन्नग्रहीतसङ्केतेऽन्यसादृश्यादर्थप्रत्ययोऽभ्रान्तो गोशब्दे गृहीतसङ्केतेऽश्वशब्दाद्व्यर्थप्रत्ययेऽभ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । न च भूयोऽवयवसाम्ययोग्यस्वरूपं सादृश्यं शब्दे सम्भवति विविधैरणामकत्वाच्छब्दानां वर्णानां च निर्वयवत्वात् । न च गत्वादिविशिष्टानां गौदीनां वाचकत्वं युक्तं गत्वादिसामान्यस्याऽभावत् । तदभावश्च गदीनां नानात्वायोगात् । सोऽपि प्रत्यभिज्ञया तेषामेकत्वनिश्चयात् । न चात्र प्रत्यभिज्ञा सामान्यविबन्धना भेदेनिष्ठस्य सामान्यस्यैव गौदि-व्यसम्भवात् । किञ्च गत्वादीनां वाचकत्वं गौदिव्यक्तीनां वा ? न तावद्गत्वादीनां-नित्यस्य वाचकत्वेऽसंभवात् श्रयणप्रसङ्गात् । नापि गौदिव्यक्तीनाम् । तथा हि । गौदिव्यक्तिविशेषो वाचको व्यक्तिमात्रं वा ? न तावद्गौदिव्यक्तिविशेषस्तस्यानन्वयात् । नापि व्यक्तिमात्रम् । तच्च सामान्यान्तःपाति व्यस्तन्तर्भूतं वा ? सामान्यान्तःपातित्वे स एवासम्भर्तृप्रवेशः । व्यस्तन्तर्भूतत्वे तदवस्थोऽनन्वयदोष इति । ततोऽर्थप्रतिपादकत्वान्यथानुपपत्तेर्नित्यः शब्दः । तदुक्तम् । अर्थापत्तिरियं चोक्ता पक्षधर्मादिवर्जिता । यदि नाशिनि नित्ये वा विनोशिन्येव वा भवेत् । १ । शब्दे वाचकसामर्थ्यं ततो दूषणमुच्यताम् । फलवद्भवहा-राङ्गभूतार्थप्रत्ययाङ्गीता । २ । निष्फलत्वेन शब्दस्य योग्यत्वादवगम्यते । परीक्ष(स्व)माणस्तेनोस्य युस्त्या नित्यविनिर्णयोः । ३ । स धर्मोऽभ्युपगन्तव्यो यः प्रधानं न वाधते । न ह्यङ्गोऽनुरोधेन प्रधानफलबोधनम् । ४ । युज्यते नाशपक्षे च तदैकान्तात्यसज्यते । न ह्येदृशोऽर्थसम्बन्धः शब्दो भवति वाचकः । ५ । तथा च सादृश्यापि सर्वः सर्वं प्रकाशयेत् । सम्बन्धदर्शनं चास्य नाऽनित्यस्योपपद्यते । ६ । सम्बन्धज्ञानसिद्धिश्चेद्ध्रुवं कालान्तरस्थितिः । अन्यस्मिन् ज्ञा-

१ एकत्वावित्युक्तम् ॥ २ ज्ञानम् ॥ ३ शब्दे ॥ ४ शब्दात् ॥ ५ अन्वयाऽविशेषात् ॥ ६ अन्यथा ॥ ७ नटे सति ॥ ८ गृहीतसङ्केतशब्दस्य गृहत्वात् ॥ ९ बहु ॥ १० सम्बन्ध ॥ ११ सामान्यम् ॥ १२ सादृश्यभरसिद्धि-कृतधर्म । स एव विशेषस्तोषलक्षितो वर्ण । स आत्मा स्वरूप यस्य शब्दस्य ॥ १३ वर्णानां पुरालोक्यत्वात् शब्दस्य च वर्णोत्पत्त्यच्छब्दे तदविवक्षितं सादृश्यं भविष्यतीत्योक्त्यामाह ॥ १४ नित्यत्वात् । अत्रामात्रे किं केन सादृश्यं स्यात् ? ॥ १५ जवादिना च ॥ १६ अकारादीना च ॥ १७ अनेकसमवेतजात्यामान्यस्य ॥ १८ स एतय गकार इति ॥ १९ गत्वादि ॥ २० विशेषे ॥ २१ अनेकत्वेण ॥ २२ गकार एक एवेति गमेदभावत्वात् ॥ २३ सामान्यरूपाणाम् ॥ २४ अन्यथानुपपत्तिरिति हेतुको आह ॥ २५ गोपिण्डस्य ॥ २६ मीमांसक ॥ २७ सङ्केतकाले गृहीतस्य शब्दस्य व्यवहारकाले आगमनाभावात् सङ्केतव्यवहारशब्दयोर्भेदो यत ॥ २८ सामान्यस्य नित्यत्वात् ॥ २९ निष्फलेऽनित्यत्वे शब्दस्याप्यप्रतिपाद्यत्वं न घटते यत ॥ ३० वाचकसामर्थ्यमित्यर्थ ॥ ३१ आदिना समक्षे सत्त्वम् ॥ ३२ अर्थापत्तौ पक्षधर्मादीनां प्रयोजनं नास्ति यत ॥ ३३ अर्थापत्तिरेवास्ति तत्राप्यन्यथासिद्धिरनन्वयत्वे सिद्धत्वं वा स्यादित्युक्ते आह ॥ ३४ उभयात्मके ॥ ३५ केनोऽनित्ये ॥ ३६ नित्यानित्यात्मके केनोऽनित्ये शब्दे वाचकसामर्थ्यस्य वर्तमानात् ॥ ३७ न चेवमिति भाव ॥ ३८ फलवत्त्वान्नौ प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणव्यवहारश्च तस्याभूत कारणभूत च तदर्थप्रत्ययश्च । तस्याङ्गीता कारणता शब्दस्य ॥ ३९ अन्यथा ॥ ४० हेतुता ॥ ४१ अर्थप्रतीतिलक्षणफलग्राहिल्ये ॥ ४२ अर्थप्रतिपाति ॥ ४३ उपपत्त्यकारेण सफलत्वभावात् शब्दयेति फलं भवतु । शब्दे को दोष इत्युक्ते आह परिक्षेयादि ॥ ४४ फलवत्त्व सिद्धं शब्दस्य येन कारणेन ॥ ४५ नित्यफललक्षण ॥ ४६ द्रव्योर्भेदोभेदे ॥ ४७ नित्यधर्मस्य फलम् ॥ ४८ नित्यत्वं वाचकं भविष्यति प्रधानफलहेतुको आह न हीत्यादि ॥ ४९ कारण ॥ ५० भवेन ॥ ५१ लक्षणत ॥ ५२ अर्थप्रतीतिलक्षणमुद्रणफलस्य ॥ ५३ नित्यपक्षरक्षाविपक्षेऽपि प्रधानफलभाव न नास्तीत्युक्ते आह ॥ ५४ नियमेन ॥ ५५ अज्ञातार्थ ॥ ५६ शब्दस्य ॥ ५७ गृहीत सामान्य एव प्रयोजकोऽस्तित्याह ॥ ५८ अवश्यम् ॥

तत्सम्बन्धे न चान्यो वाचको भवेत् । ७। गोशब्दे ज्ञातसम्बन्धे नाऽवशब्दो हि वाचकः । इति । अथ विभिन्नदेशादितयोपलभ्यमानत्वादकारादीनां नानावाऽनित्यत्वे साध्येते । तन्न-अनेकप्रतिपत्तुर्भिर्विभिन्नदेशादितयोपलभ्यमानेनादित्येनानेकान्तात् । विभिन्नदेशादितयोपलभ्यमानैषां व्यञ्जकध्वन्यधीनो, न स्वरूपभेदनिबन्धनः । तदुक्तं “नित्यत्वं व्यापकत्वं च सर्ववर्णेषु संस्थितम् । प्रत्यभिज्ञानतो मगनाद्वार्धसङ्गमवर्जितात् । १। यो यो गृहीतः सर्वसिन्ददेशे शब्दो हि विद्यते । न चास्याऽवयवाः सन्ति येन वर्तते भागशः । २। शब्दो वर्तते इत्येव तत्र सर्वात्मकश्च सः । व्यञ्जकध्वन्यऽधीनत्वाच्चेदो स च गृह्यते । ३। न च ध्वनीनां सामर्थ्यं व्याप्तुं व्योम निरन्तरम् । तेनाऽविच्छिन्नरूपेण नासौ सर्वत्र गृह्यते । ४। ध्वनीनां भिन्नदेशत्वं श्रुतितन्त्रादुरुह्यते । अपूरितान्तरालत्वादिच्छेदश्चावसीयते । ५। तेषां चाल्यकदेशत्वाच्छेदव्यऽविमुत्तामितिः । गतिमद्वैगवत्त्वाभ्यां ते चाद्यान्ति यतो यतः । ६। श्रोता ततस्ततः शब्दमायान्तमिव मन्यते” । अथैकेन भिन्नदेशोपलम्भाद् घटादिद्वयानात्वं, न-आदित्येनानेकान्तात् । दृश्यते ह्येकेनादित्यो भिन्नदेशो, न चैतावतासौ नाना । अथ युगपदेकेन भिन्नदेशोपलब्धेरिति विशेषोच्यते । तथायनैवनेवानेकान्तः । जलपात्रेषु हि भिन्नदेशेषु सवितैकोप्येकेन युगपन्निदेशो गृह्यते । उक्तं च “सूर्यस्य देशभिन्नत्वं न त्वेकेन न गृह्यते । १। नाम सर्वथा तावदृष्टस्यैकदेशता । २। सविशेषेण हेतुश्चेत्तथापि व्यभिचारिता । इदंयते भिन्नदेशोयमित्येकोपि हि बुध्यते । ३। जलपात्रेषु चैकेन नानैकः सवितैश्यते । युगपत् च भेदेत्य प्रमाणं तुल्यवेदनात् । ४। कश्चिद्वाह । न तत्र सवितैश्यते-तस्य नभसि व्यवस्थानात् । तन्निमित्तानि तु तेषु प्रतिबिम्बानि प्रतीयन्ते । ततो नानेकान्तः । आहैकेन निमित्तेन प्रतिपात्रं पृथक्पृथक् । भिन्नानि प्रतिबिम्बानि गृह्यन्ते युगपन्मया । १। एतत्कुमारिलः परिहरन्नाह । “अत्र ब्रूमो-यदा यावज्जले सौर्येण तेजसा । स्फुरता चाधुषं तेजः प्रतिघोर्तः प्रवर्तितम् । २। स्वदेशमेव गृह्णाति सवितारमनेकथा । भिन्नमूर्तिं यथापात्रं तदैवा-नेकता कुतः । ३। यथा च प्रदीपः । इषंस्मिन्मिलितेऽङ्गुल्या यथा चधुषि दृश्यते । ४। पुंयगेकोपि भिन्नत्वाच्चधुषुर्वृत्तैश्चैव नः । ५। अन्ये तु चोदयन्त्यत्र प्रति-

१ शब्दस्य कालान्तस्थितिरपेक्षे ॥ २ आदिना काल ॥ ३ गदाद्यो वर्मिणो नाना अग्निराद्य भवन्ति विभिन्नदेशकालादित्युपनिनेन ॥ ४ प्रमाणात् ॥ ५ सपम् = सवन्ध ॥ ६ प्रत्यभिज्ञानाच्छब्दस्य व्यापकत्व इत्यभिलुके आह ॥ ७ अवयवसम्प्रदावार खण्डशो वर्तते इत्युक्ते आह ॥ ८ मागस्यो न वर्तते तादृ कश्च वर्तते इत्युक्ते आह ॥ ९ सर्वत्र विद्यते चेतादृ सर्ववैयौपल्यम् स्यादित्युक्ते आह ॥ १० ध्वनयोपि सकलदेश कश्च न व्यापकत्वमित्युक्ते आह ॥ ११ नानादेशेषुलभ्यमानत्वम् ॥ १२ शब्दप्रवणम् ॥ १३ शब्दत्वजनकवृत्तानाम् ॥ १४ अत एव प्रवणव्यभिचारो दृश्यते ॥ १५ गति = निग्राहणा ॥ वेग = संस्कारविवेग ॥ १६ भिन्नदेशतो भविष्यतीत्युक्ते आह नैति ॥ १७ सुस्थया ॥ १८ युगपदिति ॥ १९ क्वं व्यभिचारो दृश्यते इत्यारोकायमाह ॥ २० एकं सर्वो भिन्नदेशतया क्वं युज्यते इत्युक्ते आह ॥ २१ एव चेतादृ सर्वो नानातो भविष्यतीत्युक्ते आह ॥ २२ आदित्य आदित्य इति समानरूपतावेदनाद्देशतोऽपि एवाभिमित्युपनीयते ॥ न चास्य भेदे प्रमाणं किंचिदित्यर्थ ॥ २३ जेनादि ॥ २४ स सुसो निमित्तं येषां तानि ॥ २५ सर्वेषां ॥ २६ नानात्वेन ॥ २७ क्रियाविशेषणमेतत् ॥ २८ पात्राणामपत्तिरन्वय ॥ २९ यदा दृश्यते ॥ ३० व्यतेनान्दोषान्तर्याशाशब्द केन सह सवन्धनीय इत्यन्वयार्थो 'यथा च प्रदीप' शब्द उक्त ॥ ३१ एक एव सतिता नाना कश्च दृश्यते इत्याह ईषीदिति ॥ ३२ नानारूपेण ॥ ३३ चक्षुःप्रतिनिर्ग्राह्यमस्ति यत् स्वर्यः ॥ ३४ न = अस्माकमपि, तथैव = अतिप्रकारेणैव, एकोऽप्यदित्यो नानात्वेन दृश्यते चक्षुषःप्रतीतिविरहात् ॥

विम्बोदयैषिणः । स एव चेयतीयेत कसाम्नोपरि दृश्यते । १२। कृपादिषु कुतोऽथस्वात्म्यतिविम्बाद्धिनेक्षणम् । प्राञ्चलो दर्पणं पश्यन् स्याच्च प्रलङ्घ्यसः कथम् । १३। तत्रैव बोधयेदर्थं बहिर्यतं यदीन्द्रियम् । तत एतद्भवेदेवं शरीरे तत्तु बोधकम् । १४। अत्राह । अप्सूर्यदर्शिनो नित्यं देया चक्षुः प्रवर्त्तते । एकमृच्छ्रममस्ताच्च तत्रोच्छ्रयप्रकाशितम् । १५। अधिष्ठानतृजुल्लाच्च नात्मा सूर्यं प्रपद्यते । पारम्यार्थपितं स तमवागवृत्त्या तु बुध्यते । १६। ऊर्ज्वृत्ति तदेकत्वादवागिव च मन्यते । अधस्तादेव तेनार्कः सान्तरालः प्रतीयते । १७। एवं प्रागतया वृत्त्या प्रलयवृत्तिसमर्पितम् । बुध्यमानो मुखं श्रान्तेः प्रत्यगित्यवागच्छति । १८। अनेकदेशवृत्तौ च सत्यपि प्रतिविम्बके । समानबुद्धिगम्यत्वान्नात्वं नैव विद्यते । १९। किञ्च । देशभेदेन भिन्नत्वं मतं तच्चानुमानिकम् । प्रलक्षस्तु स एवेति प्रत्ययस्तेन बाधकः । २०। पर्यायेण यथा चैको भिन्नदेशान् ब्रजन्नपि । देवदत्तो न भिद्येत तथा शब्दो न भिद्येत । २१। ज्ञातैकत्वो यथा चासौ दृश्यमानः पुनः पुनः । न भिन्नः कालभेदेन तथा शब्दो न देशतः । २२। पर्यायादिविरोधेच्छ्रयापित्वादपि दृश्यताम् । दृष्टसिद्धो हि यो धर्मः सर्वथा सोऽभ्युपेयताम् । इति ।

अत्र प्रतिविधीयते । नित्यः शब्दोऽर्थप्रतिपादकत्वान्यथानुपपत्तेरित्युक्तं—धूमादिवदनित्यस्यापि शब्दस्यावगतसम्बन्धस्य सादृश्यतोऽर्थप्रतिपादकत्वसम्भवात् । न खलु य एव सङ्केतकाले दृष्टत्वेनैवार्थप्रतीतिः कर्त्तव्येति नियमोस्ति—महानसदृधूमसदृशादपि पर्वतधूमादग्निप्रतिपत्त्युपलम्भात् । न हि महानसप्रदेशोपलब्धैव धूमव्यक्तिरेन्यत्राव्यभिचिनमयति सदृशपरिणामाक्रान्तव्यस्यन्तरस्य तद्भूतकत्वप्रतीतिः । अन्यथा सर्वस्य सर्वगतत्वानुपपन्नः । सदृशपरिणामप्रधानतया च साध्यसाधनयोः सम्बन्धवधारणम् । न ह्यनाश्रितसमानपरिणतीनां निखिलधूमादिव्यक्तीनां स्वसाध्येनाऽवर्गदृशा सम्बन्धः शक्यो ग्राहीतुमसाधारणरूपेण तस्य तातामप्रतिभासनात् । अथ धूमसामान्यमेवाग्निप्रतिपत्तिकारणं, न—व्यक्तिसादृश्यव्यतिरेकेण तदसम्भवात् । न च धूमत्वान्मया प्रतिपन्नोन्निरिति प्रतिपत्तिः किं तु धूमात् । सा च सामान्यविशिष्टव्यक्तिसामान्ययोः सम्बन्धग्रहणे घटते । न तु धूमाद्विषयक्रियायाश्च तत्साध्यायास्तदेवत्तेदाहाद्यर्थानामनुमेयार्थप्रतिभापरूपतोपगन्तव्या । अन्यथा सामान्यमात्रस्य दाहाद्यर्थक्रियासाधकत्वाऽभावात् । ज्ञानाद्यर्थक्रियायाश्च तत्साध्यायास्तदेवत्तेदाहाद्यर्थानामनुमेयार्थप्रतिभासात् । प्रवृत्त्यभावतोऽस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः । सामान्यविशिष्टविशेषरूपता चात्र वाच्यवाचकयोरपि समाना न्यायस्य समानत्वात् । यदयुक्तं ‘सदृशत्वात्प्र-

१ कृपादिषु कुत इत्यस्य समाधानमिदमेतन्म ॥ २ गच्छत्या ॥ ३ सप्तुबाम ॥ ४ सूर्यलोपलम्भद्वारेण ॥ ५ इत्यस्यापि प्रतिविम्बके सूर्यलोपलम्भद्वारेणानेकदेशवृत्तित्वं तत्तत्प्रतिभासनात्तेति चेन्न तस्यापि नानालसमत्वात् । इति वदन्तं प्रति ॥ ६ एवमेतन्नेकान्तदृष्टानुद्भव्य कावल्यायादृष्टलक्ष्यद्वारायति । भिन्नदेशैकैकत्वं नातीति प्रलक्षं कथमनुमानवाधकमित्युक्ते चाह ॥ ७ यत्रादायाम् ॥ ८ कारणेन ॥ ९ कालक्रमेण ॥ १० व्यवहारकाले ॥ ११ समानत्वमित्यर्थं ॥ १२ अग्निधूमयोः शब्दार्थयोश्च ॥ १३ शब्दप्रकरणे—शब्दव्यक्तिर्भवति पदे शब्दत्वादिति वक्तव्यम् ॥ १४ असर्वज्ञेन ॥ १५ शब्दपदे शब्दसामान्यमेवार्थप्रतिपत्ति कारणमिति वाच्यम् ॥ १६ धूमसामान्यात् ॥ १७ सादृश्यपरिणामविशिष्टा व्यक्तिरेव मात्रा स्वरूप यतो साध्यसाधनयोस्तयो ॥ १८ सा यथाधनयो ॥ १९ शब्दलोपलम्भद्वारेणमये, अत्राश्रयतुमानससप्त च ॥ २० विशेषेण तदौ ॥ २१ सामान्यस्य ॥ २२ नहीत्यादिपूर्वोक्तस्य ॥ २३ संकेतकालोपलम्भशब्दस्य ॥

तीतिश्चेच्छरेणाप्यवाचकः । कैस्य चैकस्य सादृश्यात्कल्पतां वाचकोऽपरः । १। अदृष्टमङ्गुलत्वेन सर्वेषां तुल्यता यदा । अर्थवान्पूर्वदृष्टश्चेत्तस्य तावान्क्षणः कुतः । ३। द्विस्तावानुपलब्धो हि अर्थवान्सम्प्रतीयते' इत्यादि, तदवधारणमुपमानवाचोच्छेदप्रसङ्गात् । भूमादिलिङ्गाप्युपलब्धधूमादिसादृश्यतोऽदृश्यादिसाध्य-प्रतिपत्तावयवस्य सर्वस्य समानत्वात् । एतैवमपि प्रत्युक्तं "शब्दं तावदनुच्चार्य सम्बन्धकरणं कुतः । न चोच्चारितनष्टस्य सम्बन्धेन प्रयोजनम्" इत्यादि । यतोऽदृष्टे धूमे सम्बन्धो न शक्यते कर्तुम् । नापि दृष्टनष्टस्यास्य, सम्बन्धेन प्रयोजनं किञ्चित् । यच्च सादृश्ये दूषणमुक्तं "तथा भिन्नमभिन्नं वा सादृश्यं व्यक्तितो भवेत् । एवमेकमेकं वा नित्यं वानित्यमेव वा । १। भिन्ने चैकवचनित्यत्वे जातिरेव प्रकल्पिता । व्यस्यऽनन्यदर्थैकं च सादृश्यं नित्यमिष्यते । २। व्यक्तित्वमापन्नं तथा सत्यसिद्धीहितम्" इत्यादि, तदवयुक्तं-स्वहोतरेकस्य हि यादृशः परिणामस्तादृश एवापरस्य सादृश्यं, न तु स एव । स च व्यक्तित्वो भिन्नोऽभिन्नश्च-तथा प्रतीतेः । न च जातिसत्ताभूता, नित्यव्यापित्वेनाभ्युपगमात् । तथाभूतायाश्चास्याः सामान्यनिराकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् । ततः प्रवृत्तिमिच्छता लिङ्गाच्छब्दाद्वा न सामान्यमात्रस्य प्रतिपत्तिरभ्युपगन्तव्या । ननु सामान्यस्य विशेषमन्तरेणानुपपत्तितो लक्षितलक्षणया विशेषप्रतिपत्तेर्न प्रवृत्त्याद्यभावानुषङ्ग इत्यप्रातीतिकं क्रमप्रतीतिरभावात् । न हि वाचकोद्भूतवाच्यप्रतिभासे प्राक् सामान्यावभासः पश्चाद्विशेषप्रतिभास इत्यनुभवोस्ति । किञ्च सामान्याद्विशेषः प्रतिनियतेन रूपेण लक्ष्येत साधारणेन वा ? न तावदाद्यः पक्षः प्रतिनियतरूपतयाऽस्याऽप्रतीतेः । न हि शब्दोच्चारणवेलायां जातिपरिमितो विशेषोऽसाधारणरूपतयाऽनुभूयते प्रत्यक्षप्रतिभासाऽविशेषप्रसङ्गात् । प्रतिनियतरूपेण जातेरविनाभावाभावाच्च कुतस्तथा तस्य लक्षणम् ? नापि द्वितीयः-साधारणरूपतया प्रतिपत्तस्यापि विशेषस्यार्थक्रियाकारित्वाऽसामर्थ्येन प्रवृत्त्यहेतुत्वात् प्रतिनियतस्यैव रूपस्य तत्र सामर्थ्योपलब्धेः । पुनरपि साधारणरूपतातो विशेषप्रतिपत्तावनवस्था स्यात् । साधारणरूपतया चातो विशेषप्रतिपत्तौ सामान्यात्सामान्यप्रतिपत्तौ सामान्यप्रतिपत्तिरेव स्यान्न विशेषप्रतिपत्तिः-साधारणरूपतयाः सामान्यस्वभावत्वात् । किं च यदि नाम शब्दजातिः प्रतिपन्ना, व्यक्तेः किमायातम् ? येनासौ तां गमयति । तयोः संबन्धाच्चेत्सम्बन्धस्तयोस्तेदा प्रतीयते पूर्वं वा ? न तावत्तदा-व्यक्तेरनधिगतेः 'जातिरेव हि केवला तदा प्रतिभासते' इत्यभ्युपगमात् । अन्यथा किं लक्षितलक्षणया ? न च व्यस्यनधिगमे तत्सम्बन्ध-

१ तदेति शेष । कथमवाचक इत्युक्तं कसेत्याह । कस्य=यकेतकालोपलब्धस्य ॥ २ व्यवहारकालोपलब्ध शब्द ॥ ३ अदृष्टमन्त्रेण ॥ ४ शब्दानाम् ॥ ५ वाच्यवाचकसम्बन्धवान् शब्द ॥ ६ द्विवारम् ॥ ७ वाच्येन सह ॥ ८ साध्यानाभिना सह ॥ ९ तथाशब्द स्वप्नयोपेक्षया दूषणान्तरसमुच्चये ॥ १० अनेक सादृश्य चोक्तिरुक्तं नित्यमनित्य वा ? अनित्य चेन्न स्वबन्धप्रतिपत्तिः । नित्य चेत्तदेकैव सादृश्येनार्थप्रतिपत्तिरेतरेकनित्यसादृश्य परिकल्पनं व्यर्थम् ॥ ११ परोक्षौ परिहारमाह ॥ १२ अस्याभिज्ञेन ॥ १३ धूमादे ॥ १४ वृमादे ॥ १५ सादृश्यपरिणाम ॥ १६ भिन्नानिबलप्रकारेण ॥ १७ भिन्नाभिन्नत्वा ॥ १८ परेण त्वया ॥ १९ सामान्यस्यानुमेयरूपत्वे प्रवृत्तिर्न घटते यतः ॥ २० सामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् ॥ २१ सामान्यजनितप्रतिपत्तयः ॥ २२ सामान्यस्य नित्यसंगतत्वात् ॥ २३ पूर्वोक्तस्य समर्थनमेतत् ॥ २४ अन्यमेति शेष ॥ २५ ज्ञानम् ॥ २६ व्यक्तित्वम् ॥ २७ शब्दजातिप्रतिपत्तिकाले ॥ २८ शब्दोच्चारणसमये व्यक्तित्वेन प्रतिभासते चेत्तर्हि ॥ २९ लक्षितेन ज्ञातेन सामान्येन लक्षणा=विशेषप्रतिपत्तिस्तथा ॥

न्याधिगमो द्विष्टत्वाच्च । अथ पूर्वमसौ प्रतीतस्तथापि तदैवासौ भवतु । न ह्येकदा तत्सम्बन्धेऽन्यदाप्यसौ भवत्यतिप्रसङ्गात् । न च जातेविशेषनिष्ठैव स्वरूपं व्यस्यन्तराले तत्स्वरूपाऽसत्त्वप्रसङ्गात् । तैत्कर्त्तुं व्यस्यन्विनाभावोऽस्याः ? किञ्च सर्वदा जातिर्व्यक्तिनिष्ठेति प्रत्यक्षेण प्रतीयतेऽनुमानेन वा ? प्रत्यक्षेण चेत्किं युगपत्कर्मण वा ? तत्राद्यपक्षोऽप्युक्तः सर्वव्यक्तीनां युगपदप्रतिभासनात् । न च तासामप्रतिभासे तथा सम्बन्धावसयोऽतिप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः-क्रमेण निरवयवः सकलव्यक्तिपरम्परायाः परिच्छेत्तुमशक्यः । कादाचित्के तु जातेर्व्यक्तिनिष्ठताधिगमे सर्वत्र सर्वदा न तन्निष्ठताधिगमः स्यात् । तन्न प्रत्यक्षेण जातेस्तन्निष्ठताधिगमः । नाप्यनुमानेनास्याऽध्यक्षपूर्वकत्वेनाभ्युपगमात् । तस्य चात्राऽप्रवृत्तावनुमानस्याप्यप्रवृत्तिः । तन्न लक्षितलक्षणया विशेषप्रतिपत्तिः सम्भवति । इति वाच्यवाचकयोः सामान्यविशिष्टविशेषरूपतोपगन्तव्या धूमादिवत् । ननु 'धूमादेः सामान्यसद्भावोऽस्त्वस्योक्त्या' गमकत्वमस्तु । शब्दे तु तस्याभावात्कर्त्तुं तद्विशिष्टस्य गमकत्वम् ? तदभावाच्च वर्णान्तरग्रहणे वर्णान्तरग्रहणे तत्रैकग्रहणेऽपरस्यानुसन्धानं दृष्टं यथा शाबलेयग्रहणे बाहुलेयस्य । वर्णान्तरे च गादौ गृह्यमाणे न कादीनामनुसन्धानम् । तदसाम्प्रतम् । गादौ हि वर्णान्तरे गृह्यमाणे यद्यप्यपि वर्ण इत्यनुसन्धानाभावः । 'सीऽसिद्धस्तथानुभूतानुसन्धानस्यानुभूयमानत्वेनोऽभावासिद्धेः । अथ गादौ वर्णान्तरे गृह्यमाणेऽयमपि कादिरित्यनुसन्धानाभावात् सामान्यसद्भावस्तर्हि शाबलेयादावपि व्यस्यन्तरे गृह्यमाणेऽयमपि बाहुलेय इत्यनुसन्धानाभावाद्गोत्वस्याप्यभावः । अथ गौरीत्यनुगताकारप्रत्ययसद्भावश्च गोत्वाऽसत्त्वं तदन्यत्रापि समानम् । तत्रापि हि वर्णो वर्ण इत्यनुगताकारप्रत्ययोऽस्तु । तत्कर्त्तुं वर्णेषु वर्णत्वस्य गादिषु गत्वादेः शब्दे शब्दत्वस्याभावः ? निमित्ताऽविशेषात् । तथा हि । समानासमानरूपासु व्यक्तिषु क्वचित्समाना इति प्रत्ययोऽन्वेत्यन्यत्र व्यावर्त्तते । यत्र च प्रत्ययानुवृत्तित्वात् सामान्यव्यवस्था, नान्यत्र । सा च प्रत्ययानुवृत्तिर्गादिष्वपि समानेति कथं न तत्र सामान्यव्यवस्था ? तथाप्यत्र सामान्याभ्युपगमे शाबलेयादावपि सोऽस्तु । न हि तत्रापि तथाभूतप्रत्ययानुवृत्तिमन्तरेण सामान्याभ्युपगमेऽप्यभिहितमुत्पत्त्यामः । यदि चात्राऽनुगताऽवाधिताऽक्षजप्रत्ययविषयत्वे सत्यपि गत्वादेरभावस्तर्हि गादेरपि व्यावृत्तप्रत्ययविषयस्याभावः स्यात् । तथा च कस्य दर्शनेत्यपराधत्वाच्चित्तत्वं साध्येत ? यच्चोक्तं सादृश्येन ततोऽर्थप्रतिपत्तेरिति, तत्सदृशपरिणामलक्षणसामान्यविशिष्टव्येकैर्धर्मैः प्रतिपादकत्वसमर्थनात्प्राप्त्युक्तम् । यदप्यभिहितं 'सादृश्यादर्थप्रतीतौ श्रान्तः शाब्दः प्रत्ययः स्यात्' तदूमादेरप्यदिप्रतिपत्तौ समानम् । यदप्युक्तं 'गत्वादीनां

१ सम्बन्धस्य ॥ २ घटाटयोरैकदा सम्बन्धे सर्वदा सम्बन्धप्रसङ्गात् ॥ ३ सम्बन्धो नास्ति यतः ॥ ४ कदाचिद्वैल्यपत्र दृश्यम् ॥ ५ पिशाचाप्रतिभासे पिशाचेन कूटस्य सम्बन्धप्रत्यक्षप्रसङ्गात् ॥ ६ निवेष्टस्य ॥ ७ अर्थज्ञापकत्वम् ॥ ८ अनुसन्धानं-मन्त्राभिज्ञानम् ॥ ९ व्यक्तिषु ॥ १० गत्वाभावात् कादिषु ॥ ११ अनुसन्धानाभावः ॥ १२ मतलक्षण सामान्य नास्ति तथापि वर्णलक्षण सदृशसामान्य कादिवत्त्वमेति जैनाभिप्रायः ॥ १३ अभावे सति ॥ १४ गादे, ॥ १५ उच्चारणस्य ॥ १६ हेतोः ॥

वाचकत्वं गादिव्यक्तीनां वा' इत्यादि, तत्सामान्यविशिष्टव्यक्तेर्वाचकत्वसमर्थनादेव प्रयुक्तम् । यच्चोक्तं 'यो यो गृहीतः' इत्यादि, तदप्युक्तिमात्रं पक्षस्यानुमानवा-
धितत्वात् । तथा हि । अनेको गोशब्द एकैकदा भिन्नदेशस्वभावतयोपलभ्यमानत्वाद् घटादिवत् । न चानेकप्रतिपत्तिर्भिन्नदेशतयोपलभ्यमानेनादित्यादिना,
कालभेदेन भिन्नदेशादितयोपलभ्यमानेन देवदत्तेन वा व्यभिचारः-एकैकदेति विशेषणद्वयोपादानात् । एकैकदा दर्शनस्यार्शनाभ्यां भिन्नस्वभावतयोपलभ्य-
मानेन घटादिना वा भिन्नदेशतयेति विशेषणात् । जलपात्रसङ्क्रान्तादित्यादिप्रतिबिम्बैस्तद्व्यभिचारस्तथाग्रेऽनेकत्वप्रसाधनात् । तथाप्यत्र सर्वगतत्वादियधर्मस-
म्भवे घटादावपि सोऽस्तु-न चास्याऽवयवाः सन्ति येन वर्त्तत भागशः । घटो वर्त्तत इत्येव तत्र सर्वात्मकश्च सः' इत्यादेरत्राप्यभिधातुं शक्यत्वात् । यथा
च- क्वचिद्रक्तः क्वचित्प्रीतः क्वचिकृष्णश्च गृह्यते । प्रतिदेशं घटस्तेन विभिन्नो मम युक्तिमान् ।११। तथा-उदात्तः कुत्रचिच्छब्दोऽनुदात्तश्च तथा क्वचित् । अकारो
मिश्रितोऽन्यत्र विभिन्नः स्याद् घटादिवत् ।११। ननु 'व्यङ्ग्यध्वनिधर्मा एवोदात्तादयो नाऽकारादिधर्माः । ते तु तत्रारोपात्तद्धर्माः । इवावभासन्ते जपाकुसुमरक्तेव
स्फटिकादाविति । उक्तं च । बुद्धितीव्रत्वमन्दत्वे महत्त्वालप्यकल्पना । सा च पट्टी भवत्येव महोतेजःप्रकाशिते ।११। मन्दप्रकाशिते मन्दा घटादावपि सर्वदा ।
एवं दीर्घादयः सर्वे ध्वनिधर्मा इति स्थितम् ।१२। तदप्यसारं-यतो यदुदात्तादिधर्मरहितोऽकारादित्सहितश्च ध्वनिः रक्तेतरस्वभावजपाकुसुमस्फटिकवत् क्वचि-
दुपलब्धः स्यात् तदा स्यादेतदऽन्यधर्मस्तदारोपात्तद्धर्मतयेवावभातीति । न चासौ स्वमेपि तथोपलभ्यते । शब्दधर्मतया चेते प्रतीयमाना यद्यन्यस्येथ्यन्तेऽन्यत्र
कः समाश्वासहेतुः ? बाधकाभावश्चेत्सोत्रापि समानः । विपरीतदर्शनं हि बाधकम् । यथा द्विचन्द्रदर्शनस्यैकचन्द्रदर्शनम् । न चात्र तदस्ति उदात्तादिधर्मा-
त्सकल्येवाकारादेः सर्वदा प्रतीतेः । तथापि तत्कल्पने रक्तदिधर्मरहितस्य घटादेर्दर्शनं तथैव कल्प्यताम् । तथाविधस्यानुपलम्भादसत्त्वं शब्देपि समानम् ।
किञ्चेदं बुद्धेस्तीव्रत्वं नाम ? किं महत्स्वरहितस्यार्थस्य महत्त्वेनोपलम्भो, यथाऽवस्थितस्याऽत्यन्तस्यष्टतया वा ? प्रथमे विकल्पे भ्रान्तताऽस्याः स्यात् । सा च
पट्टी भवत्येव महोतेजःप्रकाशिते घटादौ सर्वदेति च निर्देशनमयुक्तम् । न हि महोतेजःसामर्थ्यादप्यपि घटो महानित्यवभासते, किन्त्वत्यन्तस्यष्टतया । द्विती-
यविकल्पे तु महत्त्वादधिधर्मरहितस्याऽत्यन्तस्यष्टतया ग्रहणं स्यात् । तथा च न व्यङ्ग्यकञ्चानिधर्मानुविधायित्वं स्यात् । एतेन बुद्धिमन्दत्वेऽप्यता निरस्ता ।
न खलु मन्दतेजसः प्रकाशिते घटादौ महति बुद्धिमन्दत्वेनाल्पत्वप्रतीतिरस्ति । ततो महात्वाव्वादिव्यापारे महत्त्वादधिधर्मोपेतोऽल्पे चाल्पत्वादधिधर्मोपेतः शब्द
एवोत्पद्यते इत्यभ्युपगन्तव्यम् । यदि च तात्वादयो ध्वनयो वास्य व्यङ्ग्यकान्तिर्हि तद्व्यापारे तद्धर्मोपेतस्यास्य नियमेनोपलब्धिर्न स्यात् । कारकव्यापारो ह्येष
स्वसन्निधाने नियमेन कार्यसन्निधापनं नाम, न व्यङ्ग्यकव्यापारः । न खलु यत्र यत्र व्यङ्ग्यकः प्रदीपादिस्तत्र तत्र व्यङ्ग्यघटादिसन्निधापनमुपलब्धिवर्वा नियम
तेस्ति-अन्यथा तथोरविशेषप्रसङ्गात् । चक्रादिव्यापारवैयर्थ्यानुषङ्गाच्च । अथ घटादेरसर्वगतत्वाच्च तद्व्यङ्ग्यनसन्निधाने सर्वत्रोपलम्भः, शब्दस्य तु सम्भवति,

विपर्ययादित्यनिरूपिताभिधानं-तस्य सर्वगतत्वासिद्धेः । तथा हि । न सर्वगतः शब्दः सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्यैकैन्द्रियप्रत्यक्षत्वाद् घटादिवत् । ततो घटादिभ्यः शब्दस्य विशेषभावादुभयोः कार्यत्वं व्यङ्ग्यत्वं चाप्युपपन्नव्यम् । किञ्चित् ध्वनयः श्रोत्रप्राह्वा न वा ? श्रोत्रप्राह्वत्वेऽत एव शब्दाः तल्लक्षणत्वान्नेषाम् । तत्र च तात्त्विका एवोदात्तादयो धर्माः । तथा चापरशब्दकल्पनानर्थक्यम् । अथ न श्रोत्रप्राह्वाः, कथं तर्हि तद्धर्मा उदात्तादयस्त्राह्वाः ? न हि रूपादीनां धर्मा भासुरत्वादयो रूपादेरग्रहणे श्रोत्रेण गृह्यन्ते । अथ न भावतत्वेन ते गृह्यन्ते, किन्त्वारीपात् । ननु चाऽगृहीतस्यारोपोपि कथम् ? अन्यथा भासुरत्वादेरपि तत्वारोपः स्यात् । अथ व्यङ्ग्यकत्वाद् ध्वनीनां तद्धर्मा एव तत्वारोप्यन्ते, न रूपादीनां-विपर्ययात् । ननु ज्ञानजनकत्वाच्चापरं व्यङ्ग्यकत्वम् । तथा सत्यत्वेन चक्षुषा व्यज्यमानः पर्वतो महानपि तद्धर्मारोपात्स्वरिमाणतया प्रतीयेत सर्वपञ्च बृहत्स्वरिमाणतया । न चैवम् । तत्रैते ध्वनिधर्मा उदात्तादयोऽपि तु शब्दधर्माः । तथाप्यस्यैकव्यक्तिकत्वे घटादेरपि तदस्तु विशेषभावात् । ननु चास्यैकत्वे नभोवत्कारणनायत्तत्वाच्च तदुत्कर्षपकर्षाभ्यामुत्कर्षपकर्षौ स्याताम् । तच्छब्देऽपि समानम् । तस्यापि हि प्रत्येकमेकव्यक्तिकत्वे ताव्योत्कर्षाऽपकर्षाभ्यामुत्कर्षपकर्षयोगो न स्यात् । किन्तु सर्वत्र तुल्यप्रतीतिविषयता स्यात् । ननु चासिद्धं ताव्यादेर्महत्त्वादेः शब्दस्य महत्त्वादिकम् । तथा हि । कारणानुविधायित्वं यच्चात्यल्पमहत्त्वयोः । तदसिद्धं न वर्णो हि वृद्धेते न पदं क्वचित् । वर्णान्तरजनौ तावत्तत्पदत्वं विहन्यते । अपदं हि भवेदेतद्वदि वा स्यात्तदान्तरम् । १। वर्णोऽनवयवत्वानु वृद्धिहासौ न गच्छति । व्योमादिवदतोऽसिद्धा वृद्धिरस्य स्वभावतः । १। अत्रोच्यते 'किं कारणानुविधायित्वमल्पत्वमहत्त्वयोः स्वभावसिद्धत्वादसिद्धमाहोस्वित्कारणाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां शब्दस्याल्पत्वमहत्त्वे एव न विद्येते ? स्वभावतस्तद्रहितत्वात् ?' इति । तत्राद्यपक्षे स्वभावे एव वास्याऽल्पत्वमहत्त्वे विद्येते, न तु ते तस्य कारणाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां कृते इत्यायातम् । तथा च घटादेरपि तथा तत्सत्त्वप्रसङ्गः । निर्हेतुकत्वेन सर्वदा भावानुषङ्गश्चोभयत्र समानः । द्वितीयस्तु पक्षोऽसङ्गततल्लयोस्तत्र प्रतीयमानत्वेन स्वभावतस्तद्रहितत्वसिद्धेः । न खलु महति ताव्यादौ महानऽल्पे चाल्यः शब्दो न प्रतीयते सर्वत्र तथोनाश्वासप्रसङ्गात् । यद्युक्तं 'न हि वर्णा वृद्धेते' इत्यादि । तत्र यदि तावदल्पतात्वादिजनितो वर्णादिरत्यो महत्तत्तात्वादिव्यापाराच्च वृद्धेते इत्युच्यते तदा सिद्धसाधनम् । न हि घटोऽस्यान्मृत्पिण्डात्तथाविधो जातोऽन्यतः स एव वृद्धेते अघटत्वप्रसङ्गाद् । घटान्तरमेव वा स्यात् । अथान्योपि वृद्धिमान्न जायते तत्र तथाविधस्य दृष्टत्वात् । दृष्टस्य चाऽपह्नवाऽयोगात् । एतेनैतन्निश्चितम् 'अथ ताद्रूप्यविज्ञानं हेतुरित्यभिधीयते । तथापि व्यभिचारित्वं शब्दत्वेऽपि हि तन्मतिः । १। व्यन्त्यल्पत्वमहत्त्वे हि तदथानुविधीयते । तथैवानुविधातायं ध्वन्यल्पत्वमहत्त्वयोः । २।' इति । सदृशपरिणामो हि सामान्यम् । तस्य च वर्णवदऽल्पत्वमहत्त्वसम्भवात् कथं तेनोक्तान्तः ? भवत्कल्पितं तु सामान्यमग्रे निषिद्धत्वात्स्वरविषयमित्येति कथं तेन व्यभिचारोद्भावनम् ? यद्युच्यते 'व्यङ्ग्यध्यानां चैतदस्तीति लोकैर्यथैकान्तिकं न तत् । दर्पणाल्पमहत्त्वे हि दृश्यतेऽनुपतन्मु-

खम् ।१। न स्यादव्यङ्ग्यता तस्मिन्नास्तिप्रत्ययतापि वा । न चास्योच्चारणान्न्या विद्यते जनिका क्रिया ।२।' तदप्यचारु भ्रान्तेनाऽभ्रान्तस्य व्यभिचाराऽयोगात् । शब्दे हि महत्त्वादप्रत्ययोऽभ्रान्तो बाधवर्जितत्वादित्युक्तम् । मुले तु भ्रान्तो विपर्ययात् । न चान्यस्य भ्रान्तत्वेऽन्यस्यापि तत् । अन्यथा सकलशून्यतानुषङ्गः स्वभा-
दिप्रत्ययवत्सकलप्रत्ययानां भ्रान्ततापत्तेः । न च खङ्गे प्रतिबिम्बितदीर्घतया मुखमेवाऽऽभाति दर्पणे तु वर्तुलतया गौरनीले काचे नीलतया । किन्तु तदाकारस्तत्र
प्रतिबिम्बितस्तद्धर्मनुकारी प्रतिभाति । न च शब्दस्याप्याकारो ध्वनौ ध्वनेर्वा शब्दे प्रतिबिम्बितस्तद्धर्मनुकारी भवतीत्यभिधातव्यं शब्दस्याऽमूर्तत्वेन मूर्ते
ध्वनौ तदप्रतिबिम्बनाऽसम्भवात् । मूर्त्तानामेव हि मुखादीनां मूर्त्ते दर्पणादौ तदप्रतिबिम्बने दृष्टं नाऽमूर्त्तानामात्मादीनाम् । न चाऽश्रोत्रग्राह्यात्वे ध्वनेः प्रति-
बिम्बितोप्याकारः श्रोत्रेण ग्रहीतुं शक्योऽतिप्रसङ्गात् । तद्ग्राह्यात्वे वाऽपरशब्दकल्पना व्यर्थेत्युक्तम् । यच्चाप्युक्तं “यथा महत्यां खातायां मृदि व्योम्नि महत्त्वधीः ।
अल्पायामल्पधीरेवमल्पन्ताऽकृतके मतिः । तेनैत्रवं परोपाधिः शब्ददृष्ट्यौ मतिर्ध्वनौ । न च स्थूलत्वसूक्ष्मत्वे लक्ष्यते शब्दवर्त्तिनी” तदप्यसमीचीनं व्योम्नोऽतीन्द्रिय-
त्वेन महत्त्वादप्रत्ययविषयत्वयोगात् । तद्योगे चाप्यया खातयाऽवष्टब्धो व्योम्नप्रदेशोऽस्यो महत्या च महानिति नाऽनेनाऽनेकान्तः । निरवयवत्वे हि तस्याणुवद्वया-
पित्वासम्भवोऽत्यन्ताकृतकत्वेन च क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोध इति वक्ष्यते । तथा शब्दस्यापि सावयवत्वाभ्युपगमे ‘पृथग्र चोपलभ्यन्ते वर्णस्यावयवाः क्वचित् ।
न च वर्णेष्वनुस्यूता दृश्यन्ते तन्नुवस्ये ।१। तेषामनुपलब्धेश्च न जाता लिङ्गतो गतिः । नागमस्तत्परश्चास्मिन्नाऽदृश्ये चोपमा क्वचित् ।२। न चास्यानुपपत्तिः स्याद्वर्ण-
स्यावयवैर्विना । यथान्यावयवानां हि विनाप्यवयवानां ।३। प्रत्यक्षेणावबुद्धश्च वर्णोऽवयववर्जितः । किञ्च स्याद्वयोरसवच्चाऽत्र लिङ्गं तद्रहिता मतिः ।४।
इति वचो विरुद्धेत । यत्पुनरुक्तं ‘व्यङ्ग्यकध्वन्यधीनत्वात्तद्देशे स च गृह्यते’ इत्यादि, तत्र कुतो ध्वनयः प्रतिपन्ना येन तदधीना शब्दश्रुतिः स्यात् ? प्रत्यक्षेणा-
नुमानेनार्थापत्त्या वा ? प्रत्यक्षेण चेत्किं श्रोत्रेण स्पर्शेन वा ? न तावच्छ्रोत्रेण तथा प्रतीत्यभावात् । न खलु शब्दवत्तत्र ध्वनयः प्रतिभासन्ते विप्रतिपत्त्य-
भावप्रसङ्गात् । तत्र ध्वनिप्रतिभासे चापरशब्दकल्पनावैयर्थ्यमित्युक्तम् । अथ स्पर्शेनप्रत्यक्षेण ते प्रतीयन्ते । स्वकारपिहितवदनो हि वदन् स्वकरसंस्पर्शेन
तान्प्रतिपद्यते । वदतो मुखाग्रे स्थिततूलादेः प्रेरणोपलम्भादनुमानेनेति तदप्यसाम्प्रतं वायुवत्तात्वाद्यादिपारानन्तरं कफाशानामप्युपलम्भेन शब्दभिव्यङ्गक-
त्वप्रसङ्गात् । वक्तुवन्नप्रदेश एवैषां प्रक्षयेण श्रोतश्रोत्रप्रदेशे गमनाभावाच्च तदित्यन्यत्रापि समानम् । न हि वायवोपि तत्र गच्छन्तः समुपलभ्यन्ते । शब्दप्रति-
पत्त्यन्यथानुपपत्त्या प्रतिपत्तिस्तन्मयत्र समाना । यथा च स्तिमितभाषिणो न कफाशोपलम्भस्तथा वायूपलम्भोपि नास्ति । स्तिमितस्य कल्पनमुभयत्र समानम् ।
तन्न प्रत्यक्षेणानुमानेन वा तदप्रतिपत्तिः । अथार्थापत्त्या तेषां प्रतिपत्तिः । तथा हि । शब्दस्तावन्नित्यत्वाच्चोत्पद्यते संस्कृतिरेव क्रियते । सा च विशिष्टा

नोपपद्येत यदि धनयो न स्युः । तदुक्तं “शब्दोत्पत्तेर्निषिद्धत्वादन्यथानुपपत्तिः । विशिष्टसंस्कृतेर्जन्म ध्वनिभ्यो व्यवसीयते ॥ तद्भावभाविता चात्र शब्दस्य स्यात्स्वभावोद्भिनी । श्रोत्रशक्तिवेदेष्टा बुद्धिस्तत्र हि संहृता ॥२॥ कुब्जादिप्रतिबन्धोपि युज्यते मातैरिध्वनः । श्रोत्रादेरभिधातोपि युज्यते तत्रिवर्त्तिना ॥३॥” इति तत्र केयं विशिष्टा संस्कृतिर्नाम ? शब्दसंस्कारैः श्रोत्रसंस्कार उभयपंस्कारो वा ? परेण हि त्रेधा संस्कारोऽभ्युपगम्यते । स च स्याच्छब्दस्य हि संस्कारादिनिर्ग्रन्थोभयस्य वा । स्थिरवाक्यपनीत्या च संस्कारोऽस्य भवन्मेव इत्यभिधानात् । तत्राद्ये पक्षे कोयं शब्दसंस्कारः ? शब्दस्योपलब्धिसत्त्वात्मभूतः क्वचिदतिशयोऽनतिशयव्यावृत्तिर्वा स्वरूपपरिपोषो वा व्यक्तिसमवायो वा तद्वहणपक्षग्रहणता वा व्यङ्ग्यसन्निधानमात्रं वाऽऽवरणविमो वा स्यात् ? यदि शब्दोपलब्धिः, कथमतो ध्वनीनां गमिका शब्दे श्रोत्रमात्रभावितास्तस्याः । तथाप्यन्यनिमित्तकल्पने हेतूनामनवस्थितिः स्यात् । तस्यात्मभूतः कश्चिदतिशयोऽनतिशयव्यावृत्तिर्वा तत्रापि अतिशयो दृश्यस्वभाव एवानतिशयव्यावृत्तिस्त्वदृश्यस्वभावखण्डनमेव । ते चेत्ततोऽन्ये । तैस्करणेपि शब्दस्य न किञ्चिच्छ्रुतमिति तदवस्थाऽस्याऽश्रुतिः । अथाऽन्ये तदा शब्दस्यापि कार्यतया अनित्यत्वानुषङ्गः । यो हि यस्मादसमर्थस्वभावपरित्यागेन समर्थस्वभावं लभते । स चेन्न तस्य जन्यः, केदानीं जन्यताव्यवहारः ? न च समर्थस्वभाव एव जन्यो, न शब्द इत्यभिधातव्यं-तस्याऽतो विरुद्धधर्माध्यासतो भेदानुषङ्गात् । तत्र चोक्तो दोषः । श्रोत्रग्रहेणैव एव चास्य संस्कारो तावन्मात्रक एव शब्दो, न सर्वगतः स्यात् । तैस्वान्यत्र तद्विपर्येणावस्थाने दृश्याऽऽदृश्यत्वप्रसङ्गात् । निरर्थत्वव्याघातो विमतिपत्त्यभावश्चास्ति-परिणामित्वप्रसिद्धेः । यदस्माभिः श्रावणस्वभावविनाशोत्पत्तिमनुद्गृह्यमितिभिधीयते तद्युष्माभिर्विण्ण इत्याख्यायते । यौ च श्रावणस्वभावोत्पादविनाशौ शब्दोत्पादविनाशावस्माभिरीदौ तौ युष्माभिः शब्दाभिव्यक्तिरिरोभावाविति नाम्नैव विवादो नाथ । दृश्यतरुत्पात चैकस्य ब्रह्मवादं समर्थयते तद्वच्चेतनेतररूपतयायेकस्याऽवस्थित्यविरोधात् । घटादेरपि चैवं सर्वगतत्वानुषङ्गः । सोपि हि दृष्टग्रहेणैव दृश्योऽन्यत्र चादृश्य इति वदतो न वदन्नं वक्रो-भवेत् । सर्वत्र चास्य संस्कारे सर्वोपलब्धिः स्यात्, न वा क्वचित्कदाचित्-विशेषोभावात् । स्वरूपपरिपोषः संस्कारोऽस्येत्यव्यवचार्चित्ताभिधानं-नित्यस्य स्वभा-

१ निधीयते । ध्वनय सन्ति शब्दसंस्कारान्यथानुपपत्तेरिति ॥ २ तद्भावभाविसमिद्धिमित्युक्ते आह बुद्धिरिति । बुद्धिः-मलक्षबुद्धिः ॥ ३ नित्या ॥ ४ शब्दस्यासृते कुब्जादिप्रतिबन्धो न स्याच्छ्रोत्राभिधातो वा न स्यादित्युक्ते आह ॥ ५ शब्दव्यङ्ग्यत्वानुना ॥ ६ शब्दव्यङ्ग्यत्वानुना ॥ ७ ध्वने सक्ताशब्दात् ॥ ८ मीमांसकेन ॥ ९ शब्दस्य ॥ १० नियमाभावात् ॥ ११ शब्दस्य ॥ १२ तस्य-अतिशयस्य अनतिशयव्यावृत्तेर्वा ॥ १३ शब्दस्य ॥ १४ शब्दात् ॥ १५ ध्वने ॥ १६ अस्मर्थस्वभाव-युक्तित्वा (शब्दप्राकृत्यम्) ॥ १७ अपि तु न कापोलार्थ ॥ १८ शब्दस्य ॥ १९ श्रोत्रग्रहेणादित्यत्र ॥ २० स्वभावस्य जन्यता शब्दस्य लजन्यतेति भेदे ॥ २१ सर्वगतत्वे च शब्दस्य ॥ २२ शब्दस्य ॥ २३ ज्ञेते ॥ २४ पुनरुक्ते एव श्रावणस्वभावात्तावयते मयति च ॥ २५ तदेव शब्द ॥ २६ मीमांसके ॥ २७ शब्दरूप ॥ २८ ज्ञेते ॥ २९ मीमांसके ॥ ३० (एकस्यैव शब्दस्य दस्यत्वादन्यत्वरूपात्तास्तीकाराद्धेतुं सिद्धान्तित्वार्थः) ॥ ३१ ब्रह्मवादसमर्थने हेतुमाह ॥ ३२ द्वितीयशायम् ॥ ३३ संस्कृतत्वेन ॥ ३४ ध्वनिभिः ॥

वान्यथाकरणाऽसम्भवात् । करणे वा स्वभावातिशयपक्षभावी दोषोनुष्यते । नापि व्यक्तिसमवायो वर्णस्य व्युत्पत्त्यऽसम्भवात् । अन्यथा सामान्याक्त्योऽस्य विशेषः ? अत एव न तद्ग्रहणोपेक्षग्रहणता । नापि व्यङ्ग्यसन्निधानमात्रं सर्वत्र सर्वदा सर्वप्रतिपत्तुभिः सर्ववर्णानां ग्रहणप्रसङ्गात् । ननु प्रतिनियतेन ध्वनिना प्रतिनियतो वर्णः संस्कृतः प्रतिनियतेनैव प्रतिपन्ना प्रतीयते तथैव सामर्थ्यात् । उक्तं च “विषयस्यापि संस्कारे तेनैकस्यैव संस्कृतिः । नरैः सामर्थ्याभेदाच्च न सर्वैरवगम्यते । १। यथैवोत्पद्यमानोऽयं न सर्वैरवगम्यते । विदेशाद्याविभागेन सर्वान्प्रति भवन्नापि । २। तथैव यत्समीपस्थैर्नदैः स्याद्यस्य संस्कृतिः । तैरेव श्रूयते शब्दो न दूरस्थैः कथञ्चन । ३।” इति, तदव्यपेक्षलं-तेषां तदुपलम्भाऽसामर्थ्ये सर्वदाऽनुपलम्भप्रसङ्गाद्विपरिवर्त । यदा तत्समीपस्थैर्व्यङ्ग्यैर्कैव्यज्यतेऽसौ तदा तैरेवोपलभ्यते इत्यप्यमुन्दरं यत्तेषां व्यङ्ग्यैः किं क्रियते येन ते तैर्नियमेनापेक्षन्तेऽकिञ्चित्करेऽपेक्षाऽसम्भवात् । तद्ग्रहणे योग्यतेति चेत् किमात्मनः शब्दस्येन्द्रियस्य वा ? आद्यविकल्पद्वये सर्वदोपलम्भोऽनुपलम्भो वा स्यात् । इन्द्रियसंस्कारस्तु निराकरिष्यते । यदप्युक्तं यथैवोत्पद्यमानोऽयमि-त्यादि, तदप्यसङ्गतम् । न हि दिगौघोपेक्षयाऽस्माभिस्तद्ग्रहणमिष्यतेऽपि तु श्रवणान्तर्गतत्वेन । अतो यस्यैव श्रवणान्तर्गततो यः शब्दः स तेनैव गृह्यते । सर्वगतवर्णपक्षे तु नायं परिहारो निखिलवर्णानां सकलप्रतिपत्तुश्रवणान्तर्गतत्वेन तथैवोपलम्भप्रसङ्गात् । आवरणविगमः शब्दसंस्कार इत्यप्यसत्यं यतः प्रमाणा-न्तरेण शब्दसंज्ञावे सिद्धे तस्यावरणं सिद्धेत स्यात्तत्प्रतिपत्तुश्रवणान्तर्गतत्वेन तथैवोपलम्भप्रसङ्गात् । न चासौ सिद्धः । तत्कथमस्यावरणं नित्यस्याऽस्याऽनाधेया-ऽपेक्षयाऽतिशयात्सतयाऽस्याकिञ्चित्करत्वाच्च । न चाऽकिञ्चित्करः कस्यचिदावरणमितिप्रसङ्गात् । उपलब्धिप्रतिबन्धकारणात्तच्चेन्न तज्जननैकस्वभावस्य तदयोगात् । न हि कारणाऽध्वये कार्यक्षयो युक्तस्तस्याऽतत्कार्यत्वप्रसङ्गात् । कथमेवं कुब्जादयो घटादीनामावारा इति चेत्तज्जनकस्वभावखण्डनात् । कथमन्यस्योपलब्धिजनयन्तीति चेत्तं प्रति तत्स्वभावत्वात् । कथमेकस्योभयरूपतलयप्यचोद्यं तथा दृष्टत्वात् । शब्दस्यापि स्वभावखण्डनेऽनित्यतेत्युक्तम् । सर्वगतत्वे चास्याङ्गि-यमाणत्वयोगः । आवार्या हि येनात्रियते तदावारकम् । यथा पटो घटस्य । शब्दस्त्वावारकमध्ये तद्देशे तत्पार्श्वे च सर्वत्र विद्यमानत्वात्कथं केनचिदात्रियेत । प्रत्युत स एवावारकः स्यात् । तद्ग्रहणं तदावारकमपि सर्वगतमिति चेन्न तर्ह्यवारकम् । न ह्याकाशमात्मादीनामावारकम् । मूर्तत्वात्तदिति चेन्न तर्हि सर्वगतं घटा-दिवत् । अथ यावद्व्योमव्यापिनो बहव एवास्यावारकास्ते किं सान्तरा निरन्तरा वा ? यदि सान्तरा न तर्हि तस्यावरणं, तन्मध्ये तद्देशे तत्पार्श्वे च विद्यमान-त्वात् । अथ स्वमाहात्म्यात्तथापि स्वदेशे तदावारकास्तर्ह्यन्तराले तदुपलम्भप्रसङ्गः । तथा च सान्तरा प्रतिपत्तिः प्रतिवर्णं खण्डयः प्रतिपत्तिश्च स्यात् । सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मना विद्यमानत्वाच्च दोषश्चैवं प्रतिप्रदेशमकारादिबहुत्वस्य ध्वन्यादिवैक्यस्य चानुषङ्गात् । तदभावेऽन्यन्तराले उपलम्भसम्भवात् । अथान्तराले-

१ स स्वभावसक्तो भिन्नोऽस्मिन्नो वा ? भिन्नश्चेन्न तैर्विनिभि शब्दस्य कारणम् । इत्यादि ॥ २ अन्यथा-नोब्धस्य व्यक्तिसत्त्वे सामान्यतादिरूपताप्रसङ्गोपि स्यादित्यर्थः ॥ ३ तस्य-नोब्धसंस्कारस्य ॥ ४ शब्दस्य ॥ ५ आदिना देशकालादिप्राधान्यं ॥ ६ जैने ॥ ७ अन्धकारादिर्यथाऽऽवरणं घटस्य ॥ ८ आवारकेण ॥

उसन्तोऽप्यावारकास्तल्लोकमेवावारकं प्रदेशनियतं कल्पनीयं किं तद्वहुत्वेन । अन्यत्राविद्यमानं कथमावारकमिति चेदन्तरालवदिति ज्ञेयम् । तन्मते सान्तराः । निरन्तरत्वे चैषां तद्वच्छब्दस्यापि निरन्तरत्वादावाचारकभावः समान एवोभयत्र । अथ वस्तुत्वाभावात् स्तिमिता वायव एव तदावारकाः । ननु दृष्टे वस्तुन्येतद्वक्तुं शक्यते । यथा दृष्टेऽग्नौ दाहकत्वेन वस्तुत्वाभावादिर्निर्दिष्टं न जलमित्युच्यते । न च तथाविधा वायवो दृष्टाः । नापि सन् शब्दस्तैरावियमाणो येनैवं स्यात् । अहृष्टकल्पसुभयत्र समानम् । तत्र किञ्चित्तत्त्वावारकम् । अस्तु वा तत्तथास्य कुतो विगमः ? ध्वनिभ्यश्च तत्सद्भावावेदकप्रमाणप्रतिषेधतस्तेषामसत्त्वात् । सत्त्वे वा कुतस्तेषामुत्पत्तिः ? तात्वादिव्यापाराच्च तद्वच्छब्दस्यापि तद्व्यापारे सत्युपलभ्यतस्तत्कार्यतानुषङ्गात् । ननु खननाद्यनन्तरं व्योमोपलभ्यते । न च तत्कार्यमतोऽनैकान्तिकत्वम् । तदुक्तम् “अनैकान्तिकता तावद्धेतूनामिह कथ्यते । प्रयत्नानन्तरं दृष्टिर्नित्येति न विरुद्धे । १। आकाशमपि नित्यं सद्यदा भूमिजलवृत्तम् । व्यज्यते तदपोहेन खननोत्सेचनादिभिः । २। प्रयत्नानन्तरं ज्ञानं तदा तत्रापि दृश्यते । तेनानैकान्तिको हेतुर्गदुक्तं तत्र दर्शनम् । ३। अथ स्थगितमय्येतदस्त्वैवेत्यनुमीयते । शब्दोपि प्रत्यभिज्ञानात्मागस्तीत्यवगम्यताम् । ४।” तदय्यसङ्गतं-ध्वनीनामय्येवं तात्वादिव्यापारकार्यत्वाभावप्रसङ्गात् । एक-रूपता चाकाशाप्यसिद्धा स्वविज्ञानजननैकत्वभावत्वे हि तस्य न खननाद्यनन्तरमेवोपलब्धिः किन्तु पूर्वमपि स्यात् । तदस्त्वभावत्वे वा न कदाचनोप्युपलब्धिः स्याद्विशेषाभावात् । विशेषे वा एकरूपताव्याघातः । प्रत्यभिज्ञानाच्छब्दे प्राक् सत्त्वसिद्धिश्च ध्वनावपि समाना य एव पूर्वमकारस्य व्यञ्जको ध्वनि स एव पश्चादपीति प्रतीतेः । तथा च व्यञ्जनस्यापि सर्वत्र सर्वदा सद्भावे तात्वादिव्यापारवैफल्यं सर्वत्र सर्वदा व्यञ्जप्रतीतिश्च स्यात् । तत्र तात्वादिव्यापारकार्यता ध्वनीनामेव । अतः कथं तेषां सत्त्वमुत्पादकाभावात् । सन्तु वा ते तथाप्यतः क्वचिदावरणविगमे विवक्षितवर्णविक्षिप्तवर्णोपलब्धिप्रसङ्गो व्यापकत्वेन सर्वेषां तत्र सद्भावात् । तथा च ध्वन्यन्तरस्य वैफल्यम् । ननु चावार्थानामिवावरकाणां तद्वच्च तदपनेतृणां भेदस्तेनायमदोषः । उक्तं च । “व्यञ्जकानां हि वायूनां भिन्नावयवदेशता । जातिभेदश्च तेनैवं संस्कारो व्यवतिष्ठते । १। अन्यार्थं प्रेरितो वायुर्यथान्यं न करोति वः । तथाव्यवर्णसंस्कारशक्तो नान्यं करिष्यति । २। अन्यैस्तात्वादिसंयोगैर्वर्णो नान्यो यथैव हि । तथा ध्वन्यन्तरक्षेपो न ध्वन्यन्तरसारिभिः । ३। तस्मादुत्पत्त्यभिव्यक्तयोः कार्यार्थपत्तितः समः । सामर्थ्यभेदः सर्वत्र सात्त्वयन्नावयवक्षयोः । ४।” तदय्यसमीक्षिताभिधानमभिन्नेदेशोऽभिन्नेन्द्रियप्राप्तौ चावार्थे आवरणभेदस्याभिव्यञ्जकभेदस्य चाऽप्रतीतेः । न खलु घटशरावोदञ्चनादीनां तथाविधानामावरणव्यञ्जकभेदो दृष्टः-काण्डपटादरेकस्यैवावरणत्वस्य प्रदीपादेश्चैकस्यैवाभिव्यञ्जकत्वस्य प्रसिद्धेः । तथा च प्रयोगः । शब्दाः प्रतिनिय-ताचरणावाच्याः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्ज्या वा न भवन्ति समानदेशैकेन्द्रियप्राहत्याद् घटादिवत् । न चाऽऽवार्थवर्णानां देशभेदो युक्तो व्यापकत्वाभावप्रसङ्गात् ।

१ मूलश्लोके ‘अन्यत्वा-’ इति । २ जैनाः ॥ ३ शब्दो वायोरारवाकः कुतो न स्यादिति जैनैर्लोकं पृ. ग्राह-अहृष्टकल्पना स्यादिति । तस्योपरि कैनेनेच्यते ॥

देशभेदो हि परस्परदेशपरिहारोणवस्थानात्यसिद्धो गोकुञ्जरवत् । तथा चावरणभेदस्याऽसतः कथं जातिभेदप्रकल्पनं तदपनेतृजातिभेदप्रकल्पनं च श्रेयो यतो जातिभेदश्चेत्यादि शोभेत । नन्वेकेन्द्रियग्राह्यापि व्यक्तास्य व्यञ्जकभेदो दृष्टः । यथा भूमिगन्धस्य जलसेकः । न शरीरगन्धस्य । अस्यापि मरीचिवक्रसहायैलालाभ्यङ्गो न भूमिगन्धस्येति । सत्यं दृष्टः । स तु विषयसंस्कारकस्य व्यञ्जकस्य, न त्वावरणविगमहेतोः । नैव वा गन्धस्याभिव्यङ्गका जलसेकादयोऽपि तु कारकास्तत्सहकारिणः पृथिव्यादेर्विशिष्टस्य गन्धस्योत्पत्तेः पूर्वं तत्र तत्सद्भावावेदकप्रमाणाभावात् । कारकाणां चैकेन्द्रियग्राह्ये समानदेशे च कार्ये नियमो दृष्टः । यथैकत्र स्थिता अपि यवबीजादयो न सर्वे शाल्यङ्कुरं यवाङ्कुरं चोत्पादयन्ति । किन्तु शालिबीजमेव शाल्यङ्कुरं यवबीजं च यवाङ्कुरम् । इत्येतेनान्यैस्तात्वात्वादिसंयोगैरित्यादि निरस्तम् । कथम् ? ध्वन्यन्तरसारिभिस्तात्वादिरिभ्यर्थापि ध्वन्यन्तरक्षेपो नास्ति तथापि य एव तैराक्षिप्यते तत एव सर्ववर्णश्रुतेर्ध्वन्यन्तराक्षेपपक्षदोषस्तदवस्थाः । तत्र शब्दसंस्कारोभिव्यक्तिर्घटते । अथेन्द्रियसंस्कारोभिव्यक्तिर्घटते । अथेन्द्रियसंस्कारः सोऽप्यधिष्ठानदेशतः । शब्दं न श्रोष्यति श्रोत्रे तेनाऽसंस्कृतशङ्कुलि । अग्रासकणदेशत्वाङ्कुरेन श्रोत्रसंस्क्रिया । अतोऽधिष्ठानभेदेन संस्कारनियमस्थितिः । २। यद्यपि व्यापि चैकं च तथापि ध्वनिसंस्कृतिः । अधिष्ठानेषु सा यस्य तच्छब्दं प्रतिपत्स्यते । ३। इत्यत्रापि सकृत्संस्कृतं श्रोत्रं युगपत्सर्ववर्णान् शृणुयात् । न ह्यङ्गनादिना संस्कृतं चक्षुः सन्निहितं नीलधवलदिकं कञ्चित्यद्वयति कञ्चिन्नेति । बलौतैलादिना संस्कृतं श्रोत्रं वा काञ्चिदेव गकारादीन् शृणोति काञ्चिन्नेतीति नियमो दृष्टो येनात्रापि तथा कल्पना स्यात् । ततो निराकृतमेतत् “तथा घटादेर्दीपादिरभिव्यङ्गक इष्यते । चक्षुषोऽनुग्रहादेवं ध्वनिः स्याच्छ्रोत्रसंस्कृतेः । १। न चापर्यनुयोगोत्र केनाकारेण संस्कृतिः । उत्पत्तावपि तुल्यत्वाच्छक्तित्वाप्यतीन्द्रिया । २।” इति । प्रदीपादिनानुगृहीतचक्षुषा पटाद्यनेकार्थग्रहणवत् ध्वन्यनुगृहीतश्रोत्रेणाप्येकदोनेकशब्दश्रवणप्रसङ्गात् । प्रयोगः । श्रोत्रमेकेन्द्रियग्राह्याभिज्ञदेशावस्थितार्थग्रहणाय प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्यं न भवति इन्द्रियत्वाच्चधुर्वत् । तत्र श्रोत्रसंस्कारोप्यभिव्यक्तिर्घटते । अस्तु तद्व्यभ्यसंस्कारः । न चात्रोक्तदोषानुषङ्गः । तदुक्तं “द्वयसंस्कारपक्षे तु वृथा दोषद्वये वचः । येनान्यतरवैकल्यात्सर्वैः सर्वो न गृह्यते । १।” तदप्ययुक्तमुक्तदोषादेव । तथा हि । यदैकवर्णग्राहकत्वेन संस्कृतं श्रोत्रं संस्कृतं वर्णं प्रतिपद्यते तदा तत्रत्यसर्ववर्णान्व्यतिपद्येत संस्कृतं च वर्णं सर्वत्र सर्वदाऽवस्थितत्वेन । अन्यथा तत्प्रतीतिरेव न भवेत्तदात्मकत्वात् । अतो व्यक्ताव्यङ्गकभावस्य विचार्यमाणस्याऽयोगान्न व्यङ्गकजन्यधीनो विभिन्नदेशकालत्वभावतया शब्दस्योपलम्भोऽपि तु तत्संभावभेदिनबन्धनः । यच्चोक्तं जलपात्रेषु चेत्यादि, तदप्यसाम्प्रतं-तत्रोपलभ्यमानस्यादित्यप्रतिबिम्बस्यानेकत्वात् । गगनतलावलम्बी हि सविता तत्रोपलभ्यते इत्यत्र न प्रत्यक्षं प्रमाणं तत्स्वरूपगगनतलावलम्बि चैकं च । तन्नावभासते । यच्चावभासि जलपात्रावलम्बि चानेकं च तद्वृ-

त्वग्राह्यत्वमन्ये च भागाः सूक्ष्माः प्रकल्पिताः । तेषामदृश्यमानानां कथं च रचनाक्रमः । १। कीदृशाद्रचनाभेदाद्वर्णभेदश्च जायताम् । द्रवित्वेन विना चैषां संक्षेपः कल्प्यते कथम् । २। आगच्छतां च विरेषो न भवेद्यायुना कथम् । लघवोऽव्यया १ ह्येते निबद्धा न च केनचित् । ४। वृक्षाद्याभिहृतानां च विरेषो गोष्ठ-
वद्भवेत् । एकश्रोत्रप्रवेशे च नान्येषां स्यात्पुनः श्रुतिः । ५। न चावान्तरवर्णानां नानात्वास्तस्मात्कारणम् । न चैकस्यैव सर्वासु गमनं दिक्षु युज्यते । ६। इत्यादि ।
तद्वज्जलकवोऽव्ययमनेपि समानम् । शक्यते हि शब्दस्थाने वायुं पठित्वा वायोरगमनं तावददृष्टं परिकल्पितमित्याद्याभिधातुम् । किञ्चाऽदृष्टकृत्यनागौरवदोषो
भवेत्पक्ष एवानुषज्यते । तथा हि । शब्दस्य पूर्वापरकोट्योः सर्वत्र च देशेऽनुपलभ्यमानस्य सत्त्वम् । तस्य चावारकाः स्तिमिता वायवः प्रमाणतोऽनुपलब्ध-
मानाः कल्पनीयास्तदपनोदकाश्चान्ये । तेषां शक्तिनानात्वं कल्पनीयं, नास्मत्पक्षे । पौल्लिकत्वं च यथावसरं गुणनिषेधप्रक्रमे प्रसाधयिध्यामः । तत्सिद्धं दृष्ट-
चक्रादिव्यापारकार्यत्ववच्छब्दस्य तात्त्वादिव्यापारकार्यत्वमिति साधूकमाप्तवचनमित्यादि ।

ननु शब्दार्थयोः सम्बन्धासिद्धेः कथमाप्तप्रणीतोपि शब्दार्थे ज्ञानं कुर्याद्यत आप्तवचननिबन्धनमित्यादि वचः शोभतेत्याशङ्क्यपनोदार्थं सहजप्रोक्त-
त्वाद्याह । सहजा रक्षाभाविकी योग्यता शब्दार्थयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकशक्तिः ज्ञानज्ञेययोर्ज्ञाव्यज्ञापकशक्तिवत् । न हि तत्राप्यतो योग्यतातोऽन्यः कार्यकारणभा-
वादिः सम्बन्धोऽस्तीत्युक्तम् । तस्यां सत्यां संकृतः । तद्वशाच्च सुकृतं शब्दादौ वस्तुप्रतिपत्तिहेतवः ॥ यथा मेवादयः सन्तीति ।

ननु चासौ सहजयोग्यताऽनित्या वा ? न तावदनित्याऽनवस्थाप्रसङ्गात् । येन हि प्रसिद्धसम्बन्धेनयमित्यादिना शब्देनाप्रसिद्धसम्बन्धस्य घटादेः शब्दस्य
सम्बन्धः क्रियते तस्यार्थेन प्रसिद्धसम्बन्धेन सम्बन्धस्तस्याप्यन्येनेति । नित्यत्वे चास्याः सिद्धं नित्यसम्बन्धाच्छब्दानां वस्तुप्रतिपत्तिहेतुत्वमिति श्रीशंकराचार्य-
तत्त्वज्ञाः—हस्तसंज्ञादिसम्बन्धवच्छब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वेऽर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वसम्भवात् । न खलु हस्तसंज्ञादीनां स्वार्थेन सम्बन्धो नित्यस्तेषामनित्यत्वे तदभि-
-

१ अवयवा ॥ २ अदृष्टा ॥ ३ रचना-बन्ध ॥ ४ अदृष्ट ॥ ५ भेद ॥ ६ वर्णान्तर्गतौ ॥ ७ शब्दाना पुद्गलरूपाणाम् ॥ ८ जैनानाम् ॥ ९ शब्दाना वायूना च ॥ १० जैनोक्ता ॥ ११ सम्भद्धा ॥ १२ कारणेन ॥
१३ वर्णवायुपत्तौ ॥ १४ पुद्गलरूपाणा वर्णानाम् ॥ १५ एकस्य नरस्य ॥ १६ दृष्टाम् ॥ १७ अव्ययपक्ष शब्दो जेतमते यत ॥ १८ मञ्जोलीवनाम् ॥ १९ नैयायिकस्य ॥ २० गत्य ॥ २१ जेतस्य ॥ २२ तात्वादिजनि
तयादावित्युक्तकवने ॥ २३ सीमासकपक्षे ॥ २४ व्यञ्जका ॥ २५ जैन ॥ २६ सौगत ॥ २७ मित्राकरणार्थम् ॥ २८ न स्वोपपत्तिकी ॥ २९ वाच्यवाचकतामर्थम् ॥ ३० अपर ॥ ३१ पूर्व प्रथमपरिच्छेदे ॥ ३२ अत्य
शब्दस्याप्यमर्थः, अस्य गोवाचस्य सान्नादिसामर्थ्य इति च ॥ ३३ प्रागुक्ता ॥ ३४ आदिना हस्ताङ्गुलीसङ्गा ॥ ३५ उदाहरणे ॥ ३६ अन्यथा ॥ ३७ कथम् ॥ तथा हि ॥ ३८ अर्थेन सह ॥ ३९ इदमित्यादिना च ॥ ४० यथा प्रसिद्धसम्बन्धेन
घटशब्देन घट एव वाच्यस्तथाऽप्रसिद्धसम्बन्धेनापि घटशब्देन घट एव वाच्य इति ॥ ४१ शब्देन ॥ ४२ वदन्ति ॥ ४३ आदिना नयनान्जुल्यादिपद्मा ॥

तत्सम्बन्धस्य नित्यत्वविरोधात् । न हि भित्तिव्यपारे तदाश्रितं चित्रं न व्यपैतीत्यभिधान्तुं शक्यम् । न चानित्यत्वेऽस्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं न दृष्टं प्रत्यक्षविरोधात् । एवं शब्दार्थसम्बन्धेऽप्येतद्वाच्यम् । स हि न तावदनाश्रितो न भोवदनाश्रितस्य सम्बन्धत्वाऽसम्भवात् । आश्रितश्चेत्किं तदाश्रयो नित्योऽनित्यो वा ? नित्यश्चेत् कोऽयं नित्यत्वेनाभिप्रेतस्तदाश्रयो नाम ? जातिव्यक्तिर्वा ? न तावज्जातिसत्त्वाः शब्दार्थत्वे प्रवृत्त्याद्यभावाप्रतिपत्तिर्नात् । निराकारिव्यमाणत्वाच्च । व्यक्तेस्तु तदाश्रयत्वे कथं नित्यत्वाभेदेनान्युपगमात्तथा प्रतीत्यभावाच्च । अनित्यत्वे च तदाश्रयत्वस्य सिद्धं तद्व्यापारे सम्बन्धस्यानित्यत्वं भित्तिव्यपारे चित्रवत् । ततोऽयुक्तमुक्तं 'नित्याः शब्दार्थसम्बन्धस्तत्रात्रातो महाश्विभिः' । सूत्राणां सानुवृत्त्यां भाष्याणां च प्रणेतृभिः' इति सदृशपरिणामविशिष्टस्यार्थस्य शब्दस्य तदानश्रितसम्बन्धस्य चैकान्ततो नित्यत्वासम्भवात् । सर्वथा नित्यस्य वस्तुनः क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियासम्भवतोऽसत्त्वं चाऽश्वविषाणवत् । अनवस्थादूषणं चायुक्तमेवाऽयमित्यादेः शब्दस्यानादिपरम्यरातोऽर्थमात्रे प्रसिद्धसम्बन्धत्वात्तेनावगतसम्बन्धस्य घटादिशब्दस्य सङ्केतकरणात् । नित्यसम्बन्धवादिनापि चानवस्थादोषस्तुल्य एव । अनभिव्यक्तसम्बन्धस्यै हि शब्दस्याभिव्यक्तसम्बन्धेन शब्देन सम्बन्धाभिव्यक्तिः कर्तव्या । तस्याप्यन्येनाभिव्यक्तसम्बन्धेनेति । यदि पुनः कस्याचित्स्वत एव सम्बन्धाभिव्यक्तिरपरस्यापि सा तथैवास्तीति सङ्केतक्रिया व्यर्था । शब्दविभागाभ्युपगमे चालं सम्बन्धस्य नित्यत्वकल्पनया । कल्पने चाऽनृहीतसङ्केतस्याप्यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । सङ्केतस्य व्यञ्जक इत्यप्ययुक्तं नित्यस्य व्यञ्ज्यत्वायोगात् । नित्यं हि वस्तु यदि व्यक्तं व्यक्तमेव, अथाव्यक्तमव्यक्तमेवाभिन्नसंभावत्वात्तस्य । शब्दाभिव्यक्तिप्रक्षानिक्षिसदोर्षानुषङ्गात्रापि तुल्य एव । किञ्च सङ्केतः पुरुषाश्रयः स चातीन्द्रियार्थज्ञानविकलतयान्यथापि वेदे सङ्केतं कुर्यादिति कथं न सिध्यात्वलक्षणमस्याप्राप्त्यम् । किञ्चासौ नित्यसम्बन्धवादेऽर्थान्वितोऽनेकार्थनित्यतो वा स्यात् ? एकार्थनित्यतश्चेत्किमेकदेशेन सर्वार्थेनाना वा ? सर्वार्थनैवकार्थनियमेऽन्तरे वेदात्यतिपत्तिर्न स्यात् । तैत्तिश्यास्याज्ञानलक्षणसमप्राप्त्यम् । एकदेशेन चेत्स किमेकदेशोऽभिमतैकार्थनित्यतोऽनभिमतैकार्थनित्यतो

१ विनाशे ॥ ३ चक्षुः ॥ ४ अन्यथा ॥ ५ प्रलक्षणे सिद्धा हस्तसङ्गादयोऽनित्या यत् ॥ ६ अनित्यहस्तसङ्गादिसम्बन्धस्याश्रयप्रतिपत्तिग्राहकप्रकारेण ॥ ७ तादृ ॥ ८ वक्ष्यमाणम् ॥ ९ अन्यथा ॥ १० अपूर्वतमोऽपेक्ष ॥ ११ गगनस्य लघ्वेन सम्बन्ध उपचारत एव, न तु साक्षात्तत्वात्प्राप्तत्वात् ॥ १२ दृष्टं ॥ १३ सामान्यम् ॥ १४ विक्षेप ॥ १५ यदा सामान्यस्तौ शब्दादौ सम्बन्धस्य वाच्यत्वावकल्पनया वास्तवतो तदा तावत् विषयीकुर्याच्छब्द इति भावः ॥ १६ आदिना निवृत्ति ॥ १७ पूर्वम् ॥ १८ चतुर्थपरिच्छेदे ॥ १९ नित्यजातं ॥ २० सम्बन्धस्य ॥ २१ परेण ॥ २२ व्यक्तेर्नित्यत्वस्य ॥ २३ व्यक्तित्वस्य ॥ २४ अनित्य सम्बन्धो यतः ॥ २५ सामान्य ॥ २६ वाच्यत्वावकल्पेणा ॥ २७ सीमासाया अन्ये ॥ २८ अभ्युपगता ॥ २९ विमोक्षदव्याख्यामनुगतं तेन सह वर्तन्ते इति । तेन, सूत्राणाम् ॥ ३० सर्वथा ॥ ३१ प्रवाहत् ॥ ३२ पुरोर्वीत्येति चिन्तासिद्धौ ॥ ३३ अर्थेन सह ॥ ३४ सीमासकस्य ॥ ३५ कथम् ॥ ३६ कथेन सह ॥ ३७ अन्यथापिद्वारायम् ॥ ३८ नापरेण ॥ ३९ अयमित्यादिशब्दस्य स्वत एव सम्बन्धः । यदादिशब्दस्य तु अयमित्यादिना शब्देनापरेण सम्बन्ध इति ॥ ४० नित्यत्वस्य ॥ ४१ वेदाश्रयान्तरातिपत्त्यभावात् ॥ ४२ नित्यत्वस्य ॥ ४३ नु ॥ ४४ सम्बन्धस्य नित्यत्वात् ॥ ४५ सङ्केतेन ॥ ४६ एकलभावात् ॥ ४७ नित्यसम्बन्धाभिव्यक्तौ अष्ट विकल्पप्रकारेण ॥ ४८ सर्वलक्षणे ॥ ५० पुरुषाणाम् ॥ ५१ वेदाश्रयान्तरातिपत्त्यभावात् ॥

वा ? अनभिमैकार्थनियतश्चेत्कथं न मिथ्यात्वलक्षणमप्रमाण्यम् ? अभिमैकार्थनियतश्चेत्किं पुरुषात्स्वभावाद्वा ? प्रथमपक्षे अपौरुषेयत्वसमर्थनप्रयासो
 व्यर्थः । पुरुषो हि रागाद्यन्धत्वात्प्रतिक्षिप्यते । तस्माच्चेद्वैदिकदेशोऽर्थनियमं प्रतिपद्यते । किमपौरुषेयत्वेन ? अनेकार्थनियमे च विरुद्धोऽर्थः सम्भवेत् । तथा चाल्पे
 मिथ्यात्वम् । किञ्चासौ सम्बन्ध ऐन्द्रियोऽतीन्द्रियोऽनुमानगम्यो वा स्यात् ? न तावदैन्द्रियः स्वेन्द्रिये स्वेन रूपेणप्रतिभासमानत्वात् । अतीन्द्रियश्चेत्कथं
 प्रतिपत्त्यङ्गं ज्ञापकस्य निश्चयापेक्षणात् । संज्ञाधिभावैर्ज्ञापनेऽतिप्रसङ्गात् । अनुमानगम्यश्चेन्न लिङ्गाभावात् । तस्य हि लिङ्गं ज्ञानमर्थः शब्दो वा ? न
 तावज्ज्ञानं सम्बन्धासिद्धौ तत्कार्यत्वेनास्याऽनिश्चयात् । नार्थस्य तेन सम्बन्धासिद्धेः । न हि सम्बन्धार्थयोस्तादात्म्यं सम्बन्धार्थनित्यत्वानुषङ्गात् ।
 नापि तदुत्पत्तिरनभ्युपगमात् । असम्बद्धार्थः कथं सम्बन्धं ज्ञापयत्यतिप्रसङ्गात् । ज्ञापने वा शब्दा एवं सम्बन्धविकलाः किमर्थं न ज्ञापयन्त्यलं सिद्धोपस्था-
 यिना नित्यसम्बन्धेन । तन्नार्थोपि लिङ्गम् । नापि शब्दोऽर्थपक्षोक्तदोषानुषङ्गात् । ततो नित्यसम्बन्धस्य प्रमाणतोऽप्रसिद्धेन तदशाद्वैदोऽर्थप्रतिपादकः । अथ
 स्वभावादेवासौ तत्प्रतिपादकस्तन्न-अयमेवास्माकमर्थो नायमिति वेदेनानुक्तेः । तदुक्तम् “अयमर्थो नायमर्थ इति शब्दा वदन्ति न । कल्पोयमर्थः पुरुषेस्ते च
 रागादिविपुताः । ११” इति । ततो लौकिको वैदिको वा शब्दः सहजयोग्यतासङ्केतवशादेवार्थप्रतिपादकोऽभ्युपगन्तव्यः प्रकारान्तरसम्भवात् । ननु चार्थप्रतिपाद-
 कत्वमेवामसम्बन्धेन । य एव हि शब्दाः सैल्यर्थे दृष्टस्ते एवातीतानागतौदौ तदभावेऽपि दृश्यन्ते । यदभावे च यदृश्यते न तत्प्रतिबद्धम् । यथा श्वाऽभा-
 वेऽपि दृश्यमानो गौर्न तैत्प्रतिबद्धः । अर्थाभावेऽपि दृश्यन्ते च शब्दास्तन्नैतैर्यप्रतिपादकाः । किन्त्वर्थोपिहमात्राभिधायकाः । तदप्यविचारितरमणीयमर्थवतः शब्दा-
 न्नाहृतस्यास्यान्यत्वात् । न चान्यस्य व्यभिचारोऽन्यस्याप्यसौ युक्तोऽन्यथा गोपालघटिकादिधूमस्याग्नियसिचारोपलम्भात्पर्वतादिप्रदेशवृत्तिनोपि स स्यात् ।
 तथा च कार्यहेतवे दत्तो जलङ्घिलः । सकलशून्यता चैव स्वप्नादिप्रत्ययानां क्वचिद्विश्रमोपलम्भतो निखिलप्रत्ययानां तत्प्रसङ्गात् । यत्नतः परीक्षितं कैर्यं कौ-
 रणं नातिवर्तत इत्यन्यत्रापि समानम् । यत्नतो हि शब्दोऽर्थवत्त्वेतरस्वभावतया परीक्षितोऽर्थं न व्यभिचरतीति । तथा चान्यथापोहमात्राभिधायित्वं शब्दानां

१ मीमांसकस्य ॥ २ मीमांसकैः ॥ ३ वेदस्य ॥ ४ द्वितीयपक्षे ॥ ५ वेदस्य ॥ ६ इन्द्रियविषय ॥ ७ श्रोत्रलोचनलक्षणे ॥ ८ असाधारणत्वेण ॥ ९ वाच्यत्वाचक्रसामर्थ्यस्यातीन्द्रियत्वात् ॥ १० सम्बन्धस्य ॥
 ११ नाज्ञात ज्ञापकं नाम ॥ १२ शब्दार्थयो सारत्वेण सम्बन्धव्याप्यज्ञापने ॥ १३ सम्बन्धमात्रेण ॥ १४ मीमांसकवत्सौगतामपि बोधयेदिति ॥ १५ सम्बन्धेन सहविनायाविलिङ्गस्य ॥ १६ सम्बन्धोक्तिं ज्ञानात् ॥
 १७ सम्बन्धासिद्धेरिति खपुस्तकीयं पाठ ॥ १८ सम्बन्धोक्तिं अर्थात् ॥ १९ कथम् ॥ २० कथं ॥ २१ अर्थवत् ॥ २२ सम्बन्धादुत्पत्त्यादर्थोक्तं ॥ २३ सम्बन्धेन सह ॥ २४ तथा च स्वरिविषाण समन्वयं ज्ञापयतु ॥
 २५ असम्बन्धात्वेन ॥ २६ सम्बन्धस्य ॥ २७ सौगतं ॥ २८ विदमाने ॥ २९ काले ॥ ३० आ ॥ ३१ अपोहते व्यावर्त्यतेनेनाभावोक्तिः ॥ ३२ एव ॥ ३३ भिन्नत्वात् ॥ ३४ धूमात् ॥ ३५ परेण ॥ ३६ कथम् ॥
 ३७ अर्थे ॥ ३८ धूमादि ॥ ३९ कथं ॥ ४० शब्दे ॥ ४१ कथम् ? तथा हि ॥ ४२ व्यभिचाराभावे च ॥

रणस्तावद्विशेषो निर्विकल्पनात् । तथा च शावलेयादिरसामान्यप्रसङ्गतः । ३। तस्मात्सर्वेषु यद्रूपं प्रत्येकं परिनिष्ठितम् । गोबुद्धिस्तन्निमित्ता स्याद्गोवादन्यच्च नास्ति तत्र । ४। द्वितीयक्षेपे तु न किञ्चिद्वस्तु वाच्यं शब्दानामित्यतोऽप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रसङ्गस्तुच्छरूपाभावस्य चानभ्युपगमाच्च प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमो युक्तः— परमतप्रवेशानुषङ्गात् । अपि च ये विभिन्नसामान्यशब्दो गवाद्यो ये च विशेषशब्दाः शावलेयादयस्ते भेदभिरप्येव पर्यायाः प्रामुख्यं भेदाभावाद्द्वुपपादिसंभवं वत् । न खलु तुच्छरूपाभावरस्य भेदो युक्तो वस्तुन्येव संस्पृष्टवैकल्यनानात्वविदिकल्पानां प्रतीतेः । भेदाभ्युपगमे वाऽर्भावस्य वस्तुरूपतापत्तिः । तथा हि । ये परस्परं भिद्यन्ते ते वस्तुरूपा, यथा स्तलक्षणानि । परस्परं भिद्यन्ते चाऽप्येवम् इति । न चापेक्षितलक्षणसम्बन्धिभेदाभावतो भेदासम्भवात् । अत्र हि चैत्किञ्चिद्व्यवच्छेदात्वेन कल्प्यते तत्सर्वं व्यवच्छेद्यकारो- मप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तदभिधेयोपहानामपेक्षितलक्षणसम्बन्धिभेदाभावतो भेदासम्भवात् । अत्र हि चैत्किञ्चिद्व्यवच्छेदात्वेन कल्प्यते तत्सर्वं व्यवच्छेद्यकारो- णालम्ब्यमानं प्रमेयादिस्वभावमेवावतिष्ठते । न ह्यविषयीकृतं व्यवच्छेदं शक्यमिति प्रसङ्गात् । न च सम्बन्धिभेदो भेदकोऽन्यथा बहुषु शावलेयादिव्यक्तिव्ये- कस्याऽगोप्येहस्याऽर्भावप्रसङ्गः । यस्य चान्तरङ्गाः शावलेयादिव्यक्तिविशेषा न भेदकास्तस्याऽश्वाद्यो भेदका इत्यतिसाहसम् । सम्बन्धिभेदाच्च वस्तुन्यपि भेदो नोपलभ्यते किमुताऽवैक्येन । तथा हि । देवदत्तादिकमेकमेव वस्तु युगपत्क्रमेण वानेकैराभरणैर्दिभिरभिसम्बद्धमानमनासादितभेदमेवोपलभ्यते । अतएव वा सम्बन्धिभेदोद्भेदः । तथापि वस्तुभूतसामान्याभ्युपगमे भवतां स एवापोहाश्रयः सम्बन्धी न सिद्धिमासादयति यस्य भेदाच्चैतद्देवः स्यात् । तथा हि । गवादीनां यदि वस्तुभूतं सारूप्यं प्रसिद्धं भवेत्तदाश्वाद्यपोहाश्रयत्वमविशेषैर्वा प्रसिद्धेज्ञान्यथा । अतोऽपोहाविषयत्वमेवामिच्छताऽवश्यं सारूप्यमङ्गीकर्तव्यम् । तदेव च सामान्यं वस्तुभूतं भविष्यतीत्यपोहकल्पना वृथैव । यदि वाऽसत्यपि सारूप्ये शावलेयादिष्वगोपोहकल्पना तदा गवाश्वयोरपि कस्मान्न कल्पयेताऽसौ विशेष-

१ नेष्ट इति शेषः ॥ २ अन्यथा ॥ ३ असाधारणशावलेयद्वयं न घटते यस्मात् ॥ ४ सकलोल्लेखिषु ॥ ५ वर्तते ॥ ६ सामान्यम् ॥ ७ प्रसज्यक्षे ॥ ८ प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च प्रवृत्तिनिवृत्तौ तयो- रप्रसङ्गः ॥ ९ सौगतै ॥ १० अन्यथा युक्तश्चेत् ॥ ११ नैयायिकादि ॥ १२ सौगतस्य ॥ १३ यस्य ॥ १४ अश्वशब्दगोशब्दादि ॥ १५ सामान्यस्याभिव्यक्त्या ॥ १६ वैद ॥ १७ भवन्ति ॥ १८ सर्वेषां पदार्थानां तुच्छरूपत्व यत् ॥ १९ तत्र स्तलस्य ॥ २० अपोहस्य ॥ २१ न तुच्छरूपाभावे ॥ २२ अन्येन सम्बद्धत्वे ॥ २३ अतिरिक्ता प्रमेयत्वादि ॥ २४ भेदानाम् ॥ २५ सौगतै ॥ २६ अपोहस्य ॥ २७ तद्व्यवच्छेदाल्लुप्तस्य ॥ २८ कथम् ॥ २९ अक्षादिविवृतस्य (गवाद्यः) ॥ ३० अपोहा व्यावर्त्य अश्वाद्य ॥ ३१ अभावानाम् ॥ ३२ अन्यथा ॥ ३३ प्रमेयादि ॥ ३४ स्वरूप ॥ ३५ स्वरूपेण नास्ति यत् ॥ ३६ प्रमेयादिशब्देषु ॥ ३७ अप्र- मेयादि ॥ ३८ व्यावर्त्यत्वेन ॥ ३९ व्यावर्त्यकारेण ॥ ४० विषयीक्रियमाणम् ॥ ४१ वर्तते ॥ ४२ व्यवच्छेद्यप्रमेयादि ॥ ४३ परिच्छेत्तुम् ॥ ४४ गणकुसुममपि परिच्छेत्तुं शक्यं स्यात् ॥ ४५ अपोहानाम् ॥ ४६ किन्तु प्रतीयकं मित्र एव स्यात् ॥ ४७ अव्यभिचारि प्रतिनितमन्तरङ्गम् ॥ ४८ अपोहे ॥ ४९ कटश्चकुण्डलादिभिः ॥ ५० सम्बन्धिभिः ॥ ५१ अपोहस्य ॥ ५२ परमादस्य ॥ ५३ गोत्वादि ॥ ५४ निवक्षित ॥ ५५ सन् ॥ ५६ सम्बन्धिन् ॥ ५७ अपोहस्य ॥ ५८ अर्थानाम् ॥ ५९ सशस्त्रम् ॥ ६० शावलेयादिषु ॥ ६१ सामान्यम् ॥ ६२ गोत्वादि ॥ ६३ साधारणेन ॥ ६४ सारूप्याभावे ॥ ६५ सामान्याभ्युपगमे विव- क्षितोऽपोहाश्रय सम्बन्धी न सिध्यति यत् ॥ ६६ सौगतेन ॥ ६७ नियमेन ॥ ६८ अश्वशब्दात् ॥ ६९ एतत् ॥ ७० सारूप्यसत्त्वविशेषात् ॥

व्यवच्छेदरूपत्वेनाभावरूपयोरपराधायत्व्यादिः सम्बन्धः सम्भवति-नीरूपत्वात् । आदिग्रहणेन संयोगसमवायैक्यसमवायादिसम्बन्धग्रहणम् । न चासति वा-
स्तवे सम्बन्धे तद्विशिष्टस्य प्रतिपत्तिर्युक्ताऽतिप्रसङ्गात् । नान्ताकमनीलदिव्यावृत्त्या विशिष्टोऽनुत्पलदिव्यवच्छेदोऽभिमतो यतोयं दोषः स्यात् । किं तर्हि ? अनी-
लादनुत्पलाभ्यां व्यावृत्तं वस्त्वेव तैसा व्यवस्थितम् । तच्चार्थान्तरव्यावृत्त्या विशिष्टं शब्देनोच्यते इत्यप्यपेशलं-स्वलक्षणस्याऽव्यवत्वात् । न च स्वलक्षण-
स्याव्यावृत्त्या विशिष्टत्वं सिद्धयति यतो न वस्त्वप्योहोऽसाधारणं तु वस्तु । न च वस्त्ववस्तुनोः सम्बन्धो युक्तो वस्तुद्वयाधारत्वात्तस्य । अस्तु वा सर्वव्यवस्त-
थापि विशेषणत्वमपोहस्याऽयुक्तम् । न हि संचामात्रेण किञ्चिद्विशेषणम् । किं तर्हि ? ज्ञातं सदत्त्वाकारानुरक्तया बुद्ध्या विशेष्यं रज्जयति तद्विशेषणम् । न
चापोहोऽयं प्रकारः सम्भवति । न ह्यव्यादिवुद्ध्यापोहोऽध्ववसीयते । किं तर्हि ? वस्त्वेव । अपोहज्ञानासम्भवोक्तः प्राक् । न चाज्ञातोऽप्यपोहो विशेषणं भवति ।
नापृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरित्यभिधानात् । अस्तु वाऽपोहज्ञानं तथार्थं तदाकारबुद्ध्याभावात्तस्याऽविशेषणत्वम् । सर्वं हि विशेषणं स्वाकारानुरूपं विशेष्ये
बुद्धिं जनयदुष्टम् । न त्वन्यादृशं विशेषणमन्यादृशीं बुद्धिं विशेष्ये जनयति । न खलु नीलमुत्पले रक्तमिति प्रत्ययमुत्पादयति । दण्डो वा कुण्डलीति । न चा-
दिव्यभार्यावुरक्ता शब्दी बुद्धिरपजायते । किन्तर्हि ? भावाकाराध्यवसायिनी । तथापि विशेषणत्वे, सर्वं सर्वस्य विशेषणं स्यात् । अनुरागे वाऽभावरूपेण वस्तुनः
प्रतीतेर्वस्तुत्वमेव न स्यात्-भावाभावयोर्विरोधात् । शब्देनाऽगम्यमानत्वाच्चाऽसाधारणवस्तुनो न व्यावृत्त्या विशिष्टत्वं प्रत्येतुं शक्यम् । उक्तं च । न चासाधारणं वस्तु
गम्यतेपोहवत्तया । कथं वा परिकल्प्येत सम्बन्धो वस्त्ववस्तुनोः ॥ १ ॥ स्वरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात्किञ्चिद्विशेषणम् । स्वरुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणम्

१ एकार्थसमवायः मातुल्लिङ्गलक्षणे रूपवद्भावे ॥ २ आदिना तादात्म्यम् ॥ ३ नील ॥ ४ उत्पलस्य ॥ ५ विशेषणविशेष्यतया सहाविध्योरपि प्रतिपत्तिरिति स्यादिति ॥ ६ भवतामय प्रसङ्ग इत्युक्ते स्याद ॥
७ जैनानाम् ॥ ८ रक्तादि ॥ ९ विशेषणेन ॥ १० अपवाद ॥ ११ विशेष्य ॥ १२ न कुतोपि ॥ १३ नीलोत्पलत्वे ॥ १४ इति जैन ॥ १५ अर्थं स्वलक्षणस्य ॥ १६ अनीलाऽनुत्पलस्य ॥ १७ इति
सौत ॥ १८ कुत ॥ १९ यद्वलु तत्स्वलक्षणमेवेति शब्देन ॥ २० सौगतमते ॥ २१ अन्यव्यावृत्तिरूप तु सामान्यमेव ॥ २२ अपोहोत्पलित्वमात्रेण ॥ २३ लोके ॥ २४ उत्पलम् ॥ २५ स्यात् ॥ २६ शब्दात्तादात्म्यो
दस्य ॥ २७ न तावत्स्वलक्षणपोहग्रहणमिदं स्यात् ॥ २८ स्वलक्षणरूपे ॥ २९ स्थिरस्थूलकार स्वलक्षणोत्पत्तिरिति ज्ञायते न लभारूपप्रायोदकारः ॥ ३० सतीं सदशीम् ॥ ३१ अभावरूपम् ॥ ३२ भावरूपम् ॥
३३ कथम् ॥ ३४ पुनस्तथा ॥ ३५ स्वलक्षणरूपेषु ॥ ३६ अपोहतात्ता ॥ ३७ शब्दजनितानि सविकल्पेयत्वं । बोद्धव्यं मते निर्दिष्टकथञ्चानानन्तरोत्पन्नसविकल्पकज्ञानेन स्वलक्षणस्य निश्चयो यतः ॥ ३८ स्थिरस्थूलकार
पदार्थाकार ॥ ३९ स्वाकारानुरूपबुद्ध्याजनकत्वाविशेषात् ॥ ४० अपोहस्य ॥ ४१ स्वाकारानुरूपबुद्ध्याजनकत्वाविशेषात् ॥ ४२ अथादिषु शब्दबुद्धेरभावेन सहाऽनुरागे सति ॥ ४३ यदा भावाकारोऽतल्लवऽभावस्त्वमेव स्वलक्षणं निश्चि-
यमिति भावः ॥ ४४ स्वलक्षणस्य ॥ ४५ कुत ॥ ४६ स्वलक्षणस्य ॥ ४७ अपोहस्य ॥ ४८ अर्थात्तत्त्वावृत्त्या विशिष्ट स्वलक्षणरूपं वस्तु शब्देनोच्यते इति वदन्तं वादिनं प्रति समर्थनमुक्तमिति हेयम् ॥ ४९ अपोहस्य ॥
५० कथं तर्हि विशेषण स्यादित्युक्ते आह ॥ ५१ सत्यन्विशेषणस्य ॥

१ प्रतीति ॥ २ जगति ॥ ३ अभावस्त्वम् ॥ ४ भावस्त्वम् ॥ ५ विशेष्ये ॥ ६ जैनानामिदं वृषण न जायते तेना सर्वं वस्तु भावाभावक यत् ॥ ७ भावरूपे ॥ ८ अभावरूपे ९ परेण ॥ १० यदि ११ भावरूपे ॥ १२ अपोहस्य ॥ १३ अतिर्विचिन्त्यम् ॥ १४ स्वरक्षणरूपे ॥ १५ विशेषणेन ॥ १६ स्वरक्षणरूपम् ॥ १७ शब्देन ॥ १८ संगतस्य ॥ १९ अपोहस्य विशेषणस्य ॥ २० स्वरक्षणम् ॥ २१ जैन ऋणेनापोहशब्दयोर्वा च्चावकाशभावो नास्ति तेन ॥ २२ शब्दजनितदुष्वा गम्य शब्देन वाच्यश्च ॥ २३ गोलादि ॥ २४ स्वरक्षणस्यावाच्यत्वं कुत ? सङ्केताभावात् ॥ २५ शब्देनावाच्यस्य ॥ २६ अपोहितम् ॥ २७ शब्देन ॥ २८ कन्यावाक्यनिर्णय (स्वैयां पदार्थानामपोहस्यत्वात्स्वैयां भावा अपोहा) ॥ २९ व्याकथ्यत्वं ॥ ३० अत्र सविषणवद्वृष्टन्त ॥ ३१ अपोहानाम् ॥ व्याख्यानम् ॥ ३२ व्याकथ्यत्वे ॥ ३३ अक्रियमाणे परेण ॥ ३४ अभावा भावानाम् ॥ ३५ वर्तमान ॥ ३६ हेतो ॥ ३७ स्वरक्षणम् ॥ ३८ वस्तुविषयो निषेधो यत् ॥ ३९ निषेयस्य निषेधासम्भवात् ॥ ४० अपोहानाम् ॥ ४१ गोला(ज)नरेऽप्यदौ ॥ ४२ गौ ॥ ४३ व्यक्तानामपोहाना चापोहता नास्ति यस्यात् ॥ ४४ एव ॥ ४५ गोलाद्व्यशब्दवाच्यत्वात्माव्यावृत्तिनाम् ॥ ४६ विस्मयता ॥ ४७ अक्ष ॥ ४८ वाच्यस्य ॥ ४९ गोलाद्व्यशब्दवाच्यत्वात्माव्यावृत्तिनाम् ॥ ५० तुल्यस्वभावानिर्विषयत्वमपोहस्य सविकल्पकानस्य ॥ ५१ एकस्वरूप ॥ ५२ एकस्वरूप ॥ ५३ भवेत् ॥ ५४ निमित्तपार्थ ॥ ५५ तस्माद्व्यशब्दवाच्यत्वात्माव्यावृत्तिरूपेण गोलाद्व्यशब्दवाच्यत्वात्माव्यावृत्तिनाम् ॥ ५६ एकत्वात् ॥ ५७ गोलाद्व्यशब्दवाच्यत्वात्माव्यावृत्तिनाम् ॥ ५८ अर्थ ॥ ५९ नन्द ॥ ६० अपोहानाम् ॥ ६१ गोलाक्षणावक्षणा ॥ ६२ स्वादुषण्वादि ॥ ६३ शब्दयोर्भेद ॥ ६४ पूर्वविकल्पान् शब्दविषय वासना ॥ ६५ एव ॥ ६६ वस ॥ ६७ अर्थ ॥ ६८ वाचकापोहे ॥ ६९ वा सवाकारणस्य ॥ ७० तुल्यस्वभावानिर्विषयत्वमपोहस्य सविकल्पकानस्य ॥

क्षेपैव शब्दानां कारणभेदाद्विरुद्धमार्थासाधकः प्रसिद्ध एवेत्यस्य सामर्थ्यं यतो वाचकं शब्दमङ्गीकृत्यैव मुच्यते । न च श्रोत्रज्ञानप्रतिभासिखलक्षणात्मा शब्दो वाचकः सङ्केतकालानुभूतस्य व्यवहारकालेऽचिरनिरुद्धत्वात् । इति न खलक्षणस्य वाचकत्वं भवदभिप्रायेण । तदुक्तम् । नार्थशब्दविशेषेण वाच्यवाचकतेष्वेते । तस्य पूर्वमहत्त्वात्सामान्यं तूपदिश्यते । १ । तत्र शब्दान्तरापोहो सामान्ये परिकल्पिते । तथैवावस्तुरूपत्वाच्छब्दभेदो न कल्प्यते । २ । ततो ये अवस्तुनी न तयोर्गम्यगमकभावो, यथा खपुष्पखरविषाणयोः । अवस्तुनी च वाच्यवाचकापोहौ भवतामिति । नैव मेधाभावाद्बहुभावप्रतिपत्तेरनैकान्तिकता हेतोरित्यव्य-
युक्तम् । तद्विरुद्धाकाशालोकामकं हि वस्तु मत्पक्षेऽत्रापि प्रयोगेऽस्तेव-अभावस्य भावान्तरस्वभाववत्प्रतिपादनात् । भवत्यक्षे तु न केवलमपोहो विविविदास्यदी भूतयोर्गम्यगमकत्वाभावोपि तु वृष्टिमेघाद्यभौवयोरपि । किञ्चोपोहो वाच्योऽर्थवाच्यो वा ? वाच्यश्चेत्किं विधिरूपेणान्यव्यावृत्त्या वा ? यदि विधिरूपेण, कथ-
मपोहः सर्वशब्दार्थः ? अथार्थव्यावृत्त्या तर्हि नापोहोपि शब्दाधिगम्यो मुख्यः । अनवस्थां च तद्व्यावृत्तेरपि व्यावृत्त्यन्तरेणाभिधानात् । अथाऽर्थाच्चत्वे-
हान्यशब्दार्थाऽपोहं शब्दः प्रतिपादयतीत्यस्य व्याधीतः । किञ्च तान्यापोहः अनन्यापोह इत्यादौ विधिरूपादन्यद्वाच्यं नोपलभ्यते प्रतिषेधद्वयेन विधेरेवाध्य-
वसायात् । कश्चायमन्यापोहोऽर्थशब्दवाच्योर्थो यत्रान्यापोहसज्ञा स्यात् ? अथ विजातीयव्यावृत्तानर्थानाश्रित्यानुभवादिक्रमेण यदुत्पन्नं विकल्परूपं तत्र

१ गवादीनाम् ॥ २ तावदि ॥ ३ मित्र ॥ ४ अथासौ प्रहणम् ॥ ५ पारमार्थिकार्थस्य ॥ ६ परेण सौतेन ॥ ७ खलक्षणरूपान्दस्य ॥ ८ विनष्टत्वात् ॥ ९ हेतो ॥ १० शब्दसमावस्य ॥ ११ बौद्ध ॥ १२ अथ
लक्षणरूपे शब्देरलक्षणरूपार्थप्रतिपादने न किञ्चित्साध्यसिद्धिबौद्धमते इतिभिप्राय ॥ १३ परेण ॥ १४ सङ्केतकालात् ॥ १५ अज्ञातत्वात् ॥ १६ उत्तरकाले ॥ १७ अर्थवाच्यो ॥ १८ तर्हि सामान्याकारेण
वाच्यवाचकतास्तिस्रावाङ्माह ॥ सामान्यस्य वाच्यवाचकत्वयोपदेशो च ॥ १९ गोशब्दादशब्द शब्दान्तरं तेन वाच्योऽपोहस्तत्र ॥ २० अवास्तवे । परिकल्पितप्रकारेण ॥ २१ शब्दानाम् ॥ २२ सामर्थ्येते ॥
२३ सौगतानाम् ॥ २४ अभाववरूपयोरे गम्यगमकभावोतीति वाचि बौद्ध ॥ २५ गम्यगमकभावसङ्गत्वात् ॥ २६ अवस्तुत्वादि ॥ २७ मेधादिभिन्न ॥ २८ जैन ॥ २९ सौगत ॥ ३० वाच्यवाचक्यो ॥ ३१ तुच्छरूपत्वात् ॥
३२ अन्वस्य ॥ ३३ शब्देन ॥ ३४ अथा ॥ ३५ शब्देन ॥ ३६ अस्तित्वसङ्गत्वेन ॥ ३७ एव ॥ ३८ अपोहस्य विधिरूपेण वाच्यत्वात्सर्वतदाप्योऽपोह एव न भवतीत्यर्थ ॥ ३९ अपोह ॥ ४० न केवल खलक्षणम् ॥
४१ अन्यव्यावृत्तिरपि वाच्याऽत्राच्या वा स्यात् ? अवाच्या तदाऽत्राच्याव्यावृत्त्या कथमपोहो वाच्योतिप्रसङ्गात् । अथ वाच्या किं विधिरूपेणान्यव्यावृत्त्या वा ? न तावद्विरुद्धेणोक्तदोषानुसङ्गात् । अथान्यव्यावृत्त्या
अन्यव्यावृत्तिर्वाच्या चेत्तत्रान्यन्यव्यावृत्तिर्यथा वाच्या सापि वाच्याऽत्राच्या वेदादिप्रकारेणानवस्था ॥ ४२ कुत ॥ ४३ शब्देन ॥ ४४ अथ ॥ ४५ यत् ॥ ४६ अथलक्षण ॥ ४७ गौरीति ॥ ४८ मतस्य ॥ ४९ अपोहस्याऽत्राच्य-
त्वात् ॥ ५० सर्वेषां परसरेण व्यावृत्तिस्वभावो यत् ॥ ५१ अविविक्तम् । वस्तु ॥ ५२ आदौ यो नन् स एकोपोहो द्वितीयेन तस्यापोहो । द्वौ नौ प्रकृतसर्व गमयत् ॥ ५३ इति ॥ ५४ सङ्केत ॥ ५५ ॥ कश्चिद्वैदिविशेष
ग्राह ॥ ५६ अथादिभ्यः ॥ ५७ खण्डमुख्यादिलक्षणान् ॥ ५८ प्रथम खण्डमुख्यादयमुभवो नाम निर्विकल्पकं दर्शनं, तदनु विकल्पवाङ्मोहोऽप्यनुसङ्गात् सङ्केतकालादुपलब्धत्वाच्चवाचकस्वरूपेण तदन्विता वाच्यवाचकमिति
शेषेन, तदनु विकल्पोय गौरीति ॥

यत्प्रतिभाति ज्ञानात्समभूतं विज्ञातीयव्यावृत्तार्थाकारतयाध्यवसितमप्रतिविम्बकं तत्रान्यापोह इति सँज्ञा । ननु विज्ञातीयव्यावृत्तपदार्थानुभवद्वारेण शब्दं विज्ञानं तथाभूतार्थाध्यवसायुत्पद्यते इत्यत्राविवाद एव । किन्तु तत्तथाभूतपारमार्थिकार्थप्राह्वभ्युपगन्तव्यमव्यवसायस्य ग्रहणरूपत्वात् । विज्ञातीयव्यावृत्तेश्च समानपरिणामरूपवस्तुधर्मत्वेन व्यवस्थापितत्वाच्चाभिमात्रमेव भिद्येत । यच्चोक्तं 'तत्प्रतिविम्बकं च शब्देन जन्यमानत्वात्तस्य कार्यमेवेति । कार्यकारणभाव एव वाच्यवाचकभावः' तदप्ययुक्तं शब्दाद्विशिष्टसङ्केतसम्बन्धेपेक्षादाह्वार्यं प्रतिपत्तिप्रवृत्तिप्राप्तिप्रतीतेः । स एवासाधार्यो युक्तो, न तु विकल्पप्रतिविम्बकमात्रं शब्दात्तस्य वाच्यतयाऽप्रतीतेः । अतोऽयुक्तमुक्तं "प्रतिविम्बस्य मुख्यमन्यापोहत्वं विज्ञातीयव्यावृत्तस्वर्लक्षणस्यान्यव्यावृत्तेश्चैषौपचारिकम्" इति । अन्य्यापोहस्य हि वाच्यत्वे मुख्योपचारकत्वेना युक्तिमती । तच्चास्य नास्तीत्युक्तम् । ततः प्रतिनियताच्छब्दात्प्रतिनियतेऽर्थे प्राणिनां प्रवृत्तिदर्शनात्सिद्धं शब्दप्रत्ययानां वस्तुभूतार्थविषयत्वम् । प्रयोगः । ये परस्परसङ्कीर्णप्रवृत्तयस्ते वस्तुभूतार्थविषयाः । यथा श्रोत्रादिप्रत्ययाः । परस्परसङ्कीर्णप्रवृत्तयश्च दण्डीत्यादि-शब्दप्रत्यया इति । न चायमसिद्धो हेतुर्दण्डी विषाणीत्यादिधीर्धनी हि लोके द्रव्योपाधिकौ प्रसिद्धौ, शुक्लः कृष्णो अमति चलतीत्यादिकौ तु गुणानि यानिमित्तौ, गौरश्च इत्यादी सामान्यविशेषोपाधी, इहत्वास्मि ज्ञानमितीदिकौ सम्बन्धोपाधिकौ प्रतीतेः । ननु चाकृतसमया ध्वनयोर्थाभिधायकाः कृतसमया वा ? प्रथमपक्षेतिप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे तु क्व तेषां सङ्केतः ? स्वलक्षणे जातौ वा तद्योगे वा जातिमत्यर्थं वा बुद्ध्याकारे वा ? प्रकारान्तरात्सम्भवात् । न तावत्स्वर्लक्षणे । समयो हि व्यवहारार्थं क्रियमाणः सङ्केतव्यवहारकाढव्यापके वस्तुनि युक्तो, नान्यत्र । न च स्वलक्षणस्य सङ्केतव्यवहारकारकालव्यापकत्वं नावलेशोऽपि दिव्यव्यक्तिविशेषाणां देशादिभेदेन परस्परतोऽलन्तव्यावृत्ततयाऽन्वयाभावाच्चानल्लेन सङ्केतासम्भवाच्च । विरूपवृद्धावर्थाहृत्य तेषु सङ्केताभ्युपगमे किरूपस-

१ अक्षादिभ्यः ॥ २ ज्ञानादमेदरूपम् ॥ ३ जैनबौद्धयोः ॥ ४ ज्ञाने ज्ञानसहायार्थाग्रातोऽपोह इति बौद्धविशेषाग्रतोऽपोह ॥ ५ प्रावणप्रत्यक्षम् ॥ ६ निश्चयस्य ॥ ७ सौमेतेन ॥ ८ पदार्थाना ज्ञानस्य ॥ ९ वा-मते ॥ १० खण्डमुण्डादिसव्यवसायस्य ॥ ११ विज्ञातीयव्यावृत्तिः समानपरिणामरूपसामान्य चेति ॥ १२ स्वमन्ये ॥ १३ अर्थः । ज्ञाने ॥ १४ घटपटादिलक्षणे ॥ १५ अर्थतया ॥ १६ सम्बन्धित्वया ॥ १७ तथा हि ॥ १८ शब्देन ॥ १९ किञ्चापोहवाच्योपेक्षादिना ॥ २० शब्दाद्योऽपोहो विचार्यमाणो न घटते वतः ॥ २१ परमार्थ ॥ २२ वस ॥ २३ असङ्कलित ॥ २४ लोचनविज्ञानानि ॥ २५ द्रव्यम् ॥ २६ ध्वनि इत्यद् ॥ २७ उपाधि-निर्दिष्टविशेषण कारणमित्यर्थः ॥ २८ धीर्धनी ॥ २९ धीर्धनी ॥ ३० गोत्वादिति ॥ ३१ अयार्थोपवर्तमानवानदेव विशेष ॥ ३२ धीर्धनी ॥ ३३ सन्ध-सम्बन्ध ॥ ३४ अत्र प्रतिविधीयते इत्येतावत् गार्ह-संगत पूर्वपक्षमिति ॥ ३५ घटपटादिकम् ॥ ३६ घटसङ्घ-पटमिदमप्यत्रो मन्वु सङ्केताभावात् ॥ ३७ सव्यवहारमलक्षणे सकेतोक्तिः ॥ ३८ उदावर्ताकारे ॥ ३९ प्रतिविम्बके ॥ ४० क्षणिकारिहो ॥ ४१ प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपेण ॥ ४२ स्वायत्ति ॥ ४३ अव्यापके क्षणिके ॥ ४४ आदिना खण्डमुण्डासखलादीनाम् ॥ ४५ आदिना कालस्वरूपसम्भवा ॥ ४६ खण्डो मुण्डादलन्तव्यावृत्त इति सम्बन्धभावात् ॥ ४७ यो यत्रैव स तत्रैव यो यदेव तदेव स । न देशकालव्योपार्थित्यभावादिह विद्यते ॥ ४८ यो यो गोशब्द स स मुण्डनाचम् इति ॥ ४९ व्यक्तित्वम् ॥ ५० गोशब्दस्य स स मुण्डनाचम् इति आरोप्य ॥ ५१ सर्वव्यापको गोशब्देन वाच्या इति आरोप्य ॥ ५२ जैनादिना ॥

मारोपितार्थविषय एव शब्दसङ्केतो, न परमार्थवस्तुविषयः स्यात् । स्थिररूपत्वाद्भिमाम्बलादिभावानां सङ्केतव्यवहारकालव्यापकत्वेन समयसम्भ-
 वोप्यसम्भाव्यत्वेनाप्यनेकाग्रप्रचयस्वभावानां प्रादुर्भावानन्तरमेवापवर्गितया तदसम्भवात् । किञ्चेतुं समयः क्रियमाणोऽनुपपन्नेषु क्रियेतोत्पन्नेषु वा ?
 न तावदनुपपन्नेषु परमार्थतः समयो युक्तोऽसतः सर्वोपाख्यारहितस्याधारत्वानुपपत्तेः । नाप्युत्पन्नेषु तस्यार्थानुभवशब्दस्मरणपूर्वकत्वाच्छब्दस्मरण-
 णकाले चार्थस्य प्रवृत्तिसात् । सर्वेषां स्वलक्षणक्षणानां सौदृश्यमैक्येनाध्यारोप्य सङ्केतविधिनि सिद्धं स्वलक्षणस्याऽवाच्यत्वं—बुद्धारोपितसाहचर्यत्वा-
 भिधानैरभिधानात् । बोध्यत्वे वा शब्दबुद्धेः स्पष्टप्रतिभासप्रसङ्गः । न चैवम् । न खलु यथेन्द्रियबुद्धिः स्पष्टप्रतिभासा प्रतिभासते तथा शब्द-
 बुद्धिः । प्रयोगश्च । 'यो यत्कृते प्रत्यये न प्रतिभासते न स तस्यार्थः । यथा रूपशब्दप्रभवप्रत्यये रसाप्रतिभासने नौसौ तदर्थः । न प्रति-
 भासते च शब्दप्रत्यये स्वलक्षणमिति । उक्तं च । अन्यैवाग्निसिम्बन्धाद्वाहं दग्धो हि मन्यते । अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः सम्प्रतीयते । १ । न चैकस्य वस्तुनो-
 रूपद्वयमस्ति येनास्पष्टं वस्तुगतमेव रूपं शब्दैरभिधीयत एकस्य द्वित्वविरोधात् । तन्न स्वलक्षणे सङ्केतः । नापि जातौ । तैस्त्योः क्षणिकत्वे स्वलक्षणस्येवा-
 न्वयार्थभावाच्च सङ्केतः फलवान् । अक्षणिकत्वे तु क्रमेण ज्ञानोत्पादकत्वोभावः । नित्यैकस्वभावस्य परंपरेक्षाप्यसम्भाव्या । प्रतिषिद्धा चेयं यथास्थानम् । इत्यलमन्ति-
 प्रसङ्गेन । नैपि तद्योगं सङ्केतस्तस्यापि समवायादिलक्षणस्य निराकृतत्वात् । जातितद्योगयोश्चासम्भवे तद्वतोप्यर्थस्यासम्भवात्कथं तत्रापि सङ्केतो बुद्ध्याकार-
 वा ? स हि बुद्धितादात्म्येन स्थितत्वान्न बुद्ध्यन्तरं प्रतिपाद्यमर्थं वानुगच्छति । किञ्चेतः शब्दादर्थक्रियार्थी पुरुरोऽर्थक्रियाक्षमानर्थान्विज्ञाय प्रवर्तित्व्यते
 इति मन्यमानैर्व्यवहृत्भिरभिधायकां नियुज्यन्ते, न व्यसनितेया । न चासौ विकल्पबुद्ध्याकारोऽर्थिनोभिप्रेतं शीतापनोदादिकार्यं सम्पादयितुं समर्थः । किञ्च

१ वसः ॥ २ वसः ॥ ३ पदार्थानाम् ॥ ४ सङ्केतः ॥ ५ विनाशितया ॥ ६ शाब्देन्यादिदेशेषु ॥ ७ अजातेषु ॥ ८ उपारब्धा स्वभावः ॥ ९ समयस्य ॥ १० अयमस्य शब्दस्य वाच्य इति ॥ ११ त्रिकालत्रिलोकोदरवर्तिनाम् ॥
 १२ सद्धापरामोदस्तथा यत्साहचर्यम् ॥ १३ अमेदेन ॥ १४ अह्निक्रियमाणे जैनादिना ॥ १५ शब्देन ॥ १६ आरोपिततामान्यस्यैव वाच्यत्वं शब्देन यत् ॥ १७ शब्दै जाताया १८ स्वलक्षणस्य ॥ १९ उपयुक्तसमर्थम् ॥
 २० नेत्रादि ॥ २१ स्वलक्षणजलोत्पत्त्यर्थः ॥ २२ सद्यत्वेन ॥ २३ रसः ॥ २४ पर्यनेन्द्रियेण ॥ २५ साक्षात् ॥ २६ दाहमित्युक्ते सुदृश्यं दहते ॥ २७ पुमान् ॥ २८ असद्यत्वेन ॥ २९ सद्यत्वात्पक्षे ॥ ३० युक्तिसिद्धम् ॥
 ३१ स्पष्टास्पष्टत्वलक्षणम् ॥ ३२ रूपस्य ॥ ३३ परमार्थभूतः ॥ ३४ कुतः ॥ ३५ जाते ॥ ३६ गोत्वादिधामन्ये ॥ ३७ भवेत् ॥ ३८ अउत्पत्तौ ॥ ३९ तस्या जाते ॥ ४० पर=निमित्तम् ॥ ४१ जाति ४२ जाते
 सङ्केतानिराकरणप्रसङ्गेन ॥ ४३ पक्षान्तरम् ॥ ४४ तयो स्वलक्षणजालो सम्बन्धे ॥ ४५ आदिना सयोगतादात्म्योद्देशः ॥ ४६ शब्देन ४७ अर्थस्य ॥ ४८ नान्वेति ॥ ४९ अत केन साक सङ्केतः स्यात् ॥ ५० वि-
 वक्षितत्वात् ॥ ५१ जैनमताभिप्राय वक्ति सौमते । ५२ अर्थे न्ययोजनम् ५३ शब्दा ॥ ५४ कार्यं विना प्रवृत्तिव्यसनम् ॥ ५५ अर्थस्य ॥ ५६ पुरुषस्य ॥

बुद्ध्याकारं शब्दसङ्केताभ्युपगमेऽप्योहवोद्विषश्च एवाभ्युपगतो भवेत् । तथा हि । अप्योहवोदितापि बुद्ध्याकारो बह्वक्षरपतयाध्यवसितः शब्दार्थोभीष्ट एवार्थविवक्षां च कार्यतया शब्दो गमयति । यथा धूमोऽग्निमिति ।

अत्र प्रतिविधीयते । कृतसमया एव ध्वनयोऽर्थाभिधीयकाः । समयश्च सामान्यविशेषलक्ष्येऽभिधीयते, न जात्यादिभिन्ने । तथाभूतंश्चार्थो वास्तवः सङ्केतव्यवहारकालव्यापकत्वेन प्रमाणसिद्धः सामान्यविशेषात्मा तदर्थ इत्येवातिविक्षेपेण वर्णयिष्यते । सामान्यविशेषयोर्वस्तुभूतयोस्तत्सम्बन्धस्य चात्र प्रमाणतः प्रसाधयिष्यमाणत्वात् । न चात्राद्यानन्याद्व्यक्तीनां परस्पराननुगमाच्च सङ्केताऽसम्भवः समानपरिणामापेक्षया क्षयोपशमविशेषविभूतितोहाख्यप्रमाणेन तासां प्रतिभासमानतया सङ्केतविषयतोपपत्तेः । कथमन्यथानुमानप्रवृत्तिस्तत्राद्यानन्यानुगमरूपतया साध्यसाधनव्यक्तीनां सम्बन्धग्रहणासम्भवात् । अन्यव्यावृत्त्या सम्बन्धग्रहणमित्यस्य तस्या एव सँदशपरिणामसामान्यासम्भवे असम्भाव्यमानत्वात् । न चाऽसदृशेष्वन्यथेषु सामान्यविकल्पजनकेषु तद्वैभवेद्वारेण सदृशव्यवहारे हेतुत्वं नीलादिविशेषाणामप्यभावापुङ्गात् । यथा हि परमाथतोऽसदृशा अपि तथाभूतविकल्पोत्पादकदर्शनहेतवः सदृशव्यवहारभाजो भावास्तथा स्वयमनीलादिस्वभावा अपि नीलादिविकल्पोत्पादकदर्शननिमित्ततया नीलादिव्यवहारभाक्त्वं प्रतिपत्स्यन्ते । सँदशपरिणामाभावे चार्थानां सजातीयतेरव्यवस्थाऽसम्भवोक्तुतः कस्य व्यावृत्तिः ? अन्यव्यावृत्त्या सम्बन्धव्यागममपि चैतत्सर्वं समानं तत्रानन्याननुगमरूपत्वस्याऽविशेषात् । ततो ये यत्र भवितः

१ अर्थप्रतिबिम्बत्वे ॥ २ जैन ॥ ३ सौगत ॥ ४ जैनस्य ॥ ५ सौगतेन ॥ ६ ज्ञानात्मा बुद्ध्याकार एव बाह्यार्थो नापर कश्चिदित्यभिप्रायो बोद्धविकल्पस्य ॥ ७ आन्तरार्थस्य वस्तुभिच्छा ज्ञानलभाना शब्दस्य कारणभूताम् ॥ ८ कारणरूप ॥ ९ ज्ञापयति ॥ १० ज्ञानलभाना विवक्षा एव बाह्यार्थं शब्दविषयो नापर कश्चिदित्यपि बोद्धविकल्पोपनिप्राय ॥ अन्यापोहस्यो बुद्ध्याकारस्यो विवक्षारूप एव त्रिविध शब्दविषयो बोद्धसते इति ज्ञेयम् ॥ ११ कार्यम् ॥ १२ कारणम् ॥ १३ परकृतपक्षे ॥ १४ शब्दा ॥ १५ वाचका ॥ १६ तादात्म्यलक्षणे ॥ १७ परपक्षे ॥ १८ कियते ॥ १९ केवलाया जातौ केचले विक्षेपे वा नाभिधीयते ॥ २० संकेतितार्थो नास्तीत्युक्ते आह ॥ २१ सूत्रे ॥ २२ जैनचार्यैः ॥ २३ प्रत्यक्षादिति ॥ २४ व्यवहारकाले ॥ २५ कस्य शब्दस्यायमर्थ इत्येवरीत्या ॥ २६ सदृश ॥ २७ ये ये त्रिकालत्रिलोकोदरवर्तिनः साक्षादित्यन्तस्ते ते गोशब्देन वाच्या इत्येवम् ॥ २८ कुत ॥ २९ अनुमानव्यवहारकाले ॥ ३० परस्पर ॥ ३१ वसाथासाधनस्थेण ॥ ३२ अभिमानावलक्षण ॥ ३३ या गोव्यक्तयस्ता गोशब्देन वाच्या इति ॥ ३४ पूर्व निराकृतत्वात् ॥ ३५ खण्डादिपु ॥ ३६ सामान्यरूपधत्तो विकल्पश्च ॥ ३७ व्ययमनेन सदृश इति विकल्पोऽयं यैरय गौतमि विकल्प ॥ ३८ सामान्य ॥ ३९ साक्षादिति चर्चिता ॥ ५० गोवैद्यवर्दीनाम् ॥ ५१ विजातीय ॥ ५२ कस्मात् ॥ ५३ साध्यासाधनव्यक्तौनाम् ॥ ५४ किञ्च ॥ ५५ सङ्केतपक्षे यत्परेणेच्यते ॥ ५६ अन्यव्यावृत्तिरपि विकल्प ॥ ५७ अनव्यावृत्तयोऽनन्ता इत्येवम् ॥ ५८ व्यावृत्तिग्रहणकाले ॥ ५९ साध्यासाधनव्यक्तौना सम्बन्धावगमो यथा वस्तुनि शब्दस्य सङ्केतपरिज्ञानमपि तथा साधयत ॥ ६० वस्तुनि ॥ ६१ परमाथैत ॥

कृतसमया न भवन्ति न ते तस्याभिधायकाः । यथा साह्यादिमार्थेऽकृतसमयोऽश्वशब्दः । न भवन्ति च भावतः कृतसमयाः सर्वस्मिन्त्यस्तु नि सर्वे व्यन्य इत्यत्र प्रयोगेऽसिद्धो हेतुरुक्तप्रकारेणार्थे ध्वनीनां समयसम्भवात् । यच्च हिमाचलादिभावानामन्येनकारमाणुप्रचयात्मनां क्षणिकत्वेन समयासम्भवं हेतुर्लुक्तं तदप्युक्तिमात्रं सर्वथा क्षणिकत्वस्य बाह्याध्यात्मिकार्थे प्रतिषेत्स्यमानत्वात् । तथा चोत्पन्नेष्वर्थेषु सङ्केतसम्भवादयुक्तमुक्त्युत्पन्नेष्वनुसन्नेषु वा सङ्केताः स्युः इत्यादि । ननु शब्देनार्थस्याभिधेयत्वे साक्षादेवातोर्थप्रतिपत्तेरितिन्द्रियसंहतेर्वैफल्यप्रसङ्गः । तन्नातोऽर्थस्याऽस्पष्टाकारतया प्रतिपत्तेः । स्पष्टाकारतया तस्यतिष्यर्थमिन्द्रियसंहतिरप्युपपद्यते एवेति कथं तस्या वैफल्यम् ? स्पष्टास्पष्टाकारतयार्थप्रतिभासभेदश्च सामग्रीभेदान्न विरुध्यते दूरसन्नार्थोपनिबद्धेन्द्रियभित्तिभासवत् । अथाऽसत्यस्यार्थेऽतीतानागतादौ शब्दस्य प्रवृत्तिर्चेनास्याभिधायकत्वं तदसत्संशेदानिमभावेपि स्वकाले भावात् । अन्यर्था मलक्षस्याप्यर्थविषयत्वाभावः स्यात् तद्विषयस्यापि तत्कालेऽभावोत् । अविसेवादस्तु प्रमाणान्तरप्रवृत्तिलक्षणोऽप्यश्ववच्छब्देऽप्यनुभूयत एव । असिद्धिर्हित्याद्यतोतिविषये अप्यविनिर्दिष्टमस्मादिकारदर्शनोद्धृतानुमानेन संवादोपलब्धेः । चन्द्रार्कग्रहणाद्यनौगतादर्थविषये तु प्रत्यक्षप्रमाणेनैव क्वचिद्विसेवादास्तवत्र शब्दस्यऽप्राभाष्ये इत्युक्त्यापि क्वचिद्विसेवादास्तवत्राप्रामाण्यप्रसङ्गः । ततो निराकृतमेतत् “अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यमन्यच्छब्दस्य गोचरः । शब्दादप्यत्यति भिन्नोक्षो न तु प्रत्यक्षमभिधत्ते । १ । अन्यथैवाशिसम्बन्धादाहं द्रव्योपिमन्यते । अन्यर्था दाहशब्देन दाहार्थः सम्प्रतीयते । २ ।” इत्यादि । सामग्रीभेदादिद्विशदेतरप्रतिभासभेदो न पुनर्विषयभेदात् सामान्यविशेषात्मकार्थविषयतया सकलप्रमाणानां तद्वेदाभावादित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । ततो यो यकृते प्रत्यये न प्रतिभासते इत्यादिप्रयोगे हेतुरसिद्धः सामान्यविशेषात्सामान्यार्थलक्षणस्वलक्षणस्य शब्दप्रत्यये प्रतिभासनात् । प्रयोगः । यद्यत्र क्वबह्वृत्तिमुपजनयति तत्तद्विषयम् । यथा सामान्यविशेषात्सकलवस्तुनि

१ साक्षादभिरुपनिभायको न भवति यत् ॥ २ परच्छेत् ॥ ३ भावतोऽद्वैतमयत्वादिति ॥ ४ समानपरिणामाभेदयेत्यादिना ॥ ५ परेण ॥ ६ घटादौ ॥ ७ ज्ञानादौ ॥ ८ परेण ॥ ९ प्रतिपाद्वले ॥ १० अवयवधानेन ॥ ११ श्रूयमाणच्छब्दात् ॥ १२ कटुप्रादिसमूहस्य ॥ १३ सूक्ष्म ॥ १४ विवक्षिताच्छब्दात् ॥ १५ घटते ॥ १६ एकार्थ्य ॥ १७ एकार्थ्य ॥ १८ स्पष्टाऽस्पष्टतया ॥ १९ एकार्थ्य ॥ २० शब्दतोच्चारणसमये ॥ २१ अव्ययानभिभावकत्वे ॥ २२ क्षणिकत्वात् ॥ २३ प्रत्यक्षेतिशाले इव ॥ २४ ज्ञाने ॥ २५ कथम् ॥ २६ बृहद् प्रदेवो ॥ २७ किञ्चिदुत्पातकथाकारपरिविशिष्ट ॥ २८ भविष्यत् ॥ २९, वाच्ये ॥ ३० तद्वत्प्रतिपाद्ये ॥ ३१ अर्थे ॥ ३२ अज्ञानिभावणे परेण ॥ ३३ अभिनविषयलोपि शब्दप्रत्यक्षयोः प्रतिभासमेवेदं विनोतं यत् ॥ ३४ स्वल्पम् ॥ ३५ सामान्यम् ॥ ३६ कुत ॥ ३७ अर्थम् ॥ ३८ जानाति ॥ ३९ उपाधि-तासां अन्ध हृत्पर्य ॥ ४० किञ्चिद्विशेषभेदेन ॥ ४१ परोक्ष जानातीत्यर्थ ॥ ४२ कथम् ॥ ४३ स्पष्टेतिशयान्नातया ॥ ४४ स्पष्टत्वेन ॥ ४५ जानाति ॥ ४६ असम्भूतत्वेन ॥ ४७ आसन्नदूरत्वात् ॥ ४८ गामान्य-विशेषासक्तौ विषयो भवतीति साध्यः । शब्दो धर्मा ॥ ४९ नस ॥ ५० विषय ॥ ५१ चतुर्थीत्यर्थे ॥ ५२ शब्दप्रत्यक्षेऽप्यप्रतिभास सिद्धो यत् ॥ ५३ अनुमाने ॥ ५४ शब्दद्वये प्रत्यक्षेऽप्यप्रतिभासान्तासत्त्वक्षणेऽपि ॥ ५५ कुत ॥ ५६ यस्य ॥ ५७ शब्दज्ञानवतिज्ञाने ॥ ५८ विकल्पक्षयम् ॥

व्यवहृतियुपजनयत्यर्थं तद्विशयम् । तत्र व्यवहृतियुपजनयति च शब्द इति । न चास्तद्धो हेतुर्विहितैश्च शब्दव्यवहारस्य तथाभूते वस्तुन्युपलम्भात् । भवत्कल्पितत्वलक्षणस्य तु प्रत्यक्षेऽन्यत्र वा स्वमेवप्रतिभासनात् । प्रतिज्ञापदयोश्च व्याघातः । तथा हि । अंन्यदेवेन्द्रियग्राह्यमित्यनेन शब्देन कश्चिदर्थोभिधीयते वा न वा ? नाभिधीयते चेत्कथमिन्द्रियग्राह्यस्यान्यत्वमतः प्रतीयते ? अथाभिधीयतेत्यस्ति हि तस्यैव तद्विशयत्वप्रसिद्धेः कथञ्च शब्दस्यायोगोचरत्वप्रतिज्ञाऽतो व्याहन्येत ? सौक्ष्मादिन्द्रियग्राह्यागोचरोऽसाविति चेत्पारमर्त्येणासौ तद्वैचरो भवति न वा ? यदि न भवति तर्हि साक्षादिति विशेषणं व्यर्थम् । अथ भवति तर्हि तज्ज्ञा प्रतीतिः किमिन्द्रियजप्रतीतितुल्या तद्विलक्षणा वा ? यदि तत्तुल्या तदा शब्दस्याप्येति विनष्टाश्चो न तु प्रत्यक्षमीक्षते इत्यनेन विरोधः । तद्विलक्षणा चेन्न तर्हि प्रतीतैवलक्षण्यं विषयभेदसाधनमेकैव विषये तदभ्युपगमात् । दाहशब्देन चात्र कौथोभिप्रेतः ? किमिश्ररुण्यस्यो रूपविशेषः स्फोटस्तदुःखं वा ? अस्तु यः कश्चित् । किमोभिविक्त्यैर्भवतां सिद्धमिति चेदेतेषां मध्ये योर्थोभिप्रेतो भवतां तेनार्थेनार्थवत्त्वप्रसिद्धेस्तस्यानर्थविषयत्वाभावः सिद्ध इति । नन्वेवं दहनसम्बन्धाद्यथा स्फोटो दुःखं वा तथा दाहशब्दादपि किञ्च स्यादर्थप्रतीतेरविशेषात् । तन्नान्यकार्यत्वात्तस्य । न खलु दहनप्रतीतिकार्यं स्फोटादि । किं तर्हि ? दहनेदेहसम्बन्धविशेषकार्यं-मुषुग्राह्यत्वायामप्रतीतावयमेतत्सम्बन्धविशेषात् स्फोटादेर्दशनाहूरत्स्य चक्षुषा प्रतीतावयवदर्शनात् । मन्नादिवलेन त्वग्निन्द्रियेणापि प्रतीतावयवदर्शनात् । तस्मादभिज्ञेपि विषये सौमयोभेदाद्विशदेतरप्रतिभासभेदोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा चेदमव्ययुक्तं-न चैकस्य वस्तुनो रूपद्वयमस्त्येकस्य द्वित्वविरोधादिति । यदि चाभावाभिधीयते शब्दैर्भावो नाभिधीयते इति क्रियाप्रतिषेधाच्च किञ्चिद्वृत्तं स्यात् । तथा च कथं नदीदेशद्वीपपर्वतस्मापवर्गादिव्याघ्रणीतावाक्यात्यतिपत्तिः श्रेयः-साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिर्वा ? अन्यथा सर्वसादपि वाक्यास्तत्रार्थे प्रतिपत्तिप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गः । सत्येतरव्यवस्था-

१ विकल्पम् ॥ २ नावगादि ॥ ३ तत्र व्यवहृतित्वनङ्कत्वात् ॥ ४ गवादी ॥ ५ आत्मादौ ॥ ६ सौमत् ॥ ७ अनुमानादौ ॥ ८ खरविषाणवत् ॥ ९ व्याघातमेव दर्शयति ॥ १० वादसते शब्द कश्चिदर्थं न वक्ति तर्हि ॥ ११ अर्थस्य ॥ १२ भिन्नत्वम् ॥ १३ अर्थोऽगोचरो यस्य ॥ १४ अवयवधोनेन ॥ १५ यस्य ॥ १६ खलक्षणं प्रत्यक्षं गृह्णाति । प्रत्यक्षाच्च विकल्प (नीलमिदं पीतमिदमिति) । विकल्पाच्च शब्द लतवते । विकल्प्योन्य शब्दा इत्यभिधानादिति ॥ १७ स गोचरो यस्य शब्दस्य ॥ १८ पारमर्त्येणेन्द्रियग्राह्यागोचरो भवति शब्द ॥ १९ सामान्यार्थं जानाति ॥ २० अन्यो ना ॥ २१ क्रियाविशेषणम् । चक्षु प्रत्यक्षेण शाहशरीक्षते न तादृशमिति भावः ॥ २२ अर्थम् ॥ २३ शब्देनेन्द्रियजप्रतीत्यो समानत्वात् ॥ २४ दूरविकटव्यादादौ खलक्षणे ॥ २५ परेण ॥ २६ श्लोके ॥ २७ सौमत्स्य त्व ॥ २८ जेनामम् ॥ २९ पदार्थानाम् ॥ ३० सौमत्तानाम् ॥ ३१ शब्दस्य ॥ ३२ तेनार्थेनार्थवत्त्वसिद्धिप्रकारेण ॥ ३३ विद्वदहनसम्बन्धादर्थप्रतीतिविवक्ते शब्दादवयवार्थप्रतीतिरिति ॥ ३४ दहनस्य ॥ ३५ स्फोटादिकस्य ॥ ३६ दूषणमादौ ॥ ३७ दूषितत्वादिति ॥ ३८ शब्दस्य ॥ ३९ अनेन कवेनेन बौद्धस्य यथा खलक्षणस्य प्रत्यक्षेण स्पष्टतया प्रतिभासनं तथा शब्देनाप्यस्पष्टतया प्रतिभासनं जातमिति ॥ ३९ सामग्रीभावात्यतिभासभेदे च ॥ ४० वेश्यावैश्यत्वम् ॥ ४१ अपाह ॥ ४२ शब्दस्य ॥ ४३ तर्हिमिति शेषः ॥ ४४ शब्दे ॥ ४५ शब्देन किंचित् वाच्यं स्यात् ॥ ४६ शब्देन कस्यावयवकरणेयार्थप्रतीतिपुष्टाने प्रवृत्तिश्च यदि ॥ ४७ अकृतत्वाविशेषात् ॥

भावश्च तत्तेतरप्रतिपत्तेरभावात् । तैथा च 'यत्सत्तत्सर्वमक्षणिकं क्षणिके क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्' इत्यादेरिव यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकं नित्यं क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियानुपपत्तेरित्यादेरप्यसत्त्वानुषङ्गः । विपर्ययप्रसङ्गो वा-सर्वथाथार्थस्यैवाविशेषात् । कैस्यचिदनुमानवाक्यस्य कैश्चिदर्थस्यसंपत्तित्वे सर्वथाथस्यानभिधेयत्वविरोधः । स्वापक्षविषययोश्च सत्यासत्त्वत्वप्रदर्शनाय शास्त्रं प्रणयन्वस्तु सर्वथाऽनभिधेयं प्रतिजानातीयुपेक्षणियप्रज्ञः सर्वथाभिधेयरहितेन तेनै तस्य प्रणेतुमशक्तेः । शैकस्य सूचकं हेतुवचोऽशक्तमपि स्वैयमित्यभिधानात् । तत्कृतां तत्त्वसिद्धिसुप्रतीति, नार्थस्य तद्वाच्यतामिति किमपि महद्भुतम् । वैस्तुदर्शनवर्धप्रभवत्वाद्धेतुवचो वस्तुसूचकमित्यक्षणीकैर्वादिनोपि समानम् । महचनमेवार्थदर्शनवशप्रभवम्, न पुनः परवचनमित्यन्यत्रापि समानम् । सकलवचसां विवक्षामात्रविषयत्वाभ्युपगमाच्च । तावन्मात्रसूचकत्वेन च शैब्यस्य प्रामाण्ये सर्वं शाब्दविज्ञानं प्रमाणं स्यात्प्रत्यागमस्यापि प्रतिवर्द्धाभिप्रायप्रतिपादकत्वाविशेषात् । किञ्चाथैव्यभिचारवच्छब्दानां विवक्षान्वयभिचारस्यापि दर्शनात्कथं ते तामपि प्रतिपादयेयुः ? गोत्रस्वलनादौ ह्यन्यविवक्षायामप्यन्यैश्वेदप्रयोगो दृश्यते एव । सुविवेचितं कौथं कारणं न व्यभिचरतीति नियमोऽर्थविशेषप्रतिपादकत्वेत्यस्याऽस्तु । न चास्य विवक्षायाम्सादधिरुद्धार्थस्य वा प्रतिपादकत्वं युक्तं ततो धैरिर्हे प्रतिपत्तिप्रवृत्तिप्राप्तिपत्तीतेः प्रत्यक्षवत् । यथैव हि प्रत्यक्षाद्यतिपन्नप्रणिधानं सामग्रीसापेक्षत्वात् सङ्केतसामग्रीसापेक्षादेव शब्दाच्छब्दार्थप्रतिपत्तिः सकलजनप्रसिद्धा । अन्यथाऽतौ बहिरर्थे प्रतिपत्त्यादिविरोधः । न चाथैर्धनोऽर्थित्वादेव प्रवृत्तेः शब्दोऽप्रवर्त्तकोऽध्यक्षादेरप्येवमप्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गात् तदर्थैव्यमितिलाभादेव प्रवृत्तिप्रसिद्धेः । परस्परया प्रवर्त्तकत्वं शब्दोऽर्थस्तु विशेषाभावात् । का चेयं विवक्षा नाम ? किं शब्दोच्चारणेच्छामात्रमनेन शब्देनामुमर्थं प्रतिपादयामीत्यभिप्रायो वा ? प्रथमपक्षे वक्तृश्रोत्रोः शास्त्रादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । न खलु कश्चिदनुमन्तः शब्दनिमित्तेच्छामात्रप्रतिपत्त्यर्थं शास्त्रं वाक्यान्तरं वा प्रणेतुं श्रोतुं प्रवर्त्तते । दशदाडिमादिवाक्यैः सह सर्ववाक्यानामविशेषप्रसङ्गश्च सर्वेषां स्वप्रभवेच्छामात्रानुसारेणैकत्वाविशेषात् । अथानेन

१ सलेतात्त्यव्याप्तमावे च ॥ २ पूर्वोक्तस्य सल्लभमुत्तरोक्तस्यासद्व्यवस्थित्यर्थः ॥ ३ अविषयत्वं शब्दानां यत् ॥ ४ सौगतोक्तस्य ॥ ५ कथञ्चित्प्रत्ययार्ययेण । कथम् ? प्रभवतात्त्रित्यधुमादिसलक्षणादिलिङ्दर्शनं, तदनु सम्बन्धसंज्ञां, तदनु सान्दर्भ्येण इति ॥ ६ सौतेनेनङ्गिभ्रमणे ॥ ७ दिग्भागादि ॥ ८ सलक्षणम् ॥ ९ शब्देन ॥ १० शास्त्रान्तरेण सलक्षणपूर्वक वचोस्तोति वदति ॥ शक्तस्य समर्थस्य हेतोर्व्याप्तिरसलक्षणाया वाच्यस्य ॥ ११ साधोऽशक्त्यापि ॥ १२ स्वरूपेण ॥ १३ सौगतेन ॥ १४ वचन ॥ १५ अङ्गीकरोति ॥ १६ त्रिरूपधुमादिसलक्षणादिलिङ्ग ॥ १७ वक्ष्य = अन्वय ॥ १८ जेतस्य ॥ १९ ज्ञानस्य ॥ २० परवचनस्य ॥ २१ जैनादि ॥ २२ गोत्रं = नाम ॥ २३ देवत्वं ॥ २४ जिगदत् ॥ २५ शब्दलक्षणम् ॥ २६ विवक्षालक्षणम् ॥ २७ घटपादौ ॥ २८ प्रणिधानमेव सामग्री ॥ २९ शब्दादौ ॥ ३० पुरुषस्य ॥ ३१ पुरुषस्य ॥ ३२ अर्थित्वादेवं ॥ ३३ प्रत्यक्षमाभिलाषामुपादयति । अभिलाषाचार्यैः प्रवृत्तिरिति ॥ ३४ प्रत्यक्षस्य ॥ ३५ शब्दोयमिहाप्युपादयति । अभिलाषायाः प्रवृत्तिरिति ॥ ३६ परम्परया प्रवर्तकस्य ॥ ३७ श्रीमान् ॥ ३८ शब्दस्य निमित्तं कारणं या सा । या चासाविच्छा च सौवेच्छा एवभूता यत् शब्दोच्चारं, पुरुषस्य ॥ ३९ स्वेष्टा वाक्यानां प्रभवः उत्पत्तिर्यस्या इच्छाया सा चासाविच्छा चेति ॥ ४० निवक्ष्या धर्मिणी अन्यास्तोति साध्यं शब्दोच्चारणा न्यायानुपपत्तेरिति ॥

शब्देनासुमर्थं प्रतिपादयामीत्यभिप्रायो विवक्षा । तत्सूचकत्वेन शब्दानामनुमानत्वं तदप्ययुक्तं-व्यभिचारात् । न हि शुक्रशारिक्रोन्मत्तादयस्तथाभिप्रायेण वाक्यमुच्चारयन्ति । किञ्च समयानपेक्षं वाक्यं तादृशमभिप्रायं गमयेत्तत्सापेक्षं वा ? आद्यविकल्पे सर्वेषामर्थप्रतिषेधप्रसङ्गाच्च कैश्चिद्वाचनभिज्ञः स्यात् । समयापेक्षस्तु शब्दोऽर्थमेव किं न गमयति ? न ह्ययमर्थान्निमित्तेति येन तत्र साक्षान्न वृत्ते । यश्चात्राक्यसमयत्वादिकेयं शब्दापवृत्तौ न्यायः सोऽभिप्रायेऽपि समान इत्यभिप्रायागमोऽपि शब्दान्न स्यात् । तत्र स्वलक्षणस्याभिधानेनानिर्देश्यत्वम् । किञ्च तच्छब्देनोऽप्रतिपाद्याऽनिर्देश्यत्वमस्योच्येत प्रतिपाद्य वा ? न तादृशप्रतिपाद्याऽतिप्रसङ्गात् । प्रतिपाद्य चेन्न-स्ववचनविरोधात् । शब्देन हि स्वलक्षणं प्रतिपादयता निर्देश्यत्वमस्याभ्युपगतं स्यात् । पुनश्च तदेव प्रतिषेद्धमिति । कथं चानिर्देश्यशब्देनाप्यस्याभिधानेऽनिर्देश्यत्वसिद्धिः ? भ्रान्तिमात्रात् तत्तत्साक्षिद्वौ न परमार्थतत्सदनिर्देश्यमसाधारणं वा सिद्धेत् । प्रत्यक्षात्तथाभूत्स्यात्य प्रसिद्धिरित्यपि मनोरथमात्रं निर्देश्योर्थस्य साधारणासाधारणरूपस्य वस्तुनस्तेन साक्षात्करणम् । वस्तुव्यतिरेकेण नापरा निर्देश्यता साधारणता वा प्रतिभातीत्यसाधारणतायामपि समानम् । वस्तुस्वरूपमेव सेल्यन्वयः^३ अपि समानम् । किञ्च विकल्पप्रतिभास्यऽन्यापोहंता वाच्यता^३ वस्तुनि प्रतिषेध्यते वस्तुगता वा ? आद्यविकल्पे सिद्धिसाध्यता । न ह्यन्यापोहवाच्यतैव वस्तुवाच्यता-तत्प्रतिषेधविरोधात् । द्वितीयपक्षे तु स्ववचनविरोध इत्युक्तम् । ततः प्राशङ्गिकत्वापान्नोऽभ्युपगच्छता प्रतीतिसिद्धा वाच्यतार्थस्याभ्युपगन्तव्या ।

संयं, वाच्य एवार्थः । तद्वाचकस्तु पदादिरस्मोत् एव, न पुनर्वर्णाः । ते हि किं संमत्ता व्यस्ता वा तद्वाचकाः ? यदि व्यस्तास्तदैकेनैव वर्णेन गवाद्यर्थप्रतिपत्तिरुपादितेति द्वितीयादिवर्णोच्चारणमनर्थकम् । अथ समुदितास्तत्र क्रमोत्पन्नानामन्तरविनष्टत्वेन समुदायस्यैव सम्भवात् । न च युगपदुत्पन्नानां देशां समुदाय-कल्पना-एकपुरुषापेक्षया युगपदुत्पत्त्यसम्भवात्, प्रतिनित्यतत्स्थानकप्रणयद्वयव्यवहारेणैव, प्रतिनित्यतत्स्थानकारविसर्जनीयानां समुदायेऽर्थप्रतिपादकं प्रतिपन्नं-प्रतिनित्यतवर्णक्रमे प्रतिपत्त्युत्तरकालभावित्वेन शब्दप्रतिपत्तेः प्रतिभासनात् । न चान्यो वर्णः पूर्ववर्णानुगृहीतो वर्णानां क्रमोत्पादे मूलार्थप्रतिपादक-

१ अथैवविधोभिप्रायोऽस्ति तदभिप्रायकशब्दोच्चारणमिति । २ समय-संकेतः । ३ सर्वथा । ४ अविवेकित । ५ कान्तिदेशादौ । ६ सकलभाषात्मकशब्दव्यवस्था । ७ द्वितीयविकल्प । ८ अन्यामानन्त्यात् । ९ जसिप्रायाणामानन्त्यात् । १० शब्दश्रुतानाम् । ११ अशक्यसमयत्वाविशेषात् । १२ सामान्यविवेकात्सक्यस्य । १३ शब्देन । १४ शब्दधर्मेति शब्देन । १५ घटादेव्यनेर्देश्यव्यवस्थात् । १६ इति । १७ इह स्वलक्षणमनिर्देश्यमिति सकल्पने । १८ स्वलक्षणस्य । १९ निर्विकल्पकात् । २० शब्देन । २१ स्वलक्षणव्यतिरेकेण साधारणतापि पृथक् नो भातीति । २२ निर्देश्यताया साधारणताया च । २३ वस्तुलक्षणत्वम् । २४ बुद्धिः । २५ शब्देन । २६ स्वलक्षणे । २७ स्वलक्षणमनिर्देश्यमिदमेतन्नोऽन्वयेन । २८ बुद्धिप्रतिविम्बस्वरूपाण्यपोहनस्य (वाच्यस्य) स्वलक्षणेऽस्माभिपि प्रतिषेधाभ्युपगमात् । २९ वस्तुनि अन्यापोहवाच्यता विद्यते चेत् तर्हि प्रतिषेध । कथमिति विरोधः । ३० शब्देन हीत्यादि । ३१ शब्देन । ३२ कदाप्यस्यो मीसासकोऽतिष्ठेति । ३३ शब्दैः । ३४ वर्णादिनाभिव्यञ्जमानो निलो व्यापक पदवीनामर्थ पदादिरस्मोत् । ३५ तदेव सावयति । ३६ गौरीसूत्र पक्षात्कारविरुद्धेनोया । ३७ हेतोः । ३८ कौकारादिना । ३९ उपसर्गे । ४० नाल्यादि । ४१ क्रिया । ४२ विसर्जनीयलक्षण । ४३ गकारोच्चारणान्याम् ।

पूर्ववर्णानामन्त्यवर्णं प्रत्यनुग्राहकत्वायोगात् । तद्धन्त्यवर्णं प्रति जनकत्वं तेषां स्यादर्थज्ञानोत्पत्तौ सहकारित्वं वा? न तावज्जनकत्वं-वर्णाद्वर्णोत्पत्तेश्चाभावात्-
प्रतिनियतस्थानकरणरूपप्रभवत्वात्तस्य, वर्णाभावेत्याद्यवर्णोत्पत्त्युपलम्भाच्च । नाप्यर्थज्ञानोत्पत्तौ सहकारित्वं तेषामन्त्यवर्णानुग्राहकत्वमविद्यमानानां भूतकारित्व-
स्यैवासम्भवात् । यथा चान्यवर्णं प्रति पूर्ववर्णाः सहकारित्वं न प्रतिपद्यन्ते तथा तज्जनितसंवेदनान्यपि, तत्प्रभवसंस्काराश्च । किंच संवेदेनप्रभवसंस्काराः
स्वोत्पादकविज्ञानविषयस्थितिहेतवो, नार्थान्तरे ज्ञानमुत्पादयितुं समर्थाः । न खलु घटज्ञानप्रभवः संस्कारः पटे स्मृतिं विदधदृष्टः । न च तत्संस्कारप्रभवः स्मृतिर्ना
तत्सहायता तासां युगपदुत्पत्त्यभावात् । अयुगपदुत्पत्तयानां चावस्थित्यसम्भवात् । न चाखिलसंस्कारप्रभवैका स्मृतिः सम्भवति-अन्योन्यविरुद्धानेकार्थानुभूत-
प्रभवसंस्काराणामप्येकस्मृतिजनकत्वप्रसङ्गात् । न चान्यवर्णाऽनेपक्ष एव गौरित्यत्रान्यो वर्णार्थे प्रतिपादकः पूर्ववर्णोच्चारणवैयर्थ्यानुषङ्गात् । घटशब्दादन्त्य-
व्यवस्थितस्यापि ककुदादिर्मदर्थप्रतिपादकत्वप्रसङ्गाच्च । तत्र वर्णाः समस्ता व्यक्ता वार्थप्रतिपादकाः सम्भवन्ति । अस्ति च गवादिशब्देभ्योऽर्थप्रतीतिः । तद्व्य-
थानुपपत्त्या वर्णव्यतिरिक्तोऽर्थप्रतीतिहेतुः स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः । श्रोत्रविज्ञाने चासौ निरवयवोऽक्रमः प्रतिभासते-श्रवणव्यापारानन्तरमभिन्नार्थवशाद्विभ्याः
संविदोऽनुभवात् । न चासौ वर्णविषया वर्णानां परस्परव्यावृत्तरूपतयैकप्रतिभासजनकत्वविरोधात् । न चेयं सामान्यविषया वेणत्वव्यतिरेकेणापरसाधन्यस्य
गकारौकारविसर्जनीयेष्वसम्भवात्, वर्णत्वस्य च प्रतिनियतार्थप्रत्यायकत्वायोगात् । न चावाध्यमानत्वात् । न चावाध्यमानप्रत्ययगोचररूपि
स्फोटस्यासत्त्वमवयवविद्वेद्यादेरप्यसत्त्वप्रसङ्गात् । नित्यश्चासौ स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः । अनित्यत्वे सङ्कृतकालानुभूतस्य तदैव ध्वस्तत्वात्कालान्तरे देशान्तरे च गोशब्द-
श्रवणात्ककुदादिर्मदर्थप्रतीतिर्न स्यादसङ्केतितच्छब्दादर्थप्रतिपत्तेश्चरसम्भवात् । सम्भवे वा द्विपौन्तरदागतस्य गोशब्दाद्वयार्थप्रतिपत्तिः स्यात्, सङ्केतकरणवैयर्थ्य-
चासन्ध्येत ।

अत्र प्रतिविधीयते । प्रतीयमानात्पूर्ववर्णध्वंसविशिष्टादन्यवर्णादर्थप्रतीतेरभ्युपगमादुक्तदोषाभावः । न चाभावस्य सहकारित्वं विरुद्धं-वृत्तफलसंगोभाभा

१ इत्यत्र विनष्टत्वात्पूर्ववर्णानाम् ॥ २ आद्यो गकार ॥ ३ अस्ता पूर्ववर्णानाम् ॥ ४ उत्पत्त्यनन्तर विनष्टत्वात् ॥ ५ (पूर्ववर्णानां) दारणरूपा ॥ ६ अन्त्यवर्णश्रवणकाले प्राक्तनवर्णसंवेदनसदृशभावात् ॥
७ पूर्ववर्णानाम् ॥ ८ पूर्ववर्णज्ञान ॥ ९ पूर्ववर्णलक्षण ॥ १० वहिर्ये गवादे ॥ ११ पूर्ववर्णस्मृतिनाम् ॥ १२ प्राक्तनप्राप्तनाना विनष्टत्वात् ॥ १३ सर्वेषामेका स्मृतिर्भविष्यतीत्युक्ते आह ॥ १४ अन्यवर्णमद्वया ॥
१५ घटपटलकुटशकटादि ॥ १६ अन्त्यवर्णापेक्षया अन्यवर्णोन्नाकारौकारौ ॥ १७ विसर्जनीयस्य ॥ १८ गोरूप ॥ १९ मा भवन्तित्युक्ते आह ॥ २० स्फोट विना ॥ २१ नित्य ॥ २२ अभिन्न-एक ॥ २३ अर्थ-स्फोट
तेन ॥ २४ एकादेनावभासित्वा ॥ २५ अभिसत्त्व ॥ २६ एकज्ञानसूचक ॥ २७ गवादे ॥ २८ स्फोट एव प्रतिनियतार्थप्रत्यायको यत ॥ २९ अर्थ-गोलक्षण । तस्य । ककुदादिर्मतोर्थस्य च ॥ ३० घ (घटाचक्रघटशब्दे)
कारादावपि वर्णत्वस्य सत्त्वात् ॥ ३१ श्रोत्रप्रत्यक्षज्ञानेन ॥ ३२ प्रत्यक्षज्ञानगोचरस्य घटादे ॥ ३३ स्फोटस्य ॥ ३४ स्फोटात् ॥ ३५ गोरहित्वात् ॥ ३६ तथा च ॥ ३७ श्रयमाणात् ॥ ३८ वाक्यपक्षे वर्णव्यथाने पद ग्राह्यम् ॥
३९ जैनैः ॥ ४० पूर्ववर्णोच्चारणदिवैयर्थ्यलक्षण उक्तदोषे ॥

वत्याप्रतिबिम्बयुक्तफलप्रपातक्रियाजनने तदर्थेनात् । इष्टं चोत्तरसंयोगं कुर्वन्त्याक्तनसंयोगाभावविशिष्टं^{१४} कर्म । परमाण्वग्निंसंयोगश्च परमाणौ तद्वत्तत्पूर्वरूपप्रध्वं-
सविशिष्टो रक्ततामुपादयन्तीति^{१५} । यद्वा पूर्ववर्णविज्ञानाभावविशिष्टस्तद्ज्ञानजनितसंस्कारसव्यपेक्षो वाऽन्यो वर्णोऽर्थप्रतीत्युपादकः । ननु संस्कारस्य कथं
विषयान्तरे विज्ञानजनकत्वमित्यचोद्यं तद्भावभावितव्यर्थप्रतीतेरुलब्धे^{१६} । पूर्ववर्णाविज्ञानप्रभवसंस्कारश्च प्रमाणिकयाऽन्यवर्णसहायतां प्रतिपद्यते । तथा हि ।
प्रथमवर्णे^{१७} तावद्विज्ञानम् । तेन च संस्कारो जन्यते । ततो द्वितीयवर्णविज्ञानम् । तेन च पूर्वज्ञानहितसंस्कारसहितेन विशिष्टः संस्कारो जन्यते । एवं तृतीया-
दावपि योजनीयं, यावदन्यः संस्कारोऽर्थप्रविपत्तिजनकान्यवर्णसहायः । अथ वा शब्दार्थोपलब्धिनिमित्तक्षयोपशमप्रतिनियमादविनष्टं^{१८} एव पूर्ववर्णसंविदस्त-
त्संस्कारांश्चाऽन्यवर्णसंस्कारं विदधति । तथार्थसंस्कारप्रभवस्मृतिसव्यपेक्षो वान्त्यो वर्णः पदार्थप्रतिपत्तिहेतुः । वाक्यार्थप्रतिपत्तावव्ययमेव न्यायोऽङ्गी-
कर्तव्यः । वर्णाद्वर्णोत्सत्यभावप्रतिपादनं च सिद्धसाधनमेव । तदेवं यथोक्तसहकारिकारेणसव्यपेक्षादन्त्यवर्णादित्यर्थप्रतिपत्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चयात्
स्फोटपरिकल्पनाऽसम्भव एव तदभावेऽर्थप्रतिपत्तेरुक्तप्रकारेण सम्भवेऽन्यथानुपपत्तिः प्रक्षयात् । न खलु दृष्टादेव कारणात्कार्योत्पाददृष्टकारणान्तरपरिक-
ल्पनयुक्तिः सङ्गताऽतिप्रसङ्गात् । न चैवं वैदिनो वर्णेभ्यः स्फोटाभिव्यक्तिर्घटते । तथा हि । न समस्तास्ते स्फोटमभिव्यञ्जयन्ति उक्तप्रकारेण तेषां
सामस्यासम्भवात् । नापि प्रत्येकं वर्णान्तरोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात् । एकैव वर्णेन सर्वात्मनाऽस्याभिव्यक्तत्वात् । पदार्थान्तरैर्प्रतिपत्तिव्यवच्छेदार्थं तदुच्चारण-
मिति चेन्न तदुच्चारणेऽपि तत्प्रतिपत्तेरेवानुषङ्गात् । यथा हि गौरिति पदस्यार्थो गंकारोच्चारणत्वप्रतीयेत तथैकारोच्चारणादाज्ञानम् इति पदार्थोपि । तथा च
गौरिति पदादेव गौराज्ञानस्य इत्यर्थद्वयं प्रतीयेत । संग्रहो वा स्यात् । किमेकपदस्फोटाभिव्यक्तये गाद्यनेकवर्णोच्चारणं पदान्तरस्फोटव्यवच्छेदेन किं वानेकपद-
स्फोटाभिव्यक्तयेऽनेकाद्यवर्णोच्चारणमिति । न च पूर्ववर्णैः स्फोटस्य संस्कारोऽन्यो वर्णस्तस्याभिव्यञ्जकः । इति न वर्णान्तरोच्चारणवैयर्थ्यमभिव्यक्तियतिरिक्त-
संस्कारस्वरूपानवधारणात् । न खलु तत्र तैवगात्स्यः संस्कारो निर्वर्त्यते तस्य मूलेवेव भावात् । नापि वासनारूपोऽचेतनत्वात् । स्फोटस्य तच्चैतन्याभ्युपगमे वा

१ शब्दादिना ॥ २ वस ॥ ३ तस्य कारणत्वस्य ॥ ४ इत्येनादे ॥ ५ गमनक्रिया ॥ ६ कृष्णादिरूप ॥ ७ घटादौ ॥ ८ पक्षेऽन्यपदम् ॥ ९ पूर्ववर्णनाम् ॥ १० गोविण्डे ॥ ११ प्रवाहेण ॥ १२ पक्षे
प्रथमपदे ॥ १३ स्मृत्युच्यते ॥ १४ उभयविषय ॥ धारणाऽपरनामक ॥ १५ भवति ॥ १६ द्रव्यत्वसुरूपोपेक्षया ॥ १७ ये अविनष्टा ॥ १८ तत् संस्कारस्य सव्यपेक्षेऽन्यवर्णोऽर्थप्रतीतिजनक इति ॥
१९ परेण ॥ २० ज्ञेयानाम् ॥ २१ उक्तप्रकारे ॥ २२ तात्वादि ॥ २३ काल्यवर्णसिद्धयेऽर्थप्रतिपत्तिसदनादेऽर्थप्रतिपत्त्यभाव इत्येवम् ॥ २४ स्फोटपदभावेऽर्थप्रतिपत्ति स्फोटाभावे च तदभाव इति । स्फोटाभुमापिना ॥
२५ दृष्टादिकारणद्वानो जन्मकार्यं स्यात् ॥ २६ समस्तोभ्यो व्यक्तेभ्यो वा वर्णेभ्योऽर्थप्रतीतिनिर्वात्येव वादिन ॥ २७ गौरित्यत्र गोभिव्यक्तस्फोटप्रतिपत्त्याथोपेक्षादन्त्यवर्णादभिव्यक्तस्फोटप्रतिपत्त्यार्थोऽर्थान्तरम् । प्रकृता
त्पदार्थादन्य पदार्थं पदार्थान्तरम् ॥ २८ घटादिपदस्फोट ॥ २९ पदार्थप्रतिपत्तिं दर्शयन्त्याचार्या ॥ ३० एकस्य गकारस्य ॥ ३१ उद्यनसि शब्दे भव औद्यनस्य शब्दे इत्यर्थ ॥ ३२ कृत्वा ॥ ३३ हेतो ॥ ३४ उत्तरवर्णं ॥
३५ कथम् ॥ तथा हि ॥ ३६ वर्णे ॥ ३७ पदार्थेषु ॥ ३८ वासनायाश्चेतनत्वात् ॥

स्वशाल्वविरोधः । नापि स्थितस्यापकोऽस्यापि मूर्च्छद्रव्यवृत्तित्वात्स्फोटस्य चाऽमूर्च्छत्वाभ्युपगमात् । किञ्चासौ संस्कारः स्फोटस्वरूपसङ्गर्भो वा ? तत्राद्यविषयोऽयुक्तः स्फोटस्य वर्णोत्पाद्यत्वानुषङ्गात् । द्वितीयविकल्पोऽसम्भाव्यो व्यतिरिक्त्याव्यतिरिक्तविकल्पानुपपत्तेः । स्फोटात्तस्याव्यतिरेके तत्करणे स्फोट एव कृतो भवेत् । तथा चास्याऽनित्यत्वानुषङ्गात् स्वाभ्युपगमविरोधः । तत्तत्सङ्गर्भस्य व्यतिरेके सम्बन्धानुपपत्तिसदुपकारकत्वात् । तत्सोपकाराभ्युपगमे व्यतिरिक्तोऽव्यतिरिक्तदिन-
ल्यानुषङ्गः । तत्रापि पूर्वोक्त एव दोषोऽनवस्थाकारी । न च व्यतिरिक्तधर्मसङ्गवेपि स्फोटस्यानभिव्यक्तस्वरूपपरिणामो पूर्ववदर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वात् । तत्तदो-
चाऽनित्यत्वप्रसक्तिः । किञ्च पूर्ववर्णैः संस्कारः स्फोटस्य क्रियमाणः किमेकदेशेन क्रियते सर्वात्मना वा ? यद्येकदेशेन तदा तदेकदेशेनान्यतोऽर्थान्तरादर्थान्तर-
पक्षयोः पूर्वोक्तदोषानुषङ्गः । सर्वात्मना तु संस्कारे सर्वत्र सर्वेषां ततोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । किञ्च स्फोटसंस्कारः स्फोटविषयसंवेदनोत्पादनमादरण्यपानयनं
वा ? यदावारणापनयनं तदैकैकदार्ढ्यवारणापगमे सर्वदेशावस्थितैः सर्वदा व्यापनित्यतयोपलभ्येत-नित्यव्यापित्वाभ्यामपगतावरणस्यास्य सर्वत्र सर्वदोषलभ्य-
स्वभावत्वात् । अनुपलभ्यस्वभावत्वे वा न क्वचित्कदाचित्केनचिदभ्युपलभ्येत । अथैकदेशेनैवावरणापगमः क्रियते । नन्वेवमावृतानावृतत्वेन सौवयवत्वजस्यराज-
ष्यते । अथाऽविनिर्भागत्वैदिकत्रानावृतः सर्वत्रानावृतोऽभ्युपगम्यते तर्हि तदवस्थोऽशेषदेशावस्थितैरुपलब्धिप्रसङ्गः । यथा च निरवयवत्वादिकत्रानावृतः सर्वत्रा-
नावृतः तथैकत्रावृतः सर्वत्राप्यावृत इति मनागपि नोपलभ्येत । अथ स्फोटविषयसंवेदनोत्पादसंस्कारः, सोऽयुक्तो-वर्णानामर्थप्रतिपत्तिजननवत् स्फोटप्रति-
पत्तिजननेपि सामर्थ्यासम्भवाद्वायस्य समानत्वात् । अथ मंतं “पूर्ववर्णश्रवणज्ञानाहितसंस्कारस्यात्मनोऽन्यवर्णश्रवणज्ञानानन्तरं पदादिस्फोटस्याभिव्यक्तैरय-
मदोषस्तदप्यसङ्गतं पदार्थप्रतिपत्तेरप्येवं प्रसिद्धेः स्फोटपरिकल्पनार्थक्यात् । चिदात्मव्यतिरेकेण तत्त्वान्तरस्यास्यार्थप्रकाशनसामर्थ्यासम्भवाच्च । स एव हि
चिदात्मा विशिष्टशक्तिः स्फोटोऽस्तु । स्फुटति प्रकटीभवत्यर्थोऽस्मिन्निति स्फोटाश्चिदात्मा । पदार्थज्ञानावरणवीर्यान्तराद्यक्षयोपशमविशिष्टः पदस्फोटः । वाक्यार्थज्ञा-

१ मीमांसक ॥ २ स्थितस्यापकरूपस्य ॥ ३ मीमांसकेन ॥ ४ तथा च स्फोटमनित्यव्यापात ॥ ५ स्फोटो न सह ॥ ६ स्फोटवर्मलक्षणसंस्कारेण स्फोटोऽप्युपकार क्रियते ॥ ७ परेण ॥ ८ स्फोटात् ॥
९ धर्म-संस्कारः ॥ १० संस्कारापूर्वं यथाऽऽवृतसंस्कारस्य स्फोटस्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं नास्ति ॥ ११ घटते ॥ १२ अन्यथा ॥ १३ स्फोटोऽनित्य पूर्वोपकारपरिणतमुत्पिण्डवत् ॥ १४ स्फोटस्य ॥ १५ प्राप्ति-
नाम् ॥ १६ व्यापकमनित्यत्वात् ॥ १७ प्रतिपत्तृणाम् ॥ १८ एकस्थानेन ॥ १९ स्फोटकाले ॥ २० नरेण ॥ २१ नित्यव्यापिन सदैकलभ्यभावत्वात् ॥ २२ न सर्वात्मना ॥ २३ ततश्च नित्यत्वव्यापातः । स्फोटो न
निरा वाङ्मताऽनादृतदेशत्वात् ॥ २४ निरालम्बत्वात् ॥ २५ मीमांसकेन ॥ २६ पूर्ववत् ॥ २७ दृष्टि ॥ २८ ईषत् ॥ २९ स्फोट ॥ ३० प्रथमपक्ष ॥ ३१ पुष्प प्रति ॥ ३२ समस्ता व्यक्ता वा वर्णा स्फोटप्रतिपत्ति
जनयन्तीत्यादिप्रकारेण ॥ ३३ मीमांसकस्य तव ॥ ३४ जनित ॥ ३५ पुष्पस्य ॥ ३६ तथा च ॥ ३७ ज्ञान ॥ ३८ कथम् ? तथा हि ॥ ३९ हेतो ॥ ४० आत्मा ॥ ४१ भवति ॥ ४२ कथमिदानीं
द्वैविध्यमस्य सादित्यसाङ्ख्यमाह ॥

नावरणवीर्यान्तरावस्थयोपशमविशिष्टस्तु वाक्यस्फोटः । इति भावश्चतुर्ज्ञानपरिणतस्यात्मनस्तथाभिधानाऽविरोधात् । वार्यवः स्फोटाभिव्यङ्गका इत्यप्ययुक्तं शब्दाभिव्यक्तिवत्स्फोटाभिव्यक्तेस्त्येभ्योऽनुपपत्तेः । तेषां च व्यङ्ग्यकत्वे वर्णकल्पनौवैक्यं स्फोटाभिव्यक्तावर्थप्रतिपत्तौ चामीषामनुपयोगात् । स्थिते च स्फोटस्य वर्णवायूदात्तपूर्वं सम्रावे वर्णानां वायूनां वा व्यङ्ग्यकत्वं परिकल्प्येत । न चास्य सम्रावः कुतश्चिद्विषयमात्रप्रतिपत्तिः । यच्चोक्तं “नोदेनाऽहितबीजायां मन्येन ध्वनिना सह । धावृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवभासते” इति तदर्थेतेनापाकृतम् । नित्यत्वमन्तरेणापि चार्थप्रतिपत्तिर्यथा भवति तथा प्रतिपादितमेव । यच्च श्रवणव्यापारानन्तरमित्याद्युक्तं तदव्यसार् घटादिशब्देषु परस्परव्यावृत्तकालप्रत्यासत्तिविशिष्टवर्णव्यतिरेकेण स्फोटात्मनोऽर्थप्रकाशकस्यैकस्याव्यग्रप्रतिपत्तिविषयत्वेनाप्रतिभासनात् ।

नै चाभिन्नप्रतिभासमात्रादभिन्नार्थव्यवस्थाऽन्यथा दूरादविरलानेकतरु एकप्रतिभासादेकत्वव्यवस्था स्यात् । न चास्य बोध्यमानत्वान्नैकत्वव्यवस्थापकत्वं स्फोटप्रतिभासेपि वाध्यमानत्वस्य प्रदर्शितत्वात् । न खलु निरवयवोऽक्रमो नित्यत्वादिधर्मोपेतोऽसौ कचिदपि प्रत्ययेऽवभासते । कथं चेवं शब्दस्फोटवद्वन्धादिस्फोटोऽर्थप्रतीतिमितं न स्यात् । यथैव हि शब्दः कृतसङ्केतस्य कचिदर्थं प्रतिपत्तिहेतुस्तथा गन्धादिरित्यविशेषात् । एवंविधमेकं गन्धं समाधाय सर्वं च संसृष्ट्य रसं चास्वाद्य रूपं चालोक्य त्वयैवविधेयः प्रतिपत्तव्य इति समयप्राहिणां पुनः कचिच्चाहशान्धाद्युपलम्भात्तार्थविधार्यनिर्णयप्रसिद्धो गन्धादिविशेषाभिव्यङ्ग्यो गन्धादिस्फोटोऽस्तु विशेषाभिव्यङ्ग्यपदादिस्फोटवत् । एतेन हस्तपादकरणमात्रिकाङ्गहारादिस्फोटोऽप्यापदितो द्रष्टव्यः । पदादिस्फोट एव, न तु स्वाव-
र्ध्वविक्रियाविशेषाभिव्यङ्ग्यो हंसपक्षमादिहस्तस्फोटो, विकुटितौदिलक्षणः पादस्फोटो, हस्तपादसमायोगलक्षणः करणस्फोटः, करणद्वयरूपो मात्रिकास्फोटो, मात्रिका-

१ वीर्यं शक्ति ॥ २ आत्मा ॥ ३ दशमिधने विरोधो भविष्यतीत्यत्राह ॥ ४ वर्णा मा यन्तु किन्तु ॥ ५ कुत ॥ ६ स्फोटस्य ॥ ७ उपकागमावात् ॥ ८ सति ॥ ९ पूर्ववर्णेन वायुना वा ॥ १० वीजं संस्कार ॥ ११ अन्त्यवर्णान वायुना वा ॥ १२ आहुतिं सामस्त्येनोच्चारणम् ॥ १३ पूर्णव्याम् ॥ १४ क्लान्ते ॥ १५ स्फोट ॥ १६ वायुभ्यः स्फोटाभिव्यक्तिनिराकरणेन ॥ १७ अनिलेभ्यो वर्णभ्यः कथं स्यादर्थप्रतिपत्तिरित्युक्ते सत्याह ॥ १८ पूर्वं वर्णान्वारे ॥ १९ परेण ॥ २० यस्मात्तत् टकारो व्याहृत इत्यादिपञ्चारेण ॥ २१ पूर्वपक्षे टकारोच्चारणमुत्तरपक्षे टकारोच्चारणमिति ॥ २२ यद्यपि घटादिशब्देषु परस्परव्यावृत्तकालप्रत्यासत्तिविशिष्टवर्णव्यतिरेकेण स्फोट प्रत्यक्षविषयत्वेन वाक्यभासते तथापि अभिन्नप्रतिभासोक्तिः । ननु तत् स्फोटव्यवस्था भविष्यतीत्यत्राह्वयमाह ॥ २३ शब्देषु स्फोटस्य ॥ २४ समीप गते सति ॥ २५ अनेकतत्प्रातीत्या ॥ २६ स्फोट ॥ २७ श्रवणेन्द्रियविषयभूते शब्दे शब्दस्यार्थप्रतिपादकत्वाभावादर्थप्रतिपत्त्यर्थं स्फोटकल्पने प्रागेन्द्रियविषयेषु गन्धादिषु तदर्थं चत्वार स्फोटा कल्पनीयास्तपामपि तदभावादिनि भाव ॥ २८ गन्धादिस्फोटनिराकरणद्वारेण शब्दादिस्फोट निरकुर्वन्तीति भाव ॥ २९ अस्य शब्दस्यावयवार्थ इति ॥ ३० चातिक्रियुमादीनामन्त्रादीनामात्मफलदीना कामियादीना च प्रतिपत्तिहेतु ॥ ३१ अर्थं कृतसंकेतस्य ॥ ३२ गन्धादिस्फोटस्य कथं संकेत इत्याशङ्क्यमाह ॥ ३३ यथाविष्टं पूर्वं श्रुत ॥ ३४ गन्धादिस्फोटापादनपरेण ग्रन्थेन ॥ ३५ नर्तनसमये नृत्यकारस्य ॥ ३६ अवयवाऽऽहस्तपादाद्योहृत्यादयश्च ॥ ३७ विकुटितिं भ्रमणम् ॥ ३८ युगपद्व्यापार समायोग ॥

समूहलक्षणोऽङ्गहारस्फोटो वेति मनोरथमात्रं तस्यापि स्वस्वावयवाभिव्यक्त्यस्य स्वाभिनेयार्थप्रतिपत्तिहेतोरशक्यनिराकरणत्वात् । तच्चिराकरणे वा शब्दस्फोटाभिनिवेशो दूरतः परित्याज्यः आक्षेपसमाधानानामुभयत्र समानत्वात् । ततः शब्दस्फोटस्वरूपस्य विचार्यमाणस्यायोगाच्चासौ पदार्थप्रतिपत्तिनिबन्धनं प्रेक्षादक्षैः प्रतिपत्तव्यम् । किन्तु पदं वाक्यं वा तद्विबन्धनत्वेन प्रतिपत्तव्यम् ।

किं पुनः पदं वाक्यं वा यन्निबन्धनाऽर्थप्रतिपत्तिरित्यभिधीयते । वर्णानां परस्परपेक्षाणां निरूपेक्षः समुदायः पदम् । पदानां तु तदपेक्षाणां निरूपेक्षः समुदायो वाक्यमिति । नन्वेवं कथमिदं साधनवाक्यं घटते ? यत्सत्तत्सर्वं परिणामि, यथा घटः, संश्र शब्द इति, तस्मात्परिणामी इत्याकाङ्क्षाणां तस्मात्सङ्घस्य वाक्यत्वाभिप्रेतरित्यचचारं कैस्यचिप्रतिपत्तुस्तदनाकाङ्क्षत्वोपपत्तेः । निराकाङ्क्षत्वं हि प्रतिपत्तृधर्मो वाक्येव ध्यारोयते । न पुनः शब्दधर्मस्तस्याचेतनत्वात् । स चेत्यतिपत्ता तावतार्थं प्रत्येति, किमिलपरमाकाङ्क्षेत् ? पक्षधर्मोपसंहारपर्यन्तसाधनवाक्यार्थप्रतिपत्तावपि निगमनवचनापेक्षायां निगमनान्तपञ्चावयववाक्यादय्यर्थप्रतिपत्तौ परापेक्षाप्रसङ्गाच्च कैचिच्चिराकाङ्क्षत्वसिद्धिः । तथा च वाक्याभावाच्च वाक्यार्थप्रतिपत्तिः कस्याचित्स्यात् । ततो यस्य प्रतिपत्तुर्वावस्तु परस्परपेक्षेण पदेषु समुदितेषु निराकाङ्क्षत्वं तस्य तावत्सु वाक्यत्वसिद्धिरिति प्रतिपत्तव्यम् । एतेन प्रकर्णोदिगम्यर्पदान्तरसापेक्षश्चर्यामाणसमुदायस्य निराकाङ्क्षस्य सत्यभावादपि पदवद्वाक्यत्वं प्रतिपादितं प्रतिपत्तव्यम् । यश्चोच्यते “आख्यातशब्दः सङ्घातो जातिः संघातवर्त्तिनी । एकोऽनवयवः शब्दः क्रैमो बुद्धाऽनुसंहृती । १ । पदमाद्यं पदं चान्यं पदं सापेक्षमिलपि । वाक्यं प्रति मतिर्भिन्ना बहुधा न्यायवेदिनाम् । २ ।” इति, तदप्युक्तिमात्रं-यस्मादाख्यातशब्दः पदान्तरनिरूपेक्षः सापेक्षो वा वाक्यं स्यात् ? न तावदाद्यः पक्षः पदान्तरनिरूपेक्षस्यास्य पदत्वात् ।

१ शभिनेय = अनुकरणम् ॥ २ (जैनमतपेक्षया) अवयवक्रियाभिनेयार्थव्यतिरेकेणान्यार्थस्य हलपादादिस्फोटलक्षणस्याप्रतिभासनलक्षण आक्षेपस्त्वहिं वर्णार्थव्यतिरेकेणान्यस्य स्फोटलक्षणार्थस्याप्रतिभासनमिति समाधानम् । ननु वर्णानामनिलत्वेनार्थप्रतिपादकत्वायोगात्स्फोट एवार्थप्रतिपत्तिहेतुरित्यभ्युपगन्तव्यम् । तत्र-क्रियाया आख्यानिलत्वेनाभिनेयार्थप्रतिपादकत्वायोगादस्फोटोऽभ्युपगन्तव्य (मीमांसकेन) इति ॥ ३ पदादिस्फोटदृष्टादिस्रोतयो ॥ ४ ग्रन्थे सति ॥ ५ जैनैः ॥ ६ पदमन्तरगतवर्णनिरूपेक्षः ॥ ७ परस्पर ॥ ८ वाक्यान्तरपदात् ॥ ९ निरूपेक्षस्य पदसमुदायस्य वाक्यत्वप्रकारेण ॥ १० साध्यसिद्धौ ॥ ११ जैनस्य तत्र ॥ १२ सर्वं परिणामि सत्त्वादिति ब्रोज्यम् ॥ १३ आकाङ्क्षणे वाक्यत्वं कुतो न स्यादित्युक्ते सत्याह साकाङ्क्षत्वेति ॥ १४ जैनस्य ॥ १५ व्युत्पत्तयः यस्य हि प्रतिपत्तुस्तस्मात्परिणामीलयाकाङ्क्षप्रसङ्गपेक्षया तद्वार्क्यं भवत्युक्तवाक्यलक्षणसाम्प्रदायात्, नान्योपेक्षया ॥ १६ चेतन ॥ १७ शब्दोऽचेतन इति वचनात् ॥ १८ साधनवाक्यमात्रेण ॥ १९ साध्यार्थम् ॥ २० तर्हीति शेषः ॥ २१ वाक्ये ॥ २२ निराकाङ्क्षत्वसिद्धमात्रेण च ॥ २३ क्वचित् ॥ २४ वाक्याभावादवाक्यार्थप्रतिपत्तिर्नास्ति यतः ॥ २५ अर्थप्रतिपत्तिमिच्छत पुरुषस्य ॥ २६ वाक्यसिद्धिप्रकारेण ॥ २७ आदिना सामर्थ्यम् ॥ २८ तिष्ठतिवतीत्यादि ॥ २९ प्रकर्णादिपदपदान्तरादपरवाक्यान्तरपदस्य ॥ ३० पदसमुदायस्य प्रकर्णादिगम्यतिष्ठतीत्यादिपदान्तरसापेक्षस्य वाक्यत्वं यथा तद्वदत्रापि विचारणीयम् ॥ ३१ वाक्यस्य लक्षणांतरम् ॥ ३२ भवतिगच्छतीत्यादि ॥ ३३ वाक्यम् ॥ ३४ वर्णानाम् ॥ ३५ वर्णलक्षणा ॥ ३६ स्फोट ॥ ३७ वर्णानाम् ॥ ३८ अनुसंहृतिः = परामर्शः ॥

अन्यथाख्यातपदाभावः स्यात् । द्वितीयपक्षेपि कौचिन्निरपेक्षोऽसौ न वा ? प्रथमपक्षेऽस्मैतत्प्रसङ्गः । द्वितीयपक्षस्त्वयुक्तः पदान्तरसरोपेक्षस्याप्यस्य कौचिन्निरपेक्ष-
त्वाभावे प्रकृतार्थपरिसमाप्त्या वाक्यत्वाऽयोगादद्वैतवाक्यवत् । संघातो वाक्यमित्यत्रापि देशकृतः कालकृतो वा वर्णानां संघातः स्यात् ? न तावदाद्यविकृत्यो-
युक्तः क्रमोत्पन्नप्रचक्षितो तेषामेकस्मिन्देशेऽवस्थित्या संघातत्वात्सम्भवात् । द्वितीयविकृत्ये तु पदरूपतामापन्नोऽसौ वर्णोऽसौ मित्रोऽभिन्नो वा ? न तावद्वि-
ज्ञानसंज्ञाविधिसंज्ञाऽप्रतीतेः, संघातत्वविरोधाच्च वर्णान्तरवत् । अथ तेनोऽभिन्नोऽसौ, किं सर्वथा कथञ्चिद्वा ? सर्वथा चेत्कथमसौ संघातः ? संघाति-
स्वरूपवत् । अन्यथा प्रतिवर्णं संघातप्रसङ्गः । न चैको वर्णः संघातो नामातिप्रसङ्गात् । कथञ्चिच्चैज्जैनमतप्रसङ्गः परस्परपेक्षाऽनौकाङ्क्षपदरूपतापन्नवर्णानां काल-
प्रत्यासत्तिरूपसंघातस्य कथञ्चिद्वर्णोऽभिन्नस्य जैनोक्तैवाक्यपक्षक्षणानतिक्रमात् । साकाङ्क्षान्योन्यान्पक्षणां तु तेषां वाक्यान्वे प्राकप्रतिपादितदोषानुपङ्गः । एतेन
जैतिः संघातवर्तिनी वाक्यमित्यपि नोत्सृष्टं-निराकाङ्क्षान्योन्यान्पक्षपदसंघातवर्तिन्याः सहस्रपरिणामलक्षणायाः कथञ्चिच्चैतोऽभिन्नाया ज्ञातेवाक्यवधटनात् ।
अन्यथा संघातपक्षोक्तोऽपानुपङ्गः । एकोनैवयवः शब्दो वाक्यमित्येतत्तु मनोरथमात्रं तस्याप्राप्तामणिक्त्वात् स्फोटसार्थप्रतिपादकत्वेन प्रागेव प्रतिविहितत्वात् ।
क्रमो वाक्यमित्येतत्तु संघातवाक्यपक्षान्नातिशेते । इति तद्गोपेव तदुष्टं द्रष्टव्यम् । बुद्धिर्वाक्यमित्यत्रापि भाववाक्यं द्रव्यवाक्यं वा सा स्यात् ? प्रथमपक्षस्य तया
सिद्धसाध्यता-पूर्वपूर्ववर्णज्ञानाहितसंस्कारस्यात्मनो वाक्यार्थग्रहणपरिणतस्यान्त्यवर्णप्रवणानन्तरं वाक्यार्थविबोधहेतोरुद्ध्यात्मनो भाववाक्यस्याऽसामिर्भा-
ष्टत्वात् । द्रव्यवाक्यरूपतां तु बुद्धेः कश्चेतनः श्रद्दधीत ? प्रतीतिविरोधात् । एतेनानुसंहतिर्वाक्यमित्यपि चिन्तितं यथोक्तपदानुसंहतिरूपस्य चेतसि परिस्फुरतो
भाववाक्यस्य परामर्शात्मनोऽभीष्टत्वात् । आद्यं पदमन्यमन्यद्वा पदान्तरापेक्षं वाक्यमित्यपि नोक्तैवाक्याद्विद्यते परस्परपेक्षपदसमुदायस्य निराकाङ्क्षस्य

१ आख्यातशब्दस्य वाक्यत्वे ॥ २ वाक्यान्तरे ॥ ३ जैन ॥ ४ वससुक्तस्यैव वाक्यलक्षणसेन्द्याःश्रुतमात्रम् ॥ ५ निरपेक्षत्वात् ॥ ६ पदान्तरे ॥ ७ देवदत्त गमिल्यादिवत् ॥ ८ पक्षे ॥ ९ पदान्तात् ॥ १० वाक्यम् ॥
११ सङ्घत् ॥ १२ खलुल्लके 'नद्य' इति पात्रे नास्तेव । पदेभ्यो भिन्न इत्यर्थः ॥ १३ एकस्य वर्णस्य संघातल विरुद्ध यथा ॥ १४ वर्ण ॥ १५ संघात सर्वथा सघातिभ्यो वर्णोऽभिन्नोऽपि यदि स्यात्तर्हि ॥ १६ अस्तु
इत्युक्ते सस्याह ॥ १७ एकाग्रव्यक्तेरपि जातिव्यसङ्गात् ॥ १८ परस्मिन्त्येव निवर्तमाने (वर्णसंघातहेतौ सति) सघातो न निवर्तते इति भिन्न । वर्णोऽसौ (पक्षे पदेभ्यः) भेदेगानुपलब्ध्यमानान्निव (सघात) इति
१९ वाक्यान्तरपदेभ्यः ॥ २० पदानां परस्परपेक्षाया निरपेक्ष समुदायो वाक्यमिति ॥ २१ वाक्यान्तरपदेभ्यः ॥ २२ सघातो वाक्यमित्येतन्निराकरणपरेण ग्रन्थेन ॥ २३ सर्वेषु वर्णेषु वर्णलक्षणा ॥ २४ श्रोत्रप्राहाटेन
वाल्वादिव्यापारजनितत्वेन वा, न सर्वथा ॥ २५ पदेभ्यो वर्णोऽसौ ॥ २६ प्रतिवर्णं वाक्यलक्षणप्रसङ्गात् ॥ २७ निराल ॥ २८ स्फोट ॥ २९ एतेन वर्णं समुपलभते पश्चाद्वितीयं तत्तत्स्वतीय इत्यादिप्रकारेण वर्णानां क्रम ॥
३० वर्णानाम् ॥ ३१ पक्षे ॥ ३२ जैन ॥ ३३ अचेतनत्वाद्वाक्यमना चेतनत्वाद्बुद्धेः ॥ ३४ बुद्धिर्वाक्यमित्येतन्निराकरणपरेण ग्रन्थेन ॥ पदरूपतामापनानां वर्णानां परामर्शानुसंहति ॥ ३५ एव ॥ ३६ प्रतिभासमानस्य
३७ देवदत्त' इति ॥ ३८ गच्छति' इति ॥ ३९ परस्परपेक्षादि इत्यस्यात् ॥

वाक्यत्वप्रसिद्धेः । अन्यथा पदादिसिद्धेरभावानुषङ्गः स्यात् । अन्ये मन्यन्ते 'पदान्येव पदार्थप्रतिपादनपूर्वकं वाक्यार्थावबोधं विदधानानि वाक्यव्यपदेशं प्रति-
पद्यन्ते "पदार्थानां तु मूलत्वमिष्टं तद्भावनार्हतः । पदार्थपूर्वकस्तस्माद्वाक्यार्थोयमवस्थितः" इत्यभिधानात्' तेत्यन्धमपिबिलप्रवेशन्यायेनोक्तंवाक्यलक्षणशेषानु-
सरन्ति अन्योन्यापेक्षानाकङ्क्षाक्षरपदसमुदायस्य वाक्यत्वेन तैरप्यभ्युपगमात् ।

यदि च पदान्तरार्थैरन्वितानिमेवाधानां पदैरभिधानात्पदार्थप्रतिपत्तेर्वाक्यार्थप्रतिपत्तिः स्यात् तदा देवदत्तपदेनैव देवदत्तार्थस्य गामभ्याजेल्यादिपदवाक्यार्थै-
रन्वितस्याभिधानाच्छेषपदोच्चारणवैयर्थ्यम् । प्रथमपदस्यैव च वाक्यरूपताप्रसङ्गः । यावन्ति वा पदानि तावतां वाक्यत्वं यावन्तश्च पदार्थास्तावतां वाक्यार्थत्वं
स्यात् । अविषक्षितपदार्थव्यवच्छेदार्थत्वाच्च गामित्यादिपदोच्चारणवैयर्थ्यमित्यन्त्रायावृत्त्या वाक्यार्थप्रतिपत्तिः स्यात् प्रथमपदेनाभिहितस्य द्वितीयादिपदभिधे-
यैरन्वितस्यार्थस्य द्वितीयादिपदैः पुनः प्रतिपादनात् । अथ द्वितीयादिपदैः स्वार्थस्य प्रधानभावेन पूर्वोत्तरपदार्थैरन्वितस्याभिधानं नाद्यपदेन । अतो-
यमदोषस्तर्हि यावन्ति पदानि तावन्तस्तदार्थाः पदान्तराभिधेयार्थान्विताः प्राधान्येन प्रतिपत्तव्या इति तावत्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तयः कथं न स्युः ? न ह्यन्य-
पदोच्चारणात्तदर्थस्याशेषपूर्वपदार्थैरन्वितस्य प्रतिपत्तेर्वाक्यार्थावबोधो भवति, न पुनः प्रथमपदोच्चारणात् तदर्थस्यावान्तरपदार्थैरन्वितस्य, द्वितीयादि-
पदोच्चारणाच्चाऽशेषपदार्थैरन्वितस्य तदर्थस्य प्रतिपत्तेरित्यत्र निमित्तमुत्पश्यमः । अथ गम्यमानैस्तैस्तस्यान्वितत्वं, न पुनराभिधीयमानैः । तेनायमदोषः ।
किमिदानीमाभिधीयमान एव पदस्यार्थः ? तथोपगमे कथमन्विताभिधानं—विवक्षितपदस्य गम्यमानपदान्तराभिधेयार्थानामविषयत्वात् । अथ पदानां द्वा

२ परस्परोपधारहित पद यदि वाक्यम् ॥ २ सर्वस्य पदस्य वाक्यत्वात् ॥ ३ भद्रप्राभाकरा ॥ ४ अवयवार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वाद्वैक्यार्थप्रतिपत्ते ॥ ५ कारणत्वं वाक्यार्थं प्रति ॥ ६ वाक्यार्थस्य ॥ ७ पिपालिमापुद्वदन्यादि
लपरित्यगे अभिवा पुनरपि तत्रैव अवेशो यथा तथाभिच्छया लोकादोन्वेषसर्गबिलप्रवेशन्याय ॥ ८ जैनेक्त ॥ ९ वाक्यविचारानन्तर वाक्यार्थविचारान्नाह ॥ १० गामित्यादिपदन्तरार्थ ॥ ११ सम्यग्ज्ञानम् ॥ १२ देवदत्तलक्ष
णेशो गामित्यादिपदार्थैरन्वितो गामित्यादिपदार्थाश्च पूर्वोत्तरपदार्थैरन्विता भवन्ति ॥ १३ सर्वथा ॥ १४ केवलदेवदत्तादिकै ॥ १५ एकेन ॥ १६ गामभ्याज शुद्धा दण्डेनिति ॥ १७ पूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थ सर्वथान्वितत्वात् ॥
१८ तथा च ॥ १९ देवदेवेति ॥ २० विवक्षितान् देवदत्त इत्युक्ते गामभ्याज शुद्धा दण्डेनेत्यादिपदार्थादविवक्षितो देवदत्तेत्युक्ते पठ गच्छ याहि पिबेत्यादि पदार्थं तस्य व्यवच्छेदार्थत्वात् ॥ २१ पुन पुन प्रगृह्णति ॥
२२ एकलैवावर्था ॥ २३ देवदत्तपदोपेक्षया गामभ्याज शुद्धा दण्डेनेति पदै ॥ २४ द्वितीयादिपदार्थस्याभिवान प्रदानभावेन यत् ॥ २५ न द्वितीयादिपदार्थव्यवबोधो, न पुनरिति पदमत्र सम्भव
पदभ्यो वाक्यार्थावबोधो भवतीति परस्याभिप्राय मनसि श्रुत्वा वक्ति जैन ॥ २७ दण्डेनेति ॥ २८ प्रकृतदुर्चार्यमाणात्पदादन्यत्पद पदान्तरम् ॥ २९ प्रतिपत्तेर्वाक्यार्थावबोधो, न पुनरिति पदमत्र सम्भव
नीयम् ॥ ३० वाक्यार्थावबोधो, न पुनरिति सम्बन्ध ॥ ३१ वय जैना ॥ ३२ पदान्तराभिधेयार्थैरन्वितात्वे आकृत्या वाक्यार्थप्रतिपत्तिलक्षणदोषो जायते तत्रासार्थ पदान्तरार्थानां गम्यमानाभिवेक्यमानो द्वावर्थानिति परो
वदति ॥ ३३ पदान्तराभिधीयमानैर्वाच्यैरन्वितैरित्यर्थः ॥ ३४ उच्चार्यमाणपदार्थस्य ॥ ३५ उच्चयमानैर्द्वितीयादिपदार्थै ॥ ३६ आक्षेप ॥ ३७ एव प्रतिपादनसमये ॥ ३८ ज्ञायमानो न भवति ॥ ३९ परेणान्वृत्ते मति ॥
४० पूर्वपदार्थ उत्तरपदार्थैरन्वित इति ॥ ४१ देवदत्तादे ॥ ४२ गामित्यादि ॥

व्यापारौ—स्वार्थभिधानव्यापारः पदान्तरार्थगमकत्वव्यापारश्च । कथमेवं पदार्थप्रतिपत्तिरावृत्तौ न स्यात्पदव्यापारात्प्रतीयमानत्वेव गम्यमानस्यापि पदार्थत्वात् । न च पदव्यापारात्प्रतीयमानत्वाविशेषेपि कश्चिदभिधीयमानः कश्चिद्गम्यमान इति विभागो युक्तः । ननु पदप्रयोगः प्रेक्षावता पदार्थप्रतिपत्त्यर्थो वाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थो वाभिधीयेत ? न तावत्पदार्थप्रतिपत्त्यर्थस्य प्रवृत्त्युद्देशेत्तुलात् । अथ वाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थस्तदा पदप्रयोगानन्तरं पदार्थे प्रतिपत्तिः साक्षाद्भवतीति तत्र पदस्याभिधानव्यापारः पदार्थान्तरे तु गमकत्वव्यापारः । तदव्यसम्प्रतं—वृक्ष इति पदप्रयोगे शाखादिमदर्थस्यैव प्रतिपत्तेः । तदर्थञ्च प्रतिपत्तात्तिष्ठतीत्यादिपदवाच्यस्य स्थानादर्थस्य सामर्थ्यतः प्रतीतेस्तत्र पदस्य साक्षाद्वापाराऽभावतो गमकत्वयोगात् तदर्थस्यैव तद्गमकत्वात् । परस्परया तत्रास्यै व्यापारे लिङ्गवचनस्य लिङ्गप्रतिपत्तौ व्यापारोऽस्तु । तथा च शब्दमेवावुमानज्ञानं स्यात् । लिङ्गवाचकाच्छब्दालिङ्गस्य प्रतिपत्तेः सैव शब्दी न पुनस्तत्प्रतिपन्नलिङ्गालिङ्गप्रतिपत्तिरिति प्रसङ्गात् । तर्हि वृक्षशब्दात्स्थानाद्यर्थप्रतिपत्तिर्भवन्ती शब्दी मा भूत्त एवास्य स्वार्थप्रतिपत्तावेव पर्यवसितत्वाल्लिङ्गशब्दवत् । किञ्च विशेष्यपदं विशेष्यं विशेषणसामान्येनान्वितं विशेषणविशेषेण वाऽभिधत्ते तदुभयेन वा ? प्रथमपक्षे विशिष्टवाक्यार्थप्रतिपत्तिविरोधः । द्वितीयपक्षे तु निश्चयासम्भवाः—प्रतिनियतविशेषणस्य शब्देनानिर्दिष्टस्य स्वोक्तविशेष्येऽन्वयसंश्रुतिविशेषणान्तराणामपि संभवात् । वक्तुमिमांसायात्प्रतिनियतविशेषणस्य तत्रान्वयश्चेन्नयं प्रति शब्दोच्चारणं तस्य वक्तुमिमांसायात्प्रत्यक्षतस्तदनिर्णयप्रसङ्गात्, आत्मानमेव प्रति वक्तुः शब्दोच्चारणार्थक्यात् । तृतीयपक्षे तूभयदोषानुषङ्गः । एतेन क्रियासामान्येन क्रियाविशेषेण तदुभयेन वान्वितस्य साधनस्य साधनसामान्येन साधनविशेषेण तदुभयेन वान्वितत्वाः प्रतिपादनमाख्यातेन प्रत्याख्यातम् । यदि च पदात्यर्थोऽयं उच्यते ज्ञानं वाक्यार्थाध्यवसायि स्यात्तर्हि चक्षुरादिप्रभवं रूपादिज्ञानं गन्धाध्यवसायि किञ्च स्यात् ? अथास्य गन्धादिसाक्षात्कारित्वाभावाच्चायं दोषस्तर्हि पदोत्पदपदार्थज्ञानस्यापि वाक्यार्थावभासित्वाभावात्कथं तदध्यवसायित्वं स्यात् ? चक्षुरोर्दोषान्धादाविव पदस्य वाक्यार्थसम्बन्धानवधारणतः सामर्थ्यानुपपत्तेः । तत्रान्वितैर्भिधानं

१ द्वितीयादि ॥ २ सति ॥ ३ पुन पुन ॥ ४ केवल देवदत्तपदार्थस्य केवलमभ्याजेति पदार्थस्य चेति ॥ ५ प्रयोजनाधिना पुन प्रवृत्तिर्देहेतुर्न भवति । नहि गौमिति शब्दश्रवणात्प्रवृत्तिर्न गृहिता घटते ॥ ६ पदप्रयोग ॥ ७ गम्ये ॥ ८ तत्तत्प्रतीतत्वमेव शब्दार्थ ॥ ९ वृक्ष इत्यादे ॥ १० वृक्षपदार्थस्य ॥ ११ सामर्थ्यात् ॥ १२ वृक्षगन्धच्छाखादिपदार्थप्रतिपत्तिस्तस्या वक्ताशात्स्थानावर्धप्रतिपत्तिरिति परम्परा ॥ १३ वृक्षपदस्य ॥ १४ परेणाश्रित्ये सति ॥ १५ ध्रुववचनस्य ॥ १६ लिङ्गी—कश्चि ॥ १७ किंतु न लिङ्गप्रभम् ॥ १८ शब्दी ॥ १९ प्रत्यक्षप्रतीतिरिन्द्रियदुत्पन्नमाना शब्दी स्यात् ॥ २० वृक्षशाखादिमल्ये साक्षाद्वापार स्थानावर्थे तु परमप्येति ॥ २१ शाखादिमदर्थ ॥ २२ यथा लिङ्गवाचक शब्दो धूमप्रतिपत्तौ पर्यवसित सन्नभिपन्नको न भवति, धूमस्यैव गमकत्वात् वृक्षशब्द शाखादिमदर्थस्य वक्तव्यो भवति, न पदार्थान्तरगमक ॥ २३ अन्विताभिधानक्षेपवृत्तमाह ॥ २४ गामिति कर्तुं ॥ २५ गोलक्षणम् ॥ २६ शुक्लेति ॥ २७ प्रतिनियतविशेषविशिष्ट ॥ २८ शुक्लमिति शब्देन ॥ २९ गामिति शब्देन ॥ ३० सामादिमदर्थं गोपिण्डे ॥ ३१ या गो सा किं शुक्लेन विशिष्टा कृष्णेन वेति ॥ ३२ कृष्णादीनाम् ॥ ३३ शब्देनाभिर्दिष्टत्वाविशेषात् ॥ ३४ गामित्यादिकारकापदस्य क्रियाकाङ्क्षित्वे विकल्पप्रभम् ॥ ३५ अय्याजेत्यादिक्रियापदस्य कारकापदाकाङ्क्षित्वे विकल्पप्रभम् ॥ ३६ वाच्यवान्वतलक्षण ॥ ३७ परार्थान्तरैरन्विता कथा इति ॥

श्रेयः । नाप्यभिहितान्वयो-यतोऽभिहिताः पैदैरर्थाः शब्दान्तरादन्वीयन्ते बुद्ध्या वा ? न तावदाद्यः पक्षः-शब्दान्तरस्याशेषपदार्थविषयस्याभिहितान्वयनिवन्ध-
नस्याभावात् । द्वितीयपक्षे तु बुद्धिरव वाक्यं ततो वाक्यार्थप्रतिपत्तेः । न पुनः पदान्येव । ननु पदार्थेभ्योऽपेक्षबुद्धिसन्निधानात्परस्परमन्वितेभ्यो वाक्यार्थ-
प्रतिपत्तेः परस्परया पदेभ्य एव भावान्नातो व्यतिरिक्तं वाक्यं तर्हि प्रकृत्यादिव्यतिरिक्तं पदमपि मा भूत्-प्रकृत्यादीनामन्वितानीमिधानेऽभिहितानां वान्वये
पदार्थप्रतिपत्तिप्रसिद्धेः । ननु पदमेव लोके वेदे वार्थप्रतिपत्तये प्रयोगार्हं, न तु केवला प्रकृतिः प्रलयो वा-पदादपोद्भूत्य तद्भ्रुत्यादनार्थं यथाकथञ्चित्तदभि-
धानात् । तदुक्तम् 'अथ गौरित्यत्र कः शब्दः ? गकारोकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्ष' इति । यथैव हि वर्णोऽनंशः प्रकल्पितमात्राभेदस्तथा गौरिति पद-
मन्यनंशमपोद्भूताकारादिभेदं स्वार्थप्रतिपत्तिनिमित्तमवसीयते । इत्यथनालोचिताभिधानं-वाक्यस्यैव^{१२} तात्त्विकत्वप्रसिद्धेः तद्व्यापदनार्थं ततोऽपोद्भूत्य पदानामुपदे-
शाद्व्याक्यस्यैव लोके शास्त्रे वार्थप्रतिपत्तये प्रयोगार्हत्वात् । तदुक्तं "द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्थो पञ्चधापि वा । अपोद्भूत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत्" इति ।
ततः प्रकृत्याद्यवयवेभ्यः कथञ्चिद्भिन्नमभिन्नं च पदं प्रातीतिकमभ्युपगन्तव्यम् । न तु सर्वथाऽनंशं वर्णवत्तद्गाहकाभावात् । तद्व्यतिरिक्तं वाक्यं च
वाक्यं द्रव्यभाववाक्यभेदमिन्नं प्रौक्तलक्षणलक्षितं प्रतीतिपदमारूढमभ्युपगन्तव्यम् । अलं प्रतीत्यपलापेनेति ।

ग्रामाण्यं सुधियो धियो यदि मतं संवादतो निश्चिततात्स्तृत्यादेरपि किञ्च तन्मतमिदं तस्याविशेषात्स्फुटम् । तत्तस्या परिकल्पितेयमधुना सन्तिष्ठतेऽतः कथं
तस्माज्जनमते मतिर्मतिमतां स्थेयाच्चिरं निर्मले । १ ।

इति श्रीप्रभावचन्द्रदेवविरचिते प्रमेयकमलमार्तण्डे परीक्षासुखालङ्कारे तृतीयः परिच्छेदः ॥ श्रीः ॥

१ इति ग्रामाकरमतं निरस्य माहमतनिरासार्थमाह ॥ २ वाक्यार्थं ॥ ३ देवदत्तादिकैः ॥ ४ एकेन शब्दान्तरेण ॥ ५ परस्पर सम्बन्धन्ते ॥ ६ एकेन पदान्तरेण सर्वेषां पदार्थो ज्ञातो भवेत्तदा तेन कृत्वा सम्बन्धप्रतिपत्ति-
यतः ॥ ७ पदपरिक्षाम् ॥ ८ वाक्यम् ॥ ९ यत् ॥ १० आदिपदेन प्रलययात्वादिग्रहणम् ॥ ११ परस्पर सम्बन्धानाम् ॥ १२ क्रियाकारकत्वे विरोधपणविशेष्यत्वे च ॥ १३ पृथक्कृत्य ॥ १४ पदनिष्पत्त्यर्थम् ॥ १५ अहो ॥
१६ पदसङ्क ॥ १७ (उपवर्षनामाकृषिः) ग्राह ॥ १८ मात्रा-उदात्तादय ॥ १९ कस ॥ २० कृत्यत ॥ २१ साक्षादिमदर्थं ॥ २२ उक्तप्रकारेण ॥ २३ पदानि ॥ २४ अर्थं प्रयुतिनिवृत्तिलक्षण ॥ २५ न तु गामिति पदेन कस्य
चित्प्रयुतिनिवृत्तिर्वा घटते यत् ॥ २६ सुबन्तं सिद्धन्तं पदमित्यादि ॥ २७ पृथक्कृतम् ॥ २८ नामाऽऽख्यातनिपातकर्मप्रवचनीयदेत ॥ २९ उपसर्गाधिकम् ॥ ३० पदानि ॥ ३१ तद्यथा पदादपोद्भूत्यते तथा वाक्येभ्य-
पदान्वयोद्भिद्यन्ते इति भावः ॥ ३२ पदं प्रकृतिर्न भवति, पदं च प्रकृतिर्नैति व्याग्रतिरूपेण ॥ ३३ समुदायरूपेण ॥ ३४ निरस्य वर्णस्य यथा ग्राहक प्रमाणं नास्ति तथाऽनंशपदस्य च ॥ ३५ पदं वाक्यं न भवति, वाक्यं च
पदं न भवतीति व्याग्रतिरूपेण ॥ ३६ समुदायरूपेण ॥ ३७ वचनात्मकं द्रव्यवाक्यं, बोधात्मकं तु भाववाक्यम् ॥ ३८ पदानां परस्परपेक्षणा निरपेक्षः समुदायो वाक्यमिति ॥ ३९ सकलं परिच्छेदार्थमुपसर्तत्वाह ॥
४० पुंसं ॥ ४१ ग्रामाण्यम् ॥ ४२ संवादस्य ॥ ४३ तस्य-प्रमाणस्य ॥ ४४ स्पष्टबुद्धिना ग्रामाण्यप्रतिपादनसमये ॥

श्रीः ।

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ॥

अथोक्तप्रकारं प्रमाणं किं निर्विषयं सविषयं वा ? यदि निर्विषयं, कथं प्रमाणं, केशोण्डुकादिज्ञानवत् । अथ सविषयं, कोस्य विषयः ? इत्याशङ्क्य विषयविप्रति-
पत्तिनिराकरणार्थं “सामान्यविशेषात्मेत्याद्याह । तस्य प्रतिपादितप्रकारप्रमाणस्यार्थो विषयः । किंविशिष्टः ? सामान्यविशेषात्मा । कुत एतत् ? अनुवृत्तव्या-
वृत्तप्रत्ययगोचरत्वात् । यो हि यदाकारोल्लेखिप्रत्ययगोचरः स तदात्मको दृष्टो, यथा नीलाकारोल्लेखिप्रत्ययगोचरो नीलस्वभावोर्थः । सामान्यविशेषाकारो-
ल्लेख्यदुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययगोचरश्चाखिलो बाह्याध्यात्मिकप्रमेयोर्थः । तस्मात्सामान्यविशेषात्मेति । न केवलमतो हेतोः स तदात्मा । अपि तु पूर्वोत्तराकारपरिद्वारा-
वासिस्थितिलक्षणपरिणामेनाऽर्थक्रियोपपत्तेश्च । सामान्यविशेषात्मा तदर्थं इत्यभिसम्बन्धः । कतिप्रकारं सामान्यमित्याह, सामान्यं द्वेधा । कथमिति चेत्
निर्यगृङ्गताभेदात् । तत्र तिर्यक्सामान्यस्वरूपं व्यंकिनिष्ठतया सोदाहरणं प्रदर्शयति । संदृशपरिणामस्तिर्यक् खण्डमुण्डादिषु गोत्ववत् । ननु खण्डमुण्डादि-
व्यक्त्यतिरेकेणापरस्य भवत्कल्पितसामान्यस्याप्रतीतितो गगनान्भोरुहवदसत्त्वादसाम्प्रतमेवेदं तल्लक्षणप्रणयनमित्यव्यसमीचीनं गौरीरित्याद्यबाधितप्रत्यय-
विषयस्य सामान्यस्याऽभावासिद्धेः । तथाविधस्याव्यव्यसत्त्वे विशेषस्याव्यसत्त्वप्रसङ्गलथाभूतप्रत्ययत्वव्यतिरेकेणापरस्य तल्लक्ष्यस्थानिबन्धनस्याव्याव्यसत्त्वात् ।
अबाधितप्रत्ययस्य च विषयव्यतिरेकेणापि सद्भावाभ्युपगमे ततो व्यवस्थाऽभावप्रसङ्गः । न चानुगतकारत्वं बुद्धेर्बाध्यते सर्वत्र देशादानुगतप्रतिभासस्याऽरस्त-
लद्रूपस्य तथाभूतव्यवहारहेतोरुपलम्भात् । अतो व्यावृत्ताकारानुभवानधिगतमनुगताकारमवभासन्त्यऽबाधितरूपा बुद्धिरनुभूयमानानुगतकारं वस्तुभूतं सान्-
मान्यं व्यवस्थापयति । ननु विशेषव्यतिरेकेण नापरं सामान्यं बुद्धिभेदाभावात् । न च बुद्धिभेदमन्तरेण पदार्थभेदव्यवस्थाऽतिप्रसङ्गात् । तदुक्तं “न
भेदाभिन्नमस्तस्य सामान्यं बुद्ध्यभेदतः । बुद्ध्याकारस्य भेदेन पदार्थस्य विभिन्नता” इति । तदव्यपेक्षालं सामान्यविशेषयोर्बुद्धिभेदस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् ।

१ स्वाधुर्ल्लादि ॥ २ ज्ञानं धर्मं प्रमाणं न भवतीति साध्यो धर्मो निर्विषयत्वात्केशोण्डुकादिज्ञानवत् । ३ सामान्यं च विशेषश्च सामान्यविशेषो तावतामानौ यस्य स तथोक्तः ॥ ४ सिद्धम् ॥ ५ गौरीरित्यादिप्रत्यय अनुवृत्त ।
इयाम् शब्दो न भवतीत्यादिप्रत्ययो व्यावृत्तस्य ॥ ६ जलेष्व = प्रतिभास ॥ ७ पूर्वोत्तराकारौ पर्यायौ = विशेषे ॥ ८ स्थितिलक्षणं द्रव्यमूर्द्धतासामान्यम् । प्रौढ्यमित्यर्थः ॥ ९ विशेषो व्यक्तिः ॥ १० साम्नादिमन्त्रं ॥
११ गौत ॥ १२ जैन ॥ १३ परेणोक्ताक्रियमाणे सति ॥ १४ अबाधितप्रत्ययविषयत्वाविशेषादिति ॥ १५ प्रमाणान्तरस्य ॥ १६ विशिष्टास्थितिकारण व्यवस्था ॥ १७ विशेषसत्त्वोपे ॥ १८ परेण ॥ १९ गौगारिति ॥
२० विशेषणम् ॥ २१ आदिना कालादेः ॥ २२ अनुगताकारत्वं बुद्धेर्बाध्यते यत् ॥ २३ इदं सामान्यमयं विशेष इति ॥ २४ विशेषात् ॥ २५ स्वतन्त्रम् ॥ २६ अभेद हेतुरयम् ॥ २७ यत् ॥

रूपरसादेस्तुल्यकालस्याभिन्नाप्रयवर्तिनोर्यत एव भेदप्रसिद्धेः । एकोन्द्रियाध्यवसेयत्वाज्जातिव्यक्तयोरभेदे वातातपादाव्यभेदप्रसङ्गः । तत्रापि हि प्रतिभास-
भेदाद्विज्ञानयो भेदव्यवस्थाहेतुः । स च सामान्यविशेषयोरप्यस्ति । सामान्यप्रतिभासो हेतुगताकारो विशेषप्रतिभासस्तु व्यावृत्ताकारोऽनुभूयते । दूरादृङ्गता-
सामान्यमेव च प्रतिभासते, न स्थानुपुरुषविशेषौ-तत्र सन्देहात् । तत्परिहारेण प्रतिभासमेव च सामान्यस्य ततो व्यतिरेकलक्षणत्वाद्भेदस्य । यद्युक्तं
“ताभ्यां तद्व्यतिरेकश्च किन्नाऽदूरं प्रभासन्म् । दूरं प्रभासमानस्य सन्निधानेऽतिभासन्म्” तदप्यसुन्दरं विशेषेण समानत्वात् । सोपि हि यदि सामान्या-
द्व्यतिरेकस्ताहि दूरे वस्तुनः स्वरूपे सामान्ये प्रतिभासमाने किन्नां प्रभासते? न हीन्द्रधनुषि नीले रूपे प्रतिभासमाने पीतादिरूपं दूरान्न प्रतिभासते । अथ
निकटदेशसामग्री विशेषप्रतिभासस्य जनिका । दूरदेशवर्तिनां च प्रतिपत्तुणां सा नास्तीति न विशेषप्रतिभासस्तहि सामान्यप्रतिभासस्य जनिका दूरदेशसामग्री
निकटदेशवर्तिनां चासौ नास्तीति न निकटे तत्प्रतिभासनमिति समः समाधिः । अस्ति च निकटे सामान्यस्य प्रतिभासनं स्पष्टं विशेषस्य प्रतिभासवत्
यादृशं तु दूरे तत्स्पाष्टं प्रतिभासनं तादृशं न निकटे स्वंसामग्र्यभावात् । तद्वदेव । न चानुगतप्रतिभासो वहिः साधारणनिमित्तनिरेपेक्षो घटते प्रतिनियत-
देशकालाकारतया तस्य प्रतिभासाभावप्रसङ्गात् । न चाऽसाधारणा व्यक्त्य एव तन्निमित्तं तासां भेदरूपतयाऽऽविष्टत्वात् । तथापि तन्निमित्तत्वे कर्कादिव्य-
क्तीनामपि गौरीरिति बुद्धिनिमित्तत्वात्तुषङ्कः । न चाऽतर्क्यकारणव्यावृत्तिरेकप्रत्यवमशोद्यैकार्थसाधनहेतुरत्यन्तभेदेपीन्द्रियादिवत्समुदितैरगुह्यव्यादिवच-
त्यभिधातव्यं सर्वथा समानपरिणामानाधारे वस्तुन्यतर्क्यकारणव्यावृत्तेरेवासम्भवात् । अनुगतप्रत्ययाद्वस्तुनि प्रवृत्त्यऽभावप्रसङ्गाच्च । गुह्यव्यादिदृष्टान्तोपि

१ बीजपूरादि ॥ २ अथ रस इदं रूपमिति बुद्धिरेव ॥ ३ एकोन्द्रिया(सशोनेन्द्रिय) ध्वन्यायकाविशेषात् ॥ ४ अर्थं वातोऽयमाप इति ॥ ५ गौरीरिखवम् ॥ ६ अयमसाद्रित इति ॥ ७ युक्त्यन्तरेण सामान्य
व्यवस्थापयति जैन ॥ ८ ऊर्ध्वताकारसदृशसामान्यम् ॥ ९ ऊर्ध्वताकारसामान्यस्य ॥ १० विशेष ॥ ११ इन्द्रधनुषि विद्यमानम् ॥ १२ दूरदेशादि ॥ १३ समानाकारलक्षणसामान्यपर्याय ॥ १४ न वहि साधारणनिमित्त
सामान्यं तन्निमित्तम् ॥ १५ व्यापकत्वात् ॥ १६ परेणान्नोक्तं ॥ १७ कर्क-न्येताद्य ॥ १८ व्यक्तीना तन्निमित्तत्वाविशेषात् ॥ १९ या या व्यक्त्यस्ताता भेदरूपा ॥ २० कार्यं च कारणं च कार्यकारणे तस्य राण्डाद
कार्यकारणे न विद्यते ते अकार्यकारणे यस्याऽऽसावतत्कार्यकारण कर्मादितत्साह्यावृत्तिः । दृष्टान्ते त्वेकोन्द्रियादिरूपे तच्छब्देन विवक्षितेन्द्रियादिरन्यत्र समुदितैरगुह्यव्यादिग्राह्य । बहुवीहि
समास-भरणानन्तरं कर्कादिवदव्या विवक्षितेन्द्रियादिरन्या विवक्षितप्रयोगश्च ग्राह्य । तस्माद्व्यावृत्तिरिखवसातव्य ॥ २१ कर्मादीनामुत्तरावणा कारणानि, तेभ्यो व्यावृत्ति ॥ २२ गौरीरत्यादि ॥ २३ आदिशब्दनेद्व्य-
वहारादिशोभा ॥ २४ राण्डादयो विशेषा धर्मिणः समानपरिणामरहिता एव एकप्रत्यवमशोद्यैकार्थसाधनहेतुन अतत्कार्यकारणकर्कादिव्यावृत्तिवदिन्द्रियादिवत् ॥ २५ व्यक्तीनाम् ॥ २६ आदिना-अर्थलो-
भ्यतादिवद्वहणम् ॥ २७ समुदितैरगुह्यव्यादयो विशेषा समानपरिणामरहिता एव एकप्रत्यवमशोद्यैकार्थहेतुवोऽतत्कार्यकारणविवक्षितेन्द्रियादिव्यावृत्तिवत्तया ॥ २८ शुष्क्या ॥ २९ राण्डादिव्यक्तो ॥ ३० अभावरूपाया
व्यावृत्तेर्ज्ञातत्वादनुगतप्रत्ययस्य ॥

साध्यविकलः । न खलु ज्वरोपशमनशक्तिसमानपरिणामाभावे गुडूच्यादयो ज्वरोपशमनहेतवः, न पुनर्दधिन्नपुत्रसादयोपीति शक्यव्यवस्थम् । चक्षुरादयो वा रूपज्ञानहेतवस्तज्जननशक्तिसमानपरिणामविरहिणोपि न पुना रसादयोपीति निनिबन्धना व्ययस्थितिः । किञ्चानुगतप्रत्ययस्य सामान्यमन्तरेणैव देशादिनियमेनोत्तौ व्यावृत्तप्रत्ययस्यापि विशेषमन्तरेणैवोत्पत्तिः स्यात् । शक्यं हि वक्तुमभेदविशेषेष्वेकमेव ब्रह्मादिरूपं प्रतिनियतानेकनीलाद्याभासनिबन्धनं भविष्यतीति किमपररूपादिस्वलक्षणपरिकल्पनया । ततो रूपादिप्रतिभासस्येवानुगतप्रतिभासस्याप्यालम्बनं वस्तुभूतं परिकल्पनीयम् । इत्यस्ति वस्तुभूतं सामान्यम् । एककार्यतासादृश्यैकत्वाध्यवसायो व्यक्तीनामित्यप्यचारु कार्याणामभेदासिद्धेः, बाह्यदोहादिकार्यस्य प्रतिव्यक्ति भेदात् । तत्रार्थपरैककार्यतासादृश्यैकत्वाध्यवसायेऽनवस्था । ज्ञानलक्षणमपि कार्यं प्रतिव्यक्ति भिन्नमेव । अनुभवानामेकपरामर्शप्रत्ययहेतुत्वादैकत्वम् । तद्धेतुत्वाच्च व्यक्तीनामित्युपचरितोपचारोपि श्रद्धान्मात्रमभ्योऽनुभवानामप्यलम्बनत्वैवलक्षण्यैकपरामर्शप्रत्ययहेतुत्वादैकत्वम् । अन्यथा कर्कादिव्यस्त्यनुभवेभ्योपि खण्डमुण्डादिव्यक्तौ एकपरामर्शप्रत्ययस्योत्पत्तिः स्यात् । अथ प्रत्यासत्तिविशेषात्खण्डमुण्डाद्यनुभवेभ्य एवास्त्योत्पत्तिर्नान्यतः । ननु प्रत्यासत्तिविशेषः कोन्योऽन्यत्र समानाकारानुभवात्, एकप्रत्ययमशहेतुत्वेनाभिमतानां निर्विकल्पकबुद्धीनामप्रसिद्धेः । अतोऽयुक्तमेतत् “एकप्रत्ययमर्शस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी । एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता” इति । ततोऽबाधव्याधिरूढत्वासिद्धं सदशपरिणामरूपं वस्तुभूतं सामान्यम् । तस्याऽनैयुपगमे “नो चेद्वान्तिनिमित्तं संयोज्यं गुणान्तरम् । शुक्तौ वा रज्जताकारौ रूपसौधम्यदर्शनादित्यस्य, अर्थेन यैट्यल्लिनां न हि सुक्त्वार्यरूपताम् । तस्मात्सम्योऽधिगतेः प्रमाणं मेयैरूपता” इत्यस्य च विरोधानुषङ्गः । तच्चाऽनित्यासर्वागतस्वभावमभ्युपगन्तव्यं नित्यसर्वगतत्वभावलेऽर्थक्रियाकारित्वायोगात् । न खलु गोलं वाहदोहादाद्युपयुज्यते तत्र व्यक्तीनामेव व्यापाराभ्युपगमात् । स्ववियज्ञानजनकैवपि व्यापारोऽस्य केवलस्य व्यक्तिसहितस्य वा ? केवलस्य चेद्व्यस्त्यन्तरालेऽप्युपलम्भप्रसङ्गः । व्यक्तिसहितस्य चेत्किं प्रतिपत्ताखिलव्यक्तिसहितस्याप्रति-

१ तथा हि ॥ २ कर्कटी ॥ ३ निर्विकल्प ॥ ४ बाह्यनीलादिलक्षणम् ॥ ५ बाह्यनीलादिविशेषमन्तरेणैव ॥ ६ संगतेन लया ॥ ७ व्यक्तीनामेकपरामर्शसमर्थनार्थम् ॥ ८ निर्विकल्पकप्रत्ययज्ञाननाम् ॥ ९ योगारिति ॥ १० एकत्वम् ॥ ११ विकल्पगतमेकत्वमनुभववत्तुं केवल व्यक्तिसिद्धि ॥ १२ निर्विकल्पकस्य ॥ १३ संगतेन ॥ १४ उपचरितोपचारोपि श्रद्धान्मात्रगम्यो यत ॥ १५ निर्विकल्पिकं तुष्टि ॥ १६ एका ॥ १७ परेण ॥ १८ चेत्यज्ञानान्तरेऽनुभवम् । इति हेतोः खलक्षणे श्रान्तिनिमित्तानादधिकृत्य नो संयोज्यत चेत्तर्हि खलक्षणस्य परामर्शभूतमधिकृत्य स्यात् खलक्षणस्य क्षणिकत्वसिद्ध्यर्थं तद्वै क्षणिक सत्त्वादित्युमान च व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ १९ परामर्शभूतसदशापरापरान्तिखलक्षणेन ॥ २० पुरुषेण ॥ २१ क्षणिके खलक्षणे वस्तुनि ॥ २२ अद्वान्तिखलक्षणम् ॥ २३ वायथाशक ॥ २४ अपरमार्थम् ॥ २५ परमार्थभूतत्वसादृश्यदर्शनात् ॥ २६ अन्यस्य ॥ २७ विषयविषयिभावेन न कार्यतात्यर्थं ॥ २८ निर्विकल्पकभूतत्वे ॥ २९ अन्यस्तन्निमित्तमर्थादि कर्तुं ॥ ३० परार्थमादृश्याकारधारित्वम् ॥ ३१ उन्माद्या श्लोकान्या परस्य सादृश्यादौ करो विद्यत इति सूचितम् ॥ ३२ सामान्यस्य ॥ ३३ व्यक्तिरहित केवलम् ॥ ३४ पुरुष प्रति ॥ ३५ सामान्यस्य । न च तथा ॥

पञ्चखिलव्यक्तिसहितस्य वा ? तत्राद्यपक्षोऽयुक्तः-असर्वविदोऽखिलव्यक्तिप्रतिपत्तेश्च प्रहणे सामान्यज्ञानानुषङ्गः । प्रतिपन्न-
कतिपयव्यक्तिसहितस्य जनकत्वे तु तस्य तामिरुपकारः क्रियते न वा ? प्रथमपक्षे सामान्यस्य व्यक्तिकार्यता-तदभिन्नोपकारकरणात् । ततो भिन्नस्यास्य करणे
तत्संतिव्यपदेशासिद्धिः । तत्कृतोपकारेणानुपकारान्तरकरणेऽनवस्था । द्वितीयपक्षे तु व्यक्तिसहभाववैयर्थ्यं सामान्यस्य-अकिञ्चित्कस्य सहकारित्वासम्भवात् ।
सामान्येन सहैकज्ञानजनने व्यापारद्वयीनां तत्सहकारित्वेपि किमालम्बनभावेन तत्र तासां व्यापाराधिपतित्वेन वा ? प्रान्यकल्पनायामेकमेककारं सामान्य-
विशेषज्ञानं सर्वदा स्यात् स्थालम्बनानुरूपत्वात्सकलविज्ञानानाम् । द्वितीयविकल्पे तु व्यक्तीनामनधिगमेपि सामान्यज्ञानप्रसङ्गः । न खलु रूपज्ञानं चक्षुषोधिगत-
स्याधिपतित्वेन व्यापारो दृष्टः । अदृष्टस्य वा सर्वथा नित्यवस्तुनः क्रमाऽक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरोधाच्चास्य न कस्याश्चिदर्थक्रियायां व्यापारः । व्यापारे वा
सहकारिनिरोपितया सदा कार्यकारित्वानुषङ्गस्तदवस्थाभाविनः कार्यजननस्वभावस्य सदा सम्भवात् । अभावे चाऽनित्यत्वं स्वभावभेदलक्षणत्वात्तस्य । कार्यो-
जननस्वभावत्वे वास्य सर्वदा कार्यजनकत्वप्रसङ्गः । यो हि यदऽजनकत्वप्रसङ्गः सोऽन्यसहितोपि न तज्जनयति यथा शालिवीजं क्षित्याद्यविकलसामग्रीयुक्तं
कोद्रवाङ्कुरम् । अजनकत्वभावं च सामान्यं कार्यस्य । इत्यवस्तुत्वापत्तिर्नित्यैकस्वभावसामान्यस्य-अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वाद्वास्तुनः । तथा तत्सर्वसर्वगतं स्वव्य-
क्तिसर्वगतं वा ? न तावत्सर्वसर्वगतं व्यन्यन्तरालेऽनुपलभ्यमानत्वाद्व्यक्तित्वात् । तत्रानुपलम्भो हि तस्याऽव्यक्तत्वाद्भवहितत्वाद्दूरस्थितत्वाददृश्यत्वा-
त्साधयेन्द्रियसम्बन्धविरहादश्रयसमवेतरूपाभावाद्वा स्याद्व्यन्यन्तराऽभावात् ? न तावदव्यक्तत्वात्-एकैकं व्यक्तौ सर्वत्र व्यक्तेरभिन्नत्वात् । अव्यक्तत्वाच्चान्तराले
तस्यानुपलम्भे व्यक्तित्वात्मनोऽनुपलम्भोऽत एवास्ते । तत्रास्य सद्भावावेदकप्रमाणाभावादसत्त्वादेवाऽनुपलम्भे सामान्यस्यापि सोऽसत्त्वादेवास्तु विशेषाभावात् ।
न खलु प्रत्यक्षतत्त्वोपलभ्यते विशेषरहितत्वात् खरविषाणवत् । किञ्च प्रथमव्यक्तिग्रहणवेलयां तदभिव्यक्तस्यास्य ग्रहणेऽभेदात्तस्य सर्वत्र सर्वदोषलभ्यप्रसङ्गः
सर्वात्मनाभिव्यक्तत्वात् । अन्यथा व्यक्ताव्यक्तस्वभावभेदेनानेकत्वानुषङ्गादसामान्यरूपतापत्तिः । तस्मादुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भाद्व्यन्यन्तराले सामान्य-

१ न विशेषज्ञानानुषङ्गः । न च तथा-विशेषमन्तरेण सामान्याप्रतीतिः ॥ २ अयमुपकारः सामान्यस्थितिः ॥ ३ सम्बन्धसिद्ध्यर्थम् ॥ ४ गौरीत्यादि ॥ ५ सामान्यस्यैकत्वादेकं सामान्यज्ञानम् ॥ ६ व्यक्तीनामने-
कत्वादेनेककारम् ॥ ७ अपरिज्ञातां व्यक्तयः सामान्यज्ञानं कथं जनयन्तीत्युक्तं सत्याहवार्यं ॥ ८ चक्षुर्धर्मस्य ॥ ९ सामान्यलक्षणस्य ॥ १० स्वविपश्चानलक्षणस्य ॥ ११ तदवस्थान्तराद्व्यक्तिरहितत्वम् ॥ १२ कूटस्थानित्य-
सामान्यस्य ॥ १३ सामान्यं कार्यजनकं न भवति तदजनकत्वादित्याह्वयः ॥ १४ सहकारिकारणम् ॥ १५ अर्थो यदादि तस्य किमपि कार्यत्वं जन्यन्तमिति यावत् । ता करोति यः पदार्थो मृत्पिण्डलक्षणं सोऽर्थक्रियाकारो ।
तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात् ॥ १६ सर्वसुखं स्वसमन्दिखलमुण्डादियुक्तिषु ॥ १७ स्वयन्तौ विनिमित्तक्यजौ ॥ १८ एकस्या व्यक्तौ ॥ १९ प्राक्तन्ये सति ॥ २० व्यक्तिसु ॥ २१ सामान्यस्याभिव्यक्ते ॥ २२ प्रपन्न-
रूपासामान्यस्यैकत्वात् ॥ २३ व्यन्यन्तराले ॥ २४ नाऽभावात् । ततश्च सामान्यवद्व्यक्त्येऽपि व्यापकत्वात्प्रत्यक्षप्रसङ्गः ॥ २५ सद्भावावेदकप्रमाणाभावस्य ॥ २६ सद्भावावेदकप्रमाणाभावस्य ॥ २७ व्यापकत्वमित्यल्लात् ॥ २८ विशेषरूपतत्त्वप्रतिपत्तिरिति
भावस्तस्याऽनेकरूपत्वात् ॥

स्यासत्त्वं व्यक्तिसामवत् । व्यत्यन्तरालेति सामान्यं युगपद्भिन्नदेशस्वाधारवृत्तित्वे सत्येकत्वाद्देशादिवदित्यनुमानाच्च तद्भवसिद्धिरित्ययसङ्गतं हेतोः प्रतियाद्यऽसिद्धत्वात् । न हि भिन्नदेशासु व्यक्तिसु सामान्यमेकं प्रत्यक्षतः स्थूणादौ वंशादिवत्प्रतीयते यतो युगपद्भिन्नदेशस्वाधारवृत्तित्वे सत्येकत्वं तस्य सिध्यत्स्वाधारान्तरालेऽस्तित्वे साधयेत् । तन्नाव्यकत्वाच्चानुपलम्भः । नापि व्यवहितत्वादभिन्नत्वादेव । नापि दूरस्थितत्वात्तर्त एव । नाप्यदृश्यात्मत्वात्त्वा श्रयेन्द्रियसम्बन्धविहादाश्रयसमेवेतरूपाभावाद्वा-अभेदादेव । तन्न सर्ववर्गगतं सामान्यम् । नापि स्वव्यक्तिसर्वगतं-प्रतिव्यक्ति परिसमाप्तत्वेनास्याऽनेकत्वानुषङ्गाद् व्यक्तित्वरूपवत् । कात्स्न्यैकदेशाभ्यां वृत्त्यनुपपत्तेश्चाऽसत्त्वम् । किञ्चैकत्र व्यक्तौ सर्वात्मना वर्तमानस्यास्यान्वत्र वृत्तिर्न स्यात् । तत्र हि वृत्तित्वदेशे गमना-सिपिण्डेन सहोत्पादात्तदेशे सद्भावादेश्वत्तथा वा स्यात् ? न तावद्गमनादन्वत्र पिण्डे तस्य वृत्तिर्निष्क्रियत्वोपगमात् । किञ्च पूर्वपिण्डपरित्यागेन तत्तत्र गच्छेद-परित्यागेन वा ? न तावत्परित्यागेन प्राकनपिण्डस्य गोत्वपरित्यक्त्यागोरूपताप्रसङ्गात् । नाप्यपरित्यागेनापरित्यक्तप्राकनपिण्डस्यास्यानंशस्य रूपादेरिव गमना-सम्भवात् । न ह्यपरित्यक्तपूर्वाधाराणां रूपादीनामाधारान्तरसङ्क्रान्तिदृष्ट्या । नापि पिण्डेन सहोत्पादात्तस्याऽनित्यतानुषङ्गात् । नापि तद्देशे सत्त्वात्पिण्डोत्पत्तेः प्राक् तत्र निराधारस्यास्यानभावात् । भावे वा स्वाश्रयमात्रवृत्तित्वविरोधः । नार्थश्वत्तया-निरंशत्वप्रतिज्ञानात् । ततो व्यत्यन्तरे सामान्यस्याभावानुषङ्गः । परेषां प्रयोगः 'ये यत्र नोत्पन्ना नापि प्रागवस्थायिनो नापि पश्चादन्यतो देशादागतमन्तस्ते तत्राऽसन्तः । यथा खरोत्तमाङ्गे तद्विषणम् । तथा च सामान्यं तच्छून्यदेशोत्पादवति घटादिके वस्तुनि' इति । ये तु व्यक्तित्वभावं सामान्यमभ्युपगच्छन्ति तौदात्यमस्य कस्माच्चेत्स्वभावादिति गम्यताम्' इत्यभिधानात्, तेषां व्यव-क्तिवत्त्वासाधारणरूपत्वानुषङ्गाद् व्यत्यन्तुत्पादविनाशयोश्चापि तद्योगित्वप्रसङ्गाच्च सामान्यरूपता । अथाऽसाधारणरूपत्वमुत्पादविनाशयोगित्वं चास्य नाम्युपगम्यते तर्हि विरुद्धधर्माभ्यासतो व्यक्तिभ्योऽस्य भेदः स्यात् । उक्तं च "न यैति न च तत्रासीदस्ति पश्चाच्च चांशवत् । जहाति पूर्वमाधारमहो व्यसनसन्ततिः । १ । तादोत्स्यं चेन्मतं जातेर्व्यक्तिजन्मन्यजातौ । नोषोऽनंशश्च केनेष्टस्तद्विज्ञानन्ययो न किम् । २ । व्यक्तिजन्मन्यजाता चेदागता

- १ देवदत्तेन अभिचारपरिहारार्थं विवेक्षणद्वयम् ॥ २ स्तम्भादौ ॥ ३ वैनादि ॥ ४ व्यक्तावप्येकस्य सामान्यस्य ॥ ५ एकत्वभावात् (व्यक्त्या सह) ॥ ६ व्यापिवात् ॥ ७ सामान्यस्याश्रया खण्डादय ॥ ८ इन्द्रियसम्बद्धत्वादिविशिष्टव्यक्तिरूपात् ॥ ९ व्यक्तीनामानन्त्यात् ॥ १० अनेकत्वाच्चलच्छेद दृष्टान्तमुदेव्यतीति भावः ॥ ११ सामान्यं निश्चिद्यमिति वचनात् ॥ १२ परेण ॥ १३ व्यक्तिद्वये ॥ १४ जटिलानाम् ॥ १५ सामान्यपदं धनुस्त्वयमानादित्वादियुपरिषदोऽयम् ॥ १६ तच्छून्यौ च तद्देशोत्पादौ चेति ॥ १७ मीमांसका ॥ १८ व्यक्तिरेव स्रगवतो यस्य तत्रोरेभेदात् ॥ १९ व्यक्त्या सह ॥ २० मीमांसकानाम् ॥ २१ असाधारणस्य व्यक्तेरभिन्नत्वात् ॥ २२ सामान्यस्य ॥ २३ व्यक्तितामान्ययोत्पेदात् ॥ २४ परेण ॥ २५ घटपटयोरिव ॥ २६ व्यत्यन्तरम् ॥ २७ व्यक्तिदेशे ॥ २८ व्यक्तौ भग्न्या सत्यम् ॥ २९ सामान्यस्य विवेरणम् ॥ ३० वृथा स्थितिः ॥ ३१ व्यक्त्या सह ॥ ३२ तदा इति शेषः ॥ ३३ जाते ॥ ३४ व्यक्ते ॥ ३५ जाते ॥ ३६ व्यक्तिवत् ॥ ३७ असाधारणता ॥ ३८ किन्तु सादेव ॥ ३९ सति ॥

नाश्रयान्तरात् । प्रागासीन्न च तद्देशे सा तथा सङ्गता कथम् । ३ । व्यक्तिकानां न चेन्नष्टा गता व्यत्यन्तरं न च । तच्छून्ये न स्थिता देशे सा जातिः क्वेति कथयताम् । ४ । व्यक्तेर्जात्यादियोगेपि यदि जातेः स नश्यते । तादात्म्यं कथमिष्टं स्यादनुपप्लुतचेतसाम् । ५ । ततो यदुक्तं कुमारिलेन “विषयेण हि बुद्धीनां विना नोत्पत्तिरिच्छते । विशेषादन्यादिच्छन्ति सामान्यं तेन तद्धुवम् । १ । तां हि तेन विनोत्पन्ना मिथ्याः स्युर्विषयादृते । न त्वन्येन विना वृत्तिः सामान्यस्येह दुष्यति । २ ।” इति तन्निरस्तं—नित्यसर्वगतसामान्यस्याश्रयादेकान्ततो भिन्नस्याभिन्नस्य वाऽनेकदोषदुष्टत्वेन प्रतिपादितत्वात् । अनुगतप्रत्ययस्य च सहशपरिणामानिबन्धनप्रसिद्धेः । स चानित्योऽसर्वगतोऽनेकव्यक्त्यात्मकतयाऽनेकरूपश्च रूपादिवत्यत्यक्षत एव प्रसिद्धः । ततो भट्टेनायुक्तमुक्तं “पिण्डभेदेषु गोबुद्धिरैकं गोत्वनिबन्धना । गवाभासैकरूपाभ्यामेकगोपिण्डबुद्धिवत् । १ ।” यच्चेदमुक्तं “न शवलेयाहोबुद्धिस्ततोऽन्यालम्बनापि वा । तदभावोपि संभवाद् घटे पार्थिवबुद्धिवत्” तत्सिद्धसाधनं—व्यक्त्यतिरिक्तसहशपरिणामालम्बनत्वात्तस्याः । यच्च सामान्यस्य सर्वगतत्वसाधनमुक्तं “प्रत्येकसमवेतार्थविषया वांथ गोमतिः । प्रत्येकं कृत्स्नरूपत्वात्प्रत्येकं व्यक्त्यबुद्धिवत् । १ । प्रयोगः । येयं गोबुद्धिः सा प्रत्येकसमवेतार्थविषया प्रतिपिण्डं कृत्स्नरूपपदार्थाकारत्वात्प्रत्येकव्यक्तिविषयबुद्धिवत् । एकत्वमयस्य प्रसिद्धमेव । तथा हि । यद्यपि सामान्यं प्रत्येकं सर्वात्मना परिसमाप्तं तथापि तदेकमेवैकाकारबुद्धिग्राह्यत्वात् । यथा नव्युक्तवाक्येषु ब्राह्मणादिनिवर्त्तनम् । न चेयं मिथ्या कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावात् । उक्तं च । ‘प्रत्येकसमवेतापि जातिरैकैकबुद्धितः । नन्युक्तेष्विव वाक्येषु ब्राह्मणादिनिवर्त्तनम् । १ । नैकरूपा मतिगोत्वे मिथ्या वक्तुं च शक्यते । नात्र कारणदोषोस्ति बाधकप्रत्ययोपि वा । २ ।’ तदप्युक्तिमात्रं—प्रतिपिण्डं कृत्स्नरूपपदार्थाकारत्वेन सहशपरिणामाविनाभावित्वेन साध्यविपरितीर्थं साधनस्य विरुद्धत्वात् । नित्यैकरूपप्रत्येकपरिसमाप्तसामान्यसाधने दृष्टान्तस्य साध्यविकलता । तथार्थाभूतस्य चास्य सर्वात्मना बहुषु परिसमाप्तत्वे

१ व्यत्यन्तरात् ॥ २ जातिः—जन्म ॥ ३ आदिना विनाशग्रहणम् ॥ ४ जात्यादियोग ॥ ५ तर्ह्यतिशेष ॥ ६ जातिव्यक्त्यो ॥ ७ अत्रान्वेतेतसाम् ॥ ८ सामान्येन ॥ ९ अनुपपत्ताभरणम् ॥ १० यथादिभि ॥ ११ त ॥ १२ नित्यमचलम् ॥ १३ विषयेण विनोत्पत्ति कथमित्युक्ते आह ॥ १४ यत् ॥ १५ समवायेन ॥ १६ तादात्म्येन स्वभावाद्वर्तते इत्यर्थ ॥ १७ व्यक्ते सद्भावात् ॥ १८ एकत्वापत्तिरप्यदेशमावाद्योक्ते ॥ १९ सामादिसत्त्वं नायमनेन सङ्ग इति ॥ २० गौगोरिति ॥ २१ गवाभासस्यैकरूपं च तान्नाम् । एक (गौगोरित्याश्रयमिक्कारण ज्ञानत्वादेकरूपं गौरुपपिण्ड बाह्यकारण) जातेत्यर्थ ॥ २२ सामान्यनिबन्धनेति ॥ २३ ततोऽन्य=स्वग्राहि ॥ २४ नेति सङ्ग ॥ २५ शवलेयाभावोपि राण्डादिगोबुद्धिसिद्धत्वात् तदभावोऽपि शवलेयादेस्तत्सद्भावादित्यर्थ ॥ २६ गोबुद्धे ॥ २७ वेतपीतादिविशेषमन्तरेण यथा घटे पृथिवीत्वसामान्येन पार्थिवबुद्धि ॥ २८ न केवलमेकागोविबन्धना ॥ २९ एकमेका व्यक्त्ये प्रति ॥ ३० गोमते ॥ ३१ गौगोरिति प्रत्यय ॥ ३२ अर्थो—गोबुलक्षणसामान्यम् ॥ ३३ गोत्वादियमान्य ॥ ३४ अयं गौरयं गौरिति ॥ ३५ नाय ब्राह्मणो नाय ब्राह्मण इत्यादि ॥ ३६ एकमेव ॥ ३७ इन्द्रियादि ॥ ३८ गौगोरिति ॥ ३९ हेतोः ॥ ४० सहशपरिणाम=साध्यम् ॥ ४१ सर्वगतत्वं ॥ ४२ अर्थो—नित्यत्वमेकरूपत्वं च नास्ति यतः ॥ ४४ एकत्वानुमान दूषणमाह ॥ ४५ विशेषेषु ॥

सर्वेषां व्यक्तिकेदेता परस्परमेकरूपतापत्तिरेकव्यक्तिपरिनिष्ठितत्वभावसामान्यपदार्थसमृद्धत्वादेकव्यक्तित्वरूपवत् । सामान्यस्य वानेकत्वपत्तिर्युगपदनकेवस्तुपरि-
सर्मासात्स्मरूपत्वादूरतरदेशवच्छिन्नानेकभाजनगतविद्यादिफलवत् । ततोऽयुक्तमुक्तं-नात्र बाधकप्रत्ययोस्तीति-प्राक्प्रतिपादितप्रकारेणानेकबाधकप्रत्ययोपनि-
पातात् । प्रत्येकसमेवेतायाश्च जातेरसिद्धत्वादेकबुद्धिब्राह्मत्वादित्याश्रयासिद्धो हेतुः । स्वरूपासिद्धत्वाद्यर्थसादृश्यबोधोदादिगम्यत्वेनैकारप्रत्ययग्राह्यत्वस्यासिद्धेः ।
ब्राह्मणादिनिवृत्तिश्च परमार्थतो नैकरूपास्तीति सौध्यविकल्पमुदाहरणम् । एतेन यदुक्तमुदघोतकरेण भगवादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययः पिण्डादिव्यतिरिक्तान्निमित्ताद्भवति
विशेषकवैक्रीलादिप्रत्ययवत् । तथा गतोऽन्तरं गोत्वं भिन्नप्रत्ययविविधत्वाद्भादिवत् तस्येति च व्यपदेशविषयत्वात् । यथा चैत्रस्याश्वश्चैत्राद्व्यपदेश्यमानं
इति, तन्निरस्तम्-अनुवृत्तिप्रत्ययस्य हि सामान्येन पिण्डादिव्यतिरिक्तनिमित्तमात्रसाधने सिद्धसाध्यतादुपलब्धसदृशपरिणामनिबन्धनतयाऽस्याभ्युपगमात् । नित्ये-
कादुगामिसामान्यनिबन्धनत्वसाधने दृष्टान्तस्य सौध्यविकल्पात् । न ह्येवंभूतेन कचिदन्वयः सिद्धः । न चानुगतज्ञानोपलम्भादेव तथाभूतसामान्यसिद्धिः । यतः
किं यत्रानुगतज्ञानं तत्र सामान्यसम्भवः प्रतिपद्यते यत्र वा सामान्यसम्भवस्तत्रानुगतज्ञानमिति ? तत्राद्यः पक्षोऽयुक्तो गोत्वादिसामान्येषु सामान्यं सामान्यमि-
त्यनुगताकारप्रत्ययोंपलम्भेनोपरिसामान्यकल्पनाप्रसङ्गात् । न चान्नासौ प्रत्ययो गौणोऽसंखलद्रुत्तित्येन गौणत्वासिद्धेः । तथा प्रागभावादिव्यव्यभवेव्यभावोऽभाव
इत्यनुगतप्रत्ययप्रवृत्तिरिति । न च परैरभावसामान्यमभ्युपगतम् । न खलु तत्रानुगम्येकं निमित्तमस्त्यन्यत्र सदृशपरिणामात् । ननु चैपरसामान्यस्य प्रागभा-
वादिव्यव्यभवेपि सत्तात्वं महासामान्यमस्ति । तद्वलादेवाभावप्रत्ययोऽनुगतो भविष्यति । उक्तं च “ननु च प्रागभावादौ सामान्यं वस्तु नेष्यते । संचैव ह्यत्र
सामान्यमनुसृत्यादिरूपता । १ । अनुत्पत्त्यादिविशिष्टैर्यः ।” तदयुक्तमभिप्रेतपदार्थव्यतिरिक्तानां मतान्तरीयार्थानामुपगच्छैर्यथानां वाऽभावप्रतीतिविषयतो-
पलम्भेन सत्यप्रसङ्गात् । तत्राभावेष्वनुवृत्तप्रतीतेरनुगम्येकसामान्यनिबन्धनत्वमस्तीत्यन्यत्रास्यास्तान्निबन्धनत्वाभावात् । प्रयोगः । ये क्रमित्वानुगामित्ववस्तु-

१ अभिज्ञत्वात् । तादाल्यापन्नत्वात् ॥ २ सम्पूर्णं ॥ ३ भिन्ननिब ॥ ४ नित्याया एकरूपाया प्रत्येक परित्वमाप्तायाद्य ॥ ५ अथ गौरव गौरिति ॥ ६ आश्रयभूताया जातेरभावात् ॥ ७ अयमनेन सहज इति ॥ ८ अनेकरूप
सामान्य ॥ ९ कृत्वा ॥ १० एकाकारप्रत्ययेन ग्राह्य सामान्यं परस्ते ॥ ११ सामान्यस्य ॥ १२ नाय क्षत्रियो ब्राह्मणे नाय वैश्यो ब्राह्मण इत्यादिना कृत्वाऽभाजनानामनेकत्वात् । अभाव अभाव इति प्रत्ययस्युक्तप्रागभावादि
वत् ॥ १३ एतत्वेन साध्ये ॥ १४ मीमांसक प्रति नित्यत्वैवतज्जतिनिराकरणपरेण ग्रन्थेन ॥ १५ शब्दव्यावर्त्यादिविशेषोपिण्डादि ॥ १६ सवर्गानित्यत्वात् ॥ १७ भेदकत्वात् ॥ १८ गोरिदं गोत्वमिति ॥ १९ भेदनाभि
धीयमान ॥ २० साधारणेन कृत्वा ॥ २१ जेतानाम् ॥ २२ पिण्डादिव्यतिरिक्तान्निमित्तकादनुगामिसामान्यनिमित्तताद्वतीति सा प्रम् ॥ २३ यो यो भेदकप्रत्यय स स नित्यैकानुगामिनामान्याद्भवतीति ॥ २४ परेण ॥
२५ गवादिव्यक्तिगेषु गोत्वादिसामान्येषु घटत्वमपि सामान्यं घटत्वमपि सामान्यमसिद्धलुगताकारप्रत्यय ॥ २६ गोत्वादित्य ॥ २७ मतिवत् ॥ २८ अभावकस्य ॥ २९ परेण ॥ ३० एका संगतना ॥ ३१ आदिना
नित्यत्वैवतत्वादियद्वहणम् ॥ ३२ ततोऽभावप्रत्ययोऽनुगतो भविष्यति ॥ ३३ अभिप्रेतानि इत्यनुगम्याणि ॥ ३४ अद्वैतप्रधानादीनाम् ॥ ३५ लोके विचित्रदृश्यानाम् ॥

त्वोत्पत्तिमत्त्वस्त्वादिधर्मोपेतास्ते परकल्पितानित्यैकसर्वगतसामान्यनिबन्धना न भवन्ति । यथाऽभावोऽभावोऽभाव इति प्रत्ययाः, सामान्येषु सामान्य-
मिति प्रत्यया वा । तथा चासी प्रत्यया इति । अथ यत्र सामान्यं तत्रैवानुगतज्ञानरूपना, न पाचकादिषु तदभावेष्वनुगतप्रत्ययप्रवृत्तेः । न खलु तत्रानुगम्यैकं
सामान्यमस्ति यद्वत्सादात्तत्ववृत्तिः स्यात् । निमित्तान्तरमस्तीति चेत्तत्किं कर्म कर्मसामान्यं वा स्याद् व्यक्तिशक्तिर्वि ? न तावत्कर्म तस्य प्रतिव्यक्ति विभिन्नत्वात् ।
विभिन्नं ह्यऽभिन्नस्य कारणं न भवतीति सर्वोपमारम्भः । तच्चेद्भिन्नमपि तथाभूतकार्यकारणं तद्वान्यत्र कः प्रद्वेषः ? किञ्च तत्कर्म नित्यं वा स्यादनित्यं वा ? न
तार्कनित्यं तथानुपलब्धेरनन्युपगमाच्च । अनित्यं तु न सर्वदा स्थितिमदिति विनष्टे तस्मिन् तन्थाभूतो व्यपदेशो ज्ञानं वा स्यात्-अपचतः क्रियाविरहात् । पचश्चेव
हि तैथा व्यपदेश्येत नान्यथा । तन्न कर्मैतस्य प्रत्ययस्य निबन्धनम् । नापि कर्मसामान्यम् । तद्धि कर्माश्रितं कर्माश्रयाश्रितं वा ? यदि कर्मश्रितं कथमन्यत्र
ज्ञानं जनयेत् ? न ह्यन्यत्र वृत्तिमदन्त्यत्र ज्ञानकारणमतिप्रसङ्गात् । किञ्च कर्मसामान्यात्पाकः पाक इति प्रत्ययः स्यान्न पुनः पाचकः पाचक इति । अथ कर्मा-
श्रयाश्रितं, तन्न-कर्माश्रितत्वात् । परम्परया कर्माश्रयाश्रितं तदित्यसारमपचतः कर्मविवेकात् । विविके च कर्मणि न कर्मत्वं कर्मणि तदाश्रये वाऽऽश्रितमनाश्रितं
च कथं तैत्तत्र तैथाज्ञानहेतुः स्यात् ? अथाऽपचतोऽतीतानागते कर्मणि तैथाव्यपदेशज्ञाननिबन्धनं, न कर्मत्वम् । ननु सत्यसती वा ते तद्विवन्धनं स्याताम् । न
तावत्सती-अतीतस्य प्रच्युतत्वादनगतस्य चालब्धत्वात्मस्वरूपत्वात् । असती च कथं कस्यापि निबन्धनमतिप्रसङ्गात् । तन्न कर्मत्वमपि तैप्रत्ययस्य निबन्धनम् ।
नापि व्यक्तैरनिष्टैर्विभिन्नत्वैच्च । नापि शक्तिः । सा हि पाचकादन्याऽनन्या वा स्यात् ? अनन्यत्वे तयोरन्यतरदेव स्यात् । अन्यत्वे चास्या एव कार्योपयोगित्वेन
कर्तुरकर्तृत्वानुषङ्गः । अथ पारम्पर्येणोपयोगः । कर्त्ता हि शक्तादुपयुज्यते, शक्तिश्च कार्ये । नन्वसौ शक्तादुपयुज्यते स्वरूपेण शस्यन्तरेण वा ? शस्यन्तरेणोपयो-
गेऽनवस्था । स्वरूपेणोपयोगे कार्येऽप्यसौ तथा किन्नापयुज्यते ? किं परम्परापरिश्रमेण ? न चान्यन्निमित्तमस्ति । पाचकत्वमस्तीति चेत्तत्किं द्रव्योत्पत्तिकाले
व्यक्तमव्यक्तं वा ? व्यक्तं चेत्तर्हि पाकक्रियायाः प्रागेव तैथा ज्ञानाभिधाने स्याताम् । अथाऽव्यक्तं तर्हि पश्चादपि न ते स्यातां-विशेषाभावात् । तथा हि ।

१ पुरेष्ठेषु ॥ २ पाचक पाचक इत्यादि ॥ ३ कथ सामान्य नास्तीत्युक्ते आह ॥ ४ पचनक्रियाया पूर्वं नास्ति ॥ ५ देवदत्तपञ्चदशतत्त्वचैत्रमैत्रिषु पचनक्रियालक्षण कर्म भिन्नम् ॥ ६ अनुगताकारस्य ॥ ७ जेनमताभ्युपगते
प्रतिव्यक्ति भिन्ने सदृशपरिणामे ॥ ८ शब्दबुद्धिर्कर्मणा प्रिक्षणवत्स्थायित्वाभ्युपगमात् ॥ ९ परेण ॥ १० पाचक इति ॥ ११ पाचक इति ॥ १२ पाचक इति ॥ १३ क्रमवत्पुरपाश्रितम् ॥ १४ क्रमाश्रये देवदत्ते ॥ १५ कर्मणि
१६ देवदत्ते ॥ १७ गृहे वृत्तिमात्रदीपो गुहया ज्ञानकारणं स्यादित्यतिसङ्ग ॥ १८ कर्मात्वं कर्माश्रित कर्म च देवदत्ताश्रितमिति ॥ १९ पुराणम् ॥ २० नेष्टे ॥ २१ सामान्यम् ॥ २२ द्रवदत्त ॥ २३ पाचक इति ॥
२४ पाचक पाचक इति ॥ २५ अनुगतप्रत्ययस्य ॥ २६ परेणानभ्युपगमात् ॥ २७ अनेकत्वात् ॥ २८ पचनलक्षण कार्यम् ॥ २९ कर्मादिभ्योऽव्यक्तिमित भवि यतीत्याह ॥ ३० पाचक पाचक इति ज्ञानव्यादङ्गयो-
रनुगतप्रत्ययहेतु ॥ ३१ देवदत्तलक्षण ॥ ३२ पाचक इति ॥ ३३ भेदाभावाच्चित्तलस्यैकत्वमाहत्वात् ॥

तत्पूर्वं द्रव्यसमवायधर्मः स्याद्वा न वा ? सत्त्वे सत्त्ववत्सूत्रमिव व्यक्तित्वायां व्यपदेशश्च स्यात् । अथ न तदा पश्चादपि द्रव्यसमवायधर्मत्वं न स्यादेकरूपत्वात्तस्य । तन्न पश्चाद्भक्तित्वस्य । अस्तु वा, तथाप्यसौ द्रव्येण क्रिययोर्भावां यामिधीयते ? न तावद्द्रव्येणास्य प्रागपि विद्यमानत्वात् । नापि क्रियया तस्या अनाधेयान्ति-शयोऽकिञ्चित्करत्वात् । नाप्युभाभ्यां पृथगऽसामर्थ्यं सहितयोरप्यसामर्थ्यात् । तन्नानुगतः प्रत्ययोऽनुगाम्येकं सामान्यमालम्बते । किञ्च गोचं वर्तते इत्यभ्युपेतं भवता तत्र किं गोचैवं गोत्वं वर्तते, किं वा गोषु गोत्वमेव, गोषु गोत्वं वर्तते एवेति वा ? प्रथमपक्षेऽनन्वयविशेषाद्यावत्तेषु गोत्वं वर्तते तावदन्यत्रापि किञ्च वर्तते ? द्वितीये पक्षे तु सत्त्वद्रव्यत्वादीनां व्यवच्छेदाद्व्यवहारप्रसङ्गात्तद्रूपत्वात्तस्याः । अथ गोषु गोत्वं वर्तते एवेति पक्षस्तत्र चान्यत्र गोत्वं वर्तते एवेति गोव्यक्तिवत्कर्त्तादावपि गौगौरिति ज्ञानं स्यात्तद्गुत्तरेविशेषात् । तन्न व्यस्यत्समकाप्रतिव्यक्ति विभिन्नास्तदृशपरिणामादन्यद्व्यक्त्यभ्यो भिन्नमेकं सामान्यं घटते । विभिन्नं हि प्रतिव्यक्ति सदृशपरिणामलक्षणं सामान्यं विसदृशपरिणामलक्षणविशेषवत् । यथैव हि काचिद्व्यक्तिरुपलभ्यमाना व्यस्यन्तराद्विशिष्टा विसदृश-परिणामदर्शनादवतिष्ठते तथा सदृशपरिणामदर्शनात्किञ्चित्केनचित्समानमपि-तेनान्यं समानः सोऽनेन समान इति प्रतीतेः । न, च व्यक्तित्वरूपादभिन्नत्वात्सामान्यरूपताव्याघातोऽस्य रूपादेरप्यत एव रूपादिस्वभावात्ताव्याघातप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षविरोधोऽन्यत्रापि समानः-सामान्यविशेषात्सतयार्थस्याध्यक्षे प्रतिभासनात् । ननु प्रथमव्यक्तिदर्शनेलायां सामान्यप्रत्ययस्याभावात्सदृशपरिणामलक्षणस्यापि सामान्यस्यासम्भवस्तद्व्यसाध्यतं तदा सद्रव्यत्वादिप्रत्ययस्योपलम्भात् । प्रथममेकां गां पश्यन्नपि हि सदादिना सादृश्यं तत्रार्थान्तरेण व्यपदिशयेव । अननुभूतव्यस्यन्तरस्यैकव्यक्तिकदर्शने कस्मान्न समानप्रत्ययोत्पत्तिः ? तत्र सदृशपरिणामस्य भावादिति चेत्तत्रापि विशिष्टप्रत्ययोत्पत्तिः कस्मान्न स्याद्विसादृश्यस्यापि भावात् । परापेक्षत्वात्तस्याप्रसङ्गोऽन्यत्रापि समानः । समानप्रत्ययोपि हि परापेक्षतामन्तरेण क्वचित्कदाचिदप्यभावीत् । द्वित्वाद्विप्रत्ययवहूत्वादिप्रत्ययवद्वा । द्विविधो हि वस्तुधर्मः-परापेक्षः परानपेक्षश्च, स्यौल्यादिवद्गणादिवच्च । अतो

१ देवदत्तलक्षण ॥ २ धर्म = स्वभाव ॥ ३ देवदत्तस्य ४ पाचकत्वस्य ॥ ५ पाचक पाचक इति ॥ ६ द्रव्योत्पत्तिकालेति ॥ ७ पाचकत्वस्य ॥ ८ पश्चाद्व्यक्ति (प्रसङ्गः) ॥ ९ द्रव्यक्रियाभ्याम् ॥ १० देवदत्तादिना ॥ ११ पवनलक्षणया ॥ १२ पाचकत्वसामान्ये ॥ १३ न च जैनानामिदं दूषणं तेषां शक्तेरङ्गीकारात् । परेषां शक्तेरङ्गीकारो नास्ति यतः ॥ १४ नैयायिकेन ॥ १५ नाप्यत्रेत्यर्थः ॥ १६ न सत्त्वद्रव्यत्वादिकं गोषु वर्तते ॥ इत्यन्यथावृत्तिः ॥ १७ अन्यत्रापि गोत्वं वर्तते इत्यर्थः ॥ १८ गोषु गोत्वमन्वयव्याभावाविवेक्षात् ॥ १९ समवायादीनां प्रागेव प्रतिष्ठातत्वात् ॥ २० अनन्वयो = विभिन्नत्वमन्वयद्वल वा ॥ २१ अथादिषु ॥ २२ कदादिषु ॥ २३ एवकारयोगान्वाद्योगाऽनन्ताऽयोगव्यवच्छेदोदिति सिद्धम् ॥ २४ अनेकम् ॥ २५ व्यक्यात्मकादिति विवेचनं समर्थयति ॥ २६ व्यक्तित्वरूपादादभिन्नत्वाविवेक्षात् ॥ २७ एङ्गमिव ॥ २८ मत्वादिनाय सङ्ग इत्यादि ॥ २९ पुरुषस्य ॥ ३० विशिष्ट = विषयज्ञः ॥ ३१ पद = महिमादि, ३२ परापेक्षाम्, ३३ समानप्रत्ययस्य, ३४ यथा द्विकर्मैकज्ञापेक्ष, दूरतः चामनत्वापेक्षम् ॥ ३५ धेनवोत्तादिवत् ॥

यथान्यापेक्षो विशेषः स्वामर्थक्रियां व्यावृत्तिज्ञानलक्षणां कुर्वन्नर्थक्रियाकारी तथा सामान्यमध्यनुगतज्ञानलक्षणामर्थक्रियां कुर्वन्नर्थक्रियाकारी न स्यात् ? तद्वाद्वां पुनर्वाद्दोहाद्यर्थक्रियां यथा न केवलं सामान्यं कर्तुमुत्सहते तथा विशेषोप्युभयत्समो वस्तुनो गवादेस्तत्रोपयोगात् । इत्यर्थक्रियाकारित्वेनापि सामान्य-विशेषाकारयोरभेदात्सिद्धं वास्तवत्वम् । ततोऽप्याकृतमेतत् “सर्वे भावाः स्वभावेन-स्वस्वभावव्यवस्थितेः । स्वभावपरभावाभ्यां यस्माद्ध्वावृत्तिभागिनः । १ । तस्माद्यतो र्थतोऽर्थानां व्यावृत्तिस्तैस्त्रिवन्धनाः । जातिभेदाः प्रकल्पन्ते तद्विशेषावगाहिनः । २ ।” इति । ननु सादृश्ये सामान्ये स एवायं गौरिति प्रत्ययः कथं शब्दं दृष्ट्वा धवलं पश्यतो घटेतेति चेदकलोपचारादिति ब्रूमः । द्विविधं ह्येकत्वं मुख्यमुपचरितं च । मुख्यमात्मादिद्रव्ये । सादृश्ये तूपचरितम् । नित्यसर्वगतस्वभावत्वे सामान्यस्यानेकदोषदुष्टत्वप्रतिपादनात् । तेन समानोयमिति प्रत्ययश्च कथं स्यात् ? तयोरेकसामान्ययोगाच्चेन्न-सामान्यवन्तावेताविति प्रत्ययप्रसङ्गात् । तयोरेभे-दोपचारे तु सामान्यमिति प्रत्ययः स्यात्, न पुनस्तेन समानोयमिति । यद्विपुरुषयोरभेदोपचाराद्यद्विशेषहचरितः पुरुषो र्थद्विरिति यथा । ननु व्यक्तिवत्समानपरि-णामेष्वपि समानप्रत्ययत्वात्परसमानपरिणामहेतुकत्वप्रसङ्गादनवस्था स्यात् । तन्मन्तरेणाप्यत्र समानप्रत्ययोत्पत्तौ पर्याप्तं खण्डादिव्यक्तौ समानपरिणामकल्पन-येत्यन्यत्रापि समानम् । विसदृशपरिणामेष्वपि हि विसदृशप्रत्ययो यदि तदन्तरहेतुकोऽनवस्था । स्वभावतश्चेत् सर्वत्र विसदृशपरिणामकल्पनानर्थक्यम् । न च सदृशपरिणामानामर्थवत्त्वात्समन्यपि समानप्रत्ययहेतुत्वेऽर्थानामपि तैत्प्रसङ्गः प्रतिनियतशक्तित्वाद्भावानाम् । अन्यथा घटादेः प्रदीपात्स्वरूपप्रकाशोपलभ्यमान-दीपेपि तत्प्रकाशः प्रदीपान्तरोदेव स्यात् । स्वकारणकलापादुत्पन्नाः सर्वेऽर्था विसदृशप्रत्ययविषयाः स्वभावत एवेत्यभ्युपगमे समानप्रत्ययविषयास्ते तथा किं नाम्युपगम्यन्ते । अलं प्रतीत्यपलापेन ।

१ सदृशपरिणामलक्षणम् ॥ २ अनुगतज्ञानलक्षणार्थक्रिया यत् ॥ ३ विशेषनिर्पेक्षम् ॥ ४ कवलन्या ॥ ५ सामान्यविशेषात्मानम् ॥ ६ न केवलमवधितप्रत्ययविषयत्वेन ॥ ७ सामान्यविशेषादेव चाकारो तयोरभेदादि-शेषामावादित्यर्थः ॥ ८ सामान्यविशेषाभ्यामौ सिद्धौ यत् ॥ ९ प्रतिक्षणं व्यक्तित परस्परसदृशता परमाणुरात्मा, गवादिखलुकाः ॥ १० वर्तन्ते इति शेषः ॥ ११ स्वेष्टा भावना स्वरूपेण व्यवस्थिते ॥ १२ सजातीयवि-जातीयपरमाणुरूपार्थः ॥ १३ विजातीयार्थार्थः ॥ १४ खलुक्षणानाम् ॥ १५ व्यावृत्तिनिबन्धनं श्रेयाते ॥ १६ सामान्यभेदा ॥ १७ वासना ॥ १८ ते सृष्टादिकर्मादयश्च विशेषाश्च तानवगाहन्ते इत्येवंशीला ॥ १९ विशेषा एव सन्ति न सामान्यमिति भावः ॥ २० जैनानां क्रियमाणे सादृश्ये सामान्ये सति ॥ २१ स एवायमात्मादि पदार्थ इति ॥ २२ साक्षादियत्त्वेन ॥ २३ भवता र्मीमांसमानम् ॥ २४ खण्डमुण्डयो शब्द-षड्वर्त्योर्वा ॥ २५ सामान्यतद्गतौ ॥ २६ परेणाङ्गोक्रियमाणे ॥ २७ इदं (व्यक्तिं) सामान्यमिति ॥ २८ कुन्ता प्रविशन्ति अक्षा वागच्छन्तीत्यादिबुद्धा ॥ २९ व्यक्तियथा सादृश्यपरिणामात्तेन मुण्डनं सदृशं खण्ड इत्यादि ॥ ३० समान इति परिणामेषु ॥ ३१ विसदृशपरिणामपक्षेपि ॥ ३२ अपरविसदृश ॥ ३३ तर्हीति शेषः ॥ ३४ विशेषरूपणाम् ॥ ३५ स्वात्मनि समानप्रत्ययहेतुत्वप्रसङ्गः ॥ ३६ प्रतिनियतगतित्वाभावात् ॥ ३७ सौमतेन ॥

एतेन नित्यं निखिलब्राह्मणव्यक्तित्वपक्षं ब्राह्मण्यमपि प्रत्याख्यातम् । न हि तत्तथाभूतं प्रत्यक्षादिप्रमाणतः प्रतीयते । ननु च ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मणोऽयमिति प्रत्यक्षत एवास्य प्रतिपत्तिः । न चेदं विपर्ययज्ञानं बाधकाभावात् । नापि संशयज्ञानमुभयं शानवत्वमिति वा । पित्रादिब्राह्मण्यज्ञानपूर्वकोपदेशसहाया चास्य व्यक्तित्वव्यङ्गिका । तत्रापि तत्सहायेति । न चान्नाऽनवस्था बीजाङ्कुरादिवदनादित्वात्तत्तदूपोपदेशपरम्परयाः । तथानुमानतोपि । तथा हि । ब्राह्मणपदं व्यक्तित्वव्यतिरिक्तैकनिमित्तभिधेयसम्बद्धं पदत्वात्पटादिपदवत् । न चायमसिद्धो हेतुर्धर्मिणि विद्यमानत्वात् । नापि विरुद्धो विपक्षे एवाभावात् । नायनैकान्तिकः पक्षविपक्षयोरवृत्तेः । नापि दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं पटादौ व्यक्तित्वव्यतिरिक्तैकनिमित्तभिधेयसम्बद्धत्वाभावे व्यक्तीनामानन्त्येनाऽनन्तेनापि कालेन सम्बन्धग्रहणाघटनात् । तंथा र्षेणविशेषाध्ययनाचारयज्ञोपवीतादिव्यतिरिक्तनिमित्तनिबन्धनं ब्राह्मण इति ज्ञानं तन्निमित्तबुद्धिविलक्षणत्वाद्वाध्यादिज्ञानवदित्यतोपि तत्सिद्धिः । तथा ब्राह्मणेन यष्टव्यं ब्राह्मणो भोजयितव्य इत्याद्यागमाच्चेति ।

अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं प्रत्यक्षत एवास्य प्रतिपत्तिस्तत्र किं निर्विकल्पासत्तत्त्विकाद्वा ततस्तत्प्रतिपत्तिः स्यात् ? न तावद्विशिष्टकल्पात्तत्र ज्ञायादिपरमार्शो भावात् । भावे वा सविकल्पकानुशङ्कः । अन्यथा “अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् । बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् । ११ । ततः परं पुनर्वस्तुधर्मज्ञानादिभिर्धिया । बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता । १२ ।” इति वचो विरुद्धेत । नापि सविकल्पकात्कलपादिव्यक्तीनां मनुष्यत्वविशिष्टतयेव ब्राह्मण्यविशिष्टतयापि प्रतिपत्त्यसम्भवात् । पित्रादिब्राह्मण्यज्ञानपूर्वकोपदेशसहाया व्यक्तित्वव्यङ्गिकास्येत्यस्यारं यतः पित्रादिब्राह्मण्यज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं वा ? अप्रमाणं चेत्कथमतोऽसिद्धिरिति प्रसङ्गात् । प्रमाणं चेत्किं प्रत्यक्षमनुमानं वा ? प्रत्यक्षं चेन्नास्य तद्वाहकत्वेन प्रगैव प्रतिषेधात् । किञ्च ब्राह्मण्यजातेः प्रत्यक्षतासिद्धौ यथोक्तोपदेशस्य प्रत्यक्षहेतुतासिद्धिस्तसिद्धौ च तत्प्रत्यक्षतासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । यथा च ब्राह्मण्यजातेः प्रत्यक्षत्वमुपदेशेन व्यवस्थाप्यते तथा ब्रह्माद्यैतत्प्रत्यक्षत्वमपि । तत्कथमप्रतिपक्षा पक्षसिद्धिर्भवतः स्यात् ? अथाद्वैताद्युपदेशस्याध्यक्षबाधितत्वान्न प्रत्यक्षाङ्गत्वं, तदन्यत्रापि समानम् । ब्राह्मण्यविविक्तपिण्डप्राहिणाध्यक्षणेन हि

१ विष्णुभारतादस्य पुरुषस्य पुरो व्यवस्थितेषु क्षत्रियादिसंज्ञेषु ॥ २ इति-अनुगतैरास्त्राप्रत्ययतया ॥ ३ पित्रादिब्राह्मण्यज्ञानादस्य पुरुषस्य ब्राह्मण्यमित्युपदेशः ॥ ४ कठश्रुतादि ॥ ५ ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मणोऽयमिति सामान्यस्य बान्धवाद् ब्राह्मण इति सामान्यपदम् ॥ ६ ब्राह्मण्यं तदेवमिदं तेन सम्यग् ॥ ७ पद-तस्य ॥ ८ नापि दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं पटादिपदे पद-तस्य विद्यमानत्वात् ॥ ९ पद-तस्य ॥ १० द्वितीयमनुमानम् ॥ ११ गारात्तादि ॥ १२ ब्राह्मण इति ज्ञानस्य ॥ १३ अयुष्मकतात् ॥ १४ जालादिरामर्षकृत्वेपि निर्विकल्पकत्वे ॥ १५ इन्द्रिय ॥ १६ क्षत्रिविष्णुश्रुतादित्येत्युक्तं ॥ १७ तदज्ञानं वक्तुं न शक्यते यतः विशेषणविशेष्यरहितं शुद्धं भेदरहितसमानव्यवस्थाप्यसुतो जायते ॥ १८ भेदरहितं समान्वितमिति यावत् ॥ १९ कठ-खरे कृत्वा भेद ॥ २० ब्राह्मण्योक्तं ॥ २१ वैषम्यदृष्टान्तोऽयम् । यद्वा दृष्टान्तद्वारात्तयोत्सयोऽस्ति तत्रान्य-दृष्टान्तः । यन्निष्कलासित्वेनैकस्य नास्ति तत्र व्यतिरेकदृष्टान्तः ॥ २२ संशयादपि क्षामिभारतीयसिद्धिरप्रवृत्ता ॥ २३ ब्राह्मण्यजातिः ॥ २४ अनन्तरयेव ॥ २५ व्यवस्थाप्यतां ब्राह्मण्येति ॥ २६ परपक्षस्यानिराकरणम् ॥ २७ अर्थ-द्वाराणम् ॥

तदुपदेशो वाच्यते । अथाऽऽहत्या ब्राह्मण्यजातिस्तेनायमदोषः । कथं तर्हि सा प्रत्यक्षेत्युक्तं शोभेत ? किञ्चौपाधिकोऽयं ब्राह्मणशब्दः । तस्य च निर्मितं वाच्यम् । तच्च किं पित्रोरविदुषतुल्यं ब्रह्मप्रभवत्वं वा ? न तावदविदुषत्वमनानादौ काले तस्याध्यक्षेण ग्रहीतुमशक्यत्वात् । प्रायेण प्रमदानां कामातुरतयेह जन्मन्यपि व्यभिचारोपलम्भाच्च कुतो योनिनिबन्धनो ब्राह्मण्यनिश्चयः ? न च विपुतेतरपित्रऽपत्येषु वैलक्षण्यं लक्ष्यते । न खलु वडवायां गर्दभाश्वप्रभवापत्येष्विव ब्राह्मण्यां ब्राह्मणशूद्रप्रभवापत्येष्वपि वैलक्षण्यं लक्ष्यते क्रियाविलोपात् । शूद्राद्व्यादेश्च जातिलोपः स्वयमेवाभ्युपगतः 'शूद्रान्नाच्छूद्रसम्यकाच्छूद्रेण सह भाषणात् । इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः श्वा चाभिजायते' इत्यभिधानात् । कथं चैवं वादिनो ब्रह्मव्यसविश्वमित्रप्रभृतीनां ब्राह्मण्यसिद्धिस्तेषां तज्जन्मत्वासंभवात् । तन्न पित्रोरविपुतुल्यं तद्विभित्तम् । नापि ब्रह्मप्रभवत्वं सर्वेषां तत्रप्रभवत्वेन ब्राह्मणशब्दाभिधेयतानुशङ्कात् । तन्मुखाजातो ब्राह्मणो नान्य इत्यपि भेदो ब्रह्मप्रभवत्वे प्रजानां दुर्लभः । न खल्वेकवृक्षप्रभवं फलं मूले मध्ये शाखायां च भिद्यते । ननु नागवल्लीपत्राणां मूलमध्यादिदेशोत्पत्तेः कण्ठभ्रामर्यादिभेदो दृष्ट एवमत्रापि प्रजाभेदः स्यादित्यसद्यतस्तत्पत्राणां जघन्योत्कृष्टप्रदेशोत्पादात्तत्पत्राणां तद्भेदो युक्तो ब्रह्मणस्तु तद्देशाभावाच्च तद्भेदः । तद्देशभावे चास्य जघन्योत्कृष्टतादिप्रसङ्गः स्यात् । किञ्च ब्रह्मणो ब्राह्मण्यमस्ति वा न वा ? नास्ति चेत्कथमतो ब्राह्मणोत्पत्तिः ? न ह्यमनुष्यादिभ्यो मनुष्याद्युत्पत्तिर्घटते । अस्ति चेत्किं सर्वत्र मुखप्रदेश एव वा ? सर्वत्र इति चेत्स एव प्रजानां भेदाभावोनुषज्यते । मुखप्रदेशे एव चेदन्यत्र प्रदेशे तस्य शूद्रत्वानुशङ्कः । तथा च न पादादयोऽस्य वङ्ग्या वृषलादिवत् । मुखमेव हि विप्रोत्पत्तिस्थानं वन्धं स्यात् । किञ्च ब्राह्मण एव तन्मुखाजायते तन्मुखादेवासौ जायेत ? विकल्पद्वयेऽप्यन्योन्याश्रयः । सिद्धे हि ब्राह्मणत्वे तस्यैव तन्मुखादेव जन्मसिद्धिस्तत्सिद्धेश्च ब्राह्मणत्वसिद्धिरिति । अथ ज्ञाया ब्राह्मण्यस्य सिद्धिस्तन्मुखादेव तज्जन्मनश्चायमदोषो, न-अस्याः प्रत्यक्षतोऽप्रतीतेः । न खलु खण्डमुण्डादिषु सादृश्यलक्षणगोत्ववदेवदत्तादौ ब्राह्मण्यजातिः प्रत्यक्षतः प्रतीयते । अन्यथा किमयं ब्राह्मणोऽन्यो वेति संशयो न स्यात् । तथा च तन्निरासाय गोत्राद्युपदेशो व्यर्थः । न हि गौरयं मनुष्यो वेति निश्चयो गोत्राद्युपदेशमपेक्षते । ननु यथा सुवर्णादिकं परोपदेशसहायात्प्रत्यक्षात्प्रतीयते तथा सापीत्यर्थयुक्तं यतो न पीततामात्रं सुवर्णमतिप्रसङ्गात् । किन्तु तद्विशेषः । स च नाध्यक्षो दाहच्छेददिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्यापि सहायत्वे तज्जातौ किञ्चित्-थाविधं सहायं वाच्यम् । तच्चाकारविशेषो वा स्यादध्ययनादिकं वा ? न तावदाकारविशेषस्तस्याब्राह्मण्यसिद्धौ सम्भवात् । अत एवाध्ययनं क्रियाविशेषो वा तत्सहायतां

१ विशेष्यवाच्या विशेषणं (तस्य वाचकत्वात्) वच. (तद्वाचक) इत्यभिधानात् ॥ २ प्रतीतेरिति शेषः ॥ ३ अप्रान्तत्वम् ॥ ४ पित्रो ॥ ५ ब्राह्मण्यस्य ॥ ६ जाते. ब्राह्मण्यस्य ॥ ७ ततो नित्यव्यायात् ॥ ८ सीमासंकेतः ॥ ९ पित्रोरविदुषतुल्यं ब्राह्मणशब्दशब्दचित्तिनिमित्तमित्येव वादिनः ॥ १० अविदुषादिपु ॥ ११ ब्राह्मणशब्दशब्दचित्तिनिमित्तम् ॥ १२ मूले उपपन्नानि पत्राणि दृष्टस्य भ्रम इवेति, मध्ये उत्पन्नानि कण्ठस्य सुखराज कुर्वन्तीति भेदः ॥ १३ तत्र ब्राह्मण्याभावात् ॥ १४ सिद्धिरिति सम्बन्धः ॥ १५ रीतिरिति सम्बन्धः ॥ १६ सुवर्णसिद्धान्ते ॥ १७ ब्राह्मण्य ॥

न प्रतिपद्यते । इदं यत् हि शुद्धोपि स्वजातिविलोपादेशान्तरे ब्राह्मणो भूत्वा वेदाध्ययनं तद्वर्णीतां च क्रियां कुर्वणः । ततो ब्राह्मण्यजातेः प्रत्यक्षतोऽप्रातिभासनात्कथं व्रतबन्धवदाध्ययनादि विशिष्टव्यक्तावेव सिद्ध्येत् ? यद्युक्तं ब्राह्मणपदमित्याद्यनुमानं तत्र व्यक्तित्विरिक्तैकनिमित्ताभिधेयसम्बद्धत्वं तत्पदस्याध्यक्षबाधितं कठकलापादिव्यक्तीनां ब्राह्मण्यविविक्तानां प्रत्यक्षतो निश्चयादश्रावणत्वविविक्तशब्दवत् । अप्रसिद्धविशेषणपक्षः । न खलु व्यक्तित्विरिक्तैकनिमित्ताभिधेयमिदं सम्बद्धत्वं मीमांसकस्यास्माकं वा क्वचित्सिद्धं व्यक्तित्वो व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्याभ्युपगमात् । हेतुश्चैनैकान्तिकः सत्ताकाशकालपदे अहोतादिपदे वा व्यक्तित्विरिक्तैकनिमित्ताभिधेयसम्बद्धत्वाभावेपि पदस्य भावात् । तत्रापि तत्सम्बद्धत्वकल्पनायां सामान्यवत्त्वेनाहोताध्वविषाणादेवैस्तुभूतत्वानुषङ्गात् कुतोऽप्रातिभासना पक्षसिद्धिः स्यात् ? सत्तायाश्च सामान्यवत्त्वप्रसङ्गो गगनादीनां चैकव्यक्तित्वत्वं स सामान्यसम्भवः ? इष्टान्तश्च साव्यविकलः पटादिपदे व्यक्तित्विरिक्तैकनिमित्तत्वासिद्धेः । एतेन वर्णविशेषेत्याद्यनुमानं प्रयुक्तम् । नगरादौ च व्यक्तित्विरिक्तैकनिमित्तनिबन्धनाभावेपि तेषामुक्तज्ञानस्योपलम्भादेनैकान्तः । न खलु नगरादिज्ञाने व्यतिरिक्तमनुवृत्तप्रत्ययनिबन्धनं किञ्चिदस्ति काष्ठादीनामेव प्रत्यासत्तिविशिष्टत्वेन प्रासादादिव्यवहारनिबन्धनानां नगरादिव्यवहारनिबन्धनत्वोपपत्तेः । अन्यथा षण्णगरीत्यादिष्वपि वैस्त्वन्तरकल्पतानुषङ्गः । ब्राह्मणेन यष्टव्यमित्याद्यागमोपि नैत्र प्रमाणं प्रत्यक्षबाधितार्थाभिधायित्वाचूपाग्रे हस्तिपथसप्तमास्त इत्यागमवत् । ननु ब्राह्मण्यादिजातिविलोपे कथं वर्णश्रमव्यवस्थौ तन्निबन्धनो वा तपोदानादिव्यवहारो जैनानां घटेतेत्यप्यसमीचीनं क्रियाविशेषज्ञोपवीतादिचिन्होपलक्षिते व्यक्तित्विशेषे तद्व्यवस्थायास्तद्व्यवहारस्य चोपपत्तेः । कथमन्यथा परचुरामेण निःक्षेत्रीकृत्य ब्राह्मणदत्तायां पृथिव्यां क्षत्रियसम्भवे ? यथा चनेन निःक्षेत्रीकृतासौ तथा केनचिन्निब्राह्मणीकृतापि सम्भाव्येत । ततः क्रियाविशेषादिनिबन्धन एवायं ब्राह्मणादिव्यवहारः । एतेनोविगोनतस्त्वैवर्णिकोपदेशोऽत्र वैस्तुनि प्रमाणमिति प्रत्युक्तं तस्याव्यभिचारित्वाभावात् । इदं यत् हि बहवस्त्वैवर्णिकैरविगानेन ब्राह्मणत्वेन व्यवहियमाणा विपर्ययभाजः ।

१ ब्राह्मणे ॥ २ ब्राह्मण्य ॥ ३ साध्यवर्ग ॥ ४ अश्रावणत्वविविक्तशब्दस्याव्यक्तो निश्चयावस्थाऽश्रावण शब्द इति पक्षः प्रत्यक्षबाधितस्तथैव ॥ ५ दृष्टान्ते ॥ ६ भिक्षान्नजनकत्वे भिक्षु व्यक्तित्वम्, पृथङ्कर्तृमग्न्यत्वादभिन्नं मामान्यमिति ॥ ७ मीमांसकैर्नैव ॥ ८ पदत्वादिति ॥ ९ आदिना अश्वविषाणादिपदे ॥ १० माथ्याभावे ॥ ११ हेतो ॥ १२ इदमेव विद्युनेति ॥ १३ घटादिवत् ॥ १४ अधस्य ॥ १५ परमते ॥ १६ एषा भेदा उपचरिता इत्यर्थ ॥ १७ नैकव्यापकं सामान्यमिति वचनात् ॥ १८ पदत्वमिति ॥ १९ इति साध्याभावो दर्शित ॥ २० पटादिपदवदिति ॥ २१ नित्यसर्ववर्णतादिरूपसामान्य ॥ २२ पदत्वानुमाननिराकरणेन ॥ २३ पदे ॥ २४ साध्यभावे ॥ २५ वर्णविशेषादिनिमित्तचिह्नद्वैवल्लक्ष्यत्वोपलम्भमात् ॥ २६ नगरमिति ज्ञानोपलम्भमात् ॥ २७ व्यक्ते सत्तायात् ॥ २८ नगरपटव्यतिरिक्त षण्णगरीशब्दवाच्यत्वस्तन्तरम् ॥ २९ ब्राह्मणे ॥ ३० ब्राह्मणम् ॥ ३१ ब्रह्मचारी भूदित्यादि ॥ ३२ वर्णश्रमाणा तदधीनत्वात् । न तु भूदजालधीनत्वम् ॥ ३३ ब्राह्मणादौ ॥ ३४ अतो ज्ञायते क्रियाविशेषादिकं चिह्नं द्वैव पुरुषेषु क्षत्रियव्यवहार कृतं ॥ ३५ रामणेन ॥ ३६ पुनर्ब्राह्मणेति व्यवहार क्रियादिविशेषचिह्नं द्वैव कृतोत्पत्तिं ज्ञायते ॥ ३७ क्षत्रियब्राह्मणयोर्निराकरणे पुनर्व्यवस्थापने च क्रियादिविशेष एव निबन्धनमित्यर्थः ॥ ३८ आगमनिराकरणपरेण ॥ ३९ अविवादान् ॥ ४० यत्र ब्राह्मण्यजातिस्तत्र वैवर्णिकोपदेश इति ॥ ४१ ब्राह्मणे ॥ ४२ वैवर्णिकशब्दोपदेशः ॥ ४३ श्रद्धा ॥

तत्र परपरिकल्पितायां जातौ प्रमाणमस्ति । यतोऽस्याः सद्भावः स्यात् । सद्भावे वा वेद्यापाटकादिप्रविष्टानां ब्राह्मणानां ब्राह्मण्याभावो निन्दा च न स्याज्जातिर्यतः पवित्रताहेतुः । सा च भवन्मते तदवस्थैव । अन्यथा गोत्वादपि ब्राह्मण्यं निकृष्टं स्यात् । गवादीनां हि चाण्डालादिगृहे चिरोषितानामपीष्टं शिष्टैरादानं, न तु ब्राह्मण्यादीनाम् । अथ क्रियाभ्रंशात्तत्र ब्राह्मण्यादीनां निन्द्यता, न-तज्जात्युपलम्भे तद्विशिष्टवस्तुव्यवसाये च पूर्ववत्क्रियाभ्रंशस्याप्यऽसम्भवात् । ब्राह्मणत्व-जातिविशिष्टव्यक्त्यवसायो ह्यप्रवृत्ताया अपि क्रियायाः प्रवृत्तेर्निमित्तम् । स च तदवस्थ एव भवदभ्युपगमेन । क्रियाभ्रंशे तज्जातिनिवृत्तौ च ब्राह्मण्यस्या निवृत्तिः स्याच्चक्रशविशेषात् । किञ्च क्रियानिवृत्तौ तज्जातेर्निवृत्तिः स्याद् यदि क्रिया तस्याः कारणं व्यापिका वा स्यान्नान्यथातिप्रसङ्गात् । न चास्याः कारणं व्यापकं वा किञ्चिद्विष्टम् । न च क्रियाभ्रंशे जातेर्विकारोस्ति भिन्नेष्वभिन्ना नित्या निरवयवा च जातिरित्यभिधानात् । न चाविकृताया निवृत्तिः सम्भवत्यतिप्रसङ्गात् । किञ्चेदं ब्राह्मणत्वं जीवस्य शरीरस्योभयस्य वा स्यात्संस्कारस्य वा वेदाध्ययनस्य वा ? गत्यन्तरासम्भवात् । न तावजीवस्य-क्षत्रियविद्युद्वादी-नामपि ब्राह्मण्यस्य प्रसङ्गात् । तेषामपि जीवस्य विद्यमानत्वात् । नापि शरीरस्यास्य यच्चभूतात्मकस्यापि घटादिवद् ब्राह्मण्यासम्भवात् । न खलु भूतानां व्यस्तानां समस्तानां वा तत्सम्भवति । व्यस्तानां तत्सम्भवे क्षितिजलपवनहुताशनाकाशानामपि प्रत्येकं ब्राह्मण्यप्रसङ्गः । समस्तानां च तेषां तत्सम्भवे घटादी-नामपि तत्सम्भवः स्यात्तत्र तेषां सामस्यसम्भवात् । नाप्युभयस्योभयदोषानुपङ्गात् । नापि संस्कारस्यास्य शूद्रबालके कर्तुं शक्तितत्त्वापि तत्प्रसङ्गात् । किञ्च संस्कारात्याभ्राह्मणबालस्य तदस्ति वा न वा ? यद्यस्ति संस्कारकरणं बुधा । अथ नास्ति तथापि तद्वृथा । अब्राह्मणस्याप्यतो ब्राह्मण्यसम्भवे शूद्रबालकस्यापि तत्सम्भवः केन वार्यते ? नापि वेदाध्ययनस्य-शूद्रेऽपि तत्सम्भवात् । शूद्रेऽपि हि कश्चिद्देशान्तरं गत्वा वेदं पठति पाठयति वा । न तौवेतास्य ब्राह्मणत्वं भवद्भिरभ्युप-गम्यत इति । ततः सदृशक्रियापरिणामादिबन्धनैवेयं ब्राह्मणक्षत्रिययादिव्यवस्था । इति सिद्धं सर्वत्र सदृशपरिणामलक्षणं समानप्रत्ययहेतुस्तिथक्सामान्यमिति ।

किं पुनरूर्ध्वतासामान्यमित्याह-परापरविधौ चैव्यापिद्रव्यमूर्द्धता । सामान्यमित्यभिसम्बन्धः । तदेवोदाहरणद्वारेण स्पष्टयति-सृष्टिव स्थासादिषु । ननु पूर्वोत्तरविवर्तव्यतिरेकेणापरस्य तद्व्यापिनो द्रव्यस्याप्रतीतितोऽसत्त्वात्कथं तल्लक्षणमूर्द्धतासामान्यं सैदित्ययसमीचीनं प्रत्यक्षत एवाथर्थात्मानमन्वयिरूपप्रतीतेः प्रति-

१ शूद्रः प्रासादः, शालादिस्थानेनदे पाटकशब्दः ॥ २ इय ब्राह्मणमिति ॥ ३ वेद्यागृह्यादिप्रवेशात्पूर्ववत् ॥ ४ वेद्यादिगृहे ॥ ५ नमस्कारादे ६ वेद्यादिगृह्यादे ॥ ७ नित्यत्वादिरूपाया जाते । ततो नास्ति क्रियाभ्रज इत्यर्थः ॥ ८ कदाचिन्मसंस्कारहीनोपि ॥ ९ अस्तिनिवृत्तौ धूमनिर्मुत्तिरतोऽस्ति कारणं द्यूसस्य । तद्वत् ॥ १० वृद्धमिदृशं शिवेषा-वनिवृत्तिरतो यक्ष शिवाया व्यापकस्तद्वत् ॥ ११ घटनिर्मुत्तो पटनिर्मुत्ति स्यात् ॥ १२ क्रिया-सम्या-वन्दवादि ॥ १३ नाशरूप १४ आत्माकाशादेरपि निवृत्ति स्यादिति ॥ १५ वेदाध्ययनमात्रेण ॥ १६ पूर्वोत्तरकालवर्ति त्रिप्रागल्भ्यामीत्यर्थः ॥ १७ पर्यायत्पविशेषव्यापित्वात्त्वान्तिनिवृत्तमूर्द्धनमामान्यं सिद्धम् ॥ १८ विवर्तैषु ॥ १९ तदेव जैमिनीयदानकारणं प्रोक्तं नैयायिकादिभिश्च समवायिकारणमुक्तमित्यर्थः ॥ २० सौगत ॥ २१ विद्यमानम् ॥ २२ सर्वविवर्तजुगामी-अन्वक्षी ॥

क्षणविशारस्तथा स्वप्नेपि तत्र तेषां प्रतीत्यभावात् । यथैव पूर्वोत्तरविवर्तयोरव्यावृत्तप्रत्ययादप्यन्यमभावः प्रतीतस्तथा मृदाद्यनुवृत्तप्रत्ययात्स्थितिरपि । ननु कालत्रयानुयर्थित्वमपेक्षस्य स्थितिः । तस्याश्चाऽक्रमेण प्रतीतौ युगपन्मरणावधि ग्रहणं, क्रमेण प्रतीतौ न क्षणिका बुद्धिस्तथा तां प्रत्येतुं समर्था क्षणिकत्वात् । इत्यप्ययुक्तं-बुद्धेः क्षणिकत्वेपि प्रतिपत्तुरक्षणीकत्वात् । प्रत्यक्षोदिसहायो ह्यात्मैवोपादव्यवधौ प्रतीत्युक्तत्वं भावानां प्रतिपद्यते । यथैव हि घटकपालयोर्विनाशोत्पादौ प्रत्यक्षसहायोसौ प्रतिपद्यते तथा मृदादिरूपतया स्थितिमपि । न खलु घटादिमुख्यदीनां भेदं एवावभासते, न त्वेकत्वमित्यभिप्रातुं युक्तं-क्षणक्षयानुमानोपपत्त्यस्यार्थव्यग्रसङ्गात् । स ह्येकत्वप्रतीतिनिरासार्थो न क्षणक्षयप्रतिपत्त्यर्थस्तस्य प्रत्यक्षेणैव प्रतीत्यभ्युपगमात् । न चानन्तरातीतानागतक्षणेयोः प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तौ स्मरणप्रत्यभिज्ञानुमानानां वैफल्यं तत्र तेषां साफल्यनभ्युपगमात् । अतिव्यवहिते तदङ्गीकरणात् । न चाक्षणीकस्यात्मनोऽर्थाहकत्वे स्वगतबलवृद्धाद्यवस्थानामतीतानागतजन्मपरम्परायाः सकलभावपर्यायाणां चैकैवोपलब्धमभिसङ्गो ज्ञानसहायस्यैवार्थाहकत्वान्भ्युपगमात् । तस्यैव च प्रतिबन्धकक्षयोपसमाऽनतिक्रमेण प्रादुर्भावान्नोक्तदोषानुषङ्गः । न च द्रव्यग्रहोऽतीताद्यवस्थानां ततोऽभिन्नत्वाद्ग्रहणप्रसङ्गोऽभिन्नत्वस्य ग्रहणं प्रत्यनङ्गत्वात् । अन्यथा ज्ञानादिक्षणानुभवे सञ्चेतनादिवत् क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्याद्यनुभवांनुषङ्गः । तस्माद्यत्रैवास्य ज्ञानपर्यायप्रतिबन्धनापायस्तत्रैव आहकत्वनियमो नान्यत्रेयनवद्यमात्मा प्रत्यक्षसहायोऽनन्तरातीतानागतपर्याययोरेकत्वं प्रतिपद्यते इति, स्मरणप्रत्यभिज्ञानसहायश्चातिव्यवहितपर्यायैर्भवति । तैयोश्च प्रामाण्यं प्रागेव प्रसाधितम् । ननु स्मरणप्रत्यभिज्ञानयोः पूर्वोपलब्धार्थविषयत्वे तद्दर्शनकाल एवोत्पत्तिप्रसङ्गस्तद्दर्शनवत्तद्विषयत्वेनानयोरप्यविकलकारणत्वात् । न चैवम् । तस्मान्न ते तद्विषये । प्रयोगः । यस्मिन्नविकलेपि यन्न भवति, न तच्चद्विषयम् । यथा रूपेऽविकले तत्राभवद्भोत्रविज्ञानम् । न भवतोऽविकलेपि च पूर्वोपलब्धार्थे स्मृतिप्रत्यभिज्ञाने इति । तदप्यपेशलं

१ न केवलं जाग्रदवस्थायाम् ॥ २ पूर्वविवर्तानुवर्तित्वेनो व्याप्तम् ॥ ३ भेदः ॥ ४ बोद्धमते ॥ ५ इदं मृदुर्मिदं मृदुर्मिति ॥ ६ द्रव्यरूपपर्यायस्य ॥ ७ सत्यम् ॥ ८ यथा भवति तथा ॥ ९ ज्ञानं स्यादात्मन्येव ॥ १० आत्मनः ॥ ११ वाक्षणीक आत्मा स चेत्सदेव कथं न जानातीत्युक्ते आह ॥ १२ आदिपदेन प्रत्यभिज्ञानादि ॥ १३ मृदादिपर्यायानाम् ॥ १४ बाणपर्याय ॥ १५ आभ्यन्तरीयपर्याय ॥ १६ आदिता आत्मादीनाम् ॥ १७ घटाकपाल भिन्नं कपालद्वयो विभक्त इति भेद परस्पर तथा सुखदुःखादीनाम् अभिन्नत्वात्सङ्ख्यादिभिन्नमिति भेद परस्परम् ॥ १८ अस्मिदीयते सौमतेन ॥ १९ सर्वथा नस्तिरूपस्य निषेधो न घटते गगनकुंडुमभवत् ॥ २० सौमतेन ॥ २१ प्रत्यक्षोदिसहाय इत्यत्रादिग्रहण निरर्थकमित्युक्ते आह ॥ २२ घटकपालव्यपणयो ॥ २३ जनेन ॥ २४ नित्य आत्मातीतानागतपर्यायार्थानेकैव मृदाद्यतीत्युक्ते आह ॥ २५ अङ्गीक्रियमाणे जने २६ सतोऽभिज्ञाना पर्यायानाम् ॥ २७ जने ॥ २८ ज्ञानेन युगपद्ब्रह्मादीत्यतीत्युक्ते आह ॥ २९ ज्ञानम् ॥ ३० प्रतिबन्धकं कर्म ॥ ३१ युगपन्मरणावधिग्रहणलक्षणम् ॥ ३२ ज्ञानम् ॥ ३३ अकारणत्वात् ॥ ३४ ससारिण ॥ ३५ पर्याय ॥ ३६ तत्र सौगतस्य ज्ञानादिलक्षणानां भिन्नसङ्गात् ॥ ३७ घटकपालव्यपणयो ॥ ३८ एकत्वं प्रतिपद्यते ॥ ३९ स्मृतिप्रत्यभिज्ञानयोः ग्रामाण्य न विद्यते । तत्सहाय आत्मातिव्यवहितपर्यायेषु कथमेकत्वं जानीयादित्युक्ते सत्याह ॥ ४० तुतीयाऽर्थे ॥ ४१ प्रत्यक्ष ॥ ४२ स उपलब्धार्थो विषयो यथोक्त ॥ ४३ स उपलब्धार्थो विषयो यथोक्त ॥ ४४ अनुत्पद्यमानत्वात् ॥

तद्दर्शनकाले तयोः कारणभवेनाप्रादुर्भावात् । न ह्यर्थस्तयोः कारणं ज्ञानं प्रति कारणत्वस्यार्थं प्रागेव प्रतिषेधात् । स्मरणं हि संस्कारप्रबोधकारणकम् । संस्कारश्च कालान्तराविसरणकारणलक्षणधारणारूपस्तद्दर्शनकाले नास्तीति कथं तदेवास्योत्पत्तिः प्रत्यभिज्ञानस्य वा ? तदुत्पत्तौ हि दर्शनं पूर्वदर्शनाद्विर्तसंस्कारप्रबोधप्रभवस्तिसहायं प्रवर्त्तते । तच्च प्राप्तास्तीति कथं तदैव तदुत्पत्तिः ? अथ मतम् । आत्मनः केवलस्यैवातीताद्यग्रहणसामर्थ्यं स्मरणाद्यपेक्षैवैवर्थ्यम् । तदसमर्थ्यं वा नितरां तद्वैवर्थ्यम् । न खलु केवलं चक्षुर्विज्ञानं गन्धग्रहणेऽसमर्थं सत्तत्त्वतिसहायं समर्थं दृष्टमिति । तदप्यसङ्गतं यतः स्मरणादिरूपतया परिणतिरेवात्मनोऽतीताद्यग्रहणसामर्थ्यम् । तत्कथं तदपेक्षैवैवर्थ्यम् । चक्षुर्विज्ञानस्य तु गन्धग्रहणपरिणामस्यैवाभावाच्च तत्त्वमृति-सहायस्यापि गन्धग्रहणे सामर्थ्यमिति युक्तमुपश्रयामः । ततो निराकृतमेतत्पूर्वोत्तरक्षणेयग्रहणे कथं तत्र स्याच्छ्रुताप्रतीतिरिति आत्मना तयोग्रहणसम्भावात् । भवतां तु तयोः प्रतीतौ कथं मध्यक्षणस्य तत्राऽस्याच्छ्रुताप्रतीतिरिति चिन्त्यताम् । पूर्वदर्शनाद्विर्तसंस्कारस्य मध्यक्षणदर्शनात्तत्क्षणस्मृतिस्तस्याश्च स इह नास्तीत्यस्याच्छ्रुतावगमे स्याच्छ्रुतावगमोऽप्येवं किन्न स्यात् ? ननु चास्याच्छ्रुता पूर्वोत्तरयोर्मध्येऽभावस्तस्य र्वा तत्र ? स च तदार्त्मिकत्वात्तद्ग्रहेनैव गृह्यते । तदप्यसारं तदप्रतीतौ तत्रास्यात्र वा तयोर्विषयस्याप्यसम्भावात् । न ह्यप्रतिपक्षघटस्यात्र घटो नास्तीति प्रतीतिरस्ति । कथं चैवं स्याच्छ्रुता न प्रतीयेत । सापि हि पूर्वोत्तरयोर्मध्ये र्कयश्चित्सद्भावस्तस्य वा तत्र ? स च तद्दात्मिकत्वात्तद्ग्रहेनैव गृह्येत । ननु स्याच्छ्रुतार्थानां नित्यतोच्यते । सा च त्रिकालपेक्षा । तदप्रतिपत्तौ च कथं तदपेक्षेनित्यताप्रतिपत्तिस्तदसम्भवं वस्तुस्वभावभूतत्वेनान्यनपेक्षत्वान्नित्यतायास्तथाश्चास्याः प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धत्वेन प्रतीतेः प्रतिपादनात् । न खलु स्वयं नित्यतारहितस्य त्रिकालेनासौ क्रियतेऽनित्यतावत् । न हि वर्तमानकालेनानित्यता क्रियते तस्याऽसंत्वात् । सत्त्वे वा तदनित्यत्वस्याप्यपरेण कारणेऽनवस्थाप्रसङ्गः । ततो यथा स्वभावतः पूर्वोत्तरकोटिविच्छिन्नः क्षणो जातः क्षणिको विधीयते कालनिरेपेक्षश्च प्रतीयते तथाऽक्षणीकत्वमपि । ननु चाक्षणीकत्वमर्थानामतीतानागतकालसम्बन्धित्वेनानागतत्वम् । न च कालस्यातीतानागतत्वं सिद्धम् । तद्वि किमपरातीतादिकालसम्बन्धात्तथाभूतपदार्थाक्रियासम्बन्धाद्वा स्यात्स्वतो वा ? प्रथमपक्षेऽनवस्था । द्वितीयपक्षेपि पदार्थाक्रियाणां कुतोऽतीतानागतत्वम् ? अपरातीतानागतत्वप-

१ नार्थालोकौ कारणं परिच्छेद्यत्वात्तमोविदितश्च द्वितीयपरिच्छेदे ॥ २ तर्हि स्मरणप्रलाभिज्ञानयोः कारणं किमित्युक्ते आह ॥ ३ कारणम् ॥ ४ द्वितीयम् ॥ ५ तस्य प्रत्यक्षादिसहायप्रहितस्य ॥ ६ क्षणिकबुद्ध्या ॥ ७ अक्षणीकेन ॥ ८ अयं मध्यक्षणस्तत्र नाम्बू भविष्यतीति प्रतीति ॥ ९ परेण ॥ १० क्षण ॥ ११ दर्शनम्=अनुभव ॥ १२ सक्रयात् ॥ १३ पूर्वदर्शनाहितनसंस्कारस्य मध्यक्षणदर्शनात्तत्क्षणमिति । तस्यैव स इह द्रव्यरूपेणस्तीति ॥ १४ क्षणयो ॥ १५ क्षणे ॥ १६ अभावः ॥ १७ पूर्वोत्तरक्षणयोः स्यात्तत्त्वमत्वान्मध्यक्षणस्य ॥ १८ द्रव्यरूपेण ॥ १९ द्रव्यरूपेण ॥ २० द्रव्यरूपेण मध्यक्षणस्य ॥ २१ अत्रे ॥ २२ पदार्थस्य ॥ २३ सौपताम्बुपुमरात्या ॥ २४ कालस्य ॥ २५ कालेन ॥ २६ कालनिरेपेक्षम् ॥ २७ अपरस्यापरस्मात्सिद्धात्तन्व्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ॥

नुमानस्याप्रवृत्तिरेव । किञ्चात्र स्वभावहेतोः कार्यहेतोर्वा व्यापारः स्यात् ? न तावत्स्वभावहेतोः क्षणिकत्वभावात्तथा कस्यचिदर्थस्वभावस्यानिश्चयात्, क्षणिकत्वस्याव्यक्षणेचरत्वात् । अध्यक्षणेचरे एव ह्यर्थे स्वभावहेतोर्व्यवहृतिप्रवर्तनफलत्वम् । यथा विशददर्शनावभासिनि तस्यैवैकत्वव्यवहारप्रवर्तनफलत्वं शिक्षेयथाः । अर्थोच्यते यो यद्भावं प्रत्यन्यानपेक्षः स तत्स्वभावविवक्षितः । यथाऽन्या कारणसामग्री स्वकार्योत्पादने । विनाशं प्रत्यन्यानपेक्षाश्च भावा इति । तदप्युक्तिमात्रं-हेतोरसिद्धेः । न खलु मुद्राद्यनपेक्षा घटादयो भावाः प्रमाणतो विनाशमनुभवन्तोभूयन्ते प्रतीतिविरोधात् । किञ्चान्यानपेक्षत्वमात्रं हेतुस्तत्स्वभावत्वे सत्यन्यानपेक्षत्वं वा ? प्रथमपक्षे यवबीजादिभिरनेकान्तो हेतोः । शाल्यङ्कुरोत्पादनसामग्रीसन्निधानवस्थायां तदुत्पादनेऽन्यानपेक्षणामप्येषां तद्भावनियमाभावात् । द्वितीयपक्षे तु विशेष्यासिद्धो हेतुस्तत्स्वभावत्वे सत्यन्यानपेक्षत्वासिद्धेः । न ह्यन्या कारणसामग्री स्वकार्योत्पादनस्वभावापि द्वितीयक्षणानपेक्षा तदुत्पादयति । दहनस्वभावो वा वह्निः करतलादिसंयोगानपेक्षो दाहं विदधाति । भागे विशेषणासिद्धं च तत्स्वभावत्वे सत्यन्यानपेक्षत्वं शृङ्गोत्थशरादीनां क्षणिकत्वभावाभावात् । किञ्च यदि नामाऽहेतुको विनाशस्तथापि यदैव मुद्रादिव्यापारानन्तरमुपलभ्यते तदैवासावभ्युपगमनीयो नोदयानन्तरं कस्यचित्तदा तदुपलभभावाभावात् । न च मुद्रादिव्यापारानन्तरमस्योपलभभावागपि सैद्धान्त्यः कल्पनीयः प्रथमक्षणे तस्यानुपलभमानुमुद्रादिव्यापारानन्तरमप्यभावानुषङ्गात् । न चान्ते क्षयोपलभभावादावर्थसावभ्युपगन्तव्यः सैन्तानानेकान्तात् । किञ्चोदयानन्तरध्वंसित्वं भावानां भिन्नाभिन्नविकल्पाभ्यामन्येन ध्वंसस्यासम्भवादवसीयते प्रमाणान्तराद्वा ? तत्रोत्तरविकल्पोऽयुक्तः प्रत्यक्षोदेरुदयानन्तरध्वंसित्वेनार्थाहकत्वाप्रतीतेः । प्रथमविकल्पे तु भिन्नाभिन्नविकल्पाभ्यां मुद्राद्यनपेक्षत्वमेवास्य स्यान्न तदुदयानन्तरं भावः । न खलु निर्हेतुकस्याभविषाणादेः पदार्थोदयानन्तरमेव भावितोपलब्धः । अथाहेतुकत्वेन ध्वंसस्य सदा सम्भवाकालाद्यनपेक्षातः पदार्थोदयानन्तरमेव भावः । नन्वेवमहेतुकत्वेन सर्वदा भावोत्पथमक्षणे एवास्य भावानुषङ्गो नोदयानन्तरमेव । न ह्यनपेक्षत्वादहेतुकः क्वचित्कदाचिच्च भवति तेषां भावस्य सापेक्षत्वेनानपेक्षत्वं विरोधिना सहेतुकत्वेन व्यासत्वात्, तथा सौगतरैरप्यभ्युपगमात् । ननु प्रथमक्षणे एव तेषां ध्वंसे सत्त्वस्यैवासम्भवात्कुतस्तत्प्रच्युतिलक्षणे ध्वंसः स्यात् ?

१ सत्तादिति ॥ २ दृष्टम् ॥ ३ अयं युक्षः शिक्षापालादिति ॥ ४ 'भावा धर्मिणः । विनाशस्वभावविवक्षितः इति साध्यम् । विनाश प्रत्यन्यानपेक्षत्वादिति हेतुः । इत्युपपत्तिः ॥ ५ साध्याभावे प्रवर्तमानत्वात् ॥ ६ विनाशहेतुः ॥ ७ बौद्धमतोऽपि एकस्मिन्क्षणे कारणं कार्यं न करोति यत् ॥ ८ सर्वे भावा विनाशस्वभावविवक्षितः इति पक्षस्यैकदेशे भागासिद्धो हेतुरित्यर्थः ॥ ९ महिषदृग्दिष्टाऽन्यानपेक्षत्वोत्पत्त्यर्थोऽयं पदार्थः उत्पन्न द्वितीयक्षणे मुद्रादिव्यापारमन्तरेण विनश्यतीति नाभ्युपगमनीयं त्वया सौगतेन ॥ १० मुद्रादिव्यापारानन्तरं विनाशोऽस्ति मुद्रादिव्यापारतद्दे (उभयविषयाद् द्वितीयक्षणे) मपि विनाशोऽस्तीत्युक्ते आह ॥ ११ विनाशस्य ॥ १२ मुद्रादिव्यापारतद्दे ॥ १३ मुद्रादिव्यापारतद्दे ॥ १४ मुद्रादिव्यापारतद्दे ॥ १५ मुद्रादिव्यापारतद्दे ॥ १६ मुद्रादिव्यापारतद्दे ॥ १७ मुद्रादिव्यापारतद्दे ॥ १८ मुद्रादिव्यापारतद्दे ॥ १९ मुद्रादिव्यापारतद्दे ॥ २० स्थितिपक्षे उत्पादपक्षे चात्रे यदुक्तमस्ति तत्सर्वमत्र दृष्टव्यम् ॥ २१ अवयवस्य ॥ २२ नाशस्य ॥ २३ अवयवस्य ॥ २४ कालाद्यनपेक्षत्वाविशेषात् ॥ २५ किमु सर्वदेव भवतीत्यर्थः ॥ २६ क्वचित्कदाचिच्च भवति तेषां ध्वंसे सत्त्वस्यैवासम्भवात्कुतस्तत्प्रच्युतिलक्षणे ध्वंसः स्यात् ? पदार्थस्य ॥ २७ कालादिना ॥ २८ अनुपलभत्वात् ॥

ततः स्वहेतोरेवार्था ध्वंसस्वभावाः प्रादुर्भवन्तीत्यव्यविचारितरमणीयं यतो यदि भावहेतोरेव तदप्युत्तितदा किमेकक्षणस्याभिभावहेतोल्लभ्यच्युतः कालान्तरस्थाधि-
भावहेतोर्वो ? प्रथमपक्षोऽयुक्त एव क्षणस्याभिभावहेतुत्वस्याऽद्याप्यसिद्धेः । तद्वृत्तत्वं तदप्युत्तरेसिद्धमेव । द्वितीयपक्षे तु क्षणिकताऽभावावुपसङ्गः । किञ्च भावहेतोरेव
तदप्युत्तिहेतुत्वं किमसौ भावजननात्म्यवत्तदप्युत्तिं जनयत्युत्तरकालं समकालं वा ? प्रथमपक्षे प्रागभावः प्रच्युतिः स्यान्न प्रध्वंसाभावः । द्वितीयपक्षे तु भावोत्पत्ति-
वेलायां तदप्युत्तिरूपस्य भावान्न भावहेतुस्तद्धेतुः । तथैव चोत्तरोत्तरकालमाभिवापरिणतिमपेक्ष्योत्पद्यमाना तदप्युत्तिः कथं भावोदयानन्तरं भाविनी स्यात् ?
तृतीयपक्षेपि भावोदयसमसमयभाविन्या तदप्युत्त्या सह भावस्यावस्थानाविरोधाच्च कदाचिद्वेन नष्टव्यम् । कथं चासौ मुद्रादिव्यापारानन्तरमेवोपलभ्यमाना
तदभावे चातुपलभ्यमाना तज्जन्या न स्यादन्यत्रापि हेतुफलभावस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानलक्षणत्वात् । न च मुद्रादीनां कपालसन्तत्युपादे एव व्यापार
इत्यभिधातव्यं घटादेः स्वरूपेणाविकृतस्यावस्थाने पूर्ववदुपलब्ध्यादिप्रसङ्गात् । न चास्य तदो मुद्रादीनां कपालसन्तत्युपादे एव व्यापार
नतथाऽन्यदा चातुपलभ्यमानतया कपालादिवत्तत्कार्यतानुषङ्गात् । अथ घट एव मुद्रादिकं विनाशकारणत्वेन प्रसिद्धमपेक्ष्य समानक्षणान्तरोत्पत्तिदेतसमर्थ
क्षणांतरमुत्पादयति तदप्यपेक्ष्य अपरमसमर्थतरं तदप्युत्तरमसमर्थतमं यावद्धटसन्ततेनिवृत्तिरित्युच्यते । ननु चात्रापि घटक्षणस्यासमर्थक्षणांतरोत्पादकत्वे-
नाभ्युपगतस्य मुद्रादिना कश्चित्सामर्थ्यविधातो विधीयते वा न वा ? प्रथमविकल्पे कथमभावस्याहेतुं कत्वम् ? द्वितीयविकल्पे तु मुद्रादिसन्निपाते तज्जनकस्व-
भावाऽव्याहतौ समर्थक्षणांतरोत्पादप्रसङ्गः समर्थक्षणांतरजननस्वभावस्य भौवात्म्यकनक्षणवत् । किं च भावोत्पत्तेः प्रागभावस्याभावनिक्षये तदुत्पादकका-
रणोपादानं कुर्वन्तः प्रतीयन्ते प्रेक्षापूर्वकारिणः तदुत्पत्तौ च निवृत्तव्यापारा विनाशहेतुव्यापारानन्तरं च नैवृत्तिप्रध्वंसे सुखदुःखभाजोऽनुभूयन्ते । न चानयोः
सद्भावः सुखदुःखहेतुः । ततस्तद्व्यतिरेकोऽभावस्तद्धेतुर्नभ्युपगन्तव्यः । किञ्चाभावस्यार्थान्तरत्वानभ्युपगमे किं घट एव प्रध्वंसेभिधीयते कपालानि तदपरं पदार्थान्तरं

१ अर्थोत्पत्तिकारणात् ॥ २ सुखकादे ॥ ३ भावस्य घटादे ॥ ४ घटादिभावस्य ॥ ५ घटप्रध्वंसस्य ॥ ६ भावोत्पत्तिवेलाया येन कारणेन भावोत्पत्तिर्जाता तस्मिन्नेव समये तेनैव कारणेन घटप्रध्वंसे जायते तदा
उभयोः कारणसंके स्यादिति भावः ॥ ७ भावहेतोर्विनाशहेतुत्वाभावे च ॥ ८ कपालोत्पत्तौ ॥ ९ मुद्रादिना सह ॥ १० न घटप्रच्युतौ ॥ ११ आदिना जलाह्वयणादिपक्षेणम् ॥ १२ मुद्रादिसन्निधानकाल ॥ १३ घटाभाव
कार्यं भवति मुद्रादिव्यव्यतिरेकानुविधाविनात् ॥ १४ सहस्यमात्रम् ॥ १५ घटस्य घट एव ॥ १६ घटप्रसङ्गलक्षणम् ॥ १७ मुद्रादिकं कर्मत्वेन ॥ १८ भवदुःखपक्षे ॥ १९ घटस्य ॥ २० मुद्रादिव्यापारजन्यत्वात् ॥
२१ समानक्षणान्तरोत्पादने ॥ २२ घटस्य ॥ २३ उत्पादत् ॥ २४ सुखकादि ॥ २५ स्वीकृतम् ॥ २६ कस्यचिदुपस्थस्य घटं दृष्ट्वा वेदो जायते इति स्वभावद्वयमुक्त्वाद्धट एव शत्रुमित्ररूपः । तस्य
प्रध्वंसे ॥ २७ धमनं वाक्चयेन सहेतुने विनाशोत्पत्तिर् दर्शितम् ॥ २८ स मुद्रादिहेतुस्य स ॥ २९ घटादिफलस्य य ॥

वा ? प्रथमपक्षे घटस्वरूपेऽपरं नामान्तरं कृतम् । तत्स्वरूपस्य त्वविचलितत्वाश्रित्यत्वानुपपन्नः । अथैकक्षणस्याश्रितया तद्व्य-
 स्थाद्याप्यप्रसिद्धेः । द्वितीयपक्षेपि प्राक्कपालोत्पत्तेः घटस्यावस्थितैः कालान्तरावस्थाश्रितैर्वस्तु, न क्षणिकता । किञ्च कपालकाले स न इति शब्दयोः किं भि-
 द्धार्थत्वमभिन्नार्थत्वं वा ? भिन्नार्थत्वे कथं न नञ्शब्दवाच्यः पदार्थान्तरमभावः ? अभिन्नार्थत्वे तु प्रागपि नञ्प्रयोगप्रसक्तिः । न चानुपलम्भे सति नञ्प्रयोगे
 इत्यभिधातव्यं व्यवधानाद्यभावे स्वरूपादग्रच्युतार्थस्यानुपलम्भानुपपत्तेः । स्वरूपाद्यच्युतौ वा कथं न कपालकाले मुद्रादिहेतुकं भावान्तरं प्रच्युतिर्भवेत् ।
 अथ घटकपालव्यतिरिक्तं भावान्तरं घटप्रध्वंसः । नन्वत्रापि तेन सह घटस्य युगपदवस्थानाविरोधात् कथं तत्तत्प्रध्वंसः ? अन्यथोत्पत्तिकालेपि तत्प्रध्वंसप्रसङ्गा-
 द्घटस्योत्पत्तिरेव न स्यात् । अन्यानपेक्षतया चाम्रेष्णत्ववत्स्वभावतोऽभावस्य भावे स्थितेरपि स्वभावतो भावः किञ्च स्यात् ? शक्यते हि तत्राख्येवं
 वक्तुं कालान्तरस्यायी स्वहेतोरेवोत्पन्नो भावो न तद्भावे भावान्तरमपेक्षते । अग्निर्वोष्णत्वे । भिन्नाभिन्नविकल्पस्य चाभाववत् स्थितावपि समानत्वात्
 तत्राप्यन्यानपेक्षतया निर्हेतुकत्वानुपपन्नः । तथा हि । न वस्तुनो व्यतिरिक्ता स्थितिलक्षणेना क्रियते तस्याऽस्याह्युतापत्तेः । स्थितिसम्बन्धात्स्यान्वुतेत्युक्तं
 स्थितितद्वर्त्यतिरेकपक्षभ्युपगमे तावत्तादात्म्यसम्बन्धोऽसङ्गतः । कार्यकारणभावोपपन्नोः सहभावोऽप्यनयोः । असहभावे वा स्थितेः पूर्वं तत्कारणस्यास्थिति-
 प्रसङ्गः । स्थितेरपि स्वकारणानुत्तरकालमनाश्रयतानुपपन्नः । अव्यतिरिक्तस्थितिकरणे च हेतुवैयर्थ्यम् । ततः स्थितिस्वभावनियतार्थतद्भावं प्रत्यन्यानपेक्षत्वादिति
 स्थितम् । अहेतुकविनाशाभ्युपगमे चोत्पादस्याप्यऽहेतुकत्वानुपपन्नो विनाशहेतुपक्षनिक्षिप्तविकल्पानामत्राप्यविशेषात् । तथा हि । उत्पादहेतुः स्वभावत एवोत्पत्तुं भाव-
 मुत्पादयत्यनुत्पत्तुं वा ? आद्यविकल्पे तद्धेतुवैयर्थ्यम् । द्वितीयविकल्पेप्यनुत्पत्तिरुत्पादे गगनाम्भोजादेरुत्पादप्रसङ्गः । स्वहेतुसन्निधेरवोत्पत्तिरुत्पादाभ्युपगमे
 विनाशहेतुसन्निधानाद्विनश्वरस्य विनाशोपपन्नभ्युपगमनीयो न्यायस्य समानत्वात् । ततः कार्यकारणयोरुत्पादविनाशौ न सहेतुकाऽहेतुकौ कारणानन्तरं सहभा-
 वाद्वापुदिवत् । न चानयोः सहभावोऽसिद्धः—“नाशोत्पादौ समं यद्ब्रह्मभोक्षामौ तुलान्तयोः” इत्यभिधानात् । न चाहेतुकेन पर्यायसहभाविना द्रव्येणानेकान्तः

१ प्रध्वंस इति ॥ २ गगनादिवत् ॥ ३ बहुतरकालम् ॥ ४ यावत् कपालानि ॥ ५ घटे सत्यपि घटो नास्तीति ॥ ६ घटस्य ॥ ७ कर्तव्य ॥ ८ देशकालादिना ॥ ९ पृष्ठुद्रोदरादे ॥ १० घटलक्षणस्य ॥ ११ घटात् ॥
 १२ तृतीयविकल्प ॥ १३ पदार्थान्तरस्य सर्वत्र सद्भावात् ॥ १४ भिन्नाभिन्नविकल्पाभ्यां यथाऽभाव कारणान्तरनिरपेक्ष (बाधमते) स्यात् ताभ्यां स्थितिरपि कारणनिरपेक्षे (जैनमते) ति भाव ॥ १५ घटपटयोरेव ॥
 १६ सत्येवरागोविद्याणवत् ॥ १७ घटस्य ॥ १८ स्वकारणस्य क्षणभङ्गत्वेन नष्टत्वादिति भाव ॥ १९ घटात् ॥ २० अव्यतिरिक्तस्थितिकरणे च स्थितिमद्वैतत्वं कृतं स्यात् । तस्य च स्वहेतुवैव कृतत्वात्स्थितेहेतुना कारणमनु-
 पपन्नमित्यस्य वैयर्थ्यम् ॥ २१ स्थितावस्थानपेक्षतया निर्हेतुकत्व सिद्धं यत् ॥ २२ स्थितिस्वभावम् ॥ २३ भिन्नाऽभिन्नवक्ष्यमाणानाम् ॥ २४ स्वभावात् एव भावस्योत्पत्तिसम्भवात् ॥ २५ कारणेन ॥ २६ यथो सदस्मावस्तयो
 सहेतुकासहेतुकत्वभावेन न जननमिति ॥ २७ इतरसादीनां यथा ॥

कारणानन्तरमिति विशेषणात् । न चैवमसिद्धत्वं मुद्रादिव्यापारानन्तरं कार्योत्पादवत्कारणविनाशस्यापि प्रतीतेर्विन्ष्टो घट उत्पन्नानि रूपालानीति व्यवहारद्वयदर्शनात् । न च साध्यविकलमुदाहरणम् । न हि कारणभूतो रूपादिकलापः कार्यभूतस्य रूपस्यैव हेतुर्न तु रंसादेरिति प्रतीतिः । नाप्यसहभावो रूपादीनां येन साधनविकले स्यात् । तन्नोक्तेहेतोरर्थानां क्षणक्षयावसायः । नापि सत्त्वात्यतिबन्धासिद्धेः । न च विद्युदादौ सत्त्वक्षणीकत्वयोः प्रत्यक्षत एव प्रतिबन्धसिद्धेर्घटादौ सत्त्वमुपलभ्यमानं क्षणिकत्वं गमयतीत्यभिधातव्यं तत्रात्यनयोः प्रतिबन्धासिद्धेः । विद्युदादौ हि भयं स्थितिदर्शनं पूर्वोत्तरपरिणामौ प्रसाधयति । न हि विद्युदादेर्नुपादानेत्युत्तिथिर्किमती प्रथमचैतन्यस्याप्यनुपादानेत्यसिप्रसङ्गतः परलोकाभावनुषङ्गात्, विद्युदादिवत्तत्रापि प्रागुपादानादर्शनात् । न चानुमीयमानमत्रोपादानं विद्युदादावपि तथात्वानुषङ्गात् । नाप्यस्य निरव्यया सन्तानोच्छित्तिश्चरमक्षणस्याकिञ्चिक्त्वेनावस्तुवार्पित्तः पूर्वपूर्वक्षणानामप्यवस्तुवार्पित्तैः सकलवर्तमानाभावप्रसङ्गः । विद्युदादेः सजातीयकार्यकरणेपि योगिज्ञानस्य करणान्नावस्तुत्वमिति चेन्नास्वाद्यमानरसमानकालरूपोपादानस्य रूपाकरणेपि रससहकारित्वप्रसङ्गात् । ततो रंसाद्रूपादुमानं न स्यात् । तथैव दृष्टवान्न दोष इत्यन्यत्रापि समानं विद्युच्छब्दाद्यन्तरोपलम्भात् । न चैकत्र सत्त्वक्षणीकत्वयोः सहभावोपलम्भात्सर्वत्र तत्सदनुमानं युक्तमन्यथा सुवर्णे सत्त्वादेव शुक्लतानुमितिप्रसङ्गः शुक्ले शङ्खे शुक्लतया तत्सहभावोपलम्भात् । अथ सुवर्णाकारनिर्भासिप्रत्यक्षेण शुक्लतानुमानस्य बाधितत्वाच्च तत्र शुक्लतासिद्धिस्तर्हि घटादौ क्षणिकतानुमानस्य स एवायमित्येकत्वप्रतिभासेन बाधितत्वात्यतिक्षणविनाशितासिद्धिर्न स्यात् । अथैकत्वप्रत्यभिज्ञा भिन्नेष्वपि छनपुनर्जातनलकेशादिष्वभेदमुल्लिखन्ती प्रतीयत इत्येकत्वे नास्मौ प्रमाणम् । नन्वेवं कामलोपहताक्षणां धवलामामाबिभ्राणव्यपि पदार्थेषु पीताकारनिर्भासिप्रत्यक्षमुदेतीति सत्यपीताकारेपि न तत्प्रमाणम् । भ्रान्तादध्वान्तस्य विशेषेन्यत्रापि समानः । प्रसाधितं च प्रत्यभिज्ञानस्याभ्रान्तत्वं प्रागिललमितिप्रसङ्गेन । अथ विपक्षे बाधकप्रमाणबलात्सत्त्वक्षणीकत्वयोरविनाभावोवागम्यते । ननु तत्र सत्त्वस्य बाधकं प्रत्यक्षमनुमानं वा स्यात् । न तावत्प्रत्यक्षं तत्र क्षणिकत्वस्याप्रतिभासनात् । न चाप्रतिभासमानक्षणक्षयस्वरूपं प्रत्यक्षं विपक्षद्वयावर्त्य सत्त्वं क्षणिकत्वमित्यतमादर्शयितुं समर्थम् । अथानुपापेन तत्ततो व्यावर्त्य क्षणिकनियततया साध्येत । ननु 'तदनुमानेव्यविनाभावस्यानुमानबलात्सिद्धिः । तथा चानवस्था । न च तद्बाधकमनुमानमस्ति ।

१ उपादानरूप ॥ २ सहकारिलक्षण ॥ ३ इत्युदाहरणस्य ॥ ४ उदाहरणम् ॥ ५ तत्सहभावे सत्यव्यानयेवलादिति ॥ ६ सन्निर्वाणैकान्तिकत्वे सत्याह ॥ ७ प्रथमचेतस्य जमान्तरवत्तन्मूर्तकं निदिवर्तमानमथचिद्वर्तव्यमिति ॥ ८ विद्युदुत्तरपरिणामविनाशविनी न भविष्यतीत्युक्ते आह ॥ ९ उत्तरकारणरूपमनन्विषे ॥ १० क्वचिक्त्वेकरताविशेषात् ॥ ११ क्वचित्तक्षणस्याधीक्ष्याध्यत्वेनावस्तवप्रसङ्गात् तस्यासत्त्वे तत्प्रत्यक्षणासाध्यमितिश्राद्धित्वेनासत्त्वम् । तत एव तत्प्रत्यक्षणातामभ्यसत्त्वेन सर्वकल्पतापत्तिरेव स्यात् ॥ १२ पूर्वोत्तरक्षणानां समूह सन्तान । तन्मध्ये एकक्षण सन्तानी ॥ १३ विजातीयस्य ॥ १४ पूर्वस्याह ॥ १५ उत्तरस्याह ॥ १६ अत्यन्तमनुल्लिङ्गे रूपं स्यादिति ॥ १७ उपादानकारणाद्रूपात् सजातीयरूपकरणप्रकारेण ॥ १८ दुर्तीशपरिच्छेदे ॥ १९ प्रत्यभिज्ञानस्याभ्रान्तत्वमर्थमेत ॥ २० अक्षणीक वे ॥ २१ सत्त्वस्य ॥ २२ वसु ॥ २३ सत्त्व क्षणिकत्वमित्येत तदन्यथव्यतिरेकानुविधानमिति ॥

ननु 'यत्र क्रमयौगपद्याभ्यर्थक्रियाविरोधो न तत्सत् । यथा गगनाम्भोरहम् । अस्ति च नित्ये स इत्यतोनुमानात्ततो व्यावर्त्तमानं सन्धमनित्ये एवावतिष्ठत इत्यवसीयते ।' तत्र—सत्त्वाक्षणिकत्वयोर्विरोधाऽसिद्धेः । विरोधो हि सहानवस्थानलक्षणः परस्परपरिहरास्थितिलक्षणो वा स्यात् ? न तावदाद्यः । स हि पदार्थस्य पूर्वमुपलम्भे पश्चात्पदार्थान्तसम्बन्धादभावावगतौ निश्चीयते श्रौतौणवत् । न च नित्यत्वस्योपलम्भोस्ति सन्धप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयो विरोधस्तयोः सम्भवति नित्यत्वपरिहारेण सत्त्वस्य तत्परिहारेण वा नित्यत्वस्थानवस्थानात् । क्षणिकतापरिहारेण ह्यक्षणिकता व्यवस्थिता तत्परिहारेण च क्षणिकतेत्यनयोः परस्परपरिहारास्थितिलक्षणो विरोधः । न चार्थक्रियालक्षणसत्त्वस्य क्षणिकतया व्याप्तत्वाश्रित्येन विरोधोन्योन्याश्रयानुपङ्गात् । अर्थक्रियालक्षणं सत्त्वं क्षणिकतया व्याप्तं नित्यताविरोधास्तिस्र्यति, सोऽयस्य क्षणिकतया व्याप्तेरिति । ननु 'चार्थक्रियायाः क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्तत्वाच्चयोश्चाक्षणिकेऽसम्भवाकुतः क्रमवत्यर्थक्रिया नित्य सम्भवति ? न च सहकारिक्रमान्नित्ये क्रमवत्यप्यसौ सम्भवत्यस्योपकारानुपकारपक्षयोः सहकार्योपेक्षाया एवासम्भवात् । नापि यौगपद्येनासौ नित्ये सम्भवति पूर्वोत्तरकार्ययोरेकक्षण एवोत्पत्तेर्द्वितीयक्षणे तस्यानर्थक्रियाकारित्वेनावस्तुत्वप्रसङ्गात् ।' इत्यप्यसारमेकान्तनित्यवदन्तिलेपि क्रमाक्रममाभ्यर्थक्रियाऽसम्भवात्, तस्याः कैथिखित्तिले एव सम्भवात्, तत्र क्रमाक्रमवृत्त्यनेकत्वभावत्वप्रसिद्धेः । अन्यत्र तु तत्त्वभावत्वाप्रसिद्धेः पूर्वोपरस्वभावत्यागोपादानान्वितरूपाभावात्सङ्गदने-कशक्त्यात्मकत्वाभावाच्च । न खलु कूटस्थे पूर्वोत्तरस्वभावत्यागोपादाने स्तः क्षणिके चान्वितं रूपमस्ति—यतः क्रमः कालकृतो देशकृतो वा । नापि युगपदनेकस्वभावत्वं यतो यौगपद्यं स्यात्—कौटस्थ्यविरोधाग्निरन्यविनाशित्वव्याघातीच्च । किञ्च क्षणिकं वस्तु विनष्टं सत्कार्यमुत्पादयत्यविनष्टमुभयरूपमनुभयरूपं वा ? न तावद्विनष्टं चिरतरनष्टस्यैवानन्तरनष्टस्याप्यसत्त्वेन जनकत्वविरोधात् । नाप्यविनष्टं क्षणभङ्गप्रसङ्गात् । सकलभूतान्यतानुपङ्गाद्वा सकलकार्याणामेकदैवोत्पद्य विनाशात् । ना-प्युभयरूपं निरर्थकत्वभावस्य विरुद्धोभयरूपसम्भवात् । नाप्यनुभयरूपमन्योन्यवच्छेदरूपाणामेकनिषेधस्यापरविधाननान्तरियकत्वेनानुभयरूपत्वायोगात् । कथं च निरन्वयनानाशित्वे कारणस्योपादानसहकारित्वस्य व्यवस्था ? तत्स्वरूपापरिज्ञानात् । उपेक्षादानकारणस्य हि स्वरूपं किं स्वसन्ततिनिवृत्तौ कार्यजनकत्वम् ? यथा मृत्पिण्डः स्वयं निवर्त्तमानो घटमुत्पादयति । आहोस्विदनेकेसादुत्पद्यमाने कार्ये स्वगतविशेषाधायकत्वं समनन्तरप्रत्ययत्वमात्रं वा स्यान्नियमवदन्वयव्यतिरेकानु-

१ नित्य सन्न भवति क्रमयौगपद्याभ्यर्थक्रियाविरोधात् ॥ २ तम प्रकाशगोरेव वा ॥ ३ न तु सत्त्वाक्षणिकत्वयोः ॥ ४ प्रथमशेदे वाध्यत्वापेक्षभावेन विरोधः । द्वितीयशेदे तु स्वभावैवेव—यत्र क्षणिकत्व तत्र न सत्त्वमिति विरोधः ॥ ५ इत्यन्तेन ॥ ६ सर्वथा क्षणिके ॥ ७ अवस्थितस्य पदार्थस्यैकस्य हि नानादेशकालकलापित्वं देयक्रम कालक्रमश्च ॥ ८ नित्यक्षणिक्क्रान्ता कृतानां कार्याणाम् ॥ ९ एकात्मिकत्वप्रसङ्गे ॥ १० क्षणिकस्य ॥ ११ युगपदनेकत्वभावत्वं क्रमेणपि तथा प्राप्ते ॥ १२ द्वितीयक्षणे कार्यजनकत्वेन ॥ १३ अविनाशित्वेन ॥ १४ एक कार्यं प्रत्युपादानत्वमपरं प्रति सहकारित्वमिति ॥ १५ जैतो ब्राह्मं प्रति वक्ति ॥ १६ बोद्धव्यम् ॥ १७ (ज्ञानं प्रति) इन्द्रियाधालोकादिकारणकलापात् । (घटं प्रति) यदादिस्फारणकलापात् ॥ १८ ज्ञानलक्षणे घटादौ वा ॥

विधानं वा ? प्रथमपक्षे कथञ्चित्सन्ताननिवृत्तिः सर्वथा वा ? कथञ्चिद्वैयर्थ्यप्रसङ्गः । सर्वथा चेत्सर्वलोकाभावानुषङ्गो ज्ञानसन्तानस्य सर्वथा निवृत्तेः । द्वितीयपक्षेपि किं स्वगतकतिपयविशेषाधायकत्वं सकलविशेषाधायकत्वं वा ? तत्राद्यविकल्पे सर्वज्ञाने स्वाकारार्पकस्यासदादिज्ञानस्य तत्रैतदुपादानभावः । तथा च सन्तानसङ्करः । रूपस्य वा रूपज्ञानं प्रत्युपादानभावोनुष्येत स्वंगतकतिपयविशेषाधायकत्वाविशेषात् । रूपोपादानत्वे च परलोकाय दत्तो जलाञ्जलिः । कतिपयविशेषाधायकत्वेनोपादानत्वे चैकस्यैव ज्ञानादिक्षणस्यानुवृत्तव्यावृत्ताऽनेकविरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गात् एव परमतप्रसङ्गः । द्वितीयविकल्पे तु कथं निर्विकल्पकाद्विकल्पोपपत्तिः ? रूपाकारात्समनन्तरप्रत्यक्षाद्रसकारप्रत्ययोल्लेखिवा ? स्वागतसकलविशेषाधायकत्वाभावात् । सन्तानबहुत्वोपादानात्सर्वस्व स्वसदृशदेशोच्यते चिरित्यभ्युपगमे त्वेकस्मिन्नपि पुरे प्रमातृबहुत्वोपपत्तिः । तथा च गवाश्वादिदर्शनयोर्भिन्नसन्तानत्वादेकेन दृष्टेर्परस्यानुसन्धानं न स्यादेवदत्तेन दृष्टे यज्ञदत्तवत् । किञ्च सकलस्वगतविशेषाधायकत्वे सर्वात्मनोपादेयक्षणे एवास्मिन्नोपादानात्तत्रानुपयुक्तत्वभावान्तराभावाच्चैकसामर्थ्यनर्गतं प्रति सहकारित्वाभावः । तत्कथं रूपादेरसतो गतिः ? स्वभावान्तरेपगमे त्रैलोक्यान्तर्गतान्यजन्यकार्यान्तरापेक्षया तस्याजनकत्वमपि स्वभावान्तरसम्युपगन्तव्यम् । इत्यायातमेकस्यैवोपादानसदृशकार्यऽजनकत्वाद्यनेकविरुद्धधर्माध्यासितत्वम् । न चैते धर्मोः काल्यनिकालत्वाकार्याणामपि तथालप्रसङ्गात् । समनन्तरप्रत्ययत्वमप्युपादानलक्षणमनुपपन्नम् । कार्ये समत्वं कारणस्य सर्वोत्पत्तिदेशेन वा ? सर्वात्मना चेद्यथा कारणस्य ग्रामावित्वं तथा कार्यस्यापि स्यात् । तथा च सव्येतरगोविषाणवदेककालत्वात्तयोः कार्यकारणभावो न स्यात् । तथा कारणामितस्यापि स्वकारणकालिता, तस्यापि सेति संकलशून्यं जगदापद्येत । कथञ्चित्समवे योगिज्ञानस्यायसदादिज्ञानावलम्बनस्य तदाकारत्वेनकसन्तानत्वप्रसङ्गः स्यात् । अनन्तरत्वं च देशकृतं कालकृतं वा स्यात् ? न तावदेयकृतं तत्त्रोपयोगि व्यवहितदेशस्यापीह जन्मरणचित्तस्य भाविजन्मचित्तोपादानत्वोपागमात् ।

१ पूर्वविरुद्धेण ॥ २ द्वयस्वरूपेण ॥ ३ तथैव जैनानामपीष्टत्वात् ॥ ४ एकजन्मनि वर्तमानस्य । उत्तोरितरज्ञानसन्धान एवासेति वचनात् ॥ ५ अकिञ्चिद्वृत्तव दृष्टवत्वाऽप्याह चेतनत्वाद्विज्ञानतविशेषात् समर्पणीति भावः ॥ ६ सहकारिकारणभूतस्य ॥ ७ असमदादिज्ञान यदा सर्वज्ञो विषयीकरोति तदा तत्स्वाकार कतिपय समर्पयति यत् ॥ ८ सहकारिकारणभूतस्य ॥ ९ कार्यभूतम् ॥ १० अतिपयविशेषा =रूपगतजटव वर्जयित्वा स्वगतविशेषीतायाकारविशेषेण ॥ ११ रूपज्ञानस्य ॥ १२ अचेतनरूपादुपादानाच्चैतन्योपपत्तिर्वत् ॥ १३ रूप रूपज्ञाने त्व समर्पयति न तु जटवम् ॥ १४ आदिना अर्थादि ॥ १५ अपिनापिनादिनिर्देशोपेयश्रयाऽऽनुवृत्त्यादृत रूप ॥ १६ अनेकान्तात्मकत्वाच्च ज्ञानस्य ॥ १७ उत्तरनिर्विकल्पकज्ञानस्योपादानात्साविभ्यक्तस्य सहकारिकारणत्वात् ॥ १८ रूपज्ञानानुत्तररूपज्ञानस्योपादानानुत्तररूपज्ञानस्य सहकारिकारणत्वात् ॥ १९ एकस्मिन्पुरे ॥ २० निर्विकल्पस्य निर्विकल्पकमुपादान सविकल्पकस्य सविकल्पकमुपादानमिति भावः ॥ २१ ज्ञानसन्तानस्य बहुत्वात् ॥ २२ गोदृष्टीनेन ॥ २३ अथादिदर्शनस्य ॥ २४ य एवाह पूर्व गामद्राक्षं स एवाहसिदानीमिध पश्यामीति क्रमेण, युगपदक्षणावौ पश्यामीत्यक्रमेण च ॥ २५ स्वगतसकलविशेषाधायकत्वे दूषणान्तरमाह ॥ २६ कार्यजन्ये ॥ २७ त्पाद्युपादानस्य ॥ २८ पूर्वस्वरूपो एकसामभो ॥ २९ उत्तररूपम् ॥ ३० पूर्वरूपस्य ॥ ३१ ज्ञानम् ॥ ३२ त्पाद्युपादानस्य ॥ ३३ आदिपदेन पूर्वकालमावित्वमुत्तरकालमावित्वम् ॥ ३४ अवयवार्था ॥ ३५ दृष्टविक्रप ॥ ३६ प्रलय =कारणम् ॥ ३७ समकालत्वमित्यर्थः ॥ ३८ सर्वात्मना समानत्वात् ॥ ३९ पूर्वस्वरूपेण कार्ये पूर्वतरूपक्षणस्य कारणभूतस्य समत्वम् ॥ ४० कार्यकारणयोग्यभावात् ॥ ४१ ज्ञातत्वेन ॥ ४२ वृत्तीहि ॥ ४३ कथञ्चित्समवेन सद्रूपात् ॥ ४४ सौगतेन ॥

नापि कालानन्तर्यं तद्व्यवहितकालस्यापि जाग्रच्चित्तस्य प्रबुद्धचित्तोत्पत्तावुपादानत्वाभ्युपगमात् । अय्यवधानेन द्रोगभावमात्रमनन्तत्त्वमित्ययुक्तं क्षणिकैकान्त-
वादिनां विवक्षितक्षणानन्तरं निखिलजगत्क्षणानामुत्पत्तेः सर्वेषामेकसन्तानत्वप्रसङ्गात् । नियमवदन्यव्यतिरेकानुविधानं तल्लक्षणमित्ययममीचीनं बुद्धेतरेचि-
त्तानामभ्युपादानोपादेयभावानुपङ्गात्, तेषामव्यभिचारेण कार्यकारणभूतत्वाविशेषात् । निरालम्बचित्तोत्पादात्पूर्वं बुद्धचित्तं प्रति सन्तानान्तरचित्तस्याकारणत्वाच्च
तेषामव्यभिचारी कार्यकारणभाव इति चेन्न—यतः प्रभृति तेषां कार्यकारणभावस्तत्प्रभृतिस्तस्याव्यभिचारात् । अन्यथाऽस्याऽसर्वज्ञत्वं स्यात्—नाकारणं विषयं
इत्यभ्युपगमात् । अव्यभिचारेण कार्यकारणभूतत्वाविशेषेपि प्रत्यासत्तिविशेषवशात्तद्विद्वेवोपादानोपादेयभावो, न सर्वेषामिति चेत्स कोन्योन्यवैकद्वयतादा-
त्म्यात्? देहप्रत्यासत्ते रूपासादिभिर्वातादिभिर्वा व्यभिचारात्, कालप्रत्यासत्तेरेकसमयवर्तिभिरशेषार्थैरेकान्तात्, भावप्रत्यासत्तेऽर्थैकार्थोद्भूतानेकपुरुषवि-
ज्ञानैरेकान्तात् । न चात्रान्यव्यतिरेकानुविधानं घटते । न खलु समर्थे कारणे सत्यमेव पश्चाद्भवतस्तदन्यव्यतिरेकानुविधानं नाम, नित्यवत् ।
स्वदेशवत्स्वकाले सति समर्थे कारणे कार्यं जायते नासतीत्येतावता क्षणिकपक्षेऽन्यव्यतिरेकानुविधाने नित्येपि तत्स्यात् । स्वकालेऽनाद्यनन्ते सति समर्थे
नित्ये स्वसमये कार्यस्योत्पत्तेरसत्यऽनुत्पत्तेश्च प्रतीयमानत्वात् । सर्वदा नित्ये समर्थे सति स्वकाले एव कार्यं भवत्कथं तदन्यव्यतिरेकानुविधायीति चेत्तर्हि का-
रणक्षणात्पूर्वं पश्चाच्चानाद्यनन्ते तदभावेऽविशिष्टे क्वचिदेव तदभावसमये भवत्कार्यं कथं तदनुविधायीति समानम् । नित्यस्य प्रतिक्रियामनेकार्यकारित्वे
क्रमशोनेकस्वभावत्वसिद्धेः कथमेकत्वं स्यादिति चेत्क्षणिकस्य कथमिति समः पर्यनुयोगः । स हि क्षणस्थितिरैकोपि भावोऽनेकस्वभावो विचित्रकार्यत्वाच्चानार्थ-
क्षणवत् । न हि कारणशक्तिभेदमन्तरेण कार्यनानात्वं युक्तं रूपादिज्ञानवत् । यथैव हि कर्कटिकादौ रूपादिज्ञानानि रूपादिस्वभावभेदनिबन्धानि तथा क्षण-
स्थितेरेकस्मात्प्रदीपादिक्षणद्वार्तिकादाहृतैर्लेशोर्षादिविचित्रकार्याणि शक्तिभेदनिमित्तकानि व्यवतिष्ठन्ते । अन्यथा रूपादेरपि नानात्वं न स्यात् । ननु च शक्ति-
मताऽर्थान्तरानर्थान्तरपक्षयोः शक्तीनामघटनान्तासां परमार्थसत्त्वाभावस्तर्हि रूपादीनामपि प्रतीतिसिद्धद्रव्यादर्थान्तरानर्थान्तरविकल्पयोरसम्भवात्परमार्थसत्त्वा-

१ निद्राभ्याम् ॥ २ अन्येन वस्तुना तिरोधायकम् ॥ ३ पूर्वस्य कारणस्य ॥ ४ चेतनाऽचेतनानां कारणम् ॥ ५ चतुर्थविकल्प ॥ ६ सुगत ॥ ७ किञ्चिज्ज्ञ ॥ ८ चित्तं ज्ञानम् ॥ ९ अस्मदादिज्ञानतदभावे सुगतास्या-
स्मदादिज्ञानविषयवशान्नोत्पत्तिस्तदभावे नोत्पत्तिरित्यन्यव्यतिरेकाभ्याम् ॥ १० आत्मरहितचित्तम् ॥ ११ साक्षवम् ॥ १२ निरात्मवचित्तोत्पत्तेः ॥ १३ यदेव घटस्तदैव दृष्टिपट इति ॥ १४ बुद्धस्य ॥ १५ यत्सुगतज्ञानोत्पत्तो कारण
तदेव विषयः ॥ १६ सुगताचित्तानां परस्परम् ॥ १७ अव्यात्मैव एकद्रव्यम् ॥ १८ प्रत्यासत्तिरवैक्यम् । यत्र यत्र देशप्रत्यासत्तिस्तत्र तत्रोपादानोपादेयभाव इत्युच्यमाने ॥ १९ भाव-स्वरूपम् ॥ २० क्षणिके ॥ २१ पूर्वक्षणे जाग्रद-
शान्त्यवित्ते ॥ २२ उत्तरक्षणस्य प्रबुद्धचित्तस्य २३ कारण विना ॥ २४ सौमतेनाह्निक्रियमाणे ॥ २५ कारणे ॥ २६ अव्यापकत्वेनाभिमतम् ॥ २७ क्षणिकत्वात्नेकस्वभावत्वं नास्त्यतः कथं समं पर्यनुयोग इत्याह ॥
२८ विविचित्रकार्यैर्वस्तु न त्वमेकस्वभावत्वमिति सन्निध्यनैकान्तिकत्वे सतीदम् ॥ २९ आदिना स्वपरव्रजाननादियुगम् ॥ ३० अर्थस्तत्काशात् ॥ ३१ भिन्नश्वेतस्येति सम्बन्धमात्रम् । सम्बन्धसिद्धिर्युपपत्ताकल्पनेऽ
नवस्था । अभिवाद्येच्छज्य एव शक्तिमन्त एव वा स्युः ॥

भावः स्यात् । प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिभासमानत्वादूपादयः परमार्थसत्तो न पुनर्लब्धस्तत्तासामनुमानबुद्धौ प्रतिभासमानत्वादित्ययुक्तं क्षणक्षयस्वप्नापणशक्त्यादीनामपरमार्थस्त्वप्रसङ्गात् । ततो यथा क्षणिकस्य युगपदनैककार्यकारित्वेकत्वाविरोधस्तथाऽक्षणीकस्य क्रमशोनेककार्यकारित्वेपीत्यनवद्यम् । यच्चार्थक्रियालक्षणं सत्त्वमित्युक्तं तत्र लक्षणशब्दः कारणार्थः स्वरूपाथो ज्ञापकाथो वा स्यात् ? प्रथमपक्षे किमर्थक्रियालक्षणं कारणं सत्त्वस्य तद्वार्थक्रियायाः ? तत्रार्थक्रियातः सत्त्वस्योक्तौ प्राक् पदार्थानां सत्त्वमन्तरेणाव्यस्याः प्रादुर्भावोक्तिर्हेतुत्वं निराधारकत्वं वानुषज्येत् । अथ सत्त्वादर्थक्रियोत्पद्यते तदार्थक्रियातः प्रागपि सत्त्वसिद्धेर्भावानां स्वरूपसत्त्वमायतम् । अथ स्वरूपार्थोसौ तत्रापि तद्धेतोरसत्त्वप्रसङ्गः । न ह्यर्थक्रियाकाले तद्धेतुर्विद्यते । न चान्यकालस्यास्यान्यकाला सा स्वरूपमतिप्रसङ्गात् । नापि ज्ञापकाथोसावर्थक्रियाकालेऽर्थस्यासत्त्वादेव । असत्त्वास्तजः कथं सत्ताज्ञासिरतिप्रसङ्गात् । न चार्थक्रियोदयाद्याक् कारणमासीदिति व्यवस्थापयितुं शक्यम् । यतो यदि स्वरूपेण पूर्वं हेतुवगतो भवेत्तदनन्तरं चार्थक्रिया, तदार्थक्रिया प्रतिपन्नसम्बन्धोर्षलभ्यमाना प्राग्धेतुसत्तां व्यवस्थापयतीति स्यात् । न चार्थक्रियामन्तरेण हेतुः स्वरूपेण कदाचिदप्युपलब्धः परैः स्वरूपसत्त्वप्रसङ्गात् । अर्थक्रियायाश्चापराार्थक्रिया यदि सत्त्वव्यवस्थापिका तदानवस्था । न चार्थक्रियाऽनधिगतसत्त्वस्वरूपापि हेतुसत्त्वव्यवस्थापिकाऽवविषाणादेरपि तत्सत्त्वव्यवस्थापकत्वानुषङ्गात् । न च हेतुजन्यत्वादर्थक्रिया सती नार्थक्रियान्तरोदयादित्यभिधातव्यमितरेतराश्रयानुषङ्गात् । हेतुसत्त्वाद्धर्धक्रिया सती तत्सत्त्वाच्च हेतोः सत्त्वमिति । अस्तु वार्थक्रियालक्षणं सत्त्वम् । तथाप्यतोर्धानां क्षणस्थायिता क्षणिकत्वं साध्येत क्षणादूर्द्ध्वमभावो वा ? प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता नित्यसाध्यर्थस्य क्षणावस्थित्यभ्युपगमात् । कथमन्यथास्य सदावस्थितिः क्षणावस्थितिबन्धनत्वात् क्षणान्तराद्यवस्थितेः । अथ क्षणदूर्द्ध्वमभावः साध्येत तन्नाऽभावेन सहास्य प्रतिबन्धासिद्धेः । न चाप्रतिबन्धविषयोऽश्वविषाणादिवदनुमेयः । तन्न सत्त्वादप्यर्थानां क्षणिकत्वावगतिः । नापि कृतकत्वादुक्तप्रकारेण क्षणिकं कार्यकारणभावप्रतिषेधतः कृतकस्याऽसिद्धस्वरूपत्वेन तदवगतिं प्रत्यनङ्गत्वात् । तैः प्रतीयनुरोधेन स्थिरः स्थूलः साधारणस्वभावश्च भावोभ्युपगन्तव्यः ।

ननु चार्णूनामयः शलकाकल्पत्वेनान्योन्यं सम्बन्धाभावतः स्थूलादिप्रतीतेर्भ्रान्तत्वात्कथं तद्वशात्तत्त्वभावो भावः स्यात् ? तथा हि । सम्बन्धार्थानां पारतन्त्र्यलक्षणो वा स्यादूपलक्षणे वा स्यात् ? प्रथमपक्षे किमसौ निष्पन्नयोः सम्बन्धिनोः स्यादनिष्पन्नयोर्वा ? न तावदनिष्पन्नयोः स्वरूपस्यैवासत्त्वात्

१ तस्य ग्रहीतृस्य ॥ २ सावनं विचार्यते ॥ ३ लक्ष्यते कथ्यते कार्यमनेनेति लक्षणं कारणमित्यर्थ — अनेकार्थत्वादुक्तानाम् ॥ ४ सत्त्वस्य ॥ ५ सत्त्वस्य ॥ ६ द्वयोः पक्षयोर्निषेधे ॥ ७ कारणभूतात् ॥ ८ सर्वथा क्षणिकत्वात् ॥ ९ न हि स्वरूपितस्वरूपयोः कालभेदे यत् ॥ १० गगनकुसुमादेरपि ज्ञापकप्रसङ्गात् ॥ ११ अर्थक्रिया-ज्ञानगतादि ॥ १२ जलादिलक्षणं । अर्थक्रियाया ॥ १३ कारणेन सह ॥ १४ अवयवक्रियाकारणम् ॥ १५ सायते ॥ १६ अनुमानत्रयेण क्षणिकत्वं पदार्थानां न सिद्ध्यति यत् ॥ १७ रसस्वप्नसंश्लेषमाणा सजातीयविजातीयव्यावृत्तानां परस्परसम्बन्धानाम् ॥

शशान्धविषाणवत् । निष्पन्नयोश्च पारतन्त्र्याभावादसम्बन्ध एव । उक्तं च “पारतन्त्र्यं हि सम्बन्धः सिद्धे का परतन्त्रता । तस्मात्सर्वस्य भावस्य सम्बन्धो नास्ति तत्त्वतः । १ ।” नापि रूपश्लेषलक्षणोसौ सम्बन्धिनोद्वित्वे रूपश्लेषविरोधात् । तयोरैक्ये वा सुतरां सम्बन्धभावः-सम्बन्धिनोरभावे सम्बन्धयोगात्, द्विष्टत्वात्तस्य । अथ नैरन्तर्यं तयो रूपश्लेषो, नोत्थान्तरालाभावरूपत्वेनाऽतात्त्विकत्वात् सम्बन्धरूपत्वाच्च सम्बन्धरूपत्वे सान्तरतापि कथं सम्बन्धो न स्यात् ? किञ्चासौ रूपश्लेषः सर्वात्मनैकदेशेन वा स्यात् ? सर्वात्मना रूपश्लेषेऽणूनां पिण्डाणुमात्रः स्यात् । एकदेशेन तच्छ्लेषे किमेकदेशात्तस्यात्मभूताः परभूताः वा ? आत्मभूताश्चैकदेशेन रूपश्लेषस्तदभावात् । परभूताश्चैतैरप्यणूनां सर्वात्मनैकदेशेन वा रूपश्लेषे स एव पर्यनुयोगिनवस्था च स्यात् । तदुक्तं “रूपश्लेषो हि सम्बन्धो द्वित्वे स च कथं भवेत् । तस्मात्प्रकृतिभिन्नानां सम्बन्धो नास्ति तत्त्वतः । १ ।” किञ्च परापेक्षैव सम्बन्धस्तस्य द्विष्टत्वात् । तं चापेक्षते भावः स्वयं सन्नसन्ना ? न तावदसन्नपेक्षाधर्माश्रयत्वविरोधात् खरशृङ्गवत् । नापि सन् सर्वनिराशंसत्वात् । अन्यथा सत्त्वविरोधात् । तन्न परापेक्षा नाम यद्रूपः सम्बन्धः सिद्धेत् । उक्तं च “परापेक्षा हि सम्बन्धः सोऽसन् कथमपेक्षते । संश्व सर्वनिराशंसो भावः कथमपेक्षते । १ ।” किञ्चासौ सम्बन्धः सम्बन्धिभ्यो भिन्नोऽभिन्नो वा ? यद्यभिन्नस्तदा सम्बन्धिनोऽपेक्षा न ताविति । भिन्नश्चेत्संबन्धिनौ केवलौ कथं सम्बन्धौ स्याताम् ? भवतु वा सम्बन्धोर्थान्तरम् । तथापि तेनैकेन सम्बन्धेन सह द्वयोः सम्बन्धिनोः कः सम्बन्धः ? यथा सम्बन्धिनोर्यथोक्तदोषान्न कश्चित्सम्बन्धस्तथात्रापि । तेनानयोः सम्बन्धान्तराभ्युपगमे चानवस्था स्यात्तत्रापि सम्बन्धान्तरानुपज्ञात् । तन्न सम्बन्धिनोः सम्बन्धबुद्धिर्वास्तवी तद्व्यतिरेकेणान्यस्य सम्बन्धस्यासम्भवात् । तदुक्तं “द्वयोरेकमिसम्बन्धात्सम्बन्धो यदि तद्व्ययोः । कंः सम्बन्धोर्नवस्था च न सम्बन्धमतिस्तथा । १ ।” ततः-तौ च भावौ तदन्यश्च सर्वे ते स्वात्मनि स्थिताः । इत्यमिश्राः स्वयं भावास्तान् मिश्रयति कल्पना । २ । तौ च भावौ सम्बन्धिनौ । ताभ्यामन्यश्च सम्बन्धः । सर्वे ते स्वात्मनि स्वस्वरूपे स्थिताः । तेनामिश्रा व्यावृत्तस्वरूपाः स्वयं भावास्तथापि तान्मिश्रयति योजयति कल्पना । अत एव तद्भावात्सम्बन्धभावोपि तामेव कल्पनामनुबन्धानैर्व्यवहर्तुर्भिर्भावानां भेदोऽन्यापोहस्तस्य प्रत्यायनाय क्रियाकारकादिवाचिनः शब्दाः प्रयोष्यन्ते-देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेत्यादयः । न खलु कारकाणां क्रियया सम्बन्धोस्ति क्षणिकत्वेन क्रियाकाले

१ सम्बन्धनि ॥ २ सद्यनिव्ययोरिव ॥ ३ अन्योन्यस्वभावानुपवेगलक्षण ॥ ४ इति चेदित्युपरीत ॥ ५ अन्तराभावो नैरन्तर्यमिति ॥ ६ तुच्छभावरूपत्वादभावास्य ॥ ७ निरन्तरतावत्तदर्थद्वयोपेक्षत्वाविशेषात् ॥ ८ कंशा ॥ ९ निरालादणो ॥ १० सम्बन्धिनो ॥ ११ प्रकृत्यान्वयभावेन ॥ १२ अपूर्णम् ॥ १३ सम्बन्धलक्षण ॥ १४ सर्वेषु निराकृतत्वात् ॥ १५ परमपेक्षते चेत् ॥ १६ परम् ॥ १७ सम्बन्धरहितो ॥ १८ सम्बन्धिव्याम् ॥ १९ स च सम्बन्धिनो च ॥ २० सम्बन्धवसम्बन्धिनो ॥ २१ अव्ययेति शेष ॥ २२ सम्बन्ध ॥ २३ वासनारूपा । कर्त्री ॥ २४ श्वास्तवी ॥ २५ कल्पनेव मिश्रयति यत् ॥ २६ विश्वरूपत्वात्वापराणां ग्राह्यरूप ॥ २७ अगोच्यवृत्तिर्षट् इत्यादि ॥

कारकाणामसम्भवात् । उक्तं च “तामेव चानुत्तानैः क्रियाकारकवाचिनः । भावभेदप्रतीत्यर्थं संयोज्यतेभिधायकाः । १” कार्यकारणभावस्तर्हि सम्बन्धो भविष्यतीत्यसमीचीनं कार्यकारणयोरसहभावतस्तस्यापि द्विष्ट्यासम्भवात् । न खलु कारणकाले कार्यं तत्काले वा कारणमस्ति तुल्यकालं कार्यकारणभावानुपपत्तेः सव्येतरगोविषाणवत् । तन्न सम्बन्धिनौ सहभाविनौ विद्यते येनानयोर्वैतमानौसौ सम्बन्धः स्यात् । अद्विष्टे च भवे सम्बन्धतादुपपन्नैव । कार्ये कारणे वा क्रमेणासौ सम्बन्धो वर्तते इत्यप्यसाम्यतं यतः क्रमेणापि भावः सम्बन्धाख्य एकत्र कारणे कार्ये वा वर्तमानोऽन्यनिरस्यहः—कार्यकारणयोरन्यतरानपेक्षो नैकवृत्तिमान् सम्बन्धो युक्तस्तदभावोपि=कार्यकारणयोरभावोपि तदभावात् । यदि पुनः कार्यकारणयोरैकं कार्यं कारणं वापेक्ष्यान्यत्र कार्ये कारणे वासौ सम्बन्धः क्रमेण वर्तते इति सम्यहत्वेन द्विष्ट एवेत्यते तदनेनापेक्ष्यमाणेनोपकारिणौ भवितव्यं यस्मादुपकार्योऽपेक्ष्यः स्यान्नान्यः । कथं चोपकारोऽत्युत्तमं यदा कारणकाले कार्याख्यो भावोऽसन् तत्काले वा कारणाख्यस्तदा नैवोपकुर्व्यादसामर्थ्यात् । किञ्च यद्येकार्थीभिसम्बन्धात्कार्यकारणता तयोः कार्यकारणभावत्वेनाभिमतयोस्तर्हि द्वित्वसंख्यापरत्वापरत्वविभागादिसम्बन्धात्प्राप्ता सा सव्येतरगोविषाणयोरपि । न येन केनचिदेकेन सम्बन्धात्सेष्यते । किं तर्हि ? सम्बन्धलक्षणं नैवेति चेत्तन्न द्विष्टो हि कश्चित्पदार्थः सम्बन्धः । नातोर्थद्वयाभिसम्बन्धादन्यत्तस्य लक्षणं, येनास्य संख्यादेर्विशेषो व्यवस्थाप्येत । कैस्चिद्भावे भवोऽभावे चाभावः । तदुपाधी विशेषणं यस्य योगस्य=सम्बन्धस्य स कार्यकारणता यदि, न सर्वसम्बन्धस्तदा तावेव योगोपाधी भावाभावौ कार्यकारणताऽस्तु किमसत्सम्बन्धकल्पनया । भेदोच्चैद्भावे हि भावोऽभावे चाभाव इति बहवोभिधेयाः । कथं कार्यकारणतेत्येकार्थीभिधायिना शब्देनोच्यते ? तन्वयं शब्दो नियोक्तारं समाश्रितः । नियोक्ता हि यं शब्दं यथा प्रयुक्ते तथा ग्राह । इत्यनेकत्रायैका श्रुतिर्न विरुध्यते इति तावेव कार्यकारणता । यस्मात् पश्यन्नेकं कारणाभिमतमुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्याऽदृष्टस्य कार्याख्यस्य दर्शने सति तददर्शने च सत्यऽपश्यत्कार्यमन्वेति । इदमतो भवतीति प्रतिपद्यते

१ कल्पनामऽवातर्त्ता बुद्धिम् ॥ २ सामान्यसम्बन्धं सर्वथा सम्बन्धविशेषं दृश्यताह ॥ ३ क्षणिकत्वात् ॥ ४ कार्यकारणलक्षणां ॥ ५ कार्यकारणलक्षणे ॥ ६ ‘अन्यनिरस्यहस्य’ प्रत्यर्थं ॥ ७ प्रत्यर्थं ॥ ८ अन्यतरस्य ॥ ९ यस्य कार्यस्येदं कारणमिति ॥ १० हेतो ॥ ११ कार्येण कारणेन वा ॥ १२ सम्बन्धेन ॥ १३ लोके ॥ १४ कार्ये कारणमपेक्ष्य मात्रे कार्यमपेक्ष्य यो वर्तते सम्बन्धस्तम् ॥ १५ खरविणान्दिवत् ॥ १६ सम्यन्वयलक्षण ॥ १७ दृष्ट ॥ १८ आदिना पृथक्त्वादिति ॥ १९ द्वित्वसंख्यालक्षणैकार्थीभिसम्बन्धस्याविषेणत्वं ॥ २० एकेन सह ॥ २१ कार्यस्य कारणस्य वा ॥ २२ कार्यकारणताया स्यात् ॥ २३ भावाभावो ॥ २४ उपाधि=विशेषणम् ॥ २५ सम्बन्ध ॥ २६ जैनामहाक्याह बौद्ध ॥ २७ भावाभावान्या कार्यकारणभावसम्बन्धस्य ॥ २८ सम्बन्धस्य ॥ २९ चत्वारोऽसौ ॥ ३० कार्यकारणसम्बन्धप्रतिपादक कार्यकारणलक्षण ॥ ३१ एकार्थमभिलेखानेकार्थं यन्निशेष ॥ ३२ एकार्थानेकार्थान्या ॥ ३३ यथेतिविशब्द उदकानि अस्मिन्वीरुने स उदविरल्यदि ॥ ३४ कारणाभिमतपदार्थदर्शनात्पूर्वम् ॥ ३५ कथम् ? तथा हि ॥ ३६ स्वयम् ॥

जनोऽत इदं जातमित्याख्यातुमिर्विनापि । तस्माद्दर्शनादर्शने विषयिणि विषयोपचाराद्भावाभावौ मुक्त्वा कार्यबुद्धेरसम्भवात् कार्यादिश्रुतिरप्यत्र भावाभावाभयोमो लोकः प्रतिपदमिष्यतीं शब्दमालामभिधेयमिति निर्वचिरेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणता, नान्या चेत्कथं भावाभावाभ्यां सा प्रसाध्यते तदभावाभावात् । लिङ्गात्कार्यतागतितरिग्यनुवर्ण्यतेत्येदं कार्य कारणं चेति सङ्केतविषयाख्या सा । यथा गौरयं साक्षादिसच्चादित्यनेन गोव्यवहारस्य विषयः प्रदर्श्यते । यतश्च भावे भाविनि भवनधर्मिणि तद्भावाः=कारणाभितस्य भाव एव कारणत्वं भावे एव कारणाभितस्य भाविता कार्याभितस्य कार्यत्वमिति प्रसिद्धे प्रत्यक्षानुपलम्भतो हेतुफलत्वे, ततो भावाभावावेव कार्यकारणता, नान्या । तेनैतावन्मात्रं भावाभावौ तावेव तत्त्वं यस्यार्थस्यासावेतावन्मात्रतत्त्वः । सौर्धो येषां विकल्पानां ते एतावन्मात्रतत्त्वार्थाः=एतावन्मात्रबीजाः कार्यकारणगोचराः । दर्शयन्ति घटितानिव=सम्बद्धानिवाऽसम्बद्धानन्यर्थान् । एवं घटनाच्च मिथ्यार्थाः । किञ्चासौ कार्यकारणभूतौर्धो भिन्नोऽभिन्नो वा स्यात् ? यदि भिन्नस्तर्हि भिन्ने का घटना स्वस्वभावव्यवस्थितेः । अथाऽभिन्नस्तदाऽभिन्ने कार्यकारणतापि का ? नैव स्यात् । स्यादेतत्-न भिन्नस्याभिन्नस्य वा सम्बन्धः । किं तर्हि ? सम्बन्धख्येनैकेन सम्बन्धादित्यत्रापि भावे=सत्तायामन्यस्य सम्बन्धस्य विशिष्टौ कार्यकारणाभितौ श्लिष्टौ स्याताम् । कथं च तौ संयोगिसमवायिनौ ? आदिग्रहणात्स्वस्वाम्यादिकम् ? सर्वमेतेनानन्तरोक्तेन सामान्यसम्बन्धप्रतिषेधेन चिन्तितम् । संयोग्यादीनामन्योन्यमनुपकाराच्चाऽजन्यजनकभावाच्च न सम्बन्धी च तादृशोपकार्योपकारकभूतः । अथास्ति कश्चित्समवायी योऽवयविरूपं कार्यं जनयति । अतो नानुपकारादसम्बन्धिरेति । तन्न-यतो जननेपि कार्यस्य केनचित्समवायिनाभ्युपगम्यमाने समवायी, नासौ तदा-जननकाले कार्यस्यानिर्यतेः । न च ततो जननात्समवायित्वं सिद्धयति-कुम्भकारादरपि घटे समवायित्वप्रसङ्गात् । तयोः सम्-

१ शब्दोल्लेखमन्तरेण उपदेवकं पुष्पे ॥ २ कारणस्य ॥ ३ कार्यस्य ॥ ४ कार्यकारणाभितस्यो पदार्थयो कार्यकारणता भवति ॥ ५ दर्शनादर्शनलक्षणे ज्ञान ॥ ६ भावाभावावेव कार्यं, नान्यदित्यर्थ ॥ ७ धृतिः=शब्द ॥ ८ न केवल कार्यकारणभूति किन्तु ॥ ९ भावे भाव अभावे वाऽभाव इत्येतावतीम् ॥ १० समर्थता ॥ ११ इति=नववादी ब्रूते ॥ १२ भावाभावाभ्यामनुमीयमाना वृत्ति कार्यकारणता ताभ्यामन्या तदा दूषणम् ॥ १३ सम्बन्धवादिना ॥ १४ तस्य=कारणस्य ॥ १५ अस्य कारणत्वेद कार्यमस्य च कार्यत्वेद कारणमिति ॥ १६ अनुमानेन ॥ १७ प्रकारान्तरेण तावेव कार्यकारणतति निरूपयति ॥ १८ कार्यलक्षणे ॥ १९ स्वतन्त्रम् ॥ २० कार्यकारणस्य ॥ २१ अर्थ=विषय ॥ २२ आन्तर्ज्ञानानाम् ॥ २३ बस ॥ २४ विक्रमा ॥ २५ प्रत्यर्थ ॥ २६ विक्रमा ॥ २७ परस्परम् ॥ २८ सम्बन्ध ॥ २९ कार्यकारणयो ॥ ३० कार्यस्य कारणस्य वा ॥ ३१ प्रत्ययैवम् ॥ ३२ भिन्नस्य ॥ ३३ कारिकायाम् ॥ ३४ कारिकायाम् ॥ ३५ स्वामिश्रणमवसम्बन्धादिकम् ॥ ३६ निराकृतम् ॥ ३७ अर्थ ॥ ३८ उपकारक ॥ ३९ तत्त्वादि ॥ ४० सम्बन्धवादिना ॥ ४१ कार्येण समम् ॥ ४२ समवायिना कारणेन कार्यस्य निष्पादनसमये कार्यस्यानिष्पन्नत्वात्कृत कार्येण समत्व कारणस्य न दहरणे सति तस्य विनष्टत्वात् ॥ ४३ तन्तूनाम् ॥ ४४ तन्तुगटयो ॥

वायिनोः परस्परमनुपकारोपि तान्मां वा समवायस्य नित्यतया समवायेन वा तयोः परत्र वा क्वचिदनुपकारोपि सम्बन्धो यदीष्यते तदा विश्वं परस्परा-
सम्बद्धं समवायि परस्परं स्यात् । यदि च संयोगस्य कार्यत्वात्तस्य ताभ्यां जननात्संयोगिता तयोस्तदा संयोगजननेपीष्टौ । ततः संयोगजननाच्च तौ संयोगिनौ
कर्मणोपि संयोगितापत्तेः । संयोगो ह्यन्यतरकर्मज उभयकर्मजश्चेत्यते । आदिग्रहणात्संयोगस्यापि संयोगिता स्यात् । न संयोगजननात्संयोगिता । किन्तहि?
स्थपनादिति चेन्न स्थितिश्च प्रतिवर्णिताऽग्रन्थान्तरे प्रतिक्षिप्ताऽस्याप्यस्याप्यकरोजन्यजनकत्वाभावाच्चान्या स्थितिर्िति । “कार्यकारणभावोपि तयोः सहभा-
वतः । प्रसिद्ध्यति कथं द्विष्टोऽद्विष्टे सम्बन्धता कथम् । १ । क्रमण भाव एकत्र वर्तमानोन्यनिर्मुहः । तदभावोपि तदभावात्सम्बन्धो नैकवृत्तिमान् । २ ।
यद्यप्येक्ष्य तयोः कर्मन्यत्रासौ प्रवर्तते । उपकारी ह्यपेक्ष्यः स्यात्कथं चोपकरोत्यसन् । ३ । यद्येकार्थाभिसम्बन्धात्कार्यकारणता तयोः । प्राप्ता द्वित्वादिसम्बन्धा-
त्सर्वेतरविषयानयोः । ४ । द्विष्टो हि काश्चित्सम्बन्धो नातोऽन्यतस्य लक्षणम् । भावाभावोपधियोगः कार्यकारणता यदि । ५ । योगोपाधी न तावेव कार्यकार-
णतात्र किम् । भेदाच्चेष्टान्वड्यं ग्रन्थो नियोक्तारं समाश्रितः । ६ । पश्यजेकमदृष्टस्य दर्शने तददर्शने । अपश्यत्कार्यमन्वेति विना व्याख्यातुर्भिर्जनः । ७ ।
दर्शनादर्शने मुक्त्वा कार्यबुद्धेरसम्भवात् । कार्यादिश्रुतिरप्यत्र लाभवार्थं निवेदिता । ८ । तदभावाभावाच्चकार्यगतिरप्यनुवर्ण्यते । सङ्केतविषयाख्या सा
सौहार्दादेर्गोतिर्यथा । ९ । भावे भाविनि तद्भावो भाव एव च भाविता । प्रसिद्धे हेतुफलते प्रत्यक्षानुपलभ्यतैः । १० । एतावन्मात्रतत्त्वार्थाः कार्यकारण-
गोचराः । विरूपा दर्शयन्त्यर्थान् मिथ्यार्थां घटितानिव । ११ । भिन्ने का घटनाऽभिन्ने कार्यकारणतापि का । भावे ह्यन्यस्य विशिष्टौ विशिष्टौ स्यातां कथं च
तौ । १२ । संयोगिसमवाय्यादि सर्वभेदेन चिन्तितम् । अन्योन्यानुपकाराच्च न सम्बन्धी च तादृशः । १३ । जननेपि हि कार्यस्य केनचित्समवायिना । समवायी
तदा नासौ न ततोतिप्रसङ्गतः । १४ । तयोः अनुपकारोऽपि समवाये परत्र वा । सम्बन्धो यदि विश्वं स्यात्समवायि परस्परम् । १५ । संयोगजननेपीष्टौ ततः
संयोगिनौ न तौ । कर्मादियोगितापत्तेः स्थितिश्च प्रतिवर्णिता । १६ ।” इति ।

१ असमवायिनि कारणे कार्ये वा ॥ २ उपकारकत्वाभावाविशेषात् ॥ ३ सम्बन्धस्य ॥ ४ समवायिभ्याम् ॥ ५ संयोगिनो ॥ ६ क्रियाया ॥ ७ कर्मण सत्तावात्संयोगजननात् ॥ ८ तथा च द्वयथोरेव हि
संयोगो, न कर्मणोरेवेति सत् विघटत ॥ ९ बौलव्येनयो ॥ १० मष्टयो ॥ ११ कारिकाया ॥ १२ गुणत्वस्य ॥ १३ हस्तपुस्तकसंयोगोपादयपुस्तकसंयोगोपात्ते ॥ १४ संयोगिभ्यां स्यात्पदार्थस्य संयोगलक्षणस्य
स्थितिनिष्पादनात् ॥ १५ संयोगिनो संयोगस्य च ॥ १६ निराहता ॥ १७ प्रत्यय ॥ १८ जन्यजनकभावस्तु प्राक्प्रतिक्षिप्त इत्यर्थ ॥ १९ कार्ये कारणे वा ॥ २० तयो कार्यकारणयो ॥ २१ तस्य=सम्बन्धस्य ॥
२२ सम्बन्ध ॥ २३ नम् ॥ २४ कारणम् ॥ २५ कार्यस्य ॥ २६ तस्य=कारणस्य ॥ २७ तस्य=कारणस्य ॥ २८ तस्य=कारणस्य ॥ २९ सावनात् ॥ ३० कार्यता ॥ ३१ अन्यव्यतिरेकत ॥ ३२ सम्बन्ध ॥
३३ सम्बन्धस्य ॥ ३४ समवायिनोः ॥ ३५ तर्हिति शेष ॥ ३६ कुल ॥ ३७ मत ॥

अस्तु वा कार्यकारणभावलक्षणः सम्बन्धः । तथाप्यस्य प्रतिपन्नस्याप्रतिपन्नस्य वा सत्त्वं सिद्धेत् ? न तावदप्रतिपन्नस्यातिप्रसङ्गात् । प्रतिपन्नस्य चेकुतोऽस्य प्रतिपत्तिः ! प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां वा नानेन वा ! प्रकारान्तराऽसम्भवात् । प्रत्यक्षेण चेदंशस्वरूपग्राहिणा धूमस्वरूपग्राहिणोभयस्वरूपग्राहिणा वा ? न तावदंशस्वरूपग्राहिणा । तद्धि तत्सद्भावमात्रमेव प्रतिपद्यते, न धूमस्वरूपम् । तदप्रतिपत्तौ च न तदपेक्षयाग्रेः कारणत्वावगमः । न हि प्रतियोगिस्वरूपाप्रतिपत्तौ तं प्रति कैस्यचित्कारणत्वमन्यद्वा धर्मान्तरं प्रत्येतुं शक्यमतिप्रसङ्गात् । नापि धूमस्वरूपग्राहिणा प्रत्यक्षेण कार्यकारणभावावगमोऽस्त एव । उभयस्वरूपग्रहणे खलु तद्विशिष्टसम्बन्धावगमो युक्तो, नान्यथा । नायुभयस्वरूपग्राहिणा-तत्रापि हि तयोः स्वरूपमात्रमेव प्रतिभासते न त्वग्नेधूमं प्रति कारणत्वं तस्यैव तं प्रति कार्यत्वम् । न हि स्वरूपनिष्ठपदार्थद्वयसैकज्ञानप्रतिभासमात्रेण कार्यकारणभावप्रतिभासो घटपटादेरपि तत्प्रसङ्गात् । यत्प्रतिभासानन्तरमेकत्र ज्ञाने यंस्य प्रतिभासस्तथोत्तदवगम इत्यपि तादृगू घटप्रतिभासानन्तरं पटस्यापि प्रतिभासनात् । न च क्रमभाविपदार्थद्वयप्रतिभाससंभन्धव्येकं ज्ञानमिति वक्तुं शक्यं सर्वत्र प्रतिभासभेदस्य भेदनिबन्धनत्वात् । अथाग्निधूमस्वरूपद्वयग्राहिज्ञानद्वयानन्तरभाविसरणसहकारीन्द्रियजनितविकल्पज्ञाने तद्वयस्य पूर्वापरकालभावितः प्रतिभासात्कार्यकारणभावनिश्चयो भविष्यतीत्युच्यते तदप्युक्तिमात्रं-चक्षुरादीनां तत्सव्यपेक्षलोचनव्यापारानन्तरमेतं कार्यकारणभूता इत्यवभासनात्तद्भावः सविकल्पकप्रत्यक्षप्रसिद्ध इत्यस्यसमीचीनं गन्धस्यापि लोचनज्ञानविषयत्वप्रसङ्गात् । गन्धस्मरणसहकारिलोचनव्यापारानन्तरं सुरभि चन्दनमिति प्रत्ययप्रतीतेः । तन्न प्रत्यक्षेणसौ प्रतीयते । नापि प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां प्रत्यक्षस्यैवानुपलम्भस्यापि प्रतिषेध्यविविक्तवस्तुर्भाविषयत्वेनात्राऽसामर्थ्यात् । अथाग्नि-सद्भाव एव धूमस्य भावस्तदभावे चाभावः कार्यकारणभावः । स चैताभ्यां प्रतीयते इत्युच्यते तर्हि वक्तृत्वस्यासर्वज्ञत्वादिना व्यतिः स्यात् । तद्धि

१ गगनाब्जादेरपि सत्त्वप्रपञ्चोऽप्रतिपन्नत्वाविशेषात् ॥ २ अन्यथव्यतिरेकज्ञानाभ्याम् ॥ ३ उक्तप्रकारेभ्यः प्रमाणान्तरस्य परेणानभ्युपगमात् ॥ ४ ध्ययमग्निर्व्यस्य कारणमिति ॥ ५ प्रतियोगी=व्यस्य ॥ ६ अग्न्यादेर्वस्तुन ॥ ७ सादृश्यादिकम् ॥ ८ सत्त्वसुमादिकं प्रत्यपि कस्यानिकारणत्वप्रसङ्गात् ॥ ९ सत्त्वसुमादिकं ॥ १० अग्निधूमयो ॥ ११ न लयमतिर्व्यस्य कारण यतोऽग्रे कार्यमिति प्रतिभास ॥ १२ एन ॥ १३ युक्तं ॥ १४ तस्य=कार्यकारणभावस्य ॥ १५ एकज्ञानप्रतिभासमानस्यविशेषात् ॥ १६ अर्थस्य ॥ १७ कुत ॥ १८ एक ज्ञान परिहृति पर पदार्थद्वयप्रतिभासे ॥ १९ अनुयायि ॥ २० ज्ञाने इये च ॥ २१ घटपटयोर्विव ॥ २२ तौ अग्निधूमाविति । सीमासकाभ्युपगते प्रत्यक्षिज्ञानप्रत्यक्षे ॥ २३ सम्बन्धत्वादिना ॥ २४ अग्निर्व्यस्यकारणभावज्ञानोत्पत्तिदत्तासामर्थ्ये ॥ २५ ज्ञानस्य ॥ २६ कर्तृपदम् ॥ २७ क्रमपदम् ॥ २८ परिमलस्मरणत्वव्यपेक्षत्वेपि लोचने सति चन्दनं सुरभीति ज्ञानं प्राणैन्द्रियदेव जावन इत्यर्थ ॥ २९ अग्निधूमादय ॥ ३० तदपि कुत इत्याह ॥ ३१ अग्निभूमादि ॥ ३२ महाहृदि ॥ ३३ असर्वज्ञादिसद्भावो वक्तृत्वस्य सद्भावस्तदभावे चाभाव इति ॥

प्र. क. मा.

॥१५१॥

रागादिसत्त्वाऽसर्वज्ञत्वसद्भावे स्वात्मन्येव दृष्टम् तदभावे चोपलक्षकलादौ न दृष्टम् । तथा च सर्वज्ञवीतरागाय दत्तो जलज्जलिः । वक्तृत्वस्य वक्तुकाम-
ताहेतुकत्वाच्चार्थं दोषो रागादिसद्भावेपि वक्तुकामताभावे तस्यासत्त्वात् । नन्वेवं व्यभिचारे विवक्षायास्य निमित्तं न स्यादन्यविवक्षायास्य शब्दोपलम्भात् ।
अन्यथा गोत्रस्सलनादेरभावप्रसङ्गात् । अथार्थविवक्षव्यभिचारेपि शब्दविवक्षायास्यव्यभिचारो न सद्भावस्यास्य अन्यत्र गतचित्तस्य वा शब्दविवक्षाभावेपि
वक्तृत्वसंवेदनात् । न च व्यवहिता सा तन्निमित्तमिति वक्तव्यं प्रतिनियतकार्यकारणभावाभावप्रसङ्गात् सर्वस्य तैस्तोः । अथासर्वज्ञत्वाद्यभावे सर्वत्र वक्तृत्वं न
सम्भवतीत्यत्र प्रमाणाभावाच्च तस्य तेन कार्यकारणभावलक्षणाः प्रतिबन्धः सिद्ध्यति, तदभिधूमादावपि समानम् । अथाप्रयभावे धूमस्य भावे तद्धेतुकता-
विरहात्सकृदप्यहृतोऽश्वस्य भावो न स्यात् । दृश्यते च महानसादावैशित्यं । ततो नानभेधसमसद्भाव इति प्रतिबन्धसिद्धिरित्यभिधीयते, तदप्यभिधानमात्रम् ।
यथैव हीन्यनादेरकदा समुद्भूतोऽग्निरन्यदरणिमिथान्मान्मण्यदेवा भवन्नुपलभ्यन्ते, धूमो वाग्नितो जायमानोपि गोपालघटिकादौ पावकोद्भूतधूमादप्युपजा-
यते तथाप्रयभावेपि कदाचिद्धूमो भविष्यतीति कुतः प्रतिबन्धसिद्धिः ? अथ यादृशोऽग्निरन्यनादिसामग्रीतो जायमानो दृष्टो न तादृशोऽरणितो मण्यदेवौ ।
धूमोपि यादृशोऽग्नितो न तादृशो गोपालघटिकादौ वह्निप्रभवधूमादन्यादृशात्तादृशभावेतिप्रसङ्गात् । इति नाग्निजन्यधूमस्य तत्सदृशस्य चानभेदभावः । भावे
वा तादृशधूमजनकैत्याग्निसत्वभावतैवेति न व्यभिचारः । तदुक्तम् “अग्निसत्वभावः शक्यस्य मूर्धा यद्यग्निरव सः । अथानग्निसत्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत्” इत्यादि ।
तदेतद्वक्तृत्वेपि समानम् । तद्धि सर्वज्ञे वीतरागे वा यदि स्यादसर्वज्ञाद्रागादिमतो वा कदाचिदपि न स्यादहेतोः सकृदप्यसम्भवात् । भवति च तत्ततः ।
अतो न सर्वज्ञे तस्य तत्सदृशस्य वा सम्भव इति प्रतिबन्धसिद्धिः । किञ्च कार्यकारणभावः सकलदेशकालावस्थिताखिलाग्निधूमव्यक्तिकोऽङ्गीकरणेनावगतो-
ऽनुमाननिमित्तं, नान्यथा । न च निर्विकल्पकसविकल्पप्रत्यक्षस्येति वस्तुनि व्यापारः, प्रत्यक्षानुपलम्भयोर्वा । किञ्च कार्योत्पादनशक्तिविगिष्टत्वं कारणत्वम् । न

१ सर्वज्ञो वीतरागश्च नास्तीति भावः ॥ २ सर्वज्ञास्तिलवादिना जैनादिना ॥ ३ सर्वज्ञास्तिल स्वयम्वाह ॥ ४ सायनस्य ॥ ५ न तु रागादिहेतुकत्वात् ॥ ६ असर्वज्ञत्वलक्षण ॥ ७ आदिना द्रुपादि ॥ ८ उक्तप्रकारेण ॥
९ वक्तृत्वसाधनस्य ॥ १० अभिरुच ॥ ११ जिनदत्तादि ॥ १२ नाम ॥ १३ वक्तृत्वस्य ॥ १४ कार्यान्तरे ॥ १५ शब्दविवक्षा यदासीत्तदा वक्तृत्वस्य निमित्तं स्यात्कार्यान्तरेणान्वहता । अतोऽप्यवहिता या शब्दवि-
वक्षा पृथक्तात्त्रिमित्तं भवतीत्युक्ते आह ॥ १६ व्यवहितस्य कार्यस्य १७ तस्य व्यवहितकारणत्वस्य ॥ १८ आदिना रागादिनात्वादि ॥ १९ द्रुष्टु ॥ २० अविनाभाव ॥ २१ यतो गुक्तिमन्तरेण बोद्धेतोऽस्मिन्मिति भावः ॥ २२ वृमोत भाव्यं
न भवतीति भावः ॥ २३ तस्य भावः ॥ २४ अनेन प्रकारेण ॥ २५ कार्यकारणयोरेकत्वानामावसिद्धिः ॥ २६ जैनादिना भवता ॥ २७ सूत्रमन्त्रादे ॥ २८ धूमाग्निलक्षणस्यैव कारणतो
सम्बन्धः ॥ २९ वान्तिप्रभवधूमः ॥ ३० जलवादिनिसद्भावप्रसङ्गात् ॥ ३१ अथस्य ॥ ३२ धूमाग्निलक्षणकार्यकारणयो ॥ ३३ तादृ ॥ ३४ कुत ॥ ३५ तादृ ॥ ३६ वक्तृत्वस्य ॥ ३७ वक्तृत्वस्य समवेदनादिना ॥ ३८ आनुत्पन्नं ।
एकत्वेन च ॥

चातौ शक्तिः प्रत्यक्षावसेया किन्तु कार्यदर्शनगम्या “शक्तयः सर्वभावानां कार्यार्थपत्तिगोचराः” इत्यभिधानात् । तत्र कार्यकारणत्वावगमेऽनुमानान्छस्यवगमः स्यात् । तत्रापि शक्तिकार्ययोः प्रतिबन्धप्रतीतिर्न प्रत्यक्षारुक्कदोषानुषङ्गात् । अनुमानात्तदवगमेऽनवस्थितेतराश्रयानुषङ्गो वा स्यात् । एतेन तृतीयोपि पक्षश्चिन्तित इति । तदेतत्सर्वमस्मीचीनं सम्बन्धस्याध्यक्षणेवार्थानां प्रतिभासनात् । तथा हि । पटस्तनुसम्बद्ध एवावभासते । रूपादयश्च पटादिसम्बद्धाः सम्बन्धाभावे तु तेषां विशिष्टः प्रतिभासः स्यात् । तन्मन्तरेणान्यस्य संश्लिष्टप्रतिभासहेतोरभावात् । कथं च सम्बन्धे प्रतीयमानेऽप्रतीयमानस्याप्यसम्बन्धस्य कल्पना प्रतीतिविरोधात् । अर्थक्रियाविरोधश्चाणूनामन्योन्यमसम्बन्धतो जलधारणाहरणाद्यर्थक्रियाकारित्वानुपपत्तेः । रज्जुवंशदण्डादीनामेकदेशाकर्षणे तदर्थोपकार्येण चासम्बन्धवादिनो न स्यात् । अस्ति चैतत्सर्वम् । अतस्तदन्यथानुपपत्तेश्चासौ सिद्धः । यच्च पारतन्त्र्यं हीत्याद्युक्तं तदप्युक्तमेकैवपरिणतिलक्षणपारतन्त्र्यस्यार्थानां प्रतीतितः सुप्रसिद्धत्वात् । अन्यथोक्तदोषानुषङ्गः । न चार्थानां सम्बन्धः सर्वात्मनैकदेशेन वाभ्युपगम्यते येनोक्तदोषः स्यात् । प्रकारान्तरेणैवास्याभ्युपगमात् । सर्वात्मैकदेशाभ्यां हि तस्यासम्भवात् प्रकारान्तरस्य वा भावात् तत्प्रतीत्यन्यथानुपपत्तेश्च ताभ्यां जालन्तरतया श्लेषः स्निग्धरूक्षतानिवन्धनो बन्धोऽभ्युपगन्तव्योऽसौ स्फुटोपादिवत् । विशिष्टरूपतापरित्यागेन हि संश्लिष्टरूपतया कैश्चिद्वदन्यथात्वलक्षणैकत्वपरिणतिः सम्बन्धोऽर्थानां चित्रसंवेदने नीलाद्याकारवत् । न हि चित्रसंविदो जालन्तररूपतयोत्पादाद्व्यो नीलाद्यनेकार्कारैः सम्बन्धः सर्वात्मनैकदेशेन वा तैस्तस्याः सम्बन्धे प्रोक्तशेषदोषानुपपत्तिः शङ्कते । स चैवंविधः सम्बन्धोर्थानां कैचिद्विशिष्टप्रदेशानामन्योन्यप्रदेशानुपपत्तैः । यथा स्फुटोपादीनाम् । क्वचित् प्रदेशसंश्लिष्टतामात्रेण यथादुल्यादीनाम् । न चान्तर्बहिर्वा सांशवस्तुत्रादिनः सांशत्वानुषङ्गो दोषापेक्षत्वात् । न चैवमनवस्था तद्वत्तत्प्रदेशानामत्यन्तभेदाभावात् । तद्वदे हि तेषामपि तद्वत्ता प्रदेशान्तरैः सम्बन्ध इत्यनवस्था स्यात् । नान्यथाऽनेकान्तात्मकवस्तुनोऽत्यन्तभेदाभावात् जालन्तरत्वाच्चित्रसंवेदनवदेव । नन्वेवं परमाणूनाम-

१ द्रव्यादे ॥ २ आभ्यादे ॥ ३ कार्यकारणभावत्वेण ॥ ४ अनुमानेन वासौ कार्यकारणभावः प्रतीयते इति ॥ ५ बौद्धोक्तम् ॥ ६ कथमर्थानां सम्बन्धस्याध्यक्षणे प्रतिभासनमित्युक्ते सत्याह ॥ ७ उत्तमासन्ते ॥ ८ पटादिसंज्ञाशब्देन ॥ ९ अन्य कश्चित्संश्लिष्टप्रतिभासहेतुसंविज्ज्वालीत्युक्ते सत्याह ॥ १० प्रत्यक्षेण ॥ ११ अर्थानाम् ॥ १२ अन्यथेति शेषः ॥ १३ असम्बन्धपदे ॥ १४ अन्यस्य=शेष-मकलभागाय ॥ १५ सौगतस्य ॥ १६ परस्परसम्बद्धत्वात् ॥ १७ मा भवत्वित्युक्ते सत्याह ॥ १८ अनुमानतः १९ स्तब्धत्वेण ॥ २० बाह्याभ्यात्मिकानाम् ॥ २१ तत्र सौगतस्य स्यात् ॥ २२ जने ॥ २३ सौगतात् ॥ २४ पिण्डेणमात्रं स्यादित्यादि ॥ २५ इयं तद्वि सम्बन्ध इत्युक्ते सत्याह ॥ २६ जने ॥ २७ अपरप्रकारस्य ॥ २८ प्रकारान्तरत्वेन ॥ २९ परेण ॥ ३० एकलोलीभावात्मलक्षणया ॥ ३१ पञ्चाक्षरूपेण ॥ ३२ आदौ द्वावुदौ पृथक् तिष्ठत पञ्चास्ययोगेन कृत्वाऽन्यथाव भाव पर्यायत्वे पानकं जातमिति ॥ ३३ ज्ञातस्य ॥ ३४ कथाच्चित्रोत्पत्त्योऽशक्यविवेकवलेन ॥ ३५ उपरते ॥ ३६ भिन्न ॥ ३७ सौगतेन ॥ ३८ पिण्डेणमात्रं स्यादित्यादि ॥ ३९ मात्रत्वादि ॥ ४० इति प्रतिबन्धवर्धनात् ॥ ४१ सम्बन्धवति पदार्थे ॥ ४२ भवति ॥ ४३ सम्बन्धमात्रेण ॥ ४४ जैनस्य ॥ ४५ पदार्थात् ॥ ४६ सर्वथा ॥ ४७ कथाच्चित्रेदामेदंरूपस्य ॥ ४८ अन्तो=वर्म ॥ ४९ सद्यमानेनैवकृत्याभ्याम् ॥ ५० सांशवस्तुप्रकारेण ॥

प्यंशवत्त्वप्रसङ्गः स्यादित्यनुत्तरं यतोऽत्रांशशब्दः स्वभावार्थोऽवयवार्थो वा स्यात् ? यदि स्वभावार्थो, न कश्चिदोपपत्तेषां विभिन्नोद्विग्नभागव्यवस्थिताने-
काणुभिः सम्बन्धान्यर्थानुपपत्त्या तावद्धा स्वभावभेदोपपत्तेः । अवयवार्थस्तु तत्रास्ती नोपपत्तेः तेन भेदत्वेनावयवसम्भवात् । न चैवं तेषामविभागित्वं
विरुध्यते यतोऽविभागित्वं भेदयितुमशक्यत्वं, न पुनर्निःस्वभावत्वम् । यत्कं-निष्पन्नयोरनिष्पन्नयोर्वा पारतन्त्र्यलक्षणः सम्बन्धः स्यादित्यादि तदव्य-
सारं कथञ्चिन्निष्पन्नयोस्तदनुपगमात् । पटो हि तन्तुद्रव्यरूपतया निष्पन्न एवान्वयिनो द्रव्यस्य पटपरिणामोत्तेः प्रागपि सत्त्वात् । स्वरूपेण त्वऽनि-
ष्पन्नस्तन्तुद्रव्यमपि स्वरूपेण निष्पन्नं पटपरिणामरूपतयाऽनिष्पन्नम् । तथाहुत्यादिद्रव्यं स्वरूपेण निष्पन्नं संयोगपरिणामात्मकत्वेनानिष्पन्नमिति । किञ्च
पारतन्त्र्यस्याऽभावान्नामानां सम्बन्धाभावे तेन व्याप्तः कश्चित्सम्बन्धः प्रसिद्धो न वा ? प्रसिद्धश्चेत्कथं सर्वत्र सर्वदा सम्बन्धाभावः ? विरोधात् । नो चेत्कथं-
मव्ययपकाभावादव्ययस्याभावसिद्धिरिति प्रसङ्गात् । रूपभेदो हीत्याद्येकात्मनवादिनामेव दूषणं, नास्माकं-कथञ्चित्सम्बन्धिनोरेकत्वापत्तिस्वभावस्य
रूपभेदेष्वलक्षणासम्बन्धस्याभ्युपगमात् । असक्यविवर्चनत्वं हि सम्बन्धिनो रूपभेदोऽसाधारणस्वरूपता च तदऽक्षेपः । स चानयोर्द्वित्वं न विरुद्धात् तथा
प्रतीतोश्चित्राकारैकसर्वदेवत्वत् । न चापेक्षिकत्वात्सम्बन्धस्वभावो मिथ्याऽर्थानां रूपभेदोऽसाधारणस्वरूपता च तदऽक्षेपः । स चानयोर्द्वित्वं न विरुद्धात् तथा
ह्यापेक्षिक एव कश्चिदर्थमपेक्ष्य कस्यचित्स्ववस्थित्यन्यथानुपपत्तेः स्थूलत्वादिवत् । प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिभासमानः सोनोपेक्षिक एव तत्पृष्ठभाविष्यकत्वेनाध्यवसी-
यमानो यथापेक्षिकस्तथाऽवास्तवोपीत्यन्यत्रापि समानम् । न खलु सम्बन्धोऽध्यक्षेण न प्रतिभासते यतोऽनापेक्षिको न स्यात् । एतेन परापेक्षा हीत्याद्यापि
प्रत्युक्तमसम्बन्धेपि समानत्वात् । द्वयोरेकाभिसम्बन्धादित्याद्यव्यविज्ञातपरिभाषास्य विजृम्भितं यतो नास्माभिः सम्बन्धिनोस्तथोपरिणितिव्यतिरेकेणान्यः
सम्बन्धोभ्युपगम्यते, येनानवस्था स्यात् । तथा च तामेव चानुरन्धानैरित्याद्यप्ययुक्तं क्रियाकारकादीनां सम्बन्धिनानां तत्सम्बन्धस्य च प्रतीत्यर्थं
तदभिधायिकानां प्रयोगप्रसिद्धेः । अन्यापोहस्य च प्रागोवापास्तस्वरूपत्वाच्छब्दार्थत्वमनुपपन्नमेव । चित्रज्ञानमञ्चानेकसम्बन्धितादात्म्येयैकत्वं सम्बन्ध-

१ तर्हि ॥ २ स्वभावभेदाऽभावे ॥ ३ स्वभावभेदसम्भवे ॥ ४ कथम् ॥ ५ तत्त्वादे ॥ ६ पटत्वेण ॥ ७ पट ॥ ८ भावानां सम्बन्धो नास्ति पारतन्त्र्याभावात् ॥ ९ दृष्टान्ते ॥ १० ज्ञात ॥ ११ ज्ञातव्यस्य ॥ १२ अथ
न प्रसिद्धत्वादे ॥ १३ असाध्य ॥ १४ अस्मावनस्य ॥ १५ अन्यथा ॥ १६ घटाभावे पटमावप्रसङ्गात् ॥ १७ अनेकान्तादिना जेनानाम् १८ एतलोलीभावे ॥ १९ इदं तोयमिमे सकृच्च इति विभागस्य कर्तुमशक्यत्वात् ॥
२० सञ्जुतोपयोगिभिरलक्ष्यता ॥ २१ पृथक्त्वम् ॥ २२ इदं चित्रज्ञानमिमे चित्राकारा इति ॥ २३ परेण ॥ २४ अर्थानाम् ॥ २५ आपेक्षिकत्वाविरोधात् ॥ २६ आपेक्षिकत्वाभावे ॥ २७ निर्विकल्पकमुद्रा ॥ २८ साधनम्
सिद्धमुद्रावयति ॥ २९ स्यादेव ॥ ३० भवदुल्या सम्बन्धस्य परामपेक्षित्वसमर्थनेन ॥ ३१ दूषणम् ॥ ३२ सौमतेय ॥ ३३ जैन ॥ ३४ सौमतेय ॥ ३५ विकृष्टरूपतापरित्यागेन सञ्चितरूपताया एतलोलीभावे
लक्षणपरिणति ॥ ३६ सम्बन्धप्रसिद्धे ॥ ३७ देववत्ता गामभ्याजेलानिनाम् ॥ ३८ शब्दानाम् ॥ ३९ सम्बन्धित्वमनेकत्वे सम्बन्धस्याप्यनेकत्वे स्यादित्युक्ते सत्याह ॥ ४० चित्रकज्ञानवत् ॥ ४१ तन्तुलक्षण पक्षे नोलाभ्या
दिभिः ॥ ४२ पटस्य ॥

स्वाविरुद्धमेव । यदयुक्तं कार्यकारणभावोपीत्यादि तदव्यवचारितरमणीयं यतो नास्माभिः सहभावित्वं क्रमभावित्वं वा कार्यकारणभावनित्वमनभिप्रेत्ये । किन्तु यद्भावे निगता यस्योत्पत्तिस्तत्तस्य कार्यमितरच्च कारणम् । तच्च किञ्चित्सहभावि । यथा घटस्य मृद्वव्यं दण्डादि वा । किञ्चित्तु क्रमभावि । यथा प्राक्तनः पौर्योः । तस्यतिपत्तिश्च प्रत्यक्षानुपलम्भसहायेनात्मना निर्यते व्यक्तविशेषे तर्कसहायेन वा नियते प्रसिद्धा । एकमेव च प्रत्यक्षं प्रत्यक्षानुपलम्भशब्दाभिधेयम् । तद्वि कार्यकारणभावामिमतार्थविषयं प्रत्यक्षम् । तद्विचिकान्यवस्तुविषयमुपलम्भशब्दाभिधेयम् । तेषां हि । एतावन्निः प्रकारैर्धूमो-
 शिजन्यो न स्यात् यद्वाग्निसन्निधानां व्यापि तत्र देशे स्यात्, अन्यतो वा गच्छेत्, तदन्यहेतुको वा भवेत् । एतच्च सर्वमुपलम्भपुरस्सरेण प्रत्यक्षेण प्रत्याख्यातम् । एतेन प्रागुपलब्धस्य रासभस्य कुम्भकारसन्निधानानन्तरमुपलब्धमानस्य तस्य तत्कार्यता स्यादिति प्रतिव्यूढम् । यदि हि तस्य तत्र प्राग-
 सत्त्वमन्यदेशादानागमनमन्यहेतुकत्वं च निश्चेतुं शक्येत, स्यादेव कुम्भकारकार्यता । तत्तु निश्चेतुमशक्यम् । न च मितार्थग्राहि प्रत्यक्षद्वयं द्वितीयग्रहणे तदपेक्षं कारणत्वं कार्यत्वं वा ग्रहीतुमसमर्थमित्यभिधातव्यं क्षयोपशमविशेषवतां धूममात्रोपलम्भेभ्यः ग्रासवशाद्विज्ञेयत्वावगमप्रतीतेः । अन्यथो वाष्पादिवै-
 लक्षणेनास्याऽनवधारणोत्ततोऽयनुमाभावे सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । ततः कारणाभिमतपदार्थग्रहणपरिणामापरित्यागवतात्मना कार्यस्वरूपप्रतीतिरभ्युपग-
 म्नेत्या । नीलाद्याकारव्यायेकज्ञाने तत्स्वरूपवत् । ननु नालिकेद्वीपादिवासिनामकस्माद्धूमस्योपलम्भेपि कार्यकारणभावस्यानिश्चयान्नासौ वास्तवस्तद-
 व्यपेक्षालं बाह्यान्तःकारणप्रभवत्वाच्चिश्चयस्य । क्षयोपशमविशेषो हि तस्यान्तःकारणम् । तद्भावभावित्वाभ्यां सन्तु ग्राह्यम् । अकार्यकारणभाववागमस्य
 त्वऽतद्भावभावित्वाभ्यासः । तदभावान्न क्वचित्प्रां कार्यकारणभावस्याऽकार्यकारणभावस्य वा निश्चय इति । धूमादिज्ञानजननसामग्रीमात्रात्तत्कार्य-
 र्थत्वादिनिश्चयानुत्पत्तेर्न कार्यत्वादि धूमोदेः स्वरूपमिति चेत्तर्हि क्षणिकत्वादिरपि तत्स्वरूपं मा भूतं एव । क्षणिकत्वाभावेऽवस्तुत्वमन्यत्रापि समानं

१ जैन ॥ २ सहमवतीयेवर्षाब्दम् ॥ ३ यद् घटोत्पत्तिकाले भवति ॥ ४ कुशलादि ॥ ५ उत्तरपौर्यस्य कारणम् ॥ ६ महानसे ॥ ७ महाच्छेद ॥ ८ परिसृते ॥ ९ धूमन्यो ॥ १० यावान् कश्चिक्कावैलक्षण्यपदार्थं स
 कारणे सति भवति, नाव्ययेति ॥ ११ व्यासना ॥ १२ अनुपलम्भवादेन किमुच्यते इत्याह ॥ १३ चाजुमानादिकम् ॥ १४ अग्निधूस ॥ १५ वस ॥ १६ महाच्छेदादि ॥ १७ 'अनुपलम्भ' इति ॥ १८ प्रत्यक्षम् ॥ १९ तथा
 हीलादिना प्राक् प्रतिपादितार्थं व्यतिरेकद्वारेण समर्थयते ॥ २० प्राक् प्रतिपादितं प्रत्यक्षानुपलम्भमादिभि ॥ २१ तान्त्रिकारणाह ॥ २२ एवमस्तु इत्युक्ते सत्याह ॥ २३ प्रत्यक्षानुपलम्भमादिभि कार्यकारणभावसिद्धिसम-
 धनेन ॥ २४ निराकृतम् ॥ २५ कुम्भकारावस्थितप्रदेशे ॥ २६ कुम्भकारनिश्चयानात् ॥ २७ कुम्भकारापेक्षया ॥ २८ तर्हि ॥ २९ रासभस्य ॥ ३० अग्निधूस ॥ ३१ अग्निधूसयोमन्येऽन्यतरस्य ॥ ३२ एकेन ॥
 ३३ अशुद्धीतकार्यकारणान्यतरापेक्षम् ॥ ३४ परेण ॥ ३५ कार्यकारणभावज्ञानाच्छादककर्मण ॥ ३६ नृणाम् ॥ ३७ यूसस्य ॥ ३८ पूर्वोक्ताकारणादस्य वन्तिजन्यत्वावगमाभावे ॥ ३९ द्रुतम् ॥ ४० यमोत्रे
 कार्यमिति ॥ ४१ परेण ॥ ४२ कारण ॥ ४३ कार्यस्य ॥ ४४ पुनः पुनर्दर्शनम् ॥ ४५ कारणम् ॥ ४६ बाह्यान्तःकारणयो ॥ ४७ अग्निधूमयोः शुक्लमग्नेपि वेगा बाह्यान्तः कारणे स्तरेपमेव तयो कार्यकारणभावपरिच्छि-
 त्तिर्नान्यपामिति भाव ॥ ४८ नेत्रादि ॥ ४९ बहिः ॥ ५० आदिना कारणत्वादि ॥ ५१ आदिनागव्यादे ॥ ५२ धूमादिज्ञानसामग्र्यमात्रात् क्षणिकत्वादिनिश्चयदेन ॥

सर्वथाप्यकार्यकारणस्य वर्तुत्वानुपपत्तेः स्वरश्चूषवत् । न च कार्यस्यानुपपत्त्यस्यैव कार्यत्वं धर्मोऽसत्त्वात् । नाप्युपपत्त्यस्याऽत्यन्तं भिन्नं तत्तद्वर्तत्वात् । तत् एव कारणस्यापि कारणत्वं धर्मो नैकान्ततो भिन्नम् । तच्च ततोऽभिन्नत्वात्तद्वाहिप्रत्यक्षेणैव प्रतीयते तद्व्यक्तित्वरूपवत् । ईदृश्ये हि पिपासाद्या-
क्रान्तचेतसामितरार्थव्यवच्छेदेनावालं तदपनोदसमर्थं जलौदौ प्रत्यक्षस्यवृत्तिः । तच्छक्तिप्रधानतायां तु कार्यदर्शनात्तद्विश्रियते तद्व्यतिरेकेणास्यासम्भवत् ।
न च स्वरूपेणाकार्यकारणयोस्तद्भावः सम्भवति । नाप्युत्तरकालं भिन्नेन तेनानयोः कार्यकारणताऽभिन्ना कर्तुं शक्या विरोधात् । नापि भिन्ना तयोः स्वरूपेणाकार्यकारणताप्रसङ्गात् । न च स्वरूपेण कार्यकारणयोरर्थान्तरभूततत्तत्सम्बन्धकल्पने किञ्चित्प्रयोजनं कार्यकारणतायाः स्वतः सिद्धत्वात् । ननु
कार्याप्रतिपत्तौ कथं कारणस्य कारणताप्रतिपत्तिलक्षणात्तस्याः । कथमेवं पूर्वपरभागाप्रतिपत्तौ मध्यभागस्यातो व्यावृत्तिप्रतिपत्तिरपेक्षकृतत्वाविशेषात् ।
ततः पश्यन्वयं क्षणिकमेव पश्यतीति वक्तुं विरुध्यते मध्यक्षणत्वभावत्वात्तद्वावृत्तेः । तद्वाहिज्ञानेन प्रतिपत्तिश्चेत्तर्हि कायात्पादनशक्तेः कारणत्वभावत्वात्-
द्वाहिणैव ज्ञानेन प्रतिपत्तिरिष्यतां विशेषाभावात् । उक्ता च कार्यप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिस्मृत्योक्त्यात्मन्युपरम्यते । किञ्च कार्यानिश्चये ऽन्तेरप्यनिश्चये नीलादि-
निश्चयेऽपि मा भूत् । यदेव हि तस्याः कार्यं तदेव नीलादेरप्यनयोरभेदात् । वक्तव्यस्य चासर्वज्ञत्वादिना व्याप्त्यसम्भवः सर्वज्ञसिद्धिप्रघटके प्रतिपादितः । न
चेन्धनादिप्रभवपावकस्य मण्यादिप्रभवपावकादभेदो येन नियतः कार्यकारणभावो न स्यात् । अन्यादृशाकारो हीन्धनप्रभवः पावकोऽन्यादृशाकारश्च स-
ण्यादिप्रभवः । तद्विचारे च प्रतिपत्ता निरूपेण भाव्यम् । यत्नतः परीक्षितं हि कार्यं कारणं नातिवर्त्तते । कथमन्यथा वीतरागेतरव्यवस्था तच्चेष्टयाः
साङ्ख्योपलम्भात् । कथं चैवं वादिनो मृतेतरव्यवस्था स्यात् । व्यापारव्याहाराकारविशेषस्य हि क्वचित्तन्वकार्यतयोपलम्भे सत्यसत्य जीवच्छरीरे चैतन्यं
व्यापारादिकार्यविशेषोपलम्भात् । मृतशरीरे तु नास्ति तदुपलम्भादिति कार्यविशेषस्योपलम्भानुपलम्भाभ्यां कारणविशेषस्य भावाभावप्रसिद्धेस्तद्भवस्या
युज्येत । अकार्यकारणभावोऽपि चैतत्सर्वं समानम् । सोऽपि हि द्विष्टः कथमसहभाविनोः कार्यकारणत्वाभ्यां निषेध्योर्वेतत् । न चाद्विष्टोऽसौ सम्बन्धाभाव-

१ धृष्टार्थिक धर्म्योऽस्तु मवतीति साध्यमकार्यकारणत्वाच्छ्रयविधानवत् ॥ २ धर्मधर्मिणोरुत्पत्तिर्भेदाभावात् ॥ ३ सदिग्धवानैकान्तिकवेद्य परिहार ॥ ४ कारणभूते ॥ ५ कारणत्वम् ॥ ६ कावश्य ॥
७ घटपटयोरिव ॥ ८ अकारणत्वं ॥ ९ सम्बन्धेन ॥ १० अभिन्ना चेत्कथं भिन्नेन सम्बन्धेन विधीयते ? विधीयते चेत्कथमभिन्नेति विरोधः ॥ ११ अत्रादे ॥ १२ अणविशेषणम् ॥ १३ वर्तमानक्षणस्य ॥
१४ पूर्वपरभागाङ्गान्वृत्तिर्मध्यक्षणस्येति प्रतिपत्तिः कथं घटते ॥ १५ मध्यभागस्यातो व्यावृत्तिप्रतिपत्त्यभावात् ॥ १६ योगी ॥ १७ वस ॥ १८ एव ॥ १९ कार्यस्य ॥ २० मध्यक्षणस्वरूप-
त्वाद्वाहिणस्तद्वाहिज्ञानेन प्रतिपत्तिर्वेदते । कायात्पादनशक्तेः कारणभावत्वात्तद्वाहिज्ञानेन प्रतिपत्तिरेत्यत्र ॥ २१ कारणसम्बन्धिन्या कायात्पादनलक्षणाया ॥ २२ तत् सौगतस्य ॥ २३ कुत ॥ २४ शक्तिर्नीलावो ॥ २५ निर-
वस्तुत्वादभेदे ॥ २६ कैवे ॥ २७ किनु भेद एव ॥ २८ सर्वज्ञेन ॥ २९ अत्रादिदृक्क्षणम् ॥ ३० इन्धनमण्यादिकम् ॥ ३१ जपतयोक्त्यानाद ॥ ३२ दृष्टान्तभूते ॥ ३३ कथम् ॥ ३४ गोमहिसयो ॥ ३५ अकार्यकारणयोः
३६ अनयोः सम्बन्धस्याभावोऽयं तत् ॥ ३७ अकार्यकारणमायत सम्बन्धस्याभावरूपो न भवत्यद्वैतत्वाद्वदसत्त्ववत् ॥

विरोधात् । पूर्वत्र भावे वर्तित्वा पैरत्र क्रमेणासौ वर्त्तमानोऽन्यनिष्पृहत्वेनैकवृत्तिमत्त्वात्कथं सम्बन्धाभावरूपता प्रतिपद्येत ? अथाकार्यकारणयोरेकमेष्ट्यान्य-
त्रासौ क्रमेण वर्त्तत इति सस्पृहत्वेनास्य द्विष्टत्वात्तदभावरूपतेर्द्व्येते तदा तेनापेक्ष्यमाणेनोपकारिणा भवितव्यम् । कथं चोपकरोत्यसन्नित्यादि सर्वमत्रापि
योजनीयम् । अकार्यकारणभावस्याप्यर्थानामनभ्युपगमे तु कार्यकारणभावो वास्तवः स्यात् । उभयाभावस्तु न युक्तो विरोधात्, क्वचिन्नीलेतरत्वाभाववत् ।
ततो यथा कुतश्चित्समाणादकार्यकारणभावो गवाश्वादीनामतद्भावभावित्वप्रतीतेः परस्परं परमार्थतो व्यवतिष्ठते तथाग्निधूमादीनां तद्भावभावित्वप्रतीतेः
कार्यकारणभावोपि-बाधकाभावात् । तन्न प्रमाणतः प्रतीयमानः सम्बन्धः स्वाभिप्रेततत्त्वविविह्वनीयो, येन स्थूलादिप्रतीतेर्नान्तत्वात्तत्त्वभावतार्थस्य न स्यात् ।
चित्रज्ञानवद्युपदेर्कालेनाकारसम्बन्धित्ववत्कमेणापि तत्सर्वविरुद्धम् । इति सिद्धं परापरविवर्तव्याप्येकद्रव्यलक्षणमूर्द्ध्वतासामान्यम् । यथा च द्वेधा सामान्यं
तथा-विशेषश्च । चकारोपिशाब्दार्थे । कथं तद्वैविध्यमित्याह-पर्यायव्यतिरेकभेदात् । तत्र पर्यायस्वरूपं निरूपयति । एकस्मिन्द्रव्ये क्रममभाविनः परिणामाः
पर्यायाः । अत्रोदाहरणमाह-आत्मनि हर्षविषादादिवत् ।

ननु हर्षादिविशेषव्यतिरेकेणात्मनोऽसत्त्वादयुक्तमिदमुदाहरणमित्यर्थः । सोप्यप्रेक्षापूर्वकारी चित्रसंवेदनवदनेकाकारव्यापित्वेनात्मनः स्वसंवेदनप्रत्यक्षप्रसिद्धत्वात् ।
यद्यथा प्रतिभासते तत्तथैव व्यवहर्त्तव्यम् । यथा वेद्याद्याकारात्मसंवेदनरूपतया प्रतिभासमानं संवेदनम् । सुखान्तेकाकारकालमतया प्रतिभासमानश्चात्मेत्यनुमानप्र-
सिद्धत्वाच्च । सुखदुःखादिपर्यायाणामन्योन्यमेकान्ततो भेदे च प्रागहं सुख्यासं सम्प्रति दुःखी वर्ते इत्यनुसन्धानप्रत्ययो न स्यात् । तथाविधवासनाप्रबोधादनुसन्धान-
प्रत्ययोत्पत्तिरित्यप्यसत्यम् । अनुसन्धानवासना हि यद्यनुसन्धीयमानसुखादिभ्यो भिन्ना तर्हि सन्तानान्तरसुखादिवत्स्वसन्तानेय्यनुसन्धानप्रत्ययं नोत्पादेयद्विशेषात् ।
तदभिन्ना चेत्तौवद्भा भिद्येत । न खलु भिन्नादभिन्नमभिन्नं नामोऽतिप्रसङ्गात् । तंथा च तत्प्रबोधात्कथं सुखादिष्वेकमनुसन्धानज्ञानमुत्पद्येत । तेभ्यस्तस्याः कथञ्चिद्भेदे ना-

१ अत्रावात् ॥ २ अकारणे ॥ ३ अक्रयै ॥ ४ यथासाक सन्त्यो न घटते तथा तत्तापित्यर्थः ॥ ५ असम्बन्धस्य ॥ ६ सौगतने मया ॥ ७ असम्बन्धेन ॥ ८ अन्तारेणाऽन्तार्योण वा ॥ ९ अकार्यमकारण वा ॥ १० अस-
म्बन्धे ॥ ११ न केवल कार्यकारणभावस्य ॥ १२ परेण ॥ १३ उक्तप्रकारेण सम्बन्धो निराकर्तुं न शक्यते यतः ॥ १४ असम्बन्ध ॥ १५ नराधवत् ॥ १६ केतन्याव्यापारादिभाववत् ॥ १७ परस्पर परमार्थतो
व्यवतिष्ठते ॥ १८ उभयत्र ॥ १९ कार्यकारणविनाभावः ॥ २० सौगत ॥ २१ असम्बन्धादिवत् ॥ २२ किन्तु स्यादेव ॥ २३ ज्ञानस्य ॥ २४ जीवाद्विपदायस्य ॥ २५ ज्ञानसुखबोधदर्शनादय आत्मन सहभावित्वाद्वा स्तु ।
क्रममावित्वाच्च पर्यायाच्च भवन्ति-कुतो वस्तुनोऽनेकवर्त्मकत्वात् ॥ २६ भेदः ॥ २७ अपरस्य ॥ २८ सौगत ॥ २९ आदिना वेदकसौचित्तिग्रहः ॥ ३० ह्यपिपदादिग्रहः ॥ ३१ साधनमसिद्धिमिथ्युक्ते सत्याह ॥ ३२ सर्वथा ॥
३३ आत्मन सकाशात् ॥ ३४ प्रत्यभिज्ञान ॥ ३५ गम्यमान ॥ ३६ सर्वथा ॥ ३७ सुखादिसुखरूपेण ॥ ३८ उभयत्र भिन्नत्वस्य ॥ ३९ तर्हि ॥ ४० सुतादयो यावन्त ॥ ४१ एकम् ॥ ४२ अव्यया ॥ ४३ घटपटादि-
भ्योऽभिन्ना तात्स्वरूपा भिन्नप्रसङ्गात् ॥ ४४ वासनाया अवेतनत्वे च ॥ ४५ ॥ अनेकवासना ॥ ४६ अनेकसुखानुसन्धानज्ञानमुत्पद्येत्यर्थः ॥ ४७ कारणवद्भूते मायैवदुर्लभमिति वचनात् ॥ ४८ आ मा वासनेति च ॥

समात्रं भिद्येताऽहमहमिकया स्वसंवेदनप्रत्यक्षप्रसिद्धत्यात्मनः सहकर्मभावितो गुणपर्यायानात्मसात्कुर्वतो वासनेति नामान्तरकरणात् । क्रमवृत्तिसुखादीनामकर्मसन्तति-
पतितवेदानुसन्धाननिबन्धनत्वमित्यपि तादृगेवात्मनः सन्ततिशब्देनाभिधानात् । तेषां कथञ्चिदेकत्वाभावेनैकपुरुषसुखादिवदेकसन्ततिपतितत्वस्याप्ययोगात् । आ-
त्मनोऽनभ्युपगमे च कृतनाशाकृताभ्यागमदोषानुषङ्गः । कर्तुर्निर्वन्धनाशो हि कृतस्य कर्मणो नाशः कर्तुः फलानभिसम्बन्धात् । अकृताभ्यागमश्चाकर्तुरेव फलाभिस-
म्बन्धात् । ततस्तदेषपरिहारमिच्छतात्मनोऽनुगमोभ्युपगन्तव्यः । न चाप्रमाणकोयं तत्सद्भावावेदकोयः स्वसंवेदानुमानयोः प्रतिपादनात् । अहमेव ज्ञातवानहमेव
वैष्णवीत्येकप्रमातृविषयप्रत्यभिज्ञानस्य च सद्भावात् । तथा चोक्तं भट्टेन “तस्मादुभयैर्हनेन व्यैवृत्त्यनुगमात्मकः । पुरुषोभ्युपगन्तव्यः कुण्डलादिषु संप्रवत्” इति ।
“तस्मात्तत्त्वत्यभिज्ञानात्सर्वलोकावधारितात् । नैरात्यवादवाधः स्यादिति सिद्धं समीहितम्” इति च । अथ कथमतः प्रत्यभिज्ञानादात्मासिद्धिरिति चेदुच्यते । प्रमातृविषयं
तदित्यत्र तावदवधारणविवाद एव । स च प्रमाता भवन्नात्मा भवेद् ज्ञानं वा ? न तावदुत्तरः पक्षोऽहं ज्ञातवानहमेव च साम्प्रतं जानामीत्येकप्रमातृपरमेशेन
हृद्बुद्धेरुपजायमानाया ज्ञानक्षणा विषयत्वेन कल्प्यमानोतीतो वा कल्प्यते वर्तमानो बोधो वा सन्तानो वा ? प्रकारान्तरासम्भवात् । तत्राद्यविकल्पे ज्ञात-
वानित्येवमाकारावसायो युज्यते-पूर्वं तेन ज्ञातत्वात् । सम्यग्ति जानामीत्येतत् न युक्तम् । न ह्यसावतीतो ज्ञानक्षणो वर्तमानकाले वेत्ति पूर्वमेवात्य-
निरुद्धत्वात् । द्वितीयपक्षे तु सम्यग्ति जानामीत्येतद्युक्तं-तस्येदानीं वेदकत्वात् । ज्ञातवानित्याकारग्रहणं तु न युक्तं-प्रागस्यासम्भवात् । अत एव न तृतीयोपि
पक्षो युक्तः । न खलु वर्तमानातीताबुधौ ज्ञानक्षणा ज्ञानवन्तौ, नापि जानीतः । किं तर्हि ? एको ज्ञातवानन्यस्तु जानातीति^१ । चतुर्थपक्षोऽप्युक्तोतीतवर्तमानज्ञानक्ष-
णव्यतिरेकेणान्यस्य सन्तानस्यासम्भवात् । कल्पितस्य सम्भवेपि न ज्ञातव्यम् । न ह्यसौ ज्ञानवान्पूर्वं, नाप्यधुना जानाति कल्पितत्वेनास्याऽवस्तुत्वात् । न
चावस्तुनो ज्ञातव्यं सम्भवति वस्तुधर्मत्वात्तस्य । इत्यतोऽन्यस्य प्रमातृत्वासम्भवादात्मैव प्रमाता सिद्ध्यति । इति सिद्धोऽतः प्रत्यभिज्ञानादात्मेति । ननु चात्मा
सुखादिपर्यायोः सम्बद्ध्यमानः परित्यक्तपूर्वरूपो वा सम्बद्धेताऽपरित्यक्तपूर्वरूपो वा ? प्रथमपक्षे निरन्वयनाशप्रसङ्गोऽवस्थातुः कस्यचिदभावात् । द्वितीयपक्षे तु
पूर्वोत्तरावस्थयोरात्मनोऽविशेषादपरिणामित्वानुषङ्गः । प्रयोगः । पूर्वोत्तरावस्थसु न विशिष्यते न तत्परिणामि । यथाकाशम् । न विशिष्यते पूर्वोत्तरावस्था-

^१ अहं सुखहृद् दृष्टीति ॥ २ खवर्मान् ॥ ३ हर्षविषादादीना च ॥ ४ आत्मद्रव्यादिव्या ॥ ५ कथम् ? ॥ ६ कर्मण ॥ ७ पुरुषस्य ॥ ८ कर्मण ॥ ९ कर्मफलकाले तदभावात् ॥ १० सौमतेन ॥ ११ पूर्वम् ॥
१२ इदानीम् ॥ १३ सुखादिपर्यायणा सर्वथात्मन सकाशाद्वेदमेवौ, तयो ॥ १४ परिहारेण ॥ १५ सुखादिस्त्वतमेवौ, तयो ॥ १६ मेवोभेदात्मक ॥ १७ चिदप्रपञ्च ॥ १८ आकारेषु ॥ १९ स्वर्णवदिति पाठान्तरम् ॥
२० ज्ञानसन्ततिरेवात्मा नाप्य कश्चिदिति हेतोर्वैतान्यम् ॥ २१ जेनवैद्वनो ॥ २२ प्रत्यभिज्ञानेन ॥ २३ सौमतेन ॥ २४ अतीतवर्तमानलक्षणे ॥ २५ निरन्व ॥ २६ अतीतज्ञानक्षणस्य ॥ २७ अतीतज्ञानक्षणस्य ॥ २८ कथम् ? ॥
२९ निरुद्धत्वात् ॥ ३० एकस्य ज्ञातवत्त्वज्ञानस्य सम्भवादेव ॥ ३१ इत्युल्लेख ॥ ३२ इत्युल्लेख ॥ ३३ इत्युल्लेखो युक्त ॥ ३४ अतीतज्ञानक्षणादे ॥ ३५ अवशिष्यमाणत्वात् ॥ ३६ पूर्वोत्तरापरित्यागात् ॥ ३७ आत्मा
धर्मा, परिणामी न भवतीति साध्यं, पूर्वोत्तरावस्थसु विशिष्टत्वात् इत्युपरिष्ठत्यव्यभिच्यम् ॥ ३८ भिद्यते ॥

स्वास्मेति । तदपरीक्षिताभिधानमात्मनो भेदेन प्रसिद्धसत्ताकैः सुखादिपर्यायैः स्वस्य सम्बन्धानभ्युपेमात् । आत्मैव हि तत्पर्यायतया परिणमते नीलाद्याकारतया चित्रज्ञानवत् स्वपरग्रहणशक्तिद्वयात्मकतैर्यकविज्ञानवद्वा । न खलु यथैव शक्त्यात्मनं प्रतिपद्यते विज्ञानं तथैवार्थ तैर्योरभेदप्रसङ्गात् । अन्यथात्मनो येन रूपेण सुखपरिणामस्तैव दुःखपरिणामेभ्योनयोरभेदो न स्यात् । न च तच्छक्त्यभेदे तदात्मनो ज्ञानस्यापि भेदोन्यथैकस्य स्वपरग्राहकत्वं न स्यात् । नापि चित्रज्ञानस्य नीलाद्यनेकाकारतया परिणामेभ्यो नैकत्वव्याघातो विशेषाभावात् । न चैकत्र युगपदव्यत्र तु कालभेदेन परिणामाद्विशेषः प्रतीतेर्नियामकत्वात् । यत्र हि प्रतीतिदेशकालमित्रे तदसमित्रे वा वस्तुन्येकत्वं प्रतिपद्यते तत्रैकत्वं प्रतिपत्तं भिन्नम् । यत्र तु नानात्वं प्रतिपद्यते तत्र तु नानात्वमिति । ततो यदुक्तं 'सर्वोत्तमवर्गभेदे भेदस्तद्विपरीतः कथं भवेत् ? न हेतुः कदा विधिप्रतिषेधौ परस्परविरुद्धौ युक्तौ । प्रयोगः । यत्राभेदस्तत्र तद्विपरीतो न भेदः । यथा तेषामेव पर्यायाणां द्रव्यस्य च यत्रानियतमसाधारणमात्मस्वरूपं तस्य न स्वभावाभेदः । अभेदश्च द्रव्यपर्याययोरिति । किञ्च पर्यायेभ्यो द्रव्यस्याभेदो द्रव्यात्पर्यायाणां वा ? प्रथमपक्षे पर्यायवद्द्रव्यस्याप्यनेकत्वानुषङ्गः । तथा हि । यद्व्यावृत्तिस्वरूपाऽभिन्न-स्वभावं तद्व्यावृत्तिमत् । यथा पर्यायाणां स्वरूपम् । व्यावृत्तिमद्रूपाव्यतिरिक्तं च द्रव्यमिति । द्वितीयपक्षे तु पर्यायाणामप्येकत्वानुषङ्गः । तथा हि । यदनुगत-स्वरूपाऽव्यतिरिक्तं तदनुगतात्मकमेव । यथा द्रव्यस्वरूपम् । अनुगतात्मस्वरूपाऽभिन्नस्वभावाश्च सुखादयः पर्याया इत्यादि तन्निरस्त-प्रमाणप्रतिपत्तेर्यत्तु रूपे कुचोद्योऽनवकाशात् । न खलु मदीन्मत्तो हस्ती सन्निहितं व्यवहितं वा परं मारयति । सन्निहितस्य मारणे मेढेऽस्यापि मारणप्रसङ्गः । व्यवहितस्य च मारणेऽतिप्रसङ्गः । इत्यनर्थानल्पकल्पनाभयात्स्वकार्यकरणदुष्परमते । चित्रज्ञानादावपि चैतत्सर्वं समानम् । प्रतिक्षिप्तं च प्रतिक्षणं क्षणिकत्वं प्रागित्य-लमतिप्रसङ्गेन ।

अथेदानीं व्यतिरेकक्षणं विशेषं व्याचिख्यासुरार्थान्तरेत्याह । एकस्मादर्थत्सज्जातीयो विजातीयो वार्थोऽर्थान्तरम् । तद्वतो विसदृशपरिणामो व्यतिरेको

१ का (पञ्चमी) ॥ २ जैने ॥ ३ कुम्भम् १ तथा हि ॥ ४ ज्ञानस्य शक्तिद्वयं न विद्यते इत्याद्यह्वयमाह ॥ ५ स्वस्य स्वरूपम् ॥ ६ एकैवेव शक्त्या स्वरूपाधेयो प्रतिपत्तौ ॥ ७ आत्मनि ॥ ८ आत्मनि ॥ ९ 'प्रतीते' इति लघुस्तके पाठ ॥ १० सुखादिपर्यायै ॥ ११ परेण ॥ १२ नीलाद्यनेकाकारे ॥ १३ परेण ॥ १४ सति ॥ १५ द्रव्यपर्याययोर्भेद ॥ १६ भेदाभेदो ॥ १७ द्रव्यपर्यायो यमिणो भिन्नो न भवत्तस्योरभेदादिति अनुमान सौम्यतत्प्रदुद्भुतमुपरीतोत्र बोध्यम् ॥ १८ पक्षे नीलाद्याकाराणाम् ॥ १९ प्रथमपक्षे आत्मन चित्रज्ञानस्य ॥ २० अन्योन्यम् ॥ २१ पक्षे नीलाद्याकारचित्रज्ञानयो ॥ २२ पक्षे नीलाद्याकारेभ्य ॥ २३ पक्षे चित्रज्ञानस्य ॥ २४ व्यावृत्ततन्मर्यादा ॥ २५ भेदवत् ॥ २६ तस्मादनेकमिति ॥ २७ अनुगतस्वरूप=द्रव्यम् ॥ २८ द्रव्यपर्यायात्मके ॥ २९ कुम्भम् ॥ ३० मदीन्मत्तो हस्ती मारयत्येवेति प्रमाणप्रतिपत्तौ ॥ ३१ हस्तिपक्षस्य ॥ ३२ मारणात् ॥ ३३ हस्ती ॥ ३४ सर्वोत्तमेत्यादि सौम्यतमे ॥ ३५ चित्रज्ञानाकारो भिन्नो न भवत तयोरभेदादित्येवम् ॥ ३६ खण्डवद्विषयान्नो विजातीयो मुण्डवद्विषयान्नो विजातीयो मदीप रागवद्विषयान्नो मुण्डो विसदृशाकारो महिषपक्षेणा च विसदृशाकार इत्यर्थः ॥

गोमहादिश्रित् । यथा गोषु खण्डमुण्डादिलक्षणो विसदृशपरिणामो महिषेषु विशालविसङ्कटलक्षणो गोमहिषेषु चान्योन्यमसाधारणस्वरूपलक्षण इति । तावेवं-
प्रकारौ सामान्यविशेषावात्मा यस्यार्थस्याऽसौ तथोक्तः । स प्रमाणस्य विषयः । न तु केवलं सामान्यं विशेषो वा-तस्य द्वितीयपरिच्छेदे विषयभेदाप्रमाणभेद इति
सौगतमतं प्रतिक्षिपता प्रतिक्षिप्तत्वात् । नाप्युभयं स्वतन्त्रं तथाभूतस्यास्याप्यप्रतिभासनात् ।

ननु चार्थस्य सामान्यविशेषात्मकत्वमयुक्तं तदात्मकत्वेनास्य ग्राहकप्रमाणाभावात् । सामान्यविशेषाकारयोश्चान्योन्यं प्रतिभासभेदेनात्यन्तं भेदात् । प्रयोगः ।
सामान्याकारविशेषाकारौ परस्परतोऽत्यन्तं भिन्नौ भिन्नप्रमाणग्राहत्वाद्दृष्टपटवत् । पटादौ हि भिन्नप्रमाणग्राह्यत्वमत्यन्तभेदे सत्येवोपलब्धं तत्सामान्यविशे-
षाकारयोरुपलब्धमानं कथं नाल्यन्तभेदं प्रसाधयेत् ? अन्यत्राप्यस्य तदप्रसाधकत्वप्रसङ्गात् । न खलु प्रतिभासभेदाद्विरुद्धधर्माध्यासाच्चान्यत्सदादीनामन्योन्यो-
भेदनिबन्धनमस्ति । स चावयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियातद्वतोः सामान्यविशेषयोश्चास्येव । पटप्रतिभासो हि तन्नुप्रतिभासवैलक्षण्येनानुभूयते । तन्नुप्रतिभासश्च
पटप्रतिभासवैलक्ष्येन । एवं पटप्रतिभासादूपादिप्रतिभासवैलक्षण्यमवयवगन्तव्यम् । विरुद्धधर्माध्यासोप्यनुभूयत एव । पटो हि पटत्वजातिसम्बन्धी विलक्षणार्थ-
क्रियासम्पादकोतिशयेन महच्चयुक्तः तन्तवस्तु तन्तुत्वजातिसम्बन्धिनोऽल्पपरिमाणाश्च । इति कथं न भिद्यन्ते ? तांदात्म्यं चैकत्वमुच्यते । तस्मिंश्च सति प्र-
तिभासभेदो विरुद्धधर्माध्यासश्च न स्याद्विभिन्नविषयत्वात्तत्तयोः । यदि च तन्तुभ्यो नार्थान्तरं पटस्तिर्हि तन्तवोपि नांशुभ्योऽर्थान्तरं, तेपि स्वावयवभेद-
इत्येवं तावच्चिन्त्यं यावन्निरंशाः परमाणवः । तेभ्यश्चाभेदे सर्वस्य कार्यस्यानुपलम्भः स्यात् । तस्मादर्थान्तरमेव पटात्तन्तवो रूपादयश्च प्रतिपत्तव्याः । तंया
विभिन्नकर्तृकत्वात्तन्तुभ्यो भिन्नः पटो घटादिवत् । विभिन्नशक्तिकत्वाद्वा विषाऽर्गदिवत् । पूर्वोत्तरकालभाविताद्वा पितापुत्रवत् । विभिन्नपरिमाणत्वाद्वा वदराम-
लकवत् । तथा तन्तुपटादीनां तादात्म्ये पटः तन्तव इति वैचनभेदः पटस्य भावः पटत्वमिति षष्ठी तद्विज्ञेयत्वमिति । किञ्च तादात्म्यमित्यत्र किं स पट
आत्मा येषां तन्तूनां तेषां भावत्वादात्म्यमिति विग्रहः कर्तव्यः ? ते वा तन्तवः आत्मा यस्य पटस्य स च, ते आत्मा रथ्येति वा ? प्रथमपक्षे पटस्यैकत्वात्तन्तूनामप्येकत्व-
प्रसङ्गः । तन्तूनां वाऽनेकत्वात्पटस्याप्यनेकत्वानुपसङ्गः । अन्यथा तच्चादात्म्यं न स्यात् । द्वितीयपक्षे विचारितरमणीयस्तद्व्यतिरिक्तस्य

१ वैशिष्टिक ॥ २ सर्वथा ॥ ३ सन्दिधानैकान्तिकत्वे प्रतिपादिते सत्याह ॥ ४ सावनमित्यम् ॥ ५ स्वरूपम् ॥ ६ कथम् ? तथा हि ॥ ७ आदिदेत क्रियादिग्रह ॥ ८ शीतापनोदि ॥ ९ अवयवावयव्यादय ॥
१० प्रतिभासभेदे विरुद्धधर्माध्यासे च सत्येपि तादात्म्यं मविष्यतीत्युक्ते सत्याह ॥ ११ तन्तवयवेभ्यम् ॥ १२ द्रष्टुकादिलक्षणस्य ॥ १३ द्रष्टुकादित्येन द्रष्टुप्रकारभ्यते । द्रष्टुप्रकारभ्यते । तच्च ब्रह्ममेव
तत् उपरितानिधयमाभाव ॥ १४ जैनेन ॥ १५ प्रतिभासभेदे विरुद्धधर्माध्यासप्रकारेण ॥ १६ शेषिकुविन्द ॥ १७ अपद-ऽक्षेपम् ॥ १८ एतन्नवनवदुश्चनत्वेन ॥ १९ नेदाभावे सति । भेदे षष्ठीति वचनात् ॥ २० वस्तुन ॥
२१ स तदस्या । तस्य भावत्वादात्म्यम् ॥ २२ एतन्नपटादभिन्नास्तन्तव एकरूपमापन्ना इति ॥

वस्तुनोऽसम्भवात् । न हि तन्तुपटव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरमस्ति यस्य तन्तुपटस्वभावतोऽप्येत । न च तन्तुपटादीनां कश्चिद्भेदाभावात्स्वभावोऽप्युपगन्तव्यं संश-
यादिदोषोपनिपातनुषङ्गात् । केन खलु स्वरूपेण तेषां भेदः केन चाभेद इति संशयः । तथा यत्राभेदस्तत्र भेदस्य विरोधो यत्र च भेदस्तत्राभेदस्य शीतोष्ण-
स्पर्शवदिति विरोधः । तथाऽभेदस्यैकत्वस्वभावस्यान्यदधिकरणं भेदस्य चानेकस्वभावस्यान्यदिति वैयधिकरणम् । तथैकान्तैकतात्मकत्वे यो दोषोऽनेकस्व-
भावत्वाभावलक्षणोऽनेकतात्मकत्वे चैकस्वभावत्वाभावलक्षणः सोऽत्रायनुष्यते इत्युभयदोषः । तथा येन स्वभावोऽर्थस्यैकस्वभावता तेनानेकस्वभावत्वस्यापि
प्रसङ्गो येन चानेकस्वभावता तेनैकस्वभावत्वस्यापीति सङ्करप्रसङ्गः—‘सर्वेषां युगपत्याप्तिः सङ्करः’ इत्यभिधानात् । तथा येन स्वभावोऽनेकत्वं तेनैकत्वं प्राप्नोति ।
येन चैकत्वं तेनानेकत्वमिति व्यतिकारः—‘परस्परविषयगतं व्यतिकारः’ इति प्रसिद्धेः । तथा येन रूपेण भेदस्तेन कश्चिद्भेदो येन चाभेदस्तेनापि कश्चिद्भेद
इत्यनवस्था । अतोऽप्रतिपत्तिोऽभावस्तत्त्वस्यानुष्यतेऽनेकान्तवादिनाम् । एवं सर्वथाद्यनेकान्ताभ्युपगमेऽप्येतौ दोषा दृष्टव्याः । तत्र तदार्थाः प्रमाणप्रमेयः ।
किन्तु परस्परतोल्यन्तविभिन्ना द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्याः षडेव पदार्थाः । तत्र पृथिव्यसंज्ञोवाय्याकाशकालदिगात्मसमांसि नवैव द्रव्याणि ।
पृथिव्यसंज्ञोवायुरित्येतच्चतुःसंख्यं नित्यानित्यविकल्पद्विभेदम् । तत्र परमाणुरूपं नित्यं सँदकारणवत्त्वात् । तदारब्धं तु स्त्र्यणुकादि कार्यद्रव्यमनित्यम् ।
आकाशादिकं तु नित्यमेवार्द्रपुत्तमत्वात् । एषां च द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाद्द्रव्यरूपतां । एतच्चेतरव्यवच्छेदकमेषां लक्षणम् । तथा हि । पृथिव्यादीनि मनःपर्यन्ता-
नीतरेभ्यो भिद्यन्ते, द्रव्याणीति व्यवहर्त्तव्यानि द्रव्यत्वाभिसम्बन्धात् । यानि नैवं न तानि द्रव्यत्वाभिसम्बन्धवन्ति यथा गुणदीनीति । पृथिव्यादीनामप्य-
चान्तरभेदवतां पृथिवीत्वाद्याभिसम्बन्धो लक्षणम् । इतरेभ्यो भेदे व्यवहारे तच्छब्दवाच्यत्वे वा साध्ये केवलव्यतिरेकिरूपं द्रष्टव्यम् । अभेदवतां त्वाका-

१ तन्तुपटौ स्वभावौ यस्य ॥ २ आदिपदेन गुणगुण्यदीनाम् ॥ ३ कथम् ? तथा हि ॥ ४ भेदभेदात्मकत्वे वस्तुतोऽसाधारणकारेण निश्चेतुमशक्ते संशय ॥ ५ भेदभेदात्मकत्वे ॥ ६ अयमपि वैयधिकरण्येऽन्तर्भवति ॥
७ स्वभावानाम् ॥ ८ सत्तयादिदोषत ॥ ९ अनुपलब्धम् ॥ १० आदिनाऽऽसत्त्वादि ॥ ११ सामान्यविशेषात्मा ॥ १२ प्राज्ञा ॥ १३ विभिन्नप्रत्ययविषयत्वाद्भिन्नलक्षणलक्षितत्वाद्भिन्नकारणप्रमत्ताद्भिन्नार्थक्रियाकारित्वाच्च ।
घटपटवद् ॥ १४ प्रमाणप्राज्ञा ॥ १५ खलुद्रव्यादिना व्यतिचारपरिहाराय सति । तेनाव्यतिषट्पादिना व्यतिचारस्तत्रासाध्यमकारणवत्त्वादि ॥ १६ अवयविरूपम् ॥ १७ उन्मत्तमत्वात् ॥ १८ सत्त्वे स्तुति
योग्यम् १९ नवसंख्यापेतपृथिव्यादीनाम् ॥ २० प्रतिपत्तव्या ॥ २१ इतरेऽनुगुणदय ॥ २२ असाधारणलक्षणम् ॥ २३ अत्रापि साध्यासाधे साधनाभागीति ॥ २४ द्रव्याणा गुणादिभ्यो भेदादिक प्रसाधेदानीं नव
व्याणा पदेदना व परस्पर भेदादिक साधयति वैशेषिक ॥ २५ ननु यद्यपि नवाना पृथिव्यादीना गुणादिभ्यो भेदस्तथा व्यवहारस्तच्छब्दवाच्यत्वं च समर्थितं तथापि तेषा पदेदना व परस्पर भेदस्तथा व्यवहारस्तच्छब्द
वाच्यत्वमिति च साध्ये किं साधनमित्युक्ते आह ॥ २६ घटपटादि शुद्धजलादि प्रतिपादितवतादि इत्याद्येऽनुगतान्तरभेदाद्य तेजैव समवन्ति आकाशादीना नित्यनिरसत्वाभावाच्चान्तरभेदासम्भवात् ॥ २७ अवबिद्ध्य ॥
२८ साधनम् ॥ २९ पृथिवी धर्मिणेतेरेभ्यो भिद्यते पृथिवीति वा व्यवहर्तव्या पृथिवीत्वाभिसम्बन्धादिति वत् । एवमवादिष्वपि दृष्टव्यम् ॥

शकालदिद्रव्याणामनादिसिद्धा तच्छब्दवाच्यता द्रष्टव्या । एवं रूपादयश्चतुर्विंशतियुगाः । उल्लेखणादीनि पञ्च कर्माणि । परंपरभेदभिन्नं द्विविधं सामान्यम-
नुगतज्ञानकारणम् । नित्यद्रव्यव्यावृत्तयोऽन्या विशेषा अत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः । अयुतसिद्धनामाधाराधारभूतानामिहेदमितिप्रत्ययहेतुयः सम्बन्धः स
समायः । अत्र पदार्थषट् द्रव्यवद्गुणा अपि कौचिन्नित्या एव केचित्त्वनिर्त्या एव । कर्माऽनित्यमेव । सामान्यविशेषसमवायास्तु नित्या एवेति ।

अत्र प्रतिविधीयते । अनेकधर्मात्मकत्वेनार्थस्य ग्राहकप्रमाणभावोऽसिद्धः । तथा हि । वास्तवानेकधर्मात्मकोर्थः परस्परविलक्षणानेकार्थक्रियाकारित्यातिपट-
पुत्रपौत्रभ्रातृभागितेयादनेकार्थक्रियाकारिदेवदत्तवत् । न चायमसिद्धो हेतुरात्यन्तो मनोज्ञानिरीक्षणस्पर्शनमधुरध्वनिश्रवणताम्बूलदिरसास्वादनकर्पूरादिग-
न्धात्राणामनोज्ञवचनोच्चारणचङ्क्रमणवस्थानहर्षविषादानुवृत्तव्यावृत्तज्ञानाद्यन्योन्यविलक्षणानेकार्थक्रियाकारित्वेनाप्यक्षतोनुभवात् । घटादेश्च स्वाव्यव्यक्तिप्रदे-
शोद्योपेक्षयाऽनुवृत्तव्यावृत्तसदसलप्रत्ययस्यैवगमनजलधारणादिपरस्परविलक्षणानेकार्थक्रियाकारित्वेन प्रत्यक्षतः प्रतीतेरिति । दृष्टान्तोपि न साध्यसाधन
विकलो वास्तवानेकधर्मात्मकत्वाऽन्योन्यविलक्षणानेकार्थक्रियाकारित्वयोस्तत्र सद्भावात् । ननु भिन्नप्रमाणग्राह्यत्वेन धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदप्रसिद्धेः सिद्धेपि
धर्मिणि वास्तवानेकधर्माणां सद्भावे तादाल्याप्रसिद्धिरित्यप्यस्मीचीनमनैकान्तिकत्वाद्धेतोः । प्रत्यक्षानुमानान्यां हि भिन्नप्रमाणग्राह्यत्वेप्यात्मादिवस्तुनो भेदाभावः
दूरेतरदर्शवर्तिनामस्पष्टतरप्रत्ययग्राह्यत्वेपि वा पादपस्याऽभेदः । ननु चात्र प्रत्ययभेदाद्विषयभेदोऽस्त्येव । प्रथमसमर्थवर्ति हि विज्ञानमृङ्गताविषयमुत्तरं
च शौखादिविशेषविषयमित्यस्यप्रत्ययसाभ्यन्तरमेवंविषयभेदाभ्युपगमे यमहमद्राक्षं दूरस्थितः पादपमेतर्हि तमेव परस्यामीत्येकत्वाध्यवसायो न स्यात्स्पष्टतरप्रतिभासानां
सामान्यविशेषविषयत्वेन घटादिप्रतिभासवद्भिन्नविषयत्वात् । अथ पादपापेक्षया पूर्वोत्तरप्रत्ययानामेकविषयत्वं सामान्यविशेषापेक्षया तु विषयभेदः । कथमेवमे-
कान्ताभ्युपगमो न विधीयते? गुणगुण्यादिव्यर्थैस्तद्वत्कथञ्चिद्भेदप्रसिद्धेर्भिन्नप्रमाणग्राह्यत्वस्य विरुद्धत्वम् । एकान्ततोऽवयवावयवव्यादीनां भिन्नप्रमाणग्राह्यत्वं
चासिद्धं पदोयमित्याहुल्लेखेनाभिन्नप्रमाणग्राह्यत्वस्यापि सम्भवात् । ननु पदोयमित्याहुल्लेखेनावयव्येव प्रतिभासते नावयवास्तत्कथमभिन्नप्रमाणग्राह्यत्वमित्यप्य-

१ पृथिव्यादिप्रकारेण ॥ २ सत्ताह्य ॥ ३ द्रव्यत्वादि ॥ ४ इदं सदैव सत्, इदं द्रव्यमिदं द्रव्यमित्येवम् ॥ ५ अष्टविंशमिहानाम् ॥ ६ गुणगुण्यादीनाम् ॥ ७ नित्यद्रव्यादिनाम् ॥ ८ यथाकथादौ परममहत्त्वादौ ॥
९ आनित्यद्रव्यादिनाम् ॥ १० स्थाविरीमादय ॥ ११ बाह्यार्थस्य ॥ १२ स्वभावश्च तौ । व्यक्तश्च प्रदेशादयश्च ते । सान्योर्व्यक्तिप्रदेशादयः । तेषामपेक्षा, तथा । तदवयवमथ स्वव्यक्त्वपेक्षया स्वप्रदेशावपेक्षयान्यवयवस्यपे-
क्षयाऽन्यप्रदेशावपेक्षया यथाक्रममनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्यय सदसलप्रत्ययलक्षणार्थक्रियानारित्यादि ॥ १३ आदिना कालमात्रमग्रहणम् ॥ १४ घटस्तिष्ठति ॥ १५ घटो जले गच्छति पत्रमात्रो गच्छतीत्यादि ॥ १६ सत्प्रतिपक्षल हेतो
सद्भावनति पर ॥ १७ धर्मै सह धर्मिणो धर्मिणा वा धर्मिणम् ॥ १८ सर्वथा भेदमात्रे ॥ १९ भिन्नप्रमाणग्राह्यत्वादित्यस्य ॥ २० अहं सुखं हं दुःखादित्येवदेनेन आत्मास्ति व्यापारादिपर्यदेशेनादित्याद्यनुमानेन च ॥
२१ गुणगणम् ॥ २२ यथा ॥ २३ कुलतथा हि ॥ २४ दूत ॥ २५ समीपे शाखादिमिति ॥ २६ नरः ॥ २७ तव परस्य ॥ २८ ययोर्भिन्नप्रमाणग्राह्यत्वं तयो सर्वथा भेद इति ॥ २९ भिन्नप्रमाणग्राह्यत्वात् ॥ ३० साध्य
विपर्ययव्यतो विरुद्ध ॥ ३१ साधनम् ॥ ३२ असिद्धत्वं परिहर्ति पर ॥ ३३ पदः ॥

पेशलं तद्भेदप्रसिद्धेः । तन्तव एव ह्यातानवितानीभूता अवस्थाविशेषविशिष्टाः पटोयमित्याद्युल्लेखेन प्रतिभासन्ते नान्यस्तथोन्तरं पटः । प्रमाणं हि यथाविधं वस्तुस्वरूपं गृह्णाति तथाविधमेवाभ्युपगन्तव्यम् । यत्रालयन्तभेदग्राहकं तत्तत्रालयन्तभेदो यथा घटपटादौ । यत्र पुनः कैयञ्चिद्भेदग्राहकं तत्र कथञ्चिद्भेदो यथा तन्तुपटादाविति । अतः कालालयापादिष्टं चेदं सार्धेन यथानुष्णोद्भिद्रव्याज्जलवत् । न च घटादौ तैथाविधभेदेनास्य व्याप्त्युपलभ्यभासत्सर्वत्रालयन्तभेदकल्पना युक्ता क्वचित्ताणत्वादिविशेषाधारेणाग्निना धूमस्य व्याप्त्युपलम्भेन सर्वत्राव्यतस्तथाविधविशेषसिद्धिप्रसङ्गात् । अथ ताणत्वादिविशेषं परित्यज्य सकलविशेषसाधारणमग्निमात्रं धूमात्मसाध्यते । नन्वेवमलन्तभेदं परित्यज्यवायवायव्यादिष्वपि भिन्नप्रमाणग्राह्यात्वाद्भेदमात्रं किं न प्रसाध्यते विशेषाभावात् । दृष्टान्तं च सार्धैकिकलत्वाच्च साधनाङ्गमलन्तभेदस्यात्राव्यसिद्धेः । तदसिद्धिश्च सद्गुपतया घटादीनामभेदात् । साधनविकलश्च स्फारिताक्षस्यैकस्मिन्नव्यक्षे घटादीनां प्रतिभाससम्भवात् । न च प्रतिविषयं विज्ञानभेदोभ्युपगन्तव्यो मेचकज्ञानाभावप्रसङ्गात् । घटादिवस्तुनोप्येकविज्ञानविषयत्वमात्रानुषङ्गाच्च । अत्राप्युद्धोमध्यभागेषु तद्भेदस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । तर्था चावयविप्रसिद्धये दत्तो जलञ्जलिः । प्रतीतिविरोधेन्यत्रापि न काकैर्भक्षितः । विरुद्धधर्माध्यसोपि धूमादिनानैकान्तिकत्वान्नावयवायविनोरालयन्तिकं भेदं प्रसाधयति । न खलु स्वसाध्येतरयोर्मकत्वागमकत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यसेपि धूमो भिद्यते । नन्वत्रापि सामग्रीभेदोस्त्येव । धूमस्य हि पक्षधर्मत्वादिकारणोपचितस्य स्वसाध्यं प्रति गर्भकत्वं तद्विपरीतकारणोपचितस्य सामग्र्यन्तरत्वात्साध्यान्तरेऽगमकत्वम् । न त्वेकस्यैव गमकत्वागमकत्वं सम्भवति । इत्यन्यधसर्पविलम्बप्रवेशन्यायेनानेकान्तावलम्बनं धूमस्याभिन्नत्वात् । य एव हि धूमोऽविनाभावसम्बन्धस्तरणादिकारणोपचितो वान्हि प्रति गमकः स एव साध्यान्तरेऽगमक इति । अथान्यः स्वसाध्यं प्रति गमकोऽन्यश्चान्यत्रागमकस्तर्हि यो गमको धूमस्तस्य स्वसाध्यवत्साध्यान्तरेपि सामग्र्योदेकसादेव धूमान्निखिलसाध्यसिद्धिप्रसङ्गाद्धेतुत्वन्तरोपन्यासो व्यर्थः स्यात् । किञ्चातोऽप्राप्तपटावस्थेभ्यः प्राक्तनावस्थाविशिष्टेभ्यस्तन्तुभ्यः पटस्य भेदः साध्येत पटावस्थाभाविभ्यो वा ? प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता पूर्वोत्तरावस्थयोः सकलभावानां भेदाभ्युपगमात् । न

पर्वोयतया ॥ २ अश्रुपगन्तव्य ॥ ३ प्रमाणेन सर्वथा भेदस्य वाचनात् ॥ ४ न केवलमसिद्धम् ॥ ५ निम्नप्रमाणग्राह्यादिति ॥ ६ घटपटयो ॥ ७ सर्वथा ॥ ८ तन्तुपटादौ ॥ ९ रथाग्निमाने साधिते सति खादिराग्नित्वा पाणीभिरपि लभ्यते एव भेदमाने साधिते भेदो लभ्यतेऽनेदोपि कथ्यते इति आचार्य ॥ १० परेण लया ॥ ११ विशेषपरित्यागस्य ॥ १२ घटपटवदिति ॥ १३ अलन्तभेद साध्य ॥ १४ युगपत् ॥ १५ सेनावनादिज्ञानवत् ॥ १६ सर्वथा ॥ १७ तस्य ज्ञानस्य ॥ १८ घटादिवस्तुनो भेदे च ॥ १९ ज्ञानभेदेनैव सिद्धे ॥ २० एकोय घट इति ॥ २१ अवयवावयव्यादे सर्वथा भेदे साधये ॥ २२ हेतुः ॥ २३ चक्षुरादिना च ॥ २४ योर्विरुद्धधर्माध्यायस्योरात्यन्तिको भेद इत्युच्यते ॥ २५ उक्तमेव समर्थयन्ति ॥ २६ महानसादौ ॥ २७ जलादौ ॥ २८ आदिना पक्षधर्मलोहितग्रहणम् ॥ २९ विरुद्धधर्माध्यासात् ॥ ३० जैने ॥

खलु यैवार्थस्य पूर्वावस्था-सैवोत्तरावस्था-पूर्वाकारपरिणामैवोत्तराकारोत्पत्तिप्रतीतिः । द्वितीयक्षे तु हेतुनामसिद्धिः । न खलु पटावस्थामावितन्तुभ्यः पटस्य भेदाप्रसिद्धौ विरुद्धधर्माध्यासविभिन्नकर्तृकत्वादयो धर्माः सिद्धिमासादयन्ति । कालालयापदिष्टत्वं चैतेशमातानवितानीभूततन्तुव्यतिरेकेणार्थान्तर-भूतस्य पटस्याव्यक्षेणानुपलब्धेस्तेन भेदपक्षस्य बाधितत्वात् । तेनैव पट इति संज्ञाभेदोपपत्त्याभेदनिबन्धनो न पुनर्द्रव्यान्तरनिमित्तः । योषिदादिकरव्या-पारोपपत्त्या हि तन्तवः कुविन्दादिव्यापारात्पूर्वं शीतापनोदाद्यर्थसमर्थान्स्त्वनुव्यपदेशं लभन्ते, तद्व्यापारात्तत्कालं विशिष्टावस्थाप्राप्तास्तत्समर्थाः पटव्यप-देशमिति विभिन्नशक्तिकवाद्यव्यवस्थाभेदेनैव तन्तूनां प्रसाधयति न त्ववयवावयविवेनान्यन्तिकं भेदम् । यच्चोक्तं 'पटस्य भावः' इत्यभेदे षष्ठी न प्रामोतीति तदव्यपयुक्तं षण्णां पदार्थानामस्तित्वं षण्णां पदार्थानां वर्गं इत्यादौ भेदाभावेऽपि षष्ठ्याव्युत्पत्तिप्रतीतिः । न हि भवता षट्पदाद्यव्यतिरिक्तमस्तित्वादीत्यलं । ननु सती ज्ञापकप्रमाणविषयस्य भावः सत्त्वम् । सदुपलम्भकप्रमाणविषयत्वं नाम धर्मान्तरं षण्णामस्तित्वमिष्यते । अतो नानेनानेकान्तस्तदसत्-षट्पदाद्य-संख्याव्याघातानुषङ्गादौ, तस्य तेभ्योन्यत्वात् । ननु धर्मिरूपा एव ये भावास्ते षट्पदार्थाः प्रोक्ताः । धर्मरूपास्तु तद्व्यतिरिक्ता इष्टा एव । तर्था च पदार्थ-प्रवेशकग्रन्थः "एवं धर्मैर्विना धर्मिणामेव निर्देशः कृतः" इति ।

अस्तेवं तथाप्यस्तित्वादेर्धर्मस्य षट्पदार्थैः सार्धं कः सम्बन्धो येन तत्तेषां धर्मः स्यात् ? संयोगः समवायो वा ? न तावत्संयोगोऽस्य गुणत्वेन द्रव्या-श्रव्यत्वात् । नापि समवायस्तस्यैकत्वेनेष्टत्वात् । संमवायेन चास्य समवायसम्बन्धे समर्वायानेकत्वप्रसङ्गः । सम्बन्धमन्तरेण धर्मैर्धर्मिभावाभ्युपगमं चतिप्रसङ्गः । किञ्चास्तित्वोदिरपरामित्वाभावात्कथं तत्र व्यतिरेकनिबन्धना विभक्तिर्भवत् ? अथ तत्राप्यपरमस्तित्वमङ्गीक्रियते तदानवस्थौ स्यात् । उत्तरोत्तरधर्मसमावेशेन च संच्चार्धधर्मिरूपत्वानुषङ्गात्पदेव धर्मिण इत्यस्य व्याघातः । ये धर्मिरूपा एव ते षट्पदावधारिता इत्यस्यारमेवं हि गुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया-नामनिर्देशः स्यात् । न ह्येषां धर्मिरूपत्वमेव द्रव्याश्रितत्वेन धर्मरूपत्वस्यापि सम्भवात् । तथा सत्य भावः खल्वमित्यत्राभेदेऽपि तद्वितोत्पत्तेरुपलम्भान्न सापि

१ खालोपलब्धम् ॥ २ विरुद्धधर्माध्यासदयो यदि भेदप्रसाधका न भवेयुस्तदा कथं सत्त्वभेदो भविष्यतीत्याह ॥ ३ साधनम् ॥ ४ सामान्यविषयो । तन्तुपटादीनाम् ॥ ५ षट् पदार्थो एव समूहः ॥ ६ कस्तुन ॥ ७ तदेव ॥ ८ षट्पदार्थेभ्यो भिन्नम् ॥ ९ धर्मैर्विना धर्मिणो पदार्थास्तित्वो पदार्थास्तित्वो भेदमेदसद्भावात् ॥ १० यत्र षष्ठीनद्धितोत्पत्तिस्तत्त्वान्तिक्तो भेद इत्यस्य ॥ ११ सप्तमपदार्थोपपत्तेः ॥ १२ व्यतिरिक्तत्वात् ॥ १३ मम वैशिष्ट्यस्य ॥ १४ धर्मिणो धर्मोणा व्यतिरिक्तत्वेनैव प्रकरणे ॥ १५ भूयते ॥ १६ परेण ॥ १७ अन्यथेति शेषः ॥ १८ समवायपदार्थेस्तित्वेन भाव्यं तत्तु तत्रापसम वायपदार्थेन कृत्वा वतते । एवं तस्यानेकत्वापत्तिर्भवत् ॥ १९ गणद्वयमुमावस्तित्वाद्योर्धर्मैर्वमभाव स्यादित्यतिप्रसङ्गः ॥ २० यत्र षष्ठी विभक्तिस्तत्रालन्तमेद इत्यस्मिन्भेदेऽनैकान्तिर्लक्ष्यते ॥ २१ सामान्यस्य ॥ २२ सत्ताया अस्तित्वं गोवादेरेस्तित्वमित्यत्र ॥ २३ अनेकान्तत्वेपरिहाराय । परेण ॥ २४ अपरापरामित्वसद्भावात् ॥ २५ दूषणात्तम् ॥ २६ पूर्वस्य पूर्वस्य ॥ २७ अर्थान्-एकस्यैव द्रव्यस्य निर्देशः स्यात् ॥

भेदपक्षमेवावलम्बते । यच्चोक्तं 'तादात्म्यमित्यत्र कीदृशो विग्रहः' कर्तव्यः । इत्यादि तत्रेत्थं विग्रहो द्रष्टव्यः । तस्य वस्तुन आत्मानौ द्रव्यपर्यायी सत्त्वास-
त्त्वाद्विधर्मौ वा तदात्मानौ । तच्छब्देन वस्तुनः परामर्शात्तयोर्भावस्तादात्म्यं=भेदाभेदात्मकत्वम् । वस्तुनो हि भेदः पर्यायरूपतैवाभेदस्तु द्रव्यरूपत्वमेव,
भेदाभेदौ तु द्रव्यपर्यायत्वभावमेव । न खलु द्रव्यमात्रं पर्यायमात्रं वा वस्तुभ्यात्मनः समुदायस्य वस्तुत्वात् । द्रव्यपर्याययोस्तु न वस्तुत्वं, नाप्यवस्तुता ।
किन्तु वस्त्वकदेशता । यथा समुद्रांशो न समुद्रो, नाप्यसमुद्रः, किन्तु समुद्रकदेश इति । स पट आत्मा येषामित्यपि विग्रहे न दोषोऽवस्थविशेषपेक्षया
तत्तूनामेकत्वस्याभीष्टत्वात् । ते तन्तव आत्मा यस्येति विग्रहे तन्तूनामेकत्वे पटस्याप्यनेकत्वं स्यादिति चेत्किमिदं तस्यानेकत्वं नाम ? किमनेकावया-
त्मकत्वं प्रतिपन्नं वा ? प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यतातानवितानीभूतानेकतन्तवाद्यवयवात्मकत्वाच्चस्य । द्वितीयपक्षस्त्वयुक्तः प्रत्येकं तेषां तत्परिणामाभावात् ।
समुदितानामेव ह्यातानवितानीभूतः परिणामोऽस्मीषां प्रतीयते । तथाभूताश्च ते पटस्यामेत्युच्यते । वस्तुनो भेदाभेदात्मकत्वे संशयादिदोषानुषङ्गोऽयुक्तः । भेदा-
भेदाऽप्रतीतौ हि संशयो युक्तः क्वचित्स्थानुपुरुषत्वाप्रतीतौ तत्संशयवत् । तत्प्रतीतौ तु कथमसौ ? स्थानुपुरुषप्रतीतौ तत्संशयवदेव । चलिता च प्रतीतिः संशयः
न चेयं तथेति । न चानयोर्विरोधः कथञ्चिदपिर्तयोः सत्त्वासत्त्वयोरिव भेदाभेदयोर्विरोधासिद्धेर्लैथा प्रतीतेश्च । प्रतीयमानयोश्च कथं विरोधो नामास्यानु-
पलम्भसाध्यत्वात् । न च स्वरूपादिना वस्तुनः सत्त्वे तदैव पररूपादिभिरसत्त्वस्यानुपलम्भोऽस्ति । न खलु वस्तुनः सर्वथा भाव एव स्वरूपं स्वरूपेणैव
पररूपेणापि भवप्रसङ्गात् । नाप्यभाव एव पररूपेणैव स्वरूपेणाप्यभावप्रसङ्गात् । न च स्वरूपेण भाव एव पररूपेणाभावः परात्मना चाभाव एव स्वरूपेण
भावस्तदैवपेक्षणीयनिमित्तभेदात् । स्वेन्द्रव्यादिकं हि निमित्तमपेक्ष्य स्वरूपेणाप्यभावप्रसङ्गात् । परद्रव्यादिकं त्वपेक्षयाऽभावप्रत्ययम् । इत्येकैत्वद्वित्वादिसंख्यावदेव
वस्तुनि भावाभावयोर्भेदः । न ह्येकत्र द्रव्ये द्रव्यान्तरमपेक्ष्य द्वित्वादिसंख्या प्रकाशमाना स्वात्ममात्रापेक्षैकत्वसंख्यातो नान्या प्रतीयते । नापि सोभयी तद्वतो
भिन्नैवास्याऽसंख्येयत्वप्रसङ्गात् । संख्यासमवायात्तत्त्वमित्यसुन्दरं-कथञ्चित्तादात्म्यव्यतिरिक्तस्य समवायस्यासत्त्वप्रतिपादनात् । तत्सिद्धोऽपेक्षणीयभेदाल्-
ख्यावत्सत्त्वासत्त्वयोर्भेदः । तथाभूतयोश्चानयोरेकवस्तुनि प्रतीयमानत्वात्कथं विरोधः ? द्रव्यपर्यायरूपत्वादिना भेदाभेदयोर्वा मिश्रयेयं प्रतीतिरित्ययसङ्गतं
बाधकाभावात् । विरोधो बाधक इत्यप्ययुक्तमितरेतराश्रयानुषङ्गात् । सति हि विरोधे तेनास्याबाध्यमानत्वान्मिथ्यात्वसिद्धिस्ततश्च तद्विरोधसिद्धिरिति ।

१ एतेनोद्दितासामान्यपर्यायलक्षणविशेषात्तत्त्वसु गृहीतम् ॥ २ एतेन तिर्थकृतामान्यव्यतिरेकविशेषात्सकं वस्तु सङ्गृहीतम् ॥ ३ प्रत्येकम् ॥ ४ तन्तूनाम् ॥ ५ पटस्यैकत्वे तन्तूनामेकत्वाऽनुपलक्ष्य ॥
६ अवस्था=पटरूपा ॥ ७ आदिना यष्टुप्रवृत्तम् ॥ ८ अस्माभिर्ज्ञेयं ॥ ९ द्रव्यपर्यायपेक्षया ॥ १० विविक्षितयो (सुखयो) ॥ ११ स्वपद्रव्यादिवचनद्वयपेक्षया ॥ १२ पर्यायपेक्षया भेद । द्रव्यापेक्षया चाभेद
॥ १३ भेदानेवप्रकारेण ॥ १४ भाव=अस्तित्वम् ॥ १५ तयो=भावाभावयो ॥ १६ कथम् ? तथा हि ॥ १७ स्वापेक्षया एकत्व यथा तथा परापेक्षया द्वित्व च ॥ १८ विशेष ॥ १९ सम्बन्धेयत्वम् ॥ २० अर्थ
२१ भिन्नयो ॥ २२ सत्त्वासत्त्वयो ॥

विरुध्यमानत्वविरोधकत्वापेक्षया कर्मकर्तृस्थो विरोधो विरोधसामान्यापेक्षयोभयविशेषणत्वाद्विशोभिधीयते । नन्वेदं रूपादेरपि द्विष्टत्वापत्तिः किञ्च स्यात् ? तत्सामान्यस्यापि द्विष्टत्वाविशेषात् । विरोधस्याभावरूपत्वे सामान्यविशेषणत्वाभावनुपपत्तिश्च । गुणरूपत्वे गुणविशेषणत्वाभावनुपपत्तिः । अथ धर्मपदार्थव्यतिरिक्तत्वात् पदार्थविशेषो विरोधोऽनेकस्थो विरोध्यविरोधकप्रत्ययविशेषप्रसिद्धः समाश्रीयते तदायस्यासम्बद्धस्य द्रव्यादौ विशेषणत्वं सम्बद्धस्य वा ? न तावदसम्बद्धस्यातिप्रसङ्गादृण्डादौ तथाऽप्रतीतेश्च । न खलु पुरुषेणसम्बद्धो दण्डस्तस्य विशेषणं प्रतीतो येनात्रापि तथाभावः । अथ सम्बद्धः । किं संश्रयेन समवायेन विशेषणभावेन वा ? न तावत्संयोगेनास्याद्रव्यत्वेन संयोगानाश्रयत्वात् । नापि समवायेनास्य द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषव्यतिरिक्तत्वेनासम्बद्धव्यतिरिक्तत्वात् । नापि विशेषणभावेन सम्बन्धान्तरेणासम्बद्धे वस्तुनि विशेषणभावस्याप्यसम्भावात् । अन्यथा दण्डपुरुषादौ संयोगादिसम्बन्धाभावेपि स स्यात् । इत्यलं संयोगादिसम्बन्धकल्पनाप्रयासेन । विरोध्यविरोधकप्रत्ययविशेषस्तु विशिष्टं वस्तुधर्ममालम्बते इति वक्ष्यते समवायसम्बन्धनिराकरणक्रमे । ततो विरोधस्य विचार्यमाणस्यायोगाद्धानंयोरसौ धटते । नापि वैयधिकरण्यं निर्बाधबोधे भेदाभेदयोः सत्त्वासत्त्वयोर्वा एकाधारतया प्रतीयमानत्वात् । नाप्युभयदोषश्चौरदारिकाभ्यामचौरपारदारिकवज्जैनाभ्युपगतवस्तुनो जात्यन्तरत्वात् । न खलु भेदाभेदयोः सत्त्वासत्त्वयोर्वाऽन्योन्यनिरपेक्षयोरेकत्वं जैनैरभ्युपगम्यते येनायं दोषस्तस्यैषेक्षयोरेव तदभ्युपगमात् तर्था प्रतीतेश्च । नापि सङ्करव्यतिकरौ स्वरूपेणैवैतौ तयोः प्रतीतेः । नाप्यनवस्थां । धर्मिणो ह्यनेकरूपत्वं, न धर्माणां कथञ्चनेति वस्तुनो ह्यभेदो धर्म्येव, भेदस्तु धर्मा एव, तत्कथमनवस्था ? अभावदोषस्तु दूरोत्सारित एवाशेषप्राणिनामनेकान्तात्सकार्यस्यानुभवसम्भवात् । ननु शरीरान्द्रियबुद्धिव्यतिरिक्तमद्रव्यस्येच्छादिगुणाश्रयस्य नित्यैकरूपत्वात्कथं सर्वस्यानेकान्तात्मकत्वम् ? न च नित्यैकरूपत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वजन्ममरणजीवनहिंसकत्वादिव्यपदेशाभावः । ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नानां समर्थायो हि कर्तृत्वम् । सुखादिसंविस्समवायस्तु भोक्तृत्वम् । अपूर्वः शरीरान्द्रियबुद्ध्यादिभिश्चाभि-

१ विरुध्यमान-न्वीत ॥ २ विरोधक-उष्ण ॥ ३ विरोध्यविरोधकमादयसमन्यपेक्षया ॥ ४ ननु विशेषणपेक्षया यत कर्तृस्थो विरोधो हि कर्मणि नास्ति कर्मश्च कर्तरि नास्तीत्यद्विष्टो विशेषणपेक्षयेति भावः ॥ ५ विरोधप्रकारेण ॥ ६ सात्वता विरोधकत्वापत्ति ॥ ७ विरोधस्याभावनत्पलं मा मृदुणरूपत्वं स्यादित्युक्ते आहवाच्यं ॥ ८ गुणा निर्गुणा इति वचनाच्छीतोष्णस्यैवोष्णरूपयोर्विरोधो गुणत्प इति विवेक्षणत्वस्य न धटतेऽन्यथा ॥ ९ सखो विन्ध्यं प्रति विशेषणं व्यादयमभद्रत्वाविशेषात् ॥ १० असम्बद्धविशेषणत्वप्रकारेण ॥ ११ असम्बद्धत्वप्रकारेण ॥ १२ पञ्चसु पदेषु मन्वायोस्ति यत ॥ १३ प्रत्ययोज्ञानम् ॥ १४ वस्तुनोऽव्यतिरिक्तमभावरूपं विरोधमवलम्बते न तु व्यतिरिक्तम् ॥ १५ भेदाभेदयोः सत्त्वासत्त्वयोर्वा ॥ १६ आत्मादिवस्तुन ॥ १७ इत्थं पर्यायमेपेक्ष्य वर्तते पर्यायो द्रव्यमपेक्ष्य वर्तते ॥ १८ परस्परपेक्षया ॥ १९ मेवकत्वादौ ॥ २० वर्माणामपरधर्मोऽसम्भवात् ॥ २१ प्रत्यक्षादिमाणत्वं ॥ २२ येषां वादिना शरीरेमेवत्वा इन्द्रियाण्येवान्ता बुद्धिरेवात्मा वा तेषां मतनिरासार्थमिदं लिङ्गेणम् ॥ २३ आ मना मह ॥ २४ आदिना चिकीर्षाप्रयत्नादि ॥ २५ पर्यायपेक्षया व्यावृत्त्यात्मकस्य चैतन्यापेक्षयाऽनुगमात्मकस्य ॥

सम्बन्धो जन्म । प्राणचैतैस्तु वियोगो मरणम् । जीवनं तु सदेहस्यात्मनो धर्माधर्मापेक्षो मनसा सम्बन्धः । हिंसकत्वं च शरीरचक्षुरादीनां वधाङ्गं पुनरात्मनो विनाशात् । तथा च सूत्रं “कार्याश्रयकर्तृवधाङ्गिना” इति । कार्याश्रयः शरीरं सुखादेः कार्याश्रयत्वात् । कर्तृणीन्द्रियाणि विषयोपलब्धेः कर्तृत्वादिति । तदर्थसमीक्षिताभिधानं सर्वथाऽपरित्यक्तपूर्वरूपत्वेनास्याकोशकुशलगवद् ज्ञानादिसमवायस्यैवासम्भवात् । कथं तदपेक्षया कर्तृत्वादित्यस्य सम्भवः ? पूर्वरूपपरित्यगो वा कथं नानेकान्तात्मकत्वं व्यावृत्त्यनुगमात्मकस्यात्मनः स्वसंवेदनप्रत्यक्षतः प्रसिद्धे । व्यावृत्तिः खलु सुखदुःखादित्यस्वरूपपेक्षया । आत्मनोऽनुगमाश्च चैतन्यद्रव्यत्वसत्त्वादित्यस्वरूपपेक्षया । तदात्मकत्वं चाप्यक्षत एव प्रसिद्धम् । ननु चानुवृत्तव्यावृत्तस्वरूपयोः परस्परं विरोधात्कथं तदात्मकत्वमात्मनो युक्तमित्यसत्यमाणाप्रतिपक्षे वस्तुस्वरूपे विरोधानवकाशात् । न खलु सर्वस्य कुण्डलेतरावस्थापेक्षयाङ्गुल्यादेर्वै सङ्कोचितेतरस्वभावापेक्षया व्यावृत्त्यनुगमात्मकत्वं प्रत्यक्षप्रतिपक्षं विरोधमध्यात्ते । ननु सुखाद्यावस्थानात्मानोऽत्यन्तभेदात्तद्व्यावृत्तावयत्मानः किमायातं येनास्यापि व्यावृत्त्यात्मकत्वं स्यादित्यपेक्षालं सुखाद्यात्मनोरत्यन्तभेदस्य प्रथमपरिच्छेदं प्रतिविहितत्वात् । ननु चकारैवैलक्ष्ये व्यात्मसुखादीनामनानात्वेऽन्यत्राप्यन्यतोऽन्यस्यान्यत्वं न स्यात् । तदप्यविचारितरमणीयं तद्विज्ञादात्म्येनान्यत्राप्यस्य प्रमाणतोऽप्रतीतेः । प्रतीतो तु भवत्येवाकारनानात्वेऽन्यनानालं, प्रत्यभिज्ञानवत्सामान्यविशेषवत्संशयज्ञानवन्मेचकज्ञानवद्वेति ।

यच्चोक्तं “द्रव्यादयः पडेव पदार्थाः प्रमाणप्रमेयाः” इत्यादि तदप्युक्तिमात्रं-द्रव्यादिपदार्थषट्कस्य विचारसहत्वात् । तथा हि । यत्तावच्चतुःसंख्यं पृथिव्यादि नित्यानित्यविकल्पाद्विभेदमित्युक्तं, तदप्युक्तेमैकान्तनित्ये क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधौ । तल्लक्षणसत्त्वस्यतो व्यावृत्त्याऽसत्त्वप्रसङ्गात् । यदि हि परमाण्वो द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यजननैकस्वभावास्ति तत्प्रभवकार्याणां सङ्कटोत्पत्तिप्रसङ्गोऽविकलकारणत्वात् । प्रयोगः । येऽविकलकारणत्वे सङ्कटोत्पद्यन्ते यथा समानसमयोरप्यादा बहवोऽङ्कुराः । अविकलकारणाश्चाणुकार्यत्वेनभिमतता भावा इति । तथाभूतानामप्यनुत्पत्तौ सर्वदानुत्पत्तिप्रसक्तविशेषार्थत्वात् । ननु समवाय्यऽसमवायिनिमित्तभेदात्रिविधं कारणम् । यत्र हि कार्यं समवेति तत्समवायि कारणम् । यथा व्यणुकस्याणुद्वयम् । यच्च क्षेत्र्यकार्यसमवेतं

१ घटते ॥ २ आत्मन ॥ ३ व्यापित्वव्यापित्वे ॥ ४ घटादादौ ॥ ५ आकारैवल्लक्ष्याविशेषात् ॥ ६ आत्मसुखादिवत् ॥ ७ घटे ॥ ८ पटस्य ॥ ९ तदात्म्ये ॥ १० पृथक्तरपर्यापन्नान् द्रव्याकावत् ॥ ११ घटादौ ॥ १२ पटादे ॥ १३ यथा नोक्त सामान्यमश्वसामान्यापेक्षया विशेषः ॥ १४ एकांतनित्यस्य ॥ १५ एकांतनित्या ॥ १६ अनिकलकारणवत्य ॥ १७ सावन्मसित्वमिति पर सम्भावयति ॥ १८ दृग्गुणत्वेनोत्पद्यते ॥ १९ कार्य-वद तैवैकार्यं तत्तुल्लक्षणे समवेति पश्य ॥

कार्यकारणैकार्थसमवेतं वा कार्यमुत्पादयति तदसमवायि कारणम् । यथा पटारम्भे तन्संयोगः । पटसमवेतरूपाधारम्भे पटोत्पादकतन्तुरूपमिदं च । शेषं तत्पादकं निमित्तकारणम् । यथाऽदृष्टाकार्शादिकम् । तत्र संयोगस्यापेक्षणीयस्याभावादविकलकारणत्वमसिद्धम् । तदप्यसाम्प्रतं संयोगादिनाऽनाधेयानि-
शयत्वेनाऽणूनां तदपेक्षया अयोगात् । अथ संयोग एवामीषमतिशयः । स किं निलोऽनिलो वा? नित्यश्चेत्सर्वदा कार्योत्पत्तिः स्यात् । अनित्यश्चेत्तदुत्पत्तौ कोऽतिशयः स्यात्संयोगः क्रिया वा? संयोगश्चेत्किं स एव संयोगान्तरं वा? न तावत्स एवास्याद्याप्यसिद्धेः स्वोत्पत्तौ स्वस्यैव व्यापारविरोधाच्च । नापि संयोगान्तरं तत्सानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा तदुत्पत्तावप्यपरसंयोगातिशयकल्पनायामनवस्था । नापि क्रियातिशयस्तदुत्पत्तावपि पूर्वोक्तदोषानुषङ्गात् ।
किञ्चादृष्टापेक्षादौत्साणुसंयोगात्परमाणुषु क्रियोत्पद्यते इत्यभ्युपगमादौत्सापरमाणुसंयोगोत्पत्तावप्यपरोतिशयो वाच्यस्तत्र च तदेवं दूषणम् । किञ्चासौ संयोगे द्रव्यणुकादिनिर्वचकः किं परमाण्वाद्याश्रितस्तदैन्याश्रितोऽनाश्रितो वा? प्रथमपक्षे तदुत्पत्तावाश्रयं उत्पद्यते न वा? यद्युत्पद्यते तदाणूनामपि कार्यतानुषङ्गः । अथ नोत्पद्यते तर्हि संयोगस्तदश्रितो न स्यात्-समवायप्रतिषेधात्, तेषां च तं प्रत्यकारकत्वात् । तदकारकत्वं चाऽनतिशयत्वात् । अनतिशयानामपि कार्यजनकत्वे सर्वदा कार्यजनकत्वप्रसङ्गोऽविशेषात् । अतिशयान्तरकल्पने चानवस्था तदुत्पत्तावप्यपरातिशयान्तरपरिकल्पनात् । तैस्तैश्चामसंयोगैरूपतापरि-
त्यागेन संयोगरूपतया परिणतिरभ्युपगन्तव्या । इति सिद्धं तेषां कथञ्चिदैनित्यत्वम् । अन्याश्रितत्वेपि पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । अनाश्रितत्वे तु निहेतुकोत्पत्ति-
प्रसक्तेः सदा सत्त्वप्रसङ्गतैः कार्यैरपि सर्वदा भावानुषङ्गः । किं चासौ गुणः स्यादनाश्रितत्वादाकाशादिवत्? किञ्चासौ संयोगः सर्वात्मनैकदेशेन वा तेषां स्यात्? सर्वात्मना चैतिषण्डोणुमीत्रः स्यात् । एकदेशेन वेत्तांशलप्रसङ्गोऽस्मीषाम् । तदेवं संयोगस्य विचार्यमाणस्यायोगात्कथमसौ तेषामतिशयः स्यात्? निरतिशयानां च कार्यजनकत्वे तु सट्टाद्विखिलकार्याणामुत्पादः स्यात् । न चैवम् । ततोमीषां प्राक्तनजनकत्वमावपरित्यागेन विशिष्टसंयोगपरिणामपरि-

१ कार्यकारणं पटमारूपादि तेन सह एकार्थसमवेतं तदनुगतत्वरूपम् ॥ २ आदिना कुविद्यदि ॥ ३ कारणत्रयमप्येव ॥ ४ द्रव्यकारिकागत्यादेन ॥ ५ परमाणुभिः सह संयोगः ॥ ७ नित्यत्वात् ॥ ८ सर्वदा नित्यसंयोगलक्षणतिशयसद्भावात् ॥ ९ कारणम् ॥ १० परमाण्वो ॥ ११ परमाण्वो ॥ १२ स्वयमनुत्पन्नस्य स्वात्मनि व्यापार कथमिति विरोधः ॥ १३ परेण ॥ १४ द्रव्यणुकादीनि कार्याणामनोऽदृष्टवशाज्जायन्ते आत्मनो व्यापकत्वादिति हेतोः ॥ १५ द्रव्यकारिकाद्यौत्पादकलक्षणा ॥ १६ परेण ॥ १७ अनवस्थालक्षणम् ॥ १८ ततोऽन्यत्= अदृष्टाकाशादि निमित्तकारणम् ॥ १९ तस्य संयोगस्य ॥ २० द्रव्यकोत्पादक संयोग परमाण्वाश्रित । व्युत्पत्तादक संयोगो द्रव्यणुकाश्रित इति ॥ २१ परमाण्वादौ ॥ २२ उत्पद्यमानत्वाददृष्टत्वं ॥ २३ तस्य परमाणो ॥ २४ समवायाद्विविधतीत्युक्ते सस्याह ॥ २५ अग्रे ॥ २६ कार्यकारणभावसम्बन्धेन तदाश्रितो भविष्यतीत्युक्ते गत्याहवाच्य ॥ २७ मयोगजनकत्वमावतिशया भावात् ॥ २८ अनतिशयत्वम् ॥ २९ मयोगाग्रयस्यानुत्पद्यमानत्वेन संयोगस्तदाश्रितो न स्यात् ॥ ३० पूर्वस्य ॥ ३१ सतो हेतुरहितस्य सर्वदा व्यवस्थिते ॥ ३२ द्रव्यणुकादे ॥ ३३ अनाश्रितत्वे तृष्णान्तरमाहाचार्यः ॥ ३४ अवयविनिषेधश्च भवेत् ॥ ३५ कथञ्चिदेकत्वलक्षण ॥

णतानां जनकस्वभावसम्भवात्सिद्धं कथञ्चिदनित्यत्वम् । प्रयोगः । ये क्रमवत्कार्यहेतवस्तेऽनित्या यथा क्रमवत्क्षुरादिनिर्वर्तका बीजार्दयस्तथा च परमाणव इति । ततोऽयुक्तमुक्तं-नित्याः परमाणवः सदैकारणवत्त्वादाकाशवत् । न चेदमसिद्धमावयोः परमाणुसत्त्वेऽविवादात् । अकारणवत्त्वं चातोऽल्पपरिमाणकारणाभावात्तेषां सिद्धम् । कारणं हि कार्योदल्पपरिमाणोपेतमेव । तथा हि । द्रवणुकाद्यवयवि द्रव्यं स्वपरिमाणादल्पपरिमाणोपेतकारणारब्धं कार्यत्वात्पटवैदिल्यकारणवत्त्वाऽसिद्धिः । परमाणवो हि स्कन्धावयविद्रव्यविनाशकारणकास्तद्व्यवभाविवाह्यद्विनाशपूर्वकपालवत् । न चेदमसिद्धं साधनं द्रवणुकाद्यवयविद्रव्यविनाशे सत्येव परमाणुसद्भावप्रतीतेः । सर्वदा स्वतन्त्रपरमाणूनां तद्विनाशमन्तरेणाप्यत्र सम्भवादभागासिद्धो हेतुरित्यस्यसुन्दरं तेषामसिद्धेः । तथा हि । विवादापन्नाः परमाणवः स्कन्धभेदपूर्वका एव तत्त्वाद् द्रवणुकादिभेदपूर्वकपरमाणुवत् । ननु पटोत्तरकालभावितातूनां पटभेदपूर्वकत्वेऽपि पटपूर्वकालभाविनां तेषामतत्पूर्वकत्वपरमाणूनामप्यस्कन्धभेदपूर्वकत्वं केवाञ्चित्स्यादित्यन्यनुपपन्नं तेषामपि प्रवेणीभेदपूर्वकत्वेन प्रतीत्या स्कन्धभेदपूर्वकत्वसिद्धेः । बलवपुरुषप्रतिमुद्राद्याभिधातादवयवक्रियोत्पत्तेरवयवविभागात्संयोगविनाशार्थानामित्यादि विनाशोत्पादप्रक्रियोद्धरणं तु प्रागेव कृतोत्तरम् । ततो नित्यैकत्वस्वभावाणूनां जनकत्वासम्भवात्तदारब्धं तु द्रवणुकाद्यवयविद्रव्यमनित्यमित्ययुक्तमुक्तं तत्त्वाद्यावयवैभ्यो भिन्नस्य च पटाद्यवयविद्रव्यस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भेनासत्त्वात् । न चात्योपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वमसिद्धं महत्त्वेनेकद्रव्यत्वाद्रूपविशेषेण रूपोपलब्धिरित्यभ्युपगमात् । न च भेदानदेशत्वादवयविनोऽवयवैभ्यो भेदेनानुपलब्धिवर्त्तनात्पादिभी रूपसादिभिश्चानेकान्तात् । तेषां समानदेशत्वेऽपि भेदेनोपलम्भसम्भवात् । किञ्चावयवावयविनोः शास्त्रीयदेशापेक्षया समानदेशत्वं लौकिकदेशापेक्षया वा ? प्रथमपक्षेऽसिद्धो हेतुः । पटावयविनो ह्यन्ये एवारम्भकास्तन्वादयो देशास्तेषां चान्ये भवद्भिरभ्युपगम्यन्ते । द्वितीयपक्षेऽप्यनेकान्तः । लोके हि समानदेशत्वमेकभाजनवृत्तिलक्षणं भेदेनार्थानामुपलम्भेऽप्युपलब्धम् । यथा कुण्डे वदरादीनाम् । किञ्च कतिपयावयवप्रतिभासे सत्यवयविनः प्रतिभासो निखिलावयवप्रतिभासे वा ? तत्राद्यविकल्पोऽयुक्तो जलनिभमहाकायजालेऽपरितनकतिपयावयवप्रतिभासेऽप्यखिलावयव-

१ आदिना द्विजिज्जलातातपादय ॥ २ परमाणूनां कथञ्चिदनित्यत्वं यत् ॥ ३ आश्रयासिद्ध स्वरूपासिद्धि वा ॥ ४ जेनवोपेक्षयो ॥ ५ द्वितीयविशेषणम् ॥ ६ दृष्टान्ते तन्तव ॥ ७ कथम् ? तथा हि ॥ ८ अवयविद्रव्यभावं पूर्वमात्रात्तानामित्यर्थ ॥ ९ वगति ॥ १० स्वतन्त्रत्वेन ॥ ११ भेदे=विनाश ॥ १२ साधनस्यैकान्तिकत्वमुद्भावयति पर ॥ १३ निष्पद्यतासिन्धुसिद्धातानाम् ॥ १४ स्कन्धभेदपूर्वकत्वेऽस्कन्धभेदपूर्वकत्वे च तत्त्वमिति हेतुर्वर्तमान ॥ १५ पटविनाशपूर्वकद्रव्यपालवदिति दृष्टान्तं साध्यसाधनविकल दर्शयन्नाह पर ॥ १६ एव प्रवेणीस्पयार्थस्याविनाशो ज्ञेय । तत्तदनुसारम्भकावयवैभ्यः समुत्पद्यन्ते । तत् प्रवेणीभेदपूर्वकत्वं पटपूर्वकालभाविनामपि तन्तूनां नास्तीति भाव ॥ १७ उक्तव्यायात् ॥ १८ शौणपिकल्पित स्थूलवयविद्रव्यं निराकुर्वन्नाह जैन ॥ १९ सर्वथा ॥ २० भेदेन ॥ २१ विशेषणम् ॥ २२ परमाणुनाऽव्यभिचारार्थमेतत् ॥ २३ आकाशेन व्यभिचारपरिहारार्थं रूपविशेष इति ॥ २४ भेदे सत्यपि ॥ २५ अम्म.दीपवत् ॥ २६ पटस्य ॥ २७ अवयवा समानदेशत्वाद्देनानुपलब्धिव्यतिर्तौ ॥ २८ कथम् ? तथा हि ॥ २९ प्रवेणिकासम्भन्विनोऽह ॥ ३० वेशेपेक्षे ॥

वव्यापिनो गजाद्यवयविनोऽप्रतिभासनात् । नापि द्वितीयविकल्पो युक्तो मध्यपरभागवर्त्तिसकलावयवप्रतिभासामभवेनावयविनोऽप्रतिभासप्रसङ्गात् । भूयोऽवयवग्रहणे सत्यवयविनो ग्रहणमित्यव्युक्तं यतोऽवर्गभागभाव्यवयवग्राहिणा प्रत्यक्षेण परभागभाव्यवयवग्राहणाच्च तेन तद्व्याप्तिरवयविनो ग्रहीतुं शक्या व्याप्याग्रहणे तद्व्यापकस्यापि ग्रहीतुमर्हते । प्रयोगैः । यद्येन रूपेण प्रतिभासते तत्तथैव तद्व्यवहारविषयः । यथा नीलं नीलरूपतया प्रतिभासमानं तद्रूपतयैव तद्व्यवहारविषयः । अवर्गभागभाव्यवयवसम्बन्धितया प्रतिभासते चावयवीति । न च परभागभाव्यवहितवयवाप्रतिभासनेष्ववहितोऽवयवी प्रतिभातीत्यभिधातव्यं तदप्रतिभासने तद्गतत्वेनास्याऽप्रतिभासनात् । तथा हि । यस्मिन्प्रतिभासमाने यद्रूपं न प्रतिभाति तत्ततो भिन्नम् । यथा घटे प्रतिभासमानेऽप्रतिभासमानं पटस्वरूपम् । न प्रतिभासते चार्वागभागभाव्यवयवसम्बन्धव्यवयवित्वरूपे प्रतिभासमाने परभागभाव्यवयवसम्बन्धव्यवयवित्वरूपम् । इति कथं निरर्थकावयविसिद्धिः ? अवर्गभागपरभागभाव्यवयवसम्बन्धिवलक्षणविरुद्धधर्माध्यासेष्यस्याभेदे सर्वत्र भेदोपरतिप्रसङ्गोऽन्यस्य भेदनिबन्धनस्यासम्भवात् । प्रतिभासभेदो भेदनिबन्धनमित्यप्यपेशलं विरुद्धधर्माध्यासं भेदकमन्तरेण प्रतिभासस्यापि भेदकत्वासम्भवात् । नापि परभागभाव्यवयववायवविग्राहिणा प्रत्यक्षेणार्वागभागभाव्यवयवसम्बन्धित्वं तस्मै ग्रहीतुं शक्यमुक्तं दोषादुपज्ञात् । नापि स्मरणेनार्वाक्यपरभागभाव्यवयवसम्बन्धव्यवयवित्वरूपग्रहः प्रत्यक्षानुसारेणास्य प्रवृत्तेः । प्रत्यक्षस्य च तद्ग्राहकत्वप्रतिषेधात् । नाप्यात्मावाक्परभागभाव्यवयवव्यापित्वमवयविनो ग्रहीतुं समर्थो जडतया तस्य तद्ग्राहकत्वानुपपत्तेः । अन्यथा स्थापमदमूच्छाद्यवस्थास्त्वऽपि तद्ग्राहित्वानुपपन्नः । प्रत्यक्षादिसिंहायस्याप्यात्मनो वयवित्वरूपग्राहित्वयोगोऽवयविनो निखिलावयवव्याप्तिग्राहित्वेनाध्यक्षादेः प्रतिषेधात् । ननु चार्वागभागद्वन्द्वेन सत्युत्तरकालं परभागदर्शनानन्तरस्मरणसहकारीन्द्रियजनितं स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानान्मध्यक्षमवयविनः पूर्वापरवयवव्याप्तिग्राहकं तदप्यसाम्प्रतं प्रत्यभिज्ञानोऽध्यक्षरूपत्वस्यैवासिद्धेः । अक्षाश्रितं विशदस्वभावं हि प्रत्यक्षम् । न चास्यैतल्लक्षणमस्तीति । अक्षाश्रितत्वे चास्याखिलावयवव्याप्यवयवित्वस्वरूपग्राहकत्वासम्भवोऽक्षाणां सकलावयवग्रहणे व्यापारासम्भवात् । न च स्मरणसहायस्यापीन्द्रियस्याविषये व्यापारः सम्भवति । यद्यस्याविषयो न तत्तत्र

१ सर्वथा तयोर्भेदात् ॥ २ बहु ॥ ३ दृढग्रहणे तत्तन्बन्धवान्दण्डी पुमान् ग्रहीतु न शक्यते यथा ॥ ४ अवयवी यर्था अवयवी यर्था अवयवी यर्था तद्व्यवहारविषयत्तयैव प्रतिभासमानत्वादित्युपरिषधोक्तम् ॥ ५ परभागभाव्यवयववहितवयवप्रतिभासमानेपि अव्यवहितोऽवयवी भाति । ततस्तथैव प्रतिभासमानत्वमिदमिति युक्तं सत्याह ॥ ६ अवयवी परभागभाव्यऽवयवगतत्वेन न प्रतिभासतेऽग्रहीतायात्यात्मैक्यमिदं मोदकालिवत् ॥ ७ भिन्नम् ॥ ८ तस्मिन्प्रतिभासमानेऽप्रतिभासमानत्वादिति हेतो ॥ ९ तस्माद्विज्ञमेव ॥ १० भाषद्वये सति ॥ ११ तनुल्लङ्घनैरेव कुला पटोऽशी प्रतिपाद्यते तस्मात्सर्वथा भिन्ना अतो निरवयववी ते तस्मात्सर्वथा भिन्ना अतस्तेषां विनाशो नातो नित्यत्वमिति भावः ॥ १२ तव परस्य ॥ १३ व्यवहितोऽव्यवहितलक्षण ॥ १४ घटपटादौ ॥ १५ विरुद्धधर्माध्यासादपरस्य ॥ १६ अवयविनः ॥ १७ व्याप्याग्रहणे तद्व्यापकस्यापि ग्रहीतुमर्हतेति स्यादिति ॥ १८ परमते जड आत्मा ॥ १९ आदिना स्मरणग्रहणम् ॥ २० स्मरणं हि पूर्वभागस्य ॥ २१ तदवयवयलात् ॥

सरणसहायमपि प्रवर्तते । यथा परिमलसरणसहायमपि लोचनं गन्धे । अविषयश्च व्यवहितोऽक्षाणां परभागभाव्यवयवसमन्वितलक्षणोऽवयविनः स्वभाव इति । न चानेकावयवव्यापित्वमेकस्वभावेत्यावयविनो घटते । तथा हि । यश्चिरंशैकस्वभावं द्रव्यं तन्न सकृदनैकद्रव्याश्रितं, यथा परमाणु । निरंशैकस्वभावं चावयविद्रव्यमिति । यद्वा यदनैकं द्रव्यं तन्न सकृन्निरंशैकद्रव्यान्वितम् । यथा कुटकुब्जादि । अनेकद्रव्याणि चावयवा इति । अस्तु वानेकत्रावयविनो वृत्तिः । तथाप्यस्यासौ सर्वात्मनैकदेशेन वा स्यात् ? यदि सर्वात्मना प्रत्येकमवयवेष्ववयवी वर्तते तदा यावन्तोऽवयवास्तावन्त एवावयविनः स्युः । तथा चानेककुण्डादिव्यवस्थितविल्यादिवदनैकावयवपुलम्भानुषङ्गः । अथैकदेशेनात्राप्यस्यानेकत्र वृत्तिः किमेकावयवकोडीकृतेन स्वभावेन स्वभावान्तरेण वा स्यात् ? तत्राद्याविकल्पोऽयुक्तस्तस्य तेनैवावयवेन कोडीकृतत्वेनान्यत्र वृत्त्ययोगात् । प्रयोगः । यदेककोडीकृतं वस्तुस्वरूपं न तदेवान्यत्र वर्तते यथैकभाजनकोडीकृत-मावादि न तदेव भाजनान्तरमप्यमध्यास्ते । एकावयवकोडीकृतं चावयवस्वरूपमिति । वृत्तौ वान्यत्रात्रावयवे वृत्त्यनुपपत्तिरपरस्वभावाभावात् । एकावयव-सम्बद्धस्वभावस्याऽतददेशावयवान्तरसम्बन्धानुपगमे च तदेवयवानामेकदेशतापत्तिः । एकदेशतायां चैकाल्प्यमविभक्तरूपत्वात् । विभक्तरूपावस्थितौ चैकदेशत्वं न स्यात् । अथ स्वभावान्तरेणासावयवान्तरे वर्तते तदास्य निरंशताव्याघातः । कथञ्चिदनेकत्वप्रसङ्गश्च स्वभावभेदात्मकत्वाद्भूतभेदस्य । ते च स्वभावा यद्यतोऽर्थान्तरभूतास्तदा तेष्वप्यसौ स्वभावान्तरेण वर्ततेत्यनवस्था । अथार्थान्तरभूतास्तद्विवर्धैः किमपराद्धं येनैते तथा नेष्यन्ते । तदिष्टौ वावयविनोऽनेकत्वमनित्यत्वं च स्वशिरस्ताडं भूकुर्वतोऽप्यायातम् । यदि चावयव्यविभागः स्यात्तदैकदेशस्यावरणे रागे चाखिलस्यावरणं रागश्चानुषज्यते रक्ताकरगोरावृताना-वृत्तयोश्चावयविरूपयोरैकत्वेनानुपगमात् । न चैवं प्रतीतिः प्रत्यक्षविरोधात् । न चान्योन्यं विरुद्धधर्माध्यासेष्वेकं युक्तमत एवानुमानविरोधाच्च । तथा हि । यदि रूद्धधर्माध्यासितं तन्नैकं यथा कुटकुब्जाद्युपलभ्यानुपलभ्यस्वभावमावृतानावृतादिस्वरूपेण । विरुद्धधर्माध्यासितं चावयविरूपमिति । तथाप्यैकत्वे विश्वस्वैकद्रव्यत्वानुषङ्गः । ननु वैखादे रागाः कुङ्कुमादिद्रव्येण संयोगः । स चाव्याप्यधृत्तिस्तत्कथमेकत्र रागे सर्वत्र राग एकदेशावरणे सर्वस्यावरणम् ? तद-प्यसारं यतो यदि पटादि निरंशमेकं द्रव्यं तदा कुङ्कुमादिना किं तत्राव्याप्तं येनाऽव्याप्यवृत्तिः संयोगो भवेत् ? अव्याप्तौ वा भेदप्रसङ्गो व्याप्ताद्यासम्बन्ध-

१ परंपरिकल्पितमवयविन स्वरूपमऽवयवप्रधानतया निराकुर्वन्नाह ॥ २ एकस्वभावत्वं च नित्यनिरंशैकस्वभावत्वात् । अवयवान्तरे ॥ ३ अवयवान्तरे ॥ ४ विविक्षितत्वयवे ॥ ५ तैग=विशिक्षितविवक्षितानाम् ॥ ६ विवादापत्ता अवयवा एकदेशात्मभाजो भवन्त्येकस्वभावेनावयविना व्याप्यत्वादिकेकावयववत् ॥ ७ अवयवानाम् ॥ ८ अविभक्तरूपमसिद्धमित्युक्ते सत्याह ॥ ९ किंतु यावत्प्रसङ्गः ॥ १० अवयविनः सकाशादिभिरा ॥ ११ तन्तुलक्षणे ॥ १२ अवयवी धर्मोऽनेको भवतीति साध्यो धर्मोऽवयवेभ्योऽर्थान्तरत्वात्तत्वरूपवत् । अवयवी धर्मोऽनित्यो भवति अवयवेभ्योऽर्थान्तरत्वात्तत्वरूपवत् । अवयवाना बहुलादनित्यत्वाच्चेति उपपन्नं हेतु ॥ १३ वैशेषिकस्य ॥ १४ निरंशम् ॥ १५ तस्मान्नैकम् ॥ १६ एकदेशे ॥ १७ अव्याप्यवृत्तिगुण संयोगलक्षण इति वचनात् ॥ १८ एकदेशे ॥ १९ देशे ॥ २० देशस्य ॥

पयोर्विरुद्धमीध्यासैकत्वायोगात् । किञ्चास्याव्यापकत्वमेकदेशवृत्तित्वं वा ? न तावत्प्रथमः पक्षो द्रव्यस्यैकस्य सर्वशब्दविषयत्वा-
नभ्युपगमात् । अनेकत्र हि सर्वशब्दप्रवृत्तिरिष्टा । नापि द्वितीयस्तस्यैकदेशसम्भवात् । अन्यथा सावयवत्वप्रसङ्गात् । ततो नास्त्यवयवी वृत्तिविरु-
द्ध्यव्यवहृत्युपपत्तेरिति । ननु चावयविनो निरासे यत्साधनं तत्किं स्वतन्त्रं प्रसङ्गसाधनं वा ? स्वतन्त्रं चेद्धर्मिसाध्यपदयोर्व्याप्यतः । यथेदं च नास्ति चेति ।
हेतोरश्रयासिद्धत्वं चार्थवयविनोऽप्रसिद्धेः । न च वृत्त्या सत्त्वं व्याप्तं समवायवृत्त्यनभ्युपगमेपि भवतां रूपादेः सत्त्वाभ्युपगमात् । एकदेशेन सर्वात्मना वावय-
विनो वृत्तिप्रतिषेधे विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वात् प्रकरान्तरेण वृत्तिरभ्युपगता स्यात् । अन्यथो न वर्तते इत्येवाभिधातव्यम् । वृत्तिश्च समवायस्तस्य
सर्वत्रैकत्वाच्चिरवयवत्वाच्च कात्स्न्यैकदेशशब्दविषयत्वंम् । अथ प्रसङ्गसाधनं पर्यस्येष्टाऽनिष्टापादनात् । ननु 'परेष्टिः प्रमाणमप्रमाणं वा ? यदि प्रमाणं तर्हि तथैव
वाच्यमानत्वादनुत्थानं विपरीतानुमानस्य । न चानैवैवास्याऽबाधा तामन्तरेणास्याऽपक्षधर्मत्वात् । अथाप्रमाणं तर्हि प्रमाणं विना प्रमेयस्यासिद्धिरित्यभिधा-
तव्यम् । किमनुमानोपन्यासेनास्याऽपक्षधर्मतयाऽप्रमाणत्वात् । इत्यप्यपरीक्षिताभिधानं यतः प्रसङ्गसाधनमेवेदम् । तच्च साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ
व्याप्याभ्युपगमो व्यापकभ्युपगमनान्तररिथको व्यापकाभावो वा व्याप्याभावाविनाभावीत्येतत्प्रदर्शनफलम् । व्यापकभावसिद्धिश्चात्र लोकप्रसिद्धेव । लोको हि
कस्यचित्क्वाचित्सर्वात्मना वृत्तिमभ्युपगच्छति । यथा बिल्वादेः कुण्डादौ । कस्यचित्त्वेकदेशेन यथानेकपीठादिश्रयितस्य चैत्रादेः । यत्र च प्रकारद्वयं व्यावृत्तं
तत्र वृत्तेरभाव एव । इति कथं न व्याप्तिर्यतोत्र प्रसङ्गसाधनस्यावकाशो न स्यात् ? निरस्ता चानेकस्मिन्नेकस्य वृत्तिः प्रागेव । यच्चोक्तं 'परेष्टिः प्रमाणमप्रमाणं वा'
इत्यादि, तदप्ययुक्तं यतः प्रमाणाप्रमाणचिन्ता संवादविस्वादाधीना । परेष्टिमात्रेण च प्रतिपक्षेवयविति संवादकप्रमाणाभावाद्वाप्रमाणं स्वयमेव भविष्यति ।

१ परेण ॥ २ तथा च निराशव्याघात स्यात् ॥ ३ शशविषाणवत् स्यात् ॥ ४ पक्षहेतुदृष्टान्तादयो यत्र विवन्ते तत्सतत्त्वम् ॥ ५ परेष्ट्यानिष्टापादनं यत्र तत्प्रसङ्गसाधनम् ॥ ६ अवयवी उभा । नान्तीति सा उपपत् ॥
७ स्वमतापेक्षया वक्ति वैशेषिकः । लोकाप्रसिद्धोऽस्ति नास्तीति प्रतिगबते जैनैरिति विरोध इत्यर्थः ॥ ८ चादिनो जैनस्यापेक्षयाऽवयवविनो अभिण ॥ ९ समवायभ्युपगमनयवेवयवी
वर्तते यतः ॥ १० जैनैः ॥ ११ तादस्येन, न तु समवायेनेति भावः ॥ १२ किञ्च ॥ १३ शेषाभ्यनुज्ञा—सामान्याभ्युपगम ॥ १४ समवायेन ॥ १५ विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वाभावे ॥ १६ न तु सर्वात्मनेक
देशेनेत्यभिधातव्यम् ॥ १७ अवयवेवैकवयवविनः ॥ १८ अवयवेषु ॥ १९ अवयवेवैकवयवविनः समवायः कात्स्न्येनैकदेशेन वैति शब्दः ॥ २० प्रतिवादिनो वैशेषिकस्य ॥ २१ पराभ्युपगमेन परत्येवानिष्टापादनात् ॥ २२ अवय-
वेभ्यो भिनोऽवयवी सर्वथा विवते इति परेष्टिः ॥ २३ अवयवी नास्ति वृत्तिविकल्पाद्यनुपपत्तेरिति ॥ २४ एवकारः स्वतन्त्रसाधननिरासार्थः ॥ २५ विपरीतानुमानेन परेष्टिः पराभ्युपगमस्य यत् बाधा स्यात्तादा परेष्टि
विषयस्यावयविनोऽप्रत्यक्षात्कर्मत्वं हेतोरनास्तीति भावः ॥ २६ अवयविरूपस्य ॥ २७ जैनैः ॥ २८ एवकारः स्वतन्त्रसाधननिरासार्थः ॥ २९ कविदृष्टान्ते ॥ ३० अस्तिनाभूत ॥ ३१ प्रसङ्गसाधनं भवति ॥
३२ कात्स्न्यैकदेशश्रयितयोः ॥ ३३ अवयवेषु ॥ ३४ अवयवेवैकवयवविनः सर्वात्मनैकदेशेन वा वृत्तेः ॥ ३५ एकदेशेन सर्वात्मना वेति प्रकारद्वयेन वृत्तिरिति हेतोः ॥ ३६ एकस्यावयवविनोऽने
केवयवेषु वृत्तिरिति विध्यति नन्वितासाक्षाद्व्याप्याहचार्यः ॥

ननु चेहेदमिति प्रत्ययप्रतीतेः प्रत्यक्षेणैवावयविनो वृत्तिसिद्धेः कथं संवादकप्रमाणाभावो यतोऽस्याः प्रामाण्यं न स्यादित्यस्यङ्गत्वं तन्त्वाद्यवयवेषु व्यतिरिक्तस्य पटाद्यवयविनः समवायवृत्तेः स्वप्नेयप्रतीतेः । न च भेदेनाप्रतिभासमानस्येहेदं वर्त्तते इति प्रतीतिर्युक्ता । न हि भेदेनाप्रतिभासमाने कुण्डे इह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययो दृष्टः । यद्यप्युक्तं वृत्तिश्च समवायस्तस्य सर्वत्रैकत्वाच्चिरवयवत्वाच्च कास्तस्यैकदेशशब्दप्रवृत्तेर्युक्तोऽयं प्रश्नः किमेकदेशेन प्रवर्त्तते कास्तस्येन वेति । कृत्स्नमिति ह्येकत्वाशेषाभिधानम् । एकदेश इति चानेकत्वे सति कस्यचिदभिधानम् । ताविमौ कास्तस्यैकदेशशब्दवोक्तस्मिन्नवयवित्यनुपपन्नविषयविनोऽप्रतिभासमानात्यकारान्तरेण च वृत्तरसम्भवात् । न खलु कुण्डादौ बदरादेः स्तम्भादौ वा वंशादेः कास्त्यैकदेशं परित्यज्य प्रकारान्तरेण वृत्तिः प्रतीयते । ततोऽवयवेष्वभ्यो भिन्नस्यावयविनो विचार्यमाणस्यायोगान्नासौ तथाभूतोऽभ्युपगन्तव्यः । किं तर्हि? तन्त्वाद्यवयवानामेवावस्थाविशेषैः स्वात्मभूतैः शीतापनोदाद्यार्थक्रियाकारी प्रमाणतः प्रतीयमानः पटाद्यवयवीति प्रेक्षादक्षैः प्रतिपत्तव्यम् ।

ननु रूपादिव्यतिरेकेणार्परस्यावस्थादुः शीताद्यपनोदसमर्थस्याप्रतीतितोऽसत्त्वात्कस्यावयवित्वं भवतापि प्रसाध्यते? चैष्ठ्युःप्रभवप्रत्यये हि रूपमेवावयवशक्तौ नापरस्तद्भान् । एवं रसनादिप्रत्ययेपि वाच्यमित्यविचारितरमणीयं यतः किमेकस्य रूपादिमतोऽसम्भवो विरुद्धधर्माध्यासेनैकैकत्वानेकत्वयोस्तादात्म्यविरोधात्तद्ग्रहणोपायसम्भवाद्वा? प्रथमपक्षे तत्र तयोः कथञ्चिच्चादात्म्यं विरुद्धते सर्वथा वा? सर्वथा चेत्सिद्धसाध्यता । कथञ्चिदेकत्वं तु रूपादिभिर्विरुद्धधर्माध्यासे व्येकस्यैविरुद्धं चित्रज्ञानस्येव नीलाद्याकारैर्विकल्पज्ञानस्येव वा विकल्पेतराकारैरिति । यथा च रूपादिरहितं प्रत्यक्षे न प्रतिभासते तथा तद्वहिता रूपादयोपि । न खलु मातुलिङ्गद्रव्यरहितास्तद्रूपादयः स्वमेयुपलभ्यन्ते । वर्त्तुनश्चेदमेवाध्यक्षत्वं यदनात्मस्वरूपपरिहारेण बुद्धौ स्वरूपसमर्पणं नाम । इमे तु रूपादयो द्रव्यरहितास्तत्र स्वरूपं न समर्पयन्ति प्रत्यक्षतां च स्वीकर्तुमिच्छन्तीत्यमूल्यदानकारिणः । किञ्चिदं स्तम्भादिव्यपदेशाहं रूपं किमेकं प्रत्येक-

१ सकृदात् ॥ २ बदरेभ्य ॥ ३ विस्तरेण ॥ ४ अक्षेपणा सम्माननाम् ॥ ५ देशनाम् ॥ ६ देशस्य ॥ ७ मर्त्रथा ॥ ८ अवयवेषु ॥ ९ परमतापेक्षया ॥ १० वर्तयत्य ॥ ११ सर्वथा ॥ १२ आतनवितानभूतपरीणामविशेष ॥ १३ अवयवेष्वभ्य कथञ्चिदिदमिदं ॥ १४ रूपप्रतिषेधक संगत ॥ १५ आदिता रसनवयवशब्द ॥ १६ अवयविरूपपदार्थस्य ॥ १७ हेतोरसिद्धत्वं परिहरति पर ॥ १८ एकस्मिन्वस्तुनि ॥ १९ अवयविन ॥ २० रूपादीनाम् ॥ २१ द्रव्यरूपतया ॥ २२ साहित्ये ॥ २३ अवयविन ॥ २४ इतरेऽन्तिर्विकल्पक पूर्वसविकल्पकदुषादानभूतानिर्विकल्पकान्तद्वकारिभूतानिर्विकल्पकमुत्पन्ने तदा तदुभयो राकार विभ्रति ॥ २५ इदमेव सम्भावयति ॥ २६ तर्हि रूपादयो द्रव्यरहिता बुद्धौ स्वरूपसमर्पका भविष्यतीत्यह ॥ २७ द्रव्यरहितादिति प्रथमान्तोपि हेतुर्ज्ञेय ॥ २८ मूलं स्वरूपसमर्पणलक्षणमदव्या क्रयिण इति भाव ॥

मेनकानंशपरमाणुसञ्ख्यमात्रं वा ? प्रथमपक्षेऽधोमध्योर्द्ध्वात्मकैकरूपवद्द्राद्यात्मकैकस्तम्भद्रव्यप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे तु किमेकमेकपरमाण्वाकारं ज्ञानं तद्ब्राह्म-
कमेकैकपरमाण्वाकारमेकं वा ? प्रथमविकल्पे चित्रैकज्ञानवद्द्राद्यात्मकैकद्रव्यप्रसिद्धिरनिषेधा स्यात् । द्वितीयविकल्पे तु परस्परविविक्तज्ञानपरमाणुप्रति-
भासस्यासर्वदेनात्सकलशून्यतानुषङ्गः । अथ तद्ब्रह्मणोपायासम्भवादुपादिमतो द्रव्यत्वाभावस्तत्र गमहमद्राक्षं तमेतहिं गृशामीलनुसन्धानप्रत्ययस्य तद्ब्राह्मिणः
सद्भावात् । न च द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां रूपस्यशोधैकार्थग्रहणं विना प्रतिसन्धानं न्याय्यं रूपस्यशयोश्च प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यत्वादेतन्न सम्भवति । चेतनत्वा-
च्चात्मनः स्मरणादिपर्यायसहायस्याविकपरभागावयवव्यापित्वग्रहणमप्यवयवविद्रव्यस्योपपन्नम् । प्रसाधितं चानुसन्धानस्य सविधैवमित्यलमितिप्रसङ्गेन । तन्न
परेषां चतुःसंख्यं द्रव्यं यथोपैवणितस्वरूपं घटते सर्वथा नित्यत्वभावाणूनामनर्थकियाकारित्वेनासम्भवतस्तदारब्धद्व्यणुकाद्यवयवविद्रव्यस्याप्यसम्भवात् । न हि
कारणामोवे कार्यं प्रभवत्यतिप्रसङ्गात् । स्वावयवेभ्योर्थान्तरस्यावयविनो ग्राहकप्रमाणभावाच्चासत्त्वम् । जातिभेदेन न स्यात् । येषां हि जातिभेदेनात्यन्तिको भेदो
स्वरूपासिद्धौ गृशशृङ्गवद्भेदोपवर्णनासम्भवात् । जातिभेदेनात्यन्तं तेषां भेदे चान्योन्यमुपादानोपादेयभावो न स्यात् । येषां हि जातिभेदेनात्यन्तिको भेदो
न तेषां तद्भावः । यथात्मपृथिव्यादीनाम् । तन्नुपद्राद्युपादानोपादेयभावेन व्यभिचारपरिहारायमात्यन्तिकविशेषणम् । न
हि तन्नात्यन्तिकतद्भेदः पृथिवीत्वादिसामान्यस्याभिन्नस्यार्थोपेष्टः । नन्वेवं द्रव्यत्वादिना पृथिव्यादीनामप्यभेदात्तद्भावोऽस्तु । तन्नात्मपृथिव्यादीनामप्येवं तद्भे-
दाभावादुपादानोपादेयभावः स्यात् । तथा चात्माद्वैतप्रसङ्गात्कुतः पृथिव्यादिभेदः स्यात् ? तन्नात्यन्तिकभेदे पृथिव्यादीनां तद्भावो घटते । अस्ति चासौ
चन्द्रकान्ताजालस्य जलानुमुकाफलादेः काष्ठादनलस्य व्यजनादेश्चानिलस्योत्तिप्रतीतेः । चन्द्रकान्ताद्यन्तर्भूताज्जलादेरेव द्रव्याज्जलाद्युत्पत्तिरित्यप्यनुपपन्नं तन्न
तत्सद्भावावेकप्रमाणभावात् । तथापि चन्द्रकान्तादौ जलाद्यभ्युपगमे मृत्पिण्डादौ घटाद्यभ्युपगमे कर्तव्यं इति सांख्यदर्शनमेव स्यात् । ततो मृत्पिण्डादौ
घटादिवच्चन्द्रकान्तादौ जलादेरप्यप्रतीतिनोऽभावादात्यन्तिकभेदे चोपादानोपादेयभावासम्भवात् पर्यायभेदेनान्योन्यं पृथिव्यादीनां भेदो रूपरसगन्धस्पर्शस्मिक्-

१ सौगतमते चित्रैकज्ञान स्वीकृतम् ॥ २ एकस्मिन्मनुनि ॥ ३ लोके ॥ ४ श्रेयप्राहृकज्ञानभावात् श्रेयसाप्यभावात् ॥ ५ अनुमनधान-प्रत्यभिज्ञानम् ॥ ६ चक्षुःस्पर्शनाभ्याम् ॥ ७ अनेन प्रत्यक्षमपि तद्गृहकमुक्तम् । ततश्चात्म
सिद्धिरिति ॥ ८ वैशेषिकमतनिरासार्थम् ॥ ९ बौद्धमतनिरासार्थम् ॥ १० रूपस्पर्श ॥ ११ प्रत्यभिज्ञानसमर्थनस्य ॥ १२ अनुसन्धानसमर्थनस्य ॥ १३ वैशेषिकाणाम् ॥ १४ मर्वेया निलासिलतया ॥ १५ पृथिवीत्वादिना ॥
१६ यथोर्जातिभेदेन भेदो न तयोस्मादुपादानोपादेयभावोऽस्तीत्युक्तं तत्तत्तन्नुपद्रादौ व्यभिचारो भवति ॥ १७ तन्मुलपटलजातिभेदे सत्यपि ॥ १८ तन्मुपद्रादिषु ॥ १९ अयमात्मेने पृथिव्यादय इति ॥ २० मा भव-
न्मित्युक्ते सत्याह ॥ २१ पृथिवीत्वात् ॥ २२ सर्व सर्वत्र विद्यते इति वचनात् ॥

अकारणगुणपूर्वकत्वादिव्यादिवत्, अथावद्रव्यभावित्वात्, असदादिपुरुषान्तप्रत्यक्षत्वे सति पुरुषान्तरप्रत्यक्षत्वाच्च तद्वत्, आश्रयाद्भेदादेरन्यत्रोपलब्धेऽश्च संप्रतिश्रवतां हि वृथिव्यादीनां यथोक्तविपरीता गुणाः प्रतीयन्ते । नाप्यात्मविशेषगुणोऽहङ्कारेण विभक्तग्रहणाद्राह्मिन्द्रियप्रत्यक्षत्वादात्मान्तरग्रहणत्वाच्च । बुद्ध्यादीनां चात्मगुणानां तद्वैपरीत्योपलब्धेः । नापि मनोगुणोऽस्मादिप्रत्यक्षत्वादपूरादिवत् । नापि दिक्कालविशेषगुणस्तयोः पूर्वापरादिप्रत्यक्षहेतुत्वात् । अतः पारिशेष्यादुणो भूत्वाकाशस्यैव लिङ्गम् । तच्च शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैकम् । विभु च सर्वत्रोपलब्ध्यमानगुणत्वात्, नित्यत्वे सत्यस्मादाहुः-पलभ्यमानगुणोधिष्ठानत्वाच्चात्मादिवत् । नित्यं शब्दाधिकरणं द्रव्यं सामान्यविशेषवत्त्वे सत्यनाश्रितत्वादात्मादिवत् । अनाश्रितं शब्दाधिकरणं द्रव्यं गुणवत्त्वे सत्यस्पर्शवत्त्वाच्च तद्वत् । असमवायवत्त्वे सत्यऽनाश्रितत्वाच्चास्य द्रव्यत्वमिति ।

अत्र प्रनिविधीयते । शब्दानां सामान्येनाश्रितत्वं किमेतैः साध्यते नित्यैकामूर्तेविभुद्रव्याश्रितत्वं वा ? प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता तेषां पुद्गलकार्यतया तदाश्रितत्वाद्भू-पेमात् । द्वितीयपक्षे तु संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वेनानैकान्तिको हेतुस्तथाभूतसाध्यान्वितत्वेनास्य क्वचिदृष्टान्तेऽप्रसिद्धे । प्रतिषिध्यमानकर्मभावत्वे सत्यपि च प्रतिषिध्यमानद्रव्यभावत्वमसिद्धं द्रव्यत्वाच्छब्दस्य । तथा हि । द्रव्यं शब्दः स्पर्शोपलब्धमहत्त्वपरिमाणसंख्यासंयोगगुणोऽश्रयत्वात् । यद्यदेवंविधं तत्तद्रव्यं यथा बदरामलक-वित्वादि । तथा चायं शब्दस्तस्माद्रव्यम् । तत्र न तावत्स्पर्शश्रयत्वमस्यासिद्धम् । तथा हि । स्पर्शवाञ्छब्दः स्वसम्बद्धार्यन्तराभिधातहेतुत्वाद्बुद्धरादिवत् । सुप्रतीतो हि कंसयात्र्यादिध्वानाभिसम्बन्धेन श्रोत्राद्यभिधातस्तत्कार्यस्य बाधिर्यदेः प्रतीतेः । स चास्याऽस्पर्शवत्त्वे न स्यात् । न ह्यस्पर्शवता कालादिनाभिसम्बन्धेसौ दृष्टः । न च शब्दसहचरितेन वायुना तदभिधात इत्यभिधातव्यं शब्दाभिसम्बन्धान्वयव्यतिरेकानुविधावित्वात्तस्य । तथाभूतेपि तदभिधातऽन्यत्वेन हेतुकल्पने तत्रापि कः सयाश्वासः ?

१ कारणस्य यगनस्य गुण कारणगुण । न विद्यते कारणगुणः पूर्व यस्य शब्दस्यासावकारणगुणपूर्वकत्वात् भावस्तस्मात् । वृथिव्यादिविशेषगुणे परमाणुस्य कारणस्य गुणपूर्वकत्वमस्तीति ॥ २ दृष्टान्तपक्षे आत्मा कारणम् ॥ ३ गगने सर्वत्र न विद्यते यत् ॥ ४ इच्छादिबदेव ॥ ५ योतिषावेन कूरान्तरित ॥ ६ सर्वत्र सन्दिग्धनैकान्तिकत्वे सत्याह ॥ ७ कार्यद्रव्यान्तरप्रादुर्भावे समुपवायमानलक्षणाः ॥ ८ अह सुखह दुःखीत्यादिव-दहंशब्दवान् । इत्यहकारेण विभक्तस्य रहितस्य शब्दस्य ग्रहणात् ॥ ९ सन्दिग्धनैकान्तिकत्वे सत्याह ॥ १० हेतोरसिद्धत्वपरिहारार्थमिवम् ॥ ११ दिगाकाशकालादि सर्वेगत परमते शब्दस्य दिक्कालविशेषगुणः नै शब्द एव तयो-स्तद्भावे लिङ्गं स्यादिति भावः ॥ १२ अविशेषः एकत्वम् ॥ १३ पटेन व्यभिचारपरिहारार्थम् ॥ १४ परमाणुमित्यभिचारपरिहारार्थम् ॥ १५ स गुण शब्दः ॥ १६ निलत्वमसिद्धमित्युक्ते सत्याह ॥ १७ अभावेन वा व्यभिचा-रपरिहारार्थम् ॥ १८ घटेन व्यभिचारपरिहारार्थम् ॥ १९ अलिङ्गत्वे सत्याह ॥ २० गुणेन व्यभिचारपरिहारार्थं गुणवत्त्वमिति विशेषेण गुणानां निर्गुणत्वात् ॥ २१ समवायेनाभावेन वा व्यभिचारपरिहारार्थम् ॥ २२ गुणत्वा-दिति हेतोः ॥ २३ इति विशेषणम् ॥ २४ अतोयुगानामभसो द्रव्यसिद्धिराश्रयमात्रस्यैव सिद्धिप्रसङ्गात् ॥ २५ जैनाणाम् ॥ २६ विपक्ष अनित्यानेकमूर्तोऽविशुद्धव्याश्रितम् ॥ २७ स्वादयो दृष्टान्तभूता अनित्यादिविशिष्टपक्षे-वर्तन्तेऽतोऽयमपि हेतुस्तादृशे पक्षे वर्तते अद्यादृशे वेति सन्दिग्धः ॥ २८ गुणत्वात् ॥ २९ नित्यैकव्याप्याश्रयाश्रितत्वे साध्याविकलो दृष्टान्तो स्वादीनां तद्विपरीताश्रयाश्रितत्वात् ॥ ३० ते च ते गुणाश्च ॥

शक्यं हि वक्तुं न वाक्याभिसम्बन्धात्तदभिधत्तः क्लृप्तवन्त्येन । इत्यनवस्थानं हेतूनाम् । गुणत्वेनास्य निर्गुणत्वात्स्यशाभावात्तदभिधाताहेतुवे चक्रकप्रसङ्गः । गुणत्वं ह्यद्रव्यत्वे तदव्यस्यशब्दत्वे तदपि गुणत्वे इति । स्पर्शवत्तार्थेनाभिहन्त्यमानत्वाच्च स्पर्शवाननौ । न चानेनाभिहन्त्यमानत्वमस्यासिद्धं प्रतिवातर्भित्यादिभिः शब्दस्याभिहन्त्यमानतया सकलजनसाक्षिकत्वात् । मूर्तेन चामूर्त्तस्याविरोधेनाऽप्रतिधाताङ्गनभिधत्तादिवत् । तन्नास्य स्पर्शश्रयत्वमसिद्धम् । नाथत्परमहृत्त्व- परिभाषाणाश्रयत्वमहत्त्वमहत्त्वप्रतीतिविषयत्वाद्दरादिवत् । ननु चालः शब्दो मन्द इत्यादिप्रतीत्या मन्दत्वमेव धर्मो गृह्यते । महान् पटुस्तीव्र इत्यादिप्रतीत्या च तीव्रत्वम् । न पुनः परिमाणमित्यतानवधारणात् । न ह्ययं महाञ्छब्द इति व्यवस्यद्वियनित्यवधारयति । यथा द्रव्याणि वदरामलकादिव्यादीनि । मन्दतीव्रता चावान्तरो जातिविशेषो गुणवृत्तित्वाच्छब्दत्ववत् । तदव्यपेक्षालं यतः कथं शब्दस्य गुणत्वं सिद्धं यत्सद्रुचित्वान्मन्दत्वादेर्जातिविशेषत्वं सिद्धेत् । अद्रव्यत्वाच्चेत्तदपि कथम् ? अल्पमहत्त्वपरिमाणानधिकरणत्वाच्चेत्तदपि कुतः ? गुणत्वाच्चेत्चक्रकप्रसङ्गः । द्रव्यान्तरवद्वियत्तानवधारणाच्चेन्न वायुनानेकान्तात् । न खलु बिल्ववदरादोरिव वायोरियत्तावधार्यते । वायोरप्रत्यक्षत्वादियत्ता सत्यपि नावधार्यते, न शब्दस्य विपर्ययादियत्तुक्तं-गुणगुणिनो^५ कथं सिद्धेदेकत्वे गुणप्रतिभासे गुणिनोपि प्रतिभाससम्भवात्^{२३} । वायुगतस्पर्शविशेषस्यैवाध्यक्षत्वाभ्युपगमे च स्पर्शोन्न शीतः खरो वेति प्रतीतिः स्यान्न वायुरिति^{२४} । न खलु रूपावभासिनि प्रत्यये सौवभासत्तं स्पर्शविशेषपरिणामस्यैव च वायुत्वात्कथं नास्य प्रत्यक्षत्वम् ? इयत्सौ केयं यदि परिमाणार्दन्त्या कथमन्वत्त्यानवधारणेऽन्वत्त्याभावः ? । न खलु घटानवधारणे पटाभावो युक्तः । परिमाणं चेत्तर्हीयत्तानवधारणत्परिमाणं नास्तीत्यत्र परिमाणं नास्ति परिमाणानवधारणादित्येतावदेवोक्तं स्यात् । अल्पत्वमहत्त्वप्रत्ययतस्तत्परिमाणवधारणे च कथं तदनवधारणं नाममलकादावपि तत्प्रसङ्गात् । मन्दतीव्रताभिसम्बन्धान्तप्रत्ययश्रृङ्खले च मन्द-

१ शनिर्वर्त्तनीयेन ॥ २ आदौ यजतिपादितं तदेवमेतं स्यादिति चक्रबदेष इति भावः । ३ मन्दियथानेकान्तिकत्वे इदम् ॥ ४ स्पर्शवद्वि ॥ ५ अल्पत्वमहत्त्वपरिमाणम् । ६ इदं प्रति शब्दवारयति जन ॥ ७ तीव्रत्वं मन्दत्वं च परिमाणविशेषोऽस्ति वक्तुं स्यात् ॥ ८ शब्दे ॥ ९ चक्रकपरिहारार्थं गुणत्वाविति हेतुव्युत्पत्तेरित्यतः शब्दवारयति ॥ १० अल्पत्वमहत्त्वपरिमाणम् । ११ चक्रकपरिहारार्थं गुणत्वाविति हेतुव्युत्पत्तेरित्यतः शब्दवारयति ॥ १२ अल्पत्वमहत्त्वपरिमाणम् । १३ अनेकान्तिकत्वं हेतोः परिहरन्त्याह ॥ १४ प्रत्यक्षत्वात् ॥ १५ इयत्तावयो ॥ १६ प्रदेहेमेदाभावात् ॥ १७ तत्तत्त्व वायुगतत्वं स्पर्शस्य प्रत्यक्षत्वाद्वायोरपि प्रत्यक्षत्वं स्यात् । तथा च वायोऽप्रत्यक्षत्वं वक्तुमशक्यं तत्र परस्य ॥ १८ न वायु शीत खरो वेति प्रतीतिः ॥ १९ रूपी वायु ॥ २० तथा च वायोऽभावः स्यात् ॥ २१ कथं सिद्धेदेकत्वेन ॥ २२ लसिगिन्द्रियग्राह्यत्वम् ॥ २३ इयत्ताया अप्रवधारणे शब्दस्याल्पत्वमहत्त्वपरिमाणस्याभाव इत्यस्मिन्मन्त्रे इदमन्तरम् ॥ २४ इयत्तावत्येव इति ॥ २५ इयत्तावत्येव इति ॥ २६ अन्त्येति विकृतेपि ॥ २७ इयत्तावत्येव इति ॥ २८ इयत्तावत्येव इति ॥ २९ परेणोक्तप्रमाणे ॥

वाहिनि नर्मदानीरेऽप्यमेतत् तीव्रवाहिनि च कुल्याजले महदैतदिति प्रत्ययः स्यात् । न चैवम् । तस्मान्न मन्दतीव्रतानिबन्धनोऽयं प्रत्ययः । अपि 'एतस्य महत्त्वपरिमाणानिबन्धनः । अन्यथा बदरामलकादावपि तन्निबन्धनोऽसौ न स्यात् । बदरादीनां द्रव्यत्वेन तत्परिमाणसम्भवात्तस्य तन्निबन्धनत्वे अन्वयेऽथ त एवासौ तन्निबन्धनोऽसौ विशेषभावात् । कारणगतस्य चात्यमहत्त्वपरिमाणस्य शब्दे उपचारात्तथा प्रत्यये वदरादावप्यसौ तथातुष्येत । तन्नात्यमहत्त्वपरिमाणाश्रयत्वमप्यस्यासिद्धम् । नापि सङ्ख्याश्रयत्वमेकः शब्दो द्वौ शब्दौ बहवः शब्दा इति संख्यावत्त्वप्रतीतिर्घटादिवत् । अथोपचाराच्छब्दे संख्यावत्त्वप्रतीतिः । ननु किं कारणगता विषयगता वा शब्दे संख्योपचारेयं ? कारणगता चेत्किं समवायिकारणगता कारणमात्रगता वा ? आद्यपक्षे एकः शब्द इति सर्वदा व्यपदेशप्रसङ्गस्तस्यैकत्वात् । द्वितीयपक्षे तु बहवः शब्दा इति व्यपदेशः स्यात्तस्य बहुत्वात् । विषयसंख्योपचारे तु गगनाकाशव्योमादिशब्दा बहुषु पदसमाजो न स्युर्गणलक्षणविषयस्यैकत्वात् । पञ्चदीनां च बहुत्वादको गोशब्द इति स्वमेपि दुर्लभम् । यथाऽविरोधं संख्योपचार इत्यप्ययुक्तं 'संख्यावत्त्वमन्तरेणाविरोधाऽसम्भवात् । किञ्च विपरीतोपलम्भस्य बाधकस्य सद्भावे सत्युपचारकल्पना स्यान्न चाश्रित्वरहितपुरुषस्यैकत्वादिसंख्यारहितस्य शब्दस्योपलम्भोऽस्तीति कथमुपचारकल्पना ? तथापि तत्कल्पनेऽनुपचरितमेव न किञ्चित्स्यात् । तन्न संख्याश्रयत्वमप्यसिद्धम् । नापि संयोगोऽश्रयत्वं वाच्यादिना भिन्न्यमानत्वात्पञ्चादिवत् । संयुक्ता एव हि पांश्वाद्यो वायुनान्येन वाऽभिहन्यमाना दृष्टाः । तेन तदभिघातश्च देवदत्तं प्रत्यागच्छन्तं प्रतिवर्तितं भूतिवर्तनात्पञ्चादिवदेवावर्षीयते, तदैष्यन्यदिगवस्थितं श्रवणात् । ननु गन्धादयो देवदत्तं प्रत्यागच्छन्तस्तेन निवर्त्यन्ते । न च तेषां तेन संयोगो निर्गुणत्वाद्गुणानाम् । तन्न तद्वतो द्रव्यसैवानेन प्रतिनिवर्तनात् केवलानां तेषां निष्क्रियत्वेनागमननिवर्तनायोगात् । ततः सिद्धं गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वं शब्दस्य क्रियावत्त्वाच्च बाणादिवत् । निष्क्रियत्वे तस्य श्रोत्रेणाऽग्रहणमनभिसम्बन्धात् । तथापि ग्रहणे श्रोत्रस्याप्राप्यकारित्वं स्यात् । तथा च प्राप्यकारि चक्षुर्वोहोन्द्रियत्वाच्चागम-

१ जलम् ॥ २ अल्पा सरित् कुल्या ॥ ३ जलम् ॥ ४ भवतिर्युक्ते सत्याहाचार्य ॥ ५ अत्यमहत्त्वलक्षण ॥ ६ बदरादिवत्त्वमहत्त्वप्रत्ययस्य ॥ ७ अत्यमहत्त्वप्रत्यय ॥ ८ द्रव्यवत्ता, पदमहत्त्वपरिमाणस्य नवस्य ॥ ९ शब्दस्य कारणमाकाशम् ॥ १० द्रव्यस्य ॥ ११ कार्यत्वे ॥ १२ तात्वादिमर्मादिकारणमात्रस्य ॥ १३ विषय-संख्येयस्य वाच्या ॥ १४ वागिन्द्रियमवागिचरणायलक्षणां ग्रहणवादिभूतेन ॥ १५ किन्तु गोशब्दा दृष्टव्यो भवेत्युचिति भावः । न तु गोशब्दो बहुवचनम् ॥ १६ एकस्मिन्पदे एक शब्द इत्यादिवत् ॥ १७ पदार्थानाम् ॥ १८ शब्दलक्षणावर्थानाम् ॥ १९ असंख्यावत्त्वस्य ॥ २० ऋदादिमध्यारातिस्त्रोपशमाभावात् ॥ २१ संयोगो गुणः ॥ २२ शब्दस्य ॥ २३ सन्देहात्वे सत्याह ॥ २४ साधनमसिद्धिमीत्युक्ते सत्याह ॥ २५ शब्दस्य ॥ २६ निश्चीयते ॥ २७ न चेदसिद्धम् ॥ २८ पुरेणवमीयते ॥ २९ अनेकानिमगहेतुमुपद्रवयति परः ॥ ३० द्रव्यरहितानाम् ॥ ३१ व्यभिचरो नास्ति प्रतिनिवर्तनादित्यस्य हेतोर्यतः ॥

निद्रयवदित्यनैकान्तिकत्वम् । सम्बन्धकल्पने श्रोत्रं वा शब्दोत्पत्तिप्रदेशं गत्वा शब्देनाभिसम्बध्येत शब्दो वा स्वोत्पत्तिदेशादागत्य श्रोत्रेणाभिसम्बध्येत ? न तावद्धर्मधर्माभ्यां संस्कृतकर्णशुक्ल्यवरुद्धनभेदेऽलक्षणश्रोत्रस्य शब्दोत्पत्तिदेशे गतिस्तथा प्रतीत्यभावात् निष्क्रियत्वाच्च । गतौ वा विवक्षितशब्दान्तरालवार्त्तिनामलप्यशब्दानामपि ग्रहणप्रसङ्गः सम्बन्धविशेषात् । अनुवातप्रतिवाततिर्यवतुं प्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिष्यप्रतिपत्तिभेदाभावश्च श्रोत्रस्य गच्छतस्तत्कृतोपकारार्थयोगात् । नापि शब्दस्य श्रोत्रप्रदेशगमनं निष्क्रियत्वोपगमात् । आगमने वा सक्रियत्वम् । ननु नाद्य एवाकाशतच्छब्दसुखसंयोगेश्वरीदेः समवाय्यसम्वायिनिमित्तकारणाज्जातः शब्दः श्रोत्रेणागत्य सम्बन्धयते येनायं दोषः । अपि तु वीचीतरङ्गन्यायेनापरापर एवाकाशशब्दोदिलक्षणात्समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणाज्जातस्तेनाभिसम्बध्यते । तदप्यसमीचीनं सर्वत्र क्रियोच्छेदानुषङ्गात् । बाणादयोपि हि पूर्वपूर्वसमानजातीयलक्षणप्रभवा लक्ष्यप्रदेशव्यापिनो, न पुनस्ते एवेति कल्पयितुं शक्यत्वात् । तत्र प्रत्यभिज्ञानाद्विलयसिद्धेर्नैवं कल्पना चेन्नन्विदं प्रत्यभिज्ञानं शब्देपि समानमुपाध्यायोके श्रृणोमि शिष्योके वा श्रृणोमीति प्रतीतेः । ननु प्रत्यभिज्ञानस्य भेददर्शने दर्शनस्मरणकारणकत्वाद्वा न च तदभावात्कथं तदुत्पत्तिः ? न लक्ष्युपाध्यायोके शब्दे दर्शनवत्स्मरणं भवत्यस्य पूर्वदर्शनाद्याहितसंस्कारप्रबोधानिवन्धनत्वात् । न च कारणभावे कार्य भवत्यतिप्रसङ्गात् । इत्यप्यनुपपन्नं सम्बन्धितोऽप्रतिपत्तिद्वारेणैकत्वस्य प्रतीतेः । सम्बन्धितायां च दर्शनस्मरणयोः सद्भावसम्भवात्प्रत्यभिज्ञानस्योत्पत्तिरविरुद्धा । तथा हि । प्रत्यक्षानुपलम्भतोलुमानतो वा तत्कार्यतया तत्संबन्धिनं शब्दं प्रतिपद्येदानीं तस्मिन्पुलम्भोद्भूतं प्रत्यभिज्ञानं तत्सम्बन्धितया तं प्रतिपद्यमानमेकत्वविशिष्टमेव प्रतिपद्यते । अन्यथोपाध्यायोके श्रृणोमीति प्रतीतिर्न स्यात् । किन्तु तदुक्तोद्भूतं तत्त्वदृशं शब्दान्तरं श्रृणोमीति प्रतीतिः स्यात् । वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिश्चात्रैव निषेत्स्यते । यदि पुनर्लूनपुनर्जातनखकेशादिवत्सहृशापरापरोत्पत्तिनिबन्धनमेतत्प्रत्यभिज्ञानं न कालान्तरस्थायिलिनिबन्धनं तद्वाणादावपि समानम् । न समानमन्नं बाधकसद्भावात् तथैव कल्पनां, नान्यत्र विपर्ययत् ।

१ शब्दस्य ॥ २ तालादिकम् ॥ ३ निष्क्रियत्वमसिद्धमित्याह ॥ ४ अन्तरालं भेदादिशब्दे ॥ ५ अविच्छिन्नानां नरादिशब्दानाम् ॥ ६ श्रोत्रेण ॥ ७ सक्तु ॥ ८ शब्दोत्पत्तिदेशं प्रति ॥ ९ आदिना. अनुपकारेणदुपकारग्रहणम् ॥ १० परेण ॥ ११ तथा च द्रव्य शब्द इत्यायातम् शब्द क्रियावान्पूर्वदेखलागेन देवान्तरे समुपलभ्यमानत्वात् । यदिथ तदित्यथ बाणादि । न चेदमसिद्धं वक्तुमुदाहरणत्वागेन श्रोत्रप्रदेशे समुपलभ्यमानत्वात् ॥ १२ आदिना ईश्वरादिग्रह ॥ १३ अन्त्य शब्द ॥ १४ वन्य शब्द ॥ १५ प्रथममुक्ता ॥ १६ पूर्वक्षणे ॥ १७ उत्तरक्षणे ॥ १८ अहं पुरु ॥ १९ पुनर्नप्राहिण ॥ २० जैनमते ॥ २१ श्रोत्रेन्द्रियव्यापनत्वात् ॥ २२ अयमुपाध्यायोक्त शब्द इति ॥ २३ मया य शब्द श्रूयते स उपाध्यायेनेक इति ॥ २४ अन्वव्यतिरेकत ॥ २५ श्रूयमाणम् ॥ २६ उपाध्यायसम्बन्धित्वेन तस्य तद्वत्स्य ॥ २७ दर्शनस्यतिप्रसङ्गम् ॥ २८ व्यञ्जनासिद्धत्वात् ॥ २९ तेन उपाध्यायोक्तेन शब्देन ॥ ३० न वैषम्यम् ॥ ३१ तथा बाधोपाध्यायानां क्षणिकत्वात्प्रसङ्गात्लौकिकतत्पत्तिरिति स्यात् ॥ ३२ शब्दे ॥ ३३ क्षणिकत्वेन ॥ ३४ नेमे ते बाणादय इत्यत्र बाधकभावात् ॥

नन्वेव प्रत्यक्षमनुमानं वा बाधकं कल्येत ? प्रत्यक्षं चैतिकमेकत्वविषयं क्षणिकत्वविषयं वा ? न तावदेकत्वविषयं समविषयेवेन तदनुकूलत्वात् । नापि क्षणिकत्वविषयं शब्देऽन्यत्र वा तस्य विवादगोचरपक्षत्वात् । नाथनुमानम् । प्रत्यभिज्ञानं हि मानसप्रत्यक्षं भवन्मते । तस्य कथमनुमानं बाधकम् ? प्रत्यक्षमेव हि बाधकमात्मताग्रहौकशाखाप्रभवत्वानुमानस्य । न पुनस्तदनुमानं प्रत्यक्षस्य । अथाध्यक्षाभासत्वाद्यात्यानुमानं बाधकम् । यथा स्थिरचन्द्रादिविज्ञानस्य देशान्तर-प्राप्तिलिङ्गजनितं गत्यनुमानम् । कथं पुनरस्याध्यक्षाभासत्वम् ? अनुमानेन बाधनाच्चेदनेनानुमानस्य बाधनादनमानाभासता किन्न स्यात् ? अथानुमानबाधितविषयत्वश्लेषेरेदमुमानस्य बाधकमनुमानमर्थतद्बाधितविषयत्वाद्यास्य बाधकं स्यात् । न च तदनुमानमस्ति । नन्विदमस्ति—क्षणिकः शब्देऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वे मतिर्विशुद्रव्यविशेषगुणत्वसादिवत् । सैत्यमस्ति, किन्त्वेकाखाप्रभबत्वदेतत्साधनं प्रत्यभिज्ञाप्राप्त्यश्चाधितकर्मनिर्देशानन्तरं प्रयुक्तवान्न साध्यसिद्धिनियन्धनम् । विशुद्रव्यविशेषगुणत्वं चासिद्धं शब्दस्य द्रव्यत्वप्रसाधनात् । धर्मादिना व्यभिचारश्चास्य विशुद्रव्यविशेषगुणत्वेपि क्षणिकत्वाभावात् । तस्यापि पक्षीकरणंद्वन्द्व-भिचारे न कश्चिज्जेतुर्व्यभिचारी सर्वत्र व्यभिचारविषयस्य पक्षीकरणात् । अस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सतीति च विशेषणमनर्थकं व्यवच्छेद्यभावात् । धर्मादेश्च क्षणिकत्वे स्वीत्यासिसमधानान्तरमेव विनष्टत्वात्ततो जन्मान्तरे फलं न स्यात् शब्दाच्छन्दोपात्तित्वद्वर्माधर्मद्युत्पत्तिरित्यव्ययुक्तं तथाभ्युपगमाभावात् । तद्वदपरपरतत्त्वायात्पत्तिप्रसङ्गाच्च । परस्यानुकूलेष्वनुकूलाभिमानजनितोभिलाषोऽभिलषितुरार्थभिमुखक्रियाकारणमात्मविशेषगुणमाराध्नोत्यनुकूलेष्वनुकूलभिमानजनिताभिलाष-^{३६}त्वादात्मनोनुकूलेष्वनुकूलाभिमानजनिताभिलाषवदित्यस्य च विरोधः । यस्माद्योसौ परस्यानुकूलेष्वनुकूलभिमानजनिताभिलाषजनित आत्मविशेषगुणो

१ शब्दक्षणीकप्रत्यभिज्ञाने ॥ २ प्रत्यभिज्ञानस्यैकविषयल प्रत्यक्षसाधयेकविषयत्वम् ॥ ३ तेन-प्रत्यभिज्ञानेन ॥ ४ क्षणीकत्वविरयस्य प्रत्यक्षस्य ॥ ५ असिद्धादिति भावः ॥ ६ वेगेपिप्रमते ॥ ७ पक्वाच्येतानि फलानि एकवाक्यप्रभवत्वादिष्यदुमानस्यऽऽसत्ताग्रहिं प्रत्यक्ष वाचकम् ॥ ८ शब्दैकत्वविषयस्याध्यात्म्य ॥ ९ शब्दस्य क्षणिकत्वसाधनेन ॥ १० एतेन-मानसप्रत्यक्षेण ॥ ११ शब्दक्षणीकतामुदानम् ॥ १२ परममहाप रिमाणेन व्यभिचारपरिहाराधर्मिद विशेषणम् ॥ १३ विषु आकाशमात्रा च ॥ १४ घटादिगतस्पर्शादिना व्यभिचारितत्वात्तदा व्यभिचारितत्वात् विशेष्येति ॥ १५ उदाहरे ॥ १६ कर्म-प्रतिष्ठा ॥ १७ प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण पूर्ण शब्दस्याक्षणीकत्व साधित यत् ॥ १८ विषुशब्दविषेषणत्वादिवैयर्थ्यात्तेन ॥ १९ क्षणीकत्व-साधकम् ॥ २० अनेकान्तपरिहाराय ॥ पक्षान्त पातिवाद्भूमिदं क्षणिकत्वमायातमिति भावः ॥ २१ व्यवच्छेदकल हि विशेषणमिति वचनात् ॥ २२ लक्षणादियलक्षकते त्वतीति विशेषेण क्लेशसदाहप्रत्यक्षो धर्मादिवर्ज्ये ॥ तस्यापि पक्षिकेण व्यवच्छेदकस्य विशेषणस्य नास्तीति भावः ॥ २३ अस्तु ॥ न चैवम् ॥ न खलु धर्माद्युपनिषदपरपरवर्तिनाद्युत्पत्तिः प्रतीयते ॥ २४ धर्माधर्मयो क्षणिकत्वे ॥ २५ अस्तु ॥ न चैवम् ॥ न खलु धर्माद्युपनिषदपरपरवर्तिनाद्युत्पत्तिः प्रतीयते ॥ २६ प्रकृतसाधये हेतुवन्तरिभूमिम् ॥ २७ अनुश्रुतुवशेषिकस्य ॥ २८ इज्यायागदिष्टादिषु अस्मात्पादस्य कारणभूतेषु ॥ २९ धर्मजनकत्वेन ॥ ३० इमान्यद्वयलानोलिखितमानस्तेन जनित ॥ ३१ अर्थ-सकृच्चन्दनादिकृ प्रति ॥ ३२ क्रिया-कार्यम् ॥ ३३ उत्तरजनमिति ॥ ३४ अमलक्षण दृष्टान्तपक्षे प्रयत्नलक्षण च ॥ ३५ उत्थाद्वयति, साधयति ॥ ३६ सामान्यं हेतुं उच्यता दोषाभावात् ॥ ३७ जीवस्य लक्ष्य वा ॥ ३८ वक्षादिषु सत्त्वचन्दनादिषु च ॥ ३९ अनुमानस्य ॥ ४० भूमिदं-वर्माद्युत्पत्तेः सत्त्वम् ॥ ४१ प्रमेदक्षण ॥ ४२ अनुश्रुतुशेषिकस्य ॥

वाधकप्रमाणसम्भवात् । धर्मदेशास्मादाद्यप्रत्यक्षत्वे देवदत्तं प्रत्युपसर्पन्तः पश्चादयो देवदत्तगुणकृष्टास्तं प्रत्युपसर्पणवत्त्वाद्वादिवादित्यनुमानं न स्याद्वासे-
रग्रहणात् । मानसप्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहणे सिद्धं धर्मदेशास्मादिदप्रत्यक्षत्वम् । अथ ब्राह्मेन्द्रियेणास्मादिदप्रत्यक्षत्वे सतीति^१ हेतुर्विशेष्यते तदा साधनैकैक्यं
दृष्टान्तस्य सुखादेस्तथा प्रत्यक्षत्वाभावात् । यदि च वीचीतरङ्गन्यायेन शब्दोत्पत्तिरित्येते तदा प्रथमतो वक्तव्यापारादेकः शब्दः प्रादुर्भवत्यनेको वा? यद्येकः,
कथं नानादिकानेकशब्दोत्पत्तिः सकृदिति चिन्त्यम् । सर्वदिक्तात्वादिव्यापारजनितवाच्याकाशसंयोगानामसमवायिकारणानां समवायिकारणस्य चाका-
शस्य सर्वगतस्य भावात् सकृत्सर्वदिक्कनानाशब्दोत्पत्त्यविरोधे^२ शब्दस्यारम्भकत्वयोगः । यथैवाद्यः शब्दो न शब्देनारब्धत्वाद्याकाशसंयोगादेवासम-
वायिकारणादुत्पत्तेस्तथा सर्वदिक्कशब्दान्तराण्यपि-तात्वादिव्यापारजनितवाच्याकाशसंयोगेभ्य एवासमवायिकारणेभ्यस्तदुत्पत्तिसम्भनत् । तथा च संयोगोद्भिभागा-
च्छब्दाच्च शब्दोत्पत्तिरिति सिद्धान्तव्याघातः । अथ शब्दान्तराणां प्रथमः शब्दोऽसमवायिकारणं तत्सदृशत्वात् । अन्यथा तद्विसदृशशब्दान्तरोत्पत्तिप्रसङ्गो
नियामकाभावात् । नन्वेवं प्रथमस्यापि शब्दस्य शब्दान्तरसदृशस्यान्यशब्दादसमवायिकारणादुत्पत्तिः स्यात्तस्याप्यपरपूर्वशब्दादित्यनादित्वापत्तिः शब्दसन्तानस्य
स्यात् । यदि पुनः प्रथमः शब्दः प्रतिनिर्धत्तः प्रतिनियताद्वकृव्यापारादेवोत्पन्नः स्वसदृशानि शब्दान्तराण्यारभेत तर्हि किमाद्येन शब्देनासमवायिकारणेन प्रति-
नियतवकृव्यापारात्तज्जनितप्रतिनियतवाच्याकाशसंयोगेभ्यश्च सदृशापरापरशब्दोत्पत्तिसम्भवात् । तत्रैकः शब्दः शब्दान्तरारम्भकः । दार्थ्यनेकस्तस्यैकस्मात्तात्वाद्या-
काशसंयोगादुत्पत्त्यसम्भवात् । न चानेकस्तात्वाद्याकाशसंयोगः सकृदेकस्य वक्तुः सम्भवति प्रत्यक्षैकत्वात् । न च प्रत्यक्षसन्तरेण नात्वादिक्रियापूर्वकोऽन्य-
तरकर्मजस्तात्वाद्याकाशसंयोगः प्रसूते यतोनेकशब्दः स्यात् । अस्तु वा कुतश्चिदाद्यः शब्दोऽनेकस्तथाप्यसौ संक्षेपे शब्दान्तराण्यारभते देशान्तरे वा? न ताव-
त्स्वदेशे देशान्तरे शब्दोपलम्भाभावप्रसङ्गात् । अथ देशान्तरे तत्रापि किं तद्देशं गत्वा स्वदेशस्य एव वा देशान्तरे ताभ्यस्तौ जनयेत्? यदि स्वदेशस्य एव तर्हि
लोकान्तेपि तज्जनकत्वप्रसङ्गः । अष्टमपि च शरीरदेशस्यैव देशान्तरवर्त्तिभिर्गुणमुक्ताफलाद्याकार्णव्यं कुर्यात् । तथा च धर्माद्येभ्यः स्वाश्रयसंयुक्ते आश्रया-
न्तरे कर्मारभते इत्यादिविरोधः । न च वीचीतरङ्गादावप्यप्राप्तसर्कार्यदेशत्वे सत्यारम्भकत्वं हृष्टं येनात्रापि तथा तत्कल्प्यताभ्यक्षविरोधात् । अथ तद्देशे गत्वा तर्हि

१ यद्यत प्रत्युपसर्पणवत्तत्त्वैवदत्तगुणकृष्टमिति प्रत्यक्षेण धर्मोदप्रत्यक्षत्वात् ॥ २ ततश्च धर्मोदिना व्यभिचार पूर्ववच्च ॥ ३ इति विशेषणम् ॥ ४ विभुसन्विशेषणम् ॥ ५ धर्मोऽत्रेण सुगमिद-
मिति दृष्टान्त प्रत्यक्षो न भवतीति भावः ॥ ६ शब्ददेव ॥ ७ सर्वदिक्क-सर्वगतः ॥ ८ उपादानत्येस्य ॥ ९ भवन्मते ॥ १० प्रथमस्य ॥ ११ गवदात्तराप्रति ॥ १२ गवदात्तरागवधानि ॥ १३ शब्द-
स्यारम्भकत्वायोगे च १४ मेरीदण्डयो ॥ १५ वगादिविभागात् ॥ १६ वैशेषिकस्य तव ॥ १७ प्रतिनियतस्वरूप ॥ १८ कल्पितेन ॥ १९ न च नर्मानन्दम् ॥ २० तात्वादिषु ॥ २१ स्वात्मातेश-
तात्रादौ ॥ २२ स्वोत्पत्तिदेशान्तरदेशेयु ॥ २३ आद्योनेक शब्दः ॥ २४ स्वाश्रय आत्मा आत्मनो व्यापकत्वात् ॥ २५ भगिमुक्ताफलादा ॥ २६ शरीरापेक्षया ॥ २७ तत्रागम्-उत्तरापीलक्षणम् ॥
२८ उत्तरतरङ्गणम् ॥

सिद्धं शब्दस्य क्रियावत्त्वं द्रव्यत्वप्रसाधकम् । किञ्चाकाशगुणत्वे शब्दस्यास्मदादिप्रत्यक्षता न स्यादाकाशस्यात्यन्तपरोक्षत्वात् । तथा हि । येलन्तपरोक्षगुणिगुणा न तेऽस्मदादिप्रत्यक्षाः । यथा परमाणुरूपादयः । तथा च परेणान्भ्युपगतः शब्द इति । न च वायुसर्पेण व्यभिचारस्तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसाधनात् । किञ्चाकाशगुणत्वेऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वे चास्यात्यन्तपरोक्षाशविशेषगुणत्वयोगः । प्रयोगः । यदस्मदादिप्रत्यक्षं तन्नात्यन्तपरोक्षगुणिगुणो यथा घटरूपादयस्तथा च शब्द इति । यच्चोक्तं सत्तासम्बन्धिवत्त्वादिति, तत्र किं स्वरूपभूतया सत्तया सम्बन्धित्वं विवक्षितमर्थान्तरभूतया वा ? प्रथमपक्षे सामान्यादिभिव्यभिचारत्वेऽपि प्रतिषिद्धमानद्रव्यकर्मभावत्वे सति तथाभूतया सत्तया सम्बन्धित्वेऽपि गुणत्वासिद्धेः । द्वितीयपक्षस्त्वयुक्तः । न हि शब्दादयः स्वयमसन्त एवार्थान्तरभूतया सत्तया सम्बन्धमानाः सन्तो नामाभविषाणादेरपि तथाभावानुषङ्गात् । प्रतिषेत्स्यते चार्थान्तरभूतसत्तासम्बन्धेनार्थानां सत्त्वमित्यलमतिप्रसङ्गेन । यच्चोक्तं 'शब्दो द्रव्यं न भवत्येकद्रव्यत्वात्' तत्रैकद्रव्यत्वं साधनमुक्तम्—एकद्रव्यः शब्दः सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियप्रत्यक्षत्वादिति तदपि प्रत्यनुमानवधितमम् । तथा हि । अनेकद्रव्यः तत्सिद्धिः ? यदप्येकद्रव्यत्वे साधनमुक्तम्—एकद्रव्यः शब्दः सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियप्रत्यक्षत्वादिति तदपि प्रत्यनुमानवधितमम् । तथा हि । अनेकद्रव्यः शब्दोऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सत्यपि स्पर्शवत्त्वाद् घटादिवत् । वायुनानेकान्तश्च । स हि बाह्यैकेन्द्रियप्रत्यक्षोपि नैकद्रव्यः । चक्षुषेकेनाऽस्मदादिभिः प्रतीयमानैश्चन्द्रकादिभिश्च । अस्मदादिविलक्षणेऽपि बाह्यैकेन्द्रियान्तरेण तत्प्रतीतौ शब्देऽपि तथा प्रतीतिः किञ्च स्यात् ? अत्र तथानुपलम्भोऽप्यत्रापि समानः । एतेनैवमपि प्रत्युक्तं गुणः शब्दः सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियप्रत्यक्षत्वाद्गूपादिवदिति वाच्यादिभिव्यभिचारात् । ते हि सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियप्रत्यक्षाः, न च गुणाः । अन्यथा द्रव्यसंख्याव्याघातः स्यात् । ततः शब्दानां गुणत्वसिद्धेरयुक्तमुक्तं—यश्चैषामाश्रयस्तत्पारिशेष्यादाकाशमिति । यच्चोक्तं—न तावत्सर्पेणानां परमाणुनामित्यादि तत्सिद्धसाधनं तद्गुणत्वस्य तत्रानभ्युपगमात् । यथा चास्मदादिप्रत्यक्षत्वे शब्दस्य परमाणुविशेषगुणत्वस्य विरोधस्तथाकाशविशेषगुणत्वस्यापि । तथा हि । शब्दोऽत्यन्तपरोक्षाशविशेषगुणो न भवत्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वात्कार्यद्रव्यरूपादिवत् । न ह्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वं परमाणुविशेषगुणत्वमेव निराकरोति शब्दस्य, नाकाशविशेषगुणत्वमुभयत्रापि विशेषात् । यथैव हि परमाणुगुणो रूपादिस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वाकाशगुणो महत्त्वादिरपि । यच्चायुक्तं—नापि कार्यद्रव्याणामित्यादि

१ वायुसर्पौ ह्यत्यन्तपरोक्षगुणौ भवत्यस्मदादिप्रत्यक्षो न भवतीति न ॥ २ आकाशगुण शब्द ॥ ३ सामान्यविशेषसमाधायक (सामान्यविशेषसमाधायक खत यन्त इति वचनात्) ॥ ४ शब्दस्य ॥ ५ द्रव्यगुणकर्मवत् ॥ ६ उभयथा सत्तासम्बन्धित्वस्य दृष्टावकाशकारान्तरासम्भवात् ॥ ७ आदिना विशेषसमानयर्थोऽर्थेणम् ॥ ८ न्यायिदिवत् ॥ ९ शब्दस्य ॥ १० अनेकानि द्रव्याणि यस्य परमाणुद्रव्यपेक्षया ॥ ११ योगिप्रत्यक्षेण परमाणुना व्यभिचारपरिहारार्थम् ॥ १२ एकेन वायुपरमाणुना व्यभिचारपरिहारार्थम् ॥ १३ परमाण्वपेक्षया ॥ १४ परमाण्वपेक्षया ॥ १५ अनेकानि इति स्वन्द्व पुरुषद्रव्यलक्षणसाध्याभावात् ॥ १६ योगिभिः ॥ १७ चक्षुषेपेक्षया न्येन सर्पेणलक्षणेन ॥ १८ तथा चापैकान्तिक एव हेतु स्यादिति भावः ॥ १९ एकद्रव्य शब्द इत्यादिनिराकरणेन ॥ २० आदिना पृथिव्येतेजसा ग्रह ॥ २१ नवद्रव्याणां पञ्चद्रव्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ २२ शब्दो विशेषगुणो न भवत्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वात्कार्यद्रव्यरूपादिवत् ॥ २३ जैनैः ॥ २४ विशेषेण ॥ २५ भवन्मते ॥ २६ असम्भवे ॥ २७ अस्मदादिप्रत्यक्षत्वस्य २८ पृथिव्यादीनाम् ॥

तदय्ययुक्तम् । शब्दस्याकाशगुणत्वनिषेधे^१ कार्यद्रव्यान्तराग्रादुर्भवेत्युत्पत्त्यभ्युपगमे शब्दो निराधारो गुणः स्यात् । तथा च बुद्ध्यादयः क्वचिद्वर्तन्ते गुणत्वादित्यस्य व्यभिचारः । ततः कार्यद्रव्यान्तरोपक्षितत्राभ्युपगन्तव्येति सिद्धो हेतुः । अकारणगुणपूर्वकत्वं चासिद्धम् । तथा हि । नकारणगुणपूर्वकः शब्दोऽस्मदादिबाह्यो-
न्द्रियप्राहावे सति गुणत्वात्परुषादिवत् । न चाणुरूपदिना सुखादिना वा हेतोर्व्यभिचारो बाह्योन्द्रियप्राहावे सतीति विशेषणात् । नापि योगिबाह्येन्द्रिय-
प्राहाणुरूपदिनाऽस्मदादिग्रहणात् । नापि सामान्यादिना गुणग्रहणात् । अयावद्ब्रह्मवित्वं च विरुद्धं साध्यविपरितार्थप्रसंगधनत्वात् । तथा हि । स्पृशेवद्ब्रह्मगुणः
शब्दोऽस्मदादिबाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वे सत्ययावद्ब्रह्मवित्त्वात्परुषादिवत् । अस्मदादिपुरुषान्तरप्रत्यक्षत्वे सति पुरुषान्तराप्रत्यक्षत्वादिति वास्वाद्यमानेन रसादिना-
नैकान्तिकः । अश्रयाद्भयोदिरन्त्रोपलब्धेरिति चासङ्गतं भेद्यैः शब्दाश्रयत्वासिद्धेस्तस्य तन्निमित्तकारणत्वात् । आत्मादिगुणत्वाप्रतिपक्षस्तु सिद्धसाधनाच्च
समाधानमर्हति । यच्च शब्दलिङ्गाविशेषादित्याहुकं तद्वन्ध्यासुतसौभाग्यव्यावर्णनप्रत्यूहं कार्यद्रव्यस्य व्यापित्वादिधर्मासम्भवात् । एतेनेदमपि निरस्तं-दिवि मु-
व्यञ्जतरिक्षे च शब्दाः श्रूयमाणेनैकार्थसमवायिनः शब्दत्वात् श्रूयमाणेनाद्यशब्दवत् । श्रूयमाणः शब्दः समानजातीयासमवायिकारणः सामान्यविशेषवत्त्वे सति नियमे
नास्मदादिबाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात्कार्यद्रव्यरूपोदिवदिति । प्रतिशब्दं पुद्गलद्रव्यस्य तत्समवायिकारणस्य भेदोत् । शब्दस्य क्षणिकत्वनिषेधाच्च कथं समानजातीयास-
मवायिकारणत्वम् ? यदि चाकाशमननवयवं शब्दस्य समवायिकारणं स्यात्तर्हि शब्दस्य नित्यत्वं सर्वगतत्वं च स्यादाकाशगुणत्वात्तन्महत्त्ववत् । क्षणिकैकदेशवृत्तिविशे-
षगुणत्वस्य शब्दे ग्रमाणतः प्रतिषेधाच्च । तत्त्वे वा कथं न शब्दाधारस्याकाशस्य सावयवत्वम् ? न हि निरवयवत्वे तस्यैकदेशे एव शब्दो वर्तते न सर्वत्रेति वि-
भागो घटते । किञ्च सावयवमाकाशं हिमवद्विन्ध्यावल्लविभृन्नेदगत्वाद्भूमिवत् । अन्यथा तयो रूपरसयोर्वैकदेशाकाशावस्थितिप्रसङ्गः । न चैतद् दृष्टमिष्टं
वा । कथं वा तदोपेयस्य शब्दस्य विनाशः ? स हि न तावदाश्रयविनाशाद्धटते तस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् । नापि विरोधिगुणसद्भावात्तन्महत्त्वादेरकार्यसमवेतत्वेन

१ जैने ॥ २ परेण ॥ ३ शब्दस्य गुणत्वाय क्वचिद्वर्तनाभावात् ॥ ४ कार्यद्रव्यान्तरापरमाणुत्वाच्छब्दजननात् ॥ ५ अकारण-अगमन । तस्य गुणो महत्त्वादिति ॥ ६ किंतु सर्वरसगन्धवर्णवपुःपुद्गलद्रव्यहेतुक इति भावः ॥ ७ पदगतत्वगुणो यथा तन्मुपेतस्त्वगुणपूर्वकः ॥ ८ प्रसङ्गसाधनेमेतत् ॥ ९ आत्मन स्वाभावत्वात् ॥ १० वीचीतरङ्गन्यायेन शब्दान्द्वन्द्वोपपत्तिरिति सिद्धत्वात् ॥ ११ प्रसङ्गसाधनेमेतत् ॥ १२ विषयगुणो न भवतीति साध्याभावात् ॥ १३ शब्दस्यान्तर्जालरूपस्य ॥ १४ आदिना मनोदिकाला श्रवन्ते ॥ १५ भेदाग्रावत्वेकमित्यर्थः ॥ १६ सङ्गम् ॥ १७ शब्दस्य आकाशविशेषगुणत्वविरोधगुणत्वसाधनेन वा ॥ १८ शब्देन ॥ १९ पुद्गल-आकाशशब्दग्राह्यं २० गणनसमवायिकारणत्वात् ॥ २१ वीचीतरङ्गन्यायागतेन श्रूयमाणेन घटशब्देन आवा घटशब्दा श्रयमाणा घटशब्दस्यासमवायिकारणत्वेनभिमतता एवार्थसम वायित्वो यथा ॥ २२ साध्यान्वादिना व्यभिचारपरिहाराय ॥ २३ न चाकाशेन व्यभिचार इन्द्रियग्रहणात् । नापि घटादिना एवमपेक्षादानात् । नापि सुखादिना-बाह्यपेक्षादानात् । नापि योगिबाह्येन्द्रियप्रत्यक्षेण परमाणुना तद्ग्राहिना वाऽस्मदादिपदग्रहणात् । नापि पिशाचादिना निमेषेनेति पदोपादानात् ॥ २४ पटसमवेतत्वरूपधारम्भे पटोपादानादनुपपत्तिवत् ॥ २५ अनेकात् ॥ २६ पर्यायरूपेण वस्तुनो विनाशात् ॥ २७ जैनेन ॥ २८ तन्महत्त्ववत् ॥ २९ तथा च द्विपवद्विन्धयो सदृशभाव इति भावः ॥ ३० परेण ॥ ३१ विरोधिगुणरूपस्य ॥

रूपरसयोरिव विरोधव्यसिद्धेः । सिद्धौ वा श्रवणसमयेपि तदभावप्रसङ्गस्तदा तन्महत्त्वस्य भावात् । नापि संयोगादिविरोधिगुणस्तस्य तत्कारणत्वात् । नापि संस्कार-
स्तस्याकारोऽसम्भवात् । सम्भवे वा तस्याभावे आकाशस्याभावानुषङ्गस्तस्य तदव्यतिरेकात् । व्यतिरेके वा तस्येति सम्बन्धो न स्यात् । नापि शब्दोपलब्धिप्रपञ्चा-
दृशभावात्तदभावस्तुच्छाभावस्यासामर्थ्यतो विनाशहेतुत्वात् । खरविषाणवत् । तत्र शब्दस्याकाशप्रभवत्वमभ्युपगन्तव्यम् । ननु चाऽस्य पौद्गलिकत्वेऽस्मदाद्यनुपलभ्य-
मानरूपाद्याश्रयत्वं न स्यात्पटादिवत् । तत्र-द्वयैकदिना हेतोर्व्यभिचारात् । नाग्नरग्निषु जलसंयुक्तानलं चातुद्रुतरूपसंश्लेषत्वं शब्दश्रयद्रव्येऽस्मदाद्यनुपलभ्यमा-
नानामप्यनुद्रुततथा रूपादीनां वृत्त्यविरोधः । यथा च घ्राणेन्द्रियेणोपलभ्यमाने गन्धद्रव्येऽनुद्रुतानां रूपादीनां वृत्तिस्तथात्रापि । यथा च तैजसत्वात्पार्थिवत्वाच्चात्रा-
नुपलभ्येपि रूपादीनामनुद्रुततथास्तित्वसम्भवात् । तथा शब्देपि पौद्गलिकत्वात् । न च पौद्गलिकत्वमसिद्धम् । तथा हि । पौद्गलिकः शब्दोऽस्मदादिप्रत्यक्षेऽवचेत-
नत्वे च सति क्रियावत्त्वाद्वाणादिवत् । न च मनसा व्यभिचारोऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सतीति विशेषणत्वात् । नाप्यतनाऽवेतनत्वे सतीति विशेषणत्वात् । नापि सामान्येनास्य
क्रियावत्त्वाभावात् । ये चास्मदादिप्रत्यक्षत्वे सति स्वशेषवत्त्वादित्यादयो हेतवः प्रागुपन्यस्तौ सर्वे पौद्गलिकत्वप्रमाधका द्रष्टव्याः । ततः शब्दस्याकाशगुणत्वसिद्धेर्नास्तौ
तल्लिङ्गम् । कुतस्तर्हि तत्सिद्धिरिति चेद् युगपन्निलिखिलद्रव्यावगाहकार्यादिति ब्रूमः । तथा हि । युगपन्निलिखिलद्रव्यावगाहः साधारणकारणपेक्षस्तथावगाहत्वाभ्या-
नुपपत्तेः । ननु संपिणो मधुन्यवगाहो भस्मनि जलस्य जलेऽश्वादेयथा तथैवालोक्तमसोरशेषाथावगाहदृष्टनाद्याकाशप्रसिद्धिस्तत्र-अनयोरप्याकाशाभावोऽवगाहा-
नुपपत्तेः । ननु निखिलार्थानां यथाकाशेवाहस्तथाकाशस्याप्यन्यसिद्धाधिकरणेऽवगाहेन भवितव्यमित्यनवस्था । तस्य स्वरूपेवर्गाहे सर्वार्थानां स्वात्मन्येवावगाहप्रस-
ङ्गात्कथमाकाशात्वात्तः प्रसिद्धिरित्यप्येकशलाकाशस्य व्यापित्वेन स्वावगाहित्वोपपत्तितोऽनवस्थाऽसम्भवात् । अन्येषामव्यापित्वेन स्वावगाहित्वयोगाच्च । न हि किञ्चि-
दव्यपारिमाणं वस्तु स्वाधिकरणं दृष्टमश्वदेजलाद्याधिकरणोपलब्धेः । कथमेवं दिक्कालात्मनामाकाशेवाहो व्यापित्वादित्यव्यसम्प्रतं हेतोरसिद्धेः । तदसिद्धिश्च
दिन्द्रव्यसासत्वात् । कालात्मनोश्चासंलग्नद्रव्यत्वेनाग्रे समर्थनात्प्रसिद्धेति । ननु तथाप्यमुत्त्वेन कालात्मनोः पाताभावात्कथं तदधिदैत्यव्ययुक्तममूर्तस्यापि ज्ञान-
सुखादेरामन्योधेत्यवग्रसिद्धेः । एतेनामूर्तत्वाद्वाकाशं कस्याचिदधिकरणमित्यपि प्रत्युक्तममूर्तत्वात्मानो ज्ञानाद्याधिकरणत्वप्रतीतेः । समानसमयवृत्तिव्यभिचि-
लार्थानां नाधाराधेयभावः अन्यथाकाशादुत्तरकालं भावस्तेषां स्यादित्यसमीचीनं समसमयवर्तिनमप्यात्माचूर्त्तत्वादीनां तद्भावप्रतीतेः । न खलु परेणाप्यत्र
पूर्वापरीभावीभीष्टो नित्यत्वविरोधादनुषङ्गात् । क्षेणविशारास्तथा निखिलार्थानां नाधाराधेयभाव इत्यपि मनोरथमात्रं क्षणविशारास्तत्त्वार्थानां प्रागेव प्रतिषेधात् । खे-
पतन्त्रीत्याद्यऽव्यापितप्रत्ययाच्च तद्भावप्रसिद्धेः । ततः परेषां निरवद्यलिङ्गाऽभावाच्चाकाशद्रव्यस्य प्रसिद्धिः ।

१ शब्द प्रति ॥ २ संयोगादे शब्दकारणमिति वचनात् ॥ ३ कार्यरूपेण ॥ ४ यत्पौद्गलिक तत्सदाद्युक्तमभ्यमानरूपाद्याश्रयमित्युक्ते द्रुणुनादिना पौद्गलिकेन व्यभिचारोऽस्मदाद्यनुपलभ्यमानरूपाद्याश्रयत्वलक्षणमाथाभावात् ॥
५ उक्तमर्थे ॥ ६ अत्र रूप शब्दस्य ॥ ७ परमते ॥ ८ परमते ॥ ९ नाग्नरस्यग्निषु (जलसंयुक्ताजले गन्धद्रव्ये) निषु ॥ १० परस्य तव ॥ ११ पौद्गलिकत्वाभावादवग्रहमस ॥ १२ जेने ॥ १३ वयं जना ॥ १४ सकृद्रव्याणां
साधारणमाश्रयकारणमाकाशम् ॥ १५ साधारणकारणमन्दरेण । आकाशाभावः ॥ १६ दुष्टनमित्यर्थः ॥ १७ ज्ञेयपक्षया ॥ १८ आत्मादीनाम् ॥ १९ वेदोपेक्षण ॥ २० आत्मन २१ संगततमालम्ब्य ॥

नापि कालद्रव्यस्य । यच्चोच्यते—कालद्रव्यं च परापरादिप्रत्ययादेव लिङ्गात्यसिद्धम् । कालद्रव्यस्य चेतस्साद्भेदे काल इति व्यवहारे वा साध्ये स एव लिङ्गम् । तथा हि । काल इतरस्माद्भिद्यते काल इति वा व्यवहृतव्यः परापरव्यतिकरयौगपद्यायौगपद्यचिराक्षिप्रत्ययलिङ्गत्वात् । यस्तु नेतरस्माद्भिद्यते काल इति वा न व्यवह्रियते नासादुक्तलिङ्गो यथा क्षित्यादिः । तथा च कालः । तस्मात्तथेति । विशिष्टकार्यतया चैते प्रत्ययाः काले एव प्रतिबद्धाः । यद्विशिष्टकार्यं तद्विशिष्टकारणादुत्पद्यते । यथा घट इति प्रत्ययाः । विशिष्टकार्यं च परापरव्यतिकरयौगपद्यायौगपद्यचिराक्षिप्रत्यय इति । परापरयोः खलु दिदेशकृतयोः व्यतिकरो विपर्ययः । यत्रैव हि दिग्विभागे पितृत्युपबन्धं परत्वं तत्रैव स्थिते पुत्रेऽपरत्वं, यत्र चापरत्वं तत्रैव स्थिते पितरि परत्वमुत्पद्यमानं दृष्टमिति दिग्देशाभ्यामन्यन्नमित्तान्तरं सिद्धं निमित्तान्तरमन्तरेण व्यतिकरासम्भवात् । न च परापरादिप्रत्ययस्यादित्यादिक्रियाद्रव्यं वलिपलितादिकं वा निमित्तं तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्पदादिप्रत्ययवत् । तथा च सूत्रम् “अपरास्मिन्परं युगपदयुगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि” । आकाशवच्चास्यापि विभुवनैकत्वादयो धर्माः प्रतिपत्तव्या इति ।

अत्रोच्यते—परापरादिप्रत्ययलिङ्गानुमेयः कालः किमेकद्रव्यमनेकद्रव्यं वा ? न तावेदेकद्रव्यं मुख्येतरकालभेदेनास्य द्वैविध्यात् । न हि समयावलिक्तादिव्यवहारकालो मुख्यकालद्रव्यमन्तरेणोपपद्यते यथा मुख्यसंचवमन्तरेण कंचिदुपचरितं संचम् । स च मुख्यः कालोऽनेकद्रव्यं प्रत्याकाशप्रदेशं व्यवहारकालभेदाभ्यन्थानुपपत्तेः । प्रत्याकाशप्रदेशं विभिन्नो हि व्यवहारकालः कुरुक्षेत्रलङ्काकाशदेशयोर्दिवसादिभेदान्यथानुपपत्तेः । ततः प्रतिलोकाशप्रदेशं कालस्याणुरूपतया भेदसिद्धिः । तदुक्तं—“लोययासपसे एकैके जे दृश्या हु एकैका । रयणाणं रासीविव ते कालाणू मुणेयव्वा । १ ।” यौगपद्यादिप्रत्ययाविशेषात्तत्स्यैकत्वमित्यन्यसत्त्वत्ययाविशेषासिद्धेः । तेषां परस्परं विशिष्टत्वालस्यान्यतो विशिष्टत्वसिद्धिः । सहकारिणामेव विशिष्टत्वं न कालस्येयानुत्तरं स्वरूपभेदयतां सहकारित्वप्रतिक्षेपात् । यदि चास्य निरवयवैकद्रव्यरूपताभ्युपगम्यते कथं तर्ह्यतीतादिकालव्यवहारः ? स हि किमतीताद्यर्थक्रियासम्बन्धात्स्वतो वा स्यात् ? अतीताद्यर्थक्रियासम्बन्धाच्चेत्कुतस्तासामतीतादित्वम् ? अपरातीताद्यर्थक्रियासम्बन्धाच्चेदनवस्था । अतीतादिकालसम्बन्धाच्चेदन्योन्याश्रयः । स्वतस्तस्यातीतादिरूपता

१ आदिरेदेन यौगपद्यायौगपद्यचिरादिप्रादिभ्रष्टः ॥ २ वस ॥ ३ तर्ह्यते प्रत्यया अविशिष्टनिमित्तका भवियन्तीत्युक्ते सत्याह ॥ ४ घटे सायेच प्रमिद्धा ॥ ५ कथम् / तथा हि ॥ ६ सतिहितदिग्देशः ॥ ७ कालापेक्षया दूरत्वम् ॥ ८ कालापेक्षया सतिहितत्वम् ॥ ९ कालद्रव्यं विनाऽन्यनिमित्तं परापरादिप्रत्ययस्य भविष्यतीत्याशङ्कायासाह ॥ १० कालद्रव्यम् ॥ ११ कालद्रव्यं विनाऽन्यनिमित्तं परापरादिप्रत्ययस्य भविष्यतीत्याशङ्कायासाह ॥ १२ प्रत्यय = पतीति ॥ १३ जेनादिमि ॥ १४ जन ॥ १५ व्यवहार ॥ १६ आदिना लब्धनिमित्तक्यादिकपुष्टौत्तैर्ब्रह्मादित्यहणम् ॥ १७ कथ्यादेरितित्वम् ॥ १८ माणवके ॥ १९ कमे ॥ २० कालपरमाणुलक्षणम् ॥ २१ मुख्यकालद्रव्यानेकत्वाभावं ॥ २२ हेतुसिद्ध इत्युक्ते सत्याह ॥ २३ चन्द्रादिकदिक्षिणायानोत्तरायणयोः सतो ॥ २४ लोककाशप्रदेशे एकैके वे स्थिता खलु एकैके । रवाना राशिरेव ते कालाणवो ज्ञातव्या ॥ २५ लिङ्ग हि क्रियणामतीतादिरे तत्सम्बन्धाः कालस्यातीतादिवलिसिद्धतासिद्धौ च तत्सम्बन्धात्तासा तत्सिद्धिरिति ॥

चायुक्ता निरंशत्वभेदरूपत्वयोर्विरोधात् । यौगपद्यादिप्रलययाभावश्चैवंवादिनः स्यात् । तथा हि । यत्कार्यजातमेकस्मिन्काले कृतं तद्युगपत्कृतमित्युच्यते । कालैकत्वे चालिलकार्याणामेककालोत्पाद्यत्वेनैकैवोत्पत्तिप्रसङ्गान्न किञ्चिदयुगपत्कृतं स्यात् । चिरक्षिप्रव्यवहारभावश्चैवंवादिनः । यत्खलु बहुना कालेन कृतं तच्चिरेण कृतम् । यच्च स्वल्पेन कृतं तत्क्षिप्रं कृतमित्युच्यते । तच्चैतदुभयं कालैकत्वे दुर्घटम् । ननु चैकत्वेपि कालस्योपाधिभेदाद्भेदोपपत्तेर्न यौगपद्यादिप्रलयाभावः । तदुक्तं “मणिवैत्यावकबद्धोपाधिभेदात्कालभेदः” इति । तदव्ययुक्तं यतोऽत्रोपाधिभेदः कार्यभेद एव । स च युगपत्कृतमित्यत्राव्ययस्यैवेति किमिलयुगपत्प्रलययो न स्यात् ? अथ क्रमभावी कार्यभेदः कालभेदव्यवहारहेतुः । ननु कोस्य क्रमभावः ? युगपदनुयादश्चेद्युगपदनुयाद इत्यस्य भाषितस्य कोऽर्थः ? एकस्मिन्कालेऽनुयादः ? सोऽयमितरेतराश्रयः । यावच्चि कालस्य भेदो न सिद्ध्यति न तावत्कार्याणां भिन्नकालोत्पादलक्षणः क्रमः सिध्यति । यावच्च कार्याणां क्रमभावो न सिध्यति न तावत्कालस्योपाधिभेदाद्भेदः सिध्यतीति । ततः प्रतिक्षणं क्षणपर्यायः कालो भिन्नस्तत्समुदायात्मको लवनिमेषादिकालश्च । तथा चैककालमिदं चिरोत्पन्नमनन्तरोत्पन्नमित्येवमादिव्यवहारः स्यादुपपन्नो, नान्यथा । एतेन परापरव्यतिकरः कालैकत्वे प्रत्युक्तः । तथा हि । भूम्यवयवराजोकावयवैर्वा बहुभिरन्तरितं वस्तु विप्रकृष्टं परमिति चोच्यते स्वल्पैस्त्वन्तरितं सन्निकृष्टमपरमिति च । बह्वल्पभावश्च गुरुत्वपरिमाणौदिवदपेक्षेनिबन्धनः कालैकत्वे दुर्घट इति यौगपद्यादिप्रलययाविशेषात् । कालस्यैकत्वे च गुरुत्वपरिमाणौदरयेकत्वप्रसङ्गस्तुल्याक्षेपसमाधानत्वात् । ततो गुरुत्वपरिमाणोदेनेकगुणरूपतावत्कालस्योनेकद्रव्यरूपताभ्युपगन्तव्या । ये तु वास्तवं कालद्रव्यं नान्युपगच्छन्ति तेषां परापरयौगपद्यायौगपद्याचिरक्षिप्रप्रलययानामभावः स्यात् । न खलु ते निर्निर्मिताः कादाचित्कत्वाद्दटादिवत् । नाप्यविशिष्टनिर्मिता विशिष्टप्रलययत्वात् । न च दिगुणजातिनिर्मितास्ते तज्जातप्रलययैवलक्षण्येनोपपत्तेः । तथा हि । अपरदिग्व्यवस्थितेऽप्रशस्तेऽधमजातीये स्थविरपिण्डे परोयमिति

१ तिलस्य कालस्यातीतत्ववर्तमानत्वमविव्यक्तत्वलक्षणधर्माणां सद्भावो न घटते इति भावः ॥ २ कार्यसमूहः ॥ ३ कालस्य तिलैकत्वादिरूपत्वे ॥ ४ अयौगपद्यभावो तदपक्षया जायमानस्य यौगपद्यस्याप्यभाव इति भावः ॥ ५ यथा स्फोटिकमणौ पावके च यथाजम्बकपुष्पकुसुमादिष्वहिरादिलक्षणापाधिभेदाद्भेदस्य कार्यलक्षणापाधिभेदाद्भेदः कालस्यापीत्यर्थः ॥ तदत्र व्यतिकरो न स्यादिति भावः ॥ ६ कालक्रमणोत्पाद इत्यर्थः ॥ ७ काललैक्येन यौगपद्याभावो यतः ॥ ८ वसः ॥ ९ विपर्ययः ॥ १० कालस्य ॥ ११ अस्मादयं गुरुत्वाद्दुर्घटि व्यवहारो वस्तुन एकत्वे दुर्घटो यथा ॥ १२ स्वरपक्षः ॥ १३ गुरुत्वादिलययाविशेषात् ॥ १४ अतःपरिमाणस्यापि ॥ १५ गुरुत्वपरिमाणमनन्तरोत्पन्ना च प्रतिपदाश्च सिद्धेत इत्याक्षेपः । समाधान-तर्हि यौगपद्यादिप्रलययोपि प्रतिपदार्थं भिद्यते इति समानम् ॥ १६ तिलमिरशेकद्रव्यरूपत्वं चार्थना भूतमविध्यद्वर्तमानत्वं दुर्घटमतीतानाम् तदवर्तमानकालभेदाभावात् । सिद्धे हि तद्वदे तत्सम्बन्धादर्थानां तथा व्यपदेशं स्यात्तान्यथातिप्रसङ्गात् । न वास्य तस्मिन्निर्दिष्टदे तिलमिरशेकद्रव्यत्वात् । यदेवविधं न तदतीतदिग्व्यवस्थाभेदा । यथा परमाणो । तिलमि रशेकलक्ष्यं भवद्विदं परिकल्पितं कालः ॥ १७ मीमांसकस्योपलब्धाविडा ॥ १८ किंतु काललक्ष्यकारणोपाया इत्यर्थः ॥ १९ अविशिष्ट-स्या-पारणम् ॥ २० परप्रलय, अपरप्रलय इत्यादिरूपेण ॥ २१ परापरप्रलययानम् ॥ २२ निवृत्त्यर्थः ॥ २३ गुणपेक्षया ॥ २४ मातृहृदये ॥

प्रलयो दृश्यते । परदिव्यस्थिते चोत्तमजातीये प्रसक्ते युनि पिण्डेऽपरोयमिति प्रलयो दृश्यते । अथादित्यादिक्रिया तस्मिन्निमित्तम् । जन्मनो हि प्रभृत्येकस्य प्राणिन आदित्यवर्तनानि भूयासीति परत्वमन्यस्य चाल्पीयांसीत्यपरत्वम् । नन्वेवं कथं यौगपद्यादिप्रलयप्रादुर्भाव एकस्मिन्नेवादित्यपरिवर्त्तने सर्वेषामुत्पादात्, तथा व्यपदेशाभावाच्च । युगपत्काल इति हि व्यपदेशो न पुनर्युगपदादित्यपरिवर्त्तनमिति । न च क्रियैव कालोऽस्याः क्रियारूपतयाऽविवक्षितो युगपदादिप्रलयथाभावानुष्ठानात् । तस्य चोक्तकार्यनिर्वर्त्तकस्य कालस्य क्रियेति नामान्तरकरणे नाममात्रं भिद्यते । न च कर्तृकर्मणी एव यौगपद्यादिप्रलयस्य निमित्तं यतो यौगपद्यं बहूनां कर्तॄणां कार्ये व्यापारो युगपदेते कुर्वन्तीति प्रलयसमधिगम्यः । बहूनां च कार्याणामात्मलाभो युगपदेतानि कृतानीति-प्रलयसमधिगम्यः । न चात्र कर्तृमात्रं कार्यमात्रं बालम्बनमातिप्रसङ्गात् । यत्र हि क्रमेण कार्यं तत्रापि कर्तृकर्मणोः सद्भावात्स्यदेतद्विज्ञानम् । न चैवम् । यथाऽयौगपद्यप्रलयोऽप्ययुगपदेते कुर्वन्तीति, अयुगपदेतत्कृतमिति नाविशिष्टं कर्तृकर्ममात्रमालम्बतेऽतिप्रसङ्गादेव । अतस्तद्विशेषणं कालोऽभ्युपगन्तव्यः । कथमन्यथा विरक्षिप्रव्यवहारोऽपि स्यात् ? एक एव हि कर्त्ता किञ्चिदकार्यं चिरेण करोति व्यासङ्गादनर्थित्वाद्वा, किञ्चित् क्षिप्रमर्थितया । तत्र चिरेण कृतं क्षिप्रं कृतमिति प्रलयो विशिष्टत्वाद्द्विशिष्टं निमित्तमाक्षिपत इति कालसिद्धिः । लोकव्यवहाराच्च । प्रतीयन्ते हि प्रतिनियत एव काले प्रतिनियता वनस्पतयः पुष्प्यन्तीत्यादिव्यवहारं कुर्वन्तो व्यवहारिणः । यथा वसन्तसमये एव पाटलादिषुसुमानामुद्भवो, न कालान्तरे । इत्येवं कार्यान्तरेऽप्यन्यथैव । प्रसवनकालमपेक्ष्यते इति व्यवहारात् समयमुद्भव्यामाहोरात्राद्धर्मसात्त्वयनसंवलरादिव्यवहाराच्च तस्मिद्धिः । तन्न परपरिकल्पितं कालद्रव्यमपि घटते ।

नापि दिग्द्रव्यं तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् । यच्च दिशः सद्भावे प्रमाणमुक्तं-मूर्तेष्वेव द्रव्येषु मूर्त्तद्रव्यमनाधि कृत्वदेतत्तः पूर्वेण दक्षिणेन पश्चिमे-नोत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेणाऽपरोत्तरेणोत्तरपूर्वेणाधस्तादुपरिष्टादित्यमी दश प्रत्यया यतो भवन्ति सा दिगिति । तथा च सूत्रम् “अत इदमिति यतस्तद्विशो लिङ्गम्” । तंथा च दिग्द्रव्यमितरेभ्यो भिद्यते दिगिति व्यवहर्त्तव्यं पूर्वोदिप्रलययलिङ्गत्वात् । यत्तु न तथा न तत्पूर्वोदिप्रलययलिङ्गम् । यथा क्षित्यादि । तथा चेदम् । तस्मात्तथेति । न चैते प्रत्यया निर्निमित्ताः कादाचित्कर्त्ता । नायविशिष्टनिमित्ता विशिष्टप्रलयत्वाद्दृष्टीति-

१ अतद्वृणक्तानि नैव । यौगपदमादिर्दृष्टमात्रं यौगपदादीनां ते यौगपदादय इति । तेनायौगपदादिप्रलयप्रादुर्भाव कथमित्यर्थं सप्तम् ॥ २ युगपदादित्यपरिवर्त्तनमिति । ३ अमुना हेतुना यौगपद्यव्यापार कृत ॥ ४ कालव्यतिरिक्तस्य निमित्तस्य यौगपदादिप्रलये विचार्यमाणस्यानुपपद्यमानत्वात्तदादित्यपरिवर्त्तनं स्यात्क्रियाविशेषो वा १ न तावदादित्यपरिवर्त्तनेमेकस्मिन्नादित्यपरिवर्त्तने सर्वेषामुत्पादिति । अस्य परिवर्त्तनं मेत्याद-क्षिप्येन परिग्रहणमहोरात्रमभिधीयते । तस्मिन्नेकस्मिन्नापि यौगपद्यादिप्रतीतिविषयमन्तर्यामिणमुत्पाद प्रतीयते एव तथा व्यपदेशाभावाच्चेति ॥ ५ क्रिया कालो भविष्यतीत्याह ॥ ६ कालरूपतया यौगपदादिप्रलयो न पुन क्रियारूपतया ॥ ७ भेदभावत ॥ ८ तर्हि कर्तृकर्मणी यौगपदादिप्रलयस्य निमित्तं भविष्यतीत्युक्ते सत्याह ॥ ९ यौगपदम् ॥ १० यौगपद्यप्रलये ॥ ११ विषय, कारणमित्यत्र ॥ १२ युगपदेते कुर्वन्ति युगपदेतानि कृतानीति तयो कर्तृकर्मणो ॥ १३ पुल्या ॥ १४ पुत्रोत्पत्त्यादिलङ्घनेषु ॥ १५ ज्ञान भवतीति शेष ॥ १६ लिङ्गसिद्धौ ॥ १७ वस ॥ १८ पटदित्त्वं ॥ १९ साधारणाऽऽकाशारिःकरणका न भवन्तीति भाव ॥

प्रत्यववत् । न चान्योन्योपेक्षमूर्तद्रव्यनिमित्ताः परस्परश्रवणत्वोभयप्रत्ययाभावानुषङ्गात् । ततोऽन्यनिमित्तोपाद्यात्वासम्भवादेते दिश एवांनुमापकाः ।
 प्रयोगः । यदेतत्तद्विशेषादिज्ञानं तन्मूर्तद्रव्यव्यतिरिक्तपदार्थनिबन्धनं तत्प्रत्ययविलक्षणत्वानुसृष्टादिप्रत्ययवत् । विमुक्तैकत्वमित्युक्त्यादयश्चास्या धर्माः कालव-
 दवगन्तव्याः । तस्याश्चैकत्वेऽपि प्राच्यादिभेदव्यवहारो भगवतः सवितुमरं प्रदक्षिणमावर्त्तमानस्य लोकैकपलपृष्ठीतिदिक्प्रदेशैः संयोगाद्धते । तदव्यसमी-
 चीनं प्रोक्तप्रत्ययानामाकाशहेतुकत्वेनाकाशादिशोऽर्थान्तरत्वासिद्धिः । तत्प्रदेशश्रेणिष्वेव ह्यादित्योदयादिवशाद्याच्यादिव्यवहारोपपत्तेर्न तेषां निहंतुकत्वं नाव्यति-
 शिष्टपदार्थहेतुकत्वम् । तथाभूतैर्प्राच्यादिदिक्स्वबन्धाच्च । मूर्तद्रव्येषु पूर्वोपरादिप्रत्ययविशेषस्योत्पत्तेर्न परस्परोपेक्षया मूर्तद्रव्याण्येव तद्धेतवो येनैकतरस्य
 पूर्वत्वासिद्धावैव्यतरस्यापरत्वासिद्धिः । तदसिद्धौ चैकतरस्य पूर्वत्वायोगादितरेतरश्रवणत्वोभयाभावः स्यात् । नन्वेवमाकाशप्रदेशश्रेणिष्वपि कुतस्तत्सिद्धिः ?
 स्वरूपत एव तत्सिद्धौ तस्य परावृत्त्यभावप्रसङ्गः । अन्योन्योपेक्षया तत्सिद्धावैव्यतराश्रयणादुभयाभावस्तदेतद्दिक्प्रदेशेष्वपि पूर्वोपरादिप्रत्ययस्योत्पत्तौ समानम् ।
 यथैव हि मूर्तद्रव्यमवधिं कृत्वा मूर्तव्यवहारमत्तः पूर्वोपरादिप्रत्यया दिग्प्रव्यहेतुकास्तथा दिग्भेदमवधिं कृत्वा दिग्भेदेऽप्येवमर्तः पूर्वोपरादिप्रत्यया द्रव्यान्तरहेतुकाः
 संस्तु विशिष्टप्रत्ययत्वाविशेषात् । तथा चानवस्था परस्परोपेक्षया तत्सिद्धावितरेतराश्रयणादुभयाभावः । स्वरूपतैस्तत्प्रत्ययप्रसिद्धौ तेनैवानेकान्तात् कुतो
 दिग्द्रव्यसिद्धिस्तत्प्रत्ययपरावृत्त्यभावश्चानुषङ्गः । सवितुमरं प्रदक्षिणमावर्त्तमानस्येत्यादिन्यायेन दिग्द्रव्ये प्राच्यादिव्यवहारोपपत्तौ तैल्यद्वेगपङ्क्तिष्वप्यत एव तद्धेत-
 वहारोपपत्तेरलं दिग्द्रव्यकल्पनया देशद्रव्यस्यापि कल्पनाप्रसङ्गात् । अयमतः पूर्वो देश इत्यादिप्रत्ययस्य देशद्रव्यमन्तरेणानुपपत्तेः । गृथिव्यादिरेव देश-
 द्रव्यमित्यसत्तत्र गृथिव्यादिप्रत्ययोत्पत्तेः । पूर्वोदिदिक्कृतः गृथिव्यादिषु पूर्वदेशादिप्रत्ययश्चेत्तर्हि पूर्वोपाकाशकृतस्तत्रैव पूर्वोदिदिक्प्रत्ययोत्पत्तयः दिक्प्रत्ययाना-
 म्प्रयासेन । नन्वेवमादित्योदयादिवशादेवाकाशप्रदेशपङ्क्तिष्विव गृथिव्यादिष्वपि पूर्वोपरादिप्रत्ययस्य दिक्प्रदेशाकाशप्रदेशश्रेणिष्वेत्यादयानार्थिका भवत्विति चेन्न पूर्वस्यां

१ एकस्य वस्तुन पूर्वत्वसिद्धौ सत्या तदोपेक्षया इतरस्यापरत्वमिद्विरतिरस्यापरत्वसिद्धौ नव्या च तन्मोक्षयाऽपरत्वसिद्धिः प्रथमस्य पूर्वत्वसिद्धिरिति । २ नान्यस्याकाशादे ॥ इन्द्रादि ॥ ४ आकाशव्यक्तवादि
 नव्यवहारः कर्म स्यादित्याह ॥ ५ आकाशप्रदेशलक्षण ॥ ६ पूर्वोदिदिक् ॥ ७ पश्चिमादे ॥ ८ पूर्वोद्वेगेषु पूर्वोपरादिप्रत्ययविशेषोपात्तिप्रकारेण ॥ ९ तस्य=पूर्वोपराद ॥ १० पूर्वोपराद ॥ ११ परावृत्तिः=विपुत्ति ॥
 १२ न च तथा पूर्वोदिदिक्कृतमपि कस्यापि नव्यापेक्षया पश्चिमादित्येवदेशास्ति ॥ १३ पूर्वोपेक्षयाऽपर अपरपेक्षया पूर्वं इति ॥ १४ जेयम् ॥ १५ भवन्मते ॥ १६ दिक् ॥ १७ दिश सम्भवात् ॥ १८ जेयमते ॥
 १९ अन्यथा दिग्द्रव्यापेक्षयाऽन्यथा तत्रापि तत्प्रत्ययनहेतुत्वस्यापरदिग्द्रव्यहेतुत्वप्रसङ्गात् ॥ २० दिग्भेदेषु दिग्द्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्यान्तराभावोपि पूर्वोपरादिप्रत्ययस्य व्यतो जायमानत्वान् ॥ २१ पूर्वोपरेति ॥ २२ पूर्वोपरा-
 दिप्रत्ययत्वेन ॥ २३ तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात् ॥ २४ दिग्द्रव्यं पूर्वोपरादिप्रत्ययस्य कारणं न भवतीति भावः ॥ २५ पूर्वोपर ॥ २६ तस्य=आकाशस्य ॥ २७ प्राच्यादि ॥ २८ तथा च नव द्रव्याणीति
 द्रव्यसंख्याव्याघातः स्यात् ॥ २९ तस्य गृथिव्यादिप्रत्ययहेतुत्वेनायमतः पूर्वो देश इति प्रत्ययहेतुत्वाऽनुपपत्तेः ॥

दिशि पृथिव्यादय इत्याद्याधाराधेयव्यवहारोपलभ्यमात्पृथिव्याद्याधिकरणभूतायास्तत्प्रदेशपङ्क्तेः परिकल्पनस्य सार्थकत्वात् । आकाशस्य च प्रमाणान्तरतः प्रसाधित-
त्वात् । तन्न परपरिकल्पितं दिग्द्रव्यमप्युपपद्यते ।

नाप्यात्मद्रव्यम् । तद्धि सर्वगतत्वादिधर्मोपेतं परैरभ्युपेयते । न चास्य तदुपेतत्वमुपपद्यते प्रत्यक्षविरोधात् । प्रत्यक्षेण ह्यात्मा सुख्यहं दुःख्यहं घटादिकमहं
वेङ्गीयहमहमिकया स्वदेह एव सुखादिस्वभावतया प्रतीयते, न देहान्तरे परसम्बन्धिनः, नाप्यन्तराले । इतरथा सर्वस्य सर्वत्र तथा प्रतीतिरिति सर्वदेशित्वं भोज-
नादिव्यवहारसङ्केतश्च स्यात् । अनुमानविरोधाच्चास्य तद्धर्मोपेतत्वयोगः । तथा हि । नात्मा परममहापरिमाणो द्रव्यान्तराऽसाधारणसामान्यवत्वे
सत्यनेकत्वाददादिवत् । अनेकत्वादित्युच्यमाने हि सामान्येनानेकान्तस्तत्परिहारार्थं सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणम् । तंश्चाकाशादिना व्यभिचारस्तत्परि-
हारार्थं द्रव्यान्तरासाधारणसामान्यवत्त्वे सतीत्युच्यते । एकस्माद्धि द्रव्यादन्यद्वैष्यं द्रव्यान्तरम् । तदसाधारणसामान्यवत्त्वे सत्यनेकत्वमाकाशादौ नास्तीति ।
अत एव परममहापरिमाणलक्षणगुणेनापि नानेकान्तः । तथा नात्मा तत्परिमाणो दिकाऽलाकाशान्यत्वे सति द्रव्यत्वाददादिवत् । न सामान्येन
परममहापरिमाणेन वानेकान्तस्तयोरद्रव्यत्वात् । नापि दिगादिना तदन्यत्वे सतीति विशेषणात् । तथा नात्मा तत्परिमाणो द्रव्यावत्त्वाददादिवत् ।
न चेदमसिद्धं योजनमहमागतः क्रोशं वेत्यादिप्रतीतितस्तत्सिद्धेः । न च मनः शरीरं वागतमित्यभिधातव्यं तस्याहं प्रत्ययाऽवेद्यत्वात् । अन्यथा चार्वाकम-
तप्रसङ्गः स्यात् । प्रसाधयिष्यते चाग्नं विस्तरतोस्य क्रियावत्त्वमित्यलमिति प्रसङ्गेन । तथात्माऽणुपरमहत्त्वपरिमाणानधिकरणश्चेतनत्वात् । ये तु तत्परिमाणाधि-
करणा न ते चेतनाः । यथाकाशपरमाणवादयः । चेतनश्चात्मा । तस्मान्न तत्परिमाणाधिकरण इति । ननु चात्मा परममहापरिमाणोधिकरणो न भवतीति
प्रतिज्ञाऽनुमानबाधितौ । तच्चानुमानम्—आत्मा व्यापकोऽणुपरिमाणानधिकरणत्वे सति नित्यद्रव्यत्वादाकाशवत् । अणुपरिमाणानधिकरणोसावस्मृदादिप्रत्य-
क्षविशेषगुणाधिकरणत्वाददादिवत् । तंथा नित्यद्रव्यमात्माऽऽसर्वद्रव्यत्वादाकाशवदेवेति । अत्रोच्यते । अणुपरिमाणप्रतिषेधोत्र पयुदासः प्रसज्यो वाभिप्रेतः? यदि
पयुदासस्तदासौ भावान्तरस्वीकारेण प्रवर्त्तते । भावान्तरं च किं परममहापरिमाणमवान्तरपरिमाणं वा स्यात्? प्रथमपक्षे साध्याविशिष्टत्वं हेतुविशेषणस्य ।

१ व्योम ॥ २ नित्यिच्छद्रव्यावागन्धयानुपपत्ते ॥ ३ आत्मनः सर्वरात्मनि* सम्बन्धात् ॥ ४ गोलाऽध्वलमहिषलादिना ॥ ५ सामान्यवत्त्वाशिलुच्यमाने ॥ ६ यतो द्रव्यं सत्त्वं वा सामान्यमाकाशादिषु ॥
७ आत्मलक्षणात् ॥ ८ आकाशम् ॥ ९ गुणलसामान्यसद्भावादानेकत्वाभावाच्च ॥ १० तत्-परममहत् ॥ ११ अत्रैवात्मसर्वगतत्वादिनिराकरणे ॥ १२ कालायापविष्टेन हेतुना ॥ १३ परमाणुभिरनेकान्तपरिहारार्थमेतत् ।
परमाणुषु नित्यलमस्ति व्यापकत्वं च नास्तीति भावः ॥ १४ हेतोर्विशेषणसमर्थनार्थमेतत् ॥ १५ योगिप्रत्यक्षविशेषगुणाधिकरणे परमाणुभिर्व्यभिचारस्तत्परिहारार्थमस्मृदादिपदम् ॥ १६ प्रत्यक्षाश्च ते विशेषगुणाश्च तेषामधि-
करणम् ॥ १७ हेतोर्विज्ञेयद्रव्यसमर्थनार्थम् ॥ १८ क्रियाऽनेकान्तपरिहारार्थं द्रव्येति ॥ १९ हेतोर्विशेषणं निरस्यति जैन ॥ २० साध्यसमत्वम् । महापरिमाणस्यार्थो हि व्यापकत्वम् । एव सति आत्मा व्यापक व्यापकत्वादित्या-
यतं महापरिमाणव्यापकत्वयोः समानार्थत्वात् ॥

यथाऽनित्यः शब्दोऽनित्यत्वे सति बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादिति । द्वितीयपक्षे तु विरुद्धत्वं यथा नित्यः शब्दोऽनित्यत्वे बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादिति । प्रसव्यप-
क्षेयसिद्धत्वं तुच्छस्वभावाभावस्य प्रमाणाविषयत्वेन प्रतिपदनात् । सिद्धौ वा किमसौ साध्यस्य स्वभावः कार्यं वा ? यदि स्वभावस्तर्हि साध्यस्यापि तद्वत्तुच्छरू-
पतानुषङ्गः । अथ कार्यं, तत्र तुच्छस्वभावाभावस्य कार्यत्वायोगात् । कार्यत्वं हि किं स्वकारणसत्तासमावायः कृतमिति बुद्धिविषयत्वं वा ? न तावदाद्यः पक्षोऽभावस्य
स्वकारणसत्तासमावायानभ्युपगमात् । अन्यथा भावरूपतैवास्य स्यात् । नापि द्वितीयस्तुच्छस्वभावाभावस्य तद्विषयत्वसम्भवात् । तस्य हि प्रमाणागोचरत्वे कार्यं
कृतबुद्धिविषयत्वं सम्भवेत् ? अनैकान्तिकं चैतत् खननोत्सेचनानन्तरमकार्येयत्वाकारे कृतबुद्धिविषयत्वसम्भवात् । नित्यद्रव्यत्वं च किं कथञ्चित्सर्वथा वा विवक्षितम् ?
कथञ्चिच्छेददादिनानैकान्तसत्यगुणपरिमाणानधिकरणत्वे कथञ्चिन्नित्यद्रव्यत्वे च सत्यपि व्यापित्वाभावात् । सर्वथा चेदसिद्धत्वं सर्वथा नित्यस्य वस्तुनोऽनर्थक्य-
याकारित्वेनाश्वविषाणप्रणख्यत्वप्रतिपदनात् । अस्माददिप्रत्यक्षविशेषगुणाधिकरणत्वाच्चाणुपरिमाणप्रतिषेधमात्रमेव स्याद्वयदादिवत् । तस्य चेष्टत्वासिद्धसाध्यता ।
असर्गवद्व्यवत्वाच्चात्मनो यदि कथञ्चिन्नित्यत्वं साध्यते तदा सिद्धसाध्यता । अथ सर्वथा तर्हि हेतोरनन्यत्वमाकाशादीनामपि सर्वथा नित्यत्वस्य प्रतिषि-
द्धत्वात् । ननु देहान्तरे परसम्बन्धिन्यन्तराले चानामा न प्रतीयते इत्ययुक्तमुक्तमनुमानात्तत्रास्य सद्भावप्रतीतेः । तथा हि । देवदत्ताङ्गनाद्यङ्गं देवदत्तगुणपूर्वकं
कार्यत्वे तदुपकारकत्वाद्भासादिवत् । कार्यदेशे च सन्निहितं कारणं तज्जन्मनि व्याप्रियते नान्यथा । अतस्तद्भङ्गादिकार्यप्राप्तुर्भावदेशे तत्कारणवत्तदुणमसिद्धिः । यत्र
च गुणाः प्रतीयन्ते तत्र तदुप्ययनुमीयते एव तमन्तरेण तेषामसम्भवात् । इत्ययमाभ्यन्तरे यतो देवदत्ताङ्गनाद्यङ्गादिकार्यस्य कारणत्वेनाभिप्रेता ज्ञानदर्शना-
दयो देवदत्तात्मगुणा धर्माधर्मौ वा ? न तावच्ज्ञानदर्शनसुखादयः स्वसंवेदनस्वभावास्तज्जन्मनि व्याप्रियमाणाः प्रतीयन्ते । वीर्यं तु शक्तिः । सापि तदेह एवानु-
मीयते तत्रैव तच्छिद्भूतक्रियायाः प्रतीतेः । तच्ज्ञानादेस्तदेह एव तत्कार्यकारणविमुखत्वात्प्रक्षालिना प्रतीतेस्तद्व्याधितर्कमनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन कालालया-
पदिष्टः कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वादिति हेतुः । अथ धर्माधर्मौ तदङ्गादिकार्यं तन्निमित्तमस्माभिरपीष्यते एव । तदात्मगुणत्वं तु तयोरेसिद्धम् । तथा हि । न
धर्माधर्मावात्मगुणवच्चेतनवाच्छब्दादिवत् । न सुखादिना व्यभिचारोत्र हेतोरवर्त्तनात् तद्विरुद्धेन स्वसंवेदनलक्षणचैतन्येनास्याऽव्याप्तत्वासाधनात् । नाप्य-
सिद्धताच्चेतनौ तौ स्वग्रहणविधुरत्वात्सादादिवत् । न च बुद्ध्यास्य व्यभिचारोऽस्याः स्वग्रहणालम्बकत्वप्रसाधनात् । प्रसाधितं च पौष्टलिकत्वं कर्मणां सर्वज्ञसिद्धि-
सिद्धताच्चेतनौ तौ स्वग्रहणालम्बकत्वप्रसाधनात् । प्रसाधितं च पौष्टलिकत्वं कर्मणां सर्वज्ञसिद्धि-

१ व्याफलविविष्टस्यासन ॥ २ देवोविबोध्य निरस्यति ॥ ३ न तु परमाहपरिमाणमनन्तरपरिमाण वा सिध्येत् ॥ ४ तथाविद्यथापन व्यास्य हेतोर्दृष्ट्यन्ते सत्त्व नास्तीति भावः ॥ ५ मतेध्वरेणोक्तान्तरपरिहारार्थं त मेव ॥ ६ व्याघ्रादिना व्यभिचारपरिहारार्थं तदुपकारक्रेतीति ॥ ७ लिङ्ग-ज्ञापकम् ॥ ८ भारवहादिद्वया ॥ ९ देवदेवताद्वयशङ्कादि ॥ १० वीर्यानुसंग ॥ ११ पद ॥ १२ वस ॥ १३ ध्रमावग्रहपरिमाणम् ॥

प्रस्तावे तदलमतिप्रसङ्गेन । तदेवं धर्माधर्मयोस्तदालमगुणत्वनिषेधानुमानत्राधिमेतदेवदत्ताङ्गनाद्यङ्गं देवदत्तगुणपूर्वकमिति । अस्तु वा तथोगुणत्वं त-
थापि न तदङ्गनाङ्गादिप्रादुर्भावदेशे तत्सद्भावसिद्धिः । न खलु सर्व कारणं कार्यदेशे सदेव तज्जन्मनि व्याप्रियते-अङ्गनतिलकमन्त्राड्यस्कान्तादेराकृष्यमाणाङ्गनादि-
देशोऽसतोऽप्याकर्षणादिकार्यकर्तृत्वोपलम्भात् । कार्यत्वे सतीति च विशेषणमनर्थकम् । यदि हि तद्गुणपूर्वकत्वाभावेपि तदुपकारकत्वं ईदृशं स्यात् तदा कार्यत्वं
सतीति विशेषणं युज्येत-सति सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणमुपादीयमानमर्थवद्भवतीति न्यायात् । कालेश्वरादौ ईदृशमिति चेत्तर्हि कालेश्वरादिकमतद्गुणपूर्व-
कमपि यदि तदुपकारकं, कार्यमपि किञ्चिदन्यपूर्वकमपि तदुपकारकं भविष्यतीति सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वादनैकान्तिको हेतुः क्वचित्सर्वज्ञत्वाभावे साध्ये
वागादिवत् । न च नित्यैकस्वभावात्कालेश्वरादेः कस्यचिदुपकारः सम्भवतीत्युक्तम् । न च नकुलशरीरप्रध्वंसाभावोऽहेरुपकारकोऽस्ति तस्मिन्मति सुखावास-
श्चमणादिभावादतः सोऽपि तद्गुणपूर्वकः स्यात् । तथा च कार्यत्वासम्भवेन सविशेषणस्य हेतोरवर्तमानानाङ्गासिद्धौ हेतुः । प्रत्युक्तं चाभावस्यानन्तरमेव कार्यत्वम् ।
अथाऽतद्गुणपूर्वकोऽन्यदप्यतद्गुणपूर्वकमपि तदुपकारकं किन्न स्यात् ? साध्यविकलं चेदं निदर्शनं ग्रासादिवदिति । तत्र ह्यात्मनः को गुणो धर्मादिः प्रयत्नो वा
स्यात् ? धर्मादिश्चेत् साध्यवत्सङ्गः । प्रयत्नश्चेत्कोयं प्रयत्नो नामाऽत्मनस्तदवयवानां वा हस्ताद्यवयवप्रविष्टानां परिस्पन्दः ? स तर्हि चलनलक्षणा क्रिया कथं
गुणोऽन्यथा गमनादेरपि गुणत्वानुषङ्गात्क्रियावाचोच्छेदः । तथा चायुक्तं क्रियावत्त्वं द्रव्यलक्षणम् । यद्युक्तम् 'अहं ईदृशं स्वाश्रयसंयुक्ते आश्रयान्तरे कर्मरभते
एकैकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुगुणत्वस्यैवत्वत् । न चास्य क्रियाहेतुत्वमसिद्धम् । तथा हि । अग्रेरुर्ध्वञ्चलनं वायोस्तिर्यक्पवनमगुमनसोश्चाद्यं कर्म देवदत्तविशेषगुण-
कारितं कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वाप्याण्यादिपरिस्पन्दवत् । नाप्येकद्रव्यत्वम् । तथा हि । एकद्रव्यमहं विशेषगुणत्वाच्छब्दवत् । एकद्रव्यगुणत्वादित्युच्यमाने
रूपादिभिर्यथैवास्मान्निवृत्त्यर्थं क्रियाहेतुगुणत्वादिति विशेषणम् । क्रियाहेतुगुणत्वादित्युच्यमाने हस्तमुसलसंयोगेन स्वाश्रयसंयुक्तस्तम्भादिक्रियाहेतुनानैकान्त-
स्तन्निवृत्त्यर्थमेकद्रव्यत्वे सतीति । एकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुत्वादित्युच्यमाने स्वाश्रयसंयुक्तलोहादिक्रियाहेतुनाऽयस्कान्तेनैकान्तस्तत्परिहारार्थं गुणत्वादित्यु-

१ ततश्चाचेतनस्य कर्मणाम् ॥ २ कर्मणा पौद्गलिकत्वसमर्थनस्य ॥ ३ आदिना लोहादिदेशे ॥ ४ हेतोर्विषये श्रुतिनिवृत्त्यर्थं हेतोर्विशेषण योजयन्त्याचार्या इति वचनात् ॥ ५ विषये ॥ ६ कुत्रचिन्निदर्शने ॥
७ विशेष्यस्य ॥ ८ हेतो ॥ ९ अकार्यरूपे ॥ १० अकार्यरूपे सति तदुपकारकत्वम् ॥ ११ तस्य-देवदत्तादे ॥ १२ अभावस्य कार्यत्वासम्भवेन ॥ १३ अगुणपरिमाणानिर्वकरणस्य प्रसज्यपक्षे ॥ १४ देवदत्ता
ङ्गनाद्यङ्गमपि ॥ १५ साध्यमसिद्धं यथा तथा यमोदित्युणत्वमप्यसिद्धम् ॥ १६ साश्रय-आत्मा ॥ १७ द्रौपान्तरावर्तिपदार्थे ॥ १८ एकद्रव्यमात्मा ॥ १९ यस्य ॥ २० आत्मनस्यो सत्तया भेदात् ॥ २१ अगु-
मनसो चरिरोत्पत्तिदेशा प्रति गमनक्रिया ॥ २२ असिद्धमिति सबन्ध ॥ २३ गुणलक्षणकद्रव्य रूप यत् ॥ २४ क्रिया-हेतुनलक्षणा ॥ २५ हस्तमुसलसद्व्युत्पन्नसद्भावत् । उल्लगले वाग्यादिके सङ्ख्यानैने
सति द्रुतोऽस्युपलम्भादि पततीति भावः ॥ २६ साश्रयो-भूम्यादि ॥ २७ क्रिया-आकर्षणम् ॥ २८ भूम्यादौ स्थितोऽयस्कान्त ऊर्ध्वव्यतिरिक्तमसंखुक लोहादिकमारुह्यतीति भावः ॥

कम् ।' तदेतदप्यविचारितरमणीयमहृष्ट्य गुणत्वप्रतिषेधात् । अतो विशेष्यासिद्धौ हेतुविशेषणासिद्धश्चैकद्रव्यत्वाप्रसिद्धेः । तच्छि किमेकस्मिन्द्रव्ये संयुक्तत्वात्समवायेन वर्तमानान्दन्यतो वा स्यात् ? न तावत्संयुक्तत्वात्संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रयत्वादहृष्टस्य चाद्रव्यत्वात् । अन्यथा गुणवत्त्वेनास्य द्रव्यत्वानुषङ्गाकिञ्चाहेतुगुणत्वादित्येतद्विधटते । समवायेन वर्तनं च समवाये सिद्धे सिद्धेति । स चासिद्धोऽग्रे निषेधात् । तृतीयपक्षस्त्वनभ्युपगमादेव न युक्तः । क्रियाहेतुत्वं चास्याऽनुपपन्नम् । तथा हि । देवदत्तशरीरसंयुक्तत्वात्प्रदेशे वर्तमानमहृष्टं द्वीपान्तरवर्त्तिषु मणिमुक्ताफलप्रवालादिषु देवदत्तं प्रत्युपसर्पणवत्सु क्रियाहेतुरुत द्वीपान्तरवर्त्तिद्रव्यसंयुक्तत्वात्प्रदेशे किं वा सर्वत्र ? तत्राद्यपक्षस्यानभ्युपगम एव श्रेयान्-अतिव्यवहितत्वेन द्वीपान्तरवर्त्तिद्रव्यैस्तस्यानभिसम्बन्धेन तत्र क्रियाहेतुत्वयुक्तं-तस्य सैवत्राविशेषणं सर्वस्याकर्षणानुषङ्गात् । अथ यदहृष्टेन यज्जन्यते तदहृष्टेन तदेवाकृष्यते, न सर्वं तर्हि देवदत्तशरीरारम्भकाणां परमाणूनां नित्यत्वेन तदहृष्टाजन्यत्वात् कथं तदहृष्टेनाकर्षणम् ? तथाप्याकर्षणेऽतिप्रसङ्गः । तत्राद्यः पक्षो युक्तः । नापि द्वितीयः । तथा हि । यथा वायुः स्वयं देवदत्तं प्रत्युपसर्पणवान्वेषां तृणादीनां तं प्रत्युपसर्पणहेतुस्तथाऽहृष्टमपि तं प्रत्युपसर्पित्वयमन्येषां तं प्रत्युपसर्पतां हेतुः द्वीपान्तरवर्त्तिद्रव्यसंयुक्तत्वात्प्रदेशस्यैव वा ? प्रथमपक्षे स्वयमेवाहृष्टं तं प्रत्युपसर्पित्यहृष्टान्तराद्वा ? स्वयमेवास्य तं प्रत्युपसर्पणे द्वीपान्तरवर्त्तिद्रव्याणामपि तथैव तदित्यहृष्टपरिकल्पनमनर्थकम् । यदेवदत्तं प्रत्युपसर्पति तदेवदत्तगुणाकृष्टं तं प्रत्युपसर्पणादिति हेतुश्चानैकान्तिकः स्यात् । वायुवच्चाहृष्टस्य सक्रियत्वं गुणत्वं बोधेत । शब्दवच्चापरापरस्योत्पावपरमहृष्टं निमित्तकारणं वाच्यं, तत्राद्यपरमित्यनवस्था । अन्यथा शब्देऽप्यहृष्टस्य निमित्तत्वकल्पना न स्यात् । अहृष्टान्तरात्तस्य तं प्रत्युपसर्पणे तदप्यहृष्टान्तरं तं प्रत्युपसर्पित्यहृष्टान्तरात्तदपि तदन्तरादिति तदवस्थमनवस्थानम् । अथ द्वीपान्तरवर्त्तिद्रव्यसंयुक्तत्वात्प्रदेशस्यैव तत्तेषां तं प्रत्युपसर्पणहेतुर्न-अन्यत्र प्रयत्नादावात्सगुणे तथानभ्युपगमात् । न खलु प्रयत्नो प्रासादिसंयुक्तत्वात्प्रदेशस्यैव एव हस्तादिसञ्चलनहेतुप्रासादिकं देवदत्तमुत्वं प्रापयत्यन्तरालप्रयत्नवत्त्वफलप्रसङ्गात् । ननु ग्रयत्नस्य विचित्रतोऽपलभ्यते । कश्चिच्छि प्रयत्नः स्वयमपरापरदेशेऽनन्यत्र क्रियाहेतुर्थयथानन्तरादितः । अन्यश्चान्यथा यथा शरासनाध्यासपदसंयुक्तत्वात्प्रदेशस्य एव शरीरादीनां लक्ष्यप्रदेशप्राप्ति-

१ परस्य त्व ॥ २ तस्याहृष्टस्याश्रय आत्मा तेन संयोगः ॥ ३ अहृष्टस्य ॥ ४ द्रव्याणाम् ॥ ५ अहृष्टेन सह ॥ ६ कथम् ? तथा हि ॥ ७ अनकृष्यमाणेऽपि ॥ ८ संयोगस्य ॥ ९ सर्वस्याप्याश्रयणप्रसङ्गः ॥ १० स्वयमुपसर्पिताऽहृष्टेन ॥ ११ शब्दवदपरापराहृष्टस्योत्पत्ते कथं सक्रियत्वमिच्छाशब्दप्राप्ताह ॥ १२ 'इति चेत्' हेतुगुणितयोक्तम् ॥ १३ हस्तादिगतात्मप्रदेशस्य ॥ १४ येन प्रयत्नेन प्राप्सो यदाते स प्रथमः प्रयत्नः । अन्तरालप्रयत्नस्येन प्रासादिकप्राप्त्यै कृत्वा सुखं प्रति नीयते स इति ॥ १५ यः प्रयत्नो विनः प्रयत्नः शब्दातीत्यर्थः ॥ १६ प्रासादो ॥ १७ शरासनस्य धनुषोऽयमः स्थितितास्य पदः स्थानं हस्तस्य तत्र संयुक्तत्वात्प्राप्तप्रदेशस्य तत्र सिद्धीति निग्रहवाक्यम् ॥

क्रियाहेतुरिति । सेयं चित्रता एकद्रव्याणां क्रियाहेतुगुणानां स्वाश्रयसंयुक्तद्रव्यक्रियाहेतुत्वेन किञ्चेत्येते ? विचित्रशक्तित्वाद्भावानाम् । इत्यते हि भ्रामकाल्पस्थायकान्तस्य स्पर्शा गुण एकद्रव्यः स्वाश्रयसंयुक्तलोहद्रव्यक्रियाहेतुराकर्षकाल्पस्य तु स्वाश्रयसंयुक्तलोहद्रव्यक्रियाहेतुरिति । अथात्र द्रव्यं क्रियाहेतुर्न स्पर्शादिगुणः । कुत एतत् ? द्रव्यरहितस्यास्य तद्धेतुत्वादर्शनाच्चेति हि वेगस्य क्रियाहेतुत्वं संयोगस्य च द्रव्यहेतुत्वं न स्यात् । किन्तु द्रव्यमेवात्रापि तत्कारणम् । ननु द्रव्यस्य तत्कारणत्वे वेगादिरहितस्यापि तत्स्यात्तर्हि स्पर्शस्य तदकारणत्वे तद्रहितस्यैवायस्कान्तादेसद्धेतुत्वं किन्न स्यात् ? तथा-विधस्यास्यादर्शनाच्चेति चेत्तर्हि लोहद्रव्यक्रियोत्पत्तादुभयं इत्यते उभयं कारणमस्तु विद्योपाभावात् । तथा चैकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुगुणत्वादित्यस्यैकान्तः । सर्वत्र चादृष्टस्य वृत्तौ सर्वद्रव्यक्रियाहेतुत्वं स्यात् । यददृष्टं यद्रव्यमुत्पादयति तददृष्टं तत्रैव क्रियां करोतीत्यत्रापि शरीरारम्भकणुषु क्रिया न स्यादित्युक्तम् । अदृष्टस्य चाश्रय आत्मा । स च हर्षविषादादिविवर्तात्मको द्वीपान्तरवर्त्तिद्रव्यैर्विद्युक्तमेवात्मानं स्वसंबेदनप्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते इति प्रत्यक्षबाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन कालालयापदिशो हेतुः । तद्विद्युक्तत्वेनाऽतस्तत्त्वतीताव्यात्मनस्तद्रव्यैः संयोगाभ्युपगमे पटादीनां मेवादिभिस्तेषां वा पटादिभिः संयोगः किञ्चेत्येते ? यतः साङ्ख्यदर्शनं न स्यात् । प्रमाणबाधनमुभयत्र समानम् । किञ्च धर्माधर्मयोर्द्रव्यान्तरसंयोगस्य चात्मेक आश्रयः । स च भवन्मते निरंशः । तथा च धर्माधर्माभ्यां सर्वात्मनास्यालिङ्गिततनुत्वाच्च तत्संयोगस्य तत्रावकाशस्तेन वा न तयोरिति । अथ धर्माधर्मालिङ्गिततत्स्वरूपपरिहारेण तत्संयोगस्तत्स्वरूपान्तरे वर्त्तते तर्हि घटादिवदाल्मनः सावयवत्वं स्वारम्भकावयवारम्भत्वमनित्यत्वं च स्यात् । एतैर्नैतद्विरस्तं-देवदत्तं प्रत्युपसर्पन्तः पश्चादयो देवदत्तगुणाकृष्टास्तं प्रत्युपसर्पणवत्त्वाद्भासादिवदिति । यथैव हि तद्विशेषगुणेन प्रयत्नाख्येन समाकृष्टास्तं प्रत्युपसर्पन्तः समुपलभ्यन्ते ग्रासादयस्तथा नयनाञ्जनादिना द्रव्यविशेषेणाप्याकृष्टाः ख्यादयस्तं प्रत्युपसर्पन्तः समुपलभ्यन्ते एव । अतः किं प्रयत्नसंधर्मणा केनैचिदाकृष्टाः पश्चादयः किं वाञ्जनादिसंधर्मणेति सन्देहः । शक्यं हि परेणाप्येवं वक्तुं—विवादापेक्षाः पश्चादयोऽञ्जनादिसंधर्मणा समाकृष्टास्तं प्रत्युपसर्पणवत्त्वाख्यादिवत् । अथ तदुभयोपि प्रयत्नादपि तदुष्टरनेकान्तस्तर्हि प्रयत्नसंधर्मणो गुणस्याभावेव्यञ्जनादेरपि तदुष्टरभेवदीयहेतोरप्यनैकान्तिकत्वं स्यात् । अत्रानुमीयमानस्य प्रयत्नसंधर्मणो हेतुत्वादव्यभिचारेऽन्यत्रायञ्जनादिसंध-

१ अदृष्टलक्षणानाम् ॥ २ अवयवाश्रितस्य ॥ ३ अवयवेवेव ॥ ४ अवयवलक्षणतत्त्वाश्रितस्य संयोगस्य ॥ ५ अवयविलक्षणपटस्य ॥ ६ अवयविद्रव्यम् ॥ ७ क्रियासंयोगद्रव्येवेव ॥ ८ तस्य-क्रियाया सयोगस्य द्रव्यस्य च ॥ ९ सार्वायकान्तौ ॥ १० स्पृगेन ॥ ११ 'किं वा सर्वत्र' इति तृतीये विकल्पोपपन्नम् ॥ १२ पूर्वम् ॥ १३ सर्वं सर्वत्र विद्यते इति वचनम् ॥ १४ असंयुक्ते भवदुक्ते च ॥ १५ द्रव्यस्यापि निग्राहेतुत्वमथनपरेण ग्रन्थेन एकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुगुणत्वाभ्युपगमनिराकरणेन वा ॥ १६ प्रयत्नसदृशेनेत्यर्थं ॥ १७ गुणेन ॥ १८ अदृष्टलक्षणेन द्रव्यविशेषेण ॥ १९ जेनगपि ॥ २० गुणेन समाकृष्टा द्रव्येण वर्ति ॥ २१ अञ्जनादयमर्थद्रव्यविशेषोपाभावेति ॥ २२ तस्य-भासादाकर्षणस्य ॥ २३ तस्य-ख्यावाकर्षणस्य ॥ २४ उभयसंधर्मणकारणत्वात् ॥

र्मिणोनुमीयमानस्य हेतुत्वादव्यभिचारः स्यात् । तत्र प्रयत्नस्यैव सामर्थ्यादस्य वैफल्येऽत्राप्यङ्गनादेरेव सामर्थ्यात्तद्वैफल्यं किं न स्यात् ? अथाङ्गनादेरेव तद्धेतुत्वे सर्वस्य तद्वतः कृपाद्याकर्षणं स्यात् । न चाङ्गनादौ सत्यव्यविशिष्टे तद्वतः सर्वान्यति कृपाद्याकर्षणं । ततोऽवसीयते तदविशेषेपि यद्वैकल्यात्तत्र स्यात् । अपि तत्कारणं नाङ्गनादिमात्रमित्यव्यपेक्षलं प्रयत्नकारणेपि समानत्वात् । न खलु सर्वं प्रयत्नवन्तं प्रति आसादयः समुपसर्पन्ति तदपहरादिदर्शनात् । ततोऽत्राप्यन्यकारणमनुमीयताम् । अन्यथा न प्रकृत्यविशेषात् । अङ्गनादेश्च कृपाद्याकर्षणं प्रत्यकारणत्वे घटादिवत्तदर्थिनां तदुपादानं न स्यात् । उपादाने वा सिकतासमूहात्तैलवन्न कदाचित्ततस्तस्यात् । न च दृष्टसामर्थ्यस्याङ्गनादेः कारणत्वपरिहारेणान्यकारणत्वकल्पने भवतोऽन्यथातो मुक्तिः स्यात् । अथाङ्गनादिकमदृष्टसहकारि तत्कारणं न केवलं, हन्तैव सिद्धमदृष्टवदङ्गनादेरपि तत्कारणत्वम् । ततः सन्देह एव किं आसादिवत्प्रयत्नसमर्पणाकृष्टाः पश्चादयः किं वा कृपादिवदङ्गनादिसमर्पणा तत्संयुक्तेन द्रव्येणेति । परिसन्दमानात्मप्रदेशव्यतिरेकेण आसाद्याकर्षणहेतोः प्रयत्नस्यापि तद्विशेषगुणस्य परं प्रत्यसिद्धेः साध्यविकलता दृष्टान्तस्य । यच्चोक्तं 'देवदत्तं प्रत्युपसर्पन्ते' इति तत्र देवदत्तशब्दवाच्यः कोयः ? शरीरमात्मा तत्संयोगो वात्ससंयोगविशिष्टं शरीरं वा शरीरसंयोगविशिष्ट आत्मा वा शरीरसंयुक्त आत्मप्रदेशो वा ? यदि शरीरं तर्हि शरीरं प्रत्युपसर्पणाच्छरीरगुणाकृष्टाः पश्चादय इत्यात्मविशेषगुणाकृष्टत्वे साध्ये शरीरगुणाकृष्टत्वसाधनाद्विरुद्धो हेतुः । अथात्मा, तस्य समाकृष्यमाणार्थदेशकालाभ्यां सैदाभिसम्बन्धान्न तं प्रति किञ्चिदुपसर्पेत् । न ह्यत्यन्ताश्लिष्टकण्ठकामिनी कामुकमुपसर्पति । अन्यदेशो ह्यर्थोऽन्यदेशं प्रत्युपसर्पति । यथा लक्ष्यदेशार्थं प्रति वाणादिः । अन्यकालं वा प्रत्यन्यकालो यथाङ्कुरं प्रत्यपरापरशक्तिपरिणामलाभेन बीजादिः । न चैतदुभयं नित्यव्यापित्वाभ्यामात्मनि सर्वत्र सर्वदा सन्निहिते सम्भवत्यतो देवदत्तं प्रत्युपसर्पन्त इति धर्मविशेषणं देवदत्तगुणाकृष्टा इति साध्यधर्मत्वं प्रत्युपसर्पणवत्त्वादिति साधनधर्मः परस्य स्वरुचिविरचित एव स्यात् । अथ शरीरात्मसंयोगो देवदत्तशब्दवाच्यो, नाऽस्य तच्छब्दवाच्यत्वे तं प्रति चैषामुपसर्पणे तदुणाकृष्टास्ते इत्यायातम् । न च गुणेषु गुणाः सन्ति निर्गुणत्वात्तेषाम् । आत्मसंयोगविशिष्टं शरीरं तच्छब्दवाच्यमित्यत्रापि पूर्ववद्विरुद्धत्वं द्रष्टव्यम् । शरीरसंयोगविशिष्ट आत्मा तच्छब्दवाच्य इत्यत्रापि प्राक्तन एव दोषो नित्यव्यापित्वेनास्य सर्वत्र सर्वदा सन्निधानानिवारणात् । न खलु घटसंयुक्तमाकाङ्क्षं मेवादौ न सन्निहितम् । अथ शरीरसंयुक्त आत्मप्रदेशस्तच्छब्देनोच्यते स काल्पनिकः पारमार्थिको वा ? काल्पनिकत्वे काल्पनिकात्मप्रदेशगुणाकृष्टाः पश्चादव्यस्त-

१ लघुलक्षणद्रव्यविशेषस्य ॥ २ कृपाद्याकर्षणे ॥ ३ आसाद्याकर्षणे ॥ ४ द्रव्यस्य ॥ ५ स्थवाद्याकर्षणे ॥ ६ प्राणिनः ॥ ७ अष्ट ॥ ८ अयं ॥ ९ वैकेषिकस्य ॥ १० दृष्टसामर्थ्यान्वयकारणस्य परिहारेणेत्यादिप्रकरणे ॥ ११ कारणानां पूर्वपूर्वकारणपरिचालनेऽपरापरकारणपरिकल्पनात् ॥ १२ अष्ट ॥ १३ वाक्मना ॥ १४ द्रव्यसिद्धम् ॥ १५ नित्यधर्मगतत्वादात्मन ॥ १६ देशकालकृतोपसर्पणम् ॥ १७ वनेषिकस्य ॥ १८ इति चेदिति शेषम् ॥ १९ यथादीनाम् ॥

शामूतात्मप्रदेशं प्रत्युपसर्पणवत्त्वादिति तद्वृणानामपि काव्यनिकृत्वं साधयेत् । तथा च सौगतस्येव तद्वृणकृतः प्रेयभावोपि न पारमार्थिकः स्यात् । न हि कल्पितस्य पावकस्य रूपादयस्तत्कार्यं वा दाहादिकं पारमार्थिकं दृष्टम् । पारमार्थिकाश्चेदात्मप्रदेशास्ते ततोऽभिन्ना भिन्ना वा ? यद्यभिन्नास्तदालौक्ये ते इति नौक-दोषपरिहारः । भिन्नाश्चेत्तद्विशेषगुणाकृष्टाः पञ्चादय इत्येतत्तेषामेवात्मत्वं प्रसाधयतीत्यन्यात्मकत्वानन्यक्यम् । कल्पने वा सावयवेत्वेन कार्यत्वमनित्यत्वं चास्य स्यादित्युक्तम् । यच्चान्यदुक्तं सर्वगत आत्मा सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वादाकाशवदिति । तत्र किं स्वशरीर एव सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वं हेतुरुत स्वशरीरवत्परशरीरेऽन्यत्र च ? तत्र प्रथमपक्षे विरुद्धो हेतुस्तत्रैव ततस्तस्य सर्वागतवसिद्धिः । द्वितीयपक्षे त्वमिद्विज्ञतयोपलम्भाभावात् । न खलु बुद्ध्यादयस्तद्वृणाः सर्वत्रोपलभ्यन्ते । अन्यथा प्रतिप्राणि सर्वज्ञत्वादित्प्रसङ्गः । अथ मन्याखैटवत्वेदान्तरे मनुष्यजन्मवज्जन्मान्तरे चोपलभ्यमानगुणत्वं विवक्षितम् । तत्किं युगपत्क्रमेण वा ? युगपच्चेदसिद्धो हेतुः । क्रमेण चेत्सर्वं सर्वगताः स्युर्घटादीनामपि तथा सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वसम्भवात् । तेषां देशान्तरगमनात्तत्सम्भवे आत्मनोपि ततस्तत्सम्भवोस्तु तद्वत्तस्यापि सक्रियत्वात् । प्रत्यक्षेण हि सर्वो देशदेशान्तरमायातमात्मानं प्रतिपद्यते । तथा च वदत्यहमद्य योजनमेकमागतः । मनः शरीरं वागतमिति चेत्किं पुनस्तदहम्यलयवेद्यम् ? तथा चेच्चावकाकमत्तानुषङ्गः । ननु चास्य सक्रियत्वे लोष्टादिवन्मूर्त्तिभिः सम्बन्धः स्यात् । तत्र केयं मूर्त्तिर्नामासवर्गतद्रव्यपरिमाणं रूपादिमत्त्वं वा स्यात् ? तत्राद्यपक्षो न दोषावहोभीष्टत्वात् । न हीष्टमेव दोषाय जायते । रूपादिमती मूर्त्तिः स्यादिति चेन्न व्याप्त्यभावात् । रूपादिमन्मूर्त्तिमानात्मा सक्रियत्वाद्वाणादिवदित्यसुन्दरं मनसाऽनैकान्तिकर्त्तव्यम् । न चास्य पक्षीकरणं रूपादिविशेषगुणानधिकरणं सन्मनोर्थं प्रकाशयति शरीरादर्थोऽन्तरत्वे सति सर्वत्र ज्ञानकारणत्वादात्मवदित्यनुमानविरोधानुषङ्गात् । ननु सक्रियत्वे सत्यात्मनोऽनित्यत्वं स्याद्वदादिवदित्यपि वार्त्तं परमाणुभिर्मनसा चानेकान्तात् । किञ्चास्यातः कथञ्चिदनित्यत्वं साध्येत सर्वथा वा ? कथञ्चिच्चेत्सिद्धसाधनम् । सर्वथा चानित्यत्वस्य घटादावप्यसिद्धत्वात्साध्यविकलता दृष्टान्तस्य । किञ्चात्मनो निष्क्रियत्वे संसाराभावो भवेत् । संसारो हि शरीरस्य मनस आत्मनो वा स्यात् ? न तावच्छरीरस्य मनुष्यलोके भस्मीभूतस्यामरपुराऽगमनात् । नापि मनसो निष्क्रियस्यास्यापि तद्विरहात् । सक्रियत्वेपि तत्क्रियायास्ततोऽभेदे तद्वत्तदनित्यत्वप्रसङ्गात्साध्य क्वचिक्षणमात्रमवस्थानं स्यात् । भेदे सम्बन्धासिद्धिः संभवा-

१ अग्निर्माणवक इत्यादौ ॥ २ आत्मन समाकृत्यभूतार्थविशकालान्तामित्यादिना ॥ ३ तस्य-अज्जलन ॥ ४ आत्मप्रदेशानाम् ॥ ५ पटवत् ॥ ६ अन्तराले ॥ ७ परशरीरदो ॥ ८ आदिना दुःखिादिग्रह ॥ ९ द्वितीयपक्षे वृणानन्तरप्रत्युपसर्पणार्थं परमाद्यङ्गाह ॥ १० अयं शब्दो ग्राम्येदे ॥ ११ तथा प्रतीतेरभावात् ॥ १२ तत आत्मना मूर्त्तयता भाव्यमिति भाव ॥ १३ गरीरसमर्पणमतद्रव्यमत्र ॥ १४ यद्यसौक्रिय तत्तद्वृणादि मन्मूर्त्तिर्नामिति ॥ १५ मनस सक्रियत्वेपि रूपादिमन्मूर्त्तिमत्त्वाभावात् ॥ १६ एवं नित्येणे चेटेन व्यभिचार ॥ १७ इष्टानिर्गुणेषु ॥ १८ ज्ञानकारणत्वादि युज्यमाने चक्षुषा व्यभिचारस्तद्विदुष्यर्थं संवेति विवेक्षेणम् । तथापि शरीरेण व्यभिचारपरिवारार्थं जरोरदित्यादि ॥ १९ कारणमत्र सहकारि ॥ २० पर्यायपक्षेभ्यः ॥ २१ क्रियामनद्यो समवायेन सम्बन्धो भविष्यतीत्युक्ते सत्याहाचार्य ॥

यनिषेधात् । अचेतनं च तदनिष्टनरकादिपरिहारेणैष्टे स्वर्गादौ कथं प्रवर्त्तते ? स्वभावत इश्वरात्तत्त्वमनोऽदृष्टाद्वा ? प्रथमपक्षे दत्तः सर्वत्र ज्ञानाय जलाञ्जलिः । अथेश्वरप्रेरणात्, न-तन्निषेधात् । को वायमीश्वरस्याग्रहो यतस्तत्त्वयति, न तदात्मानम् ? अस्य प्रेरणे चेदमनुगृहीतं भवति “अज्ञो जन्तुरनीशेयमात्मनःसुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्सर्वं वा श्वश्रमेव वा” इति । तदात्मप्रेरणादित्यत्रापि ज्ञातमज्ञातं वा तत्तेन प्रेर्यते ? न तावदाद्यो विकल्पो जन्तुमात्रस्य तत्परिज्ञानाभावात् । नापि द्वितीयोऽज्ञातस्य बाणादिवैखरेणासम्भवात् । ननु स्वमे स्वहस्तादयोऽज्ञाता एव प्रेर्यन्ते, न-अहितपरिहारेण हिते प्रेरणासम्भवात् । ज्वलन्ज्वालाजालेपि तत्प्रेरणोपलभ्यात् । अदृष्टप्रेरणादित्यथसारमचेतनस्यापि तत्प्रेरकत्वायोगात् । तत्रोक्तस्यात्मन एव वरं प्रवृत्तिरस्तु चेतनत्वात्तस्य । इदं हि वशीकरणौषधसंयुक्तस्य चेतनस्यानिष्टगृहगमनपरिहारेण विनिष्टगृहगमनम् । तत्र मनसोपि संसारः । आत्मनस्तु स्याद्यद्येकदेहपरित्यागेन देहान्तर-मसौ ब्रजेत् । तथा च धृतादिवत्स्य सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वमित्युभयोः सर्वगतत्वं न वा कस्यचिद्विशेषात् । यच्चाकाशवदित्युक्तं तत्राकाशस्य को गुणः सर्वत्रोपलभ्यते ? शब्दो महत्त्वं वा ? न तावच्छब्दोऽस्याकाशगुणत्वनिषेधात् । नापि महत्त्वमस्यातीन्द्रियत्वेनोपलभ्यमानसम्भवात् । एतेन बुद्धाधिकरणं द्रव्यं विशु नित्यत्वे सत्यसिद्धौपलभ्यमानगुणाधिष्ठानत्वादाकाशवदित्यपि प्रत्युक्तं साधनविकलत्वादृष्टान्तस्य हेतोश्चानैकान्तिकत्वं परमाणूनां नित्यत्वे सत्यसिद्धौपलभ्यमानपञ्चगुणाधिष्ठानत्वेपि विभुत्वाभावात् । तस्यापञ्चगुणानामसदाद्यप्रत्यक्षत्वे हि विवादाभ्यासितं क्षित्यादिकमुपलब्धिमत्कारणं कार्यत्वाद्वादिवदित्यत्र प्रयोगे व्यसिर्न स्यात् । अथ नित्यत्वे सत्यसदादिबाह्येन्द्रियोपलभ्यमानगुणत्वादित्युच्यते तर्हि बाह्येन्द्रियोपलभ्यमानत्वस्य बुद्धावसिद्धेर्विशेषणासिद्धौ हेतुः । नित्यत्वं च सर्वथा कथञ्चिद्वा विवक्षितम् ? सर्वथा चेत्पुनरपि विशेषणासिद्धत्वम् । कथञ्चिच्चेद्विद्वदिति नैकान्तस्य कथञ्चिन्नित्यत्वे सत्यसदाद्युपलभ्यमानगुणाधिष्ठानत्वेपि विभुत्वाभावात् । यदप्युक्तं सर्वगत आत्मा द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वादाकाशवत् । द्रव्यादित्युच्यमाने हि घटादिना व्यभिचारस्तत्परिहारार्थममूर्तत्वादित्युक्तम् । अमूर्तत्वादित्युच्यमाने च रूपादि

१ परमतेऽचेतन मन ॥ २ मन सम्बन्धिजीवात् ॥ ३ इष्टानिष्टवस्तु ॥ ४ ज्ञानमात्रेण चेतनस्य मनस इष्टानिष्टवस्तु प्रवृत्तिनिवृत्तिर्देशनात् ॥ ५ मन एव प्रेरयति नात्मानमवैवाग्रह इत्याशङ्क्याह ॥ ६ अग्रे कथ्यमाण भवच्छास्त्रोक्तम् ॥ ७ भवता स्वीकृतम् ॥ ८ मनस प्रेरणे चेदमनुगृहीतं न भवतीति भाव ॥ ९ तदात्माना ॥ १० अणुरूपमचेतनमतीन्द्रिय मनस्तस्य ॥ ११ अनकान्तिनश्व भावयति ॥ १२ ‘इति चेत् इत्युपरित ॥ १३ दुर्गो विकल्प ॥ १४ मन एव ॥ १५ न मनस ॥ १६ आनिष्टनरकादिपरिहारेणैष्टवर्गादौ ॥ १७ चेतनत्वादित्यत्र प्रवृत्तिरसिद्धयुक्ते सत्याह्वार्य ॥ १८ घटपक्षे देवान्तरपरित्यागेन देवान्तरमासौ ब्रजेत् ॥ १९ लोकत्रये ॥ २० आत्मघटयो ॥ २१ आत्मनोपीत्यर्थ ॥ २२ उभयोपमनस्य ॥ २३ अत साधनविकलो दृष्टान्त ॥ २४ सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वादिदस्य निराकरणपरेण ग्रन्थेन ॥ २५ परमाणुभिव्यभिचारपरिहारार्थम् ॥ २६ घटादिना व्यभिचारनिराकरणार्थम् ॥ २७ परेणार्थाक्रियमाणे ॥ २८ ईश्वरस्य ॥ २९ तन्मात्रपञ्चगुणानामसदाद्यप्रत्यक्षत्वे यदत्कार्यं तत्तद्वादिदेवकमिति मानसप्रत्यक्षेण साक्येन व्याप्तिरग्रहणं न स्यादिति भावः । कार्यप्रत्यक्षत्वे कार्यकारणयोर्व्योप्त्यसम्भवात् ॥ ३० गुणरूपायाम् ॥ ३१ त्रयोपेक्षया ॥ ३२ अक्षरगतद्रव्यपरिमाणलक्षणमूर्तत्वस्य रूपविक्षमावात्प्रापदीनाममूर्तत्वम् । रूपादीनां तत्परिमाणमात्रं कुत ? निर्गुणा गुणा इत्यभिधानात् ॥

गुणेन गमनादिकर्मणा वानेकान्तस्तद्विद्वत्पर्यं द्रव्यत्वे सतीत्युक्तम् । तदव्यसमीचीनं यतोऽमूर्त्तत्वं मूर्त्तत्वाभावस्तत्र किमिदं मूर्त्तत्वं नाम ? यत्प्रतिषेधोऽमूर्त्तत्वं स्यात् । रूपादिमत्त्वमसर्वगतद्रव्यपरिमाणं वा ? प्रथमपक्षे मनसानेकान्तस्तस्य द्रव्यत्वे सत्यमूर्त्तत्वेऽपि सर्वगतत्वाभावात् । द्वितीयपक्षे तु किमसर्वगतद्रव्यं भवतां प्रसिद्धं यत्परिमाणं मूर्त्तिर्वर्ण्यते ? घटादिकमिति चेत्कुतस्तत्तथा ? तथोपलम्भाच्चेत्किं पुनरसौ भवतः प्रमाणम् ? तथा चेत्तद्वदान्मनोपि स एवासर्वगतत्वं प्रमाधयतीति मूर्त्तत्वम् । अतोऽमूर्त्तत्वादित्यसिद्धो हेतुः । तदसाधनेन प्रमाणं लक्षणयुक्ते बाधार्थसम्भवे तैल्लक्षणमेव दूषितं स्यादिति न्यायात् । तथा चातो घटादावप्यसर्वगतत्वमतिदुर्लभम् । शक्यं हि वक्तुं घटादयः सर्वगता द्रव्यत्वे सत्यमूर्त्तत्वादाकाशवदिति । पक्षस्य प्रत्यक्षबाधनं हेतोश्चासिद्धिरुभयत्र समाना । ननु चात्मनः सर्वगतत्वात्तत्रास्त्यमूर्त्तत्वमसर्वगतद्रव्यपरिमाणसम्बन्धभावलक्षणं न घटादौ विपर्ययात् । ननु चास्य कुतः सर्वगतत्वं सिद्धं साधनान्तरादत एव वा ? साधनान्तराच्चेत्तदेव समीहितसिद्धेर्द्रव्यत्वे सत्यमूर्त्तत्वादित्यस्य वैयर्थ्यम् । अत एव चेदन्योन्याश्रयः । सिद्धे हि तस्य सर्वगतत्वेऽसर्वगतद्रव्यापरिमाणसम्बन्धरूपमूर्त्तत्वाभावोऽमूर्त्तत्वं सिध्यति । अतश्च तत्सर्वगतत्वमिति किमयं प्रसज्यप्रतिषेधो मूर्त्तत्वाभावमात्रममूर्त्तत्वं पर्युदासो वा मूर्त्तत्वादित्यन्वद्भावान्तरमिति ? तत्राद्यविकल्पोऽयुक्तस्तुच्छाभावस्य प्रोक्तप्रबन्धेन प्रतिषेधात् । सतोपि चास्य ग्रहणोपयाभावादज्ञातासिद्धो हेतुः । न हि प्रत्यक्षस्तद्ग्रहणोपायस्तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात्, तुच्छाभावेन सह मनसोऽन्यस्य चेन्द्रियस्य सन्निकर्षाभावात् । ननु मन आत्मना सम्बद्धमात्मविशेषणं च तदभावः । ततः सम्बद्धविशेषणीभावस्तेन मनस इति । युक्तमिदं यद्यसावात्मनो विशेषणं भवेत् । न चास्यैतदुपपन्नम् । विशेष्ये हि विशिष्टप्रत्ययहेतुविशेषणं, यथा दण्डः पुरुषे । न च तुच्छाभावस्तत्प्रत्ययहेतुर्वदते सकलशक्तिविरहलक्षणत्वादस्य । अन्यथा भाव एव स्यादर्थक्रियकारित्वलक्षणत्वात् परमाथ्यसतो लक्षणान्तराभावात् । सत्तासम्बन्धस्य तल्लक्षणस्य कृतोत्तरत्वात् । किञ्च गृहीतं विशेषणं भवति नाऽगृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरित्यभिधानात् । ग्रहणे चेतरेतराश्रयः । तथा हि । आत्मसम्बद्धेनेन्द्रियेणासौ गृहीतः सिद्धः सन्नात्मनो विशेषणं सिध्यति । तत आत्मसम्बद्धेनेन्द्रियेण ग्रहणमिति । यदि चात्मा स्वयमसर्वगतद्रव्यपरिमाणसम्बन्धविकलः सिद्धस्तर्हि तावतैव समीहितार्थसिद्धेः किमपरेण तदभावेनेति कथं विशेषणम् ? अथ विपरीतं ; कथं तदभावो यतो विशेषणम् ? किञ्चान्ततदभावाभ्यां सह विशेषणीभावः सम्बद्धोऽसम्बद्धो वा ? सम्बद्धश्चेत्तर्हि यथात्मनि विशिष्टविज्ञानविधानादात्मनस्तदभावो विशेषणं तथा विशेषणीभावोऽप्यात्मा विशेष-

१ वैशेषिकाणाम् ॥ २ असर्वगतत्वेन ॥ ३ उपलब्धम् ॥ ४ असर्वगतद्रव्यपरिमाणोपलब्धम् प्रमाणस्य लक्षणम् ॥ ५ प्रमाणे ॥ ६ प्रमाणस्यात्मन्यसर्वगतत्वावनल्लक्षणे वा नामम्भवे ॥ ७ तस्य=प्रमाणस्य ॥ ८ आत्मन्यसर्वगतत्वोपलब्धमस्याप्रमाणत्वे च ॥ ९ आत्मनि घटादौ च ॥ १० असर्वगतत्वात् ॥ ११ अमूर्त्तत्वम् ॥ १२ असावनिराकरणावसरे ॥ १३ तुच्छाभावेन सह मनस मन्त्रिण्यं दर्शयति परं ॥ १४ अमूर्त्तत्वाभावः ॥ १५ सम्बन्धः ॥ १६ परेणोक्तं यत् ॥ १७ मूर्त्तत्वाभावलक्षणं विशेषणम् ॥ १८ दृष्टीति विशेषप्रत्ययहेतुः ॥ १९ ज्ञातम् ॥ २० मनसा ॥ २१ मूर्त्तत्वाभावः ॥ २२ क्षमवैगतद्रव्य=जरीम् ॥ २३ अमर्गगतद्रव्यपरिमाणसम्बन्धवहितः ॥ २४ आत्मा अमूर्त इति ॥ २५ मूर्त्तत्वाभावः ॥

व्यस्तदभावो विशेषमिति विशिष्टप्रत्ययजननात् । विशेषणं समवायवत्सक्तम् । तथा च तत्राप्यपरेण तत्सम्बन्धेन भवितव्यमित्यनवस्था । अथासम्बद्धः, कथं विशेषणविशेष्याभिमतयोः स भवेत् ? यत्तलत्र विशिष्टप्रत्ययप्रादुर्भावः सम्बन्धो वा । विशिष्टप्रत्ययहेतुत्वाच्चेदर्थधरादौ प्रसङ्गः । तथापि स तयोरिति कल्पने भावस्याभावः समवायिनोऽसमवायस्तथैव स्यादित्यलं तत्र विशेषणीभावसम्बन्धकल्पनया । तत्र प्रत्यक्षं तद्वहणोपायः । नाप्यनुमानं परस्य प्रत्यक्षाभावे तदभावाच्चान्मूलत्वात्तस्य । नन्विदमस्यात्माऽमूर्त इति बुद्धिभिन्नाभावनिमित्ताऽभावविशेषणभावविषयबुद्धित्वादघटं भूतलमित्यादिवुद्धिवत् । इत्यप्यसारं—तथाविधाभावस्य विशेषणत्वानिश्चिप्रतिपादनात् । अभावविचारे चानयोर्हेतुदाहरणयोः प्रतिहतत्वाच्च साध्यसाधकत्वम् । पुर्युदासपक्षेप्यसर्वगतद्रव्यपरिमाणसम्बन्धभावान्मूर्तत्वादप्यदमूर्तत्वं सर्वगतद्रव्यपरिमाणेन परममहत्वेन सम्बन्धाभावः । स च न कुतश्चिदमाणात्वासिद्ध इति हेतोरसिद्धिः । यच्चान्यदुक्तमात्मा व्यापको मनोन्यत्वे सत्यस्य सर्वद्रव्यत्वादाकाशवदिति, तदर्थेतेनैव प्रत्युक्तं स्पर्शवद्द्रव्यप्रतिषेधेऽत्रापि ग्रागुक्तानोपदेशानुषङ्गात् । सन्दिग्धानैकान्तिकश्चायं हेतुः । तथा हि । अस्पर्शवद्द्रव्यत्वमाकाशादौ व्यापित्वे सत्युपलब्धं मनसि चाऽव्यापित्वे । तदिदानीमात्मन्युपलभ्यमानं किं व्यापित्वं प्रसाधयत्वव्यापित्वं वेति सन्देहः । ननु मनोद्रव्यत्वविशिष्टस्यास्पर्शवद्द्रव्यत्वस्य मनस्यनुपलम्भात्कथं सन्देहोऽत्रेति चेदत एव । यदि हि तद्विशिष्टं तत्तत्रोपलभ्येत तदा निश्चितानैकान्तिकत्वमेवास्य स्यात् ननु सन्दिग्धानैकान्तिकत्वमिति । तन्नात्मनः कुतश्चिदमाणात्सर्वगतत्वसिद्धिरित्यसर्वगत एवासौ यथाप्रतीत्यभ्युपगन्तव्यः । ननु चात्मनोऽसर्वगतत्वे दिग्देशान्तरवर्त्तिभिः परमाणुभिर्युगपत्संयोगाभावोऽतश्चाघर्कमाभावः । तदभावादन्त्यसंयोगस्य तन्निमित्तशरीरस्य तेन तत्सम्बन्धस्य चाभावादनुपायसिद्धः सर्वदात्मनो मोक्षः स्यात् । स्यादेवं यदि यद्येन संयुक्तं तं प्रति तदेवोपसर्पणीत्ययं नियमः स्यात् । न चास्त्ययस्कान्तं प्रत्ययसत्तेनाऽसंयुक्तस्याप्युपसर्पणोपलम्भात् । यस्य चात्मा सर्वगतस्तस्याब्धकार्यैरन्यैश्च परमाणुभिर्युगपत्संयोगात्तथैव तच्छरीरारम्भं प्रत्येकमभिमुखीभूतानां तेषामुपसर्पणमिति न जाने कियत्परिमाणं तच्छरीरं स्यात् । ननु ये तत्संयोगास्तददृष्टापेक्षास्त एव स्वसंयोगिनां परमाणूनामाद्यं कर्म रचयन्तीति चेदथ केयं तददृष्टापेक्षा नास्ति ? एकैक्यसमवाय उपकारो वा सहाघर्कमजननं वा ? तत्राद्यः पक्षोऽयुक्तः सर्व-

१ युगपुण्णौ समवाय इति ॥ २ विगणणीभावस्य विशेषणत्वे च ॥ ३ स्वयं सत्त्वस्वरूपे नैव ॥ ४ ईश्वरकालकाशादयोपि विशिष्टप्रत्ययस्योत्पत्तौ निमित्तत्वात्तत्रास्तेषामपि विशेषणभाव सम्बन्धो भवतीति शेषः ॥ ५ सम्बन्धस्य ॥ ६ सम्बन्धमात्रेणैव ॥ ७ अभावो विशेषणमस्य । स चासौ भावश्च स विषयो यस्यात्तथा भाव इति वाक्यम् ॥ ८ द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वादित्येवोपरिसेन ॥ ९ तुच्छद्रव्यस्य ॥ १० अस्पर्शवद्द्रव्यत्वादित्यत्र ननु पूर्वपक्षः प्रसज्यो वेत्यादि ॥ ११ विषये बाधक प्रमाणं चेदस्ति तदा सन्देहो निवर्त्ततेतद्विशेषणत्वेन तु परन्तेनैव विशिष्टवत् सन्देहो भवेदेवेति भावः ॥ १२ शरीरारम्भकाणूनां शरीरोत्पत्तिप्रदेश प्रति गमन माघ कर्म ॥ १३ शरीरनिष्पत्त्यवयवकालमावस्य ॥ १४ शरीरारम्भकाणूनां शरीरोत्पत्तिप्रदेश प्रति गमनम् ॥ १५ अत एव महच्छरीरं न स्यात् ॥ १६ परमाणुसंयोगानाम् ॥ १७ एकस्मिन्नात्मलक्षणेऽयं समवायोऽदृष्टस्य ॥

परमाणुसंयोगानां तददृष्टैकार्थसमवायसद्भावात् । उपकार इत्यप्ययुक्तमपेक्ष्यादपेक्षकस्यासम्बन्धान्तर्वस्थानुपेक्षणोपकारस्यैवासम्भवात् । सहाद्यकर्मजननमित्यसत्त-
 योरन्यतरस्यापि केवलस्य तज्जननसामर्थ्यं परापेक्षयोर्योगात् । यदि पुनः स्वेहोतरेवादृष्टसंयोगयोः सहितयोरेव कार्यजननसामर्थ्यमिच्छते तर्हि तत एवादृष्टस्यैव
 तत्संयोगनिरपेक्षस्य तत्सामर्थ्यमस्तु । इदयते हि हस्ताश्रयेणाप्यस्कान्तादिना स्वाश्रयासंयुक्तस्य भूभागस्थितस्य लोहादेराकर्षणमित्यलमतिसङ्केतः । यद्युक्तं सावयवं
 शरीरं प्रत्यवयवमनुप्रविशैस्तदात्मा सावयवः स्यात् । तथा च घटादिवत्समानजातीयावयवारभ्यत्वम् । समानजातीयत्वं चावयवानामात्मत्वाभिसम्बन्धादित्येकत्रात्म-
 न्यनन्तात्मसिद्धिः । यथा चावयवक्रियातो विभागात्संयोगविनाशाद्घटाविनाशस्तथात्मविनाशोपि स्यात् । इत्यप्यपरीक्षिताभिधानं सावयवत्वेन भिन्नावयवारब्धत्वस्य
 घटादावप्यसिद्धेः । न खलु घटादिः सावयवोपि प्राक् प्रसिद्धसमानजातीयकपालसंयोगपूर्वको दृष्टो, मृत्पिण्डात् प्रथममेव स्वावयवरूपाद्यात्मनोऽस्य प्रादुर्भावप्रतीतिः ।
 न चैकत्र पटादौ स्वावयवतन्तुसंयोगपूर्वकत्वोपलम्भात्सर्वत्र तद्वैवो युक्तः । अन्यथा काष्ठे लोहलेखत्वोपलम्भाद्भोजेपि तथाभावः स्यात् । प्रमाणबाधनमुभयत्र
 समानम् । किञ्चास्य तर्थाभूतावयवारब्धत्वमादौ मध्यावस्थायां वा साध्येत ? न तावदादौ स्तनादौ प्रवृत्त्यभावानुपपन्ना । तद्धेतुविभाषप्रत्यभिज्ञानस्मरणदर्शनादे-
 रभावात् । तदारम्भकावयवानां प्राक् सतां विषयदर्शनादिसम्भवे तेषामेवाहजातवेलायां सत्त्वान्तराणामिव प्रवृत्तिः स्यात् । मध्यावस्थायां तु तत्साधने प्रत्यक्ष-
 विरोधः । अन्यावस्थायां चास्यात्यन्तविनाशे स्मरणाद्यभावात्स्तनादौ प्रवृत्त्यभाव एव स्यात् । न चेयं विनाशोत्पादप्रक्रिया क्वचिद्दृश्यते । न खलु कटकस्य केयूरी-
 भावे कुतश्चिद्वैरगेषु क्रियाविभागः संयोगविनाशो द्रव्यविनाशः पुनस्तदवयवाः केवलस्तदनन्तरं तेषु कर्मसंयोगक्रमेण केयूरीर्भाव इति । केवलं सुवर्णकारकादि-
 व्यापारे कटकस्य केयूरीभावं पश्यामः । अन्यथा कल्पने च प्रत्यक्षविरोधः । न च सावयवशरीरव्यापित्वे सत्यात्मनस्तच्छेदे छेदप्रसङ्गो दोषाय कथञ्चित्छेदस्ये-
 दृत्वात् । शरीरसम्बद्धात्मप्रदेशेभ्यो हि तत्प्रदेशानां छिन्नशरीरप्रदेशेऽवस्थानमात्मनश्छेदः । स चात्रास्त्येव । अन्यथा शरीरात्पृथग्भूतावयवस्य कम्पोपलब्धिर्न स्यात् ।

१ तस्यात्मनोऽदृष्टेन सहैकसिद्ध्यै आत्मलक्षणे समवायस्य सद्भावात् ॥ २ व्यापिवादात्मनः ॥ ३ अपेक्ष्येणादृष्टेनावयवकस्याणुसंयोगस्य क्रियमाण उपकारस्तदाभिज्ञो भिन्नो वा स्यात् । अत्रेदे सोपि तज्जन्य स्यात् । भेदे
 रैकन्यासिद्धिः । अथापकास्युपकार इत्या तत्सम्बन्धीत्यादिपरिकल्पने चानवस्था । अयं संयोगस्योपकार इति न घटते अन्यथातिप्रसङ्गः । यथा संयोगस्य तदाव्यवस्थितिः । तथा चात्मपरमाणुसंयोगस्य तिलव्यवस्थात स्यात् ॥
 ४ अदृष्टाणुसंयोगनिरपेक्षस्य परमाणुसंयोगस्य वा ॥ ५ अविकोपत सर्वत्र तज्जननस्यापि प्रसङ्गात् ॥ ६ आत्मनः ॥ ७ अदृष्टात्मणुसंयोगयोः ॥ ८ परेण ॥ ९ तत्तद्व्यापुसंयोगपरिकल्पनेन किम् ॥ १० वस ॥
 ११ तत्तद्व्यापुसंयोगस्यैव परमाण्वादिकमाकृत्यते आत्मनः । तत्तद्व्यापुसंयोगपरिकल्पनेन आत्मनः । १२ आत्मनः ॥ १३ आत्मनः ॥ १४ उपादानकारणात् ॥ १५ आत्मादिषु ॥ १६ स्वावयवसंयोगपूर्वकत्वम् ॥ १७ वज्रे
 आसति च ॥ १८ समानजातीयभिन्नावयव ॥ १९ गर्भावस्थायां ॥ २० संस्कारस्य ॥ २१ तस्य आत्मनः ॥ २२ समानजातीयभिन्नावयवारम्भ्यत्वं प्रत्यक्षेण न ज्ञायते यतः ॥ २३ अत्रे वदयमाणा ॥ २४ कारणात् ॥
 २५ अवयवेषु ॥ २६ क्रिया ॥ २७ केयूरीत्वात् ॥ २८ वयं जेता ॥ २९ अवयवोपेक्षया ॥ ३० जैनस्य ॥ ३१ आत्मनि ॥

न च च्छिन्नावयवप्रतिष्ठस्यात्मप्रदेशस्य पृथगात्मत्वानुषङ्गसत्त्वैवानुप्रवेशात् । कथमन्यथा छिन्ने हस्तादौ कम्पादितं छिन्नोपलम्भभावः स्यात् । ननु कथं छिन्नाच्छिन्नयोः संबन्धनं पश्चात् ? न एकान्तेन छेदानन्युपगमात् । पक्षनालतन्तुवद्विच्छेदस्यान्यन्युपगमात् । तथाभूतादृष्टवशाच्च तदविरुद्धमेव । ततो यद्यथा निर्वधोवे प्रतिभाति तत्तथैव सङ्ख्यवहारमवतरति । यथा स्वरम्भक्ततन्तुषु प्रतिनियतदेशकालाकारतया प्रतिभासमानः पटः । शरीरे एव प्रतिनियतदेशकालाकारतया निर्वाधोवे प्रतिभासते चानेति । न चायमसिद्धो हेतुः शरीराद्वहिलत्वातिभासाभावस्य प्रतिपादितत्वात् । उक्तप्रकारेण चानवद्यस्य वायव्यप्रमाणस्य कस्यचिदसम्बन्धान्न विशेषणसिद्धत्वमिति । तन्न परेषां यथान्युपगतत्वभावमात्मद्रव्यमपि घटते ।

नापि मनोद्रव्यं तस्य प्रागेव स्वसंवेदनसिद्धिप्रस्तावे निराकृतत्वात् । ततः पृथिव्यादेर्द्रव्यस्य यथोपवर्णितस्वरूपस्य प्रमाणतोऽप्रसिद्धेः पृथिव्यादीनि द्रव्याणीतरेभ्यो भिद्यन्ते द्रव्यत्वाभिसम्बन्धादित्यादिहेतूपन्यासोऽविचारितमणीयतत्स्वरूपसिद्धौ हेतोरश्रयासिद्धत्वाच्च । द्रव्यत्वाभिसम्बन्धो हि समवायलक्षणो भवतान्युपगम्यते । न चासौ प्रमाणतः प्रसिद्ध इति विशेषणसिद्धत्वं च द्रव्यत्वसामान्यस्य यथान्युपगतत्वभावस्यासम्भवात् । तन्न परपरिकल्पितो द्रव्यपदार्थो घटते ।

नापि गुणपदार्थः । स हि चतुर्विंशतिप्रकारः परैरिष्टः । तथा हि । रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्यापरिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च तु गुणा इति सूत्रसङ्कृतिताः सप्तदश चण्डसमुच्चिताः गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाश्च संसृति । तत्र रूपं चक्षुर्ग्राह्यं पृथिव्युदकज्वलनवृत्तिः । रसो रसनन्दिग्रामाह्वः पृथिव्युदकवृत्तिः । गन्धो घ्राणग्राह्यः पृथिव्युदकज्वलनपवनवृत्तिः संख्या त्वेकादिव्यवहारहेतुः रेकत्वादिलक्षणा एकद्रव्या चानेकद्रव्या च । तत्रैकसंख्या एकद्रव्या । अनेकद्रव्या तु द्वित्यादिसंख्या । सा च प्रत्यक्षत एव सिद्धा विशेषबुद्धेश्च निमित्तान्तरापेक्षत्वाद् अनुमानतोपि^{१३} । परिमाणव्यवहारकारणं परिमाणं महदणु दीर्घं ह्रस्वमिति चतुर्विधम् । तत्र महद्विधं नित्यमनित्यं च । नित्यमाकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम् । अनित्यं ह्रस्वणुकादिद्रव्येषु । अपवपि नित्यानित्यभेदाद्विधम् । परमाणुमनस्सु परिमाणद्वयलक्षणं नित्यम् । अनित्यं ह्रस्वणुके एव । बौद्धरामलकवित्वादिषु तु महत्त्वमपि तैलकर्षार्भावमपेक्ष्य भौक्तोऽणुव्यवहारः । ननु महर्दीर्घत्वयोर्लघुणुकादिषु प्रवर्त्तमानयोर्लघुणुके चाणुत्वह्रस्वत्वयोः को विशेषः ? महत्सु दीर्घमानीयता

१ व्यासस्येव ॥ २ तस्य=आत्मन ॥ ३ प्रदेशयो ॥ ४ षष्ठ्यन्तकारिकर्मकत्वात् ॥ ५ शरीरे एव प्रतिनियतदेशकालाकारतया निर्वाधोवे प्रतिभासमानत्वादिति ॥ ६ वैशेषिकेण ॥ ७ वैशेषिकेण ॥ ८ नित्यनिराशत्वेन ॥ ९ 'च' इति क्युल्लके नास्ति । ख, ग, घटुल्लकेभ्य संयोजित ॥ १० एव ॥ ११ विशेष=येद ॥ १२ एकादिसंख्या निरोपग्रहणपेक्षा विशिष्टप्रत्ययत्वात् ण्डीत्यादिप्रत्ययवदिति ॥ १३ तत्रैकत्वसंख्या नित्यद्रव्येषु नित्या कार्यद्रव्येषु नित्या । द्वित्यादिसंख्या तु परादोन्ता अपेक्षावृद्धिजन्या सर्वत्रानित्या ॥ १४ वृत्तुलकारमित्यर्थः ॥ १५ नन्यणुद्रव्यणुके एव यदि वनते तर्हि बद्धरामलकसिद्धिणुपरिमाणव्यवहार कथमित्याशङ्क्यामाह ॥ १६ तस्य=अतिगम्य ॥ १७ उपवर्तितः ॥ १८ परिमाणयो ॥ १९ वल्लु ॥ २० वल्लु ॥

दीर्घेषु महदानीयमिति व्यवहारभेदप्रतीतेरत्यन्तयोः परस्परतो भेदः । अणुत्वह्रस्वत्वयोस्तु विशेषे योगिनां तद्दर्शिनां प्रत्यक्ष एव । महदादि च परिमाणं रूपा-
दिभ्योऽर्थान्तरं तत्प्रत्ययविलक्षणबुद्धिग्राह्यत्वासुखादिवत् । संयुक्तमपि द्रव्यं यद्द्रवसादेवं दृष्टगित्यप्योद्ध्रियते तदपोद्धारव्यवहारकारणं पृथक्त्वं घटादिभ्योऽर्थान्तरं
तत्प्रत्ययविलक्षणज्ञानग्राह्यत्वासुखादिवत् । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः । प्राप्तिपूर्विका चाप्राप्तिर्विभागः । तौ च द्रव्येषु यथाक्रमं संयुक्तविभक्तप्रत्ययहेतू । इदं
परमिदमपरमिति यतोऽभिधानप्रत्ययौ भवतस्तदथाक्रमं परत्वमपरत्वं च । बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ताश्च गुणाः सुप्रसिद्धा एव । गुरुत्वं च पृथिव्युदकवृत्ति पतनक्रि-
यानिवन्धनम् । द्रवत्वं तु पृथिव्युदकञ्चलनवृत्ति सन्दर्भहेतुः । पृथिव्यनलयोर्नैमिक्तिकम् । अणं सांसिद्धिकम् । स्नेहस्त्वम्भस्येव स्निग्धप्रत्ययहेतुः । संस्कारस्तु
त्रिविधो वेगो भावना स्थितस्थापकश्चेति । तत्र वेगाख्यः पृथिव्येतेजोवायुमनससु मूर्तद्रव्येषु प्रयत्नाभिधातविशेषापेक्षाकर्मणः समुत्पद्यते । नियतदिक् क्रियाप्रति-
बन्धहेतुः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगविरोधी च । भावनाख्यः पुनरात्मगुणो ज्ञानजो ज्ञानहेतुश्च दृष्टानुभूतश्रुतेष्वर्थेषु स्मृतिप्रत्यभिज्ञाकार्योन्नीयमानसद्भावः । मूर्तिमद्रव्यगुणः
स्थितस्थापकः धनावयवसन्निवेशविशिष्टं स्वमाश्रयं कालान्तरस्थायिनमन्यथा व्यवस्थितमपि प्रयत्नतः पूर्ववदथावस्थितं स्थापयतीति कृत्वा । दृश्यते च ताल-
पत्रादेः प्रभूततरकालसंवेष्टितस्य प्रसार्यमुक्तस्य पुनस्तथैवावस्थानं संस्कारवशात् । एवं धनुःशाखाशृङ्गदन्तादिषु भग्नापर्वतितेषु वस्त्रादौ चास्य कार्यं परिस्फुरमुप-
लभ्यत एव । धर्मादयस्तु सुप्रसिद्धा एवेति ।

तेदेतत्स्वगृहमान्यं परेषां रूपादिगुणानां यथोपवर्णितस्वरूपेणावस्थानासम्भवात् । न खलु रूपं पृथिव्युदकञ्चलनवृत्त्येव वायोरपि तद्वत्तासम्भवात् । तथा हि ।
रूपादिमान्वायुः पौद्गलिकत्वात्स्पर्शवत्त्वाद्वा पृथिव्यादिवत् । एवं जलानलयोरपि गन्धरसादिमत्ता प्रतिपन्नव्या । रूपरसगन्धस्पर्शमन्तो हि पुद्गलास्तत्कथं तद्धि-
काराणां प्रतिनिधयः । रूपाद्याविर्भावतिरोभावमात्रं तु तत्राविरुद्धं जलकनकौदिसंप्रयुक्तानले भासुरूपोष्णस्पृशयोस्तिरोभावाविर्भाववत् । संख्यापि संख्येया-
र्थव्यतिरेकेणोपलब्धिलक्षणप्राप्ता नोपलभ्यते इत्यसती खरविषाणवत् । न च विशेषणमसिद्धं तस्या दृश्यत्वेनैष्टः । तथा च सूत्रम् । संख्यापरिमाणानि पृथक्त्वं

१ महदादिपरिमाणस्य रूपादिभ्योऽर्थभेदो भविष्यतीत्युक्ते सत्याह ॥ २ विभागात्युथक्त्वस्य भेदाभावात्पृथक्त्वप्रतिपादनं किमर्थमित्युक्ते मत्याह ॥ ३ पृथक् क्रियते ॥ ४ अखलु विभागात्युथक्त्वस्य भेदस्तथापि घटादिभ्यो-
ऽर्थभेदो भविष्यतीत्युक्ते वक्ति ॥ ५ अनित्यावेव ॥ ६ अनित्यमेव ॥ ७ अनित्यमेव ॥ ८ अनित्या एव ॥ ९ तच्च पायवायाणुषु नित्यं न्यणुमादिष्वनित्यम् ॥ १० लक्षालोहादिषु ॥ ११ सर्पिं कुर्णयो ॥ १२ अनित्यमि-
त्यर्थं ॥ १३ नित्यमित्यर्थं । आन्याणुषु नित्यमाप्यखण्डानुकादिषु लनित्यम् ॥ १४ अस्पर्शगतद्रव्यपरिमाणवत्त्वित्यर्थं ॥ १५ कर्मधारय ॥ १६ वृक्षादिकेन स्पर्शवता द्रव्येण सट वेगाव्यस्य गणान्ते सयौगे सति वेगाद्व्य-
संस्कार स्वयं विनश्यतीत्यर्थः ॥ १७ आच्छादयेत् ॥ १८ स त्रिविधोऽयं सत्कारो अनित्य एव । धर्माधर्माभावाविशेषगुणानित्यावेव । शब्ददन्वाकाशविशेषगुणोऽनित्य एव ॥ १९ पृथिव्यादीनाम् ॥ २० पृ-
थिव्यामेव गन्ध इत्यादि ॥ २१ तर्हि सर्वत्र तेषामाविर्भावं कुतो न स्यादित्युक्ते सत्याह ॥ २२ उष्ण ॥ २३ अनेरपल ग्रथमं सुवर्णमित्यागतं प्रसिद्धतेजसल कनकादीनां नतं कथमुक्तं कनकादित्युक्तानल इत्या-
रेकस्यात्माह कनकोपि पृथिव्यंशोऽस्तीति ॥ २४ परस्य ॥

संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिसमवायाच्चाधुषाणीति । एकादिप्रत्यया विशेषग्रहाणपेक्ष विविष्टप्रत्ययत्वाद्दण्डायादिप्रत्ययवदित्यनुमानतोपि न संख्यासिद्धिर्यतो यथैको गुणोपि बहवो गुणा इत्यादौ संख्यासन्तरेणाप्येकादिवुद्धिसत्था घटादिव्यव्यसहायिस्वभावेष्वेकादिवुद्धिर्भविष्यतीत्यलमर्थान्तरभूतयैकादिसंख्यया । न च गुणेषु संख्या सम्भवत्यद्वयत्वात्तेषां तस्याश्च गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात् । न च गुणेषूपचरितमेकत्वादिज्ञानमैकलङ्घृत्तत्वात् । यदि चाश्रयगता संख्यैक्यसमवायादुणेधूपचर्येत तर्ह्येकसिद्धद्रव्ये रूपादयो बहवो गुणा इति प्रलयोत्पत्तिर्न स्यात्तदाश्रयद्रव्ये बहुत्वसंख्याया अभौवात् । षट् पदार्था इत्यादिव्यपदेशे च किं निमित्तमित्यभिधायितव्यम् ? न ह्यत्रैकाग्र्यसमवायिनी संख्या सम्भवति तथा सह षट्पदार्थानां कंचित्समवायाभावात् । अस्तु वा संख्या । तथाप्यस्याः कथं गुणत्वसिद्धिः ? सत्त्वादिवत् । षट्स्यपि पदार्थेषु प्रवृत्तेः । ननु यदि संख्या गुणो न स्यात्तर्ह्यनित्यत्वमसमवायिकारणत्वं चास्या न स्यात् । अस्ति च तदुभयम् । तथा चोक्तम् । एकादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च । तत्रैकद्रव्यायाः सलिलादिपरमाणुरूपादीर्नामिव नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः । सलिलादयश्चादिपरमाणवश्चेति विग्रहः । अनेकद्रव्या तु द्वित्वादिका पराङ्मन्ता । तस्याः खल्वेकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षबुद्धिनाशाच्च विनाशः क्वचिदश्रयविनाशार्द्धभयविनाशश्चेति चार्थः । असमवायिकारणत्वं च द्वित्वबहुत्वसंख्यायाः द्व्यणुकादिपरिमाणं प्रतीति । एतदपि मनोरथमात्रं भेदवदस्याः कारणत्वाभावात् । यथैव हि कार्यभिन्नतायां कारणभिन्नताया असमवायिकारणत्वं भवता नेष्यते तथैकत्वस्यापि तत्रैष्टव्यं तस्याऽभेदपर्यायत्वात् । अत्रैष्टव्यं च स्वात्मपरत्वापेक्षौ रूपादिव्यपि भवतः । यथा चैकमभिन्नमिति पर्यायस्थानेकं भिन्नमित्यपि । तथा च द्वित्वादिरथनेकत्वपर्यायः । तस्योत्पत्त्यादिकल्पना न कैर्या ।

१ अत्र दण्डपुष्पयोः संयोगो विशेषः ॥ २ निपुणा इति क्त्वात् ॥ ३ सख्याराहित्यविर्य ॥ ४ अवशिष्ट ॥ ५ आश्रयगतद्वयसंकेत्वात् ॥ ६ केवलद्रव्यसमेता ॥ ७ उत्तरसद्व्योभक्ता प्राक्तनसत्याऽसमवायिकारणं, द्वय समवायिकागमपेक्षाबुद्धिर्नामित्तकारणमिति ॥ ८ उत्तरसद्व्योभक्ता ॥ ९ केवलद्रव्यसमेता ॥ १० सलिकादि (कागलक्षण) रूपादीनामित्यलवनिर्णयितया तथाऽनित्यैकद्रव्यगताया एकसख्याया अनित्यत्वनिर्णयति । यथा च बलादिपरमाणुत्वादीनां (कारणरूपानाम्) तथा नित्यैकद्रव्यगताया एकसख्याया नित्यत्वमिति भावः ॥ ११ कार्यरूपा ॥ १२ कारणरूपसमागव ॥ १३ द्वित्वादिसख्या प्रत्येष्टाबुद्धेः कारणत्वमेकत्वसख्यायास्त्वसमवायिकारणत्वमिति भावः ॥ १४ इमौ द्वयवर्गौ बहवः ॥ १५ सत्येय आश्रय ॥ १६ सत्येयस्य च ॥ १७ सत्याम् ॥ १८ उत्तराणं प्रति प्राक्तनगुणसमवायिकारणत्वाभ्युपगमात् ॥ १९ द्वित्वादिसख्या प्रति ॥ २० द्वित्वादिसख्या प्रति ॥ २१ अनेदपर्यायत्वेत्यसमवायिकारणत्व कुतो न भवतीत्युक्ते सत्याह ॥ २२ एकनात्वम् ॥ २३ रूपस्य स्वरूपापेक्षयाऽदं ॥ २४ अपेक्षया भेदः । एव रसादिषु वाच्यम् ॥ २५ अपेक्षेदोऽसमवायिकारणं न भवति इत्यादयश्च वृत्तिमत्त्वाद्भेदस्तत्त्वादिवदेति ॥ २५ अपिशब्देन द्वयं ग्राह्यं तथापि स्वरूपापेक्षयाऽदंभेदो ॥ २६ आदिशब्देन नागमित्यवग्रहः ॥ २७ द्वित्वादेनेकपर्यायत्वे बलुस्वरूपसमवायात् । तस्य च स्वरूपगणनादुत्पत्तेरनेकविषयबुद्धिर्नाहितेन्यो नियन्तिरित्यादि निरर्थकमिति भावः ॥

नन्वेव^१ सर्वत्र द्वे त्रीणीत्यादिप्रतिभासप्रसङ्गात्प्रतिभासप्रविभागो न स्यादनेकत्वस्याविशिष्टत्वात् । तन्न-अपेक्षाबुद्धिविशेषवत्तत्सिद्धेरप्रतिबन्धात् । यथैव हानेकविव-
यत्वाविशेषेपि काचिदपेक्षाबुद्धिद्वित्वस्योत्पादिका काचिन्नित्यस्य । न ह्यपेक्षाबुद्धेः पूर्वं द्वित्वादियुगोत्पत्त्यनवस्थाप्रसङ्गात् । अपेक्षाबुद्धिजनितस्य वा द्वित्वादेरान-
र्थक्यानुपपत्तात् । तथा द्वित्वादिप्रत्ययविभागोपि भविष्यति । यत एव चाभिन्नभिन्नत्वलक्षणाद्विशेषदपेक्षाबुद्धिविशेषस्त एवैकत्वादिव्यवहारभेदोपि भविष्यति
इत्यलमन्तर्गुणैकत्वादियुगुणेन । एवं च गुणेष्वेकत्वादिव्यवहारोऽकृष्टकल्पनः स्यात् । गणितव्यवहारश्च षड्पञ्चविंशतिभिः सार्धं शतमित्यादिः सुगमः ।
तस्मादभिन्नं तावदेकमित्युच्यते तदपरेणाभिन्नं सह द्वे इति, ते त्वपरेणाभिन्नं सह त्रीणीत्येवमदिः संमयो लोके प्रसिद्धो गणितप्रसिद्धश्चैकत्वादिव्यवहारहे-
तुर्दृश्य इति । अथ द्वित्वबहुत्वसंख्याया द्व्यणुकादिपरिमाणं प्रत्यसमवायिकारणत्वोपपत्तेः सद्भवसिद्धिः, तन्न-अस्यास्तदसमवायिकारणत्वे प्रमाणाभावात् ।
परिशेषेऽस्तीति चेन्न कारणपरिमाणस्यैवासमवायिकारणत्वसम्भवादूपादिदत् । ननु परमाणुपरिमाणजन्यत्वे द्व्यणुकेपि परमाणुत्वप्रसङ्गः स्यात्तन्न कार्य-
कारणयोस्तुत्यपरिमाणत्वे दृष्टान्ताभावात् । सर्वत्र हि कारणपरिमाणादधिकमेव कार्यपरिमाणं दृश्यते । परिमाणवच्च कर्मण्यस्यसमवायिकारणत्वमस्याः स्यात् ।
दृश्यते हि द्वाभ्यां बहुभिर्वा पाषाणाद्युत्थापनम् । न चात्र संख्यायाः कारणत्वं भवद्विरिष्टम् । अथास्यास्तत्रापि निमित्तत्वमिष्यते, को वै निमित्तत्वे विप्र-
तिपद्यते ? संमान्यादीनामपि तदभ्युपगमात् । असमवायिकारणत्वं तु तस्याः परिमाणवदुत्थापनादिकर्मण्यभ्युपगन्तव्यम् । न चान्यत्रापीत्यलमतिप्रसङ्गं ।
यदयुक्तं “महदादिपरिमाणं रूपादिभ्योर्थान्तरं तत्प्रत्ययविलक्षणबुद्धिप्राह्यत्वात्सुखादिवत्” तदय्युक्तं हेतोरसिद्धेर्दार्ढ्यव्यतिरेकेण महदादिपरिमाणस्या-
ध्यक्षप्रत्ययप्राह्यत्वेनासंवेदनात् । असत्यपि महदादौ प्रासादमालादिषु महदादिप्रत्ययप्रादुर्भावप्रतीतेरनैकान्तिकश्चायम् । न च यत्रैव प्रासादादौ समवेतो मा-
लाख्यो गुणस्तत्रैव महत्वादिकर्मपीत्येकाधसमवायवशान्महती प्रासादमालेतिप्रत्ययोत्पत्तेरनैकान्तिकत्वं स्वसमयविरोधात् । न खलु प्रासादो भवद्विरवयवि-
द्रव्यमभ्युपगम्यते विजातीयानां द्रव्यानारम्भकत्वात् । किं तर्हि ? संयोगात्मको गुणः । न च गुणः परिमाणवान् निर्गुणा गुणा इत्यभिधानात् । ततो मा-

१ द्वित्वादेरैकत्वपरायलक्षणकारणे ॥ २ त्रिवलु पञ्चपदादिवलु ॥ ३ द्वित्वादेनेकपर्यायत्वात् ॥ ४ उत्तरमित्-द्वित्वादिसम्बन्धा प्रति कारणत्वेनानिमताया अपेक्षाबुद्धेरेकत्वाविशेषोपि भेदो यथा तथा द्वित्वादिप्रत्यय-
निसर्गोपीति ॥ ५ अपेक्षाबुद्धेः पूर्वमेव द्वित्वादिगुणोत्पत्तिके सत्त्वाह ॥ ६ द्वित्वादिगुणस्यापि द्वित्वादिप्रत्ययपरस्माद्वित्वादिगुणात्तस्याप्यपरस्मादिति ॥ ७ भिन्नाभिन्नत्वलक्षणद्विशेषादेनैकान्तिकत्वमवतन्त्रकारणे ॥
८ संख्यात्वात् ॥ ९ एकेन ॥ १० अपरसंख्येयान् ॥ ११ सङ्केत ॥ १२ द्व्यणुकादिपरिमाणमसमवायिकारणं सद्रूपकार्यलाद्वद्वित्वमुत्थानम् ॥ १३ कारणरूपदेय्या कार्यरूपादिक प्रत्यसमवायि-
कारणत्वम् ॥ १४ द्व्यणुकादिपरिमाणस्य ॥ १५ परमाणुपरिमाणस्यलक्षणात् ॥ १६ पाषाणाद्युत्थापनलक्षणे ॥ १७ नराभ्याम् ॥ १८ पर ॥ १९ विवाद करोति ॥ २० पुरुषत्वादीनाम् ॥ २१ अभ्युपगमनव्य नेति सम्बन्ध ॥
२२ परिमाणे ॥ २३ संख्याया परिमाणं प्रत्यसमवायिकारणत्वनिराकरणेन ॥ २४ गुणस्येव ॥ २५ आदिना पूर्वसंख्यादिषु ॥ २६ अथवा ॥ २७ गुणे गुणसद्भावभ्युपगमात् ॥ २८ वेदेष्विकं ॥ २९ काश्यादीनाम् ॥
३० प्रासादलक्षणावयविद्रव्यम् । तस्य ॥ ३१ तन्वादिना सजातीया ये तन्वादिस्त एव पदावयविद्रव्यारम्भका इति भावः ॥

लात्स्यस्य गुणस्य प्रासादादिव्यभावात्प्रासादमालेत्यमेव प्रत्यस्तावदयुक्तो द्रुत एव सा महती ह्रस्वा वेति प्रलयो मालयाः संख्यात्वेन प्रासादानां संयोग-
त्वेन महदादेश परिमाणत्वेन परैरभ्युपगमात् । अथ माला द्रव्यस्वभावोच्यते तथापि द्रव्यस्य द्रव्याश्रयत्वाच्चास्याः संयोगस्वरूपप्रासादाश्रयत्वं युक्तम् । अथासौ
जातिस्वभावोच्यते तर्हि प्रत्याश्रयं जातेः समवेतत्वादेकस्मिन्नापि प्रासादे मालेतिप्रलयोत्युचिः स्यात् । एका प्रासादमाला महती दीर्घा ह्रस्वा वेत्यादिप्रत्यया-
नुपपत्तिश्च तदवस्थैव मालायां तदाश्रये च प्रासादादवकाशेदुर्गुणस्याऽसम्भवात् । बह्वीषु च प्रासादमालेषु माला मालेत्यनुगतप्रत्ययोत्युत्तिनं स्याज्जातावऽप-
रापजातेरनुपपत्तेः । न चौपचारिकोयं प्रत्ययोऽस्वलङ्घृतिवात् । न हि मुख्यप्रत्ययाविशिष्ट्यौपचारिकत्वं युक्तमितिप्रसङ्गात् । अत एव मालादिषु महत्त्वादिसत्य-
योपि नौपचारिकः । ततो यथा स्वकारणकलापात्प्रासादादयो महदादिरूपतयोत्पन्नास्तत्प्रत्ययगोचरास्तथा घटादयोपीत्यलभर्थान्तरभूतपरिमाणपरिकल्पनया ।
अदयुक्तं-बदरामलकादिषु भाक्तोऽनुव्यवहार इत्यादि तदयुक्तित्वात् तदयुक्तित्वात् मुख्यगौणप्रविभागस्यात्राप्रमाणत्वात् । न खलु यथा सिंहमाणवकादिषु मुख्यगौण-
विवेकप्रतिपत्तिः सर्वेषामविगोनेनास्ति तथा द्व्यणुके एवाणुत्वह्रस्वत्वे मुख्येऽन्यत्र भाक्ते इति कस्यचित्प्रतिपत्तिः । प्रक्रियामात्रस्य च सर्वशास्त्रेषु सुलभत्वाच्चातो
विवादनिवृत्तिः । आपेक्षिकत्वाच्च परिमाणस्यानुगुणत्वम् । न हि रूपादेः सुखादेर्वो गुणस्यापेक्षिकी सिद्धिः । योपि नीलनीलतरादेर्वोऽपेक्षिको व्य-
वहारः सोऽपि तत्सकृत्पक्षनिवन्धनो न पुनर्गुणस्वरूपनिवन्धनः । ततो ह्रस्वदीर्घत्वदेः संस्थानविशेषाद्व्यतिरेकोभावात्कथं गुणरूपता ? तद्विशेषस्यापि
कथञ्चिन्नेदमिधाने व्यवसचतुरस्रादेरपि भेदेनाभिधानानुषङ्गात्कथं तच्चतुर्विधत्वोपवर्णनं संशोभेतेति ? यच्चोक्तं-“पृथक्त्वं घटादिभ्योर्थान्तरं तत्प्रत्ययविलक्ष-
णज्ञानग्राह्यत्वासुखादिवत्” तदयुक्तित्वात् हेतोरसिद्धत्वात् । न खलु स्वहेतोस्तत्पन्नान्योन्यव्यवृत्ताथव्यतिरेकेणार्थान्तरभूतस्य पृथक्त्वस्याध्यक्षे प्रतिभासो-
स्ति । अत एवोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यास्यानुपलम्भादसत्त्वं रूपादिगुणेषु च पृथगितिप्रत्ययप्रतीतेरनेकान्तः । न हि तत्र पृथक्त्वमस्ति गुणेषु गुणासम्भवात् । न
च गुणेषु पृथगिति प्रत्ययो भाक्तो मुख्यप्रत्ययाविशिष्टत्वात् । न च स्वल्पेणाव्यावृत्तानामर्थानां पृथक्त्वादिवशात्पृथग्रूपता घटते भिन्नाभिन्नपृथग्रूपताकरणेऽकिञ्चि-
त्करत्वात् । भेदपक्षे हि सम्बन्धासिद्धिः । अभेदपक्षे तु पृथग्रूपस्यार्थस्यैवोत्पत्तेरर्थान्तरभूतपृथक्त्वगुणकल्पनाविषय्यम् । प्रयोगः । ये परस्परव्यावृत्तात्मानस्ते स्व-

१ बहुललक्षणेन ॥ २ कष्टादिविभि ॥ ३ वेदोपेक्षे ॥ ४ वस ॥ ५ एकस्मिन्नापि प्रासादे मालया सद्भावात् ॥ ६ महत्त्वगुणयुक्ता ॥ ७ द्वित्वदुर्लभादे ॥ ८ जातिन्याय ॥ ९ निस्सामान्यानि सामान्यानीति क्वनात् ॥
१० मुख्यत्वात् प्रत्ययस्य खण्डमुष्णद्विषु गौरीत्यादिरूपत्वेनाविशिष्टेऽनुगतत्वेन समानस्य ॥ ११ मुख्यस्याव्यापचारित्वप्रसङ्गात् ॥ १२ परमाण ॥ १३ अविप्रतिपत्त्या ॥ १४ द्व्यणुके ण्वणुत्वह्रस्वत्वे मुख्येऽन्य
त्राच्येति प्रक्रियातो मुख्यगौणविवेकप्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्युक्ते सत्याह ॥ १५ अपेक्षाजनितत्वात् ॥ १६ आपह्ननीया ॥ १७ अपेक्षिकत्वात्परिमाणस्य गुणल नास्ति श्रुत ॥ १८ परमाणस्य ॥ १९ व्यतिरेको भेद ॥
२० तत्स-परिमाणस्य ॥ २१ पृथक्त्वमिति ॥ २२ घटात्सदो व्यावृत्त इति ॥ २३ तद्व्यतिरेकेणार्थान्तरभूतस्य पृथक्त्वस्याध्यक्षे प्रतिभासो नास्ति श्रुत ॥ २४ गगनभ्रमलवत् ॥ २५ घटपटादीनाम् ॥ २६ आदिशब्देन विभागप
रिसङ्घः ॥ २७ कथम् ॥ तथा हि ॥

व्यतिरिक्तपृथक्त्वनाधारा यथा रूपादयः । परस्परव्यावृत्तात्मानश्च घटादयोरर्थो इति । ततो विभिन्नस्वभावतयोत्पन्नार्थस्यैव पृथगितिप्रत्ययविषयत्वप्रसिद्धेरलं पृथक्त्वगुणकल्पनया पृथक्प्रत्ययस्याप्यसाधारणधर्मदेवोपपत्तेः । यदा ह्येकं वस्त्वितरेभ्यो भिन्नं पश्यति प्रतिपत्ता तदैकं पृथगिति प्रतिपद्यते । यदा तु द्वे वस्तुनीतरेभ्यो विलक्षणैकधर्मयोगाद्विभिन्ने पश्यति तदा द्वे पृथगिति मन्यते । यदा त्वेकदेशत्वादिना धर्मेणतरेभ्यो बहूनि भिन्नानि पश्यति तदैतान्येतेभ्यः पृथगिति प्रतिपद्यते । यथा रूपादयो द्रव्यात्पृथगिति । संयोगस्तु समवायनिराकरणप्रघट्टके प्रतिषेत्स्यते । तदभावात्प्राप्तिपूर्विका अप्राप्तिर्विभाग इत्यपि निरस्तम् । न हि प्राग्भाविस्मन्तरूपतापीत्यग्रेण निरन्तररूपतयोत्पन्नवस्तुव्यतिरेकेणान्यः संयोगः संयुक्तप्रत्ययविषयोनुभूयते । अविच्छिन्नोत्पत्तिकमेव हि वस्तु निरन्तरप्रत्ययविषयो, निरन्तरेपरचित्तेवदत्तयज्ञदत्तगृहवत् । न खलु गृहयोः परेणापि संयोगगुणश्रयवमिष्टं निर्गुणत्वादगुणानां तयोश्च संयोगात्मकत्वेन गुणत्वात् । नापि विच्छिन्नोत्पन्नवस्तुव्यतिरेकेणान्यो विभागो विभक्तप्रत्ययविषयो हिमवद्विन्ध्यवत् । न हि तयोर्विभागाश्रयत्वं प्राप्तिपूर्विकाया अप्राप्तिर्विभागलक्षणायास्तयोरभावात् । प्रयोगः—या संयुक्ताकारा बुद्धिः सा भवत्परिकल्पितसंयोगानास्पदवस्तुविशेषमात्रप्रभवा यथा संयुक्तौ प्रासादाविति बुद्धिः । संयुक्ताकारा च चैत्रः कुण्डलीत्यादिबुद्धिरिति । यद्वा यानेकवस्तुसन्निपाते सति संमुत्पद्यते सा भवत्परिकल्पितसंयोगविकलानेकवस्तुविशेषमात्रभाविनी यथाऽविरलाऽवस्थिताऽनेकतन्तुविषया बुद्धिः । तथा च विमत्यधिकरणभावापन्ना संयुक्तबुद्धिरिति । तथा मेधादिषु विभक्तबुद्धिर्विभागरहितपदार्थमात्रनिबन्धना विभक्तत्वादनेकपदार्थसन्निधानार्थतोदयत्वाद्वा देवदत्तयज्ञदत्तगृहविभागबुद्धिर्वदहिमवद्विन्ध्यविभागबुद्धिर्वद्वा । सत्यपि वा संयोगे विभागस्य तदभावलक्षणत्वान्न गुणरूपता । कथमन्यथा पुत्रादौ चिरनिवृत्तेऽपि संयोगे विभक्तप्रत्ययः स्यात् ? न खलु तत्र विभागः संभवत्यस्य कियत्कालस्याग्निगुणत्वेनाभ्युपगमात् । कथं वा हिमवद्विन्ध्यादौ संयोगेऽनुत्पद्येऽपि विभक्तप्रत्ययः स्यात् ? संयोगार्भावात् । व्यतिरिक्तविभागस्वरूपस्य क्वचिदप्यनुपलभ्यमानोपचारकल्पनापि सार्ध्वी । विभागाभावे कुतः संयोगनिवृत्तिरिति चेत्कर्मण एवेति ब्रूमः कर्ममात्रादपि तंश्चिद्वृत्तिः स्यादित्यप्यदोषः । संयोगमात्रनिवृत्तेरिष्टत्वात् । संयोगविशेषेनिवृत्तिस्तु कर्मविशेषास्त्वन्मते ततो विभागविशेषे-

१ स्वव्यतिरिक्तपृथक्त्वनाधारा घटादयो यतः ॥ २ वस्तुव्यतिरिक्तपृथक्त्वान्तरमात्रात्कथं पृथक्त्वप्रत्ययोल्लेखितिरित्युक्ते सत्याह ॥ ३ असाधारण = तन्मात्रमुक्ति ॥ ४ आदिना काललक्षरूपरात्रह ॥ ५ भित्तरभतेत्यर्थ ॥ ६ अभिन्नरूपतलेत्यर्थ ॥ ७ अष्टपृथक् ॥ ८ न केवलमस्माभिः ॥ ९ गृहस्य गुणत्वमसिद्धमित्याह ॥ १० इन्द्रियाणामनेकवस्तुभिः सह सन्निपाते सन्निपत्य समुत्पद्यते इत्यर्थ ॥ ११ अयमस्मान्नेपाद्रिभो मेघ इत्यादिप्रकरणे ॥ १२ लानेकपदार्थे सह सन्निपत्य इन्द्रियाणाम् । तस्यायत्त उदयो यथा इति वाक्यम् ॥ १३ विभागस्य ॥ १४ यतो यत्र संयोगपूर्वको विभक्तप्रत्ययल्लेखे विभागव्यवहारो युज्यते । न चानयो ग्राह संयोगः पश्चाद्विभाग इति ॥ १५ व्यतिरिक्तसंभवस्तुन संकाशाद्विभक्त्यस्य ॥ १६ क्वचित्सुखत्वेनाप्राप्तिद्वयापवादाभावात् । सति समवेत्यत्र निमित्तप्रयोजनवशादुपचार प्रकल्प्यते यत ॥ १७ क्रियात् ॥ १८ जेना ॥ १९ कस्माच्चिदव कर्मण इत्यर्थः ॥ २० तस्य=संयोगस्य ॥ २१ जेनानाम् ॥ २२ यथा द्रव्यान्तरम्(परमाणु)संयोगविशेषेनिवृत्तिरभिधानवशादवयवविद्रव्यावयवक्रियात् इति सबन्ध ॥ २३ तव=वैकल्पिकम् ॥

घोस्यत्तित्वं । क्रमणः संयोगोत्पादकत्वात्कथं तद्विवर्तकत्वमिति चेत्तर्हि हस्तवाणादिसंयोगस्य कैर्मोत्पादकत्वोपलभ्यते कथं दृष्टादौ वाणादिसंयोगस्य तद्विवर्तकत्वं स्यात् ? अन्यस्य तद्विवर्तकत्वमन्यत्रापि समानम् । न खलु यैवैव क्रमणा यः संयोगो जनितः स तेनैव निवर्त्यते इति । एतेन विभागजविभागोपि चिन्तित-
स्तस्यापि संयोगाभावरूपस्य क्रियात् एवोत्पत्तिप्रसिद्धेः । ननु यदि विभागजविभागो न स्यात्तर्हि हस्तकुब्जसंयोगविनाशोपि शरीरकुब्जसंयोगविनाशो न प्राप्नोति,
तत्र-हस्तकुब्जसंयोगव्यतिरेकेण शरीरकुब्जसंयोगस्यैवासंभवात् । हस्तकुब्जसंयोगादेवासौ कल्प्यते इति चेत्तर्हि हस्तकर्मदर्शनाच्छरीरोपि कर्म कस्मान्न कल्प्यते ? तुल्या-
क्षेपसमाधानत्वात् । यच्चोच्यते तत्प्रसिद्धयेऽनुमानं-विवाक्षितवयवक्रियाऽऽकाशादिदेशेभ्यो विभागं न करोति^१ इत्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादकत्वात् । या
पुनराकाशादिदेशविभागकर्त्री सा संयोगविशेषनिवर्तकविभागजनिकापि न भवति । यथादुल्लिख्येति । यदि भिद्यमानवशाद्यवयवविद्रव्यस्यावयवक्रिया आकाशादि-
देशेभ्यो विभागं कुर्यात्तर्हि वंशादिद्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादकत्वमेवास्या न स्याददुल्याद्यवयवविद्रव्यक्रियावत् । ततोऽवयवविद्रव्यस्याकाशादिदेशवि-
भागोत्पादकोऽवयवं विभागोऽऽयुपगन्तव्यः । इत्यस्यसम्प्रतं विभागोत्पादकत्वस्यासिद्धत्वात् । क्रियात् एव संयोगनिवृत्तेरुक्तत्वात् । अथावयवनिस्तत्क्रिया-
ऽऽकाशादिदेशसंयोगं न निवर्त्तयति इत्यारम्भकसंयोगनिवर्त्तकत्वादितीदमत्र विवक्षितं तथाप्यसाधारणो हेतुः सपक्षेप्याकाशादिदेशसंयोगनिवर्त्तके
वृत्तेरभावात् । न चावयवसंयोगादवयवनिः संयोगोन्यसंज्ञेदेकान्तस्य प्रागेव प्रतिकेपात् । विनाशोत्पादप्रक्रियायाश्च कृतोत्तरत्वात् । तन्न विभागो घटते ।

नापि परत्वापरत्वे-परापरप्रत्ययाभिधानयोस्तदन्तरेणापि रूपादौ सम्भवात् । तथा हि । क्रमोत्पन्ननीलादिगुणेषु परं नीलमपरं चेति प्रत्ययोत्पत्तिरसत्यपि
परत्वापरत्वलक्षणं गुणे दृष्टा गुणानां निर्गुणतयोपगमात् । तथा घटादिष्वपि स्यात् । अथान्न दिक्कालकृतः परापरप्रत्ययः । ननु घटादिष्वप्यसौ तत्कृतोऽस्तु विभे-
षाभावात् । तथा च प्रयोगः । योयं परापरदिप्रत्ययः स परपरिकल्पितगुणैरहितोऽर्थमात्रकृतकमोत्पादव्यवस्थानिवन्धनः परापरप्रत्ययत्वात् । रूपादिषु पराप-
रप्रत्ययवत् । विप्रकृष्ट परं संनिष्ठमपरमिति चानयोरकार्थत्वात् भेदं पश्यामः । ततश्चायुक्तमुक्तं=विप्रकृष्टसंनिष्ठदुद्धिभ्यां परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिरिति । न हि
प्रदुद्धिमपश्य कुम्भ उत्पद्यते इति युक्तम् । नापि पर्यायशब्देभ्यो भिद्यते इति । किं च सामान्येषु महापरिमाणाल्यपरिमाणगुणेषु च महदल्पाधारत्व-
१ अत्र देशादेशान्तराभिलक्षणमेव कर्म गृह्यते ॥ २ यथादौ सयुज्य वाणादि पुनर्न ततोऽप्येव यतीत्यर्थः ॥ ३ संयोगनिष्ठो^१ कर्मफलप्रतिपादनेन ॥ ४ भिद्यमानवशाद्यवयवक्रियेन इति
शेषः ॥ ५ इत्थं वत्तादि ॥ ७ परमाणु ॥ ८ प्रसारणसङ्केतवरूपा ॥ ९ इत्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादकत्वं च स्यादकाशादिदेशेभ्यो विभागं च कुर्यादिति सान्द्रगानशान्ति-क-न सत्याह ॥ १० विभागद्विभागो जात
इत्यर्थः ॥ ११ चैनादिना ॥ १२ तर्हि विभागाभावे संयोगमिदृशं कथमिति शङ्कयासाह ॥ १३ अनवगन्तिक ॥ १४ ततो अवयवव्यवस्थानो ॥ १५ अवयवेषु क्रिया क्रियात् मयौ संयोगादवयवविन उ-गत्तिरिति
प्रक्रियातत्त्वयोर्भेदं इत्युक्ते मत्याह ॥ १६ इत्यादिभ्यो विभागोत्पादकत्वस्य अनमस्तिद्वयत् ॥ १७ न तु स्वाभाविक ॥ १८ गुणो परत्वापरत्वलक्षणं ॥ १९ अर्थो दिक्काललक्षणं ॥ २० गुणरूपेषु ॥
२१ परमिप्रकृष्टपरापरसंनिष्ठदुद्धिश्च ॥ २२ परापररूपेण इत्यर्थः ॥

ह्यपेक्षयोः परत्वापरत्वयोरुपपत्तिः कल्प्यतामविशेषात् । किं च परत्वापरत्वयोरुपपत्त्यस्य गुणोपपत्त्यस्य कालादिक्रममप्यव्याहारस्याप्यत्र समानत्वात् । सुखदुःखेच्छादीनां चाबुद्धिरूपत्वे रूपादिवत्तामगुणता युक्ता बुद्धिरूपत्वे चातो भेदेनाभिधानमयुक्तम् । कंचिद्विशेषमादाय बुद्ध्यात्मकानामप्यतो भेदेनाभिधानेभिधानादीनामपि भेदेनाभिधानं कार्यम् । इत्यलमतिप्रसङ्गेन । गुरुत्वादीनां तु पुद्गलगुणत्वं युक्तमेव । अतीन्द्रियं गुरुत्वं पातोपलम्भेनानुमेयत्वादित्येतन्न युक्तं करतलद्युपरिस्थिते द्रव्यविशेषे पातानुपलम्भेपि गुरुत्वस्य प्रतिभासनात् । रजःप्रभृतीनामपि गुरुत्वं कस्मान्न गृह्यते इति चेद्ब्रह्माणायोपेतत्वात् । तावत्तैवातीन्द्रियत्वे गन्धरसादीनामप्यतीन्द्रियत्वं स्यात् । कचिद्दूरे तदाश्रयस्यान्नफलादेः प्रत्यक्षत्वेपि तेषां ग्रहणाभावादिति । पृथिव्यनलद्वयोरप्यस्ति द्रवत्वमित्यनुपपन्नं सुवर्णादीनाम् 'अग्नेरपलं' प्रथमं सुवर्णम्' इत्यागमतः प्रसिद्धतैजसत्वानां जतुप्रभृतिपार्थिवद्रव्याणां चाप्यस्यैव द्रवत्वस्य संयुक्तमवयवशास्तीतिसम्भवात् । अथ सर्वे पार्थिवं तैजसं च द्रव्यं द्रवत्वसंयुक्तं रूपित्वाचोयवदित्यनुमानात्तस्य द्रवत्वसिद्धिस्तन्न प्रत्यक्षेण स्पन्दनकर्मानुपलम्भेन च बाधितविषयत्वात् । अथेत्यन्धर्मकं तत्र द्रवत्वं जातं यत्पत्यक्षं न भवति स्पन्दनक्रियां च न करोतीत्युच्यते तर्हि गुरुत्वरसावयवधर्मकां रूपित्वादेव किन्न तेजसोभ्युपगम्येते तुल्याक्षेपसमाधानत्वात् । तथा चास्योर्द्ध्वगतित्वभावता न स्यात् । रसः पृथिव्युदकवृत्तिरित्यस्य च विरोध इति । स्नेहोभ्यस्येवैत्यप्ययुक्तं घृतादेरपि लोके वैद्यकादिशास्त्रे च स्निग्धत्वेन प्रसिद्धत्वात् । घृतादावन्यनिमित्तत्वेनौपचारिकः स्निग्धप्रत्यय इत्यप्यसाम्प्रतं विपर्ययस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वात् । तथा हि । तोयसम्पर्केष्योदनादौ च स्निग्धप्रत्ययो नास्ति घृतादिसम्पर्के तु स्निग्धप्रत्ययः सर्वेषामस्त्येवेति । कणिकादौ तोयस्य वन्धहेतुत्वोपलम्भाच्चत्थं स्नेहो विशेषगुण इत्यप्यसारं भवता स्नेहरहितत्वेनाभ्युपगतस्यापि क्षीरजतुप्रभृतेर्बन्धहेतुत्वेन प्रतीतेः । स्नेहस्य गुणत्वाभ्युपगमे च काठिन्यमादवादेरपि गुणत्वाभ्युपगमः कर्तव्यः । तथा च तत्संख्याव्याघातः स्यात् । ननु काठिन्यादेः संयोगविशेषरूपत्वात्कथं गुणसंख्याव्याघातहेतुत्वम् ? तथा चोक्तमवयवानां प्रशिक्षितसंयोगो मृदुत्वमित्यादि । तदप्यसङ्गतं चक्षुषा संयोगेषु प्रतीयमानेष्वपि मादवादेरप्रतिभासनात् । यो हि यद्विशेषः स तस्मिन्प्रतीयमाने प्रतीयत एव । यथा रूपे प्रतीयमाने तद्विशेषो नीलादिः । न प्रतीयते च संयोगेषु प्रतीयमानेष्वपि काठिन्यादिः । तस्मान्नासौ तद्विशेष इति । कटाद्यावयवानां प्रशिक्षितसंयोगेपि मृदुत्वाप्रतीतिश्च विशिष्टचर्मोद्यवयवानामप्यप्रशिक्षितसंयोगित्वेपि मृदुत्वोपलब्धेति । ननु काठिन्यादेः संयोगविशेषरूपत्वाभावे कथं कठिनमेव कणिकादिद्रव्यं

१ उभयत्र । अपेक्षादुद्धे ॥ २ आदिना मस्तस्करन्वादिग्रहणम् ॥ ३ आदिपदेन हरितालीरितिकान्ग्रहणम् ॥ ४ जलीयस्य ॥ ५ प्रत्यक्षो न भवत पतनादिक्रिया च न कुत इति ॥ ६ प्रत्यक्षेण पतनादिक्रमानुपलम्भेन च बाधितविषयत्वात् तेजसो गुरुत्वं रसलमित्याक्षेप । अथे-श्वर्म्मकं तेजसि गुरुत्वं रसलं च जातं यत्पत्यक्षं न भवति तत्पतनादिक्रिया च न करोतीति समाधानम् ॥ ७ तेजोद्रव्यस्य गुरुत्वरसलोपगमे च ॥ ८ तेजस्यपि रसस्य भावात् ॥ ९ अन्यत्-जलम् ॥

मर्दानादिना मृदुत्वमापाद्यते ? इत्यप्यसुन्दरम् । न हि तदेव द्रव्यं मृदु भवति । किं तर्हि ? पूर्वकठिनपर्यायनिवृत्तौ मृदुपर्यायोपेतं द्रव्यान्तरमुपपद्यते ! संयोगविशेषमृदुत्ववादिनापि पूर्वद्रव्यनिवृत्तिरान्युपगतैव । ततः स्पष्टविशेषो मृदुत्वादिरभ्युपगन्तव्यः—कठिनः स्पर्श इति प्रतीतिदर्शनात् । तथा च पाकजलमपि स्पर्शस्योपपन्नं घटादिषु रूपादिवत् । विलक्षणस्पर्शोपलम्भाच्चान्यथा । न च कठिन्यादिव्यतिरेकेण स्पर्शस्यान्यद्वैलक्षण्यं व्यवस्थापयितुं शक्यमिति । वेगाख्यस्तु संस्कारो न केवलं प्रथिव्यादावेवास्मान्मयस्य सम्भवत् । तस्यापि समिग्रत्वेन प्रमाधितत्वात् । न च क्रियातोर्थान्तरं वेगोऽस्याः शीघ्रोत्पादमात्रे वेगव्यवहारप्रसिद्धेः । वेगेन गच्छतीति प्रतीतेः क्रियातोर्थान्तरं वेग इत्यप्ययुक्तं वेगेन गच्छति शीघ्रं गच्छतीत्यनयोर्भेदत्वात् । न च कर्मणः कर्मारम्भभेदत्वेऽनुपरमप्रसङ्गः शब्दवत्तदनुपरमोपपत्तेः । यथैव हि शब्दस्य शब्दान्तरारम्भकत्वेऽप्युपरमस्तथात्रापि । कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते इत्यपि वचनमात्रत्वादविरोधकम् । न च विभिन्नः संस्कारो बाणादीनामपातेषुः प्रतीयतेऽन्यथा कदाचिदपि तेषां पातो न स्यात्तत्प्रतिबन्धकस्य वेगस्य सर्वदावस्थानात् । न च मूर्त्तिमद्वाक्यादिसंयोगोपहतशक्तित्वाद्वेगस्य तेषां पतनं प्रथमेव पातप्रसक्तेः । तत्संयोगस्य तद्दिरोधिनस्तदापि सम्भवात् । न च प्राग्वेगस्य वलीयस्त्वान्द्रोधिनामपि मूर्त्तद्रव्यसंयोगमपास्य शरं देशान्तरं प्रापयतीत्यभिधातव्यं पश्चादप्यस्य वलीयस्त्वान्नैव तत्पापकत्वप्रसक्तेः । न खलु वेगस्य पश्चादन्यथात्वं तथोत्पत्तिकारणाभावात् । तत्समवायिकारणत्वस्यैवादेः सर्वदाऽविशिष्टत्वात् । न च कर्मोख्यं कारणं पश्चाद्विशिष्यते तस्यापि तुल्यपर्यनुयोगत्वात् । न च प्रमृताकाशप्रदेशसंयोगोत्पादनात् संस्कारग्रक्षयादिषुः पातः संस्कारस्यैकस्वभावत्वेनावस्थितस्य प्रागिव पश्चादपि ग्रक्षयानुपपत्तेः । न चाकाशस्य प्रदेशाः परेणोच्यन्ते येन तत्संयोगानां भूयस्त्वं संस्कारप्रक्षयेहेतुत्वं वा युक्तियुक्तं भवेत् । कल्पनाशिल्पिकल्पितानां संयोगभेदकत्वं तदायत्तभेदानां च संयोगानां संस्कारग्रक्षयेहेतुत्वं दूरोत्सारितमेव ।

भावनाख्यस्तु संस्कारो धारणापरनामा नानिष्टः पूर्वपूर्वानुभवाहितसामर्थ्यलक्षणस्यात्मनोऽनर्थान्तरभूतस्य स्मृत्यादिहेतुत्वेनास्यास्माभिरपीष्टत्वात् । स्थित्यापकरूपस्तु संस्कारोऽसम्भाव्य एव । स हि किं स्वयमस्थिरस्वभावं भावं स्थापयति स्थिरस्वभावं वा ? न तावदस्थिरस्वभावं तत्त्वभावावतत्किमात् । तथावि-

१ मृदुरूपेण संयोगगुणविशेषः ॥ २ मृदुत्वादेः स्पर्शविशेषत्वे च ॥ ३ मृदुत्वादेः स्पर्शविशेषत्वात् स्यात् न पाकजलं विलक्षणस्पर्शान्मावादिति भावः ॥ ४ कठिन्यादः स्पर्शानुभवाभावेऽपि सान्मान्यद्वैलक्षण्यसमन्वयेऽपि तत्तत्त्वं विलक्षणस्पर्शगोचरमेव पाकजलमप्यविरुद्धं सर्वस्यैवाभावाच्चान्यथा ॥ ५ आत्मनो निष्क्रियत्वात्कथं वेगाख्यस्य संस्कारस्य सम्भव इत्युक्ते सत्याह ॥ ६ शीघ्रत्वं च क्रियाखरूपं परमते स्वमते च ॥ ७ वेगस्य क्रियात्वे क्रियात्वं क्रियोत्पद्यत इति भावः ॥ ८ यद्यपि समवायिकारणमविशिष्टं तथापि कर्माख्य कारणं विविच्यत इत्युक्ते सत्याह ॥ ९ न खलु कर्मोत्पत्त्यस्य पश्चादन्यथात्वं तदोपनिमित्तकारणमावादिष्यदित्येष्टेण ॥ १० विलक्षणद्वैलक्षण्यम् ॥ ११ आकाशप्रदेशानाम् ॥ १२ संयोगानां नानाकातत्त्वम् ॥

धस्यापि स्थापनेतिप्रसङ्गः । क्षणादूर्ध्वं चार्थस्य स्वयमेवाभावात्कस्यासौ स्थापकः स्यात् ? भावे वाऽस्थिरस्वभावताविरोधः । अथ द्वितीयः पक्षस्तदा स्थिरस्वभाववेऽवस्थितानामर्थानां स्वयमेवावस्थानात्किमस्तिरस्यापकप्रकल्पनया ? ततः स्वहेतुवशात्तथा तथा परिणतिरेवार्थानां स्थितस्थापकः संस्कारो, नान्यः । धर्माधर्मशब्दानां तु गुणत्वं प्रागेव प्रतिविहितमित्यलमतिप्रसङ्गेन । ततः कर्तुः फलदाय्यात्मगुण आत्ममनःसंयोगजः स्वकार्यविरोधी धर्माधर्मरूपतया भेदवानह-
ष्टाख्यो गुण इत्युक्तमुक्तम् । इदं तु युक्तं कर्तुः प्रियहितैर्मोक्षहेतुधर्मः, अधर्मस्त्वप्रियप्रत्ययहेतुरिति । तन्न गुणपदार्थोपि श्रेयान् ।

नापि कर्मपदार्थः । स हि पञ्चप्रकारः परैः प्रतिपाद्यते उल्लेखणमवलक्षणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणीत्यभिधानात् । तत्रोत्क्षेपणं यदूर्ध्वध-
देशाभ्यां संयोगविभागकारणं कर्मोत्पद्यते । यथा शरीरावयवे तत्सम्बद्धे वा मूर्तिमद्भवे ऊर्ध्वदिग्भाविभिराकाशदेशाद्यैः संयोगकारणमधोदिग्भागावच्छिन्नैश्च तैर्विभागकारणं तद्विपरीतसंयोगकारणं च कर्मावलक्षणम् । ऋजुद्रव्यस्य कुटिलत्वकारणं च कर्माकुञ्चनम् । यथा ऋजुनोद्धृत्यादिद्रव्यस्य येऽग्रावयवास्तेषामाका-
शादिभिः स्वयं-योगिभिर्विभागे सति मूलप्रदेशैश्च संयोगे सति येन कर्माणाहुल्यादिरवयवी कुटिलः संपद्यते तदाकुञ्चनम् । तद्विपर्ययेण संयोगविभागोत्पत्तौ येनावयवी ऋजुः संपद्यते तत्कर्म प्रसारणम् । अनियंतादिदेशैर्यत्संयोगविभागकारणं तद्वनम् । उल्लेखणादिकं तु चतुःप्रकारमपि कर्म नियतदिग्देशसंयोगवि-
भागकारणमिति । तदेतत्पञ्चप्रकारतोपवर्णनं कर्मपदार्थस्याविचारितरमणीयं देशाद्देशान्तरप्राप्तिहेतुः परित्यन्दतात्मको हि परिणामोऽर्थस्य कर्मोच्यते । उल्लेख-
णादीनां चात्रैवान्तर्भावः । अत्रान्तर्भूतानामपि कञ्चिद्विशेषमादाय भेदेनाभिधाने भ्रमणस्पन्दनादीनामर्थतो भेदेनाभिधानानुषङ्गात्कथं पञ्चप्रकारतैवास्य ?
न चैकैरूपस्यार्थस्य क्रियासमावेशो युक्तः, सर्वदाऽवशिष्टत्वात् । यत्सर्वदाऽवशिष्टं न तस्य क्रियासम्भवो यथाकाशस्य । अवशिष्टं चैकरूपं वस्त्विति ।
न चैकरूपत्वेऽप्यर्थानां गन्तृस्वभावता युक्ता निश्चलत्वभावप्रसङ्गात् सर्वदा गन्तृत्वैकरूपत्वात् । अथाऽगन्तृत्वरूपताप्येषामङ्गीक्रियते तथा सत्याकाशवदगन्तृत्व-
स्यात् । एवं च गत्यवस्थायामप्यचलत्वमेवां प्रसक्तं तदपरित्यक्ताऽगतिरूपवाञ्छित्वलवस्थान्तरात् । न चोभयरूपत्वादेयार्थमदोषो गन्तृत्वागन्तृत्वविरुद्धमार्थासेन-
कत्वव्याधातानुषङ्गादचलैऽनिलवत् । यथा चाक्षणीकैरूपस्यार्थस्य क्रिया नोपपद्यते तथा क्षणीकैरूपस्यापि-उत्पत्तिप्रदेश एवास्य प्रध्वंसेन प्रदेशान्तरप्राप्त्यसम्भ-

१ विजुदादीनामपि स्थापकः स्यादित्यतिप्रसङ्गः ॥ २ स्वकार्ये निबन्धने सति विरोधोऽभावो यस्य स* ॥ ३ सुसलार्दिगथा ॥ ४ शिव सुप्रद ॥ ५ हित परिणामपथ ॥ ६ दुःस्वकारणकारणम् ॥ ७ ऊर्ध्वध-
प्रदेशाभ्यां विपरीतौ अवलम्ब्यप्रदेशौ ॥ ८ ऊर्ध्व ॥ ९ ऊर्ध्वध प्रदेशयो ॥ १० गमनस्य यथाऽपिचित्तादिदेशैः संयोगविभागकारणत्वं तथोत्क्षेपणदेरित्यतदिदेशाभ्यां संयोगविभागकारणत्वं तल्लक्ष्यं कश्चमुल्लेखणादीनां
भेद इत्युक्ते सत्याह ॥ ११ पञ्चप्रकारात्कर्मणः ॥ १२ निरेखाऽविवचलितस्य जीवादे ॥ १३ सर्वदाऽवशिष्टस्य स्यात्क्रियासमवेतस्य स्यादिति सन्दिग्धानैकान्तिकत्वे सत्याह ॥ १४ गन्तृत्वमेवागन्तृत्वमेवेत्येकान्तप्रसङ्ग-
लक्षणः ॥ १५ भवतवयुशब्दः ॥ १६ लब्धवासरो हि सौगतो ब्रूते-अर्थस्याक्षणीकैरूपत्वे क्रिया न घटते तर्हि क्षणीकरूपत्वे घटिष्यत इत्याशङ्क्यामाह ॥

वात् । यो ह्युत्पत्तिप्रदेश एव ध्वंससमुपगच्छति न सोऽन्यदेशमाक्रामति । यथा प्रदीपः । उत्पत्तिप्रदेशध्वंससमुपगच्छति च क्षणिको भाव इति । न चार्थस्य क्षणिकत्वादेशाद्देशान्तरप्राप्तिश्चान्ता क्षणिकत्वादस्य प्रतिषिद्धत्वात् । तैतः परिणामिन्येवार्थे यथोक्तं कर्मोपपद्यते । न चेदमर्थदर्शान्तरं तथाभूतस्यास्योपलब्धिलक्षणप्राप्त्यस्योपलम्भेनासत्त्वात् । प्रयोगः । यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सञ्चोपलभ्यते तन्नास्ति यथा क्वचित्देशे घटः । नोपलभ्यते च विशिष्टार्थस्वरूपव्यतिरेकेण कर्मेति । न चोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वस्याऽसिद्धं संख्यापरिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्मं च रूपसमवायाच्चाक्षुषाणीत्यभिधानात् । तन्न कर्मपदार्थोपि परेषां घटते ।

नापि सामान्यपदार्थस्तस्य पराभ्युपगतस्वभावस्य प्रागेव प्रतिषिद्धत्वादिति ।

विशेषपदार्थोऽभ्युपपन्नः । विशेषा हि नित्यद्रव्यवृत्तयः परमाण्वाकाशकालदिगात्मनस्स वृत्तेरन्तर्गतावृत्तिबुद्धिहेतवः । ते च जगद्दिनाशाश्रमभकोटिभूतेषु परमाणुषु मुक्तात्मसु मुक्तमनस्स चान्तेषु भवा अन्या इत्युच्यन्ते तेषु सुदृढतरमालक्ष्यमाणत्वात् । वृत्तितेषां सर्वसिद्धेव परमाण्वादौ नित्ये द्रव्ये विद्यते एव । अत एव नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्या इत्युभयपदोपादानम् । व्यावृत्तिबुद्धिविषयत्वं च विशेषणां सद्भावसाधकं प्रमाणम् । यथा ह्यसदादीनां गंगादिर्बुद्धितोऽपि^१कार्यवयवसंयोगनिमित्तोऽश्वादिभ्यो व्यावृत्तः प्रलयो दृष्टस्तद्यथा । गौः शुक्लः शीघ्रगतिः पीनकण्डो महाघण्ट इति यथाक्रमम् । तथास्मद्विशिष्टानां योगिनां नित्येषु तुल्याकृतियुगक्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्मनस्स चान्यनिमित्ताभावे प्रत्याधारं यद्दृष्टाल्लक्षणोऽसत्त्वात् । तथा हि । यदेतेषां नित्यद्रव्यविशेषप्रलययोर्द्वैतसत्त्वा अन्या विशेषाः सिद्धाः । इत्यपि स्वाभिप्रायप्रकाशनमात्रं तेषां लक्षणासम्भवतोऽसत्त्वात् । तस्या हि । यदेतेषां नित्यद्रव्यवृत्तिवैदिकं लक्षणमभिहितं तदसम्भवदोषदुष्टत्वादलक्षणमेव । यतो न किञ्चित्सर्वथा नित्यं द्रव्यमस्ति तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् । तदभावे च तद्वृत्तिवैदिकं लक्षणमेवां दूरोत्सारितमेव । यच्चायोगिप्रभवविशेषप्रलयबलादेषां सत्त्वं साध्यते तदप्युक्तं यतोऽप्यादीनां स्वस्वभावव्यवस्थितं स्वरूपं परस्यरासङ्कीर्णरूपं वा भवेत्सङ्कीर्णस्वभावं वा ? प्रथमे विकल्पे स्वत एवासङ्कीर्णत्वादिरूपोपलम्भाद्योगिनां तेषु वैलक्षण्यप्रतिपत्तिर्भविष्यतीति व्यर्थमपरविशेषपदार्थपरिकल्पनम् ।

१ बौद्धमतपेक्षयेदहरणम् ॥ २ सर्वथाऽऽज्ञानिके क्षणिके वार्थोऽर्थक्रिया न घटते यत ॥ ३ कर्मरूपदया परिणतो विकिष्ट ॥ ४ विशेषणमसिद्धमित्युक्ते सत्याह ॥ ५ सामान्यनिगकरणसमये ॥ ६ घटपटादयोऽनित्यद्रव्यकृतयोऽस्यन्तव्यावृत्तिहेतवो विशेषाः । विशेषा इति बहुवचनेनानन्त्य विवक्षितम् ॥ ७ सामान्यरहितनित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्या विशेषा ॥ ८ असादय सर्वथा व्याहृत इत्यादिरूपेण ॥ ९ अन्तेऽस्यमाने भवन्ति सन्तीति यावत् । केच्योऽपरे विशेषा न सन्तीत्यर्थः । सामान्यरूपेभ्यो विशेषेभ्योऽपरे गुणद्वयो विशेषा सन्ति । एभ्यस्तु नापरे किन्त्येवैव वैशिष्ट्य समायाते ॥ १० रागद्वेषादिरूपेषु विनोपेषु ॥ ११ आकृति = चाति ॥ १२ गुण=वैतादि ॥ १३ क्रिया गच्छत्यादि ॥ १४ अवयव वक्रुतादि ॥ १५ घटादिभि ॥ १६ उन्नत=ज्ञातम् ॥ १७ द्रव्यपरिमाणप्रवृत्ते ॥

द्वितीये विशेषाख्यपदार्थान्तरसन्निधानेनपि परस्परतिमिश्रितेषु परमाण्वादिविषु तद्वलाङ्कावृत्तप्रत्ययो योगिनां प्रवर्त्तमानः कथमभ्रान्तः स्वरूपतोऽव्यावृत्तल-
पेषण्वादिविषु व्यावृत्ताकारतया प्रवर्त्तमानस्यास्याऽतस्मिन्तद्वहणरूपतया भ्रान्तत्वानतिक्रमात् । तथा चैतत्प्रत्यययोगिनस्तेऽयोगिन एव स्युः । यदि च विशेष-
षाख्यपदार्थान्तरव्यतिरेकेण विलक्षणप्रत्ययोत्पत्तिर्न स्यात्कथं तर्हि विशेषेषु तस्योत्पत्तिस्तत्रापरविशेषाभावात् ? भावे वानवस्था नित्यद्रव्यवृत्तय इत्यभ्युपगमक्षतिश्च
स्यात् । अथ स्वत एवात्रान्योन्यवैलक्षण्यप्रतिपत्तिस्तर्हि परमाण्वादीनामप्यत एव तत्प्रत्ययप्रवृत्तिर्भविष्यतीति कृतं विशेषाख्यपदार्थपरिकल्पनया । अथ
विशेषेष्वपरविशेषयोगाङ्कावृत्तबुद्धिपरिकल्पनायामनवस्थादिबाधकोपपत्तेरुपचारात्तेषु तद्वद्धिः । ननु कायं तद्वद्धेरुपचारो नाम ? असतो वस्तुस्वभावस्य विषयत्वे-
नाक्षेपश्चेत्कथं नास्या मिथ्यात्वं तद्योगिनां चायोगित्वम् ? किञ्चासौ वस्तुस्वभावो विषयत्वेनाक्षिप्यमाणः संशयत्वेनाक्षिप्यते विपर्यस्तत्वेन वा ? तत्राद्ये पक्षे व्यावृ-
त्तरूपतया चलिप्रतिपत्तिविषयाणां विशेषाणां यथावत्प्रतिपत्त्यसम्भवात्तद्योगिनोऽयोगित्वमेव । द्वितीयेत्येतदेव दूषणं विशेषरूपविकलानपि तात् विशेषरूपतया
प्रतिपद्यमानस्याऽयोगित्वप्रसङ्गाविशेषात् । यदि च बाधकोपपत्तेर्विशेषेषु व्यावृत्तबुद्धिर्नापरविशेषनिबन्धना तर्हि परमाण्वादिष्वसौ तन्निबन्धना नाभ्युपग-
न्तव्या तदविशेषात् । परमाण्वादौ हि विशेषेभ्योऽन्योन्यं व्यावृत्तबुद्ध्युत्पत्तौ सकलविशेषेभ्यः परमाणूनां व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषान्तरात्स्यादित्यनवस्थायी । स्वतस्तेषां
ततो व्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वेऽन्योन्यमपि तद्धेतुत्वं स्वत एव स्यादिति व्यर्थमर्थान्तरविशेषपरिकल्पनम् । ननु यथाऽमेध्यादीनां स्वत एवावृत्तचिन्मन्येषां तु भावानां
तद्योगात्तत्तथेहापि तत्स्वभावत्वाद्विशेषेषु स्वत एव व्यावृत्तप्रत्ययहेतुत्वं परमाण्वादिविषु तु तद्योगात् । किञ्चातदात्मकेष्वप्यन्यैर्निमित्तः प्रत्ययो भवत्येव । यथा
प्रदीर्घात्पटादिर्दुः, न पुनः पटादिभ्यः प्रदीपे । एवं विशेषेभ्यं एवाण्वादौ विशिष्टः प्रत्ययो नाण्वादिभ्यस्त्र । इत्यप्यसमीचीनं यतोऽमेध्याद्यशुचिद्रव्यसं-
सर्गान्मोदकादयो भावा प्रच्युतप्राक्तनशुचिस्वभावा अन्ये एवाऽशुचिरूपतयैत्यद्यन्ते इति युक्तमेवामन्यसंसर्गादशुचित्वम् । न चाण्वादिष्वेतत्सम्भवति तेषां
नित्यत्वादेव प्राक्तनाविविक्तरूपपरित्यागेनापरविविक्तरूपतयानुपपत्तेः । प्रदीपदृष्टान्तोच्यत एवासङ्गतः पटादीनां प्रदीपादिपदार्थान्तरोपाधिकस्य रूपान्तरस्यो-

१ सङ्कीर्णलक्षणे ॥ २ तस्यासङ्कीर्णस्य ॥ ३ आन्तप्रत्ययसम्बन्धिन इत्यर्थं ॥ ४ विशेषेषु विशेषाणा प्रवृत्ते ॥ ५ आदिना नित्यद्रव्यवृत्तय इत्यभ्युपगमक्षतिश्चेति ॥ ६ विगेषेण ॥ ७ तस्य व्यावृत्तस्य ॥ ८ अपरविशेषा
उपचारभूतास्तस्योगातेषु वातोपि प्रत्यय उपचाररूप इत्यर्थं ॥ ९ असतो वैलक्षण्यस्य ॥ १० अन्योन्यव्यावृत्तपक्षस्य ॥ ११ वैलक्षण्यरूप ॥ १२ उपचाररूप ॥ १३ अतस्त्वादिरूपो बाधक ॥ १४ परमाण्वादिभ्य सर्वथा
भिन्नेभ्यः ॥ १५ विशेषान्तराणामन्योन्येभ्य इत्यादिप्रकारेण ॥ १६ कव्यावृत्तेषु सणुषु मुक्तमनस्तु च ॥ १७ अन्यो=विशेष ॥ १८ अन्यैर्निमित्तत्वात् ॥ १९ इमे पटादय इति प्रत्यय ॥ २० सर्वथा भिन्नेभ्यः ॥
२१ परवृत्ते ॥ २२ विशेषेभ्यो व्यावृत्तरूपतयेतत्प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ २३ परमाण्वादीनां नित्यत्वादेव ॥ २४ प्रकाशलक्षणस्य ॥

तत्तेः प्रकृते च तदसम्भवात् । अनुमानबाधितश्च विशेषसद्भावान्मुगमः । तथा हि । विवादाधिकरणेषु भावेषु विलक्षणप्रत्ययस्तद्व्यतिरिक्तविशेषनिबन्धनो न भवति व्यावृत्तप्रत्ययलाद्विशेषेषु व्यावृत्तप्रत्ययवदिति । तत्र विशेषपदार्थेऽपि श्रेयान्साधकाभावाद्वाधकोपपत्तेश्च ।

नापि समवायपदार्थोऽनवद्यतलक्षणभावात् । ननु चायुतसिद्धानामाधार्यभूतानामिहेदप्रत्ययहेतुर्यः सम्बन्धः स समवाय इत्यनवद्यतलक्षणसद्भावान्न-
भावोऽसिद्धः । न चान्तरालाभावेनेह ग्रामे वृक्षा इतीहेदप्रत्ययहेतुना व्यभिचारः-संबन्धग्रहाणात् । न चासौ सम्बन्धोऽभावरूपभावात् । नापीहाकाशे शकुनिरि-
तिप्रत्ययहेतुना संयोगेनाधाराधेयभूतानामित्युक्तेः । न ह्याकाशस्य व्यापित्वेनाधत्तादेव भावोस्ति शकुनेरप्यपि भावात् । नापीह कुण्डे दधीतिप्रत्ययहे-
तुनाऽयुतसिद्धानामित्यभिधानात् । न खलु तन्मुपटादिवदधिकुण्डादयोऽयुतसिद्धान्तोऽयुतसिद्धेः सद्भावात् । युतसिद्धिश्च पृथगाश्रयवृत्तित्वं पृथगातिमत्त्वं
चोच्यते । न चासौ तन्मुपटादिव्यप्यस्ति तन्नुन्विहाय पटस्यान्यत्रावृत्तेः । तथापीहाकाशे वाच्ये वाचक आकाशशब्द इति वाच्यवाचकभावेनेहास्मिन् ज्ञानमिति
विषयविषयिभावेन वा व्यभिचारोऽत्रायुतसिद्धेराधाराधेयभावस्य च भावादित्यसाम्प्रतमुभयत्राधेयधारणोऽश्रयणात् । एतयोश्च युतसिद्धेऽप्यन्याधाराधेयभूते-
ष्वपि च भावाद्वदतच्छब्दज्ञानवत् । नन्वेवमयुतसिद्धानामेवेलवधारणेव्यभिचारादाधाराधेयभूतानामिति वचनमनर्थकमाधाराधेयभूतानामेवेलवधारणे-
ऽयुतसिद्धानामिति वचनवत् । ताभ्यामव्यभिचारादित्यस्यसारमेकद्रव्यसमवायिनां रूपरादीनामयुतसिद्धानामेव परस्परं समवायाभावात् । एकार्थसंमवायसम्ब-
न्धव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमुत्तराधारणम् । न हीयं वाच्यवाचकभावादिवृद्धयुतसिद्धानामपि सम्भवति । तथोत्तराधारणे सत्याधाराधेयभावेन संयोगविशेषेण
सर्वदाऽनाधाराधेयभूतानामसम्भवाव्यभिचारो मा भूदित्येवमर्थं पूर्वाधारणम् । इति भेदकलक्षणस्याशेषदोषरहितत्वादित्युच्यते । तन्मुपटादयः सामान्यवर्द्ध-
दादयो वा संयुक्ता न भवन्तीति व्यवहर्तव्यं नियमेनायुतसिद्धत्वादाधाराधेयभूतत्वाच्च । ये तु संयुक्ता न ते तथा । यथा कुण्डवदरादयः । तथा चैते । तस्मात्सं-

१ प्रादक्प्रमाणभावाच्च ॥ २ गुणगुण्यार्दीनाम् ॥ ३ आकाशपरम्परादीनां युतसिद्धत्वव्यवस्थानादीदिदं लक्षणम् ॥ ४ य इहेदप्रत्ययहेतु स समवाय इत्युच्यमाने ॥ ५ कारणभूतेन ॥ ६ कारणभूतेन ॥ ७ अयुत =
अयुतम् ॥ ८ वत् । शङ्खोर्वथा ॥ ९ मेयोर्यथा वा ॥ १० अयुतसिद्धानामाधार्यभूतानामित्युभयपदोपपत्तेरिति ॥ ११ सम्बन्धेन ॥ १२ आकाशतद्वचकशब्ददशरात्मज्ञानयोः ॥ १३ आधार्यधाराभूतानामयुतसिद्धानां
समवाय एवेति न नियम इति भावः ॥ १४ अयुतसिद्धानामाधार्यभूतानामित्यत्र ॥ १५ वदधारणम्=एवकार । अयुतसिद्धानामेवमाधार्यभूतानामेव समवाय इति ॥ १६ शब्दश्च ज्ञान च शब्दज्ञाने । तस्य
वदस्य शब्दज्ञाने तच्छब्दज्ञाने । वदश्च तच्छब्दज्ञाने चैति द्वन्द्व ॥ १७ भूमाकाशौ घटतच्छब्दावारौ तौ तत्र सिद्धौ । घटतच्छब्दे आत्मसम्यग्वादे ते तत्र सिद्धे इति ॥ १८ आधार्यधेयभूतानामिति वचनस्य
सर्वनामसिद्धम् । आधार्यधेयभावस्य रूपसादावभावात् ॥ १९ रूपसादय एवार्थाः ॥ २० आधार्यधाराभूतानामेवेति । २१ प्रथमावधारणेनैव तद्व्यभिचारिण्युति कुतो न भवतीत्याशङ्क्याह ॥ २२ अस्मिन्वर्ते
वृक्षा इति ॥ २३ अयुतसिद्धानामेवेति । २४ अनेन प्रकारेणाशेषदोषरहितमयुतसिद्धेलादिभेदकलक्षणस्य । इतरेभ्यो इत्यादिभ्यः समवायस्य भेदकलक्षणं भेदक्रमयुतसिद्धेलादि ॥ २५ अतएव प्रत्यकप्रतिपक्षार्थम-
नुमानम् । संयोगानां प्रतिषेधासमवायस्य सिद्धिर्द्वयो भवति ततः । परिशेषेणानुमानमित्यर्थः ॥ २६ आदिपदेन गुणगुणिन क्रियातद्वन्तश्च ॥

योगिनो न भवन्तीति । यद्वा तन्तुपटादिसम्बन्धः संयोगो न भवति नियमेनायुतसिद्धसम्बन्धत्वाद् ज्ञानात्मनोर्विषयविषयिभाववदिति । ननु समवायस्य प्रमाणतः प्रतीतौ संयोगाद्वैलक्षण्यसाधनं युक्तम् । न चासौ तस्यास्तीत्यसत्यत्वात् एवास्य प्रतीतेः । तथा हि । तन्तुसम्बद्ध एव पटः प्रतिभासते तद्रूपदयश्च पटादिसम्बद्धाः । सम्बन्धाभावे सद्भाविन्यवद्विश्लेषप्रतिभासः स्यात् । अनुमानाच्चासौ प्रतीयते । तथा हि । इह तन्तुषु पट इत्यादीहप्रत्ययः सम्बन्धकार्यो-
ऽसौध्यमानेहप्रत्ययत्वादिह कुण्डे दधीत्यादिप्रत्ययवत् । न तावदयं प्रत्ययो निहंतुकः कादाचित्कत्वात् । नापि तन्तुहेतुकः पटहेतुको वा तत्र तन्तवः पट इति वा प्रत्ययप्रसङ्गात् । नापि वासनार्हेतुकस्तस्याः कारणरहितायाः सम्भवाभावात् । पूर्वज्ञानस्य तत्कारणत्वे तदपि कुतः स्यात् ? तत्पूर्ववासनान्तश्चेद-
न-वस्था । ज्ञानवासनयोरनादित्यादयमदोषश्चैवं नीलादिंसन्तानान्तरस्वसन्तानसंविद्धेतादिसिद्धेरप्यभावानुषङ्गात् । अनादिवासनान्तरादेव नीलादिप्रत्ययस्य स्वतो-
र्थभासस्य च सम्भवात् । नापि तादात्म्यहेतुकोयम् । तादात्म्यं ह्येकत्वम् । तत्र च सम्बन्धाभाव एव स्यात्—द्विष्टत्वात्तस्य । न च तन्तुपटयोरैकत्वं प्रतिभासमेदादि-
रुद्धधर्माव्याप्तात् परिमाणसंख्याजातिभेदाच्च घटपटवत् । नापि संयोगहेतुको युतसिद्धेत्वेवाथेषु संयोगस्य सम्भवात् । न चात्र समवायपूर्वकत्वं साध्यते येन
दृष्टान्तः साध्यविकलो हेतुश्च विरुद्धः स्यात् । नापि संयोगपूर्वकत्वं येनाभ्युपगमविरोधः स्यात् । किं तर्हि ? सम्बन्धमात्रपूर्वकत्वम् । तस्मिंश्च सिद्धे परिशेषा-
त्समवाय एव तज्जनको भविष्यति । तच्चेदं विवादास्पदमिदमिहेति ज्ञानं न समवायपूर्वकमवाधितेहज्ञानत्वादिह कुण्डे दधीतिज्ञानवत् । इति विशयैविरुद्धानुमानं
तत्सकलानुमानोच्छेदकत्वादनुमानवर्दिनां न प्रयोक्तव्यम् । यच्चोच्यते—इदमिहेति ज्ञानं न समवायालम्बनं तत्सत्यं विशिष्टाधारविषयत्वात् । न हीह तन्तुषु पट
इत्यादीहप्रत्ययः केवलं समवायमालम्बते समवायविशिष्टतन्तुपटालम्बनत्वात् । वैशिष्ट्यं चानयोः सम्बन्ध इति । न चास्य संयोगवद्भावात्त्वमिहेति प्रत्ययविशेषाद्विशो-
षलिङ्गाभावाच्च सत्यतयाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च संज्ञावत् । न च सम्बन्धमेव विशेषयिङ्गमस्यान्यथासिद्धत्वात् । न हि संयोगस्य सम्बन्धत्वेन नानात्वं साध्यतेऽपि

१ प्रत्यक्षतः ॥ २ पटतद्रूपदीप्ताम् ॥ ३ बहुवचनेनाद्वाय इत्यादीहप्रत्ययेन वाच्यमानेन व्यभिचारपरिहायार्थमिदम् ॥ ४ तन्वादौ ॥ ५ मोगन प्रत्याह ॥ ६ विकल्पज्ञानाद्भासना वासनतो विकल्पज्ञानमिति बीजा-
ङ्कुरवत् ॥ ७ सन्तानान्तरं च स्वसन्तानश्च तौ नीलादीनां ग्राहकौ नीलमन्तानान्तरत्वसन्तानौ च दसविदेद्वेदादिषु ज्ञानाद्विनाद्विश्लेषार्थं । तेषां सिद्धिरिति वाक्यम् ॥ ८ नीलादेः समुपवमानो नील नीलमिति प्रत्यय
सत्त्वेन समुपपद्यते विद्यमानानीलादेः समुपवमानत्वात् नु कल्पनादितिरूपकलिनवसमात् । समुपवमान सन्मुपगमनं दानिनवासनानात् समुपगते ॥ ९ ततोनादिवासनार्हेतुकदमस्य प्रत्ययस्य नेत्यर्थः ॥ १० कुतः ॥
११ न तु नीलादेः ॥ १२ आदिना सन्तानसमूहः ॥ १३ अन्यतोवभासमाने द्वैतप्रसक्तिलभिरामाय 'स्वतो' विज्ञेयम् ॥ १४ समिद्धनस्य ॥ १५ जेदमनमात्राङ्गाह ॥ १६ सम्बन्धमात्रे साध्ये सम्बन्धविरुधसाधनात् ॥
१७ किन्तु संयोगपूर्वकम् ॥ १८ विशेषणसमवायपूर्वकत्वेन विरुद्धमसमवायपूर्वकत्वं तत्पादुतानम् । वितेगमिद्धानुमाने इत्युदाहरणं पूर्वतः परेनान्येनातिनामिमात्रं भवति धूमवत्त्वान्महानसवदिति ॥ १९ पूर्वतोभि-
आश्रयमन्तवादिनादेः सत्यपनुमानस्य यदुच्छेदकानुमानं तस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २० जेनादिना ॥ २१ जेनादिना ॥ २२ तस्य ज्ञानस्य ॥ २३ सप्रत्ययविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च सत्ताया नानाल नास्ति
यथा ॥ २४ समवायो नाना सम्बन्धवच्चान्यसंयोगवदिति ॥

तु प्रत्यक्षेण भिन्नाश्रयसमवेतस्य क्रमेणोत्पादोपलब्धेः । समवायस्य चानकत्वे सलनुगतप्रत्ययार्थोत्पत्तिर्न स्यात् । संयोगे तु संयोगत्वबलान्नानालोपि स्यात् । न चैतत्समवाये सम्भवति समवायत्वस्य समवाये समवायाभावात् । अन्यथानवस्था स्यात् । संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्यवृत्तिवात् । संयोगत्वं पुनः संयोगे सम्भवेतमिति । न चैकत्वे समवायस्य द्रव्यत्ववद्गुणत्वस्याप्यभिव्यञ्जकं द्रव्यं कुतो न भवतीति वाच्यमाधारशेकनियामकत्वात् । द्रव्याणां हि द्रव्यत्वाधारशक्तिरेव गुणादेशस्तु गुणत्वाधारशक्तिरिति । न चानुगतप्रत्ययजनकत्वेन सामान्यादस्याऽभेदो भिन्नलक्षणयोगित्वात् । यद्वा समवार्थानि द्रव्यणीत्यादिप्रत्ययो विशेषणपूर्वको विशेषप्रत्ययत्वाद्दर्शयिष्यत्ययवदित्यतः समवायसिद्धिः । न चान्येषामन्नाश्रयः सम्भवति । किन्तुहि? समवायस्यैव । अतः स एव विशेषणम् । अग्रतिपक्षसमस्य समवार्थीतिप्रतिभासाभावादस्याऽविशेषणत्वं दण्डादावपि समानं तस्य दण्डद्युल्लेखेन दण्डित्यादिप्रत्ययानुयत्तेः । दण्डादेरभिधानयोजनाभावेत्यनेन वस्तुना तद्धानयमित्यनुरागप्रतीतिः संसृष्टा एते तन्नुपटादय इति सम्बन्धमात्रेपि तुल्या । केवलं संकेताभावादयं समवाय इति व्यपदेशाभावः । प्रतिपक्षसमस्यस्तु दण्डादेरिव समवायस्यापि विशेषणतामभिधानयोजनाद्वारेण प्रतिपद्यते । यच्चान्यस्तमवाये वाधकमुच्यते—नानिष्पन्नयोः समवायः सम्बन्धिर्नो-रजुत्पादे सम्बन्धाभावात् । निष्पन्नयोश्च संयोग एव । असम्बन्धे चास्य समवार्थिनोः समवाय इति व्यपदेशानुपपत्तिः । सम्बन्धे वा न स्वतोऽसौ संयोगदी-नामपि तथा तत्प्रसङ्गात् । परतश्चेदनवस्था । न च गुणादीनामाधेयत्वं निष्क्रियत्वात् । गतिप्रतिबन्धकश्चाधारो जलादेश्चटादिवत् । तथा न स्वरूपसंश्लेषः समवायो यत्तत्समिन्सत्येकत्वमेव न सम्बन्धः । नापि पारतन्त्र्यमनिष्पन्नयोराधारस्यैवासन्त्वात् । स्वतन्त्रेण निष्पन्नयोश्च न पारतन्त्र्यम् । इत्यप्यसमीचीनं यतो न निष्पन्नयो-रनिष्पन्नयोर्वा समवायः स्वकारणसत्तासम्बन्धस्यैव निष्पत्तिरूपत्वात् । न हि निष्पत्तिरूपत्वात् समवायश्चान्यो येन पौर्वापर्यम् । एतैर्न रूपसंश्लेषः पारतन्त्र्यं वेत्याद्या-

१ संयोगस्य ॥ २ अयं समवायोऽयं समवाय इति ॥ ३ ननु समवायेपि समवायत्वबलान्नानालोप्यनुगतप्रत्ययोल्लेखेति स्यादिति शङ्क्यामाह ॥ ४ सामान्यस्य ॥ ५ समवायत्वस्य समवाये यद्वोऽप्युत्तर समवाय समायतस्तत्रापि समवायत्वसमवायेऽप्युत्तर समवाय समायत इति ॥ ६ तर्हि संयोगस्याप्यपसंयोगपूर्वकत्वेनानवस्था कुतो न स्यादित्याह ॥ ७ कथं तर्हि संयोगान्तरादेवा नास्तीति भावः ॥ ९ येन समवायेन द्रव्ये द्रव्यत्वं समवेत तैवैव समवायेन गुणे गुणत्वमपि समवेतं समवायस्यैकत्वात् । तत्तत्तामिनि समवायस्य द्रव्यत्वस्य द्रव्यं यथामिव्यञ्जकं भवति तथा गुणत्वस्याप्यभिव्यञ्जकं कुतो न भवति एकममवायसमवेतत्वाविशेषादिति भावः ॥ १० जैनादिना ॥ ११ इत्यस्तरूपाया ॥ १२ इत्यस्य ॥ १३ घटादीनाम् ॥ १४ इत्यन्तेव स्वरूपशक्तिरिति भावः । निजा हि शक्तिः प्रविद्यादेना पृथिवीत्वादिकमेव ॥ १५ गुणत्वादि क्रमेव स्वरूपं शक्तिः ॥ १६ स्थाभिधेयस्यैवाभिव्यञ्जकं नान्येधेयं भावः ॥ १७ क्वाचित्वानुगतप्रत्ययहेतु सामान्यमिति लक्षण सामान्यस्य । समवायस्य हेतुतत्सिद्धत्वादि ॥ १८ दण्डलक्षणविशेषणपूर्वकत्वमत्र ॥ १९ तदास्य संयोगादीनाम् ॥ २० समवार्थीनि द्रव्याणीति वचने ॥ २१ विशेषणत्वम् ॥ २२ व्यप्रतिपक्षदण्डस्य ॥ २३ समवायस्याभिधानयोजनाभावेपि संसृष्टा एते तन्नुपटादय इति सम्बन्धमात्रेपि अनुरागप्रतीतिः ॥ २४ जैनादिना ॥ २५ असौ समवाय सम्बन्धिर्नोनिष्पन्नयोः स्यान्निष्पन्नयोर्वेति विकल्पद्वयं हृदि तिनाय दूषयति ॥ २६ किञ्चासौ समवाय समवार्थिभ्यामसम्बद्ध सम्बद्धो वेति विकल्पद्वयं विधाय प्रथमविद-ने दूषणमाह ॥ २७ सम्बद्धश्चेत्स्वतः परतो वेति विकल्पद्वयमत्रापि योज्यम् ॥ २८ स्वरूपयोः स्वभावयोः संश्लेष सम्बन्धः ॥ २९ स्वकारणसत्तासम्बन्धस्यैव निष्पत्तिरित्यादिसन्नेन ग्रन्थेन ॥

पास्तम् । नापि समवायस्य सम्बन्धान्तरे सम्बन्धो युक्तो येनानवस्था स्यात् सम्बन्धस्य ममानलक्षणमभ्वेधेन सम्बन्धस्यान्यत्रादृष्टेः संयोगवत् । अग्रेरुप-
तावन्तु स्वत एवास्य सम्बन्धो युक्तः स्वत एव सम्बन्धरूपत्वात् । न ह्येकस्य स्वभावोऽन्यस्यान्यथया स्वतोऽग्रेरुपपन्नवदशनाज्जल-
दीनामपि तत्स्यात् । यच्चोक्तं निष्क्रियत्वात्तेषां नाधेयत्वमिति तदप्यसंयोगिद्रव्यविलक्षणव्यादुषादीनां संयोगिनां सक्रियत्वेनैव तेषां निष्क्रियत्वेषाधा-
राधेयभावस्य प्रत्यक्षेण प्रतीत्यर्थम् ।

अत्र प्रतिविधीयते । यथावदुक्तमयुतसिद्धेत्यादि तत्रेदमयुतसिद्धत्वं शास्त्रीयं लौकिकं वा ? तत्राद्याः पक्षोऽयुक्तस्तन्पटादीनां गास्त्रीययुतसिद्धत्वस्यासम्भवात् । वैशेषिकाखे हि प्रसिद्धमपृथगाश्रयवृत्तित्वमयुतसिद्धत्वम् । तच्चेह नास्त्येव तन्नूनां स्वावयवांशु वृत्तः, पटस्य च तन्नुनु । इति पृथगाश्रयवृत्तित्वसिद्धेरपृथगाश्रयवृत्तित्वमसदेव । एवं गुणकर्मसामान्यानामप्यपृथगाश्रयवृत्तित्वाभावः प्रतिपत्तव्यः । लोकप्रसिद्धकर्मजनवृत्तिरूपं त्वयुतसिद्धत्वं दुग्धाम्भसोद्युतनिर्द्धयोरप्यतीति । ननु यथा कुण्डदध्यववाख्यौ पृथग्भूतावाश्रयौ तयोश्च कुण्डस्य दक्षवृत्तिर्न तथात्र चत्वारोः प्रतीयन्ते, द्वावाश्रयौ पृथग्भूतौ द्वौ चाश्रयिणौ तन्तोरेव स्वावयवोपेक्षयाश्रयित्वात् पटापेक्षया चाश्रयत्वात्रयणामेवार्थानां प्रसिद्धः । पृथगाश्रयाश्रयित्वं युतसिद्धिरित्यस्य युतसिद्धिलक्षणस्याभावादयुतसिद्धत्वं तेषामिति चेत्कथमेवमाकांशादीनां युतसिद्धिः स्यात् ? तेषामन्याश्रयविवेकतः पृथगाश्रयाश्रयित्वाभावात् । नित्यानां च पृथग्गतिसिद्धमित्यपि तत्रासम्भाव्यम् । न खलु विमुद्रव्यपरमाणुवद्विमुद्रव्याणामन्यतरपृथग्गतितत्वं परमाणुद्वयवदुभयपृथग्गतितत्वं वा सम्भवत्यविभुत्वप्रसङ्गात् । तथैकद्वयार्थानां गुणकर्मसामान्यानां परस्परं पृथगाश्रयवृत्तेरभावादयुतसिद्धिप्रसङ्गतोऽन्योन्यं समवायः स्यात् । स च नेष्टस्तेषामाश्रयाश्रयिसमवायभावात् । इतरतराश्रयभावासिद्धौ हि पृथगाश्रयसमवायित्वलक्षणा युतसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तन्निर्धेन समवायसिद्धिरिति । ननु लक्षणं विद्यमानस्यार्थस्यान्यतो भेदेनावस्थापकं न तु सम्प्रवकारकम् । तेनावमदोपेक्षेन्ननु ज्ञापकपक्षे सुतरामितरेतराश्रयत्वम् । तथा हि । नाऽज्ञातया युतसिद्ध्या समवायो ज्ञातुं शक्यतेऽनधि-

१ समवायिना मरु ॥ २ अपरमगमयेस ॥ ३ स्येगिनो, स्योगम्य समवायेन सम्वन्द्गद्रावाप् ॥ ४ कथं त्वाम्य मम्बन्द्गद्रावाङ्गनासाह ॥ ५, स्योगम्य ॥ ६ स्येगिना सन्त-
यस्यदेव तेषामयेसलमिति भाव ॥ ७ गुणादौना गुणशब्दि गुणैरेया च स्वावयवैवयस्यस्येनु मुनिनि भाव ॥ ८ अतिव्यामिदृषणमिदम् ॥ ९, गुणं न ददि च तयोक्त तथोरवयवा ॥
१० अधिक्कणभूयो ॥ ११ तनुमिदं ॥ १२ ते के वसोभो इमेके सत्यह ॥ १३ गुणस्यवयवो ॥ १४ अथो वसुमन्तस्त्वल्लक्षण विद्युते योनिगुणोन्माश्रिता ॥ १५ मममये ॥
१६ तस्यह ॥ १७ तस्य तेषा मनवायसिद्धिरिति भाव ॥ १८ आदिना आत्मनो लज्जिता च ॥ १९ निर्वर-अभाव ॥ आत्मनो नमोदाप्रयुक्ते ॥ २० प्रवृत्ताऽगश्रीव नुनमिदल्लक्षण सिन्धु श्रुति नाति तथयि
अथयसिमतं भावयतीत्यह ॥ २१ लक्षणा ॥ २२ एकद्वय-वेसु अगमन-जन्ति ॥ २३ दम ॥

गतश्चासौ न शुतसिद्धिमवस्थापयितुमुत्सहते इति । न चातो लक्षणात्समवायः सिद्ध्यति व्यभिचारात् । तथा हि । नियमेनायुतसिद्धसम्बन्धत्वमाधाराधेय-
भूतसम्बन्धत्वं चाकारो वाच्यो वाचकस्तच्छब्द इति वाच्यवाचकभावे आत्मनि विषयभूतेऽहमिति ज्ञानं विषयति विषयविषयिभावे च विद्यते इति ।
ननु सर्वस्य वाच्यवाचकवर्गस्य विषयविषयिगस्य च नियमेनायुतसिद्धसम्बन्धत्वासम्भवो शुतसिद्धेऽव्ययस्य सम्भवाद्वदतच्छब्दज्ञानवत् । अतो न व्यभिचार
इत्यव्ययसारं वागपेक्षयापि लक्षणस्य विपक्षैकदेशवृत्तेर्व्यभिचारित्वात् । इष्टं च विपक्षैकदेशादव्यावृत्तस्य सर्वैरयनैकान्तिकत्वम् । यच्चोक्तं तनुपटादयः
संयोगिनो न भवन्तीत्यादि तत्सत्यं तत्र तादाल्योपपत्तात् । यत्तुक्तं प्रत्यक्षत एव समवायः प्रतीयत इत्यादि तदयुक्तम् । असाधारणस्वरूपत्वे हि सिद्धे सिद्धे-
दर्थानां प्रत्यक्षता पृथुबुधोदराद्याकारघटादिवत् । न चास्य तत्सिद्धम् । तद्धि किमयुतसिद्धसम्बन्धत्वं सम्बन्धमात्रं वा ? न तावदयुतसिद्धसम्बन्धत्वं सर्वेप्रती-
यमानत्वात् । यपुनर्यस्य स्वरूपं तत्तैव स्वरूपेण सर्वस्यापि प्रतिभासते । यथा पृथुबुधोदराद्याकारतया घट इति । न चैकस्य सामान्यात्मकं स्वरूपं युक्तं समाना-
नामभावे सामान्याभावोद्गने गगतत्ववत् । नापि सम्बन्धमात्रं समवायस्यासाधारणं स्वरूपं संयोगादावपि सम्भवात् । किञ्च तद्रूपतयासौ सम्बन्धबुद्धौ प्रति-
भासतेहेति प्रत्यये वा समवाय इत्यनुभवे वा ? यदि सम्बन्धबुद्धौ, कोयं सम्बन्धो नाम ? किं सम्बन्धत्वजातियुक्तः सम्बन्धोऽनेकोपादानजनितो वानेकाश्रितो वा
सम्बन्धबुद्धुत्पादको वा सम्बन्धबुद्धिविषयो वा ? न तावत्सम्बन्धत्वजातियुक्तः समवायस्यासम्बन्धत्वप्रसङ्गात् । द्रव्यादित्रयान्यतमरूपत्वाभावेन समवायान्तरासत्त्वेन
चात्र सम्बन्धत्वजातेरप्रवर्त्तनात् । अथ संयोगवदनेकोपादानजनितत्वाहिं घटादेरपि सम्बन्धत्वप्रसङ्गः । नायनेकाश्रितो घटत्वादेः सम्बन्धत्वानुषङ्गात् । नापि स-
म्बन्धबुद्धुत्पादको लोचनोदरपि तत्त्वप्रसक्तः । नापि सम्बन्धबुद्धिविषयः सम्बन्धसम्बन्धिनोरेकज्ञानविषयत्वे सम्बन्धिनोपि तद्रूपतानुषङ्गात् । न च प्रतिविषयं ज्ञा-
नभेदो मेचकज्ञानाभावप्रसङ्गात् । अथेहबुद्धौ समवायः प्रतिभासते, न-इहबुद्धेरधिकरणाध्यवसायरूपत्वात् । न चान्यसिद्धाकारे प्रतीयमानेऽन्याकारोऽर्थः कल्पयितुं
शुचोतिप्रसङ्गात् । अथ समवायबुद्ध्यासौ प्रतीयते तत्र समवायबुद्धेरसम्भवात् । न ह्येते तन्तवोयं पदोयं च समवाय इत्यन्योन्यविविक्तं त्रितयं वहिर्ग्राह्या-

१ विषये ॥ २ शब्दश्च ज्ञानं च शब्दज्ञाने । तस्य घटस्य शब्दज्ञाने तच्छब्दज्ञाने इति द्वन्द्वः ॥ ३ वाच्यवाचकभावविषयविषयिभावसमूहे विषये नास्ति तथापि तस्यैकदेशवृत्तित्वादेवैकान्तिकः ॥ ४ असाधारण-
स्वरूपम् ॥ ५ समवायस्य ॥ ६ समवायेन सह समानानां वस्तुताम् ॥ ७ तस्यैकत्वात्सामान्यस्थानेनवृत्तित्वात् ॥ ८ अयं सम्बन्ध इति ज्ञाने ॥ ९ सम्बन्धस्य ॥ १० सम्बन्धवत्तातेऽन्यथ सम्भावे ॥ ११ समवा-
यान्तरासत्त्वं च समवायस्यैकत्वादवगन्तव्यम् ॥ १२ अनेकोपादानजनितत्वाविशेषात् ॥ १३ आदिपदेन प्रकाशादयः । लोचनोदरपि वस्तुषु सम्बन्धबुद्धि जनयति ॥ १४ प्रतिविषय ज्ञानभेदात् सम्बन्धिनोरेक-
ज्ञानविषयत्वं यतः सम्बन्धिनोरपि सम्बन्धवत्तात्वात् सादित्यशङ्क्यामाह ॥ १५ इति चेति शेषः ॥ १६ समवायस्यावाराधेयभावलक्षणसम्बन्धकारोऽश्रितित्वासमवाय इति न घटते ॥ १७ इहलि बुद्धरपि सम्बन्धप्रत्यय-
कुतो न सादित्युक्ते सत्याह ॥ १८ आदिपदलक्षणं ॥ १९ सम्बन्धलक्षणं ॥ २० घटप्रतिभासे पटप्रतिभासप्रसङ्गात् ॥

कारतया कस्याञ्छितीतौ प्रतीयते तथानुभवाभावात् । सर्वसमवाय्यनुगतैकस्वभावो ह्यसौ तत्र प्रतिभासते तद्व्यावृत्तस्वभावो वा? न तावच्चद्व्यावृत्तस्वभावः सर्वतो व्यावृत्तस्वभावस्यासम्बन्धिदेवेन गगनाम्भोजवत्समवायवानुपपत्तेः । नापि तदनुगतैकस्वभावः सामान्योदरपि समवायवानुपप्लवात् । न चाखिल-समवाय्यप्रतिभासे तदनुगतस्वभावतयासौ प्रत्यक्षेण प्रत्येतुं शक्यः । अथानुगतव्यावृत्तरूपव्यतिरेकेण सम्बन्धरूपतयासौ प्रतीयते तन्न सम्बन्धरूपतायाः प्रागेव कृतोत्तरत्वात् । यदयुक्तम् 'इह तन्तुषु पट इत्यादीहप्रत्ययः सम्बन्धकार्योऽवाध्यमानेहप्रत्ययत्वादिह कुण्डे दधीत्यादिप्रत्ययवदित्यनुमानाच्चासौ प्रतीयते' इत्यादि, तदव्यसमीक्षिताभिधानं हेतोरश्रय्यसिद्धत्वात् । तदसिद्धत्वं चेह तन्तुषु पट इत्यादिप्रत्ययस्य धर्मिणोऽसिद्धः । अप्रसिद्धविशेषणश्चायं हेतुः पटे तन्तवो दृष्टेः शला इत्यादिरूपतया प्रतीयमानप्रत्ययेनेह तन्तुषु पट इति प्रत्ययस्य वाध्यमानत्वात् । स्वरूपासिद्धश्चायं तन्तुपटप्रत्यये इहप्रत्ययत्वस्यानुभवाभावात् । पटोयमित्यादिरूपतया हि प्रत्ययोनुभूयते । अतैकान्तिकश्चेह प्रागभावोऽनादित्वमिह प्रध्वंसाभावो प्रध्वंसाभावाभाव इत्यवाध्यमानेहप्रत्ययस्य सम्बन्धपूर्वकत्वा-भावात् । न चात्र विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धो वाच्यः सम्बन्धमन्तरेण विशेषणविशेष्यभावस्याऽसम्भवात् । अन्यथा सर्वं सर्वस्य विशेषणं विशेष्यं च स्यात् । सम्बन्धे सत्येव हि द्रव्यगुणकर्मदावेकस्य विशेषणत्वमपरस्य विशेष्यत्वं दृष्टम् । तदभावेपि विशेषणविशेष्यभावकल्पनयाभिप्रसङ्गः स्यात् । न चान्नादृष्टः सिद्धरूपता तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धो विशेषणविशेष्यभावनिबन्धनमित्यभिधातव्यं योदासम्बन्धवादित्वव्याघातानुपप्लवात् । न चास्य सम्बन्धरूपता । सम्बन्धो हि द्विष्टो दृष्टलक्षणः सम्बन्धो विशेषणविशेष्यभावनिबन्धनमित्यभिधातव्यं योदासम्बन्धवादित्वव्याघातानुपप्लवात् । न चास्य सम्बन्धरूपता । सम्बन्धो हि द्विष्टो भवताम्युपेतः । अदृष्टश्चात्मवृत्तितया प्रागभावाऽनादित्वयोरतिर्द्वन्द्व्यं द्विष्टो भवतीति चिन्त्यमेतत् । यदि चानादृष्टः सम्बन्धस्तर्हि गुणगुण्यादयोऽप्यत एव सम्बद्धा भविष्यन्तीत्यलं समवायादिसम्बन्धकल्पनया । किञ्चालौमुनातत्सम्बन्धमात्रं साध्यते तद्विगोषो वा? प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता तादात्म्यलक्षणसम्बन्धस्य-दृष्टत्वात्तन्तुपटादीनाम् । ननु तेषां तादात्म्ये सति तन्तवः पटो वा स्यात् । तथा च सम्बन्धिनारेकत्वं कथं सम्बन्धो नामास्य द्विष्टत्वात्? तदप्ययुक्तम् । यो हि द्विष्टः सम्बन्धस्तत्सर्वधर्ममावो युक्तः । तन्तुस्वभाव एव हि पटो नाथान्तरमातानवितानी-भूततन्तुव्यतिरेकेण देशभेदादिना पटस्यानुपलभ्यमानत्वात् । अथ सम्बन्धविशेषः साध्यते । स किं संयोगः समवायो वा? संयोगश्चेदभ्युपगमबाधा । सम-

१ कथं सम्बन्धो नाम ? किं सम्बन्धवशात्तियुक्तं । इत्यादिवाचिना । २ अवयविनि । ३ इत् तन्मुप पठ इति अप्रत्यक्षवद्विविना अतिद्वारेण प्रत्ययोभित्तियथा तथैव पठे तन्नवान्
इहै शाखा इत्यवयवविषयवधाना अतिद्वारेणापि क्रमशः यन्त्रिलोकप्रतिवेद्य वत ॥ ५ युन ॥ ६ मध्यस्थ-व्योरोति निर्विपातोऽसमाप्तप्रम- सम्बन्धभावान्निर्यान् ॥ ७ प्रागभा न ॥ ८ अप्रवृत्तात् सन् ॥
९ इह तन्मुप पठ इत्यादीर्वाप्रत्ययम् सम्बन्धकारेण स्वात्मनस्तुल्यवाचिस्त्वाम् ॥ १० ज्ञानान्द्र ॥ ११ मन्त्रान्वितोऽङ्गजटोरन ॥ १२ तन्मय एन स्वन तो दम्क पठ्यन्ते तेषां च स्वरूप भावस्तत्सम्भावना
सौख्यं लक्षणं व्यर्थ सम्बन्धमेवेति विस ॥

वायश्चेदृष्टान्तस्य साध्यविकलता । अथोच्यते, न संयोगः समवायो वा साध्यते किन्तु सम्बन्धमात्रम् । तत्सिद्धौ च परिशेषात् समवायः सिध्यतीति तदप्युक्ति-
मात्रं परिशेषन्यायेन समवायस्य सिद्धेरसंभवात् तस्यानेकदोषदुष्टत्वेन प्रतिपादितत्वात् । यदि हि संबन्धान्तरमनेकदोषदुष्टं, समवायस्तु निर्दोषः स्यात्तदामौ
तज्यायात् सिध्येत । न चैवमित्युक्तम् । कश्चायं परिशेषो नाम ? प्रसक्तप्रतिषेधे विशिष्यमाणसंप्रत्ययहेतुः स इति चेत् स किं प्रमाणमप्रमाणं वा ? न तावद-
प्रमाणमभिप्रेतसिद्धौ समर्थमिति प्रसङ्गात् । प्रमाणं चेत्किं प्रत्यक्षमनुमानं वा ? न तावत्प्रत्यक्षं तस्य प्रसक्तप्रतिषेधद्वारेणाभिप्रेतसिद्धावसमर्थत्वात् । अथ केवलम्ब-
तिरक्यनुमानं परिशेषस्तार्हिं प्रकृतानुमानोपन्यासवैयर्थ्यं तस्योपन्यासेपि परिशेषमन्तरेणाभिप्रेतसिद्धेरसंभवात् । परिशेषस्तु प्रमाणान्तरमन्तरेणापि तत्सिद्धौ
समर्थ इति स एवोच्यताम् । न चासादुक्तः । तत् कथं समवायः सिध्येत ? ननु चेदप्रत्ययस्य समवायाहेतुकत्वे निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् कादाचित्कत्वविरोधस्त-
दसत् तादात्म्यहेतुकतास्य प्रतिपादितत्वात् । महेश्वरहेतुकत्वाद्वा कादाचित्कत्वविरोधः । तस्य तदहेतुकत्वे वा तेनैव कार्यत्वादिहेतोर्व्यभिचारः । ननु महेश्वरो-
ऽसंबन्धत्वात्कथं संबन्धबुद्धेः कारणमिति चेत् प्रभुशेकरचिन्त्यत्वात् । यो हीश्वरलोक्यकार्यकरणसमर्थः स कथं पटे रूपादय इति बुद्धिं न विदध्यात् ? प्रभुः
खलु यदेवेच्छति तत्करोत्यन्यथा प्रभुत्वमेवास्य हीयते । न चेह कुण्डे दधीत्यादिप्रत्यये संबन्धपूर्वकत्वोपलम्भादत्रापि तत्पूर्वकत्वस्यैव सिद्धिस्तत्रापीश्वरहेतुकत्वं
कार्यस्येच्छतत्सच्चोद्योनिवृत्तेः । संयोगश्चार्थान्तरभूतस्तन्निमित्तत्वेनान्वाप्यसिद्धस्तस्यासिद्धस्वरूपत्वात् । ननु संयोगो नामार्थान्तरं न स्यात्तदा क्षेत्रे बीजादयो निवि-
र्धिंत्वात् सर्वदैवाङ्कुरादिकार्यं कुर्युः । न चैवम् । तस्मात्सर्वदा कार्यानारम्भात् तेऽङ्कुरादिकार्योत्पत्तौ कारणान्तरसापेक्षा यथा मृत्पिण्डदण्डादयो घटकरणे
कुम्भकारादिसापेक्षाः । योसावपेक्ष्यः स संयोग इति । किं च द्रव्ययोर्विशेषणभावेनाध्यक्षत एवासौ प्रतीयते । तथा हि । कश्चित्कनैवित्स्युक्ते द्रव्ये
आहरेत्युक्ते ययोरैव द्रव्ययोः संयोगमुपलभते ते एवाहरति, न द्रव्यमात्रम् । किञ्च कुण्डली देवदत्त इत्यादिभस्मिरुपजायमाना किंनिबन्धनेत्याभिधातव्यम् ? न
तावत्पुरुषकुण्डलमात्रनिबन्धना सर्वदा तस्याः सद्भावप्रसङ्गात् । किञ्च यदेव केनचिक्काचिदुपलब्धस्त्वं तस्यैवान्यत्र विधिप्रतिषेधमुखेन लोके व्यवहारप्रवृत्तिर्दृष्टा ।
यदि तु संयोगो न कदाचिदुपलब्धस्तत्कथमस्य चैत्रोऽकुण्डली वयैवं विभागेन व्यवहारो भवेत् ? चैत्रोऽकुण्डलीत्यत्र हि न कुण्डलं चैत्रो वा प्रतिषिध्यते

१ इह कुण्डे दधीत्यादियवविलस्य ॥ २ संयोगतादात्म्यादिरूपम् ॥ ३ प्रसक्त = प्रसङ्गात् । सर्वजनप्रसिद्धो वा संयोगतादात्म्यरूप । तस्य प्रतिषेधे सति विविधप्रमाण समवायरूपस्तस्य सत्यक प्रतीतिहेतुरित्यर्थः ॥
४ परिशेषः । ५ प्रत्यक्षस्य सतिहितत्वादिवैव प्रवर्तमानत्वात् ॥ ६ पालेषापि प्रमाणान्तरमन्तरेण तन्निश्चायकसमर्थो भविष्यतीत्युक्ते सत्याह ॥ ७, ८ इहेदमिति प्रत्ययस्य ॥ ९ इहेदमिति प्रत्ययस्य ॥ १० इह तन्मु-
पट इत्यादीप्रत्ययस्य ॥ ११ इह कुण्डे दधीत्यादियवस्य ॥ १२ दधीत्यादियवस्य ॥ १३ वैयर्थिकस्य ॥ १४ तच्चोप हि महेश्वरहेतुत्वाद्वा कादाचित्कत्वाविरोध इत्यादि ॥ १५ अथो संयोगविचारो ताभ्यामन्य म्यागे
इत्यर्थः ॥ १६ इहेति प्रत्ययनिमित्तत्वेन ॥ १७ इह कुण्डेपि ॥ १८ संयोगे सत्यत्वरूपमात्रमन्योद्रव्याभावरित्यर्थः ॥ १९ गृहे व्यापिता मननोपीत्यर्थः ॥ २० कारणान्तर = संयोग ॥ २१ द्रव्ये संयोगवती इति ॥
२२ पुमान् ॥ २३ पुंसा ॥ २४ संयोगस्या पूर्वसमावप्रवृत्तमुपलानपेक्षा ॥

देशादिभेदेनानयोः सतोः प्रतिषेधायोगात् । तस्माच्चैत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिषिध्यते । तथा चैत्रः कुण्डलीत्यनेनापि विधिवाक्येन चैत्रकुण्डलयोनान्यतरस्य विधानं तयोः सिद्धत्वात् । पारिशेष्यात्संयोगस्यैव विधिविज्ञायते । इत्यथुद्घोतकरस्य मनोरथमात्रम् । तथा हि । यत्तावदुक्तं निर्विशिष्टत्वाद्बिजादयः सर्वदे-
वाङ्कुरं कुयुक्तव्युक्तं तेषां निर्विशिष्टत्वासिद्धेः सकलभावानां परिणामित्वात् । ततो विशिष्टपरिणामापन्नानामेव तेषां जनकत्वं, नास्त्यथा । यच्चोक्तं सर्वदा कार्या-
नारम्भादित्यादि तत्रापि कारणमात्रमापेक्षत्वसाधने सिद्धसाध्यतास्माभिरपि विशिष्टपरिणामापेक्षाणां तेषां कार्यकारित्वाभ्युपगमात् । अथाभिमतसंयोगाल्पपदार्था-
न्तरसापेक्षत्वं साध्यते तदानेन हेतोरन्वयसिद्धेरनैकान्तिकता तमन्तरेणापि संभवाविरोधात् । इष्टान्तस्य च साध्यविकलता । यदि च संयोगमात्रसापेक्षा एव
ते तज्जनकास्तर्हि प्रथमोपनिषाते एव क्षित्यादिभ्योङ्कुरादिकार्योदयप्रसङ्गः पश्चादित्यनुत्पत्तिप्रसङ्गो विशेषाभावात् ।
यद्यप्युक्तं द्रव्ययोर्विशेषणभावेन्यादि तदप्युक्तं यतो न द्रव्याभ्यामप्यान्तरस्यूतः संयोगः प्रतिपत्तुः प्रत्यक्षे प्रतिभाति अतस्तद्वर्गनाद्विशिष्टं द्रव्यं आहरेत् । किं
तर्हि ? प्राग्भाषिसान्तरावस्थापरित्यागेन निरन्तरावस्थारूपतयापेक्षे वस्तुनी एव संयुक्तशब्दवाच्ये अवस्थाविशेषं प्रभावितेतात् संयोगजवदस्य । तेन यत्र
तथाविधे वस्तुनी संयोगशब्दविषयभावापन्ने पश्यति ते एवाहरति, नान्ये । यद्यप्युक्तं कुण्डलीत्यादि तदप्युक्तिमात्रं यतो यथैव हि चैत्रकुण्डलयोर्विशिष्टावस्था-
प्राप्तिः संयोगः मबदा न भवति तद्वत्कुण्डलीति मतिरप्यवस्थाविशेषनिवन्धना कथं तदभावे भवेत् ? विधिप्रतिषेधावपि न केवलयोश्चैत्रकुण्डलयोः किन्त्ववस्था-
विशेषस्यैवेत्युक्तदोषानवकाशः । ततो ये अनेकवस्तुमन्विषाते मतिरप्यवस्थाविशेषनिवन्धना कथं तदभावे भवेत् ? विधिप्रतिषेधावपि न केवलयोश्चैत्रकुण्डलयोः किन्त्ववस्था-
प्रत्ययास्तथा चैते संयुक्तप्रत्यया इति । यच्चान्यदुक्तं विशेषविरुद्धानुमानं सकलानुमानोच्छेदकत्वाच्च वक्तव्यमिति तत्किमनुमानाभासोच्छेदकत्वाच्च वाच्यं
सम्यगनुमानोच्छेदकत्वाद्वा ? तत्राद्यः पक्षोऽयुक्तः । न हि कालात्ययापदिष्टहेतूत्थानुमानोच्छेदकस्य प्रत्यक्षादेरनुमानवादिनोपन्यासो न कर्तव्योऽतिप्रसक्तैः ।
द्वितीयपक्षोऽप्ययुक्तः । न हि धूमादिसम्यगनुमानस्य विशेषविरुद्धानुमानसहस्रेणापि प्रत्यक्षादिभिरपहतविषयेण बाधा विधानुं पर्यते । न च विशेषविरुद्धानुमा-
नत्वादेवेदमवाच्यं यतो न विशेषविरुद्धानुमानत्वमसिद्धत्वादिवद्वैत्वाभासनिरूपणप्रकरणे दोषो निरूपितो येनानुमानवैदिभिस्तदसिद्धत्वादिवन्न प्रयुज्यते ।
ततो यदुष्टमनुमानं तदेव विशेषविधाताय न प्रयोक्तव्यम् । यथायं प्रदेशोत्रत्येनाग्निभासन्न भवति धूमवत्त्वान्महानमवदित्यादिकम् । यतस्ते न यो विशेषो

१ पुरपञ्चकुण्डल्यो.

पर्यन्तेन स्थितावस्थायानर्थात्पर्य ॥ २ कर्णेऽङ्कु डलीति निषेधवाक्येन ॥ ३ अन्वयः अर्हन्नाभाव ॥ ४ अर्थिण्यादय इत्यन्वयान्तेना पदभरणे प्रभवन्ति तथापि नामा इत्यन्वयः

वृत्ति ॥ ५ इत्यन्वयः संयोगात्प्रत्यक्षावर्तव्यः । उच्चारितवन् ॥ ६ अवस्थान् मनुक्तत्वात् ॥ ७ चैत्रकुण्डलयोर्विशिष्टपरिणामावपेक्षाणां ॥ ८ इन्द्रियाणां मन्त्रिकम् ॥ ९ अत्र उग्रगणे मन्त्रिकम् ॥ १० क-

ालस्यादिप्रतिषेधेवाभासमर्थेन प्रत्यक्षादेरनुच्छेदयनुप्रसङ्गात् ॥ ११ जनार्णव ॥

निराश्रिते स प्रत्यक्षैव तद्देशोपसर्पणे सति प्रतीयते । न चैतत् समवाये संभवति प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वेनास्य प्रतिपादितत्वात् । न चातद्विषयं वाचकमतिप्रसङ्गात् । यद्युत्तरकं न चास्य संयोगवद्धानात्वमित्यादि तदव्यसमीचीनं तदेकत्वस्यानुमानवाधितत्वात् । तथा हि । अनेकः समवायो विभिन्नदेशकालाकारार्थेषु संबन्धेषुद्धिहेतुत्वात् । यो य इत्यभूतः स सोनेको यथा संयोगः । तथा च समवायस्तसादनेक इति । प्रसिद्धो हि दण्डपुरुषसंयोगात् कटकुड्यादिसंयोगस्य भेदः । निविडः संयोगः शिथिलः संयोग इति प्रत्ययभेदात्संयोगस्य भेदाभ्युपगमे नित्यं समवायः कदाचित्समवाय इति प्रत्ययभेदात्समवायस्यापि भेदोऽस्तु । समवायिनोर्नित्यकादाचिकत्वाभ्यां समवाये तत्प्रत्ययोत्यत्तौ संयोगिनोर्निविडवशिथिलत्वाभ्यां संयोगे तथा प्रत्ययोत्पत्तिः स्यान्न पुनः संयोगस्य निविडत्वादिसंभवाभेदात् । इत्येकं संश्रितोऽन्यत् प्रच्यवते । तथा नाना समवायोऽयुतसिद्धावयविद्रव्याश्रितत्वात् संख्यावदित्यतोऽयसानेकत्वसिद्धिः । न चेदमसिद्धम् । अनाश्रितत्वे हि समवायस्य षण्णामाश्रितत्वमन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इत्यस्य विरोधः । अथ न परमार्थतः समवायस्याश्रितत्वं नाम धर्मो येनानेकत्वं स्यात् । किन्तूपचारात् । निमित्तं तूपचारस्य संभवार्थेषु सत्सु समवायज्ञानम् । तत्त्वतो ह्याश्रितत्वेस्य स्वाश्रयविनाशे विनाशप्रसङ्गो गुणादिवत् । इत्ययमुक्तं विशेषपरित्यागेनाश्रितत्वसामान्यस्य हेतुत्वात्, दिगादीनामाश्रितत्वापत्तेश्च । मूर्त्तद्रव्येषूपलब्धिर्लक्षणप्राप्तेषु दिग्लिङ्गस्येदमतः पूर्वेणेत्यादिप्रत्ययस्य काललिङ्गस्य च परत्वापरत्वादिप्रत्ययस्य सद्भावात् । तथा चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति विरुध्यते सामान्यस्यानाश्रितत्वप्रसङ्गश्चाश्रयविनाशोऽश्रयविनाशात् समवायवत् । अस्तु वानाश्रितत्वं समवायस्य तथाप्यनेकत्वमनिवार्यम् । तथा हि । अनेकः समवायोनाश्रितत्वात्परमाणुवत् । नाकाशादिभिव्यभिचारस्तेषामपि कथंचिन्नानात्वसाधनात् । ततोऽयुक्तमुक्तमिहेति प्रत्ययाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैकः समवाय इति विशेषलिङ्गाभावस्यानन्तरप्रतिपादितलिङ्गसद्भावतोऽसिद्धत्वात् । इहेति प्रत्ययाविशेषोऽयसिद्धिर्द्वात्मनि ज्ञानमिह पदे रूपादिकमितीहेति प्रत्ययस्य विशेषात् । विशेषणानुरागो हि प्रत्ययस्य विशिष्टत्वम् । न चानुगतप्रत्ययप्रतीतिः समवायस्यैकत्वं सिध्यति गोत्वादिसामान्येषु षट्पदार्थेषु चानुगतस्यैकत्वस्याभावेऽयुनुगतप्रत्ययप्रतीतिः । सत्तावदिति दृष्टान्तोऽपि साध्यसाधनविकलः सर्वैकत्वस्य सत्यप्रत्ययाविशेषस्य चासिद्धत्वात् । सर्वैकत्वे हि सत्तायाः पटः सन्निति प्रत्ययोत्पत्तौ सर्वथा सत्तायाः प्रतीयदुषङ्गात् क्वचित् सत्तासंदेहो न स्यात् । तस्याः सर्वथा प्रतीतावपि

- १ तत्त्व-अन्ते ॥ २ परमाणुसंख्यापि वाचकत्वप्रसङ्गात् ॥ ३ सत्त्व इति बुद्धिः सत्त्वबुद्धिः । तस्या ॥ ४ दृष्टान्तं समर्थयति ॥ ५ परमाणुतत्त्वयो ॥ ६ तन्तुपटयो ॥ ७ समवायस्य ॥ ८ विशेषिकस्य ॥ ९ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानाम् ॥ १० अन्यस्य ॥ ११ स्वरूपम् ॥ १२ तन्तुपटादिषु ॥ १३ समवाय इति ज्ञानम् ॥ १४ स्वाश्रयार्थवित्त्वात् ॥ १५ गुणो गुणान्तरित इति विशेषपरित्यागेन ॥ १६ आश्रयविनाशोऽश्रितत्वसामान्यस्याविनाश एव तस्य नित्यत्वात् ॥ १७ दिगादीनामाश्रितत्वं च सति ॥ १८ सिद्धद्रव्यगुणमार्गान्तरत्वात् ॥ १९ प्रदक्षेदेदपिदया ॥ २० समवायस्य नानात्व सिद्धं यत् ॥ २१ विधाभिन्नविशेषसंबन्ध ॥ २२ इहेति प्रत्ययस्य ॥ २३ भिन्नत्वम् ॥ २४ गोत्वमपि सामान्य घटत्वमपि सामान्यमिति, अयमपि पटाद्योऽयमपि पदार्थ इत्येव प्रकरणेन ।

तद्विशेष्यार्थानामप्रतीतेः क्वचित्सत्तासंदेहे षटविशेषणत्वं तस्या अन्यदन्यदथान्तरविशेषणत्वम् । इत्यायातमनेकरूपत्वं तस्याः । यदप्युक्तं समवायीनि द्रव्याणीत्यादिप्रत्ययो विशेषणपूर्वको विशेष्यप्रत्ययत्वादित्यादि तदध्यन्यतमोविलसितं हेतोर्विशेषणासिद्धत्वात् । तदसिद्धत्वं च समवायानुरागस्याप्रतीतेः । प्रतीतौ वानुमानानर्थक्यम् । को हि नाम समवायानुरक्तं द्रव्यादिकं मन्यमानः समवायं न मन्येत तदनुरागभावोपि तेनैस्य विशेष्यत्वे खरशृङ्गेणापि तस्यादिविशेषात् । ननु संन्यधानुरक्तं द्रव्यादिकं प्रतिभाति । सत्यं प्रतिभाति । समवाये तु किमायातम् ? न च स एव स इति वाच्यं तादात्म्यादपि तेतसंभावात् संयोगवत् । तथाप्यत्रैवाग्रहे खरविशेषोप्याग्रहः किन्न स्यात् । खरविषाणी षट इति प्रत्ययो विशेषणपूर्वको विशेष्यप्रत्ययत्वादिति । अत्राश्रयासिद्धतान्यत्रापि समाना । न खलु समवायी षट इति प्रत्ययः केनाप्यनुश्रूयते । अथाप्रतिपक्षसमयस्य संश्लेषणान्नं प्रतिपक्षसमयस्य तु समवायीति प्रतिभातीति चेन्न ज्ञानाद्वयादेः प्रसङ्गात् । शक्यते हि तत्राप्येवं बहुमप्रतिपक्षसमयस्य वस्तुभावमभिधानयोजनारहितं प्रतिभाति संकेतवशाच्चैतत्सर्वं ज्ञानाद्वयादि । स्वशास्त्रजनितसंस्कारवाद्भिज्ञानाद्वयादिप्रतिभासोऽप्रमाणमित्यन्त्यत्रापि समानम् । न हि तत्रापि स्वशास्त्रसंस्कारादृते समवायीति ज्ञानमनुभवत्यन्जनः । न चैतच्छास्त्रमप्रमाणमेतच्च प्रमाणमिति शेषः । अथात्र संन्यासिनि विशेषणम् । नन्वस्तु तेषां विशेषणत्वं यत्र समवायिनां समवाय इति प्रतिभासते । यत्र तु समवाय इत्येतावाननुभवस्तत्र किं विशेषणमिति चिन्त्यताम् । अथ विशेषणाभावाद्देदं विशेष्यज्ञानं तर्ह्यन्यस्य विशेष्यस्यात्रासंभाविद्विशेषणज्ञानमपि तस्मा भूत् । न चैतद्युक्तम् । कथं चैवं षट इति प्रत्ययो विशेष्यः स्यात् ? विशेषणाभावाविशेषात् । अथात्र षटत्वं विशेषणं तर्हि समवाय इति प्रत्यये किं विशेषणम् ? न तावत्समवायत्वमनभ्युपगमात् । अथ येन सता विशिष्टः प्रत्ययो जायते तद्विशेषणं तत्र समवाय इति प्रत्ययोत्पादे समवायत्वसामान्यस्यानभ्युपगमात्, ईदृग्वादेऽथाप्रतिभासनादईदृग्यैव विशेषणत्वमिति, तन्न-यतः किं येन सता विशेष्यज्ञानमुत्पद्यते तद्विशेषणं किं वा यस्यानुरागः प्रतिभासते तदिति ? प्रथमपक्षे चक्षुरालोकादेरपि तदनिवार्यम् । अथ यस्यानुरागतद्विशेषणं न तर्हि दण्डीति प्रत्यये देण्डवदण्डशब्दोल्लेखेन समवाय इति प्रत्ययेत्यदृष्ट्य तच्छब्दयोजनाद्विशेषा-

१ दण्डभावेऽर्णवर्णिते प्रत्यये यथा न साप्तया समवायलक्षणादिविद्योपभावेऽपि निश्चिन्त्यप्रत्यये न स्यादिति भावः ॥ २ समवाय एवातुराग सम-वस्त्यम् ॥ ३ समवायेन ॥ ४ द्रव्यादे ॥ ५ तत्त्व-अतुरागस्य ॥ ६ व्याहिका अस्माद्विद्वत् ॥ ७ अभिधाने शब्दः ॥ ८ समवाये ॥ ९ वैशेषिक ॥ १० विशेषणपूर्वकलक्षणसाध्याभावात् ॥ ११ विशेष्यप्रत्ययत्वादिति ॥ १२ तत्तुष्टादय ॥ १३ समवायिभ्या भिन्नस्य ॥ १४ समवायि प्रकरणे ॥ १५ उपन्यस्य भूदिति ॥ १६ समवायः प्रतिभासते इति प्रत्यये निश्चिन्त्यप्रत्यय तत्तुष्टादे ॥ १७ अर्थशून्यतात् ॥ १८ इदं विशेष्यमिति ज्ञानम् ॥ १९ सवन्य ॥ २० निश्चये ॥ २१ दण्डवर्णिते प्रत्यये दण्डभावेऽर्णवर्णिते दण्डस्य यथातुराग मन्व्यते जनो, न तथा प्रत्ययेऽऽहन्त्यद्वयवाद्गोत्रदण्डसाधारणमिति सवन्यः ॥

नुरागं जनो मन्यते तैथायहृष्टस्य विशेषणत्वरूपनाथां दण्डीत्यादिप्रत्ययेत्यस्यैव तत्कल्पनास्तु किं द्रव्यदेविशेषणभावकल्पनया ? यच्चोक्तं स्वकारणसत्ता-
संबन्ध एवास्मैलभ इत्यादि तन्न-आत्मलाभस्य स्वकारणसत्तासमवायपर्यायतायां नित्यत्वप्रसङ्गात् । तन्नित्यत्वे च कार्यस्याविनाशित्वं स्यात् । किं चासौ सतां
सत्तासमवायोऽस्मतां वा स्यात् ? न तावदसतां व्योमोत्पलदीनामपि तत्प्रसङ्गात् । अथात्यन्तासत्त्वात्तेषां न तत्प्रसङ्गः । गुणगुण्यादीनामत्यन्तासत्त्वाभावः कुतः ?
समवायाच्चोदितरेतराश्रयः । सिद्धे हि समवाये तेषामत्यन्तासत्त्वाभावस्तदभावाच्च समवायः । नापि सताम् । समवायात्पूर्वं हि सत्त्वं तेषां समवायान्तरास्ततो
वा ? समवायान्तराच्चेत्सत्त्वाभ्युपगमात् । अनेकत्वेत्यतोऽपि पूर्वसमवायान्तरात्तेषां सत्त्वमित्यनवस्था । स्वतः सत्त्वाभ्युपगमे तु समवायपरिकल्पनानर्थ-
क्यम् । ननु न समवायात् पूर्वं तेषां सत्त्वमसत्त्वं वा सत्तासमवायात्सत्त्वाभ्युपगमादित्यसङ्गतं परस्परव्यवच्छेदरूपाणामेकनिषेधस्यापरविधाननान्तर्याकृते-
नोभयनिषेधविरोधात् । न चातुर्पकारिणोः सत्तासमवाययोः परस्परसंबन्धो युक्तोतिप्रसङ्गात् । अव्यापि चेदं सत्त्वलक्षणं सत्तासमवायान्यविशेषेषु तस्या-
संभवात्, त्रिषु पदार्थेषु सत्करी सत्त्वलाभिधानात् । अतिव्यापि चाकाशकुशेशयादिष्वपि भावात् । न च तेषामसत्त्वाच्च सत्तासमवायोन्योऽन्याश्रयानुषङ्गात् ।
असत्त्वे हि तेषां सत्तासमवायविरहस्तादिरहाच्चासत्त्वमिति । न च सत्तासमवायः सत्त्वलक्षणं युक्तमर्थान्तरत्वात् । न ह्यर्थान्तरमर्थान्तरस्य स्वरूपमतिप्रसङ्गादथा-
न्तरत्वह्यनिप्रसङ्गाच्च । किं च सत्तासमवायात्पदार्थानां सत्त्वे तयोः कुतः सत्त्वम् ? असत्त्वसंबन्धात्सत्त्वचेतिप्रसङ्गात् । सत्तासमवायान्तराच्चेदनवस्था । स्वतःश्चे-
त्यदार्थानामपि तत्त्वत एवास्तु । किं सत्तासमवायेन ? यदप्यभिहितमग्रेरुष्णतावदित्यादि तदप्यभिधानमात्रं यतः प्रत्यक्षसिद्धे पदार्थस्वभावे स्वभावैरुत्तरं
वक्तुं युक्तम् । न च समवायस्य स्वतः संबन्धत्वं संयोगादीनां तु तस्मादित्यध्यप्रसिद्धं तैस्वरूपस्याध्यक्षाद्यगोचरत्वप्रतिपादनात् । समवायोन्येन संबन्ध्यमानो न
स्वतः संबन्ध्यते संबन्ध्यमानत्वादूपादिवदित्यनुमानविरोधाच्च । यदि चाग्निप्रदीपज्ज्वोदकादीनामुष्णप्रकाशपवित्रतावत्समवायः स्वंपरयोः संबन्धहेतुस्तर्हि तदृष्टान्तावष्ट-
म्भेनैव ज्ञानं स्वपरयोः प्रकाशहेतुः किन्न स्यात् ? तथा च ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यं प्रमेयत्वादिति हुवते । यच्चोच्यते समवायः संबन्धान्तरं नापेक्षते स्वतः संबन्धत्वात् ।
ये तु संबन्धान्तरमपेक्षन्ते न ते स्वतः संबन्धा यथा घटादयः । न चायं न स्वतः संबन्धस्तस्मात्संबन्धान्तरं नापेक्षते इति । तदपि मनोरथमात्रं हेतोरसिद्धेः ।

१ अष्टद्वयुपाभाभ्युपगमामावेपि ॥ २ दृढादेल्लग्न्युदादौ ॥ ३ कार्यत्वाय वस्तुन सत्त्वमोद्व ॥ ४ सत्तासमवाययोनिलत्वात् ॥ ५ व्योमोत्पलदीना सर्वेषां प्रतिपादिते आचार्यां ग्रह ॥ ६ अस्य=समवायस्य ॥
७ अतोऽपि=विश्रुतिरसमवायान्तरादपि ॥ ८ सताम् ॥ ९ व्यवच्छेदो हि परस्पर विरुद्धधर्मयोगितयाैव स्यात् ॥ १० परसाम् ॥ ११ द्वन्द्वत्रि ज्ञेय ॥ १२ तेषां सत्त्वत्वेनैव सत्त्वस्वभावत्वात् ॥ १३ तेषां हि सत्तासमवायेनैव
सत्त्वं, स्वयं स्वतन्त्रमेवेति भावः ॥ १४ घटस्य घटस्वरूपसमवायः संबन्ध सत्त्वसंबन्धः । न सत्त्वसंबन्धोऽसत्त्वसंबन्धः ॥ १५ सत्ता सत्तासमवायाभ्यां संबन्ध सत्त्वसंबन्धः । न सत्त्वसंबन्धोऽसत्त्वसंबन्धः ॥ १६ गगनकुसुमादियु ॥ १७ अपरसत्तासमवायाभ्यां संबन्धमावेपि
सत्त्वम् ॥ १८ सत्त्व=समवायस्य ॥ १९ तदनुपगमादिलक्षणसंबन्धिनः सह ॥ २० समवायसमवायिनो ॥ २१ अवष्टम्भोऽलम्ब साहाय्यं वा ॥ २२ स्वतः संबन्धत्वादिति हेतोः ॥

न हि समवायस्य स्वरूपासिद्धौ स्वतः संबन्धत्वं तत्र सिध्यति संयोगेनानेकान्ताच्च । स हि स्वतः संबन्धः संबन्धान्तरं चापेक्षते । न हि स्वतोऽसंबन्धस्वभावत्वे संयोगेदेः परतत्तद्धैक्यमतिप्रसङ्गात् । घटादीनां च संबन्धित्वाच्च परतोपि संबन्धत्वम् । इत्ययुक्तमुक्तं न ते स्वतःसंबन्धा इति । तन्नास्य स्वतः संबन्धो युक्तः । परतत्त्वोक्तिं संयोगात्समवायान्तराद्विशेषणभावाददृष्टाद्वा ? न तावत्संयोगात्तस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रयत्वात् समवायस्य चाद्रव्यत्वात् । नापि समवायान्तरात् तस्यैकरूपतयाभ्युपगमात्, तत्त्वं भवेत् व्याख्यातमित्यभिधानात् । नापि विशेषणभावात् संबन्धान्तराभिन्नवद्भेदेवास्य प्रवृत्तिप्रतीतेर्दण्डविशिष्टः पुरुष इत्यादिवत् । अन्यथा सर्वं सर्वस्य विशेषणं विशेष्यं च स्यात् । समवायादिसंबन्धानर्थक्यं च तदभावेपि गुणगुण्यादिभावोपपत्तेः । समवायस्य समवायिविशेषणतापुपत्तिश्चात्यन्तमर्थान्तरत्वेनातद्धर्मत्वादाकाशवत् । नै खलु संयुक्ताविमावित्यत्र संयोगिधर्मतामन्तरेण संयोगस्य तद्विशेषणता दृष्टा । न च समवायसमवायिनां सम्बन्धान्तराभिसम्बद्धत्वमनभ्युपगमात् । किञ्च विशेषणभावोच्यतेभ्योत्यन्तं भिन्नस्तत्रैव कुतो नियाभ्येत ? समवायाच्चेदितरेतराश्रयः । समवायस्य नियमसिद्धौ हि ततो विशेषणभावस्य नियमसिद्धिस्तत्सिद्धेश्च समवायस्य तत्सिद्धिरिति । किञ्चायं विशेषणभावः षड्पदार्थेभ्यो भिन्नोऽभिन्नो वा ? भिन्नश्चोक्तिं भावरूपोऽभावरूपो वा ? न तावद्भावरूपः पंडेव पदार्था इति नियमविरोधात् । नाप्यभावरूपोऽनभ्युपगमात् । अभेदेपि न तावद्रूपं गुणाश्रितत्वाभावप्रसङ्गात् । अत एव न गुणोपि । नापि कर्म कर्माश्रितत्वाभावानुषङ्गात् । अकर्म कर्मैयभिधानात् । नापि सामान्यं समवाये तदनुपपत्तेः पदार्थत्रयवृत्तित्वात्तस्य । नापि विशेषो विशेषाणां नित्यद्रव्याश्रितत्वात् । अनित्यद्रव्ये चास्योर्पलम्भात् समवाये चाभावानुषङ्गात् । युगपदनेकसमवायिविशेषणत्वे चास्यानेकत्वप्राप्तिः । यद्यिह युगपदनेकार्थविशेषणं तदनेकं प्रतिपन्नम् । यथा दण्डकुण्डलादि । तथा च समवायः । तस्मादनेक इति । न च सत्त्वादिनाऽनेकान्तस्तस्यानेकत्वभावत्वप्रसीधनात् । तत्र विशेषणभावोवेनाप्यसौ सम्बद्धः । नाप्यऽदृष्टेनास्य सम्बन्धरूपत्वासम्भवात् । सम्बन्धो हि द्विधो भवताभ्युपगतोऽदृष्टश्चात्मवृत्तितया समवायसमवायिनोरितिष्ठन् कथं द्विधो भवेत् । योहा सम्बन्धवादित्वव्याधातश्च । यदि चाऽदृष्टेन समवायः सम्बध्यते तर्हि गुणगुण्यादयोप्यत एव सम्बद्धा भविष्यन्तीत्यलं समवायादिकल्पनया । न चादृष्टोच्यसम्बद्धः समवायसम्बन्धहेतुरतिप्रसङ्गात् । सम्बद्धश्चेत्कुतोऽस्य संबन्धः ? समवायाच्चेदन्योन्यसंश्रयः ।

१ न केवलं हेतोरसिद्धेरेव ॥ २ आदिना संयुक्तसमवायदिसंबन्धप्रवृत्तम् ॥ ३ समवायान् ॥ ४ तत्तत्संबन्धत्वम् ॥ ५ दृष्टान्तभूतानाम् ॥ ६ सर्वोपात् ॥ ७ 'समवायस्य सपन्ध' सममवायिषु' इति शेषः ॥ ८ समवायस्य ॥ ९ परेषु ॥ १० एकत्वम् ॥ ११ सत्तया ॥ १२ संबन्धान्तरं तादात्म्यसंयोगादेः । समवायसमवायिच्छेदोऽप्यलपरा टिप्पणी ॥ १३ विशेषणभावस्य ॥ १४ अतद्धर्मत्व च स्यादिति सन्निदग्धनेका न्निकत्वमपि ह्यारार्थसिद्धमाह ॥ १५ समवायस्य ॥ १६ सन्वद्विभक्त्य ॥ १७ विशेषा नित्यद्रव्यकृत्य इति वचनात् ॥ १८ विनैपपनावस्य ॥ १९ पूर्वम् ॥ २० समवायानिद्धौ हि समवायेनादृष्टस्य सम्बन्धत्व सिध्यति चाऽदृष्टस्य सम्बद्धस्य समवायहेतुत्वं सिध्यति ॥

अन्यतश्चेदभ्युपगमव्याधातः । तत्र सम्बद्धः समवायः । नाप्यसम्बद्धः षण्णमाश्रितत्वमिति विरोधानुसङ्गात् । कथं चासम्बद्धस्य सम्बन्धरूपतार्थान्तरवत् ? सम्बन्धबुद्धिहेतुत्वाच्चेन्महेश्वरादेरपि तत्त्वसङ्गः । कथं चासम्बद्धोसौ समवायिनोः सम्बन्धबुद्धिनिबन्धनम् । न ह्यङ्गुल्योः संयोगो घटपटयोरप्रवर्तमानस्तयोः सम्बन्धबुद्धिनिबन्धनं दृष्टः । तथेह तस्मिन् ज्ञानमित्यादिसम्बन्धबुद्धिर्न सम्बन्धऽसम्बद्धः सम्बन्धपूर्विका सम्बन्धबुद्धित्वादपुष्टपुष्टसम्बन्धबुद्धिवदित्यनुमान-विरोधश्च । किञ्चायं समवायः समवायिनोः परिकल्प्यतेऽसमवायिनोर्वा ? यद्यसमवायिनोर्घटपटयोरप्येतत्त्वसङ्गः । अथ समवायिनोः कुतस्तयोः सम-वायित्वम् ? समवायास्ततो वा ? समवायाच्चेदन्योन्याश्रयः । सिद्धे हि समवायित्वे तयोः समवायस्तस्माच्च तत्त्वमिति । किञ्चाभिन्नं तेनानयोः समवायित्वं विधीयते भिन्नं वा ? न तावदभिन्नं तद्विधाने गगनादीनां विधानानुसङ्गात् । भिन्नं चेत्तयोस्तसम्बन्धित्वानुपपत्तिः । सम्बन्धान्तर्कयने चानवस्था । तत एव तन्निधये चेतरेतराश्रयः । सिद्धे हि समवायिनोः समवायित्वनिधये समवायिनयमसिद्धिस्ततश्च तन्निधयमसिद्धिरिति । स्वत एव तु समवायिनोः समवायित्वे किं समवायेन ? ननु संयोगेऽथेतत्त्वत्वं समानमित्यव्यवच्यं संश्लिष्टतयोत्पन्नवस्तुरूपव्यतिरेकेणास्याप्यसम्भवात् । भिन्न-संयोगवशाच्च संयोगिनोर्निधये समानमेवैतत् । यच्चान्यदुक्तं संयोगिद्रव्यविलक्षणत्वादुपगतादीनामित्यादि तदप्यनुक्तं यतो निष्क्रियत्वेऽप्येवामाधेयत्वमल्प-परिमाणत्वात् तत्कार्यत्वाच्चा प्रतिभासाद्वा ? तत्राद्यः पक्षोऽनुक्तः सामान्यस्य महापरिमाणगुणस्य चानाधेयत्वप्रसङ्गात् । द्वितीयपक्षोऽप्यत एवायुक्तः । तृती-यपक्षोऽप्यविचारितस्मणीयस्तेषामाधेयतया प्रतिभासाभावात् । तदभावश्च रूपादीनां स्वाधारेष्वन्तर्बहिश्च सत्त्वात् । न ह्यन्यत्र कुण्डादावधिकरणे वदरादीनामा-धेयानां तैथा सत्त्वमस्ति । अथ रूपादीनामाधेयत्वे सत्यपि युतसिद्धेरभावादुपरितनतया प्रतिभासाभावो, नै-युतसिद्धत्वस्योपरितनत्वप्रतीत्यहेतुत्वात् । अन्यथोक्तो-वस्थितवशादेः क्षीरनीरैथोश्च सम्बन्धे तैत्त्वसङ्गात् ।

ततः परपरिकल्पितपदार्थानां विचार्यमाणानां स्वरूपाव्यवस्थितेः कथं षडेव पदार्था इत्यवधारणं घटते ? स्वरूपासिद्धौ संख्यासिद्धेरभावात्, प्रमाणतले-वसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजलविविण्डाहेत्वाभासच्छलनिग्रहस्थानानां नैयायिकाभ्युपगतोदसापदार्थानां षट्पदार्थाधिक्येन व्यवस्थानाच्च । न च पदार्थोदशकस्य षट्स्वेवान्तर्भावान्नतोधिकपदार्थव्यवस्थेयमिधातव्यं द्रव्यादीनामपि षण्णां प्रमाणप्रमेयरूपपदार्थद्वयेऽन्तर्भावत्वात्पदार्थषट्कस्याप्यनुपपत्तिः । अथ तदन्तर्भावव्यवान्तरविभिन्नलक्षणवशात्प्रयोजनवशाच्च द्रव्यादिषट्कव्यवस्था तर्हि तत एव प्रमाणादिषडशब्दवस्थायस्तु विशेषभावात् । न च सापि युक्ता

१ समवायः स्वत एव सम्बद्ध इत्यभ्युपगमः ॥ २ सतम्यः ॥ ३ सम्बन्धी ॥ ४ घटपटाभ्यां पृथगर्थतः ॥ ५ शब्दयगनाभ्यां समवायिभिरप्य समवायित्वस्य समवायेन विधानात्तथोरपि विधानमित्यर्थः । एव नाना-त्वादिव्यापि ॥ ६ समवायिनोरिदं समवायिलक्षमिति सम्बन्धमात्र इति भावः ॥ ७ तत्सम्बन्धित्वसिद्ध्यर्थम् ॥ ८ तस्य=गुण्यादे ॥ ९ आधेयतया ॥ १० गगनवर्तिनः ॥ ११ अत्यापरिमाणत्वाभावात् ॥ १२ घटादिभिरु ॥ १३ आधेयस्य बहिरेव सत्त्वसङ्गात्वादिति भावः ॥ १४ अन्तर्बहिः प्रकारेण ॥ १५ इति चैत्र इत्यर्थः ॥ १६ युतसिद्धयो ॥ १७ उपरितनतया प्रतिमासस्य ॥ १८ प्रमाणप्रमेयरूपपदार्थद्वयेऽन्तर्भाव-व्यवस्थायाम् ॥ १९ विभिन्नलक्षणवशात्प्रयोजनवशाच्च द्रव्यादिषट्कव्यवस्था भवति प्रमाणादिषोडशव्यवस्था च न भवतीति विशेषेण नोत्तव्याम् ॥

परोपपत्तस्वरूपाणां प्रमाणादीनां यथास्थानं प्रतिषेधाद्विपर्ययानव्यवसाययोश्च प्रमाणादिपोडशपदार्थेभ्योऽर्थान्तरभूतयोः प्रतीतेः । धर्माधर्मद्रव्ययोश्च । कुतः प्रमाणात्तत्सिद्धिरिति चेदनुमानात् । तथा हि । विवादापन्नाः सकलजीवपुद्गलाश्रयाः सकृद्भूतयः साधारणबौद्धानिमित्तापेक्षा युगपद्भाविगतिवादेकसरःसलिलाश्रयानेकसत्त्वगतवत् । तथा सकलजीवपुद्गलस्थितयः साधारणबौद्धानिमित्तापेक्षा युगपद्भाविगतिवादेककुण्डलाश्रयानेकबदरादिस्थितवत् । शुभु साधारणं निमित्तं स धर्मोऽधर्मश्च ताभ्यां विना तद्व्यतिथितिकार्यस्यासम्भवात् । गतिस्थितिपरिणामिन एवार्थाः परस्परं तद्वैतवश्चेन्न—अभ्योन्याश्रयानुषङ्गात् । सिद्धायां हि तिष्ठत्यदार्थेभ्यो भ-च्छत्यदार्थानां गतौ तेभ्यस्तिष्ठत्यदार्थानां स्थितिसिद्धिस्तसिद्धौ च गच्छत्यदार्थानां गतिसिद्धिरिति । साधारणनिमित्तचरहिता एवाखिलाथगतस्थितयः प्रतिनियतस्वकारणपूर्वकत्वादिति चेत्कथमिदानीं नर्तकीक्षणे निखिलप्रेक्षकजनानां नानातद्वेदनोत्पत्तौ साधारणं निमित्तम् । सहकारिमात्रत्वेन चेत्तर्हि सकलार्थगतस्थितानां सकृद्भूवां धर्माधर्मौ सहकारिमात्रत्वेन साधारणं निमित्तं किञ्चेत्येते ? पृथिव्यादिरेव साधारणं निमित्तं तासामित्यप्यसङ्गतं गगनवर्त्तिपदार्थगतस्थितानां तदसम्भवात् । तर्हि नभः साधारणं निमित्तं तासामस्तु सर्वत्र भावादित्यप्यशलं तस्यावगाहनिमित्तत्वप्रतिपादनात् । तस्यैकस्यैवानेककार्यनिमित्ततायामनेकसर्वगतपदार्थपरिकल्पनानर्थक्यप्रसङ्गात् । कालात्मादिकसामान्यसमवायकार्यस्यापि यौगपद्यादिप्रत्ययस्य बुद्ध्यादेरिदमतः पूर्वेणेत्यादिप्रत्ययस्यान्वयज्ञानस्येहेदमिति प्रत्ययस्य च नभोनिमित्तस्योपपत्तस्य सर्वत्र सर्वदा सद्भावात् । कार्यविशेषात्कालादिनिमित्तभेदव्यवस्थायां तत एव धर्मादिनिमित्तभेदव्यवस्थाप्यस्तु स्वर्थाविशेषाभावात् । एतेनोद्दिष्टनिमित्तत्वमप्यासां प्रत्याख्यातं पुद्गलानामदृष्टासम्भवाच्च । ये यदात्मोपभोग्याः पुद्गलसिद्धतिस्थितयस्तदात्माऽदृष्टनिमित्ताश्चेत्तद्व्यसाधारणं निमित्तमदृष्टं तासां प्रतिनियतात्मादृष्टस्य प्रतिनियतद्रव्यगतस्थितिहेतुत्वप्रसिद्धेः । न च तदनिष्टं तासां क्षमादेरिवासाधारणकारणस्यादृष्टस्यापीष्टत्वात् । साधारणं तु कारणं तासां धर्माधर्मोवेति सिद्धः कार्यविशेषात्तयोः सद्भाव इति ।

अर्थेदानीं फलविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमज्ञाननिवृत्तिरित्याद्याह । द्विविधं हि प्रमाणस्य फलं ततो भिन्नमभिन्नं च । तत्राज्ञाननिवृत्तिः प्रमाणादभिन्नं फलम् । ननु चाज्ञाननिवृत्तिः प्रमाणभूतज्ञानमेव । न तदेव तस्यैव कार्यं शुक्तं विरोधात् । तत्कुतोसौ प्रमाणफलमित्यनुपपन्नम् । यतोऽज्ञानमज्ञप्तिः स्वरूपरूपयोर्द्वयोर्मोहः । तस्य निवृत्तिर्यथावत्तदुपयोर्ज्ञप्तिः प्रमाणधर्मत्वात् तत्कार्यतया न विरोधमप्यन्ते । स्वंविषये हि स्वार्थस्वरूपे प्रमाणस्य व्यमोहविच्छेदाभावे निर्विकल्प-

१ बसः ॥ २ बाह्य निमित्तधर्मः ॥ ३ अत्र निमित्तधर्मः ॥ ४ तस्य=सकलजीवदे ॥ ५ नर्तकी एव क्षण पर्यध ॥ ६ कामोदकदृष्ट्यादि ॥ ७ तस्या ॥ ८ अनेकानि=गतिस्थित्यलवगाहलक्षणानि ॥ ९ कार्यविशेषत्वस्य ॥ १० सकृद्भूता सकलार्थगतिस्थितौमा नभोनिमित्तत्वनिराकरणेन ॥ ११ तेषां पुद्गलानाम् ॥ १२ येनात्मना ते पुद्गला उभुञ्जन्ते तस्य ॥ १३ मलादीनाम् ॥ १४ पृथिव्यादे ॥ १५ जेनानाम् ॥ १६ विषयविप्रतिपत्तिनिराकरणानन्तरम् ॥ १७ प्रमाणाद्विशेषमेव फलमिति यौगा अभिन्नमेवेति सौगता इति भिन्नाभिन्नत्वाभ्यां फले विप्रतिपत्तिः ॥ १८ सौगत प्राह ॥ १९ अज्ञानमिदमेव ॥ २० प्रमाणविषये ॥ २१ प्रमाणमौहविच्छेदतयाऽभिद्वलनिरासार्थमिदम् ॥

कदशनात्सत्त्विक्याविशेषप्रसङ्गतः प्रामाण्यं न स्यात् । न च धर्मधर्मिणोः सर्वथा भेदोऽभेदो वा तद्भावविरोधानुपप्लवत् तदन्यतरवदथान्तरवच्च । अथाज्ञाननिवृत्तिज्ञानमेवेत्यनयोः सामर्थ्यसिद्धत्वाव्याप्यनुपपत्तेरभेदसम्भ—अस्याऽविरुद्धवात् । सामर्थ्यसिद्धत्वं हि भेदे सत्वोपलब्धं निमग्नौ आकारणवत् । कथं चैवं वादिनो हेतावन्यव्यतिरेकधर्मयोर्भेदः सिध्येत् ? साध्यसद्भावेऽस्तित्वमेव हेतोर्नास्तित्वमित्यनयोरपि सामर्थ्यसिद्धत्वाविशेषात् । न चाभ्योरभेदे कार्यकारणभावो विरुध्यतेऽभेदस्य तद्भावाविरोधकत्वाज्जीविसुखादिवत् । साधकतमस्वभावं हि प्रमाणं स्वरूपयोर्ज्ञेयसिलक्षणमज्ञाननिवृत्तिं निर्वर्त्यति तत्रान्येनास्या निर्वर्त्तनाभावात् । साधकतमस्वभावं चास्य स्वपग्रहणव्यापार एव तद्ग्रहणाभिमुखलक्षणः । तद्धि स्वकारणकलापादुपजायमानं स्वपग्रहणव्यापारलक्षणेपयोगेरूपं सत्त्वार्थव्यवसायरूपतया परिणमते इत्यभेदार्थनयोः कार्यकारणभावाऽविरोधः ।

नन्वेवमज्ञाननिवृत्तिरूपतयेव हानादिरूपतयायस्य परिणमनसम्भवात् तदव्याप्याऽभिन्नमेव फलं स्यादित्यसुन्दरमज्ञाननिवृत्तिलक्षणफलेनास्यैव्यवधानसम्भवतो भिन्नत्वाविरोधात् । अत आह हानोपादानोपेक्षाश्च प्रमाणाद्विशेषं फलम् । अत्रापि कथञ्चिद्भेदो द्रष्टव्यः सर्वथा भेदे प्रमाणफलव्यवहारविरोधात् । अमुमेवार्थं स्पष्टयत् यः प्रमिमीते इत्यादिना लौकिकेतेरप्रातिपत्तिप्रसिद्धां प्रतीतिं दर्शयति । यः प्रतिपत्ता प्रमिमीते स्वार्थग्रहणपरिणमेन परिणमते स एव निवृत्ताज्ञानः स्वविषये व्यामोहविरहितो जहत्याभिमतप्रयोजनाप्रसाधकमर्थं, तत्प्रसाधकं त्वादत्ते, उभयप्रयोजनाऽप्रसाधकं दूषेक्षणीयमुपेक्षते चेति प्रतीतेः प्रमाणफलयोः कथञ्चिद्भेदाभेदव्यवस्था प्रतिपत्तव्या । नैन्वेवं प्रमातृप्रमाणफलानां भेदाभावात्प्रतीतिप्रसिद्धसद्भावस्याविलोपः स्यात् । तदसाम्यं कथञ्चिद्विषयभेदतत्त्वोपाभेदात् । आत्मनो हि पदार्थपरिच्छिन्नौ साधकतमत्वेन व्याप्यमाणं स्वरूपं प्रमाणं निर्व्यापारम् । व्यापारं तु क्रियोर्ध्वते । स्वातन्त्र्येण पुनर्व्याप्यमाणं प्रमाता । इति कथञ्चित्तद्भेदः । प्राक्तनपर्यायविशिष्टस्य कथञ्चिदवस्थितस्यैव बोधस्य परिच्छिन्नविशेषरूपतयोरपत्तेरभेद इति । साधनभेदाच्च तद्भेदः । कारणसाधनं हि प्रमाणं साधकतमस्वभावम् । कर्तृसाधनस्तु प्रमाता स्वतन्त्रस्वरूपः । भौवसाधना तु क्रिया स्वार्थनिर्णीतस्वभावा । इति कथञ्चिद्भेदाभ्युपग-

१ ज्ञानज्ञानानिदृष्टयोः सामर्थ्यमिति तच्चाभेदमन्तरेण नोपपद्यते तस्मादप्योरभेद इति भावः ॥ २ अथेदमन्तरेण ॥ ३ भेदस्य ॥ ४ आह्वानवत् ॥ ५ अज्ञाननिवृत्तिज्ञानमेवेत्यनयोः सामर्थ्यसिद्धत्वाव्याप्यनुपपत्तेरभेद इत्येवं वादिनः ॥ ६ नन्वेवमज्ञाननिवृत्तिं प्रमाणादभिन्नं फलमित्यनेन प्रकारेण प्रमाणफलयोर्भेदे कार्यकारणभावो विरुध्यत इत्युक्ते सत्याह ॥ ७ प्रमाणज्ञाननिदृष्टयोः ८ सतिप्रकीर्तिना ॥ ९ व्यर्थग्रहणे व्यापारो ह्युपयोग इति वचनात् ॥ १० प्रमाणफलयोः ॥ ११ साक्षात्फलमेतत् ॥ १२ परम्पराफलमेतत् ॥ १३ हुनादे ॥ १४ प्रमाणदज्ञाननिवृत्ति फल स्यात् । अज्ञाननिवृत्तिफलस्य साधनोपादानोपेक्षा फल स्यादिति भावः ॥ १५ इतर साक्ष्य ॥ १६ यः प्रतिपत्ता प्रमिमीते इत्यादिप्रकारेण ॥ १७ आत्मस्वरूपम् ॥ १८ परिच्छिन्नरूपा ॥ १९ प्रमाणस्य ॥ २० फलरूपतया ॥ २१ साधनं कारणकर्त्रीति ॥ २२ प्रमातृप्रमाणपरिच्छिन्नं येन ॥ २३ कारणे साधनं व्युत्पादनं यस्य । प्रमाते वस्तुतत्त्वं येनेति तत्करणसाधनं प्रमाणम् ॥ २४ कर्तारं साधनं व्युत्पादनं यस्य प्रमातुः । प्रमिमीते इति तत्त्वोक्तः ॥ २५ प्रमितिः प्रमाणम् ॥ २६ यः प्रतिपत्ता प्रमिमीते इत्यनेन प्रकारेण प्रमाणफलयोर्भेदे कार्यकारणभावविरोध इत्युक्ते सत्याह ॥

मादेव कायकारणभावस्याविरोधः । यच्चोच्यते आत्मव्यतिरिक्तक्रियाकारि प्रमाणं कारकत्वाद्वास्यादिवत् तत्र कथञ्चिन्नेदे साध्ये सिद्धसाध्यताऽज्ञाननिवृत्ते-
स्तद्धर्मतया हानादेश्च तत्कार्यतया प्रमाणात्कथञ्चिन्नेदाभ्युपगमात् । सर्वथा भेदे तु साध्ये साध्यविकलो दृष्टान्तः । वास्यादिना हि काष्ठादेशिद्धा निरूप्यमाणा
छेद्यद्रव्यानुपवेशलक्षणैवावतिष्ठते । स चानुपवेशो वास्यादेरात्मगत एव धर्मो नार्थान्तरम् । ननु छिदा काष्ठस्या वास्यादितु देवदत्तस्य इत्यनयोर्भेद एवे-
त्यप्यनुदरं सर्वथा भेदस्यैवमसिद्धेः सत्त्वादिनाऽभेदस्यापि प्रतीतेः । न च सर्वथा करणाद्विज्ञैव क्रियेति नियमोक्तिं प्रदीपः स्वात्मनात्मानं प्रकाशयती-
लत्राभेदेनाप्यस्याः प्रतीतेः । न खलु प्रदीपात्मा प्रदीपाद्विज्ञैवस्यऽप्रदीपत्वप्रसङ्गात् पटवत् । प्रदीपे प्रदीपात्मनो भिन्नस्यापि समवायात्प्रदीपत्वसिद्धिरिति चेन्ना-
ऽप्रदीपेपि घटादौ प्रदीपत्वसमवायानुषङ्गात् । प्रत्यासत्तिविशेषात्प्रदीपात्मनः प्रदीप एव समवायो नान्यत्रेति चेत्त ओऽन्येन कथञ्चिन्नादात्तत्वात् । एतेन
प्रकाशनक्रियाया अपि प्रदीपात्मकत्वं प्रतिपादितं प्रतिपत्तव्यं तस्यास्ततो भेदे प्रदीपस्याऽप्रकाशकद्रव्यत्वानुषङ्गात् । तत्रास्याः समवायाद्वायं दोष इत्यव्य-
समीचीनमनन्तरोक्ताऽशेषदोषानुषङ्गात् । तन्वानर्थोरात्यन्तिको भेदः । नायभेदस्तद्व्यवस्थानुषङ्गात् । नै खलु सारूप्यस्य प्रमाणमधिपतिः फलमिति त्वंथा
तादात्म्ये व्यवस्थापयितुं शक्यं विरोधात् । ननु सर्वथाऽभेदेयनयोर्व्यवृत्तिभेदात्प्रमाणफलव्यवस्था घटते एव । अप्रमाणव्यावृत्त्या हि ज्ञानं प्रमाणफल-
व्यावृत्त्या च फलमित्यप्यविचारितरमणीयं परमार्थतः स्पष्टसिद्धिविरोधात् । न च स्वभावभेदसन्तरेणान्यव्यावृत्तिभेदेऽनुपपद्यते इत्युक्तं सारूप्यविचारः ।
कथं चास्याऽप्रमाणफलव्यवस्था प्रमाणफलव्यवस्थान्ययानुपपत्तेरिति स्थितम् ।

योनेकान्तपदं प्रवृद्धमतुलं स्वेष्टार्थसिद्धिप्रदं प्राप्नोऽनन्तगुणोदयं निखिलविक्रिःशेषतः निर्मलम् ।

स श्रीमानखिलप्रमाणविषयो जीयाज्ज्ञानानन्दनो मित्यैकान्तमहान्धकाररहितः श्रीवर्द्धमानोदितः ॥ ४ ॥

इति श्रीप्रभाचन्द्रविरचिते प्रमेयकमलमार्तण्डे परीक्षामुखालङ्कारे चतुर्थेः परिच्छेदः ॥ श्रीः ॥

१ आत्मा=खलम् ॥ २ दृश्यमाना क्रियमाणा वा ॥ ३ भिन्नाविकरणत्वेन ॥ ४ लोके ॥ ५ धा मा=खलस्य प्रदीपत्वमिति यावत् ॥ ६ अन्यथा ॥ ७ प्रदीपप्रदीपात्मनोरभेदप्रतिपादनम् ॥ ८ प्रमाणफलो ॥ ९ योगतमज्ञा-
नोच्यते ॥ १० कथेन सादृश्यं प्रमाणम् ॥ ११ निर्दिष्टवक्त्राणस्य ॥ १२ स्पष्ट प्रमाणफलोर्भेदः ॥ १३ पारमार्थिकव्यवृत्तिव्यतिरेकेण ॥ १४ अखिलप्रमाणविषयपदे निखिलविन् केवलज्ञान यन्मादनेनान्तपदान्नि-
खिलवदनेकान्तपदम् । सर्वज्ञपदे तु निखिलं वेतीति निखिलवित् । एतन्मद सर्वज्ञपरत्नामकं विशेष्यमपराणि विशेष्यमाणा प्रमाणाना विषयोऽयं इति यस्यैकसाधः ।
सर्वज्ञपदे तु निखिलवित्कथम्भूत अखिलप्रमाणविषयः सर्वप्रमाणप्राप्त इत्यर्थः ॥

अर्थक्रियाकारित्वादयो हि हेतवो घटे परिणामित्वे सत्येवोपलब्धाः शब्देषुपलभ्यमानाः परिणामित्वं प्रसाधयन्तीत्यपरिणामी शब्द इति पक्षस्यानुमानवाधा । आगमबाधितो यथा प्रेत्याऽसुखप्रदो धर्मः पुरुषाश्रितत्वादधर्मवदिति । आगमे हि धर्मस्याभ्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वं तद्विपरीतत्वं चाधर्मस्य प्रतिपाद्यते । प्रामाण्यं चास्य प्रागेव प्रतिपादितम् । लोकबाधितो यथा शुचि नरशिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वाच्छुद्ध्युक्त्विति । लोके हि प्राण्यङ्गत्वाविशेषेपि किञ्चिदपवित्रं किञ्चित्पवित्रं च वस्तुस्वभावात्प्रसिद्धम् । यथा गोपिण्डोत्पन्नत्वाविशेषेपि वस्तुस्वभावतः किञ्चिदुधदि शुद्धं न गोमांसम् । यथा वा मणित्वाविशेषेपि किञ्चिद्विषयपहारादिप्रयोजनविधायी महामूल्योऽन्यस्तु तद्विपरीतो वस्तुस्वभाव इति । स्ववचनवाधितो यथा माता मे वन्ध्या पुरुषसंयोगेऽप्यगर्भवात्यसिद्धवन्धावत् ।

अथेदानीं पक्षाभासानन्तरं हेत्वाभासेत्यादिना हेत्वाभासानाह । साध्याविनाभावित्वेन निश्चितो हेतुरित्युक्तं प्राक् । तद्विपरीतास्तु हेत्वाभासाः । के ते ? असिद्धविरुद्धनैकान्तिकाऽकिञ्चित्कराः । तत्रासिद्धस्य स्वरूपं निरूपयति । असत्सत्तानिश्चयोऽसिद्ध इति । सत्ता च निश्चयश्च । असन्तौ सत्तानिश्चयौ यस्य स तथोक्तः । तत्राविद्यमानसत्ताकः परिणामी शब्दश्चाधुषत्वादिति । कथमस्याऽसिद्धत्वमित्याह । स्वरूपेणासिद्धत्वादिति । चक्षुर्ज्ञानग्राह्यत्वं हि चाधुषत्वम् । तच्च शब्दे स्वरूपेणासत्त्वादसिद्धम् । पौल्लिकत्वात्तत्सिद्धिरित्यप्यपेशलं तदविशेषेच्यनुद्भूतस्वभावस्यानुपलम्भसम्भवाञ्जलकनकादिसंयुक्तानले भासुरूपेणासत्त्वोदित्युक्तं तत्पौल्लिकत्वसिद्धिप्रघट्टके । ये च विशेष्यासिद्धादयोऽसिद्धप्रकाराः परैरिष्टास्तेऽसत्सत्ताकत्वलक्षणसिद्धप्रकाराद्यार्थान्तरं तल्लक्षणभेदाभावात् । यथैव हि स्वरूपासिद्धस्य स्वरूपतोऽसत्त्वादसत्सत्ताकत्वलक्षणमसिद्धत्वं तथा विशेष्यासिद्धादीनामपि विशेष्यत्वादित्स्वरूपतोऽसत्त्वात्तल्लक्षणमेवासिद्धत्वम् । तत्र विशेष्यासिद्धो यथा अनित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सति चाधुषत्वात् । विशेषणासिद्धो यथा अनित्यः शब्दश्चाधुषत्वे सति सामान्यवत्त्वात् । आश्रयासिद्धो यथाऽस्ति प्रधानं विश्वपरिणामित्वात् । आश्रयैकदेशासिद्धो यथा नित्याः परमाणुप्रधानानामेध्वरा अकृतकत्वात् । व्यर्थविशेष्यासिद्धो यथाऽनित्याः परमाणवः कृतकत्वे सति सामान्यवत्त्वात् । व्यर्थविशेषणासिद्धो यथाऽनित्याः परमाणवः सामान्यवत्त्वे सति कृतकत्वात् । व्यर्थविशेष्यविशेषणश्चासावसिद्धश्चेति । व्यर्थिकरणासिद्धो यथाऽनित्यः शब्दः पटस्य कृतकत्वात् । व्यधिकरणश्चासावसिद्धश्चेति । ननु शब्दे कृतकत्वमस्ति तत्कथमस्यासिद्धत्वम् ?

१ आद्यपदान्नाह्यलभ्येति ॥ २ रूपादित्यक्षुण्णस्य । यष्टः ॥ ३ चक्षुषा ॥ ४ परमार्थत प्रधानं नास्तीति भावः ॥ ५ अयनाश्रयस्तत्र प्रवानैश्वरौ न स्त एव ॥ ६ कृतकत्वेनाऽनित्यत्वसिद्धिर्यतः ॥ ७ व्यर्थं सिद्धे रूपं यस्य स तथोक्तः, स चासावसिद्धश्चेति विग्रहः ॥ ८ विशेष्यं च विशेषणं च विशेष्यविशेषणं यस्य विज्ञेयविशेषणं यस्येति विग्रहः ॥ ९ निमित्तमधिकरणमस्येति विग्रहः ॥

तत्पुरुषं तस्य हेतुत्वेनाप्रतिपादितत्वात् । न चान्यत्र प्रतिपादितमन्वत्र सिद्धं भवत्यतिप्रसङ्गात् । भागासिद्धो यथा नित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् ।
 व्यधिकरणसिद्धत्वं भागासिद्धत्वं च परंप्रक्रियाप्रदर्शनमात्रं न वस्तुतो हेतुदोषो व्यधिकरणस्याप्युद्ध्यति शक्यं कृत्तिकोदयात्, उपरि वृष्टो देवोऽथः पूरदश-
 नादित्यादेर्यमकत्वप्रतीतिः । अविनाभावनिबन्धनो हि गम्यगमकभावः । न तु व्यधिकरणव्याधिकरणनिबन्धनः स इयमस्तनुप्रवृत्ता, ध्रुवलः प्रासादः
 काकस्य काष्ण्यादित्यादिर्वत् । न च व्यधिकरणस्यापि गमकत्वेऽविद्यमानसत्ताकत्वलक्षणमसिद्धत्वं विरुध्यते । न हि पक्षेऽविद्यमानसत्ताकोऽसिद्धोऽधिभूतो
 गुरुणा । किं तर्हि ? अविद्यमाना साध्येनासाध्येनोभयेन वाऽविनाभाविनी सत्ता यस्यासावसिद्ध इति । भागासिद्धस्याप्यविनाभाससद्भावज्ञानत्वमेव । न
 खलु प्रयत्नानन्तरीयकत्वहेतुत्वादानसमर्थ्याप्रयत्नानन्तरीयक एव शब्दोत्र पक्षः । तत्र चास्य सर्वत्र प्रवृत्तेः कथं भागासिद्धत्वमिति ? अथेदानीं
 सिद्धि । यद्वा प्रयत्नानन्तरीयकत्वहेतुत्वादानसमर्थ्याप्रयत्नानन्तरीयक एव शब्दोत्र पक्षः । तत्र चास्य सर्वत्र प्रवृत्तेः कथं भागासिद्धत्वमिति ? अथेदानीं
 द्वितीयमसिद्धप्रकारं व्याचष्टे । अविद्यमाननिश्चयो मुग्धबुद्धिं प्रत्यागिरत्र धूमादिति । कुतोस्याविद्यमाननिश्चयतत्वेत्याह । मुग्धबुद्धेर्बोष्पादिभावेन भूतसंघाते सन्दर्भात् ।
 न खलु साध्यसाधनयोरव्युत्पन्नप्रज्ञो धूमादिरीदृशो बाष्पादिश्चेदृश इति विवेचयितुं समर्थः । साङ्ख्यं प्रति परिणामी शब्दः कृतकत्वादिति च्याविद्यमान-
 ननिश्चयः । कुत एतत् ? तेनाज्ञातत्वात् । न ह्यस्याविर्भावान्यत्कारणव्यापारादसतो रूपस्यात्मलाभलक्षणं कृतकत्वं प्रसिद्धम् । सन्दिग्धविशेषादयोऽप्यविद्य-
 माननिश्चयताल्लक्षणात्मिकाभावात्तार्थान्तरम् । तत्र सन्दिग्धविशेषासिद्धो यथाऽद्यापि रागादियुक्तः कर्पिलः पुरुषत्वे सत्यद्याप्यनुत्पन्नतत्त्वज्ञानत्वात् । सन्दि-
 ग्धविशेषणासिद्धो यथाद्यापि रागादियुक्तः कर्पिलः सर्वदा तत्त्वज्ञानरहितत्वे सति पुरुषत्वात् । एते एवासिद्धभेदाः केचिदन्यतरांसिद्धाः क्वचिदुभयसिद्धाः
 प्रतिपत्तव्याः । ननु नासत्यन्यतरांसिद्धो हेत्वाभासः । तथा हि । परेणांसिद्ध इत्युद्भाविते यदि वादी तत्साधकं प्रमाणं न प्रतिपादयति तदा प्रमाणाभासबुद्भ-
 योरसिद्धः । अथ प्रमाणं प्रतिपादयेत्तर्हि प्रमाणस्यापक्षपातित्वाद्भुयोरप्यसौ सिद्धः । अन्यथौ साध्यमप्यन्यतरांसिद्धं न कदाचित्सिद्धोदिति व्यर्थः प्रमाणोपन्यासः

१ शब्दस्य कृतकत्वस्य ॥ २ तथा प्रतिपादितमपि कृतकत्वं शब्दे सिद्धं यमिच्छतीत्युक्ते सत्याह ॥ ३ एकत्र हेतुत्वात्ते सर्वत्र साध्यसिद्धिप्रसङ्गात् ॥ ४ पूर्वकभागे असिद्ध । आश्रयकत्वेनासिद्धभागासिद्धयोऽय विशेषः ।
 तत्राश्रयकत्वेनांसिद्धो हेतुश्च सिद्ध एव । अत्र साधकत्वेन हेतुरसिद्ध आश्रयकत्वेन सिद्ध एव । ५ प्रयत्नानन्तरीयकत्वं पुरुषापात्रोत्पत्ते शब्दे न तु मेघादिवब्दे इति भावः ॥ ६ परे नैयायिकादयः ॥ ७ जैनानाम् ॥ ८ जय-
 चिकरणव्यधिकरणसमुपपन्नसिद्धि तथाप्यविनाभावामावेनासद्वत्त्वमिति भावः ॥ ९ न चाशङ्कनीयम् ॥ १० दृष्टान्तेन ॥ ११ हेतोः ॥ १२ साधनम् ॥ १३ पुरुषापात्रोत्पत्ते शब्दे ॥ १४ मेघादिवब्दस्य यमिच्छत्वस्य ॥
 १५ पृथिव्यादिलक्षणानां भूतानां सथातो यमस्तस्मिन् धूमे ॥ १६ विद्यमानधूमिपि ॥ १७ यतस्तस्य सर्वस्य बलुन सद्भाव सतीति मन् ॥ १८ साध्यगुरो ॥ १९ साध्येनोक्तं भवता जैनानां विशेषासिद्धो हेतुरिति
 भावः ॥ २० वास्तव्यप्रतिपादितोभये एकस्य ॥ २१ वास्तव्यप्रतिपादितो ॥ २२ किन्तार्हः उभयसिद्ध एव ॥ २३ प्रतिवादिना ॥ २४ उपन्यसेपि निरुद्धे हेतुसाधके प्रमापे यद्यग्रे नोभयो नोभयो सिद्ध व्याप्तार्हः ॥

स्यात् । इत्यथ्यसमीचीनं यतो नादिना प्रतिवादिना वा सभ्यसमक्षं स्वोपन्यस्तो हेतुः प्रमाणतो यावन्न परं प्रति साध्यते तावत् प्रत्यस्य प्रसिद्धेरभावत्कथं
नान्यतरासिद्धता? नन्वेवमथ्यस्यासिद्धत्वं गौणमेव स्यादिति चेदेवमेतत् । प्रमाणतो हि सिद्धेरभावदसिद्धोसौ न तु स्वरूपतः । न खलु रक्षादिपदार्थस्तत्त्वतो-
ऽप्रतीयमानस्तावत्कालं मुख्यतस्तदाभासो भवतीति ।

अथेदानीं विरुद्धहेतुभासस्य विपरीतस्येत्यादिना स्वरूपं दर्शयति । साध्यस्वरूपद्विपरितेन प्रत्यक्षीकेन निश्चितोऽविनाभावो दृष्टोसौ विरुद्धः । यथाऽयं-
रिणासी शब्दः कृतकत्वादिति । कृतकत्वं हि पूर्वोच्चारणपरिहारावाप्तिस्थितिलक्षणपरिणामेनैवाविनाभूतं वहिरन्तर्वा प्रतिविषयः सर्वथा नित्ये वणिक्
वा तदभावप्रतिपादनात् । ये चादौ विरुद्धभेदाः परैरिष्टास्त्यर्थलक्षणलक्षितत्वाविशेषतोऽत्रैवान्तर्भवन्तीत्युदाह्रियन्ते । सति सपक्षे चत्वारो विरुद्धाः । एकदि-
पक्षव्यापकः सपक्षावृत्तिर्यथा नित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । उत्पत्तिधर्मकत्वं हि पक्षीकृते शब्दे पक्षीकृते नित्यविपरीते चानित्ये घटादौ विपक्षे । नाका-
शादौ सत्यपि संपक्षे इति । विपक्षैकदेशवृत्तिः पक्षव्यापकः सपक्षावृत्तिश्च यथा नित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सत्यस्यदादिबाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् । बाह्येन्द्रियग्रहण-
योग्यतामात्रं हि बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वमत्र विवक्षितम् । तेनास्य पक्षव्यापकत्वम् । द्विपक्षैकदेशवृत्तिश्च यथा नित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सत्यस्यदादिबाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् । बाह्येन्द्रियग्रहण-
सपक्षावृत्तित्वं चाकाशादौ नित्येऽवृत्तेः । सामान्ये वृत्तिस्तु सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणाद्व्यवच्छिन्ना । पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षावृत्तिश्च यथा उत्पत्त्यव-
शेषवती अस्यदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षं वागमनसे नित्यत्वात् । नित्यत्वं हि पक्षैकदेशे मनसि वर्तते न वाचि । विपक्षे चास्यदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षे गगनादौ नित्यत्वं
वर्तते न सुखादौ । सपक्षे च घटादावित्याऽवृत्तेः सपक्षावृत्तित्वम् । सामान्यस्य च सपक्षत्वं सामान्याविशेषवत्त्वविशेषणाद्व्यवच्छिन्नम् । योऽपि बाह्यकरणप्रत्यक्ष-
क्षस्य चाकाशादेरस्यदाऽग्रहणादसपक्षत्वम् । पक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षावृत्तिर्विपक्षव्यापको यथा नित्ये वागमनसे उत्पत्तिधर्मकत्वात् । उत्पत्तिधर्मकत्वं हि पक्षेच-
देशे वाचि वर्तते न मनसि सपक्षे चाकाशादौ नित्ये न वर्तते । विपक्षे च घटादौ सर्वत्र वर्तते इति । तथाऽसति सपक्षे चत्वारो विरुद्धाः । एकविपक्षव्या-
पकोऽविद्यमानसपक्षो यथाकाशविशेषगुणः शब्दः प्रमेयत्वात् । प्रमेयत्वं हि पक्षे शब्दे वर्तते । विपक्षं चाकाशाविशेषगुणे घटादौ । न तु सपक्षे तस्यैवाभा-
वात् । न ह्याकाशो शब्दादन्यो विशेषगुणः कश्चिदस्ति यः सपक्षः स्यात् । परममहापरिमाणोऽन्यत्रापि प्रवृत्तितः माधारणगुणत्वात् । पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिरविद्यमान-

१ साध्यस्यान्यतरासिद्धत्वात् ॥ २ यावत्प्रमाणतः सिद्धेरेवमावतानवत्स्वरूपतोऽप्यसिद्धं कुतो न स्यादित्युक्ते सत्यात् ॥ ३ सत् ॥ ४ हेतोः ॥ ५ एवमस्यऽग्रहणकलक्षणो नित्यैकलक्षण ॥ ६ माध्यविपरितेन ॥
७ वैवायविकक्षिति ॥ ८ एतदन्तर्विपरीतनिश्चितानिमावता ॥ ९ सपक्षे अग्रोत्तरवर्तन यस्य स तथोक्तः ॥ १० नित्यरूपे सपक्षे ॥ ११ नित्यस्य हेतोः ॥ १२ सामान्यस्य सपक्षत्वं भविष्यतीत्युक्ते सत्यात् ॥ १३ अनि-
स्तत्वेन ॥ १४ आदिना सट्यादर्थ ॥ १५ यावत्प्रमाणतः ॥

सपक्षो यथा सत्तासम्बन्धिनः षट् पदार्था उत्पत्तिमत्त्वात् । अत्र हि हेतुः पक्षीकृतषट्पदार्थैकदेशेऽनित्यद्रव्यगुणकर्मण्येव वर्तते न नित्यद्रव्यादौ । विपक्षे चासत्तासम्बन्धिनि प्रागभावादोक्तदेशे प्रथंसाभावे वर्तते । न तु प्रागभावादौ । सपक्षस्य चासम्भवादेव तत्रात्मावृत्तिः सिद्धा । पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिरविद्यमानसपक्षो यथाऽऽकाशविशेषगुणः शब्दो बाह्येन्द्रियमाह्लात् । अयं हि हेतुः पक्षीकृते शब्दे वर्तते । विपक्षस्य चानाकाशविशेषगुणस्यैकदेशे रूपादौ वर्तते, न तु सुखादौ । सपक्षस्य चासम्भवादेव तत्रात्माऽवृत्तिः सिद्धा । पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापकोऽविद्यमानसपक्षो यथा नित्ये वागमनसे कार्यत्वात् । कार्यत्वं हि पक्षस्यैकदेशे वाचि वर्तते न मनसि । विपक्षे चानित्ये घटादौ सर्वत्र प्रवर्तते । सपक्षे चावृत्तितस्याभावात्सुप्रसिद्धा ।

अथनैकान्तिकः कीदृश इत्याह । विपक्षेऽप्यविरुद्धवृत्तिरनैकान्तिकः । न केवलं पक्षसपक्षेऽपि तु विपक्षेऽपीत्यविरुद्धार्थः । एकस्मिन्नन्ते नियतो ह्यैकान्तिकताद्विपरीतनैकान्तिक । सम्यभिचार इत्यर्थः । कः पुनरयं व्यभिचारो नाम । पक्षसपक्षान्यवृत्तित्वम् । यः खलु पक्षसपक्षवृत्तित्वे सत्यन्यत्र वर्तते स व्यभिचारी प्रसिद्धः । यथा लोके पक्षसपक्षविपक्षवर्ती कश्चित्पुरुषस्तथा चायमनैकान्तिकत्वेनाभिमतो हेतुरिति । स च द्वेधा निश्चितवृत्तिः शङ्कितवृत्तिश्चेति । तत्र निश्चितवृत्तिर्यथाऽनित्यः शब्दः प्रमेयत्वाद् घटवदिति । कथमित्याह । आकाशो नित्येऽप्यस्य सम्भवादिति । शङ्कितवृत्तिस्तु नास्ति सर्वत्रो वक्तृत्वादिति । कुतश्च शङ्कितवृत्तिरित्याह । सर्वज्ञत्वेन वक्तृत्वाविरोधात् । एतच्च सर्वज्ञसिद्धिमत्त्वादेव प्रपञ्चितमिति नेहोच्यते । परान्मुपगतश्च पक्षत्रयव्यापकाद्यनैकान्तिकप्रपञ्च ईतलक्षणलक्षितत्वाविशेषात्ततोऽर्थान्तरं सर्वत्र विपक्षस्यैकदेशे सर्वत्र वा विपक्षे वृत्त्या विपक्षेऽप्यविरुद्धवृत्तित्वलक्षणसम्भवादित्युदाह्रियते । पक्षत्रयव्यापको यथाऽनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् । पक्षे सपक्षे विपक्षे चास्य सर्वत्र प्रवृत्तेः पक्षत्रयव्यापकः । सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा नित्यः शब्देऽमूर्त्तत्वात् । अमूर्त्तत्वं हि पक्षीकृते शब्दे सर्वत्र वर्तते । सपक्षैकदेशे चाकाशादौ वर्तते न परमाणुषु । विपक्षैकदेशे च सुखादौ वर्तते न घटादाविति । पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा गौरयं विषाणित्वात् । विषाणित्वं हि पक्षीकृते पिण्डे वर्तते । सपक्षे च गोत्वधर्माव्याप्तिं सर्वत्र व्यक्तविशेषे । विपक्षस्य चागोरूपस्यैकदेशे महिष्यादौ वर्तते न तु मनुष्यादाविति । पक्षविपक्षव्यापकः सपक्षैकदेशवृत्तिर्यथाऽगौरयं विषाणित्वात् । अयं हि हेतुः पक्षीकृतेऽगोपिण्डे वर्तते । अगोत्वविपक्षे च गोव्यक्तिविशेषे सर्वत्र । सपक्षस्य चागोरूपस्यैकदेशे महिष्यादौ वर्तते न तु मनुष्यादाविति । पक्षत्रयैकदेशवृत्तिर्यथाऽनित्ये वागमनसेऽमूर्त्तत्वात् । अमूर्त्तत्वं हि पक्षस्यैकदेशे वाचि वर्तते न मनसि । सपक्षस्य चैकदेशे सुखादौ, न घटादौ । विपक्षस्य चाकाशादेनित्यस्यैकदेशे गगनादौ न परमाणुष्विति । पक्षसपक्षैकदेशवृत्ति-

१ वर्ये ॥ २ अन्यो विपक्ष ॥ ३ शब्दे वक्तृत्वस्य बाधकप्रमाणभावात्किं वक्तृत्वं तत्र वर्तते न वेति सदेह ॥ ४ परं नैयायिकादिभिः ॥ ५ पक्षसपक्षविपक्षा पक्षत्रयम् ॥ ६ विपक्षेऽप्यविरुद्धेति ॥

विपक्षव्यापको यथा द्रव्याणि दिक्कालमनांसमूर्तत्वात् । अमूर्तत्वं हि पक्षस्यैकदेशे दिक्काले वर्तते न मनसि । सपक्षस्य च द्रव्यरूपस्यैकदेशे आत्मादौ वर्तते, न घटादौ । विपक्षे चाद्रव्यरूपे गुणादौ सर्वत्रेति । पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापको यथाऽद्रव्याणि दिक्कालमनांसमूर्तत्वात् । अत्रापि प्राक्तनमेव व्याख्यानमद्रव्यरूपस्य गुणादेस्तु सपक्षतोति विशेषः । सपक्षविपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा पृथिव्यक्षेत्रजोवाय्वाकाशान्यऽनित्यान्यऽगन्धवच्चात् । अत्र वत्त्वं हि पृथिवीतोऽन्यत्र पक्षैकदेशे वर्तते, न तु पृथिव्याम् । सपक्षे चानित्ये गुणे कर्मणि च । विपक्षे चात्मादौ नित्ये सर्वत्र वर्तते इति ।

अर्थदानमीमक्षिक्करत्वरूपं सिद्ध इत्यादिना व्याचष्टे । सिद्धे निर्णिते प्रमाणान्तरात्साध्ये प्रत्यक्षादिवाधिते च हेतुर्न किञ्चित्करोतीत्यकिञ्चित्करोऽनर्थे यथा श्रावणः शब्दः शब्दत्वादिति । न ह्यसौ स्वसाध्यं साधयति तस्याध्यक्षदेव प्रसिद्धेः । नापि साध्यान्तरं तत्रावृत्तेरित्यत आह किञ्चित्करोऽनर्थः प्रत्यक्षादिबाधिते च साध्येऽकिञ्चित्करोत्तौ, अनुष्णोभिर्द्रव्यत्वादित्यादौ यथा । कुतोस्याऽकिञ्चिन्करत्वमित्याह किञ्चित्कतुल्यशक्यन्यात् । न तु प्रसिद्धः साधुमानागमलोकस्वचनैश्च बाधितः पक्षाभासः प्रतिपादितः । तदोपेणैव चास्य दुष्टत्वात् पृथगकिञ्चित्कराभिधानमवर्थकमित्याशङ्क्य लक्षण न्येत्स्येति प्रतिविद्यते । लक्षणे लक्षणव्युत्पादनशास्त्रे एवासावकिञ्चित्करत्वलक्षणो दोषो विनयव्युत्पत्त्यर्थं व्युत्पाद्यते । न तु व्युत्पन्नानां प्रयोगकाले । कुत इति दत्तं व्युत्पन्नप्रयोगस्य पक्षदोषेणैव दुष्टत्वात् ।

अर्थेदानीं दृष्टान्ताभासप्रतिपादनार्थं दृष्टान्तेत्याहुपक्रमते । दृष्टान्तो ह्यन्यव्यतिरेकभेदद्विधेयुक्तम् । तद्विपरीतस्तदाभासोपि तंभेदाद्विधेय द्रष्टव्यः । तत्रात्वे दृष्टान्ताभासा असिद्धसाध्यसाधनोभयाः । अपौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वादिन्द्रियसुखपरमाणुघटवदिति । इन्द्रियसुखे हि साधनममूर्तत्वमस्ति । साध्यं त्वपौरुषेयत्वं तन्नि पौरुषेयत्वात्तस्य । परमाणुषु तु साध्यमपौरुषेयत्वमस्ति, साधनं त्वमूर्तत्वं नास्ति मूर्तत्वात्तेशाम् । घटे त्वमवमपि पौरुषेयत्वान्मूर्तत्वाच्चात्येति । न केदलेभेदः पृष्ठान्ते दृष्टान्ताभासाः किन्तु विपरीतान्वयश्च । विपरीतोन्वयो व्याप्तिप्रदर्शनं यस्मिन्निति । यथा यदपौरुषेयं तदमूर्तमिति । यदमूर्तं तदपौरुषेयमिति हि तद्व्यञ्जने साधने प्रदर्शनीये कुतश्चिद्ब्रह्मसोहादपौरुषेयं तदमूर्तमिति प्रदर्शयति । न चैवं प्रदर्शनीयं विद्युदादिनातिप्रसङ्गादिति । विद्युद्वनकुलमादौ ह्यऽणैरुपेयत्वेनमूर्तत्वं तस्मीति । व्यतिरेके दृष्टान्ताभासा असिद्धतद्व्यतिरेकाः । असिद्धत्वेषां साध्यसाधनोभयानां व्यतिरेको वृत्तिर्येषु ते तथोक्ताः । यथाऽपौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वादित्युदत्ता द्वापौरुषेयं तन्नामूर्तं [पौरुषेयं तन्नामूर्तं] परमाण्विन्द्रियसुखाकाशवदिति व्यतिरेकमाह । परमाणुभ्यो ह्यमूर्तत्वव्यावृत्तावप्यऽपौरुषेयत्वं न व्यावृत्तमपौरुषेयत्वादेर्द्वयम् ।

१ इयत्तावच्छिन्नपरिमाणयोर्गोचरं मूर्तिमन्वम् । निर्गुणा गुणा इति वचनार्थित्वावच्छिन्नपरिमाणमात्रः ॥ २ अत्रान्वयव्यतिरेकभेदः ॥ ३ योनिनास्त धूमवानिति यथा ॥ ४ दृष्टान्तम् ॥ ५ अत्रान्वयव्यतिरेकभेदः ॥ ६ योनिनास्त

इन्द्रियसुखे त्वपौरुषेयत्वव्यावृत्तावयवमूर्तत्वं न व्यावृत्तममूर्तत्वात्तस्य । आकाशे तूभयं न व्यावृत्तममूर्तत्वाच्चायेति । न केवलमेत एव व्यतिरेके दृष्टान्ताभासाः किंतु विपरीतव्यतिरेकश्च । विपरीतो व्यतिरेको व्यावृत्तिप्रदर्शनं यस्येति । यथा यन्नामूर्ते तन्नापौरुषेयमिति । यन्नापौरुषेयं तन्नामूर्तमिति हि साध्यव्यतिरेके साधनव्यतिरेकः प्रदर्शनीयस्त्वैव प्रतिबन्धादिति । अव्युत्पन्नव्युत्पादनार्थं पञ्चावयवोपि प्रयोगः प्राक् प्रतिपादितस्तत्त्वयोगाभासः कीदृश इत्याह बालप्रयोगाभासः पञ्चावयवेषु कियद्गीनता । यथाग्निमानयं देशो धूमवत्त्वात् । यदित्यं तदित्यं यथा महानस इति । धूमवांश्चायमिति वा । यो ह्यव्युत्पन्नप्रज्ञोऽनुमानप्रयोगे पञ्चावयवे गृहीतसङ्केतः स उपनयनिगमनरहितस्य निगमनरहितस्य वातुमानप्रयोगस्य तदाभासतां मन्यते । न केवलं कियद्गीनतैव बालप्रयोगाभासः किंतु तद्विपर्ययश्च । तेषामवयवानां विपर्ययस्तत्त्वयोगाभासो यथा तस्मादग्निमान्धूमवांश्चायमिति । स ह्युपनयपूर्वकं निगमनप्रयोगं साध्यप्रतिपत्त्यङ्गं मन्यते, नान्यथा । कुत एतदित्याह स्पष्टतया प्रकृतस्य साध्यस्य अनियन्तरेयोगात् । यो हि यथा गृहीतसङ्केतः स तथैव वाक्यप्रयोगात्प्रकृतमर्थं प्रतिपद्येत नान्यथा लोकवत् । यस्तु सर्वप्रकारेण वाक्यप्रयोगे व्युत्पन्नप्रज्ञः स यथा यथा वाक्यप्रयुज्यते तथा तथा प्रकृतमर्थं प्रतिपद्येत लोके सर्वभाषाप्रवीणपुरुषवत् । तथा च न तं प्रत्यनन्तरोक्तः कश्चिन्नयोगाभास इति ।

अथेदानीमागमाभासप्ररूपणार्थमाह । रागद्वेषमोहाक्रान्तपुरुषवचनाज्ज्ञानमागमाभासम् । रागाक्रान्तो हि पुरुषः क्रीडावशीकृतचित्तो विनोदार्थं वस्तु किञ्चिदग्रामवृन्माणवकैरपि सह क्रीडाभिलाषेणदं वाक्यमुच्चारयति । यथा नद्यालीरे मोदकरादयः सन्ति धावध्वं माणवका इति । तथा क्वचित्कायं व्यासक्तचित्तो माणवकैः कदर्थितो द्वेषाक्रान्तोऽप्यासीयस्थानात्तदुच्चाटनाभिलाषेणदमेव वाक्यमुच्चारयति । मोहाक्रान्तस्तु सांख्यादिरेदुल्लभ्ये हस्तियूयतमांसे इति चोच्चारयति । न खल्वज्ञानमहामहीधराक्रान्तः पुरुषो यथावद्वस्तु विवेचयितुं समर्थः । ननु चैवंविधपुरुषवचनोद्भूतं ज्ञानं कस्मादागमाभासमित्याह बिलं वादात् । प्रतिपन्नार्थविचलनं हि विसंवादो विपरीतांशोपस्थापकप्रमाणनावसेधः । स चीनास्तीत्यागमाभासता ।

अथेदानीं संख्याभासोपदर्शनार्थमाह । प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादि संख्याभासम् । कस्मादित्याह लौकायनिकस्य प्रत्यक्षतः परलोकादिनिषेधस्य परबुद्ध्यादेः सिसिद्धेः । कुतोऽसिद्धिरित्याह अतद्विषयत्वात् । यथा चाध्यक्ष्य परलोकादिनिषेधादिरविषयस्तथा विस्तरतो द्वितीयपरिच्छेदे प्रतिपादितम् । अमुमेवार्थं समर्थयमानः सौगतादिपरिकल्पितां च संख्यां निराकुर्वाणः सौगनेत्याद्याह । यथैव हि सौगतसांख्ययोगप्राभाकरजैमिनीयानां मते प्रत्यक्षानु-

१ कुत इत्याह ॥ २ अबिनामावात् ॥ ३ अनुमानप्रयोग ॥ ४ बालव्युत्पत्त्यर्थमेव ॥ ५ पञ्चावयवतुमानवादी बालो वा ॥ ६ निगमनपूर्वकमुपनयप्रयोग न मन्यते ॥ ७ क्रीडाकारणम् ॥ ८ वल्यमाणव्यतिरिक्तम् ॥

९ सात्वत्यते सर्वं सर्वत्र विद्यते यतः ॥ १० रजते नेद रजतमिति यथा ॥ ११ रागादक्रान्तपुरुषवचनज्ञानं ज्ञानं ॥ १२ आदिना परबुद्ध्यादिग्रह ॥

मानागमोपमानार्थापत्त्यभावेः प्रमाणैरेकैकाधिकव्याप्तिर्न सिध्यत्यतद्विषयत्वात् तथा प्रकृतमपि । प्रयोगः । यद्यस्याऽविषयो न ततस्तत्सिद्धिः । यथा प्रत्यक्षानुमानाद्यविषयो व्याप्तिर्न ततः सिद्धिसौधशिलरमारोहति । अविषयश्च परलोकनिषेधादिः प्रत्यक्षस्येति । मा भूत्प्रत्यक्षस्य तद्विषयत्वमुमानादेस्तु भविष्यतीत्याह अनुमानादेस्तद्विषयत्वे प्रमाणान्नरत्वं चार्वाकं प्रति, सौगतादीन्प्रति नक्त्येव व्याप्तिसोचरत्वे । कुत एतदित्याह अप्रमर्माणस्यान्यवस्थापकत्वात्, प्रतिभासादिभेदस्य च भेदकत्वादिति । प्रतिपादितश्चायं प्रतिभासभेदः सामग्रीभेदश्चाप्यक्षादीनां प्रपञ्चतत्सद्देश्यत्वेत्युपरम्यते ।

अथेदानीं विषयाभासरूपणार्थं विषयेत्याद्युपक्रमते । विषयाभासाः-सान्धान्यं यथा सत्ताद्वैतवादिनः । केवलं विशेषो वा यथा सौगतस्य । द्वयं वा स्वतन्त्रं यथा यौग्यस्य । कुतोस्य विषयाभासतेत्याह तथाऽप्रतिभासनात् कार्याऽकरणाच्च । स ह्येवंविधोऽर्थः स्वयमसमर्थः समर्थो वा कार्यं कुर्यात् ? न तावत्लभ्यः पक्षः स्वयमसमर्थस्याऽकारकत्वात्पूर्ववत् । नापि द्वितीयः पक्षः समर्थस्य करणे सर्वदोस्तत्तिरनपेक्षत्वात्, परापेक्षणे परिणामित्वमन्यथा तदभावादिति । एतच्च सर्वं विषयपरिच्छेदे विस्तारतोभिहितमिति नेहाभिधीयते ।

अथेदानीं फलाभासं प्ररूपयन्नाह फलाभासं प्रमाणादभिन्नं भिन्नमेव वा । कुतोस्य फलाभासतेत्याह । अभेदे तद्वैवहारानुपपत्तेः । न खलु सर्वथा तयोरभेदे इदं प्रमाणमिदं फलमिति व्यवहारः शक्यः प्रवर्त्तयितुम् । ननु व्यावृत्त्या तयोः कल्पना भविव्यतीत्याह व्यावृत्त्यापि न तत्कल्पना फलान्तराद्व्यावृत्त्याऽफलत्वप्रसङ्गात् । प्रमाणान्तराद्व्यावृत्तौ वाऽप्रमाणत्वस्येति । एतच्च फलपरीक्षायां प्रपञ्चितमिति पुनरेह प्रपञ्च्यते । तस्माद्वास्तवो भेदः प्रमाणफलयोस्तद्वैवहारान्यर्थानुपपत्तेरिति प्रेक्षादक्षैः प्रतिपत्तव्यम् । अस्तु तर्हि सवथा तयोर्भेद इत्याशङ्क्यापनोदायमाह भेदे त्वात्मान्तरवत्सदनुपपत्तिः । समवायेतिप्रसङ्ग इत्यप्युक्तं तत्रैव ।

अथेदानीं प्रतिपन्नप्रमाणतदाभासस्वरूपाणां विनेयानां प्रमाणतदाभासावित्यादिना फलमादर्शयति । प्रतिपादितस्वरूपो हि प्रमाणतदाभासो यथावत्यति पक्षाप्रतिपन्नस्वरूपौ जयेतरव्यवस्थाया निवन्धनं भवतः । तथा हि । चतुर्द्ववादमुरीकृत्य विज्ञातप्रमाणतदाभासस्वरूपेण वादिना सम्यक्प्रमाणे स्वपक्ष-

१ अनुमानस्य ॥ २ परलोकनिषेधादे ॥ ३ अस्तु ग्रामाण्यनुमानस्य किन्तु तदालक्षे एवान्नमपिपतीत्युक्तं सत्याह ॥ ४ तन प्रत्यक्षेऽनुमानस्यान्तर्भावभाव इत्यत्र ॥ ५ अन्योन्यनिरोधम् ॥ ६ केवलमानान्यतया केवलविशेषतया द्वयस्य खलुभ्रतय वा ॥ ७ केवलसामान्यरूप केवलविशेषरूपश्च ॥ ८ पक्षादपि ॥ ९ परम्य ॥ १० अनन्यवाङ्कारपरित्यगेनापेक्षाकारण परिणमनात् ॥ ११ सर्वथा ॥ १२ तयो प्रमाणफलयो ॥ १३ अफलद्व्यावृत्ति कर्तव्यं यथा तथा फलान्तराद्व्यावृत्त्या भाव्यम् । तथा सति फलान्तराद्व्यावृत्ति फलनिर्गोपाद्व्यावृत्तिरिति । अपरलक्षणम् भाव्याद्व्यावृत्त्याल मयति यथा ॥ १४ वास्तवभेदाभावे ॥ १५ वादिना प्रतिपन्नप्रतिपन्नस्वरूपैः प्रतिवादिनापि तद्वैलर्ध ॥ १६ सम्भसमापत्तिर्वादिप्रतिवादिनि बलार्थवानिति ग्रन्थ स तथोक्त ॥

साधनयोपन्यस्ते अवज्ञाततत्त्वरूपेण तु तदाभासे । प्रतिवादिना वा[६]निश्चिततत्त्वरूपेण दृष्टया सम्यक्प्रमाणेपि तदाभासतोद्भवविता । निश्चिततत्त्वरूपेण तु तदाभासे तदाभासतोद्भवविता । एवं तौ प्रमाणतदाभासौ दृष्टयोद्भाविताौ परित्वापरित्वादीनौ प्रादिनः साधनतदाभासौ प्रतिवादिनौ दूषणभूषणे च भवतः । ननु चतुरङ्गवादसुरीकृत्येत्याद्ययुक्तमुक्तं वादस्याविजिगीषुविषयत्वेन चतुरङ्गत्वसम्भवात् । न खलु वादो विजिगीषतोर्वर्त्तते तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं रक्षितत्वात् । यस्तु विजिगीषतोनासौ तथा सिद्धः । यथा जल्यो वित्तं वा । तथा च वादस्तस्मान्न विजिगीषतोर्वर्त्तते । न हि वादस्तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थो भवति जल्यवित्तवदयोरेव तच्चात् । तदुक्तम् । तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्यवित्तं वीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कंटकशाखावरणवदिति । तदप्यसमीचीनं वादस्याविजिगीषुविषयत्वासिद्धेः । तथा हि । वादो नाविजिगीषुविषयो निग्रहस्थानवत्त्वाजल्यवित्तवदिति । न चास्य निग्रहस्थानवत्त्वमसिद्धं सिद्धान्ताविरुद्धं इत्यनेनापसिद्धान्तः, पञ्चावयवोपपन्न इत्यत्र पञ्चग्रहणात् न्यूनाधिके, अवयवोपपन्नग्रहणाद्धेतुत्वाभासपञ्चकं चेत्यष्टनिग्रहस्थानानां वादे नियमप्रतिपादनात् ननु वादे सतामर्थेषां निग्रहबुद्ध्योद्भावाभावाच्च विजिगीषास्ति । तदुक्तम् । तर्कबन्धेन भूतपूर्वगतित्ययेन वीतरागकथात्वज्ञापनादुद्भावननियमो लभ्यते । तेन सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इति चोत्तरपदयोः समस्तनिग्रहस्थानाद्युपलक्षणार्थवाद्वादेऽप्रमाणबुद्ध्या परेण छलजातिनिग्रहस्थानानि प्रयुक्तानि न निग्रहबुद्ध्योद्भाव्यन्ते । किन्तु निवारणबुद्ध्या । तत्त्वज्ञानायावयोः प्रवृत्तिर्न च साधनाभासो दूषणभासो वा तद्धेतुः । अतो न तत्प्रयोगो युक्त इति । तदप्यसम्मतं जल्यवित्तवदयोरेपि तथोद्भावननियमप्रसङ्गात् । तयोस्तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणाय स्वयमभ्युपगमात् । तस्य च छलजातिनिग्रहस्थानैः ननु भयं तदप्यसम्मतं । परस्य तूष्णींभावायै जल्यवित्तवदयोश्छलाद्युद्भावनमिति चेन्न तथा परस्य तूष्णींभावावादादसुचराणामानन्यात् । तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थवत्त्वात् ।

१ अन्यत्वादिना ॥ २ उपपत्त्ये ॥ ३ अन्यप्रतिवादिना ॥ ४ प्रतिवादिना ॥ ५ वादिवेति शेषे ॥ ६ स्वपक्षस्य ॥ ७ योगे ग्रहे ॥ ८ जने ॥ ९ वीतरागकथा वादो यापयते यत् ॥ १० जयेच्छाडमा वातेषा सम्यग्वादिना प्रयोजनाप्रप्तौ वादे इति भावः ॥ ११ जल्यो वित्तवहा च विजिगीषतोर्वर्त्तते न वादस्य । व्यतिरेको दृष्टान्तः ॥ १२ वादो न विजिगीषतोर्वर्त्तते तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं भवति सति यान्तिनः कवे सखाह ॥ १३ स्त ॥ १४ प्रमाणतर्कः (विचार) साधनो (लक्षणस्य) प्रमाणम् (परपक्षस्य दूषण) सिद्धान्ताविरुद्धः, पञ्चावयवोपपन्न पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे वाद इति परपक्षे वादलक्षणपट्टम् । जेतमने तु नमर्थेन दादिप्रतिवादिनोर्जयपरालम्भार्थं) जेतमं वाद इति वादलक्षणम् ॥ १५ प्रतिपक्ष इत्यनेनाश्रयासिद्धहेलाभासप्रवृत्तिः, हेतुपक्ष इत्यनेन सत्प्रासिद्धहेलाभासस्य, अन्यदृष्टान्तोपपन्न इत्यनेन विरुद्धहेलाभासस्य व्यतिरेकदृष्टान्तोपपन्न इत्यनेन काळालयापरिदृश्य, निमग्नोपपन्न इत्यनेन सत्प्रतिपक्षस्य च प्रवृत्तिः ॥ १६ अनेनात्र भवितव्यं नान्येति सम्भावनाप्रत्यक्षको विचार इति यावत् । वादलक्षणे गृहीतेन ॥ १७ व्याख्यातकाले क्रियमाणे विचारो वीतरागस्य वादिप्रतिवादिनोस्तथा वादकालेपि तस्यात् । कुत एतत् ? वादलक्षणे तर्कबन्धेपादनाद् ज्ञायते ॥ १८ व्याख्यातकाले विचारो वातरागस्य हेतुस्तथा वादेपि तात्पर्यम् ॥ १९ अप्रसिद्धान्तादिकं निग्रहबुद्ध्या नोद्भावनीयमिति ॥ २० प्रमाणतर्कसाधनोनालम्भ इति प्रथमपदोपेक्षयोत्तरपदत्वमनयो ॥ २१ ततश्च छलजात्यादिना निवारणमुद्घोषावनामिति भावः सिद्धस्यानेन । प्रतिवादिनो निवारणं न तु तत्त्वनिर्णय इति भावः ॥

हित्वं च वादेऽसिद्धं तस्यैव तत्संक्षणार्थोपपत्तेः । तथा हि । वाद एव तत्त्वाध्यवसायसंक्षणार्थः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भत्वे सिद्धान्तविरुद्धत्वे पञ्चावयवोपपत्तौ च सति पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहवत्त्वात् । यस्तु न तथा । यथाकोशादिः । तथा च वादस्तत्सात्तत्त्वाध्यवसायसंक्षणार्थ इति । न चास्य मसिद्धो हेतुः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्तविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद इत्यभिधानात् । पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहवत्त्वादित्युच्यमाने जल्योपि तथा स्यादित्यवधारणविरोधः । तत्परिहारार्थं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भत्वविशेषणम् । न हि जल्ये तदस्ति यथोक्तोपपन्नदृष्टजालातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्य इत्यभिधानात् । नापि वितण्डा तथानुषङ्गते जल्यस्यैव वितण्डारूपत्वात्, स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति वचनात् । स यथोक्तो जल्यः प्रतिपक्षस्थापनाहीनतया विशेषितो वितण्डात्वं प्रतिपद्यते । वैतण्डिकस्य च स्वपक्ष एव साधनवादिपक्षापेक्षया प्रतिपक्षो ह्यस्तिप्रतिहिस्तिन्यायेन । तस्मिन्प्रतिपक्षे वैतण्डिको हि न साधनं वक्ति । केवलं परपक्षनिराकरणायैव प्रवर्तते इति व्याख्यानात् । पक्षप्रतिपक्षौ च वस्तुधर्मोक्तैककालावदानवसितौ । वस्तुधर्माविति वस्तुविशेषौ वस्तुनः । सामान्यनाधिगतत्वाद्विशेषतोऽनाधिगतत्वाच्च विशेषावगमनिमित्तो विचारः । एकाधिकरणीविति नानाधिकरणौ विचारं न प्रयोजयत उभयोः प्रमाणोपपत्तेः । तद्यथा । अनित्या दुर्द्धिनित्य आत्मोति । अविरुद्धावैयर्थ्यं विचारं न प्रयोजयतः । तद्यथा । क्रियावद्रूपं भूतं भवेति । एककालविति भिन्नकालयोर्विचारप्रयोजकत्वं प्रमाणोपपत्तेः । यथा क्रियावद्रूपं निष्क्रियं च कालभेदे सति । तथोऽवसितौ विचारं न प्रयोजयतो निश्चिनोत्तरकालं विवादाभावादित्यवसितौ तौ निर्दिष्टौ । एवंविशेषणौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ । तयोः परिग्रह इत्थंभावनिधमः एवधर्मार्थं धर्मौ नैवधर्ममिति च । ततः प्रजायतः साधनोपालम्भत्वविशेषणस्य पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्य जल्पवितण्डयोरसम्भवात् सिद्धं वादस्यैव तत्त्वाध्यवसायसंक्षणार्थत्वं लाभपूजाख्यातिर्भवति । तत्त्वस्याध्यवसायो

१ हेतु ॥ २ न जल्पवितण्डे इत्यर्थः ॥ ३ एकदारेण ॥ ४ केवलम् ॥ ५ यथोक्तेन वादलक्षणेनोपपन्नः । यथोक्तोपपन्नग्रहेण प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भस्यावयवोपपत्तेः न ममस्त वादलक्षण सिद्धान्तविरुद्ध पञ्चावयवोपपन्न इत्युत्तरपक्षद्वयस्य सिद्धस्थाननियमनिबन्धनत्वात् सम्बन्धाऽभावात् जले नमलानिमिग्रहस्थानसम्भवात् ॥ ६ तत्त्वाध्यवसायसंक्षणार्थत्वेन ॥ ७ प्रतिपत्ति ॥ ८ हन्त्येव प्रतिहन्ती हस्त्यन्तराश्रया । तस्य न्यायेन ॥ ९ स्वपक्षसाधनाय हेतुम् ॥ १० प्रतिवादी यं कञ्चन सिद्धान्तमवलम्बन्त्यवास्थित प्रतिपक्षभङ्गसाधनेन विजयी भवति न तु कल्पवत्पक्षपक्षमाधनेनेति भावः ॥ ११ पक्षप्रतिपक्षयोर्लक्षणं कृत्वा जल्पवितण्डयो पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्य निराकरोति जैनः ॥ १२ शब्दाद्याश्रितनित्यानितादिलक्षणौ ॥ १३ शब्दादिलक्षणस्य ॥ १४ भवतोति शेषः ॥ १५ एकाश्रयो नित्यानितालक्षणो यथा ॥ १६ प्रवर्तयते यत इत्यध्याहार्यम् ॥ १७ प्रति ॥ १८ वादिप्रतिवादिनौ ॥ १९ नाभाधिकरणयोर्विस्तृत्वमयो ॥ २० वस्तुधर्मद्वयैकाधिकरणत्वे सति विचारो भवति, न तु नाभाधिकरणे सतीति भावः ॥ २१ जनिलस्य युक्ताधिकरणे नित्यस्य वात्ताधिकरणम् । अत्र यथा प्रमाणोपपत्तेर्विचारो न स्यात् ॥ २२ वादिप्रतिवादिनौ ॥ २३ वादिप्रतिवादिनोः ॥ २४ प्रति ॥ २५ जनिललक्षण ॥ २६ शब्दादि ॥ २७ जनिललक्षण ॥ २८ प्रमाणनर्कमन्या पक्षप्रतिपक्षो मानोपालम्भमन्त्या जल्पवितण्डयो न भवतस्तत्र तयोर्विचारत्वात् ॥ २९ लाभपूजाख्यातयो यथा वादस्यैव ॥

हि निश्चयस्तस्य संरक्षणं न्यायबलाच्चिखिलबार्धक्यनिराकरणम् । न पुनस्तत्र बाधमुद्भावयतो यथाकथञ्चिन्निर्मुलीकरणं लकुटचोटोदित्तिमित्यङ्कणस्यापि तत्त्वाध्य-
वसायसंरक्षणार्थवानुषङ्गात् । न च जल्पवितण्डाभ्यां निखिलबाधकनिराकरणं छलजात्युपक्रमपरतया ताभ्यां संशयस्य विपर्ययस्य वा जननात् । तत्त्वा-
ध्यवसाये सत्यपि हि परिनिर्मुलीकरणे प्रवृत्तौ प्राक्षिकास्तत्र संशरते विपर्ययस्यन्ति वा । किमस्य तत्त्वाध्यवसायोस्ति किं वा नास्तीति नारत्येवेति वा ? परिनिर्मु-
लीकरणमात्रे तत्त्वाध्यवसायरहितस्यापि प्रवृत्त्युपलम्भात् तत्त्वोपसृप्तवादिवत् । तथा चाल्म्यातिरेवास्यं प्रेक्षावत्यु स्यादिति^१ कुतः पूजा लाभो वा ? ततः सिद्ध-
श्चतुर्ज्ञो वादः स्वैभिप्रेतार्थव्यवस्थापनफलत्वाद्वादत्वाद्वा लोकप्रख्यातवादवत् । एकाङ्गस्यापि वैकल्ये प्रस्तुतार्थाऽपरिसमाप्तेः । तथा हि । अहङ्कारग्रहग्रस्तानां मर्या-
दातिक्रमेण प्रवर्तमानानां शक्तित्रयसमान्वितौदासीन्यादिगुणोपेतसभापतिमन्त्रेण “अपक्षपतिताः प्राज्ञाः सिद्धान्तद्वयवेदिनः । असद्वादनिषेद्धारः प्राश्निकः
प्रग्रहा इव” इत्येवंविधप्राक्षिकांश्च विना को नाम नियामकः स्यात् ? प्रमाणतदाभासपरिज्ञानसामर्थ्योपेतवादिप्रतिवादिभ्यां च विना कथं वादः प्रवर्तते ? ननु
चास्तु चतुरङ्गता वादस्य । जयेतरव्यवस्था तु छलजातिनिग्रहस्यानैरेव न पुनः प्रमाणतदाभासयोर्दृष्टतयोद्भावितयोः परिहृतापरिहृतदोषमात्रेणेत्यथ्यपेशलं
छलादीनामसदुत्तरत्वेन स्वरूपक्षयोः साधनदूषणत्वासम्भवतो जयेतरव्यवस्थानिवन्धनत्वयोगात् । ततः परेषां सामान्यतो विमोपतश्च छलादीनां लक्षण-
प्रणयनमयुक्तमेव । तत्र सामान्यतस्तल्लक्षणं “वचनविघातोर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्” इति । तत्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं चेति । तत्र त्र्य-
छललक्षणं तेषामभिप्रेतार्थविहितेयं वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलमिति । अस्योदाहरणम्—आढ्यो वै वैधवेयोर्य वतते नवकम्बल इत्युक्ते प्रेक्षवस्थान-
कुतोस्य नवकम्बलाः ? नवकम्बलशब्दे हि सामान्यवाचिन्यत्र प्रयुक्ते नवोस्य कम्बलो जीर्णो नैवेत्यभिप्रायो वक्तुः । तस्मादन्यस्यासम्भाव्यमानार्थस्य
कल्पना नवास्य कम्बला नाष्टाविति । एवं प्रत्यवस्थानुरग्यावादित्वान्यराजयः । न खलु प्रेक्षावतां तत्त्वपरीक्षायां छलेन प्रत्यवस्थानं युक्तमिति योगोक्तित्यतस्त्वज्ञाः ।
यतो यद्येतावन्तैव जिगीषुर्निगृह्येत तर्हि पत्रवाक्यमनेकार्थं व्याचक्ष्णोपि निगृह्यताम् । न चैवम् । यत्र हि पक्षे वादिप्रतिवादिनोर्विप्रतिपत्त्या प्रवृत्तिसिद्धेरैव-
कस्य जयोन्यस्य पराजयः न त्वनेकार्थत्वप्रतिपादनमात्रम् । एवं चाढ्यो वै वैधवेयो नवकम्बलत्वादेवदत्तवदिति प्रयोगे यदि वक्तुनवः कम्बलोऽस्येति नवास्य

१ बाधकं निरुद्धप्रमाणम् ॥ २ तस्य परस्य ॥ ३ बल्यवितण्डाभ्यां निखिलबाधकनिराकरणं भविष्यतीत्युक्ते सत्याह ॥ ४ उपक्रम प्रस्ताव ॥ ५ पर प्रतिवादी ॥ ६ सत्याह ॥ ७ सन्देह कुर्वन्ति ॥ ८ तत्त्वाध्यवसायमात्रेण ॥
६ प्रसिद्धि ॥ १० वादिनः ॥ ११ हेतो ॥ १२ चतुर्ङ्गत्वाभावमात्रमविशेषांशुविषयत्वमाधनं, तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थरहितत्वात्तदात्मसिद्धं यत् ॥ १३ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वपरिहाराह ॥ १४ प्रमत्ताहमन्त्रप्रवादः ॥
१५ उदासीन पक्षपातारहितः ॥ १६ आदिना पापमीरतादिस्यग्रहः ॥ १७ वादिप्रतिवादिनो ॥ १८ शक्योऽपुनस्तलीवर्द्धद्वयव्यपाराजय (वलीवर्द्धवरोवक्रजय) इव ॥ १९ इति चतुर्ङ्गत्वं सिद्धं वादस्य ॥ २० इति चापुत्रिधमम् ॥
२१ छलवात्स्यादिवादिनाम् ॥ २२ न मुखदिनानेन ॥ २३ प्रतिवादिना ॥ २४ दूषणदत्तु प्रतिवादिनः ॥ २५ गुप्तविधायकम् ॥ २६ कुर्वन्ति ॥ २७ अनेकार्थप्रतिपादनमात्रेण ॥ २८ छलवादी ॥

कम्बला इति चार्थद्वयं नवकम्बल इति शब्दस्याभिप्रेतं भवति तदा कुतोऽस्य नव कम्बला इति प्रत्यवतिष्ठमानो हेतोरसिद्धतामेवोद्भावयति । अन्यैस्तु तदुभयार्थ-
समर्थनेन तदेकतरार्थसमर्थनेन वा हेतुसिद्धिं प्रदर्शयति । नवलावदेकः कम्बलोऽस्य प्रतीतो भवता, अन्येऽप्यष्टौ कम्बला गृहे तिष्ठन्तीत्युभयथा नवक-
म्बलत्वस्य सिद्धेर्नासिद्धतोद्भावीया । नवकम्बलयोगित्वस्य वा हेतुत्वेनोपादानासिद्ध एव हेतुः । इति स्वपक्षसिद्धौ सत्यामेव वादिनो जयः परस्य च परा-
जयो नान्यथा । तत्र वाक्छलं युक्तम् । नापि सामान्यच्छलम् । तस्य हि लक्षणं सम्भवतोर्यस्यातिसामान्ययोगादसद्गुणसद्गुणस्य सामान्यच्छलमिति । तथा हि ।
विद्याचरणसम्पत्तिब्राह्मणे सम्भवेदित्युक्तेऽस्य वाक्यस्य विद्यातोऽर्थविकल्पोपपत्त्याऽसद्गुणसद्गुणस्य सामान्यच्छलमिति क्रियते । यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत्सम्भवेति ब्राह्मेपि
सम्भवेद्ब्राह्मणत्वस्य तत्रापि सम्भवात् । तदिदं ब्राह्मणत्वं विवक्षितमर्थं विद्याचरणसम्पल्लक्षणं क्वचिद्ब्राह्मणे तादृश्येति । क्वचित् ब्राह्मेऽप्येति तदभा-
वेपि भावात् । इत्यतिसामान्यम् । तेन योगाङ्कुरभिप्रेतादर्थसद्गुणसद्गुणस्य कल्पना सामान्यच्छलम् । तच्चायुक्तं हेतुदोषस्यानैकान्तिकत्वस्यात्रापरेणो-
द्भावनात् । न चानैकान्तिकत्वोद्भावनमेव सामान्यच्छलमनित्यः शब्दः प्रमेयत्वाद्दृढवदित्यादेरपि सामान्यच्छलत्वानुषङ्गात् । अत्रापि हि प्रमेयत्वं क्वचिद्दृढा-
दावनित्यत्वमेति । आकाशादौ तदभावेपि भावादित्येतीति । तथाप्यस्यानैकान्तिकत्वेपि प्रकृतेपि तदस्तु विशेषाभावात् । तन्न सामान्यच्छलमप्युपपन्नम् । नाप्यु-
पचारच्छलम् । तस्य हि लक्षणं धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्गुणसद्गुणस्य अपचारच्छलमिति । धर्मस्य हि क्रोशनादेर्विकल्पोऽध्यारोपस्तस्य निर्देशे मन्त्राः क्रोशन्ति
गायन्तीत्यादौ तात्स्थानाच्छब्दोपचाराणासद्गुणसद्गुणस्य तु परिकल्पनं कृत्वा परेण प्रतिषेधो विधीयते, न मन्त्राः क्रोशन्ति किन्तु मन्त्रस्थाः पुरुषाः क्रोशन्तीति । तच्च
परस्य पराजयाय जायते यथावङ्कुरभिप्रायमप्रतिषेधात् । शब्दप्रयोगो हि लोके प्रधानभावेन गुणभावेन च प्रसिद्धः । ततो यदि वङ्कुरगौणोऽभिप्रेतस्तदा तस्या-
नुज्ञानं प्रतिषेधो वा विधातव्यः । अथ प्रधानभूतस्तदा तस्य तैविति । यदा तु वक्ता गौणमर्थमभिप्रेति प्रधानभूतं परिकल्प्य परः प्रतिषेधति तदा तेन स्वमनीषा
प्रतिषिद्धा स्यान्न परस्याभिप्राय इति नान्यायमुपालम्भः स्यात् । तदनुपालम्भाच्चासौ पराजीयते इत्यप्यविचारितरमणीयं यतो यथैतावतैवासौ निगृह्येत तर्हि

१ प्रतिवादी ॥ २ वादी ॥ ३ प्रतिवादिना ॥ ४ अन्येऽप्यष्टौ तिष्ठन्तीति, नवकम्बलयोगित्वस्य वा हेतुत्वेनोपादानासिद्ध एव हेतुमित्युभयथा नवकम्बलत्वस्य निर्देशोऽसिद्धताद्भावीया । इति स्वपक्षसिद्धौ सत्यामेव
वादिनो जयः परस्य च पराजयो वाच्येति वाङ्मयपरचा दृष्ट्या ॥ ५ नवो नूतन ॥ ६ स्वपक्षसिद्धमात्रे जयपराजया न भवतो वादिप्रतिवादिनोरिति ॥ ७ जायमानस्य ॥ ८ अथ विद्याचरणसम्पत्तिमान्भवति ब्राह्मणत्वात्तद्व-
ब्राह्मणवदिति ॥ ९ वादिना ॥ १० अर्थस्य विकृतो भेदतत्त्वोपपत्त्या कृत्वा ॥ ११ तर्हि ॥ १२ गृहे ब्राह्मणे ॥ १३ कर्तुं ॥ १४ व्यत्यन्तरे यपक्ष ॥ १५ प्राप्नोति ॥ १६ विपक्षने ॥ १७ विद्याचरणसम्पल्लक्षणमर्थं ब्राह्मणत्वं
वक्षिःकम्भवतीति इत्यर्थः ॥ १८ ब्राह्मणत्वस्य ॥ १९ अतिशयेन ब्राह्मणत्वम् ॥ २० अनुमाने ॥ २१ अन्यथा ॥ २२ अनुमाने ॥ २३ अतिमामान्ययोगेपि ॥ २४ सुन्यार्थप्रतिषेध ॥ २५ उपचार ॥ २६ प्रयोगे कृते ॥
२७ प्रतिवादिना ॥ २८ वङ्कुरभिप्रायान्तिकमेव प्रतिषेधं स्यादिति भावः ॥ २९ अनुज्ञानप्रतिषेधो विधातव्यः । इति व्यवस्था भवतु ॥ ३० ना व्यवस्थात्रापि भविष्यतीत्युक्ते सत्याह ॥ ३१ प्रतिवादिना ॥ ३२ वादिन ॥
३३ प्रतिषिद्धः ॥ ३४ वादिन ॥ ३५ पराजय ॥ ३६ नव्यन्वादिन ॥ ३७ प्रतिवादी ॥ ३८ गौणार्थमभिप्रेते सुन्यायप्रतिषेधमात्रेण ॥

यौगोपि सकलशून्यवादिनं प्रति मुख्यरूपतया प्रमाणादप्रतिषेधं कुर्वन्निगृह्यते संख्यवहारेण प्रमाणादेस्तेनाभ्युपगमात् । तैतः स्वपक्षसिद्धौ परस्य पराजयो न पुनरुल्लमात्रेण ।

नापि जातिमात्रेण । तथा हि । तस्याः सामान्यलक्षणं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिरिति । तस्याश्चानेकत्वं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य भेदात् । तथा च न्यायभाष्यकारः “साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पजातिबहुत्वमिति । ताश्च खल्विमा जातयः स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्विंशतिः प्रतिषेधहेतवः “साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षवर्णविषयविकल्पसाध्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तापुनरुपसिंशयकरणहेतवर्थापयविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनि-
त्यानियमार्थसमा” इति सूत्रकारवचनात् । तत्र साधर्म्यसमां जातिं न्यायभाष्यकारो व्यावृष्टे-साधर्म्योपसंहारे कृते साध्यधर्मविषयोपपत्तेः साध्यैरेण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः प्रतिषेधः । निदर्शनं-क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणैश्चक्रियत्वात् । यो यः क्रियाहेतुगुणाश्रयः स स क्रियावान् यथा लोष्टस्तथा चात्मा तस्मात्क्रि-
यावानिति । साध्योदाहरणोपसंहारे कृते परं साध्यधर्मविषयोपपत्तिः साधर्म्योदाहरणैव प्रत्यवतिष्ठते निष्क्रिय आत्मा विमुद्रव्यत्वादाकाशवदिति । न चास्ति विशेषः क्रियावत्साधर्म्यात्क्रियावता भवितव्यं न पुनर्निष्क्रियत्वसाधर्म्यान्निष्क्रियेणेति साधर्म्यसमो दूषणाभासः । न ह्यात्मनः क्रियावत्त्वे साध्ये क्रिया-
हेतुगुणाश्रयत्वस्य हेतोः स्वसाध्येन व्याप्तिविभुत्वान्निष्क्रियत्वसिद्धौ विच्छिद्यते । न च तदविच्छेदे तद्वर्णत्वं साध्यसाधनयोर्व्याप्तिविच्छेदसमर्थस्यैव दोषलेनोप-
वर्णनात् । वासिककारस्त्वेवमाह । साधर्म्योपसंहारे कृते तद्विपरीतसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्योपसंहारे तस्माधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः । यथाऽनिलयः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । यत्पुनरनिलं न भवति तन्नोत्पत्तिधर्मकं यथाकाशमिति प्रतिपादिते परं प्रत्यवतिष्ठते यदि नित्याकाशवैधर्म्यादनिलः शब्दस्तदा साधर्म्यमायस्याकाशोनारत्यमूर्तत्वम् । अतो निलः प्राप्तः । अथ सत्ययेतस्मिन्सौधर्म्यं निलो न भवति न तर्हि वक्तव्यमनिलयधटसाधर्म्यान्नि-
त्याकाशवैधर्म्याच्चाऽनिलयः शब्द इति ।

१ ननु सकलशून्यवादिनाऽमुख्यरूपतयाभ्युपगतस्य प्रमाणादेरुल्लमात्रैव प्रतिषेधं विदधान कश्च यौगो निगृह्यतेत्याशङ्क्यमाह ॥ २ उपचारेण ॥ ३ नैतावता प्रतिवादिन पराजयो यत् ॥ ४ दृष्टान्तम् ॥ ५ भेदात् ॥ ६ निधिसाध्यस्य ॥ ७ कार्योपि, तै समा ॥ ८ जातिषु मध्ये ॥ ९ साध्यस्य ॥ १० साधनवादिना ॥ ११ सत्किमलक्षणाशिक्षित्वं यथा विपर्यय ॥ १२ जातिवादिना ॥ १३ भवनादि ॥ १४ प्रपञ्चोत्र गुण ॥ १५ अन्येन ॥ १६ वादिना ॥ १७ प्रतिवादी ॥ १८ क्रियावत्साधर्म्यान्क्रियावाग्वमवतु निष्क्रियत्वमाधर्म्यान्निष्क्रियो न सविश्रुतीत्युक्ते मयाह ॥ १९ चात्मना ॥ २० निराश्रित्ये ॥ २१ व्याप्तिविच्छेदो मा भवतु तद्वर्णत्वं च भवत्युक्ते मयाह ॥ २२ साध्यसम इति ॥ २३ उज्जसाधर्म्यात् ॥ २४ वैमर्त्यस्य ॥ २५ वादिना ॥ २६ जातिवादी ॥ २७ प्रकृष्टत्वतया परत्वेन ॥ २८ ताह ॥ २९ वादिना ॥ ३० जातिवादी ॥ ३१ उक्तवर्त्यात् ॥ ३२ यदि ॥ ३३ आ-
काशेन सह शब्दस्य ॥ ३४ घटेन सह शब्दस्य साधर्म्यात् ॥ ३५ शब्दस्य ॥

वैधर्म्यसमायास्तु ज्ञातेवैधर्म्योपसंहारे कृते साध्यधर्मविपर्ययाद्वैधर्म्येण साधर्म्येण वा प्रत्यवस्थानं लक्षणम् । यथात्मा निष्क्रियो विमुत्वात् । यत्पुनः सक्रियं तन्न विमु यथा लोष्टादि । विमुश्चात्मा तस्मान्निष्क्रियः । इत्युक्ते परः प्राह—निष्क्रियत्वे सत्यात्मनः क्रियाहेतुगुणाश्रयत्वं न स्यादाकाशवत् । अस्ति चैतत् । ततो नयं निष्क्रिय इति । साधर्म्येण तु प्रत्यवस्थानं क्रियावानोवात्मा क्रियाहेतुगुणाश्रयत्वात् । य ईदृशः स ईदृशो दृष्टो यथा लोष्टादिः । तथा चात्मा । तस्मात्क्रियावानेवेति ।

उत्कर्षसमादीनां लक्षणं सौव्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षपक्षवर्ण्यविकल्पसाध्यसमा इति । तत्रोत्कर्षसमायास्तावल्लक्षणम् । दृष्टान्तधर्मसाध्ये समासङ्गतयो मतोत्कर्षसमा जातिः । तद्यथा । क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणाश्रयत्वाच्छोष्टवदित्युक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते—यदि क्रियाहेतुगुणाश्रयो जीवो लोष्टवत्क्रियावास्तदा तद्देव स्पर्शवान्भवेत् । अथ न स्पर्शवांस्तर्हि क्रियावानपि न स्याद्विशेषात् । यस्तु तत्रैव क्रियावज्जीवसाधने प्रयुक्ते साध्ये साध्यधर्मिणि धर्मस्याभावं दृष्टान्तात्समासङ्गत्यन्यत्किं सोऽपकर्षसमां जातिं वक्ति । यथा लोष्टः क्रियाश्रयोऽसर्वगतो दृष्टस्तद्द्रव्यसर्वगतोस्तु विपर्यये विशेषो वा वैधर्म्य इति । व्यापनीयो वैष्णोऽव्यापनीयोऽवर्ण्यः । तेन वर्ण्येनावर्ण्येन च समा जातिः । तद्यथात्रैव साधने प्रयुक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते—यद्यान्मा क्रियावान् वर्ण्यः सौव्यस्तदा लोष्टैरपि साध्योस्तु । अथ लोष्टादिवर्ण्यस्तर्ह्यस्मादव्यवर्ण्योस्तु विशेषाभावादिति ।

विकल्पो विशेषः । सौव्यधर्मस्य विकल्पं धर्मान्तरविकल्पात्प्रसङ्ग्यतो विकल्पसमा जातिः । यथात्रैव साधने प्रयुक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते—क्रियाहेतुगुणोपेतं किञ्चिदुरु दृश्यते, यथा लोष्टादि । किञ्चित्तु लघूपलभ्यते, यथा वायुः । तथा क्रियाहेतुगुणोपेतमपि किञ्चिक्रियाश्रयं युज्येत, यथा लोष्टादि । किञ्चित्तु निष्क्रियं, यथात्मोति । हेत्वाद्यवयवयोगी धर्मः साध्यः । तमेव दृष्टान्ते प्रसङ्गतः साध्यसमा जातिः । यथात्रैव साधने प्रयुक्ते परः प्राह—यदि यथा लोष्टस्तथात्मा तदा यथात्मायं तथा लोष्टः स्यात् । सक्रिय इति साध्यश्चात्मा लोष्टोपि तेषां साध्योस्तु । अथ लोष्टः क्रियावान्न साध्यस्तदात्मापि क्रियावान्साध्यो मा भूद्विशेषो वा वाच्य इति । दूषणाभासता चासां सत्साधने दृष्टान्तादिसामर्थ्ययुक्ते सति साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पमात्रालतियधत्वं कर्तुमशक्यत्वात् । यत्र हि लोकिनेतरयो-

१ वादिना ॥ २ आत्मा ॥ ३ सामान्यलक्षणम् ॥ ४ साध्य = पदः ॥ ५ विकल्प = ममारोगः ॥ ६ ममारोगः ॥ ७ क्रियाहेतुगुणाश्रयत्वस्य ॥ ८ पक्षे ॥ ९ सर्वगतत्वे ॥ ११ वादिना लया ॥ १२ साध्यवर्धर्म ॥ १३ पक्ष ॥ १४ दृष्टान्तोपि ॥ १५ पक्षोस्तु ॥ १६ क्रियाश्रयत्वस्य ॥ १७ भेदम् ॥ १८ वर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थानं विकल्पसमा जाति ॥ १९ प्रतिवादिन ॥ २० आदिना प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपपत्तिरिति ॥ २१ उभयोरोपि दृष्टान्तसाध्ययो साध्यत्वादेन प्रत्यवस्थानं साध्यसमा जाति ॥ २२ प्राज्ञानं वाच्यं विदुषां ॥ २३ नैक्य इति ॥ २४ अस्ति चेति ॥ २५ लया वादिना ॥ २६ उक्तसमादिपण्याम् ॥ २७ विकल्प आरोप ॥

शान्तत्वे दृष्टान्तस्यादृष्टान्तत्वव्याघातः प्रतिदृष्टान्तत्वे दृष्टान्तत्वव्याघातः दृष्टान्ताभावे
तस्य तत्त्वोपपत्तेरिति । प्रागुत्पत्तेः कारणभावाद्या प्रत्यवस्थितिः सानुत्पत्तिसमा जातिः । तद्यथा । विनश्वरः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्कटकटादिवदित्युक्ते
परः ग्राह-प्रागुत्पत्तेरनुत्पत्तेः शब्दे विनश्वरत्वस्य यत्कारणं प्रयत्नानन्तरीयकत्वं तन्नास्ति ततोयमविनश्वरः । शाश्वतस्य च शब्दस्य न प्रयत्नानन्तरं जन्मेति ।
सेयमनुत्पत्त्या प्रत्यवस्था दूषणाभासो न्यायातिवृत्तात् । उत्पन्नस्यैव हि शब्दस्य धर्मिणः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुत्पत्तिधर्मकत्वं वा भवति नानुत्पन्नस्य ।
प्रागुत्पत्तेः शब्दस्याऽसत्त्वे किमाश्रयोयमुपालम्भः ? न ह्ययमनुत्पत्तोऽसत्त्वे शब्द इति प्रयत्नानन्तरीयक इत्यनित्य इति वा व्यपदेशं शक्यः । सत्त्वे तु सिद्धमेव
प्रयत्नानन्तरीयकत्वकारणं नश्वरत्वे साध्ये । अतः कथमस्य प्रतिषेध इति ? सामान्यघटयोरैन्द्रियिकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात्संशयसमा जातिः । यथा-
ऽनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्ते परः सहूषणमपश्यन् संशयेन प्रत्यवतिष्ठते प्रयत्नानन्तरीयकेपि शब्दे सामान्येन साधर्म्यमैन्द्रियिकत्वं
नित्येनास्ति घटेन चानित्येनास्ति । संशयः शब्दे नित्यत्वानित्यत्वधर्मयोरिति । अस्याश्च दूषणाभासत्वं शब्दाऽनित्यत्वाऽप्रतिवन्धिवात् । यथैव हि पुरुषे शिरःसंयम-
नार्दिना विशेषेण निश्चिते सति न स्थानुपुरुषसाधर्म्यादूर्ध्वत्वात्संशयस्तथा प्रयत्नानन्तरीयकत्वेन विशेषेणानित्ये शब्दे निश्चिते न घटसामान्यसाधर्म्यादै-
न्द्रियिकत्वात्संशयो युक्तं इति । ईभयसाधर्म्यात्प्रतिषेधसिद्धेः प्रकरणसमा जातिः । यथाऽनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्यनित्यसाधर्म्यात्प्रयत्ना-
नन्तरीयकत्वाच्छब्दस्यानित्यतां काश्चित्साधयति । अपरः पुनर्गात्वादिना सामान्येन साधर्म्यात्तस्य नित्यताम् । इत्यतः पक्षे विपक्षे च प्रक्रिया समानेति । ईदृशं
च प्रक्रियाऽनतिवृत्त्या प्रत्यवस्थानमयुक्तं विरोधात् । प्रतिपक्षप्रक्रियासिद्धौ हि प्रतिषेधो विरुध्यते । प्रतिषेधोपपत्तौ तु प्रतिपक्षप्रक्रियासिद्धिर्व्याहृत्यते इति ।
त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमा जातिः । यथा सत्साधने दूषणमपश्यन्परः ग्राह साध्यापूर्वं वा साधनमुत्तरं वा सहभावि वा स्यात् ? न तावत्पूर्वमसत्यर्थं तस्य साधनत्वा-
नुपपत्तेः । नाप्युत्तरमसति साधने पूर्वं साध्यस्य साध्यस्वरूपत्वासम्भवात् । नापि सहभावि स्वतन्त्रतया प्रसिद्धयोः साध्यमाधनभावासम्भवात्सह्यविन्ध्यवत् । इत्य-
हेतुसमत्वेन प्रत्यवस्थानमयुक्तं हेतोः प्रत्यक्षतो धूमादेर्वन्धादौ प्रसिद्धेरिति । अर्थापत्तिः प्रतिपक्षमिदंरथार्थापत्तिसमा जातिः । यथात्रैव साधने प्रयुक्ते परः ग्राह-
यदि प्रयत्नानन्तरीयकत्वेनानित्यः शब्दो घटवत्तदार्थापत्तितो नित्याकाशसाधर्म्यान्नित्योऽस्तु । यथैव ह्यस्यगवत्त्वं खे नित्ये दृष्ट तथा गवदेपीति । अस्याश्च दूषणाभा-

१ कारण तादादि ॥ २ प्रतिकूलता ॥ ३ विद्धि ॥ ४ न्यायानिच्छन्मेव भावयति ॥ ५ भूयोऽनानिश्चितव्याप्त साधर्म्यवधर्म्योपाधेयप्रतिकूलनकारिणा पक्षे सन्नेहोपादानं भवयमना जातिः ॥ ६ शब्दलक्षण ॥
७ साधर्म्यम् ॥ ८ केशवव्यादिना ॥ ९ अनित्यमिदं घटसामान्येन ॥ १० प्रत्युत्पत्तेन प्रत्यवस्थान प्रकरणसमा जातिः ॥ ११ ऐन्द्रियिकत्वात् ॥ १२ प्रक्रिया अनुमान-वत्ता ॥ १३ साध्यस्य प्रागेव सिद्धत्वात्किमेत-
देवेति भावः ॥ १४ अर्थापत्त्या प्रत्यवस्थानम् ॥ १५ घटसाधर्म्येण ॥

सत्त्वं सुखादिना नैकान्तिकत्वात् । न चानैकान्तिकाद्धेतोः प्रतिपक्षसिद्धिरिति । एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सत्त्वोपपत्तितोऽविशेषसमा जातिः । यथात्रैव साधने प्रयुक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते प्रयत्नान्तरीयकत्वलक्षणैकधर्मोपपत्तेर्घटशब्दयोरनित्यत्वाविशेषः सत्त्वधर्मस्याप्यखिलाधर्मोपपत्तेरनित्यत्वाविशेषः स्यात् । तस्याश्च दूषणाभासता तथा साधयितुमशक्यत्वात् । न खलु यथा प्रयत्नान्तरीयकत्वं साधनधर्मः साध्यनित्यत्वं शब्दे साधयति तथा सर्वार्थं सत्त्वं धर्मान्तरस्यापि नित्यत्वसाकाशादौ सत्त्वे सत्त्वुपलम्भात्, प्रयत्नान्तरीयकत्वं साधनधर्मः साध्यनित्यत्वं शब्दे साधयति । उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमा जातिः । यथात्रैव साधने प्रयुक्ते परः प्राह-यद्यनित्यत्वे कारणं प्रयत्नान्तरीयकत्वं शब्दस्यास्तीत्यनित्योसौ तदा नित्यत्वैष्यस्य कारणमस्यैव सत्त्वमस्तीति नित्योपपत्तुः । इत्युभयस्य नित्यत्वस्यानित्यत्वस्य च कारणोपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमो दूषणाभासः । एवं द्रुता स्वधर्मेवानित्यत्वकारणं प्रयत्नान्तरीयकत्वं तावदभ्युपगमम् । एवं तदभ्युपगमाच्चानुपपन्नसत्त्वमितिषेध इति । निर्दिष्टकारणभावेष्वुपलम्भादुपलब्धिसमा जातिः । यथात्रैव साधने प्रयुक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते-शाखादिभङ्गत्वे शब्दे प्रयत्नान्तरीयकत्वाभावेऽनित्यत्वमस्तीति । दूषणाभासत्वं चास्याः प्रकृतसाधनाप्रतिवन्धिवात् । न खलु साधनमन्तरेण साध्यं न भवतीति निरयमोक्षि साधनस्यैव साध्याभावेऽभावनियमव्यवस्थितेः । न चानित्यत्वे प्रयत्नान्तरीयकत्वमेव गमकमुत्पत्तिमत्त्वादेरपि तद्वैकल्यत्वात् । तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमा जातिः । यथाऽविद्यमानः शब्द उच्चारणात्पूर्वमुपलब्धेरुपपत्तेः पूर्वं घटादिवत् । न खलु उच्चारणाभ्याग्विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिसत्त्वावरणानुपलब्धिः । यथा भूम्याद्याहृतयोदकादेः । आवरणानुपलब्धिश्च श्रवणालाक् शब्दस्य । इत्युक्ते परः प्राह-तस्य शब्दस्यानुपलब्धेरप्यनुपलम्भादभावसिद्धौ सत्यां शब्दस्याभावविपरीतत्वेन भावस्योपपत्तेरनुपलब्धिसमा जातिः । अस्याश्च दूषणाभासत्वमुपलब्धेरनुपलब्धिसत्त्वभावतयोपलब्धिष्वप्यवत्वात् । यथैव ह्युपलब्धिरुपलब्धेरप्यवत्तथानुपलब्धिष्वपि । कथमन्यथास्ति मे घटोपलब्धिः, तदनुपलब्धिस्तु नास्तीति संवेदनमुपपद्यते ? साधर्थ्योक्त्यर्थमोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमा जातिः । यथाऽनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदित्युक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते-यदि शब्दस्य घटेन साधर्म्यं कृतकत्वादिनाऽनित्यत्वं साधयेत्तदा सर्वं वस्तुनित्यत्वं प्रसज्येत घटादिनाऽनित्यत्वं सत्त्वेन

१ अतिलेख ॥ २ अतर्कवत्त्वादिनि ॥ ३ परेणाह्निक्रियमाणे ॥ ४ यथा सर्वार्थेषु सामान्यं सत्त्वमनित्यत्वं न साधयति तथा प्रयत्नान्तरीयकत्वसाधनधर्मोऽनित्यत्वं न साधयतीत्युक्ते मत्याह ॥ ५ निर्दिष्टस्य साध्यधर्मसिद्धिकारणस्याभावोपि साध्यधर्मोपलब्ध्या प्रत्यवस्थानम् ॥ ६ साध्यत्वम् ॥ ७ तत्त्व-अद्वय ॥ ८ सन्दिग्धानेकास्ति कृतवपरिहारमाह ॥ ९ व्यतिरेकनिर्देनमाह ॥ १० जातिवादी ॥ ११ अनुपलब्धेरप्यभावसिद्धिः कथमित्युक्ते सत्याह ॥ १२ द्वितीयानुमानमाश्रित्य जातिं वदति ॥ १३ कुतः ॥ १४ अनुपलब्धेरुपलब्धिष्वप्यवत् यदि न स्यात् ॥ १५ एतस्यानित्यत्वे सव्यानित्यत्वापादनमनित्यममा जाति ॥ १६ धर्मोपपत्तिः ॥

कृत्वा साधर्म्यमात्रस्य सर्वत्राविशेषात् । तस्याश्च दूषणाभासत्वं प्रतिषेधकस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात् । यथो हि प्रतिषेध्यः प्रतिषेधकस्तु प्रतिपक्षः । तयोश्च साधर्म्यं प्रतिज्ञादियोगेन विना तयोरसम्भवात् । ततः प्रतिज्ञादियोगादथा पक्षस्यासिद्धिस्तथा प्रतिपक्षस्यापि । अथ सत्यपि साधर्म्यं पक्षप्रतिपक्षयोः पक्षस्यैवास्ति-
 छिन्नं प्रतिपक्षस्य तर्हि धेनूत साधर्म्यात्कृतकत्वाच्छब्दस्याऽनित्यतास्तु, सकलार्थानां त्वनित्यता तेन साधर्म्यमात्रात्मा भूदिति । शब्दाऽनित्यत्वोक्तौ नित्यत्व-
 प्रत्यवस्थितिनित्यसमा जातिः । तद्यथा-अनित्यः शब्द इत्युक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते शब्दाश्चयमनित्यत्वं किं नित्यमनित्यं वा ? यदि नित्यं तर्हि शब्दोपि नित्यः
 स्यात् । अन्यथास्य तदाधारत्वं न स्यात् । अथानित्यं तथाप्ययमेव दोषः । अनित्यत्वस्याऽनित्यत्वे हि शब्दस्य नित्यत्वमेव स्यात् । दूषणाभासत्वं चास्याः
 प्रकृतसाधनाऽप्रतिबन्धित्वात् । प्रादुर्भूतस्य हि पदार्थस्य प्रवृत्तसोऽनित्यत्वमुच्यते । तस्य प्रतिज्ञाने प्रतिषेधविरोधः । स्वयं तदप्रतिज्ञाने च प्रति-
 षेधो निराश्रयः स्यात् । तन्नानित्यता शब्दे नित्यत्वप्रत्यवस्थितेतिराकर्तुं शक्येति । प्रयत्नानेकार्थत्वात्कार्यसमा जातिः । यथाऽनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरी-
 यकत्वादित्युक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते प्रयत्नानन्तरं घटादीनां प्रागऽसतामात्मलाभोपि प्रतीति आवारकापनयनात् प्राकमतामेवाभिव्यक्तिश्च । तत्कथमतः शब्द-
 स्यानित्येति ? दूषणाभासता चास्याः प्रकृतसाधनाप्रतिबन्धित्वादेव । शब्दस्य हि प्रागसतः स्वरूपलाभलक्षणं जन्मैव प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुपपद्यते प्रागनुप-
 लब्धिनिमित्तसाभावेऽप्यदुपलब्धितः सत्त्वासम्भवादिति ।

तदेतद्योगकल्पितं जातीनां सामान्यविशेषलक्षणप्रणयनमयुक्तमेव साधनाभासेपि साधर्म्यादिना प्रत्यवस्थानस्य जातित्वप्रसङ्गात् । तथैष्टत्वाच्च दोषः । तथा
 हि । असाधौ साधने प्रयुक्ते यो जातीनां प्रयोगः सोनभिज्ञतया वा साधनदोषस्य स्यात् तद्दोषप्रदर्शनार्थं वा प्रसङ्गव्याजेन । इत्यप्यसमीचीनं साधनाभा-
 सप्रयोगे जातिप्रयोगस्योद्द्योतकत्वेन निराकरणात् । जातिवादी च साधनाभासमेतदिति प्रतिपद्यते वा न वा ? यदि प्रतिपद्यते तर्हि य एवास्य साधना-
 भासत्वं हेतुदोषोऽनेन प्रतिपन्नः स एव वक्तव्यो, न जातिः प्रयोजनाभावात् । प्रसङ्गव्याजेन दोषप्रदर्शनार्थं सेत्ययुक्तमर्थमशयात् । यदि हि परप्रयुक्त्या
 जातौ साधनाभासवादी स्वप्रयुक्तसाधनदोषं पश्यन् सभाषामेवं ब्रूयात् “मया प्रयुक्ते साधनेऽयं दोषः स चाेन नोद्भाषितः । जातिस्तु प्रयुक्ता” इति तदा ताव-
 जातिवादिनो न जयः प्रयोजनमुभयोरज्ञानसिद्धेः । नापि साम्यं सर्वथा जयस्यासम्भवे तस्याभिप्रेतत्वात् “एकान्तिकं पराजयाद्वरं सन्देह” इत्यभि-

१ पूर्वोक्ताया जाते ॥ २ अत्राया ॥ ३ प्रतिपक्षस्य ॥ ४ कथम् ॥ ५ प्रतिज्ञादियोगेन ॥ ६ पक्षस्यानित्यत्वस्य नित्यत्वापादनेन नृतीयाम प्रलयस्थानं नित्यममा जाति ॥ ७ अत्रोक्ते ॥ ८ उच्यते ॥
 ९ प्रयोजने ॥ १० उच्चारणात् ॥ ११ शब्दस्यानुगच्छेतिनिमित्तमावारकम् ॥ १२ दूरगत् ॥ १३ सम योगस्य ॥ १४ पूर्वपक्षवादिना ॥ १५ जातिवादिना प्रयुक्ते ॥ १६ प्रतिवादिप्रयुक्तस्य ॥
 १७ नैवाविकार्यार्थेन ॥ १८ वादिन ॥ १९ अनर्थः दोषः ॥

धानात् । तदप्रयोगेपि चैतत्समानम् । पूर्वपक्षवादिनो हि साधनाभासाभिधाने प्रतिवादिनश्च तूष्णींभावे यत्किञ्चिदभिधाने वा द्वयोरज्ञानप्रसिद्धितः प्राश्निकैः साध्यव्यवस्थापनात् । यदा च साधनाभासवादी स्वसाधने दोषं प्रच्छाद्य परप्रयुक्तं जतिमेवोद्भावयति तदा न तद्वादिनो जयः साम्यं वा प्रयोजनं पराजयस्यैव सम्भवात् । अथ साधनाभासमेतदित्यप्रतिपद्य जातिं प्रयुक्ते तथाप्यफलस्तत्रयोगः प्रोक्तदोषानुद्भावात् । सम्यक्साधने तु प्रयुक्ते तत्प्रयोगः पराजयार्थेव । अथ तूष्णींभावे पराजयोऽवश्यमासीत् । तत्प्रयोगे तु कदाचिदसदुत्तरेणापि निरुत्तरः स्यात् । इत्येकान्तिकपराजयद्वारं सन्देह इत्यसौ युक्त एवेति चेन्न तथाप्येकान्तिकपराजयस्यानिवार्यत्वात् । यथैव ह्युत्तरपक्षवादिनस्तूष्णींभावे सत्युत्तराऽप्रतिपत्त्या पराजयः प्राश्निकैर्व्यवस्थाप्यते तथा जातिप्रयोगेप्युत्तराप्रतिपत्तराविशेषात्, तत्प्रयोगस्यासदुत्तरत्वेनानुत्तरत्वात् । ननु चास्य पराजयस्यैर्व्यवस्थाप्येत यदुत्तराभासत्वं पूर्वपक्षवादुद्भावयेत् । अन्यथा पर्यनुयोज्योपेक्षणात्सत्त्वं पराजयः स्यात् । नन्वेवमुत्तराभासस्योत्तरपक्षवादिनोपन्यासेत्यपरस्योद्भावनशक्त्यपेक्षया जयपराजयव्यवस्थापमानवस्था स्यात् । न खलु जातिवादिवदस्यापि तूष्णींभावः सम्भवति सम्यगुत्तराप्रतिपत्तावप्युत्तराभासस्योपन्याससम्भवात् । ततश्चोपन्यस्तजातिस्वरूपस्यातोऽन्यस्य चोद्भावनेप्युत्तरपक्षवादिनस्तत्परिहारं शक्तिमत्तार्थं चापेक्षैव पूर्वपक्षवादिनो जयः पराजयो वा व्यवस्थाप्येत जातिवादिन इवेतरस्योद्भावनशक्त्यपेक्ष इति जातिलक्षणासदुत्तरप्रयोगादेव तत्परिहाराशक्तिमिश्रयाऽनुरूपन्यासैव फल्ये सत्साधनाभिधानादेवोत्तराभासस्योद्भावनशक्तेरप्यवसायादितरस्यापि कथं तद्वैफल्यं न स्यात् ? सत्साधनाभिधानात्तदभिधानसामर्थ्यमेवावसीयते न परोपन्यस्तजाल्युद्भावनसामर्थ्यं तर्हि जातिप्रयोगेप्युत्तराभासवादिनः सम्यगुत्तराभिधानासामर्थ्यमेवावसीयते न परोद्भावितजातिपरिहारासामर्थ्यम् । ननु सदुत्तराभिधानासामर्थ्यादेव तत्परिहारासामर्थ्यमिच्छयः । तत्सद्भावे हि न सदुत्तराभिधानासामर्थ्यं स्यात् । एवं तर्हि सत्साधनाभिधानसामर्थ्यादेवास्य परोपन्यस्तजाल्युद्भावनशक्त्यवसायोऽस्तु । तदभावे तदभिधानसामर्थ्यायोगात् । सत्साधनाभिधानसमर्थस्यापि कदाचिदसदुत्तरेण व्यभिहसम्भवात् तदुद्भावनसामर्थ्यमवश्यमेवासीति चेत्तर्हि जातिवादिनः सदुत्तराभिधानासमर्थस्यापि स्वोपन्यस्तपरोद्भावितोत्तराभासपरिहारसामर्थ्यसम्भवात्पुनरुपन्यासश्चतुर्थोऽपेक्षणीयः स्यात् । साधनवादिनोपि तत्परिहारनिराकरणाय पञ्चमः । पुनर्जातिवादिनस्तद्विराकरणयोग्यतावबोधार्थं षष्ठ इत्यनवस्थानं स्यात् । ननु नायं दोषः पर्यनुयोज्योपेक्षणस्य प्रतिवादिनाऽनुद्भावनत्वात् । कस्य पराजय इत्यनुयुक्ताः प्राश्निका एव हि पूर्वपक्षवादिनः पर्यनुयोज्योपेक्षणमुद्भावय-

१ पराजयवैव न कथयति ॥ २ वादिना ॥ ३ प्रतिवादिन ॥ ४ जातिवादिन ॥ ५ एवा जाति प्रयुक्तेति वचनीय तस्योपेक्षणात् ॥ ६ तस्य उद्भावितस्य ॥ ७ उपन्यासो हि जाते ॥ ८ निश्चयात् ॥ ९ तस्य=जाल्युद्भावनस्य ॥ १० प्राश्निकानाम् ॥ ११ आद्यपक्षवादिन ॥ १२ तत्तत्र वृत्तीया जातिस्तिष्ठान्नोपेक्ष्यर्थ ॥ १३ पृथ ॥

न्ति । न खलु निग्रहप्राप्तौ जातिवादी स्वं कौपीनं विवृणुयात् । तर्हि जालादिप्रयोगमपि तै एवोद्भावयन्तु न पुनः पूर्वपक्षवादी, पर्यनुयोज्योपेक्षणं ते पूर्व-
पक्षवादिन एवोद्भावयन्ति न जालादिवादिनो जालादिप्रयोगमिति महामाध्यस्थ्यं तेषां येनैकस्य दोषमुद्भावयन्ति नापरस्येति । ततः पूर्वपक्षवादिनं तूष्णीं-
भावादिकमारचयन्तमुत्तराप्रतिपत्तिमुद्भावयन्नेव जातिवादी निगृह्णातीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तत्रापि कथम्भूतेनोत्तराप्रतिपत्त्युद्भावनेनासौ विजयते ? किं स्वो-
पन्यस्तजालपरिज्ञानोद्भावनरूपेण परोद्भावितजालान्तरनिराकरणलक्षणेन चोत्तराप्रतिपत्तिमात्रोद्भावनाऽऽकारेण वा ? तत्राद्यविकल्पेऽपकर्षसमाऽन्या वा जाति-
मया प्रयुक्त्यापि न ज्ञातानेनेत्येवं स्वोपन्यस्तजालपरिज्ञानमुद्भावयन्नात्मनः सम्यगुत्तराप्रतिपत्तिमसम्बद्धाभिधायित्वं परकीयसाधनसम्यक्त्वं चोद्भावयतीति
जाल्युपन्यासवैयर्थ्यमवश्यम्भाषित्वात्पराजयस्य । परेणाविज्ञातमात्मनो दोषं स्वयमुद्भावयन्नपि न पराजयमास्कन्दतीति चेत्परेणाविज्ञातः स दोष इति कुतो-
ऽवसितम् ? तूष्णींभावादन्त्यस्य चोद्भावनादिति चेन्न वादविस्तरपरिहारार्थत्वात्तस्य । स्ववाग्यञ्चिता हि वादिनो न विचलिष्यन्तीति स्वयमुद्भावनीयं दोषं
परेणोद्भावयितुं तूष्णींभावोऽन्यस्य चोद्भावनं नाज्ञाबाधत् । स्वयमुद्भाविते हि दोषे जालादिवादी तत्परिहारार्थं किञ्चिदन्यद्वयादिति न वादावसानं स्यात् ।
परस्याऽज्ञानमाहात्म्यख्यापनार्थं वा, पर्यन्तैर्विधस्याज्ञानमाहात्म्यं येन स्वयमेव स्वदोषकलापमस्मत्साधनस्य सम्यक्त्वं चोद्भावयतीति । एवंसाध्येन पूर्व-
पक्षवादिना प्रत्यवस्थिते किमत्र जातिवादी ब्रूयात् ? “जातिमया प्रयुक्त्यापि न ज्ञातानेनेति वचनानुसरकालमनेनोवसितो दोषकलापो, न प्राक् । अतोऽज्ञा-
नेनैव प्रतिवादिना तूष्णींभूतमन्यद्वोद्भावितम्” इति । अत्रापि श्रुपथः शरणम् । ननु यदि नाम ज्ञानतैव पूर्वपक्षवादिना तूष्णींभूतमन्यद्वोद्भावितं तथापि
तेन सदुत्तरानभिधानात्कथं नास्य पराजयः स्यात् ? तदेकज्जातिवादिनो जात्युपन्यासेपि समानं ज्ञातीनां दूषणाभासत्वात् । तस्मान्न स्वोपन्यस्तजालपरिज्ञानोद्भाव-
नरूपेणोत्तराप्रतिपत्त्युद्भावनेन तूष्णींभूतमन्यद्वोद्भावयन्तमितरे निगृह्णाति । द्वितीयविकल्पे स्वोपन्यस्ता जातिः कथं परोद्भावितजालान्तररूपा न भवतीति
वादिनेतरः प्रतिपाद्यते, न तावत्स्वोपन्यस्तजातिस्वरूपानुवादेन यथा नेयमुत्कर्षसमा जातिरपकर्षसमत्वादस्या इति-प्रथमपक्षोदितदोषप्रसङ्गात् । नाप्यनुप-

१ जातिवाद्यहं जातिमुत्पन्नान् तथा वादिना न सम्भावितेति न प्रतिपादयन्तीति भावः ॥ २ शुब्धेन्द्रियम् ॥ ३ प्राश्निका ॥ ४ नोद्भावयन्तीति स्वन्व ॥ ५ उपहासवचनमिदम् ॥ ६ प्राश्निकानाम् ॥ ७ प्राश्नि-
काना माव्यस्त्याभावे यतः ॥ ८ ब्रह्म ॥ ९ परेण ॥ १० पक्षे ॥ ११ क्वचित् ॥ १२ पूर्वपक्षवादिन ॥ १३ परं = वादी ॥ १४ जालान्तर = जातिविशेष ॥ १५ त्रिषु निरूपेण म ये ॥ १६ उत्कर्षसमा वा जाति ॥
१७ पूर्वपक्षवादिना ॥ १८ जातिवादी ॥ १९ वादिना ॥ २० तूष्णींभावादे ॥ २१ प्रतिवादिना ॥ २२ वादिना जात्युद्भावनेपि वादावसानेन न भविष्यति ततश्च तूष्णींभावोऽव्योद्भावनं च वादावसानाय व्यर्थं
मित्युक्ते सत्याह ॥ २३ प्रयोजनान्तरं दूष्णींभावादेराह ॥ २४ निरोधकं युवं सत्याः ॥ २५ वदः ॥ २६ पर्यनुयुक्ते सति ॥ २७ सकलात् ॥ २८ पूर्वपक्षवादिना ॥ २९ दोषम् ॥ ३० पूर्वपक्षवादी ॥
३१ दोष = उत्तराप्रतिपत्तिः ॥

लभ्यादनुपलभ्यमानत्वात्, अनुपलभ्यविशेषस्यापि श्लोपन्यस्तजतिस्वरूपलक्षणत्वात्, तत्र चोक्तदोषप्रसङ्गात् । तत्र जतिवादी ज्ञायन्त-
रमुद्भावयन्तं प्रतिवादिनं तदुद्भावितजालान्तर्गिराकरणलक्षणनोत्तराप्रतिपत्त्युद्भावेन विजयते । नाप्युत्तराप्रतिपत्तिमात्रोद्भावनरूपेण । त्वया न ज्ञातमुत्तरमि-
त्युत्तराप्रतिपत्तिमात्रोद्भावेने हि पूर्वपक्षवादित्वाद्द्विशेषविषयः प्रश्नोऽवश्यभावी “मया तावदुत्तरमुपन्यस्तमेतच्च कथमनुत्तरम्” इति । जतिवादिना चाप्यो-
त्तराप्रतिपत्तिविशेषेणोद्भावनीया “मयोपन्यस्ताप्येषा जतिस्त्वया न ज्ञाता ज्ञायन्तरं चोद्भावितम्” इति । अत्र च प्रागुक्तदोषदोषानुषङ्गः । तदेवमुत्तराऽप्रति-
पत्त्युद्भावनत्रयेऽपि जतिवादिनः पराजयैकान्तिकत्वादैकान्तिकपराजयाद्वरं सन्देह इति जानन्नपि जालादिकं प्रयुक्ते इत्येतद्वचो नैयायिकस्यानैयायि-
कतामाविर्भावयेत् । ततः स्वपक्षसिद्धेयं जयस्तदसिद्ध्या तु पराजयो, न तु मिथ्योत्तरलक्षणजतिशैरपीति ।

नैपि निग्रहस्थानैः । तेषां हि विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति सामान्यलक्षणम् । विपरीता कुस्तिता वा प्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिः । अप्रतिपत्ति-
स्त्वारम्भविषयेऽनारम्भः, पक्षमभ्युपगम्य तस्याऽस्थापना, परेण स्थापितस्य वाऽनुद्धार इति । प्रतिज्ञाहान्यादिव्यक्तिगतं तु विशेषलक्ष-
णम् । तत्र प्रतिज्ञाहानेस्तावलक्षणं प्रतिदृष्टान्तधर्म्य(मी)नुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः । साध्यधर्मप्रत्यनीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थितः प्रतिदृष्टान्तधर्म स्वदृष्टान्ते
ऽनुज्ञानम् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः । यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियिकत्वाद् घटवदित्युक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते सामान्यमैन्द्रियिकं नित्यं दृष्टम् । कस्माच्च
तथा शब्दोपि ? इत्येवं स्वप्रयुक्तस्य हेतोराभासतामवस्यन्नपि कथावसानमकृत्वा प्रतिज्ञालागं करोति । यद्येन्द्रियिकं सामान्यं नित्यं कामं घटोपि नित्योत्स्विति ।
न खल्वयं ससाधनस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं प्रसज्यनिगमनान्तमेव पक्षं जहाति । पक्षं च परिलज्जन्प्रतिज्ञां जहातीत्युच्यते प्रतिज्ञाश्रयत्वात्पक्षस्य । इति भाष्यका-
रमतमसङ्गतमेव साक्षाद्दृष्टान्तहानिरूपत्वात्तत्त्वात्तत्रैव साध्यधर्मपरित्यागात् । परम्परया तु हेतुपनयनिगमनानां त्यागो दृष्टान्तासाधुत्वे तेषामप्यसाधुत्वात् ।
तथा च प्रतिज्ञाहानिरेवेत्यसङ्गतम् । वार्तिककारस्त्वेवमाचष्टे दृष्टश्चाभावन्ते स्थितश्चेति दृष्टान्तः पक्षः, स्वपक्षः-प्रतिदृष्टान्तः प्रतिपक्षः । प्रतिपक्षस्य धर्म स्व-
पक्षेभ्यनुज्ञानं प्रतिज्ञां जहाति । यदि सामान्यमैन्द्रियिकं नित्यं शब्दोप्येवमस्त्विति । तदेतदप्युद्घोषात्तत्कारस्य जाड्यमाविष्करोति इत्थमेव प्रतिज्ञाहाने-

१ जतिवादी ॥ २ प्रागुक्त-उत्तराप्रतिपत्तिलक्षणादि ॥ ३ पराजयो न भवतीति ॥ ४ तत्त्वप्रतिपत्तेरभावो विप्रतिपत्ति ॥ ५ कथम् ? तथा हि ॥ ६ वादिकस्य ॥ ७ अपरिहार ॥ ८ उक्ते हेतो दूषणोद्भावेने
सति पक्षमभ्युपगम्य प्रतिज्ञा ॥ ९ अभ्युपगम ॥ १० धर्मधर्मिसमुदाय प्रतिज्ञा तस्या हानि ॥ ११ प्रतिवादिना पूर्वसुक्ते वादी ॥ १२ परकीयोदाहरणधर्मम् ॥ १३ वादिन ॥ १४ इन्द्रियलक्षणात् ॥ १५ वादिना ॥
१६ प्रतिवादी ॥ १७ जानम् ॥ १८ कथा वाट ॥ १९ साधनवादी ॥ २० वादी ॥ २१ अभ्युपगच्छम् ॥ २२ घटादिदृष्टान्त ॥ २३ प्रतिज्ञाहाने ॥ २४ शब्दमित्येव साध्यधर्म ॥ २५ विचारान्ते ॥ २६ नित्यलक्षणम् ॥
२७ कसिले ॥ २८ वादी ॥ २९ ऐन्द्रियिकत्वाविशेषात् ॥ ३० प्रतिपक्षस्य स्वपक्षेऽभ्युपगमनेनैव ।

रवयारविधुमशक्यत्वात् । प्रतिपक्षसिद्धिमन्तरेण च कस्यचिन्निग्रहाधिकरणत्वयोगात् । न खलु प्रतिपक्षस्य धर्मं स्वपक्षेऽभ्यनुजानत एव प्रतिज्ञात्यागो येनायं मेक एव प्रकारः प्रतिज्ञाहानौ स्यात् । अधिक्षेपादिभिराकुलीभावात् प्रकृत्या सभाभीरुत्वाद्ऽभ्यमनस्कत्वादेर्वा निमिचित्किञ्चित्साश्रयत्वेन प्रतिज्ञाय तद्विपरितं प्रतिजानतोऽप्युपलम्भात् पुरुषश्चान्तरेनैककारणत्वोपपत्तेरिति । तथा प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञातार्थस्याऽनित्यः शब्द इत्यादेरैन्द्रियकत्वात्त्वस्य हेतोर्व्यभिचारेणोपदर्शनेन प्रतिषेधे कृते तं दोषमुद्धरन् धर्मविकल्पं करोति किमयं शब्दोऽसर्वगतो घटवत् किं वा सर्वगतः सामान्यवदिति । यद्यसर्वगतो घटवच्चाहं तद्वदेवानित्योस्त्वित्येतत्प्रतिज्ञान्तरं नाम निग्रहस्थानं सामर्थ्याऽपरिज्ञानात् । स हि पूर्वस्या अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायाः साधनायोत्तरासमसर्वगतः शब्दोऽनित्य इति प्रतिज्ञासाह । न च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरसाधने समर्थाऽतिप्रसङ्गात् । इत्यप्येतैव प्रयुक्तं प्रतिज्ञाहानिवत्तस्याधनेनकिमितिप्रतिज्ञावोपपत्तेः । प्रतिज्ञाहानितश्चास्य कथं भेदः? पक्षत्यागस्योभयत्राऽविशेषात् । यथैव हि प्रतिदृष्टान्तधर्मस्य स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुज्ञाना-सक्षत्यागस्तथा प्रतिज्ञान्तरादपि । यथा च स्वपक्षसिद्धर्थं प्रतिज्ञान्तरं विधीयते तथा शब्दाऽनित्यत्वसिद्धर्थं श्रान्तिवशाच्चद्वच्छब्दोपि नित्योस्त्वित्य-भ्यनुज्ञानम् । यथा चाश्रान्तस्येदं विरुध्यते तथा प्रतिज्ञान्तरमपि । निमित्तभेदाच्च तद्वेदेऽनिष्टनिग्रहस्थानान्तराणामप्यनुषङ्गः स्यात् । तेषां तत्रान्तर्भावे वा प्रतिज्ञान्तरस्यापि प्रतिज्ञाहानावन्तर्भावः स्यादिति । प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः । प्रतिज्ञाविरोधो यथा गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्यो भेदेनानुपलब्धेः । इत्यप्यनुदरं यतो हेतुना प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञात्वे निरस्ते प्रकारान्तरतः प्रतिज्ञाहानिरेवेयमुक्ता स्याद्धेतुदोषो वात्र विरुद्धतालक्षणः, न प्रतिज्ञादोष इति । पक्षप्रतिषेधे प्रति-ज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः । यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियिकत्वाद् घटवदित्युक्ते पूर्ववत्सामान्येनानैकान्तिकत्वे हेतोरुद्भाविते प्रतिज्ञासंन्यासं करोतिः—क एवमाह! नित्यः शब्द इत्यपि प्रतिज्ञाहानितो न भिद्येत हेतोरनैकान्तिकत्वोपलम्भेनात्रापि प्रतिज्ञायाः परित्यागाविशेषादिति । अविशेषोके हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषे-षमिच्छतो हेवन्तरम् । निदर्शनम्—एकप्रकृतीदं व्यैकं विकाराणां परिमाणान्मृतपूर्वकघटशरावोदञ्जनादिवत् । इंस्य व्यभिचारेण प्रत्यवस्थानं नाना-प्रकृतीनामेकप्रकृतीनां च दृष्टं परिमाणमित्यस्य हेतोरहेतुत्वं निश्चित्यैकप्रकृतिसंमन्वेयं विकाराणां परिमाणादित्याह । तद्विदमविशेषोके हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषं

१ वादिनः प्रतिवादिनो वा ॥ २ प्रतिदृष्टान्तधर्मस्य स्वपक्षेभ्युपगमः ॥ ३ अधिक्षेपास्तिरस्कारः ॥ ४ मयान्येन ॥ ५ मेदम् ॥ ६ वादी ॥ ७ वादिन ॥ ८ ननु प्रतिज्ञान्तरात्प्रत्यक्षगतस्य स्वपक्षसिद्धयर्थं विधी-यमानत्वादित्युक्ते सत्याह ॥ ९ प्रतिज्ञाहानौ ॥ १० यत्र प्रतिज्ञा विरुध्यते हेतुना हेतुर्वा प्रतिज्ञाया विरुध्यते स प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ११ उक्तहेतौ दूषणोद्भावने स्वसाध्यपरित्यागः प्रतिज्ञासंन्यासः ॥ १२ वादिना ॥ १३ सागम् ॥ १४ अधिक्षेपोके हेतौ व्यभिचारेण प्रतिषिद्धे पक्षाद्विशेषणोपादानं हेवन्तरम् ॥ १५ प्रतिवादिना ॥ १६ प्रधानम् ॥ १७ महदादिकार्यम् ॥ १८ वस्तुभेदानाम् ॥ १९ वादिनोक्तानुमानस्य ॥ २० घटमुकुटपट-लकुटजकट्यदीनाम् ॥ २१ एककारणानुस्यूतत्वे सतीत्यर्थं ॥ २२ वादी ॥

ब्रुवतो हेतुन्तरं नाम निग्रहस्थानम् । इत्यथ्यसुन्दरमेवं सत्यविशेषोके दृष्टान्तोपनयनिगमने प्रतिषिद्धे विशयमिच्छेतो दृष्टान्ताद्यन्तरमपि निग्रहस्थानान्तरम-
नुसृज्येत तत्राक्षेपसमाधानानां समानत्वादिति । प्रकृतादर्थदप्रतिसम्बन्धार्थान्तरम् । वैथोकलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां प्रकृते
हेतुं प्रमाणसामर्थ्येनौहमसमर्थः समर्थशितुमित्यवस्थापि कैथामपरित्यजन्नर्थान्तरमुपन्यस्यति-नित्यः शब्दोऽस्यशेषवत्वादिति हेतुः । हेतुश्च हिनोतेधातो-
स्तुप्रत्यये कृदन्तं पदं च नामाख्यातोपसर्गनिपाता इति प्रस्तुत्य नामादीनि व्याचष्टे । तदेतदव्यर्थान्तरं निग्रहस्थानं समर्थे साधने दूषणे
वा शोके निग्रहाय कल्पेताऽसमर्थे वा ? न तावत्समर्थे स्वसाध्यं प्रसाध्य दृढ्यतोपि दोषाभावालोकोक्तवत् । अतमर्थेपि प्रतिवादिनः पक्षसिद्धौ तन्नि-
ग्रहाय स्यादसिद्धौ वा ? प्रथमपक्षे तत्पक्षसिद्धौवात्य निग्रहो न ततो निग्रहस्थानात् । द्वितीयपक्षेप्यतो न निग्रहः पक्षसिद्धेरुभयोरव्यभावा-
दिति । वैषण्यक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् । यथाऽनित्यः शब्दो जवगददन्तात् । इमप्रदधच्यत् । इत्यपि सर्वार्थशून्यत्वात्निग्रहाय कल्पेत् साध्यानुयो-
गाद्वा ? तत्राद्यविकल्पोऽयुक्तः सर्वार्थशून्यस्य शब्दस्यैवासम्भवात् । वर्णक्रमनिर्देशस्याप्यनुक्तोपायेणार्थान्वचोपपत्तेः । द्वितीयविकल्पे तु सर्व-
मेव निग्रहस्थानं निरर्थकं स्यात्साध्यसिद्धावनुपयोगित्वाविशेषात् । केनचिद्विशेषमात्रेण भेदे वा खात्कृताकम्पहस्तास्फालनकक्षापिष्टिकादेरपि
साध्यसिद्धावनुपयोगिनो निग्रहस्थानान्तरत्वादनुषङ्ग इति । परिषत्प्रतिवादिभ्यां निरभिहितमव्यविज्ञातमविज्ञोताथम् । अत्रेदमुच्यते—वादिना त्रि-
रभिहितमपि वाक्यं परिषत्प्रतिवादिभ्यां मन्दमतित्वादविज्ञातं गूढाभिधानतो वा द्रुतोच्चारद्वा ? प्रथमपक्षे सत्साधनवादिनोपेतनिग्रहस्थानं स्यात् ।
तत्राप्यनयोर्मन्दमतित्वेनाविज्ञातत्वसम्भवात् । द्वितीयपक्षे तु पत्रवाक्यप्रयोगेपि तत्प्रसङ्गो गूढाभिधानतया परिषत्प्रतिवादिनोर्महाप्राज्ञयोरव्यविज्ञातत्वोपलम्भात् ।
अथाभ्यामविज्ञातमप्येतद्वादी व्याचष्टे । गूढोपन्यासमप्यात्मनः स एव व्याचष्टाम् । अव्याख्याने तु जथाभाव एवात्य, न पुनर्निग्रहः परस्य पक्षसिद्धे-
रभावात् । द्रुतोच्चारयेनयोः कथञ्चित् ज्ञानं सम्भवत्येव सिद्धान्तद्वयवेदित्वात् । साध्यानुपयोगिनि तु वादिनः प्रलापमात्रे तयोरज्ञानं नाविज्ञातार्थं वर्ण-
क्रमनिर्देशवत् । ततो नेदमभिज्ञातार्थं निरर्थकाद्विद्यते इति । पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बन्धार्थमपर्यथकम् । यथा दश दाडिमनि षड्रूपाः कुण्डमजाऽजिनं पलल-
पिण्ड इत्यपि निरर्थकास्त भिद्यते । यथैव हि जवगददशवादी वर्णानां निरर्थक्यं तथात्र पदानामिति । यदि पुनः पदनैरर्थक्यं वर्णनैरर्थक्यदन्त्यत्वात्निग्रहस्थानान्तर-
सन्त्युपपत्त्येते तर्हि वाक्यनैरर्थक्यस्याप्याभ्यामन्यत्वात्निग्रहस्थानान्तरत्वं स्यात् पदवत् पौर्वापर्येणाप्रत्युपमानानां वाक्यानामप्यनेकधोपलम्भात् ।

१ दृष्टान्ताद्यन्तरं निग्रहस्थानं न सार्बेद्वन्तरमपि निग्रहस्थानं मा भूदिति ॥२२ प्रकृतप्रमेयानुपयोगिवचनसर्थान्तरं नाम निग्रहस्थानम् ॥ ३ वक्तुमसामर्थ्याधिकरणवित्यादि ॥ ४ अवसरेववादिती ॥ ५ वादी ॥ ६ वादम् ॥

७ प्रकृतार्थं परित्यज्यान्त्यमर्थं ब्रूते इत्यर्थः ॥ ८ तस्य वादिनः ॥ ९ वादिप्रतिवादिनो ॥ १० अर्थद्विहितवद्वेच्चारण निरर्थकं नाम निग्रहस्थानम् ॥ ११ पक्षात्कियमाणेन ॥ १२ निरर्थकत्वात्निग्रहस्थानानाम् ॥ १३ वादिना ॥

१४ वादिना त्रिरस्यन्त्यमर्थं परिग्रहप्रतिवादिन्यामविज्ञातमविज्ञातार्थं नाम निग्रहस्थानं वादिनः । प्रतिवादिनोपेतम् ॥१५ तालयम् ॥१६ पूर्वोपपन्नदृष्टव्यकोच्चारणद्वाराद्विगतवक्यायमापार्थक्यं नाम निग्रहस्थानम् ॥

“शङ्खः कदल्यां कदली च भेरी तस्यां च भेरी सुमहद्विमानम् । तच्छङ्खभेरीकदलीविमानमुन्मत्तगङ्गाप्रतिमं बभूव” इत्यादिवत् । यदि पुनः पदनैरर्थद्वयेव वाक्यनैरर्थक्यं पदसमुदायात्मकत्वात्तस्य तर्हि वर्णनैरर्थक्यमेव पदनैरर्थक्यं स्याद्वर्णसमुदायात्मकत्वात्तस्य । वर्णानां सर्वत्र निरर्थकत्वात्पदस्यापि तत्त्व-सङ्गच्छेत्तर्हि पदस्यापि निरर्थकत्वात्तसमुदायात्मनो वाक्यस्यापि नैरर्थक्यानुपङ्गः । पदार्थापेक्षया पदस्यार्थवत्त्वे वर्णापेक्षया वर्णस्यापि तदस्तु प्रकृतिप्र-त्ययादिवर्णवत् । न खलु प्रकृतिः केवला पदं प्रत्ययो वा । नाप्यनयोरनर्थकत्वम् । अभिव्यक्तार्थाभावादनर्थकत्वे पदस्यापि तस्यात् । यथैव हि प्रकृत्यर्थः प्रत्ययेनाभिव्यज्यते प्रत्ययार्थश्च प्रकृत्या तयोः केवल्योरप्रयोगात् तथा देवदत्तस्तिष्ठतीत्यादिप्रयोगे सुवन्तपदार्थस्य तिङन्तपदार्थस्य च सुव-न्तपदेनाभिव्यक्तेः केवलस्याप्रयोगः । पदान्तरापेक्षस्य प्रत्ययस्य तदपेक्षस्य च प्रकृत्यादिवर्णस्य समानमिति । अवयवविपर्य-सवचनमप्राप्तकालम् । अवयवानां प्रतिज्ञादीनां विपर्ययेनाभिधानमप्राप्तकालं नाम निग्रहस्थानम् । इत्यप्यपेशलं प्रेक्षावतां प्रतिपत्तृणामवयवकमनियमं विनाप्यर्थप्रतिपत्त्युपलम्भादेवदत्तादिवाक्यवत् । ननु यथापशब्दाच्छ्रुताच्छब्दस्मरणं ततोऽर्थप्रत्यय इति शब्दादेवार्थप्रत्ययः परम्परया तथा प्रतिज्ञाद्यानय-व्युत्क्रमात्तत्कमस्मरणं ततो वाक्यार्थप्रत्ययो न तद्व्युत्क्रमात्, इत्यप्यसारमेवविधप्रतीत्यभावात् । यस्माद्धि शब्दादुच्चरिताद्यत्रार्थे प्रतीतिः स एव तस्य वाचको नान्यः । अन्यथा शब्दात्तत्कमाच्चापगन्दे तद्व्युत्क्रमे च स्मरणं ततोऽर्थप्रतीतिरित्यपि वक्तुं शक्येत । एवं शब्दाद्यन्वयान्वेयार्थं केनैवं वादि-नोऽतिष्ठमात्रापादनात्, अपशब्देऽपि चान्वास्थानस्योपलम्भात् । संस्कृताच्छब्दात्तस्याद्धर्मोऽन्यस्मादऽधर्म इति नियमे चान्यधर्माधर्मोपायातुष्टानवैयर्थ्यम् । धर्मो-धर्मयोश्चाप्रतिनियमसङ्कोऽधर्मिके धर्मिके च तच्छब्दोपलम्भात् । भवतु वा तत्कमार्थप्रतीतिः । तथाप्यर्थप्रत्ययः क्रमेण स्थितो येन वाक्येन व्युत्क्रम्यते तन्निरर्थकं, न त्वऽप्राप्तकालमिति । शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् । तत्रार्थपुनरुक्तमेवोपपन्नं न शब्दपुनरुक्तमर्थभेदे शब्दसाम्यव्य-त्याऽऽसम्भवात् “हसति” हसति स्वामिन्युच्चरदत्यतिरोदिति कृतं परिकरं स्वदोहंरि प्रधवति धवति । गुणसमुद्दितां दोषापेतं प्रणिन्दति निन्दति धनलवपरिक्रीतं वैजं प्रनृत्यति नृत्यति” इत्यादिवत् । ततः स्वार्थवाचकस्तरैवान्यैर्वा शब्दः सत्याः प्रतिपादनीयाः । तत्रप्रतिपादकशब्दानां तु संकृत्युनः

१ उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्महेशोऽसाधुमत्पन्नः ॥ २ वाक्ये पदे च ॥ ३ प्रकृत्यादवपि पदानमेवार्थवत्त्वं न पुनर्वर्णना येन दृष्टान्त सिद्ध स्यादित्युक्ते सत्याह ॥ ४ वर्णस्य ॥ ५ पदस्य ॥ ६ सार्थकत्वम् ॥ ७ यथाक्रमोऽङ्कनैव प्रयुज्यमानसमुमानवाक्यम् ॥ ८ अप्राप्तकालम् ॥ ९ देवदत्तं गामभ्याव शुक्ला दण्डेनैवादिष्टम् ॥ १० सत्यं शब्दस्य ॥ ११ स्मृतशब्दात् ॥ १२ विपर्ययात् ॥ १३ स्मृतकमात् ॥ १४ स्मृतानप-शब्दात्स्मृतनृत्तमात्रम् ॥ १५ शब्दोदितेऽपशब्दादित्यस्मरणप्रकारेण ॥ १६ पुनः पुनः कथननान्वाल्यात्मम् ॥ १७ सं कृताच्छब्दाद्धर्मोऽन्यस्मादधर्म इति नियमात्तत्र शब्दोऽन्वाल्यात्मनोऽस्त्युक्ते सत्याह ॥ १८ इत्याऽयमनादिरन्य ॥ १९ सति ॥ २० क्रियाविशेषणम् ॥ २१ क्रियाविशेषणम् ॥ २२ माल्येन सङ्गृहीतम् ॥ २३ यत्कस्मिन् यत्कस्मिन् न भवेत्तु ॥ २४ शब्दोऽनैकत्वमुपपन्नं न भवेत्तु ॥ २५ प्रथमोच्चरिति ॥ २६ कथनान्तरान्तरेऽप्यत्राम् ॥

स्मरवदित्युक्ते त्वमपि तस्करः स्यादि(इ)ति हेतोरनैकान्तिकत्वमेवोक्तं स्यात् । स चात्मीयहेतोरालम्बनवाऽनैकान्तिकत्वं दृष्ट्वा प्राह—भवत्यक्षेप्यर्थं दोषः समानः । त्वमपि पुरुषोसीत्यनैकान्तिकत्वमेवोद्भावावयतीति । हीनमन्यतेमेनाप्यवयवेन न्यूनम् । यस्मिन्वाक्ये प्रतिज्ञादीनामन्यतमोऽवयवो न भवति तद्भावं हीनं नाम निग्रहस्थानं साधनाभावे साध्यसिद्धेरभावात्, प्रतिज्ञादीनां च पञ्चानामपि साधनत्वात् । इत्यप्यसमीचीनं पञ्चावयवयोगमन्तरेणापि साध्यसिद्धेः प्रतिपादितत्वात्, पक्षहेतुवचनमन्तरेणैव तत्सिद्धेरभावात् । अतस्तद्धीनमेव न्यूनं निग्रहस्थानमिति । हेतूदाहरणाधिकमधिकम् । यस्मिन्वाक्ये द्वौ हेतू द्वौ वा दृष्टान्तौ तदधिकं निग्रहस्थानमित्यपि वार्त्तं तथाविधाद्वाक्यात्यक्षप्रसिद्धौ पराजययोगात् । कथं चैवं प्रमाणसंज्ञोभ्युपगम्यते ? अभ्युपगमे वाधिकत्वाङ्घ्रिग्रहाय जायेत । प्रतिपत्तिदाढ्यसंवादसिद्धिप्रयोजनसद्भावाच्च निग्रह इत्यन्यत्रापि समानम् । हेतुना दृष्टान्तेन वैकेन प्रसाधितेभ्यर्थे द्वितीयस्य हेतोर्दृष्टान्तस्य वा नानर्थक्यं तत्रयोजनसद्भावात् । न चैवमनवस्था कस्यचित्कचिन्निराकाङ्क्षलोपपत्तेः प्रमाणान्तरवत् । कथं चास्य कृतकर्त्वादौ स्वार्थिककप्रत्ययवचनं, यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्तौ यत्तद्वचनं, वृत्तिर्पदप्रयोगादेव चार्थप्रतिपत्तौ वाक्यप्रयोगोधिकत्वाङ्घ्रिग्रहस्थानं न स्यात् ? तँथाविधस्याप्यस्य प्रतिपत्तिविशेषोपायत्वात्तत्रेति चेत्कथमनेकस्य हेतोर्दृष्टान्तस्य वा तदुपायभूतस्य वचनं निग्रहाधिकरणम् ?^{१५} निरर्थकस्य तु वचनं निरर्थकत्वादेव निग्रहस्थानं नाधिकत्वादिति । सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गोऽयसिद्धान्तः प्रतिज्ञातार्थपरित्यागाङ्घ्रिग्रहस्थानम् । यथा निलानऽभ्युपेत्य शब्दादीन् पुनरनित्यान् ब्रूते इत्यपि प्रतिवादिनः प्रतिपक्षसाधने सत्येव निग्रहस्थानं, नान्यथा । हेत्वाभासाश्च यथोक्ता असिद्धविरुद्धानैकान्तिककालात्यथापदिष्टप्रकरणसमा निग्रहस्थानमित्यत्रापि विरुद्धहेतूद्भावेने प्रतिपक्षसिद्धेर्निग्रहाधिकरणत्वं युक्तम् । असिद्धाद्युद्भावेने तु प्रतिवादिना प्रतिपक्षसाधने कृते तद्युक्तं, नान्यथेति । एतेनैसाधनाङ्गवचनोदितं निग्रहस्थानं ग्रन्थुक्रमेकस्य स्वपक्षसिद्धौवान्यस्य निग्रहप्रसिद्धेः । ततः स्थितमेतत् “स्वपक्षसिद्धेरकस्य निग्रहोन्यस्य वादिनः । नासाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः” इति । इदं चानवस्थितम् ‘असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं द्वयोर्निग्रहस्थानमन्यत्तु न युक्तमिति नेष्यते’ इति । अत्र हि स्वपक्षं साधयन्वादिप्रतिवादिनोरन्यतरोऽसाधनाङ्गवचनाददोषोद्भावनाद्वा परं निगृह्णत्यासाधयन्वा ? प्रथमपक्षे स्वपक्षसिद्धौवास्य पराजयादन्योद्भावनं व्यर्थम् । द्वितीयपक्षे त्वसाधनाङ्गवचनाद्यु-

१ वादी ॥ २ स्वयम् ॥ ३ अनुमानस्य ॥ ४ अधिकस्य निग्रहस्थानत्वप्रकारेण ॥ ५ एकस्मिन्प्रमाणविषये प्रमाणान्तरवर्तनं प्रमाणसम्बन्ध ॥ ६ परेण ॥ ७ हेतुदृष्टान्तान्तरान्वेषणप्रकारेण ॥ ८ अनुमाने ॥ ९ अवि-
रुद्धनिग्रहस्थानवादिनः ॥ १० साधने ॥ ११ समासोत्रं वृत्ति ॥ १२ स्यादेव ॥ १३ अविषयत्वादिनिग्रहस्थानत्व क मारत्तत्त्वजनस्य ॥ १४ निग्रहत्वादिनिग्रहस्थानं मन्वित्युक्ते सत्याह ॥ १५ स्मृतितामसिद्धप्रसाधन-
मपसिद्धान्तो नाम निग्रहस्थानम् ॥ १६ प्रतिपक्षसिद्धेरभावे ॥ १७ योगतमनेतत् ॥ १८ आदिनाः अदोषोद्भावनं ॥ १९ वादिनिवादिनो ॥ २० एतदीय व्याख्यानमश्लेष ॥ २१ असाधनाङ्गवचनं वादिन एव
निग्रहस्थानमदोषोद्भावनं तु प्रतिवादिन एवेति द्वयोरेति पदसुसम् ॥ २२ हेतो ॥ २३ अन्यस्य दोषस्य ॥

निग्रहाद्चनाधिक्योद्भावनमनर्थकं तस्मिन् सत्यपि स्वपक्षसिद्धिमन्तरेण जयायोगात् । द्वितीयपक्षे तु युगपद्वादिप्रतिवादिनोः पराजयप्रसङ्गो जयप्रसङ्गो वा स्यात्स्वपक्षसिद्धेरभावाविशेषात् । ननु न स्वपक्षसिद्धिसिद्धिनिवन्धनौ जयपरजयौ तयोर्ज्ञानज्ञाननिवन्धनत्वात् । साधनवादिना हि साधु साधनं ज्ञात्वा वक्तव्यं दूषणवादिना च तद्दूषणम् । तत्र साधर्म्यवचनाद्बैधर्म्यवचनाद्वाऽर्थस्य प्रतिपत्तौ तदुभयवचने वादिनः प्रतिवादिना सभायामसाधनाङ्गवचनस्योद्भावनात् साधुसाधनाभिधानाज्ञानसिद्धेः पराजयः प्रतिवादिनस्तु तदूषणज्ञाननिर्णयजयः स्यात् । इत्ययविचारितरमणीयं विकल्पानुपपत्तेः । स हि प्रतिवादी निदोषसाधनवादिनो वचनाधिक्यमुद्भावयेत्साधनाभासवादिनो वा ? तत्राद्यविकल्पे वादिनः कथं साधुसाधनाभिधानाऽज्ञानं तद्वचनेयत्ताज्ञानस्यैवासम्भवात् । द्वितीयविकल्पे तु न प्रतिवादिनो दूषणज्ञानमवतिष्ठते साधनाभासस्यानुद्धानात् । तद्वचना । क्यदोषस्य ज्ञानादूषणज्ञोसाविति चेत्साधनाभासाज्ञानाददूषणज्ञोपपत्तिरनैकान्ततौ वादिनं जयेत्तददोषोद्भावनलक्षणस्य पराजयस्यापि निवारयितुमशक्तेः । अथ वचनाधिक्यदोषोद्भावनादेव प्रतिवादिनो जयसिद्धौ साधनाभासोद्भावनमनर्थकम् । नन्वेवं साधनाभासानुद्भावनात्तस्य पराजयसिद्धौ वचनाधिक्योद्भावनं कथं जयाय प्रकल्प्येत ? अथ वचनाधिक्यं साधनाभासे चोद्भावयतः प्रतिवादिनो जयः । कथमेवं साधर्म्यवचने वैधर्म्यवचनं तद्वचने वा साधर्म्यवचनं पराजयाय प्रभवेत् ? कथं चैवं वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहवैयर्थ्यं न स्यात् ? द्वविदेकत्रापि पक्षे साधनसामर्थ्यज्ञानाज्ञानयोः सम्भवात् । न खलु शब्दादौ नित्यत्वानित्यत्वस्य वा परीक्षायामेकस्य साधनसामर्थ्यज्ञानमन्यस्य चाज्ञानं जयस्य पराजयस्य वा निवन्धनं न सम्भवति । युगपत्साधनसामर्थ्यस्य ज्ञानेन वादिप्रतिवादिनोः कस्य जयः पराजयो वा स्यात् । तत्र तत्सामर्थ्यज्ञानाज्ञाननिवन्धनौ जयपरजयौ शक्यव्यवस्थौ यथोक्तदोषानुषङ्गात् । स्वपक्षसिद्ध्यासिद्धिनिवन्धनौ तु तौ निरवद्यौ पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहवैयर्थ्याभावात् । कस्यचित्कुतश्चित्स्वपक्षसिद्धौ सुनिश्चितायां परस्य तत्सिद्धाभावतः सकृज्जयपराजयाप्रसङ्गात् । यच्चेदमदोषोद्भावनमित्यस्य व्याख्यानं प्रसज्यप्रतिषेधे दोषोद्भावनाऽभावमत्रमदोषोद्भावनं पर्युदासे तु दोषाभासानामन्यदोषाणां चोद्भावनं प्रतिवादिनो निग्रहस्थानमिति, तद्वादिना दोषवति साधने प्रयुक्ते सत्यनुमेतमेव यदि वादी स्वपक्षं साधयेन्नान्यथा । वचनाधिक्यं तु दोषः प्रांगेव प्रतिविहितः । यथैव हि पञ्चावयवप्रयोगे वचनाधिक्यं निग्रहस्थानं तथा व्यवयव-

१ साधनदूषणं ज्ञात्वा वक्तव्यम् ॥ २ साध्यलक्षणस्य ॥ ३ एतावत्परिमाणेन साधुसाधनं वाच्यमिति ज्ञानस्य ॥ ४ तत्रैव ॥ ५ ततश्च जयायवभेदवचनम् ॥ ६ वादिन ॥ ७ प्रतिवादिन ॥ ८ अत्यन्ताभावमानम् ॥ ९ प्रतिवादिना ॥ १० वचनाधिक्यदोषपरिग्रहसमये ॥ ११ योगस्य ॥

